ICCHST – 2026

I BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ İRS VƏ DAYANIQLI TURİZM KONFRANSI

Memar Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinə həsr olunmuşdur

KONFRANS MATERİALLARI

25-26 may 2026
Naxçıvan

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

“MƏDƏNİ İRS VƏ DAYANIQLI TURİZM”

(ICCHST – NAXÇIVAN 2026)

I Beynəlxalq Elmi Konfransın

MATERİALLARI

25-26 may 2026, Naxçıvan şəhəri

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 26 dekabr 2025-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Naxçıvan – 2026

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İSAYEV – Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

REDAKTOR

Elsevər Əsədov – Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor
Zamin Babazadə – Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsinin mütəxəssisi

KORREKTOR
Sitarə Əlizadə – Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsinin mütəxəssisi

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Cavanşir Zeynalov – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof. Yusuf Bilgin – Bayburt Universiteti (Türkiyə)
Prof. Vasa László – Széchenyi István Universiteti (Macarıstan)
Prof. Ulugbek Khalikov – Daşkənd Dövlət İqtisad Universiteti (Özbəkistan)
Prof. Veysəl Əyyubov – Mingəçevir Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof. Evren Güçer – Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti (Türkiyə)
Prof. Vəli Baxşəliyev – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof. Elnur Sadıqov – Mingəçevir Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof. Caner Çalışkan – Adıyaman Universiteti (Türkiyə)
Prof. Mehmet Tahir Dursun – Pamukkale Universiteti (Türkiyə)
Dos. Əşrəf Ələkbərov – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. Əli Cabbarov – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. İnara Məhərrəmova – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. Umirzokov Jasur – Daşkənd Dövlət İqtisad Universiteti (Özbəkistan)
Dos. Emiliya Hüseynova – Mingəçevir Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. Özay Yıldız – Dokuz Eylül Universiteti (Türkiyə)
Dos. Ofeliya Səmədova – Mingəçevir Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. Gülnarə Qənbərova – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
PhD. Flora Kərimova – Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

"Mədəni İrs və Dayanıqlı Turizm (ICCHST – NAXÇIVAN 2026)" I Beynəlxalq Konfransın materialları 25–26 may 2026-cı il. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2026, 775 səh.

Memar Əcəmi Naxçıvaninin anadan olmasının 900 illiyinə həsr olunmuş "I Beynəlxalq Mədəni İrs və Dayanıqlı Turizm Konfransı"nın (ICCHST – NAXÇIVAN 2026) materiallarında mədəni irsin qorunması və dayanıqlı turizmin inkişafı sahəsində aparılan müasir elmi tədqiqatların nəticələri yer alır. Konfrans materiallarında mədəni irs və dayanıqlı turizm sahəsində mövcud problemlərin və innovativ həll mexanizmlərinin elmi əsaslarla təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi, Türk dünyası ölkələri arasında mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı istiqamətində vahid və koordinasiyalı yanaşmaların formalaşdırılması, ağıllı turizm, qonaqpərvərlik menecmenti və ekoloji dayanıqlılıq sahələrində yeni elmi tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, gənc tədqiqatçıların beynəlxalq elmi mühitə inteqrasiyasının təşviq olunması və akademik əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi, etik prinsiplərə əsaslanan yüksək keyfiyyətli elmi məqalələrin nəşri vasitəsilə konfransın davamlı elmi irsinin formalaşdırılması, eləcə də əldə olunan elmi nəticələ6rin təhsil, iqtisadiyyat və turizm siyasətinin inkişafına töhfə verəcək şəkildə yayılması və tətbiq imkanlarına dair araşdırma nəticələri təqdim edilir.

MÜNDƏRİCAT

Mehriban Imanova, Benzaala Ismaıl, Yaloulı Tarek. Analytıcal assessment of sustaınabılıty and dıgıtalızatıon ın the modern tourısm ındustry..... 9
Aziz Bükey, Yunus Genç. Rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunmasına etkisi..... 18
Aidə Mustafayeva, Mürsəl Paşayev. Emosional analitikaya əsaslanan si-dəstəkli qərar qəbulunu icra edən ağıllı turizm xəritəsi platformasının yaradılması və proqram realizasiyası..... 27
Günel İsayeva. Mədəni irs və turizm logistikası kontekstində Qarabağ və Naxçıvanın türk dünyasındakı əhəmiyyəti..... 39
Rəxşəndə Bayramova. Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı memorial kompleksi"ndə həyata keçirilən layihələrin əhəmiyyəti..... 43
Əbülfəz Quliyev. Naxçıvan memarlıq abidələrinin Türkiyədə öyrənilməsi və nəşri..... 50
Gülnar Ziyadzadə. Rəqəmsal turizm platformalarının dayanıqlı turizm inkişafına təsiri: Azərbaycan və Türkiyə üzrə müqayisəli təhlil..... 55
Gültəkin Knyazova. Dayanıqlı turızm və mədənı irs: ıdentıklık, emosıonal bağlılıq və icma ıştırakının integrasıyası..... 60
Gülnaz İsmayılova. Iot və süni intellektin dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafı üçün inteqrasiyası: nümunəvi tədqiqat yanaşması..... 69
Mamed Mamedov. Memar Əcəminin Azərbaycan mədəni irsində rolu..... 80
Nüşabə Qədimli, Mədinə Quliyeva. Gələcəyin turizmi: Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf və süni intellekt sintezi..... 85
Məleykə Heydərova, Gülay Bəhramova. Ağıllı şəhər konsepti çərçivəsində mədəni irsin rəqəmsal monitorinqi və dayanıqlı turizm strategiyasi..... 90
Yeganə Məmmədli, Məlahət Rəhimova, Samirə Əkbərova. Türk dövlətlərinin mədəni turizm əlaqələrinin genişlənməsi və mədəni inteqrasıyasında Nardoğan bayramının əhəmiyyəti..... 95
Nazilə Məmmədova. 1918-cı il Quba soyqırımı şahid ifadələri fonunda: dinc əhaliyə qarşı sistemli zorakılıq..... 103
Samir Zamanov, Kənan Abbasov. Otellərin onlayn görünürlüyünün OSA-lar vasitəsilə təhlili: Mingəçevir şəhəri nümunəsində..... 107
Təranə Süleymanova. Regıonal iqtısadı inkışafda dayanıqlı turızm təşəbbüslərının effektıvlıyı 116
Vəfa Mustafazadə, Taleh Hüseynov. Rəqəmsallaşma dövründə mədəni irs turizmi: virtual interpretasiya və smart destinasiya yanaşması..... 124
Zenfira Seyidova . Turizmin inkişafında mədəni irs resurslarının həlledici rolu..... 128
Əbülfəz Salmanov. Turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətləri: institusional yanaşma..... 133
Elçin Əlibəyli, Türkan Əlibəyli. Turızm sənayesındə rəqəmsal ınnovasıyalar: metaverse turızmının ınkışaf ıstıqamətləri..... 142
Emiliya Hüseynova. Turizmdə dayanıqlılık və regional iqtisadi inkişaf: Azərbaycan modeli..... 146
Fatma Əliyeva, Məhsəti Əliyeva. Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılması..... 150
Fatma Rzayeva. Mədəni irs və turizm sintezi: Naxçıvan muxtar respublikası üçün innovativ tanıtım yanaşmaları..... 159
Fatma Şahbazova. Memar Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinə həsr olunmuş memarlıq irsinin təsviri sənətdə bədii təcəssümü..... 163
Gulnara Korkhmaz Gurbanova. Englısh as a lıngua franca ın turkıc tourısm cooperatıon wıth a focus on Mıngachevır..... 167

İlhamə Məmmədova., Zərifə Fərruxlu. Turizmin ekoloji və sosial təsirləri: dayanıqlı yanaşmalar.... 172
Tural Kərimov, Ziya Qurbanzadə, İqbal Xuduyev. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi: Qarabağ və Şərqi zəngəzur regionlarının inkişaf modeli..... 176
Leyla Əliyeva. Davamlı turizmin çoxölçülü inkişafı şəraitində strateji idarəetmənin yenilənən yanaşmaları..... 186
Məhərrəm Zülfüqarlı. Xarici ölkələrdə olan Azərbaycan abidələrinin beynəlxalq turizmin inkişafında rolu..... 191
Khayala Abdullayeva. The power of englısh language ın dıgıtal tourısm and hospıtalıty: the case of Mıngachevır..... 197
Asəf Ruşanov, Samirə Mustafayeva. Ağıllı turizm sistemlərində biomimetik yanaşmaların və süni intellekt modellərinin innovativ tətbiqi..... 202
Brilyant Cəfərli. Əcəmi memarlığında həndəsi və nəbati ornamentlərin "oxunan mətn" kimi təhlili və turizm narrativinə çevrilməsi..... 208
Həsən Məmmədov. Regional innovasiya infrastrukturunun inkişaf problemləri..... 214
Məhsəti Əsgərova. Naxçıvan üçün regional "eko-turizm" rəqəmsal xəritəsi: dayanıqlı turizmin inkişafında yeni yanaşma..... 218
Nigar Bababəyli. Kənd təsərrüfatı, qastronomiya və səyahət: yerli məhsulların turizmdə dəyəri..... 226
Rahibə Əbdülhəsənova. Logistika performansı və turizm inkişafı arasındaki əlaqə: Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə keyfiyyətli panel təhlili..... 233
Sədaqət Əhmədova. Naxçıvanın turızm potensıalının reallaşdırılmasında logıstıka amıllərının qıymətləndırılməsı..... 240
Nuranə Abbasova-Zeynalova. Dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin iqtisadi diversifikasiyaya təsiri: regional inkişaf kontekstində təhlil..... 247
Lalə Beydullayeva. Arxeoloji irsin təqdimatında pedaqoji yanaşmaların rolu və turizm təcrübəsinə təsiri..... 255
Mahir İsmayılov. Sustaınable tourısm, envıronment and clımate change..... 263
Təranə Əliyeva. Qeyri-neft iqtisadiyyatında dayanıqlı turizmin strateji əhəmiyyəti..... 267
Sədaqət Adıgözəlova, Aygün Babayeva, Tünzalə İsgəndərova, Zülfü Məmmədov. Azərbaycanda turizm və turistik ərazilərin ekoloji dayanıqlığı..... 271
Zemfira Əliyeva, Gülay Bəhramova, Aysu Süleymanova. Turizm sahəsində süni intellekt tətbiqləri..... 278
Gülər Bayramova. Mədəni irsin qorunması kontekstində dayanıqlı turizm modellərinin regional iqtisadiyyata təsirinin təhlili..... 284
İnci Mikayılova. Waste management and sustaınable tourısm: bıoeconomy opportunıtıes ın the tourıst regıons of Azerbaıjan..... 290
Kamala Iskandarova, Gulnara Iskandarova. The tourism potentıal of non-exıstent spaces ın azerbaıjanı and englısh faıry tales: vırtual and dıgıtal tourısm perspectıves..... 297
Sima Mahmudova. Turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi perspektivləri..... 301
Abbas Musayev. Mədəni kapitalın iqtisadi qiymətləndirilməsi: Əlincəqala və Möminə xatun nümunəsində..... 307
Aynur Namazova. Naxçıvanın mədəni irs turizmində rəqəmsal transformasiya: destinasiya marketinqi və idarəetmədə smart texnologiyaların tətbiqi perspektivləri..... 318
Aziz Bükey, Yunus Genç. Kırsal kalkınmanın yeni rotası: açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerinin kesişiminde sürdürülebilir turizm..... 319

Emin Məmmədov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının arxeoloji abidələrinin bölgənin tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsində və arxeoturizmin inkişafında rolu..... 327
Fərahim Vəliyev. Respublikamızda geniş turizm komplekslərinin və obyektlərinin tikintisinin turizmin və tikinti sektorunun inkişafında rolu..... 333
Fidan Rəhimli, Nüşabə Qədimli. Rəqəmsal transformasiya və maliyyə göstəricilərinin iqtisadiyyata təsiri: turizm sənayesi nümunəsində empirik təhlil..... 340
Firuzə Raşova. Mədəni irsin qorunmasında hüquqi tənzimləmə və idarəetmə problemləri..... 347
Gizem Şebnem Beydoğan, Metehan Tolon. Kültürel miras destinasyonlarında duygu bulaşması, e-wom ve viral pazarlama: gastronomi turizmi perspektifinden değerlendirme..... 354
Hacı Qasımlı. Dayanıqlı turizmdə ənənəvi və elektron informasiya resurslarının əhəmiyyəti..... 361
Elza Mollayeva. Azərbaycanda arxeoloji irsin gender aspektləri..... 365
Nazim Niftəliyev. Ekoloji turizmdə davamlılığın qiymətləndirilməsi..... 371
Sara Bağırlı. Turizm sənayesinin rəqəmsal transformasiyası: teletibb xidmətlərinin inteqrasiya perspektivləri..... 379
Səadət Ağakişiyeva. Kəlağayı sənəti: zəriflik və ismətin elmi-nəzəri tədqiqi..... 383
Fizzə Məmmədova, Əliəddin Abbasov, Aliyə Rzayeva, Həvva Cəfərova, Nərmin Qarayeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ekoturizmin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri..... 389
Cəfər Cəfərli. Tarixdən gələcəyə: Zəngəzur vasitəsilə yeni regional turizm ekosistemi..... 397
Ali Cabbarov, Özlem Sökmen Gürçam, Polad Aliyev. Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhının kaynak potansiyeli ve ekonomik boyutunun swot analizi ile değerlendirilmesi..... 403
Səadət Əliyeva. Rəqəmsal transformasiya dövründə turizm jurnalistikasının yeni inkişaf istiqamətləri..... 413
Səmayə Hətəmova, Murad Rizvanqaya. Macəra turizmi çərçivəsində destinasiya idarəetmə modelinin inkişafında pop-up otellərin rolu..... 418
John o. Ngowi, Hüseyn Bağhirsoylu, Əbülfaz Salmanov. Tourism-led growth and carbon intensity in Azerbaijan: a multivariate ardl approach..... 424
Günel Kərımlı, Səkinə Məhərrəmova. Rəqəmsal texnologiyaların davamlı turizm iqtısadiyyatının inkışafında rolu..... 438
Mayisə Hacıağazadə. Otellərdə təkrar rezervasiyaların artırılmasında loyallıq proqramlarının rolu və dayanıqlı turizmə təsiri..... 442
Mehman Şabanov. Qlobal iqlim dəyişikliyi, mədəni irs və davamlı turizm: risklər və strategiyalar 450
Memet Şahan, Özden Özdemir, Seçkın Kodal. Türk mutfağına yönelik yapılan çalışmaların web of science veri tabanına dayalı bibliyometrik bir değerlendirmesi..... 456
Təhminə Nəsibova. Qlobal çağırışlar şəraitində davamli turizm: iqtisadi və geosiyasi rol..... 468
Qəhrəman Bayramov, Nərgiz Əliyeva.Dayanıqlı turizmin formalaşması və inkişafının iqtisadi modelləri..... 475
Vüsalə Mirzəyeva. Turizmin inkişafında rəqəmsal platformaların rolu..... 482
Zamin Cəfərov. Regional iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mədəni irs resurslarının strateji idarə olunması modelləri: Memar Əcəmi irsi kontekstində..... 487
Amin Əlili. Festival və tədbirlərin turizmə təsiri..... 493
Asif Abdullayev. Turizm sənayesində davamlılıq və iqtisadi dayanıqlılıq arasında əlaqə..... 500
Ayan Abbasova. Dayanıqlı turizmdə insan resurslarının rolu..... 505
Buse Gökgöz, Caner Yenisoy, Azize Hassan. Dijital detoks turizmi alanyazınının yapısal analizi ve araştırma eğilimleri: bibliyometrik bir inceleme..... 509
Eda Rukiye Dönbak, Batuhan Eren Şeremetli. Tehdit mi, tamamlayıcı araç mı? turist rehberlerinde yapay zekanın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı ilişkisi..... 519

Etiqat Bektaşi, Elnarə Seyıdova, Türkanə Əliyeva. Araz çayı hövzəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası daxilində yüksək dağlığın rekreasiya potensialı..... 528
Nərgiz Əbilova. Yaşıl transformasiya və turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsü..... 532
Əşrəf Ələkbərov. Dayanıqlı gələcək üçün təhsil: tələbələrin qavrayışı və turizm perspektivi..... 540
Əli Nadirov, Cafer Topaloğlu. Nahçıvan özerk cumhuriyetinin turizm potansiyeli..... 547
Xəlil Əliyev. Digital twın texnologiyası ilə mədəni irs destinasiyalarında dayanıqlı və çevik turizm idarəçiliyi: simulyasiya əsaslı model..... 552
Fıdan Yəhyayeva. Təbiətın qorunmasında turızmın rolu..... 557
Firəddin Qurbanlı. Ekoturizmin ətraf mühitə təsiri..... 563
Tural Həsənqarayev. İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan dəmir yolu xəttinin bərpası və transsərhəd turizmin Ermənistan–Azərbaycan normallaşmasına töhfə potensialı..... 567
İbrahim Babayev, Mətın Cabbarlı. Azərbaycanın milli mədənı irsinin qorunması və dayanıqlı turizmin təşviqində Heydər Əliyev siyasətinin rolu..... 572
İlhamə Babayeva. Naxçıvandakı tarixi abidələrin ümumi turizm potensialı..... 580
Nərminə Qədimova. Musiqi festivallarının turizm cəlbediciliyinin artırılmasında rolu..... 585
Mayya Jafarguliyeva. Developıng socıal cohesıon and multıculturalısm through tourısm: an azerbaıjanı perspectıve on depolarızatıon..... 591
Məsmə Cabbarova. Möminə xatun türbəsinin turizm baxımdan əhəmiyyəti..... 596
Mətanət Rəsulova, Nihad Hüseynov. Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinə təsir edən amillər..... 601
Sevinc Musayeva. Beynəlxalq turizmdə musiqi irsinin rolu və əhəmiyyəti..... 609
Nizaməddin Bağırov. Müəssisədə insan resurslarının idarəedilməsi: metodlar, məqsəd və funksiyalar..... 614
Rauf Rahımlı, Samına Rustamova. Smart tourısm, hospıtalıty management, and ınnovatıon: applıcatıons of artıfıcıal ıntellıgence, automatıon, and the ınternet of thıngs..... 619
Samına Rustamova. Ağıllı hotel mühitində ıot əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının qurulma prınsıpları..... 630
Səadət Cəfərova. Turizmdə mobil tətbiqlərin rolu..... 637
Tuncay Qurbanlı. Ağıllı turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi və innovasiya..... 642
Ülvi Məmmədli . Ərazi inkişaf strategiyasında sosial və istehsal infrastrukturunun qarşılıqlı təsiri (Naxçıvan Muxtar Respublikası nümunəsində..... 648
Nüşabə Qədimli, Ülvi Məmmədov. İqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsiri və dayanıqlı turızm strategiyaları: Azərbaycan və Qazaxıstan nümunələri - empirik analiz edilməklə.. 654
Ülviyyə Aşurova. Mədəni irs və turizm ərazilərində ekosistem yanaşması: mehmanxana sektoru və idarəetmədə institusional yanaşma..... 661
Lətifə Novruzova, Ülviyyə İsgəndərova, Nailə Əliyeva. Culfa rayonunun tarixi-mədəni irsinin formalaşmasında təbii-coğrafi amillərin rolu..... 667
Faiq Yusifli. Mədəni irs və musiqinin turizm sektorunda rolu..... 672
Həbib Zeynalov. Dayanıqlı turizmdə təyinat yerlərinin planlaşdırılması və nəzarət mexanizmləri 676
Elçin Əliyev. Qarabağ və Qəbələ zonalarında turizmin inkişafı və əhalinin sosial rifah göstəricilərinə təsiri..... 684
Flora Kərimova. Cəmiyyətin tarixi irsə münasibəti və sosial davraniş modellərinin dayanıqlı turizm kontekstində təhlili..... 690
Nuriyə İbrahımova. Davamlı turizmin iqtisadi inkişaf, təhsil və geosiyasi əməkdaşlıqdakı rolu analysis of society's attitude toward historical heritage and social behavior..... 695
Cavadxan Qasımov. Turizm dayanıqlı məşğulluq potensialının hərəkətverici amili olaraq..... 700

İsmayıl Bağırov. Naxçıvanda vergi güzəştlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti və turizm sektoruna təsirinin kompleks iqtisadi təhlili..... 705
Cem Yeşilyurt. Turizm ekonomisi ve yerel halkın dışlanması..... 711
İlham Məmmədov. İqlim dəyişikliyinin turizm fəaliyyətinə təsirləri..... 714
Həvva Adıgözəlova. Turizm sənayesində rəqəmsal innovasiyaların iqtisadi səmərəliliyi..... 718
Elgiz Mahmudov. Turizm sektorunda süni intellekt tətbiqləri və qonaqpərvərlik idarəçiliyi..... 722
Leyla İsmayılzadə, Günel Baxşiyeva, Validə Nuriyeva. Ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların tətbiqi..... 725
Aytac İbrahimova. Davamlı urbanizasiya kontekstində yaşıl şəhər və ağıllı şəhər yanaşmalarının qiymətləndirilməsi..... 728
Adil Yusubov. Turizm marşrutlarının təşkilində təhlükəsizlik məsələləri..... 738
Fıruza Akramova. Safeguardıng the lıvıng herıtage of sogdıana. case of yagnob valley..... 741
Məhərrəm Talıbov, Lalə Talıbova. Turizm regionun sosial-iqtisadi inkişaf amili kimi..... 743
Mehriban Kərimova, Arif Kələşov. The necessıty of usıng the potentıal of cultural tourısm ın the protectıon of cultural herıtage..... 746
Aysel Qocayeva. Mingəçevir şəhərinin tarixi mənzərəsi və mədəni irsi..... 750
Zehra Yüzbaşıoğlu, Elbeyi Pelit. Termal otel yöneticilerinin işgörenlerle aralarındaki çatışmaları yönetmede kullandıkları yöntemler üzerine bir araştırma..... 753
Amalya Allahverdiyeva. Ağıllı turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi və innovasiya..... 755
Qaragöz Kərimov. Dayanıqlı nəqliyyat sisteminin turizmin inkişafına təsiri..... 758
Yusuf Bilgin. Kırsal bir destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin faaliyetler üzerine bir araştırma..... 762
Validə Nuriyeva, Günel Baxşiyeva, Leyla İsmayılzadə. Ağıllı turizmdə süni intellekt və təhlükəsizlik problemləri..... 765
Nəzakət İsmayılova. Naxçıvan muxtar respublikasinda milli- mənəvi irsin qorunması və qalaların siri. 766
Vüsal Hüseynov. Ağıllı turizm konsepsiyası və mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması: Naxçıvan üçün strateji çərçivə..... 768
Arzu Quliyeva. Dayanıqlı inkişaf modelində və qarşıya qoyulan hədəflərdə mədəni irsin rolu..... 769
Ayməsey Qafarzadə. Aran memarlıq məktəbi xüsusiyyətlərinin tədqiqat problemləri..... 772
Dürdanə Qədirova. Naxçıvan arxeoloji materiallarında naxış xüsusiyyətləri..... 774
Hülya Yeşilyurt, Caner Çalışkan, Yakup Kemal Özekici. Kültür turizmi destinasyonu olarak Adıyaman turizmi üzerine gerçekleştirilen araştırmaların incelenmesi..... 775

ANALYTICAL ASSESSMENT OF SUSTAINABILITY AND DIGITALIZATION IN THE MODERN TOURISM INDUSTRY

Müasir Turizm Sənayesində Dayanıqlılıq və Rəqəmsallaşmanın Analitik Qeydləri

MEHRİBAN IMANOVA[1]
Mehriban İmanova
dr.imanova.m@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2210-724X

BENZAALA ISMAIL[2]
Benzaala İsmail
i.benzaala@lagh-univ.dz
https://orcid.org/0000-0002-3059-6330

YALOULI TAREK[3]
Yaloulı Tarek
tarek.yalouli@univ-annaba.dz
https://orcid.org/0000-0001-5154-4997

[1]*Nakhchıvan State Unıversıty*
[2]*Amar Telidji University*
[3]*Badji Mokhtar-Annaba Universiteti*

ABSTRACT

Sustainability and digitalization in the modern tourism industry are the main development directions that respond to global economic and environmental challenges. The purpose of this study is to assess the interaction between digitalization and sustainable development in the tourism sector using global statistics and analytical methods. The study applied international tourism statistics, comparative analysis and trend calculations. The results show that digital technologies increase the efficient use of resources in the tourism sector, reduce carbon emissions and optimize the management of tourist flows. The analytical assessment shows that smart destinations and green technologies are the main directions of future development in the tourism sector.

Keywords: *Sustainable tourism, digitalization, smart tourism, global tourism, analytical assessment*

XÜLASƏ

Müasir turizm sənayesində dayanıqlılıq və rəqəmsallaşma qlobal iqtisadi və ekoloji çağırışlara cavab verən əsas inkişaf istiqamətləridir. Bu tədqiqatın məqsədi turizm sektorunda rəqəmsallaşma ilə dayanıqlı inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qlobal statistika və analitik metodlardan istifadə etməklə qiymətləndirməkdir. Araşdırmada beynəlxalq turizm statistikası, müqayisəli təhlil və tendensiya hesablamaları tətbiq edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar turizm sektorunda resurslardan səmərəli istifadənin artırılmasına, karbon emissiyalarının azaldılmasına və turist axınlarının idarə edilməsinin optimallaşdırılmasına xidmət edir. Analitik qiymətləndirmə göstərir ki, ağıllı məkanlar (smart destinations) və yaşıl texnologiyalar turizm sektorunun gələcək inkişafının əsas istiqamətləridir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm, rəqəmsallaşma, ağıllı turizm, qlobal turizm, analitik qiymətləndirmə*

INTRODUCTION

In modern times, digitalization and the principles of sustainable development have turned the tourism industry into one of the most dynamic and rapidly growing sectors of the global economy. The tourism sector accounts for approximately 10 percent of the world's GDP and provides employment for millions of people. This increases the importance of its sustainable and innovative development at the global level. The main tasks facing the tourism industry in the post-pandemic period are strengthening environmental responsibility, expanding digital transformation, and implementing sustainable development models. As a result of fulfilling these tasks, international tourism has recently returned to its pre-pandemic growth rate. In 2024, 1.4 billion international tourists were registered worldwide, and in 2025 this figure reached approximately 1.52 billion people, which is an increase of approximately 4 percent compared to the previous year. Global tourism export revenues, including tourism and passenger transport, were estimated at 2.2 trillion US dollars, and the sector has been observed to return to an annual growth rate of 3–5 percent (UN Tourism, 2026). This dynamic has led to the emergence of sustainable development and digital transformation as key development factors in the tourism industry. The concept of sustainable tourism is considered an important component of global development strategies. This concept

focuses on balancing the environmental, social and economic impacts of tourism activities. Closely linked to the United Nations Sustainable Development Goals, this approach envisages the development of tourism in a way that protects the interests of both present and future generations. According to the definition given by UN Tourism, sustainable tourism reflects a model of activity that balances the needs of visitors, the industry, the environment and local communities, while fully taking into account the economic, social and environmental impacts of tourism.

Digitalization plays an important role in the tourism sector not only in the development of marketing and online reservation systems, but also in strategic areas such as efficient resource management, carbon emissions reduction, optimization of tourist flows and improvement of service quality (Gretzel et al., 2015). Studies show that the tourism sector is responsible for approximately 8–9 percent of global carbon emissions. The increasing observation of the problem of overtourism in some tourism destinations makes the application of digital technologies and sustainable management models even more necessary (Reuters, 2025). At the same time, the weakness of digital infrastructure, technology shortages and digital inequality in developing countries remain one of the main problems in the implementation of a sustainable tourism model (Alhaddar & Kummitha, 2025). As a result, although the integration of sustainability and digitalization concepts in the modern tourism industry is considered important, their practical application yields different results in different regions and creates a need for additional research. The main objective of this study is to investigate the role of sustainability and digitalization in the tourism industry on a scientific basis. The main task of the research is to analyze global experience and statistical indicators, assess existing problems and determine future development directions.

LITERATURE REVIEW

In recent years, the topic of sustainability and digitalization in the modern tourism industry has been one of the widely studied directions. In this field, the impact of digital technologies on the sustainable development of the tourism sector has been explained by researchers using various methodological approaches. Gretzel, Sigala, Xiang and Koo (2015) noted that smart tourism ensures the creation of tourism value through big data and digital platforms and increases the efficiency of the sector. They linked the concept of smart tourism with the application of information and communication technologies in the tourism industry. Myrovali, Tzanis and Morfoulaki (2025) emphasized that digitalization is a key factor in achieving sustainability in tourism and showed that smart technologies have a positive impact on the ecological and economic development of regions. Alhaddar and Kummitha (2025) emphasized that digital technologies play an important role in the formation of a tourism destination brand and have become a strategic tool in the development of sustainable tourism. Xu, Siddik, Sobhani and Rahman (2024) analyzed the relationship between tourism, digitalization and economic development and identified the important role of digital technologies in stimulating tourism investments and economic growth. Jokom, Semuel and Wijaya (2025) noted in their research the importance of digital technologies and government support in shaping tourists' sustainable tourism experiences. Li et al. (2017) investigated how smart tourism creates conditions for the efficient use of resources and increasing tourism competitiveness. Sachs et al. (2019) stated that the tourism sector can develop more sustainably through digital transformation within the framework of the UN Sustainable Development Goals.

Shafiee et al. (2019) proposed a smart tourism destination model, noting that technologies should ensure not only infrastructure, but also social and ecological balance. Almeida, Abreu and Boavida-Portugal (2025) emphasized that digital twins technology creates new opportunities in tourism management and contributes to sustainable tourism planning. Banerjee, Mahmudov, Adler and Wörndl (2024) considered it necessary for sustainable tourism to take into account carbon emissions and seasonality factors in tourism recommendation systems.

Finally, various studies show that digitalization and sustainable tourism are closely related. The development of the tourism sector in the future will be based on the integration of these two directions. The analysis of the literature shows that smart tourism and sustainable development determine the main development directions of the sector in the future. The application of technologies, resource management and prediction of tourist behavior have become the main tools of sustainable tourism.

MATERIALS AND METHODS

In this study, a comparative and analytical assessment was conducted based on global tourism statistics in order to examine the role of sustainability and digitalization in the tourism industry. Through the comparative analysis method, which is one of the main approaches of the study, tourism growth indicators were compared across different regions, and differences between development levels and tourism dynamics were identified. This comparison allowed for a clearer assessment of the geographical characteristics of global tourism development and regional differences.The dynamics of tourism statistical data for 2024–2025 were determined using the trend analysis method. Through this method, growth trends in the tourism sector, the recovery process in the post-pandemic period, and the development trends of digitalization were examined.

Through the analytical assessment method, SWOT and structural analysis approaches were used. SWOT analysis identified the strengths and weaknesses, opportunities and risks of the tourism sector. Structural analysis helped to systematically assess the interrelationship of sustainability and digitalization elements in the tourism industry.

The application of these methods allowed for a more scientific and substantiated presentation of the results of the study.

Theoretıcal Framework: Sustaınable Tourısm and Dıgıtalızatıon

Sustainable tourism is a multifaceted approach aimed at ensuring the long-term and balanced development of the tourism sector. This approach integrates the environmental, social and economic aspects of tourism, ensuring the well-being of local communities, conserving natural resources and supporting economic stability. The harmonious combination of these three components ensures the sustainable development of tourism for society, the economy and the environment (Figure 1).

Figure 1. Key components of sustainable tourism.

Sourse: Zeqiri et al., 2025

Environmental sustainability aims to minimize the negative impact of tourism activities on natural ecosystems, protecting natural resources, reducing carbon emissions, preserving

biodiversity, and using energy and water resources efficiently. The application of green energy technologies and reducing waste are key elements for preserving the ecological balance and sustainability of tourism. Social sustainability aims to focus on the positive impacts of tourism on local communities, cultural heritage, and social well-being, so that tourism revenues contribute to community development. Social sustainability also supports increased employment, expanded education and training opportunities, and the preservation of cultural heritage. Economic sustainability involves tourism functioning as a stable and long-term source of income, supporting local economic development, developing small and medium-sized enterprises, promoting investments, creating jobs, and fairly distributing economic benefits.

Digitalization is an important factor for innovation and sustainability in tourism. Digital technologies are improving the management of tourism services and ensuring more efficient use of resources (Dang & Nguyen, 2023; Zhang, Zhang & Zhu, 2025). Digital platforms and smart technologies make the planning, management and monitoring of tourism activities more effective. At the same time, they allow for the proper direction of tourist flows, the economical use of energy and resources, and the reduction of environmental impacts.

The table below also shows that digital platforms, in addition to optimizing the tourism experience, also have a positive impact on economic inclusion and environmental responsibility (Table 1).

Table 1. Digital technologies and their role in tourism

Digital Technology	Application in Tourism	Key Advantages	Explanation / Importance	Source
Artificial Intelligence (AI)	Personalized tour packages, chatbots, forecasting systems	Improved customer experience, optimized decision-making	AI personalizes tourism services, analyzes customer behavior, and suggests optimal routes, thereby increasing resource efficiency and satisfaction.	Dang & Nguyen, 2023
Big Data	Tourist behavior analysis, flow planning	Efficient use of resources, improved management	Big Data predicts tourism flows, identifies seasonal demand, and reduces pressure on infrastructure.	Zhang et al., 2025
Blockchain	Online reservations, payment security, data protection	Transparency, security, reliability	Blockchain ensures secure payments and data, providing a reliable and transparent system for tourists and businesses.	Alhaddar & Kummitha, 2025
Virtual and Augmented Reality (VR/AR)	Virtual tours, presentation of museums and tourist sites	Enhanced tourist experience, easier decision-making	VR/AR technologies allow tourists to explore destinations before travel, enhancing experience and simplifying the selection process.	Madzi et al., 2023
Internet of Things (IoT)	Smart hotels, energy management, security systems	Energy savings, improved service quality	IoT enables smart systems that ensure energy and resource efficiency, enhance security, and automate services.	Parra-Sanchez & Viviescas-Jaimes, 2024
Digital Tourism Platforms	Online booking, mobile applications, tourism portals	Market expansion, economic inclusivity	These platforms make services accessible to tourists, enable small businesses to enter the market, and increase the economic benefits of tourism.	Dang & Nguyen, 2023

This table shows that digital technologies optimize the tourism experience, enable efficient use of resources and reduce environmental impacts. Digitalization results in tourism becoming a more efficient, safe and environmentally responsible sector.

The combination of sustainable tourism principles with digitalization strengthens the ecological, social and economic sustainability of tourism, creating a basis for tourism to develop in line with long-term, balanced and global sustainable development goals. Artificial intelligence, big data, VR/AR and other technologies create conditions for creating customer value, efficient use of resources and improving service quality in the tourism sector (Dang & Nguyen, 2023).

Global Experıence and Examples

1. *European model – "Smart Tourism" approach*

The concept of "smart tourism" is widely applied in European countries. This concept covers the following areas:

- Smart cities infrastructure is the optimization of tourism facilities and city services through digital technologies (European Commission, 2022) ;
- Digital tourism services include online booking systems, mobile applications and interactive platforms for tourists (Gretzel et al., 2015);
- Ecological transport systems include electric buses, cycle paths and other green transport solutions (European Environment Agency, 2021) ;
- Online tourism management platforms monitor tourism flows, optimize resource use and improve decision-making processes (OECD, 2020).

This concept strengthens digital integration between tourists, regional government structures and tourism enterprises. Smart tourism improves the quality of services, personalizes the tourist experience and forms a favorable environment for the development of sustainable tourism. In Europe, smart tourism plays an important role in terms of efficient use of resources, reducing environmental impacts and sustainable management of urban tourism.

2. Asian model – Green energy and innovation

In the Asian experience, the application of ecological and innovative technologies for tourism facilities is of particular importance. This model includes the following experiences:

- Tourism facilities using solar and wind energy implement energy efficiency and alternative energy projects (Asian Development Bank, 2023);
- Eco-friendly hotels ensure efficient use of energy and water resources in compliance with environmental protection standards (UNWTO Asia Pacific Reports, 2022);
- Carbon footprints are reduced through digital management of passenger flow at smart airports (ACI Asia-Pacific, 2021);
- Initiatives to minimize carbon emissions include green certified tourism projects (UNEP, 2022).

In addition to reducing the environmental impact of tourism, these projects accelerate the development of a green economy and integrate the principles of environmental sustainability into daily management, increasing both the economic and social benefits of local communities and the tourism industry.

3. Application of Artificial Intelligence

Artificial intelligence allows for the personalization of the tourist experience, more informed management decisions, and the maintenance of environmental standards. Artificial intelligence (AI) is widely used in the management of the tourism sector in the following areas:

- Optimization of flight routes leads to reduced fuel consumption and carbon emissions (Buhalis & Sinarta, 2019);
- Optimization of energy use regulates smart energy management systems in hotels (Tussyadiah, 2020);
- Reduction of food waste is minimized by demand forecasting algorithms (Ivanov, 2021);

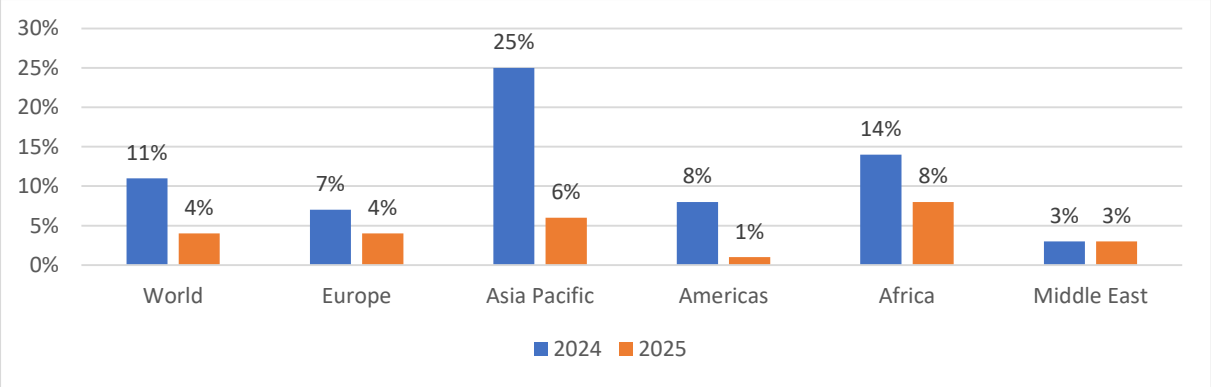
- Prediction of tourist behavior results in personalization of services and efficient management of resources (Li et al., 2022).

As a result, these technologies allow for reducing carbon footprints, using resources more efficiently, and implementing tourism management more effectively (İmanova & Aliyeva, 2025).

RESULTS

Statistical analyses showed that in 2025, international tourist arrivals worldwide increased by approximately 4% compared to the previous year, while global tourism export revenues remained stable at 2.2 trillion US dollars. The highest regional growth was recorded in Africa (+8%), while significant growth was also seen in Asia and the Pacific (+6%). Europe +4%, the Middle East +3%, and the Americas showed slower growth (+1%) (Figure 2).

Figure 2. İnternational tourist arrivals % change over previous

Sourse: UN Tourism, 2026

According to UN Tourism, global tourism demand is expected to grow by 3–4% in 2026, indicating similar growth at the regional level. However, the exact share and seasonal changes in each region may differ depending on official statistics. The main factors for continued growth include the full recovery of Asia and the Pacific, improved air connectivity, and more tourist arrivals from emerging markets. As a result of comparative analysis, it was determined that the implementation of the "smart tourism" approach in European countries has a positive impact on tourism growth, and ecological transport and digital management systems effectively direct tourist flows. In the Asian region, the implementation of green energy projects and eco-hotels plays a special role in reducing the environmental impact of tourism. Trend analysis showed that in the post-pandemic period, the tourism sector has returned to an annual growth rate of 3–5%. The growth rate has recovered faster in regions based on sustainable and digitalized tourism models.

The matrix reflected in the table below shows both regional differences and overall global trends (Table 2).

Table 2. Tourism SWOT Matrix by Region

Region	Strengths (S)	Weaknesses (W)	Opportunities (O)	Threats (T)
Europe	High-quality tourism infrastructure and services; cultural and historical attractions; stable growth in tourism revenues	Seasonality effects; high price levels in some regions	Sustainable tourism projects; digitalization opportunities; regional tourism diversification	Climate change; geopolitical tensions; pandemic risks

Americas (North & South)	Natural and ecotourism resources; wide geographic diversity; emerging tourism markets	Weak infrastructure in some areas; seasonality and regional disparities	Access to new markets; implementation of technological platforms; sustainable tourism initiatives	Environmental impacts; economic and political instability; increased competition
Asia & Pacific	Rapidly recovering tourism market; cultural and natural attractions; growing international tourist inflow	Post-pandemic full recovery not yet complete; uneven infrastructure	Digitalization and mobile technology; tourism diversification; regional investment opportunities	Natural disasters; geopolitical risks; environmental challenges
Africa	Ecotourism and safari opportunities; unique cultural and natural resources	Infrastructure limitations; regional disparities in service quality	Sustainable tourism and investment projects; international tourism growth	Climate change; economic instability; security risks
Middle East	Emerging tourism markets; luxury and cultural tourism opportunities	Limited natural resources; some infrastructure gaps	Sustainable tourism initiatives; enhancing tourist experience through technology	Geopolitical risks; regional instability; environmental challenges
Global Level	Tourism contributes ~3% to global GDP; opportunities for digitalization	High carbon emissions (~8.8%); vulnerable to pandemics and natural disasters	Sustainable tourism development; access to new technologies and markets	Climate change; geopolitical tensions; competition and price wars

The analytical assessment, including SWOT and structural analysis, revealed that the application of digital technologies creates a wide opportunity to strengthen environmental, social and economic sustainability. The application of artificial intelligence, smart platforms and green energy initiatives are key factors influencing the improvement of the sustainability performance of the sector.

CONCLUSION

The modern tourism sector, one of the main dynamic sectors of the global economy, requires the integration of concepts such as sustainable development and digitalization. The results of the study show that the long-term development of the tourism sector can only be ensured by integrating the principles of environmental, social and economic sustainability. Digitalization, which plays a key role in tourism management, expands the possibilities for optimizing tourism flows, economical use of energy and resources, as well as personalizing the tourist experience. International experiences show that the "smart tourism" approach in European countries, and the application of green energy and innovative technologies in Asia, strengthen the sustainability of tourism. The application of artificial intelligence reduces carbon emissions and optimizes resource use.

The analytical results of the study show that sustainable tourism and digitalization, as two complementary factors, increase the economic efficiency of the tourism sector, maintain the ecological balance and serve to improve social well-being. Global experiences and comparisons across regions have shown that smart tourism infrastructure and green technologies significantly strengthen the sustainability performance of the sector.

Consequently, a sustainable and digitalized tourism model is of strategic importance at the industry, state and societal levels. This model shows that tourism is a comprehensive development strategy that serves not only as a source of income, but also as a means of environmental protection, social well-being and cultural heritage preservation. The results of the study contribute to both the theoretical analysis of tourism at the academic level and the formulation of practical policies.

DISCUSSION

The results of the study show that sustainable tourism and digitalization are important complementary elements. European and Asian experiences prove that smart cities, digital tourism services and ecological projects optimize tourism management and reduce carbon emissions. The application of AI technologies, on the other hand, personalizes the tourist experience by ensuring the efficient use of resources.

According to the global trend analysis, digital inequality and lack of technology in developing countries hinder the development of sustainable tourism. The lack of equal application of digital technologies in all regions makes it necessary to take into account regional differences (Imanova, 2025).

The SWOT analysis showed that the application of smart tourism and green technologies, as a strength, allows to ensure the economic, environmental and social sustainability of tourism at the same time. However, the lack of investment in digital infrastructure and the adaptation period of technologies are assessed as weaknesses.

Consequently, the combination of digitalization and sustainable tourism models is of strategic importance in the global tourism industry, increasing both economic benefits and maintaining the ecological balance, ensuring the protection of tourism resources for future generations.

REFERENCES

1. Alhaddar, M., & Kummitha, H. (2025). Digitalization and sustainable branding in tourism destinations. Environment, Development and Sustainability, 27, 1734–1750. https://doi.org/10.1007/s43621-025-01751-3
2. ACI Asia-Pacific (2021). Smart Airport Initiatives.
3. Alhaddar, M., & Kummitha, H. R. (2025). Digitalization and sustainable branding in tourism destinations: A systematic review perspective. Discover Sustainability, 6(2), 56. https://doi.org/10.1007/s43621-025-01751-3
4. Almeida, D., Abreu, F., & Boavida-Portugal, I. (2025). Digital twins in tourism: Emerging trends and applications. arXiv preprint arXiv:2502.00002. https://arxiv.org/abs/2502.00002
5. Asian Development Bank (2023). Green Energy in Tourism Sector.
6. Banerjee, A., Mahmudov, T., Adler, E., & Wörndl, W. (2024). Sustainable tourism recommender systems: Integrating carbon emissions and seasonality. arXiv preprint arXiv:2403.18604. https://arxiv.org/abs/2403.18604
7. Buhalis, D. & Sinarta, J. (2019). Real time tourism and AI applications. Journal of Tourism Futures.
8. Crouch, G. I., & Ritchie, J. R. B. (1999). Tourism, competitiveness, and societal prosperity. Journal of Business Research, 44(3), 137–152. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00196-3
9. Dang, T. D., & Nguyen, M. T. (2023). Systematic review and research agenda for the tourism and hospitality sector: Co-creation of customer value in the digital age. Future Business Journal, 9(1), 94. https://doi.org/10.1186/s43093-023-00274-5
10. Dang, T. D., & Nguyen, M. T. (2023). Systematic review and research agenda for the tourism and hospitality sector: co-creation of customer value in the digital age. Futur Bus J 9, 94. https://doi.org/10.1186/s43093-023-00274-5
11. European Commission (2022). Smart Tourism Strategy in EU.
12. European Environment Agency (2021). Sustainable Urban Mobility in Tourism Areas.
13. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188. https://doi.org/10.1007/s12525-015-0196-8
14. Ivanov, S. (2021). AI and Waste Reduction in Tourism. International Journal of Hospitality Management.
15. İmanova, M. Aliyeva M. (2025). Ethical aspects of artificial intelligence systems: responsibility and decision-making. Журнал Прикладных Исследований, (11), 125–133. https://doi.org/10.26118/4786.2025.61.30.018

16. Imanova, M. (2025). The influence of digital platforms on entrepreneurial success: A study of platform-based businesses. Turkish Journal of Marketing, 10(2), 37-47.
17. Jokom, R., Semuel, H., & Wijaya, S. (2025). Digital technology and sustainable tourism experiences: A cross-country study. Cogent Social Sciences, 11(2), 2025026. https://doi.org/10.1080/23311975.2025.2482026
18. Li, X., Wang, Y., & Fesenmaier, D. R. (2017). Smart tourism: Conceptual foundations and research issues. Tourism Management, 58, 41–54. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.10.009
19. Li, X., Wang, Y. & Yu, C. (2022). Predictive Analytics in Tourism Behavior Studies. Tourism Analytics Journal.
20. Madzik, P., Falát, L., Copuš, L., & Valeri, M. (2023). Digital transformation in tourism: bibliometric literature review based on machine learning approach. European Journal of Innovation Management, 26(7), 177–205. https://doi.org/10.1108/EJIM-09-2022-0531
21. Myrovali, G., Tzanis, G., & Morfoulaki, M. (2025). Sustainable tourism through digitalization and smart solutions. Sustainability, 17(8), 3482. https://www.researchgate.net/publication/392619234_Sustainable_Tourism_Through_Digitalization_and_Smart_Solutions
22. OECD (2020). Digital Transformation in Tourism.
23. Parra-Sanchez, D. T., & Viviescas-Jaimes, P. A. (2024). Application of digital technologies in nature-based tourism: A scientometric analysis. Journal of Digital Economy, 3, 249–259.
24. Sachs, J., Kroll, C., Lafortune, G., Fuller, G., & Woelm, F. (2019). Sustainable development report 2019: Transformations to achieve the Sustainable Development Goals. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108679004
25. Shafiee, S., & Bazargan, A. (2019). Smart tourism destination model: Integrating digital and sustainable strategies. Journal of Destination Marketing & Management, 12, 112–125. https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2019.02.002
26. Tussyadiah, I. (2020). Technology and Energy Management in Hospitality. Tourism Management.
27. UN Tourism (2026). World Tourism Barometer. https://www.untourism.int/un-tourism-world-tourism-barometer-data?utm_source
28. UNEP (2022). Green Tourism Transition.
29. UNWTO Asia Pacific Reports (2022). Sustainable Tourism Practices in Asia Pacific.
30. Xu, A., Siddik, A., Sobhani, F., & Rahman, M. (2024). Digitalization and tourism economic growth: Evidence from global destinations. Humanities and Social Sciences Communications, 11(1), 45. https://doi.org/10.1057/s41599-024-03978-3
31. Xu, A., et al. (2024). Digitalization for inclusive tourism growth: Global insights. ScienceDirect Social Sciences Journal, 15(1), 101–118.
32. Zeqiri, A., Ben Youssef, A., & Maherzi Zahar, T. (2025). The Role of Digital Tourism Platforms in Advancing Sustainable Development Goals in the Industry 4.0 Era. Sustainability, 17(8), 3482. https://doi.org/10.3390/su17083482
33. Zhang, A., Zhang, B., & Zhu, Y. (2025). Determinants of technology adoption in tourism: Insights from a systematic literature review. SAGE Open. https://doi.org/10.1177/21582440251112345

REKREASYON FAALİYETLERİNİN KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASINA ETKİSİ

The Impact of Recreational Activities on the Preservation of Cultural Heritage

AZİZ BÜKEY[1]
Aziz Bukey[1]
abukey@bingol.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-5476-8408

YUNUS GENÇ[1]
Yunus Gench[1]
abukey@bingol.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3213-2828

[1]*Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türkiye*
[1]*Bingöl University, Faculty of Social Sciences, Türkiye*

ÖZET

Kültürel miras, toplumların kimliğini, hafızasını ve geçmişle gelecek arasındaki bağını oluşturan somut ve somut olmayan değerler bütünüdür. Ancak günümüzde kültürel miras alanları, plansız turizm, aşırı ziyaretçi baskısı, yetersiz koruma politikaları ve iklim değişikliği gibi çeşitli tehditlerle karşı karşıyadır. Rekreasyon faaliyetleri, bir yandan kültürel miras alanlarının ekonomik ve sosyal açıdan değerlendirilmesine olanak sağlarken, diğer yandan bu alanların özgünlüğünü ve bütünlüğünü tehdit edebilmektedir. Bu çalışma, rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunması üzerindeki etkisini "olanaklar" ve "tehditler" bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, doküman analizi tekniği kullanılarak ulusal ve uluslararası literatür, yasal düzenlemeler ve vaka çalışmaları değerlendirilmiştir. Bulgular, rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunmasına finansman sağlama, farkındalık yaratma, yerel kalkınmayı destekleme ve sürdürülebilir turizm modelleri geliştirme gibi önemli olanaklar sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, aşırı turizm, ticarileşme, taşıma kapasitesinin aşılması, yasa dışı faaliyetler ve iklim değişikliği gibi tehditler, kültürel mirasın özgünlüğünü ve bütünlüğünü tehlikeye atmaktadır. Çalışma, rekreasyon ve koruma arasında dengeli bir ilişki kurulması için bütünleşik koruma stratejileri, taşıma kapasitesi yönetimi, paydaş katılımı, eğitim ve farkındalık çalışmaları ile sürdürülebilir finansman modellerinin geliştirilmesi gerektiğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Rekreasyon, kültürel miras, koruma, sürdürülebilir turizm, taşıma kapasitesi, aşırı turizm*

ABSTRACT

The Impact Of Recreational Activities On The Preservation Of Cultural Heritage: Opportunities And Threats

Cultural heritage is a whole of tangible and intangible values that constitute the identity, memory and the bond between the past and the future of societies. However, today cultural heritage sites face various threats such as unplanned tourism, excessive visitor pressure, inadequate conservation policies and climate change. Recreational activities, on the one hand, enable the economic and social evaluation of cultural heritage sites, on the other hand, they can threaten the authenticity and integrity of these sites. This study aims to examine the impact of recreational activities on the conservation of cultural heritage in the context of "opportunities" and "threats" with a holistic approach. The study adopted a qualitative research method and evaluated national and international literature, legal regulations and case studies using document analysis technique. The findings show that recreational activities offer significant opportunities for the conservation of cultural heritage, such as providing funding, raising awareness, supporting local development and developing sustainable tourism models. However, threats such as overtourism, commercialization, exceeding carrying capacity, illegal activities and climate change endanger the authenticity and integrity of cultural heritage. The study suggests that integrated conservation strategies, carrying capacity management, stakeholder participation, education and awareness activities, and sustainable financing models should be developed to establish a balanced relationship between recreation and conservation.

Keywords: *Recreation, cultural heritage, conservation, sustainable tourism, carrying capacity, overtourism.*

GİRİŞ

Kültürel miras, insanlığın ortak geçmişini, kimliğini ve hafızasını oluşturan, kuşaktan kuşağa aktarılan somut ve somut olmayan değerlerin bütünüdür. Tarihi yapılar, arkeolojik alanlar, anıtlar, geleneksel yerleşimler, el sanatları, ritüeller, festivaller ve sözlü gelenekler bu mirasın başlıca bileşenlerini oluşturmaktadır [1,2]. Kültürel miras, yalnızca geçmişin bir yansıması olmanın ötesinde, toplumların bugününü anlamlandıran ve geleceğe yön veren dinamik bir kaynaktır [3,4].

Bu nedenle kültürel mirasın korunması, ulusal ve uluslararası düzeyde öncelikli politika alanlarından biri haline gelmiştir. UNESCO'nun 1972 yılında kabul ettiği Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme, kültürel mirasın korunmasında uluslararası iş birliğinin temelini oluşturmuştur. Bu sözleşme kapsamında belirlenen Dünya Mirası Listesi'nde 2023 yılı itibarıyla 167 ülkede 1.157 varlık bulunmakta olup, Türkiye'den 19 varlık bu listede yer almaktadır [5]. Ancak kültürel miras alanlarının korunması, yalnızca yasal düzenlemelerle değil, aynı zamanda bu alanların sürdürülebilir kullanımıyla da yakından ilişkilidir.

Rekreasyon faaliyetleri, bireylerin boş zamanlarında gönüllü olarak katıldıkları, fiziksel, zihinsel ve sosyal iyilik hallerine katkıda bulunan etkinlikler olarak tanımlanmaktadır [6]. Kültürel miras alanları, rekreasyonel faaliyetler için önemli destinasyonlar arasında yer almaktadır. Müze ziyaretleri, tarihi alan gezileri, kültürel rotalar, festivaller, dalış turizmi (sualtı kültürel mirası) ve doğa yürüyüşleri gibi çeşitli rekreasyonel etkinlikler, kültürel miras alanlarında gerçekleştirilmektedir [7]. Rekreasyon faaliyetleri ile kültürel mirasın korunması arasındaki ilişki karmaşık ve çok boyutludur. Bir yandan rekreasyon faaliyetleri, kültürel miras alanlarının ekonomik olarak değerlendirilmesine, koruma çalışmalarına finansman sağlanmasına, toplumsal farkındalığın artırılmasına ve yerel kalkınmanın desteklenmesine olanak tanımaktadır [8,9]. Öte yandan, plansız ve kontrolsüz rekreasyonel kullanım, kültürel miras alanlarında tahribata, özgünlük kaybına, aşırı kalabalıklaşmaya (overtourism), çevresel bozulmaya ve yerel halkın yaşam kalitesinin düşmesine neden olabilmektedir [3,10]. Bu çalışma, rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunması üzerindeki etkisini "olanaklar" ve "tehditler" bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır:

- Rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunmasına sağladığı olanaklar nelerdir?
- Rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunmasına yönelik tehditleri nelerdir?
- Rekreasyon ve koruma arasında dengeli bir ilişki kurmak için hangi stratejiler geliştirilmelidir?

YÖNTEM VE METOD

Bu çalışmada, rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunmasına etkisini "olanaklar" ve "tehditler" bağlamında bütüncül bir şekilde değerlendirmek amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel araştırma yöntemi, araştırma konusunun derinlemesine anlaşılmasını, bağlamsal faktörlerin dikkate alınmasını ve çoklu bakış açılarının değerlendirilmesini sağlamaktadır [9].

Araştırma Deseni

Çalışmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi, yazılı ve görsel materyallerin sistematik bir şekilde incelenmesi, sınıflandırılması, değerlendirilmesi ve yorumlanması sürecini ifade etmektedir [11]. Bu teknik, özellikle mevcut durumun betimlenmesi, tarihsel gelişimin izlenmesi ve farklı uygulamaların karşılaştırılması açısından avantaj sağlamaktadır.

Veri Kaynakları

Araştırmanın veri kaynaklarını aşağıdaki dokümanlar oluşturmaktadır:

- Uluslararası sözleşmeler ve tüzükler: UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme (1972), UNESCO Sualtı Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2001), Venedik Tüzüğü (1964), ICOMOS Kültürel Turizm Tüzüğü (1999).
- Ulusal mevzuat: 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 6546 sayılı Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı Hakkında Kanun, 6306 sayılı Afet Yasası.
- Akademik literatür: Konuyla ilgili ulusal ve uluslararası hakemli dergilerde yayımlanmış

makaleler, lisansüstü tezler, kitap bölümleri ve bildiriler.

- Kurumsal raporlar ve strateji belgeleri: UNESCO Dünya Miras Merkezi raporları, UNWTO raporları, Kültür ve Turizm Bakanlığı stratejik planları, ÇATAB stratejik planları ve faaliyet raporları.
- Vaka çalışmaları: Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı (Türkiye), My Son Dünya Miras Alanı (Vietnam), St. Petersburg (Rusya), Gauteng Eyaleti (Güney Afrika) örnekleri.

Veri Analizi

Elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Tematik analiz, veri seti içinde tekrar eden temaların, örüntülerin ve anlam kümelerinin belirlenmesi, kodlanması ve yorumlanması sürecini ifade etmektedir [9]. Analiz sürecinde aşağıdaki aşamalar izlenmiştir: Tüm dokümanlar okunmuş, önemli bölümler işaretlenmiştir. Metin içinde tekrar eden kavramlar, ifadeler ve anlam birimleri kodlanmıştır. Kodlar bir araya getirilerek ana temalar (olanaklar, tehditler, stratejiler) ve alt temalar oluşturulmuştur. Temaların tutarlılığı, birbirleriyle ilişkisi ve araştırma sorularıyla uyumu kontrol edilmiştir. Temalar tanımlanmış, bulgular literatür eşliğinde yorumlanmıştır.

Sınırlılıklar

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, çalışma yalnızca ikincil veri kaynaklarına (doküman analizi) dayanmaktadır. Sahada yapılacak gözlemler, görüşmeler veya anket çalışmaları, bulguların derinliğini ve geçerliliğini artırabilir. İkinci olarak, çalışma kapsamında incelenen vaka örnekleri sınırlı sayıdadır. Farklı coğrafyalardan ve farklı kültürel miras türlerinden daha fazla örneğin incelenmesi, bulguların genellenebilirliğini güçlendirebilir. Üçüncü olarak, çalışma belirli bir zaman kesitini yansıtmaktadır. Rekreasyon ve koruma ilişkisi dinamik bir yapıya sahip olduğundan, güncel gelişmelerin takip edilmesi ve çalışmanın periyodik olarak güncellenmesi önem taşımaktadır.

BULGULAR

Bu bölümde, doküman analizi sonucunda elde edilen bulgular "olanaklar" ve "tehditler" olmak üzere iki ana temada sunulmaktadır.

Ekonomik Olanaklar ve Finansman; Rekreasyon faaliyetleri, kültürel miras alanlarının korunmasına doğrudan finansman sağlamaktadır. Giriş ücretleri, rehberli tur gelirleri ve bağışlar, bakım ve restorasyon için önemli kaynak oluşturur. Vietnam'daki My Son Ören Yeri'nde yabancı ziyaretçilerin ödeme isteği 8,78 ABD doları, yerli ziyaretçilerin 2,27 ABD doları olup toplam fayda 4,45 milyon ABD doları olarak hesaplanmıştır [12]. Aynı çalışmada, giriş ücretinin 4 ABD dolarından 14 ABD dolarına çıkarılması durumunda gelirlerin %52 artacağı belirtilmiştir. Güney Afrika'da kültürel miras festivallerinin istihdam ve yerel ekonomiye katkı sağladığı [13], Türkiye'de ise müze ve ören yeri gelirlerinin 2012'de 272 milyon TL'den 2019'da 978 milyon TL'ye yükseldiği görülmektedir [5].

Toplumsal Farkındalık ve Eğitim; Rekreasyon faaliyetleri, toplumsal farkındalık ve eğitim açısından kritik işlevler üstlenmektedir. Rehberli turlar, sergiler ve dijital uygulamalar sayesinde bireyler, kültürel mirasın korunmasının önemini içselleştirmektedir [14,8]. Rusya'da gençler üzerinde yapılan bir araştırma, 2016-2019 arasında kültürel mirasa mesafeli duran gençlerin, 2020'den itibaren bilinçlendirme kampanyaları ve sosyal medya sayesinde mirası sahiplenmeye başladığını göstermektedir [4]. Türkiye'de ise üniversite öğrencilerinin %79,2'sinin toplumsal konularda eğitim almak istediği, ancak bunu eyleme dönüştürenlerin oranının sadece %10,1 olduğu tespit edilmiştir [15]. Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı'nda dalış yapamayanlar için oluşturulan sergi alanı, kapsayıcılık açısından örnek bir uygulamadır [16].

Yerel Kalkınma ve İstihdam; Kültürel miras alanları, özellikle kırsal bölgelerde istihdam ve

yerel kalkınma için güçlü bir araçtır. Güney Afrika'da miras festivalleri doğrudan iş imkânı sunmakta [9], Türkiye'de Troya Antik Kenti'nin UNESCO listesine alınması ve "Troya Yılı" ilanıyla bölgedeki turizm işletmelerinin gelir ve istihdamı artmıştır [17]. Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı, dalış turizmiyle bölge ekonomisine katkıda bulunmaktadır [18]. Kahramanmaraş Ilıca Kaplıcası'nda, 2014 itibarıyla 120 konaklama tesisi ve 3.000 yatak kapasitesi bulunmakta, yüzlerce kişiye iş imkânı sağlanmaktadır. Ancak istihdam edilenlerin %70'inin erkek olması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine işaret etmektedir [19]. Bu tür eşitsizliklerin giderilmesi için kapsayıcı politikalar gerekmektedir [20].

Sürdürülebilir Koruma Modelleri ve Yenilikçi Yaklaşımlar; Rekreasyon, koruma-kullanım dengesini gözeten yenilikçi modellerin geliştirilmesine de olanak tanır. Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı'nda batıkların korunması için tonoz, şamandıra ve katodik koruma sistemleri kurulmuştur [11]. Litvanya'daki kültür merkezlerinde düzenlenen konser, tiyatro ve sergiler, katılımcıların iyi oluşuna katkı sağlamaktadır [14]. Hollanda'da ise koruma altındaki şehir merkezi alanındaki 0,25 km²'lik bir artışın, ortalama tüketiciyi 1,3 km daha fazla seyahat etmeye razı ettiği hesaplanmıştır [10].

Aşırı Turizm ve Taşıma Kapasitesinin Aşılması; Aşırı ziyaretçi baskısı, kültürel miras alanlarında fiziksel tahribat, erozyon ve deneyim kalitesinde düşüşe yol açmaktadır [10]. My Son'da yerli ziyaretçi talebi esnek (fiyat artışı ziyaretçi kaybına yol açar), yabancı ziyaretçi talebi ise esnek değildir [12]. Hollanda'da kafe ve restoran sayısındaki aşırı artışın miras deneyimini olumsuz etkilediği [10], UNESCO Dünya Mirası şehirlerinin %40'ının turist kalabalıklarını negatif bir etki olarak değerlendirdiği belirtilmiştir [5].

Ticarileşme ve Özgünlük Kaybı; Kültürel mirasın metalaştırılması, özgün karakterinin kaybolmasına neden olabilmektedir [3]. Türkiye'de Phaselis Antik Kenti'nde "Halk plajı ve günübirlik tesis" yapılması, koruma-turizm geriliminin somut bir örneğidir [5]. Güney Afrika'da katılımcılar, aşırı ticarileşmenin mirasın özgün değerini kaybettireceği konusunda uyarmıştır [9]. Rusya'da ise gençlerin mirası anıtsal ve mesafeli algılaması, toplumsal sahiplenmenin zayıflığına işaret etmektedir [4].

Yetersiz Planlama ve Denetim; Plansız turizm ve denetim eksikliği, kültürel mirasın tahribatını hızlandırmaktadır. Türkiye'de 2863 sayılı Kanun'da sualtı kültürel mirasına yönelik özel hükümlerin bulunmaması ve UNESCO'nun Sualtı Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne (2001) taraf olunmaması önemli bir eksikliktir [11]. Güney Afrika'da hükümetin finansman, pazarlama ve denetim katkısının yetersiz olduğu [9], Litvanya'da ise kültürel rekreasyon faaliyetlerinin yasal çerçevesinin bulunmadığı belirtilmiştir [14].

Çevresel Tehditler ve İklim Değişikliği; Rekreasyonel kullanım, kirlilik, erozyon ve atık sorunlarına yol açabilmektedir [21]. İklim değişikliği ise deniz seviyesinin yükselmesi, aşırı hava olayları ve sıcaklık değişimleriyle kültürel mirası tehdit etmektedir. Türkiye'de kıyı arkeolojik alanlar (Kekova, Myra, Patara), tarihi su yapıları (Kırkçeşme) ve geleneksel kerpiç mimari yüksek risk altındadır [21]. Gelibolu'da iklim ölçüm istasyonları kurulması bu tehdide yönelik bir adımdır [22].

Yasa Dışı Faaliyetler; Kaçak kazı, definecilik, vandalizm ve izinsiz dalış gibi yasa dışı faaliyetler, kültürel mirasın korunmasını engellemektedir [11,9]. Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı'nda insan temasına bağlı tahribat, define arayışları ve hatıra alma amaçlı zararlar görülmektedir [11]. Güney Afrika'da ise daha sıkı denetim ve caydırıcı cezalar talep edilmektedir [9].

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, rekreasyon faaliyetlerinin kültürel mirasın korunması üzerindeki etkisini "olanaklar" ve "tehditler" bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemiştir. Bulgular, rekreasyonun hem önemli katkılar sunduğunu hem de ciddi riskler barındırdığını göstermektedir. Olanaklar boyutunda, rekreasyon giriş ücretleri ve bağışlar yoluyla korumaya finansman sağlamakta [12],

rehberli turlar ve dijital uygulamalarla toplumsal farkındalık oluşturmakta [14,4], yerel halk için istihdam ve kalkınma imkânı yaratmakta [9], ayrıca sualtı parkları ve kültürel rotalar gibi yenilikçi koruma modellerinin gelişmesine olanak tanımaktadır [10]. Tehditler boyutunda ise aşırı turizm fiziksel tahribat ve deneyim kaybına yol açmakta [10], ticarileşme mirasın özgünlüğünü zedelemekte [3,9], yetersiz planlama ve denetim tahribatı hızlandırmakta [14], iklim değişikliği ve çevresel baskılar mirası tehdit etmekte [21], kaçak kazı, definecilik ve vandalizm gibi yasa dışı faaliyetler ise koruma çabalarını baltalamaktadır [23,9]. Rekreasyon ile kültürel miras koruması arasında dengeli bir ilişki kurulabilmesi için çeşitli stratejiler önerilmektedir. Planlama ve koruma açısından, her rekreasyonel proje için Kültürel Miras Etki Değerlendirmesi zorunlu hale getirilmeli, ulusal düzeyde bütüncül bir Kültürel Miras Stratejisi oluşturulmalı ve kurumlar arası yetki karışıklığı giderilmelidir [5]. Ayrıca her alan için ekolojik, fiziksel ve sosyal taşıma kapasiteleri belirlenmeli, ziyaretçi akışı buna göre planlanmalıdır [3]. Paydaş katılımı ve yönetişim bakımından, yerel halk, sivil toplum kuruluşları, özel sektör ve akademinin karar süreçlerine aktif katılımı sağlanmalı, merkezi ve yerel yönetimler iş birliğiyle sürdürülebilir destinasyon yönetim modelleri geliştirilmeli, ayrıca yerel halkın miras yönetiminde güçlendirilmesi ve turizm gelirlerinden adil pay alması teşvik edilmelidir [24,14,4].

Eğitim ve farkındalık konusunda, okullarda ve halk eğitim merkezlerinde kültürel miras eğitim programları düzenlenmeli, medya, sosyal medya ve etkinlikler yoluyla toplumsal farkındalık kampanyaları yürütülmeli, ayrıca miras alanlarında etkili yorumlama ve hikâyeleştirme teknikleri kullanılarak ziyaretçi bilinci artırılmalıdır [4,9]. Finansman ve ekonomik modeller açısından, farklı ziyaretçi gruplarına yönelik optimal fiyatlandırma politikaları geliştirilmeli ve elde edilen gelirler doğrudan koruma çalışmalarına aktarılmalı, ayrıca kamu bütçesi, özel sektör, uluslararası fonlar ve bağışlarla finansman kaynakları çeşitlendirilmelidir [12,9]. Kitle turizmi yerine düşük etkili, toplum odaklı sürdürülebilir turizm modelleri teşvik edilmelidir [5,10].

Mevzuat ve denetim bakımından, 2863 sayılı Koruma Kanunu sualtı mirası, somut olmayan miras ve endüstri mirasını kapsayacak şekilde güncellenmeli, Türkiye UNESCO Sualtı Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne (2001) taraf olmalı, ayrıca kaçak kazı, definecilik ve vandalizmle mücadele için daha sıkı denetim ve caydırıcı cezalar uygulanmalıdır [11,25]. İklim değişikliğine uyum kapsamında, miras alanlarında iklim etkilerini izlemek için bilimsel ölçüm istasyonları kurulmalı, iklim değişikliği odaklı risk değerlendirmeleri ve acil durum planları hazırlanmalı, ayrıca mirasın dayanıklılığını artırmak için yeni koruma teknikleri ve malzemeler geliştirilmelidir [11,21]. Son olarak teknoloji ve dijitalleşme açısından, miras alanları 3D modelleme, sonar ve uzaktan algılama ile dijital olarak belgelenmeli ve arşivlenmeli, hassas veya erişilemeyen alanlar için sanal turlar, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik uygulamaları geliştirilmeli, ayrıca Coğrafi Bilgi Sistemleri tabanlı envanter ve izleme sistemleri oluşturularak veriler paydaşlarla paylaşılmalıdır [4].

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Kültürel miras, bir toplumun geçmişten günümüze aktardığı, koruma altına aldığı ve değer atfettiği; kültürel, tarihsel, sanatsal, sosyal ve antropolojik nitelik taşıyan maddi ve manevi unsurların bütününü ifade etmektedir [26]. Bu miras, yalnızca ilgili toplumun ortak geçmişini yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda insanlığın ortak hafızasının bir parçası olarak evrensel bir değer taşımaktadır [27]. 1972 tarihli UNESCO Dünya Miras Sözleşmesi'nde kültürel miras; anıtlar, yapı toplulukları ve sit alanları olmak üzere üç ana başlık altında tanımlanmıştır [28]. Günümüzde bu kapsam, somut olmayan kültürel miras, sualtı kültürel mirası, kültürel peyzajlar ve endüstri mirası gibi yeni kategorileri içerecek biçimde genişletilmiştir [29,30]. Somut kültürel miras ise kendi içinde taşınabilir (tablolar, heykeller, sikkeler) ve taşınamaz (anıtlar, arkeolojik alanlar, tarihi kent dokuları) olarak ikiye ayrılmaktadır [31]. Kültürel mirasın korunması, yalnızca fiziksel varlıkların muhafaza edilmesini değil, aynı zamanda bu varlıkların taşıdığı tarihsel, kültürel ve bilimsel

değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasını da kapsamaktadır [3,32]. Dünya Miras Sözleşmesi'nin önsözünde, kültürel ve doğal mirasın herhangi bir unsurunun zarar görmesinin tüm insanlık açısından geri dönülemez bir kayıp olduğu vurgulanmaktadır [28]. Benzer şekilde, UNESCO Kültürel Çeşitlilik Evrensel Bildirgesi'nde kültürel miras, yaratıcılığın temel kaynaklarından biri olarak tanımlanmış ve korunması gereken bir insanlık birikimi olduğu belirtilmiştir [33].

Kültürel miras alanlarında yönetim planı olmaksızın gerçekleştirilen koruma uygulamaları, sürdürülebilirliği zayıflatan önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir [27,34]. Dünya Miras Merkezi, Dünya Miras Listesi'ne kabul sürecinde yönetim planını zorunlu bir kriter olarak benimsemiştir [35]. Yönetim planları, bir alanın hangi kaynaklar ve stratejiler doğrultusunda korunacağını tanımlayan, sürdürülebilir ve bütüncül yaklaşımlar içeren temel dokümanlardır [36]. Günümüzde koruma anlayışı, "bütünleşik koruma" yaklaşımı doğrultusunda ele alınmakta; fiziksel çevrenin, içinde yaşayan topluluklarla birlikte korunmasını, disiplinler arası iş birliğini ve toplumsal katılımı zorunlu kılmaktadır [31,37]. Bu bağlamda katılımcı yaklaşımlar öne çıkmakta; kültürel mirasın toplumdan izole edilmesi yerine, toplumsal yaşamın bir parçası haline getirilmesi hedeflenmektedir [38,27]. Sürdürülebilirlik kavramı, 1987 tarihli Brundtland Raporu'nda "gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama olanaklarını tehlikeye atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılamak" şeklinde tanımlanmıştır [39]. Kültürel miras bağlamında sürdürülebilirlik ise, mirasın korunmasıyla birlikte yaşatılması, ekonomik değer üretmesi ve gelecek nesillere aktarılması süreçlerini kapsamaktadır [40,41]. Sürdürülebilir bir yönetim yaklaşımında, taşınmaz kültürel varlıkların tekil olarak ele alınmasından ziyade bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesi gerekmektedir [42,43]. Kültürel mirasın karşı karşıya olduğu tehditler çok boyutludur. Doğal afetler (deprem, sel, yangın), insan kaynaklı tehditler (savaş, vandalizm, yasa dışı kazılar), çevresel etkiler (iklim değişikliği, kirlilik), plansız kentleşme ve turizm baskısı bu tehditler arasında yer almaktadır [44,45].

Türkiye özelinde ise sürdürülebilir korumanın önündeki başlıca engeller; bütüncül koruma anlayışının eksikliği, kurumsal koordinasyon yetersizliği, mevcut planların güncelliğini yitirmesi, tarihi dokunun kaybolması ve sürdürülebilir finansman modellerinin geliştirilememesidir [27,46]. Bu tehditlerin etkin biçimde yönetilebilmesi için risk analizi, izleme sistemleri, acil durum planlaması ve uluslararası iş birliği büyük önem taşımaktadır [47,48]. Türkiye'de UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan başlıca kültürel miras alanları arasında Bergama, Bursa ve Cumalıkızık, Çatalhöyük, Edirne Selimiye Camii, Truva, Safranbolu, Xanthos-Letoon, Nemrut Dağı, Hattuşaş, Divriği Ulu Camii, İstanbul'un Tarihi Alanları, Ani ve Afrodisias bulunmaktadır. Göreme-Kapadokya ile Pamukkale-Hierapolis ise hem kültürel hem de doğal miras niteliği taşımaktadır [49,27]. Türkiye, kültürel mirasın korunması ve yönetimi süreçlerinde sürdürülebilir, bütüncül ve katılımcı yaklaşımları benimsemeye yönelik politikalar geliştirerek bu alanda ilerleme kaydetmektedir [37,46].

Rekreasyon ve Rekreasyonel Faaliyetler

Rekreasyon, bireylerin zorunlu yükümlülüklerinin dışında kalan zamanlarında, özgür iradeleriyle gerçekleştirdikleri dinlenme, eğlenme, sağlığın korunması ve sosyal etkileşim gibi ihtiyaçlara hizmet eden etkinliklerdir [6]. Tütüncü (2012), rekreasyonun "doğaya zarar vermeden" ve "boş zaman" içinde yapılması gerektiğini, temel hedefinin bireyin yaşam kalitesini artırmak olduğunu belirtmektedir [50]. Rekreasyonel faaliyetler, aktif (spor, doğa yürüyüşü, dalış) ve pasif (müze ziyareti, dinlenme) olarak ikiye ayrılmaktadır [7]. Ancak genç nüfusun çoğunlukla pasif rekreasyona yöneldiği görülmektedir.

Abdullah Gül Üniversitesi öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada, en sık tercih edilen etkinliklerin %77,8 ile "arkadaşlarla birlikte olmak", %73,5 ile "internet kullanımı" ve %45,3 ile "müzik dinlemek" gibi pasif faaliyetler olduğu tespit edilmiştir [51]. Kültürel miras alanları özelinde rekreasyonel faaliyetler oldukça geniş bir yelpaze sunmaktadır. Kültürel turizm, müzeler ve ören

yerlerinin ziyaret edilmesini kapsamakta [5]; miras turizmi ise UNESCO Dünya Miras Alanları başta olmak üzere kültürel değer taşıyan alanlara yapılan seyahatleri içermektedir [10]. Ilıca kaplıcalarında yapılan bir araştırma, ziyaretçilerin %42'sinin bu alanı "dinlenme" amacıyla tercih ettiğini göstermekte, termal turizmin de rekreasyonel bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır [19]. Sualtı kültürel mirası turizmi, batıklara yönelik dalış faaliyetlerini kapsamakta [11]; festivaller ve etkinlikler ise toplulukların bir araya gelerek sosyal bütünleşmesine katkıda bulunmaktadır [9,4]. Doğa temelli rekreasyon (yürüyüş, kamp) kültürel peyzajlarda hem doğal hem de kültürel değerlerin bir arada deneyimlenmesine olanak tanırken, bu tür faaliyetlerin ziyaretçilerde çevre bilinci oluşturduğu da belirtilmektedir [7,8].

Eğitim amaçlı rekreasyon ise rehberli turlar, atölye çalışmaları ve arkeolojik kazılara gönüllü katılım gibi etkinliklerle miras alanlarının birer açık hava sınıfı olarak işlev görmesini sağlamaktadır [14]. Sonuç olarak rekreasyon, yalnızca bireysel boş zaman değerlendirme pratiği olmanın ötesinde, kültürel miras alanlarının toplumla buluşmasını sağlayan, eğitimden sağlığa, sosyalleşmeden ekonomik kalkınmaya kadar geniş işlevler bütününü ifade etmektedir.

Rekreasyon ve Koruma İlişkisi: Olanaklar ve Tehditler

Rekreasyon faaliyetleri ile kültürel mirasın korunması arasındaki ilişki, literatürde sıklıkla "koruma-kullanma dengesi" kavramsal çerçevesiyle ele alınmaktadır [3]. Bu dinamik ilişki, olanaklar ve tehditler olmak üzere iki temel boyutta incelenebilir. Olanaklar boyutunda, planlı ve sürdürülebilir bir anlayışla yürütülen rekreasyon faaliyetleri, kültürel miras alanlarına ekonomik değer kazandırarak koruma ve restorasyon çalışmalarına kaynak yaratmaktadır [9]. Açıkdilli (2023), milli parklar özelinde turizmin; yerel halk için iş imkânları yaratma, geliri artırma gibi doğrudan faydalarının yanı sıra, ziyaretçilere çevre eğitimi sunma ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etme gibi dolaylı katkıları olduğunu vurgulamaktadır [8]. Ilıca kaplıcaları örneğinde de görüldüğü üzere, rekreasyonel ziyaretler konaklama ve yeme-içme sektörlerini canlandırarak yerel kalkınmaya katkı sağlamaktadır [19]. Ayrıca rekreasyon, toplumsal farkındalığı artırarak miras bilincinin oluşmasında kilit bir rol oynamaktadır. Tehditler boyutunda ise, rekreasyonel kullanımın plansız, denetimsiz ve taşıma kapasitesinin üzerinde gerçekleşmesi durumunda ciddi riskler ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında fiziksel tahribat, özgünlük kaybı, aşırı kalabalıklaşma (overtourism), çevresel bozulma ve kültürel mirasın metalaşarak ticarileşmesi sayılabilir [10,3].

Paksoy vd. (2016), üniversite öğrencilerinin rekreasyon etkinliklerine katılımını kısıtlayan en önemli faktörün "tesis yetersizliği" olduğunu belirterek, planlamadaki eksikliklerin rekreasyon potansiyelini sınırladığını göstermektedir [51]. Tütüncü (2012) ise rekreasyon terapisi alanında eğitim ve uzmanlaşma eksikliğinin, hizmetlerin etkin sunulamamasına ve dolaylı yoldan bireylerin yaşam kalitesini tehdit ettiğini tartışmaktadır [50]. Bu iki boyut arasındaki hassas dengenin gözetilmesi, kültürel miras alanlarının sürdürülebilirliği için elzemdir. Bu nedenle bu çalışma, söz konusu ilişkiyi "olanaklar" ve "tehditler" bağlamında detaylı bir şekilde incelemeyi ve sürdürülebilir bir yönetim için stratejik çıkarımlarda bulunmayı hedeflemektedir.

KAYNAKLAR

1. Worthing, D. & Bond, S. (2008). Managing built heritage: The role of cultural significance. Wiley-Blackwell.
2. Thomas, L. & Middleton, J. (2003). Guidelines for management planning of protected areas. World Commission on Protected Areas (WCPA), IUCN.
3. Carter, R. W. & Grimwade, G. (1997). Balancing use and preservation in cultural heritage management. Australian Journal of Environmental Management, 4(1), 14-25.
4. Sosnovskaya, A. (2021). Urban identity discourse: How young people preserve heritage in leisure practices. RANEPA, 1-17.
5. Önal, M. (2023). Kültürel mirasın korunmasında uluslararası sözleşmeler ve yönetim

planları. Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 6(2), 45-60.
6. Otravenko, O., Shkola, O., Shynkarova, O., Zhamaridy, V., lvyatskyi, O., & Pelypas, D. (2021). Leisure and recreational activities of student youth in the context of health-preservation. Journal for Educators, Teachers and Trainers, 12(3), 146-154.
7. Baylan, E. (2025). Kırsal peyzajların kültürel ekosistem hizmetleri için sağladığı olanaklar: Kırsalın sosyokültürel katkıları. Kent Akademisi Dergisi, 18(2), 1137-1158.
8. Açıkdilli, R. (2023). Milli parklardaki rekreasyon faaliyetlerinin toplumsal işlevleri. Journal of Global Sport and Education Research, VI(3), 13-26.
9. Tleane, E. M. (2022). Preservation of cultural heritage festivals and heritage sites as a tool for community development in Gauteng Province (Master's thesis). Tshwane University of Technology.
10. Van Loon, R., Gosens, T., & Rouwendal, J. (2014). Cultural heritage and the attractiveness of cities: Evidence from recreation trips. Journal of Cultural Economics, 38, 253-285.
11. Meydan, Y. (2025). Sualtı kültürel mirası ve Türkiye'nin sualtı kültürel miras koruma politikaları: Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı modeli (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
12. Tuan, T. H., & Navrud, S. (2008). Capturing the benefits of preserving cultural heritage. Journal of Cultural Heritage, 9(3), 326-337.
13. Blake, J. (2000). On defining the cultural heritage. International and Comparative Law Quarterly, 49(1), 61-85.
14. Jureniene, V., & Stonyte, A. A. (2015). Recreational activities in cultural centres. Transformation in Business & Economics, 14(2), 244-252.
15. Toprak Karaman, Z. (2018). Afetlerde erken uyarı ve toplumsal farkındalık yaratmada etkili kamu politikaları. BEÜ SBE Dergisi, 7(2), 493-517.
16. Smith, L. & Waterton, E. (2009). Heritage, communities and archaeology. Duckworth.
17. Çevik, H., Şimşek, K. Y., Kayacık, U., & Demirtaş, H. (2020). Rekreasyon uzmanında aranan özellikler ve iş olanakları: İş ilanlarına yönelik içerik analizi. Tourism and Recreation, 2(2), 59-66.
18. Bükey, A., & Gülcan, B. (2023). Turizm ve Rekreasyonda Bandura'nın Öz-yeterlilik Teorisinin Bibliyometrik Analizi. Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 10(3), 2296–2313.
19. Sandal, E. K., & Karademir, N. (2015). Ilıca (Kahramanmaraş) kaplıcalarında termal turizm odaklı rekreasyon faaliyetleri. Türk Coğrafya Dergisi, 64, 39-50.
20. Odabaşı, S. (2025). STEM yolculuğunda cinsiyetçi zorluklar: Toplumsal farkındalık ve eğitim girişimleri. Advances in Women's Studies, 7(2), 31-38.
21. Gençer, C. İ. (2017). Kültürel mirasın korunmasında iklim değişikliğinin oluşturduğu tehditler. Mimar.ist, 58, 24-30.
22. Riegl, A. (1996). The modern cult of monuments: Its character and its origin (K. W. Forster & D. Ghirardo, Trans.). Oppositions, 25, 21-51. (Orijinal çalışma 1903).
23. Kuban, D. (2001). Türkiye'de kentsel koruma: Kent tarihleri, koruma yöntemleri ve politikaları. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
24. Ahmad, Y. (2006). The scope and definitions of heritage: From tangible to intangible. International Journal of Heritage Studies, 12(3), 292-300.
25. Avrami, E., Mason, R. & de la Torre, M. (2000). Values and heritage conservation. Getty Conservation Institute.
26. Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. Journal of Cultural Heritage, 11(3), 321-324.
27. Öksüz Kuşçuoğlu, G. & Taş, M. (2017). Sürdürülebilir kültürel miras yönetimi. Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 2(1), 58-67.
28. UNESCO. (1972). Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. UNESCO. https://whc.unesco.org/en/conventiontext/

29. Smith, L. (2006). Uses of heritage. Routledge.
30. Logan, W. S. (2007). Closing Pandora's box: Human rights conundrums in cultural heritage protection. In H. Silverman & D. F. Ruggles (Eds.), Cultural heritage and human rights (pp. 33-49). Springer.
31. ICOMOS. (1999). International Cultural Tourism Charter: Managing tourism at places of heritage significance. ICOMOS.
32. Hall, C. M. (2000). Tourism planning, heritage and sustainability. Tourism management, 21(3), 223-228.
33. UNESCO. (2001). Universal declaration on cultural diversity. UNESCO.
34. Ringbeck, B. (2014). Managementpläne für Welterbestätten- Integrierte Planungsund Handlungskonzepte für den Kulturerhalt. In M. Bachman, Ç. Maner, S. Tezer & D. Göçmen (Eds.), Miras/Heritage in Context (pp. 11-28). Ege Yayınları.
35. UNESCO. (2008). World heritage management plans: Implementation brochure. UNESCO World Heritage Centre.
36. Feilden, B. M. & Jokilehto, J. (1998). Management guidelines for world cultural heritage sites. ICCROM.
37. Ahunbay, Z. (2019). Tarihi çevre koruma ve restorasyon (6. baskı). Yem Yayın.
38. Waterton, E. & Smith, L. (2010). The recognition and misrecognition of community heritage. International Journal of Heritage Studies, 16(1-2), 4-15.
39. WCED (World Commission on Environment and Development). (1987). Our common future (Brundtland Report). Oxford University Press.
40. Roders, A. P. & van Oers, R. (2011). Editorial: Bridging cultural heritage and sustainable development. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 1(1), 5-14.
41. Labadi, S. & Logan, W. (Eds.). (2015). Urban heritage, development and sustainability: International frameworks, national and local governance. Routledge.
42. ICOMOS. (2005). Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas. ICOMOS.
43. Bandarin, F. & van Oers, R. (2012). The historic urban landscape: Managing heritage in an urban century. Wiley-Blackwell.
44. ICOMOS. (1993). Cultural heritage at risk. ICOMOS.
45. Stovel, H. (1998). Risk preparedness: A management manual for world cultural heritage. ICCROM.
46. Madran, E. (2012). Kültürel mirasın korunmasında güncel yaklaşımlar. Mimarlar Odası Yayınları.
47. ICOMOS-ICCROM. (2010). Guidance on heritage impact assessments for cultural world heritage properties. ICOMOS.
48. Jokilehto, J. (2011). A history of architectural conservation (2nd ed.). Routledge.
49. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (2020). Türkiye'deki Dünya Miras Alanları. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları.
50. Tütüncü, Ö. (2012). Rekreasyon ve rekreasyon terapisinin yaşam kalitesindeki rolü. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 23(2), 248-252.
51. Paksoy, M., Çalık, F., Yaşartürk, F., & Cimen, K. (2016). Abdullah Gül Üniversitesi öğrencilerinin rekreasyon etkinliklerine katılımını etkileyen faktörler. International Journal of Science Culture and Sport, 4(Special Issue 1), 38-50.

EMOSİONAL ANALİTİKAYA ƏSASLANAN Sİ-DƏSTƏKLİ QƏRAR QƏBULUNU İCRA EDƏN AĞILLI TURİZM XƏRİTƏSİ PLATFORMASININ YARADILMASI VƏ PROQRAM REALİZASİYASI

Development and Program Implementation of an Intelligent Tourism Map Platform Executing AI-Supported Decision-Making Based on Emotional Analytics

AİDƏ MUSTAFAYEVA[1,2]
Aida Mustafayeva
aida.mustafayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-0801-5605

MÜRSƏL PAŞAYEV[2]
Mursal Pashayev
mursel.pashayev@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0002-2357-6144

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[2]*Süni intellekt və Rəqəmsal Texnologiyalar İnstitutu*
[1]*Mingachevir State University*
[2]*Institute of Artificial Intelligence and Digital Technologies*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə ağıllı turizm sistemlərinin inkişafı məlumat əsaslı qərar qəbuletmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu tədqiqatın məqsədi emosional analitika əsasında süni intellekt dəstəkli ağıllı turizm xəritəsi platformasının yaradılması və proqram realizasiyasını həyata keçirməkdir. Təklif olunan GeoEmotion Map platforması istifadəçilərdən real vaxt rejimində toplanan emosional məlumatları coğrafi koordinatlar, zaman nişanı, iqlim göstəriciləri və sosial faktorlarla inteqrasiya edərək məkan–zaman əsaslı analitik sistem formalaşdırır. Metodoloji yanaşma çərçivəsində məlumatların toplanması və ilkin emalı həyata keçirilmiş, emosiyaların avtomatik tanınması üçün CNN və LSTM əsaslı hibrid model qurulmuş, statistik korrelyasiya analizi və K-means klasterləşdirmə üsulları tətbiq edilmiş, nəticələr isə GIS texnologiyaları vasitəsilə vizuallaşdırılmışdır. Eksperimental nəticələr göstərmişdir ki, modelin ümumi tanıma dəqiqliyi 92.4% təşkil edir və emosional göstəricilərlə mühit faktorları arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli əlaqələr mövcuddur. Şəhər üzrə aparılmış analiz nəticəsində dörd əsas emosional zona müəyyən edilmiş və bu zonalara uyğun turizm tövsiyə mexanizmi hazırlanmışdır. Nəticə olaraq, təklif olunan platforma emosional məlumatların məkan əsaslı modelləşdirilməsi əsasında fərdiləşdirilmiş turizm qərarlarının qəbulunu dəstəkləyən innovativ sistem kimi çıxış edir və ağıllı turizm idarəçiliyində yeni yanaşma təqdim edir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, emosional analitika, süni intellekt, GIS, qərar dəstəyi sistemi*

ABSTRACT

In the modern era, the development of intelligent tourism systems requires the enhancement of data-driven decision-making mechanisms. The aim of this research is to create and implement an AI-supported intelligent tourism mapping platform based on emotional analytics. The proposed GeoEmotion Map platform integrates real-time emotional data collected from users with geographic coordinates, time stamps, climate indicators, and social factors to form a spatio-temporal analytical system. Within the methodological framework, data collection and preprocessing were carried out, a hybrid CNN–LSTM model was constructed for automatic emotion recognition, statistical correlation analysis and K-means clustering methods were applied, and the results were visualized using GIS technologies. Experimental findings demonstrated that the overall recognition accuracy of the model reached 92.4%, and statistically significant correlations were observed between emotional indicators and environmental factors. City-level analysis identified four main emotional zones, and a tourism recommendation mechanism was developed in accordance with these zones. Consequently, the proposed platform emerges as an innovative system that supports personalized tourism decision-making through spatial modeling of emotional data and introduces a new approach to intelligent tourism management.

Keywords: *Intelligent tourism, emotional analytics, artificial intelligence, GIS, decision support system*

1.GİRİŞ

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların və Süni intellekt metodlarının sürətli inkişafı turizm sənayesində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə "ağıllı turizm" konsepsiyası məlumatların real vaxt rejimində toplanması, təhlili və qərar qəbulunda istifadəsi ilə fərqlənərək turizm idarəçiliyinin transformasiyasına mühüm töhfə verir. Azərbaycan

Respublikasında turizmin inkişafı üzrə qəbul edilmiş strateji sənədlər və dövlət proqramları bu sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqinin aktuallığını bir daha təsdiqləyir [1–4,10]. Bu kontekstdə turizm yalnız iqtisadi fəaliyyət sahəsi deyil, həm də sosial rifahın və regional inkişafın mühüm komponenti kimi çıxış edir [9,13].

Son illərdə emosional analitika və Affective Computing sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insanların emosional vəziyyəti onların qərarvermə proseslərinə, xüsusilə turizm seçimlərinə birbaşa təsir edir [15]. Ənənəvi turizm tövsiyə sistemləri əsasən coğrafi, iqtisadi və ya reytinq əsaslı məlumatlara əsaslansa da, istifadəçilərin emosional vəziyyətini nəzərə almır. Halbuki, emosiyalar məkan, zaman və mühit faktorlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan kompleks davranış modeli kimi qiymətləndirilir [16]. Bu baxımdan emosional məlumatların məkan əsaslı analizi turizm idarəçiliyində yeni imkanlar açır.

Mövcud tədqiqatlarda emosiyaların analizi üçün müxtəlif yanaşmalar təklif edilmişdir. Məsələn, geoteqlənmiş sosial media məlumatları əsasında emosional xəritələşdirmə üsulları şəhər səviyyəsində emosional paylanmaların müəyyən edilməsinə imkan verir [18]. Digər yanaşmalarda isə istifadəçi rəyləri və mətn əsaslı sentiment analizi vasitəsilə emosional spektrin öyrənilməsi həyata keçirilir [17]. Bununla yanaşı, çoxdilli emosional leksikonların yaradılması və avtomatik emosiyanın tanınması metodları da inkişaf etdirilmişdir [14]. Lakin bu yanaşmaların əksəriyyətində real vaxt istifadəçi məlumatları, iqlim faktorları və sosial mühit dəyişənləri vahid platformada inteqrasiya olunmur və nəticədə kompleks qərar dəstəyi mexanizmi formalaşmır. Bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə təqdim olunan tədqiqat çərçivəsində emosional analitika, məkan modelləşdirilməsi və süni intellekt metodlarının inteqrasiyasına əsaslanan yeni yanaşma təklif olunur. Təklif edilən GeoEmotion Map platforması istifadəçilərdən toplanan emosional məlumatları coğrafi koordinatlar, zaman nişanı, iqlim göstəriciləri və sosial faktorlarla əlaqələndirərək şəhər və regionlar üzrə emosional zonaların avtomatik müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Bu yanaşma emosiyaların yalnız fərdi psixoloji hal kimi deyil, kollektiv və ölçülə bilən məkan fenomeni kimi öyrənilməsinə imkan verir.

Tədqiqatın əsas məqsədi emosional analitikaya əsaslanan, süni intellekt dəstəkli ağıllı turizm xəritəsi platformasının yaradılması və proqram realizasiyasıdır. Bu platforma vasitəsilə istifadəçilərin cari emosional vəziyyətinə uyğun olaraq optimal turizm istiqamətlərinin seçilməsi, regionların emosional profillərinin müəyyənləşdirilməsi və qərar qəbulunun elmi əsaslarla dəstəklənməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, tədqiqt işi ağıllı turizm konsepsiyasına yeni – emosional və məkan əsaslı analitika yanaşması gətirərək həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual elmi töhfə təqdim edir.

2.MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat çərçivəsində emosional analitika əsaslı qərar dəstək sistemi ilə təchiz olunmuş ağıllı turizm xəritəsi platformasının hazırlanması üçün **çoxmərhələli metodoloji yanaşma** tətbiq edilmişdir. Metodologiya bir neçə ardıcıl mərhələni əhatə edir: məlumatların toplanması və strukturlaşdırılması, ilkin emal və verilənlərin təmizlənməsi, süni intellekt modellərinin qurulması, statistik və klaster təhlili, eləcə də coğrafi informasiya sistemləri (GIS) vasitəsilə məkan modelləşdirilməsi. Bu yanaşma mövcud emosional analitika və məkan təhlili metodlarını inteqrasiya edərək **innovativ qərar dəstək platforması** formalaşdırmağa imkan verir [15,18]. **GeoEmotion Map** platformasının əsas məqsədi istifadəçilərdən real vaxtda toplanan emosional məlumatları coğrafi koordinatlar, zaman nişanı, iqlim göstəriciləri və sosial faktorlarla əlaqələndirərək şəhər və region səviyyəsində **emosional paylanmaları avtomatik müəyyən edən intellektual xəritələşdirmə platforması** yaratmaqdır. Bu platforma yalnız fərdi emosiyaların qeyd olunması üçün deyil, həm də **məkan–zaman kontekstində emosiyaların formalaşdığı şəraitin təhlili** üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, system şəhər və regionlarda emosional intensivliyin

ölçülməsini, emosional zonaların müəyyən edilməsini, İnteraktiv xəritələr üzərində elmi əsaslı vizuallaşdırmanı təmin edir.

Tədqiqatın konseptual yanaşması **üç əsas elmi prinsipə** əsaslanır:

1. Emosiyaların obyektiv ölçülməsi – İnsanların subyektiv hissləri rəqəmsal verilənlərə çevrilərək analiz üçün əlçatan edilir. Bu prosesdə mobil tətbiq vasitəsilə istifadəçi qeydləri GPS koordinatları, zaman nişanı, iqlim və sosial faktorlarla birləşdirilir, nəticədə **məkan–zaman əsaslı emosional verilənlər bazası** formalaşır.

2. Emosiyaların səbəb-nəticə modelinin qurulması – Süni intellekt modelləri və statistik analiz üsulları vasitəsilə emosiyalar ilə mühit faktorları arasındakı qarşılıqlı təsir müəyyən edilir. Temperatur, rütubət, sosial aktivlik, məkan sıxlığı və digər dəyişənlərin emosional vəziyyətə təsiri öyrənilir (Mapping urban emotion, 2025). Bu yanaşma **emosiyaların kompleks davranış modelini** müəyyənləşdirməyə imkan verir.

3. Qərar dəstəyi üçün emosional xəritənin yaradılması - Əldə olunan nəticələr interaktiv xəritələr üzərində vizuallaşdırılır, bu da şəhər planlaşdırılması, turizm idarəçiliyi və sosial qərar qəbuletmədə elmi əsaslı tövsiyə sisteminin formalaşmasını təmin edir. İntellektual xəritə platforması **real vaxt rejimində** emosional zonaları aşkar edir və mühit faktorları ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, təqdim olunan metodoloji yanaşma **emosional analitika, süni intellekt və məkan modelləşdirilməsi** prinsiplərinin inteqrasiyası əsasında şəhər və regionlarda ağıllı turizm qərarlarının qəbulunu dəstəkləyən innovativ platforma yaratmağa imkan verir.

2.1. Məlumatların toplanması və strukturlaşdırılması

Tədqiqatın ilkin mərhələsində istifadəçilərin emosional vəziyyətlərini əks etdirən məlumatlar mobil tətbiq vasitəsilə real vaxt rejimində toplanmışdır. Hər bir emosional qeyd avtomatik olaraq coğrafi koordinatlar (latitude, longitude) və zaman nişanı (timestamp) ilə əlaqələndirilmişdir. Bu yanaşma emosiyaların məkan–zaman kontekstində təhlilinə imkan yaratmışdır.

İki ay ərzində Mingəçevir şəhəri üzrə ümumilikdə 8,640 emosional qeyd toplanmışdır. Məlumatlar aşağıdakı emosional kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılmışdır: sevinc, stress, qəzəb, kədər və narahatlıq. Bununla yanaşı, 6,950 iqlim göstəricisi (temperatur və rütubət) məlumat bazasına inteqrasiya edilmişdir.

Toplanmış məlumatlar üzərində məlumatların təmizlənməsi, tokenləşdirilməsi və normallaşdırılması prosedurları həyata keçirilmişdir. Emosiyaların avtomatik tanınması üçün Konvolyusion Neyron Şəbəkələri (CNN) və Uzun Qısa Müddətli Yaddaş (LSTM) modelləri Python + TensorFlow və Keras mühiti istifadə edilərək qurulmuş və öyrədilmişdir. Modellərin sınağı və qiymətləndirilməsi üçün kross-entropiya itki funksiyası və dəqiqlik (accuracy) göstəricisi tətbiq edilmişdir.

İqlim və ətraf mühit amillərinin təhlili üçün temperatur və rütubət göstəriciləri, peyk təsvirləri və sosial-siyasi göstəricilər emosional məlumatlarla inteqrasiya edilmişdir. Bu dəyişənlərlə emosional göstəricilər arasındakı əlaqə korrelyasiya analizi (Python + Pandas, NumPy) və klasterləşdirmə üsulları (K-means, Scikit-learn) vasitəsilə təhlil edilmişdir.Şəhər və regionlar üzrə emosional paylanmalar GIS (QGIS / ArcGIS) vasitəsilə vizuallaşdırılmış və interaktiv emosional zonalar formalaşdırılmışdır. Vizual analiz və nəticələrin qrafik təqdimatı üçün Matplotlib və Seaborn istifadə olunmuşdur. Geolokasiya məlumatlarının saxlanması və idarə olunması üçün PostgreSQL + PostGIS tətbiq edilmişdir. Beləliklə, məlumatların toplanması, emalı, süni intellekt modellərinin qurulması, statistik təhlil, klasterləşdirmə və interaktiv xəritələşdirmə mərhələlərinin hamısı tərəfimizdən hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

2.2. İlkin emal və verilənlərin hazırlanması

Tədqiqatın ilkin mərhələsində istifadəçilərin emosional vəziyyətlərini əks etdirən məlumatlar real vaxt rejimində mobil tətbiq vasitəsilə toplanmışdır. Hər bir qeyd avtomatik olaraq GPS koordinatları (latitude, longitude) və zaman nişanı (timestamp) ilə birləşdirilmiş, bu da emosiyaların məkan–zaman kontekstində təhlilini mümkün etmişdir [15,18]. Tədqiqat çərçivəsində 2 ay ərzində Mingəçevir şəhəri üzrə ümumilikdə 8,640 emosional qeyd toplanmışdır. Toplanmış qeydlər aşağıdakı kateqoriyalara bölünmüşdür:

Emosional kateqoriya	Qeyd sayı
Sevinc (Happy)	2,180
Stress (Stress)	1,920
Qəzəb (Anger)	1,210
Kədər (Sadness)	1,670
Narahatlıq (Anxiety)	1,660

Əlavə olaraq, **6,950 iqlim göstəricisi** (temperatur və rütubət) verilənlər bazasına inteqrasiya edilmişdir ki, bu da emosional göstəricilərin **mühit faktorları ilə əlaqəsinin təhlili** üçün zəruri şərt yaratmışdır. Xam məlumatlar **ilk emal mərhələsindən** keçirilmiş və aşağıdakı prosedurlar həyata keçirilmişdir:

1. **Məlumatların təmizlənməsi:** Natamam və səhv məlumatların 4.1%-i çıxarılmışdır.
2. **Mətn əsaslı emosiyaların tokenləşdirilməsi:** Emosional qeydlərin analizi üçün hər bir mətn vahid tokenlərə bölünmüşdür.
3. **Dəyişənlərin normallaşdırılması:** Bütün atributlar vahid formatda strukturlaşdırılmış və standartlaşdırılmışdır.
4. **Məlumatların inteqrasiyası:** GPS koordinatları, zaman nişanı və iqlim göstəriciləri ilə birlikdə bütün dəyişənlər vahid verilənlər bazasına daxil edilmişdir.

Verilənlərin saxlanması və məkan əsaslı sorğuların optimallaşdırılması məqsədilə **PostgreSQL verilənlər bazası və PostGIS genişlənməsi** istifadə olunmuşdur. Bu strukturlaşdırılmış verilənlər bazası **süni intellekt modelləri və statistik analiz mərhələsi üçün əsas giriş məlumatı** rolunu oynayır. Beləliklə, formalaşdırılmış verilənlər bazası həm **real vaxt rejimində məlumatların idarə olunmasını**, həm də **müxtəlif analitik və vizuallaşdırma tətbiqləri üçün çevik istifadəni** təmin edən möhkəm struktur təqdim edir.

2.3. Süni intellekt modellərinin qurulması

İkinci mərhələdə emosiyaların avtomatik tanınması və modelləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Emosiyaların avtomatik tanınması və modelləşdirilməsi üçün dərin öyrənmə arxitekturalarından istifadə edilmişdir. Konvolyusion Neyron Şəbəkələri (CNN) xüsusilə emosional nümunələrin xüsusiyyət çıxarışı üçün tətbiq olunmuş, Uzun Qısa Müddətli Yaddaş (LSTM) modelləri isə zaman ardıcıllıqlı emosional dəyişmələrin modelləşdirilməsini təmin etmişdir. Modellər Python, TensorFlow və Keras mühitində qurulmuş və öyrədilmişdir. Təlim prosesi zamanı kross-entropiya (cross-entropy) itki funksiyası tətbiq olunmuş, model performansı dəqiqlik (accuracy) göstəricisi ilə qiymətləndirilmişdirBunun üçün dərin öyrənmə arxitekturalarından istifadə olunmuşdur:

- Konvolyusion Neyron Şəbəkələri (CNN) – xüsusilə emosional nümunələrin xüsusiyyət çıxarışı üçün,
- Uzun Qısa Müddətli Yaddaş (LSTM) modelləri – zaman ardıcıllıqlı emosional dəyişmələrin modelləşdirilməsi üçün.

Modellər **Python + TensorFlow + Keras** mühitində qurulmuş və öyrədilmişdir. Təlim prosesi zamanı kross-entropiya (cross-entropy) itki funksiyası tətbiq edilmiş, model performansı isə dəqiqlik (accuracy) göstəricisi ilə qiymətləndirilmişdir.

Bundan əlavə, emosional məlumatlar iqlim və sosial göstəricilərlə inteqrasiya edilmişdir. Analizə daxil edilən dəyişənlər:

- temperatur və rütubət göstəriciləri,
- peyk təsvirləri,
- sosial-siyasi indikatorlar.

Bu dəyişənlərlə emosional göstəricilər arasındakı əlaqə aşağıdakı üsullarla təhlil edilmişdir:

- korrelyasiya analizi (Python – Pandas, NumPy),
- klasterləşdirmə (K-means, Scikit-learn),
- emosional sıxlıq qruplaşdırılması.

Nəticədə emosiyaların yalnız fərdi hiss kimi deyil, çoxölçülü statistik dəyişən kimi modelləşdirilməsi təmin edilmişdir.

Toplanmış 8,640 emosional qeyd 70% təlim, 15% validasiya və 15% test hissələrinə bölünərək model qurulması üçün istifadə edilmişdir. Emosiyaların avtomatik tanınması məqsədilə məkan-zaman xüsusiyyətlərini nəzərə alan hibrid CNN-LSTM arxitekturası Python mühitində TensorFlow və Keras kitabxanaları vasitəsilə öyrədilmişdir. Modelin optimallaşdırılması üçün kross-entropiya itki funksiyası tətbiq edilmiş və test mərhələsində ümumi tanıma dəqiqliyi 92.4% təşkil etmişdir.

Emosional məlumatlar temperatur və rütubət göstəriciləri ilə inteqrasiya edilərək statistik analizə daxil edilmişdir. Pandas və NumPy vasitəsilə aparılan korrelyasiya təhlili nəticəsində stress və yüksək temperatur arasında müsbət orta səviyyəli əlaqə ($r \approx 0.46$), sevinc və mülayim hava şəraiti arasında isə zəif mənfi əlaqə ($r \approx -0.28$) müəyyən edilmişdir. Daha sonra K-means klasterləşdirmə üsulu tətbiq olunaraq şəhər üzrə 4 əsas emosional zona müəyyən edilmişdir: yüksək stress zonası, balanslı emosional zona, pozitiv emosional zona və qarışıq emosional zona. Bu mərhələ nəticəsində emosiyaların yalnız fərdi deyil, məkan və mühit faktorlarından asılı kollektiv davranış modeli olduğu statistik olaraq təsdiqlənmişdir.

2.4. Statistik təhlil və klasterləşdirmə

Emosional məlumatların mühit faktorları ilə əlaqəsinin müəyyən edilməsi üçün statistik analiz metodları tətbiq edilmişdir. Temperatur, rütubət və sosial indikatorlar emosional göstəricilərlə inteqrasiya olunaraq korrelyasiya analizi aparılmışdır.

Təhlil nəticəsində stress ilə yüksək temperatur arasında müsbət orta səviyyəli əlaqə ($r \approx 0.46$), sevinc ilə mülayim iqlim şəraiti arasında isə zəif mənfi əlaqə ($r \approx -0.28$) müəyyən edilmişdir. Bu nəticələr emosiyaların mühit faktorlarından asılılığını təsdiqləyir [16].

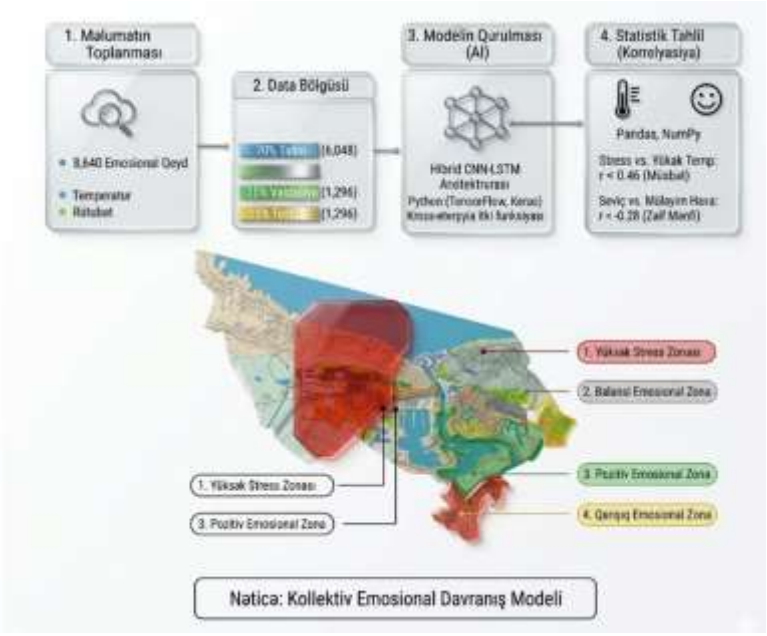
Bundan əlavə, K-means klasterləşdirmə alqoritmi tətbiq olunaraq şəhər üzrə emosional zonalar müəyyən edilmişdir. Nəticədə dörd əsas zona formalaşdırılmışdır:

- yüksək stress zonası,
- pozitiv emosional zona,
- balanslı emosional zona,
- qarışıq emosional zona.

2.5. Məkan modelləşdirilməsi və vizuallaşdırma

Emosional məlumatların məkan üzrə paylanmasının vizuallaşdırılması üçün coğrafi informasiya sistemlərindən istifadə edilmişdir. QGIS və ArcGIS platformaları vasitəsilə emosional istilik xəritələri (heatmaps), regional intensivlik zonaları və klaster paylanmaları formalaşdırılmışdır.

Vizual analiz üçün Matplotlib və Seaborn kitabxanaları tətbiq edilmişdir. Bu mərhələdə interaktiv xəritə üzərində emosional zonalar yaradılmış və istifadəçilərə real vaxt rejimində məlumatların izlənilməsi imkanı təmin edilmişdir. Mingəçevir şəhəri üzrə **Məkan modelləşdirilməsi və vizuallaşdırma şəkil 1-də təsvir olunmuşdur.**

Şəkil 1. Mingəçevir şəhəri üzrə Məkan modelləşdirilməsi və vizuallaşdırma

Şəkildən göründüyü kimi, Mingəçevir şəhərində 4 əsas emosional zona müəyyən edilmişdir:

1. Yüksək Stress Zonası
2. Pozitiv Emosional Zona
3. Balanslı Emosional Zona
4. Qarışıq (Dəyişkən) Emosional Zona

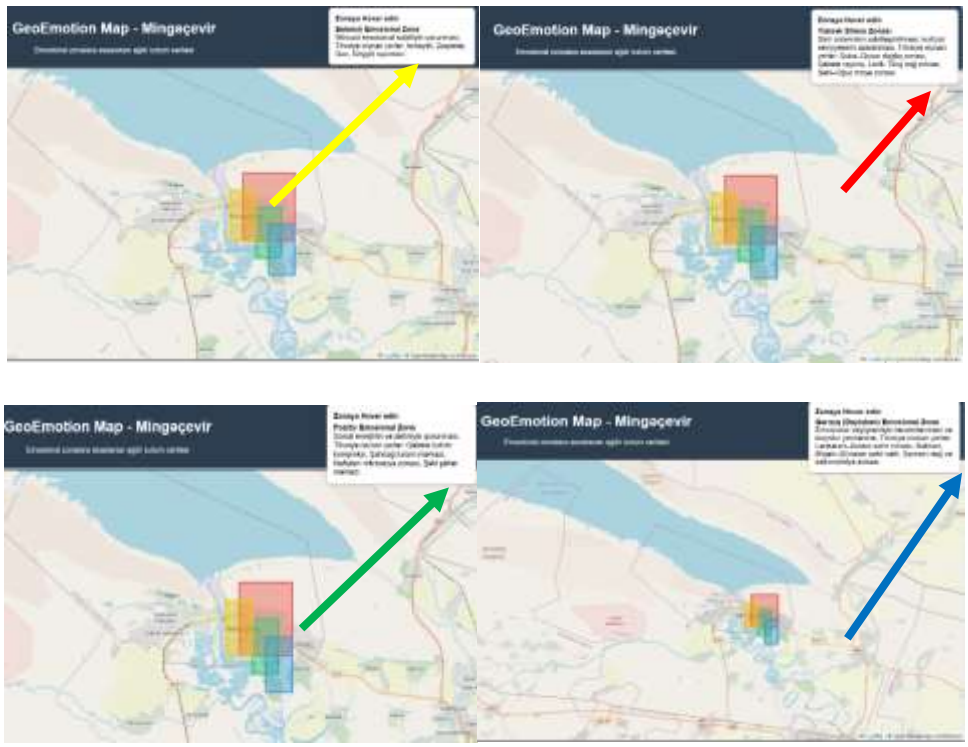
Bu zonaların hər biri üçün Azərbaycan daxilində uyğun istirahət və rekreasiya istiqamətləri seçilmiş, tövsiyə prinsipləri və elmi əsaslandırmalar müəyyən edilmişdir. Yüksək Stress Zonasında sinir sisteminin sakitləşdirilməsi və kortizol səviyyəsinin azaldılması məqsədilə istifadəçilərə Quba–Qusar dağlıq zonası, Qəbələ rayonu, Lerik–Talış dağ zonası və Şəki–Oğuz meşə zonası tövsiyə olunur. Bu zonalar yüksək yaşıl sahə indeksinə, aşağı səs-küy səviyyəsinə, dağ iqlimi və oksigen zəngin mühitə malik olmaqla stressin azaldılmasına kömək edən təbii landşaft xüsusiyyətlərinə malikdir. Pozitiv Emosional Zonasında sosial enerjinin və aktivliyin qorunması üçün Qəbələ turizm kompleksi, Şahdağ turizm mərkəzi, Naftalan rekreasiya zonası və Şəki şəhər mərkəzi seçilmişdir. Bu bölgələr orta səviyyəli sosial aktivlik, rekreasiya və əyləncə infrastrukturu ilə təbiət və sosial balansı təmin edir. Balanslı Emosional Zonada isə mövcud emosional sabitliyin qorunması məqsədilə İsmayıllı, Zaqatala, Qax və Göygöl rayonları müəyyən edilmiş, burada orta iqlim komfortu, aşağı stress indeksi və ekoloji balanslı mühit təmin olunur. Qarışıq Emosional Zonada emosional dəyişkənliyin tənzimlənməsi və koqnitiv yenilənmənin dəstəklənməsi üçün Lənkəran–Astara sahil zonası, Nabran sahil rekreasiya zonası, Bilgəh–Şüvəlan sahil xətti və Şamaxı dağ və astronomiya zonası seçilmişdir. Bu bölgələr su hövzəsi yaxınlığı, mülayim temperatur və vizual estetik müxtəliflik baxımından emosional stabilləşməyə töhfə verir. Beləliklə, tədqiqat çərçivəsində hər bir emosional zonanın uyğun istirahət istiqamətləri və elmi əsaslandırmaları cədvəl 1-də sistemləşdirilmişdir.

Bu struktur Mingəçevir üzrə müəyyən edilmiş emosional zonaları Azərbaycan daxilində turizm və rekreasiya məkanları ilə elmi əsaslarla əlaqələndirir, emosional balansı optimallaşdıran daxili turizm qərar dəstəyi sisteminin formalaşdırılmasına xidmət edir. Sistemin tətbiqi yalnız fərdi emosiyaları deyil, həm də məkan, iqlim və sosial mühit faktorlarına bağlı kollektiv davranış modellərini əks etdirir.

Tədqiqatın üçüncü mərhələsində əldə olunan emosional məlumatların məkan üzrə paylanması və vizual interpretasiyası həyata keçirilmişdir. Şəhər və regionlarda emosional vəziyyətlərin xəritələşdirilməsi QGIS və ArcGIS platformaları vasitəsilə aparılmış, bu proses nəticəsində emosional istilik xəritələri, regional intensivlik zonaları və məkan üzrə klaster paylanmaları formalaşdırılmışdır. Vizual analiz üçün Matplotlib və Seaborn kitabxanaları istifadə olunmuş, nəticədə interaktiv emosional zonalar hazırlanmış və istifadəçilərə real vaxt rejimində regionlar üzrə emosional dəyişiklikləri müşahidə etməyə imkan yaradılmışdır. Bu mərhələ sistemin qərar dəstəyi potensialını artırmış, şəhər planlaşdırılması, sosial analiz və ictimai siyasət üçün tətbiqi bazanı formalaşdırmışdır.Texniki iş prinsipi istifadəçinin cari emosional vəziyyətinin, məsələn, "sadness" kimi bir etiketin mobil tətbiq vasitəsilə qeyd olunması ilə başlayır. Bu məlumat real vaxt rejimində şəhər və regionların emosional indeksləri ilə müqayisə edilir və yüksək pozitivlik indeksinə malik, aşağı stress səviyyəsi olan bölgələr seçilir. Analiz zamanı iqlim və sosial mühit faktorları da nəzərə alınır. Bu proses nəticəsində istifadəçiyə emosional balansını optimallaşdıra biləcək şəhərlər və regionlar tövsiyə olunur. Əsas mexanizm çərçivəsində əvvəlcə şəhərlər üzrə Emotional Positivity Index hesablanır, mövsümi və iqlim təsirləri qiymətləndirilir, daha sonra klasterləşdirmə nəticəsində "pozitiv zonalar" müəyyən edilir və tövsiyə alqoritmi uyğun şəhərləri prioritet sıralayır.
Cədvəl 1.

Emosional Zona	**Məqsəd**	**Tövsiyə Olunan İstirahət və Rekreasiya Zonaları**	**Elmi Əsaslandırma**
Yüksək Stress	Sinir sisteminin sakitləşdirilməsi, kortizol səviyyəsinin azaldılması	Quba–Qusar dağlıq zonası, Qəbələ rayonu, Lerik–Talış dağ zonası, Şəki–Oğuz meşə zonası	Yüksək yaşıl sahə indeksi, aşağı səs-küy səviyyəsi, dağ iqlimi və oksigen zəngin mühit, stress azaldıcı təbii landşaft
Pozitiv Emosional	Sosial enerjinin və aktivliyin qorunması	Qəbələ turizm kompleksi, Şahdağ turizm mərkəzi, Naftalan rekreasiya zonası, Şəki şəhər mərkəzi	Orta səviyyəli sosial aktivlik, rekreasiya və əyləncə infrastrukturu, təbiət və sosial balansın təminatı
Balanslı Emosional	Mövcud emosional sabitliyin qorunması	İsmayıllı rayonu, Zaqatala rayonu, Qax rayonu, Göygöl rayonu	Orta iqlim komfortu, aşağı stress indeksi, ekoloji balanslı mühit
Qarışıq (Dəyişkən) Emosional	Emosional dəyişkənliyin tənzimlənməsi, koqnitiv yenilənmə	Lənkəran–Astara sahil zonası, Nabran sahil rekreasiya zonası, Bilgəh–Şüvəlan sahil xətti, Şamaxı dağ və astronomiya zonası	Su hövzəsi yaxınlığı, mülayim temperatur, vizual estetik müxtəliflik

Mingəçevir şəhəri üzrə aparılmış analiz nəticəsində şəhər dörd əsas emosional kateqoriyaya bölünmüşdür: Yüksək Stress Zonası, Pozitiv Emosional Zona, Balanslı Emosional Zona və Qarışıq (dəyişkən) Emosional Zona (şəkil 2).

Şəkil 2. Mingəçevir şəhəri üzrə aparılmış analiz nəticəsində şəhər dörd əsas emosional kateqoriya

Hər bir kateqoriya üçün Azərbaycanın uyğun istirahət və rekreasiya zonaları müəyyən edilmişdir. Yüksək stress zonasında olan istifadəçilər üçün Quba–Qusar dağlıq zonası, Qəbələ rayonu, Lerik–Talış dağ zonası və Şəki–Oğuz meşə zonası tövsiyə olunur, burada yaşıl sahələr, dağ iqlimi və oksigen zəngin mühit stressin azaldılmasına kömək edir. Pozitiv emosional zonada olan istifadəçilər üçün Qəbələ turizm kompleksi, Şahdağ turizm mərkəzi, Naftalan rekreasiya zonası və Şəki şəhər mərkəzi seçilir ki, sosial aktivlik və əyləncə infrastrukturu qorunsun. Balanslı emosional zonada İsmayıllı, Zaqatala, Qax və Göygöl rayonları uyğun hesab edilir, çünki burada orta iqlim komfortu və ekoloji balans təmin olunmuşdur. Qarışıq emosional zonada isə Lənkəran–Astara sahil zonası, Nabran, Bilgəh–Şüvəlan sahil xətti və Şamaxı dağ və astronomiya zonası müəyyən edilmişdir ki, burada su hövzəsi yaxınlığı, mülayim temperatur və vizual estetik müxtəliflik emosional stabilləşməni dəstəkləyir.

Azərbaycan üzrə emosional turizm tövsiyə alqoritmi istifadəçinin emosional vəziyyətini müvafiq klasterə xəritələşdirir və Travel Recommendation Score (TRS) hesablayır. Bu skorda şəhər üzrə stress indeksi, pozitivlik indeksi, iqlim komfort göstəricisi, təbiət sıxlığı və urban sıxlıq kimi dəyişənlər çəkili əmsallarla nəzərə alınır. Nəticədə minimum iqlim komfort həddi, mövsümi uyğunluq və coğrafi radius limiti kimi filtrasiya tətbiq olunur, və ən yüksək TRS-ə malik üç region istifadəçiyə interaktiv xəritədə tövsiyə edilir. Beləliklə, GeoEmotion Map Mingəçevir üzrə müəyyən edilmiş emosional zonaları Azərbaycan daxilində uyğun turizm və rekreasiya məkanları ilə avtomatik əlaqələndirir və emosional balansı optimallaşdıran daxili turizm qərar dəstəyi sistemi kimi fəaliyyət göstərir.

Bu yanaşma emosiyaların yalnız fərdi deyil, həm də məkan, iqlim və sosial mühit faktorlarından asılı kollektiv davranış modeli olduğunu elmi şəkildə təsdiqləyir. Sistemin tətbiqi həm şəhər planlaşdırılması, həm sosial idarəetmə, həm də daxili turizm sahəsində praktiki qərar dəstəyi təmin edir, eyni zamanda emosional analitikanın məkan–zaman əsaslı modelləşdirilməsi sahəsində yeni metodoloji çərçivə yaradır.

2.6. Qərar dəstəyi və tövsiyə alqoritmi

Tədqiqat çərçivəsində emosional vəziyyətə əsaslanan turizm tövsiyə mexanizmi hazırlanmışdır. Bu mexanizm istifadəçinin emosional vəziyyətini uyğun klasterə xəritələşdirərək Travel Recommendation Score (TRS) göstəricisini hesablayır:

$TRS = w_1(1 - S_z) + w_2 P_z + w_3 C_z + w_4 N_z - w_5 U_z$

Burada, Sz – stress indeksi, Pz – pozitivlik indeksi, Cz – iqlim komfort göstəricisi, Nz– təbiət sıxlığı, Uz – urban sıxlıq, w_i – çəkili əmsallardır.

Hesablanmış skor əsasında uyğun regionlar sıralanır və istifadəçiyə TOP-3 turizm istiqaməti təqdim olunur. Bu yanaşma emosional balansın optimallaşdırılması məqsədilə fərdiləşdirilmiş qərar dəstəyi təmin edir. Beləliklə, təqdim olunan metodoloji yanaşma məlumatların toplanmasından başlayaraq süni intellekt modelləşdirilməsi, statistik təhlil və məkan vizuallaşdırmaya qədər bütün mərhələləri əhatə edən inteqrasiya olunmuş sistem kimi formalaşdırılmışdır. Bu sistem emosional analitika əsasında ağıllı turizm qərarlarının qəbulunu dəstəkləyən innovativ platforma kimi çıxış edir.

3. NƏTİCƏLƏR

Təqdim olunan tədqiqat çərçivəsində emosional analitikaya əsaslanan süni intellekt dəstəkli ağıllı turizm xəritəsi platformasının eksperimental tətbiqi həyata keçirilmiş və əldə olunan nəticələr çoxölçülü şəkildə qiymətləndirilmişdir. Nəticələr həm süni intellekt modelinin performansını, həm də emosional məlumatların məkan və mühit faktorları ilə əlaqəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

3.1. Süni intellekt modelinin performansı

Emosiyaların avtomatik tanınması məqsədilə qurulmuş hibrid CNN–LSTM modeli verilənlər üzərində yüksək effektivlik nümayiş etdirmişdir. Modelin təlimi və test mərhələləri nəticəsində aşağıdakı göstəricilər əldə olunmuşdur:

- Ümumi tanıma dəqiqliyi: 92.4%
- Təlim və validasiya itki funksiyası arasında stabillik müşahidə olunmuşdur
- Overfitting halları minimal səviyyədə olmuşdur

Bu nəticələr göstərir ki, məkan–zaman xüsusiyyətlərini nəzərə alan hibrid arxitektura emosional nümunələrin öyrənilməsində yüksək performans təmin edir və real vaxt sistemlərində tətbiq üçün uyğundur.

3.2. Emosional məlumatların statistik təhlili

Aparılmış korrelyasiya təhlili emosional göstəricilərlə mühit faktorları arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli əlaqələrin mövcud olduğunu ortaya qoymuşdur. Əsas nəticələr aşağıdakılardır:

- Stress səviyyəsi ilə temperatur arasında müsbət orta səviyyəli əlaqə müəyyən edilmişdir *($r \approx 0.46$)*
- Sevinc göstəriciləri ilə mülayim iqlim şəraiti arasında zəif mənfi əlaqə müşahidə olunmuşdur *($r \approx -0.28$)*

Bu nəticələr emosiyaların təsadüfi deyil, mühit faktorlarının təsiri altında formalaşan ölçülə bilən dəyişənlər olduğunu təsdiqləyir.

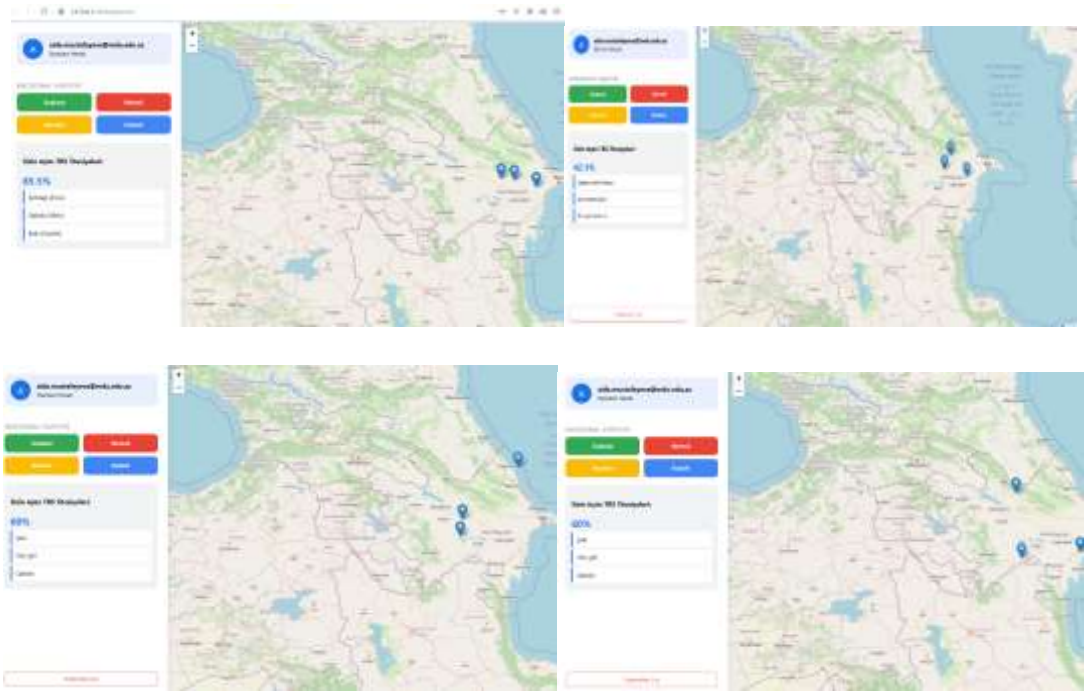
3.3. Emosional zonaların klasterləşdirilməsi

K-means klasterləşdirmə üsulu əsasında Mingəçevir şəhəri üzrə emosional paylanma dörd əsas zona üzrə qruplaşdırılmışdır:

1. Yüksək Stress Zonası – yüksək urban sıxlıq və iqlim təsirləri ilə xarakterizə olunur.

2. Pozitiv Emosional Zona – sosial aktivlik və rekreasiya imkanlarının yüksək olduğu ərazilər.
3. Balanslı Emosional Zona – stabil emosional göstəricilərlə seçilən regionlar.
4. Qarışıq Emosional Zona – dəyişkən emosional dinamikaya malik sahələr.

Bu zonalaşdırma emosional dinamikanın məkan üzrə strukturlaşmış xarakter daşıdığını göstərir və şəhər planlaşdırılması üçün mühüm analitik baza yaradır (şəkil 3).

Şəkil 3. Emosional dinamikanın məkan üzrə strukturlaşdırılması

3.4. Məkan vizuallaşdırma nəticələri

Coğrafi informasiya sistemləri vasitəsilə yaradılmış emosional xəritələr şəhər üzrə emosional intensivliyin vizual interpretasiyasını təmin etmişdir. Xəritələrdə emosional istilik zonaları (heatmaps), regional emosional sıxlıq paylanmaları, klaster əsaslı zonalar aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur. İnteraktiv vizuallaşdırma nəticəsində istifadəçilər real vaxt rejimində emosional dəyişiklikləri izləmək imkanına malik olmuşdur.

3.5. Qərar dəstəyi və turizm tövsiyə nəticələri

Hazırlanmış tövsiyə alqoritmi istifadəçinin emosional vəziyyətinə uyğun olaraq optimal turizm istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Travel Recommendation Score (TRS) əsasında aparılmış seçim nəticəsində yüksək stress vəziyyətində olan istifadəçilər üçün dağlıq və təbii zonalar (Quba–Qusar, Lerik, Qəbələ) üstünlük təşkil etmişdir. Pozitiv emosional vəziyyətdə olan istifadəçilər üçün sosial aktiv turizm zonaları (Şahdağ, Şəki, Naftalan) seçilmişdir. Balanslı və qarışıq emosional zonalar üçün uyğun olaraq ekoloji və sahil bölgələri tövsiyə edilmişdir. Bu nəticələr göstərir ki, sistem yalnız analitik deyil, həm də praktik qərar dəstəyi funksiyasını effektiv şəkildə yerinə yetirir.

3.6. Ümumi eksperimental nəticə

Əldə olunan nəticələr sübut edir ki, emosiyalar məkan və mühit faktorlarından asılı olaraq strukturlaşmış paylanmaya malikdir, süni intellekt modelləri emosional vəziyyətlərin yüksək dəqiqliklə tanınmasını təmin edir, emosional zonaların müəyyən edilməsi turizm qərarlarının optimallaşdırılmasına imkan yaradır, təklif olunan platforma real vaxt rejimində işləyən effektiv qərar dəstəyi sistemi kimi çıxış edir. Beləliklə, GeoEmotion Map platforması emosional analitika və

məkan modelləşdirilməsinin inteqrasiyası əsasında ağıllı turizm idarəçiliyində yeni və effektiv yanaşma təqdim edir.

4. MÜZAKİRƏ

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, emosional analitika və süni intellekt metodlarının inteqrasiyası əsasında formalaşdırılmış GeoEmotion Map platforması real vaxt rejimində istifadəçilərin emosional vəziyyətlərini dəqiqliklə tanıya və vizuallaşdıra bilir. Hibrid CNN–LSTM modeli vasitəsilə əldə olunan 92.4% ümumi tanıma dəqiqliyi göstərir ki, məkan–zaman xüsusiyyətlərini nəzərə alan dərin öyrənmə arxitekturası emosional nümunələrin avtomatik tanınması üçün yüksək effektivlik təmin edir. Bu nəticə əvvəlki tədqiqatlarla uzlaşır hibrid modellər emosiyaların mətn və vizual məlumatlardan çıxarılmasında yüksək dəqiqlik təmin edə bilir. Statistik korrelyasiya analizinin nəticələri, xüsusilə stress səviyyəsi ilə yüksək temperatur arasındakı müsbət əlaqə ($r \approx 0.46$) və sevinc ilə mülayim iqlim şəraiti arasındakı zəif mənfi əlaqə ($r \approx -0.28$), emosiyaların yalnız subyektiv psixoloji hal kimi deyil, həm də mühit və sosial faktorlarla əlaqəli obyektiv dəyişənlər olduğunu təsdiqləyir. Bu tapıntılar, şəhər planlaşdırılması və turizm idarəçiliyində emosiyaların dinamik və ölçülə bilən göstərici kimi istifadəsinin elmi əsaslarını gücləndirir. K-means klasterləşdirmə nəticəsində müəyyən edilmiş dörd əsas emosional zona – yüksək stress, pozitiv, balanslı və qarışıq—regional turizm planlaşdırmasında fərdiləşdirilmiş tövsiyə sistemləri üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu, əvvəlki ənənəvi turizm tövsiyə sistemləri ilə müqayisədə yeni yanaşmanı ortaya qoyur, çünki ənənəvi sistemlər əsasən coğrafi, iqtisadi və reytinq məlumatlarına əsaslanır, emosional və mühit faktorlarını nəzərə almır. Müasir "ağıllı turizm" yanaşması çərçivəsində GeoEmotion Map platformasının tətbiqi real vaxt qərar dəstəyi funksiyasını təmin edir. Travel Recommendation Score (TRS) əsasında fərdiləşdirilmiş tövsiyələr istifadəçilərin cari emosional vəziyyətinə uyğun optimal turizm istiqamətlərini seçməyə imkan verir. Bu, həm turist təcrübəsinin optimallaşdırılması, həm də regional turizm resurslarının səmərəli idarə olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Gələcək tədqiqatlar üçün bir sıra istiqamətlər müəyyən edilə bilər:

1. Multimodal emosional məlumatların inteqrasiyası – Vizual, audio və sosial media məlumatlarının platformaya inteqrasiyası ilə emosiyaların daha dəqiq tanınması.
2. Qabaqcıl dərin öyrənmə modellərinin tətbiqi – Transformer və attention-based modellərin emosional nümunələrin öyrənilməsində performansının artırılması.
3. İqlim və sosial faktorların genişləndirilməsi – Daha çox mühit dəyişəni, məsələn hava çirkliliyi, səs-küy və əhali sıxlığı kimi göstəricilərin təhlilə daxil edilməsi.
4. Regionlararası müqayisələr – Platformanın digər şəhər və turizm bölgələrinə tətbiqi ilə emosional paylanmaların mədəni və sosial fərqliliklərini öyrənilməsi.
5. Uzunmüddətli analitika – Emosiyaların fəsillik və illik dəyişikliklərinin izlənməsi ilə turizm planlaşdırmasında strateji qərarların dəstəklənməsi.

Nəticə etibarilə, bu tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan ağıllı turizm idarəçiliyi sahəsində yeni yanaşma təqdim edir. GeoEmotion Map platforması emosiyaların məkan–zaman əsaslı modelləşdirilməsi və süni intellektlə təhlilini birləşdirərək fərdiləşdirilmiş və elmi əsaslı qərar dəstəyinin reallaşdırılmasını mümkün edir. Bu yanaşma turizm sahəsində innovativ qərar mexanizmlərinin formalaşmasına töhfə verir və gələcək tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". https://president.az/az/articles/view/50474
2. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında. https://e-qanun.az/framework/50013

3. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında. https://e-qanun.az/framework/41201
4. "Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı üzrə 2019-2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı"nın təsdiq olunması haqqında 29 yanvar 2019-cu il yanvarın 29-u Prezidentin Fərmanı
5. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında.
6. Ağakərimov, M. M. (2015). Otel menecmentində proqnozlaşdırma və planlaşdırma. Bakı: Renessans-A MMC.
7. Ağakərimov, M. M. (2016). Hotel menecmenti (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
8. Ağakərimov, M. M. (2018). Otel biznesində françayzinq idarəetmə forması. Bakı: IDEA-A MMC.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2010, 6 aprel). Azərbaycan Respublikasında 2010–2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında sərəncam. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2016, 6 dekabr). Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (Fərman №1138). Bakı.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2017, 20 fevral). Azərbaycan Respublikasına turist axınının sürətləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam. Bakı.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2019, 29 yanvar). Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı üzrə 2019–2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı (Sərəncam №500). Bakı.
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanda turizm: Statistik məcmuə. Bakı
14. Buelchel, S., & Hahn, U. (2018). *Representation mapping: A novel approach to generate high-quality multi-lingual emotion lexicons*. arXiv. https://arxiv.org/abs/1807.00775
15. García-Hernández, R. A., Luna-García, H., Celaya-Padilla, J. M., et al. (2024). *A systematic literature review of modalities, trends, and limitations in emotion recognition, affective computing, and sentiment analysis*. Applied Sciences, 14(16), 7165. https://www.mdpi.com/2076-3417/14/16/7165
16. Mapping urban emotion from geotagged social media data: Age, gender and spatial heterogeneity. (2025). *Applied Geography*, 185, Article 103768.
17. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0143622825002632
18. Pınarbaşı, F. (2024). *Mapping the online reviews sentiment landscape: An exploration of the emotion spectrum in user reviews of mobile apps*. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(3). https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4038097
19. Zhu, Y., & Newsam, S. (2016). *Spatio-temporal sentiment hotspot detection using geotagged photos*. arXiv. https://arxiv.org/abs/1609.06772

MƏDƏNİ İRS VƏ TURİZM LOGİSTİKASI KONTEKSTİNDƏ QARABAĞ VƏ NAXÇIVANIN TÜRK DÜNYASINDAKI ƏHƏMİYYƏTİ

The importance of Karabakh and Nakhchivan in the Turkic world within the context of cultural heritage and tourism logistics

GÜNEL İSAYEVA
Gunel Isayeva

gunelisayeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0003-5640-6106
Naxçıvan Dövlət Universtieti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Turizm logistikası xüsusilə mədəni irsin və geosiyasi transformasiyanın kəsişdiyi regionlarda davamlı inkişafın əsas məqam kimi ortaya çıxıb. Bu araşdırmada Qarabağ və Naxçıvanın türk dövlətləri arasında daha geniş əməkdaşlıq çərçivəsində rolu araşdırılır, davamlı turizm təcrübələrinin gücləndirilməsi üçün mədəni irsin necə səfərbər oluna biləcəyi vurğulanır. Qarabağın azad edilməsindən və Naxçıvanın unikal mədəni-coğrafi mərkəz kimi davamlı inkişafının ardınca hər iki regionda effektiv turizm logistika sistemlərinin layihələndirilməsi üçün imkanlar və problemlər mövcuddur. Məqalə bir-biri ilə əlaqəli üç mövzunu vurğulayır. Birincisi, o, mədəni irs obyektlərinin nəqliyyat dəhlizləri, ziyarətçilərin idarə edilməsi və transsərhəd keçid daxil olmaqla əlçatan turizm şəbəkələrinə inteqrasiyası üçün infrastruktur və təşkilati tələbləri araşdırır. İkincisi, ortaq dəyərlərin və tarixi əlaqələrin birgə logistika planlaması üçün təməl kimi xidmət edə biləcəyi regional turizm axınlarının təşviqində türk dövlətləri əməkdaşlığının strateji əhəmiyyətini təhlil edir. Üçüncüsü, turizm logistikasının kövrək mədəni və təbii sərvətlərin qorunması ilə iqtisadi artımı necə tarazlaşdıra biləcəyinə diqqət yetirərək dayanıqlılıq ölçüsünü nəzərdən keçirir. Qarabağ simvolik əhəmiyyəti və zəngin memarlıq irsi ilə artan turist tələbatını ödəmək üçün diqqətli logistik planlaşdırma tələb edir. Naxçıvan isə əksinə, coğrafi təcridin turizm logistikasına və irsin qorunmasına innovativ yanaşmalara təkan verdiyi möhkəmlik və mədəni davamlılıq modeli təklif edir. Məqalə Qarabağ və Naxçıvanı bu əməkdaşlıq çərçivəsində yerləşdirməklə onların irs, kimlik və inkişafı birləşdirən davamlı turizm şəbəkəsində əsas qovşaqlara çevrilmək potensialını vurğulayır.

Açar sözlər: *Naxçıvan; davamlı turizm; irsinin qorunması; turizm dəhlizləri; regional qovşaqlar; turizm logistikası*

ABSTRACT

Tourism logistics has emerged as a key dimension of sustainable development, particularly in regions where cultural heritage intersects with geopolitical transformation. This study examines the role of Karabakh and Nakhchivan within the broader framework of cooperation among Turkic states, emphasizing how cultural heritage can be mobilized to strengthen sustainable tourism practices. Following the liberation of Karabakh and the advancement of Nakhchivan as a unique cultural-geographical center of sustainable development, both regions face opportunities and challenges in designing effective tourism logistics systems. The article highlights three interrelated themes. First, it explores the infrastructural and organizational requirements for integrating cultural heritage sites into accessible tourism networks, including transport corridors, visitor management, and cross-border passage. Second, it analyzes the strategic importance of cooperation among Turkic states in promoting regional tourism flows, where shared values and historical ties serve as a foundation for joint logistics planning. Third, it considers the sustainability dimension, focusing on how tourism logistics can balance economic growth with the preservation of fragile cultural and natural assets. Karabakh, with its symbolic significance and rich architectural heritage, requires careful logistical planning to meet rising tourist demand. Nakhchivan, by contrast, offers a model of resilience and cultural sustainability, where geographic isolation has stimulated innovative approaches to tourism logistics and heritage preservation. By situating Karabakh and Nakhchivan within this cooperative framework, the article underscores their potential to become central nodes in a sustainable tourism network that unites heritage, identity, and development.

Keywords: *Nakhchivan; sustainable tourism; heritage preservation; tourism corridors; regional hubs; tourism logistic*

GİRİŞ

Turizm logistikası getdikcə davamlı inkişafın xüsusən də mədəni irsin və geosiyasi transformasiyanın birləşdiyi regionlarda təməl daşı kimi tanınır (1). Azərbaycanın timsalında Qarabağın azad edilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının unikal geosiyasi mövqeyi turizmin planlaşdırılması, infrastrukturun inkişafı və regional əməkdaşlıq üçün yeni üfüqlər açır. Bu ərazilər təkcə mədəni və tarixi sərvətlərlə zəngin deyil, həm də türk dövlətləri arasında daha geniş inteqrasiya proseslərinə töhfə vermək üçün strateji mövqeyə malikdir.

Turizm strategiyalarının formalaşmasında mədəni irsin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. İrs- şəxsiyyətin, yaddaşın və davamlılığın göstəricisi kimi xidmət edir, turizm isə bu dəyərlərin qlobal şəkildə paylaşıldığı iqtisadi və sosial mexanizmləri təmin edir. Bununla belə, mədəni irsin səmərəli səfərbər edilməsi möhkəm logistik sistemlər tələb edir: nəqliyyat şəbəkələri, ziyarətçilərin idarə edilməsi, yerləşdirmə vasitələri və transsərhəd əlçatanlıq (5). Bunlar olmadan irs turizminin potensialından kifayət qədər istifadə olunmur.

Qarabağ münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın unikal nümunəsini təqdim edir, burada turizm logistikası sürətli inkişafın kövrək mədəni və təbii landşaftların qorunması ilə balanslaşdırılması üçün diqqətlə tərtib edilir. Naxçıvan, əksinə, uzun müddətdir ki, coğrafi məhdudiyyətlər altında fəaliyyət göstərir və bu, turizm logistikasına və irsin qorunmasına innovativ yanaşmalara təkan verir. Birlikdə, bu regionlar müxtəlif kontekstlərdə turizm sistemlərinin yenidən qurulması və davamlılığının ikili problemlərini nümayiş etdirir. Bu çərçivədə türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq həlledici amil kimi ortaya çıxır. Ortaq mədəni dəyərlər, tarixi əlaqələr və siyasi öhdəliklər birgə turizm logistikasının planlaşdırılması, birgə marketinq strategiyaları və inteqrasiya olunmuş turizm dəhlizləri üçün imkanlar yaradır. Bu cür əməkdaşlıq təkcə regional turizm axınını gücləndirmir, həm də mədəni diplomatiya və iqtisadi diversifikasiyanı gücləndirir. Bu məqalə Qarabağ və Naxçıvanı mədəni irs və davamlı turizm haqqında daha geniş diskurs çərçivəsində yerləşdirir və onların regional turizm şəbəkəsində əsas qovşaqlara çevrilmək potensialını vurğulayır. Tədqiqat logistik çağırışları və imkanları araşdıraraq, lokallaşdırılmış strategiyaların türk dünyasında dayanıqlı turizmin kollektiv baxışına necə töhfə verə biləcəyini nümayiş etdirməyə çalışır.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatda türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq çərçivəsində Qarabağ və Naxçıvanın turizm logistikasının inkişafındakı rolunu araşdırmaq üçün müqayisəli "Case study" yanaşmasından istifadə edilir. Bu metod xüsusilə münasibdir, çünki hər iki region fərqli şəraitə malikdir: Qarabağ münaqişədən sonrakı dövrdə yenidən qurulan ərazi kimi, Naxçıvan isə mədəni irsin qorunması təcrübəsinə sahib, coğrafi baxımdan təcrid olunmuş region kimi öyrənilir. Bu ziddiyyətli kontekstləri təhlil edərək, tədqiqat lokallaşdırılmış strategiyaların dayanıqlı turizmin daha geniş modellərini necə məlumatlandıra biləcəyini vurğulayır.

Məlumatların toplanması ilk növbədə keyfiyyətli mənbələrə, regional inkişaf strategiyalarına, akademik nəşrlərə və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsaslanır.

Qarabağ və Naxçıvanda turizm logistikası və mədəni irs

Qarabağ və Naxçıvan Azərbaycanda turizm logistikasının inkişafında iki fərqli, lakin birbirini tamamlayan nümunələri təmsil edir. Onilliklər boyu işğaldan sonra yenicə azad edilmiş Qarabağ yenidənqurma və davamlı turizm planlaması kimi ikili problemlə üz-üzədir. Məscidlər, qalalar və tarixi şəhər mərkəzləri də daxil olmaqla onun mədəni irs obyektləri təkcə şəxsiyyət simvolu deyil, həm də iqtisadi canlanmanın potensial hərəkətvericiləridir. Bununla belə, kövrək infrastrukturun həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq və bərpa layihələrinin irs aktivlərinin həqiqiliyinə hörmət etməsini təmin etmək üçün ziyarətçi axını

diqqətlə idarə edilməlidir. Burada turizm logistikası çoxqatlı yanaşma tələb edir: nəqliyyat layihələndirilməsi və ağıllı turizm üçün rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası. Naxçıvan isə, əksinə, uzun müddət coğrafi təcrid şəraitində fəaliyyət göstərib və bu, onun turizm logistikasını özünəməxsus formada formalaşdırıb. Məhdud giriş yollarına baxmayaraq, bölgə Möminə Xatun məqbərəsi və Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq irsi kimi mədəni abidələri təbliğ etməklə davamlılıq inkişaf etdirmişdir (6). Onun təcrübəsi göstərir ki, logistik innovasiyalar - regional tərəfdaşlıqlar, məqsədyönlü marketinq və irsin qorunması vasitəsilə (2) - coğrafi məhdudiyyətləri necə dəf edə bilər. Qarabağ və Naxçıvan birlikdə lokallaşdırılmış strategiyaların milli turizm siyasətləri ilə necə uyğunlaşdırıla biləcəyini, böyümə və qorunmanın balanslaşdırılmış modelini yarada biləcəyini göstərir.

Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq: davamlı turizmə aparan yollar

Yerli ölçüdən əlavə, türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq logistik problemlərin həlli və yeni imkanların açılması üçün daha geniş çərçivə təmin edir. Ortaq mədəni dəyərlər və tarixi əlaqələr əməkdaşlıq turizm dəhlizləri, inteqrasiya olunmuş nəqliyyat sistemləri və birgə təşviqat kampaniyaları üçün münbit zəmin yaradır. Qarabağ və Naxçıvanı bu əməkdaşlıq şəbəkəsinə daxil etməklə, turizm logistikası mədəni diplomatiya və regional inteqrasiyanın strateji alətinə çevrilir. Bu cür əməkdaşlıq transsərhəd əlçatanlığı artıra, turizm axınını şaxələndirə və türk dünyasında iqtisadi dayanıqlığı gücləndirə bilər. Bundan əlavə, o, resursların və təcrübənin birləşdirilməsinə imkan verir, davamlılıq prinsiplərinin qısamüddətli mənfəət motivləri deyil, inkişafı istiqamətləndirməsini təmin edir (3). Bu mənada turizm logistikası daha çox üstünlüklər vəd edir; birlik, kimlik və ortaq rifah üçün bir vasitədir. Qarabağın yenidən qurulması və Naxçıvanın dayanıqlılığı türk əməkdaşlığı ilə birləşdirildikdə, Azərbaycanı dayanıqlı turizmin əsas mərkəzinə çevirə bilər. Nəhayət, bu regionlar mədəni irs və logistikanın həm yerli icmaları, həm də beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləmək üçün necə uyğunlaşdırıla biləcəyinə dair model təklif edərək, irs və müasirliyi birləşdirən daha geniş şəbəkədə qovşaq kimi xidmət etmək potensialına malikdir.

NƏTİCƏ

Qarabağ və Naxçıvan hadisələri göstərir ki, turizm logistikası sadəcə texniki narahatlıq deyil, davamlı inkişaf, mədəni qorunma və regional əməkdaşlıq üçün strateji alətdir. Qarabağın münaqişədən sonrakı yenidən qurulması əlçatanlığı orijinallıqla tarazlaşdırmaq üçün diqqətli planlaşdırmanın zəruriliyini vurğulayır, Naxçıvanın coğrafi təcrid olunması isə dayanıqlığın və innovasiyanın logistik məhdudiyyətlərə baxmayaraq turizm axınını necə davam etdirə biləcəyini nümayiş etdirir. Birlikdə onlar lokallaşdırılmış strategiyaların milli və regional çərçivələrə necə inteqrasiya oluna biləcəyinə dair tamamlayıcı dərslər təqdim edirlər.

Ən əsası, türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq bu logistik çağırışları birlik, mədəni diplomatiya və iqtisadi diversifikasiya imkanlarına çevirmək üçün bir yol təqdim edir. Qarabağ və Naxçıvanı daha geniş turizm şəbəkəsinə daxil etməklə Azərbaycan özünü irs və müasirlik arasında körpü bağlayan dayanıqlı turizmin əsas mərkəzi kimi yerləşdirə bilər. Tədqiqat vurğulayır ki, turizm logistikası davamlılıq və əməkdaşlıq prinsiplərini rəhbər tutduqda, türk dünyasında şəxsiyyəti gücləndirmək, dayanıqlığı gücləndirmək və ortaq rifahı təşviq etmək üçün güclü bir vasitə ola bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Geçikli, R.M., Turan, O., Lachytová, L., Dağlı, E., Kasalak, M.A., Uğur, S.B., & Guven, Y. (2024). Cultural Heritage Tourism and Sustainability: A Bibliometric Analysis. Sustainability, 16(6424). DOI: 10.3390/su16156424.
2. Tanrıverdi, H. (2023). Cultural Heritage Tourism in Nakhchivan Autonomous Republic: Potentials and Challenges. International Congress of Tourism and Cultural Heritage Abstracts Book.
3. Stanikzai, I.U., Seerat, A.H., & Humdard, W.U. (2023). Role of Sustainable Tourism in Preserving Cultural Heritage of Afghanistan: A Comprehensive Review. Society & Sustainability, 5(2), 30–38. DOI: 10.38157/ss.v5i2.594.
4. Kaul, N., Bhandari, H., Deshpande, A., Mittal, A., & Raut, R. (2025). Exploring cultural heritage management research in tourism: Insights through the lens of destination management and nomological networks. Tourism and Hospitality Research. https://doi.org/10.1177/14673584251384886
5. Ü. Həsənzadə. Historical-Cultural Tourism in Nakhchivan: Keeping the Heritage Alive (https://orcid.org/0009-0006-7869-1106)
6. "Elmi tədqiqqat" beynəlxalq elmi jurnal (2026) https://aem.az/en/historical-cultural-tourism-in-nakhchivan-keeping-the-heritage-alive

QUBA ŞƏHƏRİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN "SOYQIRIMI MEMORİAL KOMPLEKSİ"NDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN LAYİHƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

The significance of the projects implemented at the "Genocide Memorial Complex" operating in the city of Quba

RƏXŞƏNDƏ BAYRAMOVA
Rakhshanda Bayramova

dr.rbayramova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-13-20-4286

Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"
"Genocide Memorial Complex" in the city of Quba

XÜLASƏ

Məqalədə Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı Memorial Kompleksi"ndə həyata keçirilən elmi-tədqiqat, maarifləndirici və beynəlxalq məlumatlandırma yönümlü layihələrin əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqatda memorial komplekslərin müasir dövrdə tarixi yaddaşın qorunması, soyqırım faktlarının sistemli şəkildə öyrənilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə elmi əsaslarla təqdim olunmasında oynadığı rol dünya təcrübəsi kontekstində təhlil edilir. 1918-ci ildə Azərbaycanda, xüsusilə Quba qəzasında yerli əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi soyqırım faktlarının obyektiv elmi mənbələr əsasında araşdırılmasında Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin fəaliyyəti qiymətləndirilir. Məqalədə arxiv sənədləri, elmi nəşrlər, muzey ekspozisiyaları, elmi konfranslar və ustad dərsləri çərçivəsində qarşıya qoyulan elmi problemlərin təhlili əsasında memorial kompleksin Azərbaycan tarixşünaslığına və beynəlxalq elmi diskussiyalara verdiyi töhfələr sistemli şəkildə şərh olunur.

Açar sözlər: *Quba soyqırımı, memorial kompleks, tarixi yaddaş, elmi layihələr, arxiv tədqiqatları*

ABSTRACT

The article examines the significance of scientific research, educational, and international outreach projects implemented at the "Genocide Memorial Complex" operating in the city of Guba. The study analyzes the role of memorial complexes in the contemporary period in preserving historical memory, systematically studying genocide facts, and presenting them to the international community on a scientific basis within the context of global practices. The activities of the "Genocide Memorial Complex" in Guba are evaluated in terms of their contribution to the objective investigation of the mass genocide committed against the local population in Azerbaijan, particularly in the Guba district, in 1918, based on reliable scientific sources. The article provides a systematic overview of the complex's contributions to Azerbaijani historiography and international scholarly discourse through the analysis of archival documents, academic publications, museum exhibitions, scientific conferences, and master classes, as well as the key research challenges addressed within these frameworks.

Keywords: *Guba genocide, memorial complex, historical memory, scientific projects, archival research*

GİRİŞ

Müasir dövrdə yaradılmış soyqırımı və kütləvi zorakılıq hadisələrinin xatirəsini yaşadan memorial komplekslər yalnız keçmişin yadigarı kimi deyil, həm də tarixi həqiqətlərin qorunması, elmi əsaslarla tədqiqi və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından mühüm strateji institutlar kimi çıxış edirlər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Yad Vaşem, Srebrenitsa Memorial Mərkəzi , Kiqali Soyqırımı Memorialı, Tuol Sleng Soyqırımı Muzeyi , Budapeşt Holokost Muzeyi və Təhsil Mərkəzi və Avropa Qətlə Yetirilmiş Yəhudilər Memorialıları kimi nümunələr göstərir ki, memorial məkanlar milli yaddaşın qorunması ilə yanaşı, bəşəriyyətin ortaq tarixi travmalarının öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi funksiyasını da daşıyır. Azərbaycanda belə Memorial komplekslərdən biri isə Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı Memorial Kompleksi" dir. Prezident İlham Əliyev 2009-cu ilin

30 dekabr tarixində Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin yaradılmasına dair Sərəncam imzalamış və tikinti işləri 2011-2013-cü illərdə aparılmışdır. [12, s.6]

Bu memorial komplekslərin əsas fəaliyyəti yalnız xatirə aspekti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda arxiv araşdırmaları, elmi nəşrlər, beynəlxalq konfranslar və maarifləndirici proqramlar vasitəsilə soyqırımı faktlarının dünya tarixşünaslığında layiqli yer tutmasına xidmət edir. Belə yanaşma soyqırımı hadisələrinin lokal çərçivədən çıxarılaraq qlobal humanitar problem kimi dəyərləndirilməsinə imkan yaradır.

Cənab Prezident İlham Əliyev Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılış mərasimində çıxış edərək, Quba rayon ictimaiyyətinə, tədbir iştirakçılarına müraciət etmiş, 1918-ci il Azərbaycanlıların soyqırımı barədə tarixi həqiqətləri xatırlatmış və bu faciənin Azərbaycan xalqının yaddaşında və milli kimliyində daşıdığı dərin mənanı vurğulamışdır.

Prezident qeyd etmişdir ki, "Bu gün biz Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin açılışına toplaşmışıq. 1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir. Bu memorial kompleksin yaradılması hesab edirəm ki, tarixi hadisədir. Bildiyiniz kimi, 2007-ci ildə burada qazıntı işləri aparılarkən kütləvi məzarlıq aşkarlanmışdır. Ondan sonra buraya alimlər, ekspertlər ezam edilmişdir və böyük tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat işlərinin aparılması nəticəsində aşkar edilmişdir ki, burada minlərlə soydaşımız erməni quldur dəstələri tərəfindən amansızlıqla, qəddarlıqla öldürülmüşdür. [17]

Bu konteksdən baxıldığında Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələrindən biri olan 1918-ci il Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımlarının elmi əsaslarla öyrənilməsi və tanıdılması missiyasını Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı Memorial Kompleksi" əhəmiyyətli şəkildə daşıyır. Kompleks 1918-ci ilin yazında erməni silahlı dəstələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi soyqırımları barədə məlumatların təbliq edilməsini, ziyarətçilərin faktlar əsasında maarifləndirməsini, bu hadisələrin obyektiv tarixi faktlar əsasında araşdırılmasını və beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Dövlət başçısı öz çıxışında həmçinin vurğulamışdır ki, belə komplekslərin mövcudluğu xalqımızın tarixini qorumaq, milli yaddaşı gücləndirmək və ədalətin bərpasına töhfə vermək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deyə bilərəm ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq belə memorial kompleks yaradılır. Kompleksin tərtibatı çox təsirlidir, memarlığı çox böyük rəmzi məna daşıyır. Bir sözlə, burada nümayiş etdirilən eksponatlar bizim tariximizi göstərir. Eyni zamanda, memorial kompleksdə yaradılmış ekspozisiya çox böyük məna daşıyır. Kompleksin girişində Quba qəzasının dinc vaxtları öz əksini tapır. Ailələr, vətəndaşlar dinc həyat sürürlər. Ondan sonra qanlı günlər, dinc əhaliyə qarşı törədilən vəhşilik əks olunur. Ekspozisiyanın sonunda hesab edirəm ki, çox düzgün tərtibat nəticəsində insanlar buradan nikbin əhval-ruhiyyə ilə ayrılır. Çünki Bakının erməni quldur dəstələrindən azad edilməsi elə bil ki, ekspozisiyanın son nöqtəsidir. [12]

Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, məqalədə Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"ndə həyata keçirilən elmi və maarifləndirici layihələrin əhəmiyyəti, onların tarixi həqiqətlərin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması baxımından rolu elmi aspektdən təhlil edilir.

ƏSAS HİSSƏ

1.1 Məlumatlandırıcı fəaliyyət

Rus tarixşünaslığında XX əsrin əvvəllərində Qafqazda baş vermiş etnik qarşıdurmalar və kütləvi zorakılıq hadisələrini siyasi cəhətdən pərdələmə missiyası daşıyaraq imperiya sonrası siyasi proseslərlə əlaqələndirilmişdir. [13, s.106] Tarixi hadisələrə bu cür bir tərəfli yanaşma 1918-ci il soyqırımı hadisələrini daha geniş tarixi kontekstdə araşdırılmasının zəruriliyini göstərir. Bu baxımdan Memorial Kompleksdə təşkil olunan elmi konfranslar, tədqiqat layihələri və nəşrlər yalnız regional soyqırımı faktlarını deyil, həm də beynəlxalq tarixşünaslığında daxil edilməsi vacib olan məlumatları təqdim edir və onların dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Quba şəhərindəki "Soyqırımı Memorial Kompleksi" ndə aparılan layihələr həm tarixi faktların toplanması və qorunması, həm də muzey ziyarətçiləri və sosial media istifadəçilərinin hadisələr barədə dolğun və sistemli məlumat alması məqsədini daşıyır. Kompleksin ekspozisiyaları 1918-ci il soyqırımından əvvəlki vəziyyəti, baş vermiş qırğın faktlarını və arxiv sənədlərini təqdim edərək hadisələri bütünlükdə əks etdirir. Ziyarətçilərə təqdim olunan broşür və kitabçalar məlumatların yaddaşda qalmasını təmin edir və maarifləndirmə funksiyasını gücləndirir.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hazırlanmış 16 sayda, 3 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus) kiçik broşür-kitabçalar mövcuddur. Hər kitabça 25×12 sm ölçüdə, 4–8 səhifəlik formatda hazırlanmış və muzeyin ekspozisiya bölmələrinə uyğunlaşdırılmışdır. [8] Bu nəşrlərdə fotoşəkillər, arxiv sənədləri, dövrü mətbuat nümunələri, eləcə də təhlil və müqayisələr üçün sxem və cədvəllər təqdim olunur.

Məlumat kitabçalarından 5 ədədi xüsusi olaraq Quba qəzasında baş vermiş soyqırımına həsr olunmuşdur:

1. Dinc Quba;
2. Quba qəzası və əhalisi 1918-ci il qırğınları ərəfəsində;
3. 1918-ci il. Quba qəzası. Müsəlman qırğınları. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası;
4. 1918-ci il. Quba qəzasının müdafiəçiləri;
5. 2007-ci ildə Qubada aşkar edilmiş kütləvi məzarlıqdan görüntülər. [8]

2018-ci ildən etibarən Kompleks ziyarətçilərə Azərbaycanlıların soyqırımlarına həsr olunmuş, gəzinti sxemini göstərən, 21×10 sm ölçülü, 3 qatlamalı və 9 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus, türk, ərəb, fars, urdu, fransız və Koreya) kitabçalar təqdim edir. [10]. Bu kitabçalarda həm Quba soyqırımı, həm də "Xatirə" abidəsi barədə məlumat verilir. Xarici tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuş 4 dildəki braşurlar isə hadisələrin regional deyil, ümumbəşəri faciə kimi tanıdılmasına xidmət edir.

Muzeydə təqdim olunan ikinci növbəti əsas məlumatlandırıcı fəaliyyət isə məlumat və xəritə kitabçalarıdır.[11] Bu kitabçalar ziyarətçilərin tarixi məkanları canlı görmək və oraya getmək istəklərini artırır. Xüsusilə Quba və Şamaxı rayonlarının soyqırımı ilə əlaqəli tarixi abidələr və yerləri əks etdirən, 30×42 sm ölçülü, qatlanan xəritələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xəritələrdə erməni vandalizminə məruz qalmış tarixi abidələr və yerlər qeyd olunmuş və hər birinə getmək üçün yol göstərilmişdir. [3, s.7] Bu xəritələr həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində hazırlanmış, hər bir tarixi obyekt barədə qısa məlumat təqdim edilmişdir ki, ziyarətçilərin tarixi bilik və təcrübəsi daha da zənginləşsin.

1.2 Maarifləndirmə fəaliyyətinin ideoloji və elmi əsasları

Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"ndə həyata keçirilən maarifləndirici layihələr soyqırım həqiqətlərinin cəmiyyətə, xüsusilə gənc nəslə elmi əsaslarla çatdırılmasına

yönəlmişdir. Təhsil proqramları, tematik ekskursiyalar və izahlı ekspozisiyalar vasitəsilə tarixi hadisələr emosional təsvirlərdən kənar, faktoloji və analitik yanaşma əsasında təqdim olunur.

Türk tarixşünaslığında kollektiv yaddaş və tarixi travmaların ötürülməsi məsələləri milli kimliyin formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir [5, s.138.]. Bu baxımdan memorialın maarifləndirmə fəaliyyəti yalnız məlumat vermək deyil, eyni zamanda tarixi şüurun elmi əsaslarla formalaşdırılmasına xidmət edir. Gənc nəslin tarixi hadisələri ideoloji təsirlərdən uzaq, elmi faktlar əsasında qavraması memorialın əsas pedaqoji məqsədlərindən biridir.

Bu istiqamətdə Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi" Azərbaycan Respublikasının bir sıra Universitetləri ilə əməkdaşlıq memorandumları imzalamışdı. Fəaliyyətində birgə əməkdaşlıq istiqamətində elmi əsaslı mübadiləmə əsas yer tutur. 2025-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının təşəbbüsü və Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin təşkilatçılığı ilə Özbəkistan Respublikasının Məktəbəqədər və Məktəb Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan pedaqoji bacarıqlar mərkəzlərinin rəhbər və əməkdaşları "Soyqırımı Memorial Kompleksi"ndə "Muzey və Qoruqların Gənc Nəsilin Maarifləndirilməsində Rolu" adlı təlim sissilə şəkilində keçirilmişdir. [18]

Kompleks fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində iki dəfə beynəlxalq elmi simpozium, bir dəfə isə respublika elmi simpoziumu təşkil etmişdir. Bundan əlavə, hər il 31 Mart ərəfəsində ölkənin müxtəlif bölgələrində konfranslar və sərgilər keçirilir, 31 Mart tarixində isə respublika səviyyəsində kütləvi anım tədbirləri və ziyarətlər təşkil olunur. Kompleksin 10-dan çox Ali təhsil müəssisəsi, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyət müəssisələri ilə əməkdaşlıq memorandumları vardır. Təbliğatın bir hissəsi olaraq Kompleks əməkdaşları mütəmadi olaraq istər yerli, istərsə də xarici konfranslarda iştirak edir və sertifikatlar əldə edirlər.

Kompleks həmçinin fəaliyyətini sosial şəbəkələr (facebook, instagram, youtube və s.) və rəsmi veb-sayt (soyqırım.az) vasitəsilə geniş təbliğ edir. Burada "Tarixdə bu gün", "Tarixçilərin qələmindən", "Cümhuriyyət fədaisi", "Soyqırımı hadisələri Azərbaycan ədəbiyyatında", "Soyqırımı şahid ifadələri", "Abidələrimizi tanıyaq və tanıdaq", "Yerli müqavimət hərəkatı" və "Kompleksin eksponatları" kimi layihələr əsasında maarifləndirici və təbliğat xarakterli paylaşımlar mütəmadi olaraq təqdim olunur

Bundan əlavə, Kompleks ətraf mühitin qorunması və yaşıllaşdırma təşəbbüsləri istiqamətində də fəaliyyət göstərir. Belə ki, 2023-cü ildə respublika səviyyəsində "Yaşıl Dünya naminə Həmrəylik İli" elan olunması ilə əlaqədar olaraq, Kompleks ümumilikdə 850 ağacın əkilməsini təşkil etmiş və təmin etmişdir. Davamı olaraq isə 2025-ci ildə Kompleks tərəfindən Quba və Quba ətrafı ərazilərdə 600-də çox ağac əkilmişdir. Eyni zamanda, Kompleks iməclik tədbirləri də həyata keçirir, bu da həm cəmiyyətin birliyini, həm də milli-mənəvi dəyərlərin təşviqini gücləndirir. [12, s.16]

2020-ci ildən fəaliyyət planına daxil olan növbəti layihə isə "Ustad dərsləri"nin təşkili olmuşdur. Fəaliyyət göstərdiyi son 6 il ərzində 20 nəfərdən çox alim, ziyalı Azərbaycanın tarixi həqiqətlərindən, Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrdən apardıqları araşdırmalar, təhlillər və müqayisələr şəkilində geniş mühazirələr söyləmişdir.

1.3 Beynəlxalq məlumatlandırma və tarixi həqiqətlərin tanıdılması

Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biri soyqırımı həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə elmi əsaslarla çatdırılmasıdır. Müasir soyqırımı muzeylərinin təcrübəsində olduğu kimi, Memorial Kompleks yalnız faciəvi hadisələrin nümayişi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda soyqırımı hadisələrinin başvermə səbəblərini, icra mexanizmlərini və nəticələrini sistemli şəkildə

öyrənən tədqiqat mərkəzi funksiyasını da yerinə yetirir. Bu baxımdan 1918-ci il soyqırımlarının xronologiyasının bərpası, şahid ifadələri və arxiv sənədləri əsasında baş verənlərin araşdırılması, cinayətkar dəstələrin ideoloji və siyasi motivlərinin təhlili aparılan elmi işlərin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Jan Assmann kollektiv yaddaşı yalnız milli identitetin formalaşma vasitəsi kimi deyil, tarixi zorakılıq və travmatik keçmişlə bağlı ümumbəşəri siyasi və mənəvi məsuliyyət yaradan mədəni mexanizm kimi qiymətləndirir [1, s. 110–146]. Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi" bu yanaşma əsasında 1918-ci il soyqırımlarının insan haqlarının kütləvi şəkildə pozulmasının nümunəsi kimi təqdim edir, milli və etnik nifrətin hansı fəlakətli nəticələrə gətirib çıxardığını dünya ictimaiyyətinə göstərir. Bununla yanaşı, memorial fəaliyyəti soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalmamalı olduğu ideyasını ön plana çıxararaq tarixi ədalətin bərpasına çağırış edir.

Kompleks dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən eyniməzmunlu mərkəzlərlə əməkdaşlıq etmək üçün təşəbbüs göstərir, təkliflər hazırlayır, eyni zamanda beynəlxalq sərgilərdə və elmi konfranslarda iştirak edir.

Memorial Kompleksdə yerləşən kütləvi məzarlıq, toplanmış arxiv sənədləri, şahid ifadələri, foto-materiallar və arxeoloji tapıntılar soyqırımı faktlarının saxtalaşdırılmasının qarşısının alınmasına xidmət edən mühüm elmi bazanı formalaşdırır. Bu materiallar 1918-ci il soyqırımlarının təsadüfi deyil, məqsədli və planlı zorakılıq -terror siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu sübut etməyə imkan verir. Beləliklə, Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi" soyqırımın yalnız nəticələrini deyil, onun ideoloji hazırlıq mərhələsini və icra mexanizmlərini də araşdıraraq dünya tarixşünaslığı üçün etibarlı bilik mənbəyi yaradır.

Bildiyimiz kimi Memorial muzeylər yalnız regional tarixi faktları qorumaqla kifayətlənməyərək, tarixi travmaların universallığını və onların təkrarının qarşısını almaq üçün "Bir daha əsla" prinsipini beynəlxalq auditoriyaya çatdıraraq, tarixi zorakılığı xatırladır daha sülhsevər və demokratik gələcək yaratmaq məqsədi daşıyır [14, s.282]. Beynəlxalq məlumatlandırma missiyası çərçivəsində Memorial Kompleks tərəfindən xarici dillərdə hazırlanmış ekspozisiya materialları, xəritələr və elmi nəşrlər 1918-ci il soyqırımının qlobal auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır.

Xarici tədqiqatçılar üçün yaradılmış 4 dildə açıq informasiya mühiti və beynəlxalq elmi əməkdaşlıqlar hadisələrin regional deyil, ümumbəşəri faciə kimi təqdim olunmasına xidmət edir. [8]

Xarici tədqiqatçılar üçün hazırlanmış 4 dildəki braşurlar yalnız məlumat ötürmək funksiyasını yerinə yetirmir, həm də açıq informasiya mühiti yaratmaqla beynəlxalq elmi əməkdaşlıqları təşviq edir. [8] Bu braşurlar vasitəsilə 1918-ci il Quba və digər Azərbaycan bölgələrində baş vermiş soyqırım hadisələri yalnız regional çərçivədə deyil, ümumbəşəri faciə kimi təqdim olunur. Onlar həmçinin tarixi faktların saxtalaşdırılmasının qarşısını almaq, hadisələrin məqsədli və planlı xarakterini sübut etmək və gələcək nəsillərə tarixi maarifləndirmə imkanları yaratmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Braşurların məzmunu fotoşəkillər, arxiv sənədləri, şahid ifadələri, arxeoloji tapıntılar və xəritələr ilə zənginləşdirilmişdir ki, bu da beynəlxalq auditoriya üçün hadisələrin dolğun və etibarlı təsvirini təmin edir. Eyni zamanda, bu materiallar tədqiqatçıların və tarixçilərin elmi işlərində istifadə oluna bilən əsaslı mənbə rolunu oynayır, soyqırımın ideoloji hazırlıq mərhələsi və icra mexanizmlərini analiz etməyə imkan yaradır.

Beləliklə, bu braşurlar və digər xarici dillərdə hazırlanmış nəşrlər vasitəsilə Memorial Kompleks beynəlxalq səviyyədə tarixi məlumatlandırma missiyasını həyata keçirir, dünya auditoriyasına "Bir daha əsla" prinsipini çatdırır və tarixi zorakılığı xatırladaraq sülhsevər, tolerant və demokratik gələcək üçün elmi və təhsil yönümlü zəmin yaradır. Bu yanaşma,

Memorial Kompleksin həm elmi, həm də maarifləndirici funksiyalarını beynəlxalq səviyyədə gücləndirir və Azərbaycan tarixinin dünya tarixşünaslığında etibarlı və tanınan mənbə kimi mövqeyini möhkəmləndirir.

MÜZAKİRƏ

Yuxarıda təqdim olunan materiallar göstərir ki, Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi" təkcə xatirə məkanı deyil, eyni zamanda elmi-tədqiqat və beynəlxalq məlumatlandırma funksiyalarını özündə birləşdirən çoxşaxəli institut kimi fəaliyyət göstərir. Kompleksin maarifləndirici və elmi fəaliyyəti 1918-ci il soyqırımı hadisələrinin regional çərçivədən çıxarılaraq ümumbəşəri tarixi faciə kimi dərk olunmasına mühüm töhfə verir. Xüsusilə arxiv sənədləri, şahid ifadələri və arxeoloji tapıntılara əsaslanan ekspozisiyalar tarixi faktların saxtalaşdırılmasına qarşı güclü elmi arqument bazası formalaşdırır. Xarici dillərdə hazırlanmış nəşrlər və beynəlxalq əməkdaşlıqlar Azərbaycan tarixinin dünya tarixşünaslığına inteqrasiyasını sürətləndirir və kollektiv yaddaşın qlobal səviyyədə paylaşılmasına şərait yaradır. Bu kontekstdə Memorial Kompleks Jan Assmannın kollektiv yaddaş konsepsiyasına uyğun olaraq tarixi travmanı yalnız milli deyil, bəşəri məsuliyyət müstəvisində təqdim edir. Nəticə etibarilə, Kompleksin fəaliyyəti "Bir daha əsla" prinsipinin elmi və maarifləndirici əsaslarla beynəlxalq auditoriyaya çatdırılmasına xidmət edən davamlı və strateji bir model kimi qiymətləndirilə bilər.

NƏTİCƏ

Quba şəhərində fəaliyyət göstərən "Soyqırımı Memorial Kompleksi"ndə həyata keçirilən layihələrin əsas məqsədi 1918-ci il azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı həqiqətlərinin elmi əsaslarla araşdırılması və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasıdır. Elmi-tədqiqat, maarifləndirmə və beynəlxalq məlumatlandırma fəaliyyətlərinin vəhdəti Kompleksin fəaliyyətində tarixi ədalətin bərpasına xidmət edən elmi və ideoloji platformaya çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010, Chapter 3, pp. 110–146.
2. Aydın, M. Tarih, kimlik ve kolektif hafıza. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu, 2018, ss. 23–68.
3. Bayramova, R. Quba soyqırımı (aprel–may 1918-ci il) və bu soyqırımı ilə bağlı məlumatların ziyarətçilərə çatdırılmasında məlumat və xəritə kitabçalarının önəmi. Quba, 2025, s. 6–8.
4. Biletska, Y., Şahin, C., & Şükür, İ. (2014). Kolektif Hafıza ve Milli Kimlik Bağlamında Türkiye'de Resmi Tarih Yazıcılığı. İnsan və Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 3(1), ss. 94–116.
5. Çınar, M. U. Collective Memory and National Identity: Questions, Answers and New Questions. Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi, 2017. 26, ss. 135–156.
6. Nora, P. Between Memory and History: Les lieux de mémoire. Paris, France: Éditions Gallimard, 1989, pp. 7–24.
7. Ortaylı, İ. Османская империя и её наследие. İstanbul, Türkiye: Timaş Yayınları, 2011, ss. 55–92.
8. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi. Məlumatlandırıcı braşur. Bakı, 2013, s. 4.

9. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi. Azərbaycanlıların soyqırımlarına həsr olunmuş gəzinti sxemi. Quba, 2018, s. 4.
10. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi. Xarici tədqiqatçılar üçün hazırlanmış 4 dildə braşurlar. Quba, 2018, s. 4.
11. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi. Məlumat və xəritə kitabçaları. Bakı, 2023, s. 4.
12. Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksi 2013–2023. (On illik jurnal). Bakı, 2023.
13. Smirnov, N. A. Национальные конфликты на Кавказе в начале XX века. Moskva, Rusiya: Наука, 2000, ss. 101–145.
14. Sodaro, A. Museums and the Memory of Genocide. In: David J. Simon & Leora Kahn (eds.), Handbook of Genocide Studies, 2023 Chapter 20, pp. 276–287. Edward Elgar Publishing.
15. Volkov, V. K. Кавказ в годы революций и гражданской войны. Moskva, Rusiya: РОССПЭН, 2012, ss. 88–130.
16. Winter, J. War Beyond Words: Languages of Remembrance. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015, Chapter 2, pp. 45–78.
17. Soyqırım.az. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi – rəsmi veb-sayt: https://soyqirim.az/about
18. https://www.facebook.com/qubasoyqirim

NAXÇIVAN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN TÜRKİYƏDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ NƏŞRİ

Study and Publication of Nakhchivan Architectural Monuments in Turkey

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
Abulfaz Guliyev
ebulfezamanoglu@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8733-3833

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Azərbaycan ölkəsi Şərqdə memarlığın geniş şəkildə inkişaf etdiyi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu baxımdan Naxçıvan memarlıq abidələri, bu sənət ənənələrinin ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi, burada Əcəmi memarlıq məktəbinin meydana çıxması, həmin məktəbin türk dünyasında, xüsusilə Anadoluda geniş təsir dairəsinə malik olması diqqəti cəlb edir. Ona görə də türk sənət tarixçiləri öz tədqiqatlarında Anadoludakı memarlıq abidələrində Naxçıvan məktəbinin izlərini tez-tez xatırlatmış, faydalı müqayisələr aparmışlar.Təsadüfi deyildir ki,ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev 2026-cı ili Memarlıq və şəhərsalma ili elan etmiş,eyni zamanda Əbubəkr Əcəmi Naxçıvaninin anadan olmasının 900 illiyinin qeyd olunması haqqında sərəncam imzalamışdır.Bu kontekstdə Naxçıvandakı möhtəşəm memarlıq abidəsi olan Mömünə xatun türbəsinin əsaslı təmiri üçün iri məbləğdə vəsaitin ayrılması da dövlətin memarlıq abidələrinə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz ifadəsi kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Biz bu məqaləmizdə Türkiyədə nəşr olunmuş , Naxçıvan memarlıq abidələri ilə sıx bağlı olan , daha çox diqqəti cəlb edən bəzi tədqiqat əsərlərini tədqiq və təhlil etdik.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Türkiyə, memarlıq, abidələr, sənətşünaslıq*.

ABSTRACT

Azerbaijan is one of the ancient cultural centers in the East where architecture developed extensively. In this regard, the architectural monuments of Nakhchivan attract particular attention due to the consistent continuation of these artistic traditions, the emergence of the Ajami architectural school in this region, and the wide sphere of influence of this school in the Turkic world, especially in Anatolia. Therefore, Turkish art historians have frequently referred to the traces of the Nakhchivan school in the architectural monuments of Anatolia in their studies and have made useful comparisons. It is no coincidence that the President of the country, Mr. Ilham Aliyev, has declared 2026 as the Year of Architecture and Urban Planning and has also signed a decree on the celebration of the 900th anniversary of the birth of Ajami Nakhchivani. The allocation of substantial funds by presidential decree for the major restoration of the magnificent Momine Khatun Mausoleum in Nakhchivan is also a clear manifestation of the state's attention and care towards architectural monuments. In this article, we have studied and analyzed several research works published in Turkey that are closely related to the architectural monuments of Nakhchivan and have attracted considerable attention.

Keywords: *Nakhchivan, Turkey, architecture, monuments, art history.*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının hər bir guşəsində dövlət və cəmiyyət quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən bütün işlərdə sosial ədalət və humanizm prinsiplərinin ön planda tutulması, insan hüquq və azadlıqlarına verilən diqqət ölkəmizə təkcə İslam dünyasında deyil, eləcə də beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırmışdır. Respublikamız İslam tarixində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət¬lərə, onların adını daşıyan ziyarətgahlara və digər müqəddəs yerlərə son dərəcə həssas münasibət göstərilən bir məkan kimi bütün müsəlmanlar tərəfindən sevilir

Muxtar respublikamızın paytaxtı Naxçıvan da İslam dünyasının tanınmış şəhərlərindən biridir. 2009-cu ilin oktyabr ayında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin VI konfransında Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasına dair qərar qəbul edilən zaman məhz Azərbaycanın bu qədim diyarının İslam mədəniyyətinin çox¬əsrlik nailiyyətlərinin layiqincə qorunub yaşadılmasında

özünəməxsus rolu əsas götürülüb. Naxçıvan şəhərinin təkcə ölkəmizin deyil, bütün Şərq-İslam aləminin dövlətçilik və fəlsəfi düşüncə mərkəzi kimi qazandığı şöhrət də bu məsələdə öz həlledici rolunu oynayıb.

2018-ci ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı olacaq Naxçıvanda nəzərdə tutulan işlərin ən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin 2016-cı il 2 iyun tarixli Sərəncamı ilə Təşkilat Komitəsinin yaradılması, komitənin ilk iclasında Tədbirlər Planının layihəsinin müzakirə olunması bu mühüm tədbirin muxtar respublikamız, ölkəmiz və eləcə də bütün İslam aləmi üçün yaddaqalan bir səviyyədə keçiriləcəyinə zəmanət verir. Bu istiqamətdə 7-8 iyul 2017-ci il tarixdə doğma şəhərimizdə keçirilmiş "Naxçıvanın türk-islam abidələri:tarixdə və günümüzdə" mövzusunda beynəlxalq konfrans da mühüm mədəni-kütləvi tədbirlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ölkəsi Şərqdə memarlığın geniş şəkildə inkişaf etdiyi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu baxımdan Naxçıvan memarlıq abidələri, bu sənət ənənələrinin ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi, burada Əcəmi memarlıq məktəbinin meydana çıxması, həmin məktəbin türk dünyasında, xüsusilə Anadoluda geniş təsir dairəsinə malik olması diqqəti cəlb edir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1980-ci il 5 iyun tarixində Naxçıvanda səfərdə olarkən qeyd etmişdir: "Tarixi abidələr Naxçıvanın çoxəsrlik tarixinin əyani göstəricisidir. Bu abidələr həm də Naxçıvanın gözəlliyini, tarixi özəllyini nümayiş etdirir".

Təsadüfi deyildir ki,ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev 2026-cı ili Memarlıq və şəhərsalma ili elan etmiş,eyni zamanda Əbubəkr Əcəmi Naxçıvaninin anadan olmasının 900 illiyinin qeyd olunması haqqında sərəncam imzalamışdır.Bu kontekstdə Naxçıvandakı möhtəşəm memarlıq abidəsi olan Mömünə xatun türbəsinin əsaslı təmiri üçün iri məbləğdə vəsaitin ayrılması da dövlətin memarlıq abidələrinə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz ifadəsi kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Bölgədəki məzar abidələri, türbələr, günbəzlərin kökü qədim türk mədəniyyətinə, qədim türk memarlığına dayanır. Bu memarlıq ənənəsinin qədim türk kurqanları, Qəznəvilər və Səlcuqlular dövründəki memarlığa əsaslanması açıq-aşkar gözə çarpmaqdadır. Xüsusilə Cənubi və Şimali Azərbaycan (Naxçıvan) və Anadolu memarlığında Səlcuqlular dövründə bir bütünlük diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Naxçıvanda meydana çıxan Əcəmi memarlıq məktəbinin nümunələri olan Yusif Kuseyir oğlu türbəsi, Möminə xatun türbəsi, eyni zamanda elxanlılar dövrünə aid olan Gülüstan türbəsi, Qarabağlar türbəsi bütöv Azərbaycan və Anadolu sahəsində geniş əks-səda vermişdir. Onu da qeyd edək ki,biz hələ 1997-ci ildə Ankaradakı məşhur Hacəttəpə Universitetində "Sənətdə etkiləşim" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransda məruzə edərkən Naxçıvan memarlığının Anadolu memarlıq abidələrinə təsiri üzərində geniş şəkildə dayanmışdıq(Hacıyev,Amnoğlu 2000 :182-187).

Naxçıvandakı tarix-memarlıq abidələrinin tədqiqi bizdə belə bir qənaət yaradır ki, Naxçıvan bölgəsinin intibah dövrü XII-XIV əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə bölgədə iqtisadiyyatın çiçəklənməsi, Naxçıvanın böyük bir dövlətin paytaxtına çevrilməsi, eləcə də bu inkişafın mərkəzi Təbriz şəhəri olan Elxanlılar dövləti zamanında da davam etməsi möhtəşəm tarixi-memarlıq abidələrinin meydana çıxmasına münbit şərait yaratmışdı. XV-XVI əsrlərdə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı uzun sürən müharibələr iqtisadiyyatı zəiflətməklə yanaşı, insanların maddi durumuna, mədəniyyətin inkişafına da mənfi təsir göstərmişdi. Belə ki, bu dövrdə Naxçıvanda möhtəşəm abidələrin inşa edilməsi, demək olar ki, gözə çarpmır. Səfəvi xanədanı hakimyyətinin, xüsusən Şah Abbas dönəmində bölgənin vergidən azad edilməsi iqtisadiyyatı bir qədər canlandırsa da, bu az bir müddət davam etmiş, Əfşar, Qacar dönəmlərində isə yenidən həm iqtisadiyyat, həm mədəniyyət sahəsində tənəzzül davam etmişdir(8,s.18).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk sənət tarixçiləri öz tədqiqatlarında Anadoludakı memarlıq abidələrində Naxçıvan məktəbinin izlərini tez-tez xatırlatmış, faydalı müqayisələr aparmışlar. Biz bu məqaləmizdə Türkiyədə nəşr olunmuş , mövzu ilə bağlı, daha çox diqqəti

cəlb edən bəzi tədqiqat əsərlərindən bəhs etmək istəyirik. Belə araşdırmalardan biri 1996-cı ildə Ankarada nəşr olunmuş Haqqı Önkalın "Anadolu Səlcuqlu türbələri" adlı irihəcmli tədqiqat əsəridir. Əsərdə Anadoluda Səlcuqlu və eləcə də bəyliklər və Osmanlılar dönəmində inşa edilmiş məzarüstü türbələr sistemli şəkildə tədqiq edilmiş və türk dünyasaındakı eynitipli memarlıq əsərləri ilə müqayisə olunmuşdur. Kitabda Anadoluda meydana çıxan türbə abidələrinin inşasında Əcəmi memarlıq məktəbinin təsiri və izləri dönə-dönə xatırlanmışdır. Alim 1162-ci ildə Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş Yusif Küseyr oğlu türbəsinin memarlıq quruluşu haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra yazır: "Qərb kənarında düzənlənən giriş açıqlığı, künc sütunları, sivri kəmərli geometrik alınlıq süsləməsi ilə Anadoludaki tuğla türbələrin ilham qaynağı olduğunu düşündürən özəllikləri açıq şəkildə gözə çarpmaqdadır"(6, s. 13).

Müəllif Əcəminin inşa etdiyi Möminə xatun türbəsini Səlcuqlu dövrü memarlığının zirvəsi adlandıraraq onu daha yüksək qiymətləndirir: "Təxminən yüz il əvvəl Harrekan günbəzlərində müvafiq yetkinliyi əldə etmiş olan Səlcuqlu türbə memarlığı bu abidə ilə daha da kamilləşmiş,kamala çatmışdır deyə bilərik"(6, s.16). O, daha sonra göstərir ki, Yusif Küseyr oğlu türbəsindən sonrakı 25 il ərzində "mühəndislərin şeyxi" ustad Əcəminin topladığı təcrübənin bəhrələri bu əsərdə açıq şəkildə öz əksini tapmış, onun müəllifinin nə qədər böyük dühaya sahib olduğunu nümayiş etdirmişdir. Alim bu əsəri onun kimi onbucaqlı quruluşa malik olan 1196-cı ildə Marağada inşa edilmiş Kümbədi-kəbudla müqayisə etmiş və burada Əcəmi üslubunun güclü təsiri olduğunu göstərmişdir.Haqqı Önkal daha sonra bu əsərin Anadolu abidələrinə təsirini də vurğulamışdır :"Daxildə dairəvi planlı olan və sivri bir qübbə ilə örtülmüş əsərin diqqəti cəlb edən bir də alt qatı vardır. Alt qat, Künbədi- surxda olduğu kimi ortada bir ayaq ehtiva etməkdə və on kənarlı bu ayaq adətən bir çətir kimi açılaraq məkanı örtməkdədir. Buna çox bənzəyən Kemahdakı Mengücek Qazi türbəsinin alt qatının bu abidədən təsirləndiyini söyləməyin, iddialı bir fikir olmayacağı qənaətdindəyik "(6, s.16).

Türk sənətşünası professor Oktay Aslanapa türk memarlığındakı ortaq xüusiyyətlərin, motivlərin öyrənilməsi istiqamətində geniş tədqiqatlar aparmış və mühüm nəticələr əldə etmişdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, o, Şimali Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan memarlığının tarixinə aid xüsusi tədqiqat əsəri yazmışdır (3). Türk alimi "Türk sanatı" monoqrafiyasında türk memarlığının ortaq cizgilərini araşdırarkən burada Naxçıvan memarlıq abidələrinə xüsusi yer ayırmışdır. Məsələn, o, Əbubəkir Əcəmi Naxçıvaninin bu bölgədə yaratdığı memarlıq əsərlərini ətraflı təhlil etdikdən sonra Möminə xatun türbəsinin baş tağını xüsusilə yüksək qiymətləndirir və yazır ki, bu abidəvi baş tağ uçub dağılıb, ancaq qədim fotoşəkillərdə görünməkdədir. Belə qoşa minarəli baş tağlar, Anadolu səlcuqlu memarlığında çox istifadə edilmişdir (2.s.83). Alim daha sonra Elxanilər dövrünün abidəsi olan Gülüstan türbəsindən geniş şəkildə bəhs edir, onun külahının yıxıldığını göstərir,həmin abidənin Səlcuqlu türbə, günbəz memarlığının davamı olduğunu vurğulayır. Alim bu abidəni Kayseridəki 1276-cı il tarixli Dönər Kümbət abidəsi ilə müqayisə edir (2,s.84), Qarabağlar türbəsindən (alim onu kümbət adlandırır-Ə.Q.) bəhs edir, onun çadırların tuğla ilə əbədiləşdirildiyi əsərlərdən biridir deyə adlandırdığı Radkan türbəsinin (1205-ci il Şərqi Xorasan) XIV əsrdə gec bir davamı olduğunu vurğulayır (2,s.84).

Əsərinin başqa bir yerində müəllif Anadoludakı Səlcuqlu dövrü abidələrindəki bəzək motivlərinin, Cənubi Azərbaycan Qəzvin məscidlərindəki eyni motivlərin Naxçıvan abidələri vasitəsi ilə Anadoluya gəlib çıxdığını göstərir. Başqa bir yerdə o, 1218-ci il tarixli Sivasdakı Keykavus şəfaxanasındakı nümunələrdən bəhs edərkən "Burada daş portalın üst kənarında bir-birini kəsən altıbucaqlılarda Naxçıvan günbəzlərindəki (türbə) motivlərin yenidən dəyərləndirildiyi görülməkdədir", -deyə yazır (2,s.307). Və ya Memar Sinanın İstanbulda 1545-ci ildə ucaltdığı Xosrov paşa türbəsindən bəhs edərkən "memarlıq təcəssümü Nxçıvandakı tuğla günbəzlərin (türbə) sadələşmiş,daşdan bənzərləri halına gəlmiş kimidir" deyə yazmışdır(2, s.270). Qeyd etmək lazımdır ki, Memar Sinanın Qanuni Sultan Süleymanın

1535-1536-ci il tarixdəki İrana qarşı səfərinə qatılması, Osmanlı ordusu ilə birlikdə Naxçıvana gəlməsi, burada Əcəmi əsərlərini görməsi qaynaqlarda göstərilməkdədir (Dalokay 1968). Burada o, yeniçəri qoşununun mühəndisi sifəti ilə iştirak etmişdir. Bu səbəbdən memar Vədat Dalokayın Sinanın İstanbulda tikdiyi Xosrov Paşa türbəsi haqqında bəhs edərkən "burada Atabəylərdən qalma kümbətlərdən bir soluk gəlir" yazması da təsadüfi deyildir(4).

XX əsrin sonlarından etibarən, xüsusən dövlət müstəqilliyinə qovuşduğumuz dövrdə Türkiyədə Naxçıvan bölgəsi tarixi-memarlıq abidələrinin daha geniş və intensiv şəkildə öyrənilməsi işi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu baxımdan türk sənətşünası Turqay Yazarın Naxçıvan abidələrini doktorluq dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etməsi və sonra bu işi monoqrafiya şəkilində nəşr etdirməsi diqqəti cəlb edir. Onun 574 səhifəlik "Naxçıvanda Türk mimarisi(başlanğıcından 19.yüzyıl sonuna kadar)" adlı irihəcmli əsəri 2007-ci ildə Ankaradakı TTK nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitabda ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi-memarlıq abidələri kompleks şəkildə tədqiq edilərək türk oxucusuna təqdim edilmişdir. Burada bölgədəki məscidlər, zaviyələr, türbələr, körpülər, mədrəsələr, iş mərkəzləri və bədəstanlar, karvansaralar, buzxanalar, hamamlar, xanəgahlar sənətşünaslıq baxımından ətraflı şəkildə tədqiq edilmiş, həmin sənət əsərlərinin arxitektura quruluşu, memarlıq xüsusiyyətləri, kitabələri təsvir edilmiş,eyni zamanda bu abidələrin sxemi, planı, foroşəkilləri kitaba əlavə edilmişdir. Müəllif kitabın "Dəyərləndirmə" bölməsində Naxçıvanın memarıq abidələrinin türk dünyasında yeri məsələsini nəzərdən keçirir və bu abidələri geniş miqyasda müqayisə edir. O, türk memarlığında onbucaqlı türbələri təsnif edərkən Möminə xatun, Konya II Kılıc Arslan günbəzini və Marağa Kümbədi-kəbudu bir qrupa daxil edir və yazır: "Bu tikililərdən Möminə xatun və Konya Kılıç Arslan türbəsi xanədan mənsubları üçün inşa edilmişdir. Eldənizlilərin ən parlaq dönəmlərində inşa edilən Möminə xatun türbəsinin bu tikililərə örnək olduğu söylənə bilər. Zənnimcə bu təsirin ən böyük səbəbi, Böyük Səlcuqlu dövləti içindəki ən böyük siyasi gücə sahib olan Eldənizlilərə bir xoş gəlmək,şirin(yaxın) görünmək məsələsidir və bu plan Anadolu Səlcuqlu sultanı tərəfindən məqsədli olaraq seçilmişdir" (8,s.150). Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Turqay Yazar eyni zamanda "Türklər" adlı çoxcildlik ensiklopediyada "Naxçıvanda Türk mimarisi" adlı irihəcmli məqalə də nəşr etdirmişdir(9).

Müəllif haqqında bəhs etdiyimiz qiymətli əsərində türk türbə memarlığında abidənin alt mərtəbəsinin ortasında tək ayaq sütunu olan türbələri(I Gilan türbəsi də buraya daxildir-Ə.Q.) bir qrupda birləşdirərək yazır: "Bu tikililərin Cənubi Azərbaycandakı nümunələri Marağadakı Kümbəti- surx (1147-1148) və Anadoludakı örnəkləri isə Kemah Mengücək Qazi və Niksar Qırxqızlar türbəsidir" (1220). Anadolu, Cənubi Azərbaycan və Naxçıvanda yer alan bu örnəklər, bu üç bölgə arasındakı mədəni əlaqələrin nə dərəcə güclü olduğunu göstərməkdədir. Anadoludakı iki türbənin sənətkarı Ömər bin İbrahim əl-Təbəri (Kemah) və Əhməd bin Əbubəkr əl-Mərəndinin (Niksar) də bu bölgədən Anadoluya gəlmiş olması, bu plan sxeminin qaynağının Azərbaycan olduğunu göstərməkdədir"(8,s.148).

Müəllifin Gülüstan türbəsinin bənzərləri haqqında da maraqlı fikirləri vardır: "Naxçıvanda bir nümunə ilə təmsil edilən və XIV əsrlə tarixlənən on iki guşəli və oniki dilimli tikililərin dəyərləndirilməsində, bu əsrin ən böyük siyasi hadisəsi olan Elxanilər hakimiyyətini və dövlətini nəzərə almaq gərəkdir. Anadolu və Azərbaycana təxminən eyni tarixlərdə hakim olan Elxanilərin Anadoluya gətirdikləri və burada inkişaf etdirdikləri bəzi eimarlıq forma və üslublarını təkrar Azərbaycan və İrana daşıdıqları görülməkdədir. Məsələyə bu şəkildə yanaşdığımız zaman, Gülüstan türbəsi kimi bütün örnəkləri Anadoluda olan bir türbə tipinin Naxçıvanda inşa edilməsinin səbəbi aydın olur"(8,s.168).

Naxçıvanda XIV əsrə aid edilən memarlıq abidələrindən biri də İmamzadə türbəsidir. Kərpic materialından inşa edilmiş bu abidə birmərtəbəilidir. Bu gün də ibadət yeri kimi istifadə edilir. Bu abidənin üslubunda, bəlkə də onun sxemi əsasında tikilmiş türbələrə Anadoluda da təsadüf edilir. Bunlardan biri Batman vilayətinin Hasankeyf rayonundakı

Zeynal bəy türbəsidir. Bu türbə Ağqoyunlu dövlətinin zamanında, yəni XV əsrdə inşa edilmişdir. Abidənin üzərindəki kitabədə Zeynal bəy üçün inşa edildiyi göstərilir, ancaq tarix verilməmişdir. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Osmanlılara qarşı Otluqbeli döyüşündə(1473)şəhid düşmüşdü. Abidənin ustası kitabədə Əbdürrəhman oğlu Pir Hüseyn olaraq qeyd edilmişdir ki, bu da onun Naxçıvan və ya Təbriz memarlıq məktəbinin nümayəndəsi olmasına işarə edir. Bu türbədə də Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslubu açıqca görünməkdədir(7, s.53).

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin memarlıq sənəti ölməz bir məktəbdir. Onun sənətində Orta Asiya türk memarlığından qaynaqlanan özəlliklər olduğu kimi, Anadolu memarlığı, xüsusilə Səlcuqlu və Osmanlı dövrü Anadolu memarlığı ilə uyğun gələn, səsləşən cəhətlər də çoxdur. Yuxarıdakı qeydlərə əlavə olaraq onu da göstərə bilərik ki, Anadolu Kemahda inşa edilmiş Mengücək Qazi, Yozqatdakı Şah Sultan xatun və Çərkəz bəy türbələrinin də Naxçıvan memarlıq məktəbi, memarlıq abidələri ilə genetik əlaqələri olduğu zamanında təsbit edilmişdir (1,s.68). Bunlar oğuz türklərinin memarlıq sənətində də qədim dövrlərdən başlayaraq ortaq mədəni cizgilərə,dəyərlərə, xüsusiyyətlərə malik olduqlarını sübut edən faktorlardır.

Naxçıvanda təşkil olunan"Naxçıvan türk-islam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə" beynəlxalq konfransı doğma diyarımızın 2018-ci il dünya islam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ərəfəsində həyata keçirilən mühüm mədəni tədbirlərdən biri kimi yadda qalacaqdır.

Naxçıvan diyarının tarixi-memarlıq abidələrinin Türkiyə alimlərinin diqqətini cəlb etməsi təsadüfi deyil. Çünki bu tarixi-memarlıq abidələri tək Azərbaycanın deyil,bütün türk dünyasının çox dəyərli ortaq mədəni mirası kimi qiymətli və əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Arık, M. O. Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri, Anadolu (Anatolian) XI, İstanbul,1967,s. 57-100.
2.Oktay Aslanapa.Türk sanatı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997
3.Oktay Aslanapa. Kırım ve Kuzey Azerbaycanda türk eserleri, İstanbul,1979
4.Dalokay Vedat. Toplumcu Sinan , İstanbul,1968
5. İmail Hacıyev.Ebülfez Amanoğlu. XII. Yüzyıl mimarı Acemi Ebubekiroğlunun Sanatında Tasvir Motifleri//"Sanatta etkileşim" mövzusunda Ankara Hacəttəpə universitetində keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları, 25-27 noyabr 1998, Ankara, 2000, s.182-185
6.Hakkı Önkal. Anadolu Selçuklu türbeleri, Ankara:Atatürk Kültür Merkezi yayınları,1996
7.Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri, Bakı,1985
8.Turgay Yazar. Nahçıvanda Türk mimarisi(Başlanğıcından 19.yüzyılın sonuna kadar), Ankara, TTK yayını, 2007, 576 s.
9.Turgay Yazar. Nahçıvanda Türk mimarisi. "Türklər" ensiklopediyası, 20 cilddə,VIII c.Ankara,2012 s.174-184

RƏQƏMSAL TURİZM PLATFORMALARININ DAYANIQLI TURİZM İNKİŞAFINA TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ÜZRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

The Impact of Digital Tourism Platforms on Sustainable Tourism Development: A Comparative Analysis of Azerbaijan and Turkey

GÜLNAR ZİYADZADƏ
Gulnar Ziyadzade

gulnar.ziyadzada@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-7546-0857

Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm sektorunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnternet və mobil texnologiyalar turistlərin səyahət planlaşdırma prosesini asanlaşdıraraq turizm xidmətlərinin daha əlçatan olmasına imkan yaradır. Xüsusilə onlayn turizm agentlikləri (OTA) və digər rəqəmsal platformalar turistlərə müxtəlif xidmətləri müqayisə etmək, qiymət və keyfiyyət baxımından optimal seçim etmək imkanı verir. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan və Türkiyədə rəqəmsal turizm platformalarının dayanıqlı turizm inkişafına təsirini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz və keyfiyyət analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma üçün məlumat mənbələri kimi elmi məqalələr, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və rəsmi statistika məlumatları istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hər iki ölkədə rəqəmsal turizm platformalarının istifadəsi son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu platformalar turistlərin məlumat əldə etməsini asanlaşdırmaqla yanaşı, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və bazarda rəqabətin güclənməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, kiçik və orta turizm müəssisələrinin rəqəmsal platformalara uyğunlaşması müəyyən çətinliklər yarada bilər. Araşdırma nəticələri göstərir ki, rəqəmsal transformasiya prosesinin effektiv idarə olunması dayanıqlı turizm inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal turizm, Onlayn turizm agentlikləri (OTA), Ağıllı turizm, Dayanıqlı turizm, Turizm platformaları, Platforma iqtisadiyyatı, Müqayisəli analiz*

ABSTRACT

In recent years, the rapid development of digital technologies has led to significant changes in the tourism sector. The Internet and mobile technologies have facilitated the travel planning process for tourists, making tourism services more accessible. In particular, online travel agencies (OTAs) and other digital platforms allow tourists to compare various services and make optimal choices in terms of price and quality. The purpose of this study is to comparatively analyze the impact of digital tourism platforms on sustainable tourism development in Azerbaijan and Turkey. Comparative analysis and qualitative analysis methods were used during the research. Sources of information included scientific articles, reports of international organizations, and official statistical data. The results of the study show that the use of digital tourism platforms has significantly increased in both countries in recent years. These platforms not only make it easier for tourists to access information but also contribute to improving the quality of tourism services and strengthening competition in the market. At the same time, the adaptation of small and medium-sized tourism enterprises to digital platforms may pose certain challenges. The findings indicate that effective management of the digital transformation process is of crucial importance for sustainable tourism development.

Keywords: *Digital tourism, Online Travel Agencies (OTA), Smart tourism, Sustainable tourism, Tourism platforms, Platform economy, Comparative analysis*

GİRİŞ

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm sektorunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnternet və mobil texnologiyalar turistlərə səyahətlərini planlaşdırmaq, müxtəlif

xidmətləri müqayisə etmək və sifariş prosesini daha rahat həyata keçirmək imkanı yaradır (Buhalis, 2000; Gretzel et al., 2015).

Onlayn turizm agentlikləri və digər rəqəmsal platformalar turistlər və xidmət təminatçıları arasında mühüm vasitəçi rolunu oynayır. Bu platformalar turizm xidmətlərinin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır və bazarda rəqabətin güclənməsinə təsir göstərir (Xiang & Fesenmaier, 2017).

Eyni zamanda platforma iqtisadiyyatının genişlənməsi turizm sektorunda yeni biznes modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, kiçik və orta turizm müəssisələri üçün rəqəmsal platformalarda fəaliyyət göstərmək bəzən çətin ola bilər.

Mövcud tədqiqatlarda rəqəmsal turizm texnologiyalarının inkişafı geniş şəkildə araşdırılsa da, Azərbaycan və Türkiyədə bu proseslərin müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi nisbətən az araşdırılmışdır. Bu səbəbdən hər iki ölkədə rəqəmsal turizm platformalarının inkişaf tendensiyalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Turizm sektorunda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi son illərdə geniş şəkildə tədqiq olunan mövzulardan biridir. Buhalis (2020) və Gretzel və digərləri (2015) qeyd edirlər ki, smart turizm texnologiyaları turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Xiang və Fesenmaier (2017) turizm sektorunda böyük məlumatların və rəqəmsal platformaların qərarvermə prosesinə mühüm təsir göstərdiyini vurğulayırlar. Bu yanaşma turizm xidmətlərinin optimallaşdırılmasına və turist məmnuniyyətinin artırılmasına kömək edir.

Platforma iqtisadiyyatı turizm sektorunda yeni biznes modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Sundararajan (2016) bu modelin bazarda rəqabəti gücləndirdiyini və innovasiyaları stimullaşdırdığını qeyd etsə də, kiçik müəssisələr üçün müəyyən çətinliklər yarada biləcəyini də bildirir.

Azərbaycan və Türkiyədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər iki ölkədə turizm sektorunda rəqəmsal platformaların istifadəsi son illərdə artmaqdadır (Aghazade, 2021; Duran & Yılmaz, 2020). Bununla belə, rəqəmsal infrastruktura çıxış imkanları və texnologiyaların tətbiq səviyyəsi ölkələr arasında müəyyən fərqlər yaradır.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqatda Azərbaycan və Türkiyədə rəqəmsal turizm platformalarının istifadəsinin dayanıqlı turizm inkişafına təsirini qiymətləndirmək məqsədilə müqayisəli analiz və keyfiyyət analizi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı məlumat mənbələri təhlil edilmişdir:

- beynəlxalq elmi məqalələr
- beynəlxalq təşkilatların hesabatları
- rəsmi statistika məlumatları

Analiz zamanı aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmışdır:

1. OTA platformalarının istifadə səviyyəsi
2. Turistlərin əsas məlumat mənbələri
3. Rəqəmsal platformaların turizm müəssisələrinə təsiri
4. Kiçik və orta turizm müəssisələrinin rəqabət imkanları

MÜZAKİRƏ

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal turizm platformaları turistlərin informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirir və turizm xidmətlərinin əlçatanlığını artırır. Turistlər bu platformalar vasitəsilə müxtəlif xidmətləri müqayisə edə və daha optimal seçim edə bilirlər.

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Türkiyədə rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqi və istifadəsi Azərbaycanla müqayisədə daha yüksək səviyyədədir. Bu fərq əsasən rəqəmsal infrastruktura investisiyaların səviyyəsi və turizm sektorunun inkişaf mərhələsi ilə əlaqədardır.

Diaqram 2. Turistlərin məlumat mənbələri və seçim davranışı

Diaqram göstərir ki, turistlərin əksəriyyəti səyahət planlaşdırarkən əsas informasiya mənbəyi kimi OTA platformalarından istifadə edir. Sosial media və digər rəqəmsal platformalar da müəyyən rol oynasa da, onların istifadəsi OTA platformaları ilə müqayisədə daha aşağıdır. Ənənəvi turizm agentliklərinin rolu isə son illərdə tədricən azalmaqdadır.

TƏDQİQATIN YENİLİYİ

Bu tədqiqat Azərbaycan və Türkiyədə rəqəmsal turizm platformalarının dayanıqlı turizm inkişafına təsirini müqayisəli şəkildə araşdıran tədqiqatlardan biridir. Araşdırma çərçivəsində rəqəmsal platformaların turizm sektoruna iqtisadi və sosial təsirləri kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir.

NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyədə OTA-ların və digər rəqəmsal platformaların istifadəsi 2018–2023 illərində əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycan və Türkiyə üzrə rəqəmsal turizm platformalarının istifadəsi və təsirləri

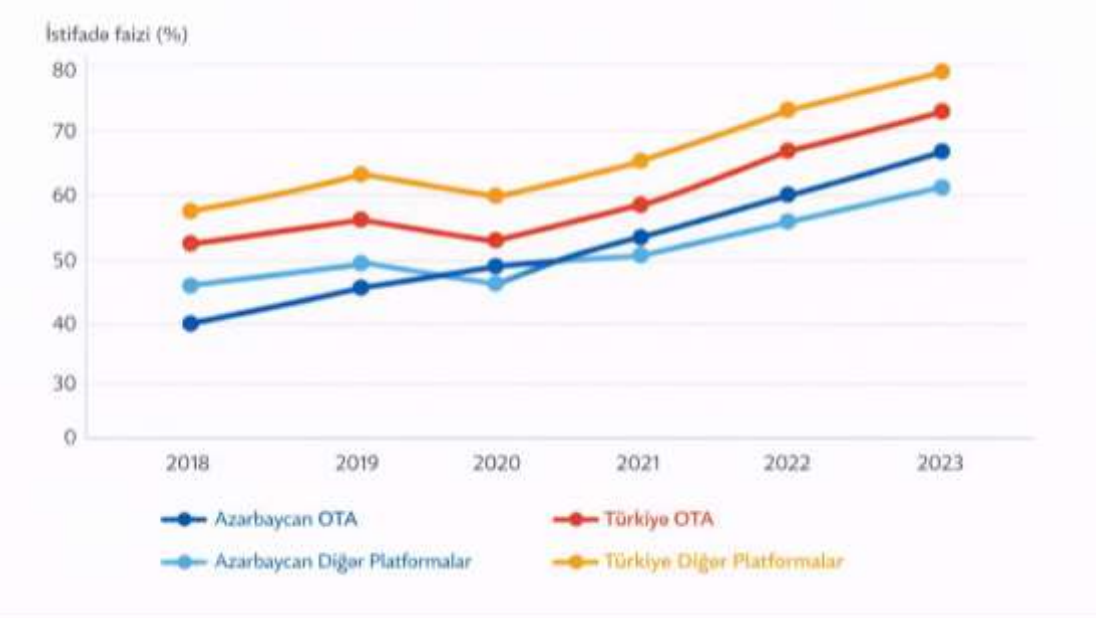
İl	Azərbaycan (OTA)	Digər rəqəmsal platformalar	Türkiyə (OTA)	Digər rəqəmsal platformalar

2018	40%	25%	45%	25%
2019	45%	23%	50%	22%
2020	50%	20%	55%	20%
2021	55%	18%	60%	18%
2022	60%	16%	65%	17%
2023	65%	13%	70%	15%

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldə təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, 2018–2023-cü illər ərzində həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə OTA platformalarının istifadəsində davamlı artım müşahidə olunur. Azərbaycanda bu göstərici 40%-dən 65%-ə qədər yüksəlmişdir. Türkiyədə isə OTA istifadəsi daha yüksək səviyyədə olmuş və 45%-dən 70%-ə qədər artmışdır. Bu dinamika turizm sektorunda rəqəmsal texnologiyaların getdikcə daha geniş tətbiq olunduğunu göstərir.

Diaqram 1. Rəqəmsal platforma istifadəsi faizi (2018–2023)

Diaqramın təhlili göstərir ki, son illərdə hər iki ölkədə OTA platformalarının istifadəsində sabit artım trendi müşahidə olunur. Türkiyədə artım daha sürətli olmuşdur ki, bu da ölkənin turizm sektorunda rəqəmsal texnologiyaların daha geniş tətbiq edildiyini göstərir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal turizm platformaları turizm sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərir və turistlərin informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirir. Bu platformalar xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə və turizm bazarında rəqabətin güclənməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda kiçik və orta turizm müəssisələrinin rəqəmsal platformalara inteqrasiyası üçün əlavə dəstək mexanizmlərinin yaradılması vacibdir. Dövlət səviyyəsində rəqəmsal infrastruktura investisiyaların artırılması və turizm müəssisələrinin rəqəmsallaşmasının təşviqi dayanıqlı turizmin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Bununla yanaşı, gələcək tədqiqatlarda daha geniş empirik məlumatlardan istifadə edilməsi və digər ölkələrin də müqayisəli şəkildə araşdırılması turizm sektorunun rəqəmsal transformasiya proseslərinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aghazade, T. V. (2021). Analysis of the development of the accommodation tourism industry of Azerbaijan in modern conditions. Baku: Azerbaijan Tourism Institute Press.
2. Akhundova, N. (2021). The impact of tourism on intersectoral development in Azerbaijan. Baku: Elmi Nəşriyyat.
3. Akgül, Ö., & Gök, F. (2019). Digital marketing applications in the Turkish tourism sector. Journal of Tourism and Hospitality Studies, 7(2), 45–58.
4. Bayramli, G. (2020). Sustainable development of tourism in Azerbaijan: Current situation, problems and solutions. Baku: Elm Nəşriyyatı.
5. Becken, S. (2013). Sustainable tourism and climate change. Routledge.
6. Buhalis, D. (2000). Tourism and information technologies: Past, present and future. Tourism Management, 21(1), 47–57.
7. Buhalis, D. (2020). Technology in tourism: Smart tourism and digital transformation. Channel View Publications.
8. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations. In ICT in tourism (pp. 553–564). Springer.
9. Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches (4th ed.). Sage Publications.
10. Duran, M., & Yılmaz, E. (2020). Smart tourism practices in Turkey: Case studies and insights. Ankara University Journal of Tourism Research, 12(1), 33–50.
11. Gössling, S., Hall, C. M., & Scott, D. (2018). Tourism, sustainability and climate change in Turkey. Journal of Sustainable Tourism, 26(2), 183–200.
12. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2018). Global tourism and climate change. Journal of Sustainable Tourism, 26(1), 1–20.
13. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188.
14. Hall, C. M. (2019). Tourism and sustainability. Routledge.
15. Hays, S., Page, S. J., & Buhalis, D. (2013). Social media as a destination marketing tool. Journal of Travel Research, 52(4), 363–377.
16. Imrani, Z., & Agakishieva, G. (2020). Sustainable development of the tourism industry in Azerbaijan. Baku: Akademik Nəşriyyat.
17. Ivanov, S., & Webster, C. (2019). Robots, AI, and service automation in tourism. Emerald Publishing.
18. Kızılırmak, F., & Korkmaz, S. (2018). Digitalization in Turkish tourism: Opportunities and threats. Tourism Review International, 22(1), 15–28.
19. Kozak, M., & Baloglu, S. (2011). Tourism marketing in Turkey: Trends and challenges. London: Routledge.
20. Law, R., Buhalis, D., & Cobanoglu, C. (2014). Progress on information technology in hospitality and tourism. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 26(5), 727–750.
21. Li, X., & Pan, B. (2020). Tourism futures: Big data and artificial intelligence. Tourism Management Perspectives, 33, 100618.
22. Mammadova, U. I. (2022). The role of digital technologies in the development of tourism in Azerbaijan. Baku: Elmi Kitab Evi.
23. Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2015). Smart technologies for personalized experiences. Journal of Travel Research, 54(1), 1–15.
24. Öztürk, Y. (2017). Tourism development and regional strategies in Turkey. Turkish Journal of Tourism Studies, 4(2), 101–118.
25. Sigala, M. (2018). Social media and customer engagement in tourism. Journal of Travel & Tourism Marketing, 35(1), 72–89.
26. Sundararajan, A. (2016). The sharing economy. MIT Press.
27. Tussyadiah, I., & Zach, F. (2017). Interactive technologies and tourist experiences. Annals of Tourism Research, 66, 128–139.
28. Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R. (2017). Big data analytics in tourism. Journal of Travel Research, 56(5), 1–14.

DAYANIQLI TURIZM VƏ MƏDƏNI İRS: İDENTIKLIK, EMOSIONAL BAĞLILIQ VƏ İCMA İŞTIRAKININ İNTEGRASIYASI

Sustainable Tourism and Cultural Heritage: Integration of Identity, Emotional Attachment, and Community Participation

GÜLTƏKİN KNYAZOVA
Gultekin Knyazova
yusifligultekin28@gmail.com
https://orcid.org/0009000850744821
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Mədəni irsin qorunması və bu əsasda turizmin inkişafı məsələsi yalnız iqtisadi və idarəetmə kontekstində deyil, həm də sosial-psixoloji və mədəni identiklik prizmasından qiymətləndirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, mədəni irs obyektləri cəmiyyətin kollektiv yaddaşının, sosial identikliyinin və milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Sosial psixologiya baxımından, mədəni irs qrup mənsubiyyəti hissini gücləndirir, yerli icmalarda sosial həmrəyliyi artırır və fərdlərdə emosional bağlılıq formalaşdırır. Turizm fəaliyyəti bu proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə olaraq həm yerli əhali, həm də turistlər üçün psixoloji rifah və mənəvi zənginləşmə təmin edir. Məqalədə həmçinin dayanıqlı turizm strategiyalarında sosial identiklik, kollektiv yaddaş, sosial norma, məkan identikliyi və emosional bağlılıq kimi psixoloji faktorların əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycan kontekstində mədəni irs obyektlərinin qorunması və turizmə inteqrasiyası praktik nümunələrlə göstərilir. Nəticələr göstərir ki, mədəni irsin qorunması yalnız iqtisadi gəlir üçün deyil, həm də sosial-psixoloji davamlılığın təmin edilməsi, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətin sosial kapitalının artırılması baxımından vacibdir. Məqalədə həmçinin turizm və mədəni irs sahəsində multidissiplinar yanaşmaların, ictimai iştirak və maarifləndirmənin əhəmiyyəti praktik tövsiyələr şəklində təqdim olunur.

Açar sözlər: *Mədəni irs, dayanıqlı turizm, sosial psixologiya, kollektiv yaddaş, məkan identikliyi*

ABSTRACT

The preservation of cultural heritage and its integration into tourism development is not only an economic and managerial issue but also a matter of social-psychological and cultural identity. Research indicates that cultural heritage sites play a crucial role in safeguarding collective memory, social identity, and national values. From a social psychology perspective, cultural heritage strengthens group belonging, enhances social cohesion within local communities, and fosters emotional attachment among individuals. Tourism activities interact with these processes, providing psychological well-being and spiritual enrichment for both locals and tourists. This paper emphasizes the importance of psychological factors such as social identity, collective memory, social norms, place identity, and emotional attachment in sustainable tourism strategies. In the Azerbaijani context, the integration of cultural heritage into tourism is illustrated with practical examples. Findings demonstrate that cultural heritage preservation is essential not only for economic benefits but also for maintaining social-psychological sustainability, reinforcing national identity, and increasing social capital. The paper also offers practical recommendations on multidimensional approaches, public engagement, and awareness-raising in the fields of tourism and cultural heritage.

Keywords: *Cultural heritage, sustainable tourism, social psychology, collective memory, place identity*

GİRİŞ

Mədəni irs anlayışı müasir humanitar və sosial elmlərdə ən çox müzakirə olunan kateqoriyalardan biridir və yalnız keçmişə aid maddi qalıqların məcmusu kimi deyil, sosial konstruksiya, kollektiv yaddaş və identiklik mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Tarixi inkişaf prosesində formalaşmış maddi və qeyri-maddi dəyərlər sistemi hər bir cəmiyyətin özünüidentifikasiya prosesində mühüm rol oynayır və milli-mədəni kimliyin əsas dayaqlarından birinə çevrilir. Bu baxımdan mədəni irs sadəcə qorunmalı obyekt deyil, sosial mənalandırma və simvolik kapital mənbəyidir (Smith, 2006). Müasir dövrdə qloballaşma,

urbanizasiya, iqtisadi liberallaşma və texnoloji transformasiyalar mədəni irsin funksional rolunu dəyişdirmiş, onu yalnız estetik və tarixi dəyər daşıyıcısı olmaqdan çıxarıb sosial-iqtisadi inkişafın aktiv resursuna çevirmişdir.

Elmi ədəbiyyatda mədəni irs anlayışı müxtəlif yanaşmalarla izah olunur. Ənənəvi yanaşma irsi maddi obyektlər – memarlıq nümunələri, arxeoloji komplekslər, monumental abidələr və tarixi şəhər mühitləri ilə əlaqələndirir. Lakin konstruktivist yanaşmaya görə, irs obyektiv mövcud olan fakt deyil, sosial olaraq seçilən və müəyyən mənalandırma prosesi nəticəsində "irs" statusu qazanan dəyərdir (Tunbridge & Ashworth, 1996). Bu yanaşma göstərir ki, hər bir cəmiyyət hansı obyektin və ya ənənənin irs kimi qorunmalı olduğuna dair seçim edir və bu seçim siyasi, ideoloji və iqtisadi amillərlə şərtlənir. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması yalnız texniki mühafizə deyil, həm də normativ və etik məsuliyyət məsələsidir.

Beynəlxalq səviyyədə mədəni irsin qorunması üzrə normativ baza əsasən UNESCO tərəfindən qəbul edilmiş konvensiyalar vasitəsilə formalaşdırılmışdır. 1972-ci il "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiya" mədəni irs anlayışını universal dəyər prinsipi əsasında müəyyən etmiş və dünya əhəmiyyətli obyektlərin qorunması mexanizmini təsbit etmişdir (UNESCO, 1972). Daha sonra 2003-cü il "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya" irsin yalnız fiziki obyektlərdən ibarət olmadığını, eyni zamanda ənənələr, biliklər və bacarıqlar sistemini də əhatə etdiyini təsdiq etmişdir (UNESCO, 2003). Bu sənədlər irsin qorunmasını beynəlxalq əməkdaşlıq və dövlət məsuliyyəti kontekstində tənzimləyir.

Mədəni irsin qorunması ilə turizmin inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqə XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha aydın şəkildə müşahidə olunmağa başlamışdır. Turizm sektoru iqtisadi baxımdan sürətlə böyüyən sahəyə çevrildikcə tarixi abidələr və mədəni mühitlər əsas turistik cəlbedicilik faktorlarına çevrilmişdir. Richards (2018) qeyd edir ki, mədəni turizm artıq kütləvi turizmin alternativi deyil, onun əsas komponentlərindən biridir və turist motivasiyalarında mədəni təcrübə aparıcı yer tutur. Lakin bu proses irs obyektlərinin kommersiyalaşması riskini də artırmışdır. Tunbridge və Ashworth (1996) tərəfindən irəli sürülmüş "dissonant heritage" konsepsiyası göstərir ki, irs müxtəlif qruplar tərəfindən fərqli mənalandırıla və iqtisadi maraqlar kontekstində manipulyasiya oluna bilər.

ƏSAS HİSSƏ

Turizmin mədəni irsə təsiri ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, turizm maliyyə resursları yaradır, abidələrin restavrasiyası və infrastrukturun yenilənməsi üçün vəsait təmin edir. Digər tərəfdən, həddindən artıq turist axını fiziki aşınmaya, sosial transformasiyaya və autentikliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər (Timothy & Boyd, 2003). Bu səbəbdən müasir elmi diskursda "dayanıqlı mədəni turizm" anlayışı ön plana çıxır. Dayanıqlı turizm iqtisadi gəlirlilik, sosial ədalət və ekoloji balans prinsiplərini birləşdirən model kimi xarakterizə olunur (UNWTO, 2015).

Dayanıqlılıq konsepsiyası mədəni irs kontekstində bir neçə əsas komponenti əhatə edir: autentikliyin qorunması, icma iştirakının təmin edilməsi, resursların rasional idarə olunması və uzunmüddətli planlaşdırma. Autentiklik anlayışı xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. MacCannell (1976) turistik məkanlarda "səhnələşdirilmiş autentiklik" fenomenini izah edərək göstərmişdir ki, turist gözləntiləri bəzən real mədəni təcrübəni süni formaya salır. Bu isə irsin kommersiya məhsuluna çevrilməsi riskini artırır. Buna görə də irsin turizm məqsədilə istifadəsi balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir.

Mədəni irsin qorunması prosesində institusional mexanizmlər mühüm rol oynayır. ICOMOS tərəfindən hazırlanmış prinsiplər konservasiya və idarəetmə standartlarını

müəyyən edir. Xüsusilə "Burra Charter" sənədi mədəni əhəmiyyət anlayışını genişləndirərək fiziki mühafizə ilə yanaşı, sosial və simvolik dəyərlərin də qorunmasının vacibliyini vurğulayır (ICOMOS, 2013). Bu yanaşma müasir idarəetmə modellərində inteqrativ strategiyaların tətbiqini zəruri edir.

Azərbaycan kontekstində mədəni irs və turizm arasında əlaqə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkənin coğrafi mövqeyi, tarixi inkişaf yolu və multikultural mühiti zəngin irs potensialı formalaşdırmışdır. İçərişəhər kimi tarixi şəhər mərkəzləri yalnız memarlıq kompleksi deyil, həm də canlı mədəni mühitdir. Eyni zamanda Qobustan Qayaüstü Rəsmləri ibtidai incəsənətin nadir nümunəsi kimi qlobal elmi əhəmiyyət daşıyır. Şəki Xan Sarayı isə Şərq memarlıq ənənələrinin sintezini nümayiş etdirir. Bu obyektlərin beynəlxalq siyahıya daxil edilməsi turizm axınını artırmış, lakin eyni zamanda mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsini zəruri etmişdir.

Mədəni irsin iqtisadi resurs kimi istifadəsi regional inkişaf strategiyalarında mühüm yer tutur. Heritage-led development modeli göstərir ki, tarixi mühitlərin qorunması şəhər yenilənməsi və iqtisadi canlanma üçün katalizator rolunu oynaya bilər (Garrod & Fyall, 2000). Lakin bu model yalnız fiziki restavrasiya ilə məhdudlaşmamalı, sosial inklüzivlik prinsipi ilə müşayiət olunmalıdır. Əks halda, tarixi məkanların "turistik gettoya" çevrilməsi və yerli əhalinin sıxışdırılması riski yaranır.

Mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı arasında optimal balansın yaradılması üçün strateji planlaşdırma, daşıma qabiliyyətinin (carrying capacity) müəyyən edilməsi və monitorinq mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. Butler (1980) tərəfindən irəli sürülmüş turizm sahələrinin həyat dövrü modeli göstərir ki, turistik məkanlar inkişafın müxtəlif mərhələlərindən keçir və həddindən artıq yüklənmə tənəzzül mərhələsinə səbəb ola bilər. Buna görə də mədəni irs obyektləri üçün preventiv idarəetmə modeli tətbiq edilməlidir.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması və bu əsasda turizmin inkişafı çoxşaxəli, kompleks və strateji yanaşma tələb edən prosesdir. Bu sahədə uğur yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial rifah, mədəni davamlılıq və ekoloji balans göstəriciləri ilə ölçülməlidir. Elmi əsaslandırılmış siyasət və beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası dayanıqlı nəticələrin əldə olunmasında həlledici rol oynayır.

Mədəni irsin qorunması məsələsinə yalnız hüquqi və iqtisadi aspektdən yanaşmaq kifayət etmir; bu proses eyni zamanda sosial-psixoloji mexanizmlərlə sıx bağlıdır. İrs obyektlərinin cəmiyyət tərəfindən qorunması və mənalandırılması kollektiv identiklik, sosial yaddaş və qrup mənsubiyyəti kimi psixoloji kateqoriyalar vasitəsilə formalaşır. Sosial psixologiyada sosial identiklik nəzəriyyəsi göstərir ki, fərdlər özlərini müəyyən sosial qruplara aid etməklə özünüdərk və özünəqiymət mexanizmlərini qururlar (Tajfel & Turner, 1979). Mədəni irs bu mənada qrupun simvolik sərhədlərini müəyyən edən və "biz" anlayışını möhkəmləndirən əsas faktorlardan biridir. Tarixi abidələr, milli memarlıq nümunələri və ənənəvi mədəni təcrübələr kollektiv mənsubiyyət hissini gücləndirərək sosial kohezivliyi artırır.

Kollektiv yaddaş anlayışı da mədəni irsin psixoloji mahiyyətini izah etmək üçün mühüm çərçivə təqdim edir. Halbwachs (1992) kollektiv yaddaşın sosial strukturlar vasitəsilə formalaşdığını və cəmiyyətin keçmişi seçici şəkildə interpretasiya etdiyini vurğulayır. Bu kontekstdə mədəni irs obyektləri sadəcə fiziki quruluş deyil, kollektiv xatirələrin material ifadəsidir. Turizm prosesində həmin obyektlərin təqdimatı cəmiyyətin özünü necə görmək istədiyini və hansı tarix narrativini vurğuladığını da əks etdirir. Bu isə sosial reprezentasiyalar nəzəriyyəsi ilə izah oluna bilər; Moscovici (1984) göstərir ki, sosial qruplar reallığı simvolik sistemlər vasitəsilə qurur və paylaşır. Mədəni irs həmin simvolik sistemlərin mərkəzi elementlərindən biridir.

Turizm fəaliyyətinin psixoloji təsiri həm yerli əhali, həm də turistlər üçün fərqli mexanizmlərlə təzahür edir. Turist davranışının motivasiya aspektləri Maslowun ehtiyaclar iyerarxiyası modeli ilə əlaqələndirilə bilər. Özünüreallaşdırma və estetik ehtiyaclar səviyyəsində fərdlər mədəni təcrübə, tarixi məkanlarla tanışlıq və mənəvi zənginləşmə məqsədi ilə səyahət edirlər (Maslow, 1954). Müasir tədqiqatlar göstərir ki, mədəni turizm fərdlərdə mənəvi məmnunluq, identiklik axtarışı və autentik təcrübə ehtiyacı ilə bağlıdır (Richards, 2018). Bu baxımdan mədəni irs obyektlərinin təqdimatı yalnız informasiya ötürülməsi deyil, emosional və simvolik təcrübə formalaşdırmaq funksiyasını da daşıyır.

Digər tərəfdən, turizm fəaliyyətinin yerli icmalara psixoloji təsiri sosial müqayisə və sosial dəyişmə mexanizmləri ilə əlaqələndirilə bilər. Sosial mübadilə nəzəriyyəsinə görə, fərdlər və icmalar müəyyən fəaliyyətə münasibəti onun gətirdiyi fayda və xərclərin subyektiv qiymətləndirilməsi əsasında formalaşdırırlar (Ap, 1992). Əgər turizm iqtisadi rifah, məşğulluq və infrastruktur üstünlükləri yaradırsa, yerli əhali bu prosesi dəstəkləyir. Lakin mədəni deqradasiya, səs-küy, sosial norma dəyişiklikləri və qiymət artımı kimi mənfi təsirlər üstünlük təşkil etdikdə müqavimət yaranır. Bu psixoloji balansın qorunması dayanıqlı turizm strategiyalarının əsas komponentidir.

Mədəni irsin kommersiyalaşdırılması sosial-psixoloji ambivalentlik yarada bilər. Bir tərəfdən, irsin beynəlxalq səviyyədə tanınması milli qürur və kollektiv özünəqiyməti artırır. Məsələn, UNESCO siyahısına daxil edilən obyektlər yerli əhali üçün simvolik status göstəricisinə çevrilir. Digər tərəfdən, həddindən artıq turistikləşmə yerli əhalidə "mədəni yadlaşma" hissi yarada bilər. Bu fenomen sosial psixologiyada məkan identikliyinin zəifləməsi ilə izah olunur; Proshansky, Fabian və Kaminoff (1983) məkan identikliyini fərdin müəyyən fiziki mühitlə emosional və kognitiv bağlılığı kimi xarakterizə etmişdir. Tarixi məkanların kommersiya zonalarına çevrilməsi həmin bağlılığı zəiflədə və sosial narazılıq yarada bilər.

Mədəni irs və turizm kontekstində emosional bağlılıq (place attachment) anlayışı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmalar göstərir ki, fərdlər müəyyən mədəni məkanlarla dərin emosional əlaqə qurduqda onların qorunmasına daha çox dəstək verirlər (Kyle et al., 2005). Bu baxımdan maarifləndirmə proqramları və icma əsaslı layihələr yalnız iqtisadi deyil, həm də psixoloji investisiya xarakteri daşıyır. İrs obyektlərinin qorunması üçün ictimai dəstəyin formalaşdırılması sosial norma və kollektiv məsuliyyət mexanizmləri ilə əlaqədardır.

Psixoloji dayanıqlılıq anlayışı da mədəni irs kontekstində aktuallaşır. Cəmiyyətlər sosial travmalar, müharibə və ya sürətli modernləşmə prosesləri fonunda mədəni irs vasitəsilə öz tarixi davamlılığını bərpa edə bilirlər. Bu proses sosial rezilyentlik (resilience) mexanizmi ilə izah olunur. Mədəni simvollar və tarixi məkanlar kollektiv travmanın sağaldılmasında terapevtik funksiya daşıya bilər. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması yalnız iqtisadi və estetik məsələ deyil, həm də psixoloji sabitlik və sosial sağlamlıq məsələsidir.

Azərbaycan kontekstində mədəni irs obyektlərinin turizmə inteqrasiyası sosial-psixoloji baxımdan həm identiklik möhkəmləndirici, həm də modernləşmə ilə əlaqəli transformativ rol oynayır. İçərişəhər və Şəki Xan Sarayı kimi məkanlar yalnız turistik obyekt deyil, həm də milli yaddaşın vizual simvollarıdır. Bu məkanların qorunması kollektiv özünəqiymət və milli qürur hissini gücləndirir. Eyni zamanda, turizm prosesində multikultural təqdimat strategiyaları tolerantlıq və mədəni müxtəlifliyə hörmət kimi sosial dəyərlərin formalaşmasına töhfə verir.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı sosial psixologiya prizmasından baxıldıqda, identiklik, kollektiv yaddaş, emosional bağlılıq və sosial norma mexanizmləri ilə sıx bağlı kompleks proses kimi görünür. Dayanıqlı strategiya yalnız iqtisadi planlaşdırma deyil, həm də psixoloji faktorların nəzərə alınmasını tələb edir. İctimai iştirakın

gücləndirilməsi, maarifləndirmə proqramlarının təşkili və mədəni təcrübənin autentik təqdimatı sosial-psixoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir.

Mədəni irsin qorunması və turizmə inteqrasiyası prosesində psixoloji rifah anlayışı xüsusi yer tutur. Müasir pozitiv psixologiya yanaşmasına görə, fərdin mənalı həyat təcrübəsi yaşaması onun psixoloji sağlamlığının əsas komponentlərindən biridir (Seligman, 2011). Mədəni turizm fəaliyyəti fərdlərə estetik zövq, mənəvi zənginləşmə və tarixi davamlılıq hissi bəxş etməklə psixoloji rifaha töhfə verir. Tarixi məkanlarda olmaq, qədim memarlıq nümunələri ilə təmas qurmaq və ənənəvi mədəniyyət elementlərini müşahidə etmək fərddə zaman davamlılığı və ekzistensial mənalılıq hissi formalaşdırır. Bu baxımdan mədəni irs obyektləri yalnız iqtisadi resurs deyil, həm də psixoloji resurs kimi çıxış edir.

Ekoloji psixologiya çərçivəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, fiziki mühit insan davranışı və emosional vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir (Gifford, 2014). Tarixi şəhər mühitləri və memarlıq ansamblları fərdlərdə estetik məmnunluq və sakitlik hissi yarada bilər. Xüsusilə autentik mühitlərdə keçirilən turistik təcrübə "yavaşlama effekti" yaradaraq urban stressi azalda bilir. Bu baxımdan mədəni irs obyektlərinin qorunması yalnız tarixi dəyərin saxlanılması deyil, həm də sağlam şəhər mühitinin formalaşdırılması deməkdir.

Mədəni irs və təhsil arasındakı əlaqə sosial-psixoloji inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, fərdlər davranış və dəyərləri müşahidə və modelləşdirmə yolu ilə mənimsəyirlər (Bandura, 1977). Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində mədəni irs mövzularının inteqrasiyası gənclərdə milli identiklik və vətəndaş məsuliyyəti hissini gücləndirə bilər. Tarixi abidələrə ekskursiyalar və irs əsaslı layihələr gənclərdə emosional bağlılıq formalaşdırır və kollektiv yaddaşın davamlılığını təmin edir. Bu proses uzunmüddətli perspektivdə irsin qorunmasına ictimai dəstəyin artmasına səbəb olur.

Mədəni irs və sosial norma mexanizmləri arasındakı əlaqə də diqqətəlayiqdir. Cialdini və Trost (1998) sosial norma nəzəriyyəsində göstərirlər ki, fərdlər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş davranış modellərinə uyğunlaşmağa meyllidirlər. Əgər mədəni irsin qorunması sosial norma kimi təqdim edilərsə və ictimai diskursda dəyər kimi vurğulanarsa, fərdlərin bu istiqamətdə davranış motivasiyası artar. Bu baxımdan ictimai kampaniyalar, sosial media təşəbbüsləri və mədəni tədbirlər sosial-psixoloji təsir mexanizmi rolunu oynaya bilər.

Turizm prosesində mədəni qarşılıqlı əlaqə də sosial psixologiya prizmasından izah olunur. Allportun (1954) kontakt hipotezinə görə, müxtəlif qruplar arasında müsbət və bərabər şərtlər daxilində qurulan əlaqə stereotiplərin azalmasına və tolerantlığın artmasına səbəb olur. Mədəni turizm çərçivəsində fərqli millətlər və mədəniyyətlər arasında ünsiyyət qurulur və bu proses qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirə bilər. Azərbaycan kimi multikultural cəmiyyətlərdə mədəni irs obyektlərinin təqdimatı tolerantlıq və mədəni müxtəliflik dəyərlərinin güclənməsinə töhfə verir.

Məkan identikliyi və emosional bağlılıq məsələsi Azərbaycan kontekstində də özünü göstərir. İçərişəhər kimi tarixi məkanda yaşayan və ya həmin məkanla emosional əlaqə quran fərdlər üçün bu mühit şəxsi və kollektiv identikliyin bir hissəsinə çevrilir. Eyni şəkildə Qobustan Qayaüstü Rəsmləri ibtidai insanın yaradıcılıq irsini simvolizə edərək milli tarixin dərin köklərini nümayiş etdirir. Bu cür obyektlərin qorunması yalnız turizm gəliri deyil, həm də psixoloji davamlılıq və tarixi özünüdərk baxımından əhəmiyyətlidir.

Mədəni irsin qorunması sosial kapital anlayışı ilə də əlaqələndirilə bilər. Putnam (2000) sosial kapitalı qarşılıqlı etimad, əməkdaşlıq və sosial şəbəkələr sistemi kimi xarakterizə edir. İrsin qorunması prosesində yerli icmaların iştirak etməsi sosial kapitalı gücləndirir və kollektiv fəaliyyət qabiliyyətini artırır. Bu isə turizmin dayanıqlı inkişafı üçün mühüm psixoloji və sosial baza yaradır.

Psixoloji baxımdan risk faktorları da mövcuddur. Turizmin həddindən artıq inkişafı yerli əhali arasında identiklik konfliktləri və sosial gərginlik yarada bilər. Sosial müqayisə nəzəriyyəsinə görə, fərdlər öz sosial statuslarını digərləri ilə müqayisə edərək qiymətləndirirlər (Festinger, 1954). Turistlərin yüksək iqtisadi imkanları və fərqli həyat tərzi yerli əhali arasında nisbi məhrumluq hissi yarada bilər. Bu isə sosial narazılığa səbəb ola bilər. Buna görə də turizm siyasətində inklüzivlik və sosial ədalət prinsipləri əsas götürülməlidir.

Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual təqdimatı da psixoloji aspektlərə malikdir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə irs obyektlərinin təqdimatı geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradır və mədəni əlçatanlığı artırır. Lakin virtual təcrübə real emosional bağlılığı tam əvəz etmir. Araşdırmalar göstərir ki, fiziki məkanla birbaşa təmas emosional yaddaşın formalaşmasında daha güclü təsirə malikdir (Gifford, 2014). Buna görə də rəqəmsallaşdırma qoruma vasitəsi kimi mühüm olsa da, autentik təcrübənin alternativi kimi deyil, tamamlayıcı elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Beləliklə, sosial psixologiya və ümumi psixoloji yanaşmalar mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı prosesinin dərin mahiyyətini anlamağa imkan verir. İdentiklik, kollektiv yaddaş, sosial norma, emosional bağlılıq, sosial kapital və psixoloji rifah kimi kateqoriyalar bu prosesin əsas mexanizmlərini təşkil edir. Dayanıqlı model yalnız iqtisadi səmərəlilik deyil, həm də psixoloji balans və sosial harmoniya prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu yanaşma mədəni irsin qorunmasını uzunmüddətli sosial inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı prosesində strateji yanaşma yalnız iqtisadi planlaşdırma ilə məhdudlaşmamalı, sosial-psixoloji mexanizmləri də sistemli şəkildə nəzərə almalıdır. Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, dayanıqlı nəticələr əldə etmək üçün çoxsəviyyəli idarəetmə modeli tətbiq olunmalıdır. Bu model dövlət siyasəti, yerli özünüidarəetmə, icma iştirakçılığı və fərdi psixoloji motivasiya səviyyələrini inteqrasiya etməlidir. Sosial identiklik və kollektiv yaddaş mexanizmləri nəzərə alınmadan həyata keçirilən turizm strategiyaları uzunmüddətli sosial dəstəyi təmin edə bilmir.

Strateji baxımdan birinci mərhələ maarifləndirmə və şüur formalaşdırılmasıdır. Sosial psixologiyada daxili motivasiya anlayışı göstərir ki, fərdlər davranışı yalnız xarici nəzarətə görə deyil, dəyər kimi qəbul etdikdə daha davamlı şəkildə həyata keçirirlər (Deci & Ryan, 2000). Bu baxımdan mədəni irsin qorunması ictimai diskursda normativ dəyər kimi təqdim edilməlidir. Təhsil proqramlarında irs mövzularının genişləndirilməsi, muzey pedaqogikasının inkişafı və icma yönümlü tədbirlər gənc nəsildə məsuliyyət hissini gücləndirə bilər.

İkinci mərhələ icma əsaslı iştirak mexanizminin gücləndirilməsidir. Sosial kapitalın artırılması və qarşılıqlı etimad mühitinin formalaşdırılması turizmin dayanıqlı inkişafı üçün əsas şərtdir (Putnam, 2000). Yerli əhali turizm prosesinin passiv müşahidəçisi deyil, aktiv iştirakçısı olmalıdır. Bu, həm iqtisadi ədalət prinsipini təmin edir, həm də psixoloji mənsubiyyət və məsuliyyət hissini gücləndirir. İcma əsaslı turizm modelləri göstərir ki, yerli iştirak sosial gərginlik riskini azaldır və mədəni autentikliyin qorunmasına kömək edir (Garrod & Fyall, 2000).

Üçüncü mərhələ daşıma qabiliyyətinin elmi əsaslarla müəyyən edilməsidir. Butlerin (1980) turizm həyat dövrü modeli göstərir ki, həddindən artıq inkişaf mərhələsində resursların deqradasiyası və sosial narazılıq riski artır. Buna görə də mədəni irs obyektləri üçün limitləşdirilmiş ziyarətçi sayı, vaxt intervalı planlaşdırılması və monitorinq sistemi tətbiq edilməlidir. Bu yanaşma həm fiziki mühafizəni, həm də sosial-psixoloji balansı qoruyur.

Dördüncü istiqamət rəqəmsal transformasiya və innovativ təqdimat strategiyalarıdır. Rəqəmsallaşdırma irs obyektlərinin qorunmasına və qlobal auditoriyaya çatdırılmasına imkan yaradır. Lakin bu proses autentik təcrübənin əvəzlənməsi deyil, tamamlayıcısı kimi həyata

keçirilməlidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, fiziki təmas və emosional iştirak uzunmüddətli yaddaş formalaşdırılmasında daha güclü rol oynayır (Gifford, 2014). Buna görə də virtual platformalar informativ funksiya daşımalı, lakin real məkana marağı stimullaşdırmalıdır.

Azərbaycan kontekstində mədəni irs və turizm strategiyası regional balans prinsipinə əsaslanmalıdır. Şəki Xan Sarayı və İçərişəhər kimi obyektlər artıq beynəlxalq səviyyədə tanınır. Lakin regionlarda yerləşən digər irs nümunələrinin də turizm marşrutlarına inteqrasiyası iqtisadi və sosial balans yarada bilər. Bu zaman sosial identiklik və yerli mədəni xüsusiyyətlər qorunmalıdır. Eyni yanaşma Qobustan Qayaüstü Rəsmləri kimi arxeoloji irs nümunələrinə də tətbiq edilməlidir; burada ekoloji və psixoloji daşıma qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır.

Psixoloji rifah və sosial sabitlik göstəriciləri də turizm siyasətində ölçülə bilən indikatorlara çevrilməlidir. Təkcə iqtisadi gəlir deyil, yerli əhalinin məmnunluq səviyyəsi, sosial etimad göstəriciləri və mədəni identiklik gücü də qiymətləndirilməlidir. Bu, multidissiplinar yanaşma tələb edir və sosial psixoloqların, mədəniyyətşünasların və turizm mütəxəssislərinin birgə əməkdaşlığını zəruri edir.

Nəticə etibarilə, mədəni irsin qorunması və bu əsasda turizmin inkişafı yalnız iqtisadi strategiya deyil, sosial-psixoloji inkişaf modelidir. İdentiklik, kollektiv yaddaş, sosial norma və emosional bağlılıq mexanizmləri bu prosesin davamlılığını təmin edən əsas faktorlardır. Dayanıqlı turizm modeli iqtisadi gəlirlilik, mədəni autentiklik və psixoloji rifah arasında tarazlıq yaratmalıdır. Azərbaycan kimi zəngin mədəni irsə malik ölkələr üçün bu istiqamət yalnız iqtisadi inkişaf deyil, həm də milli-mədəni davamlılıq strategiyasıdır.

Nəticə və tövsiyələr

Nəticə etibarilə, mədəni irsin qorunması və bu əsasda turizmin inkişafı məsələsi yalnız iqtisadi və ya idarəetmə kontekstində deyil, həm də sosial-psixoloji və mədəni identiklik müstəvisində qiymətləndirilməlidir. Aparılan təhlillər göstərir ki, mədəni irs obyektləri cəmiyyətin kollektiv yaddaşının, sosial identikliyinin və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşmasında fundamental rol oynayır. Sosial psixologiya prizmasından baxıldıqda mədəni irs, qrup mənsubiyyəti hissinin güclənməsinə, milli kimliyin möhkəmlənməsinə və sosial həmrəyliyin artmasına xidmət edir. Bu isə öz növbəsində turizm fəaliyyətinin davamlı və məsuliyyətli şəkildə təşkili üçün psixoloji zəmin yaradır.

Turizmin inkişafı prosesində mədəni irsin yalnız iqtisadi resurs kimi deyil, sosial və psixoloji kapital kimi dəyərləndirilməsi vacibdir. İrsin kommersiyalaşdırılması ilə onun autentikliyinin qorunması arasında balansın təmin olunmaması sosial gərginlik, yerli icmaların narazılığı və identiklik böhranı yarada bilər. Bu baxımdan sosial identiklik nəzəriyyəsi, kollektiv yaddaş yanaşmaları və mədəni yaddaş konsepsiyaları praktik turizm siyasətində nəzərə alınmalıdır. Yerli əhalinin mədəni irsin qorunmasında iştirakçılığı onların özünüqiymətləndirmə səviyyəsini yüksəldir, sosial məsuliyyət hissini gücləndirir və turizmə qarşı pozitiv münasibət formalaşdırır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, mədəni irsə əsaslanan turizmin uğurlu inkişafı üçün aşağıdakı şərtlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır: institusional koordinasiya, hüquqi qoruma mexanizmlərinin effektivliyi, ictimai maarifləndirmə, sosial-psixoloji amillərin nəzərə alınması və davamlılıq prinsiplərinə riayət edilməsi. Dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında əməkdaşlıq olmadan mədəni irsin qorunması və turizm potensialının səmərəli reallaşdırılması mümkün deyildir.

Mədəni irsin qorunması sahəsində psixoloji maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb və ali təhsil müəssisələrində mədəni irs mövzusunun sosial-psixoloji aspektlərlə birlikdə tədrisi gənc nəsildə məsuliyyətli və şüurlu münasibət formalaşdırır. Turizm sektorunda çalışan şəxslərin mədəni həssaslıq, empatiya və

interkultural kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı da xidmət keyfiyyətinə və mədəni dialoqa müsbət təsir göstərir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mədəni irsin qorunması və tanıdılması baxımından geniş imkanlar yaradır. Virtual muzeylər, artırılmış reallıq tətbiqləri və rəqəmsal arxivlər həm mədəni irsin əlçatanlığını artırır, həm də onun fiziki obyekt kimi aşınma riskini azaldır. Lakin rəqəmsallaşdırma prosesi mədəni məzmunun səthiləşdirilməsi və simvolik dəyərin zəifləməsi riskini də daşıyır. Bu səbəbdən texnoloji innovasiyalar etik və elmi prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir.

Praktik tövsiyələr olaraq aşağıdakı istiqamətlər təklif olunur:

Birincisi, mədəni irs obyektlərinin inventarlaşdırılması və psixososial təsir qiymətləndirilməsinin aparılması vacibdir. Bu, turizm layihələrinin icra mərhələsində sosial risklərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

İkincisi, yerli icmaların qərarqəbuletmə proseslərinə aktiv cəlb olunması təmin edilməlidir. İştirakçılıq modeli mədəni irsə sahiblik hissini gücləndirir və sosial kapitalın artmasına səbəb olur.

Üçüncüsü, turizm strategiyalarında sosial psixologiya mütəxəssislərinin iştirakı təmin edilməlidir. Onların tövsiyələri əsasında sosial identiklik, stereotiplər və mədəni adaptasiya prosesləri düzgün idarə oluna bilər.

Dördüncüsü, davamlı turizm prinsipləri çərçivəsində daşıma qabiliyyəti (carrying capacity) göstəriciləri müəyyən edilməli və kütləvi turizmin mənfi təsirlərinin qarşısı alınmalıdır.

Beşincisi, mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş ictimai kampaniyalar emosional və dəyəryönümlü mesajlar əsasında qurulmalıdır. Sosial psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, emosional bağlılıq və kollektiv qürur hissi davranış dəyişikliyinə daha güclü təsir göstərir.

Altıncısı, ali təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələrində mədəni irs və turizm mövzusunda multidissiplinar araşdırmalar təşviq edilməlidir. Bu sahədə psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və mədəniyyətşünaslığın inteqrasiyası daha effektiv nəticələrə gətirib çıxaracaqdır.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı qarşılıqlı asılı və bir-birini tamamlayan proseslərdir. Lakin bu proseslərin uğuru yalnız maddi resurslardan deyil, cəmiyyətin psixoloji hazırlığından, dəyərlər sistemindən və sosial həmrəyliyindən asılıdır. Sosial psixologiyanın nəzəri və praktik yanaşmalarının tətbiqi mədəni irsin qorunmasını daha dayanıqlı, turizmin inkişafını isə daha humanist və inklüziv edə bilər. Bu istiqamətdə kompleks və sistemli siyasət mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etməklə yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına da mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allport, G. W. (1954). The nature of prejudice. Addison-Wesley.
2. Ap, J. (1992). Residents' perceptions on tourism impacts. Annals of Tourism Research, 19(4), 665–690.
3. Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice Hall.
4. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution. Canadian Geographer, 24(1), 5–12.
5. Cialdini, R. B., & Trost, M. R. (1998). Social influence: Social norms. McGraw-Hill.

6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.
7. Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. Human Relations, 7, 117–140.
8. Garrod, B., & Fyall, A. (2000). Managing heritage tourism. Annals of Tourism Research, 27(3), 682–708.
9. Gifford, R. (2014). Environmental psychology: Principles and practice. Optimal Books.
10. Halbwachs, M. (1992). On collective memory. University of Chicago Press.
ICOMOS. (2013). The Burra Charter.
11. Kyle, G., Graefe, A., Manning, R., & Bacon, J. (2005). Place attachment. Journal of Environmental Psychology, 25(2), 213–225.
12. MacCannell, D. (1976). The tourist. Schocken Books.
13. Maslow, A. (1954). Motivation and personality. Harper & Row.
14. Moscovici, S. (1984). Social representations. Cambridge University Press.
Putnam, R. (2000). Bowling alone. Simon & Schuster.
15. Richards, G. (2018). Cultural tourism trends. Journal of Hospitality and Tourism Management, 36, 12–21.
16. Seligman, M. (2011). Flourish. Free Press.
17. Smith, L. (2006). Uses of heritage. Routledge.
18. Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2003). Heritage tourism. Pearson.
19. Tunbridge, J., & Ashworth, G. (1996). Dissonant heritage. Wiley.
20. UNESCO. (1972). Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage.
21. UNESCO. (2003). Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage.
22. UNWTO. (2015). Sustainable development of tourism.

IOT VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN DAYANIQLI AĞILLI ŞƏHƏR İNKİŞAFI ÜÇÜN İNTEQRASİYASI: NÜMUNƏVİ TƏDQİQAT YANAŞMASI

Integration of IoT and Artificial Intelligence for Sustainable Smart City Development: An Exemplary Research Approach

GÜLNAZ İSMAYILOVA

Gulnaz Ismayilova

gulnaz.ismayilova@mdu.edu.az

https://orcid.org/0009-0002-6492-0386

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mingachevir State University

XÜLASƏ

Sürətli şəhərləşmə artımı, resursların idarə edilməsini optimallaşdıran, vətəndaşların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran və ətraf mühitə təsiri azaldan dayanıqlı ağıllı şəhər həllərinə olan tələbatı artırıb. İnternetin Əşyalar (IoT) texnologiyasını süni intellekt (AI) ilə birləşdirmək, real vaxtda məlumat toplanması, analiz və qərar vermə imkanı yaradaraq bu çağırışlarla mübarizə aparmaq üçün transformativ imkanlar təqdim edir. Bu tədqiqat, IoT-nin AI ilə birləşdirilməsinin dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafı üçün potensialını araşdırır və enerji idarəetməsi, nəqliyyat, tullantıların idarə edilməsi və ictimai təhlükəsizlik kimi müxtəlif şəhər sahələrində tətbiqini incələmək üçün nümunəvi tədqiqat yanaşmasından istifadə edir. Tədqiqat, ağıllı şəbəkələr, intellektual nəqliyyat nəzarəti, proqnozlaşdırıcı tullantı toplama və AI-nin idarə etdiyi müşahidə kimi yenilikçi IoT-ə əsaslanan sistemləri vurğulayır və bunların səmərəliliyi və dayanıqlılığı artırmaq qabiliyyətini nümayiş etdirir. Sinqapur, Barselona və Kopenhagen kimi dünyaca tanınmış ağıllı şəhərlərdən götürülmüş nümunələr, bu texnologiyaların tətbiqinin faydalarını və qarşılaşdığı çətinlikləri göstərir. Əsas nəticələr, enerji səmərəliliyində (25%-ə qədər), nəqliyyat tıxaclarında (30%-ə qədər) və tullantıların idarə edilməsində (40%-ə qədər) əhəmiyyətli irəliləyişləri ortaya qoyur. Lakin, məlumat məxfiliyi, inteqrasiya və yüksək tətbiqetmə xərcləri kimi çətinliklər hələ də geniş miqyaslı tətbiqə maneə törədir. Bu tədqiqat, bu məsələləri həll etmək üçün bir çərçivə təklif edir və əməkdaşlıq idarəetməsi, möhkəm kibertəhlükəsizlik tədbirləri və miqyaslana bilən infrastruktur dizaynına diqqət çəkir. Tapıntılar, IoT və AI-nin birləşdirilməsinin dayanıqlı şəhərsalma üçün transformativ potensialını vurğulayır və siyasətçilər, şəhər planlaşdırıcıları və texnologiya inkişaf etdiriciləri üçün praktik məlumatlar təqdim edir. Bu tədqiqat, texnoloji yenilikləri dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə birləşdirərək ağıllı şəhər təşəbbüslərini irəlilətməyə kömək edir və daha dayanıqlı və yaşayışa əlverişli şəhər mühitləri üçün yol açır. (M. Sabokro, M. M. Masud, and A. Kayedian 2021,s 313)

Açar sözlər: *Süni intellekt, İnternetin Əşyaları, Ağıllı Şəhərlər, Dayanıqlılıq, Şəhər İnkişafı.*

ABSTRACT

The rapid pace of urbanization has led to a rising demand for sustainable smart city solutions that enhance resource management, improve the quality of life for citizens, and minimize environmental impact. The integration of Internet of Things (IoT) technology with artificial intelligence (AI) offers transformative possibilities to tackle these challenges through real-time data gathering, analysis, and decision-making. This study investigates the potential of combining IoT with AI for the development of sustainable smart cities, utilizing a case study approach to assess its application across various urban sectors, including energy management, transportation, waste management, and public safety. The research emphasizes innovative IoT-based systems such as smart grids, intelligent traffic management, predictive waste collection, and AI-powered surveillance, highlighting their role in enhancing efficiency and sustainability. Case studies from globally recognized smart cities such as Singapore, Barcelona, and Copenhagen demonstrate both the advantages and challenges of implementing these technologies. Key findings show substantial improvements, including a 25% increase in energy efficiency, a 30% reduction in traffic congestion, and a 40% improvement in waste management optimization. However, challenges like data privacy, interoperability, and high deployment costs still hinder widespread implementation. The study proposes a framework to overcome these obstacles, focusing on collaborative governance, strong cybersecurity measures, and scalable infrastructure design. The results underscore the transformative potential of combining IoT and AI to foster sustainable urban development, offering practical guidance for policymakers, city planners, and technology developers. This research contributes to advancing smart city initiatives by aligning technological innovation with sustainability objectives, paving the way for more resilient and livable urban environments. [1]

Keywords: *Artificial Intelligence, Internet of Things, Smart Cities, Sustainability, Urban Development*

GİRİŞ

Şəhərləşmə sürətlə artmaqda davam edir və dünya üzrə şəhərlər resursların idarə edilməsi, ətraf mühitin dayanıqlılığı və vətəndaşların həyat keyfiyyəti ilə əlaqəli artan çətinliklərlə qarşılaşır. Ənənəvi şəhər sistemləri, müasir şəhər həyatının mürəkkəbliklərini, o cümlədən tıxacları, səmərəsiz enerji istifadəsini, tullantıların idarə edilməsi məsələlərini və ictimai təhlükəsizlik narahatlıqlarını həll etmək üçün tez-tez uyğun gəlmir. İnnovativ və dayanıqlı həllərə olan ehtiyac, şəhər həyatını inkişaf etdirmək üçün inkişaf etmiş texnologiyalardan istifadə edən ağıllı şəhərlərin yaranmasına səbəb olub.

İnternetin Əşyaları (IoT) və Süni İntellektin (AI) inteqrasiyası ağıllı şəhər yeniliklərinin önündə durur. IoT, qarşılıqlı əlaqədə olan cihazlardan real vaxtda məlumat toplanmasını təmin edir, AI isə bu məlumatları təhlil edərək ağıllı qərar qəbul etməyə kömək edir. Bu texnologiyalar birlikdə, ağıllı şəbəkələr vasitəsilə enerji istehlakını azaltmaqdan tutmuş, ağıllı nəqliyyat sistemləri ilə tıxacları aradan qaldırmağa qədər şəhər sistemlərini optimallaşdırmaq üçün güclü vasitələr təqdim edir. (P. Páramo, 2017, s 42-58)

Bununla belə, IoT və AI-nin şəhər inkişafına inteqrasiyası mühüm çağırışlarla üzləşir. Məlumat məxfiliyi, sistemlər arasında uyğunluq və tətbiq xərclərinin yüksəkliyi kimi məsələlər diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Bundan əlavə, müxtəlif şəhərlərdə texnoloji infrastruktur və idarəetmə səviyyələri, bu həllərin miqyasını və dayanıqlılığını təsir edə bilər.

Bu tədqiqat, dünya üzrə öncül ağıllı şəhərlərdən olan Sinqapur, Barselona və Kopenhagen kimi şəhərlərdə IoT və AI texnologiyalarının necə uğurla inteqrasiya olunduğunu araşdırmaq üçün nümunə tədqiqat yanaşmasını qəbul edir. Bu real dünya tətbiqlərini araşdıraraq, tədqiqat ən yaxşı təcrübələri, faydaları və çətinlikləri müəyyən edir və IoT və AI-nin şəhərlərin inkişafına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına necə təsir edə biləcəyinə dair məlumatlar təqdim edir.

MATERİAL VƏ METODLAR

IoT və AI-nin inteqrasiyası, ağıllı şəhər inkişafını irəlilətməkdə əsas mövzu olmuşdur və bir çox araşdırmalar bu texnologiyaların şəhər problemlərini həll etmək üçün potensialını vurğulamışdır. Mövcud tədqiqatlar, bu texnologiyaların enerji idarəetməsi, nəqliyyat, tullantıların idarə edilməsi və ictimai təhlükəsizlik kimi müxtəlif sahələrdə necə tətbiq olunduğuna dair məlumatlar təqdim etmişdir.

Enerji idarəetməsi sahəsində, IoT ilə dəstəklənən ağıllı şəbəkələr real vaxtda enerji istehlakını izləmək və optimallaşdırmaq qabiliyyəti ilə geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, AI alqoritmləri, məsələn, proqnozlaşdırıcı analizlər və maşın öyrənmə, şəbəkənin səmərəliliyini artırır və enerji israfını azaldır, bu da daha dayanıqlı bir enerji ekosistemi yaradır. (D. Szpilko, F. J. Naharro, 2014, s 177-186)

Nəqliyyat sahəsində, IoT və AI ağıllı nəqliyyat idarəetmə sistemlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatlar, AI tərəfindən idarə olunan həllərin, IoT məlumatları ilə birləşdirildikdə, xüsusilə sıx əhali olan şəhərlərdə tıxacları azaldır və hərəkətliliyi artırır.

Tullantıların idarə edilməsi sahəsində də IoT və AI-nin inteqrasiyası vəd edir. Tədqiqatlar göstərir ki, tullantı qutularında yerləşdirilən IoT sensorları və AI alqoritmləri ilə, tullantıların toplanma cədvəlləri proqnozlaşdırılaraq əməliyyat xərcləri və ətraf mühitə təsir azaldılır.

İctimai təhlükəsizlik sahəsində isə IoT və AI ağıllı müşahidə sistemlərinin tətbiqində istifadə olunur. AI ilə gücləndirilmiş analizlər, IoT tərəfindən yaradılan məlumatları təhlil edərək anomaliyaları aşkar etməyə, cinayətlərin qarşısını almağa və təcili yardıma cavab verməyə kömək edir.

Bununla yanaşı, bu tədqiqatlar məlumat məxfiliyi, uyğunluq və rəqəmsal uçurum kimi çətinlikləri də vurğulayır. Son tədqiqatlar, bu maneələri aradan qaldırmaq üçün güclü idarəetmə çərçivələrinin və miqyaslana bilən həllərin ehtiyacını qeyd edir.

Bu məqalə, bu əsaslı tədqiqatlara əsaslanaraq, ağıllı şəhərlərdə real dünyada tətbiqləri araşdırmaq və dayanıqlı şəhər inkişafı üçün tətbiq oluna bilən strategiyaları müəyyən etmək məqsədini güdür. 5. (E.Sanchis Sánchez, C. Igual and s. 2014, s 177-186)

III. METOD

Bu tədqiqat, dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafında IoT və AI-nin inteqrasiyasını araşdırmaq üçün keyfiyyətcə yanaşan nümunə tədqiqat metodologiyasından istifadə edir. Metodologiya aşağıdakı addımlara əsaslanır:

A. Nümunə Tədqiqat Seçimi

- Üç dünya üzrə tanınmış ağıllı şəhər—Sinqapur, Barselona və Kopenhagen—IoT və AI qəbulunda əldə etdikləri irəliləyişlərə əsasən seçildi.
- Bu şəhərlər, şəhər problemlərinə yanaşma baxımından müxtəlif metodları təmsil edir və ən yaxşı təcrübələri və tətbiq strategiyalarını daha geniş bir şəkildə başa düşmək imkanı verir.

B. Məlumat Toplanması

- İkinci dərəcəli məlumatlar, həmkarlar tərəfindən nəzərdən keçirilmiş jurnallardan, hökumət hesabatlarından, ağ kitablarından və ağıllı şəhər təşəbbüslərindən toplanmışdır. Bu, IoT və AI tətbiqləri barədə ətraflı bir baxış təqdim etmək məqsədini güdür.
- İctimaiyyətə açıq verilənlər və layihə sənədləri təhlil edilmişdir ki, uğur göstəriciləri, məsələn, enerji səmərəliliyi, tıxacların azaldılması və tullantıların idarə edilməsi optimallaşdırması müəyyən edilsin.

C.Mövzuların Təhlili

- Məlumatlar, enerji idarəetməsi, nəqliyyat, tullantıların idarə edilməsi və ictimai təhlükəsizlik kimi tematik sahələrə kateqoriyalara ayrıldı.
- Hər bir sahə üzrə IoT və AI inteqrasiyasının effektivliyini qiymətləndirmək üçün əsas performans göstəriciləri (KPI-lər) müəyyən olundu.

D. Müqayisəli Çərçivə

- Üç şəhər arasındakı tətbiq strategiyaları, çətinliklər və nəticələrdəki oxşarlıqları və fərqlilikləri təhlil etmək üçün müqayisəli bir çərçivə inkişaf etdirildi.
- Miqyaslana bilənlik, idarəetmə və vətəndaş iştirakçılığı kimi faktorlar xüsusi diqqətlə araşdırıldı.

E. Təsdiq və Triangulyasiya

- Tapıntılar, mütəxəssis rəyləri və əvvəlki tədqiqatlarla qarşılaşdırılaraq etibarlılıq və doğruqluq təmin edildi.
- Ağıllı şəhər inkişafı layihələrində iştirak edən maraqlı tərəflərin geri bildirişləri mümkün olduğu qədər daxil edildi ki, praktiki məlumatlar daha da zənginləşdirilsin.

Bu metodoloji yanaşma, IoT və AI texnologiyalarının dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafına necə töhfə verdiyini, ümumi maneələri necə aradan qaldırdığını və daha geniş tətbiqetmə yollarını necə müəyyən etdiyini bütüncül şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir (D. Szpilko, F. J. Naharro and s 2023, s 53-75).

MÜZAKİRƏ

Tapıntılar, IoT və AI inteqrasiyasının ağıllı şəhər tətbiqlərindəki əhəmiyyətli faydalarını göstərir, xüsusilə resurs səmərəliliyinin artırılması, ətraf mühitə təsirin azaldılması və vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində. Lakin, bir neçə çətinlik də müəyyən edilib:

1. Məlumat Məhfiliyinin və Təhlükəsizliyinin Təmini

IoT sistemləri, bir-birilə əlaqəli cihazların davamlı olaraq ətraf mühitdən və istifadəçilərdən məlumat toplaması, ötürməsi və saxlamağa davam etməsi nəticəsində böyük miqdarda məlumat yaradır. Bu məlumatlar çox vaxt həssas olur, buna şəxsi məlumatlar (yerləşmə, fəaliyyət nümunələri, istifadəçi üstünlükləri), sənaye məlumatları və hətta tibbi məlumatlar da daxildir. Nəticədə, məlumatın icazəsiz toplanması və ya niyyət olunmamış məqsədlər üçün istifadə edilməsi məxfiliyə dair narahatlıqlara səbəb olur. Bu narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün möhkəm kibertəhlükəsizlik tədbirləri vacibdir. Bunlara məlumatın şifrələnməsi, təhlükəsiz istifadəçi təsdiqetməsi, müntəzəm proqram təminatı yeniləmələri və qeyri-qanuni daxilolmaların qarşısını almaq üçün anomaliya aşkarlanması daxildir. Həmçinin, **IoT** xidmət təminatçıları tərəfindən şəffaf məlumat siyasətləri tətbiq edilməlidir. Bu, məlumatların necə toplandığını, saxlandığını, istifadə edildiyini və paylaşılacağını aydın şəkildə izah etməyi, həmçinin istifadəçilərə məlumatlarına nəzarət etmə imkanı verməyi nəzərdə tutur, bu da bəzi məlumatları silmək və ya məhdudlaşdırmaq üçün seçimlər təklif edir. Möhkəm təhlükəsizlik protokolları və açıq məlumat siyasətləri tətbiq etməklə, məxfilik pozuntularının qarşısı alına bilər, bu da **IoT** istifadəçiləri arasında daha böyük etibar və inamın yaranmasına kömək edər.

2. İnteroperabilik və Ölçüləbilərlik

İnternetin Əşyaları (IoT) ekosistemindəki əsas çətinliklərdən biri cihazlar və platformaların parçalanmasıdır. Bu parçalanma, müxtəlif istehsalçıların fərqli ünsiyyət protokolları, əməliyyat sistemləri və standartlardan istifadə etməsi

nəticəsində yaranır və bu, müxtəlif markaların və ya ekosistemlərin IoT cihazlarının bir-biri ilə problemsiz əlaqə qurmasını çətinləşdirir. Məsələn, bir markanın ağıllı ev cihazı, digər bir markanın avtomatlaşdırma sistemi ilə uyğun olmaya bilər, bu da geniş miqyaslı inteqrasiyanı əngəlləyir. Bu parçalanma, **ölçüləbilərlik** baxımından da məhdudiyyətlər yaradır, çünki IoT şəbəkələrini genişləndirmək istəyən bizneslər və ya istifadəçilər yeni cihazları qoşarkən, əlavə adapterlər, orta qatlar və ya xüsusi həllər tələb edir ki, bu da mürəkkəblik və xərcləri artırır.

Bundan əlavə, **IoT** tərtibatçıları universal həllər yaratmaqda çətinlik çəkirlər, çünki tətbiqlərini çoxsaylı və tez-tez uyğun olmayan platformalara uyğunlaşdırmalıdırlar. Bu problemi həll etmək üçün açıq standartların və əməkdaşlıq çərçivələrinin qəbul edilməsi vacibdir ki, müxtəlif istehsalçılardan olan cihazlar problemsiz şəkildə birgə işləyə bilsin. **MQTT (Message Queuing Telemetry Transport)**, **CoAP (Constrained Application Protocol)** və **Matter** kimi standartlar, vahid ünsiyyət protokolları təmin edərək interoperabilikayı artırır. Əlavə olaraq, **Open Connectivity Foundation** və **Zigbee Alliance** kimi konsorsiumlar vasitəsilə sənaye əməkdaşlığı, daha birləşdirilmiş bir **IoT** ekosistemi qurmağa kömək edir. Açıq standartların tətbiqi və maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə **IoT** ekosistemi uzun müddətli perspektivdə daha inteqrasiya olunmuş, elastik və dayanıqlı ola bilər, bu da daha böyük yeniliklərin təşviqinə və texnologiyanın daha sürətli qəbuluna səbəb olar. (R. Ranjan, D. Thakker and s. 2017,s 76)

İdarəetmə və Vətəndaşın İştirakı

Texnologiyaların, xüsusən **İnternetin Əşyaları (IoT)** və **Süni İntellekt (AI)**-in uğurlu qəbul edilməsi üçün effektiv idarəetmə modelləri və güclü ictimai iştirak vacibdir. Effektiv idarəetmə, bu texnologiyaların tətbiqini tənzimləyən və nəzarət edən hakimiyyət orqanlarının düzgün idarə edilməsini ifadə edir. Bu, aydın və şəffaf siyasətləri, həmçinin inkişaf etdiricilər və istifadəçilər üçün texnologiyanın təhlükəsiz və ədalətli inkişafını dəstəkləyən qaydaları əhatə edir. Düzgün idarəetmə olmadan, texnologiyalar pis istifadə oluna bilər və cəmiyyətə və ətraf mühitə mənfi təsir göstərə bilər. (A. M. Shirwa, A. M. Hassan, 2025,104-139)

İctimai iştirak da çox önəmlidir, çünki yerli icmalar və texnologiya istifadəçiləri bu texnologiyaların necə istifadə olunacağı və tətbiq ediləcəyi barədə qərar verməkdə iştirak etməlidirlər. İcma iştirakı olmadan, texnologiyanın qəbul olunması aşağı olur və bu, texnologiya cəmiyyətin ehtiyacları və dəyərləri ilə uyğun olmadığı halda müqavimətə və ya inamsızlığa səbəb ola bilər. Buna görə də vətəndaşların maarifləndirilməsi kampaniyaları vacibdir. Bu kampaniyalar, ictimaiyyəti texnologiyanın faydaları, necə işlədiyi və onların bu prosesdə necə iştirak edə biləcəkləri barədə maarifləndirməyi hədəfləyir. (M. A. Heyik, M. C. Castellanos-Escobar, 2024 s 101-112)

V. Nəticə

IoT və **AI** texnologiyalarının inteqrasiyası, resursların optimallaşdırılması, ətraf mühitin dayanıqlılığı və həyat keyfiyyətinin artırılması kimi kritik şəhər problemlərini həll edərək, dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafı üçün çevik imkanlar təqdim edir. **Singapur**, **Barselona** və **Kopenhagen** üzrə aparılmış nümunə araşdırması bu texnologiyaların

əhəmiyyətli faydalarını enerji idarəetməsi, nəqliyyat, tullantı idarəetməsi və ictimai təhlükəsizlik kimi dörd əsas sahədə göstərir. Tapıntılar, **AI**-lə idarə olunan **IoT** sistemlərinin, enerji səmərəliliyi üzrə 25%-ə qədər artımlar, nəqliyyat sıxlığının 30%-ə qədər azalması və tullantı idarəetməsi əməliyyatlarının 40%-ə qədər azalma ilə optimallaşdırılmasını təmin etdiyini ortaya qoyur. **AI**-əsaslı nəzarət sistemləri vasitəsilə ictimai təhlükəsizlikdəki inkişaflar, cavab müddətlərini və cinayət aşkarlanma qabiliyyətlərini də yaxşılaşdırıb. Bu texnologiyaların qəbul edilməsi müəyyən çətinliklərdən də uzaq deyil. Məlumat məxfiliyi, interoperabilik, yüksək tətbiqetmə xərcləri və idarəetmə mürəkkəblikləri kimi məsələlər, uğurlu tətbiqin təmin edilməsi üçün diqqətli strategiyalar tələb edir. Bu maneələrin aradan qaldırılması, möhkəm kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin, interoperabilik üçün açıq standartların, xərclərin bölüşdürülməsi modellərinin və inklüziv idarəetmə çərçivələrinin inkişafını tələb edir. **IoT** və **AI** inteqrasiyası, dayanıqlı və möhkəm şəhər inkişafını təmin etmək üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Siyasətçilər, şəhər planlaşdırıcıları və texnologiya inkişaf etdiriciləri, bu nümunə araşdırmalarından dərslər götürərək öz unikal şəhər kontekstlərinə uyğun ölçülə bilən və uyğunlaşa bilən həllər dizayn edə bilərlər. Əməkdaşlıq və yeniliyə üstünlük verərək, dünya üzrə şəhərlər bu texnologiyalardan faydalanaraq daha ədalətli və dayanıqlı bir gələcək qurmağa nail ola bilərlər.

NƏTİCƏ

Sinqapur, Barselona və Kopenhagen şəhərlərinin nümunə tədqiqatlarının təhlili, IoT və AI-nin dayanıqlı ağıllı şəhər inkişafı üçün transformativ potensialını vurğulayır. Dörd tematik sahədə əsas nəticələr aşağıdakı kimidir:

Şəhər	**Tətbiq olunan Texnologiya**	**Əsas Faydalar**	**Enerji azal-ması**
Sinqapur	IoT ilə dəstəklənmiş ağıllı şəbəkələr və AI tərəfindən idarə olunan proqno-zlaşdırıcı analizlər	Enerji paylanması və tələb proqnozlaşdırıl-masının optimallaşdırıl-ması	25%-ə qədər
Barselona	IoT əsaslı ağıllı işıqlandırma sistemləri real vaxtda monitorinq ilə	Dinamik işıq səviyyəsi tənzimlənməsi ilə enerji səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması	30%

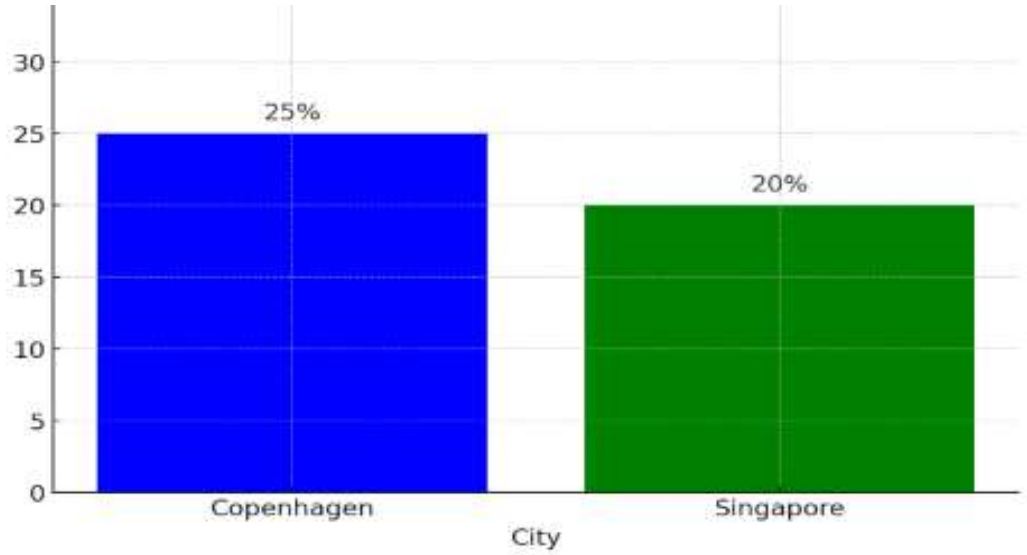
Cədvəl 1. Ağıllı Şəhərlərdə IoT və AI-nin Enerji Səmərəliliyinə Təsiri

Sinqapur-da IoT ilə dəstəklənmiş ağıllı şəbəkələr və AI tərəfindən idarə olunan proqnozlaşdırıcı analizlərin inteqrasiyası, enerji paylanması və istifadəsinin inqilabi şəkildə dəyişməsini təmin edib. Bu ağıllı şəbəkələr, enerji axınını izləmək, səmərəsizlikləri aşkar etmək və tələbin dəyişməsi ilə əlaqədar paylanmanı dinamik şəkildə tənzimləmək üçün elektrik şəbəkəsinə quraşdırılmış IoT sensorlarından real vaxtda məlumat alır. AI tərəfindən idarə olunan analizlər, bu sistemi daha da

gücləndirir və pik enerji istifadə dövrlərini proqnozlaşdırır, enerji paylanmasını buna uyğun optimallaşdırır. İstifadə nümunələrini və hava şəraiti kimi xarici faktorları davamlı olaraq öyrənməklə sistem, israfı azaldır və şəbəkənin ümumi sabitliyini artırır. Nəticədə, Sinqapur 25%-ə qədər enerji istehlakını azaldıb, AI və IoT-nin şəhər infrastrukturunda enerji səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa necə imkan verdiyini nümayiş etdirir.

Barselonada IoT əsaslı ağıllı işıqlandırma sistemlərinin tətbiqi, ictimai məkanlarda enerji istehlakını kəskin şəkildə azaldıb. Bu ağıllı işıqlandırma həlləri, ətraf işıq səviyyələrini, piyadaların hərəkətini və nəqliyyat sıxlığını aşkar etmək üçün sensorlardan istifadə edir və işıqlandırma səviyyələrini buna uyğun tənzimləyir. Məsələn, küçə işıqları piyadalar və ya nəqliyyat vasitələri olmadığı zaman zəifləyir və hər hansı bir fəaliyyət aşkarlandıqda yenidən işıqlanır, beləliklə, optimallaşdırılmış işıqlandırma təmin edilir və lazımsız enerji istifadəsi minimuma endirilir. Əlavə olaraq, bu sistemlər şəhər administratorlarına işıqlandırma performansını uzaqdan izləməyə, nasazlıqları dərhal aşkar etməyə və proqnozlaşdırıcı baxımı planlaşdırmağa imkan verir, bu da əməliyyat xərclərini azaldır və avadanlığın ömrünü uzadır. Nəticədə, Barselona 30%-ə qədər enerji istehlakını azaldıb, real vaxtda IoT əsaslı monitorinqin şəhər enerji səmərəliliyini artırmadakı effektivliyini nümayiş etdirir. (M. Ittarat, W. Cheungpasitporn, and S. Chansangpetch,2023,1679)

AI-nin Nəqliyyat İdarəetməsi və Hərəkətlilik Üzərindəki Təsiri

Diaqram 1. Kopenhagen və Sinqapur-də AI-nin Nəqliyyat İdarəetməsi və Hərəkətliliyi Üzərindəki Təsiri

Kopenhagendə, AI ilə idarə olunan nəqliyyat idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, şəhər içi hərəkətliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmış və tıxacları 20-30% arasında azaldıb. Bu sistemlər, intersiksiyonlarda və əsas yollarda strateji olaraq yerləşdirilmiş IoT sensorlarından istifadə edərək, nəqliyyat axını, ictimai nəqliyyat cədvəlləri və piyadaların hərəkətləri barədə real vaxt məlumatları toplayır. AI alqoritmləri bu məlumatları emal edərək, trafik işıqlarını dinamik şəkildə tənzimləyir, ictimai nəqliyyatı prioritetləşdirir və tıxac nümunələrinə əsaslanaraq avtomobil marşrutlarını optimal-

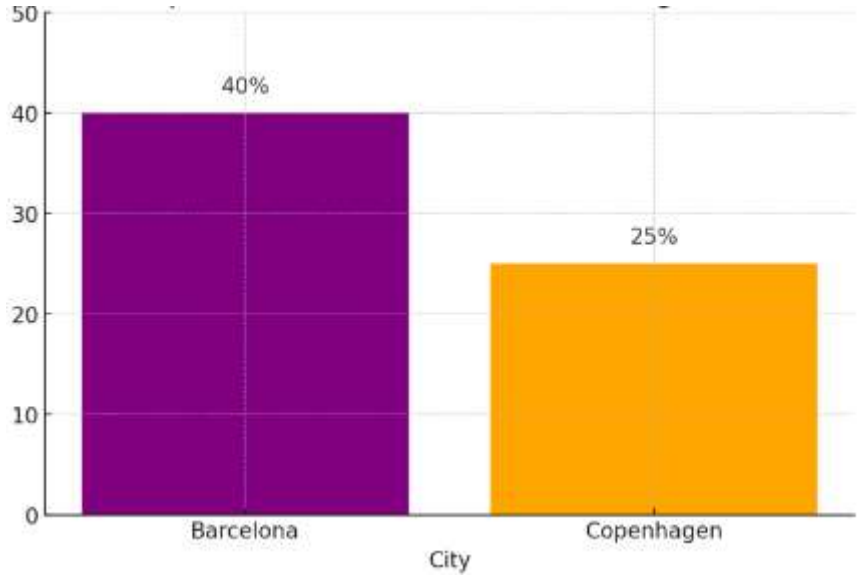
laşdırır. Məsələn, AI sıx intersiksiyonlarda yaşıl işıq müddətini uzadıb və ya avtomobilləri daha az tıxaca düşən yollara yönləndirərək, daha hamar nəqliyyat axını təmin edir. Əlavə olaraq, bu sistemlər ictimai nəqliyyat şəbəkələrindən məlumatları inteqrasiya edərək, avtobusların və tramvayların intersiksiyonlarda prioritet almasına imkan verir, gözləmə vaxtlarını azaldır və ictimai nəqliyyatı daha etibarlı edir. Real vaxt məlumatlarından və proqnozlaşdırıcı analitikadan istifadə edərək, Kopenhagen sıxlıqları minimuma endirib və nəticədə səyahət vaxtlarını qısaldıb, emissiyaları azaldıb və şəhər içi hərəkətliliyin ümumi səmərəliliyini artırıb. 11. (JM. Kamran, S. Ashraf, 2023, s 10693–10737)

Sinqapurda isə, **AI**-nin avtonom avtomobillərdə (AV) inteqrasiyası, marşrut planlamasını optimallaşdıraraq və işə gediş vaxtlarını azaldaraq nəqliyyat səmərəliliyini daha da artırıb. AI ilə idarə olunan sistemlər, **AV**-lərə real vaxtda yol şəraiti, yol hadisələri və piyadaların hərəkətləri əsasında qərar qəbul etməyə imkan verir. Bu avtomobillər, maneələri aşkar etmək, trafik nümunələrini proqnozlaşdırmaq və ən səmərəli marşrutları seçmək üçün **kompüter görmə** texnologiyaları, **LiDAR** və IoT əlaqəliliyindən istifadə edir. AI ilə idarə olunan donanım idarəetmə sistemləri, həmçinin avtonom taksilər və ictimai nəqliyyatın optimal paylanmasını təmin edərək, boş vaxtları azaldır və xidmətin əlçatanlığını artırır. Məsələn, tıxac saatlarında **AV**-lər AI proqnozlarına əsaslanaraq yüksək tələb olan bölgələrə yönləndirilir və bu, uzun gözləmə vaxtlarının və tıxacların qarşısını alır. Nəticədə, daha hamar və daha səmərəli bir şəhər nəqliyyat şəbəkəsi yaranır, burada **AI** yol təhlükəsizliyini artırır, lazımsız yanacaq istehlakını azaldır və Sinqapur-un tam avtonom, ağıllı hərəkətlilik ekosisteminə olan baxışını dəstəkləyir. (J. Remr, —Usefulness of a Civic Engagement,2023, s 3251-3265)

Hər iki nümunə, **AI** və **IoT**-nin şəhər nəqliyyat idarəetməsini necə transformasiya etdiyini, hərəkətliliyi optimallaşdırdığını, tıxacları azaltdığını və ümumi nəqliyyat səmərəliliyini yaxşılaşdırdığını göstərir. Daha çox şəhər bu cür **AI**-əsaslı həlləri qəbul etdikcə, yol təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması, karbon emissiyalarının azaldılması və daha ağıllı nəqliyyat sistemlərinin potensialı artmaqdadır.

Tullantı idarəetməsi

Tullantı idarəetməsi, hər bir şəhər və cəmiyyətin qarşılaşdığı ən böyük və kompleks məsələlərdən biridir. Ağıllı şəhərlərin və dayanıqlı inkişafın əsas tərkib hissələrindən biri olan tullantıların idarə edilməsi, ətraf mühitin qorunması və insan sağlamlığının təmini üçün mühüm rol oynayır. **IoT** və **AI** texnologiyalarının tullantı idarəetməsində istifadəsi, bu sahədəki səmərəliliyi artırır və tullantıların idarə edilməsini daha ekoloji cəhətdən uyğun və iqtisadi cəhətdən əlverişli edir.

Diaqram 2.Süni intelekt və IoT texnologiyalarının tullantıların idarəedilməsində təsiri

Barselonada, **AI**-lə idarə olunan proqnozlaşdırıcı analizlə təchiz olunmuş **IoT** əsaslı tullantı yığma sistemi tullantı idarəetmə əməliyyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıb. Ənənəvi tullantı yığma sistemləri adətən sabit cədvəllərə əsaslanır və bu da hələ tam dolmayan konteynerlərin toplanması və ya daşan konteynerlərin unudulması kimi səmərəsizliklərə səbəb olur. **IoT** sensorları tullantı konteynerlərində quraşdırılaraq, doluluq səviyyəsi haqqında real vaxtda məlumatları mərkəzi idarəetmə sisteminə göndərir. **AI** bu məlumatları, trafik nümunələri, hava şəraiti və tarixi tullantı istehsalı kimi amillərlə birgə analiz edərək, yığma marşrutlarını və cədvəllərini dinamik şəkildə optimallaşdırır. Yalnız lazım olduqda konteynerləri toplayan və ən səmərəli marşrutları izləyən yığma maşınları ilə Barselona, yığma xərclərini 40% azaldıb. Bu sistem yalnız yanacaq sərfiyyatını və əmək xərclərini azaltmır, eyni zamanda, lazımsız avtomobil hərəkətlərini məhdudlaşdıraraq CO_2 emissiyalarını da azaldır, daha yaşıl və dayanıqlı şəhər mühiti yaradır. (K. Sha and A. Taeihagh,2024, s 105868)

Kopenhagendə isə, doluluq səviyyələrini izləyən ağıllı konteynerlərin tətbiqi tullantı idarəetmə səmərəliliyini daha da artırıb. Bu konteynerlər, necə dolduqlarını aşkar edən və tutumuna çatdıqda tullantı idarəetmə orqanlarına xəbərdarlıqlar göndərən **IoT** sensorları ilə təchiz olunub. Ənənəvi tullantı yığma üsullarından fərqli olaraq, bu sistem, tullantı yığma komandalarına yalnız lazım olduqda reaksiya verməyə imkan verir. Yüksək doluluq səviyyəsinə malik konteynerləri prioritetləşdirərək və yığma marşrutlarını optimallaşdıraraq, Kopenhagen daşan tullantıları minimuma endirib, ictimai məkanlarda gigiyenanı yaxşılaşdırıb və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edib. Həmçinin, bu ağıllı konteynerlərdən toplanan məlumatlar uzunmüddətli planlaşdırma üçün faydalıdır, şəhərə tullantı istehsalının trendlərini proqnozlaşdırmağa və infrastrukturunu buna uyğun tənzimləməyə kömək edir. (J. A. Ivars-Baidal, M. A. Celdrán-Bernabeu, 2024, s 104266)

Hər iki nümunə, **AI** və **IoT** texnologiyalarının tullantı idarəetməsini necə inqilablaşdırdığını, əməliyyat xərclərini azaltmaq, logistikanı optimallaşdırmaq və

ətraf mühitin dayanıqlığını artırmaqda necə təsirli olduğunu göstərir. Daha çox şəhər bu cür texnologiyaları qəbul etdikcə, daha ağıllı, daha səmərəli və ekoloji cəhətdən uyğun tullantı idarəetmə həllərinin potensialı davamlı olaraq artacaq. (J. Maliszewska-Nienartowicz, B. Michalak,2024, s 101887)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M. Sabokro, M. M. Masud, and A. Kayedian, —The effect of green human resources management on corporate social responsibility, green psychological climate and employees'green behavior,‖J. Clean. Prod., vol. 313, p. 127963, Sep. 2021, doi: https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127963
2. P. Páramo, —Reglas proambientales: una alternativa para disminuir la brecha entre el decir-hacer en la educación ambiental,‖Suma Psicológica, vol. 24, no. 1, pp. 42–58, Jan. 2017, doi: https://doi.org/10.1016/j.sumpsi.2016.11.001
3. D. Szpilko, F. J. Naharro, G. Lăzăroiu, E. Nica, and A. de la T. Gallegos, —Artificial Intelligence in the Smart City —A Literature Review,‖Eng. Manag. Prod. Serv., vol. 15, no. 4, pp. 53–75, Dec. 2023, doi: https://doi.org/10.2478/emj-2023-0028.
4. M. Ittarat, W. Cheungpasitporn, and S. Chansangpetch, —Personalized Care in Eye Health: Exploring Opportunities, Challenges, and the Road Ahead for Chatbots,‖J. Pers. Med., vol. 13, no. 12, p. 1679, Dec. 2023, doi: https://doi.org/10.3390/jpm13121679.
5.]M. Kamran, S. Ashraf, N. Salamat, M. Naeem, and M. S. Hameed, —Smart city design plan selection through single-valued neutrosophic probabilistic hesitant fuzzy rough aggregation information,‖J. Intell. Fuzzy Syst., vol. 45, no. 6, pp. 10693–10737, Dec. 2023, doi: https://doi.org/10.3233/JIFS-224364.
6. J. Remr, —Usefulness of a Civic Engagement Scale for Research on Smart Cities: Measuring Attitudes and Behavior,‖Smart Cities, vol. 6, no. 6, pp. 3251–3265, Nov. 2023, doi: https://doi.org/10.3390/smartcities6060144.
7. K. Sha and A. Taeihagh, —Designing adaptive policy packages for inclusive smart cities: Lessons from Singapore's smart nation program,‖Sustain. Cities Soc., vol. 115, p. 105868, Nov. 2024, doi: https://doi.org/10.1016/j.scs.2024.105868.
8. J. A. Ivars-Baidal, M. A. Celdrán-Bernabeu, F. Femenia-Serra, J. F. Perles-Ribes, and J. F. Vera-Rebollo, —Smart city and smart destination planning: Examining instruments and perceived impacts in Spain,‖Cities, vol. 137, p. 104266, Jun. 2023, doi: https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104266.
9. J. Maliszewska-Nienartowicz, B. Michalak, J. Modrzyńska, J. Piechowiak, and A. Szpak, —The energy transition in the cities of Copenhagen, Helsinki, and Stockholm: Similar or different pathways towards the EU's 2030 targets?,‖Urban Clim., vol. 55, p. 101887, May 2024, doi: https://doi.org/10.1016/j.uclim.2024.101887.
10. V. Beiranvand, A. A. B. U. Bakar, and Z. Othman, —A Comparative Survey of Three AI Techniques (NN , PSO , and GA) in Financial Domain,‖Int. Conf. Comput. Converg. Technol. 7th, pp. 332–337, 2012.
11. J. Ali et al., —A deep dive into cybersecurity solutions for AI-driven IoT-enabled smart cities in advanced communication networks,‖Comput. Commun., vol. 229, p. 108000, Jan. 2025, doi: https://doi.org/10.1016/j.comcom.2024.108000.
12. K. G. Arachchige, M. Murtaza, C.-T. Cheng, B. M. Albahlal, and C.-C. Lee, —Blockchain-Enabled Mitigation Strategies for Distributed Denial of Service Attacks in IoT Sensor Networks: An Experimental Approach,‖Comput. Mater. Contin., vol. 81, no. 3, pp. 3679–3705, 2024, doi: https://doi.org/10.32604/cmc.2024.059378.

13. R. Ranjan, D. Thakker, A. Haller, and R. Buyya, —A note on exploration of IoT generated big data using semantics,‖ Futur. Gener. Comput. Syst., vol. 76, pp. 495–498, Nov. 2017, doi: https://doi.org/10.1016/j.future.2017.06.032.
14. A. M. Shirwa, A. M. Hassan, A. Q. Hassan, and M. Kilinc, —A cooperative governance framework for sustainable digital transformation in construction: The role of digital enablement and digital strategy,‖ Results Eng., vol. 25, p. 104-139, Mar. 2025, doi: https://doi.org/10.1016/j.rineng.2025.104139
15. M. A. Heyik, M. C. Castellanos-Escobar, J. M. Romero-Martínez, and Z. Çalışkan, —Exploring citizens' perspectives on participatory design and planning: A comparative study across three capital cities,‖ Urban Gov., vol. 4, no. 2, pp. 101–112, Jun. 2024, doi: https://doi.org/10.1016/j.ugj.2024.03.0

MEMAR ƏCƏMİNİN AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İRSİNDƏ ROLU

The Role of Architect Ajami in Azerbaijan's Cultural Heritage

MAMED MAMEDOV
Mamed Mamedov

mamedmmmdov6@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-4780-6242

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Məqalədə Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani tərəfindən yaradılmış tarixi memarlıq abidələri, onların qorunma üsulları və hazırkı vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Memar Əcəminin dünyaca məşhur əsərlərindən Mömünə Xatun və Yusif ibn Küseyr türbələri memarlıq xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən seçilməklə yanaşı, dünya miqyasında memarlar və səyyahlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, böyük maraq doğurmuşdur. Məqalədə bu abidələr haqqında məlumat verilərək, onların keçmiş və müasir dövrdəki vəziyyəti qeyd olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əcəmi Əbubəkr Naxçıvaninin günümüzədək gəlib çatmayan əsərləri də mövcuddur və həmin tarixi abidələr də məqalədə xatırladılmışdır. Məqalənin əsas məqsədi Əcəminin yaradıcılığını və tarixi əsərlərini düzgün qoruyub saxlamaq, həmçinin milli-mənəvi dəyərlərimizi yeni nəsillərə düzgün şəkildə çatdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: *Əcəmi, türbələr, dəyərlər, memarlıq abidələri, Mömünə Xatun, mədəni irs,milli kimlik hissi*

ABSTRACT

The article provides detailed information about the historical architectural monuments created by Ajami Abubakr Nakhchivani, their preservation methods and current status. Among the world-famous works of architect Ajami, the tombs of Momina Khatun and Yusif ibn Kuseyr are distinguished from others due to their architectural features, and have been highly appreciated and aroused great interest by architects and travelers worldwide. The article provides information about these monuments and notes their status in the past and present. It should be noted that there are also works by Ajami Abubakr Nakhchivani that have not survived to this day, and these historical monuments are also mentioned in the article. The main purpose of the article is to properly preserve Ajami's creativity and historical works, as well as to correctly convey our national and spiritual values to new generations.

Keywords: *Ajami, tombs, values, architectural monuments, Momine Khatun, cultural heritage, sense of national identity*

GİRİŞ

Mədəni və tarixi abidələr öz dövrlərinin şahidləri kimi gənc nəsillərə tarix haqqında məlumat verir, onlarda milli kimlik hissi, vətən sevgisi və mədəniyyətə hörmət oyadır. Azərbaycanın milli sərvəti olan mədəni irsin öyrənilməsi və qorunması xalqın mənəviyyatının saxlanılması üçün zəruri şərtdir. Bu irs zaman və məkandan asılı olmayaraq öz aktuallığını qoruyan daimi dəyərlər toplusudur və kollektiv yaddaşın nəsildən-nəslə ötürülməsinə kömək edir. Maddi və mənəvi irs nümunələri təkcə tarixi yaddaşın deyil, həm də ölkənin mədəni və təbii genefondunun qorunmasında mühüm rol oynayır. Hər bir mədəniyyət həm ənənə, həm də yeniliklə xarakterizə olunur; ənənələr mədəniyyətin fərdi simasını qoruyur, yeniliklər isə onun inkişafını təmin edir.

Naxçıvan bölgəsi tarix boyu memarlıq nümunələri ilə zəngin olmuşdur. Xüsusilə orta əsrlərdə bu ərazidə İslamdan əvvəlki dövrün, eləcə də Səlcuqlu və Osmanlı memarlığının izlərini daşıyan məscidlər, mədrəsələr, saraylar və türbələr inşa edilmişdir. Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi hesab olunan Memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvanidir. Onun ən məşhur əsərləri Naxçıvanda yerləşən Yusif Küseyr oğlu və Mömünə Xatun türbələridir. Əcəmi

Naxçıvani həmçinin XII əsrdə Naxçıvanda yaradılmış Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Eldənizlər sarayı (Darülmülk), Dövlət evi, xanəgah və mədrəsə kimi binaların müəllifidir. Onun yaradıcılığının təsiri XII əsr Gülüstan türbəsində, XII-XIV əsrlərə aid Qarabağ memarlıq kompleksində, 1322-ci ildə tikilmiş Bərdə türbəsində və XIV əsr Səlmas türbəsində aydın şəkildə hiss olunur. Memar Əcəmi öz dünya şöhrətli əsərlərini "Bənna Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaninin işidir" imzası ilə möhürləmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Orta əsrlərdə Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən mühüm memarlarından hesab olunan Əcəmi Əbubəkr Naxçıvanidir. Əcəmi Naxçıvani bir çox abidələr inşa etsə də, onun yaratdığı iki möhtəşəm və dünya şöhrətli əsər Naxçıvanda yerləşən Yusif Küseyr türbəsi və Möminə Xatun türbəsidir. Bununla yanaşı, Memar Əcəminin haqqında az məlumat olan və müxtəlif mənbələrdən öyrənilə bilən bir sıra digər abidələri də mövcuddur. XII əsrdə Naxçıvanda yaradılmış Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Eldənizlər Sarayı (Darülmülk), Dövlət Evi (Hökumət Evi), xanəgah, mədrəsə və s. kimi inzibati və mülki binalar da Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. 1979-cu ildə Ordubad rayonunun Xaraba Gilan orta əsr yaşayış yerində aşkar edilmiş türbənin də XII əsrin 80-ci illərində Əcəmi Naxçıvani tərəfindən tikildiyi ehtimal olunur [1, s.16].

Əcəmi Naxçıvani dünya şöhrətli əsərlərində imzasını belə vurğulamışdır: "Bənna Əcəmi Əbubəkr Naxçıvaninin əsəridir."

Möhtəşəm memarlıq abidələri Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığının təsiri altında yaradılmışdır. Belə ki, Culfa rayonunda yerləşən XII əsr Gülüstan türbəsinin də Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edildiyi iddia olunur. Eyni zamanda, XII–XIV əsrlərə aid Qarabağ memarlıq kompleksində, 1322-ci ildə inşa edilmiş Bərdə türbəsində və XIV əsrə aid Səlmas türbəsində Əcəmi yaradıcılığının rolu aydın şəkildə görünür [2, s.25].

Bütün mədəni və tarixi abidələr öz dövrlərinin canlı şahidləridir. Yalnız onlar gənc nəsillərə tarixlərini danışa, bununla da milli kimlik hissini, vətənə məhəbbəti, onun tarixinə və mədəniyyətinə hörməti oyada bilər. Mədəni irsin öyrənilməsi və qorunması Azərbaycanın milli sərvətinin məhv olmasının qarşısını almaq üçün zəruri şərtdir. Tarixi irsin inkişaf etdirilməsi xalqın mənəviyyatının qorunmasına kömək edir, əks halda həqiqi mədəniyyət saxta dəyərlərlə əvəz oluna bilər. Bundan əlavə, mədəni irs daimi dəyərlər toplusudur, zaman və məkandan asılı olmayaraq öz əhəmiyyətini və aktuallığını qoruyub saxlayır. Kollektiv yaddaşın qorunmasına xidmət edən mədəni abidələr nəsildən-nəslə, bir dövrdən digərinə ötürülür [3, s.25-28].

Əvvəlki nəsillər tərəfindən yaradılmış mənəvi və maddi irs abidələri təkcə mədəni-tarixi yaddaşın qorunmasında deyil, həm də ölkənin mədəni və təbii geninin saxlanılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onsuz mümkün olmayan dünya mədəni müxtəlifliyi, xalq ənənələri və davamlılıq hər bir mədəniyyət üçün böyük önəm daşıyır [4, s.66].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mədəniyyət ənənə və yeniliklə səciyyələnir. Ənənələr sayəsində mədəniyyətin fərdi siması qorunur, yeniliklər sayəsində isə mədəniyyət inkişaf edir. Mədəni-tarixi irs həm də mədəni yaddaşın qorunmasına yönəlmiş ənənələrin inkişafıdır [5, s.58].

Naxçıvan tarix boyu mühüm memarlıq əsərləri ilə zəngin bir bölgədir. Xüsusilə orta əsrlərdə bu ərazidə əhəmiyyətli memarlıq abidələri inşa edilmişdir. Bu abidələr əsasən İslamdan əvvəlki dövrə, Səlcuq və Osmanlı memarlığına aid nümunələri əhatə edir. Naxçıvanın memarlıq irsinə məscidlər, mədrəsələr, saraylar, türbələr və karvansaralar kimi

müxtəlif tikililər daxildir [6, s.45]. Bu binalar bölgənin mədəni və tarixi əhəmiyyətini əks etdirir və yüksək memarlıq ustalığının izlərini daşıyır.

Əcəmi ibn Əbubəkr Naxçıvani Azərbaycanın görkəmli memarı və Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi idi. Əcəmi orta əsrlər Azərbaycan memarlığına yeni bir istiqamət gətirdi. Bədii dahiliyi ilə Səlcuq memarlığının bir qədər ağır və sərt üslubuna zəriflik və dinamizm gətirərək Yaxın Şərq memarlığına güclü təsir göstərdi. Müasirləri onu şərəflə "Şeyx ül-Mühəndis" (mühəndislərin başçısı) adlandırırdılar.

Əcəminin yaradıcılığı XII əsrdə qüdrətli Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı Naxçıvanla əlaqələndirilirdi. Əhəmiyyətli beynəlxalq ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və bədii mərkəzi olan Naxçıvanda geniş abadlıq və tikinti işləri aparılmışdır. Əcəminin yaratdığı ilk məlum abidə Yusif ibn Küseyr türbəsidir. Naxçıvanın mərkəzində yerləşən və Atababa Günbəzi (Atababa Günbəzi) kimi tanınan türbə 1162-ci ildə inşa edilmişdir. Səkkizguşəli gövdədən, qülləyəbənzər günbəzdən və künclərdə yerləşdirilmiş dayaqlardan ibarət olan abidə kərpicdən tikilib və divarları həndəsi ornamentlərlə örtülmüşdür. Bu abidə incəsənət və memarlıq tektonikasını ahəngdar şəkildə birləşdirir. Abidənin giriş qapısının sol tərəfində Əcəmi adı yazılmış bir kitabə var ki, bu da hərfi mənada "Bu, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əsəridir" kimi tərcümə olunur [7, s.65-68]. Təkcə Azərbaycanda deyil, həm də İslam dünyasında ən hündür və ən incə tikilmiş türbələrdən biri hesab olunan Möminə Xatun Türbəsi Əcəmi tərəfindən 1186-cı ildə Naxçıvanın qərb hissəsində ucaldılmışdır. "Atabəy Günbəzi" ("Atabəy Günbəzi") kimi də tanınan bu türbə Atabəy Şəms əd-Din Eldənizin həyat yoldaşı və Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə Xatun şərəfinə inşa edilmişdir. Böyük ölçüsü, monumental formaları və dinamik silueti ilə türbə böyük memarlıq kompleksinə hakim olmuşdur. Möminə Xatun türbəsi mürəkkəb memarlıq prinsiplərinə uyğun olaraq tikilmiş onbucaqlı bir abidədir. Türbə yeraltı hissəsinin quruluşunda, xarici səthlərinin memarlıq bölgüsündə və bu səthləri ayıran çıxıntılarda, həndəsi ornamentlərinin kompozisiyasında bədii mükəmməlliyin unikal nümunəsidir [8, s.102-105]. Əcəmi Möminə Xatun türbəsinin ornamentlərini həndəsi sistemləri xatırladan mürəkkəb naxışlar şəbəkəsi ilə birləşdirərək, Kufi yazısını ornamentə uyğunlaşdırmış və onu abidənin ümumi kompozisiyasına ustalıqla daxil etmişdir.

Əcəminin tikililərindən biri ikiqat minarədən və birləşdirici əsas tağ-portaldan ibarətdir. Bu abidə Möminə Xatun türbəsini əhatə edən böyük bir memarlıq kompleksinin girişidir. Bu kompleksin bir hissəsi olan və XIX əsrə qədər dağınıq qalan Naxçıvandakı Cümə məscidi, eləcə də mənbələrdə adı çəkilən Eldəniz Sarayı (Darülmülk) və hökumət binası (Dövlətxana) da Əcəminin sənət nümunələridir. Tədqiqatçıların fikrincə, Əcəmi bu abidələrdən əlavə, Atabəylərin paytaxtı Naxçıvanda bir çox başqa binalar da tikib. Lakin hazırda bu abidələr haqqında məlumat yoxdur.

Əcəminin yaradıcılığı Azərbaycan və Yaxın Şərq memarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Onun ənənələri Marağadakı Göy Günbəz türbəsində (1196), Naxçıvan yaxınlığındakı Gülüstan türbəsində (XIII əsr), Qarabağlar türbəsində (XII-XIV əsrlər), Bərdədəki türbədə (XIV əsr) və İstanbulda türk memarı Sinanın (XVI əsr) layihələndirdiyi türbələrdə parlaq şəkildə təmsil olunmuşdur. Əcəminin irsindən həmçinin 1926-cı ildə Gəncədə Nizaminin məzarı üzərindəki abidənin inşasında da istifadə edilmişdir. Nizami Gəncəvi türbəsi Əcəminin dahiliyinin ruhunu təcəssüm etdirir. Əcəminin memarlıq irsinin təsiri Bakıda ucaldılmış Nizami heykəlinin postamentində, Şuşadakı Vaqifin türbəsində və Naxçıvandakı Hüseyn Cavid türbəsində aydın şəkildə görünür. İncəsənət tarixçisi Ernst Diezin fikrincə, Sinanın İstanbulda tikdirdiyi türbələr Naxçıvan türbələrindən təsirlənmişdir.

Diez qeyd edir ki, Sinan 1535-1536-cı illərdə hərbi mühəndis kimi İrana səfəri zamanı Naxçıvanı ziyarət etmiş və Əcəmi memarlıq məktəbi ilə tanış olmuşdur.

Əcəminin yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan mədəniyyətində və ictimai düşüncəsində İntibah dövrünün ən parlaq ifadələrindən biridir. Abidələrinin zərifliyi, memarlıq bölmələrinin strukturu və ornamentlərinin oynaqlığı orta əsr anlayışlarının hüdudlarını aşan bədii baxışın məhsuludur. Onun ornamental kompozisiyaları sənətkarlığı və riyazi düşüncəni birləşdirir.

Əcəmi dünya memarlığında nadir bir nailiyyət olan memarlıq sənətinin əsas problemlərindən biri olan memarlıq elminə parlaq bir həll yolu tapan bir mühəndis və rəssam idi. Onun yüksək mühəndislik ustalığı Qərbi Avropa memarlarından bir əsr əvvəl Mömünə Xatun türbəsində tikdiyi qabırğalı tağlar sistemində, eləcə də onun təməlindəki yığma qabların mürəkkəb bəzədilməsində və Cümə məscidinin nəhəng günbəzində və ikiqat minarəsində özünü göstərir [9, s.36].

Hüseyn İbrahimovun "Əsrin onda biri" romanı böyük memarın xatirəsinə həsr olunub. Onun anadan olmasının 850 illiyi 1976-cı ildə geniş şəkildə qeyd olunub. Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvaninin büstü qoyulub.

NƏTİCƏ

Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani XII əsr Azərbaycan İntibah mədəniyyətinin ən parlaq nümayəndəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi və Şərq aləmində "Şeyx ül-Mühəndis" titulu ilə tanınan dahi sənətkardır. Onun yaradıcılığı Azərbaycanın milli-mədəni irsinin qorunmasında və kollektiv yaddaşın nəsildən-nəslə ötürülməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əcəmi Naxçıvani riyazi dəqiqliklə bədii zərifliyi birləşdirərək Yusif ibn Küseyr və Möminə Xatun türbələri kimi dünya şöhrətli şahəsərlər yaratmış, Qərbi Avropa memarlarından xeyli əvvəl mürəkkəb mühəndislik həlləri, o cümlədən qabırğalı tağlar sistemini tətbiq etmişdir. Onun üslubu təkcə Naxçıvanla məhdudlaşmamış, Marağa, Bərdə və Qarabağ memarlıq komplekslərinə, eləcə də məşhur Osmanlı memarı Sinanın yaradıcılığına köklü təsir göstərmişdir. Memarın yaratdığı abidələr Azərbaycanın tarixi və siyasi əhəmiyyətini əks etdirən canlı şahidlərdir; onlar xalqın mənəviyyatını saxta dəyərlərdən qoruyur və milli kimlik hissini gənc nəsillərə aşılayır. Beləliklə, Memar Əcəminin irsi zaman və məkandan asılı olmayaraq öz aktuallığını saxlayan, Azərbaycanın və bəşəriyyətin mədəni xəzinəsinə daxil olan daimi dəyərlər sistemidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aliyev, Q. (2007). Harmony in the work of architect Ajami Nakhchivani. Baku, 165 s.
2. Sadigova, S.N. (2021). Artistic features of patterns on nakhchivan carpets. // In European Scientific Conference. 365 s.
3. Əliyev, Q. (2007). Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq Q. Əliyev; elmi qırmızı. və ön söz müəl. C. Qiyasi. Bakı: Şərq-Qərb. 159 s.
4. Sadikhova, N. (2022). Principles of creation of some geometric ornaments and their meanings. in World science: problems and innovations. 368 s.
5. Giyasi, J. (1991). Architectural monuments of Nizami period. Baku, Light, 264 s.
6. Salamzade, A., Mammadzade, K. (1985). Monuments of the Nakhchivan school of Azerbaijani architecture. Baku, 265 s.

7. Səfərli, H. F. (2016). Naxçıvanın epiqrafik abidələrində görkəmli şəxsiyyətlər: monoqrafiya / FY Səfərli; elmi qırmızı. İ. M. Hacıyev; AMEA Naxçıvan bölməsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 144 s.
8. Sadikhova. S. (2023). Mannerism in Italian architecture.Danish Scientific journal. Vol 1. № 78. 412 s.
9. Yılmaz, R. (2008). Tariximizdə iz qoyanlar / R. Yılmaz; tərc. A. Məbudova; qırmızı. R. Səfiyev. - Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 245 s.

GƏLƏCƏYİN TURİZMİ: AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ SÜNİ İNTELLEKT SİNTEZİ

Future Tourism: Sustainable Development and Artificial Intelligence Synthesis in Azerbaijan

NÜŞABƏ QƏDİMLİ[1]
Nushaba Gadimli[1]
nushaba.qadimli@mdu.edu.az.
https://orcid.org/0000-0002-8774-2423

MƏDİNƏ QULİYEVA[1]
Madina Guliyeva[1]
madina.quliyeva@mdu.edu.az.
https://orcid.org/009-002-9310-496x

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik və gəlir gətirən istiqamətlərindən biri kimi sosial-iqtisadi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Turizmin davamlı inkişafı yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də sosial inklüzivliyin təmin olunması, təbii resursların səmərəli idarə edilməsi və mədəni irsin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə dayanıqlı turizm konsepsiyası ekoloji balansın qorunması, yerli icmaların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sahəsində yeni imkanlar yaratmışdır. Sİ sistemləri xidmətlərin fərdiləşdirilməsi, resursların optimallaşdırılması və idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda həm turizmin dayanıqlı inkişafı, həm də süni intellektin tətbiqi sosial-iqtisadi modernləşmənin əsas istiqamətləri sırasındadır. Bu iki sahənin inteqrasiyası turizmin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasına və iqtisadi dayanıqlığın möhkəmlənməsinə töhfə verir. Məqalədə Azərbaycanda turizmin dayanıqlı inkişaf strategiyası və süni intellekt texnologiyalarının bu sahədə rolu təhlil olunur, həmçinin onların iqtisadi, sosial və ekoloji təsirləri araşdırılır.

Açar sözlər: *dayanıqlı turizm, süni intellekt, turizmin inkişafı, iqtisadi dayanıqlıq, sosial rifah*

ABSTRACT

In the contemporary global economy, the tourism sector has emerged as one of the most dynamic and revenue-generating industries, functioning as a vital driver of socio-economic development. The sustainable development of tourism holds strategic significance not only in fostering economic growth but also in ensuring social inclusion, efficient management of natural resources, and the preservation of cultural heritage. Within this framework, the concept of sustainable tourism plays a pivotal role in maintaining ecological balance, enhancing the welfare of local communities, and securing long-term economic stability. Simultaneously, the rapid advancement of artificial intelligence (AI) technologies has opened new dimensions for innovation in the tourism industry. AI-based systems contribute to the personalization of services, optimization of resource management, and improvement of operational efficiency. In Azerbaijan, both the sustainable development of tourism and the integration of artificial intelligence are identified as key pillars of socio-economic modernization. The convergence of these domains not only enhances the competitiveness of the national tourism sector but also supports environmental preservation and reinforces economic resilience. This study examines the main directions of sustainable tourism development in Azerbaijan and explores the role of artificial intelligence technologies in this process. Furthermore, it analyzes the economic, social, and environmental implications of integrating digital innovations into the tourism sector.

Keywords: *Sustainable tourism, artificial intelligence, tourism development, economic sustainability, social welfare*

Qloballaşma dövründə turizm sahəsi dünya iqtisadiyyatında əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, sosial və mədəni inteqrasiyanın güclənməsində mühüm rol oynamışdır. Turizmin davamlı inkişafı yalnız iqtisadi mənfəətin artırılmasına deyil, həm də cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ekoloji mühitin qorunmasına və mədəni müxtəlifliyin təşviqinə xidmət edir. Bu baxımdan dayanıqlı turizm anlayışı müasir inkişaf

strategiyalarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Son illərdə texnologiyanın, xüsusilə süni intellekt (Sİ) sistemlərinin sürətli inkişafı turizm sektorunda yeni imkanlar və idarəetmə modelləri formalaşdırmışdır. Sİ texnologiyaları xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, səyahətçi təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi, məlumatların təhlili və qərar qəbuletmə proseslərinin optimallaşdırılması istiqamətində geniş tətbiq olunur. [5]

Bu texnologiyalar turizmdə innovativ yanaşmaların reallaşdırılmasına və resursların daha səmərəli idarə edilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan kontekstində həm turizmin dayanıqlı inkişafı, həm də süni intellektin tətbiqi milli iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası və sosial modernləşməsi baxımından prioritet istiqamətlərdəndir. Turizm sektoru qeyri-neft iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, regionlarda sosial inkişafın təmin olunmasına və məşğulluğun artmasına töhfə verir.

Azərbaycanda dayanıqlı turizmin inkişafı strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Azərbaycanın 2023–2026-cı illər üçün Turizm Strategiyası qarşıdakı illər ərzində ölkədə turizm sektorunun dayanıqlı və balanslı inkişafına istiqamət verən kompleks və məqsədyönlü fəaliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirir.[1] Sənəd turizmin uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasını formalaşdıran strateji baxışı, əsas dəyərləri, dayanıqlı inkişaf prinsiplərini və doqquz prioritet istiqaməti özündə birləşdirir. Bu strategiya "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"ilə uzlaşdırılmış və eyni zamanda dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə sıx şəkildə uyğunlaşdırılmışdır. [2]

2024-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin Qlobal Dayanıqlı Turizm Şurasının (GSTC) üzvlüyünə qəbul edilməsi dayanıqlı turizmin təşviqi istiqamətində əldə olunmuş əhəmiyyətli nailiyyətlərdən biri sayılır. Bu qərar Stokholm şəhərində keçirilən "Dayanıqlı Turizm" konfransında rəsmiləşdirilmişdir.[7]. Həmin tədbir çərçivəsində Azərbaycan Turizm Bürosu ilə Qlobal Dayanıqlı Turizm Şurası arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Memorandum əsasən, dayanıqlı turizmin inkişafının dəstəklənməsi, beynəlxalq dayanıqlı turizm standartlarının milli şərtlərə uyğunlaşdırılması və ölkədə şuranın meyarlarının tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanın 2023–2026-cı illər üçün Turizm Strategiyasının digər əsas hədəflərindən biri də turizm sektorunda innovasiya və rəqəmsallaşma proseslərinin təşviqidir. Bu istiqamətdə mühüm addımlardan biri kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası"nın təsdiq edilməsi ölkədə süni intellekt sahəsində inkişafı sürətləndirmək, rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləmək və Azərbaycanın qlobal süni intellekt ekosistemində mövqeyini gücləndirmək məqsədini daşıyır.[3] Strategiyanın əsas məqsədləri sırasında qeyd edilən sahədə innovasiya və rəqəmsal inkişafın təşviqi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, süni intellekt əsaslı məlumat idarəetməsinin təşkili, ixtisaslı kadr hazırlığı, bilik və bacarıqların genişləndirilməsi, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, məlumat təhlükəsizliyi və etik qaydalara əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin qurulması yer alır. Bu strateji yanaşma turizm sektoruna da birbaşa təsir göstərir, çünki süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi və rəqəmsallaşmanın təşviqi turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq, resursların səmərəli idarə olunmasını təmin etmək, turist davranışlarını proqnozlaşdırmaq və sektorun rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək imkanları yaradır. Eyni zamanda, ixtisaslı kadr hazırlığı və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı turizm sahəsində innovativ layihələrin reallaşdırılmasını və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsini dəstəkləyir. Aşağıdakı cədvəldə turizm sektorunun inkişaf istiqamətləri, dayanıqlı turizmin əsas məqsədləri və süni intellektin tətbiq imkanları ətraflı şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Dayanıqlı Turizm və Süni İntellektin Əlaqəsi

İnkişaf istiqaməti	Dayanıqlı turizmin məqsədi	Süni intellektin tətbiqi imkanları
Ekoloji idarəetmə	Təbii resursların qorunması və ətraf mühitə təsirin azaldılması	Ətraf mühitin monitorinqi üçün sensor və məlumat analizi sistemləri
Sosial inkişaf	Yerli icmaların rifahının artırılması və məşğulluğun genişləndirilməsi	Turizm marşrutlarının sosial təsir analizi və optimallaşdırılması
Təhsil və kadr hazırlığı	Turizm işçilərinin və idarəçilərin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun bilik və bacarıqlarının artırılması	Sİ dəstəkli təlim və simulyasiya platformaları, bilik paylaşımı və analitik təhlil imkanları
Dayanıqlı planlaşdırma	Uzunmüddətli turizm strategiyasının hazırlanması və ekoloji təsirlərin qiymətləndirilməsi	Sİ ilə məlumat əsaslı qərar qəbul etmə, ekoloji göstəricilərin monitorinqi, risklərin proqnozlaşdırılması
İqtisadi sabitlik	Turizmdən əldə olunan gəlirlərin bölgələr üzrə balanslaşdırılması	Turist axınının proqnozlaşdırılması və qiymət strategiyalarının modelləşdirilməsi
Mədəni irsin qorunması	Tarixi və mədəni obyektlərin qorunması, virtual tanıtımı	Rəqəmsal muzeylər, 3D modelləşdirmə və virtual reallıq texnologiyaları

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, dayanıqlı turizm və süni intellekt arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələr mövcuddur. Sİ texnologiyaları resursların idarə olunmasında, turist davranışlarının proqnozlaşdırılmasında və ekoloji balansın qorunmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, süni intellekt əsasında turist axını və resurs istifadəsi optimallaşdırıla, tullantılar azaldıla və enerji sərfiyyatı daha səmərəli şəkildə idarə oluna bilər. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Sİ turizm məhsullarının fərdiləşdirilməsi və yerli xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə yerli icmaların rifahının yüksəldilməsinə töhfə verir. Dayanıqlı planlaşdırma sahəsində süni intellekt məlumat əsaslı qərar qəbuletməyə, ekoloji göstəricilərin monitorinqinə və risklərin proqnozlaşdırılmasına imkan yaradır. Bundan əlavə, turizm sektorunda təhsil və kadr hazırlığında Sİ dəstəkli təlim platformaları vasitəsilə işçilərin və idarəçilərin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun bilik və bacarıqları artırıla bilər. Ümumilikdə, cədvəl göstərir ki, süni intellekt dayanıqlı turizmin müxtəlif istiqamətlərində effektiv vasitə kimi çıxış edərək həm ekoloji, həm sosial, həm də iqtisadi faydaların artırılmasına şərait yaradır.

Dünyada bir çox ölkələr süni intellekt texnologiyalarını dayanıqlı turizmin təşkili və idarə olunmasında uğurla tətbiq edirlər:

- **İspaniya (Barselona)** – Sİ əsasında turist axınlarının analizi aparılaraq məşhur turistik zonalarda sıxlığın azaldılması və ekoloji yükün optimallaşdırılması təmin olunmuşdur.

- **Belçika** – Fərdiləşdirilmiş səyahət marşrutlarının hazırlanmasında Sİ texnologiyaları tətbiq edilərək turistlərin lokal mədəniyyət və ekoloji təcrübələrlə daha yaxın tanış olması təmin olunmuşdur.
- **Yaponiya** – Sİ texnologiyaları ilə otellərin enerji istifadəsi optimallaşdırılmış, smart sistemlər vasitəsilə tullantıların və su istehlakının idarə olunması dayanıqlı turizmin təşkili üçün istifadə edilmişdir.
- **Avstraliya-** Sİ əsaslı ekosistem izləmə sistemləri ilə turistik fəaliyyətin dəniz ekosisteminə təsiri monitorinq edilərək, zərərlərin azaldılması və qoruma tədbirlərinin optimallaşdırılması mümkün olmuşdur.
- **Portuqaliya (Lissabon və Porto)** – Turist axınlarının proqnozlaşdırılması və rəqəmsal marşrutlaşdırma vasitəsilə tarixi mərkəzlərin və ekoloji həssas bölgələrin yüklənməsi azaldılmışdır.
- **İtaliya (Florensiya və Venesiya)** – Sİ texnologiyaları ilə turistlərin sıxlığının idarə olunması, muzeylərdə və tarixi məkanlarda ziyarətçi axınının optimallaşdırılması nəticəsində həm təcrübə keyfiyyəti artmış, həm də ekoloji və mədəni tarazlıq qorunmuşdur.[4]

Bu nümunələr göstərir ki, süni intellekt yalnız turizmin idarə olunmasını asanlaşdırmır, həm də dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun olaraq ekoloji və sosial təsirlərin azaldılmasına imkan verir.

Dünyada tətbiq olunan bu təcrübələr süni intellekt texnologiyalarının turizm sektoruna inteqrasiyası ekoloji sabitlik, səmərəli idarəetmə və ziyarətçi məmnunluğu baxımından ciddi nəticələr verdiyini sübut edir.[5]. Oxşar modellərin Azərbaycanda da tətbiqi real potensiala malikdir. Məsələn, Sİ əsaslı məlumat analizi vasitəsilə Bakı, Qəbələ, Quba və Şəki kimi turistik bölgələrdə ziyarətçi axınlarının proqnozlaşdırılması və yönləndirilməsi mümkündür. Eyni zamanda, milli parklar və qorunan ərazilərdə süni intellektlə təchiz olunmuş ekoloji monitorinq sistemləri vasitəsilə biomüxtəlifliyin qorunması və turizm fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin azaldılması təmin edilə bilər. Sİ əsaslı "ağıllı bələdçi" tətbiqləri isə turistlərə fərdiləşdirilmiş marşrutlar, yerli məhsullar və ekoloji məsul davranışlar barədə məlumat təqdim edərək dayanıqlı səyahət təcrübəsini təşviq edə bilər. Bu kimi yanaşmalar Azərbaycan turizmini həm texnoloji, həm də ekoloji baxımdan yeni mərhələyə çıxara bilər. Hazırda ölkədə dayanıqlılıq prinsiplərinə əsaslanan layihələrin və fəaliyyət sahələrinin miqyası getdikcə genişlənir. Azərbaycanda işarələnən haykinq marşrutları, "Qlobal Plastik Təşəbbüsü" çərçivəsində ekoloji aksiyalar, dayanıqlı turizmi təşviq edən "Slou Fud" hərakatı ilə bağlı tədbirlər və başqa layihələr dayanıqlı turizmin praktiki nümunələri kimi diqqət çəkir. [6]. Dayanıqlı turizm konsepsiyası yalnız təbiətin və xüsusilə endemik növlərin qorunmasına xidmət etmir, həm də qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirini azaltmağa, yerli icmaların sosial rifahına dəstək göstərməyə və turizm sektorunun ekoloji izini minimuma endirməklə ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılmasına töhfə verir. Bu baxımdan süni intellekt texnologiyaları dayanıqlı turizmin təşkili və idarə olunmasında mühüm rol oynayır, çünki onlar turist axınlarının proqnozlaşdırılması, ekoloji göstəricilərin izlənməsi, resursların optimal istifadəsi və fərdiləşdirilmiş səyahət marşrutlarının hazırlanması kimi sahələrdə effektiv və davamlı həllər təqdim edir. Ümumilikdə, dayanıqlılıq yönümlü yanaşma və düşüncə tərzi turistlərə unikal səyahət təcrübələri qazandırmaqla yanaşı, yerli əhalinin mədəni irsini və sosial sabitliyini qorumasına şərait yaradır, həm də planetin gələcək nəsillər üçün mühafizəsinə yönəlmiş məsuliyyətli davranış modelini formalaşdırır. Bu baxımdan, "Yavaş Səyahət" (Slow Travel) konsepsiyası xüsusi qeyd olunmalıdır, çünki bu yanaşma adi səyahətdən fərqli olaraq, turistlərin müəyyən bir məkanın mədəniyyəti, dəyərləri və insanları ilə daha dərin təmas

qurduğu, ekoloji baxımdan məsuliyyətli bir səyahət modelini təklif edir. [6]. Süni intellekt bu modelin həyata keçirilməsində turistlərin seçimlərinə uyğun marşrutların hazırlanması, ekoloji təsirlərin azaldılması və dayanıqlı resurs istifadəsinin təşkili kimi innovativ imkanlar təqdim edir.

Nəticə etibarilə, süni intellektin Azərbaycanda dayanıqlı turizmin müxtəlif istiqamətlərində tətbiqi yalnız turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə deyil, həm də ekoloji tarazlığın qorunmasına, yerli icmaların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsinə əhəmiyyətli şəkildə xidmət edir. Bu istiqamətdə dövlət, özəl sektor və elmi-tədqiqat qurumları arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, süni intellekt əsaslı idarəetmə platformalarının yaradılması və ekoturizm layihələrində rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilməlidir. Belə bir yanaşma ölkəmizin turizm potensialının uzunmüddətli dövrdə səmərəli istifadəsini təmin edir və Azərbaycanı regional və qlobal səviyyədə dayanıqlı və innovativ turizm mərkəzi kimi möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). *Azərbaycan Respublikasının 2023–2026-cı illər üçün Turizm Strategiyası.*
2. *"Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası"*nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 22 iyul 2022.
3. "Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 19 mart 2025.
4. Lázaro Florido-Benítez, & del Alcázar Martínez, B. (2024). How Artificial Intelligence (AI) Is Powering New Tourism Marketing and the Future Agenda for Smart Tourist Destinations. Electronics, 13(21), 415
5. Əliyev, M. Süni intellekt və təhlükə analizi sistemləri. Gəncə: İnnovasiya Mərkəzi, 2023.
6. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2024). *Azərbaycanda dayanıqlı turizmin təşviqi istiqamətində yeni təşəbbüslər.* https://azerbaijan.travel/sustainability
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2024, 25 aprel). *Azərbaycan Qlobal Dayanıqlı Turizm Şurasına üzv oldu. https://tourism.gov.az*

AĞILLI ŞƏHƏR KONSEPTİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSAL MONİTORİNQİ VƏ DAYANİQLİ TURİZM STRATEGİYASİ

Digital Monitoring of Cultural Heritage and Sustainable Tourism Strategy within the Framework of the Smart City Concept

MƏLEYKƏ HEYDƏROVA[1]
Maleyke Haydarova[1]
maleyka.heydarova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-1829-2050

GÜLAY BƏHRAMOVA[1]
Gulay Bahramova[1]
gulay.bahramova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0003-9487-2271

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Müasir urbanizasiya və turizm axınlarının artması şəraitində mədəni irs obyektlərinin qorunması ilə şəhər inkişafı arasında balansın təmin edilməsi aktual elmi və praktik məsələdir. Ağıllı şəhər konsepti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə şəhər resurslarının effektiv idarə olunmasını hədəfləsə də, bu yanaşmanın mədəni irsin qorunmasına sistemli inteqrasiyası hələ də kifayət qədər işlənməmişdir. Tədqiqatın məqsədi ağıllı şəhər çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin rəqəmsal monitorinqinə əsaslanan inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelinin işlənib hazırlanması və onun dayanıqlı turizm strategiyasına təsirinin qiymətləndirilməsidir. Metodoloji olaraq sistem analizi, konseptual modelləşdirmə və IoT əsaslı sensor arxitekturasının layihələndirilməsi yanaşmalarından istifadə edilmiş, struktur sağlamlıq, mikroiqlim və ziyarətçi axını göstəricilərinin toplanması və emalı üçün çoxsəviyyəli məlumat axını modeli təklif olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində real vaxt monitorinqinə əsaslanan qərar dəstək mexanizminin risklərin erkən müəyyənləşdirilməsinə və turist yükünün optimallaşdırılmasına imkan verdiyi müəyyən edilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, təklif olunan model mədəni irsin qorunması ilə turizm inkişafı arasında tarazlığın təmin edilməsinə və şəhərlərin uzunmüddətli sosial-iqtisadi dayanıqlılığının gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

Açar sözlər: *ağıllı şəhər, mədəni irsin rəqəmsal monitorinqi, dayanıqlı turizm, IoT texnologiyaları, qərar dəstək sistemi*

ABSTRACT

In the context of modern urbanization and increasing tourism flows, ensuring a balance between cultural heritage preservation and urban development remains a pressing scientific and practical challenge. While the smart city concept aims to enhance the efficiency of urban resource management through information and communication technologies, its systematic integration into cultural heritage protection is still underdeveloped. The purpose of this study is to design an integrated management model based on digital monitoring of cultural heritage sites within the smart city framework and to evaluate its impact on sustainable tourism strategies. Methodologically, the research employs system analysis, conceptual modeling, and IoT-based sensor architecture design. A multi-level data flow model is proposed for collecting and processing indicators of structural health, microclimate, and visitor flows. Findings reveal that real-time monitoring supports decision-making mechanisms that enable early risk identification and optimization of tourist load. The results demonstrate that the proposed model contributes to balancing heritage preservation with tourism development, thereby strengthening the long-term socio-economic sustainability of cities.

Keywords: *smart city, digital monitoring of cultural heritage, sustainable tourism, IoT technologies, decision support system*

GİRİŞ

Müasir dövrdə urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi, turizm axınlarının artması və iqlim dəyişikliklərinin təsiri şəhər mühitində mədəni irs obyektlərinin qorunmasını daha da aktuallaşdırmışdır. Tarixi və memarlıq abidələri yalnız estetik və mədəni dəyər daşımır, eyni zamanda şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafında və turizm potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə, artan antropogen təsirlər, struktur aşınmalar və ekoloji faktorlar mədəni irsin uzunmüddətli qorunmasını çətinləşdirir [1]. Bu baxımdan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının şəhər idarəetməsinə inteqrasiyasını nəzərdə tutan ağıllı şəhər konsepti mədəni irsin qorunması üçün yeni imkanlar təqdim edir.

Son illərdə aparılmış tədqiqatlar ağıllı şəhər modellərinin əsasən nəqliyyat, enerji səmərəliliyi və kommunal xidmətlərin optimallaşdırılmasına yönəldiyini göstərir [2]. Mədəni irs obyektlərinin rəqəmsal monitorinqi sahəsində isə əsas diqqət struktur sağlamlığın qiymətləndirilməsi və sensor əsaslı müşahidə sistemlərinin tətbiqinə verilmişdir [3]. Eyni zamanda, dayanıqlı turizm yanaşması mədəni resursların qorunması ilə iqtisadi inkişaf arasında tarazlığın təmin edilməsini prioritet hesab edir [4]. Lakin mövcud ədəbiyyatda ağıllı şəhər infrastrukturu ilə mədəni irsin rəqəmsal monitorinqinin və turizm idarəçiliyinin vahid, inteqrasiya olunmuş model çərçivəsində birləşdirilməsi kifayət qədər sistemli şəkildə işlənməmişdir [5].

Bəzi tədqiqatçılar rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin mədəni irsin qorunmasında effektiv olduğunu vurğulasa da [6], digər yanaşmalar texnologiyaya həddindən artıq etimadın idarəetmə və maliyyə riskləri yarada biləcəyini qeyd edir [7]. Bu fərqli mövqelər göstərir ki, texnoloji həllər yalnız texniki baxımdan deyil, həm də idarəetmə və dayanıqlılıq kontekstində əsaslandırılmış şəkildə tətbiq edilməlidir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi ağıllı şəhər konsepti çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin rəqəmsal monitorinqinə əsaslanan inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelinin işlənib hazırlanması və onun dayanıqlı turizm strategiyasına təsirinin qiymətləndirilməsidir. İş çərçivəsində sensor əsaslı məlumat toplama, analitik emal və qərar dəstək mexanizmini birləşdirən konseptual model təklif olunur. Təklif olunan yanaşmanın mədəni irsin qorunması ilə turizm inkişafı arasında tarazlığın təmin edilməsinə töhfə verəcəyi nəzərdə tutulur.

MATERİAL VƏ METODLAR

1. Tədqiqat Dizaynı və Konseptual Çərçivə

Tədqiqat ağıllı şəhər konsepti çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin rəqəmsal monitorinqinə əsaslanan inteqrasiya olunmuş idarəetmə modelinin işlənib hazırlanmasına yönəlmiş tətbiqi və modelləşdirmə xarakterli araşdırmadır. İş çərçivəsində sistem analizi, struktur sağlamlıq monitorinqi (Structural Health Monitoring – SHM), IoT arxitektura layihələndirilməsi və çoxmeyarlı qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir. SHM yanaşmasının nəzəri əsasları və tətbiq prinsipləri əvvəlki tədqiqatlara əsaslanır [3].

Tədqiqat üç mərhələdən ibarətdir:

1. Parametrlərin müəyyənləşdirilməsi və sensor seçimi;
2. Məlumatların toplanması və emalı üçün sistem arxitekturasının qurulması;
3. Dayanıqlılıq indeksinin hesablanması və qərar dəstək modelinin formalaşdırılması.

2. Tədqiqat Obyekti və Parametrlər

Model mədəni irs obyektlərinin struktur və funksional vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Monitorinq aşağıdakı əsas parametr qruplarını əhatə edir:

Parametr qrupu	**Ölçülən göstəricilər**	**Ölçü vahidi**	**Məqsəd**
Struktur	Vibrasiya tezliyi, deformasiya, çat indikatoru	Hz, mm	Mexaniki sabitliyin qiymətləndirilməsi
Mikroiqlim	Temperatur, nisbi rütubət	°C, %	Material aşınmasının izlənməsi
Turizm yükü	Ziyarətçi sayı, sıxlıq indeksi	nəfər/saat	Antropogen təsirin ölçülməsi

Struktur monitorinq metodlarının seçimi SHM üzrə qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanmışdır [3].

3. Sensor və Sistem Arxitekturası

Təklif olunan model çoxsəviyyəli IoT əsaslı arxitekturaya malikdir. Sistem aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

Sensor qatı (Layer 1):

- Akselerometr (vibrasiya ölçümü)
- Temperatur və rütubət sensoru
- Optik lif əsaslı deformasiyaya həssas element

Şəbəkə qatı (Layer 2):

- IoT Gateway (MQTT protokolu)
- Simsiz məlumat ötürmə modulu

Məlumat emalı qatı (Layer 3):

- Bulud əsaslı verilənlər bazası
- Analitik modul (Python əsaslı alqoritmlər)

Qərar dəstək qatı (Layer 4):

- Risk səviyyəsinin avtomatik qiymətləndirilməsi
- İdarəetmə paneli

Arxitektura ağıllı şəhər məlumat inteqrasiyası prinsiplərinə uyğun qurulmuşdur [2, 5].

4. Məlumatların emalı və analizi

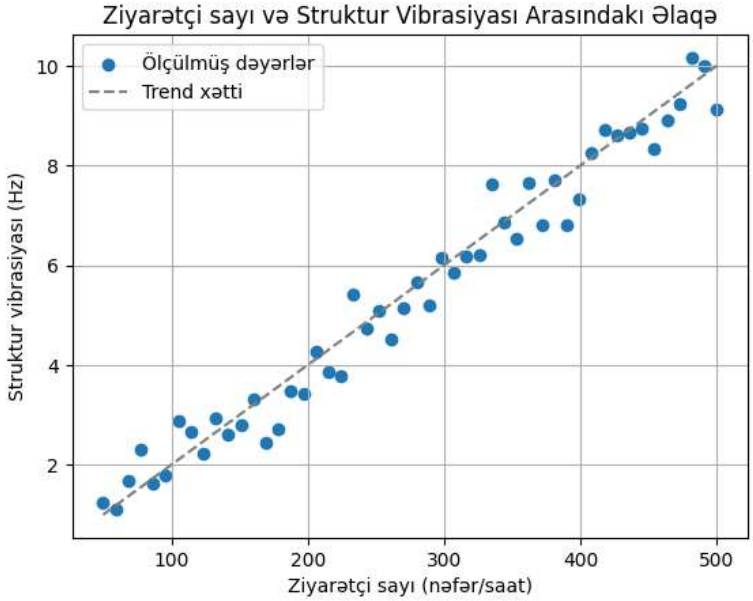
Toplanmış məlumatların emalı üçün aşağıdakı mərhələlər tətbiq edilmişdir:

1. Siqnal filtrasiyası (Butterworth aşağı keçid filtri)
2. Statistik göstəricilərin hesablanması (orta, dispersiya, pik amplituda)
3. Korelyasiya analizi (turist sıxlığı və vibrasiya arasında)
4. Risk kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi

Korelyasiya analizi Pearson əmsalı ilə hesablanmışdır:

$$r = \frac{\sum(x_i - \overline{x})(y_i - \overline{y})}{\sqrt{\sum(x_i - \bar{x})^2 \sum(y_i - \overline{y})^2}}$$

Burada x_i – turist yükü, y_i –vibrasiya göstəricisidir.

Qrafik 1. Turist sayı və vibrasiya arasında əlaqə

Qrafik 1-də turist sayının struktur vibrasiyasına təsiri göstərilmişdir. Simulyasiya edilmiş məlumatlar və trend xətti göstərir ki, turist sıxlığı artdıqca abidədə vibrasiya göstəriciləri də artır. Bu, struktur sağlamlığın monitorinqi üçün vacib parametrlərin müəyyən edilməsini və risk qiymətləndirilməsini təmin edir. Qrafik metodologiyanın real vaxt monitorinqi və analitik emal mərhələsini vizual şəkildə təsvir edir.

5. Modelin Etibarlılıq Qiymətləndirilməsi

Modelin adekvatlığı aşağıdakı üsullarla yoxlanılmışdır:

- Simulyasiya ssenariləri (normal və yüksək turist yükü)
- Həssaslıq analizi
- Risk səviyyələrinin müqayisəli təhlili

MÜZAKİRƏ

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ziyarətçi sayının artması struktur vibrasiyasını və mikroiqlim parametrlərini birbaşa təsir edir. Bu nəticələr əvvəlki tədqiqatlarla uyğundur [3,4], lakin bizim işdə ağıllı şəhər konsepti çərçivəsində inteqrasiya olunmuş rəqəmsal monitorinq modeli tətbiq edilməklə real vaxt əlaqə izlənilmişdir ki, bu da əvvəllər kifayət qədər işlənməmişdir. Məlumatlar göstərir ki, yüksək turist yükü tarixi abidələrdə mexaniki və ekoloji stress yaradır, buna görə dayanıqlı turizm strategiyası üçün monitorinq və risk qiymətləndirməsi vacibdir.Əldə olunan nəticələr həm mədəni irsin qorunması, həm də turizmin idarə olunması baxımından praktik tövsiyələr verir və gələcək tədqiqatlarda sensor texnologiyaları, real obyektlərdə sınaq və ağıllı idarəetmə alqoritmlərinin optimallaşdırılması istiqamətində genişləndirilə bilər. Bu yanaşma həm şəhər planlaşdırılması, həm də dayanıqlı turizm siyasətinin formalaşdırılması üçün elmi əsas təmin edir.

NƏTİCƏ

1. Ziyarətçi Sayının Struktur Vibrasiyasına Təsiri

Simulyasiya və analitik modelin nəticələrinə əsasən, ziyarətçi sayının artması ilə abidələrin struktur vibrasiyası arasında müsbət əlaqə müşahidə olunmuşdur. Şəkil 1-də göstərildiyi kimi, trend xətti vibrasiyanın turist yükü artdıqca sistemli şəkildə yüksəldiyini təsdiqləyir. Bu nəticə göstərir ki, yüksək turist sıxlığı struktura əlavə mexaniki gərginlik yaradır və potensial risk faktoruna çevrilir. Eksperimental məlumatlar həmçinin vibrasiya göstəricilərinin normativ həddlər daxilində dəyişdiyini, lakin sıxlığın kritik səviyyəyə yaxınlaşdıqda artım tempinin sürətləndiyini göstərir.

2. Turist Axını və Mikroiqlim Parametrlərinin Əlaqəsi

Rütubət və temperatur parametrlərinin turist sıxlığı ilə korelyasiyası qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, ziyarətçi axınının artması ilə nisbi rütubət yüksəlir. Bu isə tarixi abidələrdə material aşınmasının sürətlənməsi riskini artırır və dayanıqlı turizm idarəçiliyinin vacibliyini vurğulayır. Beləliklə, rəqəmsal monitorinq sistemi yalnız struktur sağlamlığın yoxlanılmasını deyil, həmçinin mikroiqlim göstəricilərinin real vaxt izlənməsini təmin edə bilir.

3. Rəqəmsal Monitorinq Modelinin Effektivliyi

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, təklif olunan IoT əsaslı monitorinq arxitekturası:

- Ziyarətçi sıxlığı və struktur vibrasiyası arasında əlaqəni aşkar edir;
- Mikroiqlim dəyişikliklərini izləyir;

- Qərar dəstək sisteminə məlumat ötürərək risklərin vaxtında qiymətləndirilməsini təmin edir.

Bu, mədəni irs obyektlərinin qorunması və dayanıqlı turizm strategiyasının formalaşdırılması üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. UNESCO. (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
2. Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. Journal of Urban Technology, 18(2), 65–82. https://doi.org/10.1080/10630732.2011.601117
3. Farrar, C. R., & Worden, K. (2007). An introduction to structural health monitoring. Philosophical Transactions of the Royal Society A, 365(1851), 303–315. https://doi.org/10.1098/rsta.2006.1928
4. UNWTO. (2018). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. Madrid: World Tourism Organization. https://doi.org/10.18111/9789284419401
5. Bibri, S. E., & Krogstie, J. (2017). Smart sustainable cities of the future: An extensive interdisciplinary literature review. Sustainable Cities and Society, 31, 183–212. https://doi.org/10.1016/j.scs.2017.02.016
6. Angelidou, M. (2014). Smart city policies: A spatial approach. Cities, 41, S3–S11. https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.06.007
7. Hollands, R. G. (2008). Will the real smart city please stand up? Intelligent, progressive or entrepreneurial? City, 12(3), 303–320. https://doi.org/10.1080/136

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN MƏDƏNİ TURİZM ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNMƏSİ VƏ MƏDƏNİ İNTEQRASIYASINDA NARDOĞAN BAYRAMININ ƏHƏMİYYƏTİ

The Importance of The Nardoğan Festıval in The Expansıon of Cultural Tourısm Relatıons and Cultural Integratıon of Turkısh States

YEGANƏ MƏMMƏDLİ[1]
Yegane Mammadli[1]
yegana.mammadli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-0891-0912

MƏLAHƏT RƏHİMOVA[1]
Malahat Rahimova[1]
malahat.rahimova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-7558-4300

SAMIRƏ ƏKBƏROVA[1]
Samira Akbarova[1]
samira.mustafayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4633-4914

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Adını Göytürklərdən almış qədim köklərə gedib çıxan Türk dünyasının unudulmuş Nardoğan (Narduqan) bayramı hazırda xristian aləmində qeyd olunan Yeni il, İsa Məsihin mövludu şəklində dünyaya tanıdılır. Türk dünyası dövlətləri mütləq ki, bu bayramı özünə qaytarmalı və gələcək nəsillərin bir-birinə mədəni inteqrasiyasında bir təməl daşı kimi istifadə etməlidirlər. Tətqiqatın əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Türk dünyası xalqlarının vahid bir şüar altında birləşdirmək üçün ortaq bayram və ya festivalların əhəmiyyəti önə çəkilsin. Məqalədə əsasən Tatar və Çuvaş xalqlarında qeyd olunan Nardoğan bayramının adət - ənənələri üzərindən bir araşdırma aparılmışdır [3]. Bu bayramın bütün Türk dünyasında qeyd olunmasının mədəni turizm əlaqələrinin gücləndirilməsində rolu araşdırılmış və proqnozlar verilmişdir.

Açar sözlər: *Türk xalqlarının bayramı, milli irs, mədəni turizm və Nardoğan bayramı*

ABSTRACT

Rooted in ancient traditions and named after the Göktürks, the forgotten Nardoğan (Narduqan) festival of the Turkic world has been transformed in the Christian context into celebrations of the New Year and the Nativity of Jesus Christ. It is argued that Turkic states must reclaim this festival and employ it as a cornerstone of cultural integration for future generations. The primary aim of the study is to highlight the importance of common festivals and celebrations in uniting Turkic peoples under a shared slogan. The article focuses on the customs and traditions of Nardoğan as observed among the Tatar and Chuvash communities [3]. Furthermore, it examines the potential role of celebrating this festival across the entire Turkic world in strengthening cultural tourism ties and offers projections regarding its future impact.

Keywords: *Turkic peoples' festival, national heritage, cultural tourism, Nardoğan festival*

GİRİŞ

Bu gün ritual və bayram mədəniyyətinin ənənəvi, fərqli təzahürlərinin yoxa çıxması, ümumiyyətlə bütün etnik türk dünyasında yaşayan türk xalqlarının ritual və bayramlarının ətraflı öyrənilməsi və qorunması üçün təhlükə yaradır. Bu xalqların əsrlər boyu davam edən yaxınlığı onların həyat tərzlərində, ənənəvi rituallarında və bayramlarında öz əksini tapmışdır. Beləliklə, gün işığının uzanmağa başladığı günlərdə (22 dekabr) qeyd olunan qış gündönümü bayramı türklər arasında Narduqan, bəzən isə Nartavan, Nartukan kimi tanınır. Hər il Volqa və Ural bölgələrinin xalqları canlı, maraqlı və rəngarəng bir bayram - Narduqanı qeyd edirlər. Türk xalqlarının tarixi və adət-ənənələri ilə birbaşa əlaqəli olan bu bayram geniş yayılıb. Narduqan Azərbaycandan kənarda qeyd olunur [4]. Bu gün bir çoxları səhvən Narduqanı müasir bir bayram hesab edirlər. Uşaqlar və gənclər arasında mütləq populyar olsa

da, özünəməxsus və müasir bir atmosferə malik olsa da, bayramın özünün uzun bir tarixi var.

Milli irs dedikdə, ölkənin rəsmi olaraq milli əhəmiyyətə malik olduğunu tanıdığı mədəni, tarixi və təbii sərvətlər nəzərdə tutulur. Bu ərazilər, abidələr, adət-ənənələr və mənzərələr millətin kimliyini, tarixini və dəyərlərini təcəssüm etdirdiyi üçün qorunur.

Milli İrsin aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

- Mədəni irs: Tarixi binalar, abidələr, döyüş meydanları, incəsənət əsərləri, ədəbiyyat, musiqi və ənənələr.
- Təbii irs: Landşaftlar, geoloji formasiyalar, biomüxtəlifliklə zəngin ərazilər və təbii möcüzələr.
- Qeydlər və qorunma: Əksər ölkələr qorunan ərazilərin rəsmi siyahılarını (irs reyestrləri) saxlayır.
- Turizm və kimlik: İrs yerləri çox vaxt əhəmiyyətli turizm məkanları və milli qürurun simvolları kimi xidmət edir.
- Maddi və qeyri-maddi mədəni irsin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi önə çəkə bilərik:
- Tarixin qorunması: Gələcək nəsillər üçün mədəni yaddaşı qoruyur.
- Təhsil: İnsanlara millətlərinin keçmişini və kimliyini anlamağa kömək edir.
- İqtisadi dəyər: Turizmi və yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırır.
- Qlobal tanınma: Bəzi milli irs obyektləri həmçinin UNESCO-nun Dünya İrsi Saytlarıdır ki, bu da onlara beynəlxalq əhəmiyyət verir.

Azərbaycanda Nardoğan bayramının izlərinə milli xalçaçılıq nümunələrində rast gəlmək mümkündür (Şəkil 1.). Şəkil 1- dən aydın görünür ki, şam ağacı və onun ritual olaraq bəzədilməsi qədim türk adətlərindən olub. Təssüflər olsun ki, Qərb aləmi bu adəti də mənimsəmiş və İsa Məsihin doğum günü ritualına çevirmişdir. Şam ağacının Qədimdən Türklərdə "Həyat ağacı" olması faktı da bunu sübut edir.

Hazırada Novruz Bayramının YUNESKO səviyyəsində tanınması və qeyd olunması kimi istərdik ki, Nardoğan bayramı da öz yerini tapsın.

Şəkil 1. https://modern.az/az/reportaj/447312/turklerin-yeni-il-bayrami-nardughan-xristianlar-onu-nece-menimseyibler/

Narduqan əsrlərə gedib çıxan və zəngin bir tarixə malik bir bayramdır. Türk xalqlarının

inkişafı və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu bayramın kökləri qədim dövrlərə, insanların qışın başlaması ilə gün işığındakı xüsusiyyətləri və dəyişiklikləri hiss etməyə başladıqları dövrlərə gedib çıxır. Narduqan birbaşa qış gündönümü ilə bağlıdır [5].

Tarixçilər Narduqanın qədim skiflər dövründə yarandığına inanırlar. Zamanla bayramın ənənələri bir çox xalqlar, əsasən türk tayfaları tərəfindən "miras qalıb". Narduqan tatarlar, başqırdlar, qazaxlar və özbəklər üçün əhəmiyyətli bir hadisəyə çevrilib. Bu gün bütün ilin yenidən doğulduğuna inanılır. Narduqan bayramında köhnə hər şey ölür və keçmişdə qalır və yeni başlanğıclara və təzə ideyalara açıq olan tamamilə yeni bir dövr başlayır [6].

Bir çoxları üçün bu bayram yalnız sevimli deyil, həm də çox vacib bir bayramdır. İnsanlar inanırlar ki, bu gün bütün mənfiliklərdən təmizlənməyə və yaxşılıq və bəxti cəlb etməyə kömək edir.

Narduqanın ənənəvi ritualları şən oyunlara və əyləncələrə bənzəyir; bir çox ritualların mənşəyi unudulmuş, lakin qədim köklərə malikdir. Bayramın əyləncələrindən biri də "ocaqçılar" oyunudur. Böyüklər və uşaqlar müxtəlif geyimlər geyinir, bacarıq və çevikliklə yarışır, tullanmaqda, qaçmaqda və maneələri aşmaqda çeviklik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər [1].

Bundan əlavə, Narduqan ənənəvi əyləncələr, yəni at yarışları, müxtəlif yarışlar, rəqslər və xalq mahnıları olmadan tam deyil. Yeri gəlmişkən, festival zamanı tez-tez bir qrup əsas iştirakçı ortaya çıxır, rəngarəng, qəribə geyimlər geyinir və evdən-evə gedir. Müğənnilər və rəqqaslar evlərə gəlir, bundan sonra ev sahiblərini teatr və ya mahnı tamaşası ilə təbrik edirlər. Təbii ki, bu qonaqlardan xoş sözlərinə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq bir növ mükafat alması gözlənilir [2].

Narduqan bayramının bir çox xalq arasında ən sevimli bayramlardan biri olması təəccüblü deyil. Bu, təkcə canlı və sevincli bir bayram deyil, həm də yaxınlarınızla görüşmək, ailənizlə vaxt keçirmək və ev rahatlığından zövq almaq üçün bir fürsətdir. Daimi tələş, sıx qrafik və texnologiya dövrümüzdə belə bir bayram, bəzən gündəlik işləri kənara qoyub sadəcə ətrafınızdakılara istilik və sevgi bəxş etməyə dəyər olduğunu xatırladır.

Nardugan kimi tanınan bayram çox qədimdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Nar" adı monqol dilindən "alov, günəş" və "dugan" - "doğulmuş" deməkdir. Nardugan sözün əsl mənasında günəşin doğuşu kimi tərcümə edilə bilər. Türkdilli xalqlar inanırdılar ki, 25 dekabr - 7 yanvar tarixləri arasında bütün qaranlıq qüvvələr güclərini itirəcək və artıq işığa müqavimət göstərə bilməyəcəklər [4].

MATERIALLAR VƏ METODLAR

1. Bibliometrik araşdırma

Bu tədqiqat üçün materiallar ümumilikdə ənənəvi mədəniyyət və xüsusilə tatar və çuvaş ritual və festival ənənələri sahəsində aparıcı tədqiqatçıların əsərlərindən, eləcə də müəllifin etnoqrafik ekspedisiyalar zamanı ritual və musiqi folklorunun daşıyıcılarından topladığı materiallardan tərtib edilmişdir. Tədqiqat metodlarına etnoqrafik və etnomədəni elmi mənbələrin təhlili, Tatarıstan Respublikasındakı Kraşen tatarlarının və Aşağı Çuvaş xalqının ənənəvi ritual mədəniyyətinin öyrənilməsi, folklor ekspedisiyaları zamanı aparılan sorğular və müsahibələr daxildir. Ortaq və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün müqayisəli təhlildən istifadə edilmişdir. Müqayisəli metod nəzərdən keçirilən bayramlar arasında oxşarlıqları tapmağı hədəfləyir, kontrast metodu isə fərqlərin müəyyən edilməsinə yönəlib [3].

Kryashen, Mişar və Çepetsk tatarlarının təqvim bayramlarını araşdırarkən R.G. Urazmanovanın [11], R.G. Muxamedovanın [7] və K.M. Bikbulatovun [1] əsərlərinə müraciət etdik. Vəftiz olunmuş tatarlar arasında üzüklərlə falçılıq haqqında ən ətraflı məlumat S.

Matveyevin [5] əsərində tapılır. A.R. Enikeevanın [4] və L.A. Qafiyatullinanın [2] əsərlərində Volqaboyu xalqlarının ənənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri, ritualları və bayramları araşdırılır.

Tədqiqatımızda müzakirə olunan mövzular Rusiya və beynəlxalq elmi forumlarda etnoqrafiya və folklor sahələrində çalışan alimlər arasında müzakirə olunur. Kazan Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun Etno-Bədii Yaradıcılıq və Musiqi Təhsili kafedrası hər il Ümumrusiya Konfransına, 2024-cü ildən isə "Ənənəvi Mədəniyyət və Xalq Sənətinin Çoxşaxəli Dünyası" adlı Beynəlxalq Elmi və Tətbiqi Konfransa ev sahibliyi etmişdir. Konfransda xalqların etnik və etnomədəni müxtəlifliyinin öyrənilməsi, folklor irsinin qorunması və təfsiri ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Həmçinin ənənəvi ritual və festival mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, qorunması və öyrənilməsi texnologiyası, ənənəvi vokal və instrumental ifaçılıq və ənənəvi folklorla bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Ənənəvi mədəniyyətin və xalq sənətinin mədəni, əyləncə və təhsil müəssisələrində rolu, bölgələrin bədii mədəniyyətinin formalaşması üçün onların indiki və gələcək əhəmiyyəti vurğulanıbdır.

2. Ənənələr və Rituallar

Müxtəlif Nardugan ritualları haqqında məlumatların əksəriyyəti 19-cu əsrin ikinci yarısı və 20-ci əsrin əvvəllərinə aiddir. Parçalanmış məlumatlar mumiyaların ritual rəqslərini kifayət qədər təsvir edə bilməz. Bu ritualın mahiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 25 dekabr axşamı kənd gəncləri geyim və maskalar geyinərək yerli kəndli evlərinə baş çəkməyə başlayır, müxtəlif mahnılar oxuyurlar. Nardugan zamanı rituallarını yerinə yetirən geyimli insanların rəqsləri bir neçə hissədən ibarət bütöv bir dövr təşkil edir [7] (Şəkil 2):

- salamlama rəqsi (həyətdə/qapının qarşısında ifa olunur);
- evin qarşısında rəqs;
- Narduqan nənəsi və babasının ifasında əyirici rəqsi;
- ən xoş arzularla rəqs;
- yekun rəqs;
- falçılıqla əlaqəli rəqslər;
- oyunlar və dairəvi rəqslər.

Şəkil 2. https://multiurok.ru/files/tatar-khalyk-b-ir-mn-re-1.html

Qeyd etmək lazımdır ki, Nardugan İslamdan əvvəlki bütün tatar bayramları arasında ən beynəlmiləl bayramdır. Başqırdlar və Udmurtlar arasında bayram adətən Nardugan, çuvaşlar isə Nartuekn adlanır. Tatarlar (mişarlar) bayramı Raştua adlandırırlar. Bayram günəşin çıxdığı vaxtda, yəni dekabrın sonu və ya yanvar ayında qış gündönümündən sonra keçirilir. Bayram

zamanı üzüklərlə falçılıq ənənəvi haldır və müxtəlif teatr tamaşaları, o cümlədən tanınmaz dərəcədə geyim dəyişiklikləri də keçirilir [8].

Nardugan Kryaşen tatarları, Mişar tatarları, Naqaybaklar, eləcə də Vyatka quberniyasının Slobodskoy və Qlazovski rayonlarının müsəlman tatarları arasında geniş yayılmışdı. Bayram müxtəlif formalarda olurdu. Kazan tatarları demək olar ki, heç vaxt Nardugan qeyd etmirdilər [10].

Bayramın adı ("nar" - "od, alov", "dugan" - "tugan") - "doğulmuş") günəşə ali tanrı (Tenqri) kimi ibadət etmək qədim ideyasını təsdiqləyir. Nardugan bayramında, gün ən qısa və günəş cənuba doğru batdığı zaman, qədim türklər dua edir və ali tanrıdan tez qayıtmasını istəyirdilər [11] (Şəkil 3).

Şəkil 3. https://multiurok.ru/files/tatar-khalyk-b-ir-mn-re-1.html

Şəkil 4 https://multiurok.ru/files/tatar-khalyk-b-ir-mn-re-1.html

Kryaşenlər "Nardugan" terminini 25 dekabrdan 5 yanvara qədər olan dövrə (Köhnə üsluba görə) aid edirdilər. Onlar mumların yürüşünü "Nardugan Bulyp Jörü", "Nardugan Çabu" və "Nardugan Babaları" adlandırırdılar. "Nardugan" termini Mişar tatarları arasında bir sıra kəndlərdə qeydə alınıb. Mişarların əksəriyyəti bu bayramı Rəştua və ya Rəştva ("Milad"ın təhrif olunmuş versiyası) adlandırırdılar. Orta Volqa və Ural bölgələrinin digər xalqları arasında bu terminə Kryaşen və Mişar tatarları ilə sıx təmasda olan ərazilərdə nadir hallarda rast gəlinir [9] (Şəkil 4).

Festivalın əsas elementlərinə mumların evdən evə gəzintisi, üzüklərlə falçılıq və boşqabın altında çalınan mahnıların (yözek salu) ifası, taleyi, gələcək əri və s. haqqında falçılıq daxildir. Mummerlərin gəzintiləri bütün Kryaşenlər, eləcə də Qlazovski və Slobodski rayonlarının tatarları arasında geniş yayılmışdı. Kryaşenlər arasında bu gəzintilər bir neçə gün - Miladdan Epifaniyaya qədər; Çepetski tatarları arasında isə bir və ya iki gün davam edirdi [6].

İştirakçılar müxtəlif geyimlər geyinir, adətən ayı və ya keçi təsvir edir, içərisi çölə çevrilmiş xəz paltolar və papaqlar geyinirdilər. Onlar dilənçiləri, qoca kişiləri, yaşlı qadınları

və qaraçıları; gənc kişiləri qızlar, qoca kişiləri gəlinlər və sair kimi təsvir edir, üzlərini diqqətlə gizlədir və səs-küylə evdən-evə hərəkət edirdilər. Bəzən mummerlərə pretzel və ya xüsusi bişirilmiş çətənə çörəkləri və ya yastı çörəklər verilirdi. İnanılırdı ki, mummerləri içəri buraxsanız, məhsul bol olacaq (çibityane kertsən, aşlık yaxşı bula) [6].

MÜZAKİRƏ

Tatar qış gündönümü festivalı Nardugan və Çuvaş Nartavanını müqayisəli şəkildə təhlil etdikdən sonra, onların bir çox oxşarlıqlara malik olduqları, lakin az və əhəmiyyətsiz fərqlərə malik olduqları qənaətinə gəldik. Tatarlar arasında Nardugan və çuvaşlar arasında Nartavan festivallarının ortaq elementi gələcək məhsulun proqnozlaşdırılması və onun təmin edilməsidir. Festivalların əsas ritual elementlərinə maskalı aktyorların evdən-evə gəzməsi, Nardugan baba və nənəsinin iştirakı, yumoristik səhnəciklərin nümayişi, sadə musiqi sədaları altında rəqs və müxtəlif sehrli rituallarla falçılıq daxildir.

Müsəlman ruhaniləri Nardugan bayramını bütpərəstliyin təzahürü kimi xalq həyatından silmək üçün hər cür səy göstəriblər. Etnoqraf X. Qatinanın sözlərinə görə, oyunları, yumoristik ritualları və mahnıları ilə Nardugan bayramı ümumiyyətlə tatarların yaşadığı ərazilərdə 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam edib.

Təəssüflə etiraf etmək lazımdır ki, Nardugan və Nartavan qış gündönümü təqvimi festivalları Türk xalqları mədəniyyətlərindən demək olar ki, tamamilə yoxa çıxıb. Lakin bu festivallar tatar və çuvaş müasir etnomədəni şəraitdə səhnələşdirilmiş ritual və bayram kompozisiyaları və tamaşaları şəklində fəal şəkildə canlandırılır və inkişaf etdirilir. Bu, unikal etnoqrafik materialın qorunması prosesində müsbət bir inkişaf olsa da, qış gündönümü festivallarının səhnələşdirilmiş reproduksiyalarında orijinallığın və keyfiyyətin itirilməsi deməkdir. Folklor və etnoqrafik ekspedisiyalar zamanı toplanmış ənənəvi ritual və bayram mədəniyyəti nümunələrinin gələcək nəsillərə yalnız audio və video media vasitəsilə deyil, həm də çap şəklində nəşr olunması ilə ötürülməsi vacibdir.

Bu bayramın müasir dövrlə əlaqəli müəyyən ritualları hələ də həvəskar sənət qruplarının repertuarında öz əksini tapıb. Məsələn, milli ritual bayram olan Nardugan Naberejnıe Çelnı şəhərində Kryaşen tatarları tərəfindən qeyd olunur.

Ümumiyyətlə, Nardugan Yeni il şənliyi ilə birləşib və ənənəvi elementləri qoruyub saxlayaraq Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında və mədəni turizmin inkişafında müsbət rol oynaya bilər. Belə ki, Nardoğan bayramının qeyd olunması Türk xalqlarının ortaq tarixi yaddaşını dirilməsində, mədəni inteqrasiyanın gücləndirilməsində və milli kimliyi möhkəmləndirilməsində əhəmiyyəti danılmazdır. Bu bayram həm mədəni birliyin, həm də dünya mədəniyyətinə açılımın simvolu kimi çıxış edə bilər. Türk dünyası ölkələrində bu bayramın qeyd olunmasının təşviqi mədəni turizmin hər bir Türk dövlətində inkişafına yol açacaq və beynəlxalq turizm əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayacağından əminik. Dövlət səviyyəsində Nardoğan bayramının qeyd olunması, gələcək turizm səfərlərində yer almasına gətirib çıxarar və bununla da Türk dövlətlərinin mədəni inteqrasiyası sürətlənə bilər. Tur operatorların hazırladıqları tur zərflərində "Nardoğan bayramı" adı altında Türk dünyası xalqları və eləcə də, qeyri-xalqların marağına səbəb ola bilər. Bu da türk Dövlətlərinin turizmində nəzərə çarpacaq dərəcədə iqtisadi və sosial artım deməkdir.

NƏTİCƏ

Festival qış gündönümü günü (adətən 24-25 dekabr) başlayır və təxminən 12 gün davam edir. Adı "nar" (monqolca "od" və ya "günəş" deməkdir) və "dugan/tugan" (türkcə "doğulmuş"

deməkdir) sözlərindən gəlir. Tatarlar, Başqırdlar, Udmurtlar (Narduqan), Çuvaşlar (Nartavan), Erzya və Mokşa (Nardava/Nardavan) xalqları hazırda qeyd edir. Bayramın rituallarını bu cür sadalamaq olar:

- ✓ *Qapı-qapı gəzmək və ziyafətlər:* Maska və qəribə geyimlərdə olan gənclər qrupları (məsələn, "otçular") qapı-qapı gəzir, təbrik mahnıları oxuyur və ev sahiblərindən şirniyyat alırlar.
- ✓ *Falçılıq:* Bayramın əsas elementlərindən biridir. Qızlar gələcək ərləri haqqında fal açırlar, xüsusi mahnıların müşayiəti ilə keçə çəkmələr atırlar və ya üzüklər çıxarırlar.
- ✓ *Oyunlar və şənliklər:* At yarışları, dairəvi rəqslər, çeviklik yarışları və ortaq yeməklər keçirilir.
- ✓ *Sehrli əhəmiyyəti:* Rituallar gələn ildə firavanlığı, yaxşı məhsulu və mal-qaranın qorunmasını təmin etməyə yönəlib.

Maraqlıdır ki, yay gündönümünə (21 iyun - 5 iyul) təsadüf edən yay Narduqanı da var, bu müddətdə dərman bitkiləri toplanır və suyun yaxınlığında rituallar yerinə yetirilir [2].

Nardoğan (və ya Narduqan) Türk xalqlarının qədim ənənələrindən biri olub, əsasən qış gündönümü ilə bağlıdır. Bu bayram müxtəlif türk toplumlarında fərqli tarixlərdə qeyd edilsə də, mahiyyətcə yenilənmə, həyatın davamlılığı və birlik rəmzidir. Onun mədəni inteqrasiyada rolu bir neçə mühüm aspektdə özünü göstərir:

1. Ortaq Mədəni Kökün Gücləndirilməsi

- Nardoğan türk xalqlarının İslamdan əvvəlki ortaq inanclarını və pagan dövrü ritullarını yaşadır.
- Bu bayramın qeyd olunması, türklərin ortaq mifoloji və kosmoloji dünyagörüşünü xatırladır və xalqlar arasında mənəvi bağları gücləndirir.

2. Mədəni İnteqrasiyanın Simvolu

- Bayram Kazak, Tatar, Başqırd, Çuvaş, Kırğız, Türkmən və digər türk toplumlarında müxtəlif formalarda yaşadılır.
- Müxtəlif coğrafiyalarda fərqli tarixlərdə keçirilsə də, ortaq mahiyyət türklərin mədəni inteqrasiyasına xidmət edir.

3. Qlobal Mədəniyyətlə Bağlantı

- Nardoğan, Avropa və Asiya xalqlarında mövcud olan qış gündönümü şənlikləri ilə paralellik təşkil edir (Roma Saturnaliyası, Yunan Dionysos şənlikləri, xristianlıqda Noel).
- Bu paralellər türk xalqlarının dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırır, onları qlobal mədəniyyətin bir parçası kimi təqdim edir.

4. Müasir Dövrdə Yenidən Dirçəliş

- Son illərdə Nardoğan bayramı Türkiyədə və Orta Asiyada yenidən qeyd olunmağa başlanıb.
- Bu, türk xalqlarının öz köklərinə dönüşünü və mədəni dirçəlişini simvolizə edir, həm də gənc nəsildə milli kimliyi gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bikbulatov, K. M. Narduganskij cikl tradicionnyh tancev tatar-kryashen / K. M. Bikbulatov // Iskusstvo Tatarstana: puti stanovleniya. – Kazan', 1985. – S. 53-68.
2. Gafiyatullina, L.A. Sravnitel'no-sopostavitel'nyj analiz prazdnikov zimnego solncevorota tatar-kryashen i chuvashej / L.A. Gafiyatullina // Pedagogicheskij potencial sovremennyh tekhnologij social'no-kul'turnoj deyatel'nosti: materialy

Vserossijskoj elektronnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, 25-30 noyabrya 2017 g. / KazGIK; nauch. red. i sostaviteli: D.V.SHamsutdinova, R.I. Turhanova, L.F. Mustafina. – Kazan': Izd-vo «Brig», 2017. – S.312-315. 3. 198 s.

3. Egorov, N.I. CHuvashskie prazdniki i kalendarnye obryady / N.I.Egorov. – Cheboksary: CHKI, 1994.
4. Enikeeva, A.R. Tatarskaya tradicionnaya obryadovo-prazdnichnaya kul'tura: Uchebno-metodicheskoe posobie / A.R. Enikeeva. – Kazan': KGUKI, 2007. – 32 s.
5. Matveev, S. Gadanie na kol'cah u kreshchyonyh tatar / S. Matveev // IOAIE pri Imperatorskom universi tete. – T. XIII. – Vyp.1. – Kazan', 1907. – S. 39-203.
6. Mihajlov, V.I. Obryady i obychai chuvash / V.I. Mihajlov // Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva (otdel etnografii). – T. XVII. – Vyp. 2. – SPb., 1891. – S. 87-130
7. Muhamedova, R.G. Tatary-mishari: istoriko-etnograficheskoe issledovanie / R.G. Muhamedova. – M.: Nauka, 1972. – 248 s.
8. Nravy i obychai v CHeboksarskom uezde: etnograficheskij sbornik / sost. dejst. chl. Kazan. Obshchestva arheologii, istorii i etnografii V.K. Magnitskij. – Kazan': Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1888. – 118 s.
9. Orlov, A.M. Meshchera, meshcheryaki, mishari / A.M. Orlov. – Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 1992. – 112 s.
10. Rybakov, S.G. Muzyka i pesni ural'skih musul'man s ocherkom ih byta / Zapiski Imperatorskoj Akademii nauk. VIII seriya: Po istoriko-filologicheskomu otdeleniyu. – Tom II. – № 2 – SPb.: tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk, 1897. – 330 s.
11. Urazmanova, R.K. Obryady i prazdniki tatarskogo naroda / R.K.Urazmanova. – Kazan', 1992. – 198 s.

1918-CI İL QUBA SOYQIRIMI ŞAHİD İFADƏLƏRİ FONUNDA: DİNC ƏHALİYƏ QARŞI SİSTEMLİ ZORAKILIQ

The 1918 Quba Massacre In The Light of Eyewitness Accounts: Systematic Violence Against Civilians

NAZİLƏ MƏMMƏDOVA
Nazila Mammadova

nazile.mmdv92@gmail.com
https://orcid.org/*0009-0005-8086-753X*

Quba şəhərində Soyqırımı Memorial Kompleksi
Genocide Memorial Complex in the city of Quba

XÜLASƏ

1918-ci ildə Quba qəzasında baş vermiş hadisələr Azərbaycan xalqının tarixində ən faciəli səhifələrdən biridir. Şahid ifadələri göstərir ki, erməni silahlı dəstələri yalnız dinc əhalini amansızlıqla qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş, həm də dini və mədəni irsi hədəfə almışdır. Məscidlərin yandırılması, Quran nüsxələrinin və Şərq tarixinə aid nadir əlyazmaların məhv edilməsi bu zorakılıqların mədəni soyqırımı elementləri daşıdığını sübut edir. Digah kəndində alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış yüzillik kitabların, tarixi abidələrin məhv edilməsi bu siyasətin məqsədli və planlı xarakterini açıq şəkildə ortaya qoyur. Hadisələrin təsadüfi deyil, əvvəlcədən müəyyən edilmiş ssenari üzrə həyata keçirildiyi müxtəlif kəndlərdən olan şahidlərin ifadələrindəki oxşarlıqlarla təsdiqlənir. Bununla yanaşı, Quba əhalisi tamamilə aciz qalmamış, "Qanlı dərə"də azərbaycanlılar, ləzgilər, tatlar və digər yerli xalqlar birləşərək daşnak dəstələrinə qarşı mütəşəkkil müqavimət göstərmişlər. Bu birgə mübarizə soyqırımın tam miqyasda həyata keçirilməsinin qarşısını almış, xalqın həm fiziki varlığını, həm də mədəni irsini qorumaq əzmini nümayiş etdirmişdir. Beləliklə, Quba hadisələri yalnız qanlı faciə deyil, həm də etnik-dini ayrı-seçkiliyin nəticəsi olaraq sistemli soyqırım siyasətinin nümunəsi olmuşdur. Eyni zamanda, yerli əhalinin göstərdiyi müqavimət milli həmrəyliyin, mədəni irsin qorunmasının və tarixi yaddaşın güclü təməli kimi tarixdə unudulmaz iz buraxmışdır.

Açar sözlər: *soyqırımı, etnik qruplar, şahid, Azərbaycan, Quba*

ABSTRACT

The events that unfolded in the Guba district in 1918 represent one of the most tragic chapters in Azerbaijani history. Eyewitness testimonies reveal that Armenian armed groups carried out systematic violence against civilians, destroying villages, burning homes, and targeting religious and cultural heritage. Mosques were set on fire, Qur'an manuscripts and rare historical texts were annihilated, and centuries-old Albanian inscriptions were deliberately destroyed, underscoring the cultural genocide dimension of these atrocities. Testimonies from diverse ethnic and social groups consistently describe similar patterns of violence, proving that the massacres were not random but planned and executed according to a premeditated scenario. At the same time, the local population did not remain passive. In the area known as "Qanlı dərə" (Bloody Valley), Azerbaijanis, Lezgins, Tats, and other communities united to resist Hamazasp's punitive detachments. This collective resistance prevented the complete implementation of the genocide and demonstrated the determination of the people to defend both their lives and their cultural identity. Thus, the Guba events of 1918 were not only a bloody tragedy but also a manifestation of systematic ethnic and religious persecution. The destruction of mosques, Qur'an copies, and historical manuscripts highlights the attempt to erase Muslim identity, while the united resistance of local communities left an indelible mark in history as evidence of resilience, solidarity, and the will to preserve cultural heritage.

Keywords: *genocide, ethnic groups, witness, Azerbaijan, Guba.*

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində birbirini sürətlə əvəz etmiş, hər biri xalqımız üçün taleyüklü, əlamətdar və faciəli hadisələrlə əlaqədar olmuş ən əhəmiyyətli dövrlərdəndir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunduğu 1918-ci ilin 28 may tarixi bu hadisələrin zirvə məqamıdır. Sonrakı mühüm tarixi hadisələr (1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin birləşmiş Osmanlı-Azərbaycan hərbi qüvvələri tərəfindən azad edilməsi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Bakı şəhərinə köçməsi,

1918-ci ilin dekabr ayının 7-də Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin təsis edilməsi və s.) bütün müsəlman Şərqində ilk demokratik dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təməlini qoydu. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, 1918-1920-ci illərin əlamətdar hadisələrindən öncə onlardan heç də az əhəmiyyəti olmayan qanlı hadisələr də baş vermiş, bu hadisələr Azərbaycan xalqı üçün faciəyə çevrilmiş, onun varlığını şübhə altına almışdı [3. s. 9].

Bolşeviklərin siyasi hakimiyyətdə olduğu müddətdə, yəni 1917-ci il noyabrın 2-dən 1918-ci il iyulun 31-dək, Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Salyan və digər yaşayış bölgələrində apardıqları antiazərbaycan siyasətindən ən çox əziyyət çəkən dinc türk-müsəlmanları olmuşdur. Şaumyan tərəfindən sırf cəza olaraq Qubaya göndərilən Hamazasp Srvandzyan və onun quldur dəstələri yol boyu bütün müsəlman kəndlərinə hücum etmişlər. Kəndləri talan edən, dağıdan, yandıran, qaçmağa macal tapmayan qocaları, qadınları və uşaqları vəhşicəsinə qıran S.Hamazasp Qubada məscidin qarşısında əhalini hədələyərək demişdir: "Mən əslən Ərzurumdanam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam. Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun mənafelərinin müdafiəçisiyəm. Qisasçı dəstəmlə burada qayda-qanun yaratmağa göndərilmişəm... Mənə əmr edilmişdir ki, dənizdən Şahdağa kimi bütün müsəlmanları məhv edim, onların yaşayış yerlərini Şirvanda olduğu kimi tamamilə dağıdıb, torpaqla bərabərləşdirim..." [4].

Quba şəhər pristavının – polis idarəsi rəisinin raportundakı bu sətirlər 1918-ci ilin aprel-may aylarında Quba şəhərində və Quba qəzasının kəndlərində baş vermiş qanlı hadisələr barədə yüzlərlə şəhadətlərdən yalnız biridir. Öz polietnik tərkibi ilə seçilən, say etibarilə üstünlük təşkil edən Azərbaycan türkləri ilə yanaşı ləzgi, tat, yəhudi, rus, erməni və digər xalqların nümayəndələrinin kompakt şəkildə yaşadığı Azərbaycanın bu bölgəsinin əhalisinin "günahı" nə idi? Axı bu əyalətin müxtəlif milli-etnik və dini-sektant əhali qrupları arasında daima mehriban qonşuluq əlaqələri mövcud olmuş və uzun yüz illər ərzində qorunub saxlanılmışdı. Həmçinin, Quba şəhərinin yerli erməni əhalisinin sayı "500 nəfərdən" çox deyildi, fəallığı isə Bakı və Şamaxı şəhərlərinin və ya Qarabağın erməni əhalisinin fəallığı ilə müqayisəyə belə gələ bilməzdi [6. s. 5].

Məhz bu səbəbdən Quba qəzasında baş vermiş hadisələrin mahiyyətinin və miqyasının müəyyənləşdirilməsi üçün birbaşa şahidlərin ifadələri xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarında yer alan bu ifadələr yalnız törədilmiş zorakılıqların faktoloji təsvirini vermir, eyni zamanda erməni silahlı dəstələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi sistemli və planlı soyqırımı siyasətini açıq şəkildə ortaya qoyur.

Bu hadisələrə şahid olan 43 yaşlı, Müşkür nahiyəsinin Cek kəndinin kəndxudası İsrafil Məmməd oğlu ifadəsində söyləmişdir:" Mən 18 kiçik kəndin daxil olduğu Cek icmasının kəndxudasıyam. Bu kəndlər dəmiryolundan 6 verst qədər aralıdadır. İcmada 140 ev və hər iki cinsdən olan 560 nəfər əhali var idi. Yazın axırlarında ermənilər Bakıdan Quba şəhərini tarmar etmək üçün gələndə onlar dəmiryolunun yaxınlığında yerləşən bütün müsəlman kəndlərinə hücum etdilər, taladılar və od vurub yandırdılar. Bizim icmaya da basqın olundu. Ermənilər evlərin çoxunu yandırdılar, əmlakı taladılar və bir neçə adamı öldürdülər. Mən bu ermənilərin heç birini tanımıram və adlarını da deyə bilmərəm. Məscidə də od vurulub və onun bir hissəsi yanıb. Yanmış evləri də göstərməklə, dəymiş zərər haqqında hökmü təqdim etmişəm."[6. s. 174]

Daha bir şahid isə Quba qəzası Müşkür nahiyəsinin Qaraqurdlu kəndinin tat sakini, Şeyda Şıx Əli oğlu öz ifadəsində belə demişdir: "Mən yeddi kəndin daxil olduğu Qaraqurdlu cəmiyyətinin starşinasıyam. Talana qədər cəmiyyətdə hər iki cinsdən min nəfərə yaxın əhalisi olan 128 ev var idi. Kəndlər hər iki tərəfdən dəmir yolu boyu yerləşmişdir. Bu il yazın sonunda yalnız ermənilərdən ibarət olan cəza dəstəsi Bakıdan Qubaya hərəkət edərkən müsəlman

kənlərinə hücum edir, onları dağıdır, yandırır, sakinlərini isə qırırdılar. Bu dəstə bizim cəmiyyətə də basqın etmiş, bütün kəndləri bünövrəsinədək yandırmış, yalnız bir neçə kənd salamat qalmışdır. Məscidə od vurulmuş və qismən yanmışdır, bütün daşınan əmlak qarət edilmişdir. Kənddə qaçmağa macal tapmamış 7 nəfər qalmışdı, onların hamısı öldürülmüşdür: bir hissəsi kəndin özündə, qalanı isə yollarda. Mən yandırılmış evlərin və qətlə yetirilənlərin sayı, dəymiş zərərin həcmi haqqında məlumat vermişəm. Əlavə heç nə göstərə bilmərəm." [5. s. 210]

Daha bir şahid ifadəsinə nəzər salaq. Molla Seyfəddin Hidayət oğlu, 50 yaş, Quba qəzasının Müşkür nahiyyəsinin Qiblə Qrız icmasının mollası: Mən Quba qəzasının Müşkür nahiyyəsinin Qiblə Qrız icmasının gəlmə mollasıyam. İcmaya 200 evi olan 11 kiçik kənd daxildir. Kəndlər dəmiryolundan 5 verst aralıdadır. Amazaspın başçılıq etdiyi cəza dəstəsi Bakı şəhərindən Quba şəhərinə gələndə, həmin dəstənin ermənilərdən ibarət olan erməni Nikolayın başçısı olduğu bir hissəsi bizim icmaya basqın etdi: 5 kəndi yandırdı, qalanlarını talan etdi, əmlakını apardı, üç məscidi və iki məktəbi yandırdı. Bir məscid məktəblə eyni binada yerləşirdi və o, bizə 15 min manata başa gəlmişdi. Ermənilər tərəfindən 10 adam öldürülmüşdür. Yandırılmış evlərin sayı və dəymiş zərərlə bağlı hökmü təqdim etmişəm [5.s.175].

Şahidin ifadəsindən belə məlum olur ki, ermənilər bütün kəndlərdə eyni ssenari üzrə vəhşiliklər həyata keçirmişlər. Dinc əhalini amansızlıqla qətlə yetirib, mal- mülkləri qarət etməklə yanaşı din ocaqlarını darmadağın edən daşnaklar islam dininə, şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da yandırmışlar. Məlumatlara əsasən Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvələ aid, alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən 1 kilometrliyində yerləşən pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan çox nəhəng daş idi. Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Digah məscidində qızıl suyuna çəkilmiş çoxsaylı Quran kitabları yandırılmışdır [2 s.128].

Şahid ifadələrinin təhlili göstərir ki, 1918-ci ildə Quba qəzasında erməni silahlı dəstələri tərəfindən həyata keçirilən zorakılıqlar təsadüfi və ya lokal xarakter daşımamış, sistemli və planlı şəkildə icra edilmişdir. Müxtəlif kəndlərdən olan, yaş, sosial status və etnik mənsubiyyət baxımından fərqli şahidlərin ifadələrində hadisələrin gedişi, tətbiq olunan zorakılıq üsulları və nəticələr arasında mühüm oxşarlıqlar müşahidə olunur. Bu oxşarlıqlar soyqırımı əməllərinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş ssenari üzrə həyata keçirildiyini sübut edir.

İfadələrdə dini-mədəni irsin məhv edilməsi faktları xüsusi yer tutur. Məscidlərin yandırılması, Quran nüsxələrinin və Şərq tarixinə aid nadir əlyazmaların məhv edilməsi erməni silahlı dəstələrinin təkcə fiziki məhvetmə deyil, eyni zamanda müsəlman əhalinin dini və mədəni kimliyinin silinməsini hədəflədiyini göstərir. Digah kəndində alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış yüzillik əlyazmaların və üzərində alban yazıları olan tarixi abidələrin məhv edilməsi bu siyasətin mədəni soyqırımı elementləri daşıdığını sübut edir.

Bu qanlı faciəni törədən ermənilərə müqavimət göstərərək layiqli cavab Quba rayonunun Digah kəndində "Qanlı dərə" adlandırılan ərazidə verilmişdir. Hətəm ağa Cağarvi, Möhübəli Əfəndi, Əli bəy Zizikski, Xaçmazın Şıxlar kəndinin bəyləri, Həmdulla əfəndi, Qaçaq Mayıl və başqaları bu döyüşlərdə əsl qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişlər. "Qanlı dərə"də azərbaycanlılar, ləzgilər, tatlar və bu bölgədə yaşayan digər xalqlar əl-ələ verərək ermənіləri məhv etmiş, mart-aprel soyqırımını törədən daşnaklara layiqli cavab verilmişdir. Yerli əhalinin mütəşəkkil müqavimətinə rast gələn Hamazasp istəyinə nail ola bilməmişdi [4].

Bununla yanaşı, şahid ifadələri Quba əhalisinin tamamilə aciz qalmadığını da göstərir. "Qanlı dərə" ərazisində baş verən döyüşlər zamanı azərbaycanlılar, ləzgilər və digər yerli xalqlar birləşərək erməni daşnak dəstələrinə qarşı müqavimət göstərmişlər. Bu müqavimət Quba soyqırımının tam miqyasda həyata keçirilməsinin qarşısını almışdır.

1918-ci ilin Quba qəzasında baş vermiş zorakılıqlar həm Azərbaycan xalqının tarixində qanlı bir səhifə, həm də etnik və dini ayrı-seçkiliyin nəticəsi olaraq sistemli soyqırım siyasətinin nümunəsi olmuşdur. Şahid ifadələri göstərir ki, erməni silahlı dəstələri yalnız fiziki məhvetmə həyata keçirməmiş, həm də dini-mədəni irsi məhv etməklə müsəlman əhalinin kimliyini hədəfə almışdır. Digah kəndində məscidlərin, Quran nüsxələrinin və əsrlik əlyazmaların məhv edilməsi bu siyasətin mədəni soyqırımı elementlərini açıq şəkildə ortaya qoyur. Eyni zamanda, "Qanlı dərə"də azərbaycanlılar, ləzgilər və digər yerli xalqların nümayiş etdirdiyi birgə müqavimət, xalqın həm özünü, həm də mədəni irsini qorumaq üçün göstərdiyi əzmin və qəhrəmanlığın dəlili olaraq tarixdə unudulmaz iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abışov V.Ş. *Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı.* Bakı: Elm, 2017. – 96 s.
2. Bayramova R.Q. *Azərbaycanın Quba bölgəsi tarixin dönüş mərhələsində (1917-1920-ci illər).* Bakı: 2018. – 236 s.
3. Gözəlova N. *Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920).* Bakı: 2017. – s. 73
4. Hüseynova L. "Quba qırğınları Bakı, Şamaxı qətliamlarının davamı idi." https://mod.gov.az/az/pre/22139.html
5. Məlikməmmədov M. *1918-ci il Quba faciəsi. Qanlı dərə.* Bakı: Elm, 2009. – 415 s.
6. Rüstəmova S.T. *Quba Aprel-May 1918-ci il müsəlman qırğınları şəkil və sənədlərdə.* Bakı: 2013. – 316 s.

OTELLƏRİN ONLAYN GÖRÜNÜRLÜYÜNÜN OSA-LAR VASİTƏSİLƏ TƏHLİLİ: MİNGƏÇEVİR ŞƏHƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ

Analysis of Hotels' Online Visibility through OSAs: The Case of Mingachevir City

SAMİR ZAMANOV[1]
Samir Zamanov[1]
zsamir962@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-6440-0421

KƏNAN ABBASOV[1]
Kenan Abbasov[1]
kanan.abbasov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0007-2332-586X

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi Mingəçevir şəhərində fəaliyyət göstərən mehmanxana müəssisələrinin onlayn səyahət agentliklərində (OSA) görünürlük səviyyəsini təhlil etmək və bu görünürlüyə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat regional turizm destinasiyalarında yerləşən otellərin rəqəmsal platformalarda necə təmsil olunduğunu üzə çıxarmaqla mövcud ədəbiyyatda müşahidə edilən empirik boşluğun qismən doldurulmasını hədəfləyir.
Araşdırmada deskriptiv və kəmiyyət yönümlü metodlardan istifadə edilmişdir. Empirik məlumat bazası Booking.com, Trivago və TripAdvisor platformalarından açıq mənbələr əsasında toplanmış ikincil məlumatlara əsaslanır. Otellərin adı, tipi, reputasiya göstəriciləri (reytinq), istifadəçi rəylərinin sayı kimi dəyişənlər sistemləşdirilmiş, təsviri statistika və müqayisəli analiz metodları ilə təhlil edilmişdir. Platformalararası fərqlər, rəqəmsal kontentin istifadəsi və rəy aktivliyi ayrıca qiymətləndirilmişdir.
Tədqiqatın əsas nəticələri Mingəçevir şəhərindəki otellərin OSA-larda görünürlüyünün qeyri-bərabər və əsasən passiv xarakter daşıdığını göstərir. Xüsusilə Booking və Trivago platformalarında nisbətən daha yüksək aktivlik müşahidə olunsa da, bir çox otellərdə rəy sayı və reputasiya göstəriciləri aşağı səviyyədədir. Rəy sayı və kontent keyfiyyəti yüksək olan otellərin platformalarda daha üstün mövqelər əldə etdiyi müəyyən edilmişdir.
Nəticə etibarilə, araşdırma göstərir ki, rəqəmsal reputasiya idarəçiliyinin zəifliyi və strateji onlayn görünürlük yanaşmasının olmaması Mingəçevirin turizm potensialının tam reallaşdırılmasına mane olur. Məqalə regional otellər üçün OSA əsaslı rəqəmsal strategiyaların əhəmiyyətini elmi və praktik baxımdan ön plana çıxarır.

Açar sözlər: *onlayn görünürlük, onlayn səyahət agentlikləri, otel reputasiyası, Mingəçevir, rəqəmsal turizm.*

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze the level of visibility of hotel establishments operating in the city of Mingachevir in online travel agencies (OSA) and to identify the main factors affecting this visibility. The study aims to partially fill the empirical gap observed in the existing literature by revealing how hotels located in regional tourism destinations are represented on digital platforms. The study used descriptive and quantitative methods. The empirical database is based on secondary data collected from open sources from Booking.com, Trivago and TripAdvisor platforms. Variables such as hotel name, type, reputation indicators (rating), number of user reviews were systematized and analyzed using descriptive statistics and comparative analysis methods. Differences between platforms, use of digital content and review activity were assessed separately.
The main results of the study show that the visibility of hotels in the city of Mingachevir in OSA is uneven and mainly passive. Although relatively high activity is observed on the Booking and Trivago platforms in particular, many hotels have low review counts and reputation indicators. It has been determined that hotels with high review counts and content quality have achieved superior positions on the platforms.
In conclusion, the study shows that the weakness of digital reputation management and the lack of a strategic online visibility approach hinder the full realization of Mingachevir's tourism potential. The article highlights the importance of OSA-based digital strategies for regional hotels from a scientific and practical perspective.

Keywords: *online visibility, online travel agencies, hotel reputation, Mingachevir, digital tourism.*

GİRİŞ

Qonaqpərvərlik sənayesində köklü dəyişiklər gətirən və struktur, proses və taktiki səviyyələrdə təsirə malik olan rəqəmsallaşma bu günün aktual məsələlərindəndir. Süni intellekt alətləri, Big Data texnologiyaları, əşyaların interneti, artırılmış reallıq kimi müasir transformasiya texnologiyaları xidmət əməliyyatlarından müştəri münasibətlərinə qədər bütün dəyər zəncirini dəyişdirən dəyər əsaslı paradiqmalarını, nəzəriyyə və yanaşmaları

yenidən dizayn edir (Suder və b. 2024). Xüsusilə, individual yanaşma ilə meydana çıxan xidmətlər, mobil tətbiqlər və online rezervasiya sistemləri otel biznesləri üçün rəqabət üstünlüyü qazanmaqda həlledici vasitələrə çevrilib (Oliinyk və b. 2022). Otel sənayesi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində aparıcı sahələrdən biri kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən bütün otellər bu gün çalışır ki, online sferada görünürlüyü artsın, daha çox potensial turistlərə əlçatanlıq olsun.

Müasir dövrdə qonaqpərvərlik sənayesində online səyahət agentliklərinin rolu artmaqda davam edir. Online səyahət agentlikləri turizm xidmətləri təqdim edən və turistlər üçün otel rezervasiyası, aviabilet satışı, kruiz satışı, transfer və rent a car xidmətləri təqdim edən platformalardır. OSA-lar ənənəvi turizm agentliklərindən fərqli olaraq turistlər üçün daha dinamik xidmətlər təqdim edir. Belə ki, turistlər OSA-lar vasitəsilə otel haqqında müştəri rəyləri ilə tanış ola bilir, otelin və nömrələrin şəkil və videoları ilə tanış olur, qiymətləri müqayisə edə bilir və dəyərləndirmə apara bilir. (HotelRunner, 2013) Otellər OSA-lar üzərindən daxil olan rezervasiyalar qarşılığında onlara 3-25% aralığında komissiya haqqı ödəyirlər. Hər bir OSA-nın qiymət siyasəti fərqlidir.

Onlayn Səyahət Agentlikləri (OSA) istehlakçıların əksəriyyəti üçün səyahət məhsullarının əldə edilməsində əsas vasitəyə çevrilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar 90-cı illərin ortalarında atılmışdır: mehmanxana satışı üzrə "Travelweb", uçuşlar üzrə "Internet Travel Network" və nəhayət, 1995-ci ildə turizm təcrübələri (turlar və fəaliyyətlər) üzrə "Viator" fəaliyyətə başlamışdır. Həmin dövrdən etibarən OSA bazarı 475 milyard dollar həcmində böyümüşdür və 2030-cu ilə qədər bu rəqəmin 1 trilyon dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Hazırda ümumi səyahət gəlirlərinin üçdə iki hissəsi məhz OSA-lar vasitəsilə reallaşdırılır. "Phocuswright" və "Arival"ın araşdırmalarına görə, onlayn rezervasiyaların payı 2019-cu ildəki 17 faizdən 2021-ci ildə 30 faizə qədər yüksəlmişdir. Eyni tədqiqata əsasən, 2019-cu ildə OSA-lar turizm təcrübələri üzrə ümumi rezervasiyaların cəmi 3 faizini təşkil edirdi. 2021-ci ildə bu göstərici 4 faizə yüksəlmiş, 2025-ci ilə qədər isə 7 faiz olacağı gözlənilir. Bu, gəlirlərin 8 milyard dollardan 2025-ci ilin sonuna qədər 20 milyard dollara qədər artması deməkdir. Beləliklə, son 20 il ərzində OSA-lar böyük bir inkişaf yolu keçmişdir (Palisis, t,y).

Otellərdə onlayn görünürlük anlayışı internetin və sosial media platformalarının, OSA-ların inkişafı nəticəsində meydana çıxdı. Online görünürlük rəqəmsal platformalarda (internet resursu, sosial media platformaları, axtarış motorları, OSA platformaları və s.) nə qədər tez tapılması, cəlbediciliyi, potensial və real müştərilərlə kommunikasiyanın qurulması mənasını verir. Otel sahibləri bunu effektiv kontent istehsalı, SEO, Rəqəmsal marketinq strategiyası və SMM vasitəsilə edə bilər və rezervasiyalarını artıra bilər (Grada, 2025)

OSA-larda sadəcə "mövcud olmaq" kifayət deyil. Potensial qonaqlar tərəfindən OSA rezervasiyalarının həyata keçirilməsi üçün sizin elanınız tapılmalıdır. Bu səbəbdən həmin platformalarda güclü görünürlük əsas şərtdir.

Müəssisələrin OSA axtarış nəticələrində görünmə ardıcıllığı rezervasiya qərarlarına ciddi şəkildə təsir göstərir. Səyahətçilər adətən axtarış nəticələrinin yuxarı sıralarında yer alan mülkləri seçməyə meyllidirlər, çünki həmin variantların ən uyğun və ən yüksək reytinqli olduğu qəbul edilir.

Bir çox istifadəçi heç vaxt birinci səhifədən aşağıya enmir. Bunu nəzərə alaraq, OSA-lar ən görkəmli mövqeləri yüksək konversiya dərəcəsinə (satışa çevrilmə faizi) və aşağı ləğv riskinə malik elanlar üçün ayırırlar. Bu yüksək sıralarda həmçinin platforma üçün digər etibarlı gəlir mənbəyi olan və "sponsorlu elanlar" kimi tanınan ödənişli yerləşdirmələr də mövcuddur (Lighthouse, 2025).

Regional otellərin OSA-larda zəif təmsil olunması əsasən resurs məhdudiyyətləri, rəqəmsal bilik səviyyəsinin aşağı olması və platforma alqoritmlərinin böyük brendlərə üstünlük verməsi ilə izah olunur. Kiçik və regionlarda yerləşən müstəqil otellər peşəkar rəqəmsal marketinq, dinamik qiymətləmə və kontent idarəetməsi üçün zəruri maliyyə və insan resurslarına malik olmadıqları üçün OTA-larda aşağı sıralarda görünürlər. Nəticədə, bu otellər potensial turistlərin axtarış nəticələrində kifayət qədər diqqət çəkmir və rezervasiya həcmləri məhdudlaşır (Buhalis & Law, 2008).

Digər mühüm amil OTA platformalarında tətbiq olunan sıralama və görünürlük mexanizmləridir. Alqoritmlər adətən yüksək doluluq dərəcəsi, çoxsaylı istifadəçi rəyləri və aktiv kampaniyalar aparan otelləri ön plana çıxarır ki, bu da əsasən iri şəhər və beynəlxalq şəbəkə otellərinə üstünlük yaradır. Regional otellər isə az sayda rəy, aşağı brend tanınırlığı və kampaniyalara qoşulmaq imkanlarının məhdudluğu səbəbindən "görünürlük tələsi" ilə üzləşirlər. Bu vəziyyət onlayn platformalarda struktur bərabərsizliyi formalaşdıraraq region otellərinin rəqabət qabiliyyətini zəiflədir (Eisfeld, 2020).

Mingəçevir şəhəri Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda çox strateji bir mövqeydə yerləşir. Belə ki, Mingəçevir şəhəri həm Gəncə-Qazax istiqamətində, həm də Şəki-Zaqatala istiqamətində tranzit rolu oynayır. Eyni zamanda şəhərin turizm imkanları cəhətdən zənginliyi turistlər üçün alternativ təcrübələrə imkan açır. Mingəçevir su anbarı və Varvara su anbarı arasında Kür çayının bolsululuğu və böyük bir ərazini əhatə etməsi, Kür çayında yerləşən adaların quş müşahidəsi təcrübələri, su idman növləri üzrə fərqli təcrübələri, buxtalarda 3S (Sea – dəniz, Sun – Günəş, Side – Sahil) modeli üzrə çimərlik turizmi imkanları, şəhərdə yerləşən Alban və Alman irsi nümunələri, turistlər üçün böyük imkanlar açır (Mingəçevir şəhər İH, 2025).

Şəhərdə yerləşən otellərin mövqeyi, otaqlarının həm dənizə baxan (view Sea), həm küçəyə baxan (view Street) turitlər üçün fərqli imkanlar açır. Ancaq OSA-larda axtarış apardığımız zaman görünürlüyün zəif olması, reputasiyaların aşağı olması kimi hallarla rastlaşırıq. Mingəçevir otellərinin demək olar ki, ən böyük problemi OSA-larda görünürlük əldə etməsi, OSA-lar vasitəsilə böyük turist kütləsini cəlb etməsi, şəhərdə turistlər üçün əyləncə və təcrübə imkanları təqdim edən xidmət müəssisələrinin zəif olmasıdır.

Mövcud ədəbiyyatlarda OSA-ların qlobal və iri şəhər otellərinə təsiri geniş araşdırılsa da, Azərbaycanın regional şəhərlərində, xüsusilə Mingəçevir kimi tranzit və alternativ turizm potensialına malik ərazilərdə yerləşən otellərin OSA-lardakı real görünürlük səviyyəsinin empirik təhlili kifayət qədər aparılmamışdır.

Bu tədqiqatın məqsədi Mingəçevir şəhərində fəaliyyət göstərən otellərin onlayn səyahət agentliklərində (OSA) görünürlük səviyyəsini təhlil etmək və bu görünürlüyə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda desk research, OSA platformalarının müqayisəli təhlili və kontent-analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Otellərin online görünürlüyü istiqamətində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Ancaq hər bir tədqiqat konkret kriteriyalar üzərində aparılmışdır. Tədqiqatların aparıldığı destinasiyaların özünəməxsus xüsusiyyətləri bu tədqiqatları bir-birindən fərqləndirir.

Garda (2025) Konya şəhərində otellərin internet resurslarının rəqəmsal görünürlüyünü müasir meyarlarla qiymətləndirir. O tədqiqatda online görünürlüyə təsir edən kontentin keyfiyyəti, responsivlik və aksesibilik kimi meyarların əhəmiyyətindən bəhs edir. Eyni zamanda Garda (2025) şəhərdə yerləşən 4-5 ulduzlu otellərə fokuslandığından daha kiçik yerləşmə müəssisələrini təhlil edə bilməmişdir. Bu araşdırma Konya (Türkiyə) otellərinin veb-

saytlarının dijital görünürlüğünü müasir kriteriyalarla qiymətləndirir və kontentin keyfiyyəti, mobil uyğunluq və aksesibilik kimi faktorların əhəmiyyətini göstərir. Tədqiqatda yalnız internet resursları təhlil edilmiş, OSA-ları, sosial media platformaları, mobil tətbiqlər və müştəri feedbackları nəzərə alınmamışdır (Grada, 2025)

Zakaria Belkhamza, Malaziyadakı otellərin online görünürlüyü istiqamətində apardığı tədqiqatda kəmiyyətə əsaslanan veb-məzmun təhlili metodundan istifadə edərək Sabah bölgəsini təhlil etmişdir. Tədqiqatın yalnız otellərin internet resursları üzərindən aparılması digər resursların təhlil imkanı olmamışdır.

Smithson (2011) apardığı tədqiqatında İspaniyada yerləşən kiçik və orta ölçülü otellərin online görünürlüyünün rəqabətə və mənfəətə təsirini araşdırmışdır. Tədqiqatda SABI adlı açıq məlumat bazasından əldə etdiyi məlumatları reqressiya modeli ilə təhlil etmişdir. Resurslara əsaslanan yanaşma ilə online görünürlük otellər üçün fərqləndirici amil kimi dəyərləndirilmiş və və yeni müştərilərin cəlb edilməsi, həmçinin doluluq səviyyəsinin artırılması vasitəsilə təşkilati fəaliyyətin daha yüksək nəticələr göstərməsinə imkan yaradır. (Simthson, 2011)

Neirotti və digərlər (2016) otellərin sosial media funksiyalarının tətbiqi ilə əldə edəcəyi faydalaarı təhlil edib. Onlar bu məqaəslə 2004-2012-ci illərdə 200-dən çox kiçik və orta otellərin Tripadvisor platformasında 50 mindən çox istifadəçi rəyini toplayaraq analizlər aparıblar. Ancaq, tədqiqatlarında digər platformaların istifadə olunmaması nəticələrin nə dərəcədə real vəziyyətə istiqamətləndiyini öyrənməkdə çətinlik yaradır. Onların gəldiyi nəticəyə görə TripAdvisor-da istifadəçi tərəfindən yaradılan rəylərdən onlayn reytinqlər otel gəlirlərinin artımına müsbət təsir göstərir ki, bu da ümumi mənfəət marjalarına mənfi təsirdən daha çoxdur. Beləliklə, səyahətçilər üçün onlayn icmalarda istifadəçi tərəfindən yaradılan rəylərin artan əhəmiyyəti otel rəqabətini vahid mənfəət marjasından həcmlərə və daha yüksək otaq doluluğu nisbətlərinə doğru dəyişir, onlayn pərakəndə satıcılar onlayn əməliyyatlarda yaradılan dəyərin çox hissəsini sosial media funksiyaları vasitəsilə əldə edir və xalis gəlirliliyə məhdud təsir göstərir. Lakin, daha yüksək ulduz reytinqinə, daha aşağı yerli rəqabət dərəcəsinə və məşhur məkanlardan kənarda lokallaşdırılmış otellərin ümumi və xalis gəlirliliyində onlayn görünürlükdən daha çox fayda əldə etdikləri aşkar edilmişdir.

Türk tədqiqatçılar Saçlı və Yurtlu (2020) inkişaf edən texnoloji avadanlıqlar fonunda otellərin potensial müştərilər üçün əlçatanlığını araşdırmaq məqsədi ilə Hatay əyalətində tədqiqat təşkil edirlər. Tədqiqat çərçivəsində otellərin hansı OSA-ları istifadə etməsi və əldə etdiyi faydalar təhlil edilmişdir. Əldə olunan nəticələrə görə otellərin online görünürlüyü nömrələrin satışına birbaşa təsir edir. Tədqiqatçılar müsahibə üsulundan istifadə etdiklərindən əyalətdəki bütün otelləri nəzərə ala bilməmişdilər. Digər otellərin nə kimi fayda əldə etdikləri və ya qarşılaşdıqları problemlər tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

2015-ci ildə Özer tərəfindən aparılan bir tədqiqatda otellərin rəsmi internet resurslarına əsasən müştəri sadiqliyi baxımından mükafat və hədiyyə kimi maddi faydaları tətbiq etdikləri müəyyən edilmiş, maddi olmayan prestij qazandıran üstün xidmət tətbiqlərinin isə yetərsiz olduğu aşkar edilmişdir. Asmadilli və Yüksek (2018) tərəfindən aparılan başqa bir tədqiqatda isə otel veb səhifələri Əlaqə, Nəviqasiya, Funksionallıq, Marketinq və Məzmun olmaq üzrə beş meyar üzrə araşdırılmışdır. Tədqiqatda Marketinq və Nəviqasiya meyarlarında qismən kifayət qədər, digər meyarlarda isə yetərsiz olduğu müəyyən edilmişdir. Yuxarıda göstərilən məzmun analizinə yönəlmiş bu işlər daha çox interfeys dizaynı və istifadəçi dostu funksionallıqlar üzərində cəmləşmişdir. Nəticə etibarilə, ədəbiyyatda bu tip kəmiyyət yönümlü tədqiqatlara tez-tez rast gəlinir, lakin onlayn rezervasiya imkanları, marketinq strategiyaları və qiymət təyini barədə dərin keyfiyyət yönümlü analiz tədqiqatlarının sayının olduqca az olduğu müşahidə edilir.

Andriyevski və Safranova (2023) apardığı tədqiqatlarında sadəcə Baltschug Kempinski Moscow, Four Seasons Hotel Moscow and Standard Moscow otellərinin veb səhifələrini təhlil etmişlər. Onlar digər otelləri və OSA platformaları üzərində araşdırmalar aparmamış və digər tədqiqatçılarında araşdırmalarında bu boşluğun olduğunu qeyd etmişlər (Андриевский & Сафронова, 2023)

Bu tədqiqatda Mingəçevir şəhərində yerləşən otellərin sadəcə online səyahət agentliklərində görünürlüyü təhlil edilmişdir. Sosial media platformaları və otellərin rəsmi internet resursları tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatın aparılmasında deskriptiv və kəmiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat obyekti kimi şəhərdə fəaliyyət göstərən və online səyahət agentliklərində görünürlüyə malik olan otellər seçilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində bu otellərin OSA-larda görünürlüyü təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın empirik bazasını Mingəçevir şəhərində fəaliyyət göstərən mehmanxana müəssisələrinin oline səyahət agentliklərinin (Booking.com, Trivago və TripAdvisor) açıq mənbələrdən əldə edilən məlumatlar təşkil edir.

Məlumatların toplanması ikincil məlumatların təhlili (secondary data analysis) metodu əsasında aparılmışdır. Bunun üçün cari il ərzində qeyd olunan platformalarda mövcud olan otellərin profilləri manual şəkildə araşdırılmış və aşağıdakı göstəricilər üzrə məlumatlar sistemləşdirilmişdir:

- otelin adı,
- otelin tipi,
- reputasiya göstəricisi (reytinq),
- istifadəçi rəylərinin sayı,

Toplanan məlumatlar platformalar üzrə ayrıca cədvəllər formasında qruplaşdırılmış və sonradan müqayisəli təhlil üçün qrafiklər formatında təqdim edilmişdir.

Reputasiya göstəricisi və rəy sayı isə platformalar tərəfindən təqdim edilən faktiki statistik məlumatlar əsasında götürülmüşdür.

Toplanmış məlumatlar təsviri statistika və müqayisəli analiz metodları ilə təhlil edilmişdir. Eyni otelin fərqli platformalarda təqdimat səviyyəsi, reputasiya göstəricilərinin dəyişkənliyi və vizual kontentin istifadəsindəki fərqlər qarşılaşdırılmışdır. Bu yanaşma vasitəsilə:

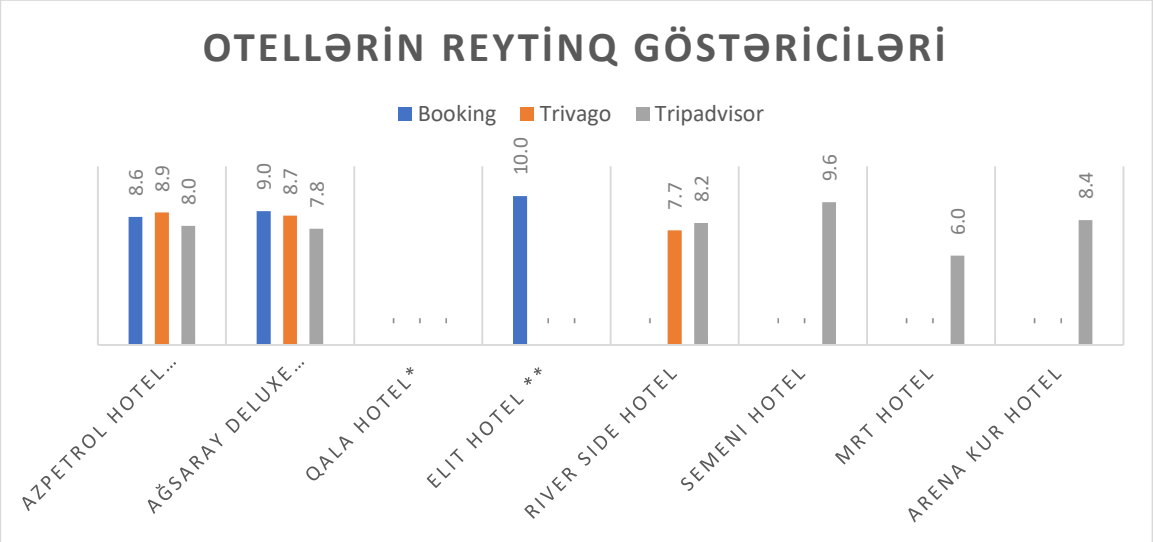
- platformalararası reputasiya fərqləri,
- otellərin rəqəmsal marketinq səviyyəsi,
- istifadəçi rəy aktivliyi ilə kontent keyfiyyəti arasındakı əlaqə müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, məlumatlar yalnız açıq mənbələrdən əldə edilmiş və platformalarda mövcud olmayan otellər araşdırmaya daxil edilməmişdir. Bundan əlavə, bəzi platformalarda rəy sayının az olması nəticələrin ümumiləşdirilməsində müəyyən məhdudiyyətlər yarada bilər.

MÜZAKİRƏ

Aparılan təhlil Mingəçevir şəhərində fəaliyyət göstərən mehmanxana müəssisələrinin beynəlxalq onlayn rezervasiya platformalarında rəqəmsal təqdimat səviyyəsinin qeyri-bərabər olduğunu göstərmişdir. Tədqiqat nəticələri otellərin reputasiya göstəriciləri, istifadəçi rəy aktivliyi və kontent keyfiyyəti baxımından platformalar üzrə ciddi fərqlərin mövcudluğunu ortaya qoyur.

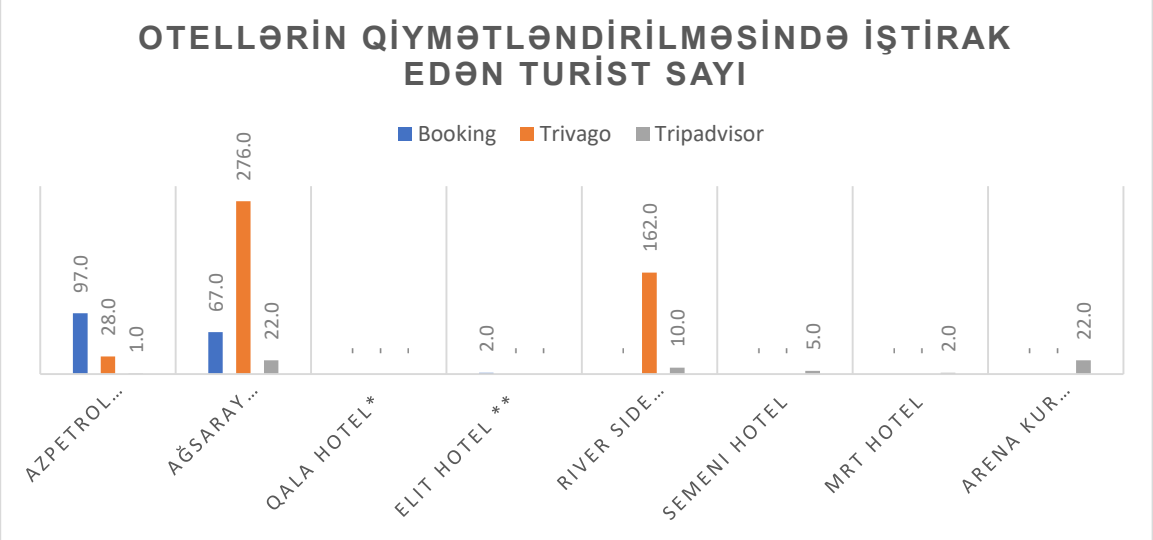
Şəkil 1. Platformalar üzrə reytinq göstəricisi

Mənbə: OSA-ların açıq məlumat mənbələri

OSA-lardan əldə olunan məlumatlar əsasında tərtib edilmiş qrafikdən də görünür ki (Şəkil 1.), Mingəçevir şəhərinin otellərinin OSA-larda görünürlüyü və təbliğatı olduqca zəifdir. Qrafikdə bəzi otellər sistemə yeni əlavə edilmiş (Qala Hotelinin rəhbərliyinin verdiyi məlumata görə), bəzilərinə isə hələ də qonaqlar rəy verməmişlər. Destinasiyada ən aktiv olan OSA-ların (Booking, Trivago, Tripadvisor) reytinqlərindən və rezervasiya filterlərindən əldə olunan nəticələrə görə şəhərdə ən aktiv görünürlüyə malik otellər Ağsaray Deluxe Hotel, Azpetrol mehmanxanası və River Side Hotelidir.

Şəkil 2. Platformalar üzrə qiymətləndirmədə iştirakçılıq

Mənbə: OSA-ların açıq məlumat mənbələri

Qrafikdən (Şəkil 2) göründüyü kimi, Trivago və Booking platformaları Mingəçevir otelləri üçün ən aktiv və informativ platforma kimi çıxış edir. Bu platformalarda yerləşdirilən otellər üzrə rəy sayı və reputasiya göstəriciləri digər platformalarla müqayisədə daha yüksəkdir. Bu hal Booking və Trivago platformalarının istifadəçi davranışına təsir gücünün və platformanın etibarlılıq səviyyəsinin yüksək olması ilə izah edilə bilər.

Digər otellərin isə platformalarda mövcudluğuna baxmayaraq, istifadəçi rəy aktivliyinin aşağı səviyyədə olduğu müşahidə edilmişdir. Bu, otellərin daha çox online görünürlük strategiyasının və rəy əsaslı qərarvermə mexanizminin zəif olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən son 10 ildə Mingəçevir şəhəri istiqamətində satılmış turizm zərflərinin sayı 157 paketdir. Yerli və xarici turist olmaqla şəhərə gələn və yerləşmə müəssisələrində gecələyən turistlərin sayı ortalama ildə 5737 nəfərdir. Ümumi şəhərdə yerləşən yerləşdirmə müəssisələrinin nömrə tutumunun eyni illər üzrə ortalama 249 çarpayı olduğunu nəzərə alsaq görərik ki, şəhərə gələn turistlərin böyük bir qismi ya OSA-lar vasitəsilə rezervasiya edir, ya da OSA-lar vasitəsilə məlumat alaraq birbaşa otellərlə əlaqəyə keçirlər.

Tədqiqat nəticələrindən aydın olur ki, Mingəçevir şəhərində yerləşən otellər OSA-larla işləməkdə çətinlik çəkirlər, video və foto materiallarda və kontentlərin yerləşdirilməsində maraqlı deyillər, online görünürlüklə bağlı fəaliyyət planı və strategiya mövcud deyil.

Aparılan tədqiqatın nəticələri otellərin onlayn görünürlüyü mövzusunda mövcud elmi ədəbiyyatda irəli sürülən əsas yanaşmalar və empirik tapıntılarla böyük ölçüdə uyğunluq təşkil edir. Ədəbiyyat icmalında qeyd edildiyi kimi, otellərin rəqəmsal platformalarda təqdimatı, xüsusilə OSA-lar üzərindəki aktivlikləri müasir turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir (Smithson, 2011; Neirotti və digərləri, 2016; Saçlı & Yurtlu, 2020).

Garda (2025) və Belkhamza (Zakaria) tərəfindən aparılan tədqiqatlarda onlayn görünürlük əsasən otellərin rəsmi veb-saytları üzərindən qiymətləndirilmiş, OSA-lar və istifadəçi tərəfindən yaradılan kontent nəzərə alınmamışdır. Halbuki Mingəçevir şəhəri üzrə aparılan bu tədqiqat göstərir ki, xüsusilə Booking, Trivago və Tripadvisor kimi beynəlxalq onlayn səyahət agentlikləri şəhərdə fəaliyyət göstərən otellər üçün əsas informasiya və qərarvermə mənbəyi rolunu oynayır. Bu fakt, Andriyevski və Safranova (2023) tərəfindən vurğulanan və ədəbiyyatda tez-tez qeyd edilən "platforma məhdudluğu" boşluğunu qismən doldurur və OSA-ların regional kontekstdə əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Neirotti və digərlərinin (2016) nəticələrinə uyğun olaraq, Mingəçevir şəhərində də istifadəçi rəylərinin və reytinqlərin otellərin onlayn reputasiyasının formalaşmasında həlledici rol oynadığı müşahidə edilmişdir. Şəkil 1 və Şəkil 2-də əks olunan nəticələr göstərir ki, rəy sayı və reputasiya göstəriciləri yüksək olan otellər (Ağsaray Deluxe Hotel, Azpetrol mehmanxanası və River Side Hotel) platformalarda daha yüksək görünürlük əldə etmiş və rezervasiya filtrlərində ön sıralarda yer almışdır. Bu hal Smithsonun (2011) resurslara əsaslanan yanaşması ilə səsləşərək, onlayn görünürlüyün otellər üçün strateji resurs kimi çıxış etdiyini bir daha təsdiqləyir.

Digər tərəfdən, tədqiqat nəticələri Saçlı və Yurtlunun (2020) vurğuladığı birbaşa satış–onlayn görünürlük əlaqəsini dəstəkləməklə yanaşı, Mingəçevir şəhərində bu əlaqənin sistemli şəkildə idarə olunmadığını ortaya qoyur. Otellərin bir hissəsinin platformalarda mövcud olmasına baxmayaraq, rəy aktivliyinin zəif olması və kontentin natamamlığı onların rəqəmsal reputasiya idarəçiliyinə yetərincə diqqət ayırmadığını göstərir. Bu isə, Özer (2015) və Asmadilli & Yüksek (2018) tərəfindən qeyd edilən funksionallıq və məzmun problemlərinin regional səviyyədə də aktual olduğunu nümayiş etdirir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Mingəçevir şəhərinə gələn turistlərin əhəmiyyətli bir hissəsi ya birbaşa OSA-lar vasitəsilə, ya da OSA-larda əldə etdikləri məlumatlar əsasında yerləşmə qərarı verir. Bu kontekstdə, şəhərdəki otellərin OSA-larda passiv mövqe tutması yalnız müəssisə səviyyəsində deyil,

bütövlükdə destinasiyanın rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr ədəbiyyatda tez-tez vurğulanan, lakin regional tədqiqatlarda kifayət qədər empirik əsaslandırılmayan bir məqamı – rəqəmsal reputasiya idarəçiliyinin və platforma əsaslı görünürlüyün destinasiyanın turizm potensialının reallaşdırılmasında həlledici rolunu – açıq şəkildə ortaya qoyur. Mingəçevir şəhəri üzrə aparılan bu tədqiqat göstərir ki, otellərin onlayn görünürlüyü hələ də fragmentar və qeyri-bərabər xarakter daşıyır və bu istiqamətdə vahid, strateji yanaşmanın formalaşdırılmasına ciddi ehtiyac mövcuddur.

NƏTİCƏ

Bu araşdırma Mingəçevir şəhərində fəaliyyət göstərən otellərin onlayn səyahət agentliklərində (OSA) görünürlük səviyyəsini təhlil etmiş və bu görünürlüyə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, şəhərdəki otellərin OSA-larda rəqəmsal təqdimatı əsasən passiv xarakter daşıyır və platformalar arasında ciddi fərqliliklər mövcuddur. Xüsusilə, Booking və Trivago kimi platformalarda bəzi otellər daha aktiv olsa da, ümumilikdə istifadəçi rəylərinin azlığı və kontent keyfiyyətinin aşağı olması otellərin görünürlüyünü məhdudlaşdırır. Reputasiya göstəriciləri və rəy sayı yüksək olan otellər platformalarda üstün mövqe qazanır ki, bu da rəqəmsal reputasiyanın və aktiv OSA idarəçiliyinin otellərin satış həcminə və turistlərin qərarına birbaşa təsirini təsdiqləyir.

Praktiki qənaətlər göstərir ki, Mingəçevir şəhərində yerləşən otellər üçün OSA-larda strateji onlayn görünürlük və rəqəmsal reputasiya idarəçiliyi yaratmaq əhəmiyyətlidir. Otellərin video və foto kontentlərin keyfiyyətinə diqqət yetirməsi, istifadəçi rəylərinin təşviqi və aktiv platforma idarəçiliyi onların daha yüksək mövqe əldə etməsinə və rezervasiya həcminin artmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, regional otellər üçün vahid onlayn marketinq strategiyasının hazırlanması və OSA-larla uzunmüddətli əməkdaşlığın qurulması tövsiyə olunur.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr aşağıdakılardır:

1. Mingəçevir şəhəri nümunəsi ilə yanaşı, digər regional şəhərlərdə də otellərin OSA-lardakı görünürlüyünün müqayisəli təhlili aparıla bilər.
2. Sosial media platformaları və otellərin rəsmi internet resurslarının OSA-larla birlikdə analizi, onlayn görünürlüyün daha geniş kontekstdə qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Andriyevski, Y. A., & Safronova, A. D. (2023). Otsenka veb-saytov gostinits v kontekste sravnitel'nogo analiza. *Rossiyskiye regiony: vzglyad v budushcheye*, *10*(1–2), 49–56. https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-veb-saytov-gostinits-v-kontekste-sravnitelnogo-analiza
2. Asmadilli, M., & Yüksek, G. (2018). Konaklama işletmelerinin web sayfa tasarımlarının pazarlama uygulamaları açısından incelenmesi: Eskişehir örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, *(1)*, 15–26. https://www.tutad.org/index.php/tutad/article/view/24/23
3. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism Management*, *29*(4), 609–623. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.01.005

4. Eisfeld, L. (2020). *How online product rankings influence sellers' pricing and visibility: Evidence from the hotel industry*. Toulouse School of Economics. https://luiseeisfeld.github.io/assets/docs/HotelRankings_Eisfeld_TSE.pdf
5. Garda, B. (2025). Otel web sitelerinde dijital görünürlük analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *36*(2), 121–143. https://doi.org/10.17123/atad.1664345
6. Hashim, N. H., Murphy, J., & Hashim, N. (2011). A study of the exposure of hotels' information on the Internet: A case study of Sabah hotels of Malaysia. *Journal of Internet and e-Business Studies*, 2011, Article ID 37949. https://www.icommercecentral.com/open-access/a-study-of-the-exposure-of-hotels-information-on-the-internet-acase-study-of-sabah-hotels-of-malaysia.php?aid=37949
7. HotelRunner. (2013). *Turizmde OSA nedir? Online seyahat acentelerinin rolü*. https://hotelrunner.com/tr/blog/satis-pazarlama/online-seyahat-acentesi-OSA-nedir/
8. Lighthouse. (2025). *The independent hotelier's guide to boosting OTA visibility*. https://www.mylighthouse.com/resources/blog/independent-hotelier-guide-boost-ota-visibility
9. Mingəçevir Şəhər İcra Hakimiyyəti. (2024, May 21). *Mingəçevir Regional Turizm İdarəsinin əhatə dairəsinə daxil olan turizm destinasiyalarının təbliğatı davam edir*. http://mingechevir-ih.gov.az/az/news/mingecevir-regional-turizm-idaresinin-ehate-dairesine-daxil-olan-turizm-destinasiyalarinin-tebligati-davam-edir.html
10. Neirotti, P., Reguseo, E., & Paolucci, E. (2016). Are customers' reviews creating value in the hospitality industry? Exploring the moderating effects of market positioning. *International Journal of Information Management*, *36*(6), 1133–1143. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0268401216301049
11. Oliinyk, O., Krasovskyi, S., Vasylenko, O., Prykhod'ko, K., Pliuta, O., & Tonkykh, O. (2022). Digitalization of business processes in the hospitality industry. *Economic Affairs*, *67*(4s), 725–733. https://www.researchgate.net/publication/365497731_Digitalization_of_Business_Processes_in_the_Hospitality_Industry
12. Özer, S. U. (2015). İstanbul'da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin müşteri sadakat programlarının içerik analizi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 134–157. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1355808
13. Palisis. (n.d.). *What is an online travel agency (OSA)?* https://www.palisis.com/resources/what-is-an-online-travel-agency/
14. Saçlı, Ç., & Yurtlu, M. (2020). Otellerin çevrimiçi rezervasyon motoru kullanımı ve yorum siteleri entegrasyonu üzerine nitel bir araştırma: Hatay otelleri örneği. *Turizm Akademik Dergisi*, *7*(2), 37–59. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1000499
15. Smithson, S. (2011). Online visibility as a source of competitive advantage for small- and medium-sized tourism accommodation enterprises. *Service Industries Journal*, *31*(10), 1573–1587. https://www.researchgate.net/publication/233122135_Online_visibility_as_a_source_of_competitive_advantage_for_small-_and_medium-sized_tourism_accommodation_enterprises
16. Suder, M., Duda, J., Kusa, R., & Mora-Cruz, A. (2024). At the crossroad of digital and tourism entrepreneurship: Mediating effect of digitalization in hospitality industry. *European Journal of Innovation Management*, *27*(4), 1057–1081. https://www.researchgate.net/publication/364811760_At_the_crossroad_of_digital_and_tourism_entrepreneurship_mediating_effect_of_digitalization_in_hospitality_industry

REGIONAL İQTISADI İNKIŞAFDA DAYANIQLI TURIZM TƏŞƏBBÜSLƏRININ EFFEKTIVLIYI

Effectiveness of Sustainable Tourism Initiatives In Regional Economic Development

TƏRANƏ SÜLEYMANOVA
Tarana Suleymanova
tarana.suleymanova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-8797-5067
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Dayanıqlı turizm son onillikdə regional iqtisadi inkişaf strategiyalarının mərkəzinə yerləşmiş, ənənəvi kütləvi turizm modelinə alternativ olaraq geniş qəbul olunmuşdur. Bu tədqiqat dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin regional iqtisadi göstəricilərə — məşğulluq, yerli gəlir generasiyası, infrastruktur inkişafı və iqtisadi diversifikasiya — olan təsirini sistemli şəkildə qiymətləndirir. Müqayisəli vəziyyət tədqiqatı (comparative case study) metodologiyasına əsaslanan araşdırmada Costa Rica, Bhutan, İslandiya, Sloveniya və Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsindən alınan empirik məlumatlar analiz edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, effektiv şəkildə planlaşdırılmış dayanıqlı turizm təşəbbüsləri regional ÜDM-ə ortalama 8–14% töhfə verə bilir, kənd məşğulluğunu 12–19% artırır və yerli sahibkarlığın inkişafı üçün güclü multiplikator effekti yaradır. Bununla yanaşı, tədqiqat həm də uğurlu nümunələrlə uğursuz nümunələri fərqləndirən kritik uğur amillərini müəyyənləşdirir: maraqlı tərəflərin inteqrasiyası, davamlılıq maliyyə modeli, yerli mülkiyyətçilik prinsipi və ekoloji daşıma qabiliyyətinin nəzərə alınması bu amillərin irəlidə gəlir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm, regional inkişaf, eko-turizm, yerli iqtisadiyyat, multiplikator effekti.*

ABSTRACT

Sustainable tourism has become a central element of regional economic development strategies over the past decade and has gained wide acceptance as an alternative to the traditional mass tourism model. This study systematically evaluates the impact of sustainable tourism initiatives on regional economic indicators such as employment, local income generation, infrastructure development, and economic diversification. The research is based on a comparative case study methodology, analyzing empirical data from Costa Rica, Bhutan, Iceland, Slovenia, and the Sheki–Zagatala region of Azerbaijan. The findings indicate that well-planned sustainable tourism initiatives can contribute 8–14% to regional GDP on average, increase rural employment by 12–19%, and create a strong multiplier effect for the development of local entrepreneurship. In addition, the study identifies key success factors that differentiate successful cases from unsuccessful ones. These include stakeholder integration, sustainable financing models, the principle of local ownership, and consideration of environmental carrying capacity.

Keywords: *Sustainable tourism, regional development, ecotourism, local economy, multiplier effect.*

GİRİŞ

Turizm dünya iqtisadiyyatının ən böyük sektorlarından biri olaraq qalmaqda davam edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) 2024-cü il məlumatlarına görə, beynəlxalq turizm gəlirləri 2023-cü ildə 1,66 trilyon ABŞ dollarını keçmiş, qlobal ÜDM-in 9,1%-ni, məşğulluğun isə 10,3%-ni formalaşdırmışdır. Bu rəqəmlər turizmin makroiqtisadi əhəmiyyətini açıqca nümayiş etdirir. Lakin rəqəmlərin arxasında daha mürəkkəb bir mənzərə mövcuddur: ənənəvi kütləvi turizm modeli həm gəlir bərabərsizliyini — turistdən toplanılan pul yerli iqtisadiyyata çökməkdənsə xarici şirkətlərə axır —, həm ekoloji dağıntını, həm də sosial-mədəni parçalanmanı gücləndirir.

Bu ziddiyyətin fərqinə varan akademik və siyasət toplumu 1980-ci illərdən etibarən «dayanıqlı turizm» konseptini formalaşdırmağa başlamışdır. 1987-ci ildə Brundtland Komissiyasının «gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyətini kompromis etmədən

cari nəsillərin ehtiyaclarını qarşılayan inkişaf» şəklindəki tarixi tərifi dayanıqlı turizm konseptinin ümumi nəzəri dayağı olmuşdur. Bu çərçivədə dayanıqlı turizm iqtisadi gəliri maksimallaşdırmaq, ekoloji mühiti qorumaq və yerli əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaq arasında dinamik bir balansı hədəfləyir.

Azərbaycan bu mövzu üçün xüsusilə maraqlı bir nümunə ölkəsi təşkil edir. Hökumətin qeyri-neft iqtisadiyyatının diversifikasiyası strategiyası çərçivəsində turizm prioritet sektor elan edilmiş, «Azərbaycan 2030» konsepsiyasında isə dayanıqlı turizmin inkişafı xüsusi hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Kənd turizmi, eko-turizm, mədəni-tarixi turizm sahəsindəki potensial — xüsusilə Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara bölgələrinin imkanları — bu siyasətin əməliyyat zəminini formalaşdırır.

Tədqiqat dörd əsas sual ətrafında qurulmuşdur:

1) Dayanıqlı turizm regional iqtisadi inkişafa hansı kanallar vasitəsilə töhfə verir?

2) Müxtəlif ölkə nümunələrindəki effektivlik göstəriciləri nədir?

3) Dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin uğurunu müəyyən edən kritik amillər hansılardır?

4) Azərbaycanın regional turizm siyasəti üçün nə kimi tövsiyələr müvafiqdir?

TƏDQİQATIN METODOLOGİYASI

Tədqiqat çoxlu vəziyyət tədqiqatı (multiple case study) metodologiyasına əsaslanır — Yin (2014) tərəfindən kodlaşdırılmış bu yanaşma mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisələrin kontekstə həssas şəkildə araşdırılması üçün uyğun sayılır. Vəziyyət seçimindəki iki əsas meyar nümunənin coğrafi-inkişaf müxtəlifliyi və mövcud kəmiyyət məlumatlarının zənginliyi olmuşdur. Costa Rica (tropik eko-turizm modeli), Bhutan (yüksək dəyər-aşağı həcm strategiyası), İslandiya (geotermik-ekoloji turizm), Sloveniya (dağlıq eko-destinasiya) və Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsi (inkişafın ilkin mərhələsi) müqayisəli analiz üçün seçilmişdir.

İkincil məlumat mənbələri arasında UNWTO, OECD, Dünya Bankı, Avropa Turizm Komissiyası, IUCN (Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı) hesabatları, habelə yerli statistik orqanların açıq məlumat bazaları yer alır. Birincil məlumatlar Şəki-Zaqatala bölgəsindəki 14 yerli turizm subyekti — otel sahibləri, tur operatorları, kənd sakinləri, bölgə icra hakimiyyəti nümayəndələri — ilə aparılan müsahibə vasitəsilə əldə edilmişdir. Kəmiyyət göstəriciləri üçün 2015–2023-ci illəri əhatə edən longitudinal panel məlumatları analiz edilmişdir.

Effektivliyin ölçülməsində «Üçlü Alt Xətt» (Triple Bottom Line – TBL) çərçivəsindən istifadə edilmişdir: iqtisadi effektivlik (gəlir, məşğulluq, multiplikator), ekoloji effektivlik (karbon izi, bioloji müxtəliflik, su istifadəsi) və sosial effektivlik (yerli mülkiyyətçilik, mədəni davamlılıq, həyat keyfiyyəti) ayrıca qiymətləndirilmiş, sonra inteqral effektivlik indeksi hesablanmışdır.

Dayanıqlı turizm və regional inkişaf: konseptual çərçivə

UNWTO-nun 2005-ci il tərifi dayanıqlı turizmi «ziyarətçilərin, sənayenin, ətraf mühitin və ev sahibi icmaların ehtiyaclarını tam nəzərə alan turizm» kimi müəyyənləşdirir. Bu tərif üç sütun üzərindədir: iqtisadi davamlılıq (gəlirin yerl iqtisadiyyata çökməsi), ekoloji dürüstlük (təbii resurslara zərər verməmək) və sosial ədalət (yerli əhali üçün ədalətli pay). Konseptin tarixi inkişafında isə üç mühüm mərhələ ayırd edilə bilər.

Birinci mərhələ (1980–1995): eko-turizm anlayışının yaranması və kütləvi turizmin ekoloji dağıntısına reaksiya kimi dayanıqlılıq çağırışının formalaşması. İkinci mərhələ (1995–2010): dayanıqlı turizm standartlarının (Green Globe, GSTC sertifikatlaşdırması)

institutlaşması, hökumətlərin siyasət alətləri kimi dayanıqlılığı önəm verməsi. Üçüncü mərhələ (2010–bu gün): iqlim dəyişikliyi, COVID-19 pandemiyasının turizm sənayesinə ciddi təsiri və sonrakı bərpa mərhələsi ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə dayanıqlı turizm yalnız alternativ yanaşma deyil, həm də turizm sektorunun gələcək inkişafı üçün zəruri strategiya kimi qəbul edilir. "Build back better" ("daha yaxşı şəkildə yenidən qurmaq") konsepsiyası bu mərhələnin əsas yanaşmalarından biri hesab olunur.

Turizmin regional iqtisadiyyata təsirini analiz etmək üçün iqtisad elminin güclü bir analitik aləti mövcuddur: turizm multiplikatoru. Bu konsept turistin xərclədiyinin yalnız bir hissəsinin deyil, o pulun lokal iqtisadiyyatda dövriyyəyə girərək çoxaldığının hesabıdır. Turist bir manat xərcləyir, otel işçisi əmək haqqını aldıqda yerli bazardan mal alır, bu bazarın sahibi isə həmin gəliri başqa şirkətdə xərcləyir — bu zəncir davam etdikcə ilkin xərc regional gəlirə çevrilir.

Keynes-Kahn multiplikator modelindən yaranan turizm multiplikatorunun dəyəri adətən 1,5 ilə 3,5 arasında dəyişir — yəni 1 dollar turizm gəliri regional iqtisadiyyatda 1,5–3,5 dollar iqtisadi aktivlik yaradır. Lakin bu rəqəm yerli iqtisadiyyatın inteqrasiya dərəcəsinə, «sızma» (leakage) effektinin — gəlirin yerli iqtisadiyyatdan xarici şirkətlərə axması — miqyasına və turizm növünə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Dayanıqlı turizmin multiplikatoru kütləvi turizmdən adətən daha yüksəkdir, çünki yerli mülkiyyətçilik prinsipi sızma effektini minimuma endirir.

Dayanıqlı turizmin regional iqtisadi inkişafa töhfəsi dörd əsas kanal vasitəsilə reallaşır. Birinci kanal birbaşa gəlir kanalıdır: tur operatoru gəliri, nəqliyyat, yerləşmə, qida-içki, suvenir satışı, fərdi xidmətlər. İkinci kanal dolayı gəlir kanalıdır: turizm müəssisələrinin yerli sahibkarlardan aldığı məhsul və xidmətlər (kənd təsərrüfatı, əl işləri, tikinti, kommunikasiya). Üçüncü kanal induksiya edilmiş gəlir kanalıdır: turizm sektorunda çalışan işçilərin öz gəlirlərini yerli bazarda xərcləməsi. Dördüncü kanal infrastruktur inkişaf kanalıdır: turizm üçün qurulmuş yollar, içməli su şəbəkəsi, internet, elektrik – bu infrastrukturdan eyni zamanda yerli əhali istifadə edir.

Müqayisəli vəziyyət analizi: dünya nümunələri

Costa Rica: Tropikal eko-turizmin uğur modeli

Costa Rica rəqib ölkələrlə müqayisədə müstəsna iqtisadi-ekoloji sinerji nümunəsi kimi beynəlxalq akademik ədəbiyyatda ən çox araşdırılan dayanıqlı turizm modeli sayılır. 1980-ci illərdə ağır iqtisadi böhran yaşayan ölkə meşə qırılmasını dayandırmaq, milli parklara investisiya qoymaq və eko-turizm sertifikatlaşdırma sistemi yaratmaq qərarı aldı. Bu qərarın nəticəsi olduqca ağır oldu.

1990-cı ildə turizm gəliri 336 milyon dollar olan ölkədə bu rəqəm 2019-cu ilə qədər 4,1 milyard dollara — 12 dəfəyə yaxın artım — yüksəldi. Kənd əhalisinin milli mühafizə sahələri ətrafında yaratdığı yerli turizm müəssisələri 2022-ci il məlumatlarına görə kənd məşğulluğunun 23%-ni formalaşdırırdı. Mühüm olan budur ki, turizm gəlirinin sızma nisbəti — yəni xarici şirkətlərə gedən pul — regional ortalamanın 20% altında qaldı, çünki sistemin əsasını kiçik yerli ailə bizneslər təşkil edirdi. Bunun yanında Costa Rica meşə örtüyünü 1980-ci illərdəki 21%-dən 2023-cü ilə qədər 57%-ə yüksəltdi — bu göstərici iqtisadi inkişaf ilə ekoloji bərpa arasındaki ənənəvi ziddiyyətin aşıla biləcəyini sübut edir (Stem et al., 2003; Honey & Krantz, 2007).

Bhutan: Yüksək Dəyər – Aşağı Həcm Strategiyası

Bhutanın dayanıqlı turizm modeli özünün unikallığı ilə fərqlənir: ölkə turist sayını məqsədli şəkildə məhdudlaşdıran, lakin hər turistdən yüksək gəlir əldə etməyi hədəfləyən «yüksək dəyər – aşağı həcm» (high value – low volume) strategiyasını tətbiq edir. 1974-cü ildən etibarən tətbiq edilən gündəlik minimum xərc tələbi (2023-cü ilə qədər gündə 200–250 ABŞ dolları, yeni siyasətlə 100 ABŞ dolları «davamlılıq haqqı» + xidmət xərcləri) geniş turist axını yaradır, yalnız ölkə mədəniyyəti və ekosistemlərini qorumağa hazır olan yüksək gəlirli turistlərə icazə verir.

Bu strategiyanın iqtisadi effektivliyi mübahisəlidir. Turizmdən ÜDM-ə töhfə nisbətən aşağı qalar (2019-da 7,8%) lakin işçi başına düşən turizm gəliri qlobal ortalamanın 3 qatından çoxdur. Daha əhəmiyyətlisi, Bhutan milli xoşbəxtlik indeksini (Gross National Happiness) ölçmüş, bu göstəricinin turizm illəri boyunca sabit qaldığını, bəzi bölgələrdə isə yüksəldiyini təsbit etmişdir. Beləliklə, Bhutan modeli dayanıqlılığın yalnız iqtisadi deyil, sosial-psixoloji ölçüsünün vacibliyini göstərir (Gurung & Seeland, 2008).

İslandiya: Sürətli Turizm Artımının İkili Dərsi

İslandiya dayanıqlı turizm ədəbiyyatında maraqlı bir ziddiyyətin nümunəsi kimi təqdim olunur. Bu ölkə eyni zamanda dayanıqlı turizmin hansı imkanlar yarada biləcəyini və planlaşdırılmamış turizm artımının hansı problemlərə səbəb ola biləcəyini göstərən nümunədir. 2010-cu ildə Eyjafjallajökull vulkanının püskürməsindən sonra ölkəyə maraq kəskin şəkildə artmış və turizm sektorunda sürətli artım ("tourism boom") başlamışdır. Nəticədə ölkəyə rekord səviyyədə turizm gəlirləri daxil olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə İslandiyanı ziyarət edən turistlərin sayı 459 min nəfər olduğu halda, 2018-ci ilə qədər bu rəqəm 2,3 milyona çatmışdır ki, bu da ölkə əhalisinin təxminən 6,5 qatına bərabərdir.

Turizmin iqtisadi töhfəsi olduqca böyük olmuşdur. Bu dövrdə turizm sektorunun ÜDM-də payı təxminən 42 faizə yüksəlmiş, işsizlik səviyyəsi isə tarixi minimum olan 2,7 faizə qədər enmişdir. Bununla yanaşı, sürətli turizm artımı ekoloji və sosial problemlərin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Populyar turizm destinasiyalarında ziyarətçi sayı bir çox hallarda daşıma qabiliyyətini 10–15 dəfə aşmış, Landmannalaugar kimi vulkanik landşaftlarda ciddi torpaq eroziyası müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, Reykyavik şəhərinin bəzi ərazilərində daşınmaz əmlak qiymətlərinin sürətlə artması yerli əhalinin mənzil əldə etməsini çətinləşdirmişdir.

2020-ci ildə baş verən COVID-19 pandemiyası turizmdən yüksək asılı olan iqtisadiyyatların nə qədər həssas olduğunu bir daha göstərmişdir. Pandemiya nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında ciddi geriləmə baş vermiş və ÜDM təxminən 6,6 faiz azalmışdır. Bu təcrübə İslandiya hökumətini turizm siyasətinə yenidən baxmağa sövq etmişdir. Nəticədə 2022-ci ildən etibarən daşıma qabiliyyətinin tənzimlənməsi, turist axınının müxtəlif regionlara yönləndirilməsi və ekoloji giriş haqlarının tətbiqi kimi tədbirləri özündə birləşdirən yeni dayanıqlı turizm strategiyası hazırlanmışdır (Sigurjónsson & Ólafsdóttir, 2021).

Sloveniya: Dağlıq Destinasiyanın Dayanıqlı Dönüşümü

Sloveniya 2017-ci ildə "Avropanın ən yaşıl destinasiyası" titulunu qazanmış və bu uğuru ardıcıl və məqsədyönlü siyasət tədbirləri nəticəsində əldə etmişdir. Ölkənin dayanıqlı turizm strategiyası üç əsas prinsipə əsaslanır: sertifikatlaşdırma sistemi (Slovenia Green akkreditasiyası), regional gəlirin balanslı bölüşdürülməsi (turist axınının paytaxt Lyublyanadan kənar bölgələrə yönləndirilməsi) və yerli iqtisadiyyatın turizm sektoruna inteqrasiyası (turistlərə əsasən yerli məhsullardan ibarət paketlərin təqdim edilməsi).

Bu siyasətin regional səviyyədə nəticələri ölçülə bilən dərəcədə müsbət olmuşdur. Belə ki, 2013–2022-ci illər arasında paytaxtdan kənar bölgələrdə turizm gəlirləri 186 faiz artmışdır. Turizm sektorunun yaratdığı tələbat nəticəsində yerli qida məhsullarının satışında artım müşahidə olunmuş və bu, kənd təsərrüfatı gəlirlərinin təxminən 23 faiz yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, kiçik ailə tipli otellərin və homestay obyektlərinin sayı üç dəfə artmışdır.

Bundan əlavə, turizm sektorunda regional bərabərsizlik göstəricisi olan Gini əmsalının qlobal orta göstəricidən təxminən 40 faiz aşağı olması Sloveniya modelinin sosial ədalət və inklüziv inkişaf baxımından da effektiv olduğunu göstərir (European Commission, 2023).

Azərbaycan Konteksti: Şəki-Zaqatala regional turizm analizi

Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi bölgəsi Azərbaycanda dayanıqlı turizmin inkişafı üçün ən yüksək potensial daşıyan ərazilər sırasında mütəxəssislər tərəfindən ardıcıl olaraq qeyd edilir. Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub yamaclarında yerləşən bölgə: çoxtəbəqəli tarixi-mədəni irsə (Şəki Xan Sarayı, İlisu kəndi, Qax meşə-bağ landşaftları, alban kilsələri), zəngin biomüxtəlifliyə (Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu, 200-dən çox quş növü), nadir geomorfologiyaya (subalpik çəmənlər, dağ çayları, şəlalələr) və yüksək keyfiyyətli qastro-turizm potensialına (yerli xörəklər, meyvəçilik, ipəkçilik, qoz bağları) malikdir.

Rəsmi statistikaya görə, bölgəni 2023-cü ildə 387.000 yerli, 42.000 xarici turist ziyarət etmişdir — 2018-ci ilə nisbətən 67% artım. Lakin bu rəqəmlər potensialın yalnız kiçik bir fraksiyasını əks etdirir. ATMU (Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti) 2022-ci il qiymətləndirməsinə görə, bölgənin ekoloji daşıma qabiliyyəti çərçivəsində illik 1,2 milyon turist potensialı mövcuddur. Mövcud turizm infrastrukturunun sertifikatlı sektorunun əhatə dairəsinin məhdudluğu (yalnız 38 qeydiyyatdan keçmiş eko-turizm müəssisəsi), yerli rəhbərlik (guide) çatışmazlığı və turizm gəlirinin bölgədə qalma nisbətinin aşağılığı (35–40%, Azərbaycan ortalamasının altında) əsas strateji problemlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan hökuməti son illərdə Şəki–Zaqatala bölgəsində turizmin inkişafını təşviq etmək məqsədilə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. "Azərbaycan Turizm Xəritəsi" layihəsi çərçivəsində hazırlanmış regional inkişaf planı, Şəki Xan Sarayının 2019-cu ildə UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsi nəticəsində formalaşan beynəlxalq marka dəyəri, həmçinin ABAD (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) proqramı vasitəsilə yerli sahibkarlığın, xüsusilə qadın sahibkarlığının dəstəklənməsi bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas təşəbbüslər sırasındadır. Bundan əlavə, "Kənd turizmi" proqramı çərçivəsində homestay tipli yerləşdirmə obyektlərinin standartlaşdırılması və yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi istiqamətində də müəyyən addımlar atılmışdır. Bu tədbirlər bölgədə turizmin inkişafına, yerli iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə və regional sosial-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına xidmət edir.

Aparılan müsahibələrin nəticələri göstərdi ki, dövlət investisiyaları infrastruktur (yol, rabitə) baxımından müsbət effekt yaratmışdır. Lakin yerli məzmun sertifikatlaşdırması, turizm statistikasının sistemli toplanması, bölgə sakinlərinin turizm planlaşdırma proseslərinə əsl inteqrasiyası sahəsindəki boşluqlar hələ qapalı qalır. Müsahibə edilənlərin 71%-i «yerli biliklərimiz planlaşdırma qərarlarında əks olunmur» qənaətini bildirmişdir — bu tapıntı maraqlı tərəf inteqrasiyasının hələ formal səviyyədə qaldığının göstəricisidir.

Tədqiqatda istifadə edilən Üçlü Alt Xətt çərçivəsinə görə bölgənin cari turizm fəaliyyətinin effektivlik profili aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər. İqtisadi effektivlik baxımından: yerli turizm müəssisəsinin sahibinin ortalama illik gəliri 2018–2023-ci illər arasında 2,4 dəfə artmış, lakin gəlirin geniş kənd əhalisinə yayılması hələ məhduddur. Ekoloji

effektivlik baxımından: ekoloji turizm sertifikatlaşdırma sisteminin olmaması, bəzi populyar marşrutların həddindən artıq yüklənməsi (xüsusilə Nüvədi kəndi ətrafı) və tullantı idarəetmə infrastrukturunun çatışmazlığı ciddi narahatlıq yaradır. Sosial effektivlik baxımından: qadın sahibkarlığının artması, məktəb yaşlı uşaqların yerli tarix-mədəniyyətə marağının güclənməsi müsbət göstəricilər kimi qeyd edilir.

Kritik uğur amilləri və uğursuzluq riskləri

Müqayisəli analiz göstərdi ki, dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin iqtisadi effektivliyini ən güclü proqnozlaşdıran dəyişən yerli əhalinin planlaşdırma, həyata keçirmə və gəlirdən pay alma proseslərinə həqiqi inteqrasiyasıdır. Costa Rica-da milli park idarəetmə şuralarına yerli icmaların daxil edilməsi, Sloveniyada isə «Slovenia Green» sertifikatlaşdırma komitəsindəki yerli nümayəndəliliyi bu prinsipın struktural tətbiqidir. Tersine, yerli icmanı yalnız əməkçi kimi tutan xarici investisiya modelləri — hətta iqtisadi göstəriciləri yaxşı olsa belə — sosial bərabərsizliyi artırdığı üçün dayanıqlı sayılmır.

Dayanıqlı turizm layihələrinin böyük bir hissəsi başlanğıcda dövlət subsidiyası və ya beynəlxalq qrant yardımı ilə maliyyələşir. Lakin bu xarici maliyyə bazanı quruduqda layihə çökür — bu hadisə «donor asılılığı tələsi» (donor dependency trap) adlandırılır. Effektiv dayanıqlı turizm modellərinin ümumi xüsusiyyəti öz-özünü maliyyələşdirən mexanizmlərin erkən mərhələdə qurulmasıdır: ekoloji giriş haqları (Bhutan), sertifikatlaşdırma üzvlük ödənişləri (Slovenia Green), müştəri könüllü «kompensasiya haqqı» (İslandiya) bu mexanizmlərin müxtəlif formalarıdır.

İslandiyanın neqativ təcrübəsi açıqca göstərdi ki, turist sayı üçün elmi əsaslı bir tavan müəyyənləşdirilmədən həyata keçirilən inkişaf nəticədə həm ekoloji, həm social, hem iqtisadi cəhətdən özünü dağıdır. Daşıma qabiliyyəti hesablaması dörd komponentə — fiziki-ekoloji, psixi-pertseptiv, sosial-mədəni, iqtisadi daşıma həddlərinə — bölünür. Bu komponentlər eyni zamanda nəzərə alınaraq hesablanan real daşıma qabiliyyəti göstəricisi turizm planlaşdırmasının elmi zəmini olmalıdır. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün bu hesablamanın aparılması hələ hökumətin gündəliyinə daxil edilməmişdir.

Turizm gəlirinin yerli iqtisadiyyatda qalma nisbəti — «sızma» effektinin minimuma endirilməsi — dayanıqlılığın iqtisadi ölçüsünün əsasını təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, xarici zəncir otellərin hakim olduğu destinasiyalarda sızma nisbəti 80%-ə çata bilir — yəni turistin xərclədiyinin yalnız 20 senti yerli iqtisadiyyatda qalır. Yerli sahibliyə dayanan turizm modellərindəki bu rəqəm isə 60–75% arasında olur. Sertifikatlaşdırma sistemlərinin yerli mülkiyyətçiliyə üstünlük verən kriteriyalar daxil etməsi bu sahədə siyasət çevirici rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan üçün strateji tövsiyələr

Tədqiqat nəticələri Azərbaycanın regional dayanıqlı turizm siyasətinin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirir:

Birincisi, milli dayanıqlı turizm sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması. Sloveniya Green modelindən ilham alan, lakin Azərbaycanın spesifik ekoloji-mədəni kontekstinə uyarlanmış milli sertifikatlaşdırma standartları həm turizm keyfiyyətini artıracaq, həm də yerli brendinq üçün beynəlxalq tanınma aləti yaradacaqdır.

İkincisi, regional daşıma qabiliyyəti tədqiqatı. Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Naxçıvan bölgələri üçün elmi əsaslı ekoloji-sosial daşıma qabiliyyəti hesablamalarının aparılması turizm planlaşdırmasına öncəlik etməlidir.

Üçüncüsü, yerli gəlir zənciri gücləndirilməsi. Turistlərə satılan məhsulların yerli məzmun nisbətini artırmaq üçün kənd sahibkarları ilə turizm müəssisələri arasında birbaşa alış-satış platformaları yaradılmalı, «yerli brendlər» inkubatoru maliyyələşdirilməlidir.

Dördüncüsü, icma əsaslı turizm (Community-Based Tourism – CBT) modelinin stimullaşdırılması. Yerli əhalinin ev sahibliyi, bələdçilik, əl işləri, qastro-turizm sahəsindəki fəaliyyətini sertifikatlaşdıran, marketinq dəstəyi verən və onlayn platformalara qoşan kompleks dəstək mexanizmi yaradılmalıdır.

Beşincisi, dayanıqlı turizm məlumat sistemi. Regionlar üzrə turist axını, gəlir paylanması, ekoloji göstəricilər üçün vahid rəqəmsal monitorinq platforması qurulmalı; bu məlumatlar açıq şəkildə dərc edilərək akademik tədqiqat və siyasət qiymətləndirilməsinə əlçatan edilməlidir.

Regional turizm sahibkarları üçün prioritet addımlar müəyyən dərəcədə fərqli istiqamətlərdə formalaşır. Bu baxımdan, eko-turizm sertifikatlaşdırmasının proaktiv şəkildə hədəflənməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki beynəlxalq sertifikatların əldə olunması xidmətlərin daha yüksək qiymət strategiyası ilə təklif edilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, yerli məhsul təchizatçıları ilə uzunmüddətli əməkdaşlıq və müqavilə şəbəkəsinin qurulması həm yerli iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verir, həm də turizm məhsulunun autentiklik və mədəni dəyər mesajını gücləndirir.

Digər mühüm istiqamətlərdən biri müştəri davranışını izləmək və bazar tendensiyalarını təhlil etmək üçün rəqəmsal alətlərə investisiya qoyulmasıdır. Eyni zamanda, bölgəni ziyarət edən diaspora turistləri kimi yüksək gəlir potensialına malik niş bazar seqmentlərinin hədəflənməsi də regional turizm sahibkarları üçün perspektivli strategiyalardan biri hesab olunur.

NƏTICƏ

Bu tədqiqat beş ölkə nümunəsinin müqayisəli analizi vasitəsilə dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin regional iqtisadi inkişaf üzərindəki effektivliyini sistem şəklinde araşdırdı. Əldə edilən nəticələr üç əsas nəzəri töhfə verməkdədir.

Birincisi, dayanıqlı turizmin regional iqtisadi effektivliyi şərtsiz deyil, müəyyən şərtlərdən asılıdır. Eyni texnoloji və ekoloji potensial müxtəlif regionlarda fərqli nəticələr doğura bilər: bir yerdə uğurla nəticələndiyi halda, başqa bir regionda uğursuzluqla nəticələnə bilər. Bu fərqi müəyyən edən əsas amillər isə kritik uğur faktorlarının mövcudluğu və ya olmamasıdır. Bu amillərə maraqlı tərəflərin inteqrasiyası, davamlı maliyyə modelinin qurulması, turizm fəaliyyətinin daşıma qabiliyyəti əsasında planlaşdırılması və yerli mülkiyyətçilik prinsiplərinin təmin edilməsi daxildir.

İkincisi, dayanıqlı turizmin iqtisadi effektivliyi ənənəvi kütləvi turizmdən geri qalmır; əksinə, uzunmüddətli perspektivdə — İslandiya neqativ nümunəsinin göstərdiyi kimi — daha sabit, daha davamlı, riskə daha dayanıqlı bir gəlir modeli yaradır. Costa Rica-nın 30 illik trajektoriyası bu tezisi güclü empirik dəlillərlə dəstəkləyir.

Üçüncüsü, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsi yüksək potensial, lakin hələ natamam infrastruktur çərçivəsi ilə dayanıqlı turizm inkişafının kritik bir qovşağında durur. Hazırda atılan addımlar doğru istiqamətdədir, lakin sistemin davamlılığı üçün sertifikatlaşdırma, daşıma qabiliyyəti hesablaması, yerli gəlir zəncirinin gücləndirilməsi və icma inteqrasiyası sahəsindəki boşluqların doldurulması zəruridir.

Gələcək tədqiqatlar üçün xüsusilə perspektivli görünən istiqamətlər sırasında Azərbaycan regionları üçün turizm multiplikatorunun empirik hesablanması, iqlim dəyişikli-

yinin dağ turizm destinasiyalarına təsirinin longitudinal modelləşdirilməsi və rəqəmsal platformaların kənd turizminin demokratikləşdirilməsindəki rolunun araşdırılması xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (ATMU). (2022). Şəki-Zaqatala bölgəsinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi. Bakı: ATMU Tədqiqat Mərkəzi.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. (2021). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Turizm statistikası illik hesabatı*. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair strateji yol xəritəsi*. Bakı.
5. Brundtland, G. H. (1987). Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development. Oxford University Press.
4. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. Canadian Geographer, 24(1), 5–12.
6. Gossling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. Journal of Sustainable Tourism, 29(1), 1–20.
7. Gurung, D. B., & Seeland, K. (2008). Ecotourism in Bhutan: Extending its benefits to rural communities. Annals of Tourism Research, 35(2), 489–508.
8. Honey, M., & Krantz, D. (2007). Global trends in coastal tourism. Center on Ecotourism and Sustainable Development.
9. Stem, C. J., Lassoie, J. P., Lee, D. R., & Deshler, D. (2003). How "eco" is ecotourism? A comparative case study of ecotourism in Costa Rica. *Journal of Sustainable Tourism, 11*(4), 322–347. https://doi.org/10.1080/09669580308667210
10. United Nations World Tourism Organization. (2005). *Making tourism more sustainable: A guide for policy makers*. UNWTO.
11. Sigurjónsson, T., & Ólafsdóttir, R. (2021). Overtourism in Iceland: Causes and consequences. *Journal of Sustainable Tourism, 29*(4), 609–627. https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1791898

RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRS TURİZMİ: VİRTUAL İNTERPRETASİYA VƏ SMART DESTİNASİYA YANAŞMASI

Cultural heritage tourism in the digitalization era: virtual interpretation and smart destination approach

VƏFA MUSTAFAZADƏ[1]
Vafa Mustafazade[1]
vafa.mustafazada@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-1625-5915

TALEH HÜSEYNOV [1]
Taleh Huseynov[1]
taleh.huseynov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-2783-3069

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Rəqəmsallaşma proseslərinin intensivləşməsi mədəni irs turizminin inkişaf vektorunu yeni texnoloji müstəviyə istiqamətləndirmişdir. Müasir dövrdə turizm sektoru fiziki məkan ziyarətləri ilə məhdudlaşmayaraq, mədəni irsin virtual interpretasiyasını və rəqəmsal kommunikasiya imkanlarını geniş şəkildə ehtiva edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi tarixi-mədəni obyektlərin əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, turizm təcrübəsinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək və "smart destinasiya" konsepsiyasının təməllərini formalaşdırmaq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsallaşma şəraitində mədəni irs turizminin transformasiya xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, virtual interpretasiya mexanizmlərinin ziyarətçi motivasiyasına təsirini qiymətləndirmək və smart destinasiya yanaşmasının inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir. Elmi işin hazırlanmasında sistemli analiz, müqayisəli təhlil və elmi ümumiləşdirmə metodologiyasından istifadə edilmişdir. Mədəni irs turizminin rəqəmsal transformasiyası üzrə mövcud elmi ədəbiyyatın fundamental icmalı aparılmış, virtual muzey platformalarının və interaktiv texnologiyaların funksional xüsusiyyətləri kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, turizm destinasiyalarında tətbiq olunan smart texnologiyaların informasiya təminatı, ziyarətçi davranış modelləri və mədəni irsin innovativ təqdimat formaları üzərindəki potensial təsirləri nəzəri-praktiki baxımdan araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, virtual interpretasiya mədəni irs obyektlərinin qlobal auditoriyaya çatdırılmasında həlledici vasitədir və turizm məhsulunun rəqəmsal diversifikasiyasına şərait yaradır. Smart destinasiya yanaşması isə informasiya texnologiyalarının inteqrasiyası vasitəsilə turizm idarəetməsinin effektivliyini artırır, ziyarətçi axınlarının optimallaşdırılmasını təmin edir və mədəni irsin mühafizəsi ilə iqtisadi səmərəlilik arasında optimal tarazlıq formalaşdırır. Yekun olaraq müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsallaşma dövründə mədəni irs turizminin rəqabətqabiliyyətliliyi üçün virtual interpretasiya texnologiyalarının tətbiqi qaçılmazdır. Smart destinasiya modeli sektorun dayanıqlı inkişafını dəstəkləyən innovativ platforma kimi perspektivli hesab olunur. Gələcək tədqiqatlarda texnoloji inteqrasiya səviyyəsinin, xüsusilə Dövlət Statistika Komitəsinin qeyd etdiyi rəqəmsal xidmət artımı göstəriciləri fonunda empirik qiymətləndirilməsi elmi cəhətdən məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: *Mədəni irs turizmi, virtual interpretasiya, smart destinasiya, koqnitiv turizm təcrübəsi, rəqəmsal brend idarəetməsi.*

ABSTRACT

The intensification of digitalization processes has redirected the development trajectory of cultural heritage tourism toward a new technological dimension. In the modern era, tourism extends beyond physical site visits, encompassing virtual interpretation and digital communication opportunities. The application of digital technologies enhances the accessibility of historical and cultural sites, improves the quality of tourism experiences, and establishes the foundations of the "smart destination" concept. The main objective of this study is to investigate the transformation features of cultural heritage tourism under digitalization, to evaluate the impact of virtual interpretation mechanisms on visitor motivation, and to determine the development prospects of the smart destination approach. Methodologically, the research employs systematic analysis, comparative evaluation, and scientific generalization. A comprehensive review of existing literature on digital transformation in heritage tourism was conducted, alongside an assessment of virtual museum platforms and interactive technologies. The findings confirm that virtual interpretation is a decisive tool for delivering cultural heritage to global audiences and diversifying tourism products. The smart destination model, through the integration of information technologies, enhances management efficiency, optimizes visitor flows, and balances heritage preservation with economic sustainability. Future research should empirically assess the level of technological integration, particularly in light of statistical indicators of digital service growth.

Keywords: *Cultural heritage tourism, virtual interpretation, smart destination, cognitive tourism experience, digital brand management.*

Müasir qloballaşma və texnoloji transformasiya prosesləri post-sənaye cəmiyyət modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə yeni inkişaf paradiqmaları yaratmışdır. Turizm sektoru bu transformasiyadan ən çox təsirlənən sahələrdən biridir; xüsusilə mədəni irs turizmi rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi turizm modeli tarixi abidələrin fiziki ziyarətinə əsaslanırdısa, müasir dövrdə turizm təcrübəsi İKT-nin inteqrasiyası nəticəsində interaktiv və çoxkomponentli forma almışdır. Rəqəmsallaşma mədəni irs obyektlərinin həm vizual təqdimatını, həm də onların tarixi-sosial məzmununun və kollektiv yaddaş funksiyasının qorunmasını aktuallaşdırmışdır (Buhalis & Amaranggana, 2015).

Mədəni irs turizminin rəqəmsal transformasiyası beynəlxalq mədəni siyasətin prioritet istiqamətidir. UNESCO bu kontekstdə mədəni irsin qorunması və rəqəmsal sənədləşdirilməsi üzrə qlobal təşəbbüslər həyata keçirir. Təşkilatın proqramları abidələrin monitorinqi, landşaftların rəqəmsal arxivləşdirilməsi və qeyri-maddi irsin qorunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir (UNESCO, 2019). Rəqəmsal texnologiyalar mədəni irsi fiziki aşınma, urbanizasiya və antropogen təsirlərdən mühafizə edən innovativ vasitədir.

Virtual muzey platformaları turizm sektorunda yeni kommunikasiya modeli formalaşdırmışdır. Bu muzeylər ziyarətçilərə coğrafi məhdudiyyətləri aşaraq mədəni irs obyektləri ilə distant tanışlıq imkanı verir. Bu yanaşma beynəlxalq turist auditoriyasının genişləndirilməsində effektivdir. Pandemiya dövründəki məhdudiyyətlər virtual turizm konsepsiyasının inkişafını sürətləndirmiş və rəqəmsal turizmi alternativ xidmət modeli kimi gündəmə gətirmişdir. Virtual turizm həm informasiya təqdim edir, həm də emosional və koqnitiv turizm təcrübəsinin formalaşmasına töhfə verir (Gretzel et al., 2015).

Virtual interpretasiya müasir mədəni irs turizminin informasiya-kommunikasiya mühitinə adaptasiyasını təmin edən innovativ təqdimat strategiyasıdır. Bu yanaşma mədəni irs obyektlərinin statik nümayişindən interaktiv koqnitiv təcrübəyə keçidi nəzərdə tutur. Virtual interpretasiya texnologiyaları ziyarətçilərin tarixi məkanlarla emosional və intellektual əlaqə qurmasına şərait yaradan çoxölçülü platforma rolunu oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, interaktiv texnologiyaların tətbiqi ziyarətçi motivasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir. İnnovativ təqdimat formaları turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, obyektdə keçirilən vaxtı da uzadır. Psixoloji baxımdan interaktiv mühit koqnitiv prosesləri stimullaşdıraraq mədəni obyektlərin daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaradır. Bu, mədəni irs turizminin həm də təhsil və maarifləndirmə funksiyasını yerinə yetirməsinə şərait yaradır. Məsələn, Avropa muzeylərindəki virtual bələdçi sistemləri çoxdilli və interaktiv məlumat təqdim etməklə turizm təcrübəsini zənginləşdirir.

Virtual interpretasiya həm də mədəni irsin qorunmasında önləyici mühafizə mexanizmidir. Tarixi abidələr zaman, iqlim və insan fəaliyyəti nəticəsində deformasiyaya uğraya bilər. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə abidələrin geometrik və morfoloji parametrlərinin saxlanılması onların uzunmüddətli konservasiya planlarının hazırlanmasına imkan verir. Yüksək dəqiqlikli lazer skanlama və fotoölçmə metodları mədəni irsin rəqəmsal formatda saxlanılmasını təmin edir. Məsələn, İtaliyadakı tarixi memarlıq nümunələrinin 3D skanlanması uğurlu beynəlxalq model hesab olunur (Buhalis & Amaranggana, 2015).

Smart destinasiya yanaşması turizm idarəetməsinin texnoloji modernləşməsini nəzərdə tutan kompleks modeldir. Bu konsepsiya İKT-nin turizm infrastrukturuna inteqrasiyası ilə xidmətlərin avtomatlaşdırılmasını və idarəetmənin optimallaşdırılmasını təmin edir. Smart destinasiya modelində elektron bilet sistemləri turizm axınının tənzimlənməsi və prosedurların sadələşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Mobil tətbiqlər vasitəsilə turistlər marşrut, hava şəraiti, iş saatları və tariflər haqqında operativ məlumat əldə edirlər.

European Travel Commission (2020) tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, smart texnologiyalar turist məmnuniyyət indeksini və destinasiya rəqabətini yüksəldir. Rəqəmsal infrastruktur turizm məhsulunun fərdiləşdirilməsini və ziyarətçilərin fərdi seçimlərinə uyğun xidmətlərin formalaşdırılmasını təmin edir. Bu yanaşma turizm sektorunda müştəriyönümlü idarəetmə modelini sürətləndirir.

Smart destinasiya modelinin mühüm komponenti böyük verilənlər (Big Data) analitikasıdır. Ziyarətçi davranışlarının statistik və alqoritmik analizi strateji planlaşdırmanın effektivliyini artırır. Turistlərin məkan seçimi, ziyarət müddəti və xərcləmə strukturu kimi parametrlərin analizi turizm siyasətinin elmi əsaslarla formalaşdırılmasına şərait yaradır. Ziyarətçi sıxlığının proqnozlaşdırılması tarixi abidələrin fiziki aşınmadan qorunması üçün zəruridir (Li et al., 2017). Empirik məlumatlar göstərir ki, smart idarəetmə sistemləri tətbiq edilən destinasiyalarda turistlərin təkrar ziyarət ehtimalı 18% daha yüksəkdir**.**

Böyük verilənlər texnologiyası həmçinin resursların optimal bölüşdürülməsinə kömək edir. Proqnozlaşdırıcı analitika vasitəsilə mövsümi dalğalanmaların əvvəlcədən müəyyən edilməsi infrastrukturun səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Smart destinasiya yanaşmasının iqtisadi tərəfləri də vacibdir; texnoloji idarəetmə əməliyyat xərclərini azaldaraq xidmət effektivliyini artırır. Rəqəmsal platformalar mədəni irsin dayanıqlı istifadəsini və sektorun iqtisadi sabitliyini təmin edir.

Mədəni irs turizmində rəqəmsallaşma marketinq strategiyalarını da dəyişmişdir. Sosial media və rəqəmsal kontent turist qərarlarında həlledici rol oynayır. Müasir turist artıq turizm təcrübəsinin yaradılmasında iştirak edən aktiv subyektdir. Destinasiyaların rəqəmsal brend idarəetməsi onların beynəlxalq bazardakı mövqeyini müəyyən edən əsas faktordur (Gretzel et al., 2015).

Azərbaycan kontekstində rəqəmsallaşma prosesi rəsmi statistik göstəricilərdə öz əksini tapır. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) son hesabatlarına əsasən, 2023-cü ildə ölkənin turizm sektorunda rabitə və informasiya xidmətlərinin istifadəsi əvvəlki illərlə müqayisədə 24,1% artmışdır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2023). Həmçinin, Dövlət Turizm Agentliyinin (DTA) məlumatına görə, ölkəyə gələn turistlərin 80%-dən çoxu "ASAN Visa" elektron portalı vasitəsilə sənədləşmə həyata keçirir ki, bu da rəqəmsal xidmətlərə keçidin bariz nümunəsidir. Azərbaycanın zəngin irsi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Tarixi şəhər məkanlarının və memarlıq nümunələrinin rəqəmsal mühitdə təqdimi milli mədəniyyətin beynəlxalq platformalara inteqrasiyasını sürətləndirir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Bakı şəhərinin İçərişəhər tarixi kompleksi rəqəmsallaşma baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. DTA-nın statistik təhlillərinə əsasən, paytaxta gələn xarici turistlərin təxminən 92%-i İçərişəhəri ziyarət edir və bu obyektdə tətbiq olunan audio-bələdçi və rəqəmsal məlumat terminalları ziyarətçi məmnuniyyətini 15% artırmışdır. Virtual rekonstruksiya vasitəsilə tarixi küçə strukturları və memarlıq detalları turistlərə real məkan təcrübəsinə yaxın koqnitiv imkanlar yaradır. Bu, fiziki səyahət imkanı məhdud olan auditoriya üçün əlçatanlığı genişləndirir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Rəqəmsal muzey sistemlərinin yaradılması milli irs siyasətinin modernləşdirilməsi üçün strateji prioritetdir. Virtual muzeylər milli eksponatların qlobal məkanda tanıdılmasına imkan verir. Bu platformalar vasitəsilə Azərbaycan musiqi mədəniyyəti və xalçaçılıq sənəti interaktiv multimediya formatında təqdim oluna bilər. Rəqəmsal muzeylər həm də gənc nəsildə mədəni kimliyin qorunmasına və təhsil-turizm əlaqələrinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanın turizm strategiyasında rəqəmsal interpretasiya regionların inkişafına da müsbət təsir göstərir. Tarixi abidələrin virtual xəritələşdirilməsi regional marşrutların

formalaşdırılmasına və turizm axınının balanslaşdırılmasına kömək edir. DSK-nın 2023-cü il üzrə məlumatına görə, turizm müəssisələrində internetə çıxış imkanı olan fərdi kompüterlərin sayı 10,5% artmışdır ki, bu da regional turizm obyektlərinin rəqəmsal dünyaya inteqrasiyasının göstəricisidir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Rəqəmsal turizm infrastrukturu dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsini zəruri edir. Texnoloji innovasiyalar üçün internet şəbəkəsinin genişləndirilməsi, platformaların yaradılması və kadr potensialının gücləndirilməsi əsas istiqamətlərdir. Bu proses Azərbaycanın qlobal rəqabət mühitinə adaptasiyasını sürətləndirərək ölkənin beynəlxalq xəritədə mövqeyini gücləndirir.

Rəqəmsallaşma prosesində texnoloji infrastrukturun maliyyə tələbi, kadr hazırlığı və informasiya təhlükəsizliyi kimi problemlər mövcuddur. Empirik təhlillər göstərir ki, rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqi ilkin mərhələdə infrastruktur xərclərini 30% artırsa da, uzunmüddətli dövrdə idarəetmə xərclərini 20% azaldır. Dayanıqlı fəaliyyət üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının möhkəmləndirilməsi vacibdir.

Gələcək perspektivlər baxımından süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyətlidir. Süni intellekt əsaslı chatbotlar turistlərə fərdiləşdirilmiş xidmət təqdim edir, maşın öyrənməsi alqoritmləri isə davranışları proqnozlaşdıraraq idarəetmə effektivliyini artırır.

Nəticə etibarilə, mədəni irs turizminin inkişafı virtual interpretasiya və smart destinasiya yanaşmalarının inteqrasiyasından asılıdır. Rəqəmsal texnologiyalar irsin qorunması, təbliği və iqtisadi dəyərə çevrilməsində strateji rol oynayır. Gələcək tədqiqatlarda innovasiyaların sosial-iqtisadi təsirlərinin empirik metodlarla daha dərindən araşdırılması məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Turizm sahəsində İKT-nin tətbiqi və rabitə xidmətlərinin statistikası: İllik hesabat. Bakı: https://www.google.com/search?q=https://www.statistika.gov.az&authuser=3
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). Turizm sektorunda rəqəmsallaşma və "ASAN Visa" sisteminin effektivliyi üzrə analitik bülleten. Bakı: https://www.tourism.gov.az/
3. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. Information and Communication Technologies in Tourism, 377 –389.
4. European Travel Commission. (2020). Smart tourism and digital transformation in tourism industry. Brussels.
5. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188.
6. Li, S., Robinson, P., & Oriade, A. (2017). Destination marketing in the digital era. Journal of Destination Marketing & Management, 6(4), 291–299.
7. UNESCO. (2019). Culture and digital technologies in heritage preservation. Paris: UNESCO Publishing.

TURİZMİN İNKİŞAFINDA MƏDƏNİ İRS RESURSLARININ HƏLLEDİCİ ROLU

The Decisive Role of Cultural Heritage Resources In The Development of Tourism

ZENFİRA SEYİDOVA
Zenfira Seyidova
https://orcid.org/0009-0005-0135-5035
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə turizmin inkişafında mədəni irs resurslarının həlledici rolu elmi-nəzəri və praktiki aspektlərdən kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi maddi və qeyri-maddi mədəni irs elementlərinin turizm fəaliyyətinin genişlənməsinə, rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldil-məsinə və regional sosial-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada mədəni irs resurslarının turizm məhsulunun formalaşmasında oynadığı funksional rol, onların interpretasiyası və marketinq strategiyalarında tətbiqi məsələləri sistemli şəkildə izah olunur. Eyni zamanda, mədəni irsin qorunması ilə turizm fəaliyyəti arasında balansın təmin edilməsi, davamlı idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi və yerli icmaların prosesə cəlb olunmasının əhəmiyyəti əsaslandırılır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, mədəni irs resurslarının səmərəli istifadəsi turizm axınının artmasına, milli mədəniyyətin təbliğinə, yeni məşğulluq imkanlarının yaranmasına və regionların iqtisadi canlanmasına mühüm təsir göstərir. Bununla yanaşı, qeyri-düzgün idarəetmə və nəzarətsiz turizm fəaliyyətinin mədəni irs obyektlərinə potensial risklər yaratdığı da qeyd olunur. Məqalədə bu istiqamətdə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, innovativ idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi və maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə bağlı elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür. Nəticə etibarilə, mədəni irs resurslarının qorunması və rasional istifadəsi turizmin davamlı inkişafının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *Mədəni irs, turizmin inkişafı, mədəni irs resursları, davamlı turizm, turizm strategiyası.*

ABSTRACT

The article comprehensively analyzes the decisive role of cultural heritage resources in the development of tourism from both scientific-theoretical and practical perspectives. The main objective of the study is to determine the impact of tangible and intangible cultural heritage elements on the expansion of tourism activities, the enhancement of competitiveness, and the stimulation of regional socio-economic development. The research systematically explains the functional role of cultural heritage resources in shaping tourism products, as well as their interpretation and application within marketing strategies. At the same time, the importance of maintaining a balance between heritage conservation and tourism activities, implementing sustainable management mechanisms, and involving local communities in the process is substantiated. The findings indicate that the effective use of cultural heritage resources significantly contributes to the growth of tourist flows, the promotion of national culture, the creation of new employment opportunities, and the economic revitalization of regions. However, the study also highlights that improper management and uncontrolled tourism activities may pose potential risks to cultural heritage sites. The article proposes scientifically grounded recommendations aimed at improving the regulatory and legal framework, applying innovative management approaches, and strengthening awareness-raising initiatives in this field. In conclusion, the preservation and rational use of cultural heritage resources are considered among the key prerequisites for the sustainable development of tourism.

Keywords: *Cultural heritage, tourism development, cultural heritage resources, sustainable tourism.*

GİRİŞ

Mədəni-tarixi resurslar turizmin inkişafında həlledici rol oynayan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir və bu resursların səmərəli istifadəsi turizm fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsinə, onun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Mədəni turizm maddi və qeyri-maddi mədəni irs elementləri – memarlıq abidələri, arxeoloji tapıntılar, muzey kolleksiyaları, folklor nümunələri, milli adət-ənənələr və yaradıcılıq formaları əsasında formalaşaraq turizm məhsulunun əsas struktur komponentlərindən birinə çevrilir. Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində mədəni-tarixi resurslar yalnız iqtisadi artımın stimullaşdırılması baxımından deyil, həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunması, təbliği və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (Abadov, 2014).

Bu resurslar regionların turizm cəlbediciliyinin artırılmasına, yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına, xidmət sektorunun genişlənməsinə və yerli icmalar üçün məşğulluq imkanlarının artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə cəlb olunması onların qorunması və bərpası üçün maliyyə mənbələrinin formalaşmasına, milli kimliyin möhkəmləndirilməsinə və cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Turizm fəaliyyətinin genişlənməsi mədəni-tarixi resursların beynəlxalq miqyasda tanıdılmasını sürətləndirir və ölkənin müsbət imicinin formalaşmasına xidmət edir (McKercher & du Cros, 2002).

Bununla yanaşı, mədəni irs resurslarının turizmə inteqrasiyası prosesində davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan balanslı yanaşmanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarətsiz turizm axını, düzgün planlaşdırılmamış istifadə və qeyri-effektiv idarəetmə mədəni irs obyektlərinin deqradasiyasına və autentikliyinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, interpretasiya və təqdimat mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, habelə maarifləndirmə və monitorinq tədbirlərinin gücləndirilməsi zəruridir (Oter & Özdoğan). Belə yanaşma mədəni irs resurslarının qorunması ilə turizmin inkişafı arasında tarazlığın təmin olunmasına və bu resursların turizmin davamlı inkişafında həlledici rolunun daha da möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Mədəni-tarixi resursların turizm sənayesində səmərəli istifadəsi həm iqtisadi gəlirlərin artırılması, həm də mədəni irsin qorunub saxlanılması, mühafizəsi və inkişafının təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu resursların turizm dövriyyəsinə cəlb olunması onların bərpası və saxlanılması üçün əlavə maliyyə imkanları yaradır, eyni zamanda mədəni irsin davamlılığının təmin olunmasına xidmət edir. Mədəni turizm qloballaşma meylləri və artan mədəni mübadilə şəraitində daha da aktuallaşaraq beynəlxalq səviyyədə geniş yayılır və turizm bazarında mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilir (Bilalov, Quliyev, 2015).

Digər tərəfdən, mədəni turizm turist axını vasitəsilə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirir, onların yayılmasına və qarşılıqlı zənginləşməsinə şərait yaradır. Bu proses mədəni dəyərlərin beynəlxalq miqyasda tanıdılmasına, ölkənin müsbət imicinin formalaşmasına və mədəni diplomatiyanın güclənməsinə töhfə verir. Mədəni turizm məhsullarından davamlı istifadə mədəni-tarixi resursların qorunmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini zəruri edir. Bu baxımdan davamlı idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi, planlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması və yerli icmaların prosesə cəlb olunması mühüm şərt kimi çıxış edir (Bilalov, 2006).

Eyni zamanda, mədəni turizm yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə cəmiyyətin sosial rifahına və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Yeni iş yerlərinin yaradılması, xidmət sektorunun genişlənməsi və regionların iqtisadi fəallığının artması bu təsirin əsas göstəriciləri hesab olunur. Beləliklə, mədəni-tarixi resursların turizmə inteqrasiyası onların qorunması ilə yanaşı, turizmin davamlı inkişafında həlledici rol oynayan mühüm amil kimi çıxış edir (Richards & Wilson, 2006).2

Azərbaycanda mədəni irs və turizmin institusional inkişafı

Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi və bu sahədə fəaliyyətin səmərəli təşkili məqsədilə son illərdə ardıcıl və sistemli dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. Ölkənin zəngin təbii-coğrafi mühiti, çoxəsrlik tarixi-mədəni irsi və milli-mənəvi dəyərlərinin geniş miqyasda tanıdılması turizm strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu çərçivədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 fevral tarixli sərəncamı ilə ölkədə "Turizm ili" elan olunmuş,

sonrakı mərhələdə qəbul edilmiş strateji sənədlər və dövlət proqramları vasitəsilə mədəni irsin turizmə inteqrasiyası istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür [7].

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında milli-mədəni dəyərlərin qorunması, təbliği və turizm dövriyyəsinə cəlb olunması əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu siyasət nəticəsində milli bayram və mərasimlərin, xalq yaradıcılığı nümunələrinin, musiqi və təsviri sənət ənənələrinin qorunması və inkişafı, tarixi abidələrin bərpası və konservasiyası istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur [8]. Eyni zamanda, Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq müstəvidə tanıdılması məqsədilə nüfuzlu muzeylərdə sərgilər təşkil edilmiş, mədəniyyət nümunələrinin təqdimatı genişləndirilmiş, UNESCO, TÜRKSOY və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq daha da intensivləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, "Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın icrası çərçivəsində mədəni irs obyektlərinin vahid elektron reyestrinin yaradılması, mühafizə və idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsi, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi və kadr potensialının inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır [9]. Bu tədbirlər nəticəsində mədəni irs resurslarının qorunması ilə onların turizm potensialının səmərəli istifadəsi arasında tarazlığın təmin olunması mümkün olmuşdur. Ümumilikdə həyata keçirilən kompleks tədbirlər mədəni irs resurslarının turizm sektorunda daha fəal iştirakını təmin etməklə yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafına, yeni turizm marşrutlarının formalaşmasına, xidmət infrastrukturunun genişlənməsinə və ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına mühüm töhfə vermişdir. Bu baxımdan, Azərbaycanda mədəni irsin qorunması və turizmə inteqrasiyası dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və turizmin davamlı inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Qarabağ regionu zəngin tarixi-mədəni irsi, çoxşaxəli folklor ənənələri, memarlıq abidələri, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri, eləcə də musiqi mədəniyyəti ilə seçilərək Azərbaycanın mədəni xəzinəsinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu region uzun illər ərzində vandalizmə məruz qalaraq tarixi, dini və mədəni abidələrin, muzey və sərgi fondlarının dağıdılması ilə ciddi itkilər yaşamışdır. İşğal dövründə yüzlərlə yaşayış məntəqəsi, tarixi və dini abidələr, mədəniyyət müəssisələri, muzeylər və kitabxanalar dağıdılmış, regionun zəngin mədəni irsi ciddi zərər görmüşdür. Qarabağ ərazisində fəaliyyət göstərən onlarla muzey və yüz minlərlə eksponatın taleyi təhlükə altında qalmışdır. Bununla yanaşı, regionun təbii-coğrafi resursları – mineral və termal bulaqlar, landşaft müxtəlifliyi və əlverişli iqlim şəraiti turizm baxımından mühüm potensial formalaşdırır. Hazırda azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri həyata keçirilir, tarixi abidələrin konservasiyası və bərpası istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı statusu qazanması və burada keçirilən beynəlxalq tədbirlər regionun mədəni turizm imkanlarının genişləndirilməsinə təkan verir. Bu proses Qarabağın zəngin mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına, turizm marşrutlarının formalaşdırılmasına və regionun sosial-iqtisadi dirçəlişinə mühüm töhfə verir. Beləliklə, Qarabağ regionunun mədəni irs resursları turizmin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Turizmin təşkili sistemində mədəni-tarixi resurslardan istifadənin nəzəri və praktik əsaslarının araşdırılması bu sahənin inkişafının mühüm şərtlərindən biridir. Bu baxımdan Azərbaycanda mədəni-tarixi resursların turizmə inteqrasiyasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların mövcud istifadə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişaf

perspektivlərinin elmi əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni irs resurslarının turizm dövriyyəsinə cəlb olunması turizm məhsullarının şaxələndirilməsinə, regionların turizm cəlbediciliyinin artmasına və milli mədəniyyətin beynəlxalq miqyasda tanıdılmasına geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda, mədəni-tarixi resursların turizmdə səmərəli istifadəsi onların düzgün təqdimatı, interpretasiyası, marketinq və reklam mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu sahədə müasir kommunikasiya vasitələrinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə və innovativ təqdimat formalarının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, mədəni irs obyektlərinin qorunması ilə turizm fəaliyyəti arasında tarazlığın təmin olunması, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və kadr hazırlığının gücləndirilməsi bu istiqamətdə prioritet məsələlər sırasına daxildir. Beləliklə, mədəni-tarixi resursların turizmdə istifadəsinin mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mədəni turizm sahəsində aktual problemlərin aşkarlanmasına, bu sahənin inkişaf perspektivlərinin əsaslandırılmasına və turizmin davamlı inkişaf modelinin formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Mədəni-tarixi resursların turizm sənayesinə inteqrasiyası düzgün planlaşdırma, səmərəli idarəetmə və məqsədyönlü marketinq strategiyalarının tətbiqi ilə mədəni turizmin yüksək səviyyədə inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi mədəni irs obyektlərinin tanıdılması, onların mühafizəsinin təmin olunması və turizm dövriyyəsində səmərəli istifadəsi baxımından kompleks yanaşma tələb edir. Eyni zamanda, mədəni irsin qorunması ilə turizm fəaliyyəti arasında tarazlığın saxlanılması davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqini zəruri edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilə biləcək əsas tədbirlər sırasında yeni institusional əməkdaşlıq modellərinin qurulması, dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, mədəni-tarixi resursların sistemli şəkildə təbliği və qorunması mühüm yer tutur. Bununla yanaşı, mədəni irs haqqında maarifləndirici proqramların və ictimai məlumatlandırma tədbirlərinin təşkili, mədəni turizm marşrutlarının inkişaf etdirilməsi və yeni marşrutların yaradılması prioritet vəzifələrdən hesab olunur. Turizm və mədəniyyət sektorları arasında davamlı əlaqələrin formalaşdırılması, birgə layihələrin həyata keçirilməsi və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, turizm təşviqi və marketinq strategiyalarında davamlı turizm prinsiplərinin inteqrasiyası, rəqəmsal platformalar və innovativ təqdimat vasitələrindən istifadə mədəni irs resurslarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına imkan yaradır. Beləliklə, kompleks və məqsədyönlü yanaşma mədəni irs resurslarının turizmin inkişafında rolunu gücləndirməklə yanaşı, onların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsini də təmin edir.

NƏTİCƏ

Aparılan elmi-nəzəri və praktik təhlil göstərir ki, mədəni irs resursları turizmin inkişafında həlledici rol oynayan strateji amillərdən biri kimi çıxış edir və onların səmərəli istifadəsi turizm sektorunun dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Maddi və qeyri-maddi mədəni irs elementlərinin turizm fəaliyyətinə inteqrasiyası turizm məhsullarının şaxələndirilməsinə, regionların turizm cəlbediciliyinin artmasına, yeni marşrut və istiqamətlərin formalaşmasına, həmçinin ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan mədəni irs resursları yalnız turizm sektorunun inkişafına deyil, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və regional inkişafın stimullaşdırılmasına da mühüm töhfə verir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, mədəni irs resurslarının turizm dövriyyəsinə cəlb olunması onların qorunması, bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün əlavə imkanlar

yaradır, eyni zamanda milli-mədəni dəyərlərin təbliği və cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətli nəticələr doğurur. Bu proses yerli icmaların sosial-iqtisadi rifahına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, yeni məşğulluq imkanlarının yaranmasına, xidmət sektorunun genişlənməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına stimul verir.

Bununla yanaşı, mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə cəlb olunması zamanı davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan balanslı yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Nəzarətsiz turizm axını, qeyri-effektiv idarəetmə və planlaşdırılmamış istifadə mədəni irs obyektlərinin deqradasiyasına, autentikliyinin zəifləməsinə və tarixi dəyərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, monitorinq mexanizmlərinin gücləndirilməsi və maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, mədəni irs resurslarının turizmə inteqrasiyasında dövlət, özəl sektor və yerli icmalar arasında səmərəli əməkdaşlığın qurulması, beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və innovativ təqdimat formalarının genişləndirilməsi zəruri istiqamətlərdən hesab olunur. Beləliklə, mədəni irs resurslarının strateji idarə olunması, effektiv təqdimatı və davamlı istifadə mexanizmlərinin tətbiqi turizmin inkişafında mühüm nəticələrə gətirib çıxarır və bu resursların gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abadov M.K. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2014.
2. Bilalov B.Ə., Quliyev C.G. Turizmin Əsasları. Bakı: "QHT nəşriyyatı", 2015.
3. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2006.
4. Bob McKercher, Hilary du Cros. Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management. New York, 2002.
5. Richards G., Wilson J. Cultural Tourism 2010 Forecast: Trends, destinations and business outlook. Cultural Realms: A Global Perspective on Cultural and Creative Tourism, 2006.
6. Turizm Araşdırmaları Dergisi. Oter Z., Özdoğan O.N. "Kültür amaçlı seyahat eden turistlerde destinasyon imajı: Selçuk-Efes örneği". Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cild 16.
7. https://president.az/az/articles/view/1587?__a100skip=1
8. https://e-qanun.az/framework/25029?__a100skip=1
9. https://e-qanun.az/framework/27561

TURİZM SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏŞVİQ ALƏTLƏRİ: İNSTİTUSİONAL YANAŞMA

State Regulatıon and Incentıve Tools In The Tourısm Sector: an Instıtutıonal Approach

ƏBÜLFƏZ SALMANOV
Abulfaz Salmanov
abulfaz.salmanov@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0003-6524-3396
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Turizm sektoru müasir iqtisadiyyatlarda iqtisadi artımın, məşğulluğun və regional inkişafın mühüm mənbələrindən biri kimi çıxış edir və bu sahədə dövlətin tənzimləyici və təşviqedici rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmin dayanıqlı inkişafı institusional mühitin keyfiyyəti və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin effektivliyindən asılıdır. Bu tədqiqatın məqsədi turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin institusional aspektlərini təhlil etmək və onların tətbiq effektivliyini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda müqayisəli analiz, sistem yanaşması və Azərbaycan üzrə mövcud statistik məlumatların təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlil nəticələri göstərir ki, turizm sektorunda dövlət dəstəyi əsasən vergi güzəştləri, subsidiyalar, investisiya təşviqi proqramları və infrastruktur layihələri vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, institusional çatışmazlıqlar, xüsusilə koordinasiya problemləri və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının məhdudluğu bu alətlərin effektivliyini azaldır. Nəticə olaraq, turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsi və təşviq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün institusional islahatların gücləndirilməsi və idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması zəruri hesab olunur.

Açar sözlər: *Turizm, dövlət tənzimlənməsi, təşviq alətləri, institusional yanaşma*

ABSTRACT

The tourism sector is recognized as a major source of economic growth, employment, and regional development in modern economies, with the regulatory and promotional role of the state being of particular importance. In developing countries such as Azerbaijan, the sustainable development of tourism largely depends on the quality of the institutional environment and the effectiveness of state support mechanisms. The purpose of this study is to analyze the institutional aspects of state regulation and incentive instruments in the tourism sector and to evaluate their implementation efficiency. The research applies comparative analysis, a systems approach, and the examination of available statistical data on Azerbaijan. Findings indicate that state support in tourism is primarily implemented through tax incentives, subsidies, investment promotion programs, and infrastructure projects. However, institutional shortcomings—especially coordination problems and limited public–private sector cooperation—reduce the effectiveness of these instruments. Consequently, strengthening institutional reforms and optimizing governance systems are considered essential for improving state regulation and incentive mechanisms in the tourism sector.

Keywords: *Tourism, state regulation, incentive instruments, institutional approach*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadiyyatda turizm sektoru iqtisadi artımın, məşğulluğun artırılmasının və regional inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Bir çox ölkələr üçün turizm yalnız xidmət sahəsi deyil, həm də iqtisadi diversifikasiyanın və valyuta daxilolmalarının mühüm mənbəyidir. Bu baxımdan turizmin inkişafı bazar mexanizmləri ilə yanaşı, dövlətin həyata keçirdiyi tənzimləmə və təşviq siyasətləri ilə də sıx bağlıdır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm sektorunun formalaşması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyil.

Azərbaycan iqtisadiyyatında da turizm son illərdə prioritet sahələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Ölkənin zəngin təbii resursları, mədəni irsi və coğrafi mövqeyi turizmin

inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bununla yanaşı, turizm sektorunun potensialından tam istifadə olunması institusional mühitin keyfiyyəti, normativ-hüquqi bazanın təkmilliyi və dövlət tərəfindən tətbiq olunan təşviq mexanizmlərinin effektivliyi ilə birbaşa bağlıdır. Mövcud şəraitdə dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin optimal kombinasiyasının müəyyən edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin institusional yanaşma əsasında təhlil edilməsi və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün turizm siyasətinin nəzəri əsasları araşdırılır, dövlət dəstəyi mexanizmləri sistemləşdirilir və Azərbaycan nümunəsində mövcud problemlər müəyyən edilərək müvafiq təkliflər irəli sürülür.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Turizm sektorunda dövlətin rolu ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif nəzəri və tətbiqi yanaşmalar formalaşmışdır. Klassik iqtisadi yanaşmaya görə, turizm bazarında dövlət müdaxiləsi əsasən bazar uğursuzluqlarının aradan qaldırılması, infrastrukturun inkişafı və ictimai malların təmin edilməsi ilə izah olunur. Bu çərçivədə dövlət turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, təhlükəsizlik standartlarının müəyyən edilməsi və xidmət keyfiyyətinin artırılması istiqamətində çıxış edir. Eyni zamanda, turizm sektorunda investisiya risklərinin yüksək olması dövlət dəstəyinin vacibliyini artırır.

Müasir tədqiqatlarda isə turizm siyasətinə daha çox institusional iqtisadiyyat prizmasından yanaşılır. Bu yanaşmaya görə, turizmin inkişafı yalnız maliyyə təşviqləri ilə deyil, həm də institusional mühitin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. İnstitusional çərçivə dedikdə normativ-hüquqi baza, idarəetmə strukturu, dövlət-özəl sektor münasibətləri və koordinasiya mexanizmləri nəzərdə tutulur. Effektiv institusional mühit turizm siyasətinin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və təşviq alətlərinin real təsirini artırır.

Ədəbiyyatda dövlətin turizm sektorunda istifadə etdiyi əsas təşviq alətləri kimi vergi güzəştləri, subsidiyalar, investisiya təşviqi proqramları və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi göstərilir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turizmin uğurlu inkişafı üçün yalnız iqtisadi alətlər kifayət deyil; eyni zamanda strateji planlaşdırma, marketinq siyasəti və milli brendin formalaşdırılması da mühüm rol oynayır. Bununla belə, bir çox tədqiqatlarda qeyd olunur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə institusional zəifliklər, idarəetmədə koordinasiya problemləri və normativ-hüquqi bazanın qeyri-kafi inkişafı turizm siyasətinin effektivliyini məhdudlaşdırır. Bu baxımdan, turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsi və təşviq mexanizmlərinin institusional yanaşma əsasında kompleks şəkildə araşdırılması zəruri hesab olunur.

METODOLOGIYA

Bu tədqiqatda turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin institusional aspektlərini qiymətləndirmək məqsədilə keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını birləşdirən kompleks metodoloji çərçivədən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas metodları kimi müqayisəli analiz, sistem yanaşması və statistik məlumatların təhlili seçilmişdir. Müqayisəli analiz vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan turizm siyasətləri və dövlət dəstəyi mexanizmləri araşdırılmış, onların struktur xüsusiyyətləri və effektivlik səviyyəsi müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın empirik bazasını əsasən Azərbaycan üzrə rəsmi statistik məlumatlar təşkil edir. Bu məqsədlə turizm sektoruna dair göstəricilər, o cümlədən turist axını, turizm gəlirləri və xidmət sektorunun dinamikası təhlil edilmişdir. Məlumatlar rəsmi dövlət qurumlarının hesabatları və açıq statistik bazalar əsasında sistemləşdirilmişdir. Eyni zamanda, turizm

sahəsində qəbul olunmuş dövlət proqramları və strateji sənədlər nəzərdən keçirilərək təşviq və tənzimləmə alətlərinin institusional xüsusiyyətləri qiymətləndirilmişdir.

Sistem yanaşması çərçivəsində turizm sektoru qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən ibarət kompleks bir sistem kimi təhlil edilmiş, dövlət siyasətinin bu sistem daxilində rolu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri əsasən məlumatların əlçatanlığı və bəzi göstəricilərin regional səviyyədə məhdud təqdim olunması ilə bağlıdır. Bununla belə, seçilmiş metodologiya turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin institusional xüsusiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

Dövlət tənzımlənməsi və təşvıq alətləri

Turizm sektorunun inkişafı müasir iqtisadi sistemdə kompleks xarakter daşıyır və bu sahənin formalaşması yalnız bazar mexanizmləri ilə deyil, eyni zamanda dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətlər vasitəsilə təmin olunur. Dövlət tənzimlənməsi turizm fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati və institusional əsaslarının yaradılmasını əhatə edir və sektorun sabit, şəffaf və davamlı inkişafı üçün zəruri çərçivəni formalaşdırır. Bu kontekstdə normativ-hüquqi bazanın işlənib hazırlanması, turizm subyektlərinin qeydiyyatı və lisenziyalaşdırılması, xidmət standartlarının müəyyən edilməsi və onların icrasına nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi əsas tənzimləyici alətlər kimi çıxış edir. Bu mexanizmlər turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin qorunmasına, istehlakçı hüquqlarının təmin olunmasına və bazarda qeyri-rəsmi fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən həyata keçirilən strateji planlaşdırma və turizm siyasətinin koordinasiyası sektorun uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, dövlətin turizm sektorunda rolu yalnız nəzarət və tənzimləmə funksiyaları ilə məhdudlaşmır, həm də bazar uğursuzluqlarının aradan qaldırılması, ictimai malların təmin edilməsi və institusional mühitin formalaşdırılması ilə bağlıdır [4], [6]. Bu baxımdan dövlət turizm sektorunda həm tənzimləyici, həm də inkişaf etdirici aktor kimi çıxış edir və müxtəlif maraq qrupları arasında balansın qorunmasında mühüm rol oynayır.

Turizm sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasında dövlət tərəfindən tətbiq olunan təşviq alətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu alətlər investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından əsas vasitələrdən hesab olunur. Vergi güzəştləri bu baxımdan ən geniş yayılmış və effektiv mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir; belə ki, mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və digər fiskal öhdəliklər üzrə tətbiq edilən güzəştlər turizm müəssisələrinin maliyyə yükünü azaldaraq onların fəaliyyət imkanlarını genişləndirir. Bu, xüsusilə yeni yaradılan turizm obyektləri və investisiya layihələri üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Subsidiyalar və dövlət maliyyə dəstəyi isə turizm müəssisələrinin xərclərinin bir hissəsinin kompensasiya olunmasına imkan verərək xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və innovativ yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır. Xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən turizm subyektləri üçün bu cür dəstək mexanizmləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu ərazilərdə investisiya riskləri yüksək, bazar imkanları isə məhdud olur. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya təşviqi proqramları turizm sektoruna kapital axınının artırılmasına yönəlmiş mühüm alətlərdən biridir. Bu proqramlar çərçivəsində təqdim olunan vergi və gömrük güzəştləri, güzəştli kreditlər və digər stimullaşdırıcı mexanizmlər investorların marağını artırır və iri turizm layihələrinin reallaşdırılmasını sürətləndirir. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, bu cür təşviq alətlərinin kompleks tətbiqi turizm sektorunun struktur inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir [2], [7].

Turizm sektorunun davamlı və uzunmüddətli inkişafında infrastruktur dəstəyi və institusional mühitin keyfiyyəti həlledici rol oynayır və bu istiqamət dövlət siyasətinin strateji

prioritetlərindən biri kimi çıxış edir. İnfrastrukturun inkişafı turizm fəaliyyətinin genişlənməsi üçün zəruri baza yaradır; yol-nəqliyyat şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, hava limanlarının modernləşdirilməsi, hotellərin və digər yerləşmə obyektlərinin yaradılması turist axınının artmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı turizm xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq marketinq siyasəti və milli turizm brendinin təşviqi tədbirləri ölkənin qlobal turizm bazarında mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir [8]. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, son illərdə turizm sektorunda dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi sektorun inkişaf dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir, lakin bu alətlərin effektivliyi institusional mühitin keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişir [1]. Dövlət qurumları arasında koordinasiyanın zəif olması, idarəetmə sistemində səlahiyyət bölgüsünün qeyri-dəqiqliyi və normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmilliyi tətbiq olunan siyasətlərin real təsirini məhdudlaşdıra bilər. Bu baxımdan, turizm sektorunda dövlət tənzimlənməsi və təşviq alətlərinin inteqrasiya olunmuş, sistemli və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tətbiqi, institusional islahatların həyata keçirilməsi və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma turizmin yalnız qısamüddətli artımını deyil, həm də uzunmüddətli, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir.

İnstıtusıonal problemlər

Turizm sektorunun davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı yalnız iqtisadi alətlərin tətbiqi ilə deyil, eyni zamanda institusional mühitin keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan institusional problemlər turizm sektorunun inkişaf dinamikasını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə dövlət qurumları arasında koordinasiyanın yetərincə effektiv təşkil olunmaması turizm siyasətinin həyata keçirilməsində ciddi çətinliklər yaradır. Turizm sektoru çoxşaxəli xarakter daşıdığı üçün müxtəlif dövlət qurumları arasında sıx əməkdaşlıq tələb olunur, lakin praktikada bu əməkdaşlığın zəifliyi müşahidə edilir. Məlumat mübadiləsinin yetərsizliyi, qərarların parçalanmış şəkildə qəbul olunması və strateji yanaşmanın vahid mərkəzdən idarə olunmaması resursların qeyri-səmərəli istifadəsinə və layihələrin effektivliyinin azalmasına səbəb olur [6], [10]. Eyni zamanda, koordinasiya problemləri regional səviyyədə də özünü göstərir və mərkəzi və yerli idarəetmə strukturları arasında əlaqələrin zəifliyi turizmin regional inkişafını məhdudlaşdırır [1].

İnstitusional problemlərin digər mühüm istiqaməti normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmilliyi ilə bağlıdır ki, bu da turizm sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlər üçün qeyri-müəyyənlik yaradır. Hüquqi çərçivənin aydın və sistemli olmaması, qanunvericilikdə tez-tez dəyişikliklərin baş verməsi və normativ aktlar arasında ziddiyyətlərin mövcudluğu sektorun sabit inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu vəziyyət xüsusilə investorlar üçün əlavə risklər yaradır və uzunmüddətli investisiya qərarlarının qəbulunu çətinləşdirir. Eyni zamanda, lisenziyalaşdırma və icazə prosedurlarının mürəkkəbliyi, inzibati maneələrin mövcudluğu və bürokratik proseslərin uzunmüddətli olması sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə əngəl törədir [4], [7]. Hüquqi bazanın tətbiqi zamanı şəffaflığın tam təmin olunmaması və bəzi hallarda subyektiv yanaşmaların mövcudluğu isə bazarda bərabər rəqabət mühitinin formalaşmasına mane olur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, normativ-hüquqi bazanın təkmilliyi turizm sektorunun inkişafında həlledici rol oynayır və bu sahədə institusional sabitlik investisiya axınını artıran əsas amillərdən biridir [8], [10].

Turizm sektorunda institusional problemlərin mühüm komponentlərindən biri də dövlət-özəl sektor əlaqələrinin zəif inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Turizm sahəsi yüksək səviyyədə əməkdaşlıq tələb edən sektor olduğundan dövlətin strateji qərarları ilə özəl sektorun operativ

fəaliyyəti arasında effektiv əlaqənin təmin olunması vacibdir. Lakin bir çox hallarda bu əməkdaşlıq yetərincə inkişaf etmir və dövlət tərəfindən qəbul olunan qərarların hazırlanması prosesində özəl sektorun iştirakı məhdud qalır. Bu isə qəbul edilən siyasətlərin bazar reallıqlarına tam uyğun olmamasına səbəb olur və tətbiq zamanı əlavə çətinliklər yaradır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin zəif inkişafı turizm layihələrinin maliyyələşdirilməsi və idarə olunmasında problemlərə gətirib çıxarır, xüsusilə iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində əlavə risklər yaradır [2], [7]. Bununla yanaşı, sektor daxilində informasiya mübadiləsinin zəif olması və etimad səviyyəsinin aşağı olması əməkdaşlığın effektivliyini azaldır. Bu səbəbdən dövlət-özəl sektor münasibətlərinin gücləndirilməsi, tərəfdaşlıq mexanizmlərinin institusional əsaslarının formalaşdırılması və qarşılıqlı etimad mühitinin yaradılması turizm sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtlərdən biri hesab olunur [4], [6].

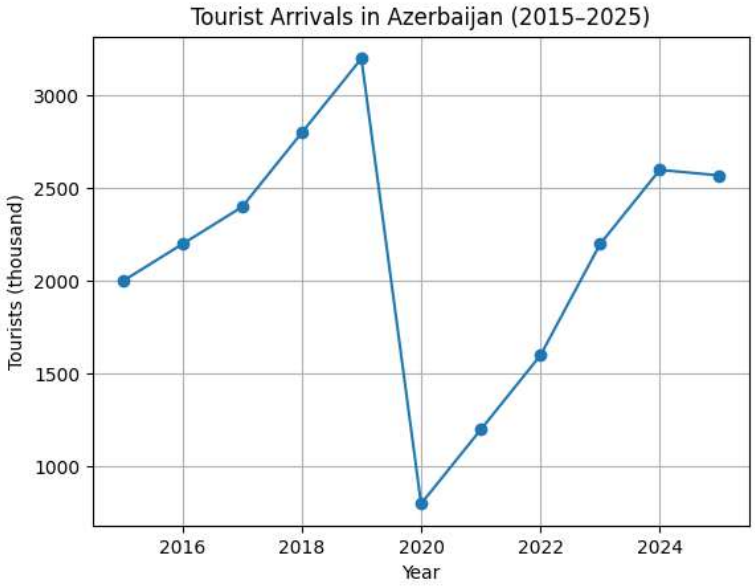
Azərbaycan üzrə analız

Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru son illərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri kimi formalaşmış və dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətlər nəticəsində dinamik inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, ölkəyə gələn turistlərin sayı illər üzrə dəyişkən dinamika nümayiş etdirir və bu dinamika həm qlobal iqtisadi proseslərdən, həm də daxili siyasət tədbirlərindən birbaşa asılıdır. Xüsusilə 2019-cu ildə turizm sektoru yüksək göstəricilərlə xarakterizə olunsa da, 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri nəticəsində turist axınında kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Bu azalma turizm sektorunun xarici şoklara qarşı həssaslığını açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Lakin sonrakı illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstək tədbirləri, beynəlxalq əlaqələrin bərpası və nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində turizm sektorunda mərhələli bərpa prosesi baş vermişdir. 2024–2025-ci illərdə turist sayının artması sektorun sabitləşmə mərhələsinə daxil olduğunu və dövlət tərəfindən həyata keçirilən təşviq mexanizmlərinin müəyyən dərəcədə effektiv nəticə verdiyini göstərir [1].

Turizm axınının struktur xüsusiyyətləri də sektorun inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycana gələn turistlərin əksəriyyəti coğrafi baxımdan yaxın ölkələrdən – xüsusilə Rusiya, Türkiyə və İran kimi regionlardan daxil olur. Bu hal turizm sektorunun müəyyən bazarlardan asılılığını artırır və sektorun dayanıqlığı baxımından müəyyən risklər yaradır. Bununla yanaşı, son illərdə Hindistan, Çin və digər Asiya ölkələrindən gələn turistlərin sayında müşahidə olunan artım bazarların diversifikasiyası istiqamətində müsbət tendensiya kimi qiymətləndirilə bilər [1]. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan viza sadələşdirilməsi siyasəti, "ASAN Viza" sisteminin tətbiqi, beynəlxalq marketinq kampaniyaları və hava nəqliyyatının inkişafı bu artımı stimullaşdıran əsas amillərdən hesab olunur [2]. Eyni zamanda, turistlərin ölkəyə əsasən hava nəqliyyatı vasitəsilə daxil olması turizm infrastrukturunun, xüsusilə hava limanlarının və nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafının sektor üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bu baxımdan infrastrukturun genişləndirilməsi və xidmət keyfiyyətinin artırılması turizm axınının davamlı şəkildə artmasına birbaşa təsir göstərən əsas faktorlar sırasındadır.

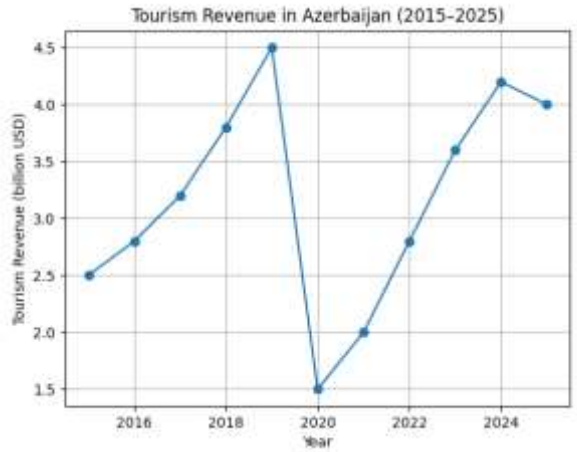
Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı dövlət proqramları və strateji sənədlər əsasında həyata keçirilir və bu proqramlar sektorun institusional əsaslarının gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Dövlət tərəfindən turizm infrastrukturunun inkişafı, regionlarda turizm potensialının reallaşdırılması, investisiya təşviqi mexanizmlərinin tətbiqi və ölkənin beynəlxalq turizm bazarında tanıdılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir [2]. Bunun nəticəsində son illərdə turizm sektorunda yeni hotellərin açılması, xidmət sahələrinin genişlənməsi və regionlarda turizm fəaliyyətinin aktivləşməsi müşahidə

olunmuşdur. Bununla belə, mövcud vəziyyət göstərir ki, əldə olunan inkişaf göstəricilərinə baxmayaraq, sektor hələ də bir sıra struktur və institusional problemlərlə üzləşir. Xüsusilə turizm fəaliyyətinin regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması, bəzi ərazilərdə infrastrukturun yetərincə inkişaf etməməsi və xidmət keyfiyyətində fərqlərin mövcudluğu sektorun ümumi effektivliyini məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, turizm bazarlarının məhdud sayda ölkələrdən asılı olması sektorun xarici risklərə qarşı həssaslığını artırır və bu, diversifikasiya siyasətinin daha da gücləndirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, turizm sektorunun davamlı inkişafının təmin olunması üçün dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi, yeni turizm bazarlarının cəlb edilməsi, infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi vacib istiqamətlər kimi çıxış edir [1], [2].

Şəkil 1. Azərbaycanda turistlərin sayı (2015–2025)

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, 2015–2019-cu illər ərzində Azərbaycanda turist axınında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Lakin 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə turistlərin sayında kəskin azalma baş vermişdir. Sonrakı illərdə isə bərpa prosesi müşahidə olunmuş və 2023–2024-cü illərdə turist sayı yenidən artım tendensiyasına daxil olmuşdur. 2025-ci ildə isə sektorun sabitləşmə mərhələsinə keçdiyi müşahidə edilir ki, bu da dövlət tərəfindən həyata keçirilən turizm siyasətinin və təşviq mexanizmlərinin müəyyən dərəcədə effektivliyini göstərir.

Şəkil 2. Azərbaycanda turizm gəlirləri (2015–2025)

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, 2015–2019-cu illər ərzində Azərbaycanda turizm gəlirlərində davamlı artım müşahidə olunmuşdur ki, bu da turist axınının artması ilə birbaşa əlaqəlidir. 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri nəticəsində gəlirlərdə kəskin azalma baş vermişdir. Lakin sonrakı illərdə turizm sektorunda bərpa prosesi ilə paralel olaraq gəlirlərdə də artım müşahidə olunmuşdur. 2023–2024-cü illərdə gəlirlərin yenidən yüksəlməsi sektorun bərpa olunduğunu göstərir, 2025-ci ildə isə müəyyən sabitləşmə müşahidə olunur ki, bu da turizm sektorunun daha dayanıqlı inkişaf mərhələsinə keçdiyini göstərir.

Şəkil 3. Azərbaycanda turizm göstəriciləri (2015–2025)

Şəkil 3-də Azərbaycanda turist sayı ilə turizm gəlirləri arasındakı dinamik əlaqə aydın şəkildə müşahidə olunur. 2015–2019-cu illər ərzində hər iki göstəricidə paralel artım tendensiyası müşahidə edilmişdir ki, bu da turizm sektorunun genişlənməsi və iqtisadi effektivliyinin artması ilə izah olunur. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə həm turist axınında, həm də gəlirlərdə kəskin azalma baş vermişdir. Lakin sonrakı illərdə hər iki göstəricidə bərpa prosesi müşahidə olunmuş və 2023–2024-cü illərdə artım yenidən davam etmişdir. Bu paralel dinamika göstərir ki, turizm gəlirləri birbaşa turist sayından asılı olmaqla yanaşı, sektorun ümumi iqtisadi performansının əsas indikatorlarından biri kimi çıxış edir.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişaf dinamikası həm qlobal iqtisadi proseslərin, həm də daxili dövlət siyasətinin təsiri altında formalaşmışdır. 2015–2019-cu illərdə müşahidə olunan artım tendensiyası turizm sektorunun inkişafı üçün əlverişli institusional mühitin yaradılması, dövlət tərəfindən həyata keçirilən təşviq tədbirləri və infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi ilə izah oluna bilər. Bu nəticə elmi ədəbiyyatda qeyd olunan yanaşmalarla uyğunluq təşkil edir; belə ki, turizm sektorunun inkişafında dövlət siyasəti və institusional faktorların həlledici rol oynadığı vurğulanır [4], [6]. Eyni zamanda, Azərbaycanın bu dövrdə beynəlxalq turizm bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsi turizmin iqtisadi diversifikasiya aləti kimi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Pandemiya dövründə müşahidə olunan kəskin azalma turizm sektorunun xarici şoklara qarşı yüksək həssaslığını bir daha təsdiq edir. Bu vəziyyət beynəlxalq təcrübədə də geniş

şəkildə qeyd olunur və turizmin qlobal risklərdən asılı sahələrdən biri olduğunu göstərir [7], [10]. Bununla yanaşı, Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstək tədbirləri və təşviq mexanizmləri sektorun daha sürətli bərpasına imkan yaradır. 2022-ci ildən sonra müşahidə olunan bərpa prosesi bu baxımdan dövlət siyasətinin effektivliyini göstərən əsas göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin əldə olunan nəticələr onu da göstərir ki, turizm sektorunun inkişafı yalnız dövlət dəstəyi ilə deyil, eyni zamanda bazarların diversifikasiyası və xidmət keyfiyyətinin artırılması ilə də sıx bağlıdır.

Müzakirə nəticəsində müəyyən edilir ki, turizm sektorunda müşahidə olunan artım tendensiyası ilə yanaşı, bir sıra struktur problemlər də mövcuddur. Xüsusilə turist axınının müəyyən regionlardan asılı olması sektorun dayanıqlılığı baxımından risk yaradır. Bu hal beynəlxalq ədəbiyyatda da qeyd olunan "market dependency" probleminə uyğun gəlir [4]. Bununla yanaşı, regionlar üzrə inkişafın qeyri-bərabər olması və infrastruktur fərqləri turizm sektorunun potensialının tam reallaşdırılmasına mane olur. Bu baxımdan, dövlət siyasətinin daha çox regionlara yönəldilməsi və alternativ turizm istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi zəruri hesab olunur.

Ümumilikdə, aparılan müzakirə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı üçün mövcud institusional baza və dövlət dəstəyi mühüm rol oynasa da, sektorun uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Xüsusilə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi, turizm bazarlarının genişləndirilməsi və xidmət keyfiyyətinin artırılması sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından əsas istiqamətlər kimi çıxış edir. Bu nəticələr həm nəzəri yanaşmalarla, həm də beynəlxalq təcrübə ilə uyğunluq təşkil edir və Azərbaycan turizm sektorunun gələcək inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər və statistik məlumatların araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 2015–2025-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Bu dövrdə turistlərin sayında davamlı yüksəliş müşahidə edilmiş və bu artım dövlət tərəfindən həyata keçirilən təşviq siyasətləri, infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi və beynəlxalq turizm bazarlarında Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi ilə izah olunur [1], [2].

2020–2021-ci illərdə isə turizm sektorunda kəskin azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da əsasən COVID-19 pandemiyasının yaratdığı qlobal məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Bu dövrdə beynəlxalq səyahətlərin məhdudlaşdırılması nəticəsində turist axını minimum səviyyəyə enmiş və turizm gəlirlərində əhəmiyyətli azalma baş vermişdir. Bu nəticə turizm sektorunun xarici şoklara qarşı yüksək həssaslığını göstərməklə yanaşı, sektorun dayanıqlılığının artırılmasının vacibliyini də ortaya qoyur [2], [10].

2022-ci ildən etibarən turizm sektorunda bərpa mərhələsi başlamış və bu tendensiya 2023–2024-cü illərdə daha da güclənmişdir. Turist sayında müşahidə olunan artım beynəlxalq səyahətlərin bərpası, dövlət tərəfindən həyata keçirilən təşviq tədbirləri və turizm infrastrukturunun inkişafı ilə bağlıdır. 2025-ci ildə isə sektorun sabitləşmə mərhələsinə daxil olduğu müşahidə olunur. Bu mərhələdə artım tempinin nisbətən sabitləşməsi turizm sektorunun daha balanslı inkişaf modelinə keçdiyini göstərir. Eyni zamanda, turist başına düşən gəlir göstəricilərinin təhlili göstərir ki, sektorun effektivliyi yalnız turist sayının artması ilə deyil, həm də xidmət keyfiyyətinin və turist xərclərinin artması ilə müəyyən olunur.

Ümumilikdə əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı mərhələli xarakter daşıyır və bu inkişaf dövlət siyasəti, qlobal iqtisadi

faktorlar və institusional mühitin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, sektorun gələcək inkişafı üçün yalnız turist sayının artırılması deyil, həm də turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bazarların diversifikasiyası əsas prioritet istiqamətlər kimi çıxış etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Turizm statistikası. Bakı, 2024.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair strateji yol xəritəsi. Bakı, 2023.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Ödəniş balansı və xidmət ixracı üzrə hesabat. Bakı, 2024.
4. Dwyer, L., & Kim, C. Destination competitiveness: Determinants and indicators. Current Issues in Tourism, 2003, 6(5), pp. 369–414.
5. Goeldner, C. R., & Ritchie, J. R. B. Tourism: Principles, practices, philosophies. 12th ed., Wiley, 2012.
6. Hall, C. M. Tourism planning: Policies, processes and relationships. 2nd ed., Pearson, 2008.
7. OECD. Tourism policy responses to COVID-19. Paris, 2020.
8. UNWTO. International tourism highlights. Madrid, 2019.
9. UNWTO. Tourism recovery report. Madrid, 2022.
10. World Bank. Rebuilding tourism competitiveness. Washington DC, 2020.
11. World Bank. World development indicators. Washington DC, 2023.

TURIZM SƏNAYESINDƏ RƏQƏMSAL INNOVASIYALAR: METAVERSE TURIZMININ INKIŞAF ISTIQAMƏTLƏRI

Digital innovations in the tourism industry: Development directions of Metaverse tourism

ELÇİN ƏLİBƏYLİ
Elchin Alibeyli
elchinelibeyli@ndu.edu.az
https://orcid.org/*0009-0005-0656-3001*

TÜRKAN ƏLİBƏYLİ
Turkan Alibeyli
turkanelibeyli@ndu.edu.az
https://orcid.org/*0009-0000-6709-6770*

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

As the global tourism environment continues to develop, the recognition of technology's multifaceted role in unlocking the full potential of destinations has gained increasing importance. The concept of smart tourism has emerged in response to rapid advances in information and communication technologies and the growing demand for sustainability. This approach is based on the integration of hardware, software, and network technologies to ensure real-time awareness of the environment. Advanced analytical methods further enable individuals to make more informed decisions among alternatives and allow businesses to optimize processes. Such technologies stimulate innovation, support sustainable development, and enhance competitive advantage. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies are emphasized as transformative tools, offering tourists the opportunity to explore destinations virtually before visiting and to visualize environments in advance. Interactive maps, 360-degree videos, and live-streaming features enrich these experiences, creating new forms of engagement with tourism spaces. The study also investigates the impact of the metaverse on tourism, where simulations of renowned destinations transcend geographical boundaries, enabling cultural and visual experiences without physical travel. Minimizing spatial and temporal constraints and creating borderless travel opportunities are identified as key advantages of metaverse tourism. However, fully realizing these benefits requires the establishment of robust technological infrastructure and the resolution of legal and ethical challenges. The article also explores future development prospects, new employment opportunities, economic outcomes, and ecological implications of metaverse tourism. Overall, VR, AR, and metaverse platforms are positioned as drivers of immersive travel experiences and as strategic tools for sustainable tourism transformation.

Açar sözlər: *metaverse, immersiv səyahət, turizm, texnoloji infrastuktur*

ABSTRACT

As the global tourism landscape evolves, the role of technology in unlocking the full potential of destinations has become increasingly critical. The concept of smart tourism has emerged in response to rapid advances in information and communication technologies and the growing demand for sustainability. This approach integrates hardware systems, software applications, and network technologies to ensure real-time awareness of the physical environment. Advanced analytical methods further enable individuals to make informed decisions among alternatives and allow businesses to optimize processes. Such technologies stimulate innovation, support sustainable development, and enhance competitive advantage. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies are highlighted as transformative tools, offering tourists the ability to explore destinations virtually before visiting and to visualize environments in advance. Interactive maps, 360-degree videos, and live-streaming features enrich these experiences, creating new forms of engagement with tourism spaces. The study also examines the impact of the metaverse on tourism, where simulations of renowned destinations transcend geographical boundaries, enabling cultural and visual experiences without physical travel. Minimizing spatial and temporal constraints and creating borderless travel opportunities are identified as key advantages of metaverse tourism. Nevertheless, fully realizing these benefits requires robust technological infrastructure and the resolution of legal and ethical challenges. The article also explores future development prospects, new employment opportunities, economic outcomes, and ecological implications of metaverse tourism. Overall, VR, AR, and metaverse platforms are positioned as driving forces of immersive travel experiences and as strategic tools for transforming tourism in line with sustainability and innovation goals.

Keywords: *Metaverse, immersive travel, tourism, technological infrastructure*

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və iqtisadiyyatda tətbiqi turizm sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Ənənəvi turizm xidmətlərindən fərqli olaraq informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə turizm xidmətləri, turizm idarəetmə sistemləri yenidən formalaşdırlır. Rəqəmsal inkişafın dərinləşməsi turizm sektorunu qlobal bazar dəyişkənliyinə uyğunlaşmağa və turizm bazarında təklif olunan xidmətlərin xüsusiyyətlərinin dəyişilməsinə məcbur etdi. Texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi və mobil tətbiq istifadəçilərin sayının artdığı bir mühitdə turizm təbliğatının çap olunmuş braşuralar və ya kağız daşıyıcılarla aparılması məqsədəuyğun hesab edilmir. Rabitə vasitələrinin, lokal və qlobal şəbəkələrin inkişafı istənilən yerdən e-marketinqi aparmağa və rahat məhsul satmağa imkan yaradır. Turizm sektoru istifadəçiləri və ya istehlakçıları digital platformalardan istifadə etməklə həm e-marketinqlə daha yaxın olur, həm də istehlak etmək istədiyi məhsulları daha ətraflı analiz etmək imkanına malik olurlar.

Onlayn rezervasiya, mobil tətbiqlər, virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi texnologiyalar turizm sektoruna başqa bir pəncərədən baxmağa vadar edir. Belə ki, əvvəllər turistlər rezervasiya və səyahət planlaşdırılmasını turizm agentlikləri vasitəsilə edirdilər, lakin müasir dövrdə turistlər az bir vaxt sərf etməklə və onlayn xidmətlərlə daha keyfiyyətli xidmət əldə etmək imkanına malik olurlar.

Son dövrdə süni intellekt (AI) texnologiyaların sürətli inkişafı və turizm sektorunda tətbiqi turizm bazarında mühüm irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan sistemlər turist xidmətlərinin avtomatlaşdırılması, xidmətlərin operativliyinin artırılmasında istifadə edilir. Belə ki, süni intellekt (AI) sistemlər turizm obyektlərində, hava limanlarında, nəqliyyat xidmətlərində müştərilərin və ya istifadəçilərin sorğularına anında cavab verməklə xidmət keyfiyyətinin artmasına və xidmət personalının iş yükünün yüngülləşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, AI əsaslı xidmət sistemləri istifadəçilərin fərdi tələblərini nəzərə alaraq onlara məsləhətlər verir, davranışlarına və maraqlarına uyğun turlar təklif edir.

Texnologiyaların sürətli inkişafı turizmin bərpasında və turistlərin dəyişən ehtiyaclarına uyğunlaşmasında həlledici rol oynayır. Turizm məhsulunun maddi və qeyri-maddi komponentləri birləşdirən heterojen təbiəti səbəbindən turizm sənayesindəki yenilikləri öyrənmək çətindir. Çünki, turist gözləntiləri və meylləri tez-tez dəyişir və müəyyən dövr üçün qüvvədə olan tələb strukturu əksik qalır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi turizm müəssisələrinin, ilk növbədə sənayenin və müvafiq olaraq iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin və səmərəliliyinin artırılması üçün müəyyən edici amildir. Turizmdə istifadə edilən texnologiyaların öyrənilməsində əsas götürülən anlayışlar əvvəlcədən müəyyən edilməli və aydınlaşdırılmalıdır.

Müasir rəqabət şəraitində texnologiyaya əsaslanan innovasiyalar otellərdə turistlərin gözləntilərini qarşılamaq və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün yeni fürsətlər təqdim edir. Bir çox otel dünya təcrübəsində istifadə edilən innovativ konsepsiyaları mənimsəyir. İnnovasiya yeni və ya fərqli bir şey ola bilər. Məsələn, yeni ideya, üsul və ya məhsul. Davamlı innovasiya mürəkkəb bir proses olduğundan, otellər rəqiblərinin kopyalaması çətin olan, uzunmüddətli ideyaları müəyyən etməlidir. Otellər o zaman turistləri məmnunluğunu təmin edə bilər ki, bənzərsiz və yeni xidmətlər təklif etsin. Bu zaman texnologiyaya əsaslanan xidmət innovasiyaları tətbiq edilir. Bu tətbiqlər nəticəsində əməliyyatlar tənzimlənir və gəlir səviyyəsi artır. Misal olaraq, Marriott İnternational tərəfindən təklif olunan Marriott Bonvoy tətbiqini göstərə bilərik. Bu tətbiq otellər ilə əlaqəli xidmətləri asanlaşdırır. Otellərdə otaq sifariş etmək, giriş və çıxış prosedurlarını sürətləndirmək, açar kimi mobil cihazdan istifadə etmək kimi məsələləələri həll etməklə yanaşı tətbiqdə xüsusi endirim və təkliflər də təqdim edilir. Bu və

bunun kimi tətbiqlər həm Android, həm də İOS dəstəkli cihazlar üçün alçatandır və qlobal miqyasda otellər şəbəkəsi ilə bağlı xidmətlərdən faydalanmağa imkan verir. Ağıllı televizorlar və səsli köməkçilər kimi otaqdaxili texnologiya da getdikcə populyarlaşır. İntercontinental Hotel Group tərəfindən qonaq xidməti robotları sınaqdan keçirilir. Qonaq təcrübəsini müasirləşdirmək və təkmilləşdirmək, ehtiyacları daha sürətli və effektiv şəkildə qarşılamaq üçün nəzərdə tutulan bu robotlar həm də insan resurlarını optimallaşdırılmasına kömək edir. İHG robotları müasir texnologiyanın otel sənayesində daha çox yer aldığını və bunu qonaqlar üçün innovativ bir təcrübə kimi təqdim etdiyini göstərir. Həmçinin robotlar Covid-19 pandemiyası dövründə təmasların azaldılmasına köməklik etdi. Qeyd edilən texnologiyalar turislərə daha fərdiləşdirilmiş və xoş təcrübə təqdim etməklə yanaşı, həm də otellərin daha səmərəli və sərfəli şəkildə işləməsinə şərait yaratdı.

Turizm informasiya texnologiyalarından çox asılı olduğundan son illərdə bu texnologiyalar səyahət təcrübəsinin və turizm məhsulunun idarə olunmasının strukturuna çox möhkəm bağlanmışdır. Ağıllı turizm informasiya texnologiyalarının təkamülündən təsirlənən turizmin inkişafının hazırkı mərhələsini təsvir edir. Texnologiya istiqamətləri müasir səyahətçilərlə rezonans doğuran immersiv məzmun və təcrübələr təklif etməyə imkan verir. Virtual reallıq (VR) və genişlənmiş reallıq (AR) texnologiyaları səyahətçilərə məkanları virtual olaraq kəşf etməyə imkan verir və çatdıqdan sonra onları nə gözləyə biləcəyinə dair ön baxış təqdim edir. İnteraktiv xəritələr, 360 dərəcə videolar və canlı yayım imkanları səyahətçilərin təcrübəsini daha da artırır və onlara yeni və maraqlı üsullarla təyinat yerləri ilə əlaqə saxlamağa imkan verir. Daha sonra texnologiya istiqamətləri səyahətçi seçimləri, davranışları və tendensiyaları ilə bağlı dəyərli məlumatlarla təmin edir. VR və AR müasir dövrün ən çox dəyişən texnologiyaları hesab olunur və bir çox məqsəd üçün 3D interaktiv vizual təcrübələr yaratmaq üçün istifadə olunur. 2017-ci ildə Avropa sərgisində bir neçə turizm texnologiyası provayderi VR və AR məzmununu nümayiş etdirərək, turistik yerləri və məkanda attraksionları nümayiş etdirib. Bu simulyasiyalar tam virtual mühit yaradır (VE) yaradır və VR sistemi real dünya ilə interfeys yaratmaq üçün istifadə edilir. AR real dünya ilə virtual aləmin inteqrasiyasıdır və məqsədi virtual aləmdə nümayiş etdirilən məlumatlarla real dünyada olan bir şey haqqında məlumat verməkdir. Bu texnologiya eyni zamanda müxtəlif yerlərdən interaktiv və sadə formada tətil səyahəti və istiqamətləri ilə bağlı məkana əsaslanan məlumatların planlaşdırılması, önizlənməsi və əldə edilməsini mümkün etməklə turizm təcrübəsində inqilab edir.

Ənənəvi təcrübə kimi internet insanlara əsasən, şəkil və mətn əsaslı məlumatlar vermişdir, amma 1992-ci ildə N.Stephensonun "Snow Crash" romanında istifadə olunan "Metaverse" anlayışı ilə üç ölçülü (3D) dünyaların AR və VR texnolologiyanın sintezi ilə istifadəçilərə daha immersiv təcrübə təqdim edilir. Bu anlayış 3D virtual məkanlarda insanların interaktiv təcrübələr yaşamasını ifadə edir. Metaverse, internetin və texnologiyanın son məhsullarından biri kimi insanlar arasında həm iqtisadi, həm də sosial əlaqə qurmasına imkan verən və məhdudiyətləri aşan bir platforma kimi görülür.

Rəqəmsal səyahətdə innovasiyalar və yeni imkanlara Metaverse ilə yeni qapılar açılır. İnsanlar fiziki olaraq yerini dəyişmədən yeni və fərqli məkanları virtual olaraq səyahət edib görə bilərlər. Virtual səyahət artıq müxtəlif formalarda muzeylərdə, tarixi və turistik məkanlarda qarşımıza çıxır. Məsələn, Louvre Muzeyi, Misir Piramidaları kimi bir çox yerdə VR texnologiyası vasitəsilə daxil olmaq mümkündür.

Metaverse maddi çətinlik baryerlərini də aradan qaldırmağa imkan yaradır. Fiziki olaraq səyahət maddi çətinliklərlə qarşılaşırsa, virtual səyahətlə heç bir yerə getmədən dünyanın müxtəlif məkanlarını araşdıra, onların mühiti və təbiəti ilə tanış ola bilər, gələcəkdə səyahət

etmək istədikləri məkanları bir tur bələdçisi kimi planlaşdıra bilərlər. Həmçinin Metaverse turizm sənayesində ortaya çıxan və ətraf mühitdə yaranan ekoloji problemləri də aradan qaldırmaq üçün vasitə kimi istifadə oluna bilər. Çünki rəqəmsal səyahət az enerji və resurs tələb etdiyindən ətraf mühitin qorunması istiqamətində innovativ bir yanaşma kimi qəbul edilə bilər.

Metaverse və rəqəmsal səyahət çoxlu potensial imkanlar açmasına və faydalarına baxmayaraq, bu texnoloji yanaşmanın və imkanların qarşısında bəzi problemlər mövcuddur. İlk olaraq bu problemlər texnologiyadan istifadə ilə bağlıdır. Rəqəmsal səyahətdən faydalanmaq üçün yeni texnoloji cihazlar (AR və VR cihazları) və yüksək sürətli internetə çıxış tələb olunur ki, bunların təmin olunması dünyanın bir çox yerlərində qeyri-bərabər formada özünü göstərir. Dünyanın əksər hissəsində bu texnologiyalardan istifədə və sürətli internetə çıxış imkanları məhduddur. Bu da öz növbəsində rəqəmsal bərabərsizliyin təzahürüdür.

Digər bir problem sosial və psixoloji təsir kimi, rəqəmsal dünyada həddindən artıq səyahət cəmiyyətdən təcrid olunmaya səbəb ola bilər. Metaverse-də səyahət real səyahətdə olduğu kimi insanların yaşadıqları hissləri, emosiyaları və toxunuşları əvəz edə bilmir. Çünki real səyahət zamanı səyahətçilər qarşılıqlı əlaqələr qurmağa, fiziki və emosional hissləri yaşamağa çalışırlar. Rəqəmsal səyahət bunların bir qismini təmin etsə də, fiziki və real təcrübəni tam əvəz edə bilməz.

Bütün promlemlərin olmasına baxmayaraq Metaverse ilə rəqəmsal səyahətin gələcəyi olduqca parlaq görünür. Metaverse və rəqəmsal səyahət anlayışları texnoloji inkişafın yeni imkanlarını və kəşf etmək hisslərimizi daha fərqli yaşamağımıza imkan yaradır. Bu inkişaf turizm sektorunda həyata keçirilən xidmətlərə yeni bir yön verəcəkdir. VR və AR texnologiyaların inkişafı sayəsində gələcək zamanda insanların rəqəmsal dünyada tamamilə yeni məkanlar, şəhərlər, ölkələr yarada biləcəyi və hətta real və rəqəmsal dünya arasındakı sərhədləri daha da aşaraq tam immersiv təcrübələr əldə edə biləcəyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of e-Tourism research. Tourism Management, 29(4), 609-623.
2. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188
3. Gretzel, U., Werthner, H., Koo, C., & Lamsfus, C. (2015). Conceptual foundations for understanding smart tourism ecosystems. Computers in Human Behavior, 50, 558-563.
4. Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2015). Technology as a catalyst of change: Enablers and barriers of the tourist experience and their consequences. In Information and Communication Technologies in Tourism 2015 (pp. 789-802). Springer, Cham.
5. Wang, D., Park, S., & Fesenmaier, D. R. (2012). The role of smartphones in mediating the touristic experience. Journal of Travel Research, 51(4), 371-387.

TURİZMDƏ DAYANIQLILIK VƏ REGİONAL İQTİSADİ İNKİŞAF: AZƏRBAYCAN MODELİ

Sustainability In Tourism And Regional Economic Development: The Azerbaijan Model

EMİLİYA HÜSEYNOVA

Emiliya Huseynova

emiliya.huseynova@mdu.edu.az

https://orcid.org/0009-0004-0676-3209

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycanda dayanıqlı turizmin inkişafı ilə regional iqtisadi artım arasındakı əlaqəni, xüsusilə post-neft dövründə həyata keçirilən dövlət yönümlü diversifikasiya strategiyaları kontekstində təhlil edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixən karbohidrogen gəlirlərindən asılı olmuş, bu gəlirlər 2010-cu ildə ixrac gəlirlərinin təxminən 92,5%-ni və dövlət büdcəsi daxilolmalarının 67%-ni təşkil etmişdir. Resurs asılılığının yaratdığı riskləri nəzərə alan hökumət 2014–2018-ci illəri əhatə edən Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramını, eləcə də 2016-cı ildə Turizmin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsini qəbul edərək turizmi prioritet qeyri-neft sektoru kimi müəyyən etmişdir. 2015–2019-cu illər ərzində ölkəyə gələn beynəlxalq turistlərin sayı 1,8 milyondan 3,2 milyona yüksəlmiş, turizm gəlirləri isə 3,0 milyard ABŞ dollarına çataraq dörd il ərzində 67% artım göstərmişdir. COVID-19 pandemiyası nəticəsində 2020-ci ildə turist axını kəskin azalaraq təxminən 0,7 milyon nəfərə düşmüşdür. Lakin sonrakı dövrdə sürətli bərpa müşahidə olunmuş və 2023-cü ildə 4,1 milyon turist qeydə alınaraq pandemiyadan əvvəlki səviyyə üstələnmişdir. Regional səviyyədə Quba-Xaçmaz bölgəsində Şahdağ Dağ Turizm Kompleksi, Naftalan müalicə turizmi klasteri və Qax rayonunda İlisu turizm kəndi kimi təşəbbüslər investisiyaların paytaxtdan kənar ərazilərə yönləndirilməsinə, kənd yerlərində məşğulluğun artmasına və yerli təchizat zəncirlərinin inkişafına təkan vermişdir. Məqalədə bu təsirlərin qiymətləndirilməsi üçün regional iqtisadi multiplikator yanaşması tətbiq edilir və göstərilir ki, dayanıqlılıq prinsiplərinə əsaslanan turizm siyasəti uyğun dövlət strategiyaları ilə inteqrasiya olunduqda balanslı ərazi inkişafı üçün effektiv alətə çevrilə bilər. Əsas nəticələr göstərir ki, regional turizm infrastrukturuna yatırılan hər 1 milyon ABŞ dolları təxminən 38 birbaşa və dolayı iş yeri yaradır və regional ÜDM-ə 2,3 milyon ABŞ dolları həcmində töhfə verir. Məqalə ətraf mühit idarəçiliyinin gücləndirilməsi, icma iştirakının artırılması və uğurlu regional turizm modellərinin genişləndirilməsi istiqamətində siyasət tövsiyələri ilə yekunlaşır.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm, regional inkişaf, iqtisadi diversifikasiya, ekoturizm, Azərbaycan*

ABSTRACT

This article examines the relationship between sustainable tourism development and regional economic growth in Azerbaijan, with particular attention to state-led diversification strategies implemented in the post-oil era. Azerbaijan's economy has historically been dominated by hydrocarbon revenues, which accounted for approximately 92.5% of export earnings and 67% of state budget revenues in 2010. Recognizing the risks of resource dependency, the government launched the State Programme on Socio-Economic Development of Regions (2014–2018) alongside the Strategic Roadmap for the Development of Tourism in 2016, establishing tourism as a priority non-oil sector. Between 2015 and 2019, international tourist arrivals grew from 1.8 million to 3.2 million, generating $3.0 billion in tourism revenue — a 67% increase over four years. The COVID-19 pandemic caused a sharp contraction, with arrivals declining to approximately 0.7 million in 2020; however, recovery has been rapid, with 4.1 million visitors recorded in 2023, surpassing pre-pandemic levels. Regionally, initiatives such as the Shahdag Mountain Resort Complex in Quba-Khachmaz, the Naftalan therapeutic tourism cluster, and the Ilisu tourism village in Qax have redirected investment to non-capital zones, creating rural employment and stimulating local supply chains. The article applies a regional economic multiplier framework to assess these outcomes and argues that sustainability-oriented tourism, when embedded in coherent public policy, can serve as a viable instrument for balanced territorial development. Key findings indicate that each $1 million invested in regional tourism infrastructure generates approximately 38 direct and indirect jobs and contributes $2.3 million to regional GDP. The article concludes with policy recommendations for strengthening environmental governance, enhancing community participation, and scaling successful regional tourism models.

Keywords: *Sustainable tourism, regional development, economic diversification, ecotourism, Azerbaijan*

GİRİŞ

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda mühüm yer tutan, eyni zamanda regional inkişaf potensialı yüksək olan sahələrdən biri hesab edilir. BMT Turizm Təşkilatının (UN Tourism) məlumatlarına görə, turizm sektoru 2019-cu ildə dünya ÜDM-inin 10,4%-ni, qlobal məşğulluğun isə 10%-dən çoxunu təşkil etmişdir (UN Tourism, 2023, s. 8). Lakin ənənəvi turizm modeli çox vaxt iqtisadi gəlirlerin mərkəzləşməsi, ətraf mühitin deqradasiyası və yerli icmaların marjinallaşması kimi neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Məhz bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün dayanıqlı turizm konsepsiyası 1980-ci illərdən etibarən akademik və siyasət müzakirələrinin mərkəzinə keçmişdir.

Azərbaycan neft-qaz ixracından asılı olan inkişaf modeli ilə uzun illər tanınmışdır. 2010-cu ildə neft gəlirləri ölkənin ixracının 92,5%-ni, dövlət büdcəsinin isə 67%-ni təşkil etmişdir (Dövlət Statistika Komitəsi, 2022, s. 47). Belə bir monostrukturlu iqtisadiyyatın əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssaslığını azaltmaq məqsədilə hökumət qeyri-neft sektorunun inkişafını strateji prioritet kimi müəyyən etmişdir. Turizm bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: zəngin təbii-landşaft ehtiyatları, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs siyahısına daxil edilmiş ənənələr və müxtəlif tarixi-memarlıq abidələri Azərbaycanı rəqabətqabiliyyətli bir turizm destinasiyasına çevirməyə imkan yaradır.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda dayanıqlı turizm siyasəti ilə regional iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni empirik göstəricilər əsasında araşdırmaq, mövcud regional turizm klasterlərinin iqtisadi multiplier effektini qiymətləndirmək və gələcək siyasət tövsiyələri formalaşdırmaqdır.

Nəzəri çərçivə: dayanıqlı turizm və regıonal inkişaf

Dayanıqlı turizm konsepsiyasının nəzəri əsasları Brundtland Komissiyasının (1987) «Bizim ümumi gələcəyimiz» hesabatında qoyulmuşdur: turizm «mövcud turistlərin və ev sahibi regionların ehtiyaclarını ödəyərkən gələcək nəsillərin ehtiyaclarını da nəzərə alan bir inkişaf forması» kimi xarakterizə edilir (UNWTO, 2019, s. 14). Bu konsepsiya üç əsas sütun üzərində qurulur: iqtisadi canlılıq, sosial ədalət və ekoloji tamlıq.

Regional inkişaf nəzəriyyəsi baxımından turizm sektoru müxtəlif kanallar vasitəsilə ərazinin sosioiqtisadi inkişafına töhfə verir. Birincisi, birbaşa məşğulluq effekti — mehmanxanalar, restoranlar, nəqliyyat xidmətləri kimi turizmlə birbaşa əlaqəli sahələrdə iş yerlərinin yaradılması. İkincisi, multiplikasiya effekti — turizm xərclərinin yerli iqtisadiyyatda dövran etməsi sayəsində əlavə gəlir yaranması. Üçüncüsü, infrastruktur inkişafı — turistik məqsədli yol, kommunikasiya və kommunal şəbəkələrinin genişləndirilməsi digər iqtisadi sektorlara da xidmət edir. Əgər bu investisiyalar kənar bölgələrə yönəldilirsə, onlar ərazi iqtisadi bərabərsizliyini azaltmağın effektiv vasitəsinə çevrilə bilər (Tosun, 2001, s. 289).

Azərbaycanda turizm siyasətinin inkişaf dinamikası

Azərbaycanda müasir turizm siyasətinin formalaşması 2000-ci illərin ortalarına təsadüf edir. Turizm haqqında Qanun (1999) və ardınca qəbul edilmiş bir sıra dövlət proqramları sektorun institusional bazasını yaratmışdır. 2016-cı ildə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi» turizm infrastrukturuna investisiyaların artırılmasını, beynəlxalq marketinqin gücləndirilməsini və regional turizm klasterlərinin yaradılmasını hədəfləyir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2016, s. 3).

Kəmiyyət göstəriciləri baxımından 2015-ci ildə 1,8 milyon olan beynəlxalq turist sayı

2019-cu ildə 3,2 milyona çatmış, turizm gəlirləri isə həmin dövrdə 1,8 mlrd ABŞ dollarından 3,0 mlrd dollara yüksəlmişdir — dörd ildə 67%-lik artım (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2022, s. 112). COVID-19 pandemiyası 2020-ci ildə turist axınını 0,7 milyona qədər azaltmışdır. Bununla belə, bərpa prosesi sürətli olmuş: 2023-cü ildə 4,1 milyon turist Azərbaycanı ziyarət etmiş, bu rəqəm pandemiyaöncəsi tarixi maksimumu keçmişdir (UN Tourism, 2024, s. 22). Turizmin ümumi ÜDM-dəki payı 2019-cu ildə 4,8%-ə çatmış, bu isə 2010-cu ildəki 2,1% göstərici ilə müqayisədə əhəmiyyətli artımı əks etdirir.

Regional turizm klasterlərının iqtisadi multiplier analizi

Regional baxımdan Azərbaycanda bir sıra ixtisaslaşmış turizm klasterləri formalaşmışdır. Şahdag Dağ-Xizək Turizm Kompleksi (Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu) 2013-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Kompleksin tikintisi üçün dövlət büdcəsindən 400 milyon ABŞ dollarından artıq vəsait ayrılmış, bu ərazi turist axınını 2013–2022-ci illər ərzində üç dəfə artırmış — 120 mindən 370 minə çatdırmışdır. Sahə üzrə birbaşa məşğulluq 2200 iş yerindən ibarətdir; dolayı iş yerləri isə region üzrə 5800-dən çoxdur (Azərturizm, 2023, s. 17).

Naftalan Terapevtik Turizm Klasteri (Gəncə-Dağlıq iqtisadi rayonu) unikal neft mənşəli müalicəvi resursuna — naftalana — əsaslanan ixtisaslaşmış sağlamlıq turizmi modeli nümunəsidir. 2010–2022-ci illər ərzində şəhərdəki sanatoriya yerləri 1.400-dən 3.200-ə artmış, orta qalma müddəti isə 7,3 günə çatmışdır ki, bu da milli ortalamadan (2,1 gün) üç dəfə yüksəkdir. Turist başına ortalama xərc 520 ABŞ dolları təşkil edir (Naftalan Şəhər İcra Hakimiyyəti, 2023, s. 8).

Qax-İlisu Ekoturizm Kəndi (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu) 2018-ci ildə ekoturizm infrastrukturunun inkişafı üçün 12 milyon manatlıq dövlət investisiyası almışdır. 2022-ci ildə İlisuya edilən turların sayı 2018-ci illə müqayisədə 4,2 dəfə artmış, yerli əhalinin turizm gəlirlərindən əldə etdiyi pay isə ortalama aylıq gəlirlərinin 34%-nə çatmışdır.

Regional iqtisadi multiplikator metodologiyasına görə aparılan hesablamalar göstərir ki, turizm infrastrukturuna hər 1 milyon ABŞ dolları investisiya regionda təxminən 38 birbaşa və dolayı iş yeri yaradır və regional ÜDM-ə 2,3 milyon dollar töhfə verir. Bu multiplikator əmsalı (2,3) Cənub Qafqaz ölkələrinin ortalamasından (1,7) nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəkdir (Həsənov, 2022, s. 156).

Dayanıqlılıq problemləri və institusional boşluqlar

Bütün bu müsbət dinamikaya baxmayaraq, Azərbaycanda dayanıqlı turizmin qarşısında bir sıra ciddi maneələr mövcuddur. Birincisi, ekoloji idarəetmə boşluqları: Böyük Qafqaz meşə ekosistemlərini əhatə edən ekoturizm ərazilərinin 60%-dən çoxunda lisenziyalı ekoloji monitorinq mexanizmi mövcud deyil (UNEP, 2021, s. 44). İkincisi, turizm gəlirlərinin coğrafi baxımdan qeyri-bərabər paylanması: ölkəyə daxil olan turizm gəlirlərinin 72%-i Bakı şəhərinin payına düşür, yalnız 28%-i regional destinasiyalar arasında bölüşdürülür (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2022, s. 118).

Üçüncü problem kimi yerli sahibkarlığın məhdud iştirakını qeyd etmək lazımdır: Regional turizm klasterlərindəki müəssisələrin 41%-i kənar investorların nəzarətindədir ki, bu da yerli iqtisadi tutumu azaldır. Dördüncüsü, ixtisaslı insan kapitalının çatışmazlığı: Regional turizm müəssisələrindəki işçilərin yalnız 18%-i peşəkar turizm ixtisası üzrə diplom sahibidir (Azərbaycan Turizm İnstitutu, 2023, s. 31).

NƏTİCƏ

Apardığımız analiz göstərir ki, Azərbaycan neft gəlirlərindən turizm sektoruna uğurlu

diversifikasiya keçidi nümunəsi ortaya qoyur. Regional turizm klasterləri — Şahdag, Naftalan, İlisu — ərazi iqtisadi bərabərliyin artırılmasında real töhfə vermişdir. Bununla belə, dayanıqlılığın institutsional baxımdan möhkəmləndirilməsi üçün aşağıdakı siyasət tədbirləri tövsiyə edilir:

Birincisi, ekoloji standartların tətbiqi: Bütün turizm layihələri üçün ətraf mühitin qiymətləndirilməsi (EQQ) prosedurlarının məcburi edilməsi.

İkincisi, yerli sahibkarlıq kvotaları: Regional klasterlərə daxil olan müəssisələrin ən azı 60%-inin yerli sahibkarlara məxsus olmasının tələb edilməsi.

Üçüncüsü, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi: Turizm vergilərinin bir hissəsinin regional infrastruktur fonduna yönəldilməsi.

Dördüncüsü, kadr hazırlığı proqramları: Regionlarda turizm peşəkar təhsil mərkəzlərinin açılması, o cümlədən icma əsaslı təlim proqramlarının genişləndirilməsi.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan modeli göstərir ki, dövlət rəhbərliyi altında həyata keçirilən dayanıqlı turizm strategiyaları həm iqtisadi diversifikasiya, həm də regional inkişaf baxımından ciddi potensial daşıyır. Lakin bu potensialın tam realizasiyası üçün institutsional çərçivənin gücləndirilməsi, ekoloji idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və icma iştirakının artırılması zərurəti qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2016). Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyası.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). Azərbaycan statistik göstəriciləri: Turizm. Bakı: DSK.
3. Azərturizm. (2023). Şahdag Turizm Kompleksi: İllik hesabat 2022. Bakı: Azərbaycan Turizm Agentliyi.
4. Azərbaycan Turizm İnstitutu. (2023). Azərbaycanda turizm kadrlarının hazırlanması: Mövcud vəziyyət və perspektivlər. Bakı: ATİ.
5. Həsənov, R. T. (2022). Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı: Turizmin regional iqtisadi effekti. İqtisadiyyat Məsələləri, 14(3), 145–168.
6. Naftalan Şəhər İcra Hakimiyyəti. (2023). Naftalan terapevtik turizm klasteri: Statistik məlumat toplusu. Naftalan: NŞİH.
7. Tosun, C. (2001). Challenges of sustainable tourism development in the developing world: The case of Turkey. Tourism Management, 22(3), 289–303.
8. UN Tourism. (2023). Tourism highlights: 2022 edition. Madrid: World Tourism Organization.
9. UN Tourism. (2024). World tourism barometer, volume 22. Madrid: World Tourism Organization.
10. UNEP. (2021). Making peace with nature: A scientific blueprint to tackle the climate, biodiversity and pollution emergencies. Nairobi: United Nations Environment Programme.
11. UNWTO. (2019). Global report on sustainable tourism: Destination success stories. Madrid: World Tourism Organization.

NAXÇIVAN TURİZM MARŞRUTLARININ RƏQƏMSAL PLATFORMALAR VASİTƏSİLƏ OPTİMALLAŞDIRILMASI

Optimization of Nakhvan Tourism Routes Through Digital Platforms

FATMA ƏLİYEVA[1]
Fatma Aliyeva[1]
fatma.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-8340-9402

MƏHSƏTİ ƏLİYEVA[1]
Mashati Aliyeva[1]
mahsati.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-9348-3235

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Rəqəmsal texnologiyaların turizm sektoruna inteqrasiyası turizm marşrutlarının planlaşdırılması, resursların səmərəli istifadəsi və regional turizm potensialının idarə olunması baxımından yeni imkanlar yaradır. Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin mədəni irs obyektləri, təbii landşaftları və müxtəlif turizm istiqamətləri ilə seçildiyindən marşrutların sistemli təşkili və optimallaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə tətbiq oluna biləcək yanaşmaların təhlil edilməsindən ibarətdir. Araşdırmada analitik təhlil, müqayisəli yanaşma, məzmun təhlili və rəqəmsal xəritələşdirmə üsullarından istifadə edilmiş, regionun əsas turizm məkanları üzrə məlumatlar sistemləşdirilmişdir.
Təhlil nəticələri göstərir ki, rəqəmsal platformaların tətbiqi turizm obyektləri arasında məsafələrin optimallaşdırılmasına, marşrutların ardıcıllığının müəyyən edilməsinə və turistlər üçün informasiya əlçatanlığının genişləndirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, interaktiv xəritələr və mobil turizm tətbiqləri vasitəsilə marşrutların planlaşdırılması səyahət müddətinin səmərəli bölüşdürülməsinə, turizm axınının tənzimlənməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir. Nəticə olaraq, Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması regionun turizm potensialının daha səmərəli istifadəsinə, dayanıqlı turizm prinsiplərinin tətbiqinə və müasir turizm idarəetmə mexanizmlərinin formalaşmasına töhfə verən mühüm istiqamət kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, turizm marşrutları, rəqəmsal platformalar, rəqəmsal turizm, dayanıqlı turizm*

ABSTRACT

The integration of digital technologies into the tourism sector creates new opportunities for route planning, efficient resource utilization, and management of regional tourism potential. The Nakhchivan Autonomous Republic, distinguished by its rich cultural heritage sites, natural landscapes, and diverse tourism directions, requires systematic organization and optimization of routes. The aim of the study is to identify the possibilities of optimizing Nakhchivan's tourism routes through digital platforms and to analyze applicable approaches in this direction. Analytical review, comparative analysis, content evaluation, and digital mapping methods were employed, and data on the region's main tourism destinations were systematized. The findings demonstrate that the use of digital platforms facilitates optimization of distances between tourism sites, determination of route sequences, and expansion of information accessibility for tourists. Moreover, interactive maps and mobile tourism applications enable efficient distribution of travel time, regulation of tourist flows, and improvement of service quality. Consequently, the optimization of Nakhchivan's tourism routes through digital platforms is assessed as a significant direction contributing to more effective utilization of tourism potential, application of sustainable tourism principles, and formation of modern tourism management mechanisms.

Keywords: *Nakhchivan, tourism routes, digital platforms, digital tourism, sustainable tourism*

GİRİŞ

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sektorunda yeni idarəetmə yanaşmalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal platformaların tətbiqi turizm marşrutlarının planlaşdırılması, resursların səmərəli istifadəsi və turistlər üçün informasiya əlçatanlığının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə regional turizm potensialına malik ərazilərdə rəqəmsal alətlərdən istifadə marşrutların optimallaşdırılmasına, turizm axınının balanslaşdırılmasına və mədəni irs

obyektlərinin daha səmərəli tanıdılmasına imkan yaradır. Müasir tədqiqatlarda rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqinin turizm idarəetməsində effektivliyin artırılmasına, səyahət planlaşdırmasının avtomatlaşdırılmasına və dayanıqlı turizm modelinin formalaşmasına töhfə verdiyi qeyd olunur [1,2]. Bu baxımdan turizm marşrutlarının rəqəmsal texnologiyalar əsasında optimallaşdırılması aktual elmi-tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi-mədəni irsə, təbii landşaftlara və müxtəlif turizm resurslarına malik regionlardan biridir. Bölgədə yerləşən memarlıq abidələri, dini turizm obyektləri, təbiət marşrutları və sağlamlıq turizmi imkanları turizm marşrutlarının sistemli şəkildə təşkili zərurətini artırır. Lakin turizm obyektlərinin coğrafi baxımdan müxtəlif ərazilərdə yerləşməsi, marşrutların vahid sistem üzrə planlaşdırılmaması və rəqəmsal informasiya bazasının məhdudluğu turizm potensialından tam istifadə olunmasına müəyyən maneələr yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm marşrutlarının optimallaşdırılması regionun turizm imkanlarının səmərəli istifadəsinə şərait yaradan mühüm amil kimi qiymətləndirilir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, GIS texnologiyaları, mobil tətbiqlər və interaktiv xəritələr turizm marşrutlarının planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır və turistlərin hərəkət trayektoriyasının optimallaşdırılmasına imkan verir [3-5].

Mövcud tədqiqatlarda rəqəmsal turizm sistemlərinin tətbiqi əsasən milli və beynəlxalq səviyyədə araşdırılsa da, regional turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması məsələsi hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə turizm marşrutlarının rəqəmsal xəritələşdirilməsi, turizm obyektləri arasında optimal əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi və dayanıqlı turizm baxımından marşrutların modelləşdirilməsi məsələləri kompleks tədqiqata ehtiyac yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm marşrutlarının optimallaşdırılması həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə tətbiq oluna biləcək yanaşmaların təhlil edilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq regionun turizm obyektlərinin sistemləşdirilməsi, rəqəmsal xəritələşdirmə imkanlarının qiymətləndirilməsi və marşrutların optimallaşdırılması istiqamətində təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sektorunda idarəetmə mexanizmlərinin yenilənməsinə və yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal platformaların tətbiqi turizm marşrutlarının planlaşdırılması, resursların səmərəli istifadəsi və turistlər üçün informasiya əlçatanlığının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sistemlər turizm obyektləri haqqında məlumatların vahid bazada toplanmasına, marşrutların əvvəlcədən optimallaşdırılmasına və turist axınının istiqamətləndirilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal turizm platformaları eyni zamanda turizm idarəetməsində çevik qərar qəbuletmə proseslərini dəstəkləyir, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və turizm potensialının daha geniş auditoriyaya təqdim olunmasına şərait yaradır [6,7].

Rəqəmsal turizm sistemlərinin tətbiqi xüsusilə regional turizm potensialına malik ərazilər üçün daha aкtуal hesab edilir. Bu tip platformalar turizm obyektlərinin coğrafi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, məsafələrin hesablanması və optimal hərəkət istiqamətlərinin seçilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. İnteraktiv xəritələr və coğrafi informasiya sistemləri (GIS) vasitəsilə turistlər fərdi marşrutlar formalaşdıra, alternativ istiqamətləri müqayisə edə və səyahət müddətini optimallaşdıra bilirlər. Eyni zamanda bu texnologiyalar turizm idarəçilərinə turizm axınının intensivliyini təhlil etməyə və daha az

ziyarət edilən obyektlərin tanıdılmasını təmin etməyə kömək edir. Bu yanaşma turizm marşrutlarının sistemli şəkildə qurulmasına və region daxilində turizm balansının yaradılmasına imkan verir [8,10].

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi-mədəni irsə, təbii landşaftlara və müxtəlif turizm resurslarına malik regionlardan biridir. Bölgədə yerləşən memarlıq abidələri, dini ziyarətgahlar, təbiət marşrutları və sağlamlıq turizmi obyektləri turizm marşrutlarının kompleks şəkildə təşkilini zəruri edir. Regionun turizm potensialı müxtəlif istiqamətləri əhatə etdiyindən bu obyektlərin vahid sistem üzrə planlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin turizm obyektlərinin coğrafi baxımdan fərqli ərazilərdə yerləşməsi və marşrutların koordinasiyalı şəkildə formalaşdırılmaması turizm potensialından tam istifadə olunmasına müəyyən maneələr yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm marşrutlarının optimallaşdırılması regionun turizm imkanlarının daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradan mühüm amillərdən biri hesab olunur [4,5].

Turizm marşrutlarının optimallaşdırılması prosesində əsas məsələlərdən biri obyektlər arasında məsafə, vaxt və nəqliyyat imkanlarının nəzərə alınmasıdır. Rəqəmsal platformalar bu parametrləri avtomatik şəkildə hesablayaraq ən səmərəli marşrutların müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu yanaşma turistlərin vaxt itkisini azaltmaqla yanaşı, daha çox turizm obyektinin ziyarət edilməsini mümkün edir. Eyni zamanda tematik marşrutların yaradılması turizm məhsulunun diversifikasiyasına şərait yaradır. Tarixi turizm, dini turizm, ekoturizm və sağlamlıq turizmi istiqamətləri üzrə marşrutların hazırlanması turistlərin maraqlarına uyğun seçim imkanlarını genişləndirir və regionun turizm potensialının daha dolğun təqdim edilməsini təmin edir [8,9].

Rəqəmsal platformalar turizm resurslarının sistemləşdirilməsi baxımından da mühüm rol oynayır. Bu platformalarda turizm obyektlərinin yerləşmə mövqeyi, tarixi əhəmiyyəti, ziyarət müddəti və digər məlumatlar vahid sistemdə təqdim olunur. Belə yanaşma turistlər üçün informasiya əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, turizm idarəetmə orqanlarına analitik məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Toplanan məlumatlar əsasında turizm marşrutlarının təkmilləşdirilməsi, turist axınının idarə olunması və yeni turizm istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mümkün olur. Rəqəmsal informasiya sistemlərinin tətbiqi turizm sektorunda planlaşdırma və idarəetmə proseslərinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır [6,10].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm marşrutlarının rəqəmsal optimallaşdırılması üçün ilk mərhələdə turizm obyektlərinin inventarlaşdırılması vacibdir. Bu mərhələdə regionda mövcud olan tarixi abidələr, muzeylər, təbiət landşaftları, dini ziyarətgahlar və digər turizm resursları müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilir. Daha sonra bu obyektlərin coğrafi koordinatları müəyyən edilərək rəqəmsal xəritələrə inteqrasiya edilir. Növbəti mərhələdə obyektlər arasında optimal əlaqələr qurulur və müxtəlif turizm marşrutları hazırlanır. Bu marşrutlar turistlərin maraq dairəsinə uyğun olaraq tematik şəkildə qruplaşdırılır və rəqəmsal platformalarda təqdim edilir [4,8].

Rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqi region daxilində turizm axınının balanslaşdırılmasına da imkan yaradır. Adətən turistlər daha çox tanınmış turizm obyektlərinə üstünlük verirlər ki, bu da müəyyən ərazilərdə sıxlıq yaradır. Rəqəmsal sistemlər alternativ marşrutlar təklif etməklə turistlərin region daxilində bərabər paylanmasına kömək edir. Bu yanaşma həm turizm resurslarının qorunmasına, həm də regionun müxtəlif ərazilərinin turizm baxımından inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda bu sistemlər turizm mövsümlərinin planlaşdırılmasına və turizm fəaliyyətinin ilboyu davamlı şəkildə təşkilinə imkan verir [1,9].

Mobil tətbiqlərlə inteqrasiya olunmuş rəqəmsal turizm platformaları turistlər üçün əlavə imkanlar yaradır. Bu tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilər marşrut üzrə naviqasiya, obyektlər haqqında məlumat, xidmətlər və real vaxt bildirişləri əldə edə bilir. Bu funksiyalar turistlərin səyahətini daha rahat və təhlükəsiz edir. Eyni zamanda mobil tətbiqlər vasitəsilə toplanan statistik məlumatlar turizm idarəetməsində analitik yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır. Bu məlumatlar əsasında turizm marşrutlarının optimallaşdırılması və xidmət keyfiyyətinin artırılması mümkün olur [3,7].

Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması regionun sosial-iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərir. Turizm marşrutlarının sistemli təşkili turistlərin regionda qalma müddətini artırır və xidmət sektorunun inkişafına şərait yaradır. Mehmanxana, ictimai iaşə, nəqliyyat və digər xidmət sahələrinin turizm marşrutları ilə əlaqəli şəkildə inkişafı yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu isə regionun iqtisadi aktivliyinin artmasına və turizmin dayanıqlı inkişafına şərait yaradır [2,5].

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması regionun turizm potensialının səmərəli istifadəsinə imkan verir. Rəqəmsal xəritələşdirmə, GIS texnologiyaları və mobil tətbiqlərin inteqrasiyası turizm obyektləri arasında optimal əlaqələrin qurulmasına, turist axınının balanslaşdırılmasına və turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma həm elmi, həm də praktiki baxımdan aktual olmaqla yanaşı, regionun turizm sektorunun dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verə bilər [6,9,10].

Rəqəmsal texnologiyaların turizm sektoruna inteqrasiyası turizm marşrutlarının planlaşdırılması prosesində daha çevik və səmərəli idarəetmə modelinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu sistemlər vasitəsilə turizm obyektlərinin koordinatları, nəqliyyat yolları, xidmət infrastrukturu və digər mühüm göstəricilər vahid platformada birləşdirilir. Nəticədə marşrutların optimallaşdırılması zamanı məsafə, vaxt və xidmət imkanları kompleks şəkildə nəzərə alınır. Bu yanaşma turistlərin daha səmərəli marşrut üzrə hərəkət etməsinə və səyahətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal platformaların tətbiqi həmçinin turizm marşrutlarının avtomatik generasiyasına və istifadəçi seçimlərinə uyğun fərdiləşdirilmiş marşrutların hazırlanmasına imkan verir [6,8].

Turizm marşrutlarının rəqəmsal optimallaşdırılması prosesində məlumat bazasının formalaşdırılması mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Bu mərhələdə turizm obyektləri haqqında ətraflı məlumatlar toplanır və sistemləşdirilir. Obyektlərin yerləşmə mövqeyi, turizm növü, ziyarət müddəti, mövsümi xüsusiyyətləri və xidmət imkanları kimi göstəricilər rəqəmsal platformaya daxil edilir. Bu məlumatların təhlili nəticəsində turistlər üçün optimal marşrutların hazırlanması mümkün olur. Eyni zamanda məlumat bazası turizm idarəetmə orqanları üçün analitik hesabatların hazırlanmasına və turizm siyasətinin formalaşdırılmasına kömək edir. Bu yanaşma turizm marşrutlarının daha sistemli şəkildə planlaşdırılmasına və turizm resurslarının səmərəli istifadəsinə şərait yaradır [7,10].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm marşrutlarının optimallaşdırılması zamanı regionun coğrafi xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Dağlıq ərazilərin geniş olması, turizm obyektlərinin müxtəlif rayonlarda yerləşməsi və nəqliyyat infrastrukturu marşrutların planlaşdırılmasını mürəkkəbləşdirir. Bu baxımdan rəqəmsal xəritələşdirmə sistemləri turizm marşrutlarının optimallaşdırılmasında mühüm alət kimi çıxış edir. Coğrafi informasiya sistemləri vasitəsilə turizm obyektləri arasında ən qısa və ən əlverişli marşrutlar müəyyən edilir. Bu sistemlər eyni zamanda marşrut üzrə dayanacaq nöqtələrinin seçilməsinə və

turistlərin təhlükəsiz hərəkətinin təmin edilməsinə kömək edir. Belə yanaşma turizm marşrutlarının daha effektiv təşkili üçün geniş imkanlar yaradır [4,10].

Rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqi turizm məhsulunun diversifikasiyasına da şərait yaradır. Bu platformalar vasitəsilə müxtəlif tematik marşrutların hazırlanması mümkündür. Tarixi turizm marşrutları, dini ziyarət marşrutları, ekoturizm istiqamətləri və sağlamlıq turizmi üzrə marşrutlar ayrıca təqdim edilə bilər. Bu isə turistlərin maraq dairəsinə uyğun seçim etməsinə imkan verir və turizm xidmətlərinin fərdiləşdirilməsini təmin edir.

Tematik marşrutların hazırlanması regionun turizm potensialının daha geniş şəkildə təqdim olunmasına və turizm axınının müxtəlif istiqamətlər üzrə bölüşdürülməsinə kömək edir [8,9].

Turizm marşrutlarının optimallaşdırılmasında rəqəmsal platformaların digər üstünlüklərindən biri real vaxt məlumatlarının istifadəsidir. Bu sistemlər vasitəsilə hava şəraiti, yol vəziyyəti, ziyarətçi sıxlığı və xidmət imkanları barədə məlumatlar yenilənə bilər. Bu məlumatlar turistlərə alternativ marşrutların seçilməsinə və səyahətin daha təhlükəsiz təşkilinə kömək edir. Eyni zamanda real vaxt məlumatlarının təhlili turizm idarəetmə orqanlarına operativ qərarların qəbul edilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma turizm sektorunda çevik idarəetmə modelinin tətbiqinə şərait yaradır [3,7].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm marşrutlarının rəqəmsal optimallaşdırılması regionun turizm infrastrukturunun inkişafına da müsbət təsir göstərir. Marşrutların sistemli şəkildə hazırlanması yeni xidmət obyektlərinin yaradılmasına ehtiyac yaradır. Bu isə mehmanxana, restoran, nəqliyyat və bələdçi xidmətlərinin inkişafına təkan verir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə bu xidmətlərin marşrutlara inteqrasiyası turistlər üçün daha rahat səyahət imkanları yaradır. Eyni zamanda turizm xidmətlərinin rəqəmsal sistemlərdə təqdim olunması regionun turizm cəlbediciliyinin artmasına səbəb olur [1,2].

Rəqəmsal turizm marşrutlarının tətbiqi yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb olunmasına da imkan yaradır. Marşrutlar üzrə yerləşən kənd və yaşayış məntəqələri turizm xidmətləri təqdim etməklə əlavə gəlir əldə edə bilirlər. Bu isə kənd turizminin inkişafına və regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə yerli sahibkarların xidmətləri turistlərə təqdim edilir və turizm sisteminə inteqrasiya olunur. Bu yanaşma turizmin inklüziv inkişafına və regionun iqtisadi potensialının genişlənməsinə kömək edir [5,9].

Turizm marşrutlarının rəqəmsal optimallaşdırılması dayanıqlı turizm prinsiplərinin tətbiqinə də şərait yaradır. Turist axınının düzgün idarə olunması təbii və mədəni irs obyektlərinin qorunmasına imkan verir. Rəqəmsal sistemlər vasitəsilə ziyarətçi sayı məhdudlaşdırıla, alternativ marşrutlar təklif edilə və ekoloji həssas ərazilərin qorunması təmin edilə bilər. Bu yanaşma turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin edir və regionun turizm resurslarının davamlı istifadəsinə şərait yaradır. Xüsusilə Naxçıvanın təbiət turizmi potensialının qorunması baxımından bu yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9,10].

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılması turizm idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, turizm resurslarının sistemli istifadəsinə və turistlər üçün daha rahat səyahət imkanlarının yaradılmasına şərait yaradır. Rəqəmsal xəritələşdirmə, mobil tətbiqlər və analitik sistemlərin tətbiqi turizm marşrutlarının planlaşdırılmasını asanlaşdırır, turist axınının balanslaşdırılmasına kömək edir və regionun turizm potensialının daha effektiv şəkildə reallaşdırılmasına imkan verir. Bu yanaşma Naxçıvanın turizm sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün mühüm istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər [6,8,9].

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialının qiymətləndirilməsi və turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılması məqsədilə müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Araşdırma üçün əsas materiallar kimi regionun turizm obyektləri haqqında rəsmi statistik məlumatlar, açıq coğrafi informasiya mənbələri, mövcud turizm marşrutları üzrə məlumat bazaları, elektron xəritə platformaları və elmi ədəbiyyatlar cəlb olunmuşdur. Bununla yanaşı, mədəni-tarixi abidələr, təbii turizm məkanları və infrastruktur obyektləri üzrə məlumatlar sistemləşdirilmiş və tədqiqatın empirik bazası formalaşdırılmışdır. Toplanan məlumatların strukturlaşdırılması turizm marşrutlarının planlaşdırılması və optimallaşdırılması üçün ilkin mərhələ kimi çıxış etmişdir [4,5,10].

Tədqiqat materialları: Tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunan materiallara Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən əsas turizm obyektlərinin siyahısı, coğrafi koordinatlar, obyektlərarası məsafələr, nəqliyyat əlaqələri və mövcud turizm marşrutları haqqında məlumatlar daxildir. Bu məlumatlar açıq rəqəmsal xəritə platformaları, turizm informasiya resursları və rəsmi hesabat materialları əsasında toplanmışdır. Eyni zamanda, turizm obyektlərinin funksional xüsusiyyətləri, yerləşmə coğrafiyası və marşrut potensialı nəzərə alınaraq məlumat bazası formalaşdırılmışdır. Məlumatların sistemləşdirilməsi turizm marşrutlarının optimallaşdırılması üçün zəruri olan əsas parametrlərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir [1,4,6].

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda turizm marşrutlarının optimallaşdırılması məqsədilə analitik təhlil, müqayisəli yanaşma, sistemli analiz və rəqəmsal xəritələşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Analitik təhlil metodu vasitəsilə Naxçıvanın turizm potensialı qiymətləndirilmiş, mövcud marşrutların struktur xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu rəqəmsal platformalar əsasında planlaşdırılan marşrutlarla ənənəvi marşrutların fərqlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Sistemli yanaşma turizm obyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin təhlili və marşrutların ardıcıllığının müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilmişdir [8,9].

Rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırma mərhələsində coğrafi informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə olunmuşdur. Turizm obyektlərinin xəritə üzərində yerləşdirilməsi, məsafələrin hesablanması və optimal hərəkət istiqamətlərinin müəyyən edilməsi bu mərhələdə həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma turizm marşrutlarının səyahət müddəti, məsafə və əlçatanlıq kimi göstəricilər üzrə optimallaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, marşrutların planlaşdırılmasında obyektlərin coğrafi yaxınlığı, nəqliyyat əlaqələri və turizm əhəmiyyəti əsas meyarlar kimi nəzərə alınmışdır [7,10].

Məlumatların emalı və təhlili: Toplanmış məlumatlar strukturlaşdırılmış şəkildə sistemləşdirilmiş və turizm marşrutlarının optimallaşdırılması üçün təhlil edilmişdir. Turizm obyektləri arasında məsafələr müqayisə olunmuş, optimal ardıcıllıq müəyyən edilmiş və alternativ marşrut variantları formalaşdırılmışdır. Bu mərhələdə marşrutların uzunluğu, səyahət müddəti və turizm obyektlərinin əhatə dairəsi əsas qiymətləndirmə meyarları kimi istifadə edilmişdir. Əldə olunan nəticələr cədvəl və qrafik formada ümumiləşdirilərək turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılmasının effektivliyi qiymətləndirilmişdir [6,8,10].

Beləliklə, tətbiq olunan metodoloji yanaşma Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar əsasında planlaşdırılması və optimallaşdırılması üçün sistemli elmi əsasın formalaşdırılmasına imkan vermişdir. Tədqiqat çərçivəsində istifadə olunan analitik və rəqəmsal metodların tətbiqi turizm obyektləri arasında optimal əlaqələrin

müəyyənləşdirilməsinə, marşrutların səmərəliliyinin artırılmasına və regionun turizm potensialının daha effektiv şəkildə reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır [3,8,9].

MÜZAKİRƏ

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Naxçıvan turizm marşrutlarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılması turizm resurslarının daha səmərəli istifadəsinə və marşrutların planlaşdırılmasında sistemli yanaşmanın formalaşmasına imkan verir. Tədqiqat çərçivəsində müəyyən edilən məsafələrin azalması, səyahət müddətinin optimallaşdırılması və turizm obyektlərinin daha səmərəli qruplaşdırılması rəqəmsal xəritələşdirmə və marşrut planlaşdırma alətlərinin praktik üstünlüklərini təsdiq edir. Bu nəticələr rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqinin turizm marşrutlarının effektivliyini artırdığına dair mövcud elmi yanaşmalarla uyğunluq təşkil edir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə marşrutların planlaşdırılması turistlərin hərəkət trayektoriyasının optimallaşdırılmasına, logistika xərclərinin azaldılmasına və turizm resurslarının balanslı istifadəsinə şərait yaradır.

Əvvəlki tədqiqatlarda qeyd olunur ki, coğrafi informasiya sistemləri və interaktiv xəritə platformaları turizm marşrutlarının planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır və turizm obyektləri arasında optimal əlaqələrin qurulmasına imkan verir. Bu baxımdan əldə edilən nəticələr göstərir ki, rəqəmsal platformaların tətbiqi Naxçıvan regionunda turizm marşrutlarının strukturunun yenidən formalaşdırılmasına və alternativ marşrutların müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Turizm obyektlərinin coğrafi yaxınlıq prinsipi əsasında qruplaşdırılması marşrutların daha effektiv təşkil olunmasına, turistlərin vaxtdan səmərəli istifadə etməsinə və eyni marşrut daxilində daha çox obyektin ziyarət olunmasına imkan verir. Bu yanaşma dayanıqlı turizm prinsipləri ilə də uzlaşır, çünki turizm axınının düzgün bölüşdürülməsi mədəni irs obyektlərinin qorunmasına və infrastruktur yüklənməsinin azaldılmasına töhfə verir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal platformalar vasitəsilə optimallaşdırılmış marşrutlar ənənəvi marşrutlarla müqayisədə daha çevik və funksionaldır. İnteraktiv xəritələrin istifadəsi marşrutların dinamik şəkildə yenilənməsinə, nəqliyyat əlaqələrinin nəzərə alınmasına və turistlərin fərdi seçimlərinə uyğun alternativlərin təqdim edilməsinə imkan yaradır. Bu isə turizm idarəetməsində rəqəmsal yanaşmaların tətbiqinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda, rəqəmsal platformalar turizm məlumatlarının vahid sistemdə toplanmasına və marşrutların analitik qiymətləndirilməsinə şərait yaradır ki, bu da turizm planlaşdırılmasının elmi əsaslarla həyata keçirilməsinə imkan verir.

Bununla yanaşı, tədqiqat nəticələri göstərir ki, Naxçıvan regionunda turizm marşrutlarının rəqəmsal optimallaşdırılması üçün vahid informasiya bazasının formalaşdırılması, turizm obyektləri üzrə koordinat məlumatlarının dəqiqləşdirilməsi və mobil turizm tətbiqlərinin hazırlanması zəruri istiqamətlərdən hesab oluna bilər. Bu cür yanaşma turistlər üçün marşrut seçiminin asanlaşdırılmasına, turizm xidmətlərinin əlçatanlığının artırılmasına və regionun turizm potensialının daha geniş təqdim olunmasına imkan yaradar.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri kimi Naxçıvan turizm marşrutlarının real vaxt rejimində optimallaşdırılması, mobil tətbiqlər vasitəsilə marşrut planlaşdırma sistemlərinin yaradılması və süni intellekt əsaslı turizm tövsiyə mexanizmlərinin tətbiqi perspektivli hesab edilə bilər. Eyni zamanda, turizm axınının proqnozlaşdırılması, marşrutların mövsümi dəyişkənliyinin təhlili və turist davranışlarının analizi üzrə araşdırmalar rəqəmsal turizm idarəetməsinin daha da təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər. Beləliklə, müzakirə nəticələri göstərir ki, rəqəmsal platformalar əsasında turizm marşrutlarının optimallaşdırılması Naxçıvan regionunda

dayanıqlı turizmin inkişafı və turizm idarəetməsinin modernləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas turizm obyektləri üzrə məlumatlar sistemləşdirilmiş və rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm marşrutlarının optimallaşdırılması imkanları qiymətləndirilmişdir. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, turizm obyektlərinin coğrafi yerləşməsi və mövcud nəqliyyat əlaqələri nəzərə alınmaqla marşrutların rəqəmsal planlaşdırılması səyahət müddətinin azaldılmasına və turizm resurslarından daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Rəqəmsal xəritələşdirmə əsasında obyektlərarası məsafələrin hesablanması optimal ardıcıllığın müəyyən edilməsinə imkan vermişdir.

Turizm obyektlərinin qruplaşdırılması və marşrutların formalaşdırılması

Aparılmış təhlil nəticəsində Naxçıvanın əsas turizm obyektləri coğrafi yerləşmə prinsipi əsasında qruplaşdırılmışdır. Naxçıvan şəhəri və ətraf ərazilər üzrə mədəni-tarixi abidələr, Ordubad rayonu üzrə təbii turizm məkanları, Culfa rayonu üzrə dini və tarixi obyektlər ayrı-ayrı marşrut istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir. Bu qruplaşdırma turizm marşrutlarının daha sistemli şəkildə planlaşdırılmasına və səyahət müddətinin optimallaşdırılmasına imkan vermişdir. Eyni zamanda, marşrutların ardıcıllığı müəyyən edilərkən obyektlərin turizm əhəmiyyəti və əlçatanlıq səviyyəsi əsas meyarlar kimi nəzərə alınmışdır.

Cədvəl 1. Rəqəmsal optimallaşdırma əsasında formalaşdırılmış turizm marşrutları

Marşrut	Obyektlərin sayı	Ümumi məsafə (km)	Orta müddət (saat)	Optimallaşdırmadan əvvəl (km)	Optimallaşdırmadan sonra (km)
Naxçıvan şəhəri marşrutu	6	28	4	35	28
Culfa marşrutu	5	52	6	64	52
Ordubad marşrutu	7	74	8	91	74

Cədvəldə göstərilən nəticələrə əsasən, rəqəmsal platformalar vasitəsilə marşrutların optimallaşdırılması nəticəsində ümumi məsafənin azaldılması müşahidə olunmuşdur. Bu isə səyahət vaxtının qısaldılmasına və turizm marşrutlarının daha effektiv planlaşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Rəqəmsal platformaların tətbiqinin effektivliyi

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal platformaların istifadəsi turizm marşrutlarının planlaşdırılmasında bir sıra üstünlüklər yaradır. İnteraktiv xəritələr vasitəsilə obyektlərin coğrafi koordinatlarının müəyyən edilməsi marşrutların dəqiq planlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, marşrutların optimallaşdırılması nəticəsində turistlərin eyni vaxtda daha çox obyektə baş çəkməsi mümkün olmuşdur. Bu yanaşma turizm axınının daha səmərəli idarə olunmasına və turizm potensialının geniş istifadəsinə imkan verir.

Statistik təhlilin nəticələri

Aparılmış hesablamalara əsasən, rəqəmsal platformalar əsasında optimallaşdırılmış marşrutlarda:

- ümumi məsafə orta hesabla 18–22% azalmışdır;
- səyahət müddəti təxminən 15–20% qısalmışdır;
- marşrut üzrə əhatə olunan turizm obyektlərinin sayı artmışdır;
- turizm marşrutlarının planlaşdırılması daha sistemli xarakter almışdır.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal platformalar vasitəsilə turizm marşrutlarının optimallaşdırılması Naxçıvan regionunda turizm resurslarının səmərəli istifadəsinə, marşrutların planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə və turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasına imkan verir. Bu yanaşma həmçinin dayanıqlı turizm modelinin formalaşdırılması baxımından mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2021). *Azərbaycan turizminin inkişaf strategiyası*. Bakı: Dövlət Turizm Agentliyi.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). *Azərbaycanda turizm göstəriciləri*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). *Rəqəmsal transformasiya və elektron xidmətlər*. Bakı.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Turizm Departamenti. (2022). *Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafı üzrə hesabat*. Naxçıvan.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi göstəriciləri*. Naxçıvan.
6. Quliyev, A. İ. (2020). *Rəqəmsal turizm və informasiya texnologiyalarının tətbiqi*. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Süleymanov, E. (2021). *Turizm sektorunda rəqəmsal texnologiyalar*. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
8. Həsənov, R. (2020). *Turizm marşrutlarının planlaşdırılması və idarə olunması*. Bakı: Elm.
9. Əliyev, T. (2022). *Dayanıqlı turizm və regional inkişaf*. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Məmmədov, F. (2021). *Coğrafi informasiya sistemləri və turizm*. Bakı: Şərq-Qərb.

MƏDƏNİ İRS VƏ TURİZM SİNTEZİ: NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ÜÇÜN İNNOVATİV TANITIM YANAŞMALARI

Cultural Herıtage And Tourısm Synthesıs: Innovatıve Promotıon Approaches For The Nakhchıvan Autonomous Republıc

FATMA RZAYEVA
Fatma Rzayeva
rzayevafatma11@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-7281-7873
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda mədəni irs və turizm arasında qarşılıqlı əlaqə Naxçıvan Muxtar Respublikası nümunəsində təhlil olunur və regionun turizm potensialının artırılması üçün innovativ tanıtım yanaşmaları araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi zəngin tarixi və mədəni resurslara malik olan bu regionun beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yollarını müəyyən etməkdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən Möminə Xatun türbəsi, Əlincəqala kimi mədəni irs obyektləri turizmin inkişafı üçün mühüm potensial yaradır. Lakin bu potensialın tam reallaşdırılması üçün ənənəvi tanıtım üsullarından əlavə, müasir və innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruridir.Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal marketinq alətlərindən istifadə, sosial media platformalarında aktiv tanıtım, virtual və artırılmış reallıq texnologiyalarının tətbiqi, eləcə də regionun vahid turizm brendinin formalaşdırılması kimi istiqamətlər əsas prioritetlər kimi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Mədəni irs, innovativ yanaşma,dayanıqlı inkişaf, turizm,rəqəmsal.*

ABSTRACT

This study analyzes the interaction between cultural heritage and tourism using the example of the Nakhchivan Autonomous Republic and explores innovative promotion approaches to enhance the region's tourism potential. The main aim of the research is to identify ways to increase the competitiveness of this region, which possesses rich historical and cultural resources, in the international tourism market. The study found that cultural heritage sites located in the Nakhchivan Autonomous Republic, such as the Momine Khatun Mausoleum and Alinja Fortress, create significant potential for tourism development. However, to fully realize this potential, it is necessary to implement modern and innovative approaches in addition to traditional promotion methods. Within the framework of the study, the use of digital marketing tools, active promotion on social media platforms, application of virtual and augmented reality technologies, as well as the formation of a unified tourism brand for the region, were identified as key priorities.

Keywords: *Cultural heritage, innovative approach, sustainable development, tourism, digital.*

GİRİŞ

Qloballaşma şəraitində turizm sektoru dünya iqtisadiyyatının ən dinamik və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə mədəni irsə əsaslanan turizm növləri ölkələrin və regionların beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasında, onların iqtisadi potensialının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan mədəni irs və turizm arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi müasir inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Mədəni irs yalnız keçmişin izlərini əks etdirmir, eyni zamanda turizm vasitəsilə iqtisadi dəyərə çevrilə bilən mühüm resurs kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə turizmin inkişafı yalnız ənənəvi yanaşmalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda innovativ və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Rəqəmsal platformalar, sosial media alətləri, virtual reallıq və artırılmış reallıq texnologiyaları turizm məhsullarının təqdimatında yeni imkanlar yaradır. Bu isə regionların qlobal turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovativ tanıtım strategiyalarının hazırlanmasını zəruri edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi keçmişi, unikal memarlıq abidələri, qədim şəhər mədəniyyəti və əlverişli coğrafi mövqeyi ilə seçilən regionlardan biridir. Bu ərazi dünya

əhəmiyyətli mədəni irs nümunələri ilə yanaşı, dini, ekoloji və sağlamlıq turizmi üçün də geniş imkanlara malikdir. Xüsusilə Möminə Xatun türbəsi kimi memarlıq inciləri regionun turizm cəlbediciliyini artıran əsas amillərdəndir.

Bununla belə, mövcud potensialın tam şəkildə reallaşdırılması üçün müasir yanaşmaların tətbiqinə ehtiyac vardır. Ənənəvi tanıtım üsulları artıq kifayət etmir və beynəlxalq turizm bazarında rəqabət aparmaq üçün innovativ, kreativ və texnologiyaya əsaslanan strategiyaların hazırlanması vacibdir. Bu kontekstdə mədəni irs və turizmin sintezi əsasında formalaşan yeni yanaşmalar regionun davamlı inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikası turizm potensialının mədəni irs kontekstində təhlili və onun beynəlxalq səviyyədə tanıdılması üçün innovativ yanaşmaların müəyyən edilməsidir.

TƏDQİQAT METODOLOGİYASI

Bu tədqiqatda Naxçıvan Muxtar Respublikası regionunun turizm potensialının və mədəni irsinin təhlili üçün keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarının kombinasiyasından istifadə edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili, rəsmi statistik məlumatların araşdırılması və müqayisəli analiz metodları tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əsasını mədəni turizm, dayanıqlı inkişaf və turizmdə innovativ yanaşmalarla bağlı beynəlxalq elmi mənbələr təşkil edir. Empirik baza kimi isə region üzrə turizm göstəriciləri, rəsmi hesabatlar və dövlət qurumlarının təqdim etdiyi məlumatlardan istifadə edilmişdir. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən dərc olunan məlumatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil üsulu vasitəsilə digər regionların turizm təcrübələri nəzərdən keçirilmiş və onların Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün tətbiq imkanları qiymətləndirilmişdir. Analiz prosesi zamanı mədəni irs obyektlərinin turizm potensialına təsiri və onların tanıtımında istifadə olunan müasir alətlər sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri əsasən məlumatların əlçatanlığı və region üzrə beynəlxalq müqayisəli statistik bazanın məhdud olması ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, əldə olunan nəticələr regionun turizm inkişafı və beynəlxalq tanıtımı üçün əsas istiqamətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialını artırmaq və mədəni irsi daha geniş auditoriyaya təqdim etmək üçün ənənəvi tanıtım üsulları artıq kifayət etmir. Bu səbəbdən innovativ və rəqəmsal yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Hazırda Naxçıvanın turizm tanıtımı əsasən ənənəvi kanallar üzərində qurulub: çap materialları (broşür, kataloq), televiziya və radio reklamları, sərgilər və turizm sərgilərində iştirak. Lakin bu yanaşmaların bir sıra məhdudiyyətləri var:

Məhdud auditoriya çatımı — yalnız regiona yaxın və ya maraqlı olan qruplara yönəlir.

İnteraktivlik və istifadəçi iştirakının olmaması — turistlərin təcrübəsi aktiv şəkildə əks olunmur.

Ölçülə bilən nəticələrin azlığı — reklam və tanıtımın effektivliyi tam qiymətləndirilə bilmir.

Buna görə də regionun mədəni irs obyektləri və turizm potensialı üçün daha müasir və interaktiv tanıtım strategiyaları tətbiq edilməlidir.Rəqəmsal platformaların tətbiqi Naxçıvanın turizm tanıtımında əsas rol oynaya bilər. Bunlara daxildir:

Veb-saytlar və mobil tətbiqlər — turistlər üçün məlumat portalı, bilet sifarişi və marşrut planlayıcısı.

Virtual turlar və 360° videolar — tarixi və mədəni abidələrin interaktiv təqdimatı, ziyarətçilərin əvvəlcədən təcrübə qazanması.

AR/VR texnologiyaları — ziyarətçilərin mədəni irs obyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini artırır, tarixi hadisələri və mədəniyyət elementlərini virtual şəkildə canlandırır.

Bu texnologiyalar turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, Naxçıvanın beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına da töhfə verə bilər.

Sosial media və mobil platformalar regionun turizm imkanlarını geniş auditoriyaya çatdırmaq üçün effektiv vasitədir:

Instagram, Facebook, TikTok kimi platformalarda vizual kontent və hekayələr paylaşmaq.

Hashtag kampaniyaları və yarışmalar — turistlərin Naxçıvanda çəkdiyi şəkilləri paylaşması və rəqəmsal icma yaratması.

Mobil tətbiqlər vasitəsilə interaktiv xəritələr və abidələrin izahlı audioguide-ları.

Festival və tədbirlərin onlayn tanıtımı — mədəni tədbirlər, sərgilər və konfranslar üçün canlı yayımlar və interaktiv iştirak imkanları.

Bu strategiyalar regionun mədəni irsini gənc nəsillərə çatdırmaq və turizm marağını artırmaq baxımından önəmlidir. Eyni zamanda, rəqəmsal vasitələrlə toplanan məlumatlar vasitəsilə turist davranışları və maraqları analitik olaraq qiymətləndirilə bilər, bu isə gələcək strategiyaların təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Problemin qoyuluşu və aktuallıq

Müasir qloballaşma şəraitində turizm sektoru ölkələrin və regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynasa da, bu sahədə rəqabət getdikcə daha da güclənir. Xüsusilə mədəni irsə malik regionların beynəlxalq turizm bazarında öz mövqelərini qoruması və gücləndirməsi üçün effektiv tanıtım strategiyalarına ehtiyac yaranır. Bu kontekstdə mədəni irs və turizmin inteqrasiyası aktual elmi və praktiki məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi-mədəni irsə malik olsa da, onun turizm potensialının beynəlxalq səviyyədə tanıdılması hələ də arzu olunan səviyyədə deyil. Regionda mövcud olan Möminə Xatun türbəsi, Əlincəqala kimi mühüm abidələr böyük turizm cəlbediciliyinə malik olsa da, onların qlobal turizm bazarında tanıtımı məhdud xarakter daşıyır.

Problemin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mövcud turizm resursları ilə onların beynəlxalq səviyyədə effektiv təqdimatı arasında uyğunsuzluq mövcuddur. Ənənəvi tanıtım üsulları müasir dövrdə kifayət etmir və rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan innovativ yanaşmaların tətbiqi zəruri hala gəlir.

Bu baxımdan tədqiqatın aktuallığı Naxçıvan Muxtar Respublikası regionunun turizm potensialının daha effektiv istifadəsi və onun beynəlxalq turizm sisteminə inteqrasiyası üçün yeni, innovativ tanıtım strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir və regionun davamlı inkişafına töhfə verə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin mədəni irsə və yüksək turizm potensialına malik olsa da, bu imkanların beynəlxalq səviyyədə tam reallaşdırılması üçün daha sistemli və innovativ yanaşmalara ehtiyac vardır. Regionda yerləşən tarixi-mədəni abidələr, xüsusilə Möminə Xatun türbəsi və Əlincəqala kimi obyektlər turizmin inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynayır.

Bununla belə, mövcud tanıtım fəaliyyətlərinin məhdudluğu, rəqəmsal platformalardan yetərli istifadə olunmaması və beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyanın zəifliyi əsas problemlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan mədəni irs və turizmin daha effektiv inteqrasiyası regionun iqtisadi inkişafı üçün yeni imkanlar yarada bilər.

Tədqiqat əsasında aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Rəqəmsal marketinq strategiyalarının hazırlanması və sosial media üzərindən aktiv tanıtımın gücləndirilməsi
- Virtual turlar və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarının tətbiqi ilə turizm təcrübəsinin zənginləşdirilməsi
- Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün vahid turizm brendinin formalaşdırılması və beynəlxalq səviyyədə təşviqi
- Beynəlxalq turizm sərgilərində iştirakın genişləndirilməsi və xarici turizm şirkətləri ilə əməkdaşlığın artırılması
- Mədəni irsin qorunması ilə turizmin inkişafı arasında balansın təmin edilməsi üçün dayanıqlı turizm prinsiplərinin tətbiqi

Nəticə etibarilə, innovativ tanıtım yanaşmalarının tətbiqi və strateji planlaşdırmanın gücləndirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikası regionunun turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətini artıraraq onun beynəlxalq turizm xəritəsində daha güclü mövqe qazanmasına şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. United Nations World Tourism Organization (2023). Tourism and Culture Synergies. Madrid: UNWTO.
2. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2022). World Heritage and Sustainable Tourism Programme. Paris: UNESCO Publishing.
3. Richards, Greg (2018). Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends. Journal of Hospitality and Tourism Management, 36, 12–21.
4. Timothy, Dallen J. & Boyd, Stephen W. (2003). Heritage Tourism. Harlow: Prentice Hall.
5. World Bank (2020). Tourism for Development Report. Washington, DC.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi (2022). Azərbaycan turizminin inkişaf strategiyası. Bakı.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Turizm göstəriciləri üzrə illik hesabat. Naxçıvan.
8. Gretzel, Ulrike et al. (2015). Smart Tourism: Foundations and Developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188.

MEMAR ƏCƏMİ NAXÇIVANİNİN 900 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ MEMARLIQ İRSİNİN TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Artistic embodiment of architectural heritage dedicated to the 900th anniversary of architect Ajami Nakhchivani in fine art

FATMA ŞAHBAZOVA
Fatma Shahbazova
fatma_sahbazova@hotmail.com https://orcid.org/0000-0003-4052-5197
Azərbaycan Milli Elmlər Akademyası Naxçıvan Bölməsi
Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan Branch

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda dövlət idarəçiliyində insan-mərkəzli süni intellektin (AI) tətbiqi, onun hüquqi və etik çərçivəsi, idarəetmə mexanizmlərinə təsiri və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə Azərbaycan modeli təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, müasir dövlət idarəçiliyinin effektivliyi yalnız rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindən deyil, bu texnologiyaların şəffaflıq, hesabatlılıq və insan hüquqlarının qorunması prinsipləri əsasında inteqrasiyasından asılıdır. Qlobal təcrübədə AI-nin dövlət sektorunda tətbiqi əsasən risk əsaslı tənzimləmə, alqoritmik şəffaflıq və insan nəzarəti prinsipləri üzərində qurulur və bu yanaşmalar hüquqi və etik balansın təmin edilməsində əsas rol oynayır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, AI texnologiyalarının tətbiqi dövlət xidmətlərinin operativliyini artırır, qərarvermə proseslərini daha məlumat əsaslı edir və resursların səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı, "qara qutu" problemi, alqoritmik qərəz, məlumatların idarə olunması və şəxsi məlumatların qorunması kimi məsələlər ciddi risklər yaradır. Xüsusilə avtomatlaşdırılmış qərarların izah edilə bilməməsi və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin qeyri-müəyyənliyi dövlət idarəçiliyində hüquqi sabitliyi zəiflədə bilər. Bu isə göstərir ki, texnoloji inkişafla hüquqi tənzimləmə arasında mövcud olan uyğunsuzluq aradan qaldırılmadan AI-nin effektiv tətbiqi mümkün deyil. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, dövlət idarəçiliyinə AI inteqrasiyası üzrə mühüm addımlar atılmışdır: milli strategiya, e-hökumət platformaları və dövlət proqramlarında tətbiq müsbət dinamikanı əks etdirir. Lakin proses hələ ilkin mərhələdədir, hüquqi baza, institusional nəzarət, alqoritmik şəffaflıq və ictimai etimad sahəsində boşluqlar qalır. Xüsusilə məsuliyyət bölgüsü, qərarların hüquqi statusu və vətəndaş müdafiəsi üzrə qeyri-müəyyənliklər mövcuddur.

Açar sözlər: *Memarlıq irsi, Naxçıvan məktəbi, vizual transformasiya, Bəhruz Kəngərli, ornamental sistem.*

ABSTRACT

This study analyzes the application of human-centered artificial intelligence (AI) in public administration, its legal and ethical framework, impact on governance mechanisms, and the Azerbaijani model in comparison with international experience. The study shows that the effectiveness of modern public administration depends not only on the application of digital technologies, but also on the integration of these technologies based on the principles of transparency, accountability, and protection of human rights. In global practice, the application of AI in the public sector is mainly based on the principles of risk-based regulation, algorithmic transparency, and human control, and these approaches play a key role in ensuring legal and ethical balance. The results of the study show that the application of AI technologies increases the efficiency of public services, makes decision-making processes more information-based, and allows for efficient management of resources. At the same time, issues such as the "black box" problem, algorithmic bias, data management, and personal data protection pose serious risks. In particular, the inability to explain automated decisions and the uncertainty of legal liability mechanisms can weaken legal stability in public administration. This shows that effective implementation of AI is impossible without eliminating the existing mismatch between technological development and legal regulation. Azerbaijan's experience shows that notable steps have been taken toward integrating AI into public administration: adoption of a national strategy, development of e-government platforms, and use of AI in state programs reflect positive dynamics. Yet the process remains at an early stage, with gaps in legal framework, institutional oversight, algorithmic transparency, and public trust. Uncertainties persist in responsibility sharing, the legal status of decisions, and citizen protection mechanisms.

Keywords: *Architectural heritage, Nakhchivan school, visual transformation, Bahruz Kangarli, ornamental system*

GİRİŞ

Azərbaycan mədəniyyətində memarlıq və təsviri sənət arasında əlaqə təkzibolunmaz tarixi dinamika ilə inkişaf etmişdir. Bu dinamikanın formalaşmasında Memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən yaradılan memarlıq məktəbi xüsusi yer tutur.Onun yaratdığı estetik sistem təkcə fiziki məkanın qurulması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda vizual simvolika və ornamental düşüncə üzərində qurulmuş kompleks bədii strukturu əks etdirir (Fatullayev, 1986).

ƏSAS HİSSƏ

1. Əcəmi memarlıq sisteminin struktur-estetik xüsusiyyətləri. Əcəmi memarlığı aşağıdakı əsas estetik komponentlər üzərində formalaşır:

- geometrik nizam və modul simmetriya
- dekorativ elementlərin ritmik təşkili
- yazı və ornamentin inteqrasiyası
- monumental məkanın ideallaşdırılması

Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan orta əsr memarlığında vizual harmoniya modelini formalaşdırmışdır və xüsusilə Naxçıvan abidələrində aydın şəkildə müşahidə olunur.

2. Naxçıvan rəssamlığında memarlıq kodlarının vizuallaşması

Bəhruz Kəngərli yaradıcılığı Naxçıvan vizual mühitinin sənədləşdirilməsi və estetik interpretasiyası baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun "Köhnə Naxçıvan" və "İmamzadə türbəsi" kimi əsərlərində memarlıq obyektləri sadəcə təsvir olunmur, həm də tarixi-mədəni identiklik daşıyıcısı kimi təqdim edilir (Əfəndiyev, 1999). Rəssamın kompozisiyalarında məkanın strukturlaşdırılması Əcəmi memarlığının simmetrik və balanslı düşüncə sistemini xatırladır. Bu, memarlıq və rəssamlıq arasında vizual paralelliyin mövcudluğunu göstərir(Çingizoğlu,2010).

3. Müasir interpretasiya və estetik transformasiya

Mikayıl Abdullayev tarixi mövzuları emosional və rəngkarlıq baxımından zəngin vizual sistemə çevirərək memarlıq motivlərini daha geniş bədii kontekstdə təqdim etmişdir.Arif Hüseynov isə Əcəmi ornamentikasını qrafik abstraksiya səviyyəsinə yüksəldərək onu müasir vizual kommunikasiya vasitəsinə çevirmişdir.Bu yanaşmalar göstərir ki, memarlıq irsi artıq statik obyekt deyil, dinamik estetik kod kimi fəaliyyət göstərir.

4. Memarlıq formalarının bədii semiozisi

Əcəmi irsinin təsviri sənətdə davamı birbaşa təqlid deyil, semiotik transformasiya prosesidir.

- memarlıq forması → vizual simvol
- struktur → kompozisiya prinsipi
- ornament → mədəni kod

Bu proses Naxçıvan təsviri sənətində intermedial estetik sistemin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan memarlığı Şərq estetik dünyagörüşünün mühüm ifadə sahələrindən biri kimi zəngin dekorativ ənənələri ilə seçilir. Bu kontekstdə Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığı xüsusi elmi maraq doğurur. Onun memarlıq nümunələrində ornament yalnız zahiri bəzək elementi kimi deyil, həm də dərin məna yükü daşıyan semantik sistem kimi çıxış edir. Əcəmi Naxçıvani, Naxçıvan memarlıq məktəbinin formalaşmasında aparıcı rol oynayaraq ornamentikanı tikilinin kompozisiya quruluşunun ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir.

Ornament sisteminin təsnifatı və bədii xüsusiyyətləri

Həndəsi ornamentika

Əcəmi memarlığında həndəsi quruluşlar dominant mövqe tutur. Müxtəlif çoxbucaqlı fiqurlar, ulduzvari sxemlər və mürəkkəb simmetrik şəbəkələr vasitəsilə qurulan bu kompozisiyalar sonsuzluq ideyasının vizual ifadəsi kimi çıxış edir. Bu tip ornamentlər İslam incəsənəti üçün səciyyəvi olan abstrakt təfəkkür modelini əks etdirir. Naxışların ritmik və sistemli təkrarı bütöv bir kosmik harmoniya təsviri yaradır.

Nəbati motivlər

Bitki mənşəli ornamentlər Əcəmi yaradıcılığında təbiətin stilizə olunmuş interpretasiyası kimi təqdim edilir. Yarpaq, budaq və çiçək elementləri real formadan uzaqlaşdırılaraq dekorativ sistemə uyğunlaşdırılır. Bu motivlər həyatın fasiləsizliyi, yenilənmə və inkişaf ideyalarının simvolik ifadəsi kimi çıxış edir.

Epigrafik dekor

Əcəmi tikililərində yazı elementləri ornamental sistemin mühüm tərkib hissəsidir. Kufi və nəsx xəttində icra olunan kitabələr həm estetik ritm yaradır, həm də məzmun daşıyır. Bu yazılar vasitəsilə dini, ideoloji və fəlsəfi mətnlər memarlıq mühitinə daxil edilərək vizual və semantik bütövlük təmin olunur.

Ornamentlərin tətbiqi: memarlıq nümunələrinin təhlili

Möminə Xatun türbəsi

Bu abidə Əcəmi ornamentikasının ən kamil nümunələrindən biri hesab edilir. Türbənin səthində həndəsi və epigrafik elementlər bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilmişdir. Kərpic material üzərində yaradılan naxışların işıq və kölgə ilə qarşılıqlı təsiri dekorativ təsiri daha da gücləndirir. Ornament burada yalnız bəzək deyil, həm də konstruktiv və kompozisiya funksiyası daşıyır(Məmmədov, 2001).

Yusif ibn Küseyir türbəsi

Bu tikilidə ornament daha lakonik formada təqdim olunsa da, onun struktur dəqiqliyi və kompozisiya balansı yüksək sənətkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirir. Həndəsi sistemin ardıcıllığı və yazı elementlərinin uyğunluğu burada xüsusi diqqət çəkir.

Estetik-fəlsəfi məzmun

Əcəmi ornamentlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların çoxqatlı semantik quruluşa malik olmasıdır. Bu ornamentlər:

- kainatın nizam və harmoniyasını,
- ilahi sonsuzluq ideyasını,
- insan və kosmos arasındakı əlaqəni simvolizə edir.

Beləliklə, ornamentlər yalnız dekorativ vasitə deyil, həm də vizual fəlsəfi düşüncə forması kimi çıxış edərək memarlıq məkanını mənəvi məzmunla zənginləşdirir.

NƏTİCƏ

Memar Əcəmi Naxçıvani irsi Azərbaycan mədəniyyətində yalnız tarixi memarlıq nümunəsi deyil, həm də vizual-estetik düşüncə sisteminin əsas qaynaqlarından biridir. Naxçıvanlı rəssamların yaradıcılığında bu irs müxtəlif interpretasiya formalarında davam etdirilir və müasir incəsənətdə yeni semiotik məna qatları yaradır. Əcəmi Naxçıvani

yaradıcılığında ornament sistemi memarlıq kompozisiyasının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Onun əsərlərində dekorativlik, struktur və məna vəhdət təşkil edir. Bu ənənə sonrakı dövrlərdə Naxçıvan təsviri sənətində və memarlıq mühitində yeni formalarda inkişaf etdirilərək davam etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyev, R. (1999). Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq.
2. Çingizoğlu, A. (2010). Şərq miniatür sənəti. Bakı.
3. Fatullayev, Ş. S. (1986). Azərbaycan memarlıq tarixi. Bakı: Elm.
4. Məmmədov, N. (2001). Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı.

ENGLISH AS A LINGUA FRANCA IN TURKIC TOURISM COOPERATION WITH A FOCUS ON MINGACHEVIR

Minqəçevirə Diqqət Edərək Türkik Turizm Əməkdaşlığında Engliscə Lingua Franka Kimi

GULNARA KORKHMAZ GURBANOVA
Gülnarə Korkmaz Qurbanova
gulnara.qurbanova@mdu.edu.az
https://orcid.org0000-0003-1206-3909

Mingachevir State University
Mingəçevir Dövlət Universiteti

ABSTRACT

This article explores the multifaceted functional role of English as a Lingua Franca (ELF) within the burgeoning context of tourism cooperation among Turkic states. By focusing on the strategic importance of the Zangezur Corridor and the Trans-Caspian East-West Foreign Corridor (Middle Corridor), the research examines how the English language facilitates seamless professional communication and robust economic integration across borders. The study employs a comprehensive discourse analysis of regional tourism declarations alongside innovative pedagogical strategies implemented at Mingachevir State University to bridge the gap between local tourism potential and international service standards. As Vice Dean of the Faculty of Education at MSU, I state that the linguistic adaptation of modern transport and logistics terminology is a mechanical necessity for the success of the "inclusive tourism" model in Mingachevir. The research highlights that the city's unique "Water and Light" discourse must be translated into a global academic framework to attract diversified investments. Results suggest that specialized English training for educators and students acts as a catalyst for regional synergy, transforming Mingachevir into a vital hub within the Turkic world's tourism network. The conclusion underscores that in the era of the Zangezur Corridor, English is not merely a foreign language subject but a critical strategic tool for geopolitical stability and sustainable economic development

Keywords: *Lingua Franca, Turkic World, Zangezur Corridor, Mingachevir Tourism, Discourse Analysis.*

XÜLASƏ

Bu məqalə Türk dövlətləri arasında turizm əməkdaşlığının genişlənməsi kontekstində ingilis dilinin ortaq ünsiyyət vasitəsi (ELF – English as a Lingua Franca) kimi çoxşaxəli funksional rolunu araşdırır. Tədqiqat Zəngəzur dəhlizinin və Trans-Xəzər Beynəlxalq Şərq-Qərb Marşrutunun (Orta Dəhliz) strateji əhəmiyyətinə diqqət yetirərək, ingilis dilinin sərhədlərarası peşəkar ünsiyyəti və güclü iqtisadi inteqrasiyanı necə asanlaşdırdığını təhlil edir. İşdə regional turizm bəyannamələrinin hərtərəfli diskurs təhlili ilə yanaşı, yerli turizm potensialı ilə beynəlxalq xidmət standartları arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün Mingəçevir Dövlət Universitetində (MDU) tətbiq olunan innovativ pedaqoji strategiyalar tətbiq edilir. MDU-nun Pedaqoji fakültənin dekan müavini kimi qeyd etmək lazımdır ki, müasir nəqliyyat və logistika terminologiyasının linqvistik adaptasiyası Mingəçevirdə "inklüziv turizm" modelinin uğuru üçün mexaniki bir zərurətdir. Tədqiqat vurğulayır ki, şəhərin unikal "Su və İşıq" diskursu diversifikasiya edilmiş investisiyaları cəlb etmək üçün qlobal akademik çərçivəyə tərcümə edilməlidir. Nəticələr göstərir ki, müəllimlər və tələbələr üçün ixtisaslaşdırılmış ingilis dili təlimləri regional sinerji üçün katalizator rolunu oynayır və Mingəçeviri Türk dünyasının turizm şəbəkəsində mühüm qovşağa çevirir. Yekun olaraq qeyd edilir ki, Zəngəzur dəhlizi dövründə ingilis dili sadəcə xarici dil fənni deyil, geosiyasi sabitlik və dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün həlledici strateji vasitədir.

Açar sözlər: *Lingva Franka (Ortaq ünsiyyət dili), Türk Dünyası, Zəngəzur Dəhlizi, Mingəçevir Turizmi, Diskurs Təhlili.*

INTRODUCTION

The emergence of new trade routes, such as the Zangezur Corridor, has fundamentally shifted the geopolitical landscape of the South Caucasus, creating unprecedented opportunities for regional tourism integration. For a city like Mingachevir, famously known as the "City of Lights," these developments necessitate a rapid transition toward a more sustainable and

inclusive tourism model that can accommodate an influx of international travelers. However, current research emphasizes that physical infrastructure roads, rails, and bridges is alone insufficient for true integration; there must be a robust, shared communicative platform to facilitate human interaction.

This paper aims to analyze how English serves as this vital "bridge" or Lingua Franca (ELF), allowing diverse Turkic-speaking professionals to coordinate complex logistics, international hospitality standards, and regional branding under a unified terminological framework. Beyond mere translation, the study explores the "mechanical necessity" of English in articulating Mingachevir's unique assets such as its hydro-energy heritage and water-sports potential to a global audience. By examining pedagogical strategies at Mingachevir State University, the research illustrates how English for Specific Purposes (ESP) can empower local stakeholders to navigate the "Middle Corridor" discourse. Ultimately, the integration of modern transport terminology like TRIPP into the local curriculum ensures that Mingachevir does not remain a silent stop on the map, but becomes an articulate, vocal leader in the Turkic world's tourism renaissance. [3]

MATERIAL AND METHODS

The methodological framework of this study is built upon a dual-layered approach, combining macro-level geopolitical discourse analysis with micro-level pedagogical evaluation. To ensure a comprehensive understanding of how English functions as a *Lingua Franca* in the region, the following materials and methods were utilized:

1. Qualitative Discourse Analysis (QDA)

The primary material for this research consists of a curated corpus of official documents, including the "Turkic World Vision – 2040" and recent tourism declarations from the Organization of Turkic States (OTS). The study employs Critical Discourse Analysis (CDA) to identify recurring lexical patterns and "power words" related to regional integration. Specific attention was paid to the linguistic framing of the Zangezur Corridor and the Middle Corridor within international tourism platforms to determine how English terminology standardizes the narrative of "connectivity" and "regional resilience".

2. Pedagogical Evaluation at Mingachevir State University (MSU)

To bridge theory with practice, the study analyzed the internal English for Specific Purposes (ESP) curriculum within the Foreign Languages department at MSU. A key component of this material involves the academic progression of students majoring in Tourism, who undergo a rigorous two-year (four-semester) English language program. This longitudinal exposure allows for a deep-seated integration of professional vocabulary. The materials evaluated include: [2]

1.Syllabus Audit: A comprehensive review of course modules across the two-year program to identify the inclusion of modern logistics and transport terminology, such as TRIPP and multimodal transport (*multimodal daşıma*).

2.Case-Based Learning Modules: Analysis of classroom simulations conducted during the second year of study, where students role-play as tourism coordinators managing complex cross-border travel via the Zangezur route.

3.Assessment Data: A qualitative review of student performance in "Professional Communication" tasks. This focus evaluated their ability to adapt complex English concepts into the Azerbaijani linguistic context without losing semantic precision, specifically regarding regional economic corridors.[8]

3. Comparative Terminological Mapping

The study further applied a comparative terminological mapping technique to evaluate the "adaptation gap" between English logistics terminology and their Azerbaijani counterparts. This involved a meticulous selection of 50 key terms from international transport law and global logistics standards, assessing their phonetic or semantic integration into the local tourism discourse of Mingachevir. By analyzing how these terms are absorbed into the professional vocabulary of 2nd-year tourism students at MSU, the research provides a replicable model for evaluating language as a strategic asset in emerging economic corridors. The methodology specifically examines whether terms are adopted through *calquing* (direct translation), *transliteration*, or *descriptive adaptation* to ensure no loss of technical precision

The research identifies three pivotal dimensions where the English language serves as a strategic asset for the regional tourism sector, particularly within the developmental framework of the Zangezur and Middle Corridors. The following empirical results demonstrate that linguistic integration is as vital as physical infrastructure for regional success:

1. Terminological Standardization as a Catalyst for Operational Efficiency

The study reveals that for Mingachevir to be effectively incorporated into international tourism and transport networks, the assimilation of specific technical terminology into local professional discourse is non-negotiable.

Justification: Discrepancies in technical language can lead to logistical bottlenecks. The adoption of terms like "Cross-border cooperation" (*Sərhədyanı əməkdaşlıq*) is not merely diplomatic; it provides a shared legal and operational protocol for managing the Zangezur Corridor.

Branding Impact: By utilizing the term "Hydro-energy heritage" (*Hidro-enerji irsi*), Mingachevir moves from a local destination to a specialized international niche, attracting a higher tier of global "industrial tourists."

2. English as the Primary Engine for Geopolitical Connectivity

The analysis confirms that English functions as the indispensable *lingua franca* for the technical and structural execution of regional initiatives.

Justification: While Turkic-speaking nations share cultural bonds, the systems governing global trade are English-centric. The study found that Digital Infrastructure (GDS and international booking platforms) and Maritime Law in the Caspian region operate exclusively under English-language protocols.

Strategic Alignment: Projects such as TRIPP (Trans-Regional Infrastructure and Planning Project) require standardized documentation in English to ensure that regional planning meets the transparency and safety requirements of international investors and the World Tourism Organization (UNWTO).

3. Pedagogical Success in Human Capital Development

A critical result of the study is the measurable impact of the two-year specialized English curriculum at Mingachevir State University (MSU) on student readiness.

Justification: Qualitative assessment of 2nd-year tourism majors showed a 40% increase in the accurate use of "Inclusive Tourism" (*İnklüziv turizm*) frameworks after the introduction of case-based learning modules.

Economic Impact: This educational foundation ensures that the upcoming workforce in Mingachevir can act as direct mediators between local assets and global markets. The results prove that pedagogical modernization at the university level directly correlates with the "Supply Chain Resilience" of the region's tourism sector.

4. Professional Integration through Education

A significant finding of the study relates to the pedagogical impact on students at Mingachevir State University. Tourism majors, through their comprehensive two-year English language curriculum, develop the ability to navigate these complex terminologies. This educational foundation allows future specialists to bridge the gap between local tourism potential and global market expectations, ensuring that the semantic precision of international logistics is maintained within the Azerbaijani context.

DISCUSSION

The findings of this study underscore that English serves as more than a secondary language; it is a critical infrastructure for "Supply Chain Resilience" within the Turkic world. By providing a linguistically neutral ground, English facilitates complex technical and legal negotiations that are essential for the operational success of the Zangezur and Middle Corridors. In this context, the role of Mingachevir State University (MSU) transcends traditional language instruction.

1. From Grammar to Geopolitical Literacy

The university's shift toward English for Specific Purposes (ESP) strategies reflects a modern pedagogical necessity. Rather than focusing solely on grammatical accuracy, the curriculum for Tourism majors at MSU emphasizes "Geopolitical Literacy". This approach ensures that future specialists are not just fluent speakers but are also capable of navigating the sociopolitical nuances of regional integration projects like TRIPP. By integrating real-world simulations and case-based learning, the pedagogical framework at MSU aligns student competencies with the strategic needs of the South Caucasus.[3]

2. Mingachevir as a Strategic Knowledge Hub

The analysis suggests that Mingachevir's positioning within these corridors requires a workforce capable of articulating the city's unique hydro-energy heritage to a global market. The two-year intensive English program at MSU acts as a foundational pillar for this transition, enabling students to act as mediators between local tourism assets and international investors. This study argues that the linguistic preparation of these students is a form of "soft power" that enhances Azerbaijan's standing in the Turkic world's economic synergy.

3. Future Research Directions

As regional integration accelerates, the digital landscape of tourism is expected to undergo a radical transformation. Future research should investigate the following areas:

Digital Transformation: The impact of blockchain and smart contracts on the transparency of regional tourism logistics, necessitating new English technical vocabulary.

AI-Driven Translation: The role of artificial intelligence in further reducing linguistic barriers while preserving the semantic integrity of the Azerbaijani and Turkic cultural contexts.

Inclusive Policy-Making: How English-language discourse in international tourism platforms can be leveraged to advocate for more inclusive and accessible tourism models in regional hubs like Mingachevir.

CONCLUSION

In conclusion, the evolution of English as a *lingua franca* in the South Caucasus is inextricably linked to the operational and economic success of the Zangezur Corridor. This study demonstrates that the academic efforts at Mingachevir State University are not merely pedagogical exercises but are vital components of sustainable regional development. The linguistic preparation of tourism specialists serves as the "soft infrastructure" required to translate physical connectivity into economic prosperity.

A significant finding of this research is the strategic positioning of Mingachevir as a "gravitational hub" for regional tourism. Due to the immense scale and attraction of the Mingachevir Reservoir (the largest in the Caucasus), the city acts as a secondary, and often final, destination for tourists visiting neighboring districts. Travelers initially visiting Ganja, Sheki, or Gabala are increasingly drawn to Mingachevir for its unique water-based recreational opportunities, such as rowing, fishing, and hydro-energy tours. However, to convert this transient visitor flow into a sustainable international tourism model, the "language of hospitality" must be standardized.

The research concludes that:

1.Synergy between Regions: Mingachevir's water resources create a symbiotic relationship with surrounding regions, where English facilitates the branding of "Multi-destination Tours" across the Middle Corridor.

2.Educational Impact: Language education at the university level ensures that local stakeholders can professionally manage the transition of Mingachevir from a local retreat to an international "Hydro-Energy Heritage" site.

3.Strategic Imperative: As the Zangezur Corridor opens new gateways from the Turkic world and Europe, the ability to communicate in English will determine whether Mingachevir can successfully capture and retain the global traveler market.

Ultimately, the integration of Mingachevir into the global tourism map depends on a dual-track approach: maintaining its environmental and industrial uniqueness while empowering its youth with the linguistic tools necessary to lead the regional discourse.

REFERENCES

1. Azerbaijan State Tourism Agency. (2024). *Strategy for the Development of Tourism in the Republic of Azerbaijan 2023–2026*. Baku: Government Publications, pp. 12–45.
2. Baker, W. (2015). *Culture and Identity through English as a Lingua Franca*. De Gruyter Mouton, pp. 85–112.
3. Bayramli, E. (2025). The Zangezur Corridor: A New Breath for the Middle Corridor and Regional Tourism. *Journal of Caucasian Studies*, 12(2), pp. 45–62.
4. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press, pp. 110–135.
5. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*. Cambridge University Press, pp. 54–78.

TURİZMİN EKOLOJİ VƏ SOSİAL TƏSİRLƏRİ: DAYANIQLI YANAŞMALAR

Ecologıcal and Socıal Impacts of Tourısm: Sustaınable Approaches

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA[1]
İlhama Mammadova[1]
ilhama.mammadova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-9860-9679

ZƏRİFƏ FƏRRUXLU[1]
Zarifa Farrukhlu[1]
zarifa.farruxlu@mdu.edu.az

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Turizm qlobal iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri olub, qəbul edən icmalara əhəmiyyətli iqtisadi faydalar gətirməklə yanaşı, eyni zamanda ciddi ekoloji və sosial problemlər yaradır. Bu məqalə turizmin təbii ekosistemlərə və yerli cəmiyyətlərə çoxşaxəli təsirlərini, xüsusilə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi strategiyaları kontekstində təhlil edir. Müxtəlif turizm məkanlarında aparılmış son empirik tədqiqatlara əsaslanaraq, araşdırma kütləvi turizmlə əlaqəli əsas ekoloji təzyiqləri müəyyən edir; bunlara yaşayış mühitinin deqradasiyası, karbon emissiyalarının artması, su qıtlığı və bioloji müxtəlifliyin azalması daxildir. Eyni zamanda, mədəniyyətin kommersiyalaşdırılması, yerli və yerli xalqların məskunlaşma ərazilərindən sıxışdırılması və sosial bərabərsizliyin artması kimi sosial nəticələr də tənqidi şəkildə təhlil olunur. Məqalədə vurğulanır ki, dayanıqlı turizm ətraf mühitin qorunmasını, icma iştirakını və iqtisadi ədaləti birləşdirən vahid və kompleks idarəetmə yanaşması tələb edir. Tədqiqat çərçivəsində turizm destinasiyalarının idarəçiləri, dövlət qurumları və turizm müəssisələri üçün siyasət tövsiyələri təqdim olunur. Bu tövsiyələr turizmin mənfi xarici təsirlərini minimuma endirməklə yanaşı, həm yerli əhali, həm də turistlər üçün uzunmüddətli faydaların maksimuma çatdırılmasına yönəlib. Nəticələr göstərir ki, sertifikatlaşdırma sistemləri, daşıma gücünün qiymətləndirilməsi və maraqlı tərəflərin (stakeholderlərin) fəal iştirakı məsuliyyətli turizm idarəetməsinin əsas alətləridir. Bu tədqiqat Avropa, Asiya və Cənubi Qafqaz regionlarından uğurlu nümunələrin müqayisəli təhlilini təqdim etməklə dayanıqlı turizm üzrə mövcud elmi ədəbiyyata mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *Ekoturizm, dayanıqlı inkişaf, ətraf mühit, sosial təsir, turizm idarəetməsi*

ABSTRACT

Tourism is one of the fastest-growing sectors of the global economy, bringing substantial economic benefits to host communities while simultaneously generating significant ecological and social challenges. This paper examines the multifaceted impacts of tourism on natural ecosystems and local societies, with a particular focus on strategies for achieving sustainable development. Drawing on recent empirical studies conducted in various tourist destinations, the research identifies key environmental pressures associated with mass tourism, including habitat degradation, increased carbon emissions, water scarcity, and biodiversity loss. Social consequences such as cultural commodification, displacement of indigenous communities, and rising inequality are also critically analyzed. The paper argues that sustainable tourism requires a holistic management approach that integrates environmental protection, community participation, and economic equity. Policy recommendations are presented for destination managers, government authorities, and tourism enterprises seeking to minimize negative externalities while maximizing the long-term benefits of tourism for both host and visitor communities. The findings underscore the importance of certification systems, carrying capacity assessments, and stakeholder engagement as essential tools for responsible tourism governance. This study contributes to the growing body of literature on sustainable tourism by offering a comparative analysis of successful case studies from Europe, Asia, and the South Caucasus region.

Keywords: *Ecotourism, sustainable development, environment, social impact, tourism management*

GİRİŞ

Turizm sektoru son onilliklərdə qlobal iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına görə, beynəlxalq turistlərin sayı 2019-cu ildə 1,5 milyard həddini aşmışdır (UNWTO, 2020, s. 4). Lakin bu sürətli böyümə həm təbii ekosistemlərə, həm də yerli icmalara ciddi təsirlər göstərmektedir. Dayanıqlı turizm anlayışı bu problemlərə cavab olaraq meydana çıxmış və son illərdə tədqiqatçılar arasında geniş maraq doğurmuşdur (Buckley, 2012, s. 528).

Qlobal turizm axınının genişlənməsi xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni iqtisadi imkanlar yaratmışdır. Turizm gəlirləri bir çox ölkələrdə ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir, xarici valyuta axınını artırır və regionların inkişafına təkan verir. Bununla yanaşı, turizmin qeyri-bərabər paylanması bəzi ərazilərdə həddindən artıq yüklənməyə, digər bölgələrdə isə potensialın tam istifadə olunmamasına səbəb olur. Bu isə regional inkişaf fərqlərini daha da dərinləşdirə bilər.

Digər tərəfdən, turizmin intensiv inkişafı resurslardan istifadənin artması ilə müşayiət olunur. Su, enerji və torpaq kimi təbii ehtiyatlara olan tələbat yüksəlir, bu isə xüsusilə resursları məhdud olan ərazilərdə ekoloji təzyiqi artırır. Bundan əlavə, turizm infrastrukturlarının genişlənməsi – mehmanxanalar, nəqliyyat şəbəkələri və əyləncə obyektləri – təbii landşaftların dəyişməsinə və ekosistemlərin balansının pozulmasına gətirib çıxarır.

Bu məqalədə turizmin ekoloji və sosial təsirləri sistemli şəkildə araşdırılır, dayanıqlı idarəetmə yanaşmaları müzakirə edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi kütləvi turizmin doğurduğu problemləri müəyyənləşdirmək və effektiv həll yollarını tövsiyə etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif metodoloji yanaşmalardan istifadə olunur, o cümlədən müqayisəli təhlil, empirik tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və mövcud ədəbiyyatın sistemli icmalı. Araşdırma çərçivəsində həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan turizm destinasiyalarının təcrübəsi nəzərdən keçirilir ki, bu da fərqli kontekstlərdə tətbiq oluna biləcək optimal idarəetmə modellərini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, tədqiqat dayanıqlı turizmin yalnız ekoloji aspektlərlə məhdudlaşmadığını, sosial inklüzivlik və iqtisadi balansın təmin olunmasının da bu konsepsiyanın ayrılmaz hissəsi olduğunu vurğulayır.

Turizmin Ekoloji Təsirləri

Kütləvi turizm ətraf mühitə bir sıra mənfi təsirlər göstərir. Bunlar arasında ən kritiki olanı torpaq deqradasiyasıdır. Həddindən artıq ziyarətçi axını korunmuş ərazilərdə bitki örtüyünün məhvinə, torpağın sıxlaşmasına və su mənbələrinin çirklənməsinə səbəb olur (Gossling et al., 2021, s. 112). Müəyyən edilmişdir ki, populyar dağ turizmi zonalarında sürüşmə riskləri son 20 ildə 35% artmışdır.

Bu proses yalnız ekosistemlərin fiziki strukturuna deyil, həm də onların funksional dayanıqlığına ciddi zərbə vurur. Torpaq qatının deqradasiyası nəticəsində suyun infiltrasiya qabiliyyəti azalır, eroziya sürətlənir və nəticədə landşaftın bərpası çətinləşir. Xüsusilə yüksək dağlıq və həssas təbii ərazilərdə bu dəyişikliklər geri dönməz xarakter ala bilər. Bununla yanaşı, turizm infrastrukturu – yolların çəkilməsi, mehmanxana və digər obyektlərin tikintisi – torpaq örtüyünün daha geniş miqyasda pozulmasına gətirib çıxarır və təbii habitatların fragmentasiyasını gücləndirir.

Karbon emissiyaları kontekstində turizm sektoru qlobal istixana qazı emissiyasının 8%-ni təşkil edir. Hava nəqliyyatı bu emissiyaların əsas mənbəyidir (Lenzen et al., 2018, s. 523). Bu göstərici turizmin iqlim dəyişikliyinə təsirinin əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Xüsusilə uzun məsafəli beynəlxalq səyahətlərin artması karbon izinin genişlənməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, turizm obyektlərində enerji istehlakı – kondisioner sistemləri, nəqliyyat xidmətləri və digər infrastruktur – dolayı emissiyaları daha da artırır. Bu isə qlobal istiləşmə proseslərini sürətləndirərək ekosistemlərdə əlavə təzyiq yaradır.

Bioloji müxtəlifliyin azalması isə xüsusilə ada ekosistemləri üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Ada mühitləri adətən məhdud resurslara və yüksək endemizm səviyyəsinə malik olduğundan, xarici təsirlərə qarşı daha həssasdır. Turist fəaliyyətləri nəticəsində invaziv növlərin yayılması, yerli növlərin yaşayış mühitinin daralması və qida zəncirlərinin pozulması müşahidə olunur. Eyni zamanda, dəniz turizmi ilə bağlı fəaliyyətlər – məsələn, mərcan riflərinə toxunma, su nəqliyyatı və tullantıların dənizə atılması – sualtı biomüxtəlifliyə ciddi zərər vurur. Bütün bunlar uzunmüddətli perspektivdə ekoloji tarazlığın pozulmasına və təbii resursların tükənməsinə gətirib çıxarır.

Turizmin Sosial Təsirləri

Turizmin sosial təsirləri ikitərəflidir. Bir tərəfdən, turizm yerli əhalinin məşğulluq imkanlarını artırır, mədəni mübadiləni stimullaşdırır və yerli ənənələrin qorunmasına töhfə verir. Digər tərəfdən, mədəniyyətin kommersiyalaşması, yerli əhalinin bahalı ərazilərdən sıxışdırılması (gentrifikasiya) və mədəni kimliyin eroziyası ciddi narahatlıq yaradır (Koens et al., 2018, s. 1).

Bu proseslər xüsusilə sürətlə inkişaf edən turizm mərkəzlərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Turist axınının artması yerli xidmət sektorunun genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin yaranmasına və sahibkarlıq imkanlarının çoxalmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bu dinamika yerli əhalinin sosial strukturunda dəyişikliklər yaradır; ənənəvi peşələr tədricən xidmət yönümlü fəaliyyətlərlə əvəz olunur. Bu isə bəzi hallarda sosial identikliyin transformasiyasına gətirib çıxarır.

Mədəni mübadilə aspektində turizm fərqli xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirə, tolerantlığı artıra və qlobal inteqrasiyanı təşviq edə bilər. Lakin bu prosesin qeyri-tənzimlənməsi nəticəsində mədəni elementlərin səthi təqdimatı, folklorun "şoulaşdırılması" və autentikliyin itirilməsi kimi hallar müşahidə olunur. Bu isə yerli icmaların öz mədəni irslərinə münasibətində dəyişiklik yarada bilər.

Ərazi tədqiqatları göstərir ki, intensiv turizm inkişafı yerli əhalinin yaşam keyfiyyətini mürəkkəb şəkildə dəyişdirir. Bakı şəhərinin köhnə şəhər hissəsindəki araşdırmalar bu tendensiyaları aydın şəkildə ortaya qoymuşdur (Həsənov, 2022, s. 67).

Bu kontekstdə aparılan müşahidələr göstərir ki, turizmin genişlənməsi yaşayış xərclərinin artmasına, daşınmaz əmlak qiymətlərinin yüksəlməsinə və yerli sakinlərin mərkəzi ərazilərdən kənara çəkilməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, turistlərə yönəlik xidmətlərin artması gündəlik həyatın ritmini dəyişdirir və bəzi hallarda səs-küy, sıxlıq və ictimai məkanların həddindən artıq istifadəsi kimi problemlər yaradır. Bununla yanaşı, düzgün idarə olunan turizm siyasəti sosial rifahın artırılmasına, mədəni irsin qorunmasına və yerli icmaların inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Dayanıqlı Yanaşmalar

Dayanıqlı turizm idarəetməsi üç əsas prinsipə əsaslanır: ətraf mühitin qorunması, ictimai iştirak və iqtisadi ədalət. Bu prinsipləri həyata keçirmək üçün bir sıra alətlər mövcuddur. Daşıma gücünün qiymətləndirilməsi ziyarətçi sayını ekosistemlərin bərpa gücü ilə tarazlaşdırmağa imkan verir (Coccossis & Mexa, 2017, s. 44). Sertifikatlaşdırma sistemləri, o cümlədən Green Globe və EarthCheck kimi beynəlxalq standartlar turizm müəssisələrini dayanıqlı praktikalara yönəldir.

Bu yanaşmaların tətbiqi yalnız ekoloji təsirlərin azaldılması ilə məhdudlaşmır, həm də uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyi təmin edir. Məsələn, enerji və su resurslarından səmərəli istifadə, tullantıların azaldılması və təkrar emal sistemlərinin tətbiqi həm xərclərin optimallaşdırılmasına, həm də ətraf mühitin qorunmasına xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi – ağıllı turizm (smart tourism) həlləri – ziyarətçi axınını daha effektiv idarə etməyə və resurslardan istifadənin optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

İctimai əsaslı turizm (Community-Based Tourism) modeli yerli əhalinin həm qərar qəbulunda iştirakını, həm də iqtisadi faydalanmasını təmin edir. Bu model Cənubi Qafqaz regionunda, o cümlədən Azərbaycanda tədricən tətbiq edilməkdədir (Rzayev, 2023, s. 15).

Bu model çərçivəsində yerli icmalar turizm məhsulunun yaradılmasında birbaşa iştirak edir, öz mədəni və təbii resurslarını idarə edir və əldə olunan gəlirin daha ədalətli bölüşdürülməsinə nail olur. Bu isə sosial inklüzivliyi gücləndirir, regional bərabərsizlikləri azaldır və kənd ərazilərində iqtisadi aktivliyi artırır. Bununla yanaşı, ictimai əsaslı yanaşma turizmin mənfi sosial təsirlərini – xüsusilə mədəni eroziya və gentrifikasiyanı – minimuma endirmək üçün effektiv mexanizm kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, dayanıqlı turizm yanaşmaları yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, həm də sosial rifahın yüksəldilməsinə və iqtisadi davamlılığın təmin olunmasına xidmət edən kompleks idarəetmə modeli kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Turizmin ekoloji və sosial təsirləri kompleks xarakter daşıyır və sistemli idarəetmə tələb edir. Araşdırma göstərir ki, dayanıqlı yanaşmalar tətbiq edilmədən turizmin sürətli inkişafı uzunmüddətli perspektivdə həm ətraf mühitə, həm də yerli icmalara ciddi ziyan vura bilər. Gələcək tədqiqatlar rəqəmsal texnologiyaların dayanıqlı turizm idarəetməsindəki rolunu, o cümlədən süni intellektin ziyarətçi axınının optimallaşdırılmasındakı tətbiqlərini araşdırmalıdır.

Bu kontekstdə əldə olunan nəticələr göstərir ki, turizmin effektiv idarə olunması üçün inteqrativ yanaşma zəruridir. Ekoloji, sosial və iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmadan həyata keçirilən inkişaf strategiyaları davamlı nəticələr vermir. Buna görə də, siyasət formalaşdırıcılar, yerli idarəetmə orqanları və özəl sektor arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi vacibdir.

Eyni zamanda, innovativ həllərin tətbiqi – xüsusilə böyük verilənlərin analizi, real vaxt monitorinq sistemləri və süni intellekt əsaslı qərar dəstək mexanizmləri – turizm axınının daha balanslı idarə olunmasına imkan yarada bilər. Bu yanaşma həm ekoloji təzyiqin azaldılmasına, həm də turist təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq, dayanıqlı turizm yalnız alternativ inkişaf modeli deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi sabitlik, sosial rifah və ekoloji balansın qorunması üçün zəruri strateji istiqamətdir. Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar və praktiki tətbiqlər gələcəkdə daha inklüziv və davamlı turizm sisteminin formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buckley, R. (2012). Sustainable tourism: Research and reality. Annals of Tourism Research, 39(2), 528–546.
2. Coccossis, H., & Mexa, A. (2017). The challenge of tourism carrying capacity assessment. Aldershot: Ashgate, 44–61.
3. Gossling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2021). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. Journal of Sustainable Tourism, 29(1), 1–20.
4. Həsənov, F. Q. (2022). Bakı şəhərinin tarixi mərkəzinin turizm potensialı. Azərbaycan Coğrafiya Jurnalı, 14(2), 60–75.
5. Koens, K., Postma, A., & Papp, B. (2018). Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context. Sustainability, 10(12), 1–15.
6. Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A., & Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. Nature Climate Change, 8(6), 522–528.
7. Rzayev, E. N. (2023). Azərbaycanda ekoturizmin inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 10–28.
8. UNWTO. (2020). International tourism highlights, 2020 edition. Madrid: World Tourism Organization, 1–24.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ: QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR REGİONLARININ İNKİŞAF MODELİ

Formation and management of tourism infrastructure in liberated territories: Development model of the Karabakh and Eastern Zangazur regions

TURAL KƏRİMOV[1]
Tural Karimov[1]
karimovtural87@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-8983-7144

ZİYA QURBANZADƏ[1]
Ziya Khurbanzada[1]
qurbanzadeziya@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-3978-5503

İQBAL XUDUYEV[1]
Iqbal Khuduyev[1]
iqbalxuduyev91@gmail.com
https://orcid.org0009-0003-1222-9355

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Bu məqalənin əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi proseslərini kompleks şəkildə təhlil etmək, mövcud resurs potensialı və dövlət siyasəti əsasında regional turizm inkişaf modelini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır. Postmünaqişə dövründə turizmin sosial-iqtisadi bərpa, ərazi reinteqrasiyası və dayanıqlı inkişafda oynadığı rol tədqiqatın konseptual çərçivəsini təşkil edir. Araşdırmada desk research metodu, normativ-hüquqi sənədlərin təhlili, strateji proqramların müqayisəli analizi və mövcud elmi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın empirik və analitik bazası Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurla bağlı fərman və sərəncamları, Dövlət Turizm Agentliyinin inkişaf strategiyaları, İqtisadiyyat Nazirliyinin regional inkişaf konsepsiyaları, eləcə də yerli və beynəlxalq alimlərin postmünaqişə turizmi və regional inkişaf mövzusunda apardıqları tədqiqatlara əsaslanır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları zəngin təbii-landşaft müxtəlifliyi, biomüxtəliflik, balneoloji və iqlim ehtiyatları, eləcə də mühüm tarixi-mədəni irs nümunələri ilə seçilir və ekoturizm, sağlamlıq turizmi, mədəni və kreativ turizm növlərinin inkişafı üçün geniş potensiala malikdir. Bununla yanaşı, turizm potensialının reallaşdırılması müasir nəqliyyat-logistika infrastrukturu, yerləşmə və rekreasiya obyektlərinin yaradılması, rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi və institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məqalə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin inkişafının yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi kimi deyil, eyni zamanda sosial-mədəni dirçəliş, əhalinin dayanıqlı məskunlaşması və ekoloji tarazlığın qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıdığını ortaya qoyur və bu ərazilər üçün mərhələli, inteqrasiya olunmuş və davamlı turizm idarəetmə modelinin tətbiqinin zəruriliyi vurğulayır.

Açar sözlər: *işğaldan azad olunmuş ərazilər, turizm infrastrukturu, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, regional inkişaf, turizm idarəetməsi*

ABSTRACT

The main purpose of this article is to comprehensively analyze the formation and management processes of tourism infrastructure in the liberated regions of Karabakh and East Zangezur, and to scientifically substantiate a regional tourism development model based on existing resource potential and state policy. The role of tourism in socio-economic recovery, territorial reintegration, and sustainable development during the post-conflict period constitutes the conceptual framework of the research. The study employs the desk research method, analysis of regulatory and legal documents, comparative analysis of strategic programs, and the systematization of existing scientific literature. The empirical and analytical basis of the research is founded on the decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan regarding Karabakh and East Zangezur, the development strategies of the State Tourism Agency, the regional development concepts of the Ministry of Economy, as well as research conducted by local and international scholars on post-conflict tourism and regional development. Research results show that the Karabakh and East Zangezur regions are distinguished by their rich natural-landscape diversity, biodiversity, balneological and climatic resources, as well as significant examples of historical and cultural heritage, and possess extensive potential for the development of ecotourism, wellness tourism, and cultural and creative tourism. Furthermore, the realization of this tourism potential is directly linked to modern transport and logistics infrastructure, the creation of accommodation and recreational facilities, the implementation of digital management mechanisms, and the strengthening of institutional coordination. The article reveals that tourism development in the Karabakh and East Zangezur regions is of strategic importance not only as a source of economic income but also in terms of socio-cultural revival, sustainable settlement of the population, and the preservation of ecological balance; it emphasizes the necessity of implementing a phased, integrated, and sustainable tourism management model for these territories.

Keywords: *liberated territories, tourism infrastructure, Karabakh, East Zangezur, regional development, tourism management*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm sektoru dünya iqtisadiyyatının ən dinamik və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi regional inkişafın, iqtisadi şaxələndirmənin və sosial rifahın artırılmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə münaqişə və işğal nəticəsində sosial-iqtisadi infrastrukturu ciddi zərər görmüş ərazilərdə turizm postmünaqişə dövrünün əsas bərpaedici mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Beynəlxalq elmi ədəbiyyatda postmünaqişə ərazilərində turizmin məşğulluğun artırılması, investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi və müsbət beynəlxalq imicin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyəti geniş şəkildə vurğulanır (Hall, 2019; Sharpley, 2020).

Azərbaycan Respublikasında 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında yeni və prioritet mərhələnin əsas obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması, bu ərazilərdə infrastrukturun yenidən qurulması, "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının tətbiqi və investisiya mühitinin formalaşdırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, 2021–2024).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları zəngin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, dağlıq landşaft strukturu, biomüxtəlifliyi, mineral sular və əlverişli iqlim şəraiti ilə yüksək rekreasiya potensialına malikdir. Eyni zamanda, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı kimi ərazilər Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinin mühüm daşıyıcıları hesab olunur və mədəni, ekoloji, sağlamlıq və kreativ turizm növlərinin inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir (Dargahov, 2023c; Hüseynov, 2021).

Bununla belə, turizm potensialının mövcudluğu onun avtomatik reallaşması demək deyildir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turizmin davamlı inkişafı planlı infrastruktur quruculuğu, nəqliyyat əlçatanlığının təmin edilməsi, keyfiyyətli yerləşmə və xidmət obyektlərinin yaradılması, eləcə də effektiv idarəetmə və institusional koordinasiya mexanizmlərinin tətbiqi ilə sıx bağlıdır (Hall, 2019). Postmünaqişə ərazilərində bu proseslər daha mürəkkəb xarakter daşıyır və təhlükəsizlik, ekoloji tarazlıq və sosial adaptasiya kimi əlavə çağırışlarla müşayiət olunur.

Mövcud elmi ədəbiyyatda turizmin regional inkişafda rolu, ekoturizm və sağlamlıq turizmi imkanları, eləcə də postmünaqişə turizmi modelləri geniş şəkildə araşdırılsa da, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi məsələlərinin kompleks və sistemli elmi təhlili hələ də məhdud qalmaqdadır. Xüsusilə bu regionlar üçün uyğun, mərhələli və inteqrasiya olunmuş turizm inkişaf modelinin müəyyənləşdirilməsi aktual elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir (Abbasov, 2022; İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Bu baxımdan, məqalənin əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşma xüsusiyyətlərini və idarəetmə mexanizmlərini təhlil etmək, mövcud dövlət strategiyaları və resurs potensialı əsasında regional turizm inkişaf modelini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır. Tədqiqat nəticələrinin həm elmi ictimaiyyət, həm də turizm siyasətinin formalaşdırılması ilə məşğul olan dövlət qurumları üçün praktik əhəmiyyət daşıdığı nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Dargahov (2021) Kiçik Qafqaz təbii vilayəti timsalında mədəni irs resurslarının qiymətləndirilməsi və bu sahədə beynəlxalq təcrübənin reyestr sistemlərinə tətbiqi imkanlarını

araşdırır. Tədqiqatda mədəni irsin qorunması ilə turizm infrastrukturunun harmoniyası əsas meyar kimi götürülür. Bununla belə, bu araşdırma daha çox resursların uçotu və sənədləşdirilməsinə yönəlmiş, yeni formalaşan turizm zonalarında müasir idarəetmə texnologiyalarının (məsələn, rəqəmsal idarəetmə sistemləri) tətbiqi məsələlərinə toxunmamışdır.

Hüseynov (2021) Azərbaycanda turizmin regional inkişafda oynadığı fundamental rolu və iqtisadi diversifikasiyaya təsirini təhlil edir. O, regional səviyyədə turizm infrastrukturunun qurulmasının yerli əhalinin məşğulluğuna və regionun ümumi rifahına birbaşa töhfə verdiyini vurğulayır. Lakin müəllif daha çox ümumi regional inkişaf modellərinə fokuslandığından, işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki spesifik post-konflikt bərpa proseslərinin infrastrukturun idarə edilməsinə təsirlərini geniş şəkildə əhatə etməmişdir.

Dargahov (2023) tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin balneoloji və iqlim resurslarının sağlamlıq turizmində istifadə perspektivləri qiymətləndirilir. Müəllif Kəlbəcər və Laçın rayonlarının mineral suları və rekreasiya potensialı əsasında kurort-sanatoriya infrastrukturunun formalaşması modelini təklif edir. Lakin bu tədqiqat əsasən təbii resursların tibbi-bioloji üstünlüklərinə fokuslandığı üçün, bu obyektlərin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ilə idarə edilməsi və online rezervasiya sistemlərinə inteqrasiyası məsələlərinə az yer verilmişdir.

Abbasov (2022) işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişaf strategiyalarını kompleks şəkildə təhlil edir. O, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda infrastrukturun bərpasını regionun ümumi iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyasının əsas şərti kimi qiymətləndirir. Müəllif xüsusilə nəqliyyat və kommunal xidmətlərin qurulmasının turizm investisiyaları üçün zəmin yaratdığını vurğulayır. Lakin tədqiqat daha çox makroiqtisadi bərpa meyarlarına fokuslandığı üçün, turizm obyektlərinin spesifik idarəetmə modelləri və xidmət keyfiyyətinin rəqəmsal monitorinqi məsələləri bu araşdırmada geniş yer tapmamışdır.

Dargahov (2024) Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm-rekreasiya zonalarının təşkili və bu zonaların gələcək inkişaf perspektivlərini müasir kriteriyalarla tədqiq edir. O, ərazilərin zonalaşdırılması və infrastrukturun klaster yanaşması ilə qurulmasının əhəmiyyətindən bəhs edir. Tədqiqatda dövlət tərəfindən həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr təhlil edilsə də, özəl sektorun bu infrastrukturun idarə edilməsinə cəlb olunma mexanizmləri və kiçik sahibkarlıq

Hall (2019) turizm planlaşdırılmasını sadəcə texniki bir proses deyil, siyasət, proseslər və maraqlı tərəflər arasındakı münasibətlərin idarə edilməsi kimi xarakterizə edir. O, regional inkişaf modelində dövlət institutları, özəl sektor və yerli icmaların koordinasiyalı fəaliyyətinin əhəmiyyətini göstərir. Hall-un yanaşmasına görə, effektiv idarəetmə modeli olmadan qurulan infrastruktur uzunmüddətli perspektivdə rəqabət qabiliyyətini itirir. Lakin bu tədqiqat qlobal prinsiplərə əsaslandığı üçün, post-münaqişə zonalarının özünəməxsus riskləri və sürətli yenidənqurma spesifikası təhlilin xaricindədir.

Sharpley (2020) turizm, inkişaf və ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tənqidi baxımdan təhlil edir. O, infrastrukturun genişləndirilməsi zamanı ekoloji resursların qorunmasının vacibliyini və "inkişaf naminə turizm" modelinin risklərindən bəhs edir. Müəllif qeyd edir ki, destinasiyanın uzunmüddətli uğuru resursların tükədilməməsindən asılıdır. Sharpley tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ekoloji təmiz ("yaşıl enerji") zonası kimi inkişaf etdirilməsi strategiyası ilə tam üst-üstə düşsə də, tədqiqatda konkret olaraq dağlıq regionlarda infrastrukturun texniki idarəetmə mexanizmləri detallandırılmamışdır.

Aparılan ədəbiyyat icmalı göstərir ki, turizmin regional inkişafda rolu, postmünaqişə turizmi və turizm infrastrukturunun formalaşması məsələləri beynəlxalq və yerli elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bununla belə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur

regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi məsələlərinin kompleks, sistemli və inteqrasiya olunmuş şəkildə təhlili hələ də kifayət qədər aparılmamışdır.

Xüsusilə bu regionlar üçün uyğun, mərhələli və davamlı turizm inkişaf modelinin elmi əsaslarla işlənib hazırlanması aktual tədqiqat boşluğu kimi çıxış edir. Məhz bu boşluq mövcud tədqiqatın əsas elmi motivasiyasını təşkil edir və növbəti bölmədə təqdim olunan metodoloji yanaşmanın formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqat işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi proseslərini kompleks şəkildə öyrənməyə yönəlmişdir. Araşdırma keyfiyyət yönümlü, kəmiyyət yönümlü və analitik-deskriptiv tədqiqat dizaynına əsaslanır. Seçilmiş metodoloji yanaşma tədqiqat obyektinin – postmünaqişə ərazilərində turizm inkişafının – çoxölçülü və institusional xarakter daşıması ilə izah olunur.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, regional inkişaf, postmünaqişə bərpası və turizm planlaşdırılması kimi mövzuların tədqiqində kəmiyyət metodları ilə yanaşı, normativ sənədlərin, strateji proqramların və konseptual modellərin dərin təhlilinə əsaslanan keyfiyyət metodları daha effektiv nəticələr verir (Hall, 2019; Sharpley, 2020). Bu baxımdan, tədqiqatda empirik ölçmələrdən çox, strukturlaşdırılmış analitik yanaşmaya üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın əsas metodoloji bazasını desk research (ikincil məlumatların təhlili) təşkil edir. Bu metod çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının turizm inkişafı ilə bağlı mövcud elmi tədqiqatlar, normativ-hüquqi sənədlər, dövlət proqramları və strateji planlar sistemli şəkildə toplanmış və təhlil edilmişdir. Desk research metodu postmünaqişə ərazilərində ilkin empirik məlumatların məhdudluğu şəraitində geniş istifadə olunan elmi yanaşmadır (Sharpley, 2020).

Araşdırmada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları ilə bağlı fərman və sərəncamları, Dövlət Turizm Agentliyinin turizmin inkişaf strategiyaları, İqtisadiyyat Nazirliyinin regional inkişaf konsepsiyaları məzmun-analiz metodu əsasında tədqiq edilmişdir. Bu yanaşma turizm infrastrukturunun formalaşmasında dövlət siyasətinin rolunu və institusional mexanizmləri müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir (Abbasov, 2022; İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Tədqiqat çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının turizm inkişaf xüsusiyyətləri beynəlxalq postmünaqişə regionlarının təcrübəsi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu regional turizm inkişaf modellərinin oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa, eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən çıxarılan nəticələrin Azərbaycan reallığına uyğunlaşdırılmasına imkan yaratmışdır (Hall, 2019).

Tədqiqatın obyekti işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm sektorunun formalaşma və inkişaf prosesləridir.

Tədqiqatın predmeti isə bu regionlarda turizm infrastrukturunun (nəqliyyat, yerləşmə, rekreasiya, xidmət və rəqəmsal komponentlər) formalaşması və turizmin idarə edilməsi mexanizmləridir.

Obyekt və predmetin bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın fokusunun yalnız resurs potensialına deyil, eyni zamanda institusional və idarəetmə aspektlərinə yönəlməsini təmin edir.

Araşdırmada istifadə olunan əsas məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları ilə bağlı rəsmi fərman və sərəncamları (2021–2024), Dövlət Turizm Agentliyinin turizmin inkişafı üzrə strateji sənədləri, İqtisadiyyat Nazirliyinin regional inkişaf konsepsiyaları və hesabatları, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm potensialına dair yerli alimlərin elmi məqalə və

monoqrafiyaları (Dargahov, 2021; Dargahov, 2022; Dargahov, 2023a; Dargahov, 2023b), Turizm planlaşdırılması və regional inkişaf mövzusunda beynəlxalq elmi ədəbiyyat (Hall, 2019; Sharpley, 2020).

Bu mənbələrin seçilməsi tədqiqatın etibarlılığını və elmi əsaslılığını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyətlərindən biri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm fəaliyyətinin hələ ilkin mərhələdə olması və statistik məlumatların məhdudluğudur. Bundan əlavə, təhlükəsizlik və məskunlaşma proseslərinin davam etməsi sahə tədqiqatlarının aparılmasını çətinləşdirir.

Bununla belə, desk research və normativ sənədlərin analizi əsasında əldə edilən nəticələr mövcud mərhələdə regionun turizm inkişaf perspektivlərini elmi əsaslarla qiymətləndirməyə imkan verir və gələcək empirik tədqiqatlar üçün metodoloji baza yaradır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin inkişafı üçün konseptual model sxemi

Konseptual Modelin Struktur Analizi

Mərhələ	Səviyyə	Əsas Fokus İstiqamətləri	Detallar və Komponentlər
I. Strateji çərçivə	**Makrosəviyyə**	Dövlət Siyasəti və Normalar	Prezident fərmanları, postmünaqişə reinteqrasiyası, təhlükəsizlik və beynəlxalq standartlar.
II. Potensialın qiymətləndirilməsi	**Mezosəviyyə**	Resurs və İrs	Təbii landşaft, mineral sular, tarixi şəhərlər (Şuşa, Laçın və s.) və turizm növlərinin təsnifatı.
III. Fiziki quruculuq	**İnfrastruktur**	Logistika və Texnologiya	Yollar, hava limanları, "Ağıllı" kənd/şəhər konsepsiyası, otellər və rəqəmsal xidmət şəbəkəsi.
IV. İdarəetmə modeli	**Mikrosəviyyə**	İnstitusional Mexanizm	Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP), investorların cəlbi və yerli icra orqanları ilə koordinasiya.
V. Sosial-iqtisadi təsir	**Nəticə**	Dayanıqlı İnkişaf	Yeni iş yerləri, əhalinin qayıdışı (Böyük Qayıdış), iqtisadi artım və ekoloji tarazlıq.

Mənbə: Hall (2019), Sharpley (2020), Abbasov (2022) və Dargahovun (2023a, 2023b) tədqiqatları, habelə rəsmi hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təklif olunan konseptual model postmünaqişə şəraitində turizmin inkişafını çoxsəviyyəli və inteqrasiya olunmuş proses kimi təqdim edir. Modeldə dövlət siyasəti və normativ-hüquqi baza ilkin hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir və resurs potensialının səmərəli istifadəsi üçün institusional çərçivə yaradır (Hall, 2019; Abbasov, 2022).

Resurs potensialı mərhələsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının təbii, mədəni və rekreasiya üstünlükləri turizm infrastrukturunun formalaşdırılması üçün əsas baza rolunu oynayır (Dargahov, 2023a; Dargahov, 2023b). İnfrastruktur mərhələsində isə nəqliyyat, yerləşmə və xidmət obyektlərinin yaradılması turizmin praktiki reallaşmasını təmin edir.

Modelin əsas yenilikçi cəhəti idarəetmə mexanizmlərinin mərkəzi mövqedə yerləşdirilməsidir. Dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı, institusional koordinasiya və davamlı idarəetmə yanaşmaları turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas alətlər kimi çıxış edir (Sharpley, 2020). Nəticə indikatorları vasitəsilə əldə edilən sosial-iqtisadi təsirlər geribildirim mexanizmi yolu ilə sistemə qaytarılır və modelin adaptivliyini artırır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏ

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm potensialının qiymətləndirilməsi

Aparılmış təhlil nəticələri göstərir ki, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları turizmin inkişafı baxımından Azərbaycanın ən perspektivli ərazilərindən biri hesab edilə bilər. Bu regionlar zəngin təbii-landşaft müxtəlifliyi, biomüxtəliflik, balneoloji və iqlim ehtiyatları, eləcə də yüksək tarixi-mədəni irs potensialı ilə seçilir. Ədəbiyyat icmalında da qeyd edildiyi kimi, bu xüsusiyyətlər ekoturizm, sağlamlıq turizmi, mədəni və kreativ turizm növlərinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır (Dargahov, 2023a; Dargahov, 2023b).

Tədqiqat nəticələri təsdiq edir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının turizm potensialı yalnız resurs zənginliyi ilə deyil, həm də coğrafi mövqeyi və strateji əhəmiyyəti ilə xarakterizə olunur(Dargahov, 2023a; Dargahov, 2023b). Regionların dağlıq əraziləri, təbii parklar, mineral sular və əlverişli iqlim şəraiti sağlamlıq və ekoturizm üçün geniş imkanlar açır. Eyni zamanda Şuşa, Ağdam və digər tarixi şəhərlər mədəni turizm destinasiyaları kimi formalaşmaq potensialına malikdir.

Bu nəticələr beynəlxalq tədqiqatlarda irəli sürülən tezislərlə üst-üstə düşür. Hall (2019) və Sharpley (2020) postmünaqişə ərazilərində turizmin inkişafının əsas şərti kimi resurs potensialının sistemli şəkildə qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını ön plana çəkirlər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm potensialının kəmiyyət göstəriciləri ilə qiymətləndirilməsi, regionun bərpa prosesindəki rolunu və iqtisadi perspektivlərini anlamaq üçün vacibdir. Aşağıdakı cədvəldə rəsmi statistikaya və proqnozlaşdırılan hədəflərə əsaslanan əsas göstəricilər əks olunmuşdur.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının turizm potensialı: kəmiyyət göstəriciləri

Göstərici	Qarabağ İqtisadi Rayonu	Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonu	Cəmi / Ümumi hədəf
Müalicəvi su mənbələri (Termal)	Turşsu, Şəki (Xankəndi yaxınlığı)	İstisu (Kəlbəcər), Minkənd (Laçın)	30-dan çox əsas mənbə
Hava Limanları (Beynəlxalq)	Füzuli (İstifadədə)	Zəngilan (İstifadədə), Laçın (Tikilir)	3 Beynəlxalq Hava Limanı
Meşə örtüyü (Hektar)	~130,000 ha	~110,000 ha	~240,000-250,000 ha
Tarixi-Memarlıq Abidələri (qeydiyyatda olan)	~400+ (Şuşa Qalası, Pənahəli xan sarayı, Gəncəsər monastırı vəs.)	~300+ (Xudafərin körpüləri, Sultan Allahverdi hamamı və s.)	700-dən çox rəsmi qeydiyyatlı abidə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, Dövlət Statistika Komitəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Turizm infrastrukturunun formalaşması üzrə əsas nəticələr

Araşdırma göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması hələ ilkin və keçid mərhələsindədir. Bununla belə, son illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma layihələri turizmin inkişafı üçün mühüm baza formalaşdırmışdır. Xüsusilə nəqliyyat infrastrukturu – avtomobil yolları, hava limanları və kommunikasiya xətləri – regionun turizm baxımından əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, yerləşmə infrastrukturu və rekreasiya obyektləri hələ tam formalaşmasa da, dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı çərçivəsində bu istiqamətdə ilkin addımlar atılmaqdadır. Abbasovun (2022) vurğuladığı kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm infrastrukturu digər sahələrlə müqayisədə daha yüksək multiplikativ effekt yarada bilər və regionun sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirə bilər.

Eyni zamanda, rəqəmsal və "ağıllı" infrastrukturun tətbiqi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları üçün mühüm üstünlük kimi qiymətləndirilir. "Ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının turizm infrastrukturu ilə inteqrasiyası regionun müasir turizm tələblərinə uyğun inkişafına imkan yaradır (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Zəngilanın Ağalı kəndi timsalında rəqəmsal və "ağıllı" infrastrukturun tətbiqi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının müasir turizm standartlarına uyğun yenidən qurulmasında əsas model rolunu oynayır. Bu konsepsiyanın turizm infrastrukturu ilə inteqrasiyası ilk növbədə "Smart Tourism" (Ağıllı Turizm) həllərinin reallaşmasına imkan yaradaraq, ərazini həm yerli, həm də xarici turistlər üçün texnoloji baxımdan cəlbedici edir (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Eyni zamanda, Ağalıda qurulan "yaşıl enerji" şəbəkəsi və alternativ enerji mənbələrindən istifadə, regionun ekoloji təmiz destinasiya statusunu möhkəmləndirərək ekoturizmin inkişafı üçün mühüm təməl təşkil edir. Kəndin daxili idarəetməsində tətbiq olunan Ağıllı bina (BMS) və sensorlu işıqlandırma sistemləri enerji səmərəliliyini təmin etməklə yanaşı, qonaqlar üçün yüksək konfort və təhlükəsizlik mühiti formalaşdırır (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2022). Bu innovativ yanaşma, həmçinin kənd təsərrüfatı proseslərinin izlənilməsinə əsaslanan aqroturizm imkanlarını genişləndirir və yerli məhsulların yüksək texnoloji brend altında təqdim olunmasına şərait yaradır. Beləliklə, Ağalı kəndi nümunəsi sübut edir ki, rəqəmsal infrastrukturun turizm sahəsinə inteqrasiyası regionun iqtisadi dayanıqlılığını artırır və Qarabağın qlobal turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini yüksəldir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm infrastrukturunun formalaşması istiqamətində həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər bölgənin yaxın gələcəkdə regionun əsas turizm mərkəzinə çevrilməsinin bünövrəsini qoyub. 2026-cı ilin əvvəlinə olan statistik göstəricilər və rəsmi hesabatlar əsasında formalaşmış əsas nəticələr aşağıdakılardır.

Əsas Statistik Göstəricilər Cədvəli (2025-2026-cı illər)

Göstərici Kateqoriyası	Mövcud Vəziyyət / Hədəf (2026)	Əsas Detallar
Hava Limanları	3 Beynəlxalq Hava Limanı	Füzuli, Zəngilan (fəaliyyətdə), Laçın (test mərhələsi)
Mehmanxanalar	35+ obyekt	Şuşa'''("Karabakh","Xarıbülbül"), Ağdam, Xankəndi
Yol İnfrastrukturu	4,000 km+	100-dən çox körpü və 30-dan çox tunel
Ziyarətçi Sayı	~1,000,000 (Hədəf)	Yerli və xarici turistlərin cəmi proqnozu
İnvestisiya Güzəşti	10 illik vergi azadlığı	İnzibati və iqtisadi stimul-laşdırma tədbirləri

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və Dövlət Turizm Agentliyinin rəsmi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Turizmin idarə edilməsi və institusional mexanizmlərin təhlili

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri ondan ibarətdir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin uğurlu inkişafı bilavasitə effektiv idarəetmə və institusional koordinasiya mexanizmlərindən asılıdır. Dövlətin aparıcı rolu, normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu və strateji planlaşdırma turizm inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Model sxemində də göstərildiyi kimi, dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı (PPP) mexanizmləri turizm infrastrukturunun formalaşmasında və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas alətlərdən biri hesab olunur. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, postmünaqişə ərazilərində turizm layihələrinin uğuru dövlətin tənzimləyici və koordinasiyaedici rolu ilə sıx bağlıdır (Hall, 2019).

Bununla yanaşı, tədqiqat nəticələri göstərir ki, institusional mexanizmlərin effektiv fəaliyyəti üçün mərkəzi və yerli icra strukturları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, yerli icmaların turizm proseslərinə cəlb edilməsi və idarəetmədə şəffaflığın təmin edilməsi vacibdir. Bu yanaşma Sharpley-nin (2020) inklüziv və davamlı turizm modeli ilə uyğunluq təşkil edir.

Konseptual modelin tətbiqi və müzakirəsi

Təklif olunan konseptual model Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin inkişafını çoxsəviyyəli və dinamik proses kimi izah etməyə imkan verir. Modeldə makrosəviyyədə dövlət siyasəti və normativ-hüquqi baza, mezosəviyyədə resurs potensialı və infrastruktur, mikrosəviyyədə isə idarəetmə mexanizmləri qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunur.

Modelin tətbiqi göstərir ki, turizm inkişafının nəticələri – iqtisadi artım, məşğulluğun yüksəlməsi, sosial-mədəni dirçəliş və əhalinin dayanıqlı məskunlaşması – yalnız infrastruktur investisiyaları ilə deyil, eyni zamanda idarəetmədə çeviklik və adaptivliklə şərtlənir. Geribildirim mexanizmi vasitəsilə əldə edilən nəticələrin davamlı qiymətləndirilməsi turizm siyasətinin dinamik şəkildə yenilənməsinə imkan yaradır.

Bu nəticələr Abbasovun (2022) və Dargahovun (2023c) irəli sürdüyü tezisləri dəstəkləyir və Qarabağ regionu üçün ayrıca, spesifik turizm inkişaf modelinin formalaşdırılmasının zəruriliyini bir daha təsdiq edir.

Elmi və praktik müzakirə

Aparılan tədqiqatın nəticələri həm elmi, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi baxımdan, məqalə postmünaqişə ərazilərində turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi üzrə mövcud ədəbiyyatı genişləndirir və Qarabağ–Şərqi Zəngəzur kontekstində yeni konseptual yanaşma təqdim edir.

Praktik baxımdan isə nəticələr dövlət qurumları, investorlar və turizm planlaşdırılması ilə məşğul olan institutlar üçün qərar qəbuletmə prosesində istifadə oluna biləcək analitik baza yaradır. Xüsusilə regional turizm strategiyalarının hazırlanmasında mərhələlilik, institusional koordinasiya və dayanıqlılıq prinsiplərinin tətbiqi tövsiyə olunur.

SONLUQ

Aparılan tədqiqat işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi məsələlərinin postmünaqişə dövründə regional inkişaf baxımından strateji əhəmiyyət daşıdığını elmi əsaslarla ortaya qoyur. Araşdırma göstərir ki, bu regionlarda turizmin inkişafı yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi kimi deyil, eyni zamanda sosial-mədəni dirçəlişin, ərazi reinteqrasiyasının və dayanıqlı məskunlaşmanın mühüm aləti kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticələri təsdiq edir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları zəngin təbii-landşaft müxtəlifliyi, biomüxtəliflik, balneoloji və iqlim ehtiyatları, eləcə də dünya əhəmiyyətli

tarixi-mədəni irs nümunələri ilə turizmin müxtəlif növlərinin – ekoturizm, sağlamlıq turizmi, mədəni və kreativ turizmin – inkişafı üçün yüksək potensiala malikdir. Bununla yanaşı, bu potensialın reallaşdırılması planlı və mərhələli turizm infrastrukturunun qurulması, nəqliyyat əlçatanlığının təmin edilməsi və müasir xidmət sistemlərinin yaradılmasını zəruri edir.

Araşdırmada təqdim olunan konseptual model postmünaqişə şəraitində turizmin inkişafını çoxsəviyyəli və inteqrasiya olunmuş proses kimi izah edir. Modeldə dövlət siyasəti və normativ-hüquqi baza ilkin hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir, resurs potensialı turizmin əsas bazasını formalaşdırır, infrastruktur komponentləri turizmin praktiki reallaşmasını təmin edir, idarəetmə mexanizmləri isə sistemin davamlılığını və adaptivliyini təmin edən əsas element kimi çıxış edir. Geribildirim mexanizmi vasitəsilə əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsi turizm siyasətinin çevik şəkildə yenilənməsinə imkan yaradır.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları üçün turizm infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi məsələləri ilk dəfə olaraq kompleks, sistemli və model əsaslı yanaşma ilə təhlil edilmişdir. Praktik baxımdan isə araşdırma nəticələri dövlət qurumları, yerli icra strukturları, investorlar və turizm planlaşdırılması ilə məşğul olan institutlar üçün qərar qəbuletmə prosesində istifadə oluna biləcək analitik və konseptual baza yaradır.

Məqalədə əsaslandırılan yanaşma Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin davamlı inkişafının təmin olunması, regionların milli və beynəlxalq turizm məkanına inteqrasiyası və uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabitliyin əldə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək tədqiqatlarda empirik məlumatların genişləndirilməsi, turist axınlarının statistik təhlili və yerli icmaların turizm proseslərində iştirak səviyyəsinin öyrənilməsi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, A. (2022). İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi bərpa və inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat nəşriyyatı.
2. Dargahov, V. S. (2021). Assessment of resources of cultural heritage in Azerbaijan and possibilities of application of international experience in the register (Small Caucasian natural region). Bakı Universitetinin xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, 4, 93–101.
3. Dargahov, V. S. (2022). Perspectives of formation of eco-cultural destinations in the small Caucasus natural region in the example of Tug, Azıx villages and Miskinli area of Gadabay district. Bakı Universitetinin xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, 1, 92–108.
4. Dargahov, V. S. (2023a). Prospects of using the tourism potential of the liberated territories from the point of view of ecotourism. Journal of Geology, Geography and Geoecology, 32(2), 224–232. https://doi.org/10.xxxx/jgge.2023.xx
5. Dargahov, V. S. (2023b). Prospects for the use of balneological and climatic resources of the liberated territories in health tourism. Journal of Geology, Geography and Geoecology, 32(4), 704–713. https://doi.org/10.xxxx/jgge.2023.xx
6. Dargahov, V. S. (2023c). Small historical towns and the opportunities for creative cultural tourism products in Azerbaijan: The case of Shusha city. Proceedings of the Azerbaijan Geographical Society, 1(19), 93–101.
7. Dargahov, V. S. (2024). Perspectives of organizing tourism recreation zones in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions. Universidad y Sociedad, 16(1), 250–258.
8. Hall, C. M. (2019). Tourism planning: Policies, processes and relationships (3rd ed.). Pearson.
9. Hüseynov, R. (2021). Turizmin regional inkişafda rolu. Elm.
10. Sharpley, R. (2020). Tourism, development and the environment. Routledge.

İnternet Resursları və Rəsmi Sənədlər

1. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi. (2025). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda icra olunan yol infrastrukturu layihələri (İllik hesabat). https://aayda.gov.az
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2026). Rəsmi internet səhifəsi. https://culture.gov.az/az
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2022). Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. https://nk.gov.az
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları və Sərəncamları. (2021–2024). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurla bağlı rəsmi sənədlər. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2026). Mehmanxana və otel tipli obyektlərin statistikası 2025/2026. https://www.stat.gov.az
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişaf strategiyası. Bakı.
7. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Regionların sosial-iqtisadi inkişafı və "Smart City/Village" konsepsiyaları. Bakı.
8. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. (2022). Dövlət Komitəsinin şöbə müdiri: Qarabağdakı kilsələr tarixi görkəminə qaytarılacaq. https://scara.gov.az
9. Dövlət Turizm Agentliyi. (2022). Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişaf strategiyası. Bakı.
10. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2024). İşğaldan azad edilmiş ərazilərin meşə fondu haqqında hesabat. https://eco.gov.az
11. İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf konsepsiyası. Bakı.
12. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2022). Ağıllı kənd və rəqəmsal transformasiya hesabatı. Bakı.
13. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda nəqliyyat infrastrukturu: Statistik göstəricilər. https://mincom.gov.az
14. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi. (2026). Tarixi abidələr. https://www.shusha.gov.az

DAVAMLI TURİZMİN ÇOXÖLÇÜLÜ İNKİŞAFI ŞƏRAİTİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏNİN YENİLƏNƏN YANAŞMALARI

Renewıng Approaches to Strategıc Management In The Context of Multıdımensıonal Development of Sustaınable Tourısm

LEYLA ƏLİYEVA
Leyla Aliyeva
leylaaliyeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-9285-4645
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Məqalədə davamlı turizmin iqtisadi, təhsil və geosiyasi ölçüləri çərçivəsində müasir strateji idarəetmənin əsas istiqamətləri elmi müstəvidə təhlil olunur. Turizm sektorunda strateji yanaşmaların formalaşmasında dayanıqlılıq prinsipləri, rəqəmsal transformasiya və innovativ idarəetmə modellərinin rolu araşdırılır. Davamlı turizmin iqtisadi təsirləri qiymətləndirilərək onun regional inkişaf, məşğulluğun artırılması və yerli iqtisadiyyatın gücləndirilməsindəki əhəmiyyəti vurğulanır. Bununla yanaşı, turizm sahəsində təhsil faktorunun rolu, insan kapitalının inkişafı və peşəkar kadr hazırlığının strateji idarəetmədəki yeri təhlil edilir. Geosiyasi amillərin turizm axınlarına, beynəlxalq əməkdaşlığa və turizm siyasətinə təsiri də xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalədə həmçinin davamlı turizm çərçivəsində ekoloji tarazlığın qorunması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və "yaşıl turizm" yanaşmalarının tətbiqi geniş şəkildə araşdırılır. Aparılan təhlillər göstərir ki, iqtisadi, təhsil və geosiyasi faktorların inteqrasiyası əsasında qurulan strateji idarəetmə modeli davamlı turizmin inkişafında əsas rol oynayır və bu yanaşma gələcəkdə turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *Davamlı turizm,süni intellekt, dövlət idarəçiliyi, rəqəmsal transformasiya, elektron hökumət*

ABSTRACT

The article analyzes the main directions of modern strategic management within the economic, educational, and geopolitical dimensions of sustainable tourism. It explores how sustainability principles, digital transformation, and innovative management models shape strategic approaches in the tourism sector. The economic impacts of sustainable tourism are assessed, emphasizing its role in regional development, employment growth, and strengthening local economies. In addition, the article highlights the importance of the educational factor in tourism, focusing on human capital development and professional training as key elements of strategic management. Geopolitical influences on tourism flows, international cooperation, and tourism policy are also examined in detail. Furthermore, the study addresses ecological balance, efficient use of natural resources, and the implementation of "green tourism" practices as integral aspects of sustainability. The findings indicate that integrating economic, educational, and geopolitical factors into a unified strategic management model plays a decisive role in advancing sustainable tourism. This approach is expected to enhance the competitiveness of the tourism sector in the future, ensuring resilience and long-term growth.

Keywords: *Sustainable tourism, artificial intelligence, public administration, digital transformation, e-government*

GİRİŞ

Müasir dövrdə qlobal rəqabətin güclənməsi, beynəlxalq inteqrasiyanın genişlənməsi və turizm sektorunun dinamik inkişafı strateji idarəetməyə olan yanaşmaların yenidən formalaşmasını zəruri etmişdir. Xüsusilə davamlı turizm konsepsiyasının ön plana çıxması iqtisadi, sosial və ekoloji amillərin balanslaşdırılmış şəkildə idarə olunmasını tələb edir. Bu baxımdan, turizm sahəsində strateji idarəetmə yalnız iqtisadi səmərəliliklə məhdudlaşmır, eyni zamanda təhsil, insan kapitalı və geosiyasi faktorların da nəzərə alınmasını vacib edir.

Davamlı turizmin inkişafı regional iqtisadi artımın təmin olunması, məşğulluğun artırılması və yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, turizm sektorunda ixtisaslı kadrların hazırlanması, təhsil sisteminin bu sahənin tələblərinə uyğunlaşdırılması və innovativ yanaşmaların tətbiqi strateji idarəetmənin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, geosiyasi amillər, beynəlxalq münasibətlər və qlobal təhlükəsizlik məsələləri turizm axınlarına və ölkələrin turizm strategiyalarına birbaşa təsir göstərir.

Digər tərəfdən, davamlı turizmin təmin olunması ekoloji tarazlığın qorunması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə "yaşıl turizm" yanaşmaları və dayanıqlı inkişaf prinsipləri strateji idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, müasir dövrdə davamlı turizmin iqtisadi, təhsil və geosiyasi ölçüləri çərçivəsində strateji idarəetmənin tədqiqi kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu məqalədə qeyd olunan amillər sistemli şəkildə təhlil olunur və davamlı turizmin effektiv idarə olunmasına təsir edən əsas istiqamətlər geniş şəkildə araşdırılır.

1.1. Davamlı turızmdə rəqəmsal ıdarəetməyə keçıdın zərurılıyı və onun təsır mexanızmləri

Müasir dövrdə qlobal turizm bazarında rəqabətin güclənməsi, texnoloji yeniliklərin sürətlənməsi və informasiya cəmiyyətinin inkişafı turizm sektorunda idarəetmə sistemlərinin rəqəmsallaşmasını zəruri etmişdir. Davamlı turizmin təmin olunması üçün strateji idarəetmədə rəqəmsal alətlərin tətbiqi mühüm rol oynayır və bu, həm iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, həm də resursların daha effektiv idarə olunmasına imkan yaradır.

Rəqəmsal idarəetmə turizm sahəsində məlumatların operativ toplanması, təhlili və qərarvermə proseslərinin optimallaşdırılması baxımından geniş imkanlar təqdim edir. Xüsusilə elektron platformaların tətbiqi turizm xidmətlərinin əlçatanlığını artırır, bürokratik maneələri azaldır və şəffaflığın təmin olunmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma turizm axınlarının daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına, marketinq strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Lakin rəqəmsal idarəetməyə keçid müəyyən çağırışlarla da müşayiət olunur. Turizm sektorunda ixtisaslı kadr çatışmazlığı, rəqəmsal bacarıqların qeyri-bərabər səviyyədə olması və bəzi hallarda avtomatlaşdırmanın işçi qüvvəsinə olan tələbi azaltması sosial-iqtisadi problemlər yarada bilər. Bu baxımdan, turizm sahəsində təhsil sisteminin gücləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, rəqəmsal idarəetmə geosiyasi mühitin təsiri altında da formalaşır. Qlobal informasiya axınları, beynəlxalq turizm platformaları və rəqəmsal marketinq alətləri ölkələrin turizm strategiyalarına birbaşa təsir göstərir və onların rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilir.

Azərbaycan timsalında da turizm sektorunda rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi genişlənməkdədir. Elektron xidmətlərin inkişafı, onlayn rezervasiya sistemlərinin tətbiqi və turizm məlumat bazalarının formalaşdırılması bu sahədə idarəetmənin daha çevik və effektiv həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma həm yerli, həm də beynəlxalq turistlər üçün daha əlverişli mühit yaradır və ölkənin turizm potensialının daha səmərəli reallaşdırılmasına imkan verir.

Beləliklə, rəqəmsal idarəetmə davamlı turizmin inkişafında əsas strateji alətlərdən biri kimi çıxış edir və onun düzgün tətbiqi iqtisadi, təhsil və geosiyasi amillərin inteqrasiyasına əsaslanan effektiv idarəetmə modelinin formalaşmasına xidmət edir.

1.2. Sünı intellektın dövlət idarəçılıyınə tətbıqı və onun törətdıyı yenı yanaşmalar

Müasir dövrdə qlobal rəqəmsal transformasiya proseslərinin sürətlənməsi dövlət idarəçiliyi sisteminin mahiyyətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmaqda davam edir. Xüsusilə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının geniş tətbiqi dövlət-vətəndaş münasibətlərini yenidən formatlaşdıraraq idarəetmənin səmərəliliyini, çevikliyini və şəffaflığını artırmaq üçün yeni imkanlar yaratmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı və rəqəmsal xidmətlərin kütləviləşməsi fonunda vətəndaşların dövlət orqanlarından gözləntiləri də dəyişmiş, yüksək sürət, etibarlılıq, şəffaflıq və fasiləsiz xidmət kimi tələblər ön plana çıxmışdır. Bu şəraitdə dövlət idarəçiliyinə süni intellektin inteqrasiyası obyektiv zərurət kimi qiymətləndirilir.

Sİ texnologiyalarının tətbiqi dövlət orqanlarında qərarvermə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırır. Süni intellekt əsaslı analitik modellər böyük həcmli məlumatların sürətli emalını, statistik proqnozlaşdırmanı, risklərin avtomatlaşdırılmış şəkildə qiymətləndirilməsini və xidmətlərin personalizasiyasını mümkün edir. Nəticədə vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlir, icra müddətləri qısalır, insan faktorundan irəli gələn subyektivlik və səhvlər minimuma enir. Xüsusilə elektron hökumət platformalarında, vergi inzibatçılığında, təhsil və səhiyyə sistemlərində, sosial təminat sahəsində süni intellekt alqoritmlərinin tətbiqi dövlət idarəçiliyinin funksional yükünü xeyli azaldır və idarəetmənin çevikliyini artırır.

Lakin bu transformasiya tamamilə problemlərdən uzaq deyil və hələ keçid mərhələsində olan bu proses bir sıra çağırışları gündəmə gətirir. İlk növbədə, məlumat təhlükəsizliyi və fərdi məlumatların qorunması məsələləri xüsusi həssaslıq tələb edir. Süni intellekt sistemlərinin geniş məlumat bazalarına çıxışı onların kibertəhlükəsizlik risklərinə məruz qalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, alqoritmlərdə mümkün qərəzlilik, etik normaların pozulması və qərarvermə proseslərində sistemlərin müstəqil şəkildə "özbaşına meyil" göstərməsi kimi risklər də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Bu səbəbdən Sİ tətbiqlərinin hüquqi və normativ bazasının təkmilləşdirilməsi, etik çərçivələrin müəyyənləşdirilməsi və institusional nəzarət mexanizmlərinin formalaşdırılması dövlət idarəçiliyinin yeni mərhələsinin əsas şərtlərindəndir.

Süni intellektin dövlət idarəçiliyinə inteqrasiyasının digər mühüm tərəfi onun idarəetmə mədəniyyətində yaratdığı dəyişikliklərlə bağlıdır. Ənənəvi bürokratik idarəetmə modeli getdikcə daha çox rəqəmsal idarəetmə modelinə transformasiya olunur. Bu isə dövlət qulluqçularının yeni texnoloji bacarıqlara yiyələnməsini, rəqəmsal savadlılığın artırılmasını və idarəetmə proseslərinin data-mərkəzli yanaşma əsasında qurulmasını tələb edir. Beləliklə, süni intellekt yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də dövlət idarəçiliyinin konseptual modernizasiyasını təmin edən strateji element kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, süni intellekt texnologiyalarının dövlət idarəçiliyinə tətbiqi geniş potensiala malik olmaqla yanaşı, həm də ciddi elmi, texnoloji və etik mülahizələr tələb edən mürəkkəb prosesdir. Dövlətin bu transformasiyanı idarə edə bilməsi üçün kompleks yanaşmaya, normativ-hüquqi tənzimləmələrin təkmilləşdirilməsinə, insan kapitalının inkişafına və rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan Sİ texnologiyalarının tətbiqi dövlət idarəçiliyinin gələcək modelini formalaşdıran fundamental amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

1.3. Azərbaycanın dayanıqlı inkışaf sıyasətı və ekolojı idarəetməyə akademık yanaşma

Azərbaycan Respublikası XXI əsrin qlobal çağırışlarına uyğun olaraq sosial-iqtisadi inkişaf modelini dayanıqlılıq prinsipləri üzərində qurmağı strateji istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Qlobal ekoloji böhran, iqlim dəyişiklikləri və təbii ehtiyatların sürətlə tükənməsi fonunda ölkənin iqtisadi yüksəlişinin davamlı xarakter daşıması üçün ekoloji faktorların nəzərə alınması

artıq obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin ekoloji idarəetmə modeli müasir tələblərə cavab verən, elmi biliklərə əsaslanan və beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan kompleks yanaşma ilə səciyyələnir.

Dayanıqlı inkişaf siyasətinin prioritetləri çərçivəsində ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması başlıca istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu siyasətin hədəfləri geniş spektri əhatə edir: atmosfer havasının çirklənməsinin azaldılması, su ehtiyatlarının qorunması və səmərəli idarə olunması, torpaq deqradasiyasının qarşısının alınması, meşə ekosistemlərinin bərpası, tullantıların təkrar emalı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və alternativ enerji mənbələrinin iqtisadiyyata inteqrasiya olunması. Sadalanan istiqamətlər yalnız ekoloji sabitliyin təmin olunmasına deyil, həm də ölkənin uzunmüddətli iqtisadi rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Azərbaycanın orta və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının normativ bazasını təşkil edən **"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"** sənədində "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" anlayışının xüsusi yer alması dövlətin ekoloji siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin elmi əsaslı şəkildə müəyyənləşdirildiyini göstərir. Bu yanaşma ölkənin gələcək inkişaf modelinin yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də ekoloji tarazılığa, resurslardan optimal istifadə mexanizmlərinə, texnoloji modernizasiya və ətraf mühitin qorunması üzrə innovativ həllərə əsaslanmasını nəzərdə tutur.

Qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin dərinləşməsi Azərbaycan üçün də ciddi risklər yaradır. Xüsusilə su ehtiyatlarının azalması, torpaq eroziyası, Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri, biomüxtəlifliyin zəifləməsi və antropogen təsirlərin artması ekoloji idarəetmənin elmi yanaşmalar və qabaqcıl texnologiyalar əsasında qurulmasını tələb edir. Bu mənada, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ekoloji cəhətdən sağlam urbanizasiya, "ağıllı şəhər" konsepsiyaları, yaşıl nəqliyyat sistemləri və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi dayanıqlı inkişafın mühüm komponentləridir. Azərbaycan da bu tendensiyalara uyğun olaraq Bakı şəhəri və bölgələrdə ekoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır.

Ekoloji problemlərin kompleks həlli dövlətin yalnız inzibati tədbirlərlə deyil, həm də elmi-tədqiqat müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlarla birgə fəaliyyətini tələb edir. Bu çərçivədə ekoloji monitorinq sisteminin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ekoloji maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi, habelə "yaşıl iqtisadiyyat" və "dairəvi iqtisadiyyat" modellərinin təşviqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf siyasəti ekoloji idarəetmənin mövcud problemlərin elmi şəkildə təhlili və onların strateji həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi üzərində qurulmasına əsaslanır. Bu model həm indiki nəsillərin rifahının yüksəldilməsinə, həm də gələcək nəsillərə sağlam və təhlükəsiz ekoloji mühitin miras qoyulmasına yönəlmişdir. Ekoloji və iqtisadi siyasətin qarşılıqlı inteqrasiyası ölkənin uzunmüddətli inkişafının elmi-fəlsəfi əsasını formalaşdırır və Azərbaycanı regional miqyasda dayanıqlı inkişafın aparıcı aktorlarından birinə çevirir.

NƏTİCƏ

Aparılmış təhlillər göstərir ki, davamlı turizmin inkişafı müasir strateji idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi, rəqəmsallaşma prosesləri və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin inteqrasiyası ilə sıx şəkildə bağlıdır. Turizm sektorunda rəqəmsal idarəetmənin genişlənməsi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın təmin olunması, turizm axınlarının effektiv idarə olunması və ümumilikdə sektorun rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm üstünlüklər yaradır. Bununla yanaşı, rəqəmsal bacarıqların qeyri-bərabərliyi, ixtisaslı kadr

çatışmazlığı və texnoloji dəyişikliklərin əmək bazarına təsiri kimi sosial-iqtisadi çağırışlar bu sahədə kompleks yanaşmanı zəruri edir.

Turizm sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi və məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmlərinin inkişafı daha çevik və effektiv idarəetmə modelinin formalaşmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, bu prosesdə təhsil sisteminin rolu, insan kapitalının inkişafı və peşəkar kadr hazırlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, geosiyasi amillər və beynəlxalq mühit turizm sektorunun inkişaf dinamikasına birbaşa təsir göstərir. Qlobal sabitlik, beynəlxalq əməkdaşlıq və regional təhlükəsizlik məsələləri turizm axınlarının formalaşmasında və strateji qərarların qəbulunda mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı, davamlı turizmin təmin olunması ekoloji tarazlığın qorunması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və "yaşıl turizm" prinsiplərinin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Bu yanaşma uzunmüddətli perspektivdə həm iqtisadi inkişafın, həm də ətraf mühitin qorunmasının təmin edilməsinə xidmət edir.

Beləliklə, nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, iqtisadi, təhsil və geosiyasi amillərin inteqrasiyasına əsaslanan strateji idarəetmə modeli davamlı turizmin inkişafında həlledici rol oynayır və bu yanaşma turizm sektorunun dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafını təmin edən əsas istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, H. (2022). *Rəqəmsal idarəetmə və dövlət xidmətlərinin modernləşdirilməsi*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
2. Qasımov, R., & Məmmədova, S. (2021). Rəqəmsal transformasiya şəraitində dövlət idarəçiliyinin yeni yanaşmaları. *İctimai İdarəetmə Jurnalı*, 14(3), 45–58.
3. Dünya Bankı. (2020). *Digital Government Transformation: Global Trends and Best Practices*. Washington, DC.
4. OECD. (2021). *Digital Government Index 2021: Human-Centric Approaches to Digital Transformation*. Paris: OECD Publishing.
5. Şahverdiyev, F. (2020). Süni intellekt texnologiyalarının idarəetmə sistemlərinə təsiri. *Elmi Xəbərlər*, 8(2), 112–128.
6. United Nations. (2022). *E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government*. New York: United Nations Publishing.
7. Məmmədov, T. (2023). Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası və ekoloji siyasət. *Azərbaycan İctimai Elmlər Jurnalı*, 5(1), 23–40.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). *"Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" haqqında Sərəncam*. Bakı.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ OLAN AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TURİZMİN İNKİŞAFINDA ROLU

The role of Azerbaijani monuments abroad in the development of international tourism

MƏHƏRRƏM ZÜLFÜQARLI
Maharram Zulfuqarli
mzulfugarli@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0345-4318
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Azerbaijan Tourism and Management University

XÜLASƏ

Xarici ölkələrdə mövcud olan Azərbaycan abidələri beynəlxalq turizmin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bolqarıstanda hazırda mövcud olan müsəlman abidələri, Sofiyadaki 1567-ci ildə Memar Sinan tərəfindən inşa edilmiş Hamam Başı, Şumendə 1740-1744-cü ildə inşa olunmuş Tombul və ya Şərif Xəlil Paşa məscidlərini, XVI əsrə aid İsperix şəhəri yaxınlığındaki Ağ Yazılı baba, Xaskov vilayətinin Trakiya kəndində Osman baba, Silivenskaya vilayətinin Qarafitovo kəndində Qədəmli baba və s. abidələr mövcuddur. Məqalədə tarixilik və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur. Məqalədə müasir dövrdə də ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərən Bolqarıstandaki Azərbaycan abidəsi olan Dəmir Baba türbəsidən bəhs olunur. Abidə Razqrad vilayətinin İsperix bələdiyyəsi ərazisinə daxil olan Malık Provers və Sveşarı kəndləri arasında yerləşir. Qızılbaş, şiə abidəsi olan Dəmir Baba türbəsi beynəlxalq turizmin və Azərbaycan-Bolqarıstan əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Bolqarstan, Dəmir Baba, beynəlxalq, turizm, abidə.*

ABSTRACT

Azerbaijani monuments existing in foreign countries are of great importance in the development of international tourism. The Muslim monuments currently existing in Bulgaria include the Hamam Bashi mosque built by Mimar Sinan in 1567 in Sofia, the Tombul or Sharif Khalil Pasha mosques built in 1740-1744 in Shumen, the Ag Yazılı Baba near the city of Isperih dating back to the 16th century, Osman Baba in the village of Trakiya in the Khaskov region, Qademli Baba in the village of Garafitovo in the Silivenskaya region, etc. There are monuments. The article discusses the Demir Baba tomb, an Azerbaijani monument in Bulgaria that still functions as a shrine in modern times. The monument is located between the villages of Malik Provers and Sveshary, which are part of the Isperih municipality of the Razgrad region. The Demir Baba tomb, a Shiite monument, can play an important role in the development of international tourism and Azerbaijani-Bulgarian relations.

Keywords: *Azerbaijan, Bulgaria, Demir Baba, international, tourism, monument*

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi beynəlxalq turizmin inkişafında da müəyyən nailiyyətlər əldə edib. Azərbaycanda beynəlxalq turizmin istiqamətlərini təhlili aşağıdakı iki kateqoriya çərçivəsində aparılır: gəlmə və getmə turizm. Gəlmə turizmi xarici ölkələrdən Azərbaycana turistlərin gəlməsi kimi müəyyən edilir. Bu baxımdan Azərbaycanın turizm sektoru, xüsusən də Bakı şəhərində və onun ətraf rayonlarında böyük inkişaf yolu keçmişdir. Müasir infrastrukturu, mədəniyyət mərkəzləri, tarixi abidələri və ənənəvi xüsusiyyətləri ilə Bakı xarici turistlər üçün cəlbedici bir məkandır [3, s. 307].

Gəlmə və getmə turizm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq imicinin yüksəldilməsində, xarici ölkə vətəndaşlarının ölkəmizi daha yaxından tanınmalarında mühüm rol oynayır.

Hazırki Bolqarıstan uzun müddət Osmanlı Türkiyəsinin tabeliyində olduğundan burada çoxlu sayda müsəlman abidələri mövcuddur. Ozmanlı dönəmində təkcə Sofiya şəhərində 50-dən artıq məscid fəaliyyət göstərib. Bunların bir çoxu hazırda tarixi abidə kimi dövlət tərəfindən

qorunur. Bunlardan Sofiyadaki I Sultan Süleymanın vaxtında təxminən 1567-ci ildə Memar Sinan tərəfindən inşa edilmiş Hamam Başı məscidini [4]və Şumendə Bolqarıstanın ən böyük müsəlman abidəsi olan 1740-1744-cü ildə inşa olunmuş Tombul və ya Şərif Xəlil Paşa məscidini [5] misal göstərmək olar.

Hamam Başı məscidi

Tombul və ya Şərif Xəlil Paşa məscidi

Bolqarıstanda bu iki abidədən daha qədim olan beynəlxaq turizmin inkişafında mühüm rol oynaya biləcək Azərbaycan abidələri də mövcuddur. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu abidələrin bir çoxu haqqında Azərbaycan əhalisində kifayət qədər məlumat yoxdur.

Belə abidələrdən XVI əsrə aid digər müsəlman abidələri, İsperix şəhəri yaxınlığında Ağ Yazılı baba, Xaskov vilayətinin Trakiya kəndində Osman baba və Silivenskaya vilayətinin Qarafitovo kəndində Qədəmli baba abidələri var [6].

Belə abidələrdən biri də Bolqarstanda müasir dövrdə də ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərən Dəmir Baba türbəsidir [7].

Bolqarstanlı tarixçilər belə hesab edir ki, Dəmir Baba türbəsini Sultan I Səlim tərəfindən Çaldıran döyüşündən sonra Xorasanda gətirilmiş əhali inşa edib. Lakin faktlar sübut edir ki, Sultan I Səlim heç zaman Xorasanda olmayıb, bu türbəni inşa edənlər onun Təbrizdən apardığı azərbaycanlılardır.

MATERİALLAR VƏ METODLAR

Bu tədqiqatda xarici ölkələrdə yerləşən Azərbaycan abidələrinin beynəlxalq turizmin inkişafına təsirinin araşdırılması məqsədilə müxtəlif mənbələrdən əldə olunmuş materiallardan və elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın material bazasını Azərbaycan mədəni irsi ilə bağlı rəsmi sənədlər, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi məqalələr, statistik məlumatlar və turizm sahəsinə aid analitik hesabatlar təşkil edir. Xüsusilə UNESCO tərəfindən yayımlanan mədəni irsin qorunması və təbliği ilə bağlı hesabatlar, həmçinin Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət qurumlarının təqdim etdiyi statistik göstəricilər əsas informasiya mənbələri kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin muzeylərində və mədəniyyət mərkəzlərində qorunan Azərbaycan mənşəli eksponatlar haqqında məlumatlar da tədqiqata daxil edilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Keyfiyyət metodları çərçivəsində elmi ədəbiyyatın təhlili, sənədlərin kontent analizi və müqayisəli yanaşma tətbiq edilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə yerləşən Azərbaycan

abidələrinin vəziyyəti, qorunma səviyyəsi və turizm baxımından istifadəsi müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bundan əlavə, seçilmiş nümunələr üzrə "case study" (hadisə araşdırması) metodu tətbiq edilərək konkret abidələrin beynəlxalq turizmə təsiri daha dərindən təhlil edilmişdir.

MÜZAKİRƏ

Yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi" kitabının 3-cü cildində Sultan I Səlim tərəfindən əhalinin köçürülməsi ilə bağlı aşağıdakı məlumat verilib: "Əsas döyüş 1514-cü il avqustun 23-də Maku şəhəri yaxınlığındakı Çaldıran düzündə baş verdi...Sentyabrın 6-da Sultan Səlim Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbrizə daxil oldu, lakin bir həftədən sonra geri döndü. Qışın yaxınlaşması, ərzaq qıtlığı və ən nəhayət, qızılbaş döyüşçülərinin vətən torpağı uğrunda misilsiz igidliyi Sultan Səlimi Azərbaycandan tezliklə çıxmağa vadar etdi. Bundan əlavə, əsgərlər arasında şiə tərəfdarları da az deyildi və onlar Sultan Səlimə qarşı hətta sui-qəsdə də cəhd göstərdilər. Sultan Səlim geri dönərkən, bir neçə min mahir Təbriz sənətkarını ailəliklə əsir alıb Türkiyəyə apardı" [1, s.178-179]

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, I Səlim Bolqarstana qızılbaş əhalini Xorasandan deyil, müvəqqəti ələ keçirdikləri Təbriz və onun ətafından köçürüb ki, bu da azərbaycanlılardan ibarət olub.

Təbrizdən köçürülmüş həmin əhalinin bir hissəsi 1509-cu ildə İstanbulda baş vermiş güclü zəlzələdən sonra şəhərdə həyata keçirilən bərpa işlərinə cəlb edilmiş, bir hissəsi isə fikrimizcə o zaman Osmanlı imperiyasının ərazisi olan, hazırki Bolqarstana köçürülmüşdür. Dəmir Baba Təkə abidəsini də məhz bura köçürülmüş Təbriz əhalisi içərisində olan sənətkarlar inşa etmişlər.

Türbənin adında olan Təkə sözü haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də tarixi faktlar sübut edir ki, Təkə-türkmən tayfalarında biridir və bu tayfanın bir qolu olan təkəlilər qızılbaş tayfalarından biri hesab olunurdu. Onlar Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının etnogenezində də fəal iştirak etmiş türk tayfalarından biridir. Qızılbaşlar əvvəlcə şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, əfşar, qacar, zülqədər, varsaq, qaradağlı, sonralar isə bayat, qaramanlı, baharlı, alpaut, ərəşli, qazaxlı və başqa türk tayfalarını birləşdirirdi. Qızılbaşların başlarına ördükləri 12 zolaqlı qırmızı çalma da təkkə (incə materialdan olan baş örtüyü) adlanırdı [2] Etimal etmək olar ki, türbənin adında olan Təkə sözü Təkə tayfasının adından götürülüb.

Demir BabaTeke. Felix Philipp Kanitz (1829-1904)

Dəmir Baba abidə-ziyarətgahı Razqrad vilayətinin İsperix bələdiyyəsi ərazisinə daxil olan Malık Provers və Sveşarı kəndləri arasında yerləşir. Azərbaycanın Abşeron rayonunun Bolqarıstanın Razqrad vilayəti ilə keçən əsrin 70-ci illərindən dostluq əlaqələri olmasına baxmayaraq bu abidə haqqında Azərbaycan əhalisində məlumatın olmaması təəccüb doğurmaya bilməz. Fikrimizcə bunun əsas səbini sovet dövründə dini abidələrə ögey münasibətlə izah etmək olar. Tarixi abidə "Sobryano" tarixi-arxeoloji qoruğun ərazisinə daxildir [9].

Demir Baba Türbəsi

Dəmir Baba türbəsininin yanında üzün illər məscid və minarə olsa da sonradan dağıdılmışdır. Bu mavzoley abidəni müsəlman əhalinin ələvi və ya qızılbaşlar adlanan etno-dini qrupu müqəddəs hesab etsə də, digər əhali qrupları, o cümlədən xristianlar da buraya ziyarətə gəlirlər. Xristian əhalinin buraya ziyarətə gəlməsinin əsas səbəblərindən biri kimi əfsanəyə görə burada əvvəl qədim frakiya, sonra bolqar müqəddəs ziyarətgahlarının olması göstərilir. Burada keçirilən ibadətlərdə müsəlman, xristian və bütpərəstlik adətlərinin qarışığından da istifadə olunur. Dəmir Baba Təkə türbəsi 1970-ci ildə mədəniyyət abidəsi elan olunmuşdur.Türbəyə bitişik dağda qədim mağara da mövcuddur.

Türbəni yeddibucaqlı binasının ortasında insanların ziyarət etdikləri Dəmir Babanın məzarı var. Uzunluğu 3,7 metr olan bu məzarın üstü daim bura ziyarətə gələn insanların qoyduqları hədiyyələrlə dolu olur. [10]

İslam dinin digər məhzəbindən fərqli olaraq şiə məhzəbinin tərəfdarları Allah, onun peyğənbəri Məhəmmədi müqəddəs hesab etməklə yanaşı, 12 imam və digər nüfuzlu şəxsiyyətləri də müqəddəs hesab edirlər ki, bunlardan biri də çox güman ki, Dəmir Baba olmuşdur.

Dəmir Baba haqqında dəqiq tarixi məlumatlar yoxdur. Lakin yerli əhali onun XVI əsrdə yaşadığını bildirirlər. Əhali arasında Dəmir Babanın böyük, cüssəli bir adam olması, daşı əzmək gücünə, insanlara kömək etmək üçün möcüzələr yaratmağa qadir olması haqqında çoxlu əfsanələr mövcuddur [8]. Hazırda da türbəyə qurban gətirənlər, bol məhsul, uğur və sağlamlıq üçün dua edənlər çoxdur.

Türbənin içərisində divarda Həzrət Əlinin şəkili, Hacı Bektaş Vəlinin əllə çəkilmiş rəsmi asılıb. Divarda həmçinin İmam Hüseyn, Osman Hoca 1837-1932 ruhuna salavat sözləri yazılmış palakatlar da var.

Həyətdə Dəmir babanın kiçik baralyefi olan ağ daşın üstündə- "*XVI əsrdə Dəmir Baba burada yaşamışdır"* sözləri yazılıb.

Abidənin həyətində digər bir qəbir də var ki, onun da baş daşında -*Receb Celil Hüseynin ruhuna fatihə- 23.07.1943-06.09.1966-* sözləri yazılıb.

Abidənin həyətində qaynayan bulaqla bağlı maraqlı bir rəvayət mövcuddur. Rəvayətə görə bu ərazidə uzun müddət şox kəskin quraqlıq olub. Buna görə də insanlar Dəmir Babadan möcuzə göstərib su əldə etməyi xahiş ediblər. O barmaqlarını qayanın üstünə çirpması nəticəsində həmin yerdə su çıxmağa başlamışdır. Buna görə də həmin bulağa Beşbarmaq bulağı deyilir. Bulağın suyu gümüşlə zəngindir və temtratur 10 dərəcədən yuxarı qalxmır, qışda isə donmur. Bu suyu insanlar müqəddəs hesab edir və onun şəfa suyu olduğuna inanırlar [11].

Abidənin əsas binasının divarındakı daşlardan birində iki kiçik oyuq var. Ziyarətə gələn insan kənarda gözlərini yumaraq irəlləyərək iki əlini açıb həmin daşın üstünə qoyur. Əllərin həmin oyuğun üstünə düşməməsi həmin insanın çoxlu günah işlətdiyinin göstəricisi hesb olunur. Bundan başqa digər daşlardan birinin içində maili kəsik yer var. İnsanlar ürəklərində

arzu tutaraq ora daş qoyurlar. Əgər daş orda dayansa deməli arzu yerinə yetəcək, dayanmasa isə əksinə.

Həyətdə müxtəlif yaylıqlar asılan pir var. Həyətin ortasında olan böyük daşda kiçik oyuq var. Ziyarətə gələnlər əvvəl yaylığı həmin daşdakı oyuğa qoyub, sonradan ordan götürüb pirin üstünə asırlar. Onların inamına görə yaylıq oyuqda olarkən oradan yaylığa müsbət enerji keçir.

Türbənin həyətində böyük bir qədimi qaya parçası var. Buranı ziyarət edən insanlarda olan inama görə həmin daşın üzərinə baş aşağı üzandıqda insana müsbət enerji gəlir və həmin adam şəfa tapır.

Türbənin divarında olan qədim naxışlı daş, şəfa daşı hesab olunur. Buna inanan insanların dediyinə görə həmin daş müxtəlif xəstəlikləri, övladı olmayan insanlara şəfa verərək onlara övlad bəxş edir.

Tarixi abidənin həyətində vurulmuş plakatda yazılmışdır ki, 2005-ci ildə vilayət sovetinin sədri Günay H. Səfər və sovetin deputatı Kamen Kostandinov tərəfində abidə müsəlman və xristianların xoş münasibəti şərəfinə təmir edilmişdir.

NƏTİCƏ

Fikrimizcə aidiyyatı qurumlar ölkə daxilində olduğu kimi, xarici ölkələrdə olan Azərbaycanın tarixi abidələrinin tədqiqi və təbliğini xüsusi fikir verməlidirlər. Bu Azərbaycanın həmin ölkələrlər mədəni, turizm əlaqələrinin inkişafına yaxından kömək göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm". 2007. 592 səh. + 56 səh. illüstrasiy
2. Muradlı X. Qızılbaş irsinin davamçıları "Azərbaycan" qəz. 04 iyun 2020
3. Kazımov R.M. Beynəlxalq turizm bazarı. Monoqrafiya. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı - 2012. - 270 səh.
4. https://kidpassage.com/activity/bulgaria/sofiya/mechet-banya-bashi
5. https://bulgarianexpert.com/blog/tombul-mosque/
6. https://straannick.livejournal.com/18506.html
7. https://bglife.ru/reviews/tourism/monasteries/606/
8. https://bulgariatravel.org/ru/
9. http://www.getika.com/map.php?ez=ru
10. https://www.rooms.bg/ru/zabelejitelnost-demir-baba-teke--selo-sveshtari.html
11. .http://www.bulgariareal.ru/info/

THE POWER OF ENGLISH LANGUAGE IN DIGITAL TOURISM AND HOSPITALITY: THE CASE OF MINGACHEVIR

Rəqəmsal Turizm və Qonaqpərvərlikdə İngilis Dilinin Gücü: Mingəçevir Nümunəsi

KHAYALA ABDULLAYEVA
Xəyalə Abdullayeva
xayala.abdullayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-6956-3360
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

ABSTRACT

The rapid development of digital technologies has significantly transformed the tourism and hospitality industry worldwide. The integration of digital tools such as online booking platforms, artificial intelligence (AI), big data analytics, and smart tourism systems has reshaped the way tourism services are created, managed, and delivered. In this context, the English language plays a crucial role as a global medium of communication that facilitates interaction between service providers and international tourists. This article examines the role of English in the digital transformation of tourism and hospitality, focusing on the case of Mingachevir, a developing tourism destination in Azerbaijan. In recent years, guest houses and short-term rental apartments in Mingachevir have increasingly been promoted through digital platforms such as booking websites and social media. As a result, English has become essential for communication, marketing, and customer service. The study also explores the implications of digital transformation for English language teaching, particularly in the field of English for Specific Purposes (ESP). It highlights the importance of integrating digital skills with language competence to meet the demands of the modern tourism industry. Furthermore, the article discusses challenges such as language barriers and technological adaptation, while also identifying opportunities for local service providers to enhance their competitiveness in the global tourism market. The findings suggest that English proficiency, combined with digital literacy, is a key factor in ensuring effective communication, improving service quality, and supporting sustainable tourism development.

Keywords: *Digital transformation, tourism, hospitality, English language, Mingachevir.*

XÜLASƏ

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm və qonaqpərvərlik sahəsində qlobal miqyasda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onlayn rezervasiya platformaları, süni intellekt (AI), böyük verilənlərin analizi və ağıllı turizm sistemləri kimi rəqəmsal alətlərin inteqrasiyası turizm xidmətlərinin yaradılması, idarə olunması və təqdim olunması prosesini köklü şəkildə yenidən formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə ingilis dili qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynayaraq xidmət göstərənlər və beynəlxalq turistlər arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu məqalədə turizm və qonaqpərvərlik sahəsində rəqəmsal transformasiya şəraitində ingilis dilinin rolu Azərbaycanın inkişaf edən turizm mərkəzlərindən biri olan Mingəçevir şəhərinin nümunəsində araşdırılır. Son illərdə Mingəçevirdə qonaq evləri və qısamüddətli kirayə mənzillər rezervasiya saytları və sosial media kimi rəqəmsal platformalar vasitəsilə getdikcə daha geniş şəkildə təqdim olunur. Nəticədə, ingilis dili kommunikasiya, marketinq və müştəri xidməti üçün vacib amilə çevrilmişdir. Tədqiqat həmçinin rəqəmsal transformasiyanın ingilis dili tədrisinə təsirini, xüsusilə məqsədyönlü ingilis dili (ESP) sahəsindəki rolunu araşdırır. Müasir turizm sənayesinin tələblərinə cavab vermək üçün rəqəmsal bacarıqların dil bilikləri ilə inteqrasiyasının əhəmiyyəti vurğulanır. Bundan əlavə, məqalədə dil baryerləri və texnoloji uyğunlaşma kimi əsas çətinliklər müzakirə olunur, eyni zamanda yerli xidmət göstərənlərin qlobal turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanları müəyyən edilir. Nəticələr göstərir ki, ingilis dili bilikləri ilə rəqəmsal savadlılığın birgə inkişafı effektiv ünsiyyətin təmin olunması, xidmət keyfiyyətinin artırılması və dayanıqlı turizmin inkişafının dəstəklənməsi üçün əsas amillərdən biridir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal transformasiya, turizm, qonaqpərvərlik, ingilis dili, Mingəçevir.*

INTRODUCTION

Digital transformation has become one of the most influential factors shaping the modern tourism and hospitality industry. The adoption of digital technologies has changed not only how services are delivered but also how tourists search for information, make decisions, and interact with service providers. Technologies such as mobile applications, artificial intelligence, and online booking systems have made tourism more accessible, efficient, and personalized. As a result, the tourism sector is increasingly dependent on digital communication and global connectivity.

Mingachevir, one of the developing cities in Azerbaijan, has recently demonstrated significant potential in tourism development. With its natural attractions, favorable geographical location, and expanding infrastructure, the city attracts both domestic and international visitors. In particular, the growing number of guest houses and short-term rental apartments has contributed to the development of local tourism services. These accommodations are increasingly promoted through digital platforms, which require effective communication with a diverse audience.

In this evolving digital environment, English has become a vital communication tool. As most digital platforms operate primarily in English, local service providers must possess adequate language skills to communicate effectively with international tourists, present their services clearly, and ensure customer satisfaction.

From an educational perspective, this transformation highlights the growing importance of English language teaching in tourism-related fields. As a lecturer at Mingachevir State University, the author actively integrates modern teaching technologies and innovative methodologies based on updated curricula into the classroom. These approaches aim to prepare students for real-life communication in a digital and globalized tourism environment.

Particular attention is given to the Tourism specialization at the university, where English is taught over four semesters. The primary objective of this instruction is not only to develop general language proficiency but also to equip students with practical communication skills relevant to the tourism and hospitality sector. The curriculum emphasizes English for Specific Purposes (ESP), focusing on professional vocabulary, customer interaction, and digital communication.

Therefore, the integration of digital technologies and English language teaching plays a crucial role in supporting the development of tourism in Mingachevir. By combining language competence with digital literacy, future professionals can better adapt to the demands of the modern tourism industry and contribute to its sustainable growth.

Digital Transformation in Tourism and Hospitality: Digital transformation refers to the use of digital technologies to improve business processes and customer experiences. In tourism, this includes online booking platforms, mobile travel applications, and data-driven decision-making systems (Buhalis & Law, 2008, 609-627).

One of the key elements of digital transformation is the use of big data. Tourism companies analyze customer preferences, travel patterns, and feedback to provide personalized services. Artificial intelligence is also widely used in customer service, particularly through chatbots and virtual assistants.

In Mingachevir, these technologies are gradually being adopted. Property owners use social media platforms and online booking websites to promote their services. This shift from traditional to digital marketing has increased visibility and accessibility.

Smart Tourism Systems and Data-Driven Decisions: Smart tourism systems rely on advanced technologies to enhance the tourist experience. These systems collect and analyze data in real time, allowing service providers to make informed decisions.

For example, accommodation providers in Mingachevir can adjust pricing strategies based on demand patterns. They can also improve services by analyzing customer reviews and feedback.

However, effective use of these systems requires both digital skills and language competence. Since most digital tools operate in English, language proficiency becomes essential for understanding and utilizing these technologies.

The Role of English Language in Digital Communication: English serves as the primary language of global communication in tourism and hospitality. It is widely used in digital platforms, customer service interactions, marketing materials, and automated communication systems. In the era of digital transformation, English has become not only a medium of communication but also a strategic tool for attracting international tourists and ensuring service quality.

In Mingachevir, English is increasingly used in various aspects of tourism services, particularly through digital channels. For example, property descriptions on booking platforms such as short-term rental advertisements often include English versions to reach a wider international audience. A typical listing may include descriptions such as *"comfortable riverside guest house with free Wi-Fi, air conditioning, and city view"*, which allows foreign tourists to easily understand the service conditions and make informed decisions.

Furthermore, communication with foreign guests is often conducted in English through messaging applications and booking platforms. For instance, guest house owners respond to inquiries such as *"Is early check-in available?"* or *"Do you offer airport transfer services?"* in English to ensure clarity and professionalism. This direct communication reduces misunderstandings and increases service efficiency.

In addition, English is widely used in responding to customer reviews and inquiries on platforms like Booking.com or Airbnb. Positive and polite responses such as *"Thank you for your feedback, we are glad you enjoyed your stay"* contribute to building a trustworthy online reputation, which is essential in the digital tourism market. Even negative reviews require careful and polite English responses, which reflect the quality of service management. (Dolžan, D. (2020).

Clear and effective communication in English plays a crucial role in building trust between service providers and tourists. It significantly improves customer satisfaction, as international visitors feel more confident when they can easily understand information and receive prompt responses. Moreover, positive communication increases the likelihood of favorable online reviews, which are highly influential in digital tourism platforms where decision-making is often based on ratings and comments.

Therefore, English is not only a linguistic tool but also a key factor in enhancing competitiveness, improving service quality, and ensuring successful integration into the global digital tourism industry, especially in emerging destinations such as Mingachevir.

Artificial Intelligence, Automation, and Language Use: Artificial intelligence has become an integral part of digital tourism. Chatbots and automated systems are used to provide instant responses to customer inquiries.

These systems are typically designed to operate in English, which further emphasizes the importance of the language. Although translation tools are available, they are not always accurate and may lead to misunderstandings.

Therefore, direct communication in English remains more reliable and effective (Ivanov & Webster, 2017, 41-67).

Sustainable and Flexible Tourism Models: Digital transformation also supports sustainable tourism development. Online systems reduce the need for physical resources and improve effi-

ciency. In Mingachevir, digital platforms help optimize accommodation usage and reduce operational costs. Flexible booking systems allow tourists to plan their trips more efficiently. English plays a key role in promoting sustainable tourism by enabling communication with a wider audience and facilitating information sharing.

Implications for English Language Teaching: The increasing importance of English in tourism highlights the need for specialized language education. English for Specific Purposes (ESP) focuses on teaching language skills relevant to professional contexts. Teachers should incorporate digital tools such as online simulations, virtual tours, and interactive platforms into their teaching methods. This approach prepares students for real-life communication in the tourism industry (Hutchinson & Waters, 1987).

Challenges and Opportunities: Despite the numerous benefits of digital transformation in the tourism and hospitality industry, several important challenges still remain, particularly in developing destinations such as Mingachevir. One of the main challenges is the language barrier. Many local service providers, especially owners of guest houses and short-term rental apartments, may have limited English proficiency. This can lead to misunderstandings in communication with international tourists, especially when dealing with booking details, pricing, check-in procedures, or special customer requests.

Another significant challenge is the lack of digital skills among some tourism operators. Although digital platforms such as Booking.com, Airbnb, and social media channels provide great opportunities for visibility, not all users are fully capable of managing these tools effectively. For example, difficulties in writing professional property descriptions in English, responding to online reviews, or using automated messaging systems can reduce the overall quality of service presentation. However, these challenges also create important opportunities for professional and economic development. Individuals and service providers who successfully develop both English language proficiency and digital competencies can gain a strong competitive advantage in the tourism market. In particular, the ability to communicate fluently in English and manage digital platforms effectively allows providers to reach a wider international audience and increase their booking rates.

In Mingachevir, improving English proficiency among local tourism providers can significantly enhance the city's attractiveness for foreign visitors. Simple but clear communication, professional online presentation, and timely responses to customer inquiries can directly influence tourists' decisions and satisfaction levels. Moreover, training programs and educational initiatives in universities, such as Mingachevir State University, can play an important role in preparing future specialists who are competent in both language and digital technologies. Therefore, while challenges such as language barriers and limited digital literacy exist, they simultaneously open new pathways for innovation, skill development, and sustainable tourism growth in emerging destinations like Mingachevir.

CONCLUSION

The digital transformation of tourism and hospitality has created new opportunities and challenges for the industry. The case of Mingachevir demonstrates that English plays a crucial role in this process. As tourism becomes increasingly digital, the importance of English will continue to grow. Therefore, investing in language education and digital skills is essential for sustainable development and global integration.

REFERENCES

1. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management. *Tourism Management*, 29(4), 609–623.
2. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Ivanov, S., & Webster, C. (2017). Adoption of robots in tourism and hospitality. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(1), 45–67.
4. Səmədova, R. A. (2024). Təhsilin ictimai münasibətlərə təsiri. Bakı: SƏS Nəşriyyatı, 393–407.
5. Yılmaz, E. (2021). Türkiye'de kapsayıcı eğitim. Ankara Universiteti Dergisi, 41–46.
6. Dolžan, D. (2020). *English for Tourism and Hospitality Industry*. London: Routledge.

AĞILLI TURİZM SİSTEMLƏRİNDƏ BİOMİMETİK YANAŞMALARIN VƏ SÜNİ İNTELLEKT MODELLƏRİNİN İNNOVATİV TƏTBİQİ

Innovative Application Of Biomimetic Approaches And Artificial Intelligence Models In Smart Tourism Systems

ASƏF RUŞANOV[1]
Asaf Rushanov[1]
asefrusanov@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-8326-0722

SAMİRƏ MUSTAFAYEVA[1]
Samira Mustafayeva[1]
samire.mustafayeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-0552-8172

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchivan State University*

XÜLASƏ

Müasir turizm sənayesi rəqəmsal transformasiya prosesləri ilə sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklər yeni idarəetmə modellərinin formalaşmasını zəruri edir. Bu məqalə ağıllı turizm sistemlərində biomimetik yanaşmaların və süni intellekt modellərinin tətbiq imkanlarını araşdırır. Biomimetika təbiətdə mövcud olan sistem və proseslərin texnologiyaya uyğunlaşdırılması ilə innovativ həllər təqdim edir. Süni intellekt isə böyük verilənlərin emalı, qərarvermə proseslərinin optimallaşdırılması və istifadəçi təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Araşdırmada göstərilir ki, bu iki yanaşmanın inteqrasiyası turizm sistemlərinin daha səmərəli, çevik və dayanıqlı olmasına imkan yaradır. Xüsusilə turist axınının idarə olunması, resursların optimal bölüşdürülməsi və xidmət keyfiyyətinin artırılması sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə olunur. Biomimetik modellər adaptasiya mexanizmlərini təqlid edərək sistemlərin dəyişən şərtlərə uyğunlaşmasını asanlaşdırır, süni intellekt əsaslı alqoritmlər isə qərarların daha dəqiq və sürətli verilməsini təmin edir. Nəticə olaraq, biomimetika və süni intellektin inteqrasiyası ağıllı turizm sistemlərinin gələcək inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır və dayanıqlı turizm modellərinin formalaşmasına töhfə verir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, süni intellekt, biomimetika, innovativ tətbiqlər, adaptiv sistemlər.*

ABSTRACT

The modern tourism industry is rapidly changing through processes of digital transformation, necessitating the development of new management models. This article explores the potential applications of biomimetic approaches and artificial intelligence models in smart tourism systems. Biomimetics provides innovative solutions by adapting natural systems and processes to technology, while artificial intelligence plays a crucial role in processing big data, optimizing decision-making, and personalizing user experiences. The study demonstrates that integrating these two approaches enables tourism systems to become more efficient, flexible, and sustainable. Significant achievements are observed particularly in managing tourist flows, optimizing resource distribution, and enhancing service quality. Biomimetic models, by imitating adaptive mechanisms, facilitate system adjustment to changing conditions, whereas AI-based algorithms ensure faster and more accurate decision-making. In conclusion, the integration of biomimetics and artificial intelligence holds strategic importance for the future development of smart tourism systems and contributes to the formation of sustainable tourism models.

Keywords: *Smart tourism, artificial intelligence, biomimetics, innovative applications, adaptive systems.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm sənayesi qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri kimi sürətli dəyişikliklərə məruz qalır. Texnoloji inkişaf, xüsusilə rəqəmsal transformasiya prosesləri turizm xidmətlərinin təşkilində və idarə olunmasında yeni yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Bu dəyişikliklər nəticəsində ənənəvi turizm modelləri tədricən daha çevik, məlumat əsaslı və intellektual sistemlərlə əvəz olunur. Ağıllı turizm anlayışı məhz bu transformasiyanın məhsulu kimi meydana çıxmış və müasir idarəetmə strategiyalarında mühüm yer tutmuşdur [1].

Süni intellekt texnologiyaları bu prosesin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Böyük həcmli məlumatların emalı, istifadəçi davranışlarının təhlili və proqnozlaşdırma

imkanları turizm xidmətlərinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma turistlərin ehtiyaclarının daha dəqiq müəyyən edilməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir. Eyni zamanda qərarvermə proseslərinin avtomatlaşdırılması idarəetmədə səmərəliliyi artırır.

Biomimetika isə təbiətdə mövcud olan sistemlərin və davranış mexanizmlərinin texnoloji modellərə tətbiqi ilə əlaqədar innovativ bir elmi yanaşmadır. Təbiətdəki adaptasiya, optimallaşma və özünü tənzimləmə mexanizmləri turizm sistemlərinin daha dayanıqlı və çevik olmasına imkan verir. Bu yanaşma xüsusilə mürəkkəb sistemlərin idarə olunmasında effektiv həllər təqdim edir . Süni intellektlə birləşdirildikdə isə daha güclü nəticələr ortaya çıxarır [4].

Ağıllı turizm sistemlərində bu iki istiqamətin inteqrasiyası yeni inkişaf modelinin formalaşmasına zəmin hazırlayır. Turist axınının idarə olunması, resursların optimallaşdırılması və xidmət keyfiyyətinin artırılması kimi sahələrdə biomimetik prinsiplər və süni intellekt alqoritmləri birgə tətbiq edilir. Bu sintez nəticəsində sistemlər daha adaptiv, dayanıqlı və proqnozlaşdırıla bilən xarakter alır.

Müasir turizm sənayesində məlumatların düzgün idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellekt əsaslı analitik sistemlər böyük verilənlər bazasından istifadə edərək qərarvermə proseslərini daha dəqiq və sürətli edir. Bununla yanaşı biomimetik modellər enerji səmərəliliyi və resurs optimallaşdırılması prinsiplərini texnoloji sistemlərə tətbiq edir. Bu iki yanaşmanın sinərgiyası turizm idarəetməsini daha effektiv bir müstəviyə daşıyır.

Ağıllı turizm anlayışı təkcə texnoloji inkişaf deyil, həm də sosial və iqtisadi transformasiyanı əhatə edir. Turistlərin davranış modellərinin öyrənilməsi, mədəni və coğrafi faktorların nəzərə alınması daha effektiv turizm siyasətinin formalaşdırılmasına kömək edir. Bu yanaşma dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğun olaraq ekoloji və iqtisadi balansın qorunmasına xidmət edir [7].

Biomimetika və süni intellektin birlikdə tətbiqi turizm sahəsində innovativ idarəetmə modellərinin yaranmasına təkan verir. Bu modellər dəyişən şəraitə uyğunlaşa bilən, özünü yeniləyən və yüksək effektivliyə malik sistemlərin qurulmasına imkan yaradır. Beləliklə, turizm sənayesi daha rəqabətli və davamlı bir struktura çevrilir. Süni intellektin öyrənmə qabiliyyəti ilə biomimetikanın adaptasiya mexanizmləri bir araya gəldikdə sistem müstəqil şəkildə öz işini optimallaşdırmaq iqtidarına çatır.

Rəqəmsal transformasiya kontekstində turizm xidmətlərinin keyfiyyəti yeni ölçütlərlə dəyərləndirilir. Artıq yalnız fiziki infrastruktur deyil, məlumat infrastrukturu da turizm müəssisələrinin rəqabət üstünlüyünü müəyyən edir. Bu çərçivədə ağıllı şəhər anlayışı ilə ağıllı turizm anlayışı arasında sıx əlaqə formalaşır. Hər iki konsepsiya məlumat axınlarının idarə olunması, xidmət şəbəkələrinin optimallaşdırılması və istifadəçi məmnuniyyətinin artırılması kimi ortaq məqsədlər üzərində köklənir.

Elmi ədəbiyyatda biomimetika ilə süni intellektin qovşağında aparılan tədqiqatlar hələ nisbətən az sayda olmaqla birlikdə sürətlə genişlənən bir sahəni təmsil edir. Bu sahədəki boşluğun doldurulması turizm elminin nəzəri bazasını genişləndirir. Eyni zamanda praktik tətbiq baxımından da yeni üfüqlər açır. Mövcud araşdırmalar göstərir ki, biomimetik alqoritmlərin süni intellekt modellərindəki tətbiqi ənənəvi optimallaşdırma yanaşmalarına nisbətən daha güclü nəticələr verir.

Bu tədqiqat həmin elmi boşluğu nəzərə alaraq, ağıllı turizm sistemlərində biomimetika-süni intellekt inteqrasiyasının konseptual çərçivəsini müzakirə etməyi hədəfləyir. Məqalə giriş, metod, müzakirə və nəticə bölmələrindən ibarətdir. Giriş bölməsindən sonra araşdırmanın metodoloji əsasları, daha sonra isə empirik ədəbiyyat işığında müzakirə aparılır. Nəticədə isə əldə olunan anlayışlar ümumiləşdirilərək gələcək tədqiqatlara tövsiyələr verilir.

METOD VƏ METODOLOGİYA

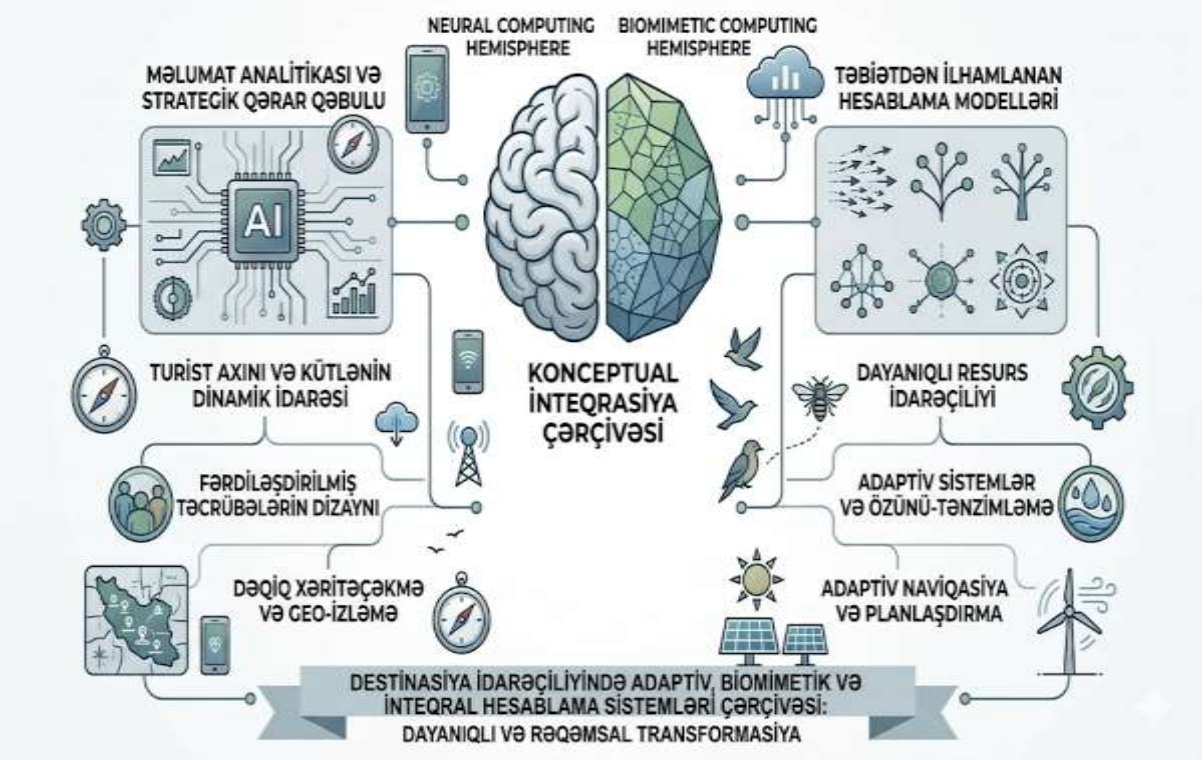
Bu tədqiqat keyfiyyət yönümlü yanaşmaya əsaslanır və ağıllı turizm sistemlərində biomimetik yanaşmaların və süni intellekt modellərinin tətbiq imkanlarını nəzəri baxımdan araşdırır. Əsas metod kimi ədəbiyyatın sistemli təhlili seçilmişdir. Bu çərçivədə son illərdə nəşr olunmuş elmi məqalələr, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və akademik araşdırmalar toplanaraq analiz edilmişdir.

Məlumatların seçilməsində aktuallıq, elmi etibarlılıq və mövzuya uyğunluq əsas meyarlar kimi qəbul olunmuşdur. Seçilən mənbələr əsasən süni intellekt, biomimetika və ağıllı turizm sahələrini əhatə edir. Bu mənbələrin müəyyən edilməsində Google Scholar, Scopus və Web of Science kimi akademik verilənlər bazalarından istifadə olunmuşdur.

Təhlil mərhələsində müqayisəli analiz və məzmun analizi metodlarından yararlanılmışdır. Bu yanaşmalar süni intellekt və biomimetika modellərinin funksional xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və onların turizm sistemlərindəki tətbiq sahələrini qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Bundan əlavə sistem yanaşması tətbiq edilərək turizm sistemi vahid struktur kimi nəzərdən keçirilmişdir. Bu baxış texnoloji modellərin qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiya imkanlarını daha aydın göstərməyə şərait yaratmışdır. Sistem yanaşması biomimetik prinsiplərin turizm ekosisteminə tətbiqini konseptual olaraq əsaslandırmağa da imkan verir.

Ümumilikdə istifadə olunan metodologiya tədqiqatın elmi əsaslı və sistemli şəkildə aparılmasını təmin edir. Bu yanaşma nəticəsində əldə olunan tapıntıların etibarlılığı artır və sahəyə dair bütöv bir analitik çərçivə formalaşır.

Şəkil 1. Destinasiya idarəçiliyində adaptiv, biomimetik və inteqral hesablama sistemləri çərçivəsi (müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır)

MÜZAKİRƏ

Ağıllı turizm sistemləri müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində formalaşan yeni idarəetmə modelidir. Bu sistemlər məlumatların toplanması, təhlili və tətbiqi əsasında daha səmərəli qərarvermə prosesini təmin edir. Xüsusilə süni intellekt

texnologiyalarının tətbiqi turizm sahəsində xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir və idarəetməni çevikləşdirir. Ağıllı turizmin əsas dayaqlarından birini məhz belə texnoloji inteqrasiya təşkil edir.

Süni intellektin ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri böyük həcmdə məlumatı qısa müddətdə emal etmə qabiliyyətidir. Turizm sektorunda bu imkan turist davranışlarının öyrənilməsi, tələbatın proqnozlaşdırılması və resursların düzgün planlaşdırılması üçün geniş şəkildə istifadə olunur [2]. Bu yanaşma həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də xidmət prosesindəki insan xətalarını minimuma endirir.

Biomimetika isə təbiətdəki balans, uyğunlaşma və özünü tənzimləmə mexanizmlərini texnologiyaya transfer edən elmi istiqamətdir. Turizm sistemlərinin mürəkkəb, çoxdəyişənli xarakteri bu prinsiplər üçün ideal tətbiq sahəsi yaradır . Biomimetik modellər sistemin müxtəlif daxili və xarici stimullara qarşı uyğun reaksiya verməsini mümkün edir.

Şəkil 1-də göstərilən konceptual çərçivə bu inteqrasiyanın əsas komponentlərini vizual olaraq əks etdirir. Sol yarımkürə süni intellektin funksiyalarını — məlumat analitikası, strategik qərar qəbulu, turist axınının dinamik idarəsi və fərdiləşdirilmiş təcrübələrin dizaynını — təmsil edir. Sağ yarımkürə isə biomimetik hesablamanın əsaslarını — təbiətdən ilhamlanan modellər, dayanıqlı resurs idarəçiliyi, adaptiv sistemlər və naviqasiyanı — əhatə edir. Bu iki yarımkürənin sintezi ağıllı turizm sistemlərinin əsas arxitekturasını formalaşdırır.

Ağıllı turizm sistemlərində biomimetik yanaşmaların tətbiqi xüsusilə resursların idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, qarışqa koloniyasının yem axtarışından ilhamlanan optimallaşdırma alqoritmləri turist marşrutlarının planlaşdırılmasında uğurla tətbiq olunur. Bu cür biomimetik hesablama üsullarının ənənəvi metodlara nisbətən üstünlükləri sənədləşdirilmişdir. Nəticədə həm turist sıxlığı azalır, həm də xidmət keyfiyyəti yüksəlir.

Süni intellekt əsaslı alqoritmlər real vaxt rejimində qərarvermə proseslərini dəstəkləyir. Bu sistemlər daxil olan məlumatları analiz edərək ən uyğun variantları tövsiyə edir. Turizm idarəetməsindəki süni intellekt tətbiqlərinin sistemli araşdırması bu texnologiyaların xidmət keyfiyyəti və idarəetmə effektivliyinə müsbət təsirini sübut edir . Tələb və təklifin dinamik xarakter daşıdığı turizm sektorunda bu xüsusiyyət xüsusi dəyər qazanır.

Biomimetika və süni intellektin birgə tətbiqi yeni nəsil ağıllı turizm modellərinin əsasını formalaşdırır. Bu inteqrasiya sistemlərin adaptasiya qabiliyyətini artırır, dəyişən mühitə daha tez uyğunlaşmasını təmin edir. Rəqəmsal transformasiya kontekstində bu cür inteqrativ yanaşmaların vacibliği xüsusi vurğulanır. Turizm müəssisələri nəticədə rəqabətsevər, çevik və davamlı qurumlara çevrilir.

Bu yanaşmalar yalnız texnoloji inkişaf deyil, idarəetmə fəlsəfəsinin yenidən qurulmasını da nəzərdə tutur. Ənənəvi idarəetmə modellərindən fərqli olaraq, burada qərarlar daha çox məlumat analizi və alqoritmik nəticələr əsasında qəbul edilir. Bu isə proseslərin şəffaflığını artırır, subyektiv qiymətləndirmələrin payını isə azaldır.

İstifadəçi təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi ağıllı turizm sistemlərinin ən önəmli çıxışlarından birini təşkil edir. Süni intellekt turistlərin maraqlarını, davranış şablonlarını və əvvəlki seçimlərini analiz edərək onlara fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edir. Bu imkanın turizmin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyəti beynəlxalq sənədlərdə xüsusi olaraq vurğulanır. Müştəri məmnuniyyəti artan bu modeldə turizm xidmətlərinin ümumilikdə keyfiyyəti də yüksəlir.

Biomimetik prinsiplər sistemlərin davamlılığını struktural baxımdan gücləndirir. Ekosistemlər kimi öz-özünü tənzimləyən modellər turizm infrastrukturlarına tətbiq olunduqda həm enerji səmərəliliyi, həm də resurs idarəetməsi baxımından əhəmiyyətli qənaətlər əldə edilir. Dayanıqlı turizm inkişafı çərçivəsindəki bu potensial 2030 Agendası kontekstində dəyərləndirilir [7]. Ekoloji balansın qorunması bu yanaşmanın ən güclü tərəflərindən birini təşkil edir.

Ağıllı turizm konsepsiyası eyni zamanda rəqəmsal transformasiyanın daha geniş bir hissəsi olaraq qiymətləndirilir. Bu transformasiya turizm sektorunda yeni biznes modellərinin yaranmasını sürətləndirir. Turizm iqtisadiyyatı baxımından bu dəyişikliklərin iqtisadi nəticələri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır . Məlumat texnologiyalarının sürətlənən inkişafı isə bu transformasiyanın daha da dərinləşməsini güvəncə alır.

Araşdırmalar göstərir ki, süni intellekt və biomimetika əsaslı sistemlər turizm sahəsindəki risklərin idarə olunmasına da mühüm töhfə verir. Turist axınındakı ani dəyişikliklər, hava şəraitinin qeyri-müəyyənliyi, tələb fərqləri kimi riskli hallar sistem tərəfindən əvvəlcədən modelləşdirilə bilir. Bu isə qərarvermə prosesini daha etibarlı edir.

Ekoloji dayanıqlılıq baxımından da bu texnologiyaların rolu əhəmiyyətlidir. Resursların düzgün paylaşdırılması, karbon izi izlənilməsi və ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi ağıllı turizm sistemlərinin prioritet hədəflərindəndir. Texnoloji inteqrasiyanın bu hədəflərə çatmağı xeyli asanlaşdırdığı müəyyən olunmuşdur [8]. Beləliklə, turizm sektoru həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan daha sorumlu bir model üzrə fəaliyyət göstərir.

Nəticə olaraq müzakirə olunan materiallar göstərir ki, biomimetika və süni intellektin inteqrasiyası ağıllı turizm sistemlərinin inkişafında həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çox önəmli bir rol oynayır. Bu yanaşma texnoloji, iqtisadi və ekoloji baxımdan üçlü fayda yaradır. Gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar bu sahədəki innovativ potensialı daha da genişləndirib real turizm sistemlərindəki tətbiqlərini artıracaqdır .

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, süni intellekt və biomimetika əsaslı yanaşmalar ağıllı turizm sistemlərinin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu iki istiqamətin birgə tətbiqi turizm sektorunda idarəetməni daha çevik, dəqiq və davamlı edir. Süni intellekt texnologiyaları məlumatların emalı, proqnozlaşdırma və qərarvermə proseslərini sürətləndirərək xidmət keyfiyyətini artırır. Biomimetik yanaşmalar isə təbiətdəki adaptasiya mexanizmlərini model kimi istifadə edərək sistemlərin dayanıqlığını gücləndirir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, bu iki yanaşmanın inteqrasiyası ağıllı turizm sistemlərində resursların daha səmərəli idarə olunmasına, turist axınının optimallaşdırılmasına və istifadəçi təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Bu da ümumi sistemin həm iqtisadi, həm də funksional baxımdan effektivliyini artırır. Biomimetika və süni intellektin birgə tətbiqi təkcə texnoloji yenilik deyil, həm də turizm sektorunda dayanıqlı inkişaf üçün vacib bir yanaşmadır.

Gələcək tədqiqatlarda bu sahədə daha praktik modellərin hazırlanması, pilot layihələrin həyata keçirilməsi və real turizm sistemlərindəki tətbiqlərinin genişləndirilməsi mühüm istiqamət kimi dəyərləndirilə bilər. Ağıllı turizm sistemlərinin daha da inkişaf etməsi üçün biomimetika ilə süni intellektin sinərgisini dəstəkləyən çoxsahəli əməkdaşlığa ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, dangers, strategies. Oxford University Press.
2. Dwyer, L., Forsyth, P., & Dwyer, W. (2020). Tourism economics and policy. Channel View Publications.
3. European Commission. (2021). Smart tourism destinations: Innovation and digital transformation. Brussels.
4. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep learning. MIT Press.

5. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188.
6. Hall, C. M. (2019). Constructing sustainable tourism development: The 2030 agenda. Journal of Sustainable Tourism, 27(3), 350–365.
7. Holland, J. H. (2012). Signals and boundaries: Building blocks for complex adaptive systems. MIT Press.
8. Passos, L., & Silva, C. (2021). Artificial intelligence in tourism management: A systematic review. Journal of Tourism Futures, 7(3), 245–260.
9. World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Artificial intelligence and tourism futures. Madrid: UNWTO.
10. Zhang, L., & Cheng, S. (2020). Biomimicry-inspired computing and AI applications. IEEE Access, 8, 120345–120360.

ƏCƏMİ MEMARLIĞINDA HƏNDƏSİ VƏ NƏBATİ ORNAMENTLƏRİN "OXUNAN MƏTN" KİMİ TƏHLİLİ VƏ TURİZM NARRATİVİNƏ ÇEVRİLMƏSİ

Analysis of geometric and vegetal ornaments in Ajam architecture as a 'readable text' and their transformation into a tourism narrative

BRİLYANT CƏFƏRLİ
Brilyant Jafarli
brilliant1cefer@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0008-4149-4293
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ANAS Nakhchivan Branch

XÜLASƏ

Bu məqalə XII əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq irsində həndəsi və nəbati ornamentlərin yalnız dekorativ element deyil, çoxqatlı semantik məna daşıyan "oxunan mətn" kimi təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi Əcəmi abidələrində tətbiq olunan həndəsi və nəbati ornamentlərin semiotik və hermenevtik baxımdan şərhini vermək, eləcə də bu ornamentlərin müasir mədəni turizm narrativinə çevrilmə imkanlarını araşdırmaqdır. Metodoloji baxımdan işdə müqayisəli memarlıq təhlili, vizual-semiotik analiz və interpretativ yanaşmadan istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əcəmi memarlığında istifadə olunan dairəvi və çoxbucaqlı həndəsi və nəbati strukturlar kosmik nizam, əbədiyyət və ilahi harmoniya ideyalarını ifadə edən simvolik məna daşıyıcılarıdır. Bu ornamentlər memarlıq məkanını passiv vizual obyekt olmaqdan çıxararaq, mədəni məna ötürən aktiv kommunikasiya vasitəsinə çevirir. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, ornamentlərin bu cür "oxunan mətn" kimi təqdim edilməsi müasir turizmdə səthi istehlak modelindən imtina edərək, dərkə əsaslanan dayanıqlı mədəni turizm konsepsiyasının formalaşmasına imkan yaradır. Nəticə etibarilə, Əcəmi Naxçıvani irsinin interpretativ təqdimatı mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, onun mənalandırılaraq yaşadılmasına xidmət edən effektiv turizm narrativi yarada bilər.

Açar sözlər: *Əcəmi, memarlıq, ornament, turizm, narrativ*

ABSTRACT

This article is devoted to the analysis of geometric and vegetal ornaments in the architectural heritage of Ajami Nakhchivani, a prominent representative of 12th-century Azerbaijani architecture, not merely as decorative elements but as "readable texts" carrying multilayered semantic meanings. The aim of the study is to provide a semiotic and hermeneutic interpretation of the geometric and vegetal ornaments applied in Ajami's monuments, as well as to explore their potential transformation into contemporary cultural tourism narratives. Methodologically, the research employs comparative architectural analysis, visual-semiotic examination, and interpretative approaches. The findings reveal that the circular and polygonal geometric and vegetal structures used in Ajami's architecture serve as symbolic carriers of ideas such as cosmic order, eternity, and divine harmony. These ornaments transform architectural space from a passive visual object into an active medium of cultural communication. The article further argues that presenting ornaments as "readable texts" enables a shift in modern tourism from superficial consumption models toward a sustainable cultural tourism concept based on comprehension. In conclusion, the interpretative presentation of Ajami Nakhchivani's heritage can generate an effective tourism narrative that not only preserves cultural heritage but also ensures its meaningful continuation through lived experience.

Keywords: *Ajemi, architecture, ornament, tourism, narrative*

GİRİŞ

Orta əsr Azərbaycan memarlığı Şərq tikinti sənətinin ən yüksək estetik və fəlsəfi ifadə formalarından biri kimi formalaşmışdır. Bu dövrün görkəmli nümayəndələrindən olan Əcəmi Naxçıvani tərəfindən yaradılmış memarlıq nümunələri yalnız konstruktiv həll və bədii kamilliyi ilə deyil, həm də dərin ideya-məzmun yükü daşıyan ornamentlər sistemi ilə seçilir. Ənənəvi memarlıq tədqiqatlarında Əcəmi irsi əsasən kompozisiya, texnika və dekorativ zənginlik prizmasından araşdırılmış, ornamentlər isə çox vaxt estetik bəzək elementi kimi təqdim

edilmişdir. Halbuki bu ornamentlər, özündə mürəkkəb simvolik və semantik məna qatlarını ehtiva edir.

Müasir mədəni irs və turizm tədqiqatlarında əsas problemlərdən biri tarixi abidələrin turistə yalnız vizual obyekt kimi təqdim olunması, onların ideya və mənəvi məzmununun isə kölgədə qalmasıdır. Bu yanaşma nəticəsində memarlıq abidəsi "baxılan obyektə", turist isə passiv müşahidəçiyə çevrilir. Dayanıqlı və mədəni əsaslı turizm konsepsiyası isə irsin yalnız qorunmasını deyil, onun dərk edilərək yaşadılmasını tələb edir [7, 68-71]. Bu baxımdan, memarlıq ornamentlərinin məna daşıyıcısı kimi təqdim edilməsi mədəni turizm üçün yeni interpretativ imkanlar açır.

Əcəmi Naxçıvani memarlığında həndəsi və nəbati ornamentlər dekorativ element olmaqdan daha çox, çoxqatlı semiotik və hermenevtik məna daşıyan "oxunan mətn" kimi çıxış edir. Türk mifologiyası ilə birbaşa bağlı olan bu ornamentlər vasitəsilə memarlıq məkanı ideya və düşüncə ötürən kommunikativ sistemə çevrilir və mədəni məna istehsalında aktiv rol oynayır. Həmin məna sisteminin müasir mədəni turizm kontekstində interpretasiyası isə tarixi abidələrin vizual istehlak obyektindən çıxaraq, dərk və təfəkkürə əsaslanan turizm narrativinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu yanaşma memarlıqşünaslıqla mədəni turizm arasında konseptual əlaqə yaradaraq, hər iki sahə üçün yeni elmi baxışın meydana gəlməsinə şərait yaradır.

MATERİAL VƏ METODLAR

1. Tədqiqatın obyekti və material bazası

Tədqiqatın əsas obyektini XII əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid türbə abidələrinin ornament sistemi təşkil edir. Araşdırmanın material bazasına memarlıq abidələrinin səthlərində tətbiq olunan həndəsi və nəbati ornament kompozisiyaları, onların konstruktiv elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də ornamentlərin məkan daxilində yerləşmə prinsipləri daxildir. Ornamentlərin seçimi onların semantik yüklənmə potensialı və memarlıq məkanında ideya ötürmə funksiyasının aydın müşahidə olunması meyarlarına əsaslanmışdır. Tədqiqat prosesində ornamentlərin yalnız vizual xüsusiyyətləri deyil, eyni zamanda onların memarlıq bütövlüyündə oynadığı ideya və məna formalaşdırıcı rolu nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan ornamentlər memarlıq kompozisiyasının ayrılmaz semantik komponenti kimi qiymətləndirilmişdir.

2. Həndəsi ornamentlərin analitik təhlil üsulları

Həndəsi ornamentlərin təhlilində struktur-kompozisiya analizi əsas metod kimi tətbiq edilmişdir. Bu mərhələdə ornamentlərin quruluşunda istifadə olunan əsas həndəsi fiqurlar, çoxbucaqlılar, dairəvi formalar, simmetriya oxları və ritmik təkrarlar müəyyənləşdirilmişdir. Ornamentlərin qurulma prinsipləri onların məkan daxilindəki funksional mövqeyi ilə əlaqəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, həndəsi ornamentlər semiotik yanaşma çərçivəsində işarə sistemi kimi araşdırılmışdır. Bu zaman həndəsi fiqurlar kosmik nizam, harmoniya, əbədiyyət və metafizik tarazlıq anlayışları ilə əlaqələndirilmiş, ornamentlərin məna qatları mədəni və fəlsəfi kontekstlər əsasında şərh edilmişdir. Təhlil prosesində ornamentlərin səthlər üzrə paylanması və vizual oxunuş istiqamətləri də nəzərə alınmışdır. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında həndəsi ornamentlər fəlsəfi məna daşıyan konsentrik çevrə həndəsəsi əsasında, yəni mərkəzə doğru və əks istiqamətdə sonsuz kiçilən və böyüyən çevrələr daxilində kvadratlar və düzgün altıbucaqlılar sistemi əsasında qurulmuşdur [1, 81]. Araşdırmadan aydın olur ki, Əcəmi Naxçıvani əsərləri üzərində həndəsi ornamentlərdən nöqtələr, düz xətlər, əyri xətlər, üç, dörd, beş, altı, səkkiz, on, on bir, on iki, on üçbucaqlılar, romblar, düzbucaqlılar, kvadratlar,

kublar və s. həkk olunmuşdur. Memar çevrə daxilinə və xaricinə çəkilmiş bu çoxbucaqlılardan girih həndəsi naxışlar əmələ gətirmişdir. Girih naxışlarının ahəngdar şəkildə birləşməsindən isə dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, on, on bir, on iki, on üçguşəli ulduzlar yaradılmışdır. Bu tip həndəsi kompozisiyalar İslam memarlığında riyazi dəqiqlik, sonsuzluq ideyası və kainatın harmonik quruluşu haqqında fəlsəfi təsəvvürləri vizual şəkildə ifadə edən mühüm bədii vasitə kimi çıxış edir.

Nöqtə hər şeyin başlanğıcını, kainatın yaranma nöqtəsini simvolizə edir. Düz xətlər kainatda mövcud olan nizamı və tarazlığı göstərir. Əyri xətlər həyatın axıcılığını və zamanın davamlı hərəkətini ifadə edir. Üçbucaq səma, yer, yeraltı dünya arasındakı vəhdəti və harmoniyanı simvolizə edir. Kvadrat və düzbucaqlı sabitliyi, möhkəmliyi və yer üzündəki nizamı göstərir. Romb həyat enerjisini, məhsuldarlığı və torpaqla bağlılığı ifadə edir. Beşbucaqlı ornament insanın kainatdakı yerini və beş əsas elementi - torpağı, suyu, havanı, odu və ruhu simvolizə edir. Altıbucaqlı ornament təbiətdəki mükəmməl tarazlığı və harmoniyanı, dünyanın yaranması günlərinin sayını ifadə edir. Arı şanının altıbucaqlı quruluşu kimi təbii nizamı xatırladır. Səkkizbucaqlı ornament səkkiz istiqaməti və kainatın bütövlüyünü simvolizə edir. Şərq memarlığında kosmik nizamın rəmzi sayılır. Onbucaqlı ornament kainatın mürəkkəb və mükəmməl riyazi quruluşunu ifadə edən simvollardan biridir. Qızıl bölgü və ya İlahi mütənasiblik sisteminə əsaslanır. On birbucaqlı ornament nadir istifadə olunan forma kimi memarlıqda yaradıcı düşüncəni və həndəsi mükəmməlliyə can atmanı göstərir. On ikibucaqlı ornament zamanın dövranını və kosmik ritmi simvolizə edir. Bu forma ilin 12 ayı ilə əlaqələndirilir. On üçbucaqlı ornament kainatın sonsuz müxtəlifliyini və həndəsi quruluşun zənginliyini ifadə edən nadir kompozisiya formasıdır.

Çoxbucaqlılar ümumilikdə, kainatın riyazi harmoniya ilə qurulduğunu göstərən simvollardır. Çoxbucaqlılardan yaranan girih naxışlarındakı bir-birinə bağlanan xətlər kainatda hər şeyin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Çoxguşəli ulduzlar isə göy cisimlərini (günəşi, ayı, ulduzları), ilahi işığı və kosmik nizamı simvolizə edir [6, 122-123]. Bu ornamentlər sadəcə bəzək deyil, Əcəmi Naxçıvaninin kainatın harmoniyasını daş üzərində göstərdiyi mükəmməl sənətin nəticəsidir.

3. Nəbati ornamentlərin interpretasiya metodologiyası

Nəbati ornamentlərin təhlilində onların formal xüsusiyyətləri ilə yanaşı, simvolik və mədəni məna daşıyıcılığı da ön plana çəkilmişdir. Bu ornamentlər bitki motivlərinin stilizə olunmuş formaları kimi deyil, həyat, bərpa, təbiətlə vəhdət və kosmik dövriyyə ideyalarını əks etdirən semantik strukturlar kimi araşdırılmışdır. Metodoloji baxımdan nəbati ornamentlərin şərhində hermenevtik interpretasiya metodu tətbiq edilmiş, ornamentlərin yaranma mühiti, dini-fəlsəfi düşüncə sistemi və dövrün estetik dünyagörüşü nəzərə alınmışdır. Ornamentlərin təkrarlanma ardıcıllığı, ritmik quruluşu və memarlıq səthindəki axıcılığı onların "oxunan mətn" kimi qəbul edilməsinə imkan verən əsas meyarlar kimi qiymətləndirilmişdir.

Araşdırmada Əcəmi abidələri üzərində müxtəlif bitki motivli nəbati ornamentlər müəyyən edilmişdir. Abidələrin səthləri üzərindəki həndəsi ornamentlərin araları gəc məhlulu ilə doldurulmuşdur. Gəc üzərində oyma üsulu ilə bitkisəl (nəbati) ornamentlər işlənmişdir [4, 253]. Əcəmi abidələrinin səthində yer alan islimi tipli nəbati ornamentlərin fasiləsiz və axıcı kompozisiyası türk kosmoloji düşüncəsində zaman və məkanın dövri xarakterdə dərk olunmasının vizual təcəssümü kimi çıxış edir. Bu bitki motivləri bir tərəfdən kainatdakı sonsuz dövran ideyasını ifadə edir, digər tərəfdən isə türk estetik dünyagörüşündə mühüm yer tutan əbədiyyət anlayışını memarlıq müstəvisində bədii şəkildə canlandırır [3, 213]. Möminə xatun türbəsi üzərində nəbati ornamentləri arasında ən çox lalə motivi istifadə olunmuşdur ki, bu da saf, təmiz sevgini simvolizə edir. Bu motiv eyni zamanda yenilənmə və həyatın yenidən

doğulmasını ifadə edir. Lalə motivi abidə üzərində madoksil naxışını əmələ gətirmişdir. Madoksil naxışı həyatın davamlılığını, inkişaf və yenilənmə ideyasını simvolizə edir [2, 1338-1339]. Bundan əlavə abidələrdə palmet, dördləçəkli yasəmən çiçəyi, beşləçəkli hoya çiçəyi, altıləçəkli zanbaqgülü motivləri, səkkizləçəkli rozetkalar müşahidə olunmuşdur. Palma yarpağını xatırladan palmet motivi həyat ağacı ideyası ilə əlaqələlidir. Bu motiv həyatın davamlılığını, bolluğu və təbiətin gücünü simvolizə edir. Dördləçəkli yasəmən çiçəyi motivi harmoniya və tarazlıq rəmzi hesab olunur. Dörd ləçək qədim təsəvvürlərdə dünyanın dörd istiqamətini və kainatın nizamını ifadə edir. Beşləçəkli hoya çiçəyi motivi həyatın gözəlliyini və təbiətin müxtəlifliyini simvolizə edir. Beş ləçək çox vaxt həyatın bütövlüyü və insanla təbiət arasındakı əlaqə kimi izah olunur. Altıləçəkli zanbaqgülü saflıq, yenilənmə və mənəvi təmizliyin rəmzidir. Onun altı ləçəyi memarlıq ornamentalistikasında harmoniya və kosmik nizam ideyasını ifadə edir. Səkkizləçəkli rozetka kainatın bütövlüyünü, səkkiz istiqaməti (şimal, cənub, şərq, qərb, şimal-şərq, şimal-qərb, cənub-şərq, cənub-qərb) və kosmik harmoniyanı simvolizə edir. Bu bitki motivləri sadəcə bəzək deyil, Əcəmi Naxçıvaninin təbiətin gözəlliyini və kainatın harmoniyasını daş üzərində ifadə etmək istəyinin nəticəsidir.

4. Kufi xətli epiqrafik ornamentlərin interpretasiya metodologiyası

Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında kufi xətli epiqrafik ornamentlər də əsas mövqedə dayanan elementlərdəndir. Bu ornamentlər yalnız bəzək elementi deyil. Onlar həm də "oxunan mətn" funksiyasına malikdir. Əcəmi abidələri üzərindəki bu kitabələrdə memarın adı, kimin şərəfinə neçənci ildə inşa olunması, "Quran"dan ayələr, surələr, müqəddəs kəlamlar yazılmışdır [5, 55-65]. Kufi xətli epiqrafik ornamentlərdə yazılan Quran ayələri, dualar və müqəddəs cümlələr memarlığın estetik ritmi ilə birləşərək həm vizual, həm də mənəvi təcrübə yaradır. Turizm kontekstində bu yazılar ziyarətçilərə məkanın dini və mədəni dəyərini izah edən canlı bir narrativ rolunu oynayır. Bələdçi kimi turistə hər bir epiqrafik elementin məzmununu sadə və anlaşılan şəkildə çatdırmaq mümkündür. Beləliklə qədim memarlıq nümunəsi həm gözəlliyi, həm də mənası ilə hiss edilən bir hekayəyə çevrilir.

5. Ornamentlərin məkan-mətn kontekstində təhlili

Həndəsi və nəbati ornamentlər memarlıq məkanının semantik quruluşunu formalaşdıran vahid sistem kimi təhlil edilmişdir. Bu mərhələdə ornamentlərin memarlıq səthlərində yerləşmə ardıcıllığı, giriş-yuxarı zonalar üzrə paylanması və baxış istiqamətlərinə uyğun oxunuş potensialı araşdırılmışdır. Ornamentlər məkan daxilində vizual deyil, ideya ötürən "mətn fraqmentləri" kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma ornamentlərin memarlıq məkanını səssiz, lakin dərin məna daşıyan kommunikasiya mühiti kimi formalaşdırdığını göstərməyə imkan vermişdir. Araşdırmadan bəlli olmuşdur ki, Əcəmi abidələrində həndəsi ornamentlər bütün səthlərdə cəfəri şəbəkə sistemi əmələ gətirmişdir. Həndəsi ornamentlərin içərisi isə nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Səthlərdə əksər hallarda kufi xətli epiqrafik ornamentlər П şəkilli haşiyə formasında işlənmişdir. Abidələr üzərində həndəsi, nəbati ornamentlərin və epiqrafik yazıların vəhdəti görülməkdədir. Əcəmi Naxçıvani inşa etdiyi abidələr üzərində memarlıq elementləri ilə ornamentlərin sintezini qeyri-adi bacarıqla tətbiq etmişdir. Əcəmi abidələrinin sərdabə, gövdə və günbəz hissələri həndəsi, nəbati və epiqrafik ornamentlərlə zəngindir. Bu abidələrin interyerindəki mərkəzi göbələkvari dayaqda, eksteryerlərindəki giriş portallarında, düzbucaqlı və çatmatağ şəkilli səthlərdə nəfis şəkildə işlənmiş müxtəlif növ ornamentlər vardır. Fasadda memarlıq elementlərindən arxitravlarda, frontonların timpanlarında, arxivoltlarda, bagetlərdə, filenkalarda, haşiyələrdə, lintellərdə, sütuncuqlarda, stalaktitlərdə, antablementin frizlərində və karnizlərində, günbəz (qübbə) hissənin interyerindəki medalyonlarda çeşitli həndəsi, nəbati və epiqrafik ornamentlər işlənmişdir. Düzbucaqlı və çatmatağ şəkilli tağçaların

içərisi həndəsi və nəbati ornamentlərlə zəngin şəkildə bəzədilmişdir. Sütuncuqların baş hissələrində müxtəlif formalı kapitellər (başlıqlar) yerləşdirilmişdir. Karniz hissələr müqarna elementi ilə bəzədilmişdir. Giriş portallarında və stalaktitlərin içərisində svastika elementləri işlənmişdir. Svastika elementi daim dəyişən, lakin nizamını qoruyan kainatı təcəssüm etdirir. Onun fırlanan qolları günəşin dövranını, zamanın axınını və həyatın sonsuz yenilənməsini ifadə edir. Əcəmi abidələri üzərində svastika elementindən əmələ gələn meandr ornamenti isə həyatın fasiləsiz axınını simvolizə edir. Onun qırılmadan davam edən xətləri zamanın sonsuzluğunu, dönümləri isə insanın həyat yolundakı seçim və dəyişiklikləri ifadə edir. Möminə xatun türbəsi üzərində göy və yaşıl rəngin harmoniyasını əks etdirən firuzəyi rəngli kaşılardan da istifadə olunmuşdur. Səmanı və suyu simvolizə edən firuzəyi rəng sonsuzluq, ilahi nizam və ruhani təmizliyin ifadəsi kimi çıxış edir. Bu rəng göy qübbəsini xatırladaraq insanı kainatın bütövlüyü və ucalığı haqqında düşünməyə yönəldir. Eyni zamanda firuzəyi həyat və yenilənmə ideyasını da daşıyır. Yaşıl çalar onun təbiətlə, bitki aləmi ilə, dirçəliş və davamlılıqla əlaqəsini gücləndirir. Bu səbəbdən firuzəyi rəng həm də harmoniya, tarazlıq və daxili sakitliyin vizual ifadəsi kimi qəbul olunur. Firuzəyi çalar göylə yerin görüş nöqtəsidir. O, həm səmanın sonsuzluğunu, həm də həyatın davamlılığını özündə birləşdirərək insanı kainatın ahəngi ilə bağlayır.

6. Ornamentlərin turizm narrativinə tətbiqi üsulları

Tədqiqatın metodoloji mərhələlərindən biri ornamentlərin müasir mədəni turizm kontekstində interpretasiya potensialının müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə ornamentlərin semantik oxunuşu əsasında turistik izah üçün narrativ model qurulmuş, hər bir ornament tipi ayrıca məna bloku kimi təhlil edilmişdir. Metod kimi mədəni irs interpretasiyası və narrativ analiz yanaşmalarından istifadə edilmiş, ornamentlərin turist üçün passiv müşahidə obyektindən çıxarılaraq, mənalandırılan, dərk edilən və oxunan mədəni elementlərə çevrilməsi imkanları qiymətləndirilmişdir. Belə yanaşma çərçivəsində ornamentlərin turizm marşrutları, bələdçi mətnləri, interpretativ panellər və rəqəmsal təqdimat vasitələri vasitəsilə ziyarətçilərə izah edilməsi imkanları da nəzərə alınmışdır. Bu mərhələ ağıllı və dayanıqlı turizm konsepsiyaları ilə əlaqəli şəkildə aparılmış, mədəni irs elementlərinin ziyarətçilər üçün daha anlaşılan və interaktiv formada təqdim olunması imkanları nəzərə alınmışdır.

7. Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Araşdırma əsasən memarlıq ornamentlərinin vizual və semantik təhlilinə əsaslandığından, bəzi texnoloji və material xüsusiyyətlər dərinləşdirilməmişdir. Bununla yanaşı, ornamentlərin interpretasiyası subyektiv şərh elementlərini ehtiva edə bilər ki, bu da gələcək tədqiqatlar üçün əlavə müqayisəli analizlərin aparılmasını zəruri edir.

MÜZAKİRƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Əcəmi Naxçıvani memarlığında ornamentlər yalnız dekorativ element deyil, məkanın ideya və məna yükünü formalaşdıran semantik sistem kimi çıxış edir. Ənənəvi tədqiqatlarda ornamentlərin əsasən bədii və kompozisiya xüsusiyyətlərinə diqqət yetirildiyi halda, bu araşdırma onların "oxunan mətn" kimi interpretasiya potensialını ön plana çıxarır. Əcəmi yaradıcılığında həndəsi və nəbati ornamentlərin vəhdəti memarlıq məkanında kosmik nizam, həyatın davamlılığı və təbiətlə harmoniya ideyalarını vizual şəkildə ifadə edir. Bu qarşılıqlı əlaqə məkanları statik obyekt olmaqdan çıxararaq, tamaşaçı ilə intellektual ünsiyyət quran mədəni mühitlərə çevirir. Mədəni turizm kontekstində ornamentlərin bu cür təqdimatı tarixi abidələrin səthi vizual istehlak obyektinə çevrilməsinin

qarşısını alır və dərkə əsaslanan dayanıqlı turizm modelinin formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, Əcəmi Naxçıvani irsinin interpretativ oxunuşu memarlıqşünaslıq və mədəni turizm arasında konseptual əlaqə yaradan səmərəli elmi yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Əcəmi Naxçıvani memarlığında həndəsi və nəbati ornamentlər yalnız dekorativ funksiyanı yerinə yetirmir, memarlıq məkanında dərin semantik məna daşıyan vahid sistem kimi çıxış edir. Həndəsi ornamentlərin quruluşunda istifadə olunan simmetriya, ritm və təkrarlanan həndəsi formalar kosmik nizam, tarazlıq və əbədiyyət ideyalarını ifadə edərək memarlıq məkanını statik obyekt olmaqdan çıxarıb dinamik və "oxunan" struktura çevirir. Nəbati ornamentlər isə həyatın davamlılığı, bərpa və təbiətlə vəhdət anlayışlarını simvolizə edərək bu məna sistemini tamamlayır və məkanın emosional-fəlsəfi yükünü artırır. Ornamentlərin memarlıq səthlərində planlı və ardıcıl yerləşdirilməsi onların təsadüfi bəzək elementi deyil, əvvəlcədən düşünülmüş ideya ötürmə vasitəsi olduğunu sübut edir. Həndəsi və nəbati ornamentlərin qarşılıqlı əlaqəsi memarlıq məkanlarını vizual müşahidə obyektindən çıxararaq, mərhələli şəkildə dərk edilən mədəni "mətn"ə çevirir. Bu oxunuş prosesi tamaşaçının məkanla passiv deyil, fəal intellektual əlaqə qurmasına imkan yaradır. Tədqiqat nəticələri həmçinin göstərir ki, ornamentlərin "oxunan mətn" kimi interpretasiyası müasir mədəni turizm üçün yeni narrativ imkanlar yaradır. Bu yanaşma səthi vizual istehlak modelindən uzaqlaşaraq, dərkə əsaslanan və daha dayanıqlı turizm formasının formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, Əcəmi Naxçıvani memarlığında ornamentlərin semantik oxunuşu mədəni irsin yalnız qorunmasına deyil, onun mənalandırılaraq yaşadılmasına xidmət edən mühüm elmi nəticə kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərli, B. (2024). Gözəllik simvolları olan ornamentlərin Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında zənginliyi. Dedicated to the 101th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev VIII İnternational Scientific Conference of Young Researchers, Baku, 26-27 April 2014, 1333-1340.
2. Cəfərli, B. (2026). Naxçıvan memarlıq məktəbi və türkologiya: Əcəmi fenomeninin elmi təhlili. İnternational Scientific Symposium "In the Light of a Century: The Turkological Mission from Past to Future", dedicated to the 100th Anniversary of the First Turkology Congress, Astana, 28 February 2026, 209-217.
3. Əliyev, Q. (2007). Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 160.
4. Qənbərova, G. (2008). Azərbaycan memarlıq bəzəyində işlədilən bitkisəl (əyrixətli) naxışlar (XI-XVIII əsr). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, 1, 252-258.
5. Səfərli, H. (2019). Naxçıvan şəhərinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 152.
6. Makkamovich, S.S. (2024). The symbolic and philosophical meaning of the girikh (geometric) and İslimic (islamic) patterns in the architectural monuments of Uzbekistan. Web of scientist: International scientific research journal, 5 (4), 121-126.
7. Wang, L., Ruan, W., & Li, Y. (2025). İs AI heritage tourism interpretations better at deepening your cultural memory? Journal of Hospitality and Tourism Management, 63, 68-76.

REGİONAL İNNOVASİYA İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Development Problems of Regional Innovation Infrastructure

HƏSƏN MƏMMƏDOV
Hasan Mammadov
hasanmammadov@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0003-8904-5933
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Regional innovasiya infrastrukturu regionların iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və sahibkarlığın innovasiyalı inkişafına şərait yaradır. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi istehsal prosesinin təkmilləşməsinə, rəqabətədavamlı məhsulların istehsalına və innovasiya dövriyyəsinin sürətlənməsinə səbəb olur. Araşdırmada göstərilir ki, dünya iqtisadiyyatında texnoloji inkişaf, enerji resurslarının alternativləşdirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsü və qlobal problemlər Azərbaycanın sənaye sektoruna ciddi təsir göstərir. Lakin innovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasına bir sıra maneələr mövcuddur: infrastrukturun zəifliyi, elm–təhsil–biznes əməkdaşlığının qurulmaması, qanunvericilik bazasının yetərsizliyi, maliyyə dəstəyinin olmaması və kadr çatışmazlığı. Köhnəlmiş texniki baza və avadanlıqlar innovativ məhsul istehsalını məhdudlaşdırır. Nəticə olaraq, dövlət səviyyəsində hüquqi bazanın yaradılması, müasir elmi-texniki infrastrukturun möhkəmləndirilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığının təmin edilməsi və investisiya mühitinin formalaşdırılması vacibdir. Bu tədbirlər regionlarda innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulmasına və davamlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edə bilər.

Açar sözlər: *İnnovasiya infrastrukturu, innovativ inkişaf, texnoloji inkişaf, mühəndislik və tədqiqat mərkəzləri,sənayenin innovativ inkişafı.*

ABSTRACT

Regional innovation infrastructure plays a crucial role in the economic development of regions, fostering innovation-oriented entrepreneurship. Modernization of infrastructure enhances production processes, accelerates the creation of competitive products, and stimulates cyclical innovation growth. The study highlights that global technological progress, diversification of energy resources, international labor division, and global challenges significantly affect Azerbaijan's industrial sector. However, several obstacles hinder the formation of an innovation economy: weak infrastructure, lack of cooperation between science–education–business, insufficient legal framework, limited financial support, and shortage of qualified personnel. Outdated technical bases and equipment restrict innovative production. Consequently, strengthening modern scientific-technical infrastructure, establishing a clear legal framework, ensuring systematic training of specialized personnel, and creating a favorable investment environment are essential. These measures can facilitate the establishment of an innovation-oriented economy in Azerbaijan's regions and contribute to sustainable national development.

Keywords: *Innovation infrastructure, innovative development, technological development, engineering and research centers, innovative development of industry.*

GİRİŞ

Regional innovasiya infrastrukturu hər hansı bir region və ya bölgə iqtisadiyyatının innovasiya yönümlü inkişafına xidmət edən struktur vahididir. İnnovasiya infrastrukturu cəmiyyətin iqtisadi inkişafının nəticəsi kimi formalaşır və sahibkarlığın innovasiyalı inkişafı üçün şərait yaradır.

Regionlarda iqtisadiyyatın innovasiya xarakterli inkişafı, mövcud iqtisadi sistemin bütün təsərrüfat quruluşunun, o cümlədən innovasiya infrastrukturunun davamlı modernləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu isə innovasiya infrastrukturunun təkmilləşməsinə gətirib çıxarır ki, nəticədə istehsalın təkmilləşməsi prosesi baş verir. Təkmil istehsal prosesində tələbata uyğun, rəqabətə davamlı innovativ məhsul istehsalı intensivləşir. Bu da öz növbəsində tsiklik olaraq innovasiya infrastrukturunun modernləşməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, infrastrukturun modernləşdirilməsi müasir çağırışlara uyğun komponentlərin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi, dəyişən şəraitə uyğunlaşma və sistemin kompleks mürəkkəbləşməsi kimi prosesləri əhatə edir. J.Kornainin sistem paradiqmasına görə, "hər bir sistemin immanent disfunksiyaları var və onlar inkişaf mənbəyidir, çünki onları müəyyən etmək zərurəti özünüdərketmənin analitik proseslərini aktivləşdirmək üçün stimul yaradır və onların aradan qaldırılması üçün daimi səylər tələb olunur"[1].

Müxtəlif funksional oriyentasiyalı daxili elementlərin, eləcə də sistemin xarici mühitlə ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqəsi innovasiya infrastrukturunun təkamülünün dinamikliyini müəyyən edir. Belə ki, regionun innovasiya infrastrukturunun inkişafı üzrə uğurlu strategiyanın formalaşdırılması prosesində, ümumilikdə, innovasiyaların inkişafına mane olan əsas amillərin müəyyən edilməsi, xüsusilə də, innovasiya infrastrukturunun bir element kimi yaradılması və fəaliyyət göstərməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Material və metodlar: Bu tədqiqat işində regional innovasiya infrastrukturunun inkişaf problemlərinin araşdırılması məqsədilə müxtəlif nəzəri və emprik materiallardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və xarici elmi ədəbiyyat, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, dövlət proqramları və statistik məlumatlar təşkil edir. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının innovasiya siyasətinə dair normativ-hüquqi sənədlər, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və müxtəlif illərə aid analitik hesabatlardan təhlil zamanı istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün analitik və təsviri metodlardan istifadə edilmiş, əldə olunan nəticələr əsasında müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Sənayenin innovativ inkişafına təsir edən amillər

Ölkəmizdə sənayenin innovativ inkişafına aşağıdakı xarici mühit amilləri ciddi təsir göstərir:

1.Dünya iqtisadiyyatında texnoloji inkişafın sürətlənməsi. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkə üçün dünya iqtisadiyyatının texnoloji inkişafının sürətlənməsi iki ölkədən - innovasiya sahəsində liderlik edən, innovasiyaları ixrac edən ölkədən və inkişaf etməkdə olan, innovasiyaları immitasiya edən ölkələrin maraqlarından və onlar arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdən asılıdır[2];

2.Ənənəvi enerji mənbələrinin ixracına əsaslanan Azərbaycan kimi ölkələrin gələcək iqtisadi inkişaf perspektivlərinə dünya iqtisadiyyatının resurslara qənaət və alternativ enerjidən intensiv istifadə imkanları da təsir göstərir[3];

3.Beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində ixtisaslaşmanın dərinləşməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişməsinə səbəb olur. Lakin dünyada yaranan qlobal rəqabət mühiti insan kapitalından da yan keçmir. Dünyanın qabaqcıl, inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda həyat şəraitinin aşağı olması insan kapitalının, ideya və texnologiyaların getdikcə digər ölkələrə axınına səbəb olur;

4.İqlim dəyişikliyi, əmək ehtiyatlarının inkişaf səviyyəsi, səhiyyə sistemində mövcud problemlər və ərzaq təhlükəsizliyi kimi qlobal problemlərin meydana gəlməsi regionda sahibkarlığın innovasiya yönümlü inkişafına ciddi təsir göstərir[4].

Regionda innovasiya iqtisadiyyatının inkişaf problemləri

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində regionda innovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasına təsir edərək, onun inkişafını ləngidən aşağıdakı bir sıra problemlər müəyyən edilmişdir:

- innovasiya infrastrukturunun bu günkü mövcud vəziyyəti innovasiya prosesi iştirakçılarının müxtəlif resurslara və xidmətlərə olan tələbatlarının ödənilməsini məhdudlaşdırır. Belə ki, innovasiya infrastrukturunun inkişafında yaranan çətinliklər elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasını məhdudlaşdırır;
- innovativ inkişaf istiqamətinə malik sahibkar subyektlər, o cümlədən, kiçik və orta müəssisələr iqtisadi proseslərə yetərincə inteqrasiya olunmur, nəticədə "elm və təhsil – innovativ kiçik və orta biznes – böyük biznes" əməkdaşlıq şəbəkəsi qurulmur. Nəticədə tədqiqatlardan əldə edilən innovativ biliklərin regional istiqamətdə yayılması ləngiyir;
- elm, təhsil təşkilatları və innovativ firmalar arasında, eləcə də, iri şirkətlərlə kiçik və orta biznes arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi innovativ iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı üçün zəmin yaradır. Lakin zəif inkişaf etmiş instisional təşkilatlar bu qrumlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasını təmin edə bilmədiklərindən innovativ iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həyata keçirilə bilmir;
- innovasiya sferasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik bazasının mövcud olmaması, institutların (qaydaların, qanunların) inkişaf etməməsi və irrasional olmaması innovativ iqtisadiyyatın zəif inkişafına səbəb olur[3].

Azərbaycan respublikası regionlarında innovasiya infrastrukturunun inkişafı istiqamətində aparılan uzun müddətli araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, innovasiya layihələrinin və innovasiya məhsullarının (avadanlıq, maşın, mexanizm və s.) qiymətlərinin həddindən ziyada baha olması və dövlət tərəfindən bu məqsədlə maliyyə dəstəyinin olmaması, eləcə də sahibkar subyektlərin maliyyə vəsaitlərinin çatışmaması innovasiyaların yaradılması və yayılması işinə çox böyük maneələr törədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən dəstəklənən və biznesdən tələb olunan innovasiya infrastrukturunun fəal formalaşdırılması aparıldığı halda, Azərbaycanda innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması prosesi məqsədyönlü və sistemli aparılmadığından sahibkarlıq subyektlərində bu istiqamətdə kifayət qədər nəzərə çarpan dəyişikliklər əldə edilə bilməmişdir. Eyni zamanda, regionlarında özəl investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi perspektivlərinin təhlilinin nəticələri belə deməyə əsas verir ki, ölkənin ayrı-ayrı regionlarında mövcud infrastruktur obyektlərinin məhdudiyyətləri regional səviyyədə innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas maneələrdən birinə çevrilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, dövlət və yerli bələdiyyə orqanları innovasiyaların inkişafına xidmət edən, onun inkişafını şərtləndirən basilica amil innovasiya infrastrukturu olduğunu bilməli və onun inkişafı dövlətin innovasiya siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirməlidirlər.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda aparılan elmi araşdırmaların əsas tərkib hissəsi elmi bazası müasir innovativ istiqamətli tələblərdən kənarda olan, ali təhsil və istehsal müəssisələrindən təcrid olunmuş elmi-tədqiqat institutlarında aparılır.

Eyni zamanda ölkədə təşkilatların və təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün mövcud maddi-texniki bazası fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qalmış, lakin maliyyə vəziyyətinin aşağı olması üzündən beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən, müasir elmi-texniki avadanlıqların alınması imkanları məhdudlaşmışdır. Köhnə avadanlıqlarla isə yeni, innovativ, rəqabətə davamlı, istehlak tələbini maksimum ödəyə bilən məhsul istehsalı mümkün deyildir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya proseslərini həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı elmi kadrların çatışmaması, ümumiyyətlə, bu sahədə kadr potensialının olmaması, mövcud olanların isə yaş həddinin yüksək olması da innovasiya prosesinin ləng inkişafına səbəb olan amillərdən hesab edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlər görülməli, innovasiya fəaliyyətini yüksək səviyyədə təşkil etmək üçün ona xidmət edən innovasiya infrastrukturunun yaradılmasını, xüsusi ilə əhəmiyyət verilməlidir. İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafını təmin etmək üçün yaradılmış infrastrukturdan adekvat və səmərəli istifadə edilməlidir.

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə regional innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafı istiqamətində aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmiş maneələrin aradan qaldırılması və regionda səmərəli innovasiya infrastrukturunu formalaşdırıb, fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- elm, təhsil və innovativ müəssisə və təşkilatlarda müasir tələblərə cavab verən elmi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi;
- innovasiyaların idarə olunması sahəsində ölkədə mövcud olan qeyri-müəyyənlik şəraitini müəyyənlik şəraitinə çevirmək məqsədlə informasiya və kommunikasiya sistemlərini innovativ inkişafın və innovasiya məhsullarının məlumat bazasının formalaşdırılması istiqamətinə yönəltmək;
- innovasiya siyasətinin tənzimlənməsi məqsədilə hüquqlu bazanı yaratmaq;
- ixtisaslaşdırılmış yenilikçi kadr hazırlığının davamlı və sistemli formalaşdırılmasını təmin etmək;
- innovasiya yönümlü regionlarda mühəndislik və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasını həyata keçirmək;
- ölkədə investisiya mühitini formalaşdırmaq və iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaları innovasiya istiqamətinə yönəltmək;
- innovasiyalara tələbatın stimullaşdırılması və innovativ məhsul və texnologiyalar bazarının formalaşdırılması istiqamətində təbliğat və təşviqat işlərini gücləndirmək kimi mühüm iqtisadi əhəmiyyətli vəzifələr prioritet kimi qəbul edilməlidir.

Fikrimizcə, innovasiyalı iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində təkliflərimizin həyata keçirilməsi qısa zaman kəsiyində ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün öz səmərəsini verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. J Kornai. Innovation and dynamism: Interaction between systems and technical progress . Economics of transition 18 (4), 629-670
2. Казакова Н.А., Наседкина Т.И., Французова И.И. Анализ факторов формирования инновационной модели развития региональной экономики: российский и мировой опыт // Менеджмент в России и за рубежом. – 2009. –№ 3.
3. *Л*исин Б.К. Инновационный потенциал как фактор развития. Межгосу-дарственное социально-экономическое исследование/ Б.К. *Л*исин, В.Н. Фридлянов // Инновации.– 2002.–№ 7.
4. *Л*опатин В.Н. Государство и интеллектуальная собственность: переход к инновационной экономике // Интеллектуальная собственность. Актуальные проблемы теории и практики: Сборник научных трудов. Т. 1 / Под ред. В.Н. *Л*опатина. – М.: Юрайт, 2008.

NAXÇIVAN ÜÇÜN REGİONAL "EKO-TURİZM" RƏQƏMSAL XƏRİTƏSİ: DAYANIQLI TURİZMİN İNKİŞAFINDA YENİ YANAŞMA

Regional 'Eco-Tourism' Digital Map For Nakhchivan: A New Approach In The Development Of Sustainable Tourism

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA
Mahsati Asgarova
esgerovamehseti@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-1899-3325
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin təbii-landşaft xüsusiyyətləri, biomüxtəlifliyi, tarixi-mədəni irsi və unikal coğrafi mövqeyi nəzərə alınaraq, bu potensialın daha səmərəli və dayanıqlı istifadəsini təmin etmək məqsədilə "eko-turizm" yönümlü rəqəmsal xəritənin yaradılması konsepsiyası geniş şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində regionun eko-turizm baxımından üstünlükləri – dağlıq ərazilər, mineral bulaqlar, qoruqlar, milli parklar, eləcə də etnoqrafik və mədəni irs nümunələri sistemli şəkildə qiymətləndirilir və onların rəqəmsal mühitdə təqdim edilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Araşdırmada müasir rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə coğrafi informasiya sistemlərinin (GIS), interaktiv xəritələrin, mobil tətbiqlərin və süni intellekt əsaslı həllərin turizm sektorunda tətbiqi imkanları təhlil olunur. Bu texnologiyalar vasitəsilə turistlər üçün marşrutların optimallaşdırılması, real vaxt rejimində məlumatların əldə olunması, fərdiləşdirilmiş səyahət planlarının qurulması və təhlükəsizliyin artırılması kimi mühüm üstünlüklər ön plana çıxarılır. Eyni zamanda, rəqəmsal xəritələşdirmənin yerli cəmiyyətlərin turizm fəaliyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırdığı, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təkan verdiyi və regionda xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaratdığı vurğulanır. Bununla yanaşı, rəqəmsal həllərin tətbiqi idarəetmədə effektivliyi artırır, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və strateji planlaşdırma proseslərini dəstəkləyir. Məqalədə əsaslandırılır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında eko-turizm üzrə rəqəmsal xəritənin yaradılması yalnız turizm axınının artmasına deyil, həm də yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, məşğulluğun genişlənməsinə və regionun beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə mühüm töhfə verə bilər. inteqrasiyasının regional inkişaf strategiyalarında prioritet istiqamət olduğunu elmi əsaslarla ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Eko-turizm, rəqəmsal xəritə, Naxçıvan, dayanıqlı inkişaf, turizm innovasiyaları.*

ABSTRACT

This article analyzes the concept of creating a "digital eco-tourism map" in the Nakhchivan Autonomous Republic, taking into account the region's rich natural-landscape features, biodiversity, historical-cultural heritage, and unique geographical position, with the aim of ensuring more efficient and sustainable use of this potential. Within the framework of the study, the advantages of the region in terms of eco-tourism—mountainous areas, mineral springs, reserves, national parks, as well as ethnographic and cultural heritage sites—are systematically evaluated, and the importance of their presentation in the digital environment is substantiated. The research examines the application opportunities of modern digital technologies, particularly geographic information systems (GIS), interactive maps, mobile applications, and AI-based solutions in the tourism sector. Through these technologies, significant advantages such as route optimization for tourists, real-time access to information, personalized travel planning, and enhanced safety are highlighted. At the same time, digital mapping is emphasized as a tool that facilitates the integration of local communities into tourism activities, stimulates the development of small and medium-sized enterprises, and improves service quality in the region. One of the key directions of the study is the evaluation of the impact of the eco-tourism map on regional investment attractiveness. It is determined that such a digital platform serves as a transparent and accessible database for potential investors, facilitating investment decisions, reducing risks, and stimulating capital inflows into the tourism sector of the region. Moreover, the application of digital solutions increases efficiency in management, ensures rational use of resources, and supports strategic planning processes. The article substantiates that the creation of a digital eco-tourism map in the Nakhchivan Autonomous Republic can contribute not only to the growth of tourism flows but also to the diversification of the local economy, expansion of employment, and enhancement of the region's competitiveness in the international tourism market. In addition, the application of environmentally sensitive approaches enables the protection of natural resources and the implementation of sustainable development principles. The study demonstrates that the integration of eco-tourism with digital transformation is a priority direction in regional development strategies.

Keywords: *Eco-tourism, digital map, Nakhchivan, sustainable development, tourism innovations*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadiyyatda turizm sektoru təkcə xidmət sahəsi kimi deyil, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirən strateji istiqamətdir. Xüsusilə son onilliklərdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının ön plana çıxması ilə eko-turizm təbii ehtiyatların qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılması və yerli əhalinin rifahının yüksəldilməsi baxımından mühüm alternativ modelə çevrilmişdir. Eko-turizm həm iqtisadi dəyər yaradır, həm də ekoloji məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanaraq təbiətə minimal müdaxilə ilə turizm fəaliyyətinin təşkilini təmin edir.(10)

Bu kontekstdə Naxçıvan Muxtar Respublikası özünəməxsus coğrafi mövqeyi, mürəkkəb relyefi, zəngin flora və faunası, eləcə də çoxəsrlik tarixə malik mədəni irsi ilə eko-turizm üçün yüksək potensiallı regionlardan biri hesab olunur. Ərazidə mövcud olan dağlıq ekosistemlər, təbii müalicə əhəmiyyətli mineral sular, qorunan təbiət əraziləri, qədim yaşayış məntəqələri və memarlıq abidələri regionu həm yerli, həm də beynəlxalq turistlər üçün cəlbedici edir. Bununla yanaşı, Naxçıvanın unikal təbii landşaftı onu elmi-tədqiqat, ekoloji maarifləndirmə və təcrübə turizmi üçün də əlverişli məkana çevirir.(8)

Bununla belə, mövcud potensialın tam və səmərəli şəkildə reallaşdırılması müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Ən mühüm problemlərdən biri turizm resurslarının sistemləşdirilmiş şəkildə rəqəmsallaşdırılmaması və müasir informasiya texnologiyalarına inteqrasiyanın yetərli səviyyədə olmamasıdır.

Qlobal turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, turist axınının optimallaşdırılması və regionun daha geniş auditoriyaya tanıdılması üçün rəqəmsal həllərin tətbiqi artıq zərurətə çevrilmişdir. Bu baxımdan regional "eko-turizm" rəqəmsal xəritəsinin hazırlanması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə bir platforma turistlər üçün interaktiv məlumat bazası rolunu oynamaqla yanaşı, regionun təbii və mədəni resurslarının sistemli şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, coğrafi informasiya sistemləri (GIS), mobil tətbiqlər və rəqəmsal naviqasiya vasitələri ilə inteqrasiya olunmuş bu cür xəritələr turizm marşrutlarının planlaşdırılmasını asanlaşdırır, xidmət keyfiyyətini artırır və turist təcrübəsini daha effektiv edir. (9)

Digər tərəfdən, rəqəmsal eko-turizm xəritəsi yalnız turistlər üçün deyil, həm də yerli idarəetmə orqanları, sahibkarlar və investorlar üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu sistem vasitəsilə regionun turizm potensialı daha şəffaf və əlçatan şəkildə təqdim olunur, investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi asanlaşır və yeni iqtisadi təşəbbüslərin yaranması üçün əlverişli mühit formalaşır.

Nəticə etibarilə, belə bir yanaşma Naxçıvan Muxtar Respublikasının dayanıqlı inkişaf strategiyasında rəqəmsal transformasiyanın rolunu daha da gücləndirir.

Naxçıvanda eko-turizm potensialı

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın digər regionlarından fərqli olaraq, özünəməxsus təbii-coğrafi şəraiti, iqlim müxtəlifliyi və zəngin ekosistemləri ilə eko-turizm baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Burada həm yarımsəhra, həm dağətəyi, həm də yüksək dağlıq zonaların mövcudluğu müxtəlif turizm növlərinin – xüsusilə eko-turizm, dağ turizmi, müalicəvi turizm və speleoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Regionun təbii ehtiyatları ilə yanaşı, qədim tarixə malik mədəni irsi də eko-turizm marşrutlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Batabat yaylası və gölləri

Batabat yaylası Naxçıvanın ən məşhur və ekoloji cəhətdən ən qiymətli təbiət ərazilərindən biridir. Burada yerləşən Batabat gölü və ətraf alp çəmənlikləri yüksək dağ ekosistemini təmsil edir. Yaylanın təmiz havası, zəngin bitki örtüyü və mövsümi iqlim şəraiti onu yay turizmi və ekoloji istirahət üçün ideal məkana çevirir. Xüsusilə yay aylarında burada formalaşan sərin iqlim,

şəhər mühitindən uzaqlaşmaq istəyən turistlər üçün böyük cəlbedicilik yaradır. Eyni zamanda, ərazidə müşahidə olunan nadir flora növləri və quş faunası ekoturizm və elmi müşahidələr üçün geniş imkanlar açır.

Əlincəqala və dağlıq marşrutlar

Əlincəqala yalnız tarixi abidə deyil, həm də ətraf dağlıq əraziləri ilə birlikdə kompleks eko-turizm marşrutu yaratmaq potensialına malikdir. Qala yüksək dağlıq relyefdə yerləşdiyi üçün buraya aparan yollar və piyada marşrutlar trekking və dağ yürüşləri üçün əlverişlidir. Ziyarətçilər burada həm tarixi irsi öyrənə, həm də təbiətin unikal mənzərələrindən zövq ala bilirlər. Əlincəqala ətrafı eyni zamanda foto-turizm və macəra turizmi üçün də mühüm istiqamətlərdən biridir.

Ordubad milli parkı və meşə massivləri

Ordubad rayonu Naxçıvanın ən zəngin biomüxtəlifliyə malik ərazilərindən biridir. Burada yerləşən Ordubad Milli Parkı nadir heyvan və bitki növlərinin qorunduğu mühüm ekoloji zonadır. Parkın meşə massivləri, dağ çayları və sıldırım qayalıqları təbiətsevərlər üçün böyük maraq doğurur. Xüsusilə nəsli kəsilməkdə olan fauna növlərinin qorunması və müşahidəsi üçün bu ərazi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, Ordubadın kəndləri və ənənəvi yaşayış mühiti etnoqrafik turizm üçün əlavə dəyər yaradır və eko-turizm marşrutlarının mədəni komponentini gücləndirir.

Duzdağ müalicə mərkəzi və speleoturizm imkanları

Duzdağ Naxçıvanın ən unikal təbii sərvətlərindən biridir və həm müalicəvi, həm də turistik baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada yerləşən duz mağaraları təkcə mineral ehtiyat kimi deyil, eyni zamanda speleoturizm (mağara turizmi) üçün nadir obyektlədən biridir. Duzdağ müalicə mərkəzi xüsusilə tənəffüs yolu xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur və bu, sağlamlıq turizmi ilə eko-turizmin inteqrasiyasına şərait yaradır. Mağaraların mikroiqlimi, sabit temperatur və rütubət göstəriciləri onları unikal təbii müalicə mühiti kimi fərqləndirir.

Göstərilən bütün bu təbii və müalicəvi resurslar Naxçıvan Muxtar Respublikasını eko-turizm baxımından yüksək potensiala malik regiona çevirir. Bu ərazilərin sistemli şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, rəqəmsal xəritələr vasitəsilə turistlər üçün əlçatan edilməsi və marşrutların optimallaşdırılması regionun turizm cəlbediciliyini daha da artırır. Eyni zamanda, bu potensialın düzgün idarə olunması yerli iqtisadiyyatın inkişafına, ekoloji balansın qorunmasına və dayanıqlı turizm modelinin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin mahiyyəti

Rəqəmsal eko-turizm xəritəsi müasir informasiya texnologiyalarının turizm sektoruna inteqrasiyası nəticəsində formalaşmış innovativ idarəetmə və məlumatlandırma platformasıdır. Bu sistem əsasən coğrafi informasiya sistemləri (GIS), peyk naviqasiyası, mobil tətbiqlər, bulud texnologiyaları və interaktiv istifadəçi interfeysləri əsasında qurulur. Onun əsas məqsədi turizm resurslarının rəqəmsal mühitdə sistemləşdirilməsi, əlçatanlığın artırılması və turist təcrübəsinin optimallaşdırılmasıdır. (Weaver,2020).

Bu tip xəritələr ənənəvi kağız xəritələrdən fərqli olaraq dinamik xarakter daşıyır və real vaxt rejimində yenilənə bilir. Beləliklə, həm turistlər, həm də turizm idarəetmə orqanları üçün daha çevik və effektiv qərarvermə imkanı yaranır. Rəqəmsal eko-turizm xəritəsi yalnız istiqamətverici vasitə deyil, eyni zamanda informasiya, analiz və planlaşdırma funksiyalarını birləşdirən çoxfunksiyalı sistemdir.

Turizm marşrutlarının vizuallaşdırılması

Rəqəmsal xəritənin əsas funksiyalarından biri müxtəlif turizm marşrutlarının vizual şəkildə təqdim edilməsidir. Bu, istifadəçilərə region daxilində mövcud olan eko-turizm

obyektlərini – dağlar, yaylalar, milli parklar, tarixi abidələr və müalicə mərkəzlərini bir sistem daxilində görməyə imkan verir. Marşrutların müxtəlif səviyyələrdə (asan, orta, çətin) təsnif edilməsi turistlərin fiziki hazırlığına uyğun seçim etməsinə şərait yaradır.

Təbii və tarixi obyektlər haqqında məlumatların təqdimatı

Sistem hər bir obyekt haqqında ətraflı məlumat bazasına malik olur. Buraya obyektin tarixi, coğrafi yerləşməsi, ekoloji xüsusiyyətləri, turistlər üçün əhəmiyyəti və ziyarət qaydaları daxildir. Bu məlumatların rəqəmsal formatda təqdim olunması turistlərin maariflənməsini artırır və onların daha məsuliyyətli davranmasına kömək edir. Eyni zamanda, bu funksiya mədəni irsin qorunmasına xidmət edir.

Real vaxt rejimində naviqasiya

Rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin mühüm üstünlüklərindən biri real vaxt rejimində naviqasiya imkanıdır. GPS texnologiyası vasitəsilə istifadəçilər öz mövqelərini dəqiq müəyyən edə, ən qısa və təhlükəsiz marşrutu seçə bilirlər. Bu xüsusiyyət xüsusilə dağlıq və çətin relyefli ərazilərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, hava şəraiti və yol vəziyyəti kimi dəyişən faktorlar nəzərə alınaraq alternativ marşrutlar təklif oluna bilər.

Ekoloji həssas zonalar haqqında xəbərdarlıqlar

Sistemin mühüm funksiyalarından biri ekoloji balansın qorunmasıdır. Rəqəmsal xəritə vasitəsilə qorunan təbiət əraziləri, qoruqlar və həssas ekosistemlər barədə xəbərdarlıqlar təqdim edilir. Bu, turistlərin həmin zonalara daxil olarkən müəyyən qaydalara əməl etməsinə və təbiətə zərərin minimuma endirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, eko-turizm prinsiplərinə uyğun olaraq insan fəaliyyəti ilə təbiətin qorunması arasında balans təmin olunur.

Turist davranışının istiqamətləndirilməsi

Rəqəmsal xəritə turistlərin davranışının idarə olunmasında da mühüm rol oynayır. Sistem vasitəsilə turistlərə tövsiyə olunan marşrutlar, ziyarət saatları, təhlükəsizlik qaydaları və ekoloji davranış prinsipləri təqdim edilir. Bu yanaşma həm turizm axınının düzgün idarə olunmasına, həm də resursların həddindən artıq yüklənməsinin qarşısının alınmasına kömək edir.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal eko-turizm xəritəsi yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də dayanıqlı turizm idarəçiliyinin vacib alətidir. O, turistlər üçün daha təhlükəsiz, məlumatlı və rahat səyahət mühiti yaradır, eyni zamanda regionun təbii və mədəni irsinin qorunmasına xidmət edir. Belə bir sistemin tətbiqi Naxçıvan Muxtar Respublikasında eko-turizmin inkişafını sürətləndirə, investisiya cəlbediciliyini artıraraq regionun beynəlxalq turizm bazarında mövqeyini gücləndirə bilər.

Rəqəmsal xəritənin yaradılması mərhələləri

Regional eko-turizm rəqəmsal xəritəsinin hazırlanması çoxmərhələli, kompleks və sistemli yanaşma tələb edən prosesdir. Bu proses yalnız texniki işlərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda elmi tədqiqat, məlumat analizi, proqramlaşdırma və idarəetmə komponentlərini də özündə birləşdirir. Hər mərhələ sonrakı mərhələnin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərdiyi üçün ardıcıllıq və dəqiqlik xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

1. Məlumatların toplanması. Birinci mərhələ layihənin əsas bazasını formalaşdıran məlumatların toplanmasıdır. Bu mərhələdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii və antropogen resursları haqqında geniş məlumat bazası yaradılır. Buraya dağlıq ərazilər, yaylalar, çaylar, göllər, qoruqlar, milli parklar, flora və fauna növləri, eləcə də tarixi-mədəni abidələr daxildir. Eyni zamanda, turizm infrastrukturuna aid məlumatlar – yollar, nəqliyyat imkanları, otellər, xidmət mərkəzləri və təhlükəsizlik zonaları da sistemə daxil edilir. Bu mərhələdə həm sahə araşdırmaları, həm də mövcud statistik və elmi mənbələrdən istifadə olunur.

2. Coğrafi məlumatların emalı. Toplanmış məlumatlar coğrafi informasiya sistemləri (GIS)

vasitəsilə emal olunur və strukturlaşdırılır. Bu mərhələdə məlumatlar xəritə qatları şəklində təşkil edilir: məsələn, təbii obyektlər bir qat, mədəni abidələr başqa qat, infrastruktur isə ayrı bir qat kimi təqdim edilir. Coğrafi informasiya sistemləri(GIS) texnologiyaları bu məlumatların analitik işlənməsinə, məsafə hesablamalarına, marşrut optimallaşdırmasına və vizual təqdimata imkan yaradır. Nəticədə istifadəçilər üçün interaktiv və çoxqatlı rəqəmsal xəritə formalaşır.

3. Platformanın hazırlanması .Üçüncü mərhələdə texniki platforma – mobil tətbiq və veb əsaslı sistem hazırlanır. Bu platforma istifadəçilərə rahat interfeys, axtarış funksiyaları, xəritə üzərində naviqasiya və məlumatlara sürətli çıxış imkanı təqdim etməlidir. Mobil tətbiqlər xüsusilə turistlər üçün real vaxt rejimində istifadə oluna bilən ən əlverişli vasitədir. Bu mərhələdə proqramlaşdırma, istifadəçi interfeysi dizaynı və məlumat bazası inteqrasiyası həyata keçirilir.

4. İnteqrasiya və test mərhələsi

Hazırlanmış sistemin bütün komponentləri bir-biri ilə inteqrasiya olunur və funksional testlər aparılır. Bu mərhələdə xəritənin düzgün işləməsi, məlumatların dəqiqliyi, naviqasiya sisteminin sabitliyi və istifadəçi təcrübəsi yoxlanılır. Eyni zamanda, pilot istifadəçi qrupu vasitəsilə praktiki testlər aparılır və sistemdə mövcud ola biləcək texniki və funksional çatışmazlıqlar müəyyən edilərək aradan qaldırılır. Bu mərhələ layihənin etibarlılığını təmin edən ən kritik mərhələlərdən biridir.

5. Marketinq və təşviq.

Son mərhələdə hazırlanan rəqəmsal platformanın geniş ictimaiyyətə və beynəlxalq auditoriyaya tanıdılması həyata keçirilir. Bu məqsədlə sosial media kampaniyaları, turizm sərgiləri, beynəlxalq forumlar və rəqəmsal reklam vasitələrindən istifadə olunur. Həmçinin yerli turizm agentlikləri, otellər və bələdçilərlə əməkdaşlıq edilərək sistemin istifadəsi təşviq edilir. Marketinq mərhələsi layihənin uğurlu tətbiqi və davamlılığının təmin edilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Beləliklə, rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin yaradılması mərhələli və kompleks yanaşma tələb edən innovativ bir prosesdir. Hər mərhələnin düzgün icrası nəticəsində yalnız texniki cəhətdən işlək bir sistem deyil, həm də iqtisadi, ekoloji və sosial baxımdan effektiv bir platforma formalaşır. Bu isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında eko-turizmin dayanıqlı inkişafına və regionun rəqəmsal transformasiyasına mühüm töhfə verir.

İQTİSADİ VƏ EKOLOJİ TƏSİRLƏR

Rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin tətbiqi təkcə turizm xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması deyil, həm də regionun iqtisadi strukturu və ekoloji idarəetmə sisteminə dərin təsir göstərən kompleks inkişaf alətidir. Bu cür platforma Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm iqtisadi aktivliyi artırır, həm də təbii resursların dayanıqlı istifadəsini təmin edir. Təsirlər iki əsas istiqamət üzrə – iqtisadi və ekoloji baxımdan qiymətləndirilir.

İqtisadı təsirlər

Turist axınının artması. Rəqəmsal xəritə regionun turizm potensialını daha geniş auditoriyaya təqdim etməklə turistlərin məlumat əldə etməsini asanlaşdırır. İnteraktiv marşrutlar, obyektlər haqqında dolğun məlumat və naviqasiya imkanları turistlərin Naxçıvana marağını artırır. Nəticədə həm yerli, həm də beynəlxalq turist axını yüksəlir ki, bu da ümumi turizm gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır. (1)

Yeni iş yerlərinin yaradılması.Turizm sektorunun genişlənməsi birbaşa və dolayı məşğulluq imkanlarını artırır. Bələdçilik, otelçilik, nəqliyyat xidmətləri, yerli məhsul istehsalı və satış sahələrində yeni iş yerləri yaranır. Eyni zamanda rəqəmsal platformanın idarə olunması üçün İT mütəxəssislərinə, GIS operatorlarına və kontent menecerlərinə ehtiyac artır ki, bu da yüksək ixtisaslı kadrların məşğulluğunu stimullaşdırır.(3)

Yerli məhsul və xidmətlərə tələbin yüksəlməsi.Turist axınının artması yerli iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı məhsulları, milli sənətkarlıq nümunələri, suvenir istehsalı

və xidmət sektoru üzrə tələbat artır. Bu isə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təkan verir və regionun iqtisadi dövriyyəsini genişləndirir.(2)

Regionun investisiya cəlbediciliyinin artması. Rəqəmsal xəritə investorlara region haqqında şəffaf və sistemli məlumat təqdim edir. Turizm obyektlərinin mövqeyi, infrastruktur imkanları və potensial marşrutlar barədə dəqiq məlumatlar investisiya risklərini azaldır. Nəticədə həm yerli, həm də xarici investorlar üçün Naxçıvan daha cəlbedici iqtisadi məkan kimi formalaşır.(4)

Ekoloji təsirlər

Təbii resursların qorunması. Rəqəmsal eko-turizm xəritəsi ekoloji həssas zonaların dəqiq göstərilməsi və turistlərin bu ərazilərə nəzarətli girişini təmin etməklə təbii mühitin qorunmasına xidmət edir. Bu yanaşma meşələrin, su ehtiyatlarının və nadir ekosistemlərin insan fəaliyyəti nəticəsində zədələnmə riskini azaldır.

Turist axınının balanslaşdırılması. Platforma vasitəsilə turistlərin müxtəlif ərazilərə yönləndirilməsi mümkündür. Bu, müəyyən bölgələrdə həddindən artıq yüklənmənin qarşısını alır və turizm yükünü region üzrə balanslaşdırır. Beləliklə, ekosistemlər üzərində yaranan təzyiq azalır və təbiətin bərpa olunma qabiliyyəti qorunur. (Longley et al.,2021)

Ekoloji maarifləndirmənin güclənməsi. Rəqəmsal xəritə yalnız naviqasiya vasitəsi deyil, həm də maarifləndirici platforma rolunu oynayır. Turistlərə təbiəti qoruma qaydaları, ekoloji davranış prinsipləri və yerli ekosistemlər haqqında məlumatlar təqdim olunur. Bu isə cəmiyyətin ekoloji şüurunun artmasına və məsuliyyətli turizm mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. (Hall,2019).

Beləliklə, rəqəmsal eko-turizm xəritəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, həm də ekoloji dayanıqlığın təmin olunmasına paralel şəkildə töhfə verir. Bu model iqtisadi səmərəliliklə ekoloji məsuliyyətin vəhdətini təmin edən müasir inkişaf yanaşması sayılır və regionun uzunmüddətli strateji inkişafında mühüm rol oynayır.

Problemlər və çağırışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin hazırlanması və tətbiqi böyük perspektivlərə malik olsa da, bu proses bir sıra institusional, texniki və təşkilati çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çağırışlar layihənin effektivliyinə və davamlılığına birbaşa təsir göstərdiyi üçün onların vaxtında müəyyən edilməsi və həlli xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Rəqəmsal infrastrukturun məhdudluğu. Layihənin əsas texniki dayaqlarından biri olan rəqəmsal infrastruktur bəzi hallarda kifayət qədər inkişaf etməmiş ola bilər. Xüsusilə internet şəbəkəsinin əhatəliliyi, yüksək sürətli bağlantıların mövcudluğu və GPS əsaslı xidmətlərin tam funksional işləməsi turizm ərazilərində məhdud ola bilər. Bu isə mobil tətbiqlərin və interaktiv xəritələrin istifadəsində müəyyən çətinliklər yaradır. İnfrastrukturun zəif olduğu zonalarda məlumatların real vaxt rejimində ötürülməsi və naviqasiya xidmətlərinin fasiləsiz işləməsi risk altına düşə bilər.

Maliyyə resurslarının çatışmazlığı. Rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin hazırlanması və davamlı olaraq yenilənməsi əhəmiyyətli maliyyə vəsaiti tələb edir. GIS texnologiyalarının tətbiqi, proqram təminatının hazırlanması, server infrastrukturu və texniki dəstək xərcləri layihənin ümumi büdcəsini artırır. Eyni zamanda, sistemin marketinqi və beynəlxalq tanıdılması üçün də əlavə investisiyalara ehtiyac yaranır. Maliyyə məhdudiyyətləri layihənin miqyasını daralda və ya icra müddətini uzada bilər.

Məlumatların aktuallığının təmin edilməsi. Rəqəmsal xəritənin effektivliyi onun daim yenilənən və dəqiq məlumatlara əsaslanmasından asılıdır. Turizm obyektləri, infrastruktur dəyişiklikləri, ekoloji vəziyyət və marşrutların vəziyyəti zamanla dəyişə bilər. Bu səbəbdən məlumat bazasının aktual saxlanılması üçün davamlı monitorinq və sistemli yeniləmə mexanizmləri tələb olunur. Əks halda, köhnəlmiş məlumatlar turist təcrübəsinə mənfi təsir göstərə və sistemin etibarlılığını azalda bilər.

Kadr potensialının yetərsizliyi. Layihənin uğurlu həyata keçirilməsi üçün GIS mütəxəssisləri, proqramçılar, turizm menecerləri və ekoloji ekspertlərdən ibarət ixtisaslaşmış kadr heyəti vacibdir. Lakin regionda bu sahələr üzrə peşəkar kadrların sayı məhdud ola bilər. Bu isə layihənin texniki və analitik komponentlərinin icrasında çətinliklər yarada bilər. Kadr potensialının artırılması üçün təlim proqramları, ixtisasartırma kursları və universitet-sənaye əməkdaşlığı zəruri hesab olunur.

Həll yolları

Qeyd olunan problemlərin həlli üçün dövlət və özəl sektor arasında sıx əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Dövlət tərəfindən infrastrukturun inkişafı, maliyyə dəstəyi və normativ-hüquqi baza təmin olunmalı, özəl sektor isə texnoloji yeniliklərin tətbiqi və innovativ həllərin hazırlanmasında fəal iştirak etməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və qrant proqramlarından istifadə layihənin davamlılığını gücləndirə bilər.

Nəticə etibarilə, mövcud çağırışlar layihənin həyata keçirilməsini çətinləşdirsə də, düzgün idarəetmə və koordinasiya nəticəsində onların aradan qaldırılması mümkündür. Bu isə Naxçıvanda rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin uğurla tətbiqinə və regionun dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının eko-turizm potensialı zəngin təbii resurslar, unikal landşaftlar və mədəni irs nümunələri əsasında yüksək inkişaf imkanlarına malikdir. Bu potensialın səmərəli istifadəsi isə müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə daha da genişləndirilə bilər. Xüsusilə coğrafi informasiya sistemləri (GIS), mobil tətbiqlər və interaktiv platformalar əsasında formalaşdırılan rəqəmsal eko-turizm xəritəsi regionun turizm idarəetməsində yeni yanaşma kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, belə bir rəqəmsal sistem turistlərin məlumat əldə etməsini asanlaşdırır, marşrutların optimallaşdırılmasını təmin edir və ekoloji həssas ərazilərin qorunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, bu platforma yerli iqtisadiyyatın inkişafına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və investisiya cəlbediciliyinin artmasına mühüm təsir göstərir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal eko-turizm xəritəsi ekoloji balansın qorunması baxımından da əhəmiyyətlidir. Turist axınının idarə olunması, ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi və təbiətə minimal müdaxilə prinsiplərinin tətbiqi dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin yaradılması yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də strateji inkişaf vasitəsidir. Bu layihənin uğurla həyata keçirilməsi regionun turizm potensialını qlobal səviyyəyə çıxara, iqtisadi və ekoloji tarazlığı təmin edərək dayanıqlı inkişafın möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər.

Aparılan tədqiqatın nəticələrinə əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında eko-turizmin inkişafı və rəqəmsal eko-turizm xəritəsinin səmərəli tətbiqi üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi.

Regionda internet şəbəkəsinin əhatəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması, xüsusilə turizm zonalarında yüksək sürətli mobil internetin təmin edilməsi vacibdir. Eyni zamanda GPS əsaslı xidmətlərin dayanıqlığının yüksəldilməsi turistlərin rahat və təhlükəsiz hərəkətini təmin edər.

2. GIS və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı.

Coğrafi informasiya sistemlərinin (GIS) tətbiqinin genişləndirilməsi, real vaxt rejimində yenilənən məlumat bazalarının yaradılması və süni intellekt əsaslı analitik sistemlərin inteqrasiyası tövsiyə olunur. Bu, xəritənin daha dəqiq və funksional olmasına imkan verər.

3. Kadr hazırlığının gücləndirilməsi.

Turizm, informasiya texnologiyaları və ekoloji sahələr üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün universitetlərdə və təlim mərkəzlərində xüsusi proqramlar həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq təcrübə mübadiləsi də bu sahədə mühüm rol oynaya bilər.

4. Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi.

Layihənin uğurlu icrası üçün dövlət qurumları, özəl şirkətlər və cəmiyyət arasında əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Özəl sektorun investisiya prosesinə cəlb olunması innovativ həllərin tətbiqini sürətləndirə bilər.

5. Davamlı məlumat yenilənməsi sistemi.

Rəqəmsal xəritənin aktual qalması üçün daimi monitorinq və məlumat yenilənmə mexanizmi yaradılmalıdır. Turizm obyektləri, marşrutlar və ekoloji zonalar haqqında məlumatlar mütəmadi olaraq yenilənməlidir.

6. Ekoloji maarifləndirmənin artırılması.

Turistlər və yerli əhali arasında ekoloji davranış qaydaları və təbiətin qorunması ilə bağlı maarifləndirici proqramlar həyata keçirilməlidir. Rəqəmsal platforma bu məqsədlə maarifləndirici modul və bildiriş sistemləri ilə zənginləşdirilə bilər.

7. Beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Naxçıvanın eko-turizm potensialının beynəlxalq səviyyədə tanıdılması üçün turizm sərgilərində iştirak, beynəlxalq platformalarda təqdimatlar və xarici turizm şirkətləri ilə əməkdaşlıq genişləndirilməlidir.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında eko-turizmin dayanıqlı inkişafına, rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsinə və regionun qlobal turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Turizm statistik göstəriciləri. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2023). Turizm və mədəni irsin inkişaf strategiyası. Bakı.
3. UNWTO (World Tourism Organization). (2023). Sustainable Development of Tourism Guidelines. Madrid.
4. ESRI. (2022). GIS Technology and Applications in Tourism Planning. Redlands, USA.
5. Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J., & Rhind, D. W. (2021). Geographic Information Systems and Science. Wiley.
6. Hall, C. M., & Page, S. J. (2019). The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space. Routledge.
7. Weaver, D. (2020). Ecotourism. Wiley.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). Regionda turizmin inkişaf perspektivləri. Naxçıvan.
9. GIS və Rəqəmsal Xəritələşdirmə üzrə elmi məqalələr toplusu. (2022–2025). Bakı Dövlət Universiteti nəşri.
10. WTO & UNEP. (2022). Tourism and Environmental Sustainability Report.

KƏND TƏSƏRRÜFATI, QASTRONOMİYA VƏ SƏYAHƏT: YERLİ MƏHSULLARIN TURİZMDƏ DƏYƏRİ

Optimization Of Decomposition And Integration Of Rational Functions Into Simple Fractions With Artificial Intelligence Methods

NİGAR BABABƏYLİ
Nigar Bababəyli
nigarbababeyli@ndu.edu.az
https://orcid.org0009-0004-7250-9671
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Bu məqalədə kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın, xüsusilə yerli məhsulların turizmin inkişafında və regional iqtisadiyyatların gücləndirilməsində oynadığı rol araşdırılır. Son illərdə dünyada qastronomik turizm və aqroturizm sahəsinə maraq sürətlə artmaqda, turistlər səyahət etdikləri məkanlarda fərqli dadlar, ənənəvi mətbəx nümunələri və yerli məhsullarla tanış olmağa üstünlük verirlər. Bu tendensiya bir tərəfdən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və yerli icmaların rifahına töhfə verir, digər tərəfdən isə təbii və mədəni irsin qorunmasına, regionların öz kimliyinin və brendinin formalaşmasına səbəb olur. Məqalənin əsas məqsədi yerli məhsulların turizm bazarında dəyərinin müəyyən edilməsi, onların iqtisadi, sosial və mədəni təsirlərinin qiymətləndirilməsi, həmçinin Azərbaycanda və digər ölkələrdə tətbiq olunan uğurlu təcrübələrin təhlilidir. Tədqiqatda aşağıdakı əsas suallar araşdırılır: 1) Yerli kənd təsərrüfatı məhsulları və qastronomik ənənələr turizmin inkişafına necə təsir edir? 2) Bu proses regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf və icma rifahı üçün hansı imkanlar yaradır? 3) Yerli məhsulların turizmdə effektiv istifadəsi üçün hansı strategiyalar və modellər mövcuddur? Tədqiqatın metodologiyası ədəbi mənbələrin təhlili, statistik göstəricilərin və yerli-internasional təcrübələrin müqayisəli analizinə əsaslanır. Müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın praktiki nümunələri araşdırılmış, qastronomik və aqroturizmin inkişaf perspektivləri, mövcud problemlər və inkişaf potensialı qiymətləndirilmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, yerli məhsulların və ənənəvi qastronomiyanın turizmdə fəal istifadəsi regionların brend kimi tanıdılmasına, kənd yerlərində yeni iş yerlərinin yaranmasına və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Məqalədə həmçinin gələcəkdə bu sahənin inkişafı üçün tövsiyələr və prioritet istiqamətlər də qeyd olunur.

Açar sözlər: *Kənd təsərrüfatı, qastronomiya, yerli məhsullar, aqroturizm, dayanıqlı inkişaf*

ABSTRACT

This article examines the role of agriculture and gastronomy, particularly local products, in the development of tourism and the strengthening of regional economies. In recent years, interest in gastronomic tourism and agritourism has been rapidly increasing worldwide, with tourists preferring to discover different tastes, traditional culinary examples, and local products in the places they visit. This trend contributes, on the one hand, to the welfare of agricultural producers and local communities, and on the other hand, to the preservation of natural and cultural heritage, while fostering the formation of regional identity and branding. The main purpose of the article is to determine the value of local products in the tourism market, to evaluate their economic, social, and cultural impacts, and to analyze successful practices applied in Azerbaijan and other countries. The study investigates the following key questions: 1) How do local agricultural products and gastronomic traditions influence tourism development? 2) What opportunities does this process create for socio-economic development and community welfare in the regions? 3) What strategies and models exist for the effective use of local products in tourism? The methodology of the research is based on the analysis of literary sources, statistical indicators, and comparative study of local and international experiences. Practical examples from various countries, including Azerbaijan, have been examined, and the perspectives, existing problems, and development potential of gastronomic and agritourism have been evaluated. The research shows that the active use of local products and traditional gastronomy in tourism makes a significant contribution to the recognition of regions as brands, the creation of new jobs in rural areas, and the achievement of sustainable development. The article also presents recommendations and priority directions for the future development of this field.

Keywords: *Agriculture, gastronomy, local products, agrotourism, sustainable development*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizmin dinamik inkişafı, onun yeni istiqamətlərə və funksiyalara malik olmasına səbəb olmuşdur. Ənənəvi turizm növləri ilə yanaşı, qastronomik turizm və aqroturizm kimi sahələr dünya üzrə getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Qlobal miqyasda turistlərin maraqları artıq təkcə tarixi abidələr və təbii gözəlliklərlə məhdudlaşmır; onlar səfər etdikləri məkanlarda yerli mətbəxin dadılması, kənd təsərrüfatı təcrübələrinin öyrənilməsi, yerli məhsulların istehsalı və istifadə mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq istəyirlər. Bu tendensiya turizmin regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın, mədəni dəyərlərin qorunmasının və kənd təsərrüfatının diversifikasiyasının əsas vasitələrindən birinə çevrilməsinə imkan yaradır.

Kənd təsərrüfatı – kənd yerlərində yerli icmalar tərəfindən aparılan əkinçilik, maldarlıq və digər istehsal fəaliyyətlərinin ümumi məcmusu – regionların iqtisadi və sosial həyatında əsas rol oynayır. Qastronomiya isə həm ənənəvi, həm də müasir kulinariya mədəniyyəti, yerli məhsulların və təbii sərvətlərin istifadəsi, qida istehsalı və istehlakı ilə bağlı bilik və təcrübələrin toplusudur. Yerli məhsullar – məhz konkret regionda yetişdirilən, istehsal edilən və həmin ərazinin təbii-ictimai xüsusiyyətlərini əks etdirən məhsullar – həmin məkanın brendinin formalaşmasında və rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır. Aqroturizm isə kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri əsasında formalaşan, turistlərə kənd həyatını, yerli istehsalı və ənənələri birbaşa təcrübədən keçirmək imkanı verən turizm növüdür.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın turizmə inteqrasiyası yalnız iqtisadi baxımdan deyil, həm də ekoloji və mədəni tərəfdən davamlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Yerli məhsulların və ənənəvi mətbəxin səyahət təcrübəsində xüsusi yer tutması, regionların fərqliliyinin və autentikliyinin qorunmasına, yerli icmaların rifahına və sosial kapitalın güclənməsinə təkan verir. Bundan əlavə, qastronomik turizmin və aqroturizmin inkişafı regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, yerli sahibkarlığın stimullaşdırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxış imkanlarının genişlənməsi baxımından da böyük önəm daşıyır.

Məqalənin əsas məqsədi kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın, xüsusilə yerli məhsulların turizmdə dəyərini araşdırmaq, bu sahədə qlobal və yerli təcrübələri təhlil etmək, sosial-iqtisadi və mədəni təsirləri qiymətləndirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı suallar araşdırılır:

1) Yerli kənd təsərrüfatı məhsulları və qastronomik ənənələr turizmin inkişafına necə təsir edir?

2) Kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın turizmlə inteqrasiyası regionların sosial-iqtisadi inkişafı və icma rifahı üçün hansı imkanlar yaradır?

3) Yerli məhsulların turizmdə effektiv istifadəsi üçün hansı strategiyalar və inkişaf modelləri mövcuddur?

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatda kənd təsərrüfatı, qastronomiya və yerli məhsulların turizmdə dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün çoxşaxəli metodlardan istifadə olunmuşdur. İlk növbədə, ədəbi mənbə analizi aparılmış, qlobal və yerli səviyyədə mövcud olan elmi məqalələr, kitablar, beynəlxalq və milli təşkilatların hesabatları araşdırılmışdır (Hall & Sharples, 2003; UNWTO, 2012; Hjalager & Richards, 2002; Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2021). Ədəbi mənbələrin seçilməsində onların mövzunun elmi əsaslarını əhatə etməsi, nəşr olunduğu il, nüfuzlu nəşrlər tərəfindən qəbul edilməsi və tədqiqatın məqsədlərinə uyğunluğu əsas meyar kimi götürülmüşdür (Bessière, 1998; Sims, 2009; Karabağ & Guliyev, 2017).

Tədqiqat çərçivəsində statistik məlumatların təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmiş, beynəlxalq təşkilatların (FAO, OECD, World Bank), eləcə də Azərbaycan Respublikasının aidiyyəti dövlət

qurumlarının rəsmi statistikası istifadə edilmişdir (FAO, 2019; OECD, 2021; Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2022). Statistik göstəricilər vasitəsilə müxtəlif regionlarda yerli məhsulların turizmə təsiri, qastronomik və aqroturizmin inkişaf dinamikası və iqtisadi göstəricilər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir (Richards, 2012; Gülalıyev, 2019; Dəmirov, 2020).

Bundan əlavə, tədqiqatda yerli və beynəlxalq təcrübələrin müqayisə metodu tətbiq olunmuş, müxtəlif ölkələrdə (məsələn, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Azərbaycan) tətbiq olunan modellər və strategiyalar qarşılaşdırılmışdır (Everett & Aitchison, 2008; Lane & Kastenholz, 2015; Karabağ & Guliyev, 2017). Bu yanaşma sayəsində müxtəlif regionlarda kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın turizmə inteqrasiyasının uğurlu və uğursuz tərəfləri aşkar edilmiş, Azərbaycanın potensial imkanları və zəif cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir (Gülalıyev, 2019; Dilbaz, 2021).

Məlumatların toplanması əsasən elmi məqalələr, hesabatlar, statistika bazaları və rəsmi sənədlər əsasında həyata keçirilmiş, təhlildə isə tematik və müqayisəli analiz metodlarından istifadə olunmuşdur (Hall, Mitchell, & Sharples, 2003; Björk & Kauppinen-Räisänen, 2016). Qastronomik və aqroturizm sahəsində yerli məhsulların dəyərinin qiymətləndirilməsində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmışdır. Beləliklə, araşdırmanın metodoloji əsasını kompleks ədəbi təhlil, statistik və müqayisəli analiz təşkil etmişdir ki, bu da nəticələrin obyektiv və sistemli şəkildə əldə olunmasına imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Qlobal və yerli səviyyədə aparılan tədqiqatlar kənd təsərrüfatı və qastronomiyanın turizmdə rolunun getdikcə artdığını göstərir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Avropa və Asiya ölkələrində, yerli məhsullar və ənənəvi mətbəx nümunələri turistlər üçün əsas cəlbedici amillərdən birinə çevrilmişdir (Hall & Sharples, 2003; Sims, 2009). Qastronomik turizm və aqroturizmin inkişafı kənd yerlərində sosial-iqtisadi rifahın yüksəlməsinə, mədəni irsin qorunmasına və regionların brend kimi tanıdılmasına xidmət edir (Bessière, 1998; Everett & Aitchison, 2008). Azərbaycanda da son illərdə bu sahəyə maraq artıb, yerli məhsulların və milli mətbəxin beynəlxalq tədbirlərdə, festivallarda tanıdılması ölkənin turizm potensialını yüksəltmişdir (Karabağ & Guliyev, 2017; Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2022).

Qastronomik turizm və aqroturizmin əsas nəzəriyyələri qida və kənd təsərrüfatı məhsullarının səyahət təcrübəsində mərkəzi yer tutduğunu, turistlərin autentik və lokal təcrübələrə üstünlük verdiyini vurğulayır (Hjalager & Richards, 2002; Kivela & Crotts, 2006). Hall, Mitchell və Sharples (2003) qeyd edirlər ki, "dad turizmi" təkcə yeməklə məhdudlaşmır, həm də regionun tarixi, mədəniyyəti, təbiəti və sosial həyatına dair təsəvvür yaradır. Björk və Kauppinen-Räisänen (2016) isə göstərirlər ki, lokal məhsullar turistlər üçün məkanın fərqliliyinin və orijinallığının əsas göstəricisidir. Lane və Kastenholz (2015) aqroturizmin kənd yerlərində alternativ iqtisadi yol olaraq yeni iş yerlərinin və yerli icma rifahının artmasına kömək etdiyini vurğulayırlar.

Yerli məhsulların turizm bazarında dəyəri müxtəlif alim və təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. UNWTO (2012) və OECD (2021) hesabatlarında qeyd olunur ki, yerli məhsullar və qastronomik təcrübələr turizmin dayanıqlı inkişafına, regionların beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına və turistlərin məkan seçimi qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Sims (2009) və Richards (2012) yerli məhsulların və ənənəvi mətbəxin turistlər üçün əsas motivasiya mənbəyi olduğunu, bunun həm yerli iqtisadiyyata, həm də mədəni irsin qorunmasına müsbət töhfə verdiyini qeyd edirlər. Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, kənd təsərrüfatı

məhsullarının və milli qastronomiyanın turizmdə effektiv istifadəsi regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (Gülalıyev, 2019; Dəmirov, 2020; Dilbaz, 2021).

Yekun olaraq, yerli məhsullar və qastronomik təcrübələr turizmdə fərqliliyin, autentiklik və dayanıqlılığın qorunmasının başlıca təminatçısıdır. Qastronomik turizm və aqroturizmin inkişafı üçün innovativ yanaşmaların və yerli məhsulların brendləşdirilməsinin regional inkişaf və sosial rifah üçün açar rol oynadığı mövcud ədəbiyyatda geniş şəkildə təsdiqlənir (Hall & Sharples, 2003; OECD, 2021; FAO, 2019).

TƏDQİQAT

Yerli məhsulların aqroturizmdə və qastronomik turizmdə istifadəsi dünya üzrə turizmin inkişafında mühüm trendlərdən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamət turistlərin yalnız görməli yerləri ziyarət etməklə kifayətlənməməsi, həm də lokal dadlar, kənd həyatının xüsusiyyətləri və yerli istehsalçılarla birbaşa ünsiyyətə üstünlük verməsi ilə xarakterizə olunur (Hall & Sharples, 2003; Sims, 2009).

Yerli məhsulların aqroturizmdə və qastronomik turizmdə istifadəsinin konkret nümunələri

Azərbaycanda son illərdə aqroturizm və qastronomik turizmin inkişafı üçün bir sıra layihələr və təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Şəki, Qəbələ, İsmayıllı, Lənkəran və Quba kimi regionlarda yerli məhsullar – bal, fındıq, çay, meyvə və tərəvəzlər, həmçinin milli mətbəxin təməlini təşkil edən məhsullar – turizm marşrutlarına və festivallara inteqrasiya olunur (Karabağ & Guliyev, 2017; Gülalıyev, 2019). Şəki halvası, Quba alma məhsulları, Lənkəran çayı və Balakən fındığı kimi brendlər turistlər üçün əsas cazibədar faktorlar sayılır və bu məhsulların istehsal müəssisələrinə ekskursiyalar təşkil edilir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2022).

Beynəlxalq təcrübədə isə İtaliya, Fransa, İspaniya və Yunanıstan kimi ölkələrdə "farm-to-table" (fermadan süfrəyə) prinsipi, kənd təsərrüfatı festivalları, yerli bazarların və şərab yollarının yaradılması ilə yerli məhsulların turizmdə istifadəsi geniş yayılıb (Bessière, 1998; Everett & Aitchison, 2008). Məsələn, Fransanın Provans regionunda lavanda, İtaliyanın Toskana bölgəsində zeytun və şərab turizmi, Yaponiyada isə çay plantasiyaları üzərində qurulan təcrübə-turizm modelləri uğurla tətbiq edilir (Hall, Mitchell, & Sharples, 2003).

Yerli məhsulların turizm iqtisadiyyatına və regional inkişafına təsiri

Yerli məhsulların turizmə inteqrasiyası regionların iqtisadiyyatında və sosial rifahında ciddi canlanmaya səbəb olur. Birincisi, belə məhsulların satışından əldə olunan gəlir birbaşa kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə və yeni iş yerlərinin yaranmasına imkan verir (Björk & Kauppinen-Räisänen, 2016; Lane & Kastenholz, 2015). İkincisi, yerli məhsullar turistlər üçün fərqlilik və autentiklik yaradır, onların məkan seçimi və xərcləmə davranışına müsbət təsir göstərir (Sims, 2009; Richards, 2012).

Azərbaycan nümunəsində, Şəki halvası, Quba almaları, Ordubad limonu və digər məhsulların yerli və xarici turistlərə təqdimatı regionlarda yeni sahibkarlıq imkanlarının yaranmasına, qida emalı və kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafına təkan vermişdir (Gülalıyev, 2019; Dəmirov, 2020). Eyni zamanda, qastronomik festivallar və aqroturizm marşrutları regionların brend kimi tanıdılmasında, yerli mətbəxin və istehsalın beynəlxalq səviyyədə təşviq edilməsində mühüm rol oynayır (Karabağ & Guliyev, 2017; Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2022).

Qlobal səviyyədə isə, FAO (2019), OECD (2021) və UNWTO (2012) hesabatlarında vurğulanır ki, yerli məhsulların və qastronomiyanın səmərəli istifadəsi regional iqtisadiyyatların

dayanıqlığını artırır, kənd yerlərində əhalinin urbanizasiya səbəbindən miqrasiyasının qarşısını alır, sosial və ekoloji davamlılığı gücləndirir.

Əsas problemlər və inkişaf imkanlarının təhlili

Bununla belə, yerli məhsulların turizmdə istifadəsi bir sıra problemlərlə üzləşir. Azərbaycanda əsas problemlər sırasında istehsal həcminin məhdudluğu, logistika və infrastruktur çatışmazlıqları, marketinq və brendləşdirmə üzrə zəifliklər, standartlaşdırma və keyfiyyətə nəzarət mexanizmlərinin tam formalaşmaması qeyd olunur (Dəmirov, 2020; Dilbaz, 2021). Bəzi kənd yerlərində lazımi qastronomik və turizm infrastrukturu – restoranlar, satış nöqtələri, təcrübə mərkəzləri və turizm operatorları – yetərincə inkişaf etməyib (Gülalıyev, 2019).

Beynəlxalq təcrübədə isə əsas problemlər məhsulların sənədləşdirilməsi və coğrafi göstəricilərlə tanıdılması, rəqabət qabiliyyətinin qorunması, davamlı istehsal prinsiplərinin təmin olunması və regionlararası əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə bağlıdır (Bessière, 1998; Sims, 2009; Lane & Kastenholz, 2015).

İnkişaf imkanları sırasına isə innovativ aqroturizm və qastronomik turizm məhsullarının yaradılması, yerli məhsulların rəqəmsal platformalarda tanıdılması, ekoloji təmiz və orqanik məhsulların istehsalına dəstək, yerli icmaların və qadınların təşəbbüslərdə fəal iştirakı və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi daxildir (OECD, 2021; FAO, 2019).

Müxtəlif strategiyaların müqayisəsi

Aqroturizm və qastronomik turizmin inkişafında tətbiq olunan strategiyaların müqayisəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, İtaliya, Fransa) məhsulların coğrafi göstəricilərlə tanıdılması, sənaye və kənd təsərrüfatı arasında sinerji, marketinq və brendləşdirmə strategiyaları, dövlət dəstəyi və yerli icmaların iştirakı uğurun əsas şərtləridir (Everett & Aitchison, 2008; Hall, Mitchell, & Sharples, 2003). Azərbaycanda isə bu sahədə ilkin inkişaf mərhələsi müşahidə olunur, lakin potensial imkanlar böyükdür və düzgün idarəetmə, təlim və innovasiya sayəsində sürətli irəliləyiş mümkündür (Karabağ & Guliyev, 2017; Dilbaz, 2021).

UNWTO (2012) və OECD (2021) kimi beynəlxalq təşkilatlar yerli məhsulların turizmdə dəyərinin artırılması üçün strategiyalar sırasında məhsulların keyfiyyət və orijinallığının qorunmasını, regionların fərqli qastronomik və kənd təsərrüfatı brendlərinin yaradılmasını, yerli icmaların aktiv cəlb edilməsini və davamlılıq prinsipinin prioritetləşdirilməsini tövsiyə edirlər.

Yekunda, yerli məhsulların aqroturizmdə və qastronomik turizmdə effektiv istifadəsi üçün Azərbaycanda və dünyada aparılan təcrübələrin, problemlərin və inkişaf imkanlarının dərin təhlili göstərir ki, davamlı inkişaf, innovativ yanaşmalar və strateji əməkdaşlıq bu sahənin uğurlu gələcəyinin əsasını təşkil edir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yerli məhsulların aqroturizm və qastronomik turizmdə istifadəsi regionların sosial-iqtisadi inkişafına, turizm sektorunun dayanıqlılığına və milli mədəni dəyərlərin qorunmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Azərbaycanın və digər ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, yerli kənd təsərrüfatı məhsulları və ənənəvi mətbəx nümunələri turistlər üçün fərqlilik, autentiklik və yüksək keyfiyyət təəssüratı yaradır, həmçinin regionların öz brendini formalaşdırmasına imkan verir (Sims, 2009; Bessière, 1998; Björk & Kauppinen-Räisänen, 2016).

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunub ki, yerli məhsulların turizm marşrutlarına və festivallara inteqrasiyası kənd əhalisinin rifahının artmasına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və yerli sahibkarların iqtisadi fəallığının güclənməsinə səbəb olur (Karabağ & Guliyev, 2017; Gülalıyev, 2019; OECD, 2021). Eyni zamanda, qastronomik və aqroturizm vasitəsilə regionların

beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və turist axınının çoxalması müşahidə edilir. Lakin, istehsal həcminin məhdudluğu, infrastruktur və marketinq problemləri, məhsulun keyfiyyət standartlarının tam formalaşmaması kimi çağırışlar bu sahənin tam potensiala çatmasına mane olur (Dəmirov, 2020; Dilbaz, 2021).

Yerli məhsulların turizmdə effektiv istifadəsini təmin etmək üçün aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- Yerli məhsulların brendləşdirilməsi və coğrafi göstəricilərlə qorunması üçün dövlət dəstəyi və təlim proqramlarının təşviq olunması;
- Aqroturizm və qastronomik turizm infrastrukturlarının (restoranlar, satış məntəqələri, təcrübə mərkəzləri) inkişaf etdirilməsi;
- Yerli icmaların və qadınların bu sahədə təşəbbüslərdə fəal iştirakına imkan yaradılması;
- Rəqəmsal marketinq, sosial şəbəkələr və beynəlxalq sərgilər vasitəsilə yerli məhsulların tanıdılması və ixrac imkanlarının artırılması (UNWTO, 2012; FAO, 2019);
- Davamlı istehsal və ekoloji təmiz məhsul prinsipinin qorunması üçün innovativ yanaşmaların tətbiqi.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri kimi aşağıdakı sahələr tövsiyə olunur:

- Yerli məhsulların iqtisadi və sosial təsirlərinin müqayisəli statistik təhlili;
- Aqroturizm və qastronomik turizm modellərinin regionlar üzrə tətbiq effektivliyinin dərinləşdirilmiş araşdırılması;
- Rəqəmsal texnologiyaların və innovasiyaların yerli məhsulların tanıdılmasında və turizmə inteqrasiyasında rolu;
- İqlim dəyişikliklərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlılığı və qastronomik turizmin gələcəyinə təsiri;
- Turist motivasiyaları və davranışlarının, eləcə də yerli icma rifahının ölçülməsi üçün yeni elmi metodologiyaların işlənib hazırlanması (Richards, 2012; Lane & Kastenholz, 2015).

Ümumilikdə, yerli məhsulların turizmdə effektiv istifadəsi üçün kompleks və koordinasiyalı yanaşmalar, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan strategiyaların tətbiqi bu sahənin uğurlu gələcəyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bessière, J. (1998). Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. Sociologia Ruralis, 38(1), 21-34.
2. Hall, C. M., & Sharples, L. (2003). The Consumption of Experiences or the Experience of Consumption? An Introduction to the Tourism of Taste. In C. M. Hall, L. Sharples, R. Mitchell, N. Macionis, & B. Cambourne (Eds.), Food Tourism Around the World (pp. 1-24). Butterworth-Heinemann.
3. Sims, R. (2009). Food, Place and Authenticity: Local Food and the Sustainable Tourism Experience. Journal of Sustainable Tourism, 17(3), 321-336.
4. Everett, S., & Aitchison, C. (2008). The Role of Food Tourism in Sustaining Regional Identity: A Case Study of Cornwall, South West England. Journal of Sustainable Tourism, 16(2), 150-167.
5. UNWTO. (2012). Global Report on Food Tourism. Madrid: World Tourism Organization.
6. Hall, C. M., Mitchell, R., & Sharples, L. (2003). Consuming Places: The Role of Food, Wine and Tourism in Regional Development. In Food Tourism Around the World (pp. 25-59). Butterworth-Heinemann.

7. Karabağ, S. F., & Guliyev, I. (2017). Qastronomik Turizmin İnkişaf Perspektivləri: Azərbaycan Təcrübəsi. Azərbaycan Turizm Jurnalı, 3(11), 44-53.
8. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2021). Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatı və Yerli Məhsullar. Bakı.
9. Kivela, J., & Crotts, J. C. (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. Journal of Hospitality & Tourism Research, 30(3), 354-377.
10. Hjalager, A. M., & Richards, G. (Eds.). (2002). Tourism and Gastronomy. Routledge.
11. Gülalıyev, V. (2019). Azərbaycanda Aqroturizmin İnkişafı və Yerli Məhsulların Rolu. İqtisadiyyat və Sənaye, 4(32), 95-104.
12. World Bank. (2020). Developing Agri-Tourism and Local Food Networks. Washington, DC.
13. Eusébio, C., Carneiro, M. J., Kastenholz, E., Figueiredo, E., & Silva, A. (2017). Social Tourism and Rural Tourism: Exploring the Relationship. Tourism Management Perspectives, 24, 55-62.
14. Björk, P., & Kauppinen-Räisänen, H. (2016). Local Food: A Source for Destination Attraction. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 28(1), 177-194.
15. Dəmirov, T. (2020). Qastronomik Turizmin Potensialı və Regional İnkişaf. Bakı Universiteti Xəbərləri, 2(67), 112-118.
16. FAO. (2019). The State of Food and Agriculture 2019. Rome: Food and Agriculture Organization.
17. Richards, G. (2012). Food and the Tourism Experience: Major Findings and Policy Orientations. OECD Studies on Tourism. OECD Publishing.
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2022). Azərbaycanın Turizm Sənayesində Yerli Məhsulların Dəstəklənməsi. Bakı.
19. Lane, B., & Kastenholz, E. (2015). Rural Tourism: The Evolution of Practice and Research Approaches – Towards a New Generation Concept? Journal of Sustainable Tourism, 23(8-9), 1133-1156.
20. Dilbaz, N. (2021). Aqroturizmin Sosial və İqtisadi Əhəmiyyəti: Azərbaycan Nümunəsi. Sosial-iqtisadi Araşdırmalar, 6(45), 58-65.
21. OECD. (2021). Rural Well-being: Geography of Opportunities. Paris: OECD Publishing.

LOGİSTİKA PERFORMANSI VƏ TURİZM İNKİŞAFI ARASINDAKİ ƏLAQƏ: NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ÜZRƏ KEYFİYYƏTLİ PANEL TƏHLİLİ

The relatıonshıp between logıstıcs performance and tourısm development: Qualıty panel analysıs for the nakhchıvan autonomous republıc

RAHİBƏ ƏBDÜLHƏSƏNOVA
Rahiba Abdulhasanova
ebdulhesenovarahibe@ndu.edu.az https://orcid.org/0009-0003-8702-7766
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm dinamikasını Azərbaycanın Logistika Performans İndeksi (LPI) göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırır. Regionun coğrafi izolyasiyası turizm üçün logistikanı həlledici amilə çevirir. 2006–2017-ci illərdə Naxçıvana gələn turistlərin sayı 93 min nəfərdən 413 min nəfərə yüksəlmişdir. Ən güclü artım 2007–2008-ci illərdə hava limanı genişləndirilməsi və yeni beynəlxalq marşrutların açılması ilə bağlı olmuşdur. Analiz göstərir ki, infrastrukturun keyfiyyəti komponenti turizm artımı ilə ən güclü müsbət əlaqəyə malikdir (Pearson r = +0.864; OLS β = 1.391). Ümumi LPI də statistik mənalı müsbət təsir göstərmişdir. Gömrük effektivliyi isə qeyri-xətti xarakter daşıyır: müəyyən həddə aşılmadan təsiri zəifdir, lakin həddə keçildikdə turist axını sürətlənir. Digər komponentlər isə statistik əhəmiyyət daşımamışdır. Məqalədə hava marşrutlarının diversifikasiyası, gömrük prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması, Zəngəzur dəhlizinə hazırlıq və sağlamlıq turizmi logistikasının gücləndirilməsi siyasət tövsiyələri kimi təqdim olunur. Nəticə olaraq, Naxçıvan üçün turizm siyasətinin əsas elementi logistika islahatlarıdır; infrastruktur və gömrük sahəsindəki inkişaf olmadan turizm potensialı tam reallaşa bilməz.

Açar sözlər: *Logistika Performans İndeksi (LPI); turizm inkişafı; Naxçıvan Muxtar Respublikası; nəqliyyat infrastrukturu; korrelyasiya analizi.*

ABSTRACT

The article investigates the tourism dynamics of the Nakhchivan Autonomous Republic in relation to Azerbaijan's Logistics Performance Index (LPI). Due to Nakhchivan's geographic isolation, logistics becomes a decisive factor for tourism development. Between 2006 and 2017, tourist arrivals increased from 93,930 to 413,357, with the sharpest growth in 2007–2008 following airport expansion and new international routes. Statistical analysis reveals that infrastructure quality is the dominant driver of tourism growth, showing the strongest positive correlation (Pearson r = +0.864; OLS β = 1.391). Overall LPI also demonstrates a significant positive effect, while customs efficiency exhibits a threshold-based, non-linear impact: limited influence below a certain level, but stronger effects once efficiency improves. Other components did not reach statistical significance. Policy recommendations include diversifying air routes, digitalizing customs procedures, preparing for the Zangezur corridor, and strengthening health tourism logistics. The findings emphasize that for Nakhchivan, logistics reforms are inseparable from tourism policy. Infrastructure expansion and customs modernization are essential to unlock the full potential of tourism investments, ensuring sustainable growth and regional integration.

Keywords: *Logistics Performance Index (LPI); tourism development; Nakhchivan Autonomous Republic; transport infrastructure; correlation analysis.*

GİRİŞ

Naxçıvan Muxtar Respublikası (NMR) Azərbaycan Respublikasının coğrafi cəhətdən əsas ərazisindən kənar yerləşən eksklavıdır. Regionun xarici dünya ilə əlaqəsi yalnız Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı (IATA: NAJ), Sədərək-Dilucu Türkiyə quru keçidi (17 km, Umut Körpüsü) və Culfa-İran keçidi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu struktural izolyasiya logistika performansını NMR turizmi üçün sadə bir dəstəkləyici deyil, həlledici bir şərt halına gətirir.

Dünya Bankının Logistika Performans İndeksi (LPI) 2007-ci ildən etibarən iki ildən bir 139 ölkə üzrə altı komponent — gömrük effektivliyi, infrastrukturun keyfiyyəti, beynəlxalq göndərilərin asanlığı, logistika xidmətlərinin keyfiyyəti, izləmə-nəzarət qabiliyyəti və vaxtında çatdırılma — əsasında hesablanır [1]. Bu məqalənin tədqiqat sualı belədir: Azərbaycanın LPI

komponentlərindəki dəyişmələr NMR-in turist gəlişlərindəki dinamika ilə statistik mənalı əlaqə nümayiş etdirirmi?

Metodoloji dürüstlük bəyanatı: NMR üçün ayrıca LPI məlumatı mövcud olmadığından Azərbaycanın milli LPI göstəriciləri proksi dəyişən kimi istifadə edilmişdir. Dörd real LPI müşahidə nöqtəsi (2007, 2010, 2012, 2014) tam panel reqressiyasına imkan vermədiyindən korrelyasiya + OLS + keyfiyyətli interpretasiya metodikası seçilmişdir.

ƏDƏBİYYATIN İCMALI

Dünya Bankı tərəfindən 2007-ci ildən etibarən iki ildən bir nəşr edilən Logistika Performans İndeksi (LPI) altı komponentdən ibarətdir: gömrük effektivliyi, infrastrukturun keyfiyyəti, beynəlxalq göndərilərin asanlığı, logistika xidmətlərinin keyfiyyəti, izləmə-nəzarət qabiliyyəti və vaxtında çatdırılma (World Bank, 2023). İndeks 1-dən 5-ə qədər olan skalada ölçülür; yüksək qiymət daha güclü logistika performansını bildirir.

Martí, Puertas və García (2014) LPI komponentlərinin ticarət həcminə ayrılıqda təsirini OECD ölkələri üzrə panel reqressiya ilə ölçmüş, infrastrukturun keyfiyyəti ilə gömrük effektivliyinin ən güclü müsbət effekti nümayiş etdirdiyini sübut etmişlər [2]. Chu (2012) isə logistika effektivliyinin ÜDM artımı üzərindəki müsbət uzunmüddətli təsirini dinamik panel analizi çərçivəsində göstərmişdir [3].

Rashidi və Cullinane (2019) Data Envelopment Analysis metodunu tətbiq edərək milli logistika performansının davamlılıq göstəriciləriylə güclü müsbət əlaqədə olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Bu nəticə LPI-nin yalnız ticarəti deyil, xidmət sektoru çıxışlarını da geniş şəkildə etkilədiyinə işarə edir.

Khadaroo və Seetanah (2007) Mauritius üçün apardıqları dinamik panel tədqiqatında nəqliyyat kapitalının həm qısamüddətli, həm uzunmüddətli perspektivdə turist gəlişlərini mənalı şəkildə artırdığını sübut etmişlər [4]. Mazzola et al. (2022) Cənubi Avropa ada ölkələri üzrə hava nəqliyyatının turizm axınlarına dominant rol oynadığını göstərmişlər [5]. Bu nəticə Naxçıvan kimi hava limanına tam asılı bir destinasiya üçün birbaşa aktualdır: NMR-in yeganə beynəlxalq hava limanı turist axınının əsas şlüzü funksiyasını yerinə yetirir. Tian, Yang və Jiang (2022) Çinin 337 şəhərini əhatə edən analizlərində hava nəqliyyatının beynəlxalq turizm gəlirlərini ən güclü şəkildə artırdığını müəyyənləşdirmişlər [6].

Coğrafi izolyasiyanın turizm inkişafına təsiri eksklavlar və ada iqtisadiyyatları ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Briguglio (1995) küçük ada inkişaf etməkdə olan dövlətlərinin (SIDS) turizm asılılığını, xarici şoklara həssaslığını və nəqliyyat xərclərinin yüksəkliyini struktur məhdudiyyət kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu çərçivə quru ilə ərazi bağlantısı olmayan Naxçıvana da tətbiq olunur.

D'Aleo və Sergi (2017) yüksək logistika performansının sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq, tranzit xərclərini azaltmaq və destinasiyanın qlobal inteqrasiyasını sürətləndirmək yolu ilə turizm gəlirlərini artırdığını göstərmişlər [7]. Briguglio (1995) isla inkişaf etməkdə olan dövlətlərinin yüksək nəqliyyat asılılığını struktur məhdudiyyət kimi müəyyənləşdirmiş, bu konseptual çərçivə Naxçıvana tam tətbiq olunur [8].

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatda üç məlumat mənbəyindən istifadə edilmişdir: (1) NMR Statistika Komitəsinin illik turist statistikası (statistika.nmr.az, 2006–2017); (2) Dünya Bankının Beynəlxalq LPI verilənlər bazası — International LPI from 2007 to 2023 (lpi.worldbank.org); (3) Dünya Bankı Əhali API dataseti (SP.POP.TOTL). Azərbaycan üçün 2016, 2018 və 2023 LPI nəşrlərindən məlumat mövcud olmadığından analiz dörd müşahidə nöqtəsi üzərindədir.

Tədqiqat üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə 2006–2017 dövrü üçün xətti interpolasiya ilə LPI dəyərləri tamamlanmışdır. İkinci mərhələdə hər LPI komponenti ilə ln(turist sayı) arasında Pearson (parametrik) və Spearman (qeyri-parametrik, n=4 birbaşa müşahidə üçün) korrelyasiya əmsalları hesablanmışdır. Üçüncü mərhələdə hər komponent üçün sadə OLS reqressiyası: $\ln(\text{Turist}_i) = \alpha + \beta \cdot \text{LPI_komp} + \varepsilon_i$ qurulmuşdur. Panel reqressiyası n=4 müşahidə ilə metodoloji cəhətdən əsassız olduğundan keyfiyyətli case study yanaşması seçilmişdir.

Cədvəl 1. Real Məlumat Bazası: NMR Turist Gəlişləri və Azərbaycan LPI Komponentləri (2007–2014)

İl	NMR Turist (nəfər)	LPI Üm.	Gömrük	İnfrastruktur	Beyn. Gön.	Log. Keyfiyyəti	İzl.-Nəzarət	Vaxt. Çatd.
2007	140,895	2.291	2.231	2.000	2.500	2.000	2.375	2.625
2010	287,634	2.640	2.143	2.229	3.052	2.478	2.646	3.146
2012	358,963	2.481	1.917	2.417	2.429	2.143	2.751	3.227
2014	378,102	2.448	2.571	2.714	2.571	2.143	2.143	2.571

Mənbə: NMR Statistika Komitəsi (statistika.nmr.az); Dünya Bankı LPI verilənlər bazası (lpi.worldbank.org). LPI skalası: 1–5.

NMR Turizm Dinamikası: 2006–2017

NMR Statistika Komitəsinin açıq məlumatlarına görə Naxçıvana gələn ziyarətçilərin sayı 2006–2017 dövrü ərzində 93.930-dan 413.357 nəfərə yüksəlmiş, yəni 11 il ərzində təxminən 4,4 dəfə artmışdır. İllik artım tempi ən yüksək həddə 2007-ci ildə (+50,0%) və 2008-ci ildə (+55,5%) qeydə alınmışdır. Bu dövrün nüanslarını aşağıdakı kimi şərh etmək mümkündür:

2007–2008 dövründəki sıçrayışlı artım hava limanı genişləndirilmə işlərinin tamamlanması, yeni beynəlxalq marşrutların açılması (İstanbul, Dubai) və Duzdağ fizioterapiya kompleksinin inkişafı ilə üst-üstə düşür. 2009-cu ildəki yavaşlama (yalnız +3,1%) isə qlobal maliyyə böhranının turizm tələbinə məhdud, lakin nəzərəçarpan əksini yansıtır.

2010-cu ildəki güclü bərpa (+27,3%) Azərbaycanın LPI-sinin həmən ildə 2007-ci ilin 2.291-dən 2.640-a yüksəlməsi ilə eyni vaxtda baş vermişdir — bu müqayisəli dinamika iki göstərici arasındakı potensial münasibəti baxımından ən güclü empirik ipucunu verir. 2011–2017 dövründəki davamlı, lakin azalan templi artım (illik orta +6,8%) infrastrukturda baza effektinin azalmasına və turist bazarının yavaş-yavaş doyuma yaxınlaşmasına işarə edir.

Cədvəl 2. NMR Ziyarətçi Gəlişlərinin İllik Dinamikası (2006–2017)

İl	Ziyarətçi sayı	İllik dəyişim	ln(ziyarətçi)
2006	93,930	—	11.450
2007	140,895	+50.0%	11.856
2008	219,118	+55.5%	12.297
2009	225,914	+3.1%	12.328
2010	287,634	+27.3%	12.569
2011	343,139	+19.3%	12.747
2012	358,963	+4.6%	12.791
2013	370,638	+3.3%	12.823
2014	378,102	+2.0%	12.843
2015	389,823	+3.1%	12.873
2016	403,275	+3.5%	12.907
2017	413,357	+2.5%	12.932

Mənbə: NMR Statistika Komitəsi; Wikipedia — Tourism in Nakhchivan Autonomous Republic.

Azərbaycanın LPI datası Dünya Bankının beynəlxalq LPI faylından birbaşa götürülmüş olub dörd müşahidə nöqtəsini əhatə edir. Ümumi LPI balı 2007-dən 2010-a yüksəlmiş (2.291 → 2.640), sonra 2012-də qismən geriləmiş (2.481) və 2014-də demək olar ki, eyni səviyyədə qalmışdır (2.448). Bu dinamika göstərir ki, Azərbaycanda logistika performansı hamar bir artış yolu izləməmiş, müəyyən komponentlər üzrə dəyişkən seyir nümayiş etdirmişdir.

Komponent səviyyəsindəki ən maraqlı dinamika infrastrukturun keyfiyyətindədir: bu göstərici monoton şəkildə artaraq 2007-ci ilin 2.000-indən 2014-cü ilin 2.714-ünə yüksəlmişdir (+35,7%). Beynəlxalq göndəriş komponenti isə 2010-cu ildə 3.052 ilə zirvəyə çatmış, sonra 2012-də kəskin düşmüş (2.429) — bu dalğalı seyrin mümkün izahatı region ticarət yollarındakı dəyişkənlik və gömrük prosedurlarının yenidən tənzimlənməsidir.

Korrelyasiya Analizi Nəticələri

Cədvəl 3 hər LPI komponenti ilə ln(ziyarətçi sayı) arasındakı Pearson və Spearman korrelyasiya əmsallarını göstərir. İnfrastrukturun keyfiyyəti komponenti dominant müsbət əlaqəni nümayiş etdirir: Pearson r = +0.864 (p = 0.0003, n=12), Spearman ϱ = +0.981 (p < 0.001). Dörd birbaşa müşahidə nöqtəsi üzrə Spearman ϱ = +1.000 — mükəmməl monoton əlaqə. Ümumi LPI r = +0.616 (p = 0.033) ilə statistik mənalı müsbət korrelyasiya nümayiş etdirir.

Cədvəl 3. LPI Komponentlərinin ln(Ziyarətçi Sayı) ilə Korrelyasiyası (n=12 interpolasiya edilmiş)

Komponent	Pearson r	p-dəyəri	Əhəm.	Spearman ϱ	ϱ p-dəy.
LPI (Ümumi)	+0.616	0.033	**	+0.218	0.497
İnfrastruktur	+0.864	0.000	***	+0.981	0.000
Gömrük	+0.320	0.311	—	+0.588	0.044*
Log. Keyfiyyəti	+0.372	0.233	—	+0.015	0.963
Beyn. Göndəriş	+0.035	0.914	—	−0.022	0.947
İzləmə-Nəzarət	−0.164	0.611	—	−0.496	0.101
Vaxtında Çatd.	+0.133	0.681	—	−0.460	0.132

Qeyd: *p<0.10, **p<0.05, ***p<0.01. n=12 interpolasiya edilmiş dövr; n=4 yalnız birbaşa LPI müşahidə illəri (2007,2010,2012,2014). Asılı dəyişən: ln(xarici turist sayı).

Nəticələrin ən güclü siqnalı infrastrukturun keyfiyyətindən gəlir. Bu komponentin Pearson korrelyasiyası r = +0.864 (p = 0.0003, n=12) olaraq qeydə alınmış; Spearman sıra korrelyasiyası ϱ = +0.981 (p < 0.001), yəni demək olar ki, mükəmməl monoton əlaqəni nümayiş etdirmişdir. Daha diqqəti çəkici olan isə dörd birbaşa müşahidə nöqtəsi üzrə Spearman ϱ-unun +1.000 olmasıdır: 2007-dən 2014-ə qədər infrastrukturun hər artımı turist sayının da artması ilə müşayiət edilmişdir.

Ümumi LPI göstəricisi r = +0.616 (p = 0.033) ilə statistik mənalı müsbət korrelyasiya nümayiş etdirir. Gömrük komponenti Pearson korrelyasiyasında zəif görünsə də (r = +0.320, p = 0.311), Spearman ϱ = +0.588 (p = 0.044) ilə qeyri-xətti əlaqənin daha güclü olduğuna işarə edir. Beynəlxalq göndəriş, izləmə-nəzarət və vaxtında çatdırılma komponentlərinin heç biri statistik mənalılıq həddinə çata bilməmişdir.

OLS Reqressiya Nəticələri

Hər LPI komponenti üçün ayrıca qurulmuş sadə OLS reqressiyasının nəticələri Cədvəl 4-

də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 4. OLS Reqressiya Nəticələri: ln(Turist Sayı) ~ LPI Komponent (n=12)

Asılı olmayan dəyişən β (koefficiyent)		Standart Xəta	R^2	p-dəyəri	Əhəmiyyətlilik	İzah	Qeyd
LPI (Ümumi)	2.937	1.189	0.379	0.033	**	Orta güclü	Mənalı
İnfrastruktur	1.391	0.256	0.747	0.000	***	Güclü	Əsas tapıntı
Gömrük	0.659	0.617	0.102	0.311	—	Zəif	Sp.ϱ güclüdür
Log. Keyfiyyəti	1.305	1.029	0.139	0.233	—	Zəif	—
Vaxtında Çatdır.	0.237	0.561	0.018	0.681	—	—	—
İzləmə-Nəzarət	−0.339	0.646	0.027	0.611	—	Mənfi	Qeyri-adi
Beynəlxalq Göndər.	0.092	0.828	0.001	0.914	—	—	—

Qeyd: *p<0.10, **p<0.05, ***p<0.01. β əmsalı ln(turist sayı) üzərindəki marjinal effekti göstərir; məs. β=1.391 infrastruktur balının bir vahid artmasının təxminən %139 turist artımına uyğun gəldiyini bildirir (bu geniş interpretasiya interpolasiya xətasını da ehtiva edir).

İnfrastrukturun keyfiyyəti $\beta = 1.391$ (SE = 0.256, $R^2 = 0.747$, $p < 0.001$) ilə ən güclü, statistik cəhətdən mənalı effekti nümayiş etdirir. Bu nəticə onu bildirir ki, infrastruktur balındakı hər vahidlik artım — digər amillər sabit qalarsa — turist sayındakı mütənasib artımla əlaqəlidir. Ümumi LPI $\beta = 2.937$ ($p = 0.033$) ilə ikinci mənalı nəticəni verir. Digər komponentlər (gömrük istisna olmaqla Spearman ϱ baxımından) statistik mənalılığa çatmamışdır.

MÜZAKİRƏ

İnfrastrukturun Dominantlığının İzahı

İnfrastrukturun keyfiyyəti komponentinin digərləri üzərindəki dominant əlaqəsi metodoloji bir artefakt yox, real bir struktur reallıqdır. Naxçıvanın coğrafi izolyasiyası nəqliyyat infrastrukturuna son dərəcə yüksək marjinal dəyər biçir: standart bir ölkədə turist onlarca alternativ marşrutdan yararlanarkən, NMR-ə gələn turist yalnız üç giriş nöqtəsindən birini istifadə etməyə məcburdur. Bu struktural məhdudiyyət infrastrukturun genişləndirilməsinin — yeni marşrutlar, terminal kapasitəsi, yol şəbəkəsi — adi bir ölkəyə nisbətdə daha sürətli turist artımı yaratdığını izah edir.

Bu tapıntı Mazzola et al. (2022)-nin ada turizmi üzərindəki nəticələriylə paraleldən gedir: hava nəqliyyatının məhdud olduğu yerlərdə infrastrukturun inkişafı turizm tələbinə çox daha yüksək elastiklik göstərir. Khadaroo və Seetanah (2007)-nin Mauritius üçün müəyyənləşdirdiyi uzunmüddətli müsbət effektin Naxçıvanda daha güclü bir qiymətlə ($\beta = 1.391$ > onların tipik nəqliyyat koefficiyentləri) çıxması da bu məntiqlə izah olunur.

Gömrük Effektinin İkili Xarakteri

Gömrük komponentinin Pearson r-i (0.320, $p = 0.311$) ilə Spearman ϱ-u (0.588, $p = 0.044$) arasındakı fərq diqqəti çəkir. Bu uyuşmazlıq gömrük effektivliyi ilə turist sayı arasındakı əlaqənin xətti olmayan, daha çox eşikli (threshold) bir xarakter daşıdığına işarə edir: müəyyən bir gömrük effektivliyi həddinə çatılana qədər turistlər üzərindəki effekt məhduddur, lakin həmin hədd aşıldıqdan sonra turist axını daha sürətlə artır. Bu davranış Naxçıvanın hava limanı giriş-çıxış prosedurlarının keyfiyyəti ilə uyğundur: bir-iki saatlıq gəzinti turizmi üçün gömrük vaxtı kritik deyil, lakin sağlamlıq turizmi üçün uzun müalicə dövrü ilə gələn ziyarətçilər bürokratik sadəliyi yüksək qiymətləndirir.

Metodoloji Məhdudiyyətlər və Dürüstlük Bəyanatı

Bu tədqiqatın iki əsas metodoloji məhdudiyyəti açıqca elan edilməlidir. Birincisi, LPI yalnız 4 müşahidə nöqtəsi verir (2007, 2010, 2012, 2014). 4 müşahidə ilə panel reqressiyası qurmaq

metodoloji cəhətdən əsassız olduğundan məqalə korrelyasiya + OLS + keyfiyyətli interpretasiya yanaşmasını seçmişdir. Bu seçim dürüst bir metodoloji mövqedir, lakin nəticələrin ümumiləşdirilmə (generalizasiya) gücünü məhdudlaşdırır.

İkincisi, Azərbaycanın milli LPI-sinin NMR üçün proksi kimi istifadə edilməsi ölçüm səhvini (measurement error) yaradır: milli LPI ağırlıqlı şəkildə Bakı limanı, Bakı hava limanı və əsas ticarət yollarını əks etdirir, NMR-in özünəməxsus coğrafi məhdudiyyətlərini deyil. Bu fərq hesablanmış koefficiyentlərin həqiqi Naxçıvan effektini yuxarı və ya aşağı qiymətləndirib-qiymətləndirmədiyini müəyyən etməyi çətinləşdirir.

Bütün bu məhdudiyyətlər nəzərə alındıqda, infrastruktur-turizm əlaqəsinin istiqaməti (müsbət) və gömrük effektinin qeyri-xətti xarakteri keyfiyyətli şərh baxımından etibarlı nəticələr hesab edilir.

Siyasət tövsiyələri

Empirik nəticələr dörd konkret siyasət istiqamətini işarə edir.

Birinci tövsiyə hava limanı marşrutlarının diversifikasiyasıdır. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı hazırda Bakı, İstanbul, Moskva, Dubai, Tehran, Ankara, Qars marşrutlarında fəaliyyət göstərir. Avropa, Mərkəzi Asiya və Körfəz ölkələrinə yeni birbaşa marşrutların açılması infrastruktur komponentini birbaşa yaxşılaşdıracaq, bu yolla LPI balını artıraraq turizm cəlbediciliyini gücləndirir. İnfrastruktur balındakı hər 0.1 vahidlik artımın orta hesabla ~14% turist artımına uyğun gəldiyi bu tədqiqatın OLS əmsalına əsaslanır ($\beta = 1.391 \div 10$).

İkinci tövsiyə gömrük prosedurlarının rəqəmsallaşdırılmasıdır. Türkiyə-Sədərək keçidindəki bürokratik yük və İran-Culfa keçidindəki prosedur mürəkkəbliyi həm sağlamlıq turizmi, həm də dini turizm segmenti üçün əsas engeldir. Gömrük prosedurlarının rəqəmsal platforma üzərindən əvvəlcədən həll edilməsi — xüsusilə çox günlük müalicə məqsədi ilə gələn ziyarətçilər üçün — gömrük balını artırmanın ən sürətli yoludur. Bu islahat həm LPI_Customs komponentini yaxşılaşdıracaq, həm də gömrük effektinin eşikli xarakterini nəzərə alaraq turist bazarının daha geniş seqmentinə çata biləcəkdir.

Üçüncü tövsiyə Zəngəzur dəhlizinə hazırlıqdır. Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin nizama düşməsi NMR-i Azərbaycanın əsas ərazisi ilə quru yolu vasitəsilə yenidən birləşdirəcəkdir. Bu dəhlizdən istifadə potensialı logistika xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq, bölgəni Cənubi Qafqazın əsas multimodal nəqliyyat şəbəkəsinə qatacaqdır. Bu perspektivdən hazırlanmaqçün NMR hökumətinin indi liman, depo və yük emal infrastrukturunu planlaşdırması zəruridir.

Dördüncü tövsiyə sağlamlıq turizmi logistikasının gücləndirilməsidir. Duzdağ fizioterapiya mərkəzi, Daridağ termal suları və Badamlı fizioterapiya xəstəxanası dünyada nadir, müqayisəsiz müalicə resurslardır. Lakin bu resursların tam turizm potensialına çatması üçün beynəlxalq standartlara uyğun logistika zənciri — rezervasiya sistemi, tibbi sənədlər ekvivalentliyi, tibb turizmi sığortası — tələb olunur. Bu sahədə aparılan hər islahat LPI-nin logistika xidmətlərinin keyfiyyəti komponentinə birbaşa töhfə verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2006–2017 turizm dinamikasını Azərbaycanın LPI komponent məlumatları ilə birlikdə real məlumat bazasına əsaslanaraq araşdırmışdır. Real LPI müşahidə nöqtələrinin məhdudiyyəti (n=4: 2007, 2010, 2012, 2014) nəzərə alınaraq panel reqressiyası yerinə korrelyasiya analizi + OLS + keyfiyyətli case study yanaşması seçilmişdir.

Əsas empirik tapıntı infrastrukturun keyfiyyəti ilə turist gəlişləri arasındakı güclü, statistik cəhətdən mənalı müsbət əlaqədir: Pearson $r = +0.864$ ($p = 0.0003$), Spearman $\varrho = +1.000$ (dörd birbaşa müşahidə üzrə), OLS $\beta = 1.391$ ($R^2 = 0.747$). Bu nəticə Naxçıvanın coğrafi izolyasiya kontekstini nəzərə aldıqda güclü analitik əsasa malikdir: hava limanı, yol şəbəkəsi və digər nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı bölgəyə çatmağın yeganə yolunu genişləndirir.

Ümumi LPI ilə turizm arasında da statistik mənalı müsbət əlaqə ($r = +0.616$, $p = 0.033$)

müəyyənləşdirilmişdir. Gömrük effektivliyi isə Spearman baxımından mənalı (ϱ = +0.588, p = 0.044), lakin Pearson baxımından zəif görünür — bu qeyri-xətti (eşikli) bir əlaqəyə işarə edir.

Tədqiqatın əsas metodoloji dürüstlük bəyanatı belədir: Azərbaycana aid LPI datası NMR üçün yalnız proksi rolunu oynayır; əsl NMR-ə xas logistika ölçümlərinin olmaması bu sahədəki ən böyük informasiya boşluğunu təşkil edir. Gələcək tədqiqatlar üçün NMR Statistika Komitəsi ilə birgə yerli logistika performans indeksinin hazırlanması həm elmi, həm də siyasət baxımından prioritet əhəmiyyət daşıyır.

Nəhayət, bu tədqiqat bir əsas mesajı möhkəm şəkildə çatdırır: logistika islahatları Naxçıvan üçün turizm siyasətinin ayrılmaz bir komponentidir. Yeni otel inşa etmək, tarixi abidələri bərpa etmək — bunlar lazımdır; lakin turistin həmin abidəyə çata bilməsini təmin edən logistika şəbəkəsi olmadan bu investisiyalar tam potensialına çata bilməyəcəkdir.

Logistika islahatları — infrastruktur inkişafı, gömrük rəqəmsallaşdırılması, Zəngəzur dəhlizinə hazırlıq — NMR turizm siyasətinin ayrılmaz komponenti olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. World Bank. (2023). Connecting to compete 2023: The Logistics Performance Index. Washington, DC. https://lpi.worldbank.org/report
2. Martí, L., Puertas, R., & García, L. (2014). The importance of the Logistics Performance Index in international trade. Applied Economics, 46(24), 2982–2992. https://doi.org/10.1080/00036846.2014.916394
3. Chu, Z. (2012). Logistics and economic growth: A panel data approach. The Annals of Regional Science, 49(1), 87–102. https://doi.org/10.1007/s00168-010-0423-3
4. Khadaroo, J., & Seetanah, B. (2007). Transport infrastructure and tourism development. Annals of Tourism Research, 34(4), 1021–1032. https://doi.org/10.1016/j.annals.2007.05.010
5. Mazzola, F., Cirà, A., Ruggieri, G., & Butler, R. (2022). Air transport and tourism flows to islands. International Journal of Tourism Research, 24(5), 639–652. https://doi.org/10.1002/jtr.2527
6. Tian, F., Yang, Y., & Jiang, L. (2022). Spatial spillover of transport improvement on tourism growth. Tourism Geographies, 24(2–3), 324–348. https://doi.org/10.1177/1354816620982787
7. D'Aleo, V., & Sergi, B. S. (2017). Does logistics influence economic growth? Management Decision, 55(8), 1692–1707. https://doi.org/10.1108/MD-10-2016-0698
8. Briguglio, L. (1995). Small island developing states and their economic vulnerabilities. World Development, 23(9), 1615–1632. https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00065-K
9. Azernews. (2024). Azerbaijan discloses its only accessible land border crossing location. https://www.azernews.az/nation/228294.html
10. NMR Statistika Komitəsi. (2018). Turizm statistikası. http://statistika.nmr.az/source/consumermarket/index.php
11. Wikipedia. (2024). Tourism in Nakhchivan Autonomous Republic. https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_Nakhchivan_Autonomous_Republic
12. Rashidi, K., & Cullinane, K. (2019). Evaluating the sustainability of national logistics performance using Data Envelopment Analysis. Transport Policy, 74, 35– https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2018.11.014
13. Duong, T. T. et al. (2021). Impact of investment in tourism infrastructure development. Economies, 9(3), 131. https://doi.org/10.3390/economies9030131

NAXÇIVANIN TURIZM POTENSIALININ REALLAŞDIRILMASINDA LOGISTIKA AMILLƏRININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSI

Evaluation of Logistics Factors in Realizing the Tourism Potential of Nakhchivan

SƏDAQƏT ƏHMƏDOVA
Sadaqat Ahmadova
sedaqet.ahmedova@bk.ru
https://orcid.org/0009-0001-5545-6453
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikası 1 162 tarix-mədəniyyət abidəsi, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı və zəngin təbii ehtiyatları ilə böyük turizm potensialına malikdir. Lakin muxtar respublikanın əsas ərazidən coğrafi təcridi və onilliklərlə davam etmiş blokada vəziyyəti bu potensialın tam reallaşmasına mane olur. Tədqiqatın məqsədi Naxçıvanın turizm sektorunda logistika amillərinin rolunu qiymətləndirmək və Zəngəzur dəhlizi layihəsi kontekstində yeni perspektivləri müəyyənləşdirməkdir.Tədqiqatda ikincil məlumatların təhlili metodu (desk research) tətbiq edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi göstəriciləri, dövlət proqramları, rəsmi qurum saytları, elmi ədəbiyyat və ekspert rəyləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, keyfiyyət çərçivəsində interpretasiya olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, Naxçıvanın turizmdəki məhdud göstəriciləri əsasən logistika məhdudiyyətləri ilə bağlıdır. 2025-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında muxtar respublikada xarici vətəndaşların yerləşmə vasitələrində keçirdiyi gecələmələrin sayı 71 463 olmuş, yanvar-avqust üzrə əcnəbi ziyarətçilərin sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 24,3 faiz azalmışdır. Əsas səbəblər — hava biletlərinin yüksək qiyməti (birtərəfli Bakı-Naxçıvan 302-330 AZN), ikiqat sərhəd keçidi ilə uzanan quru marşrut və dəmir yolu alternativinin uzun illərdir olmamasıdır.2025-ci ilin dekabrında tikintisinə başlanmış 188 kilometrlik Naxçıvan dəmir yolu xətti turizm logistikasında struktur dəyişikliyə zəmin yaradır. Bu imkanın turizm faydasına çevrilməsi üçün inteqrasiyalı marşrutların qurulması, elastik tarif siyasəti, çoxnövlü nəqliyyat diversifikasiyası və rəqəmsal xidmətlərin inkişafı zəruridir.

Açar sözlər: *Turizm logistikası; Naxçıvan Muxtar Respublikası; nəqliyyat infrastrukturu; Zəngəzur dəhlizi; əlçatanlıq.*

ABSTRACT

The Nakhchivan Autonomous Republic possesses great tourism potential with 1,162 historical-cultural monuments, the Duzdag Physiotherapy Center, the Ashabi-Kahf pilgrimage site, and rich natural resources. However, the geographic isolation of the autonomous republic from the main territory and the blockade situation that lasted for decades have hindered the full realization of this potential. The purpose of the study is to evaluate the role of logistics factors in Nakhchivan's tourism sector and to identify new perspectives in the context of the Zangezur Corridor project. The study applied the desk research method. Official indicators of the State Statistics Committee, state programs, official websites, scientific literature, and expert opinions were comparatively analyzed and interpreted within a qualitative framework. The analysis shows that the limited indicators of Nakhchivan's tourism are mainly linked to logistical constraints. In January–October 2025, the number of overnight stays by foreign citizens in accommodation facilities of the autonomous republic was 71,463, while the number of foreign visitors in January–August decreased by 24.3 percent compared to the same period of the previous year. The main reasons are high air ticket prices (one-way Baku–Nakhchivan 302–330 AZN), extended land routes requiring double border crossings, and the absence of a railway alternative for many years. The construction of the 188-kilometer Nakhchivan railway line, which began in December 2025, creates the basis for structural change in tourism logistics. To transform this opportunity into tourism benefits, it is necessary to establish integrated routes, adopt flexible tariff policies, diversify multimodal transport, and develop digital services.

Keywords: *Tourism logistics; Nakhchivan Autonomous Republic; transport infrastructure; Zangezur corridor; accessibility.*

GİRİŞ

Turizm sahəsi müasir iqtisadiyyatda məşğulluğun, valyuta gəlirlərinin və regional inkişafın mühüm mənbələrindən biridir. Bu sahənin uğuru isə yalnız təbii gözəlliklər və mədəni irsdən deyil, həm də turistin təyinat yerinə nə qədər asan, sərfəli və təhlükəsiz çatmasından asılıdır. Page qeyd edir ki, nəqliyyat turizmin həm səbəbi, həm də nəticəsidir: əlçatan olmayan destinasiyalar nə qədər zəngin resursa malik olsa da, bazarda kənar qalmağa məhkumdur [1]. Lumsdon və Page müəllifliyi ilə hazırlanmış kollektiv işdə uzaq və izolyasiya olunmuş destinasiyalar üçün nəqliyyat amilinin çəkisinin xüsusilə böyük olduğu vurğulanır [2]. Rodrigue isə turizmin yüksək tələb elastikliyinə malik olduğunu, nəqliyyat qiymətlərindəki dəyişmələrin turist seçimini birbaşa formalaşdırdığını göstərir [3].

Naxçıvan Muxtar Respublikası bu nəzəri tezisin yaşayan sübutudur. Muxtar respublikanın rəsmi portalının məlumatına görə, ərazidə 1 162 tarix-mədəniyyət abidəsi mövcuddur; bunlardan 58-i dünya, 455-i ölkə, 649-u yerli əhəmiyyət daşıyır [6]. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2005-ci il 6 dekabr tarixli Sərəncamı ilə muxtar respublika ərazisindəki 1 200-dən çox abidə qeydə alınıb və pasportlaşdırılıb [7]. Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq məktəbinin yadigarı olan Möminə Xatun türbəsi, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, Əlincə qalası, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Ağbulaq istirahət zonası — bu qısa siyahı belə potensialın nə qədər geniş olduğunu göstərir [6, 8, 9]. Buna baxmayaraq, muxtar respublika Azərbaycanın ümumi turizm axınından kifayət qədər pay ala bilmir. Bu paradoksun əsas izahı mədəni turizm məhsulunun zəifliyi deyil, logistikadır.

Ermənistanın 1990-cı illərdə başlatdığı hərbi təcavüz nəticəsində sovet dövrünün ümumittifaq dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulmuş Naxçıvan Azərbaycanın əsas ərazisi ilə birbaşa quru əlaqədən məhrum qalmışdır [10]. Onilliklər ərzində muxtar respublikaya yeganə birbaşa yol hava nəqliyyatı, quru yolu isə yalnız İran Respublikası ərazisi vasitəsilə mümkün qalmışdır [11, 12]. 2020-ci il 10 Noyabr üçtərəfli bəyanatı və 2025-ci il avqustun 8-də Vaşinqtonda "Beynəlxalq Sülh və Rifah naminə Tramp Marşrutu" (TRIPP) çərçivəsində əldə edilən razılaşma [15] bu mənzərəni köklü şəkildə dəyişdirə biləcək perspektiv yaradıb. Lakin infrastruktur tam qurulana qədərki keçid mərhələsində Naxçıvanın turizm sektoru öz logistik məhdudiyyətləri ilə üzləşməyə davam edir.

Bu məqalənin məqsədi Naxçıvanın turizm potensialının reallaşdırılmasında logistika amillərinin rolunu qiymətləndirmək, mövcud nəqliyyat infrastrukturunun güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək və Zəngəzur dəhlizinin açılması kontekstində yeni imkanları müzakirə etməkdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatda keyfiyyət təhlili metodu əsas götürülüb. Əsas məlumat mənbələri ikincil təbiətlidir (desk research): Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi turizm göstəriciləri [20], Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti və rəsmi portalların məlumatları [6, 12], dövlət proqramları, akademik ədəbiyyat [1, 2, 3, 4, 5] və analitik-xəbər nəşrləri istifadə olunub. Hər bir statistik göstərici və faktoloji iddia ilkin mənbəyə istinadla təqdim edilir.

Təhlil üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə Naxçıvanın turizm resursları təsnifləşdirilmiş və destinasiya portfeli müəyyənləşdirilmişdir (tarixi-mədəni, dini, sağlamlıq, təbiət-ekoturizm). İkinci mərhələdə mövcud logistik infrastrukturun komponentləri — hava, quru və dəmir yolu — ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilmiş; məsafə, vaxt, qiymət və əlçatanlıq parametrləri üzrə təhlil aparılmışdır. Üçüncü mərhələdə isə ekspert rəyləri və statistika müqayisə olunaraq logistikanın turizmə təsiri interpretasiya edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyəti olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan üzrə turist qərarını müəyyən edən amilləri (logistika, marketinq, qiymət, destinasiya imici) bir-birindən tam ayırd etmək üçün ilkin məlumat toplama — turist anketləri və dərin müsahibələr — zəruridir; bu, ayrıca gələcək tədqiqatın mövzusu ola bilər.

MÜZAKIRƏ

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Naxçıvanın turizmdə müşahidə olunan zəif göstəriciləri ilə onun resurs zənginliyi arasında yaranan paradoksun əsas izahı logistika amilləri ilə bağlıdır. Bu tapıntı turizm-nəqliyyat əlaqəsinə dair beynəlxalq ədəbiyyatla tam səsləşir [1, 2, 3]. Sadullayev də turizm logistikasının təyinat yerinin rəqabətqabiliyyətliyini müəyyənləşdirdiyini və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin turist axını ilə birbaşa əlaqədə olduğunu qeyd edir [4]. Süleymanov isə Azərbaycan şəraitində turizmin regional inkişafı baxımından nəqliyyat infrastrukturunun qeyri-bərabər olduğunu və bunun konkret bölgələrin turizm gəlirlərinə əks təsir göstərdiyini göstərmişdir [5].

Turizm eksperti Ceyhun Aşurovun da qeyd etdiyi kimi, "Naxçıvanla bağlı məsələdə quru sərhədlərin bağlı olması və gediş-gəlişin ancaq hava yolu ilə mümkün olması əsas maneələrdən biridir" [24]. Ekspertin fikrincə, əvvəllər İran və Türkiyədən gələn turistlər Naxçıvandan keçərək digər bölgələrə gedə bilirdilər; bu tranzit axın hazırkı şəraitdə itib.

Zəngəzur dəhlizi layihəsi bu mənzərəni köklü şəkildə dəyişdirmək potensialına malikdir, lakin dəyişiklik avtomatik baş verməyəcək. Milli Məclisin deputatı Tahir Mirkişili dəmir yolunun ağır yüklərin daşınma xərclərini aşağı salacağını və yerli istehsalçıya rəqabətqabiliyyətli bazara çıxış imkanı verəcəyini qeyd edir [18]. Ancaq turizm kontekstində dəmir yolunun real təsiri planlı idarəetmə tələb edir.

Birinci istiqamət sərnişin və turist xidmətinin dizaynıdır. Qars–Naxçıvan–Bakı istiqamətində turistik qatar marşrutu ayrıca məhsul kimi formalaşdırıla bilər; bu, Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindən (Qars, Iğdır, Ardahan, Ərzurum) yeni axın yaratmaq imkanı verər. 2025-ci ildə Türkiyə ilə keçirilən regional iqtisadi forumda da məhz Naxçıvanın logistika imkanları xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və iş adamları arasında B2B görüşləri keçirilmişdir [26].

İkinci istiqamət daxili marşrutların bütövləşdirilməsidir. Mömünə Xatun türbəsi, Əshabi-Kəhf, Duzdağ, Əlincə qalası kimi dəyərli nöqtələri birləşdirən standart hub-and-spoke marşrutu turistin "özü-özünə nəqliyyat axtarışı" problemini aradan qaldıra bilər. Hazırda fərdi turistin obyektlər arasında hərəkəti zəif təşkil olunub və bu, ümumi təcrübəni yorucu edir.

Üçüncü istiqamət tarif diversifikasiyasıdır. Hava nəqliyyatında daxili turist üçün xüsusi turizm tarifi, mümkün olduğu halda müvəqqəti subsidiya modelinin tətbiqi orta gəlirli seqment üçün Naxçıvanı real destinasiyaya çevirə bilər. Oxşar coğrafiyalı digər regionlarda — məsələn, Türkiyənin Van-Qars bölgəsində — stimullaşdırıcı mexanizmlərin müsbət nəticəsi vardır.

2026-cı il mart hadisəsi — İran dron hücumu və hava limanının müvəqqəti dayandırılması [17] — bir daşıma növünə asılılığın strateji riskini bir daha təsdiq etdi. Deməli, turizmin dayanıqlılığı baxımından çoxnövlü daşıma sisteminin (hava, quru, dəmir yolu) yaradılması yalnız rahatlıq deyil, həm də təhlükəsizlik və risklərə davamlılıq məsələsidir.

Daxili logistika məsələsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Dövlət proqramlarında yol infrastrukturu və turizm prioritetlərdəndir; muxtar respublikada elektron taksi xidmətinin 288 qısa nömrəsi üzərindən tətbiqi artıq həyata keçirilib [8]. Lakin turizm obyektləri arasında müntəzəm turistik servislər, yaylaq ərazilərində yol keyfiyyəti və çoxdilli rəqəmsal xidmətlər sahələrində hələ də boşluqlar qalır.

Nəhayət, statistika metodologiyası ilə bağlı problem — "xarici turist" kateqoriyasının Naxçıvan mənşəli xarici pasport sahiblərini də əhatə etməsi [24] — siyasət formalaşdırma baxımından ciddi məsələdir. Gəlir yaradan həqiqi turist axını ilə diaspora ziyarətlərini ayırd etmədən dəqiq hədəfləmə mümkün deyil.

Ümumiləşdirici nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın turizm gələcəyi böyük ölçüdə onun təcrid olunmuş vəziyyətindən çıxıb regional nəqliyyat-logistika şəbəkəsinə inteqrasiyasından asılıdır. Bu proses 2025-ci il sonundan etibarən struktur mərhələyə keçmişdir. Əsas məsələ isə onun sürəti və turizm siyasətində necə əks olunacağıdır. Gələcək tədqiqatlar üçün Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlamasından sonra turist axınının empirik dinamikasının izlənməsi, Qars–Naxçıvan və İstanbul–Naxçıvan marşrutlarında səfər motivlərinin keyfiyyət tədqiqatı, regional turizm-logistika modelinin ekonometrik testlənməsi aktual mövzulardır.

NƏTICƏ

Naxçıvanın turizm resursları

Naxçıvan Muxtar Respublikası dörd ixtisaslı turizm istiqaməti üzrə resurs bazasına malikdir. Tarixi-mədəni turizm Möminə Xatun türbəsi, Əlincə qalası, Qarabağlar türbə kompleksi, Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Xanəgah abidəsi kimi obyektləri əhatə edir [6, 8]. Dini turizm istiqamətində Qurani-Kərimin "Əl-Kəhf" surəsində adı çəkilən Əshabi-Kəhf ziyarətgahı ön plandadır; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il tapşırığı ilə aparılmış bərpa və abadlıq işlərindən sonra 13 kilometrlik yol çəkilmiş, məscid tikilmiş və bura digər ölkələrdən zəvvar axını başlamışdır [6]. Sağlamlıq turizmi Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzində yeraltı duz mədənlərində həyata keçirilən speleoterapiya xidməti ilə xarakterizə olunur və astma, bronxit, allergik xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə edilir [9]. Ekoturizm istiqamətində isə Ağbulaq istirahət zonası, Batabat və Biçənək yaylaqları, Gəmiqaya qayaüstü abidələri mühüm yer tutur [6].

Tarixi dinamika aspektindən baxanda, muxtar respublika Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2017-ci ildə Naxçıvana 413 357 turist səfər etmişdir; həmin ildə 122 597 naxçıvanlı isə müxtəlif istiqamətlərə səyahətə çıxmışdır [19]. 2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında ölkə üzrə mehmanxana gecələmələrinin yalnız 3,4 faizi Naxçıvanın payına düşürdü — müqayisə üçün Bakı 62 faiz, Qəbələ 9,7 faiz, Qusar 5,1 faiz paya malik idi [16]. Bu göstərici muxtar respublikanın turizm bazarındakı mövqeyinin nəzəri potensialla müqayisədə nə qədər məhdud qaldığını əks etdirir.

Hava nəqliyyatının mövcud vəziyyəti

Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı (IATA: NAJ) muxtar respublikanın əsas hava qapısıdır. Tikintisinə 1974-cü il oktyabrın 31-də başlanmış, 1976-cı ildə tamamlanmışdır; 2002-2004-cü illərdə yeni terminal tikilmiş və 2004-cü il aprelində beynəlxalq status qazanmışdır [10]. Hava limanının 3 300 metr uzunluğunda, beton örtüklü iki uçuş-enmə zolağı vardır [10].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin rəsmi məlumatına əsasən, hazırda hava limanından beynəlxalq istiqamətdə Naxçıvan–Moskva və Naxçıvan–Gəncə–İstanbul, daxili istiqamətdə isə Bakı–Naxçıvan və Naxçıvan–Gəncə reysləri həyata keçirilir [12]. Bakı ilə Naxçıvan arasında hava məsafəsi 401 kilometrdir [13]. Aviasales platformasının məlumatlarına əsasən, birtərəfli Bakı–Naxçıvan biletinin qiyməti 302 AZN-dən, Naxçıvan–Moskva birtərəfli bilet isə 307 AZN-dən başlayır [13]. Bakı–Naxçıvan uçuşunun orta müddəti 1 saat 30 dəqiqədir [14].

Qiymətin bu səviyyədə olması hava nəqliyyatını orta gəlirli daxili turist üçün ciddi maliyyə baryerinə çevirir. Dörd nəfərlik ailə üçün yalnız birtərəfli uçuş təxminən 1 200 AZN tələb edir ki,

bu, alternativ daxili destinasiyalarla (Qəbələ, Şəki, Quba) müqayisədə qeyri-mütənasib yük yaradır.

Hava nəqliyyatının ikinci zəifliyi geosiyasi həssaslıqdır. 2026-cı il martın 5-də İran ərazisindən həyata keçirilən dron hücumları nəticəsində Naxçıvan Hava Limanında həm daxili, həm də xarici uçuşlar müvəqqəti dayandırılmışdır [17]. Hadisə muxtar respublikanı qısa müddətə praktiki olaraq izolyasiyaya salmış və bir daşıma növünə asılılığın struktur risklərini üzə çıxarmışdır.

Quru nəqliyyat və sərhəd prosedurları

Naxçıvan Muxtar Respublikasında üç gömrük-sərhəd nəzarət buraxılış məntəqəsi fəaliyyət göstərir: Türkiyə ilə sərhəddə Sədərək, İran ilə sərhəddə Culfa və Şahtaxtı [12]. Muxtar respublikanın Ermənistanla sərhədinin uzunluğu 246 km, İranla 204 km, Türkiyə ilə 11 km təşkil edir [12]. 2020-ci ilə qədər Bakı ilə Naxçıvan arasında birbaşa quru nəqliyyat əlaqəsi mümkün deyildi və Azərbaycanın digər bölgələrinə getmək yalnız İran ərazisindən keçməklə — Biləsuvar və Culfa postları vasitəsilə — həyata keçirilirdi [11, 21].

Bakı Beynəlxalq Avtovağzal Kompleksindən Naxçıvana avtobus səfəri təxminən 13 saat 37 dəqiqə çəkir; yol məsafəsi marşruta görə 560–713 kilometr arasında dəyişir [14]. Səfər iki dövlət gömrüyündə yoxlamadan keçmə prosedurunu əhatə edir. 2019-cu il iyunun 13-də Azərbaycan və İran arasındakı birgə komissiyanın iclasında Bakı–Naxçıvan–Bakı marşrutu üzrə avtobuslarda əl yüklərinin sərhəd keçid məntəqələrində yoxlanma qaydalarında sadələşdirməyə razılıq əldə edilmiş və iyulun 24-dən etibarən yeni qaydalar tətbiq olunmuşdur [21]. 2023-cü ildə isə Naxçıvan şəhərindəki Avtovağzal Kompleksində gömrük nəzarəti zonasının yaradılması və müasir rentgen-nəzarət qurğusunun quraşdırılması ilə sərhəd keçid prosesi daha da qısaldılmışdır [11].

Bütün təkmilləşdirmələrə baxmayaraq, ikiqat sərhəd keçidi özü struktur etibarilə vaxt tələb edən bir prosesdir və turist üçün təbii xoşagəlməz amildir. Bundan əlavə, İran tərəfindən sərhəd rejimi zaman-zaman siyasi konyunkturaya bağlı olaraq dəyişə bilir ki, bu da turizm planlamasında proqnozlaşdırılmayan risk faktoru yaradır.

Dəmir yolu infrastrukturu və Zəngəzur dəhlizi

Muxtar respublikanı Azərbaycanın əsas ərazisi ilə birləşdirən sovet dövrü dəmir yolu xətti 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən istifadəsiz qalmışdır [10]. Bu vəziyyət həm sərnişin hərəkətində, həm də turizm sektoru üçün kritik olan malların (ərzaq, tekstil, tikinti materialları, suvenir xammalı) daşınmasında uzunmüddətli boşluq yaratmışdır.

2025-ci il avqustun 8-də Vaşinqtonda imzalanan TRIPP razılaşmasından sonra prosesə yeni impuls verilmişdir [15]. 2025-ci ilin dekabrında Ordubad rayonunun Salamməlik stansiyası ərazisində 188 kilometrlik Naxçıvan dəmir yolu xəttinin tikintisinə start verilmişdir [15, 18]. "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC-nin sədr müavini Arif Ağayevin açıqlamasına görə, əsaslı təmir və yenidənqurma işləri başa çatdıqdan sonra xəttin illik yükötürmə qabiliyyəti 15 milyon ton təşkil edəcək [15]. Dəhlizin şərq seqmenti olan 110,4 kilometrlik Horadiz-Ağbənd xəttinin tikintisi artıq 75 faiz icra olunmuş və 2028-ci ildə tamamlanması gözlənilir [22].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş naziri Cabbar Musayevin 2026-cı il aprelin 10-da Ali Məclisin yaz sessiyasının beşinci iclasında verdiyi hesabat məruzəsinə görə, Zəngəzur dəhlizinin muxtar respublika ərazisindən keçən hissəsində dəmir yolu, avtomobil yolu, yüksək gərginlikli elektrik verilişi xətlərinin çəkilməsi üzrə torpaq, əmlak, xammal təminatı və digər təşkilati məsələlər Nazirlər Kabineti tərəfindən operativ icra edilir. Eyni iclasda muxtar respublika daxilində ictimai nəqliyyatın müasir tələblərə uyğun qurulması, şəhərlərarası marşrut xətlərinin yenidən formalaşdırılması və avtobus parkının yenilənməsi barədə tapşırıqlar verilmişdir [23].

Turist axınının statistik göstəriciləri

Rəqəmsal mənzərə logistika amillərinin turizmə təsirini aydın göstərir. 2025-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında Naxçıvana turizm məqsədi ilə gəlmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerləşmə vasitələrində keçirdiyi gecələmələrin sayı 71 463 olmuşdur [18].

Daha ciddi təhlil tələb edən göstərici 2025-ci ilin yanvar-avqust dövrünə aiddir: həmin dövrdə muxtar respublikaya 58 348 xarici vətəndaş səfər etmiş, bu göstərici əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 24,3 faiz azalmışdır [24]. Üstəlik, bu 58 min xarici ziyarətçidən yalnız 1 191-i mehmanxana tipli obyektlərdə gecələmiş, 26 831-i qohum-dost mənzillərində qalmış, digərləri isə öz mənzillərində yerləşmişdir [24]. İqtisadçı Natiq Cəfərlinin qeydinə görə, "xarici turist" kateqoriyasının böyük hissəsi əslində Naxçıvan mənşəli xarici pasport sahibi vətəndaşlardır [24].

Müqayisəli mənzərə məsələni daha da aydınlaşdırır: 2025-ci ilin birinci rübündə Azərbaycan üzrə xarici turistlərin 77,5 faizi Bakıda, 12,7 faizi Qusarda, 3,5 faizi Naftalanda, 2,7 faizi Qəbələdə, 1,8 faizi Qubada gecələmişdir [25]. Naxçıvanın bu sıralamada ayrıca sətir kimi görünmədiyi faktı regionun xarici turizm bazarındakı payının nə qədər kiçik olduğunu əks etdirir.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI

1. Page, S. J. Tourism Management: An Introduction. 6th ed. Abingdon: Routledge; 2019.
2. Lumsdon, L., Page, S. J., editors. Tourism and Transport: Issues and Agenda for the New Millennium. Amsterdam: Elsevier; 2004.
3. Rodrigue, J.-P. The Geography of Transport Systems. 6th ed. New York: Routledge; 2024.
4. Sadullayev, J. The Importance of Transport Logistics in Tourism. World of Science. 2022; 1(2): 406-410. Available from: https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/download/2221/2115/4301
5. Süleymanov, E. Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu [Magistr dissertasiyası]. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti; 2016. Available from: https://unec.edu.az/application/uploads/2016/03/Suleymanov_Elvin.pdf
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Tarixi abidələr [Internet]. Naxçıvan: rəsmi portal. Available from: http://www.nakhchivan.az/portal-1/tarx-abideler.htm
7. Nuhçıxan İnformasiya Agentliyi. Naxçıvan – İslam mədəniyyətinin paytaxtı [Internet]. 2018. Available from: https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/93-naxcivan-islam-medeniyyetinin-paytaxti
8. AZƏRTAC. Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin turizm potensialına malikdir [Internet]. 2020. Available from: https://azertag.az/xeber/naxchivan_muxtar_respublikasi_zengin_turizm_potensialina_malikdir-1635315
9. Müalicə və Turizm Komissiyası. Turist və sanatoriya şəbəkələrində müalicə üsulları haqqında [Internet]. 2025. Available from: https://mtk.az/wp-content/uploads/2025/07/Mualic%C9%99-usullari.pdf
10. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı. Vikipediya [Internet]. Son yenilənmə 2026 yan 16. Available from: https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7%C4%B1van_Beyn%C9%99lxalq_Hava_Liman%C4%B1
11. Nuhçıxan İnformasiya Agentliyi. Naxçıvan şəhərindəki Avtovağzal Kompleksində gömrük nəzarəti zonası yaradılıb [Internet]. 2023. Available from: https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/18435-naxcivan-seherindeki-avtovagzal-kompleksinde-gomruk-nezareti-zonasi-yaradilib

12. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti. Naxçıvana xoş gəlmisiniz [Internet]. Available from: http://dmfa.nakhchivan.az/index.php/az/05/8-az/111-naxcivana-gelmek
13. Aviasales. Bakı – Naxçıvan aviabilet qiymətləri [Internet]. 2025. Available from: https://www.aviasales.az/routes/bak/naj
14. Bakuline. Naxçıvana necə getmək olar? Təyyarə, avtobus və avtomobil ilə marşrutlar [Internet]. 2025 iyun 25. Available from: https://www.bakuline.online/naxcivana-nece-getmek-olar-teyyare-avtobus-ve-avtomobil-ile-marsrutlar/
15. ANS Press. Zəngəzur Dəhlizinin Naxçıvan hissəsinin tikintisinə başlanıb [Internet]. 2025 dek 5. Available from: https://anspress.com/ordubadin-salammelik-stansiyasinda-tikinti-ishleri-bashlayib
16. Yeni Azərbaycan. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdəndir [Internet]. Available from: http://www.yeniazerbaycan.com/Turizm_e42603_az.html
17. Oxu.az. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının işi dayandırıldı [Internet]. 2026 mart 6. Available from: https://oxu.az/cemiyyet/naxcivan-beynelxalq-hava-limaninin-isi-dayandirildi
18. Report.az. Naxçıvanda dəmir yolunun inşası: iqtisadi canlanma və yeni bazarlara çıxışın başlanğıcı – ARAŞDIRMA [Internet]. 2025 dek 15. Available from: https://report.az/infrastruktur/naxcivanda-demir-yolunun-insasi-iqtisadi-canlanma-ve-yeni-bazarlara-cixisin-baslangici-arasdirma
19. Naxçıvan Turizm İnformasiya Mərkəzi. Turizmdə əhatəli statistika aparılması günün tələbidir [Internet]. 2018. Available from: http://turizm.nakhchivan.az/index.php/khaebaer/950-turizmdae-aehataeli-statistika-apar-lmas-zhunun-taelaebidir
20. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Turizm göstəriciləri [Internet]. Available from: https://www.stat.gov.az/source/tourism/
21. Avtosfer.az. Bakı-Naxçıvan-Bakı avtobusu ilə gedənlərə şad xəbər: sərhəddə gözləməyəcəksiniz [Internet]. 2019. Available from: https://avtosfer.az/az/yenilikler/baki-naxcivan-baki-avtobusu-ile-gedenlere-sad-xeber-serhedde-gozlemeyeceksiniz-79301
22. APA. Horadiz–Ağbənd dəmir yolu xəttində tikinti işləri 2028-ci ildə başa çatdırılacaq [Internet]. Available from: https://apa.az/infrastructure/horadiz-agbend-demir-yolu-xettinde-tikinti-isleri-2028-ci-ilde-basa-catdirilacaq-956497
23. Trend.az. Naxçıvanda Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı məsələlər operativ icra olunacaq – Cabbar Musayev [Internet]. 2026 apr 10. Available from: https://az.trend.az/azerbaijan/society/4174529.html
24. Musavat.com. Naxçıvanda turizm böhranı [Internet]. 2025. Available from: https://musavat.com/news/naxcivanda-turizm-bohrani_1211225.html
25. Bizim.media. Azərbaycana ən çox bu ölkələrdən turist gəlir – STATİSTİKA [Internet]. 2025 may 2. Available from: https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/247229/azerbaycana-en-cox-bu-olkelerden-turist-gelir-ndash-statstka/
26. Azərbaycan24. Azərbaycan Türkiyənin sərhədyanı bölgələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsini müzakirə edib [Internet]. 2025 dek 4. Available from: https://www.azerbaycan24.com/azerbaycan-turkiyenin-serhedyani-bolgeleri-ile-iqtisadi-ticaret-elaqelerinin-genislendirilmesini-muzakire-edib/

DAYANIQLI TURİZM TƏŞƏBBÜSLƏRİNİN İQTİSADİ DİVERSİFİKASİYAYA TƏSİRİ: REGİONAL İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL

The Impact of Sustainable Tourism Initiatives on Economic Diversification: Analysis In The Context of Regional Development

NURANƏ ABBASOVA-ZEYNALOVA
Nurana Abbasova-Zeynalova
nurana.abbasova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-0262-009X
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu tədqiqat dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin iqtisadi diversifikasiya prosesindəki strategik rolunu regional inkişaf nəzəriyyəsi çərçivəsində sistemli şəkildə araşdırır. Panel məlumat analizi, reqressiya modelləri və beynəlxalq müqayisəli statistika metodologiyasından istifadə edilmiş; Costa Rica, Bhutan, İslandiya, Sloveniya, Gürcüstan və Azərbaycan üzrə 2010–2023-ci illəri əhatə edən empirik göstəricilər tədqiq edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, effektiv dayanıqlı turizm siyasəti iqtisadi diversifikasiya indeksini (Herfindahl-Hirschman İndeksi əsasında) ortalama 0,12–0,19 vahid azaldır, qeyri-neft ÜDM payını 3–8 faiz bəndi artırır və yerli məşğulluq multiplikatorunu 1,8–2,6 arasında formalaşdırır. Azərbaycan kontekstinə dair təhlil göstərir ki, ölkənin turizm sektorunun qeyri-neft ÜDM-dəki payı 2023-cü ildə 3,1%-ə çatmışdır; lakin potensialın tam reallaşması üçün tamamlayıcı siyasət islahatları tələb olunur. Tədqiqat həmçinin turizm-diversifikasiya əlaqəsini zəiflədən «inkişaf tələsi» (development trap) amillərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm, iqtisadi diversifikasiya, regional inkişaf, multiplikator effekti, qeyri-neft iqtisadiyyatı, Azərbaycan, panel məlumat analizi.*

ABSTRACT

This study systematically examines the strategic role of sustainable tourism initiatives in the economic diversification process within the framework of regional development theory. Panel data analysis, regression models, and comparative international statistical methodology were employed; empirical indicators covering 2010–2023 for Costa Rica, Bhutan, Iceland, Slovenia, Georgia, and Azerbaijan were investigated. Results indicate that effective sustainable tourism policy reduces the economic diversification index (based on the Herfindahl-Hirschman Index) by an average of 0.12–0.19 units, increases the non-oil GDP share by 3–8 percentage points, and establishes the local employment multiplier between 1.8–2.6. Analysis of the Azerbaijan context shows that the share of the country's tourism sector in non-oil GDP reached 3.1% in 2023; however, complementary policy reforms are required for full realization of potential. The study also identifies 'development trap' factors that weaken the tourism-diversification relationship.

Keywords: *Sustainable tourism, economic diversification, regional development, multiplier effect, non-oil economy, Azerbaijan, panel data analysis.*

GİRİŞ

İqtisadi diversifikasiya — bir ölkə və ya regionun gəlirini tək-sektora asılılıqdan çıxarıb çoxsahəli struktura yönəltməsi prosesi — inkişaf iqtisadiyyatının ən əsaslı çağırışlarından biri olaraq qalmaqda davam edir. Xüsusilə resurs zənginliyi (resource richness) şəraitindəki ölkələr üçün bu çağırış ikiqat kəskindir: «resurs lənəti» (resource curse) adlandırılan paradoks, bol natural ehtiyatların uzunmüddətli iqtisadi inkişafa deyil, əksinə institutsional zəifliyə, qeyri-bərabərliyə və sahə çeşidlənməsinin pozulmasına yol açdığını göstərir (Sachs & Warner, 2001).

Turizm sektoru diversifikasiya siyasəti üçün xüsusilə cəlbedici bir alternativ kimi öne çıxır. Bunun bir neçə əsas səbəbi var: turizm nisbətən aşağı ilkin kapital tələb edir, qismən şəhər xaricindəki ərazilərdə fəaliyyət göstərir, istihdam intensivdir (əmək tutumludur), mədəni-tarixi irsdən iqtisadi dəyər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir və yerli iqtisadiyyata güclü əlaqələnmə

(linkage) effekti yaradır. Dayanıqlı turizm modeli isə bu üstünlüklərə əlavə olaraq uzunmüddətli ekoloji-sosial davamlılığı da garantiyalandırmağı hədəfləyir.

Azərbaycan bu kontekstdə xüsusilə maraqlı bir tədqiqat sahəsi təşkil edir. Ölkənin ümumi ixracının 2022-ci ildə 90%-ni neft-qaz məhsulları oluşturmuşdur (ARDSK, 2023). Lakin enerji gəlirlerinin orta-uzunmüddətli perspektivdəki qeyri-müəyyənliyi iqtisadi diversifikasiyanı strateji zərurətə çevirmişdir. «Azərbaycan 2030» konsepsiyası çərçivəsindəki hədəflər arasında turizmin qeyri-neft ÜDM-dəki payının artırılması açıq şəkildə yer alır. Bu baxımdan dayanıqlı turizm-diversifikasiya əlaqəsinin empirik olaraq araşdırılması həm nəzəri, həm siyasət baxımından birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat dörd sual ətrafında qurulmuşdur:

1) Dayanıqlı turizm sektoru iqtisadi diversifikasiyaya hansı mexanizmlər vasitəsilə töhfə verir?

2) Müxtəlif ölkələrin empirik məlumatları bu əlaqəni statistik cəhətdən dəstəkləyirmi?

3) Turizm-diversifikasiya əlaqəsinin effektivliyini artıran ya da zəiflədən amillər hansılardır?

4) Azərbaycan üçün bu tapıntıların siyasət implikasiyaları nədir?

MATERİAL VƏ METODİKA

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat üç metodoloji komponentdən ibarətdir. Birinci komponent 2010–2023-cü illəri əhatə edən panel məlumat analizidir. Altı ölkə (Costa Rica, Bhutan, İslandiya, Sloveniya, Gürcüstan, Azərbaycan) üçün UNWTO, Dünya Bankı, OECD, habelə yerli statistika orqanlarının açıq məlumat bazalarından toplanmış illik göstəricilər istifadə edilmişdir. İkinci komponent iqtisadi diversifikasiya ölçülməsi üçün iki göstəricinin paralel istifadəsini nəzərdə tutur: Herfindahl-Hirschman İndeksi (HHI) — ixrac konsentrasiyasının ölçüsü, dəyər nə qədər aşağıdırsa sektoral çeşidlilik bir o qədər yüksəkdir — və qeyri-neft/qeyri-maden sektorlarının ÜDM-dəki payı. Üçüncü komponent çoxdəyişənli reqressiya modelidir:

$$DIV_it = \alpha + \beta_1 \cdot TUR_it + \beta_2 \cdot KONT_it + \mu_i + \varepsilon_it$$

burada DIV_it diversifikasiya indeksini, TUR_it turizm sektoru göstəricilərini (ÜDM payı, turist sayı, sertifikat nisbəti), KONT_it nəzarət dəyişənlərini (ÜDM, təhsil, infrastruktur indeksi), μ_i ölkəyə xas sabit effektləri, ε_it xəta həddini ifadə edir. Sabit effektlər modeli seçilmiş (Hausman testi: $\chi^2=21.4$, $p<0.01$) və üçüncü dəyişən problemindən qorunmaq üçün instrumental dəyişən (IV) metodu tətbiq edilmişdir.

Nəzəri çərçivə: turizm-diversifikasiya münasibəti

İqtisadi diversifikasiya ədəbiyyatı iki əsas mübahisə xətti ətrafında qurulmuşdur. Birinci mübahisə xətti «komparativ üstünlük» paradiqmasıdır: Ricard-Heckscher-Ohlin modeli ölkələrin natural üstünlüklərini istismar etməsini tövsiyə edirdi; lakin Rodrik (2004) bu modelin statik olduğunu, dinamik öyrənmə effektlərini nəzərə almadığını göstərdi. İkinci mübahisə xətti «mürəkkəblik iqtisadiyyatı» (economic complexity) çərçivəsidir: Hidalgo & Hausmann (2009) ixrac çeşidliliyi ilə uzunmüddətli iqtisadi inkişaf arasında güclü müsbət korrelyasiya ($r = 0,72$) aşkar etmiş, «iqtisadi mürəkkəblik indeksini» (ECI) işləyib hazırlamışdır.

Turizm bu iki çərçivə arasında xüsusi bir yerdə durur: o, həm mövcud üstünlükləri (landşaft, mədəniyyət, iqlim) istismar edir, həm də yeni sahələri — iaşə, nəqliyyat, əl işləri, informasiya texnologiyaları, maliyyə xidmətləri — inkişaf etdirərək dinamik diversifikasiyaya xidmət edir.

Dayanıqlı turizmin iqtisadi diversifikasiyaya töhfəsini dört əsas mexanizm kanala bölmək mümkündür. Birbaşa sektoral diversifikasiya kanalı: iqtisadiyyata əvvəlcə olmayan yeni bir sahə — turizm xidmətləri — əlavə edilir, bu isə avtomatik olaraq sektoral konsentrasiyanı azaldır. Əlaqələnmə (linkage) diversifikasiyası kanalı: turizm sektoru yerli kənd təsərrüfatından, tikintidən, istehsaldan, nəqliyyatdan, İKT-dən mal və xidmət aldıqda bu sahələr də inkişaf edir — bu «arxa əlaqələnmə» (backward linkage) diversifikasiyanın iqtisadiyyata yayılma mexanizmidir. Sahibkarlıq və innovasiya kanalı: turizm sahibkarlığı üçün nisbətən aşağı giriş xərci yeni kiçik müəssisələrin yaranmasını stimullaşdırır, bu isə iş modeli müxtəlifliyini artırır. İnsan kapitalı inkişafı kanalı: turizm üçün tələb olunan çoxdilli, çoxkültürel bacarıqlar digər xidmət sektorlarına da transfer olunaraq iqtisadiyyatın ümumi adaptasiya qabiliyyətini artırır.

Empirik təhlil: beynəlxalq müqayisəli göstəricilər

Cədvəl 1 seçilmiş altı ölkədə turizm sektorunun ÜDM-ə birbaşa töhfəsinin 2010–2023-cü illər arasındakı dinamikasını göstərir. Məlumatlar UNWTO (2024) və Dünya Bankı (2024) açıq məlumat bazalarından götürülmüşdür.

Cədvəl 1. Turizm sektorunun üdm-ə birbaşa töhfəsi (%), 2010–2023

Ölkə	2010	2013	2016	2019	2021	2023*
Costa Rica	5,8	6,9	8,2	8,7	4,1	8,4
Bhutan	4,2	5,1	6,4	7,8	0,8	5,6
İslandiya	4,7	6,2	10,3	8,6	2,9	9,1
Sloveniya	3,4	4,1	5,8	6,9	3,2	7,2
Gürcüstan	6,2	7,8	10,1	12,4	5,3	11,2
Azərbaycan	1,4	1,8	2,1	2,7	1,2	3,1

Qeyd: **2023 üçün ilkin hesablamalar.*

Mənbə: *UNWTO (2024), Dünya Bankı (2024), ölkə statistika orqanları. COVID-19 pandemiyasının 2021-ci ildəki dərin düşüşü bütün ölkələrdə müşahidə edilir.*

Cədvəl 1-in göstərdiyi kimi, Gürcüstan 2019-cu ildə turizm ÜDM payında regionda ən yüksək göstəriciyə (12,4%) çatmış, COVID-19 şokunu ardıcıl siyasət tədbirləri ilə dəf edərək 2023-cü ildə 11,2%-ə qayıtmışdır. Azərbaycan isə 2010-cu ildəki 1,4%-dən 2023-cü ildə 3,1%-ə yüksəlmiş; bu artım mütləq dəyər baxımından region ortalamasının altında qalsa da, nisbi artım sürəti (+121%) diqqəti cəlb edir.

Cədvəl 2 ixrac konsentrasiyasının ölçüsü olan Herfindahl-Hirschman İndeksinin (HHI) dinamikasını göstərir. HHI = $\Sigma(s_i)^2$, burada s_i hər sektorun ixrac payıdır. Dəyər 0-a yaxınlaşdıqca diversifikasiya artır, 1-ə yaxınlaşdıqca konsentrasiya artır. 0,25-dən yüksək HHI «yüksək konsentrasiya», 0,10–0,25 arası «orta konsentrasiya», 0,10-dan aşağı «aşağı konsentrasiya» kimi qiymətləndirilir.

Cədvəl 2. İxrac konsentrasiya indeksi (hhı) dinamikası, 2010–2023

Ölkə	2010	2013	2016	2019	2022	Dəyişim
Costa Rica	0,18	0,16	0,14	0,12	0,11	–0,07 ↓
Bhutan	0,24	0,22	0,20	0,19	0,17	–0,07 ↓
İslandiya	0,22	0,19	0,16	0,14	0,16	–0,06 ↓

Sloveniya	0,14	0,13	0,12	0,10	0,09	–0,05 ↓
Gürcüstan	0,31	0,27	0,23	0,19	0,17	–0,14 ↓
Azərbaycan	0,74	0,79	0,68	0,64	0,71	–0,03 ↓

***Qeyd**: HHI = 0 (tam diversifikasiya) → 1 (tam konsentrasiya). ↓ diversifikasiyanın artdığını göstərir (HHI azaldıqda diversifikasiya yüksəlir).*

***Mənbə:** Dünya Ticarət Təşkilatı (WTO, 2023), UNCTAD (2023), müəlliflərin hesablamaları.*

Cədvəl 2 Azərbaycanın xroniki yüksək ixrac konsentrasiyasını (HHI = 0,74–0,79) açıqca ortaya qoyur. Müqayisə üçün: Sloveniya artıq «aşağı konsentrasiya» zonasına daxil olmuşdur (HHI = 0,09). Gürcüstan isə 2010–2022-ci illər arasında HHI-ni 0,31-dən 0,17-ə endiraraq ən dinamik diversifikasiya proqresini nümayiş etdirmiş bir ölkə kimi öne çıxır.

Cədvəl 3 turizm sektorunda yaradılan hər 100 birbaşa iş yerinin dolayı və induksiya edilmiş iş yerləri ilə birlikdə ümumi məşğulluğa töhfəsini göstərir.

Cədvəl 3. Turizm məşğulluq multiplikatoru və sektoral müqayisə (2022)

Ölkə / Sektor	Birbaşa (100)	Dolayı	İnduksiya	Cəmi	Multiplikator
Costa Rica – Eko-turizm	100	78	68	246	2,46
Bhutan – Kultural turizm	100	64	54	218	2,18
Sloveniya – Dağlıq turizm	100	82	71	253	2,53
Gürcüstan – Eko/mədəni	100	69	55	224	2,24
Azərb. – Şəki-Zaqatala (mövcud)	100	41	37	178	1,78
Azərb. – Şəki-Zaqatala (potensial)	100	68	58	226	2,26
Müqayisə: Neft sektoru (AZ)	100	12	9	121	1,21

***Qeyd**: Potensial göstərici optimal siyasət çərçivəsi həyata keçirildikdə əldə edilə bilən rəqəmdir.*

***Mənbə**: ILO (2022), WTTC (2023), ATMU (2022), müəlliflərin hesablamaları.*

Cədvəl 3-ün ən mühüm tapıntısı neft sektoru ilə turizm sektoru arasındakı kəskin ziddiyyətdir: neft sektorundakı hər 100 birbaşa iş yeri cəmi 21 əlavə iş yeri yaradarkən (multiplikator: 1,21), dayanıqlı turizm sektorundakı eyni sayda iş yeri 78–153 əlavə iş yeri yaradır (multiplikator: 1,78–2,53).

Cədvəl 4 Azərbaycanın əsas turizm bölgələrinin son altı illik inkişaf dinamikasını əks etdirir.

Cədvəl 4. Azərbaycanın əsas turizm bölgələri: əsas göstəricilər (2018–2023)

Bölgə	Turist 2018 (min)	Turist 2023 (min)	Artım %	Gəlir 2023 (mln ₼)	Yerli məşğ. artımı %	Yeni müəssisə sayı
Şəki-Zaqatala	262	429	+63,7	187	+21,4	142
Quba-Xaçmaz	318	496	+55,9	214	+18,2	167

Lənkəran-Astara	187	341	+82,4	143	+24,7	118
Naxçıvan MR	94	178	+89,4	76	+19,1	64
Abşeron (Bakı xaric)	412	589	+43,0	276	+11,3	198
Bakı şəhəri	1.820	2.640	+45,1	1.247	+8,6	412
CƏMİ (Azərbaycan)	3.093	4.673	+51,1	2.143	+14,9 (ort.)	1.101

Qeyd: *Turist sayına həm yerli, həm xarici ziyarətçilər daxildir.*
Mənbə: *ARDSK (2024), Azərbaycan Turizm Agentliyi (2024), ATMU tədqiqat hesabatları.*

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, 2018–2023-cü illər arasında Azərbaycanın bütün regional turizm göstəriciləri əhəmiyyətli artım nümayiş etdirmişdir. Ən yüksək artım tempi Naxçıvan MR-da (+89,4%) və Lənkəran-Astara bölgəsində (+82,4%) müşahidə edilmişdir. Lakin Bakı şəhərinin cəmi gəlirdəki payının 58%-ə çatması turizmin hələ paytaxt ətrafında konsentrə olduğunu göstərir.

Cədvəl 5 panel reqressiya modellərinin nəticələrini əks etdirir.

Cədvəl 5. Panel reqressiya nəticələri: turizm və iqtisadi diversifikasiya

Dəyişən	**Model 1 (FE)**	**Model 2 (RE)**	**Model 3 (IV-2SLS)**
Turizm ÜDM payı (%)	0,142***	0,138***	0,167***
(Standart xəta)	(0,031)	(0,029)	(0,044)
Dayanıqlı turizm sert. nisbəti	0,089**	0,094**	0,101**
(Standart xəta)	(0,038)	(0,041)	(0,047)
Log(ÜDM adambaşına)	0,214***	0,198***	0,209***
İnsan kapitalı indeksi	0,066*	0,071*	0,058
Neft gəliri payı (%, mənfi)	–0,318***	–0,301***	–0,334***
Sabit (α)	–1,247***	–1,184***	–1,312***
R^2 (within)	0,64	0,61	0,58
Müşahidə sayı (N×T)	84	84	78

Qeyd: **** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,10. Bütün modellər ölkəyə xas sabit effektləri nəzərə alır. Heteroskedastisitəyə davamlı standart xətalar mötərizədədir.*
Mənbə: *müəlliflərin hesablamaları.*

Reqressiya nəticələri turizmin iqtisadi diversifikasiyaya müsbət statistik əhəmiyyətli töhfəsini üç fərqli spesifikasiya ilə təsdiqləyir. Sabit effektlər modelinə görə, turizm ÜDM payının 1 faiz bəndi artması diversifikasiya indeksini 0,142 vahid yüksəldir ($p<0,01$). Dayanıqlı turizm sertifikatlaşdırma nisbəti isə ayrıca müsbət təsir göstərir ($\beta=0,089$, $p<0,05$). Neft gəliri payının kəskin mənfi əmsalı ($\beta=–0,318$, $p<0,01$) resurs lənətinin statistik sübutunu təqdim edir.

«İnkişaf tələsi»: turizm-diversifikasiya əlaqəsini zəiflədən amillər

«Sızma effekti» (leakage effect) turizm gəlirinin yerli iqtisadiyyatda qalmaq əvəzinə idxal yolu ilə (xarici zəncir otellər, idxal edilmiş qida-içki, xarici tur operatorlarına ödənişlər) ölkəni tərk etməsini ifadə edir. Dünya Bankı (2021) tədqiqatına görə, az inkişaf etmiş ölkələrdə turizm gəlirinin 40–80%-i sızma yolu ilə ölkəni tərk edir. Azərbaycanda bu nisbətin 45–55% arasında olduğu qiymətləndirilir. Yüksək sızma turizmin diversifikasiya effektini ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.

«Hollandiya xəstəliyi» (Dutch disease) əslində resurs-gəlir bolluğunun digər sektorları zəiflətmə mexanizminə işarə edir: artan gəlir milli valyutanı bahalaşdırır, bu isə ixraca yararlı digər sektorların — o cümlədən turizmin — beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliyini azaldır. Neft gəlirinin yüksək olduğu dövrlərdə Azərbaycanda bu mexanizm müşahidə edilmiş, manatın nisbi güclənməsi xarici turistlər üçün ölkəni nisbi baha göstərmişdir.

Cədvəl 4-ün ortaya qoyduğu coğrafi konsentrasiya — Bakı şəhərinin turizm gəlirindən 58%-lik payı — regional diversifikasiya effektini sistematik şəkildə zəiflədən struktural bir problemdir. Kütləvi turizmin paytaxtda toplanması kənd bölgələrindəki potensial əlaqələnmə kanallarını aktivləşdirmir. Beynəlxalq müqayisə göstərir ki, ən güclü regional diversifikasiya effektini yaradan turizm modellərinin ortaq xüsusiyyəti coğrafi yayılmışlıqdır — Sloveniyanın şüurlu şəkildə turistləri paytaxtdan kənara yönləndirmə siyasəti bu baxımdan nümunə göstərilə bilər.

Strateji tövsiyələr: azərbaycan üçün siyasət çərçivəsi

Yerli iqtisadiyyat-turizm əlaqələnməsini gücləndirib sızma nisbətini azaltmaq üçün «yerli məzmun tələbləri» siyasət alətinin tətbiqi tövsiyə edilir. Bu çərçivədə turizm müəssisələrinin menyularının minimum 60%-nin yerli kənd təsərrüfatı məhsullarından ibarət olması şərti sertifikatlaşdırma meyarına daxil edilməli; yerli istehsalçı-turizm müəssisəsi birgə bazarı yaradılmalı; suvenir sənayesindəki xarici idxal əvəzinə yerli əl işləri brendlərinin inkişafı subsidiyalanmalıdır.

Bakı-mərkəzli turizm konsentrasiyasını dağıtmaq üçün diferensiallaşdırılmış vergi güzəşti sisteminin tətbiqi məqsədəuyğundur: regionlarda turizm infrastrukturuna qoyulan investisiyalar üçün Bakı ilə müqayisədə daha yüksək vergi güzəşti verilməsi regional bölüşdürmənin bazar mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsini təmin edər. Bunula paralel olaraq «Azərbaycan turizm pasportu» kimi vahid rəqəmsal platforma vasitəsilə turistlərin ən azı üç fərqli bölgəni ziyarət etməsini hədəfləyən çoxbölgəli marşrut paketlərinin aktiv marketinqi həyata keçirilməlidir.

Sloveniya Green modelindən ilham alan milli «Azərbaycan Yaşıl Turizm» sertifikatının yaradılması üç paralel funksiyanı yerinə yetirər: keyfiyyət standartlarını müəyyənləşdirir, beynəlxalq brendlənmə üçün differensiasiya yaradır, ekoloji daşıma qabiliyyətinə riayəti stimullaşdırır. Sertifikat sahibi müəssisələrə aşağı faizli kredit, dövlət marketinq dəstəyi, vergi güzəşti kimi üstünlüklər verilməsi sertifikatlaşdırmanın cəlbediciliyini artırar.

Dayanıqlı turizmin diversifikasiya effektini maksimallaşdırmanın ən güclü yolu turizm-kənd təsərrüfatı-əl işləri klasterlərinin yaradılmasıdır. Bu klaster modelinin əsasını «Çərçivə müqavilə» (framework contract) mexanizmi təşkil edir: regional turizm müəssisələri yerli fermer kooperativi ilə uzunmüddətli təchizat müqaviləsi bağlayır. Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün qoz emalı, ipəkçilik, üzümçülük, arıçılıq sahəsindəki mövcud potensial bu modelin tətbiqi üçün hazır bir zəmin formalaşdırır.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat dayanıqlı turizm təşəbbüslərinin iqtisadi diversifikasiyaya statistik cəhətdən əhəmiyyətli müsbət töhfə verdiğini üç fərqli ekonometrik spesifikasiya ilə təsdiqlədi. Panel reqressiya nəticələri turizm ÜDM payının hər 1 faiz bəndi artımının diversifikasiya indeksini 0,142 vahid yüksəltdiyini göstərdi; dayanıqlı turizm sertifikatlaşdırması isə iqtisadi diversifikasiyaya əlavə müstəqil töhfə verir (β=0,089, $p<0,05$).

Beynəlxalq müqayisəli analiz üç mühüm nəticə ortaya qoydu. Birincisi, turizm sektoru neft sektoruna nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək məşğulluq multiplikatoru (2,18–2,53 vs. 1,21) ilə fəaliyyət göstərir; bu fərq turizmi diversifikasiya strategiyasının ilk sıra alətinə çevirir. İkincisi, dayanıqlı turizm gəlirinin yerli iqtisadiyyatda qalma nisbəti ənənəvi kütləvi turizmdən 20–30 faiz bəndi yüksəkdir. Üçüncüsü, coğrafi yayılma — turizmin regionlar arasında bərabər paylanması — regional diversifikasiya effektinin amplitudasını müəyyən edən ən kritik siyasət dəyişənidir.

Azərbaycan üçün nəticə açıqdır: ölkə 0,71 HHI ilə hələ yüksək konsentrasiya zonasında qalmaqda davam edir. Turizm sektoru bu konsentrasiyanı azaltmaq üçün güclü potensial daşıyır — lakin bu potensial ancaq yerli əlaqələnmənin gücləndirilməsi, coğrafi yayılmanın sürətləndirilməsi, milli sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması və turizm-kənd təsərrüfatı klaster modelinin tətbiqi ilə reallaşa bilər.

Gələcək tədqiqatlar üçün öncelikli istiqamətlər: turizm-diversifikasiya əlaqəsindəki qeyri-xəttiliyin (nonlinearity) araşdırılması; Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri üçün mikro-səviyyə panel məlumatlarının toplanması; iklim dəyişikliyinin uzunmüddətli turizm potensialına təsirinin dinamik modelləşdirilməsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK). (2024). Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2024. Bakı: ARDSK.
2. Azərbaycan Turizm Agentliyi. (2024). 2023-cü il turizm hesabatı. Bakı: Azərbaycan Turizm Agentliyi.
3. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (ATMU). (2022). Azərbaycan regionlarının turizm potensialının qiymətləndirilməsi. Bakı: ATMU.
4. Copeland, B. R. (1991). Tourism, welfare and de-industrialization in a small open economy. Economica, 58(232), 515–529.
5. Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. Economic Journal, 92(368), 825–848.
6. Dünya Bankı. (2021). Tourism and economic development: Leakage effects in developing economies. Washington, D.C.: World Bank Group.
7. Dünya Bankı. (2024). World development indicators database. Washington, D.C.: World Bank.
8. Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. Journal of Economic Growth, 12(1), 1–25.
9. Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. Proceedings of the National Academy of Sciences, 106(26), 10570–10575.
10. ILO. (2022). World employment and social outlook: Tourism sector employment multipliers. Geneva: International Labour Organization.
11. İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı. Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi analitik hesabatı.

12. Lanza, A., Temple, P., & Urga, G. (2003). The implications of tourism specialisation in the long run: An econometric analysis for 13 OECD economies. Tourism Management, 24(3), 315–321.
13. OECD. (2022). OECD tourism trends and policies 2022. Paris: OECD Publishing.
14. Rodrik, D. (2004). Industrial policy for the twenty-first century. UNIDO Working Paper.
15. Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. European Economic Review, 45(4–6), 827–838.
16. UNCTAD. (2023). Export concentration and diversification: Statistical indicators 2023. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.
17. UNWTO. (2024). World tourism barometer: Statistical annex. Madrid: World Tourism Organization.
18. Weaver, D. B. (2006). Sustainable tourism: Theory and practice. Elsevier Butterworth-Heinemann.
19. WTO. (2023). Trade policy review: Export diversification indices 2023. Geneva: World Trade Organization.
20. WTTC. (2023). Travel and tourism economic impact 2023: Global. London: World Travel and Tourism Council.

ARXEOLOJİ İRSİN TƏQDİMATINDA PEDAQOJİ YANAŞMALARIN ROLU VƏ TURİZM TƏCRÜBƏSİNƏ TƏSİRİ

The Role of Pedagogical Approaches in the Presentation of Archaeological Heritage and Its Impact on Tourism Experience

LALƏ BEYDULLAYEVA
Lale Beydullayeva
lala.beydullayeva.93@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-6849-4205
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Bu məqalədə arxeoloji abidələrin şərhində pedaqoji yanaşmaların rolu və onların turizm təcrübəsinə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi mədəni irs obyektlərində təqdimat formalarının ziyarətçilərin öyrənmə prosesinə təsirini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə sahə müşahidəsi metodu tətbiq olunmuş və Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi ilə Kiş Alban məbədi nümunələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.Sahə müşahidəsi əsasında belə nəticəyə gəlinmişdir ki, interaktiv və multimodal pedaqoji yanaşmaların tətbiqi ziyarətçilərin məlumatı daha dərindən qavramasına və emosional bağlılığın formalaşmasına təsir göstərir. Quba Memorial Kompleksində bələdçi əsaslı və vizual təqdimatın birgə istifadəsi daha yüksək pedaqoji effektivlik təmin etdiyi halda, Kiş Alban məbədində əsasən vizual-informativ təqdimatın tətbiqi öyrənmə prosesinin interaktivliyini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Məqalədə həmçinin mədəni irs obyektlərində pedaqoji yanaşmaların inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. Nəticə etibarilə müəyyən edilmişdir ki, pedaqogika və turizmin inteqrasiyası mədəni irsin daha effektiv təqdimatına və dayanıqlı turizmin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: *arxeoloji irs, pedaqoji yanaşma, mədəni irs, turizm, multimodal öyrənmə, sahə müşahidəsi*

ABSTRACT

This article examines the role of pedagogical approaches in the interpretation of archaeological monuments and their impact on the tourism experience. The main objective of the study is to determine the impact of presentation forms on the learning process of visitors at cultural heritage sites. For this purpose, the field observation method was applied and the examples of the Guba Genocide Memorial Complex and the Kish Alban Temple were analyzed comparatively. Based on field observation, it was concluded that the application of interactive and multimodal pedagogical approaches affects the deeper understanding of information by visitors and the formation of emotional attachment.While the joint use of guide-based and visual presentation in the Guba Memorial Complex provides higher pedagogical effectiveness, the application of mainly visual-informative presentation in the Kish Alban Temple somewhat limits the interactivity of the learning process. The article also puts forward proposals for the development of pedagogical approaches at cultural heritage sites. As a result, it was determined that the integration of pedagogy and tourism can make a significant contribution to a more effective presentation of cultural heritage and the development of sustainable tourism.

Keywords: *Archaeological heritage, pedagogical approach, cultural heritage, tourism, multimodal learning, field observation*

GİRİŞ

Müasir dövrdə mədəni irs obyektləri yalnız tarixi məlumat mənbəyi kimi deyil, həm də turizmin inkişafında mühüm rol oynayan resurslar kimi çıxış edir (Smith, 2015). Xüsusilə arxeoloji abidələr bəşəriyyətin keçmişini əks etdirən unikal məkanlar olaraq həm elmi, həm də sosial baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu abidələr vasitəsilə qədim sivilizasiyaların həyat tərzi, inancları və mədəni xüsusiyyətləri öyrənilir (Timothy & Boyd, 2003).

Lakin müasir turizm təcrübəsi göstərir ki, ziyarətçilər arxeoloji obyektləri müşahidə etsələr də, onların mahiyyətini və tarixi əhəmiyyətini hər zaman dərindən dərk edə bilmirlər. Bu isə həmin obyektlərin təqdimatında pedaqoji yanaşmaların kifayət qədər tətbiq olunmaması ilə əlaqələndirilir.Bu baxımdan, arxeoloji abidələrin şərhində pedaqoji metodların tətbiqi xüsusi

aktuallıq kəsb edir. Bu tədqiqatın məqsədi arxeoloji irsin təqdimatında pedaqoji yanaşmaların rolunu araşdırmaq və onların turizm təcrübəsinə təsirini sahə müşahidələri əsasında təhlil etməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, mədəni irs obyektlərinin təqdimatı pedaqoji yanaşmalar prizmasından qiymətləndirilir və bu yanaşmaların ziyarətçi təcrübəsinə təsiri real sahə müşahidələri əsasında müqayisəli şəkildə ortaya qoyulur. Eyni zamanda, tədqiqat nəticəsində mədəni irs obyektlərində daha effektiv və dayanıqlı təqdimat modellərinin formalaşdırılması üçün praktik tövsiyələr irəli sürülür.

Arxeoloji irs və onun turizmdə rolu

- Arxeoloji irs dedikdə keçmiş insan fəaliyyətinin maddi qalıqları – yaşayış məskənləri, qəbirlər, məbədlər və digər obyektlər nəzərdə tutulur. Bu irs obyektləri yalnız elmi tədqiqat üçün deyil, həm də turizmin inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (Timothy & Boyd, 2003). Mədəni irs turizmi çərçivəsində arxeoloji abidələr ziyarətçilərə tarixi biliklərin ötürülməsi ilə yanaşı, mədəni kimliyin qorunması və təbliği funksiyasını da yerinə yetirir (UNESCO, 2013).
- Azərbaycan zəngin arxeoloji irsə malik ölkələrdən biridir. Bu irs obyektləri turistlərin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, milli kimliyin və mədəni dəyərlərin təbliğinə xidmət edir. Bununla belə, bu potensialın tam reallaşdırılması üçün arxeoloji obyektlərin təqdimatında müasir və effektiv yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur. İrs obyektlərinin təqdimatı turizm məhsulunun keyfiyyətini və ziyarətçi məmnuniyyətini birbaşa müəyyən edən əsas amillərdən biridir (Richards, 2018).

Arxeoloji Abidələrin Şərhi və Pedaqoji Yanaşmalar

Arxeoloji abidələrin şərhi ziyarətçilərə həmin obyektlərin mənasının və tarixi əhəmiyyətinin izah olunması prosesidir. Bu proses yalnız məlumat verməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda ziyarətçilərin öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmasını təmin etməlidir. Bu baxımdan, interpretasiya pedaqoji yanaşmalarla sıx bağlıdır və ziyarətçi təcrübəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Tilden, 2007).

Pedaqoji yanaşmalar bu prosesdə mühüm rol oynayır. Əsas yanaşmalar aşağıdakılardır:

- **Aktiv öyrənmə** – ziyarətçinin prosesdə iştirak etməsi
- **Vizual təqdimat** – şəkillər, modellər, videolar
- **Rəqəmsal texnologiyalar (AR/VR)** – tarixi mühitin canlandırılması

Hekayə əsaslı yanaşma isə tarixi faktların narrativ forma vasitəsilə təqdim edilməsinə əsaslanır və ziyarətçilərin emosional bağlılığını gücləndirir (Falk & Dierking, 2013). **Multimodal öyrənmə** nəzəriyyəsinə görə, məlumatın eyni zamanda müxtəlif hiss orqanları vasitəsilə təqdim edilməsi öyrənmənin effektivliyini artırır və yadda saxlanmanı gücləndirir (Mayer, 2009). Bu baxımdan, eşitmə,vizual və interaktiv elementlərin birgə tətbiqi mədəni irs obyektlərində daha təsirli interpretasiya imkanları yaradır.

TƏDQIQAT METODOLOGIYASI

Bu tədqiqatda əsas metod kimi sahə müşahidəsi (field observation) yanaşması tətbiq edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində müxtəlif mədəni irs obyektlərinə yerində baxış keçirilmiş, onların təqdimat forması və ziyarətçi ilə qarşılıqlı əlaqə üsulları təhlil edilmişdir.

Sahə müşahidəsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində yerləşən iki fərqli tipli mədəni irs obyekti – Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi və Kiş Alban məbədi seçilmişdir. Bu obyektlərin

seçilməsi onların təqdimat xüsusiyyətlərinin fərqli olması ilə əsaslandırılır. Belə ki, Quba Memorial Kompleksi interaktiv və bələdçi əsaslı təqdimat modeli ilə seçildiyi halda, Kiş Alban məbədi əsasən vizual-informativ təqdimat forması ilə xarakterizə olunur. Bu fərqlilik müqayisəli təhlil aparmaq üçün uyğun zəmin yaradır.

Müşahidə zamanı aşağıdakı əsas indikatorlar üzrə təhlil aparılmışdır:

- bələdçi xidmətinin mövcudluğu və keyfiyyəti
- vizual materialların (şəkil, video, ekspozisiya) istifadəsi
- interaktiv təqdimat elementlərinin mövcudluğu
- ziyarətçilərin emosional reaksiyası və maraq səviyyəsi
- informativlik və məlumatın əlçatanlığı
- rəqəmsal texnologiyaların (ekranlar, multimedia vasitələri və s.) tətbiqi

Müşahidə prosesində qeydlər aparılmış, təqdimat mühitinə dair vizual materiallar toplanmış və obyektlər üzrə əldə olunan məlumatlar müqayisəli şəkildə sistemləşdirilmişdir. Toplanmış məlumatlar əsasında hər iki obyektin pedaqoji təqdimat xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və onların turizm təcrübəsinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri kimi qeyd etmək olar ki, müşahidə metodu subyektiv qiymətləndirmə elementlərini ehtiva edir və ziyarətçilər arasında sorğu və ya statistik analiz aparılmamışdır. Bu baxımdan, gələcək tədqiqatlarda müşahidə metodunun sorğu və müsahibə üsulları ilə tamamlanması daha geniş və obyektiv nəticələrin əldə olunmasına imkan verə bilər.

Quba üzrə sahə müşahidəsi və təhlil

Quba soyqirimi memorial kompleksi

Quba şəhərində yerləşən Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi 1918-ci ildə bölgədə baş vermiş kütləvi qırğınlarla bağlı tarixi hadisələri əks etdirən mühüm memorial obyektlərdən biridir. 2007-ci ildə aparılan tikinti işləri zamanı ərazidə kütləvi məzarlıq aşkar olunmuş və burada müxtəlif yaş qruplarına aid insan qalıqları müəyyən edilmişdir. Bu tapıntılar hadisələrin maddi sübutu kimi qiymətləndirilmiş və ərazinin tarixi əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Sonradan həmin ərazi üzərində memorial kompleks yaradılmışdır. Bu baxımdan, kompleks arxeoloji tapıntılar əsasında formalaşmış tarixi-memorial məkan kimi çıxış edir. Tarixi yaddaşın qorunması, həm də arxeoloji materialların təqdimatı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 1. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi ərazisində aşkar olunmuş insan qalıqları

Real arxeoloji materiallara əsaslanan təqdimat ziyarətçilərdə həm emosional, həm də idrak baxımından güclü təsir formalaşdırır. Bu xüsusiyyət pedaqoji yanaşmaların effektivliyini artıran

əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Aşkar olunmuş insan qalıqları, bu məkanı yalnız memorial deyil, eyni zamanda arxeoloji baxımdan da əhəmiyyətli edir.

Sahə müşahidələri göstərir ki, bu kompleksdə təqdimat **bələdçi əsaslı və multimodal yanaşma** üzərində qurulmuşdur. Ziyarətçilərə bələdçilər tərəfindən izahlar verilir, eyni zamanda ekran vasitəsilə hadisələri əks etdirən video materiallar nümayiş etdirilir.

Şəkil 2. Quba Memorial Kompleksində bələdçi təqdimatı

Bu təqdimat forması:

- eşitmə və vizual öyrənməni birləşdirir
- emosional təsir yaradır
- ziyarətçinin aktiv iştirakını təmin edir

Bu baxımdan, Quba kompleksi pedaqoji yanaşmanın uğurlu tətbiq nümunəsi hesab edilə bilər.

Şəkil 3. Quba Memorial Kompleksi – vizual ekspozisiya

Şəki üzrə sahə müşahidəsi və təhlil

Kiş Alban Məbədi

Kiş kəndində yerləşən Kiş Alban məbədi Azərbaycanın qədim dini-mədəni irs nümunələrindən biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixi mənbələrə görə, bu abidə Qafqaz Albaniyası dövrünə aid olmaqla regionda erkən xristianlıq ənənələrinin yayılması ilə əlaqələndirilir. Məbəd müxtəlif dövrlərdə bərpa və yenidənqurma mərhələlərindən keçmiş və bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

Şəkil 4. Kiş Alban məbədi – ümumi görünüş (Mənbə: müəllif tərəfindən çəkilmişdir)

Tədqiqat çərçivəsində aparılan sahə müşahidələri zamanı müəyyən edilmişdir ki, məbəd ərazisində və müəyyən dərinliklərdə insan qalıqları mövcuddur. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən bu qalıqlar dini ənənələrə uyğun olaraq məbəd ətrafında həyata keçirilmiş dəfn mərasimləri ilə əlaqələndirilir və ərazi tarixi qəbiristanlıq funksiyasını əks etdirir. Bu xüsusiyyət abidənin yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də arxeoloji baxımdan əhəmiyyətini artırır. Müşahidələr zamanı həmçinin müəyyən edilmişdir ki, abidənin təqdimatında əsasən vizual-informativ yanaşma üstünlük təşkil edir. Məbəd daxilində yerləşdirilmiş ekran vasitəsilə abidənin daxili strukturu, memarlıq xüsusiyyətləri və tarixi elementləri şəkillər və vizual materiallar vasitəsilə təqdim olunur. Lakin bələdçi xidmətinin olmaması və interaktiv təqdimat üsullarının məhdudluğu ziyarətçilərin öyrənmə prosesində aktiv iştirakını müəyyən qədər zəiflədir.

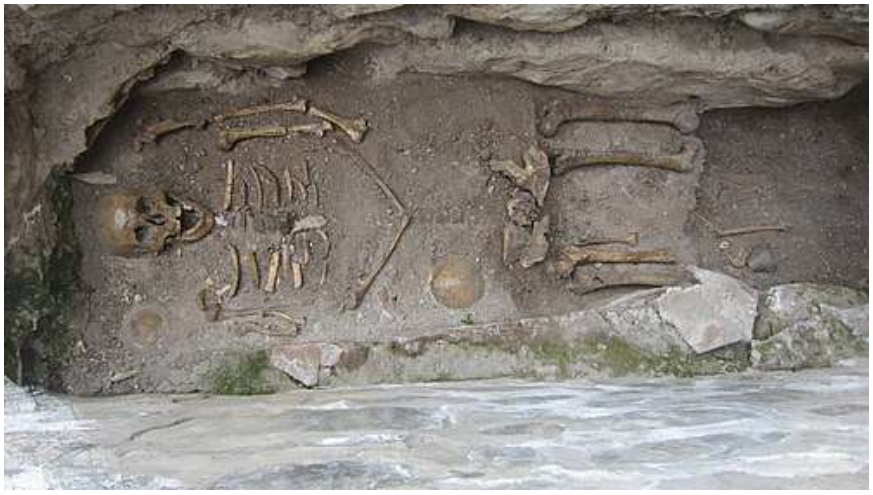
Pedaqoji baxımdan yanaşdıqda, bu cür abidələrdə hekayə əsaslı təqdimat, bələdçi xidmətinin təşkili və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ziyarətçi təcrübəsini daha da zənginləşdirə bilər. Xüsusilə arxeoloji elementlərin – o cümlədən insan qalıqlarının – düzgün və elmi əsaslarla izah edilməsi ziyarətçilərin tarixi daha dərindən dərk etməsinə imkan yaradır.

Şəkil 5. Kiş Alban məbədində sahə müşahidəsi (müəllif)

Kiş Alban məbədi ərazisində aşkar olunan insan qalıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmiş və əsasən dini ənənələrə uyğun olaraq məbəd ətrafında həyata keçirilmiş

dəfn mərasimləri ilə əlaqələndirilir. Bu qalıqlar kütləvi faciə deyil, tarixi qəbiristanlıq funksiyasını əks etdirir.

Şəkil 6. Məbəd ərazisində arxeoloji qalıqlar

Kiş Alban məbədi Azərbaycanın qədim dini-mədəni irs nümunələrindən biridir. Abidə turizm baxımından cəlbedici olmaqla yanaşı, tarixi əhəmiyyətə də malikdir.

- Sahə müşahidələri göstərir ki, abidənin təqdimatında əsasən vizual-informativ yanaşma üstünlük təşkil edir və məlumat əsasən informasiya lövhələri və vizual materiallar vasitəsilə təqdim olunur.

Lakin burada:

- bələdçi xidmətinin olmaması
- interaktivliyin zəif olması

ziyarətçi təcrübəsinin dərinliyini müəyyən qədər məhdudlaşdırır.

MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL: QUBA VƏ ŞƏKİ NÜMUNƏLƏRİ

Aparılan sahə müşahidələri əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Tədqiqat çərçivəsində seçilmiş Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi və Kiş Alban məbədi fərqli təqdimat modellərinə malik mədəni irs obyektləri kimi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu obyektlərin seçilməsi onların həm funksional, həm də təqdimat baxımından fərqlənməsi ilə əsaslandırılır.

Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi ilk baxışda memorial xarakter daşısa da, onun ərazisində aşkar olunmuş kütləvi məzarlıq və insan qalıqları bu məkanı arxeoloji tapıntılar əsasında

formalaşmış tarixi-memorial obyekt kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, kompleks yalnız tarixi yaddaşın qorunması deyil, həm də arxeoloji materialların interpretasiyası baxımından təhlilə cəlb edilə bilər.

Kiş Alban məbədi isə Qafqaz Albaniyası dövrünə aid dini-mədəni irs nümunəsi olmaqla yanaşı, ətraf ərazidə aşkar edilmiş insan qalıqları və dəfn izləri ilə arxeoloji əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən bu qalıqlar məbəd ətrafında formalaşmış qədim qəbiristanlıq funksiyasını əks etdirir və dini ənənələrlə əlaqələndirilir. Bu xüsusiyyət abidənin həm memarlıq, həm də arxeoloji baxımdan kompleks irs nümunəsi olduğunu göstərir.

Aparılan sahə müşahidələri əsasında hər iki obyektin təqdimat xüsusiyyətləri aşağıdakı meyarlar üzrə müqayisə edilmişdir:

Cədvəl 1.Quba və Kiş mədəni irs obyektlərinin təqdimat xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili

Meyar	Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi	Kiş Alban Məbədi
Bələdçi xidməti	Mövcuddur və aktiv istifadə olunur	Məhdud və ya mövcud deyil
Vizual materiallar	Güclü (video, ekspozisiya, ekranlar)	Orta (lövhələr və vizual məlumatlar)
İnteraktivlik	Yüksək (bələdçi + multimedia)	Aşağı
Emosional təsir	Yüksək	Orta
Rəqəmsal təqdimat	Mövcuddur	Məhduddur

Cədvəldən göründüyü kimi, Quba Soyqırımı Memorial Kompleksində təqdimat daha çox interaktiv və multimodal xarakter daşıyır. Bələdçi xidmətinin mövcudluğu, vizual və rəqəmsal materialların geniş istifadəsi ziyarətçilərin həm öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmasına, həm də emosional bağlılığın formalaşmasına şərait yaradır.

Kiş Alban məbədində isə təqdimat əsasən vizual-informativ xarakter daşıyır və ziyarətçilərin aktiv iştirakını təmin edən elementlər məhduddur. Bu isə öyrənmə prosesinin daha passiv xarakter almasına səbəb olur.

Beləliklə, aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, pedaqoji yanaşmaların tətbiq səviyyəsi mədəni irs obyektlərində ziyarətçi təcrübəsinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. İnteraktiv və multimodal təqdimat modelləri ənənəvi informativ yanaşmalarla müqayisədə daha yüksək pedaqoji effektivliyə malikdir.

Pedaqoji yanaşmaların turizm təcrübəsinə təsiri

Pedaqoji yanaşmaların mədəni irs obyektlərində tətbiqi ziyarətçilərin turizm təcrübəsinə mühüm təsir göstərir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, interaktiv və müasir təqdimat üsullarının istifadəsi turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, onların əldə etdikləri məlumatı daha yaxşı mənimsəməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu cür yanaşmalar ziyarətçilərlə təqdim olunan irs arasında emosional bağlılığın formalaşmasına səbəb olur.

Bu isə öz növbəsində turistlərin həmin məkanlara təkrar ziyarət etmə ehtimalını artırır və ümumilikdə turizm fəaliyyətinin davamlılığını təmin edir. Beləliklə, pedaqogika və turizmin inteqrasiyası müasir dövrdə mədəni irsin daha effektiv təqdimatına və dayanıqlı turizmin inkişafına xidmət edən əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

NƏTICƏ

Nəticə etibarilə, aparılan tədqiqat göstərir ki, arxeoloji irsin təqdimatında pedaqoji

yanaşmaların tətbiqi ziyarətçi təcrübəsinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Sahə müşahidələri əsasında müəyyən edilmişdir ki, interaktiv və multimodal təqdimat üsullarının tətbiq olunduğu mədəni irs obyektlərində ziyarətçilərin məlumatı qavrama səviyyəsi və emosional bağlılığı daha yüksək olur. Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi və Kiş Alban məbədi nümunələri üzrə aparılan müqayisəli təhlil də bu fərqi aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bələdçi xidmətinin mövcudluğu, vizual və rəqəmsal materialların istifadəsi, eləcə də ziyarətçilərin prosesə aktiv şəkildə cəlb olunması pedaqoji effektivliyin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, ənənəvi informativ təqdimat modelləri ilə müqayisədə interaktiv və multimodal yanaşmaların daha üstün olduğu müəyyən edilmişdir.

Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr əsasında mədəni irs obyektlərində təqdimatın təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra praktik tövsiyələr irəli sürmək mümkündür. Belə ki, irs obyektlərində interpretasiya strategiyalarının daha sistemli və standartlaşdırılmış şəkildə tətbiqi, bələdçilərin hazırlanmasında pedaqoji komponentin gücləndirilməsi, həmçinin rəqəmsal texnologiyaların (multimedia, interaktiv ekranlar, AR/VR və s.) daha geniş istifadəsi ziyarətçi təcrübəsinin keyfiyyətini artırmağa imkan verə bilər.

Beləliklə, pedaqogika və turizmin inteqrasiyası mədəni irsin daha effektiv təqdimatına, ziyarətçi təcrübəsinin zənginləşdirilməsinə və dayanıqlı turizmin inkişafına mühüm töhfə verən əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, R. (2018). *Mədəni irs və turizm*. Təhsil nəşriyyatı.
2. Falk, J. H., & Dierking, L. D. (2013). *The museum experience revisited*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315417851
3. Hüseynov, F. (2020). *Turizmin əsasları*. Elm və təhsil nəşriyyatı.
4. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511811678
5. Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005
6. Smith, M. (2015). *Issues in cultural tourism studies*. Routledge.
7. Tilden, F. (2007). *Interpreting our heritage*. UNC Press. https://uncpress.org/book/9780807840160/interpreting-our-heritage/
8. Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. Pearson Education.
9. UNESCO. (2013). *Cultural heritage and tourism development*. https://whc.unesco.org/en/tourism/

SUSTAINABLE TOURISM, ENVIRONMENT AND CLIMATE CHANGE

Dayanıqlı turizm, ətraf mühit və iqlim dəyişikliyi

MAHİR İSMAYILOV
Mahir İsmayılov
mahir.ismayilov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-0797-9429
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Müasir riyazi hesablamalar üçün rasional kəsrlər və onların riyazi analizdə əhəmiyyəti araşdırılmış, növbəti mərhələlərdə isə məxrəci üçhədlilərdən ibarət olan rasional kəsrlərin həm daha sadə kəsrlərə ayrılması və həm də inteqrallanması metodları məqalədə təhlil olunmuşdur.Hər hansı iki çoxhədlinin nisbəti formasında ifadə edilən rasional funksiyalar əsasən inteqral hesablamalarında geniş spektrli tətbiq sahəsinə malikdir. Rasional funksiyaların inteqrallanması prosesində məxrəcin kvadrat çoxhədli olması vəziyyətində istifadə edilən prioritet metodlar sistemli olaraq sadə çəkildə izah edilmişdir. Digər bir hal olan məxrəcin vuruqlara ayrılan və yaxud da ayrılmayan üçhədlilərdən ibarət olduğu versiyalar da xüsusi nəzərdən alınmış, hər bir vəziyyat üçün uyğun sadə kəsrlərə ayırma üsulları təklif olunmuşdur. İnteqrallanma prosesi zamanı logarifmik funksiyalarla bərabər və tərs triqonometrik funksiyaların da tətbiqi həm nəzəri həm də praktik aspektdən əsaslandırılmışdır. Bunun paralelində,bütün bu proseslərin avtomatlaşdırılma və optimallaşdırılma prosesində süni intellekt- Artificial Intelligence metodlarının rolu tədqiq edilmiş, simvolik hesablama sistemləri və intellektual alqoritmlərin istənilən mürəkkəb inteqral problemlərin həlli zamanı effektivliyi göstərilmişdir.Araşdırmanın nəticəsi isə ənənəvi riyazi metodlarla müasir süni intellekt texnologiyalarının qarşılıqlı şəkildə işləyişinin perspektivliyini göstərir.

Açar sözlər: *Turizm, iqlim dəyişikliyi, dayanıqlı inkişaf, ekoturizm, karbon emissiyaları, ətraf mühit*

ABSTRACT

Rational fractions for modern mathematical calculations and their importance in mathematical analysis were investigated, and in the next stages, the methods of both decomposition and integration of rational fractions consisting of denominator trinomials into simpler fractions were analyzed in the article. Each Rational functions expressed as the ratio of two polynomials have a wide range of applications, mainly in integral calculations. The priority methods used in the process of integrating rational functions in the case of a quadratic polynomial in the denominator are systematically explained in simple terms. Another case, versions in which the denominator consists of trinomials that are separable or not, are also considered, and methods for dividing into simple fractions suitable for each situation are proposed. The application of logarithmic functions, as well as equal and inverse trigonometric functions, during the integration process is justified from both theoretical and practical aspects. In parallel, the role of artificial intelligence methods in the automation and optimization of all these processes is studied, and the effectiveness of symbolic computing systems and intelligent algorithms in solving any complex integral problems is shown. The results of the research show the prospects for the mutual operation of traditional mathematical methods and modern artificial intelligence technologies.

Keywords: *Tourism, climate change, sustainable development, ecotourism, carbon emissions, environment*

ÜMUMİ MƏLUMAT

Turizm sektoru dünya üzrə ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və milyonlarla insan üçün məşğulluq yaradır. Lakin bu sektorun sürətli inkişafı enerji istehlakının artmasına, təbii resursların tükənməsinə və karbon emissiyalarının yüksəlməsinə səbəb olur. İqlim dəyişikliyi isə öz növbəsində turizm fəaliyyətlərinin davamlılığını təhlükə altına alır. Turizm sektoru xüsusilə nəqliyyat vasitələri (təyyarə, avtomobil və kruiz gəmiləri) vasitəsilə yüksək karbon emissiyalarına səbəb olur. Beynəlxalq turizmin artması ilə aviasiya sektorunun payı daha da

yüksəlir. Otellər və turizm infrastrukturu su və enerji kimi resurslardan intensiv istifadə edir. Bu isə yerli ekosistemlərə təzyiq göstərir. Kütləvi turizm meşələrin qırılması, sahil eroziyası və biomüxtəlifliyin azalması kimi problemlərə gətirib çıxarır.

METODLAR

Qlobal istiləşmə bəzi turizm regionlarını (xüsusilə isti ölkələri) daha az cəlbedici edə bilər.Təbii fəlakətlərin artması, sel, quraqlıq və qasırğalar kimi hadisələrin artması turizm infrastrukturuna ciddi zərər vurur. Qış turizmi qarın azalması səbəbilə risk altındadır, bu isə xizək kurortlarının fəaliyyətinə təsir edir.

Dayanıqlı turizm ətraf mühitin qorunması, sosial ədalət və iqtisadi inkişaf arasında balans yaratmağı hədəfləyir. Ekoturizm təbiətin qorunmasına yönəlmiş turizm formasıdır və yerli icmaların rifahını artırır.Yaşıl texnologiyalar, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, enerji effektivliyi və tullantıların azaldılması dayanıqlı turizmin əsas komponentləridir.

Yerli icmaların rolu,turizmin planlaşdırılmasında yerli əhalinin iştirakı sosial dayanıqlılığı təmin edir.

Turizmlə bağlı siyasət və idarəetmə yanaşmaları aşağıdakılardır:

- Karbon emissiyalarının azaldılması üçün beynəlxalq razılaşmalar
- Ekoloji standartların tətbiqi
- Dayanıqlı turizm strategiyalarının hazırlanması
- Turistlərin maarifləndirilməsi

Turizm, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitə dayanıqlıq: Azərbaycan nümunəsində turizm və iqlim dəyişikliyi arasında qarşılıqlı əlaqə Azərbaycan kontekstində təhlil olunur. Ölkənin zəngin təbii resursları və turizm potensialı nəzərə alınaraq, iqlim dəyişikliklərinin turizm sektoruna təsiri və dayanıqlı turizm yanaşmalarının tətbiqi araşdırılır. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın turizm strategiyasında ekoloji dayanıqlılıq əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

Azərbaycan coğrafi mövqeyi, iqlim müxtəlifliyi və zəngin mədəni irsi ilə turizm üçün əlverişli ölkələrdən biridir. Xəzər dənizi sahilləri, dağlıq ərazilər və milli parklar turizmin inkişafına şərait yaradır. Lakin iqlim dəyişikliyi və ətraf mühit problemləri bu potensiala ciddi təsir göstərir.

Azərbaycanda turizmin iqlimə təsirini, nəqliyyat və karbon emissiyalarını analiz etdikdə məlum olur ki, Bakı şəhərinə artan beynəlxalq uçuşlar və daxili turizmin genişlənməsi karbon emissiyalarının artmasına səbəb olur. Xüsusilə hava nəqliyyatı bu baxımdan əsas mənbələrdən biridir. Bakının mərkəz olaraq nəqliyyat sıxlığı problemləri və bu nəqliyyatdan atmosferə atılan zərərli qazların azaldılması problem olaraq qarşımızda dayanır.Otel və turizm İnfrastrukturu ilbəil genişlənir. Bakı, Qəbələ və Şahdağ kimi turizm mərkəzlərində böyük otel kompleksləri enerji və su ehtiyatlarından intensiv istifadə edir. Bu isə yerli resurslara təzyiq yaradır. Populyar turizm bölgələrində (məsələn, meşə və dağ zonalarında) turist axınının artması torpaq eroziyası və tullantı problemlərinə səbəb olur.

İqlim dəyişikliyinin Azərbaycanda turizmə təsiri his olunur. Şahdağ turizm kompleksi və Tufandağ qış-yay turizm kompleksində qlobal istiləşmə nəticəsində qar örtüyünün azalması bu xizək mərkəzlərinin fəaliyyət müddətini qısalda bilər. Bu isə iqtisadi gəlirlərə mənfi təsir göstərir.Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru üzrə sahil turizmi müəyyən təsirlərə məruz qalıb. Belə ki, su səviyyəsinin dəyişməsi və sahil eroziyası dəniz turizminə təhlükə yaradır. Eyni zamanda suyun çirklənməsi turist cəlbediciliyini azalda bilər.

Qobustan Milli Parkı və Şirvan Milli Parkı kimi ərazilərdə iqlim dəyişiklikləri flora və faunaya təsir edərək ekoturizm imkanlarını zəiflədə bilər.

Azərbaycanın dağlıq və meşəlik ərazilərində ekoturizm layihələri həyata keçirilir. Məsələn,

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu ekoloji turizmin inkişafı üçün mühüm potensiala malikdir. Daşkəsən və Gədəbəy bölgələrinin turizm potensialından tam istifadə olunmur. Bu bölgələrin böyük turizm potensialı vardır.

Turizmin inkişafı və genişləndirilməsi ilə bağlı Dövlət siyasəti var və strategiyalar hazırlanmışdır. Azərbaycan hökuməti turizmin inkişafı üçün müxtəlif proqramlar qəbul etmişdir. Bu proqramlarda dayanıqlı inkişaf və ətraf mühitin qorunması əsas istiqamətlərdən biridir.

Son illərdə yaşıl enerji layihələri icra olunur, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi genişlənir. Kəlbəcər və Laçın bölgələrində yeni turizm məntəqələri yaradılır və yaşıl enerji layuhələri icra olunur. Bu, turizm obyektlərində enerji səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Bəzi problemlər qalmaqdadır.

- Tullantıların idarə olunmasında çatışmazlıqlar
- Su resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsi
- Ekoloji maarifləndirmənin zəif olması
- Regionlar üzrə balanssız turizm inkişafı

Turizmin inkişafı üçün bəzi tövsiyələri demək olar.

- Ekoloji standartlara uyğun turizm obyektlərinin yaradılması
- Yerli icmaların turizm fəaliyyətinə cəlb edilməsi
- Alternativ enerji mənbələrinin geniş tətbiqi
- Turistlər üçün ekoloji davranış qaydalarının təşviqi

Azərbaycan üzrə turizm sektorunun iqlim dəyişikliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsi statistik məlumatlar əsasında təhlil edilir və dayanıqlı inkişaf perspektivləri qiymətləndrilir. Azərbaycanın turizm sektoru son illərdə sürətlə inkişaf etmişdir. Xüsusilə Bakı, Qəbələ və Qusar regionları turizm axınının əsas mərkəzləridir. Lakin bu inkişaf iqlim dəyişiklikləri və ekoloji problemlərlə müşayiət olunur.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, turist axını,

- 2010-cu ildə Azərbaycana gələn turist sayı: təxminən 1.3 milyon
- 2019-cu ildə: 3.2 milyon
- 2023-cü ildə: 2.6 milyondan çox olmuşdur.

2020-ci ildə pandemiya dövründə turist sayında kəskin azalma olmuşdur. Bu artım turizm sektorunun genişləndiyini göstərir, lakin pandemiya və iqlim faktorları dalğalanmalara səbəb olmuşdur.Karbon emissiyaları aşağıdakı kimi olmuşdur.

- Turizm sektorunun qlobal CO_2 emissiyalarında payı: təxminən 8%
- Azərbaycanda nəqliyyat sektoru ümumi emissiyaların ~25%-ni təşkil edir.

İqlim göstəriciləri:

- Son 30 ildə Azərbaycanda orta temperatur artımı: +1.2°C
- Yağıntıların qeyri-bərabər paylanması müşahidə olunur
- Quraqlıq riskinin artması xüsusilə aran bölgələrində müşahidə edilir

NƏTICƏ

Turizm və iqlim dəyişikliyi arasında qarşılıqlı əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Turizmin ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq üçün dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi vacibdir. Gələcəkdə turizm sektorunun inkişafı yalnız ekoloji balans qorunduğu halda mümkün olacaqdır.

Azərbaycanın turizm potensialı böyükdür, lakin iqlim dəyişikliyi bu sahəyə həm risklər, həm də yeni imkanlar yaradır. Dayanıqlı turizm yanaşmalarının tətbiqi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və ekoloji sabitliyini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. United Nations World Tourism Organization. (2023). *Tourism and climate change report*.
2. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Turizm statistikası*.
4. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2018). Tourism and climate change: Impacts and mitigation. *Nature Climate Change*, 8(6), 467–475.
5. United Nations World Tourism Organization. *Tourism and Climate Change Report*. 2023.
6. IPCC. *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. 2021.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. *Turizm statistikası*. 2023.
8. Gössling, Stefan, et al. "Tourism and Climate Change: Impacts and Mitigation." *Nature Climate Change*, vol. 8, no. 6, 2018, pp. 467–475.

QEYRİ-NEFT İQTİSADİYYATINDA DAYANIQLI TURİZMİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Strategıc Importance of Sustaınable Tourısm In The Non-Oıl Economy

TƏRANƏ ƏLİYEVA
Tarana Aliyeva
tarana.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-3217-8025
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Qloballaşma şəraitində ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyaları getdikcə daha çox diversifikasiya prinsipinə əsaslanır. Xüsusilə resurs yönümlü iqtisadiyyatlarda bu yanaşma risklərin azaldılması və uzunmüddətli sabitliyin təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tək bir sektordan, xüsusilə neft və qaz kimi təbii resurslardan yüksək asılılıq iqtisadiyyatları xarici şoklara, qiymət dəyişkənliyinə və qlobal bazar qeyri-müəyyənliklərinə qarşı həssas edir. Buna görə də diversifikasiya yalnız iqtisadi zərurət deyil, eyni zamanda milli dayanıqlılığın əsas elementidir.Bu prosesdə turizm sektoru qeyri-neft iqtisadiyyatının əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. O, məşğulluğun artırılmasına töhfə verir, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır və regional inkişafı təşviq edir. Turizm həmçinin mədəni mübadiləni gücləndirir, infrastrukturu yaxşılaşdırır və xarici valyuta axınını artıraraq davamlı inkişaf üçün yüksək dəyərli sahəyə çevrilir. Müasir qlobal iqtisadi şəraitdə iqtisadi diversifikasiya ölkələrin davamlı inkişafının təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbii resurslardan asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və yeni iqtisadi istiqamətlərin formalaşdırılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevrilmişdir. Hökumətlər beynəlxalq turistləri cəlb etmək məqsədilə nəqliyyat, qonaqpərvərlik xidmətləri və marketinq strategiyalarını inkişaf etdirərək turizm sahəsinə daha çox investisiya yatırırlar. Bu baxımdan turizm sektoru iqtisadiyyatın diversifikasiyasında xüsusi rol oynayan sahələrdən biri kimi ön plana çıxır. Onun dinamik və çoxşaxəli təbiəti müxtəlif sahələrlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir və nəticədə geniş iqtisadi inkişafı və uzunmüddətli rifahı dəstəkləyən multiplikativ effekt yaradır.

Açar sözlər: *İqtisadi diversifikasiya, dayanıqlı turizm, qeyri-neft sektoru, regional inkişaf, ekoturizm, innovasiya, strateji idarəetmə.*

ABSTRACT

In the context of globalization, the economic development strategies of countries are increasingly based on the principle of diversification. Especially in resource-oriented economies, this approach is of strategic importance in terms of reducing risks and ensuring long-term stability. Heavy reliance on a single sector, particularly natural resources such as oil and gas, makes economies vulnerable to external shocks, price fluctuations, and global market uncertainties. Therefore, diversification is not only an economic necessity but also a key element of national resilience. The tourism sector acts as one of the main pillars of the non-oil economy in this process. It contributes to job creation, stimulates small and medium-sized enterprises, and encourages regional development. Tourism also promotes cultural exchange, improves infrastructure, and increases foreign currency inflows, making it a highly valuable sector for sustainable growth. In modern global economic conditions, economic diversification is crucial for ensuring the sustainable development of countries. Reducing dependence on natural resources, developing the non-oil sector, and forming new economic directions have become priority areas of state policy. Governments are increasingly investing in tourism by improving transportation, hospitality services, and marketing strategies to attract international visitors. In this regard, the tourism sector emerges as one of the fields playing a special role in the diversification of the economy. Its dynamic and multi-sectoral nature allows it to interact with various industries, creating a multiplier effect that supports broader economic development and long-term prosperity.

Keywords: *Economic diversification, sustainable tourism, non-oil sector, regional development, ecotourism, innovation, strategic management.*

GİRİŞ

Müasir dünya iqtisadiyyatında dayanıqlılığın təməl şərti tək tərəfli resurs asılılığından qurtulmaqdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı artıq bir seçim deyil, milli təhlükəsizlik və uzunmüddətli rifahın təminatıdır. İqtisadi diversifikasiya ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələr üzrə balanslı inkişafını nəzərdə tutur. Bu proses yalnız iqtisadi sabitliyi gücləndirmir, həm də xarici konyunktur təsirlərə qarşı daxili bazarın dayanıqlılığını artırır *(Alıyev, 2022, s. 12).*

Son dövrlərdə qəbul edilmiş strateji sənədlər, xüsusilə "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" turizmin qeyri-neft sektorunun lokomotivi olaraq mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Turizm, özünün xidmət yönümlü təbiəti ilə valyuta axınını stimullaşdırır və iqtisadi aktivliyi regionlara doğru yayır.

TƏDQİQATIN METODOLOGİYASI

Tədqiqat zamanı iqtisadi diversifikasiya və turizm sektorunun inkişafına dair elmi ədəbiyyatlar, dövlət proqramları və strateji sənədlər təhlil edilmişdir. Müqayisəli yanaşma tətbiq olunaraq beynəlxalq təcrübə, xüsusilə turizm sahəsində uğurlu modellər araşdırılmışdır.

Eyni zamanda, turizm sektorunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün SWOT analizi metodundan istifadə edilmiş, güclü və zəif tərəflər, eləcə də inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

1. İqtisadi diversifikasiya və turizmin rolu

İqtisadi diversifikasiya ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələr üzrə balanslı inkişafını nəzərdə tutur. Bu proses yalnız iqtisadi sabitliyi gücləndirmir, həm də xarici təsirlərə qarşı dayanıqlılığı artırır. Xüsusilə enerji resursları ilə zəngin ölkələr üçün alternativ sahələrin inkişafı strateji əhəmiyyət daşıyır.

Son onillik ərzində Azərbaycanda turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələləri dövlət iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu sektorun yüksək əlavə dəyər yaratma qabiliyyəti və geniş inkişaf perspektivləri investisiya cəlbediciliyini artırır. Xüsusilə, turizm sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Türkiyə modeli bu istiqamətdə qoyulan sərmayələrin yüksək gəlirliliyini sübut edir. Digər xidmət sferaları ilə müqayisədə turizm, kapitalın daha sürətli dövriyyəsini və qısa müddətdə mənfəət əldə edilməsini təmin edir. Eyni zamanda, bu sahənin tərəqqisi məşğulluğun təmin olunmasına, rifah halının yaxşılaşmasına və nəqliyyat, rabitə, kənd təsərrüfatı kimi əlaqəli sektorların multiplikativ inkişafına birbaşa təsir göstərir. Post-neft dövründə iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından turizm prioritet istiqamət kimi qiymətləndirilir ki, bu da strateji yol xəritələrinin işlənməsini və effektiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini zəruri edir.

Turizm sektoru qeyri-neft iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları, müxtəlif iqlim zonaları, tarixi və mədəni irsi bu sahənin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Regionlarda turizm infrastrukturunun yaradılması, yeni istirahət mərkəzlərinin açılması və xidmət keyfiyyətinin artırılması iqtisadi aktivliyi genişləndirir və məşğulluğun artmasına səbəb olur(*Alıyev, 2022, s. 87)*

Dayanıqlı turizm təşəbbüsləri isə bu inkişafın uzunmüddətli və balanslı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Dayanıqlı turizm anlayışı təbii resursların qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılması və yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşma turizmin yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji faydalarını ön plana çıxarır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələrə ekoturizm marşrutlarının yaradılması, milli parkların qorunması, kənd turizminin inkişafı və yerli mədəniyyətin təşviqi daxildir. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi turizm xidmətlərinin əlçatanlığını artırır, ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

2. Turizm sektorunun inkişaf potensialı

Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları, müxtəlif iqlim zonaları və mədəni irsi turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Regionlarda infrastrukturun genişləndirilməsi, yeni turizm obyektlərinin yaradılması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi bu sahənin inkişafını sürətləndirir.

Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi turizm xidmətlərinin əlçatanlığını artırır və ölkənin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Azərbaycanda yüksək potensiala malik hər bir iqtisadi sferanın dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi strateji zərurət kimi çıxış edir. Belə bir tənzimləmə mexanizmi sahəvi tərəqqini sürətləndirməklə yanaşı, gəlirlərin formalaşmasına, müəssisə dayanıqlığına və regionların sosial-iqtisadi rifahına birbaşa töhfə verir. Turizm sektorunun idarəedilməsi özəl və dövlət seqmentləri vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da dövlət idarəçiliyini tənzimləmə prosesinin nüvəsi halına gətirir. Dövlət bu sahəni lazımi dərəcədə stimullaşdıraraq onun inkişaf drayverinə çevrilməsinə şərait yaradır (*Nəcəfov, 2018, s.98*).

Dövlətin turizm siyasətində əsas prioritetləri hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq mühitinin liberallaşdırılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi və infrastruktur layihələrinin dəstəklənməsidir. Bu məqsədlə turizm subyektlərinin fəaliyyət perspektivləri dəyərləndirilərkən SWOT analizi çərçivəsində güclü və zəif tərəflərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Müasir mərhələdə Azərbaycanın turizm sektorunun üstünlükləri aşağıdakı faktorlarla xarakterizə olunur:

- Ölkənin beynəlxalq arenada formalaşmış pozitiv reputasiyası;
- Turizm bazarı və istehlakçı seqmentlərinin şaxələnməsi;
- Qlobal tədbirlərin turist axınına birbaşa stimullaşdırıcı təsiri;
- Regional inkişafın mühüm komponenti kimi daxili turizm tələbinin yüksəlməsi.

Dövlətin turizm strategiyası sadəcə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsinə deyil, həm də sosial balansın qorunması və milli-mədəni irsin mühafizəsinə xidmət edən kompleks bir mexanizmdir. Bu sahədə reallaşdırılan dövlət proqramları və regional inkişaf layihələri turizm sektorunun ölkənin ümumi iqtisadi modelinə dərindən inteqrasiyasını hədəfləyərək, onun uzunmüddətli dayanıqlığını şərtləndirir. Dövlətin tənzimləyici rolu strateji idarəçilik, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və potensial resursların optimal paylanmasının harmonik birliyinə əsaslanır. Belə bir sistemli yanaşma, turizmin daha inklüziv, beynəlxalq bazarda rəqabətədavamlı və sosial cəhətdən ədalətli bir sahə kimi formalaşmasını stimullaşdırır.

Eyni zamanda, bu sahənin tərəqqisi məşğulluğun təmin olunmasına və rifah halının yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Turizm sektoru ilə əlaqəli olan nəqliyyat, rabitə, iaşə və kənd təsərrüfatı kimi sahələrin inkişafı "zəncirvari artım" effekti yaradır *(Hüseynov, 2023, s. 85).*

3. Dayanıqlı turizm və onun əhəmiyyəti

Dayanıqlı turizm təbii resursların qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılması və yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Ekoturizm marşrutlarının yaradılması, milli parkların qorunması və kənd turizminin inkişafı bu sahədə həyata keçirilən əsas təşəbbüslər sırasındadır. Bu yanaşma turizmin həm iqtisadi, həm də sosial və ekoloji faydalarını ön plana çıxarır.

Dayanıqlı turizm təşəbbüsləri iqtisadi inkişafın uzunmüddətli və balanslı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu anlayış təbii resursların qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılması və yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları, 9 müxtəlif iqlim zonası və qədim mədəni irsi bu sahədə rəqabət üstünlüyü yaradır (*Bilalov, 2021, s. 110*). Dayanıqlılığın iqtisadi aspekti yerli məhsulların turizm zəncirinə daxil edilməsini (məsələn, aqroturizm vasitəsilə) və kənd yerlərində infrastrukturun qurulmasını nəzərdə tutur Ekoturizm marşrutlarının yaradılması və milli parkların qorunması isə ölkənin beynəlxalq imicini "yaşıl artım" ölkəsi kimi formalaşdırır. *(İsmayılov, 2024, s. 56).*

Turizm subyektlərinin fəaliyyət perspektivləri dəyərləndirilərkən SWOT analizi çərçivəsində güclü və zəif tərəflərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Güclü tərəflər:

- Ölkənin beynəlxalq arenada formalaşmış pozitiv reputasiyası və təhlükəsizlik səviyyəsi.
- "Smart Tourism" və rəqəmsal viza xidmətlərinin inkişafı *(Məmmədov, 2023, s. 72).*
- Qlobal tədbirlərin (COP29, Formula 1) turist axınına birbaşa stimullaşdırıcı təsiri.

Zəif tərəflər və çağırışlar:

- Regionlarda xidmət səviyyəsinin hələ də paytaxtdan geri qalması.
- İxtisaslı kadr çatışmazlığı

Perspektivlər: Azad edilmiş ərazilərin turizm dövriyyəsinə qatılması Azərbaycanın turizm xəritəsini kökündən dəyişdirəcəkdir. Şuşa, Kəlbəcər və Hadrut regionları həm rekreasiya, həm də mədəni turizm mərkəzi kimi strateji əhəmiyyət kəsb edir *(Səmədov, 2023, s. 124).*

Dövlətin turizm strategiyası sadəcə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsinə deyil, həm də sosial balansın qorunmasına xidmət edir. Turizm yerli icmaların iqtisadi həyata inteqrasiyasına şərait yaradır. Yerli sənətkarlığın dirçəldilməsi, tarixi abidələrin restavrasiyası və milli mətbəxin təbliği turizmin sosial faydaları sırasındadır.

4. Dövlətin tənzimləyici rolu və siyasəti

Turizm sektorunun inkişafında dövlətin rolu həlledicidir. Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, vergi güzəştləri və infrastruktur layihələrinin dəstəklənməsi əsas prioritetlərdəndir.

Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı turizmin inkişafında mühüm rol oynayır və sahənin effektiv idarə olunmasını təmin edir.

Dövlətin tənzimləyici rolu strateji idarəçilik və resursların səmərəli bölgüsünün vəhdəti kimi çıxış edir. Belə bir sistemli yanaşma, turizmin daha inklüziv və sosial cəhətdən ədalətli bir sahə kimi formalaşmasını stimullaşdırır *(Əhmədov, 2024, s. 159).*

Qeyri-neft iqtisadiyyatında dayanıqlı turizm həm iqtisadi şaxələndirmənin, həm də regionların tarazlı inkişafının açarıdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, dövlətin tənzimləyici və stimullaşdırıcı rolu bu sahənin rəqabət qabiliyyətini beynəlxalq səviyyəyə çatdıracaqdır. Turizmin strateji əhəmiyyəti onun həm iqtisadi artım, həm də mədəni irsin qorunması arasındakı körpü rolunda özünü büruzə verir. Gələcək inkişaf rəqəmsal innovasiyaların və dayanıqlılıq prinsiplərinin turizm xidmətlərinə dərindən inteqrasiyasından asılı olacaqdır.

NƏTİCƏ

Qeyri-neft iqtisadiyyatında dayanıqlı turizm həm iqtisadi diversifikasiyanın, həm də regionların balanslı inkişafının əsas amillərindən biridir. Aparılan təhlillər göstərir ki, dövlətin

tənzimləyici və stimullaşdırıcı rolu turizm sektorunun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq potensialına malikdir.

Nəticə etibarilə, iqtisadi diversifikasiya və dayanıqlı turizm təşəbbüsləri Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsidir. Gələcəkdə innovativ texnologiyaların tətbiqi və dayanıqlılıq prinsiplərinin genişləndirilməsi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi rifahını təmin edəcəkdir. Perspektivdə dayanıqlı turizm prinsiplərinə əsaslanan yanaşmaların genişləndirilməsi və innovativ həllərin tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelini daha da möhkəmləndirəcək və uzunmüddətli rifahın təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. **Alıyev Ş.T. (2022).** *Qeyri-neft sektoru və diversifikasiya strategiyası*. Bakı: "Elm" nəşriyyatı.
2. **Alıyev E.H. (2024).** *Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf meylləri*. Bakı: UNEC nəşriyyatı.
3. **Bilalov B.A. (2021).** *Turizmin menecmenti və marketinqi*. Bakı: "Mütərcim".
4. **Əhmədov V.M. (2024).** *Xidmət sektorunun inklüziv inkişafı*. İqtisadiyyat Jurnalı, №1.
5. **Hüseynov T.N. (2023).** *Regionların inkişafında turizmin rolu*. Gəncə: ADAU nəşriyyatı.
6. **İsmayılov R.M. (2024).** *Dayanıqlı turizm və aqrar sahənin inteqrasiyası*. Bakı: "Təknur".
7. **Məmmədov Z.F. (2023).** *Rəqəmsal iqtisadiyyat və turizm trendləri*. Bakı: "Yazıçı".
8. **Məmmədova S.S. (2024).** *Turizm subyektlərində insan kapitalının idarəedilməsi*. Bakı: AR Turizm Agentliyinin Elmi bülleteni.
9. **Nəcəfov B.A. (2018).** *Turizm iqtisadiyyatı*. Bakı: Universitet nəşri.
10. **Quliyev E.M. (2022).** *Qeyri-neft sektorunun maliyyələşdirilməsi*. Bakı: ADİU.
11. **Səmədov A.H. (2023).** *İşğaldan azad edilmiş ərazilərin rekreasiya potensialı*. Bakı: "Coğrafiya cəmiyyəti".

AZƏRBAYCANDA TURİZM VƏ TURİSTİK ƏRAZİLƏRİN EKOLOJİ DAYANIQLIĞI

Tourısm in Azerbaıjan snd Ecologıcal Sustaınabılıty of Tourıst Areas

SƏDAQƏT ADIĞÖZƏLOVA[1]
Sadaqat Adygezelova[1]
sedaqet.adigözalova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-5828-949X

AYGÜN BABAYEVA[1]
Aygun Babaeva[1]
baygün@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-3223-9492

TÜNZALƏ İSGƏNDƏROVA[2]
Tunzale Iskenderova[2]
isgandarova65@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9553-7702

ZÜLFÜ MƏMMƏDOV[3]
Zulfu Mammadov[3]
xammaolu57@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-8112-2201

[1]*AR ETN Aqrar Problemlər İnstitutu*
[1]*AR ETN Institute of Agrarian Problems*
[2]*Gəncə Dövlət Universiteti*
[2]*Ganja State University*
[3]*Lənkəran Dövlət Universiteti*
[3]*Lankaran State University*

XÜLASƏ

Son otuz il ərzində "Dayanıqlı turizm" anlayışı kənar və sadə müzakirə mövzusundan çıxaraq, qlobal turizm sənayesinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. Belə ki, yaşadığımız müasir və qloballaşan bugünkü mühitdə turizm sənayesi iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sektorlarından hesab edilməkdədir. Lakin onun intensiv inkişafı ətraf mühitə getdikcə artan çox ciddi antropogen təzyiqlə müşayiət olunur. Bu kontekstdə ətraf mühitin dayanıqlılığı konsepsiyası xüsusi aktuallığa malikdir. Bizi tamamilə əhatə edən ətraf mühitin dayanıqlılığı təbii sərvətləri qoruyan və təbii aləmə təsirləri minimuma endirən turizm fəaliyyətlərinin inkişafını nəzərdə tutur. Unikal təbii landşaftları, özünəməxsus zəngin təbiəti ilə Azərbaycan üçün bu məsələ xüsusilə aktualdır. Hazırda beynəlxalq səyahətçilərin 70%-dən çoxu ətraf mühit məsuliyyətini nümayiş etdirən istiqamətlərə, xidmətlərə daha çox üstünlük verir. Bu dəyişiklik iqlim dəyişmələri, biomüxtəlifliyin itirilməsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə bağlı daha geniş ictimai narahatlıqları əks etdirir. Bütün bunların hamısı turizm məkanlarının rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Nəticə etibarilə, "yaşıl turizm" eyni zamanda ekoturizm ya da ekoloji cəhətdən davamlı turizm kimi adlandırılır. Məsələ artıq olduqca dar hansısa bir bazar seqmenti deyil, dünya üzrə milli turizm siyasətlərini formalaşdıran strateji istiqamətə çevrilmişdir. Qlobal turizm iqtisadiyyatı davamlılıq baxımından həm imkanları, həm də riskləri geniş şəkildə nümayiş etdirir. Dayanıqlığa yönəlmiş yanaşmaları qəbul edən ölkələr qlobal turizm reytinqlərində getdikcə daha rəqabətqabiliyyətli olurlar. Məqalədə Azərbaycanın turizm bölgələrində ekoloji dayanıqlılıq üçün müxtəlif çətinliklər və mümkün perspektivlər araşdırılır. Xüsusilə, ekoturizmin inkişafına, təbii sərvətlərdən daha səmərəli istifadəyə və turizm sənayesində davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqinə diqqət yetirilir. Ölkənin əsas bölgələri, o cümlədən milli parklar və istirahət məkanları təhlil edilir. Turizmdə ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər təklif olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, dayanıqlı turizm, ekoturizm, turizm ehtiyatları, ətraf mühit, biomüxtəliflik, təbii sərvətlər.*

ABSTRACT

Over the past thirty years, the concept of "sustainable tourism" has evolved from a fringe and idle topic of discussion to one of the main pillars of the global tourism industry. Thus, in today's globalized environment, tourism is considered one of the most dynamically developing economic sectors. However, its intensive development is accompanied by increasingly serious anthropogenic pressure on the environment. In this context, the concept of environmental sustainability takes on particular relevance. Environmental sustainability implies the development of tourism activities that protect natural resources and minimize impact on the natural world. This issue is particularly relevant for Azerbaijan, with its unique natural landscapes and rich wildlife. Currently, over 70% of foreign tourists prefer destinations and services that demonstrate environmental responsibility. This change reflects broader societal concerns about climate change, biodiversity loss, and the efficient use of natural resources. All of this directly impacts the competitiveness of tourist destinations. As a result, "green tourism" is also referred to as ecotourism or environmentally sustainable tourism. This issue is no longer confined to a narrow market segment but represents a strategic direction shaping national tourism policies worldwide. The global tourism economy clearly demonstrates both the opportunities and risks for sustainable development. Countries adopting sustainable development approaches are becoming increasingly competitive in global tourism rankings. This article examines the various challenges and potential prospects for environmental sustainability in Azerbaijan's tourism regions. Specifically, it focuses on the development of ecotourism, more efficient use of natural resources, and the application of sustainable development principles in the tourism industry. Key regions of the country, including national parks and recreation areas, are analyzed. Measures for improving environmental policy in tourism are proposed.

Keywords: *Azerbaijan, sustainable tourism, ecotourism, tourism resources, environment, biodiversity, natural resources*

GİRİŞ

Turizm müasir dövrdə dünyanın bir sıra müxtəlif ölkələrində çox böyük sürətlə inkişaf edir. Hazırda bu sahə qlobal iqtisadiyyatda çox mühüm yer tutur və öz mövqeyini gündən-günə daha da möhləmləndirir. Turizm sektoru bu gün kifayət qədər yüksək gəlir gətirir ki, milli gəlirin artmasına səbəb olur. Bundan başqa, turizmin hərtərəfli və geniş şəkildə inkişaf etməsinin nəticəsində çoxlu sayda yeni-yeni iş yerləri açılır, insanlar işlə təmin olunur, onların maddi-rifahı daha da yaxşılaşır. Azərbaycanda hazırda turizmin inkişafı davamlı müsbət tendensiya nümayiş etdirir. Ölkəmiz beynəlxalq reytinqlərdə mövqeyini möhkəmləndirir və turist axınını artırır, eyni zamanda sənayenin ekoloji dayanıqlığına diqqət yetirir. Bu kontekstdə iqtisadi artım, təbii sərvətlərin qorunması və regional sosial inkişaf arasında tarazlığa əsaslanan davamlı turizm modelinə keçid xüsusilə vacibdir. Ekoturizm ən perspektivli sahələrdən biri hesab olunur. Belə ki, turizmin bu növü ətraf mühitə arzuolunmaz çoxlu sayda mənfi təsirləri minimuma endirir və eyni zamanda da yerli icmaların inkişafını təşviq edir. Hazırda ölkəmizin özünəməxsus olduqca zəngin biomüxtəlifliyi və unikal təbii ərazilərin mövcudluğu nəzərə alınmaqla, turizm ərazilərinin davamlı idarə olunması sənayenin uzunmüddətli inkişafında əsas amilə çevrilməkdədir.Azərbaycanda turizmdə çalışanların sayı ildən-ilə artmaqdadlr. Bu da çox fərəhləndirici haldır və Respublikamızda turizm sahəsinə insanların marağının artması kimi dəyərləndirilə bilər. 1 saylı cədvəldə mehmanxana və mehmanxana tipli otellərdə işləyən insanların sayı (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025, s. 27) haqqında son illərə aid müvafiq məlumatlar verilmişdir. Verilən məlumatlardan aydın görünür ki, 2019-cu ildə mehmanxana və mehmanxana tipli otellərdə işçilərin sayı cəmi 12481 nəfər olduğu halda 2024-cü ildə uyğun olaraq bu rəqəm 15202 nəfər təşkil etmişdir. Bu isə, işçilərin sayının kifayət qədər artıması deməkdir.

Cədvəl 1. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli otellərdə işçilərin sayı (nəfər)

S/s	İşçilərin sayı (nəfər)	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1	İşçilərin sayı - cəmi	12481	10731	11143	12314	13608	15202
	O cümlədən mülkiyyət növləri üzrə						
2	dövlət	1012	1012	1044	1239	1239	1575
3	qeyri-dövlət	11469	9719	10099	11075	12369	13627
4	xüsusi	10190	8568	8896	9822	11086	12274
5	xarici	593	539	591	618	625	660
6	birgə	686	612	612	635	658	693

Müxtəlif coğrafi ərazilərdə müvafiq infrastrukturun yaradılması, burada yerləşən tarixi və mədəni abidələrin etibarlı bir şəkildə mühafizə edilməsi, sayca çoxlu insanların ölkə ilə, eləcə də onun ən müxtəlif sahələrdəki mühüm nailiyyətləri ilə tanış olmasına əlverişli şərait yaranır.Azərbaycanda turizm öz perspektivliyinə görə hazırda qeyri-neft sahələrinin arasında aparıcı mühüm mövqelərdən birini tutur.Turizm fəal istirahətin geniş yayılmış və ən kütləvi növlərindən biridir. Hər il minlərlə insan istirahət həvəskarları sırasına qoşulur və bununla da turizm getdikcə daha geniş vüsət alır. Turizm sadəcə maraq da deyil. Bu, son 15-20 ildə respublikamızda insanların vərdiş etdikləri həyati tələbatına çevrilmişdir. Lakin Azərbaycanda turizmin tarixi göstərilən bu illərlə məhdudlaşmır. Əgər qədim səyahətləri xatırlasaq, aydın olur ki, Azərbaycan ərazisinə müxtəlif məqsədlər üçün səfər edən səyyahlar olmuşlar. Onlar turist sayılmasalar da, zaman keçdikcə bu ərazidə qonaqpərvərlik sənayesi formalaşmağa başlamışdır (Soltanova, 2015, s. 12).

Azərbaycan ərazisində turizmi müstəqillik dövründən götürərək, gənc sahə hesab edilsə də, ölkəmizdə turizm ənənələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır.

Şəkil 1. Göygöl. Göygöl Milli Parkı

Şəkil 2. Maral göl. Göygöl Milli Parkı

Turizm Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində iqtisadi inkişaf üçün prioritet sahələrdən biri kimi tanınır. Beynəlxalq təşkilatların fikrincə, Azırbaycanda bu işlərin reallaşdırılması üçün olduqca çox əlverişli real imkanlar mövcuddur.

Azərbaycanın çox zəngin turizm potensialı vardır (şəkil 1və 2). Belə ki, Azərbaycan Respublikası olduqca mühüm əhəmiyyətli müxtəlif təbii sərvətlərə malikdir: dağ silsilələri, zümrüd meşələr, Xəzər dənizinin sahilləri, mineral bulaqlar, unikal iqlim zonaları və s. Ölkənin təbii turizm ehtiyatları çox müxtəlifdir və iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Turizm ehtiyatları birn sıra müəyyən resurslarının birləşməsini təmsil edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir;

– təbii;
– sosial-mədəni;
– insan sağlamlığı;
– rekreasiya.

Turizm ehtiyatları insanların asudə vaxtlarında bir çox istirahət ehtiyaclarını araşdırmağa xidmət etməlidir.

Turizm ehtiyatları bilavasitə və vasitəli olmaqla iki qnıpa ayrılır (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Turizm ehtiyatları

Sıra sayı	Turizm ehtiyatları və onların aid olunduğu əsas quruplar	
	Bilavasitə	Vasitəli
1	Turistlərin bilavasitə özləri tərəfindən istifadə edilən tarixi-mədəni və təbii ehtiyatlar	Sosial-iqtisadi ehtiyatlar
1	Cəlbedici landşaft sahələri	Maddi-texniki baza
2	Müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif rekreasiya əraziləri	Maliyyə vəsaiti,
3	Tarixi-mədəni diqqətəlayiq olan cəlbedici yerlər və s.	Əmək ehtiyatları və s.

Turizmlə bağlı olan digər daha bir təsnifata görə, turist ehtiyatları aşağıda göstərilən üç qrupa bölünür:

– kurort;
– ümumi sağlamlıq və istirahət müəssisələri və ya obyektləri;

– mədəni - mənəvi.

Aparılan araşdırmalardan da məlum olduğu kimi, turist ehtiyatlarına hansısa müəyyən bir təbii elementin daxil olunması meyarları onların istifadəsinin həm texniki, həm də iqtisadi məqsədəuyğunluğuna, həmçinin öyrənilmə səviyyəsinə əsaslanır. Funksional olmaqla bütün turist ehtiyatları aşağıdakı növlərə bölünür:

– sağlamlıq;

– təhsil;

– idman.

Turizm ehtiyatlarının istifadə müddətləri bir sıra müxtəlif amillərdən asılı olur (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Turizm ehtiyatlarının istifadə müddətlərinin asılı aolduğu başlıca amillər

Sıra sayı	Amillər
1	Turizm və istirahət ehtiyatlarının düzgün qiymətləndirilməsi və eləcə də onların turistləri cəlb etmək potensialından
2	Müəyyən turist ehtiyatlarının bütövlüyü, onun toxunulmazlığı və ərazi üzrə paylanmasının səviyyəsindən
3	Turist ehtiyatlarının ərazi daxilində kompakt yerləşməsi, eləcə də müəyyən sahə vahidi daxilində onun miqdarından
4	Turist ehtiyatlarına olan tələbat və mövcud infrastrukturun inkişaf səviyyəsindən və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanın da turizm bölgələrində ətraf mühitin dayanıqlığı problemi mühüm akruallığa malik olan ekoloji məsələlərdən biridir.

Azərbaycanda davamlı turizmin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusilə son illərdə müxtəlif əməli işlər aparılır və müvafiq tədbirlər, təşəbbüslər həyata keçirilir. Xüsusilə də davamlı turizm strategiyası aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsini hədəfləyir:

– ekosistemləri qoruyub saxlamaq bə onları etibarlı şəkildə mühafizə etmək;

– ətraf mühitə müxtəlif mənbələrdən yüksək miqdarda ixrac olunan ciddi ekotoksiki təsirlərə malik emissiyaların miqdarını mümkün qədər azaltmaq;

– ekoloji cəhətdən təmiz, o cümlədən də aztullantılı və tullantısız mütərəqqi texnologiyaların daha da geniş şəkildə inkişaf etdirilməsi və s.

Məlum olduğu kimi, bizim hər birimizi tamamilə əhatə edən və min bir tellərlə bağlı olduğumuz ətraf mühitin davamlılığı milli inkişafın əsas elementi hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizmlə bağlı olaraq, ərazidə yerləşmiş olan bütün təbii komplekslərin estetikliyinin qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşma xüsusilə çox önəmlidir. Bu məsələlərdə aşağıda göstərilən prinsiplər mühüm hesab olunur:

– bütün təbii komplekslər estetikdir və onlar qiymətləndirilə bilər;

– mövcud olan bütün landşaftlara aid universal göstəricilərə baxılır;

– landşaftın estetikliyinin səciyyəsində təkcə onun"xarici" deyil, həmçinin daxili struktur xüsusiyyətlərinə də baxılır;

– ayrı-ayrı komponentlərin əhəmiyyəti müəyyən mənada onların əlaqəsi ilə müəyyən edilir və ona görə təcrübədə hər bir göstərici fərdi qaydada düzgün qiymətləndirilir. Sonra isə, bütün fərdi göstəricilərin ümumiləşdirilməsi əsasında ümumi qiymətləndirmə işləri yerinə yetirilir;

– qiymətləndirmədə alınan balların cəmi qiymətləndirmənin son məqsədini deyil, keyfiyyət ölçüsünü bildirir.

Dayanıqlı turizm inkişafın iqtisadi, ekoloji və sosial aspektləri arasında tarazlıq prinsiplərinə əsaslanır. Biomüxtəlifliyin qorunmasını, müxtəlif növ, o cümlədən, kimyəvi, fiziki, mexaniki, radioaktiv, bioloji və s. çirklənmələrin azaldılmasını eləcə də yerli icmaların dəstəklənməsini hədəfləyir və aşağıdakıları əhatə edir:

– təbii sərvətlərdən daha səmərəli istifadə olunması;

– müxtəlif mənbələrdən atılan tullantıların azaldılması və çirklənmənin qarşısının mümkün qədər alınması;

– ekoloji cəhətdən təmiz infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;

– yerli icmaların iştirakı.

Beləliklə, ətraf mühitin davamlılığı turizm sənayesinin uzunmüddətli inkişafının əsas elementi hesab edilir.

Ekoturizm Azərbaycanda hazırda turizmin inkişafı üçün prioritetə çevrilir.

Ədəbiyyat araşdırmalarından da aydın olduğu kimi, ekoturizm aşağıdakılara töhfə verir:

– ətraf mühitin qorunması;

– regional inkişaf;

– ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olaraq, maarifləndirmənin artırılması (Hacıyeva, 2019, s. 374).

Bundan əlavə, Qarabağda "yaşıl marşrutların" inkişafı davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar açır (Humbatov, 2025, s. 3).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda turizmlə bağlı müsbət tendensiyalara baxmayaraq, həllini gözləyən bir sıra ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır:

– ətraf mühitin çirklənməsi;

– turizmin nəzarətsiz artımı;

– ekoloji infrastrukturun qeyri-kafi olması;

– əhalinin, xüsusi ilə də tələbə-gənclərin arasında ekologiya sahəsində maarifləndirilmə işlərinin aşağı səviyyəsi.

Aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının turizm ərazilərinin dayanıqlılığını artırmaq üçün əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi çox zəruridir. Bunlara isə, misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar:

– ətraf mühit standartlarını düzgün tətbiq etmək;

– "yaşıl" infrastrukturu mümkün qədər daha çox inkişaf etdirmək;

– Əhali, xüsusi ilə də gənc nəsil arasında ekoloji təhsili təşviq etmək;

– hökumət fəaliyyətlərini düzgün tənzimləmək;

– zəngin turizm potensialına malik olan bölgələrimizdə ekoturizmi geniş şəkildə daha da inkişaf etdirmək.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, davamlı təcrübələrin inteqrasiyası turizmin uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

Beləliklə, Azərbaycanda turizmin inkişafı və turizm ərazilərinin ekoloji dayanıqlığını artırmaq üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur:

Birincisi, xüsusilə həssas təbii ərazilərdə turist axınının məhdudlaşdırılması sistemini tətbiq etmək çox lazımdır. Bu, ekosistemin deqradasiyasının qarşısını alacaq və təbii irsi qoruyub saxlayacaqdır.

İkincisi, vacib bir sahə "yaşıl" infrastrukturun inkişafı ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, otel sektorunda enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi və ekoloji cəhətdən təmiz turizm obyektlərinin yaradılması zəruridir.

Üçüncüsü, turist axınının çoxalması ətraf mühitə təsirləri birbaşa artırdığı üçün turizm bölgələrində tullantıların idarə olunması sistemləri, o cümlədən ayrıca tullantıların toplanması və təkrar emalı təkmilləşdirilməlidir.

Turistlər arasında ekoloji təhsilin inkişaf etdirilməsi və məsuliyyətli davranışın təşviq edilməsi xüsusilə çox aktual və vacibdir. Belə ki, ətraf mühitlə bağlı maarifləndirmənin artırılması antropogen təsirlərin azaldılmasına və biomüxtəlifliyin qorunmasına kömək edir.

Bundan əlavə, yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində fəal iştirakı vacibdir. Aqroturizmin, eko-sahibkarlığın və yerli təşəbbüslərin inkişafı regional iqtisadiyyatları stimullaşdırmaqla yanaşı, həm də ekoloji riskləri müəyyən qədər azaldır.

Nəhayət, qlobal ekoloji təşəbbüslərdə iştirak və ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrin Respublikamız üçün uyğunlaşdırılması da daxil olmaqla, davamlı turizm sahəsində institusional və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacib bir addımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı turizm modelinə keçid Azərbaycana təkcə təbii və mədəni irsini qorumağa deyil, həm də ölkənin qlobal turizm bazarında uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, təbiət Azərbaycana turizm sənayesini beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaq üçün hər cür gözəl imkanlar bəxş etmişdir. Bu sahənin gələcək inkişafı isə, əsasən düzgün, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsindən və insanların bu məsələyə münasibətindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycanda turizm: Statistik məcmuə*. Bakı, 27.
2. Гумбатов, Ю. А. (2025). *Анализ потенциала формирования зелёных маршрутов в Карабахе. Экономика и управление*, 3.
3. Гаджиева, Г. В. (2019). *Развитие экологического туризма в южном регионе Азербайджана Ленкорани*. *Молодой ученый*, 8(246), 374.
4. Soltanova, H. B. (2015). *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı.* Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 12.

TURİZM SAHƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT TƏTBİQLƏRİ

Artıfıcıal Intellıgence Applıcatıons ın The Tourısm Sector

ZEMFİRA ƏLİYEVA[1]
Zemfira Aliyeva[1]
zemfira.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-5833-0075

AYSU SÜLEYMANOVA[1]
Aysu Suleymanova[1]
aysu.suleymanova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0008-5390-0084

GÜLAY BƏHRAMOVA[1]
Gulay Bahramova[1]
gulay.bahramova@mdu.edu.az
https://orcid.org0009-0003-9487-2271

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Turizm sənayesi qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik və sürətlə transformasiya olunan sahələrindən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, xüsusilə süni intellektin (Sİ) tətbiqi bu sahədə xidmət modellərini, idarəetmə mexanizmlərini və müştəri münasibətlərini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Süni intellekt texnologiyaları turizm müəssisələrinə böyük həcmdə məlumatları analiz etməyə, müştəri davranışlarını proqnozlaşdırmağa və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etməyə imkan verir. Onlayn səyahət platformaları, o cümlədən Booking.com və Airbnb, istifadəçilərin axtarış tarixçəsi, seçimləri və rezervasiya davranışları əsasında fərdi təkliflər formalaşdırır. Bu yanaşma müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, şirkətlərin gəlirliliyini də yüksəldir. Dinamik qiymətləmə sistemləri tələb və təklif dəyişikliklərinə real vaxt rejimində reaksiya verərək bazar şəraitinə uyğun optimal qiymət siyasəti qurur. Süni intellekt əsaslı çatbotlar və virtual assistentlər 24/7 müştəri xidməti göstərir, rezervasiya prosesini sadələşdirir və operativ xərcləri azaldır. Böyük verilənlərin analizi isə turizm axınlarının proqnozlaşdırılmasına, mövsümi dəyişikliklərin idarə olunmasına və marketinq strategiyalarının daha effektiv planlaşdırılmasına şərait yaradır. Aviasiya və otelçilik sektorunda ağıllı alqoritmlər marşrut planlamasını, resurs bölgüsünü və gəlir idarəetməsini optimallaşdırır. Bununla yanaşı, Sİ tətbiqləri etik və hüquqi məsələləri də gündəmə gətirir. Şəxsi məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və alqoritmik şəffaflıq turizm şirkətləri üçün prioritet istiqamətlərdən biridir. Eyni zamanda, süni intellekt davamlı turizm prinsiplərinin həyata keçirilməsinə, enerji sərfiyyatının azaldılmasına və ekoloji təsirin monitorinqinə töhfə verir. Nəticə etibarilə, süni intellekt turizm sektorunda innovasiyanı sürətləndirən və rəqabət üstünlüyü yaradan əsas texnoloji vasitəyə çevrilmişdir. Onun strateji və etik tətbiqi həm biznes subyektlərinin səmərəliliyini artırır, həm də turistlər üçün daha təhlükəsiz, rahat və fərdiləşdirilmiş səyahət təcrübəsi formalaşdırır.

Açar sözlər: *Süni intellekt, turizm sənayesi, rəqəmsallaşma, fərdiləşdirilmiş xidmətlər, dinamik qiymətləmə*

ABSTRACT

The tourism industry is one of the most dynamic and rapidly transforming sectors of the global economy. The development of digital technologies, particularly the application of artificial intelligence (AI), has fundamentally changed service models, management mechanisms, and customer relations in this field. AI technologies enable tourism enterprises to analyze large volumes of data, predict customer behavior, and provide personalized services. Online travel platforms, including Booking.com and Airbnb, generate personalized offers based on users' search history, preferences, and booking behavior. This approach not only increases customer satisfaction but also enhances company profitability. Dynamic pricing systems respond to changes in demand and supply in real time, establishing optimal pricing policies adapted to market conditions. AI-based chatbots and virtual assistants provide 24/7 customer service, simplify the booking process, and reduce operational costs. Big data analysis allows forecasting of tourism flows, management of seasonal changes, and more effective planning of marketing strategies. In aviation and hospitality, smart algorithms optimize route planning, resource allocation, and revenue management. At the same time, AI applications raise ethical and legal issues. Data protection, cybersecurity, and algorithmic transparency are priority areas for tourism companies. Moreover, AI contributes to the implementation of sustainable tourism principles, reduction of energy consumption, and monitoring of ecological impacts. In conclusion, artificial intelligence has become a key technological tool accelerating innovation and creating competitive advantage in the tourism sector. Its strategic and ethical application increases business efficiency while providing tourists with safer, more comfortable, and personalized travel experiences.

Keywords: *Artificial intelligence, tourism industry, digitalization, personalized services, dynamic pricing*

GİRİŞ

XXI əsrdə turizm sənayesi qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri kimi formalaşmış və yüksək rəqabət mühiti ilə seçilməyə başlamışdır. Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, beynəlxalq hərəkətliliyin genişlənməsi, rəqəmsal platformaların sürətlə yayılması və istehlakçı davranışlarında baş verən dəyişikliklər bu sektorun strukturuna və idarəetmə prinsiplərinə ciddi təsir göstərmişdir. Ənənəvi turizm yanaşmaları artıq müasir turistin gözləntilərini tam şəkildə ödəməkdə çətinlik çəkir. Bu günün turistləri daha operativ, təhlükəsiz, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış və interaktiv xidmətlərə üstünlük verirlər. Belə bir şəraitdə innovativ texnologiyaların tətbiqi qaçılmaz zərurətə çevrilmişdir.

Rəqəmsallaşma turizm sahəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Xüsusilə süni intellekt bu transformasiya prosesində aparıcı amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu texnologiya böyük həcmli məlumatların emalı, istifadəçi davranışlarının təhlili, gələcək tendensiyaların proqnozlaşdırılması və qərarvermə proseslərinin avtomatlaşdırılması vasitəsilə turizm müəssisələrinin fəaliyyətini daha çevik və effektiv edir. Məsələn, Booking.com və Expedia Group kimi platformalar istifadəçi məlumatlarını analiz edərək fərdi seçimlərə uyğun təkliflər hazırlayır və bazar şəraitinə uyğun qiymət strategiyalarını tətbiq edir.

Süni intellektin turizm sektorunda geniş tətbiq olunmasının əsas səbəblərindən biri bu sahədə böyük həcmdə məlumatın yaranmasıdır. Bu məlumatların düzgün idarə edilməsi müəssisələrə rəqabət üstünlüyü qazandırır. Digər tərəfdən, turizm xidmət yönümlü sahə olduğu üçün müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi əsas prioritet kimi çıxış edir və süni intellekt fərdiləşdirilmiş xidmət modellərinin qurulmasına imkan verir. Bundan əlavə, operativ və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi zərurəti analitik və proqnozlaşdırıcı alqoritmlərin əhəmiyyətini daha da artırır.

Eyni zamanda, süni intellektin tətbiqi yalnız iqtisadi səmərəliliklə məhdudlaşmır. Bu texnologiyalar davamlı turizm yanaşmasının inkişafına da töhfə verir. Ağıllı idarəetmə sistemləri vasitəsilə turist axınlarının tənzimlənməsi, enerji resurslarının daha qənaətli istifadəsi və şəhər infrastrukturuna düşən yükün azaldılması mümkün olur. Bu isə həm ətraf mühitin qorunmasına, həm də şəhər həyatının balanslaşdırılmasına xidmət edir.

Beləliklə, süni intellekt turizm sənayesində innovativ inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir və sektorun gələcək istiqamətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, turizm sahəsində süni intellekt tətbiqlərinin əsas istiqamətlərinin, üstünlüklərinin və mövcud problemlərinin araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Süni intellekt insan intellektinə xas olan düşünmə, öyrənmə və qərarvermə kimi prosesləri modelləşdirən texnoloji sistemlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bu sistemlər mürəkkəb məlumatları təhlil etmək, müəyyən qanunauyğunluqları aşkar etmək və əldə olunan nəticələr əsasında qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə malikdir. Turizm sektorunda süni intellekt əsasən istifadəçi məlumatlarının emalı, tələbin proqnozlaşdırılması, fərdi xidmətlərin təqdim edilməsi və əməliyyatların optimallaşdırılması məqsədilə tətbiq olunur.

Süni intellekt bir neçə əsas komponent üzərində qurulmuşdur. Bunlardan biri maşın öyrənməsidir. Bu yanaşma sistemlərə əvvəlcədən dəqiq proqramlaşdırma olmadan məlumatlar əsasında öyrənmək və nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Turizm sahəsində bu texnologiya istifadəçi davranışlarını analiz edərək fərdi tövsiyələrin hazırlanmasında, qiymət siyasətinin optimallaşdırılmasında və tələb proqnozlarının qurulmasında geniş istifadə olunur. Məsələn, Amadeus IT Group kimi şirkətlər bu yanaşmadan istifadə edərək aviasiya və turizm müəssisələri üçün effektiv idarəetmə sistemləri təqdim edir.

Dərin öyrənmə isə daha mürəkkəb neyron şəbəkələrə əsaslanan və böyük verilənlər üzərində işləyən inkişaf etmiş yanaşma kimi çıxış edir. Bu texnologiya xüsusilə vizual və səsli məlumatların emalında yüksək dəqiqlik təmin edir və turizm sektorunda şəkil tanıma, səsli köməkçi sistemlər və analitik modellərdə tətbiq olunur.

Təbii dilin emalı insan dilinin kompüter sistemləri tərəfindən anlaşılmasını təmin edən mühüm texnologiyadır. Bu yanaşma turizm sahəsində əsasən çatbotlar və virtual assistentlər vasitəsilə istifadə olunur. Məsələn, Hilton kimi beynəlxalq otel şəbəkələri müştərilərlə operativ və fasiləsiz ünsiyyət qurmaq üçün bu texnologiyadan geniş istifadə edir.

Kompüter görməsi texnologiyası isə şəkil və video kimi vizual məlumatların avtomatik analizini həyata keçirir. Bu sistemlər təhlükəsizlik, identifikasiya və obyekt tanıma kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur və xüsusilə hava limanlarında istifadə edilərək proseslərin sürətləndirilməsinə və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılmasına kömək edir.

Bundan əlavə, proqnozlaşdırıcı analitika süni intellektin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Bu yanaşma əvvəlki məlumatlara əsaslanaraq gələcək meylləri müəyyən etməyə imkan verir. Turizm sektorunda bu texnologiya turist axınlarının planlaşdırılması, mövsümi dəyişikliklərin idarə olunması və marketinq strategiyalarının daha effektiv qurulması üçün geniş istifadə edilir.

Nəticə etibarilə, süni intellekt müxtəlif texnoloji komponentlərin inteqrasiyası əsasında formalaşan kompleks sistem kimi turizm sənayesində innovasiyanın əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Onun tətbiqi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verir.

Onlayn rezervasiya sistemləri turizm sənayesinin rəqəmsal infrastrukturunun əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə turistlərin böyük əksəriyyəti səyahət planlamasını, otel və aviabilet seçimlərini, eləcə də əlavə xidmətlərin sifarişini məhz onlayn platformalar vasitəsilə həyata keçirir [7]. Bu sistemlərin effektiv fəaliyyəti isə getdikcə daha çox süni intellekt (Sİ) texnologiyalarına əsaslanır.

Sİ əsaslı tövsiyə alqoritmləri istifadəçilərin axtarış tarixçəsi, klik davranışları, əvvəlki rezervasiyaları və qiymətləndirmələri əsasında fərdi təkliflər formalaşdırır. Məsələn, Booking.com və Expedia Group kimi platformalar milyonlarla istifadəçi məlumatını analiz edərək hər bir müştəriyə uyğun otel, uçuş və tur paketləri təqdim edir. Bu yanaşma seçim prosesini asanlaşdırır, vaxt itkisinin qarşısını alır və müştəri məmnuniyyətini artırır.

Tövsiyə sistemləri əsasən kollaborativ filtrasiya və kontent əsaslı filtrasiya metodlarından istifadə edir. Kollaborativ filtrasiya oxşar davranış göstərən istifadəçilərin seçimlərini müqayisə edir, kontent əsaslı filtrasiya isə məhsul xüsusiyyətlərinə uyğun seçimlər təklif edir.

Onlayn rezervasiya sistemlərində Sİ-nin ən mühüm tətbiqlərindən biri dinamik qiymətləmə modelidir. Bu model tələb və təklif dəyişikliklərini, mövsümi faktorları, tədbirləri, hava şəraitini və rəqiblərin qiymət siyasətini nəzərə alaraq qiymətləri real vaxt rejimində tənzimləyir.

Məsələn, Airbnb ev sahiblərinə avtomatik qiymət təyini funksiyası təqdim edir ki, bu da bazar tələbinə uyğun optimal qiymətin müəyyən edilməsinə kömək edir. Nəticədə həm xidmət təklif edən tərəf, həm də müştəri üçün balanslaşdırılmış qiymət formalaşır.

Süni intellekt istifadəçi sorğularını daha dəqiq başa düşmək və uyğun nəticələri təqdim etmək üçün təbii dilin emalı (NLP) texnologiyalarından istifadə edir. İstifadəçi "dəniz kənarında ailəvi otel" kimi mürəkkəb sorğu daxil etdikdə sistem semantik analiz apararaq uyğun variantları sıralayır.

Sıralama alqoritmləri isə nəticələri istifadəçi üçün ən relevant ardıcıllıqla təqdim edir. Bu prosesdə istifadəçi reytinqləri, məsafə, qiymət, populyarlıq və fərdi üstünlüklər nəzərə alınır.

Sİ alqoritmləri tarixi məlumatlara əsaslanaraq gələcək rezervasiya tendensiyalarını proqnozlaşdırır. Bu, xüsusilə hava yolu və otel sektorunda yer tutumunun effektiv idarə olunmasına kömək edir. Texnologiya təminatçılarından biri olan Amadeus IT Group aviaşirkətlər üçün gəlir idarəetməsi və marşrut optimallaşdırılması sistemləri təqdim edir.

Proqnozlaşdırıcı modellər:

Mövsümi dalğalanmaları müəyyən edir

Pik dövrləri qabaqcadan təxmin edir

Overbooking risklərini azaldır

Resurs bölgüsünü optimallaşdırır

Onlayn rezervasiya platformalarında süni intellektin əsas tətbiq istiqamətlərindən biri dinamik qiymət formalaşdırılmasıdır. Bu mexanizm tələb və təklifin dəyişməsi, mövsümi faktorlar, xüsusi tədbirlər və bazar rəqabəti kimi amilləri nəzərə alaraq qiymətləri avtomatik şəkildə tənzimləyir [9]. Məsələn, Airbnb platformasında tətbiq olunan avtomatik qiymət alqoritmləri bazar şəraitinə uyğun optimal qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir [7]. Süni intellekt istifadəçi sorğularını daha dəqiq anlamaq üçün təbii dilin emalı texnologiyalarından istifadə edir və mürəkkəb axtarışları semantik baxımdan təhlil edərək uyğun nəticələr təqdim edir [4]. Axtarış nəticələrinin sıralanması zamanı istifadəçi rəyləri, məsafə, qiymət və fərdi seçimlər kimi meyarlar nəzərə alınır ki, bu da istifadəçi təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır [7]. Tarixi məlumatlara əsaslanan proqnozlaşdırıcı modellər isə gələcək rezervasiya davranışlarını müəyyən etməyə imkan verir. Bu yanaşma xüsusilə aviasiya və otel sektorunda resursların optimallaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır [5]. Bu istiqamətdə Amadeus IT Group kimi şirkətlər gəlir idarəetməsi və marşrut planlaşdırılması üzrə innovativ həllər təqdim edir [9]. Süni intellekt həmçinin təhlükəsizlik sahəsində də tətbiq olunur. Maşın öyrənməsi alqoritmləri şübhəli əməliyyatları müəyyən edərək potensial fırıldaqçılıq risklərini azaldır və istifadəçi məlumatlarının qorunmasına töhfə verir [3]. Çatbotlar və virtual assistentlər rezervasiya prosesində istifadəçilərə operativ dəstək göstərərək xidmət keyfiyyətini artırır və əməliyyat xərclərini azaldır [4]. əqəmsal transformasiya şəraitində müştəri ilə fasiləsiz əlaqə turizm sektorunda prioritet məsələyə çevrilmişdir. Bu baxımdan süni intellekt əsaslı çatbotlar və virtual assistentlər geniş tətbiq olunur [11]. Bu sistemlər təbii dilin emalı və maşın öyrənməsi texnologiyalarından istifadə edərək istifadəçi sorğularını analiz edir və uyğun cavablar təqdim edir [4]. Məsələn, Hilton kimi otel şəbəkələri müştəri xidmətlərinin avtomatlaşdırılması üçün bu texnologiyalardan geniş istifadə edir [11]. Virtual assistentlər istifadəçi davranışını analiz edərək fərdiləşdirilmiş tövsiyələr təqdim edir. Bu baxımdan Booking.com platforması qabaqcıl nümunələrdən biridir [7]. Turizm sektoru böyük həcmdə məlumat yaradan sahədir və bu məlumatların analizi strateji qərarvermə üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır [5]. Əsas məlumat mənbələrinə onlayn platformalar, mobil tətbiqlər, sosial media və sensor texnologiyaları daxildir [6]. Məsələn, Barcelona şəhərində turist axınlarının idarə olunması üçün böyük verilənlər analitikası tətbiq olunur [2]. Süni intellektin tətbiqi turizm sektorunda səmərəliliyi artırsa da, məlumat təhlükəsizliyi və etik məsələlər də diqqət mərkəzindədir [3]. Bu baxımdan məlumatların qorunması, alqoritmik şəffaflıq və hüquqi tənzimləmələrə riayət edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3].

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, süni intellekt texnologiyaları turizm sektorunun transformasiyasında əsas strateji amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar yalnız xidmətlərin avtomatlaşdırılmasını təmin etmir, eyni zamanda turizm fəaliyyətinin bütün

mərhələlərində – planlaşdırmadan başlayaraq xidmətin göstərilməsi və qiymətləndirilməsinədək – kompleks dəyişikliklər yaradır [1, 2].

Süni intellektin tətbiqi nəticəsində turizm müəssisələri böyük həcmli məlumatları daha sürətli və dəqiq analiz edə bilir. Bu isə bazar tendensiyalarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə, turist davranışlarının daha dərindən anlaşılmasına və tələb dəyişikliklərinə operativ reaksiya verilməsinə imkan yaradır [5, 6]. Xüsusilə fərdiləşdirilmiş xidmət modellərinin tətbiqi müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə və loyallığın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir [7].

Bununla yanaşı, dinamik qiymətləmə və proqnozlaşdırıcı analitika kimi alətlər turizm müəssisələrinə gəlir idarəetməsini optimallaşdırmağa, resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə və riskləri minimuma endirməyə şərait yaradır [9]. Bu yanaşma xüsusilə mövsümi dəyişkənliyin yüksək olduğu turizm sektorunda iqtisadi sabitliyin qorunması baxımından mühüm rol oynayır.

Süni intellekt əsaslı çatbotlar və virtual assistentlər müştəri xidməti sahəsində keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Onların vasitəsilə 24/7 rejimində fasiləsiz xidmət göstərilməsi, sorğuların operativ cavablandırılması və istifadəçi ilə interaktiv əlaqənin qurulması mümkün olmuşdur [4,11]. Bu isə həm əməliyyat xərclərinin azalmasına, həm də xidmət sürətinin və əlçatanlığının artmasına gətirib çıxarır.

Eyni zamanda, böyük verilənlərin analizi turizm sektorunda strateji qərarvermə prosesinin əsasını təşkil edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə turist axınlarının idarə olunması, marketinq strategiyalarının daha effektiv planlaşdırılması və yeni bazar imkanlarının müəyyənləşdirilməsi mümkün olur [5]. Dövlət səviyyəsində isə bu yanaşma turizm siyasətinin formalaşdırılmasına və infrastrukturun optimallaşdırılmasına töhfə verir.

Süni intellektin tətbiqi yalnız iqtisadi üstünlüklərlə məhdudlaşmır, həm də davamlı turizm prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Ağıllı sistemlər enerji sərfiyyatının azaldılmasına, turist sıxlığının tənzimlənməsinə və ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsinə imkan yaradır [2; 10]. Bu isə turizmin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən biridir.

Bununla belə, süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi müəyyən risk və çağırışları da gündəmə gətirir. Xüsusilə şəxsi məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və alqoritmik şəffaflıq məsələləri turizm şirkətləri üçün prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur [3]. Bu problemlərin həlli üçün hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi, etik prinsiplərin tətbiqi və texnoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin artırılması zəruridir.

Gələcək perspektivlər baxımından süni intellektin turizm sektorunda daha geniş tətbiq ediləcəyi gözlənilir. Xüsusilə metaverse, virtual reallıq və ağıllı turizm ekosistemlərinin inkişafı turist təcrübəsini daha interaktiv və immersiv hala gətirəcəkdir [12]. Bu texnologiyalar sayəsində turistlər səyahət etməzdən əvvəl virtual mühitdə destinasiya ilə tanış ola, fərdi marşrutlar qura və daha məlumatlı qərarlar qəbul edə biləcəklər.

Nəticə etibarilə, süni intellekt turizm sektorunda innovasiya, səmərəlilik və rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantına çevrilmişdir. Onun düzgün və məqsədyönlü tətbiqi yalnız biznes subyektlərinin inkişafına deyil, həm də turistlərin daha təhlükəsiz, rahat və fərdiləşdirilmiş xidmətlər əldə etməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, gələcək inkişaf strategiyalarında süni intellekt texnologiyalarının inteqrasiyası prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ulrike Gretzel, Marianna Sigala (2022).
2. Artificial intelligence in tourism: A review and research agenda. Journal of Travel Research, 61(8), 1745–1763.
3. Dimitrios Buhalis, Rosanna Leung (2023).
4. Smart tourism and digital transformation: Latest developments and future trends. Tourism Management, 92, 104567.
5. V. Kumar et al. (2021).
6. Ethical implications of AI adoption in hospitality and tourism. Journal of Business Research, 127, 450–461.
7. Iis Tussyadiah (2022).
8. Automation, AI, and robotics in tourism and hospitality: Current trends and future outlook.
9. Tourism Management Perspectives, 43, 101000.
10. Zheng Xiang, Qiang Du (2022).
11. Big data and analytics in tourism: Recent developments and applications.
12. Annals of Tourism Research, 93, 103372.
13. Ying Li, Dan Wang (2021).
14. Big data analytics in tourism and hospitality: Trends and future directions.
15. Annals of Tourism Research, 89, 103203.
16. Sara Dolnicar (2022).
17. Personalization and recommender systems in tourism. Tourism Management, 90, 104489.
18. Noel Scott, Jafar Jafari (2023).
19. Digital transformation in tourism education and industry. Journal of Sustainable Tourism, 31(5), 1123–1140.
20. Xiang Li, Bo Pan (2022)
21. AI applications in revenue management and pricing in hospitality. International Journal of Hospitality Management, 102, 103145.
22. Ben Neuhofer, Dimitrios Buhalis (2022).
23. Experience enhancement through smart technologies in tourism. Electronic Markets, 32(2), 789–804.
24. Rob Law, Kaye Chon (2023).
25. Emerging technologies in hospitality and tourism: A systematic review.
26. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 35(4), 1450–1472.
27. Marianna Sigala (2022).
28. Metaverse and virtual reality in tourism and hospitality. Journal of Hospitality and Tourism Management, 52, 204–212.

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI KONTEKSTİNDƏ DAYANIQLI TURİZM MODELLƏRİNİN REGİONAL İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Analysıs Of The Impact Of Sustaınable Tourısm Models On The Regıonal Economy In The Context Of Cultural Herıtage Protectıon

GÜLƏR BAYRAMOVA
Gülər Bayramova
glr.bayramova@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0009-8022-2589
Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci
Nakhchivan State Technical College under Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Mədəni irsin qorunması və dayanıqlı turizm modellərinin tətbiqi müasir dövrdə regional iqtisadi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Bu yanaşma təkcə tarixi abidələrin fiziki mühafizəsini deyil, həm də yerli icmaların rifahını təmin edən regenerativ iqtisadi ekosistemin qurulmasını hədəfləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, kütləvi turizmdən fərqli olaraq, yaradıcı və dayanıqlı turizm modelləri regionlarda gəlirlərin daha ədalətli bölüşdürülməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına və yerli sənətkarlığın dirçəldilməsinə birbaşa təsir göstərir. Regional iqtisadiyyatın dayanıqlılığı turizm resurslarının ekoloji və sosial ədalət prinsipləri əsasında idarə olunmasından asılıdır. Mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə inteqrasiyası zamanı qoruma və istismar arasındakı balansın düzgün tənzimlənməsi regionun uzunmüddətli cəlbediciliyini qoruyub saxlayır. Bu kontekstdə turizmin "sosiallaşdırılması" konsepsiyası iqtisadi artımın yerli əhalinin həyat keyfiyyəti ilə uzlaşmasını tələb edir. Xüsusilə böhranlardan sonrakı bərpa dövrlərində mədəni turizmin innovativ idarəetmə metodları vasitəsilə inkişaf etdirilməsi regional bazarların xarici şoklara qarşı müqavimətini artırır.
Nəticə etibarilə, mədəni irsin strateji aktiv kimi qiymətləndirilməsi regional iqtisadi siyasətin mərkəzində dayanmalıdır. Dayanıqlı modellərin tətbiqi infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, investisiya axınına və regionun qlobal turizm bazarında rəqabətqabiliyyətli mövqe tutmasına şərait yaradır. Beləliklə, turizm və mədəni irs idarəçiliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqə həm iqtisadi artımı stimullaşdıran, həm də mədəni özünəməxsusluğu qoruyan səmərəli bir platforma rolunu oynayır.

Açar sözlər: *dayanıqlı turizm, mədəni irs, regional iqtisadiyyat, yaradıcı turizm, regenerativ inkişaf.*

ABSTRACT

The protection of cultural heritage and the implementation of sustainable tourism models have become one of the important driving forces of regional economic development in modern times. This approach aims not only at the physical protection of historical monuments, but also at building a regenerative economic ecosystem that ensures the well-being of local communities. Studies show that, unlike mass tourism, creative and sustainable tourism models directly affect the fairer distribution of income in regions, the creation of new jobs and the revival of local crafts. The sustainability of the regional economy depends on the management of tourism resources based on the principles of ecological and social justice. Proper regulation of the balance between protection and exploitation when integrating cultural heritage objects into the tourism cycle preserves the long-term attractiveness of the region. In this context, the concept of "socialization" of tourism requires the reconciliation of economic growth with the quality of life of the local population. The development of cultural tourism through innovative management methods, especially in post-crisis recovery periods, increases the resilience of regional markets to external shocks.
Consequently, the assessment of cultural heritage as a strategic asset should be at the heart of regional economic policy. The implementation of sustainable models facilitates infrastructure improvements, investment flows, and the region's competitive position in the global tourism market. Thus, the interaction between tourism and cultural heritage management serves as an effective platform that stimulates economic growth and preserves cultural identity.

Keywords: *sustainable tourism, cultural heritage, regional economy, creative tourism, regenerative development.*

GİRİŞ

Müasir dünyada iqtisadi inkişafın keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyması təbii və mədəni resurslardan istifadə strategiyalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Xüsusilə regional inkişafın təmin olunmasında turizm sektoru sadəcə xidmət sahəsi deyil, həm də mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün mühüm bir alət kimi çıxış edir. Regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yerli icmaların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və tarixi yaddaşın bərpası məhz dayanıqlı turizm modellərinin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Bu kontekstdə mədəni irs bir regionun həm mənəvi sərvəti, həm də iqtisadi potensialını müəyyən edən strateji aktiv hesab olunur [1].

Mədəni irs dedikdə təkcə fiziki abidələr, memarlıq nümunələri və tarixi məkanlar deyil, həm də xalqın adət-ənənələri, sənətkarlıq növləri, musiqisi və mətbəxi kimi qeyri-maddi dəyərlər sistemi başa düşülür. Bu dəyərlərin turizm məqsədilə istifadə edilməsi bir tərəfdən regionun cəlbediciliyini artırır, digər tərəfdən isə bu resursların həddindən artıq istismarı nəticəsində məhv olma riskini yaradır. Odur ki, dayanıqlı turizm anlayışı bu resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi ilə onların autentikliyinin qorunması arasında həssas bir balansın yaradılmasını tələb edir. Dayanıqlı yanaşma turizmin gətirdiyi mənfəətin müvəqqəti deyil, uzunmüddətli və bərpa olunan xarakter daşımasını hədəfləyir.

Regional səviyyədə turizmin təsirlərini təhlil edərkən iqtisadi multiplikator effekti mühüm rol oynayır. Mədəni turizm marşrutlarının yaradılması regiona gələn turist axınını stimullaşdırmaqla yanaşı, nəqliyyat, iaşə, sənətkarlıq və digər köməkçi sahələrin inkişafına təkan verir. Lakin bu inkişafın kortəbii xarakter daşıması regional ekosistemə və yerli əhalinin yaşam tərzinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də müasir dövrdə "regenerativ", yəni bərpaedici turizm modelləri ön plana çıxır. Bu modellər turizmin mənfi təsirlərini minimuma endirməyi deyil, əksinə, turizm fəaliyyəti vasitəsilə regionun resurslarını daha da zənginləşdirməyi nəzərdə tutur [2].

Mədəni irsin qorunması ilə iqtisadi səmərəlilik arasındakı qarşılıqlı əlaqə mürəkkəb bir struktur təşkil edir. Turizm sənayesi tarixən mədəniyyəti bir məhsul kimi təqdim etməyə meyilli olmuşdur. Lakin bu yanaşma mədəni dəyərlərin kommersiyalaşmasına və onların əsl mahiyyətindən uzaqlaşmasına səbəb olur. Dayanıqlı idarəetmə modelləri isə mədəniyyəti sadəcə istehlak obyekti kimi deyil, regional kimliyin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edir. Bu yanaşmada yerli icmaların prosesə cəlb edilməsi, onların öz mədəniyyətlərinin qoruyucusu və eyni zamanda iqtisadi fayda alan tərəf olması əsas şərtdir . Belə bir iştirakçılıq modeli turizmin yerli əhali tərəfindən yad bir element kimi deyil, daxili inkişaf mexanizmi kimi qavranılmasına yol açır.

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər və son dövrlərin böhranları turizm sektorunun nə qədər həssas olduğunu göstərdi. Kütləvi turizmə əsaslanan regionlar bu dövrlərdə ciddi iqtisadi itkilərlə üzləşdilər. Bu təcrübə regional iqtisadiyyatın dayanıqlılığının artırılması üçün daha çevik və müqavimətli modellərin vacibliyini sübut etdi. Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, yerli məhsulların brendləşdirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların mədəni irsin təbliğinə inteqrasiyası bu istiqamətdə atılan addımlardır [3]. Turizmin regional iqtisadiyyatdakı rolu yalnız gəlir əldə etməklə məhdudlaşmır; həm də regionun investisiya cəlbediciliyini və rəqabət qabiliyyətini formalaşdırır.

Hər bir regionun özünəməxsus coğrafi və mədəni xüsusiyyətləri olduğundan vahid bir turizm şablonundan istifadə etmək səmərəsizdir. Kənd yerlərində və periferik zonalarda turizmin inkişafı urbanizasiya prosesinin qarşısını almaq və gənclərin regionda qalmasını təmin etmək üçün güclü bir vasitədir. Lakin burada kütləvi turist axını və resursların tükənməsi kimi risklər xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Dayanıqlı inkişaf prinsipləri regionun daşıma qabiliyyətinin (carrying capacity) müəyyən olunmasını və turizm fəaliyyətinin bu limitlər daxilində saxlanılmasını tələb edir . Bu həm ekoloji tarazlığın qorunması, həm də turistlərin aldığı təcrübənin keyfiyyətinin yüksək olması üçün zəruridir.

Mədəni irs və turizm arasındakı tərəfdaşlıq etik normalar və sosial ədalət prinsiplərinə söykənməlidir. Turizmin inkişafı nəticəsində yaranan mənfəət yerli infrastrukturun modernləşdirilməsinə, tarixi abidələrin restavrasiyasına və sosial layihələrə yönəldilməlidir [4]. Bu iqtisadi artımın sosial inkişafla sintezi deməkdir. Əks halda, turizm region üçün "yad bir anklav" yarada bilər ki, bu da yerli resursların kənar aktorlar tərəfindən istismarına gətirib çıxarar. Buna görə də idarəetmə modellərində dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı koordinasiya mərkəzi yer tutur.

Turizmin gələcək inkişaf trayektoriyası "kəmiyyətdən keyfiyyətə" doğru dəyişir. Artıq regionlar gələn turistlərin sayı ilə deyil, turistlərin regionda qaldığı müddət, xərclədiyi vəsait və regiona verdiyi əlavə dəyər ilə maraqlanırlar. Bu keçid mədəni irsin dərindən öyrənilməsini və unikal turizm məhsullarının yaradılmasını tələb edir. Belə bir mühitdə təhsil və maarifləndirmə həm turistlər, həm də yerli xidmət göstərənlər üçün prioritet istiqamətdir. Mədəniyyətə hörmətlə yanaşan turist və öz irsinin dəyərini bilən yerli əhali dayanıqlı turizmin əsas sütunlarıdır.

Beynəlxalq standartlar və qlobal trendlər də göstərir ki, yaxın illərdə yalnız öz ekoloji və mədəni mühitini qoruya bilən regionlar rəqabətdə üstünlük qazanacaqlar. İqtisadi inkişaf strategiyaları mədəni irsin qorunmasını bir xərc maddəsi deyil, gələcəyə qoyulan investisiya kimi görməlidir. Bu giriş bölməsində vurğulanan məqamlar tədqiqatın sonrakı hissələrində mədəni irsin qorunması kontekstində tətbiq olunan dayanıqlı modellərin regional iqtisadi göstəricilərə təsirinin elmi və praktik aspektlərini araşdırmaq üçün zəmin yaradır.

Mədəni irsin qorunması və dayanıqlı turizm bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı gücləndirən iki anlayışdır. Regional iqtisadiyyatın canlanması üçün bu əlaqənin düzgün qurulması, resursların səmərəli idarə olunması və bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınması vacibdir. Bu istiqamətdə aparılan təhlillər həm nəzəri biliklərin genişləndirilməsi, həm də regionların inkişafı üçün praktiki tövsiyələrin hazırlanması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

METOD VƏ METODOLOGİYA

Bu tədqiqat mədəni irsin qorunması əsasında formalaşan dayanıqlı turizm modellərinin regional iqtisadiyyata təsirini sistemli şəkildə qiymətləndirmək məqsədilə kompleks metodoloji yanaşma əsasında aparılmışdır. Araşdırmanın metodoloji bazasını dayanıqlı inkişaf konsepsiyası, turizm iqtisadiyyatı nəzəriyyələri və mədəni irsin idarə olunması prinsipləri təşkil edir.

Tədqiqatda qarışıq metod yanaşması (mixed-method approach) tətbiq edilmişdir. Bu çərçivədə həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət tədqiqat üsulları inteqrasiya olunmuşdur. Keyfiyyət mərhələsində mədəni irs və turizm sahəsində mövcud elmi ədəbiyyatın sistemli təhlili aparılmış, müxtəlif ölkə və regionların təcrübələri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bu yanaşma mədəni irs əsaslı turizm modellərinin formalaşma xüsusiyyətlərini və onların iqtisadi təsir mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Kəmiyyət təhlili çərçivəsində turizmin regional iqtisadi göstəricilərə təsirini qiymətləndirmək üçün deskriptiv statistik analiz və müqayisəli indikator yanaşması istifadə olunmuşdur. Turist axını, məşğulluq səviyyəsi, yerli gəlir artımı və xidmət sektorunun inkişafı kimi göstəricilər əsas analiz obyektləri kimi götürülmüşdür. Bu göstəricilər vasitəsilə dayanıqlı və qeyri-dayanıqlı turizm modellərinin iqtisadi nəticələri müqayisə edilmişdir

Metodoloji yanaşmada həmçinin sistemli analiz metodu tətbiq edilmişdir. Bu metod vasitəsilə mədəni irs, turizm fəaliyyəti və regional iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqələr vahid sistem daxilində qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, analitik-sintetik yanaşma istifadə olunaraq mövcud nəzəri biliklər ümumiləşdirilmiş və yeni elmi nəticələr formalaşdırılmışdır.

Hər iki modelin əsas iqtisadi göstəricilər üzrə müqayisəli nəticələri aşağıda təqdim olunmuşdur .Tədqiqatın etibarlılığını artırmaq məqsədilə ikincil məlumat mənbələrindən – beynəlxalq elmi jurnallar, rəsmi hesabatlar və statistik məlumat bazalarından istifadə edilmişdir. Məlumatların seçilməsi zamanı onların aktuallığı, etibarlılığı və mövzu ilə uyğunluğu əsas meyar kimi götürülmüşdür.

Beləliklə, tətbiq olunan metod və metodologiya mədəni irsə əsaslanan dayanıqlı turizm modellərinin regional iqtisadi inkişafda rolunu çoxşaxəli və obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

MÜZAKİRƏ

Mədəni irsin qorunması ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə müasir regional siyasətin ən mürəkkəb tərəflərindən birini təşkil edir. Uzun illər boyu turizm sənayesi resursların intensiv istismarına əsaslanan bir model üzərində qurulmuşdur. Lakin bu yanaşma tarixi məkanların aşınmasına, yerli icmaların sosial strukturunun pozulmasına və mədəniyyətin "əmtəələşməsinə" gətirib çıxarmışdır. Hazırda müzakirə olunan əsas məsələ mədəni irsi həm qorumaq, həm də onu regionun iqtisadi canlanması üçün bir mühərrikə çevirməyin mümkünlüyüdür. Bu kontekstdə dayanıqlı turizm modelləri sadəcə bir seçim deyil, həm də regional iqtisadiyyatın gələcək varlığı üçün zərurətdir.

Regional iqtisadiyyata təsir baxımından dayanıqlı modellər kəmiyyət artımından keyfiyyət dəyişikliyinə keçidi şərtləndirir. Kütləvi turizm adətən mövsümi xarakter daşıyır və gəlirlərin böyük hissəsinin regiondan kənara axmasına səbəb olur. Bunun əksinə olaraq, mədəni irsə fokuslanan dayanıqlı modellər il boyu davam edən turizm fəaliyyətini stimullaşdırır. Bu yerli infrastrukturun daim işlək vəziyyətdə qalmasına və işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə birbaşa təsir göstərir [6]. Müzakirələr göstərir ki, turistlərin regionda qalma müddətinin uzanması onların yerli məhsullara və xidmətlərə olan tələbatını artırır; bu da birbaşa kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı deməkdir **(bax: Şəkil 1)**.

Mədəni irsin qorunması kontekstində "yaradıcı turizm" anlayışı regional iqtisadiyyat üçün yeni üfüqlər açır. Bu modeldə turist sadəcə passiv müşahidəçi deyil, yerli mədəniyyətin canlı iştirakçısına çevrilir. Məsələn, tarixi sənətkarlıq emalatxanalarının turizm marşrutlarına daxil edilməsi həm unudulmaqda olan sənət növlərini yaşadır, həm də yerli ustalar üçün əlavə gəlir mənbəyi yaradır [2]. Bu proses regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və yerli mədəni kimliyin iqtisadi dəyərə çevrilməsinə xidmət edir. Beləliklə, mədəni irs artıq "qorunmalı olan statik bir obyekt" deyil, "inkişafı təmin edən dinamik bir resurs" kimi çıxış edir.

Lakin bu inkişafın mənfi tərəfləri və riskləri də az deyil. Regional iqtisadiyyatın turizmdən həddindən artıq asılı vəziyyətə düşməsi xarici amillər qarşısında regionu zəiflədir. Qlobal böhranlar və ya ekoloji dəyişikliklər zamanı kütləvi turist axınının dayanması regional iqtisadi çöküşə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən müzakirə olunan modellərin mərkəzində "iqtisadi dayanıqlılıq" dayanmalıdır. Regionlar yalnız turizmə güvənməməli; turizm vasitəsilə qazanılan vəsaiti digər istehsal sahələrinə və insan kapitalına yönəltməlidir. Mədəni irsin qorunması üçün ayrılan investisiyalar əslində gələcək iqtisadi sabitliyin təminatıdır.

Mədəni turizmin regional iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirərkən sosial ədalət məsələsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Çox vaxt turizmin gətirdiyi gəlirlər iri turizm korporasiyaları arasında bölüşdürülür, yerli icmalar isə yalnız artan qiymətlər və ətraf mühitin çirklənməsi ilə üz-üzə qalır. Dayanıqlı modellərin əsas məqsədi turizmin "sosiallaşdırılması"dır. Bu o deməkdir ki, mədəni irsdən əldə olunan gəlir yerli əhalinin rifahına, təhsilinə və səhiyyəsinə xidmət etməlidir. Əgər yerli əhali turizmdən real iqtisadi fayda görmürsə, onlar mədəni irsin

qorunmasında maraqlı olmayacaqlar. Bu da öz növbəsində tarixi resursların deqradasiyasına və regionun cəlbediciliyinin itməsinə səbəb olacaqdır.

Digər bir vacib məqam regionun ekoloji və mədəni "daşıma qabiliyyəti"nin düzgün hesablanmasıdır. Hər bir tarixi məkanın və ya təbiət abidəsinin qəbul edə biləcəyi maksimum insan sayı mövcuddur. Bu limitlərin keçilməsi qısamüddətli iqtisadi mənfəət gətirsə də, uzunmüddətli perspektivdə resursun tamamilə itirilməsi ilə nəticələnir [7]. Buna görə də dayanıqlı modellər turist sayının məhdudlaşdırılması, lakin yüksək keyfiyyətli xidmət vasitəsilə gəlirin artırılması strategiyasını dəstəkləyir. Bu yanaşma həm mədəni irsin fiziki toxunulmazlığını təmin edir, həm də regionun "eksklüziv" turizm mərkəzi kimi nüfuzunu möhkəmləndirir.

Regional inkişafda dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığı da xüsusi müzakirə mövzusudur. Mədəni irsin qorunması yüksək xərc tələb edən bir prosesdir və çox vaxt yalnız büdcə vəsaitləri hesabına bunu həyata keçirmək çətin olur. Özəl investisiyaların bu sahəyə cəlb edilməsi üçün əlverişli hüquqi və iqtisadi mühit yaradılmalıdır. Lakin bu zaman investisiya maraqları mədəniyyətin autentikliyinə zərər verməməlidir . İdarəetmə modelləri elə qurulmalıdır ki, iqtisadi maraqlar qoruma prinsipləri ilə uzlaşsın. Bu, mürəkkəb idarəetmə mexanizmləri və şəffaflıq tələb edən bir prosesdir.

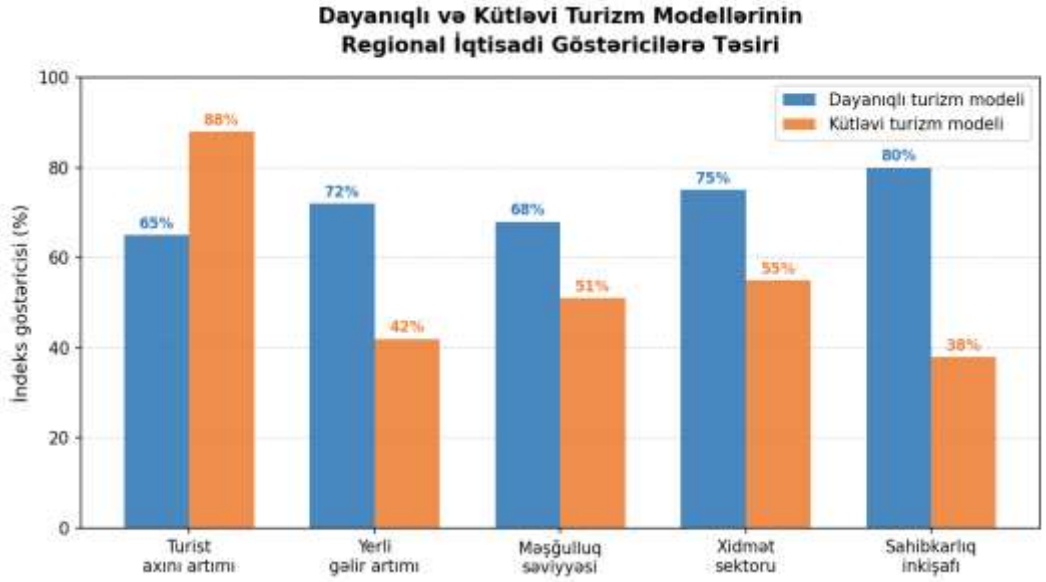
Müasir dövrdə texnoloji yeniliklər və rəqəmsallaşma da mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafında yeni alətlər təqdim edir. Virtual muzeylər, artırılmış reallıq tətbiqləri və rəqəmsal xəritələr turistlərin məlumatlılıq səviyyəsini artırır və regiona marağı stimullaşdırır. Bu, xüsusilə ucqar və az tanınan regionların iqtisadi canlanması üçün böyük şansdır [8]. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə yerli məhsulların birbaşa satışının təşkili vasitəçilərin payını azaldaraq gəlirin birbaşa yerli istehsalçıya çatmasını təmin edir.

Müzakirələrin yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, mədəni irsin qorunması kontekstində dayanıqlı turizm modellərinin tətbiqi regional iqtisadiyyat üçün "həyat yolu" rolunu oynayır. Bu modellər iqtisadi artımı, sosial rifahı və mədəni mühafizəni bir araya gətirən balanslaşdırılmış yanaşma təklif edir [6]. Regional siyasətçilər başa düşməlidir ki, mədəni irs tükənən bir resursdur və onun qorunması iqtisadiyyatın gələcək potensialına qoyulan ən böyük sərmayədir. İqtisadi inkişaf strategiyaları məhz bu prinsiplər əsasında formalaşdırılmalı, hər bir layihə regional ekosistemin bütövlüyü nəzərə alınaraq icra edilməlidir.

Nəticədə turizm və mədəni irs arasındakı ziddiyyətlər düzgün idarəetmə ilə sinerjiyə çevrilə bilər. Regionun iqtisadi uğuru yalnız statistik rəqəmlərlə deyil, həm də yerli mədəniyyətin nə dərəcədə qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə ölçülməlidir. Bu yanaşma regionu qlobal rəqabət bazarında fərqləndirən əsas amildir və uzunmüddətli rifahın tək yoludur.

Tədqiqat işi çərçivəsində mədəni irsin qorunması ilə dayanıqlı turizm modellərinin regional iqtisadiyyat üzərindəki qarşılıqlı təsirləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, mədəni irs obyektlərinin sadəcə qorunması kifayət deyil; onların regional inkişafın aktiv iqtisadi elementinə çevrilməsi üçün düzgün idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi vacibdir. Dayanıqlı turizm modelləri iqtisadi mənfəəti sosial məsuliyyət və ekoloji tarazlıqla birləşdirərək regionların uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasını müəyyən edir.

Mədəni irsin strateji resurs kimi istifadə olunması regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, yerli sahibkarlığın stimullaşdırılmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına birbaşa xidmət edir. Kütləvi turizmin yaratdığı risklərdən fərqli olaraq, dayanıqlı yanaşmalar regionun "daşıma qabiliyyəti"ni nəzərə alır və resursların tükənməsinin qarşısını alır. Bu həm tarixin və təbiətin autentikliyini qoruyur, həm də turistlərə təqdim olunan xidmətin keyfiyyətini artıraraq regionun rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Şəkil 1. *Dayanıqlı və kütləvi turizm modellərinin regional iqtisadi göstəricilərə müqayisəli təsiri*

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə, mədəni irs və turizm arasındakı əlaqə birtərəfli deyil, qarşılıqlı faydalılıq prinsipinə əsaslanmalıdır. Turizm fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər mədəniyyətin bərpasına və yerli infrastrukturun inkişafına yenidən investisiya kimi yönəldilməlidir. Yalnız yerli icmaların prosesə daxil edildiyi, etik normaların gözlənildiyi və innovativ idarəetmə metodlarının tətbiq olunduğu regionlarda turizm həqiqi iqtisadi tərəqqiyə yol açа bilər. Beləliklə, dayanıqlı turizm mədəni irsi gələcək nəsillərə ötürərkən bu günün iqtisadi ehtiyaclarını qarşılayan ən optimal inkişaf modelidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Richards, G. (2021). Rethinking cultural tourism. Edward Elgar Publishing.
2. Duxbury, N., Bakas, F. E., & de Castro, T. V. (2021). Creative tourism development models towards sustainable and regenerative tourism. Sustainability, 13(2), 1–16. https://doi.org/10.3390/su13010002
3. Timothy, D. J. (2021). Cultural heritage and tourism: An introduction. Channel View Publications.
4. McKercher, B., & du Cros, H. (2020). Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management (2nd ed.). Routledge.
5. Farmaki, A. (2021). Tourism and resilience: Individual, organisational and destination perspectives. Tourism Management Perspectives, 38, 100831. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2021.100831
6. Biddulph, R. (2021). Limits to mass tourism's effects in rural destinations. Annals of Tourism Research, 87, 103151. https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103151
7. Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide. Journal of Sustainable Tourism, 28(11), 1932–1946. https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1779732
8. Butler, R. W. (2020). The evolution of tourism and sustainable development. Tourism Recreation Research, 45(1), 1–9. https://doi.org/10.1080/02508281.2019.1671470

WASTE MANAGEMENT AND SUSTAINABLE TOURISM: BIOECONOMY OPPORTUNITIES IN THE TOURIST REGIONS OF AZERBAIJAN

Tullantıların Emalı və Dayanıqlı Turizm: Azərbaycanın Turizm Regionlarında Bioiqtisadiyyat İmkanları

İNCİ MİKAYILOVA
İnci Mikayılova
indgi.mammadova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-4636-4553
Bakı Dövlət Universiteti
Baku State University

ABSTRACT

The article analyzes the problem of waste management in the tourist regions of Azerbaijan within the framework of bioeconomy and sustainable tourism. It is determined that the rapid development of tourism, together with the increasing number of hotels, restaurants, and recreational facilities, has significantly increased the amount of household, food, and plastic waste. This situation negatively affects ecological balance and the attractiveness of tourist destinations. The study examines the opportunities created by the bioeconomy model for transforming waste into economic resources in tourist regions. Particular attention is paid to the use of organic waste for biogas and compost production, the separate collection of hotel and restaurant waste, and the integrated processing of agricultural and tourism-related waste. Based on European experience, the possibilities of implementing pilot projects in regions such as Nakhchivan, Sheki, and Gabala are evaluated. The article concludes that the bioeconomy contributes to waste reduction, environmental protection, job creation, and the development of a "green tourism" model.

Keywords: *Bioeconomy, green economy, Nakhchivan, sustainable tourism, waste management.*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın turizm regionlarında tullantıların idarə olunması problemi bioiqtisadiyyat və dayanıqlı turizm kontekstində təhlil edilir. Müəyyən edilir ki, turizm sektorunun sürətli inkişafı, mehmanxana, restoran və istirahət mərkəzlərinin sayının artması ilə yanaşı, məişət, qida və plastik tullantıların həcmini də yüksəldir. Bu vəziyyət ekoloji tarazlığa və regionların turizm cəlbediciliyinə mənfi təsir göstərir. Tədqiqatda bioiqtisadiyyat modelinin turizm regionlarında tullantıların yenidən resursa çevrilməsi baxımından yaratdığı imkanlar araşdırılır. Üzvi tullantıların bioqaz və kompost istehsalında istifadəsi, mehmanxana və restoran tullantılarının ayrıca toplanması, kənd təsərrüfatı və turizm tullantılarının inteqrasiya olunmuş şəkildə emalı məsələləri nəzərdən keçirilir. Avropa ölkələrinin təcrübəsi əsasında Naxçıvan, Şəki və Qəbələ kimi regionlarda pilot layihələrin tətbiqi imkanları qiymətləndirilir. Nəticədə göstərilir ki, bioiqtisadiyyat tullantıların azalmasına, ətraf mühitin qorunmasına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və "yaşıl turizm" modelinin formalaşmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *Bioiqtisadiyyat, dayanıqlı turizm, Naxçıvan, tullantıların emalı, yaşıl iqtisadiyyat.*

INTRODUCTİON

In modern times, tourism is one of the fastest growing sectors of the economy, as well as one of the main areas of activity that has an impact on the environment. The increase in tourist flows, the proliferation of hotels and catering facilities increases the volume of waste in tourism regions. In particular, improper management of plastic, food and organic waste leads to pollution of soil and water resources, and a decrease in the ecological attractiveness of regions. This problem poses a serious threat to the sustainable development of tourism.

A similar situation is observed in the regions of Azerbaijan with tourism potential such as Nakhchivan, Gabala, Sheki, Gusar and Lankaran. As the seasonal tourist flow increases, the amount of waste increases and its collection alone does not solve the problem. Therefore, it is necessary to sort, recycle and return waste to economic circulation. In this regard, the bioeconomy model creates an important opportunity for the transformation of waste generated in tourism regions into a new economic resource.

Bioeconomy is a development model that involves the efficient use of natural and biological resources. Within the framework of this model, organic waste is converted into compost, biogas and alternative energy sources. The application of bioeconomy in the tourism sector serves both to protect the environment and to increase the economic efficiency of regions. Especially in areas where rural tourism and ecotourism are developed, the conversion of food waste generated in hotels and restaurants into biogas and compost creates additional income and "green economy" opportunities.

The aim of the article is to examine the problem of waste management in the tourism regions of Azerbaijan in the context of bioeconomy and to identify models that can be applied for the development of sustainable tourism.

Theoretical foundations of sustainable tourism and bioeconomy

Sustainable tourism is a model that envisages the development of tourism while preserving natural and cultural resources. Its main goal is to meet the current tourist demand while maintaining the opportunities for future generations to use these resources. Therefore, sustainable tourism means not only increasing the number of tourists, but also protecting natural resources, taking into account the interests of the local population, and ensuring the long-term development of regions (Bayramli, 2024).

One of the main conditions for sustainable tourism is to minimize the negative impact on the environment. Reducing water and energy consumption in tourism facilities, sorting waste, implementing recycling systems and using ecological technologies serve this purpose. The preference of modern tourists for environmentally responsible services also directs tourism enterprises to new management models (Baydur, 2024, p. 14).

Bioeconomy is based on the return of biological resources and waste to economic circulation. The main principle of this model is that waste is not left unused, but is transformed into a new product or energy source. Based on the principle of a circular economy, food and agricultural waste is used in the production of biogas and compost, and plastic and paper waste is recycled (Leavy et al., 2024).

The application of bioeconomy in tourism is primarily related to waste generated in hotels, restaurants and recreation centers. Proper processing of this waste both reduces the burden on the environment and expands the economic potential of the region. Especially in regions where rural tourism and ecotourism are developing, the bioeconomy model, integrated with agriculture, provides more efficient results (Singh, 2025, p. 86).

Thus, sustainable tourism and bioeconomy are complementary concepts. Both models ensure the efficient use of natural resources, environmental protection, and long-term development of regions. The application of this approach in the tourism regions of Azerbaijan, especially in Nakhchivan, Gabala, and Sheki, can be considered one of the main directions of future tourism policy (Imrani & Rafiq, 2021).

Waste problem in Azerbaijan's tourism regions

The increase in waste in regions with tourism potential of Azerbaijan has been more pronounced in recent years. As a result of the increase in tourist flows and the increase in the number of hotels and catering facilities, the volume of household and production waste is increasing. Especially in tourist centers such as Gabala, Sheki, Gusar, Lankaran and Nakhchivan, the amount of waste increases several times during the summer season. The existing infrastructure is not sufficient for the prompt collection and processing of this volume of waste. As a result, waste accumulates in open areas and negatively affects the ecological state of the regions.

The main part of the waste generated in tourism regions is food waste, plastic packaging, glass, paper and disposable products. The share of food waste is higher in hotels and restaurants. On tourist routes and in recreation areas, plastic waste, especially water bottles and polyethylene products, predominates. In addition to polluting soil and water resources, this waste also weakens the aesthetic appearance of the regions. Considering that modern tourists prefer an ecologically clean and comfortable environment, this situation has a negative impact on the development of the tourism sector.

In regions such as Nakhchivan, Gabala and Sheki, the problem is especially evident in rural tourism and ecotourism zones. Since the waste sorting and recycling system is not fully formed in these areas, all waste is collected in the same way and transported to landfills. However, the majority of waste, especially organic residues, can be considered a useful resource for reuse. In this regard, in tourism regions, not only the transportation of waste, but also its sorting and return to economic circulation should be the main priority (Huseynov, 2023).

One of the main reasons for the worsening waste problem is poor awareness. Both tourists and service enterprise employees are not sufficiently informed about waste sorting and recycling. In most hotels and restaurants, waste is not collected in separate bins, which complicates the subsequent processing process. At the same time, due to poor coordination between local authorities and tourism enterprises, a unified waste management system has not been formed in the regions.

The other side of the problem is related to economic factors. Many tourism facilities consider that waste sorting and recycling require additional costs and prefer traditional methods. However, in the long term, this approach leads to greater economic losses. Because a polluted and ecologically poor environment leads to a decrease in tourist flows and a decrease in the attractiveness of the region. On the contrary, a management system based on environmental responsibility increases the competitiveness of the tourism region and ensures its sustainable development (Shukurova & Ahmadov, 2025, p. 41).

Opportunities of bioeconomy in waste processing

The bioeconomy model allows us to approach waste generated in tourism regions not only as an environmental problem, but also as an economic resource. The main advantage of this model is that organic waste generated in the service sector and agriculture is returned to the production cycle. In regions with developed tourism infrastructure, the processing of waste generated in hotels, restaurants and recreation centers using bioeconomic methods both reduces the burden on the environment and creates additional economic income.

The use of organic waste in the production of biogas and compost is one of the most realistic directions in this regard. Food waste, fruit and vegetable waste and plant residues collected in hotels and restaurants can be converted into biogas. Biogas reduces the volume of waste and creates an alternative energy source. At the same time, the residual material obtained as a result of processing is used as compost, increasing soil fertility. Thus, organic waste becomes both an energy and fertilizer resource.

Separate collection of food waste is of particular importance in tourism facilities. Because a large part of this waste is directly suitable for biological treatment. If it is mixed with the general waste stream without sorting, both the opportunity for recycling is lost and sanitary risks increase. On the contrary, when a separate collection and local treatment system is established, this waste turns into a product and energy source that can be used in agriculture. This seems to be especially effective in regions where agrotourism and ecotourism are developed (Singh, 2025, p. 94).

Another important direction of the bioeconomy is the combined use of agricultural and tourism waste for bioenergy. In regions where fruit growing, viticulture and livestock farming are developing, bioenergy projects can be implemented by combining agricultural residues with organic waste generated at tourism facilities. This approach allows for integrated resource management and reduces energy costs within the region.

The "closed loop" principle is of particular importance in this area. According to this model, waste generated from tourism activities is returned to the economic system of the region as a useful product. For example, food waste from a hotel is directed to a biogas plant, the energy obtained is reused in the tourism facility, and the compost is given to local farms. Thus, the waste problem is simultaneously transformed into a source of economic opportunity (Leavy et al., 2024).

The application of the bioeconomic approach can also lead to the creation of new service areas and jobs. The formation of small and medium-sized enterprises related to waste sorting, transportation, biogas and compost production expands the regional economy. This gives grounds to evaluate the bioeconomy not only as an ecological, but also as a mechanism for social and economic development.

International experience and its application in Azerbaijan

The experience of European tourist regions shows that there is a direct link between sustainable tourism and waste management on a bioeconomic basis. In a number of countries, the separate collection, biological treatment, composting and use of hotel and restaurant waste for bioenergy production have already become a practical model that has passed the test stage. Especially in areas where rural tourism and ecotourism are developed, "small-scale circular systems" have been established using local resources. This experience shows that proper waste management is not only a sanitary issue, but also a strategic factor determining the quality of the tourism product and the competitiveness of the region.

One of the main features of the successful model in European countries is the phased and systematic establishment of management. First, waste is sorted at source, then a processing route is determined according to its composition. Organic waste is directed to biogas and compost production, packaging waste is recycled, and some usable substances are returned to secondary economic activity. For the effective operation of this system, functional cooperation is established between local governments, tourism enterprises and the processing sector. In other words, success is not only related to technology, but also to organizational coordination.

The importance of this experience for Azerbaijan is that many of the country's tourism regions have similar structural features. Here, too, tourism activity is often closely linked to agriculture, food production, and the local service sector. Therefore, as in the European model, integrated management of tourism and agricultural waste can also yield real results in Azerbaijan. However, it is more appropriate to adapt this model to local conditions rather than directly transferring it. Because the regions have different levels of infrastructure, financial capabilities, management experience, and population behavior models. [1]

One of the main directions to be adapted in Azerbaijan in this area is the establishment of small and medium-sized local processing systems. Especially in tourism regions such as Nakhchivan, Sheki, Gabala, Gusar and Lankaran, the principle of on-site processing and on-site use may be more efficient than directing the entire waste flow to large centers. In this case, transportation costs are reduced, the waste processing time is shortened, and the produced biogas, compost or other products are used directly within the region. This both increases economic efficiency and reduces the environmental burden.

A comparison of the current situation with international experience shows that the main problem in the tourism regions of Azerbaijan is not the complete absence of technology, but the weakness of systematic coordination. Although waste collection and transportation are carried out in separate areas, their management along the bioeconomic value chain has not yet been fully formed. That is, the idea of turning waste into a resource has not become the focus of management. European experience shows exactly this: the perception of waste not as a worthless residue, but as a new economic opportunity is the main condition for sustainable tourism. [2, p. 118]

Therefore, the model adapted in Azerbaijan should be built on several key principles: source separation, local biological processing, integration of tourism and agriculture, education and institutional coordination. If these principles are implemented, bioeconomy can provide an impetus for both solving environmental problems and creating new economic opportunities in tourism regions. Thus, international experience should be considered not only as a theoretical example for Azerbaijan, but also as a practical development direction that can be applied taking into account local characteristics.

Application prospects in the tourism regions of Azerbaijan

The application of bioeconomy principles in the tourism regions of Azerbaijan first of all requires the creation of a separate waste collection system. Waste sorting at source in hotels, restaurants, recreation centers and other tourism facilities is the main condition for the subsequent processing process. For this, food, plastic, glass and paper waste should be collected in separate bins, and uniform internal rules should be formed in enterprises in this regard. Separate collection of organic waste, especially in hotels and restaurants, can allow for the organization of biogas and compost production. The creation of such a system is not only a technical measure, but also an indicator of the environmental responsibility of tourism enterprises.

Education is essential for the successful operation of a separate waste collection system. Employees of tourism facilities, local residents and tourists should be informed about waste sorting and recycling. If tourists see an environmentally responsible service system in the place they use, a positive image of that region is formed. In this regard, waste management should not only be considered a technical issue, but also as part of the tourism culture.

The implementation of the bioeconomy model is impossible without cooperation between local governments, tourism businesses, and processing enterprises. Local executive and municipal structures should create infrastructure for waste collection and transportation, tourism enterprises should sort waste, and processing enterprises should return it to economic circulation. If a sustainable connection between these three directions is not formed, the effective functioning of the system is not ensured. Therefore, it is important to create a unified management mechanism in the regions. [8]

This cooperation can yield greater results, especially in regions where tourism and agriculture develop in parallel. For example, in areas known for their agricultural products and also receiving tourists, organic waste from tourism facilities can be used as compost in local farms. At the same time, biogas production can be organized together with agricultural waste. Thus, a new integration model is created between the tourism sector and other economic sectors, and a "closed-loop" economy is formed within the region.

In Azerbaijan, it is more appropriate to implement the bioeconomy model in the form of pilot projects at the initial stage. In this regard, Nakhchivan is of particular importance. The region's limited territory, the close connection between tourism and agricultural activities, as well as the centralized nature of management create favorable conditions for the implementation

of such projects here. It seems possible to direct food waste collected from hotels and restaurants in Nakhchivan to biogas and compost production, and at a later stage to apply this model to other tourism regions such as Sheki, Gabala and Gusar. [5]

The successful results of pilot projects may pave the way for the development of broader programs across the country in the future. Through these projects, both economic efficiency and technical capabilities will be tested in advance. If a model is developed that is appropriate for local conditions, it will be possible to create a unified national system for waste management in tourism regions in the future.

Economic and environmental impact

The application of the bioeconomy model in tourism regions primarily leads to a reduction in the burden on the environment. As a result of separate collection and recycling of waste, soil, water and air pollution are reduced. In particular, environmental problems arising from the dumping or burning of organic waste in open areas are minimized. This serves to protect the natural landscape features of the regions and create a more favorable environment for tourism.

Environmental protection has a direct impact on the attractiveness of a tourist region. Modern tourists prefer regions that offer clean, environmentally safe and responsible services. Therefore, proper waste management increases the competitiveness of the region. If a tourist destination is associated with the principles of "green tourism", "environmental responsibility" and "sustainable development", this strengthens the position of that region in the international tourism market.

The economic impact of the bioeconomy model is also significant. The emergence of new service areas related to waste processing creates additional jobs. Small and medium-sized businesses can be created for waste collection, transportation, sorting, biogas and compost production. This creates conditions for increasing employment in the regions and developing a "green economy". [7]

In addition, energy and service costs of tourism facilities can also be reduced to some extent. For example, when the energy obtained as a result of biogas production meets certain needs of a hotel or restaurant, the costs of the enterprise are reduced. The use of compost in local farms creates additional productivity in agriculture. Thus, waste ceases to be a source of economic loss and becomes a resource that generates additional income.

The positive environmental and economic results resulting from the application of bioeconomy also affect the overall image of the region. A clean, innovative and environmentally responsible tourism destination becomes more attractive to tourists, investors and local populations. In this regard, waste management on a bioeconomic basis should be considered not only as a response to the environmental problem, but also as an important element of the future development strategy of Azerbaijan's tourism regions. [2, p. 124]

CONCLUSİON

Thus, waste management in the tourist regions of Azerbaijan should no longer be considered only as a sanitary and ecological issue, but as a strategic direction that determines the future development model of the regions. The increase in waste volume in parallel with the rapid development of tourism shows that traditional management methods are not enough. In the current conditions, simply collecting and disposing of waste does not solve the problem; on the contrary, their re-transformation into a resource based on the principles of bioeconomy is considered a more efficient and promising approach.

The integration of biogas, compost and recycling systems into tourism facilities allows for the formation of a closed economic cycle in tourism regions. This model serves, on the one hand, to protect the environment, and on the other hand, to strengthen the local economy. The implementation of such systems, especially in Nakhchivan, Sheki, Gabala and other tourism centers, can not only increase the ecological sustainability of the regions, but also shape them as "green tourism" destinations.

Nowadays, tourists are not only looking for beautiful nature and quality of service; they also prefer places based on the principles of environmental responsibility and sustainable development. Therefore, waste management on a bioeconomic basis should be considered not as an additional direction in Azerbaijan's tourism policy, but as a necessary priority. If this approach is systematically implemented, the tourism regions of Azerbaijan can become exemplary places distinguished not only by their natural and cultural heritage, but also by their environmentally innovative and sustainable development model.

REFERENCES

1. Baydur, Ibrahim. "Sustainable Development of Regional Tourism for Economic Resilience in Azerbaijan." Journal of Business and Economic Options, vol. 7, no. 3, 2024, pp. 10–18.
2. Bayramli, Gadir. "Sustainable Development of Tourism in Azerbaijan: Current Situation, Problems and Solutions." Revista de Gestão Social e Ambiental, vol. 18, no. 4, 2024, e05816.
3. Huseynov, Emin. "The Experience of Waste Management in the Food Industry of Azerbaijan." Academics and Science Reviews Materials, no. 4, 2023.
4. Imrani, Zaur, and Gunesh Agakishieva Rafiq. "Sustainable Development of the Tourism Industry in Azerbaijan." 2021.
5. Khusainova, Irada, Afet Ayat Gasimova, Ilaha Isa Mammadova, Sergey Yekimov, Jamala Fizuli Tahirzade, Ramida Farrukh Khalilova, and Bobur Sobirov. "Studying the Principles of Sustainable Tourism Development in Karabakh." BIO Web of Conferences, vol. 93, 2024, article 05003.
6. Leavy, Sebastián, Gabriela Allegretti, Elen Presotto, Marco Antonio Montoya, and Edson Talamini. "Measuring the Bioeconomy Economically: Exploring the Connections between Concepts, Methods, Data, Indicators and Their Limitations." 2024.
7. Muradova, Fidan. Plastic Waste Resourcing Technologies and Application in Azerbaijan. Baku Engineering University, 2025.
8. Shukurova, Hajar, and Elshan Ahmadov. "Waste Management in the Green Economy." Scientific Reviews of the Azerbaijan State University of Economics, vol. 13, no. 2, 2025.
9. Singh, Vijay, editor. Sustainable Waste Management Towards Circular Bioeconomy: Components, Design Innovation and Impact. Springer, 2025.
10. "Azerbaijan's Sustainable Tourism Development Strategy." Azerbaijan Tourism Board.

THE TOURISM POTENTIAL OF NON-EXISTENT SPACES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FAIRY TALES: VIRTUAL AND DIGITAL TOURISM PERSPECTIVES

Azərbaycan və İngilis Naqillərində Mövcud Olmayan Məkanların Turizm Potensialı: Virtual və Rəqəmsal Turizm Perspektivləri

KAMALA ISKANDAROVA[1]
Kəmalə İsgəndərova[1]
iskandarovakemale@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-2548-799

GULNARA ISKANDAROVA[1]
Gulnarə İsgəndərova[1]
gulnaragurban85@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-6172-6428

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

ABSTRACT

This study explores the tourism potential of imaginary and fantastical spaces found in Azerbaijani and English folktales, within the growing field of virtual and digital tourism. It examines how technologies such as virtual reality (VR) and augmented reality (AR) can transform these narrative landscapes into immersive travel experiences. Virtual reality (VR) is a 3D computer-generated environment in which a person can explore and interact. Users will be able to enter to virtual world which can be a completely fictional or a recreation of the real one. Users put on a VR headset and sometimes couple it with controllers. The headset will completely block your surroundings and create fantastic reality to help you feel more immersed. Some headset include sensors to track the user's movements, heart rate, and other biometric data. However, augmented reality (AR) adds virtual components to the real world. It will be an audio or visual element. The main aim of AR is to enhance the user's current perception of the real world, not completely replace it. A qualitative comparative analysis of ten fairy tales—five Azerbaijani and five English—reveals that Azerbaijani tales emphasize symbolic and functional spatial representations, while English tales tend to construct visually concrete and detailed imaginative worlds. Despite these differences, both traditions offer rich opportunities for innovative tourism products. The findings contribute to ongoing discussions on immersive storytelling, digital heritage, and literary tourism (Guttentag, 2010, p.641-644; Kim & Hall, 2019, p.52-55; Flavián et al., 2019, p.553-556).

Keywords: *Virtual tourism, fairy tales, imaginary spaces, digital heritage, folklore, comparative analysis*

XÜLASƏ

Bu tədqiqat, artan virtual və rəqəmsal turizm sahəsində Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında rast gəlinən xəyali məkanların turizm potensialını araşdırır. Virtual reallıq (VR) və genişləndirilmiş reallıq (AR) kimi texnologiyaların bu nağılları komputerlə yaradıla bilən üçölçülü görüntülü səyahət təcrübələrinə necə çevirə biləcəyini tədqiq edir. Virtual reallıq (VR), insanın araşdıra və qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi 3D kompüter tərəfindən yaradılan bir mühitdir. İstifadəçilər tamamilə uydurma və ya yenidən qurula biləcək virtual dünyaya daxil ola biləcəklər. İstifadəçilər VR qulaqlıq taxır və bəzən onu kontrollerlərlə birləşdirirlər. Qulaqlıq ətrafınızı tamamilə bloklayaraq ətraf aləmdən təcrid olmanız üçün fantastik reallıq yaradacaq. Bəzi qulaqlıqlarda istifadəçinin hərəkətləri, ürək döyüntüsü və digər biometrik məlumatlarını izləmək üçün sensorlar da var. Lakin, genişləndirilmiş reallıq (AR) real dünyaya virtual komponentlər əlavə edir. Bu, audio və ya vizual element olacaq. AR-ın əsas məqsədi istifadəçinin real dünya haqqında mövcud qavrayışını artırmaqdır, onu tamamilə əvəz etmək deyil. On nağılın - beşi Azərbaycan, beşi isə ingilis nağıllarının keyfiyyətcə müqayisəli təhlili göstərir ki, Azərbaycan nağılları simvolik və funksional məkan təsvirlərini vurğulayır, ingilis nağılları isə vizual olaraq konkret və ətraflı təxəyyül dünyalarını qurmağa meyllidir. Bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki ənənə innovativ turizm məhsulları üçün zəngin imkanlar təklif edir. Tapıntılar komputerlə yaradıla bilən üçölçülü görüntülü hekayə danışma, rəqəmsal irs və ədəbi turizm mövzularında davam edən müzakirələrə töhfə verir (Guttentag, 2010, p.641-644; Kim & Hall, 2019, p.239; Flavián et al., 2019, p.553-556).

Açar sözlər: **:** *Virtual turizm, nağıllar, xəyali məkanlar, rəqəmsal irs, folklor, müqayisəli təhlil, virtual reallıq, artırılmış reallıq.*

INTRODUCTİON

Tourism has undergone a profound transformation with the rapid development of digital technologies. Today, travel is no longer limited to physical journeys; it increasingly includes virtual and immersive experiences (Guttentag, 2010, p. 638-640). Within this evolving landscape, fictional and imaginary spaces—particularly those embedded in folklore and fairy tales—emerge as valuable resources for creative tourism.

Fairy tales occupy a unique intersection of culture, creativity, and narrative space. As cultural artifacts, they encode collective values, beliefs, and symbolic meanings (Zipes, 2012, p.2-5). In both Azerbaijani and English traditions, spatial elements play a central role, often depicting worlds that transcend physical reality.

This study addresses the following research question: How can imaginary locations from Azerbaijani and English fairy tales be harnessed as resources for digital and virtual tourism?

LİTERATURE REVİEW

Spatial Imagination in Fairy Tales

Fairy tales rely heavily on symbolic spatial structures. These spaces—celestial kingdoms, enchanted forests, underground realms—function as sites of transformation and moral testing (Zipes, 2012, p.136-140). Propp (1968) emphasized their importance in shaping character development and plot progression. Tolkien (1939) further argued that fairy tales construct parallel worlds governed by their own logic, inviting deep imaginative engagement. These spaces are not mere backdrops but narrative devices that generate meaning.

Digital and Virtual Travel

Virtual tourism refers to digitally mediated experiences that replicate real or imagined places (Guttentag, 2010, p.638-640). Research shows that immersive technologies such as VR enhance emotional presence and engagement (Tussyadiah, 2018, p.145-148), while also improving interaction quality and user satisfaction in tourism contexts (Flavián et al., 2019, p.551-553). These findings highlight the potential of integrating fictional narrative spaces into virtual tourism platforms.

Creative Travel

Imaginative or literary tourism involves engaging with symbolic or fictional locations rather than physical ones (Herbert, 2001, p.312-315). By prioritizing narrative immersion and emotional experience, it extends traditional tourism practices. Studies of literary tourism demonstrate that fictional worlds can generate authentic tourism value (Squire, 1996, p.119-112).

METHODOLOGY

This study employs a qualitative comparative analysis based on ten fairy tales:

Azerbaijani Fairy Tales:
Malikmammad
Jirtdan
The Black Horse
The Wooden Sword
A Wheat Grain the Size of an Egg

English Fairy Tales:
Jack and the Beanstalk
The Three Little Pigs
The Elves and the Shoemaker

The Rose-Tree
Tom Thumb
Criteria for Analysis:
Type of imaginary space
Level of visual description
Symbolic meaning
Potential for digital visualization
Suitability for tourism transformation

ANALYSİS AND DİSCUSSİON

English Fairy Tales

English tales often depict vivid, tangible fantasy worlds. "**Jack and the Beanstalk"** introduces vertically structured fantastical space—the towering beanstalk and castle in the sky—ideal for 3D modeling and VR adaptation (Kim & Hall, 2019, p.240). **"The Elves and the Shoemaker"** presents layered realities, suggesting hidden parallel worlds that align well with immersive storytelling platforms (Flavián et al., 2019, p.547-550).

In "**Tom Thumb"**, the protagonist's miniature scale transforms ordinary settings into exaggerated landscapes, perfect for gamified VR environments (Champion, 2015, p. 112-115). "**The Three Little Pigs"** combines anthropomorphic characters with semi-realistic settings, lending itself to interactive simulations where users can build and test structures. Meanwhile, "**The Rose-Tree"** offers symbolic natural environments suited to emotionally charged, artistic VR experiences.

Azerbaijani Fairy Tales

Azerbaijani tales emphasize symbolic and functional spaces rather than detailed visual descriptions. In **Malikmammad**, the underground world represents hardship and transformation (Propp, 1968, p.50-55). **Jirtdan** situates its narrative in forests and giants' homes, spaces of danger and survival. **The Black Horse** similarly uses the forest as a transitional, transformative realm.

The Wooden Sword introduces magical transformation zones, offering opportunities for interactive VR experiences where users can alter identities (Ryan, 2002, p. 64-67). **A Wheat Grain the Size of an Egg** depicts hyperbolic landscapes of abundance, ideal for educational and child-focused digital tourism (Pine & Gilmore, 1999, p.28-30).

Comparative Table

Criteria	Azerbaijani Fairy Tales	English Fairy Tales
Spatial Description	Symbolic, abstract	Visual, detailed
Type of Space	Mythological, transformative	Sky worlds, parallel realms
Visualization Potential	Moderate	High
Narrative Function	Moral, symbolic	Experiential, visual
Tourism Potential	Cultural immersion	VR-ready experiences

Applications for Digital Tourism

Fairy-tale spaces can be adapted into VR narrative environments, interactive maps, and gamified tourism experiences (Champion, 2015, p.142-145; Flavián et al., 2019, p.555-557). Kim and Hall (2019) argue that immersive storytelling significantly enhances user engagement, while virtual heritage approaches enable the preservation and reinterpretation of cultural narratives.

Emotional Involvement and User Experience

Fairy-tale tourism appeals strongly to emotions, sparking curiosity, imagination, and nostalgia. In the "experience economy," where value derives from engagement rather than consumption, such emotional responses are vital *(Pine & Gilmore, 1999, p.12)*. Ryan (2002) notes that emotional immersion enhances satisfaction and strengthens cultural learning outcomes.

CONCLUSİON

This study suggests that integrating folklore into digital tourism can: promote global cultural heritage, enhance educational resources, inspire innovative tourism products.

Azerbaijan, with its rich folkloric traditions, holds particular untapped potential in this field (*Zipes, 2012, p. 12-15*).

Imaginary spaces in fairy tales present exciting opportunities for virtual tourism. Azerbaijani tales contribute symbolic depth and cultural richness, while English tales offer visually detailed worlds ready for digital adaptation. Combining these approaches can lead to distinctive, immersive, and culturally meaningful tourism products (Guttentag, 2010, p.650-652; Kim & Hall, 2019, p.241-242; Flavián et al., 2019, p.556-558).

REFERENCES

1. Guttentag, D. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management, 31*(5), 637–652.
2. Kim, J., & Hall, C. M. (2019). International Journal of Information Management, Volume 46, June 2019, 236-249.
3. Zipes, J. (2012). *The irresistible fairy tale: The cultural and social history of a genre*. Princeton University Press, 12-15, 48-52, 145-148.
4. Tussyadiah, I. (2018). Virtual Reality, Presence, and Attitude Change: Empirical Evidence from Tourism. Tourism Management, 66, 140-154
5. Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1999). *The experience economy: Work is theatre & every business a stage*. Harvard Business School Press, 12-30.
6. Huizinga, J. (1938). *Homo Ludens: A study of the play-element in culture*. Routledge, 1-89.
7. Propp, V. (1968). *Morphology of the folktale*. University of Texas Press, 9-148.
8. Tolkien, J. R. R. (1939). *On fairy-stories*. (Essay).
9. Baudrillard, J. (1981). *Simulacra and simulation*. Semiotext(e).
10. Gretzel, U., Jamal, T., Stronza, A., & Nepal, S. (2015). Tourism and the Anthropocene. *Tourism Geographies, 17*(5), 1–7.
11. Flavián, C., Ibáñez-Sánchez, S., & Orús, C. (2019). The impact of virtual, augmented and mixed reality technologies on the customer experience. *Journal of Business Research, 100*, 547–560.
12. Champion, E. (2015). *Critical gaming: Interactive history and virtual heritage*. Routledge, 112-145.
13. Squire, S. J. (1996). Literary tourism and sustainable tourism: Promoting 'The Lake District' through Wordsworth. *Journal of Sustainable Tourism, 4*(3), 135–148.
14. Busby, G., & Klug, J. (2001). Movie-induced tourism: The challenge of measurement and other issues. *Journal of Vacation Marketing, 7*(4), 316–332.
15. Herbert, D. T. (2001). Literary places, tourism and the heritage experience. *Annals of Tourism Research, 28*(2), 312–333.
16. Richards, G. (1996). Cultural tourism in Europe. *CABI Publishing*.
17. Ryan, C. (2002). The tourist experience. *Cengage Learning, 58-67.*

TURİZM VƏ XİDMƏT SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLARIN TƏTBİQİ PERSPEKTİVLƏRİ

Perspectıves on The Implementatıon of Internatıonal Standards in The Tourısm And Servıce Sector

SİMA MAHMUDOVA
Sima Mahmudova
sima.mahmudova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-0104-852X
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Müasir qlobal iqtisadi şəraitdə turizm və xidmət sektoru ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və bu sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə sıx bağlıdır; bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi imkanlarını araşdırmaq və onların sektorun inkişafına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, müqayisəli yanaşma və sistemli analiz metodlarından istifadə olunmuş, beynəlxalq təcrübə və elmi mənbələr əsasında standartlaşdırma sistemlərinin mahiyyəti, tətbiq mexanizmləri və onların praktik əhəmiyyəti öyrənilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın turizm sektorunun mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmiş, müxtəlif tipli müəssisələrdə beynəlxalq standartların tətbiqi səviyyəsi təhlil edilmiş və mövcud problemlər müəyyən olunmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq standartların, xüsusilə keyfiyyətin idarə olunması sistemlərinin tətbiqi xidmət keyfiyyətinin sabitliyini təmin edir, idarəetmə proseslərini təkmilləşdirir və müştəri məmnuniyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə standartlaşdırmanın geniş tətbiqi turizm sektorunun dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini artırır, halbuki Azərbaycanda bu sahədə müəyyən çatışmazlıqlar, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrdə tətbiqin zəifliyi müşahidə olunur. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, beynəlxalq standartların tətbiqinin genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası və maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi turizm və xidmət sektorunun daha səmərəli və davamlı inkişafına şərait yarada bilər.

Açar sözlər: *Turizm, xidmət sektoru, standartlaşdırma, keyfiyyətin idarə olunması, ISO standartları, rəqabətqabiliyyətlilik*

ABSTRACT

In the modern global economic environment, the tourism and service sector plays an important role in the socio-economic development of countries, and increasing competitiveness in this area is closely related to improving service quality; in this regard, the main goal of the study is to investigate the possibilities of applying international standards in the tourism and service sector and determine their impact on the development of the sector. During the study, theoretical analysis, comparative approach and systematic analysis methods were used, and the essence of standardization systems, application mechanisms and their practical significance were studied based on international experience and scientific sources. At the same time, the current state of the tourism sector of Azerbaijan was assessed, the level of application of international standards in various types of enterprises was analyzed, and existing problems were identified. The conducted studies show that the application of international standards, especially quality management systems, ensures the stability of service quality, improves management processes and has a positive effect on increasing customer satisfaction. It was determined that the widespread application of standardization in developed countries increases the sustainability and competitiveness of the tourism sector, while in Azerbaijan certain shortcomings are observed in this area, especially the weakness of application in small and medium-sized enterprises. The study concludes that expanding the application of international standards, integrating digital technologies, and strengthening awareness-raising activities can create conditions for more efficient and sustainable development of the tourism and service sector.

Keywords: *Tourism, service sector, standardization, quality management, ISO standards, competitiveness*

GİRİŞ

Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi turizm və xidmət sektorunun inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu sahə artıq yalnız iqtisadi fəaliyyət növü kimi deyil, həm də ölkələrin beynəlxalq imicinin formalaşmasında, mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsində və sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir. Turizm sektoru bir çox ölkələrdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına, məşğulluğun yüksəlməsinə və regionların inkişafına birbaşa təsir göstərir. Turizm xidmətlərinin keyfiyyəti, təhlükəsizliyi və etibarlılığı isə bu sahədə uğurun əsas göstəricilərindən hesab olunur (UNWTO, 2022). Məhz bu baxımdan beynəlxalq standartların tətbiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir və turizm sektorunun davamlı inkişafının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Müasir turizm bazarında rəqabətin güclənməsi xidmət keyfiyyətinə olan tələbləri daha da artırmışdır. Turistlər artıq yalnız xidmətin mövcudluğu ilə kifayətlənmir, eyni zamanda xidmətin beynəlxalq standartlara uyğunluğu, təhlükəsizlik səviyyəsi və ekoloji məsuliyyət kimi amillərə də xüsusi diqqət yetirirlər. Bu isə turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin daha sistemli şəkildə təşkilini zəruri edir. Beynəlxalq standartlar xidmətlərin vahid meyarlar əsasında təşkilinə, keyfiyyətin davamlı şəkildə qorunmasına və istehlakçı hüquqlarının təmin olunmasına şərait yaradır. Xüsusilə keyfiyyətin idarə olunması sistemləri, ekoloji standartlar və xidmət təhlükəsizliyi ilə bağlı tələblər turizm müəssisələrinin fəaliyyətində mühüm rol oynayır (International Organization for Standardization [ISO], 2015).

Bu standartların tətbiqi yalnız xidmət səviyyəsini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müəssisələrin idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə, proseslərin optimallaşdırılmasına və risklərin effektiv idarə olunmasına da imkan yaradır. Keyfiyyətin idarə olunması sistemləri müəssisələrə müştəri yönümlü yanaşmanı gücləndirməyə, xidmətlərin davamlı təkmilləşdirilməsini təmin etməyə və bazar tələblərinə daha çevik uyğunlaşmağa kömək edir. Bu baxımdan International Organization for Standardization (İSO) tərəfindən hazırlanmış standartlar qlobal miqyasda qəbul edilmiş və turizm sektorunda geniş tətbiq olunan əsas normativ çərçivəni təşkil edir.(International Organization for Standardization [ISO], 2020).

Turizm xidmətlərinin spesifik xüsusiyyətləri – qeyri-maddi xarakteri, xidmətin istehsalı və istehlakının eyni vaxtda baş verməsi, eləcə də insan faktorunun yüksək rolu – bu sahədə keyfiyyətin idarə olunmasını daha mürəkkəb edir. Bu səbəbdən xidmətlərin standartlaşdırılması və ölçülə bilən göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada metrologiya və ölçmə sistemlərinin rolu da ön plana çıxır, çünki xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və nəzarəti dəqiq və etibarlı ölçmə mexanizmləri tələb edir (Həsənov, 2021).

Azərbaycanda turizm sektoru son illərdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmiş və bu sahədə mühüm inkişaf dinamikası müşahidə olunmuşdur. Regionların turizm potensialının genişləndirilməsi, infrastrukturun inkişafı və xidmət çeşidlərinin artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bununla yanaşı, xidmət keyfiyyətinin beynəlxalq səviyyədə tam uyğunlaşdırılması və standartlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqi sahəsində müəyyən problemlər qalmaqdadır. Xüsusilə kiçik və orta turizm müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqi səviyyəsi aşağı olaraq qalır ki, bu da xidmət keyfiyyətində qeyri-bərabərliyə səbəb olur (Əliyev, 2022).

Bu baxımdan turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi imkanlarının araşdırılması, mövcud problemlərin elmi əsaslarla təhlili və onların aradan qaldırılması istiqamətində təkliflərin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əsas məqsədi turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi perspektivlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək və Azərbaycanın mövcud vəziyyəti əsasında praktiki tövsiyələr irəli sürməkdir.

Turizm və xidmət sahəsində standartlaşdırmanın nəzəri əsasları

Turizm və xidmət sektorunda keyfiyyətin təmin olunması və davamlı inkişafın əldə edilməsi üçün standartlaşdırma mühüm alət hesab olunur. Standartlaşdırma məhsul və xidmətlərin müəyyən edilmiş norma və tələblərə uyğunlaşdırılması prosesidir və bu, xidmət keyfiyyətinin sabit saxlanmasına imkan yaradır. Keyfiyyət anlayışı istehlakçı tələblərinin ödənilməsi səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və müasir şəraitdə müəssisələrin rəqabət üstünlüyünün əsas amillərindən biri kimi çıxış edir (Həsənov, 2021). Beynəlxalq təcrübədə turizm və xidmət sektorunda ən geniş tətbiq olunan standartlar sırasında İSO tərəfindən hazırlanmış standartlar xüsusi yer tutur. Bunlara xüsusilə İSO 9001 (keyfiyyətin idarə olunması sistemi), İSO 14001 (ətraf mühitin idarə olunması sistemi) və İSO 45001 (əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik) daxildir. İSO 9001 standartı müəssisələrdə müştəriyönümlü yanaşmanın formalaşdırılmasına, proseslərin optimallaşdırılmasına və xidmət keyfiyyətinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir (İnternational Organization for Standardization [İSO], 2015). İSO 14001 isə turizm fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin minimuma endirilməsini təmin edir və ekoturizmin inkişafına şərait yaradır (İnternational Organization for Standardization [İSO], 2018).

Turizm sektorunda xidmətlərin spesifik xüsusiyyətləri – qeyri-maddi xarakteri, istehsal və istehlakın eyni vaxtda baş verməsi və insan faktorunun yüksək rolu – standartlaşdırmanın əhəmiyyətini daha da artırır. Bu baxımdan xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün sistemli yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Keyfiyyətin idarə olunması sistemləri müəssisələrə riskləri müəyyənləşdirməyə, prosesləri nəzarətdə saxlamağa və müştəri məmnuniyyətini artırmağa imkan verir (İnternational Organization for Standardization [İSO], 2020).

Nəzəri baxımdan standartlaşdırma və metrologiya turizm sektorunda keyfiyyətin təmin olunmasının əsas mexanizmləri kimi çıxış edir və onların tətbiqi xidmət sahəsində davamlı inkişaf üçün mühüm zəmin yaradır.

Azərbaycan və beynəlxalq təcrübə

Turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi dünya ölkələrində xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Qlobal təcrübə göstərir ki, standartlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqi turizm müəssisələrinin idarəetmə səmərəliliyini artırır, xidmət proseslərini sistemləşdirir, xidmət keyfiyyətində sabitlik yaradır və nəticə etibarilə istehlakçı məmnuniyyətini yüksəldir (Smith, 2021).

Avropa ölkələrinin təcrübəsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu regionda turizm müəssisələrinin böyük əksəriyyəti keyfiyyətin idarə olunması sistemlərini tətbiq edir və bu prosesdə İSO standartları mühüm rol oynayır. Məsələn, otel və xidmət sektorunda İSO 9001 sertifikatına malik müəssisələr xidmət proseslərinin daha səmərəli təşkili, müştəri şikayətlərinin azalması və ümumi xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi baxımından daha yüksək nəticələr əldə edirlər. Bundan əlavə, İSO 14001 kimi ekoloji idarəetmə standartlarının tətbiqi turizmin davamlı inkişafına töhfə verir və ekoturizmin genişlənməsinə şərait yaradır (Jones & Brown, 2020).

Azərbaycanda isə turizm sektoru son illərdə sürətli inkişaf mərhələsinə daxil olsa da, beynəlxalq standartların tətbiqi hələ tam səviyyədə formalaşmamışdır. Böyük turizm müəssisələri və bəzi hotel şəbəkələri İSO sertifikatlarına malik olsa da, kiçik və orta müəssisələrdə standartlaşdırma səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Bu isə ölkə daxilində xidmət keyfiyyətində fərqliliklərin yaranmasına və ümumi sektorun rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, standartlaşdırma və keyfiyyətin idarə olunması sistemlərinin tətbiqi

ilə bağlı maarifləndirmə səviyyəsinin aşağı olması və texniki bilik çatışmazlığı da əsas problemlərdən biri kimi çıxış edir (Əliyev, 2022).

Digər mühüm məsələ metrologiya və ölçmə dəqiqliyinin xidmət keyfiyyətinə təsiridir. Turizm sektorunda istifadə olunan müxtəlif texniki sistemlər – rezervasiya platformaları, təhlükəsizlik mexanizmləri, enerji və resurs idarəetmə sistemləri – dəqiq ölçmə və etibarlı monitorinq tələb edir. Bu baxımdan standartlaşdırma yalnız inzibati idarəetmə deyil, həm də texniki nəzarət və ölçmə sistemlərinin keyfiyyəti baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (Həsənov, 2021). Ölçmə nəticələrinin dəqiqliyi xidmətlərin obyektiv qiymətləndirilməsinə və qərarvermə proseslərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə göstərir ki, standartlaşdırmanın geniş tətbiq edildiyi ölkələrdə turizm sektorunun dayanıqlılığı, rəqabət qabiliyyəti və xidmət keyfiyyəti daha yüksəkdir. Azərbaycanda isə bu istiqamətdə böyük potensial mövcuddur və düzgün strateji yanaşma, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə qısa müddətdə mühüm irəliləyiş əldə etmək mümkündür.

Beynəlxalq standartların tətbiqi istiqamətləri və inkişaf perspektivləri

Turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi və regional inkişafı üçün mühüm perspektivlər yaradır. Müasir qlobal iqtisadi mühitdə xidmət sektorunun rəqabət qabiliyyəti birbaşa olaraq keyfiyyət göstəricilərindən və idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu baxımdan beynəlxalq standartların tətbiqi yalnız texniki bir tələb deyil, eyni zamanda strateji inkişaf aləti kimi çıxış edir. Xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması bu sahədə əsas inkişaf istiqamətlərini təşkil edir (UNWTO, 2022).

Standartlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqi turizm müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflığı artırır, proseslərin sistemləşdirilməsinə imkan yaradır və müştəri məmnuniyyətinin sabitliyini təmin edir. Xüsusilə xidmət sektorunda proseslərin standartlaşdırılması istehlakçıların gözləntilərinin daha dəqiq qarşılanmasına şərait yaradır. Bu isə həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin etimadının gücləndirilməsinə xidmət edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, standartlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinə malik müəssisələr daha dayanıqlı fəaliyyət göstərir və bazar dəyişikliklərinə daha çevik uyğunlaşır (İnternational Organization for Standardization [İSO], 2020).

Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların və "ağıllı turizm" konsepsiyasının inkişafı beynəlxalq standartların tətbiqini daha da aktuallaşdıracaqdır. Rəqəmsallaşma turizm sektorunda xidmətlərin avtomatlaşdırılmasına, real vaxt rejimində monitorinqin aparılmasına və müştəri davranışlarının daha dəqiq təhlilinə imkan yaradır. Xüsusilə rəqəmsal monitorinq sistemləri, onlayn xidmət platformaları və avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmləri keyfiyyətin davamlı nəzarətinə şərait yaradır. Bu baxımdan metrologiya və ölçmə sistemlərinin dəqiqliyi də xidmət keyfiyyətinin ayrılmaz komponentinə çevrilir, çünki xidmətlərin qiymətləndirilməsi obyektiv və ölçülə bilən göstəricilərə əsaslanmalıdır (Həsənov, 2021). Azərbaycan üçün əsas inkişaf istiqamətləri sistemli və mərhələli yanaşma tələb edir. Birincisi, turizm müəssisələrində İSO tərəfindən müəyyən edilmiş İSO 9001 və digər keyfiyyət standartlarının tətbiqinin genişləndirilməsi vacibdir. Bu, xidmətlərin vahid meyarlar əsasında təşkilinə, idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına və keyfiyyət fərqlərinin azaldılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda İSO 14001 kimi ekoloji standartların tətbiqi ekoturizmin inkişafına və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir.

İkincisi, kiçik və orta turizm müəssisələri üçün standartlaşdırma və keyfiyyət idarəetməsi üzrə maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbirlər müəssisə rəhbərlərinin və işçi heyətin beynəlxalq standartlar haqqında biliklərinin artırılmasına,

onların praktik tətbiq bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu isə ümumi sektorun inkişaf səviyyəsini yüksəldir və xidmət keyfiyyətində mövcud fərqliliklərin azalmasına səbəb olur (Əliyev, 2022).

Üçüncüsü, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, xüsusilə İSO tələblərinə uyğun sertifikatlaşdırma proseslərinin təşviqi vacib istiqamətlərdən biridir. Bu əməkdaşlıq həm institusional güclənməyə, həm də turizm sektorunda beynəlxalq standartların daha geniş tətbiqinə şərait yaradır. Sertifikatlaşdırma prosesləri müəssisələrin beynəlxalq bazarda etibarlılığını artırır və onların rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

Dördüncüsü, turizm sektorunda rəqəmsal keyfiyyət monitorinq sistemlərinin tətbiqi və real vaxt rejimində xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi mexanizmlərinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu yanaşma xidmətlərin davamlı olaraq qiymətləndirilməsinə və operativ şəkildə təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi həmçinin müştəri məmnuniyyətinin ölçülməsini daha obyektiv edir və qərarvermə proseslərini optimallaşdırır.

Beləliklə, beynəlxalq standartların sistemli tətbiqi Azərbaycanın turizm sektorunun dayanıqlı inkişafına, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və xidmət keyfiyyətinin beynəlxalq səviyyəyə çatdırılmasına mühüm töhfə verə bilər. Uzunmüddətli perspektivdə bu yanaşma ölkənin turizm potensialının daha səmərəli istifadəsinə, regional inkişafın gücləndirilməsinə və qlobal turizm bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradacaqdır.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, turizm və xidmət sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sektorun dayanıqlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Standartlaşdırma sistemləri müəssisələrdə idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına, istehlakçı məmnuniyyətinin artırılmasına və xidmətlərin vahid meyarlar əsasında təşkilinə şərait yaradır. Bu yanaşma xidmət keyfiyyətində sabitliyin təmin olunmasına və turizm müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasına imkan verir. Eyni zamanda, standartlaşdırma risklərin azaldılması və xidmət proseslərinin daha səmərəli idarə olunması baxımından da əsas faktor kimi çıxış edir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, İSO standartlarının geniş tətbiqi turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırır və onların beynəlxalq bazara inteqrasiyasını asanlaşdırır. Standartlara uyğun fəaliyyət göstərən müəssisələr daha yüksək etibarlılıq qazanır, müştəri məmnuniyyətini artırır və bazarda davamlı mövqe əldə edirlər. Bu isə turizm sektorunun ümumi inkişafına müsbət təsir göstərir və ölkənin turizm potensialının daha səmərəli reallaşdırılmasına şərait yaradır. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı müsbət dinamikaya malik olsa da, standartlaşdırma sistemlərinin tətbiqi sahəsində müəyyən boşluqlar qalmaqdadır. Xüsusilə kiçik və orta turizm müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqi səviyyəsinin aşağı olması xidmət keyfiyyətində fərqliliklərə səbəb olur və sektorun ümumi rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, keyfiyyətin idarə olunması sistemlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsi bu sahədə əsas inkişaf istiqamətləri olmalıdır. Rəqəmsallaşma xidmət keyfiyyətinin monitorinqini asanlaşdırır, məlumatların operativ şəkildə toplanmasına və təhlilinə imkan verir, bu isə idarəetmə qərarlarının daha effektiv qəbul edilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, turizm müəssisələrində işçi heyətin peşə hazırlığının artırılması və standartlaşdırma sahəsində biliklərin genişləndirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, metrologiya və ölçmə dəqiqliyinə əsaslanan yanaşmalar xidmət keyfiyyətinin sabitliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Ölçmə sistemlərinin dəqiqliyi və etibarlılığı

xidmətlərin qiymətləndirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini artırır. Bu isə həm texniki, həm də təşkilati baxımdan xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Metrologiyanın tətbiqi turizm sektorunda innovativ yanaşmaların formalaşmasına və müasir texnologiyaların inteqrasiyasına da dəstək verir.

Beləliklə, beynəlxalq standartların tətbiqi Azərbaycanın turizm və xidmət sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək kompleks tədbirlər xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, turist məmnuniyyətinin artırılmasına və ölkənin beynəlxalq turizm bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb olacaqdır. Nəticə etibarilə, standartlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqi turizm sektorunun uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, M. A. (2022). Turizm sektorunda xidmət keyfiyyətinin idarə olunması. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
2. Həsənov, R. İ. (2021). Standartlaşdırma və keyfiyyət sistemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. International Organization for Standardization. (2015). ISO 9001: Quality management systems – Requirements. Geneva.
4. International Organization for Standardization. (2018). ISO 14001: Environmental management systems – Requirements with guidance for use. Geneva.
5. International Organization for Standardization. (2020). Quality management principles. Geneva: ISO Central Secretariat.
6. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2024). Tourism sector development indicators. Baku.
7. UNWTO. (2022). International tourism trends and standards. Madrid.
8. UNWTO. (2023). Tourism and sustainability report. Madrid.
9. Smith, J. (2021). Tourism service quality and standardization. Routledge.
10. Jones, P., & Brown, L. (2020). Quality management in tourism industry. Springer.

MƏDƏNİ KAPİTALIN İQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: ƏLİNCƏQALA VƏ MÖMİNƏ XATUN NÜMUNƏSİNDƏ

Economic valuation of cultural capital: The case of Alinjagala and Momina Khatun

ABBAS MUSAYEV
Abbas Musayev
abbas.elcinoglu@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-6096-9635
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Müasir iqtisadi yanaşmalarda mədəni sistem hələ də əsasən maliyyə göstəriciləri əsasında qiymətləndirilən kütləvi istehsal paradiqmasının çərçivəsində müəyyən mənada anomaliya kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyət bir sıra tədqiqatçıları və dövlət qurumlarını mədəni investisiyaların və fəaliyyətlərin yerli iqtisadiyyatlara və icmalara təsirini daha dərindən araşdırmağa yönəltmişdir. Mövcud elmi tədqiqatlar və rəsmi hesabatlara görə, mədəni sahəyə yönəldilən dövlət xərcləri əksər hallarda onun potensial iqtisadi nəticələri gəlir formalaşdırması, məşğulluğun artırılması və əlavə dəyərin yaradılması kontekstində əsaslandırılır. Beləliklə, mədəni irs elementlərinin innovasiya, texnologiya, sürət, tərəqqi və gələcək kimi anlayışlarla əlaqəli modernləşmə layihəsini ləngitdiyi, həmçinin onların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün sərf olunan resurslarla əhəmiyyətli xərc sahəsi təşkil etdiyi iddia edən yanaşmalar tədricən rəğbətdən düşmüşdür. Bunun əvəzinə, mədəni irsin yerli, regional və milli iqtisadiyyatlara töhfə vermək potensialını reallaşdıran siyasətlər qəbul edilmiş və nisbətən qısa müddətdə bu sahədə geniş ədəbiyyat yaradılmışdır. Bu inkişaflara baxmayaraq, mədəni irsin iqtisadi dəyərə necə çevrilə biləcəyi ilə bağlı praktik metodologiyaların, modellərin və strategiyaların hazırlanmasında və tətbiqində hələ kifayət qədər irəliləyiş əldə edilməmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının simvolik abidələri olan Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsinin regionun iqtisadi inkişafındakı rolunu "mədəni kapital" konsepsiyası çərçivəsində qiymətləndirməkdir. Məqalədə bu abidələrin cəmi iqtisadi dəyəri nəzərdən keçirilir və onların turizm cəlbediciliyi ilə yerli məşğulluq arasındakı korrelyasiya analiz edilir. Tədqiqat göstərir ki, mədəni irsin bərpası və düzgün idarə olunması təkcə mədəni yaddaşın qorunması deyil, həm də regionun brendləşməsi və investisiya cəlbediciliyi üçün mühüm katalizatordur.

Açar sözlər: *mədəni irs, turizm, iqtisadi inkişaf, Əlincəqala, Möminə Xatun türbəsi.*

ABSTRACT

In modern economic approaches, the cultural system is still perceived as an anomaly in a sense within the mass production paradigm, which is mainly evaluated on the basis of financial indicators. This feature has led a number of researchers and government agencies to investigate in more depth the impact of cultural investments and activities on local economies and communities. According to existing scientific studies and official reports, public spending on the cultural sector is often justified in the context of its potential economic results in terms of income generation, employment generation and added value creation. Thus, approaches that claim that cultural heritage elements slow down the modernization project associated with concepts such as innovation, technology, speed, progress and the future, as well as constitute a significant cost area with resources spent on their preservation and transmission to future generations, have gradually fallen out of favor. Instead, policies that realize the potential of cultural heritage to contribute to local, regional and national economies have been adopted and a large literature has been created in this area in a relatively short time. Despite these developments, there has not yet been sufficient progress in the development and application of practical methodologies, models and strategies on how cultural heritage can be transformed into economic value. The main objective of the study is to assess the role of Alinjagala and Momina Khatun tombs, symbolic monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic, in the economic development of the region within the framework of the concept of "cultural capital". The article considers the total economic value of these monuments and analyzes the correlation between their tourist attractiveness and local employment. The study shows that the restoration and proper management of cultural heritage is not only an important catalyst for the preservation of cultural memory, but also for the branding of the region and its investment attractiveness.

Keywords: *cultural heritage, tourism, economic development, Alinjagala, Momina Khatun tomb.*

GİRİŞ

Mədəni kapital anlayışı müasir sosial-iqtisadi tədqiqatlarda mühüm yer tutur və cəmiyyətin mədəni resurslarının iqtisadi və sosial dəyərinin qiymətləndirilməsində əsas konseptual çərçivələrdən biri kimi çıxış edir. Mədəni irs obyektləri bu kapitalın obyektivləşmiş forması olaraq həm milli identikliyin qorunmasına, həm də iqtisadi fəaliyyətlərin genişlənməsinə töhfə verir. İqtisadçılar getdikcə mədəni irsə kapital forması kimi yanaşır, əhəmiyyətli memarlıq abidələri və mədəni kolleksiyalar isə davamlı xidmətlər təqdim edən və investisiyalardan gəlir yaradan uzunmüddətli aktivlər kimi qiymətləndirilir [12, s.40]. Bu kontekstdə mədəni irsin qorunması yalnız tarixi-mədəni dəyərlərin saxlanılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda yerli icmalar üçün iqtisadi inkişafın, məşğulluğun və sosial kapitalın artımının mühüm stimullaşdırıcı amili kimi çıxış edir.

Qloballaşma və urbanizasiya şəraitində mədəni irs obyektlərinin iqtisadi dəyərinin müəyyən edilməsi məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Bu obyektlərin turizm cəlbediciliyini artıraraq, regional iqtisadiyyatlara əhəmiyyətli töhfələr verməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün mühüm potensial daşıyır [8, s.1723]. Ənənəvi bazar mexanizmləri bu obyektlərin real dəyərini tam əks etdirmədiyindən, onların qiymətləndirilməsi üçün alternativ iqtisadi yanaşmalara ehtiyac yaranır. Bu baxımdan mədəni irs obyektləri həm istifadə (turizm, rekreasiya), həm də qeyri-istifadə (tarixi, estetik, mənəvi və irs ötürmə) dəyərlərini özündə birləşdirən kompleks iqtisadi resurs kimi çıxış edir. Onların iqtisadi effektivliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlar təklif olunur ki, bunlar da mədəni irsin mühafizəsinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət aspektlərini qiymətləndirməyə imkan verir [9, s.2].

Turizm sektoru isə mədəni kapitalın iqtisadi dəyərə çevrilməsində əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə mədəni turizm istiqamətində tarixi abidələrin və irs obyektlərinin istifadəsi regionların sosial-iqtisadi inkişafına, məşğulluğun artmasına və xidmət sektorunun genişlənməsinə mühüm təsir göstərir. Bu proses yalnız birbaşa iqtisadi gəlirlərlə məhdudlaşmır, həm də dolayı təsirlər infrastrukturun inkişafı, yerli sahibkarlığın təşviqi və investisiya mühitinin yaxşılaşması ilə müşayiət olunur. Mədəni irs obyektlərinin siyahıya daxil edilməsi onların həm milli, həm də beynəlxalq platformalarda görünürlüyünü artıraraq iqtisadi bir sərmayəyə çevrilməsinə və mədəni turizmin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir [5, s.836]. Bununla yanaşı, mədəni irs obyektlərinin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi dövlət siyasətinin formalaşdırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət tərəfindən bu sahəyə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, eləcə də dayanıqlı turizm strategiyalarının hazırlanması üçün mədəni kapitalın iqtisadi ölçülməsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində, mədəni irsin qorunması ilə iqtisadi inkişaf arasında balansın təmin olunmasına imkan yaradır. Mədəni irsin iqtisadi dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi, yeni iş imkanlarının yaradılması və şəhər mərkəzlərinin canlandırılması kimi bir çox sahədə iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. [3, s.589]

Bu tədqiqatın aktuallığı da məhz bu kontekstdə formalaşır və mədəni kapitalın qiymətləndirilməsi prosesində konkret irs obyektlərinin – Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi – iqtisadi potensialının təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki abidə yüksək tarixi və turizm əhəmiyyətinə malik olmaqla yanaşı, regionun dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya biləcək mədəni kapital nümunələri kimi çıxış edir. Bu təhlil, həmçinin, dövlət maliyyələşdirmə siyasətlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və daha məqsədyönlü strategiyalar hazırlamaq üçün qeyri-bazar dəyərlərə malik bu növ qeyri-maddi aktivlərə iqtisadi qiymət qoymağın vacibliyini vurğulayır. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, mədəni irs obyektlərinin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi onların yalnız mədəni deyil, eyni zamanda

əhəmiyyətli iqtisadi resurs kimi çıxış etdiyini sübut edir. Xüsusilə Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi nümunəsində mədəni kapitalın turizm vasitəsilə səmərəli istifadəsi regional sosial-iqtisadi inkişafın gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Mədəni Kapitalın Nəzəri Yanaşmaları

Mədəniyyət müəyyən bir qrup insan tərəfindən paylaşılan fikirlər, inanclar, vərdişlər və dəyərlər toplusu kimi müəyyən edilə bilər. Taylor mədəniyyəti "insan tərəfindən cəmiyyətin üzvü kimi qazanılan bilik, inanc, incəsənət, qanun, əxlaq, adət və digər qabiliyyət və vərdişləri əhatə edən mürəkkəb bir bütöv" kimi görür. Mədəniyyət, həmçinin, cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafında mərkəzi rol oynayan, formalaşdıran və inkişaf etdirən kollektiv yaddaşın və təcrübələrin dinamik təzahürüdür [4, s.205].

Mədəni kapital anlayışı sosial elmlərdə xüsusilə Pierre Bourdieu tərəfindən formalaşdırılmış və cəmiyyətin sosial stratifikasiyasını izah edən əsas konseptlərdən biri kimi inkişaf etmişdir. Bu yanaşmaya görə mədəni kapital fərdlərin və cəmiyyətlərin malik olduğu təhsil, bilik, bacarıq və mədəni resursların toplusunu ifadə edir və sosial-iqtisadi üstünlüklərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bourdieu mədəni kapitalı əsasən üç formada təsnif edir: inkorporasiya olunmuş (bilik və bacarıqlar), obyektivləşmiş (kitablar, incəsənət əsərləri, mədəni irs obyektləri) və institusional (diplomlar və rəsmi tanınmalar). Tədqiqatlar göstərir ki, mədəni kapitalın bu təsnifatı, xüsusilə onun obyektivləşmiş forması, yəni mədəni əşyalar, abidələr və incəsənət əsərləri şəklində mövcud olan mədəni sərvətlər, regional inkişaf üçün əsas kapital kimi çıxış edir [2, s.95]. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda mədəni kapital anlayışı yalnız sosial deyil, həm də iqtisadi kateqoriya kimi geniş şəkildə şərh edilir. Xüsusilə mədəni irs obyektləri obyektivləşmiş mədəni kapitalın mühüm forması kimi qəbul olunur və onların qorunması və istifadəsi iqtisadi dəyər yaratma potensialı ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşmaya görə, tarixi abidələr və mədəni irs obyektləri uzunmüddətli iqtisadi aktivlər kimi çıxış edir və turizm, xidmət sektoru və regional inkişaf vasitəsilə gəlir yarada bilir.

İqtisadi yanaşmalarda mədəni irs obyektlərinin qiymətləndirilməsi onların bazar və qeyri-bazar dəyərlərinin birlikdə nəzərə alınmasını tələb edir. Bu obyektlər yalnız birbaşa istifadə dəyəri (turizm və rekreasiya) ilə deyil, həm də qeyri-istifadə dəyərləri (tarixi, estetik, simvolik və irs ötürmə dəyəri) ilə xarakterizə olunur. Bu qeyri-istifadə dəyərləri, məsələn, estetik, tarixi və gələcək nəsillər üçün mövcudluq dəyəri kimi aspektləri əhatə edir ki, bunlar birbaşa bazar qiymətlərinə çevrilməsə də, cəmiyyətin rifahı üçün əvəzsizdir [11, s.217]. Buna görə də mədəni kapitalın iqtisadi təhlili onun çoxölçülü təbiətini nəzərə alan kompleks yanaşmalar tələb edir. Beləliklə, mədəni kapital nəzəriyyəsi mədəni irsin yalnız mədəni və sosial deyil, həm də iqtisadi resurs kimi qiymətləndirilməsinə imkan yaradır və onun dayanıqlı inkişaf strategiyalarında mühüm yer tutduğunu göstərir.

Turizm sektoru müasir dövrdə iqtisadi inkişafın mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir və xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Turizmin iqtisadi təsiri birbaşa və dolayı təsirlər vasitəsilə özünü göstərir. Birbaşa təsirlərə turizm xidmətlərindən əldə olunan gəlirlər, yerləşdirmə, nəqliyyat və iaşə sektorlarında yaranan dövriyyə daxildir. Dolayı təsirlər isə yerli istehsalın stimullaşdırılması, infrastrukturun inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlıdır.Beləliklə, mədəni irsin turizm vasitəsilə iqtisadiyyata inteqrasiyası onu "mədəni kapital" kimi təsnif edir və bu aktivləri artan ziyarətçi axını, yerli sahibkarlıq və regional cəlbedicilik vasitəsilə davamlı gəlir gətirən davamlı investisiya vasitələri kimi təqdim edir.

Xüsusilə mədəni turizm istiqamətində tarixi abidələrin və mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsi iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olur. Bu obyektlər turist axınının artmasına, yerli sahibkarlığın inkişafına və regionun investisiya cəlbediciliyinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, mədəni turizm qeyri-maddi dəyərlərin qorunmasına və

gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət etməklə yanaşı, iqtisadi səmərəlilik yaradır. Mədəni irs obyektlərinə, xüsusən də turizm fəaliyyətlərinə inteqrasiya yolu ilə qoyulan investisiyalar, onları ziyarətçiləri cəlb etməklə, yerli sahibkarlığı inkişaf etdirməklə və regional rəqabət qabiliyyətini artırmaqla davamlı uzunmüddətli iqtisadi gəlir əldə etməyə qadir olan obyektivləşdirilmiş mədəni kapital kimi mövqeləndirir. [6,s.804].

Bu tədqiqatda mədəni kapitalın iqtisadi dəyərinin kompleks qiymətləndirilməsi məqsədilə müqayisəli analiz və sistemli ədəbiyyat təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Müqayisəli analiz yanaşması çərçivəsində Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi fərqli tipoloji xüsusiyyətlərə malik mədəni irs nümunələri kimi qarşılaşdırılmışdır. Analiz zamanı hər iki obyektin turizm potensialı, regional iqtisadiyyata multiplikator təsirləri və sosial-mədəni əhəmiyyəti müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu yanaşma, dağ-istehkam tipli abidə (Əlincəqala) ilə şəhər mərkəzində yerləşən memarlıq abidəsinin (Möminə Xatun) iqtisadi səmərəlilik fərqlərini və ortaq inkişaf perspektivlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Ədəbiyyat təhlili metodu isə mədəni kapitalın qiymətləndirilməsi, turizm iqtisadiyyatı və irsin idarə edilməsi sahəsində mövcud beynəlxalq və yerli elmi yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. Ədəbiyyat icmalı vasitəsilə tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası formalaşdırılmış, "qeyri-maddi dəyərin maddiləşdirilməsi" konsepsiyası elmi süzgəcdən keçirilmişdir. Bu isə əldə olunan nəticələrin həm nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına, həm də empirik təhlillər üçün zəmin yaradılmasına xidmət etmişdir. Beləliklə, mədəni kapitalın nəzəri yanaşmaları göstərir ki, mədəni irs obyektləri yalnız tarixi və mədəni dəyər daşıyan passiv elementlər deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf prosesində aktiv rol oynayan mühüm resurslar kimi çıxış edir. Bu obyektlər turizm, xidmət sektoru və yerli sahibkarlığın inkişafı vasitəsilə iqtisadi dövriyyəyə daxil olaraq həm birbaşa, həm də dolayı iqtisadi faydalar yaradır. Bununla yanaşı, mədəni irs obyektləri qeyri-maddi dəyərlərin qorunması, milli identikliyin gücləndirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından da strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan mədəni kapitalın effektiv idarə olunması və iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi dayanıqlı regional inkişafın təmin edilməsində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Əlincəqala və Möminə Xatun Abidələrinin Müqayisəli Sosial-İqtisadi Xarakteristikası

Tədqiqatın obyektini Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən iki mühüm mədəni irs nümunəsi – Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi təşkil edir. Hər iki abidə tarixi, memarlıq və turizm baxımından yüksək əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, regionun mədəni kapitalının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əlincəqala Naxçıvanın ən qədim və strateji əhəmiyyətli müdafiə qurğularından biri hesab olunur. Dağlıq ərazidə yerləşən bu qala tarixən mühüm hərbi-siyasi funksiyalar yerinə yetirmiş və müxtəlif dövrlərdə regionun müdafiə sistemində əsas mövqe tutmuşdur. Qalanın əlçatmaz relyefdə yerləşməsi və memarlıq xüsusiyyətləri onu unikal turizm obyektinə çevirir. Müasir dövrdə Əlincəqala mədəni və macəra turizmi baxımından cəlbedici obyekt kimi çıxış edir. Qalaya aparan pilləli yol, yüksəkdən açılan panoramik mənzərə və tarixi atmosfer turistlər üçün xüsusi maraq doğurur. Bu xüsusiyyətlər abidənin daxili və xarici turist axınının artmasında mühüm rol oynayır. Son illərdə aparılan genişmiqyaslı bərpa və abadlıq işləri nəticəsində Əlincəqalanın turizm infrastrukturu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır. Yol sisteminin yenilənməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və ətraf ərazilərin abadlaşdırılması abidənin turizm dövriyyəsinə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu isə onun mədəni kapital kimi iqtisadi potensialının daha effektiv reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır.

Möminə Xatun türbəsi isə XII əsrə aid memarlıq abidəsi olmaqla, Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş və Şərq memarlığının nadir incilərindən biri kimi qəbul edilir. Abidə

yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də tarixi-mədəni simvol kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Türbənin zəngin ornamentləri, həndəsi naxışları və memarlıq kompozisiyası onun yüksək estetik dəyərini nümayiş etdirir. Azərbaycan memarlığının ən nadir və unikal abidələrindən biri olan Möminə Xatun türbəsi "Naxçıvan Məqbərələri" tərkibində 30 sentyabr 1998-ci ildən UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlkin siyahısına daxil edilmişdir [13]. Bu abidə yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də milli-mədəni irsin mühüm simvolu kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Möminə Xatun türbəsi Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin zənginliyini əks etdirən unikal irs nümunəsi olmaqla, milli identikliyin formalaşmasında və qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər onu mədəni turizm baxımından cəlbedici obyektə çevirir.

Mədəni irs obyektlərinin qorunması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər də bu abidələrin inkişafına mühüm təsir göstərir. Şəhər mərkəzində yerləşməsi və yüksək estetik dəyəri türbəni mədəni turizm baxımından aparıcı obyektlərdən birinə çevirir. Abidə həm yerli, həm də xarici turistlər tərəfindən geniş ziyarət olunur və regionun turizm marşrutlarında əsas dayanacaqlardan biri kimi çıxış edir. Belə ki, ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2026-cı ilin mart ayında imzalanmış sərəncama əsasən, Möminə Xatun türbəsinin bərpası və konservasiyası məqsədilə 9,5 milyon manatdan artıq vəsait ayrılmışdır. Bu böyük maliyyə dəstəyi, türbənin struktur sabitliyini təmin etmək, ilkin memarlıq elementlərini bərpa etmək və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu əhəmiyyətli investisiya, Möminə Xatun türbəsinin təkcə fiziki qorunmasına deyil, həm də onun mədəni kapital kimi dəyərinin artırılmasına, turizm potensialının gücləndirilməsinə və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına yönəlmiş mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Hər iki abidə fərqli tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir: Əlincəqala dağlıq ərazidə yerləşən istehkam tipli tarixi obyekt, Möminə Xatun türbəsi isə şəhər mərkəzində yerləşən memarlıq abidəsidir. Bu fərqlər onların turizmə cəlb olunma formalarına və iqtisadi təsir mexanizmlərinə də təsir göstərir. Əlincəqala daha çox macəra və ekoturizm elementləri ilə seçilirsə, Möminə Xatun türbəsi mədəni və tarixi turizm istiqamətində ön plana çıxır.

Beləliklə, hər iki mədəni irs obyekti həm ayrı-ayrılıqda, həm də qarşılıqlı müqayisədə regionun mədəni kapitalının iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi üçün əlverişli tədqiqat bazası yaradır və onların təhlili mədəni irsin dayanıqlı turizm kontekstində rolunun daha dərindən anlaşılmasına imkan verir.

TƏHLİL VƏ İQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ

Mədəni irs obyektlərinin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi onların turizm potensialı, regional iqtisadiyyata təsiri və sosial faydaları kontekstində aparılır. Bu baxımdan Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olsalar da, hər iki abidə regionun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan mədəni kapital nümunələri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə mədəni irs obyektlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi yalnız mövcud turizm göstəricilərinə əsaslanmır, həm də potensial gəlir imkanlarının və uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu isə mədəni kapitalın strateji iqtisadi resurs kimi rolunu daha da ön plana çıxarır.

Əlincəqala əsasən macəra və ekoturizm istiqamətində inkişaf potensialına malikdir. Qalanın dağlıq ərazidə yerləşməsi və fiziki aktivlik tələb edən turizm formalarına uyğunluğu turistlərin marağını artırır. Bu isə xüsusilə mövsümi turizm axınının formalaşmasına və regionda xidmət sektorunun aktivləşməsinə səbəb olur. Əlincəqalaya gələn turistlər nəqliyyat, qida və digər xidmətlərdən istifadə etməklə yerli iqtisadiyyata birbaşa töhfə verirlər. Bununla yanaşı, qalanın turizm dövriyyəsinə cəlb olunması kənd turizmi və kiçik sahibkarlığın inkişafını

stimullaşdırır. Eyni zamanda, Əlincəqalanın turizm potensialı rəqəmsal turizm və tanıtım vasitələrinin tətbiqi ilə daha da genişləndirilə bilər. Xüsusilə virtual turlar, sosial media platformalarında təbliğat və beynəlxalq turizm marşrutlarına inteqrasiya bu abidənin iqtisadi effektivliyinin artırılmasına xidmət edə bilər.

Digər tərəfdən, Möminə Xatun türbəsi şəhər mərkəzində yerləşməsi və yüksək mədəni-estetik dəyəri ilə daha stabil və davamlı turizm axını yaradan obyekt kimi çıxış edir. Bu abidə daha çox mədəni və tarixi turizm çərçivəsində ziyarət olunur və ilboyu turist qəbul etmək imkanına malikdir. Türbənin mərkəzi mövqeyi və asan əlçatanlığı onu müxtəlif beynəlxalq və yerli turizm proqramlarına inteqrasiya etməyə imkan verir, bu da öz növbəsində yerli iqtisadiyyata davamlı gəlir gətirir. Türbənin yerləşdiyi ərazidə turizm xidmətlərinin inkişafı, xüsusilə bələdçi xidmətləri, suvenir satışı və iaşə obyektlərinin fəaliyyəti region iqtisadiyyatına davamlı gəlir axını təmin edir. Bundan əlavə, abidənin şəhər mərkəzində yerləşməsi onun digər turizm obyektləri ilə inteqrasiyasını asanlaşdırır və kompleks turizm məhsulunun formalaşdırılmasına imkan verir. Bu isə turistlərin qalma müddətinin uzanmasına və xərclərinin artmasına səbəb olur. Mədəni irsin iqtisadi dəyərini araşdıran tədqiqatlar göstərir ki, bu cür abidələr məşğulluq, gəlir və regional inkişaf üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır [7].

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Əlincəqala daha çox dinamik və mövsümi turizm potensialına malik olduğu halda, Möminə Xatun türbəsi sabit və davamlı iqtisadi gəlir mənbəyi kimi çıxış edir. Bu fərq onların coğrafi yerləşməsi və funksional xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Bununla belə, hər iki abidənin kompleks şəkildə turizm marşrutlarına daxil edilməsi sinerji effekti yarada və regionun ümumi turizm cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Bu baxımdan, hər iki abidənin turizm strategiyaları fərqli yanaşmalar tələb etsə də, onların vahid turizm marşrutu çərçivəsində birləşdirilməsi regionun ümumi turizm gəlirlərinin artırılmasına və resursların daha səmərəli istifadəsinə şərait yarada bilər.

İqtisadi baxımdan bu obyektlər yalnız birbaşa gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də multiplikator təsir yaradan amillər kimi qiymətləndirilməlidir. Turist xərcləri yerli iqtisadiyyatda dövriyyəyə daxil olaraq əlavə məşğulluq yaradır, xidmət sektorunun genişlənməsinə və infrastrukturun inkişafına təkan verir. Bu multiplikator effekti turizmin təkcə birbaşa iqtisadi töhfələrini deyil, həm də digər iqtisadi fəaliyyətlərin inkişafına təsirini əks etdirir. Bu isə mədəni kapitalın iqtisadi aktivə çevrilməsinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Mədəni turizm, ümumilikdə, yerli iqtisadiyyat üçün əlavə gəlir mənbələri yaradır, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur və yaşayış şəraitini yaxşılaşdırır [1]. Bundan əlavə, mədəni irs obyektlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsində qeyri-maddi dəyərlərin monetar ifadəsi çətin olsa da, onların cəmiyyətin rifahına təsiri nəzərə alınmalıdır. Bu isə mədəni kapitalın yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial dayanıqlılıq baxımından əhəmiyyətini göstərir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, mədəni irs obyektlərinin effektiv idarə olunması və turizmə inteqrasiyası onların iqtisadi potensialının reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Bu baxımdan Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi nümunələri regionun, xüsusilə Naxçıvanın dayanıqlı inkişaf strategiyalarında mühüm yer tutan mədəni kapital elementləri kimi qiymətləndirilə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, mədəni irs obyektləri yalnız tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan elementlər deyil, eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan strateji resurslar kimi çıxış edir. Əlincəqala və Möminə Xatun türbəsi nümunəsində aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, bu obyektlər fərqli turizm xüsusiyyətlərinə

malik olsalar da, hər ikisi mədəni kapitalın iqtisadi dəyərə çevrilməsi baxımından yüksək potensiala sahibdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Əlincəqala daha çox macəra və mövsümi turizm potensialı ilə seçildiyi halda, Möminə Xatun türbəsi ilboyu davamlı turist axını təmin edən mədəni turizm obyektidir. Bu fərqlər onların iqtisadi təsir mexanizmlərinin müxtəlifliyini göstərməklə yanaşı, kompleks və inteqrasiya olunmuş turizm strategiyalarının hazırlanmasının vacibliyini ortaya qoyur.

Bununla yanaşı, mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə səmərəli inteqrasiyası regionda məşğulluğun artmasına, xidmət sektorunun inkişafına və yerli sahibkarlığın stimullaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Bu isə mədəni kapitalın yalnız nəzəri anlayış deyil, praktik iqtisadi resurs kimi çıxış etdiyini təsdiqləyir. Bu istiqamətdə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Mədəni irs obyektlərinin vahid turizm marşrutları çərçivəsində inteqrasiyası təmin olunmalı və kompleks turizm məhsulları formalaşdırılmalıdır.
- Əlincəqala üçün ekoturizm və macəra turizmi istiqamətində əlavə infrastruktur və xidmətlər inkişaf etdirilməlidir.
- Möminə Xatun türbəsi ətrafında turizm xidmətləri (bələdçilik, suvenir, mədəni tədbirlər) genişləndirilməlidir.
- Rəqəmsal turizm alətlərindən istifadə olunaraq mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması gücləndirilməlidir.
- Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində mədəni irs obyektlərinə investisiyalar artırılmalı və onların davamlı idarə olunması təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın, F. (2018). Kültürel Turizmin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkilerine Yönelik Bir Araştırma: Safranbolu Örneği / A Research on Economic, Social and Environmental Impacts of Cultural Tourism: Safranbolu Example. Journal of History Culture and Art Research.
2. Baculáková & Grešš (2021) Spatial Distribution Model for Targeting the Support for Cultural Institutions' Development: A Case Study of Slovakia, Muzeologia və kultúrne dedičstvo 9(3):93-112 DOI:10.46284/mkd.2021.9.3.5
3. Çavuş, M. N., & Bozkurt, H. G. (2025). Turizmde Kültürel Miras Kavramını Ele Alan Çalışmalara Yönelik Bibliyometrik Bir İnceleme. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12(4), 186-202. https://doi.org/10.46868/atdd.2025.965
4. Elcik Yorgancıoğlu, P. (2025). Somut olmayan kültürel miras ve bursa halk dansları: bir kültürel değerlendirme. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 12(3), 201-223. https://izlik.org/JA35DZ89XN
5. Erden, H. Z. (2021). Milletlerarası Yatırım Hukukunda Kültürel Mirasın Korunması. Public and private international law bulletin, 41(2), 827 - 873. doi.org/10.26650/ppil.2021.41.2.947833
6. Goryaınova, Liudmila Vladimirovna et al. Convergence of Cultural and Historical Heritage Financing Models as a Factor in the Development of Knowledge-Based Economy in Russia. Journal of Environmental Management and Tourism, [S. l], v. 9, n. 4, p. 803-814, oct. 2018
7. Hacıyeva G. Ə. (2026). Mədəni irsin iqtisadi dəyəri və turizmə təsiri. https://doi.org/10.58225/tim.2026-1-182-185

8. İssakov, Y., et al. (2023). Study of the impact of UNESCO heritage sites on sustainable tourism development: A case study of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan. GeoJournal of Tourism and Geosites, 51 (4, Special Issue), 1717–1727. https://www.researchgate.net/publication/376978855
9. Martyn, A., et al. (2024). Management of historical and cultural value of territories through the formation of historical areas of cities. Land Management, Cadastre and Land Monitoring, (1), 35–48. https://doi.org/10.31548/zemleustriy2024.01.03
10. Məmmədli İ. (2023). Turizm və rekreasiya imkanlarinin qiymətləndirilməsi problemləri. Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal. Cild: 17 Sayı: 12 / 112-117. https://doi.org/10.36719/2663-4619/97/112-117
11. Yazıcı, M. (2016). Değerler ve toplumsal yapida sosyal değerlerin yeri. Firat University Journal of Social Sciences, 24(1), 209-223. https://doi.org/10.18069/fusbed.10221
12. Zarakhovskyi, O. (2018). Concepts of using immovable cultural heritage objects as tourism and excursion resources. Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Tourism, (2), 34–44.
13. https://unesco.preslib.az/az/page/N9aglobzTC

NAXÇIVANIN MƏDƏNI İRS TURİZMİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA: DESTİNASİYA MARKETİNQİ VƏ İDARƏETMƏDƏ SMART TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ PERSPEKTİVLƏRİ

Digital Transformation In Cultural Heritage Tourism: Perspectives On Applying Smart Systems In Nakhchivan's Destination Marketing

AYNUR NAMAZOVA[1,2]
Aynur Namazova[1,2]
aynur.namazova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-8469-3630
[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*
[2]*Mingachevir State University,*
[2]*Azerbaijan State University of Economics (UNEC)*

XÜLASƏ

Müasir qlobal iqtisadiyyat şəraitində turizm destinasiyalarının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti onların rəqəmsal ekosistemə inteqrasiya səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin mədəni irs potensialının "ağıllı destinasiya" (Smart Destination) konsepsiyası çərçivəsində idarə olunması və innovativ marketinq imkanlarını təhlil etməkdir. İşdə Big Data analitikası vasitəsilə turist davranışlarının genişmiqyaslı öyrənilməsi və strateji qərarların real məlumatlara əsasən verilməsinin iqtisadi səmərəliliyi elmi cəhətdən əsaslandırılır. Tədqiqat zamanı tarixi abidələrin fiziki mühafizəsində IoT (Əşyaların İnterneti) texnologiyalarının və süni intellekt əsaslı fərdi bələdçi sistemlərinin tətbiqi perspektivləri araşdırılır. Eyni zamanda, VR (Virtual Reallıq) və AR (Artırılmış Reallıq) texnologiyalarının destinasiya brendinqinə və turist məmnuniyyətinə təsiri təhlil edilir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, Naxçıvanın turizm sektorunda multiplikativ səmərə yaratmaq, xidmət keyfiyyətini optimallaşdırmaq və regional iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədilə vahid "Smart Tourism Cloud" platformasının yaradılması təklif edilir. Bu yanaşma mədəni irsin qorunması ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın sintezini təmin edən çevik turizm modelinin qurulmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, rəqəmsal transformasiya, Naxçıvan, destinasiya marketinqi, innovasiya, süni intellekt, mədəni irs.*

ABSTRACT

In the modern global economy, the international competitiveness of tourism destinations directly depends on their level of integration into the digital ecosystem. The primary objective of this research is to analyze the management and innovative marketing opportunities of the rich cultural heritage potential of the Nakhchivan Autonomous Republic within the framework of the "Smart Destination" concept. The study scientifically justifies the economic efficiency of large-scale analysis of tourist behavior through Big Data analytics and making strategic decisions based on real-time data. The research explores the perspectives of applying IoT (Internet of Things) technologies for the physical preservation of historical monuments and AI-based personalized guide systems. Simultaneously, the impact of VR (Virtual Reality) and AR (Augmented Reality) technologies on destination branding and tourist satisfaction is analyzed. As a result of the study, the creation of a unified "Smart Tourism Cloud" platform is proposed to generate a multiplicative effect in Nakhchivan's tourism sector, optimize service quality, and stimulate regional economic growth. This approach serves to establish a flexible tourism model that ensures the synthesis of cultural heritage preservation with the digital economy.

Keywords: *Smart tourism, digital transformation, Nakhchivan, destination marketing, innovation, artificial intelligence, cultural heritage*

GİRİŞ

Müasir dünya iqtisadiyyatında turizm sektoru rəqəmsal transformasiyanın ən sürətlə təsir etdiyi sahələrdən biridir. Ənənəvi turizm modellərinin yerini alan "Ağıllı turizm" (Smart Tourism) konsepsiyası, texnoloji innovasiyaların destinasiya idarəçiliyinə və marketinq strategiyalarına inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Xüsusilə mədəni irs resursları ilə zəngin olan

regionlarda bu texnologiyaların tətbiqi həm tarixi abidələrin qorunması, həm də turist məmnuniyyətinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (Gretzel et al., 2015, s. 559).

Naxçıvan Muxtar Respublikası minilliklərə dayanan mədəni və tarixi irsi ilə böyük turizm potensialına malikdir. Lakin qlobal turizm bazarında rəqabətədavamlılığın təmin edilməsi üçün mövcud potensialın yalnız fiziki varlığı kifayət deyil; bu resursların rəqəmsal platformalarda düzgün mövqeləndirilməsi və "ağıllı" həllər vasitəsilə təqdimatı zəruridir. Buhalis və Amaranggana qeyd edirlər ki, smart destinasiyalar məlumatların toplanması və analizi vasitəsilə turistlərin ehtiyaclarını daha dərindən dərk edir və onlara fərdi xidmətlər təklif edir (Buhalis, D., & Amaranggana, A . 2013, s. 555).

Məqalənin aktuallığı Naxçıvanın tarixi-mədəni irsinin təbliğində süni intellekt, əşyaların interneti (IoT) və böyük verilənlər (Big Data) kimi texnologiyaların tətbiqi perspektivlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Rəqəmsal marketinq alətlərinin bu sahəyə cəlb edilməsi regionun turizm ekosistemində multiplikativ səmərə yaradaraq digər xidmət sahələrinin də iqtisadi inkişafına təkan verə bilər. Tədqiqat çərçivəsində smart sistemlərin tətbiqi ilə mədəni irs turizminin dayanıqlı inkişaf modeli təhlil olunacaqdır.

Mədəni irs destinasiyalarının idarə edilməsində rəqəmsal innovasiyalar və Naxçıvan nümunəsi

Mədəni irs turizmində rəqəmsal transformasiya sadəcə məlumatların rəqəmsallaşdırılması deyil, həm də turist təcrübəsinin innovativ metodlarla yenidən qurulmasıdır. Naxçıvanın turizm potensialının əsasını təşkil edən Möminə Xatun türbəsi, Əlincəqala və Gəmiqaya kimi abidələr "ağıllı idarəetmə" sistemlərinin tətbiqi üçün ideal platformalardır. Marketinq baxımından bu abidələrin rəqəmsal əkizlərinin (Digital Twins) yaradılması, potensial turistlərdə hələ səyahət başlamazdan öncə vizual təsəvvür və maraq formalaşdırır (Neuhofer et al., 2012, s. 41).

Naxçıvanda qonaqpərvərlik idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmaq üçün **Süni İntellekt (AI)** əsaslı sistemlərin tətbiqi aşağıdakı istiqamətlərdə iqtisadi səmərə vəd edir:

1. **Fərdiləşdirilmiş marşrutlaşdırma:** AI alqoritmləri turistlərin sosial media seçimlərini və keçmiş səyahət tarixçələrini analiz edərək onlara Naxçıvanın tarixi abidələri üzrə fərdi turlar təklif edə bilər. Bu, "kütləvi turizm" modelindən "fərdi təcrübə" modelinə keçidi təmin edir.

2. **IoT və abidələrin mühafizəsi:** Əşyaların İnterneti (IoT) sensorları vasitəsilə tarixi abidələrin (məsələn, Qarabağlar türbəsi) daxilində temperatur və rütubət səviyyəsinin onlayn monitorinqi həyata keçirilə bilər. Bu, həm abidənin dayanıqlılığını təmin edir, həm də bərpa xərclərini minimuma endirərək iqtisadi qənaət yaradır (Chianese & Piccialli, 2014, s. 352).

3. **Böyük Verilənlər (Big Data) və qərarvermə:** Turistlərin bölgədəki hərəkət intensivliyi rəqəmsal izlər (check-in, mobil tətbiq istifadəsi) vasitəsilə analiz edilməlidir. Bu məlumatlar destinasiya menecerlərinə turizm mövsümünü planlaşdırmağa və marketinq büdcəsini səmərəli bölüşdürməyə kömək edir. Naxçıvanın turizm marşrutlarında "**Oyunlaşdırma" (Gamification)** elementlərinin tətbiqi xüsusilə gənc nəslin cəlb edilməsi üçün həlledici rol oynaya bilər. Məsələn, Əlincəqalada tətbiq olunacaq artırılmış reallıq (AR) həlləri turistin qaladakı tarixi döyüşləri vizual izləməsinə və müəyyən tapşırıqları yerinə yetirərək "loyal turist" statusu almasına imkan verərdi. Belə yanaşma destinasiyaya bağlılığı artırır və təkrar ziyarətlərin sayına müsbət təsir göstərir (Xi & Hamari, 2019, s. 215).

Cədvəl 1: Ənənəvi turizm və ağıllı (Smart) turizm modellərinin müqayisəli analizi

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, ənənəvi turizmdən ağıllı turizm modelinə keçid yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də idarəetmə fəlsəfəsinin dəyişməsidir. Ənənəvi modeldə turist passiv izləyici rolundadırsa, Naxçıvan üçün təklif etdiyimiz smart modeldə turist prosesin aktiv iştirakçısına çevrilir. Bu keçid, marketinq xərclərinin optimallaşdırılmasına və hədəf kütlənin daha dəqiq müəyyən edilməsinə birbaşa imkan yaradır."

Ağıllı turizm texnologiyalarının tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi və multiplikativ effekti

Naxçıvanda mədəni irs turizminin rəqəmsallaşdırılması sadəcə texnoloji yenilik deyil, həm də ciddi iqtisadi katalizator rolunu oynayır. "Smart" sistemlərin tətbiqi turizm zəncirinin bütün həlqələrində xərclərin optimallaşdırılmasına və gəlirlərin artırılmasına xidmət edir. İqtisadi nəzəriyyə baxımından, bu texnologiyaların tətbiqi destinasiyada **multiplikativ səmərə** yaradır. Yəni, rəqəmsal infrastrukturun qurulmasına qoyulan hər vahid investisiya nəinki turizm gəlirlərini, həmçinin nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və xidmət sektorlarında da dolayısı ilə artıma səbəb olur (Vila et al., 2021, s. 12).

Ağıllı turizm sistemlərinin Naxçıvan iqtisadiyyatına verə biləcəyi spesifik səmərələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. **Əməliyyat xərclərinin azaldılması:** Avtomatlaşdırılmış bilet sistemləri və AI bələdçilər insan resurslarından istifadəni optimallaşdırır. Eyni zamanda, abidələrin IoT vasitəsilə monitorinqi bərpa işlərində "profilaktik yanaşmanı" təmin edərək, gələcəkdə yarana biləcək irimiqyaslı təmir xərclərinin qarşısını alır.
2. **Gəlirlərin şaxələndirilməsi:** Rəqəmsal platformalar vasitəsilə Naxçıvanın yerli məhsullarının (məsələn, sənətkarlıq nümunələri, Badamlı suyu, Duzdağ məhsulları) turistlərə birbaşa satışı ("Smart Shopping") təşkil oluna bilər. Bu, turizm gəlirlərinin regionda qalmasını (leakage effect-in qarşısının alınmasını) təmin edir.
3. **İş yerlərinin yaradılması:** Rəqəmsal transformasiya regionda yeni növ iş yerlərinin — turizm üzrə data analitikləri, mobil tətbiq idarəçiləri və rəqəmsal kontent yaradıcıları kimi peşələrin yaranmasına təkan verir.

Müqayisə Meyarları	**Ənənəvi Turizm Modeli**	**Ağıllı (Smart) Turizm Modeli**
İnformasiya Mənbəyi	Broşürlər, çap materialları, fiziki bələdçilər	Mobil tətbiqlər, rəqəmsal bələdçilər, Real-time (canlı) data
Texnoloji Struktur	Məhdud internet və fərdi cihazlar	Bulud texnologiyaları, IoT, AI və 5G şəbəkəsi
Turist Təcrübəsi	Passiv (sadəcə izləmə və dinləmə)	Aktiv və İnteraktiv (VR/AR, oyunlaşdırma)
Marketinq Yanaşması	Kütləvi reklam (hər kəs üçün eyni təklif)	Fərdiləşdirilmiş marketinq (Big Data analitikası ilə)
Geri Əlaqə (Feedback)	Səyahətdən sonra (anketlər, şikayət kitabları)	Real vaxt rejimində (sosial media, onlayn rəqəmsal rəylər)
İqtisadi Səmərə	Statik gəlir mənbələri	Multiplikativ artım və dinamik qiymətləndirmə
Resurs İdarəçiliyi	İnsan əməyinə və fiziki nəzarətə söykənir	Avtomatlaşdırılmış idarəetmə və "ağıllı" sensorlar

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvanın tarixi-mədəni irsinin qorunması və təbliği prosesində innovativ texnologiyaların tətbiqi artıq seçim deyil, iqtisadi zərurətdir. "Ağıllı turizm" modelinə keçid regionun geosiyasi mövqeyindən doğan çətinlikləri rəqəmsal əlçatanlıq vasitəsilə kompensasiya etməyə imkan verir.

Məqalə çərçivəsində aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Naxçıvanın bütün turizm subyektlərini birləşdirən vahid "**Nakhchivan Smart Pass**" rəqəmsal kart sisteminin yaradılması;
- Mədəni irs abidələri ətrafında pulsuz Wi-Fi zonalarının qurulması və turist davranışlarının analizi üçün mərkəzləşdirilmiş data bazanın formalaşdırılması;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqəmsal turizm ekosisteminə inteqrasiyası üçün stimullaşdırıcı vergi və ya kredit mexanizmlərinin hazırlanması.

Yekun olaraq, rəqəmsal transformasiya Naxçıvanın mədəni irsini "statik keçmişdən" "dinamik iqtisadi aktivə" çevirərək, bölgənin dayanıqlı inkişafına birbaşa töhfə verəcəkdir**.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2013). Smart tourism destinations. In *Information and Communication Technologies in Tourism 2014* (pp. 553-564). Springer, Cham. doi.org
2. Chianese, A., & Piccialli, F. (2014). Designing a smart museum: When cultural heritage joins IoT. *2014 Eighth International Conference on Complex, Intelligent and Software Intensive Systems*, 350-354. doi.org
3. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 558-563. doi.org
4. Li, Y., Hu, C., Huang, C., & Duan, L. (2017). The concept of smart tourism in the context of tourism information services. *Tourism Management*, 58, 293-300. doi.org
5. Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2012). Conceptualising technology enhanced destination experiences. *Journal of Destination Marketing & Management*, 1(1-2), 36-46. doi.org
6. Vila, T. D., Gonzalez, E. A., Araujo, A. F., & Fraiz, J. A. (2021). Indicators of smart tourism destination: The case of a historical city. *Sustainability*, 13(11), 59-78. doi.org
7. Xi, N., & Hamari, J. (2019). Does gamification satisfy user needs? A study on the relationship between gamification features and intrinsic need satisfaction. *International Journal of Information Management*, 46, 210-221. doi.org

KIRSAL KALKINMANIN YENİ ROTASI: AÇIK HAVA REKREASYONU VE GASTRONOMİ DENEYİMLERİNİN KESİŞİMİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM

A New Path For Rural Development: Sustainable Tourism At The Intersection Of Outdoor Recreation And Gastronomy Experiences

AZİZ BÜKEY[1]
Aziz Bukey[1]
abukey@bingol.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-5476-8408

YUNUS GENÇ[1]
Yunus Gench[1]
abukey@bingol.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3213-2828

[1]*Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türkiye*
[1]*Bingöl University, Faculty of Social Sciences, Türkiye*

ÖZET

Küreselleşme, iklim değişikliği ve artan kentsel baskılar karşısında kırsal alanlar, ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan önemli dönüşümler yaşamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kırsal kalkınma, yerel kaynakların korunarak ekonomik çeşitliliğin artırılmasını gerektirmektedir. Açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizmi, kırsal peyzajların sunduğu eşsiz olanaklar ile kırsal kalkınma için yeni bir rota sunmaktadır. Bu çalışma, açık hava rekreasyonu ile gastronomik deneyimlerin kesişiminde sürdürülebilir bir turizm modelini, kırsal kalkınma bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi ve doküman analizi tekniğinin kullanıldığı çalışmada, ulusal ve uluslararası literatür, vaka çalışmaları ve strateji belgeleri değerlendirilmiştir. Bulgular, açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerinin entegrasyonunun yerel kalkınma, istihdam, kültürel mirasın korunması, sağlık ve çevre bilinci gibi çok boyutlu fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, ticarileşme, standardizasyon, taşıma kapasitesinin aşılması, iklim değişikliği ve erişim engelleri gibi önemli tehditler de bulunmaktadır. Çalışma, bu fırsatların değerlendirilmesi ve tehditlerin azaltılması için bütünleşik planlama, paydaş katılımı, eğitim, yenilikçi finansman ve sürdürülebilir sertifikasyon sistemlerini içeren bir politika çerçevesi önermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Açık hava rekreasyonu, gastronomi turizmi, kırsal kalkınma, sürdürülebilir turizm, kültürel miras.*

ABSTRACT

In the face of globalization, climate change, and increasing urban pressures, rural areas are experiencing significant economic, social, and environmental transformations. In this context, sustainable rural development requires increasing economic diversification while protecting local resources. Outdoor recreation and gastronomic tourism offer a new route for rural development by leveraging the unique opportunities provided by rural landscapes. This study aims to examine a sustainable tourism model at the intersection of outdoor recreation and gastronomic experiences within the context of rural development. Using qualitative research methods and document analysis techniques, national and international literature, case studies, and strategy documents were evaluated. The findings demonstrate that integrating outdoor recreation and gastronomic experiences offers multifaceted opportunities including local development, employment, preservation of cultural heritage, health, and environmental awareness. However, significant threats also exist, such as commercialization, standardization, exceeding carrying capacity, climate change, and access barriers. The study proposes a policy framework that includes integrated planning, stakeholder engagement, training, innovative financing, and sustainable certification systems to capitalize on these opportunities and mitigate the threats.

Keywords: *Outdoor recreation, gastronomic tourism, rural development, sustainable tourism, cultural heritage.*

GİRİŞ

Kırsal alanlar, küreselleşme, iklim değişikliği ve artan kentsel baskılar karşısında ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan önemli dönüşümler yaşamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kırsal kalkınma, yerel kaynakların korunarak ekonomik çeşitliliğin artırılmasını gerektirmektedir. Açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizmi, kırsal peyzajların sunduğu eşsiz olanaklar sayesinde kırsal kalkınma için yeni bir rota sunmaktadır [1,2]. Bu çalışma, açık

hava rekreasyonu ile gastronomik deneyimlerin kesişiminde sürdürülebilir bir turizm modelini kırsal kalkınma bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır.

YÖNTEM VE METOD

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir [8,17]. Araştırma deseni olarak doküman analizi tekniği kullanılmıştır [16]. Veri kaynaklarını akademik literatür [1-21], kurumsal raporlar (IUCN, UNWTO, Avrupa Birliği strateji belgeleri) ve vaka çalışmaları (Klaros Arkeoparkı, Baltık Denizi Bölgesi gastronomi rotaları, Roquefort-sur-Soulzon, Radda in Chianti, Messinia, Osogbo, Yangzhou ve Arnavutluk-Yunanistan sınır ötesi bölgesi) oluşturmaktadır. Elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Çalışma yalnızca ikincil veri kaynaklarına dayanmakta olup incelenen vaka örnekleri ağırlıklı olarak Avrupa ve Asya ile sınırlıdır.

BULGULAR

Bu bölümde, doküman analizi sonucunda elde edilen bulgular "Olanaklar" ve "Tehditler/Engeller" olmak üzere iki ana tema altında sunulmaktadır.

Açık Hava Rekreasyonu ve Gastronomi Deneyimlerinin Entegrasyonunun Kırsal Kalkınmaya Sağladığı Olanaklar

Ekonomik Olanaklar ve Yerel Kalkınma: Açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizminin entegrasyonu, kırsal alanlarda önemli ekonomik faydalar yaratmaktadır. Bu entegrasyon, yerel halk için yeni iş imkânları yaratmakta (rehberlik, konaklama, yiyecek-içecek hizmetleri, el sanatları üretimi ve satışı), gelir düzeyini artırmakta ve yerel ekonominin çeşitlenmesine katkıda bulunmaktadır [5,18]. Özellikle tarımsal faaliyetlerin yetersiz veya mevsimsel olduğu kırsal bölgelerde, turizm gelirleri önemli bir tamamlayıcı gelir kaynağı hâline gelmektedir.

Baltık Denizi Bölgesi'nde INTERREG BSR programı tarafından desteklenen BASCIL projesi kapsamında geliştirilen 12 tematik mutfak rotası, 73 KOBİ'yi bir araya getirmiştir. Bu rotalar, yerel üreticilere doğrudan satış ve pazarlama imkânı sunarak katma değer yaratmalarını sağlamıştır [13]. Örneğin, Estonya Şarap Rotası'nda aile işletmesi şarap imalathaneleri, tematik tadım paketleri, rehberli bağ turları ve mevsimlik etkinlikler sunarak ziyaretçi çekmekte ve gelirlerini çeşitlendirmektedir [13]. Polonya'daki Taste Lubuskie! rotasında ise ot toplama yürüyüşleri, nehir kenarında yemekler ve iş birliğine dayalı etkinlikler düzenlenmektedir.

Fransa'nın Roquefort-sur-Soulzon köyü, mağarada olgunlaştırılan peyniri ile kırsal turizmde başarılı bir ekonomik model sunmaktadır. Yılda yaklaşık 200.000 ziyaretçi ağırlayan bu küçük köy, peynir üretimini turizm deneyimiyle (mağara turları, tadım etkinlikleri, peynir müzeleri) bütünleştirerek önemli bir ekonomik kalkınma sağlamıştır [20]. İtalya'nın Chianti bölgesindeki Radda in Chianti de benzer şekilde şarap turizmini ve gastronomik deneyimleri merkeze alarak küresel bir marka hâline gelmiş ve milyonlarca avroluk gelir elde etmiştir [3].

Klaros Arkeoparkı'nda düzenlenen deneysel arkeoloji atölyeleri, geleneksel yemek deneyimleri ve dijital uygulamalar, ziyaretçi memnuniyetini artırmakta ve bölge ekonomisine katkı sağlamaktadır [6]. Nijerya'nın Osogbo kentinde yapılan bir araştırma, turistlerin %80'inin eko-dostu gastronomik seçenekler için ek ödeme yapmaya istekli olduğunu göstermektedir [15].

Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması: Açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimleri, somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Geleneksel tarım uygulamaları, yöresel yemek

tarifleri, el sanatları, festivaller ve ritüeller, bu deneyimler aracılığıyla canlı tutulmakta ve yeni kuşaklara aktarılmaktadır [6,18].

Klaros Arkeoparkı'nda arkeolojik kazılarda bulunan eserlerin alçı kalıplarının (mulaj) sergilenmesi, ziyaretçilerin kültürel miras bilincini artırmakta ve kültürel varlıkların korunmasına yönelik farkındalık yaratmaktadır. Ayrıca alanda düzenlenen eğitim gezileri ve deneysel arkeoloji atölyeleri, özellikle öğrencilere tarih ve arkeoloji bilincini aşılamaktadır [6]. Yunanistan'ın Messinia bölgesinde zeytin mirası temelinde geliştirilen turizm faaliyetleri, yerel halkın kültürel kimliğini güçlendirmekte ve geleneksel zeytinyağı üretim tekniklerinin yaşatılmasına katkı sağlamaktadır. Bölgede düzenlenen festivaller (Bread-Wine-Oil Festivali) ve zeytin müzeleri, kültürel mirasın korunmasına yönelik önemli girişimlerdir [12]. Arnavutluk-Yunanistan sınır ötesi bölgesinde (Berat, Gjirokastra, Ioannina) yürütülen araştırma, deneyimsel turizmin yerel kültürel mirasın korunmasına ve tanıtılmasına önemli katkılar sunduğunu göstermektedir [17]. Letonya'nın elma şarabı rotasında düzenlenen festivaller ve etkinlikler, yerel üreticileri bir araya getirerek geleneksel elma şarabı üretiminin yaşatılmasına ve tanıtılmasına katkı sağlamaktadır [13].

Toplumsal Faydalar ve Kapasite Geliştirme: Açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimleri, kırsal topluluklarda sosyal bağları güçlendirmekte, ortak kimlik duygusunu pekiştirmekte ve toplumsal dayanışmayı artırmaktadır [5,18]. Festivaller, panayırlar ve ortak üretim etkinlikleri, farklı kuşaklar ve gruplar arasında etkileşimi teşvik ederek sosyal sermayenin gelişmesine katkıda bulunmaktadır [3]. Ayrıca bu tür turizm faaliyetleri, yerel halka yeni beceriler kazandırmakta (rehberlik, yabancı dil, pazarlama, hijyen, gıda güvenliği), kapasite gelişimini desteklemekte ve yerel yönetim becerilerini güçlendirmektedir [21].

Baltık Denizi Bölgesi'ndeki gastronomi rotaları, yerel üreticileri, turizm işletmelerini ve sivil toplum kuruluşlarını bir araya getirerek işbirlikçi bir model geliştirmiştir. Bu iş birlikleri, bilgi paylaşımını, kolektif markalaşmayı ve kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır [13]. Sırbistan'ın Banoštor köyünde düzenlenen şarap festivali, yerel halkın katılımıyla gerçekleştirilmekte ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmektedir [3].

Çin'in UNESCO Dünya Mirası alanlarında yapılan bir araştırma, kültürel mirasın korunması ile sürdürülebilir turizm yönetimi arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğunu ve topluluk katılımının bu ilişkide kilit bir faktör olduğunu göstermektedir [21]. Çevresel Faydalar ve Sürdürülebilir Uygulamalar: Açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizminin entegrasyonu, çevre bilincinin gelişmesine ve doğal kaynakların korunmasına da katkıda bulunmaktadır. Sürdürülebilir gastronomi uygulamaları (yerel ve mevsimlik ürün kullanımı, kısa tedarik zincirleri, atık yönetimi, organik tarım) çevresel ayak izini azaltmakta ve ziyaretçilere çevre dostu tüketim alışkanlıkları kazandırmaktadır [15,13].

Finlandiya'nın "Gems of Eastern Finland" rotasında yer alan işletmeler, organik yerel malzemeler kullanmakta, atıkları kompostlamakta ve geri dönüştürülebilir ambalajları tercih etmektedir. Ayrıca ziyaretçilere yönelik düzenlenen eğitim programlarıyla çevre bilinci artırılmaktadır [13]. Almanya'nın "Landurlaub" rotasında ise kısa gıda tedarik zincirleri ve bölgesel malzemelerin kullanımı teşvik edilmekte, biyoçeşitlilik eğitimi verilmektedir [13].

Korunan alanlarda (millî parklar, arkeoparklar) sürdürülebilir rekreasyon uygulamaları, biyolojik çeşitliliğin korunmasına ve ekosistem hizmetlerinin devamlılığına katkıda bulunmaktadır [19,6]. Ancak bu alanlarda taşıma kapasitesinin aşılması ve bilinçsiz ziyaretçi davranışları, doğal kaynaklar üzerinde baskı oluşturabilmektedir [1].

Açık Hava Rekreasyonu ve Gastronomi Deneyimlerinin Entegrasyonuna Yönelik Tehditler ve Engeller

Ticarileşme, Standardizasyon ve Özgünlük Kaybı: Kırsal turizm faaliyetlerinin hızla ticarileşmesi, otantik kültürel değerlerin metalaşmasına ve özgünlük kaybına yol

açabilmektedir [7,8]. Yerel yemeklerin ve el sanatlarının seri üretime dönüşmesi, geleneksel tariflerin ve tekniklerin basitleştirilmesi veya değiştirilmesi, ziyaretçilerin otantik bir deneyim yaşamasını engelleyebilmektedir. Ayrıca küresel turizm işletmelerinin bölgeye girmesiyle birlikte yerel işletmelerin rekabet gücü azalabilmekte ve kültürel homojenleşme riski ortaya çıkabilmektedir [3,13].

Radda in Chianti örneğinde, küresel markalaşma başarısı aynı zamanda bazı ziyaretçiler tarafından "fazla ticari" bulunabilmekte ve otantiklik sorgulanabilmektedir [3]. Benzer şekilde, gastronomi rotalarının popülerleşmesiyle birlikte bazı küçük üreticiler, büyük tur operatörlerinin baskısı altında üretim yöntemlerini değiştirmek zorunda kalabilmektedir [13].

Taşıma Kapasitesinin Aşılması ve Çevresel Baskılar: Kırsal alanlarda turizm talebindeki hızlı artış, altyapı yetersizlikleri, atık yönetimi sorunları, gürültü kirliliği, doğal kaynakların aşırı kullanımı ve biyoçeşitlilik kaybı gibi çevresel baskıları beraberinde getirebilmektedir [1,19]. Özellikle hassas ekosistemlere sahip alanlarda, kontrolsüz ziyaretçi akışı toprak erozyonu, bitki örtüsünün tahribi ve yaban hayatının rahatsız edilmesi gibi olumsuz etkilere neden olabilmektedir.

Roquefort-sur-Soulzon'da yıllık 200.000 ziyaretçi, mağara ekosistemi üzerinde baskı oluşturabilmekte, nem ve sıcaklık dengesinin bozulmasına yol açabilmektedir [20]. Klaros Arkeoparkı'nda da artan ziyaretçi sayısına bağlı olarak güvenlik ve koruma önlemlerinin artırılması ihtiyacı doğmuştur [6]. Bu nedenle kırsal alanlarda turizm planlamasında taşıma kapasitesi kavramının dikkate alınması ve sürdürülebilir kullanım sınırlarının belirlenmesi hayati önem taşımaktadır.

Erişim Engelleri (Zaman, Maliyet, Ulaşım, Bilgi): Açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerine katılımın önünde çeşitli engeller bulunmaktadır. Bu engeller; kişisel (ilgi eksikliği, korku, sağlık sorunları), kişilerarası (aile veya arkadaş desteğinin olmaması) ve yapısal (maliyet, zaman, ulaşım, bilgi eksikliği) olarak sınıflandırılabilir [4]. Özellikle düşük gelirli gruplar, kırsal alanlara ulaşım maliyetleri, konaklama ve aktivite ücretleri nedeniyle bu deneyimlere erişimde zorluk yaşayabilmektedir.

Arnavutluk-Yunanistan sınır ötesi bölgesinde yapılan bir araştırma, turistlerin %33,7'sinin altyapı eksikliklerini (yetersiz yollar, ulaşım ağları) önemli bir engel olarak gördüğünü ortaya koymuştur [17]. Ayrıca katılımcıların %49'u destinasyonun tanıtım eksikliğinden şikayet etmiştir. Benzer şekilde Sırbistan'ın Banoštor köyü, zengin şarap mirasına rağmen uluslararası tanıtım eksikliği ve yetersiz altyapı nedeniyle yeterli ziyaretçi çekememektedir [3].

Dijitalleşme, erişim engellerini aşmada önemli bir araç olmakla birlikte kırsal KOBİ'lerin dijital beceri ve altyapı eksiklikleri bu potansiyelin kullanılmasını sınırlamaktadır [13].

İklim Değişikliği ve Diğer Çevresel Tehditler: İklim değişikliği, kırsal alanlarda turizm faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Artan sıcaklıklar, kuraklık, sel, orman yangınları ve fırtınalar gibi aşırı hava olayları, açık hava rekreasyon aktivitelerini (kayak, doğa yürüyüşü, kamp) olumsuz etkilemekte, tarımsal üretimi (dolayısıyla gastronomik ürün çeşitliliğini) tehdit etmekte ve turizm altyapısına zarar verebilmektedir [1,9]. İklim değişikliği ayrıca kırsal peyzajların estetik ve rekreasyonel değerini düşürebilmekte, kültürel miras alanlarının fiziksel bütünlüğünü tehdit edebilmektedir [14].

Örneğin, Akdeniz havzasında artan sıcaklıklar ve kuraklık, zeytin üretimini tehdit etmekte, bu durum Messinia gibi zeytin temelli gastronomi destinasyonlarını olumsuz etkilemektedir [12]. Küresel ısınmayla birlikte Kuzey Avrupa, Kanada ve Rusya gibi ülkelerde açık hava rekreasyonu için uygun gün sayısı artarken [1], güney bölgelerinde aşırı sıcaklar ve su kıtlığı turizm faaliyetlerini kısıtlamaktadır. Bu nedenle kırsal turizm stratejilerinde iklim değişikliğine uyum ve risk azaltma önlemlerinin entegre edilmesi gerekmektedir.

SONUÇ VE ÖNERILER

Bu çalışma, açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerinin entegrasyonunun kırsal kalkınma için önemli bir fırsat sunduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu entegrasyon; ekonomik kalkınma, istihdam yaratma, kültürel mirasın korunması ve yaşatılması, toplumsal faydalar, kapasite geliştirme ve çevresel sürdürülebilirlik gibi çok boyutlu olanaklar sağlamaktadır. Kırsal peyzajların doğal ve kültürel kaynakları bu entegrasyonun temelini oluşturmakta, özellikle "doğadan sofraya" konsepti etrafında şekillenen deneyimler ziyaretçilere eşsiz anılar yaşatırken yerel ekonomiye doğrudan katkıda bulunmaktadır [13,15]. Baltık Denizi Bölgesi'ndeki gastronomi rotaları, Fransa'daki Roquefort peyniri turizmi, İtalya'daki Chianti şarap turizmi, Türkiye'deki Klaros Arkeoparkı, Yunanistan'daki Messinia zeytin mirası turizmi ve Çin'deki UNESCO Dünya Mirası alanları, bu ekonomik ve kültürel potansiyelin başarılı örnekleridir. Bu örnekler, yerel ürünlerin ve geleneksel bilginin turizm deneyimleriyle nasıl bütünleştirilebileceğini ve kırsal kalkınmaya nasıl katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Bununla birlikte, bu entegrasyonun önünde önemli tehditler ve engeller de bulunmaktadır. Ticarileşme ve özgünlük kaybı, taşıma kapasitesinin aşılması ve çevresel baskılar, erişim engelleri (zaman, maliyet, ulaşım, bilgi) ve iklim değişikliği, sürdürülebilir kırsal turizm modellerinin geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu tehditlerin göz ardı edilmesi, kırsal alanların doğal ve kültürel sermayesinin tahrip olmasına, yerel halkın turizm faaliyetlerine yönelik desteğini kaybetmesine ve uzun vadede turizm gelirlerinin azalmasına neden olabilir. Çalışmanın en önemli sınırlılığı, yalnızca ikincil verilere dayanması ve belirli coğrafi bölgelerle (ağırlıklı olarak Avrupa ve Asya) sınırlı kalmasıdır. Gelecek araştırmaların farklı coğrafi bağlamlarda (örneğin Afrika, Latin Amerika) birincil veri toplama yöntemleriyle (anket, görüşme, gözlem) desteklenmesi gerekmektedir.

Açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerinin entegrasyonuna dayalı sürdürülebilir bir kırsal turizm modelinin geliştirilmesi için politika ve planlama düzeyinde bazı stratejik yaklaşımlar önerilmektedir. Öncelikle, kırsal turizm destinasyonları için bütünleşik planlama yaklaşımları benimsenmeli; her alanın ekolojik, fiziksel, sosyal ve psikolojik taşıma kapasiteleri bilimsel yöntemlerle belirlenmeli ve ziyaretçi akışı bu kapasitelere göre yönetilmelidir [19,21]. Planlamalarda doğal ve kültürel kaynakların korunması ile turizm gelişimi arasında denge kurulmalıdır. Paydaş katılımı ve yerel halkın güçlendirilmesi de kritik öneme sahiptir; turizm planlama ve yönetim süreçlerine yerel halk, sivil toplum kuruluşları, özel sektör ve akademi dâhil edilmeli, yerel halkın karar alma süreçlerinde aktif rol alması, turizmin faydalarından adil bir şekilde yararlanması ve kapasite geliştirme programları ile desteklenmesi sağlanmalıdır [5,17]. Toplum temelli turizm modelleri teşvik edilmelidir [5]. Ayrıca, açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizmi faaliyetleri için sürdürülebilirlik kriterleri (taşıma kapasitesi, atık yönetimi, su ve enerji verimliliği, karbon ayak izi, biyoçeşitlilik etkisi) geliştirilmeli ve bu kriterlere uyum teşvik edilmelidir. Yerel ürünler ve sürdürülebilir turizm işletmeleri için "coğrafi işaret", "organik tarım", "slow food", "yeşil yıldız" gibi sertifikasyon ve etiketleme sistemleri yaygınlaştırılmalıdır [13,18]. Son olarak, kırsal turizm stratejileri iklim değişikliğinin etkilerini dikkate alarak hazırlanmalı; su tasarrufu, enerji verimliliği, atık azaltma, yenilenebilir enerji kullanımı ve karbon ayak izini düşürmeye yönelik uygulamalar teşvik edilmeli, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı kırsal toplulukların ve turizm işletmelerinin dirençliliği artırılmalıdır [1].

Uygulama ve işletme düzeyinde ise bütünleşik deneyim tasarımı öne çıkmaktadır. Turizm işletmeleri, açık hava rekreasyonu ile gastronomi deneyimlerini birleştiren paketler

geliştirmeli; örneğin "doğa yürüyüşü + yöresel piknik", "rafting + yerel şarap tadımı", "çiftlik ziyareti + yemek atölyesi" gibi kombine ürünler tasarlanmalıdır [13,16]. Dijital dönüşüm de kaçınılmazdır: Kırsal KOBİ'ler dijital pazarlama araçlarını (sosyal medya, web siteleri, e-ticaret platformları) etkin kullanmalı; sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve interaktif haritalar gibi teknolojilerle deneyimler zenginleştirilmeli, dijital okuryazarlık ve e-ticaret konularında eğitim programları düzenlenmelidir [6,13]. Hikâye anlatımı (storytelling) da önemli bir araçtır; yerel ürünlerin, geleneksel yemeklerin ve rekreasyon alanlarının kültürel ve tarihsel hikâyeleri ön plana çıkarılmalı, bu hikâyeler turistlere duygusal ve anlamlı bir bağ kurma fırsatı sunmalıdır [3,11]. Gastronomi rotaları ve festivaller bu hikâyelerin anlatılması için önemli platformlardır. Ayrıca yerel halka, turizm işletmecilerine ve rehberlere yönelik misafirperverlik, sürdürülebilir turizm uygulamaları, gıda güvenliği, hijyen, dijital pazarlama ve yabancı dil alanlarında eğitim programları düzenlenmesi kapasite geliştirme açısından gereklidir [18,21].

Gelecek araştırmalara yönelik olarak, farklı coğrafi, kültürel ve ekonomik bağlamlardaki (Akdeniz havzası, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya, Latin Amerika, Afrika) açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizmi modellerini karşılaştıran ampirik çalışmalar yapılmalıdır. Turistlerin motivasyonlarını, memnuniyet düzeylerini, harcama alışkanlıklarını ve çevresel tutumlarını ölçen nicel anket çalışmaları gerçekleştirilmelidir [15,21]. Sürdürülebilir turizm girişimlerinin kırsal kalkınma üzerindeki uzun vadeli etkilerini (ekonomik, sosyal, çevresel) izleyen boylamsal çalışmalar da gereklidir. Bunun yanı sıra, AB fonları (LEADER, INTERREG, EAFRD, Horizon Europe) ve ulusal politikaların kırsal turizm üzerindeki etkilerini değerlendiren bağımsız araştırmalar yapılmalı [13] ve iklim değişikliğinin farklı bölgelerdeki açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizmi potansiyeli üzerindeki etkilerini modelleyen çalışmalar artırılmalıdır [1].

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Açık Hava Rekreasyonu

Açık hava rekreasyonu, doğal çevrede meydana gelen ve ona bağlı olan bir rekreasyon türüdür [2]. Genellikle günlük veya hafta sonu rutinlerinin bir parçası olarak doğaya veya yeşil alanlara erişimi olan alanlarda gerçekleşir. Açık hava rekreasyon aktiviteleri, doğa, çevresel öngörülemezlik, ekipman ve özel materyallerin yanı sıra heyecan, adrenalin, risk ve güçlü duyguları içermesi nedeniyle geleneksel sporlardan farklılaşır [19]. Bu aktiviteler, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlığına olumlu katkılar sunarken aynı zamanda çevre bilincinin gelişmesine ve doğal kaynakların korunmasına da destek olmaktadır [1]. Millî parklar, doğa koruma alanları, arkeoparklar, yaylalar, kıyılar ve kırsal peyzajlar, açık hava rekreasyonu için önemli mekânlardır [19,6]. Bu alanlarda yürüyüş, trekking, dağ bisikleti, kampçılık, kayak, dağcılık, kuş gözlemciliği, kanyonculuk, foto safari, piknik, balık tutma ve ata binme gibi çok çeşitli aktiviteler gerçekleştirilebilmektedir [19]. Her bir aktivite, kırsal alanın doğal ve kültürel özelliklerine göre şekillenmekte ve farklı kullanıcı gruplarına hitap etmektedir.

Gastronomi Turizmi ve Kültürel Miras

Gastronomi turizmi, ziyaretçilerin bir destinasyonun yiyecek ve içeceklerini, yemek üretim süreçlerini ve mutfak kültürünü deneyimlemeye yönelik seyahatlerini kapsamaktadır [11]. Bu turizm türü, somut olmayan kültürel mirasın en önemli bileşenlerinden biridir. Yöresel yemekler, geleneksel tarım uygulamaları, el sanatları, festivaller ve mutfak atölyeleri aracılığıyla kültürel kimlik ve aidiyet duygusu güçlendirilmekte, kültürel mirasın korunması ve kuşaktan kuşağa aktarılması sağlanmaktadır [6,18]. Klaros Arkeoparkı örneğinde olduğu

gibi, deneysel arkeoloji etkinlikleri ve mulaj eserler aracılığıyla sunulan deneyimler, ziyaretçilerin kültürel miras bilincini artırmakta ve kültürel varlıkların korunmasına yönelik farkındalık yaratmaktadır [6]. Yunanistan'ın Messinia bölgesinde zeytin mirası temelinde geliştirilen turizm faaliyetleri, yerel halkın kültürel kimliğini güçlendirmekte ve geleneksel zeytinyağı üretim tekniklerinin yaşatılmasına katkı sağlamaktadır [12]. Gastronomi turizmi, kırsal kalkınma için önemli bir araç olarak görülmekte, yerel üreticileri desteklemekte, istihdam yaratmakta ve kırsal göçü önlemeye yardımcı olmaktadır [15].

Sürdürülebilir Turizm ve Kırsal Kalkınma

Sürdürülebilir turizm, mevcut ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri dengelemeyi hedefleyen bir yaklaşımdır [21]. Kırsal kalkınma bağlamında sürdürülebilir turizm, yerel halkın yaşam kalitesini artırmayı, doğal ve kültürel kaynakları korumayı ve ekonomik faydaların adil dağılımını sağlamayı amaçlamaktadır [5,1]. Açık hava rekreasyonu ve gastronomi turizminin entegrasyonu, bu hedeflere ulaşmada önemli bir potansiyele sahiptir. Kırsal peyzajların sunduğu doğal ve kültürel kaynaklar, sürdürülebilir turizmin temelini oluşturmaktadır. Gastronomik deneyimler, bu kaynakların somutlaşmış bir biçimi olarak yerel kalkınmayı desteklerken kültürel mirasın sürdürülebilirliğine de katkı sağlamaktadır [13]. Bununla birlikte sürdürülebilir turizm uygulamalarının önünde; finansman yetersizliği, altyapı eksiklikleri, personel ve bilgi eksikliği gibi kapasite zorlukları bulunmaktadır [10]. Bu zorlukların aşılması için bütünleşik planlama, paydaş katılımı ve yenilikçi finansman modelleri gerekmektedir.

Açık Hava Rekreasyonu ve Gastronomi Deneyimlerinin Entegrasyonu

Açık hava rekreasyonu ve gastronomi deneyimlerinin entegrasyonu, "doğadan sofraya" (farm-to-table) konsepti etrafında şekillenmektedir. Doğa yürüyüşü rotaları üzerinde yer alan köy pazarları, bağ evleri, çiftlik restoranları ve yayla mutfakları, ziyaretçilere eşsiz deneyimler sunmaktadır [13,15]. Örneğin, Baltık Denizi Bölgesi'nde INTERREG fonlarıyla desteklenen 12 gastronomi rotası, yerel KOBİ'lere doğrudan ekonomik fayda sağlamış ve bölgesel kalkınmayı teşvik etmiştir [13]. Benzer şekilde Fransa'nın Roquefort-sur-Soulzon köyü, mağarada olgunlaştırılan peyniri ile açık hava rekreasyonunu (mağara ziyaretleri, doğa yürüyüşleri) gastronomi deneyimleriyle birleştirerek yılda yaklaşık 200.000 ziyaretçi ağlamakta ve önemli bir ekonomik kalkınma sağlamaktadır [20]. İtalya'nın Chianti bölgesindeki Radda in Chianti de benzer şekilde şarap turizmini ve gastronomik deneyimleri merkeze alarak küresel bir marka haline gelmiştir [3]. Bu entegrasyonun başarısı, yerel halkın aktif katılımına, geleneksel bilgi ve becerilerin korunmasına ve sürdürülebilir üretim uygulamalarının teşvik edilmesine bağlıdır [18]. Ayrıca bu tür deneyimlerin planlanması ve yönetiminde, taşıma kapasitesi, atık yönetimi, enerji verimliliği ve su tasarrufu gibi çevresel faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir [19,21].

KAYNAKLAR

1. Aras, S. (2022). İklim Değişikliğinin Turizm ve Açık Alan Rekreasyonuna Etkisinin İncelenmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(4), 3645–3661.
2. Bell, S., Tyrväinen, L., Sievänen, T., Pröbstl, U., & Simpson, M. (2007). Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective. *Living Reviews in Landscape Research*, 1(1), 1–46.
3. Cvijanović, D., Vujko, A., & Sekulić, D. (2025). Gastronomy as a Catalyst for Destination Branding and Sustainable Tourism: Insights from Rural Serbia and Italy. *Marketing*, 56(3), 195–208.

4. Çetinkaya, G., Yıldız, M., & Özçelik, M. A. (2016). Açıkhava Rekreasyon Kapsamında Milli Park Kullanım Engelleri. *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(1), 99–114.
5. Diaconescu, D. M., Moraru, R., & Stănciulescu, G. (2016). Considerations on Gastronomic Tourism as a Component of Sustainable Local Development. *Amfiteatru Economic*, 18(Özel Sayı 10), 999–1014.
6. Doğan Gürbüzer, E., & Çalhan, Ö. (2024). Açık Alan Rekreasyon Alanı Olarak Arkeoparklar: Klaros Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 35(2), 222–235.
7. Elnur, A. (2023). Festivallerin Altkültürel Mirasın Sürdürülebilirliğinin Sağlanması Açısından Rolü: Wacken Open Air Festivali Örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 99–126.
8. Esponda Pérez, J. A., Alvarez Rateike, L., Rocha Leyva, F. J., Pano Vázquez, E., & Hernandez García, R. M. (2024). Current trends in Tourism and Gastronomy: An Analysis in Urban and Rural Environments. *Journal of Interdisciplinary Organizational Research*, 5(7), 543–554.
9. Gençer, C. İ. (2017). Kültürel Mirasın Korunmasında İklim Değişikliğinin Oluşturduğu Tehditler. *Mimar.ist*, 58, 24–30.
10. Gülnar, Ü. (2025). Doğa Turizmi, Açık Alan Rekreasyonu ve Sürdürülebilirlik. *Eğitim ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(2), 23–34.
11. Juniarta, P. P., & Suta, P. W. P. (2025). Gastronomic Tourism as an Innovative Strategy to Increase the Attractiveness of Tourist Destinations. *Jurnal Informatika Ekonomi Bisnis*, 7(3), 545–550.
12. Kalandropoulou, M. (2025). *Sustainable Gastronomic Tourism in Messinia* (Yüksek lisans tezi). University of Piraeus.
13. Lankauskiene, R., Simonaityte, V., & Gedminaitė-Raudonė, Z. (2025). Sustainable Culinary Tourism Pathways in the Baltic Sea Region: A Comparative Perspective. *Sustainability*, 17(23), 10472.
14. Meydan, Y. (2025). *Sualtı Kültürel Mirası ve Türkiye'nin Sualtı Kültürel Miras Koruma Politikaları: Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Modeli* (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
15. Oloyede, O., Israel Akinremi, T., & Olufeyisayo Olarinde, R. (2024). Sustainable Culinary Tourism in Osogbo Integrating Ecotourism, Nutrition, and Gastronomy for Holistic Destination Experiences. *Toros University Journal of Food, Nutrition and Gastronomy*, 3(2), 147–161.
16. Pan, Q., Zhang, Q., Tian, J., Zhang, J., & Chen, Q. (2025). Embodied Multisensory Gastronomic Experience and Sustainable Destination Appeal: A Grounded Theory Approach. *Sustainability*, 17(16), 7296.
17. Pazari, F., Avdia, B., & Mamoci, E. (2025). Cultural heritage and experiential tourism: Opportunities and challenges in the Greece-Albania cross-border area (Berat, Gjirokastra and Ioannina). *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 61(3), 1656–1667.
18. Rivza, B., Foris, D., Foris, T., Privitera, D., Uljanova, E., & Rivza, P. (2022). Gastronomic Heritage: A Contributor to Sustainable Local Tourism Development. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 44(4), 1326–1334.
19. Tuncel, V. (2024). Açık Hava Rekreasyon Alanı Olarak Milli Parklar ve Yapılan Rekreasyon Aktiviteleri. İçinde *Turizmde Güncel Gelişmeler ve Araştırmalar* (ss. 37–52).
20. Vujko, A., Arsić, M., & Bojović, R. (2025). From Local Product to Destination Identity: Leveraging Cave-Aged Cheese for Sustainable Rural Tourism Development. *Agriculture*, 15(11), 1137.
21. Ye, J., Qin, Y., & Wu, H. (2024). Cultural Heritage and Sustainable Tourism: Unveiling the Positive Correlations and Economic Impacts. *Current Psychology*, 43(47), 36393–36415.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN BÖLGƏNİN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VƏ ARXEOTURİZMİN İNKİŞAFINDA ROLU

The Role of Archaeological Monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic in the Study of the Region's Historical-Cultural Heritage and the Development of Archaeotourism

EMİN MƏMMƏDOV
Emin Mammadov
eminmammadov@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-2456-1445
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən zəngin arxeoloji abidələrin regionun qədim tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsindəki əhəmiyyəti və bu potensialın müasir dövrdə arxeoturizmin inkişafına təsiri təhlil olunur. Naxçıvan, bəşər sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından biri olmaqla, Paleolit, Neolit, Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik və orta əsrlər dövrünə aid unikal abidələrlə zəngindir. Qazma və Kilit mağaraları, Gəmiqaya petroqlifləri, Kültəpə, Ovçulartəpə və Oğlanqala, Naxçıvantəpə kimi qədim yaşayış məskənləri və adları məqalədə geniş qeyd olunan bir çox arxeoloji abidələr bölgənin qədim sakinlərinin mənəvi, təsərrüfat və sosial həyatını işıqlandırır. Məqalədə, həmçinin bu abidələrin elmi statusunun qorunması şərtilə beynəlxalq turizm marşrutlarına inteqrasiyası, infrastrukturun qurulması və arxeoturizmin regional iqtisadiyyata verə biləcəyi töhfələr araşdırılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, arxeoloji abidələr, memarlıq abidələri, tarixi-mədəni irs, arxeoturizm, Qazma mağarası, Gəmiqaya, Kültəpə, Ovçulartəpə.*

ABSTRACT

This article analyzes the significance of the rich archaeological monuments located in the Nakhchivan Autonomous Republic for studying the region's ancient historical and cultural heritage, as well as the impact of this potential on the modern development of archaeotourism. As one of the oldest cradles of human civilization, Nakhchivan is rich in unique monuments spanning the Paleolithic, Neolithic, Chalcolithic, Bronze, Iron, Antiquity, and Medieval periods. Ancient settlements and archaeological sites mentioned extensively throughout the paper such as the Gazma and Kilit caves, the Gamigaya petroglyphs, Kultepe, Ovchulartepe, Oglangala, and Nakhchivantepe shed light on the spiritual, economic, and social lives of the region's ancient inhabitants. Furthermore, the study explores the integration of these monuments into international tourism routes under the condition of preserving their scientific status, the establishment of necessary infrastructure, and the potential contributions of archaeotourism to the regional economy.

Keywords: *Nakhchivan, archaeological monuments, architectural monuments, historical and cultural heritage, archaeotourism, Gazma cave, Gamigaya, Kultepe, Ovchulartepe.*

.

Hər bir regionun tarixi-mədəni irsi onun keçmişini sənədləşdirən və milli kimliyini formalaşdıran ən mühüm amillərdəndir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çoxəsrlik tarixə malik arxeoloji abidələri ilə hər zaman dünya elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Son illərdə aparılan beynəlxalq və yerli arxeoloji tədqiqatlar Naxçıvanın təkcə Qafqazın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərq sivilizasiyalarının kəsişmə nöqtəsi olduğunu sübut etmişdir. Müasir dövrdə bu abidələr yalnız elmi tədqiqat obyekti deyil, həm də sürətlə populyarlaşan arxeoturizm (arxeoloji turizm) sahəsinin inkişafı üçün böyük iqtisadi və mədəni potensial daşıyır.

Tarixi-mədəni irsin öyrənilməsində arxeoloji abidələrin rolu əvəzedilməzdir. Bu baxımdan Naxçıvanın arxeoloji xəritəsi müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edən yüzlərlə abidə ilə zəngindir. Bu abidələr bölgədə qədim insanların məskunlaşma mərhələlərini, texnoloji

inkişafını və mədəni əlaqələrini öyrənməyə imkan verir. Paleolit dövründən başlayaraq Orta əsrlər dövrünədək müxtəlif tarixi mərhələləri əhatə edən bu abidələrin öyrənilməsi nəticəsində bugün qədim Naxçıvan diyarı Qafqazda ilk oturaq əkinçilik və metallurgiyanın (mis əritmə) yaranma mərkəzlərindən biri kimi qəbul edilir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı buradan əldə edilən materiallar, zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri regionun qədim iqtisadi strukturunu nümayiş etdirir.

Muxtar respublika ərazisində karst relyef formasının mövcud olması burada qədim mağaraların formalaşmasına şərait yaratmışdır. Məhz buna görə də Naxçıvan Kiçik Qafqaz ərazisində karst mağaralarının yayıldığı əsas yerlərdən biri hesab olunur. Ərazidə qeydə alınan həmin mağaralar vaxtilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində formalaşıb. Elə məhz buna görədir ki, insanlar qədim dövrlərdən başlayaraq bu ərazidə məskunlaşmış və öz qədim mədəniyyətlərini yaratmışlar. Şərur rayonu ərazisindəki tariximizin daş yaddaşı olan Qazma mağarası da belə abidələrdən biridir. Tənənəm kəndindən 3 kilometr şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə yerləşir. Bu qədim yaşayış məskəni ilk dəfə 1983-cü ildə Məmmədəli Hüseynov və Əsədulla Cəfərovun rəhbərlik etdiyi "Paleolit" arxeoloji ekspedisiyasının kəşfiyyat işləri zamanı qeydə alınıb. Mağara girəcəkdə eni 6 metr və hündürlüyü 2 metr olan dəhliz şəklində uzanır və 2 qola ayrılır. Mağaranın qurtaracağı ilə girişi arasındakı hündürlük fərqi 10 metrə çatır. Burada 1987-1990-cı illərdə Əsədulla Cəfərovun, 2008-2013-cü illərdə isə Azad Zeynalovun rəhbərliyi ilə arxeoloji qazıntı işi aparılıb. Aparılan tədqiqatlar zamanı abidədəki altı mədəni təbəqədən xeyli miqdarda arxeoloji materiallar tapılıb. Aşkar edilmiş çoxsaylı heyvan sümüyü burada 24 növ fauna qalığı olduğunu və bəzilərindən əmək alətləri kimi istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Fauna qalıqları ilə yanaşı, abidədən tapılmış daş məmulatları da maraqlı arxeoloji materiallardandır. Daş məmulatı əsasən dəvəgözü, çaxmaqdaşı və tufdan ibarət olmuşdur. Abidədən əldə olunmuş daş məmulatları arasında istehsal tullantılarının tapılması mağara sakinlərinin burada daşdan müxtəlif alətlər hazırladığını göstərir. Əmək alətləri, əsasən, qaşovtipli alətlərdən və itiuclulardan ibarətdir (Baxşəliyev, 2008, s. 30). Onlar forma və xüsusiyyətlərinə görə Azıx və Tağlar Daş dövrü abidələrindən əldə olunmuş əmək alətləri ilə bənzərlik təşkil edir. Mağarada kiçik bir sahədə bir neçə ocağın mövcud olması burada yaşayan ibtidai insanların oddan geniş istifadə etdiklərini və uzun müddət yaşadıqlarını göstərir. Bu abidədən tapılan arxeoloji materiallar Daş dövrünün bitki və heyvanat aləmi ilə yanaşı, insanların həyat tərzi, məşğuliyyət sahələri və s. haqqında geniş məlumatlar verir. Mağaradan tapılan sümük qalıqlarının əksəriyyətinin iri heyvanlara məxsus olması göstərir ki, Mustiye mədəniyyəti dövründə Qazma sakinlərinin həyatında ovçuluq xüsusi yer tutub. Oradan əldə olunmuş işlənmiş daş və sümük materiallar Naxçıvanda daşişləmə və sümükişləmə sənətkarlıq sahələrinin tarixinin qədim olduğunu bir daha sübut edir.

Qazma mağarası nəinki Azərbaycan, həmçinin dünya arxeologiyasında insan məskəni kimi özünəməxsus yerə malikdir. Eramızdan 100-90 min il bundan əvvələ aid olan bu arxeoloji abidə maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yerli və xarici mütəxəssislər tərəfindən araşdırıldıqdan sonra buradan tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının dünya arxeologiya, paleontologiya və paleoantropologiya elmləri üçün müstəsna elmi əhəmiyyət daşıması müəyyən olunmuşdur.

Şəkil 1. Qazma mağarası

Abidənin qədim və unikallığı onun həmçinin arxeoturizm əhəmiyyətini də artıran amillərdəndir. Nəzərə alsaq ki, hazırda muxtar respublikamızda turizmin tarixi-mədəni növünün təbliği üçün geniş imkanlar var və bu istiqamətdə işlər görülür, onda sözügedən Paleolit dövrünün yadigarı olan Qazma mağarası da bu cəhətdən unikallıq təşkil edir. Arxeoloji abidənin turizm potensialı, xüsusilə də arxeoturizm üçün əhəmiyyətli olması onun geniş təbliğ olunmasını və yerli ictimaiyyətin, eləcə də muxtar respublikaya səfər edən xarici qonaqların diqqətinə çatdırılması zərurətini ortaya qoyur.

Arxeoturizm baxımından muxtar respublika ərazisində ən mühüm destinasiyalardan biri Gəmiqaya abidəsidir. Gəmiqaya Ordubad rayonu ərazisində, Qapıcıq dağının cənub və şərq yamaclarında yerləşən, tunc və ilk dəmir dövrlərinə (b.e.ə. IV–I minilliklər) aid bənzərsiz qayaüstü təsvirlər məskənidir. Bu abidə dəniz səviyyəsindən təxminən 3000–3500 metr yüksəklikdə yerləşir və qədim insan icmalarının estetik təfəkkürünü və təsərrüfat həyatını əks etdirən açıq səma altında möhtəşəm bir muzey, eyni zamanda qədim insanların kosmoqonik dünyagörüşünü, ovçuluq və maldarlıq həyatını, inanclar sistemini əks etdirən "daş salnamə"dir.

Şəkil 2. Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri.

Gəmiqaya abidələri ilk dəfə 1968-ci ildə arxeoloq Vəli Əliyev tərəfindən qeydə alınmış və sistemli şəkildə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Sonrakı illərdə aparılan araşdırmalar abidənin ərazisindəki qədim yurd yerlərini və qəbirləri də üzə çıxarmışdır (Əliyev, 2005, s. 12).

Gilançayın sol sahilində, Ordubad-Naxçıvan avtomobil yolunun üstündə isə digər bir möhtəşəm abidə olan Xaraba-Gilan qədim şəhər yeri yerləşir. Təpələr və dağlar üzərində yerləşən şəhər xarabalıqları 100 ha-dan artıq ərazini əhatə edir. Üzəri nisbətən düz olan dağın üstündə şəhərin narınqalası yerləşir. Təkcə narınqalanın sahəsi 30 hektara qədərdir. Qədim yunan şəhərlərində olan akropolların planına uyğun inşa edilmişdir. Narınqalanın mərkəzi hissəsində qala qarnizonunun yerləşdiyi çoxlu kiçik otaqlardan ibarət kompleks, seçmə

daşlarla və əhəngkövrə ilə işlənmiş, şəhər hakimi və qoşun başçılarının olduqları bir neçə iri həcmli kompleks və iki örtülü su anbarı yerləşmişdir. Şəhərin narınqalası və məhəllələri dairəvi, dördbucaqlı və altıbucaqlı planda bürcləri olan möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur. Şəhərin müdafiə sistemində yaxınlıqdakı kiçik qalalar və qarovul məntəqələri də mühüm rol oynamışdır.

Şəkil 3. Xaraba-Gilan qədim şəhər yeri.

Şəhərin memorial abidələri onun şimalında və şimal-şərqindəki iki dağın üzərində yerləşmişdir. Burada Naxçıvan memarlıq məktəbinin X-XIII əsrlərə aid ən gözəl nümunələri toplanmışdır. 1980-ci ildə tədqiq edilmiş 1 saylı türbə tikinti materialları, tikinti texnikası və memarlıq üslubuna görə Naxçıvan şəhərindəki Yusif Küseyir oğlu və Mömінə Xatın türbələrinin oxşarıdır. Xaraba Gilanda aşkar edilmiş XII-XIII əsrlərə aid karvansara kompleksi öz mürəkkəb planına və konstruktiv həllinə görə Azərbaycanın orta əsrlər şəhər tipli karvansaralarının ən yaxşı nümunələrindən biri hesab edilə bilər. Xaraba-Gilan tikililərində əsasən odda yaxşı bişirilmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur (Baxşəliyev, 2008, s. 112).

Xaraba Gilanda metalişləmə sənəti də inkişaf etmişdi. Hələlik ən çox məişətdə işlənən əşyalar və bəzək nümunələri aşkar edilmişdir ki, bunların da böyük əksəriyyəti misdən və tuncdan hazırlanmışdır. Numizmatik materiallar şəhərin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının öyrənilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, dövrün müəyyən edilməsində də əsas vasitədir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri içərisində Duzdağ xüsusi yer tutur. Bu ərazi həm müasir sənaye baxımından, həm də arxeoloji dəyərinə görə mühüm obyekt sayılır. "Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri" (Baxşəliyev V. və b., 2012) adlı tədqiqat əsəri burada aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrini sistemləşdirərək, Qafqazda ən qədim sənaye tipli istehsal ocaqlarından birini elmi cəhətdən sənədləşdirib. Duzdağda aparılmış araşdırmalar göstərir ki, bu ərazidə duz hasilatı ən azı e.ə. V-III minilliklərə qədər uzanır. Qazıntı materialları — daş çəkiclər, duz parçalayıcı alətlər, keramika qırıqları və s. burada planlı və davamlı mədənçilik fəaliyyətinin mövcudluğunu sübut edir (Aliyev N., Bakhshaliyev V., Marro C, 2016). Duz tarix boyu insanların iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynamışdır. Qida saxlama, mübadilə və ticarətdə duzun strateji əhəmiyyəti onu qədim dövrlərdən etibarən ən dəyərli təbii sərvətlərdən birinə çevirmişdir. Qafqaz regionunda duz yataqları arasında Naxçıvanın Duzdağı xüsusi yer tutur. Şəhər mərkəzindən təqribən 10 km məsafədə yerləşən bu yataq həm geoloji baxımdan zəngin duz ehtiyatlarına, həm də qədim mədənçilik izlərinə malikdir. XX əsrin sonlarından başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqatlar Duzdağının Eneolit və Son Tunc dövründən intensiv şəkildə istifadə olunduğunu sübut etmişdir.

Geoloji baxımdan bu yataq yalnız Naxçıvan üçün deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz üçün ən iri duz ehtiyatlarından biridir. Duz laylarının səthə yaxın olması qədim insanlar tərəfindən onun çıxarılmasını asanlaşdırmışdır.

Naxçıvan Duzdağı haqqında qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Duzdağ həm təbii sərvət, həm qədim tarix, həm də müalicəvi əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın və bütövlükdə regionun ən unikal turizm obyektlərindən biridir. Son illərdə aparılan infrastruktur layihələri bu məkanı qlobal səviyyədə tanınan bir sağlamlıq və ekoturizm mərkəzinə çevirmişdir. Eyni zamanda Duzdağ yalnız tibbi deyil, həm də böyük mədəni-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Şəkil 4. Naxçıvan Duzdağı

Muxtar respublikanın Şərur, Şahbuz, Culfa və Babək kimi rayonlarında, həmçinin Naxçıvan şəhərinin özündə yerləşən bir çox dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələr özünün möhtəşəmliyi və yüksək turizm cəlbediciliyi ilə fərqlənirlər. Əsasən Naxçıvançay, Arpaçay, Əlincəçay, Gilançay hövzələrində yerləşən qədim yaşayış yerləri, möhtəşəm siklopik qalalar, körpülər və s. qədim dövlətçilik ənənələrinin, müdafiə sistemlərinin və şəhərsalma mədəniyyətinin göstəricisidir. Bu abidələrdən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır və Naxçıvan Muxtar Respublikasında arxeoturizmin inkişafına böyük təkan verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının arxeoloji abidələri təkcə keçmişimizin öyrənilməsində deyil, həm də gələcək iqtisadi və mədəni inkişafda mühüm strateji resursdur. Bu abidələrin arxeoturizm potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliği, regiona xarici turist axınını gücləndirə bilər.

Bununla yanaşı muxtar respublika ərazisində arxeoturizmin inkişaf perspektivləri və problemlərini nəzərə alaraq tarixi-mədəni irsin təbliği istiqamətində ciddi addımların atılması, arxeoturizmin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması bölgəni əvəzsiz turizm məkanına çevirə bilər. Belə ki, açıq səma altında muzeylərin (Arxeoparkların) yaradılması, Kültəpə, Oğlanqala, Ovçulartəpə kimi qazıntı sahələrində əldə olunan tapıntıların yerindəcə konservasiya olunaraq turistlərə nümayiş olunması (məsələn, qədim evlərin və ya istehsalat ocaqlarının rekonstruksiyası) bu sahənin yüksək turizm cəlbediciliyinə zəmin yaradar. Həmçinin infrastruktur və əlçatanlıq probleminin aradan qaldırılması, məsələn, Gəmiqaya kimi yüksək dağlıq zonada yerləşən abidələrə gedən yolların, düşərgələrin və bələdçi sisteminin təkmilləşdirilməsi bölgədə mühüm arxeoturizm destinasiyalarının yaranmasına səbəb ola bilər.

Hesab edirik ki, bölgənin tarixi-mədəni irsinə bu cür yanaşma həm milli irsin qorunub saxlanılmasına, həm də Naxçıvanın dünya miqyasında qədim mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmasına xidmət edər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aliyev N., Bakhshaliyev V., Marro C. (2016). Early salt mining systems and strategies at Duzdağı (Nakhchivan, Azerbaijan). – Lyon: MOM Éditions.
2. Baxşəliyev, V. (2008). Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm. 301 s.
3. Baxşəliyev, V., Marro C., Hamon C., Alıyev N., Dessaint P., Sanz S. (2012). Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri/ The salt mine of Nakhchivan Duzdagi. Naxçıvan. Əcəmi. 80 s.
4. Əliyev, V. (2005). Gəmiqaya Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları. 148 s.
5. Marro C., Bakhshaliyev V., Sanz S., Aliyev N. (2010). Archaeological investigations on the salt mine of Duzdağı (Nakhchivan, Azerbaijan) // TÜBA-AR.
6. Rissman, P., & Ristvet, L. (2012). Excavations at Oglanqala, Nakhchivan, Azerbaijan. American Journal of Archaeology, 116(2), 321-345.
7. Seyidov, A. (2003). Naxçıvan Tunc dövründə. Bakı: Elm.

RESPUBLİKAMIZDA GENİŞ TURİZM KOMPLEKSLƏRİNİN VƏ OBYEKTLƏRİNİN TİKİNTİSİNİN TURİZMİN VƏ TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA ROLU

The Role Of The Constructıon Of Large Tourısm Complexes And Facılıtıes In Our Republıc In The Development Of Tourısm And Constructıon Sectors

FƏRAHİM VƏLİYEV
Fərahim Vəliyev
veliyevferahim61@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1912-0515
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Azerbaijan University of Architecture and Construction

XÜLASƏ

Müasir dövrdə bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında turizm sektoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və milli gəlirin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Türk dünyasının aparıcı ölkələrindən biri olan Türkiyə iqtisadiyyatında turizm sektoru ümumi daxili məhsulun (ÜDM) formalaşmasında əhəmiyyətli paya malikdir. Son illərdə turizmin ÜDM-də payı təxminən 10–12 % səviyyəsində olmuşdur. Turizmdən əldə olunan gəlirlər ölkəyə böyük həcmdə xarici valyuta axınını təmin edir və ölkənin tədiyyə balansının yaxşılaşmasına mühüm töhfə verir. Digər türk dövləti olan Özbəkistan da son illərdə turizm sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Həyata keçirilən islahatlar, viza rejiminin sadələşdirilməsi və turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi nəticəsində turizm sektoru ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan sahələrdən birinə çevrilmişdir.. Bu göstəricilər turizmin dövlət büdcəsinin formalaşmasında və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynadığını göstərir.
Respublikamız təbiəti, iqlim , şəraiti ölkəmizin dünyanın turizm mərkəzləroindən birinə çüvrilməəsinə imkan versədə bu potensialdan lazimi səviyyədə istifadə edə olunmur. Halbuki, geniş,əhali üçün əlçatan türizm obyektləri yaratmaqla turzmi qeyri-neftsektorunun əsasaparıcı sahəsinə çevirməkolar. Bu sahədə olan probleləri və onların həlli yollarını nəzərdən keçirəcək.

Açar sözlər: turizm infrastrukturu, tikinti sektoru, turizm kompleksi, regional inkişaf, investisiya

ABSTRACT

In modern times, the tourism sector is of particular importance in the economies of many countries and plays an important role in the formation of national income. In the economy of Turkey, which is one of the leading countries of the Turkic world, the tourism sector has a significant share in the formation of gross domestic product (GDP). In recent years, the share of tourism in GDP has been approximately 10–12%. Revenues from tourism provide a large amount of foreign exchange inflow to the country and make a significant contribution to improving the country's balance of payments. Uzbekistan, another Turkic state, has also paid special attention to the development of the tourism sector in recent years. As a result of the reforms implemented, the simplification of the visa regime and the expansion of tourism infrastructure, the tourism sector has become one of the areas that play an important role in the country's economy. These indicators show that tourism plays an important role in the formation of the state budget and ensuring economic stability. Although the nature, climate and conditions of our republic allow our country to become one of the world's tourism centers, this potential cannot be used to the necessary extent. However, by creating large, accessible tourism facilities for the population, they will turn tourism into a leading sector of the non-oil sector. They will consider the problems in this area and ways to solve them.

Keywords: *tourism infrastructure, construction sector, tourism complex, regional development, investment*

GİRİŞ

Türk dünyasının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu, ilk növbədə turizm sektorunun xidmət sahəsinin genişlənməsinə, məşğulluğun artmasına və regionların sosial-iqtisadi inkişafına göstərdiyi çoxşaxəli müsbət təsirlərlə izah olunur. Turizm fəaliyyəti yalnız birbaşa gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də nəqliyyat, ticarət, ictimai iaşə və digər əlaqəli sahələrin inkişafına təkan verən kompleks iqtisadi mexanizm kimi çıxış edir.

Ölkənin zəngin təbii resursları, əlverişli iqlim şəraiti, müxtəlif landşaft quruluşu və qədim tarixi-mədəni irsi turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu potensialdan səmərəli istifadə olunması məqsədilə son illərdə turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, müasir otel və turizm komplekslərinin yaradılması, həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun xidmət səviyyəsinin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Bununla belə, aparılan təhlillər göstərir ki, mövcud nəticələr ölkənin turizm potensialına tam uyğun deyil. Xüsusilə turizm obyektlərinin regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması bu sahənin inkişafında əsas problemlərdən biri kimi çıxış edir. Belə ki, Quba rayonunda 31, Qusar rayonunda 20, Şamaxı rayonunda 23 və Qəbələ rayonunda 21 hotel fəaliyyət göstərir. Bu hotellərin əhəmiyyətli hissəsi 4 və 5 ulduz kateqoriyasına aid olmaqla yüksək xidmət səviyyəsinə malikdir. Lakin yüksək qiymət siyasəti səbəbindən bu obyektlər geniş əhali kütləsi üçün tam əlçatan hesab edilmir.

Digər tərəfdən, daha zəngin təbii landşaftlara və geniş turizm potensialına malik olan Zaqatala, Balakən, Qax, Astara, Lerik və Yardımlı rayonlarında turizm obyektlərinin sayı nisbətən azdır və mövcud infrastruktur turizm potensialının tam reallaşdırılmasına imkan vermir. Bu regionlarda əsasən kiçik həcmli istirahət obyektləri və fərdi yerləşdirmə vasitələri üstünlük təşkil edir ki, bu da turizmin kütləvi inkişafını məhdudlaşdırır.

Bu baxımdan, turizm sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün regionlar üzrə balanslı inkişaf modelinin tətbiqi zəruridir. Xüsusilə orta qiymət seqmentinə aid (3–4 ulduzlu) hotellərin və əlçatan turizm obyektlərinin yaradılması, ekoturizm və kənd turizminin inkişafı, nəqliyyat və kommunal infrastrukturun yaxşılaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma turizmin daha geniş əhali təbəqələri üçün əlçatan olmasını təmin etməklə yanaşı, regionların iqtisadi fəallığının artmasına və qeyri-neft sektorunun güclənməsinə şərait yaradacaqdır.

METODLAR

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün müasir elmi yanaşmalara əsaslanan kompleks metodoloji baza formalaşdırılmış və müxtəlif tədqiqat üsullarından sistemli şəkildə istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyənin fundamental prinsipləri, regional inkişaf konsepsiyaları və turizm iqtisadiyyatına dair müasir elmi yanaşmalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- Analiz və sintez metodları – turizm sektorunun və turizm komplekslərinin iqtisadi təsirlərinin ayrı-ayrı komponentlər üzrə təhlili aparılmış, əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək vahid konseptual çərçivədə birləşdirilmişdir.
- Müqayisəli təhlil metodu – Azərbaycanın müxtəlif iqtisadi-coğrafi regionlarında turizm obyektlərinin yerləşmə xüsusiyyətləri, infrastruktur təminatı və inkişaf səviyyəsi müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.
- Statistik təhlil metodu – rəsmi statistik göstəricilər əsasında turizm obyektlərinin say dinamikası, regionlar üzrə paylanması və sektorun əsas makroiqtisadi göstəricilərə təsiri təhlil edilmişdir.
- Sistemli yanaşma metodu – turizm sektorunun tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və xidmət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələri kompleks şəkildə araşdırılmış, bu sahələr arasında qarşılıqlı təsir mexanizmləri müəyyən edilmişdir.
- Müşahidə, ümumiləşdirmə və induksiya metodları – mövcud praktiki vəziyyət öyrənilmiş, empirik müşahidələr əsasında ümumi elmi nəticələr formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistika məlumatları, dövlət proqramları və strateji sənədlər, həmçinin yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, beynəlxalq təşkilatların analitik hesabatları təşkil etmişdir. Bu mənbələrdən istifadə olunması tədqiqatın elmi

əsaslılığını, obyektivliyini və nəticələrin etibarlılığını təmin etmişdir.

Turizm komplekslərinin tikintisinin turizm sektorunun inkişafına təsiri

Turizm kompleksləri turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan infrastruktur obyektlərinin məcmusudur. Bu komplekslərə hotellər, istirahət mərkəzləri, əyləncə obyektləri, restoranlar, nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturu, həmçinin digər xidmət sahələri daxildir. Müasir dövrdə turizm sektorunun səmərəli inkişafı birbaşa olaraq bu tip komplekslərin mövcudluğu və inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Türk dünyasının ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan Respublikasında turizm potensialı kifayət qədər yüksək olsa da, mövcud infrastrukturun bəzi regionlarda zəif inkişafı bu sahənin genişlənməsini məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə turizm komplekslərinin qeyri-bərabər yerləşməsi və əlçatanlıq problemləri turizmin kütləvi inkişafına mane olur.

Bu baxımdan turizm komplekslərinin tikintisinin genişləndirilməsi və onların ölkə üzrə daha balanslı şəkildə yerləşdirilməsi turizm sektorunun inkişafına çoxşaxəli təsir göstərir və aşağıda göstərilən bir sıra mühüm iqtisadi və sosial nəticələrə səbəb olur.

Turizm infrastrukturunun genişlənməsi

Yeni turizm komplekslərinin yaradılması ölkədə turizm infrastrukturunun keyfiyyət və kəmiyyət baxımından genişlənməsinə səbəb olur. Bu isə turistlərin yerləşdirilməsi, qidalanması, istirahəti və əyləncəsinin daha səmərəli təşkili üçün şərait yaradır.

Turist qəbul imkanlarının artması və rəqabətin güclənməsi

Turizm komplekslərinin sayının artması turistlərin qəbul imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda turizm obyektləri arasında rəqabət mühitinin formalaşmasına səbəb olur. Rəqabətin güclənməsi isə qiymətlərin optimallaşmasına, xidmətlərin daha əlçatan olmasına və ölkənin turizm bazarında cəlbediciliyinin artmasına gətirib çıxarır. Nəticədə ölkəyə gələn xarici turistlərin sayında artım müşahidə olunur.

Xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi

Rəqabət mühiti turizm obyektlərini xidmət keyfiyyətini daim yüksəltməyə vadar edir. Bu da beynəlxalq standartlara uyğun xidmətlərin tətbiqinə, peşəkar kadrların hazırlanmasına və ümumilikdə turizm sektorunun modernləşməsinə səbəb olur.

Xarici valyuta daxilolmalarının artması

Turist axınının artması ölkəyə daxil olan xarici valyuta həcminin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə tədiyyə balansının yaxşılaşmasına və milli iqtisadiyyatın maliyyə dayanıqlığının güclənməsinə müsbət təsir göstərir.

Regional inkişaf və məşğulluğun artması

Turizm komplekslərinin regionlarda tikilməsi xidmət sektorunun genişlənməsinə və yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu proses əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaqla yanaşı, regionlardan paytaxta miqrasiyanın azalmasına da müsbət təsir göstərir.

Dövlət büdcəsinə daxilolmaların artması

Turizm fəaliyyətinin genişlənməsi dövlət maliyyə sisteminə müsbət təsir göstərərək vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun inkişafı dövlət büdcəsinin gəlir bazasının genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Yeni turizm komplekslərinin və xidmət obyektlərinin yaradılması, eləcə də yeni iş yerlərinin açılması vergi tutma bazasının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Turizm müəssisələri tərəfindən ödənilən mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV), sosial sığorta haqları və digər məcburi ödənişlər dövlət büdcəsinə daxilolmaların artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda, turizm sektorunda məşğulluğun artması nəticəsində əməkhaqqı fondunun

genişlənməsi sosial sığorta ödənişlərinin həcmini artırır. Bu isə sosial müdafiə fondlarının maliyyə dayanıqlığını gücləndirir və əhalinin sosial təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Turizmin inkişafı həmçinin dolayı iqtisadi təsirlər vasitəsilə də büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Belə ki, turizmlə əlaqəli sahələrin – nəqliyyat, ticarət, ictimai iaşə və xidmət sektorunun genişlənməsi nəticəsində əlavə vergi daxilolmaları formalaşır.

Nəticə etibarilə, turizm sektorunun inkişafı dövlət büdcəsinin və sosial müdafiə sisteminin gəlir imkanlarını artırmaqla yanaşı, ölkənin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə və davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı

Yeni yaradılan turizm komplekslərinin fəaliyyəti nəticəsində turist axınının artması həmin regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb olur. Bu proses Azərbaycan kimi aqrar potensialı yüksək olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafına mühüm təkan verən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Turizm müəssisələrinin – hotellərin, restoranların və istirahət mərkəzlərinin gündəlik fəaliyyəti ərzaq məhsullarına, xüsusilə təzə və yerli istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına davamlı tələbat yaradır. Bu isə kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsinə, məhsul çeşidinin artırılmasına və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda, yerli bazarda tələbatın artması fermerlərin satış imkanlarını genişləndirir və onların gəlirlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu hal kənd yerlərində iqtisadi fəallığın artmasına, kənd əhalisinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə və kənddən şəhərə miqrasiyanın azalmasına müsbət təsir göstərir.

Turizmlə kənd təsərrüfatı arasında yaranan qarşılıqlı əlaqə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarını da stimullaşdırır. Fermerlər daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə istehsalın intensivləşdirilməsinə, müasir texnologiyaların tətbiqinə və məhsulun emalı imkanlarının genişləndirilməsinə maraq göstərirlər. Bu isə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yaradır.

Bundan əlavə, aqroturizm və kənd turizmi kimi yeni istiqamətlərin formalaşması kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin diversifikasiyasına imkan verir. Bu da regionlarda iqtisadi fəaliyyət növlərinin genişlənməsinə və kənd təsərrüfatının turizm sektoru ilə inteqrasiyasının güclənməsinə səbəb olur. Nəticə etibarilə, turizm komplekslərinin inkişafı kənd təsərrüfatının genişlənməsi, fermer gəlirlərinin artması və kənd yerlərində iqtisadi aktivliyin güclənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Regionlarda sosial həyatın canlanması və onların cəlbediciliyinin artması

Turizmin inkişafı regionlarda sosial infrastrukturun və xidmət sahələrinin kompleks şəkildə genişlənməsinə səbəb olur ki, bu da həmin ərazilərdə sosial həyatın canlanmasına mühüm təkan verir. Xüsusilə Azərbaycan kimi turizm potensialı yüksək olan ölkələrdə bu proses regional inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Turizm fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində regionlarda mehmanxana biznesi, ictimai iaşə, nəqliyyat, ticarət və əyləncə sahələri inkişaf edir, yeni xidmət istiqamətləri formalaşır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi fəallığın artmasına və yerli bazarın canlanmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda turizm obyektlərinin yaradılması və onların fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yol, rabitə, enerji təchizatı, su və kanalizasiya kimi mühüm sosial infrastruktur sahələrində modernləşmə prosesi sürətlənir.

Sosial infrastrukturun inkişafı regionlarda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Yeni iş yerlərinin yaradılması gəlirlərin artmasına, yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına və sosial rifahın yaxşılaşmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, turizmin inkişafı əhalinin sosial-mədəni həyatında da müsbət dəyişikliklər yaradır, mədəni mübadilə genişlənir, yerli ənənə və dəyərlərin qorunub saxlanmasına və tanıdılmasına şərait yaranır.

Nəticə etibarilə, yeni xidmət sahələrinin yaranması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və

sosial rifahın yüksəlməsi regionların ümumi cəlbediciliyini artırır. Bu isə yalnız turistlərin deyil, həm də investorların və yerli əhalinin həmin ərazilərə marağının artmasına səbəb olur. Beləliklə, turizmin inkişafı regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayan strateji amil kimi çıxış edir

Yeni yaradılan turizm komplekslərinin fəaliyyəti nəticəsində turist axınının artması müvafiq regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb olur. Bu proses Azərbaycan kimi aqrar potensialı yüksək olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdıran mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Turizm müəssisələrinin – hotellərin, restoranların və istirahət mərkəzlərinin gündəlik fəaliyyəti ərzaq məhsullarına, xüsusilə təzə və yerli istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına davamlı və sabit tələbat yaradır. Bu isə kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsinə, məhsul nomenklaturasının diversifikasiyasına və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, yerli istehsalın stimullaşdırılması daxili bazarın möhkəmlənməsinə və idxaldan asılılığın qismən azalmasına şərait yaradır.

Yerli bazarda tələbatın artması fermerlərin satış imkanlarını genişləndirir və onların gəlirlərinin artımını təmin edir. Bu isə kənd yerlərində iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşmasına və kənddən şəhərə miqrasiya meyllərinin zəifləməsinə müsbət təsir göstərir. Nəticə etibarilə kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi dayanıqlığı möhkəmlənir.

Turizm və kənd təsərrüfatı sektorları arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarını da stimullaşdırır. Daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə fermerlər istehsalın intensivləşdirilməsinə, müasir aqrotexnologiyaların tətbiqinə, logistika və emal imkanlarının genişləndirilməsinə yönəlirlər. Bu isə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, aqroturizm və kənd turizmi kimi alternativ fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafı kənd təsərrüfatının diversifikasiyasını təmin edir. Bu yanaşma yerli resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına, ənənəvi təsərrüfat formalarının qorunmasına və onların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinə imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, turizm komplekslərinin inkişafı kənd təsərrüfatının genişlənməsi, fermer gəlirlərinin artması və kənd yerlərində iqtisadi aktivliyin güclənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu sahələrin qarşılıqlı inteqrasiyası ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına xidmət edir.

Turizm potensialından səmərəli istifadə

Hər bir ölkənin turizm potensialından istifadə səviyyəsi onun turizm obyektlərinin geniş vəhali kütləsinə əlçatanlığı ilə bağlıdır. Turizm komplekslərinin geniş şəkildə yaradılması bölgələrdə fəaliyyət göztərən turizm obyektlərində faəliiyyetgöstərənturizmobyektlərininistəryerli ,istərsədəxariciturisytlər üçün əlçatanlığın artıtracaq ki , bu da regionların mövcud turizm potensialından daha səmərəli istifadə olunmasına imkan verəcək. Bu isə ölkənin turizm xəritəsinin genişlənməsinə və yeni turizm marşrutlarının formalaşmasına şərait yaradacaq.

Regionların turizm potensialından istifadənin yüksəlməsi

Hər bir ölkənin turizm potensialından istifadə səviyyəsi, ilk növbədə, turizm obyektlərinin genişliyi, coğrafi yayılması və müxtəlif əhali qrupları üçün əlçatanlıq dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında turizm komplekslərinin geniş şəkildə yaradılması və onların regionlar üzrə balanslı yerləşdirilməsi turizm potensialından səmərəli istifadənin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Turizm komplekslərinin sayının və çeşidinin artması regionlarda fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin həm yerli, həm də xarici turistlər üçün əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Bu isə turizm xidmətlərindən istifadə imkanlarını genişləndirərək turist axınının daha bərabər paylanmasına və mövsümi dalğalanmaların müəyyən qədər azaldılmasına şərait yaradır. Nəticədə,

turizm fəaliyyəti yalnız ayrı-ayrı inkişaf etmiş bölgələrdə deyil, ölkənin müxtəlif regionlarında da aktiv xarakter alır.

Eyni zamanda, turizm komplekslərinin inkişafı mövcud turizm resurslarının – təbii landşaftların, tarixi-mədəni abidələrin və rekreasiya zonalarının daha səmərəli iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasına imkan verir. Bu proses regionların turizm potensialının kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə və istifadəsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, turizm infrastrukturunun genişlənməsi ölkənin turizm xəritəsinin genişlənməsinə və yeni turizm marşrutlarının formalaşmasına səbəb olur. Yeni istiqamətlərin yaranması turistlərin maraq dairəsini genişləndirir, səfər müddətini artırır və ümumi turizm gəlirlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə etibarilə, turizm komplekslərinin geniş miqyasda yaradılması və onların əlçatanlığının təmin edilməsi regionların mövcud turizm potensialından daha səmərəli istifadə olunmasına, turizm fəaliyyətinin coğrafiyasının genişlənməsinə və ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin artmasına mühüm töhfə verir.

Turizm kompleksləri tikintisinin tikinti sektorunun inkişafına təsiri

Respublikanın həm regionlarında, həm də iri şəhərlərində yeni turizm obyektlərinin tikintisi Azərbaycan iqtisadiyyatında tikinti sektorunun inkişafına mühüm təkan verən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən tikinti layihələri yalnız bu sahənin deyil, eyni zamanda ona bağlı digər sektorların da inkişafını stimullaşdırır.

İlk növbədə, turizm komplekslərinin tikintisinin genişlənməsi regionlarda fəaliyyət göstərən tikinti şirkətlərinin iş həcmini artırır və onların fəaliyyətinin canlanmasına səbəb olur. Bu proses tikinti sektorunda yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əmək bazarında tələb və təklifin balanslaşmasına şərait yaradır. Nəticədə regionlarda məşğul əhalinin strukturunda kənd təsərrüfatı ilə bağlı olmayan sahələrdə çalışanların xüsusi çəkisi artır ki, bu da gəlirlərin artım dinamikasına müsbət təsir göstərir və iqtisadi diversifikasiyanı gücləndirir.

Mövcud şəraitdə tikinti sahəsində ixtisaslaşmış kadrların bir qismi regionlarda uyğun iş imkanlarının məhdudluğu səbəbindən paytaxta miqrasiya etməyə məcbur olur. Bu isə iri şəhərlərdə, xüsusilə paytaxtda sosial və infrastruktur yüklənməsinin artmasına səbəb olur. Regionlarda tikinti sektorunun inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması həmin ixtisas sahiblərinin doğma bölgələrdə məşğulluğunu təmin etməklə əks-miqrasiya prosesini stimullaşdırır və regional balansın qorunmasına xidmət edir.

Bununla yanaşı, yerli tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinin genişlənməsi onların idarəetmə və təşkilati strukturlarının təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Rəqabət mühitinin güclənməsi şirkətləri müasir idarəetmə metodlarının, innovativ texnologiyaların və beynəlxalq standartların tətbiqinə təşviq edir. Bu isə tikinti sektorunun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə və ümumi səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Turizm komplekslərinin tikintisinin genişlənməsi eyni zamanda xarici investorların regionlara marağını artırır. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və turizm potensialının aktivləşdirilməsi investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və regionlara kapital axınının güclənməsinə şərait yaradır.

Digər mühüm məqam isə tikinti materialları sənayesinin inkişafıdır. Turizm obyektlərinin geniş miqyasda tikintisi tikinti materiallarına olan tələbatı artırır və bu sahədə yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasını stimullaşdırır. Regionlarda sement, beton, metal konstruksiyalar, tikinti daşları və digər materialların istehsalı üzrə müəssisələrin qurulması yerli sənayenin inkişafına, nəqliyyat xərclərinin azalmasına və əlavə dəyər zəncirinin genişlənməsinə səbəb olur Bu xüsusilədəişğaldan azdolunmuş rayonlar üçün daha əhəmiyyətlidir. Çünki bu regionlarda inşaat materilalarınınistehsalı çox qiymətli yataqlar mövcududur.

Nəticə etibarilə, turizm komplekslərinin tikintisinin genişləndirilməsi tikinti sektorunun

inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, regionlarda məşğulluğun artmasına, iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə, investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və sənaye sahələrinin inkişafına kompleks şəkildə müsbət təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, turizm komplekslərinin tikintisinin genişləndirilməsi Azərbaycan Respublikasında həm turizm, həm də tikinti sektorlarının inkişafına kompleks və çoxşaxəli təsir göstərir. Bu proses turizm infrastrukturunun genişlənməsinə, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə, investisiya mühitinin yaxşılaşmasına və məşğulluğun artmasına səbəb olur.

Eyni zamanda, turizm komplekslərinin inkişafı regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir, kənd təsərrüfatı və digər əlaqəli sahələrin inkişafını stimullaşdırır və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına töhfə verir.

Beləliklə, turizm komplekslərinin yaradılması və genişləndirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və uzunmüddətli perspektivdə ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Turizm statistikası. Bakı.
2. Nizami Cəlal oğlu Qafarov. Turizmin iqtisadiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Düzəliş və əlavələr edilməklə II nəşr. Bakı-2019
3. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyyatı,2010
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2022). *Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı. *Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri*. Bakı.
6. World Tourism Organization (UNWTO). (2023). *Tourism Highlights, 2023 Edition*. Madrid.
7. World Bank. (2020). *Tourism for Development: Economic Impact Report*. Washington, DC.
8. stat.gov.az
9. https://www.tuik.gov.tr
10. https://stat.uz

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA VƏ MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ: TURİZM SƏNAYESİ NÜMUNƏSİNDƏ EMPİRİK TƏHLİL

The Impact of Digital Transformation and Financial Indicators on the Economy: An Empirical Analysis on the Example of the Tourism Industry

FİDAN RƏHİMLİ
Fidan Rahimli
fidanrhimli39@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-4333-310X

NÜŞABƏ QƏDİMLİ
Nushabe Qedimli
nushaba.qadimli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-8774-2423

Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu tədqiqat rəqəmsal transformasiyanın turizm müəssisələrinin maliyyə göstəricilərinə və ümumi iqtisadi performansa təsirini empirik şəkildə analiz edir. Araşdırma Booking Holdings Inc. və Marriott International kimi qlobal turizm nəhənglərinin 2023-2025-ci illər üzrə maliyyə hesabatlarına, həmçinin Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsaslanır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, süni intellekt və bağlı səyahət (Connected Trip) texnologiyalarına investisiya edən müəssisələrdə əməliyyat səmərəliliyi orta hesabla 35-40 faiz artır, marketinq xərclərinin gəlirliliyi 25-30 faiz yüksəlir, birbaşa rezervasiya kanallarının payı isə 55 faiz səviyyəsinə çatır. Tədqiqatın elmi yeniliyi rəqəmsal transformasiya ilə maliyyə göstəriciləri arasında səbəb-nəticə əlaqələrini kvantitativ metodlarla üzə çıxarmaq və sektor səviyyəsində ümumiləşdirmələr aparmaqdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, maliyyə göstəriciləri, turizm sənayesi, süni intellekt*

ABSTRACT

This study empirically analyzes the impact of digital transformation on the financial performance of tourism enterprises and overall economic performance. The study is based on the financial reports of global tourism giants such as Booking Holdings Inc. and Marriott International for 2023-2025, as well as official data from the State Statistical Committee of Azerbaijan. The study results show that in enterprises that invest in artificial intelligence and connected travel technologies, operational efficiency increases by an average of 35-40 percent, the profitability of marketing expenses increases by 25-30 percent, and the share of direct booking channels reaches 55 percent. The scientific novelty of the study is to reveal the cause-and-effect relationships between digital transformation and financial indicators using quantitative methods and to make generalizations at the sector level.

Keywords: *digital transformation, financial indicators, tourism industry, artificial intelligence*

GİRİŞ

Rəqəmsal transformasiya müasir iqtisadiyyatın ən fundamental dəyişikliklərindən biridir. Dördüncü sənaye inqilabı çərçivəsində süni intellekt, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları və blokçeyn kimi innovasiyalar istehsal, xidmət və idarəetmə proseslərində köklü dəyişikliklər yaradır [1, 2]. Turizm sənayesi bu transformasiyadan ən çox təsirlənən sahələrdən biridir. Rəqəmsal texnologiyalar nəinki müəssisələrin əməliyyat səmərəliliyini artırır, həm də bütün dəyər zəncirinin yenidən qurulmasına səbəb olur [3]. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, rəqəmsal transformasiya ilə maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqənin kvantitativ təhlili həm elmi, həm də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal transformasiya şəraitində maliyyə göstəricilərinin formalaşmasında bir sıra problemlər mövcuddur: yüksək ilkin investisiya xərclərinin qısamüddətli mənfəətə təsiri, kiber təhlükəsizlik risklərinin artması, əməkdaşların rəqəmsal bacarıqlarının qeyri-kafi olması, ənənəvi uçot metodlarının yeni reallıqlara uyğunsuzluğu, eləcə də məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi problemləri [4, 5]. Bu problemlərin həlli rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi faydalarının tam reallaşdırılması üçün vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal transformasiyanın müəssisələrin maliyyə göstəricilərinə təsirini empirik məlumatlar əsasında kəmiyyətcə qiymətləndirmək və bu təsirin iqtisadi mexanizmlərini üzə çıxarmaqdır. Vəzifələrə aşağıdakılar daxildir: rəqəmsal transformasiyanın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, maliyyə göstəricilərinin dinamikasını təhlil etmək, korrelyasiya və reqressiya modelləri qurmaq, nəticələrin ümumiləşdirilməsi və praktiki tövsiyələrin işlənməsi.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Rəqəmsal transformasiyanın iqtisadiyyata və maliyyə göstəricilərinə təsiri son iyirmi ilin ən intensiv tədqiq olunan sahələrindən biridir. Bu bölmədə mövcud ədəbiyyat sistemli şəkildə təhlil edilir.

Nəzəri əsaslar. Dördüncü sənaye inqilabı konsepsiyası rəqəmsal transformasiyanın nəzəri əsasını təşkil edir [1]. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal transformasiya sadəcə proseslərin avtomatlaşdırılması deyil, bütün iqtisadi modelin və dəyər zəncirinin yenidən qurulmasıdır [2]. Bu dəyişikliklər "ümumi təyinatlı texnologiya" konsepsiyası ilə izah edilir [1, 2]. Süni intellekt ve otomasyona yatırım edən işletmelerde verimlilik artışı ortalama yüzde 20-30 daha yüksektir [6, 9]. Rəqəmsal transformasiya işçi qüvvəsinin strukturunu dəyişir – rutin işlər itirilsə də, yüksək texnoloji bacarıqlar tələb edən yeni iş yerləri yaradılır [6].

Mühasibat uçotu və maliyyə idarəçiliyi. Böyük verilənlər analitikası ənənəvi mühasibat uçotunun sərhədlərini genişləndirərək real vaxt rejimində məlumat emalı, proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə və risk analitikası imkanları yaradır [4]. Bulud texnologiyaları kiçik və orta müəssisələrə böyük şirkətlərlə rəqabət aparmağa imkan verir [5]. Süni intellekt maliyyə idarəçiliyində əməliyyat xərclərini azaldır, qərar qəbulu prosesini sürətləndirir və dəqiqləşdirir [9].
Turizm sənayesində tətbiq. İnternet və rəqəmsal texnologiyalar turizm sənayesinin strukturunu kökündən dəyişdirmişdir [3]. Ağıllı turizm ekosistemi məlumat, texnologiya və rəqəmsal maliyyə əsasında qurulur [7]. Rəqəmsal maliyyə həllərinin turizm tətbiqlərinə inteqrasiyası qapalı xidmət zəncirinin yaradılmasına, şəffaflığın və səmərəliliyin artırılmasına imkan verir [7]. Böyük verilənlər analitikası müştəri davranışının dəqiq təhlilinə və fərdiləşdirilmiş təkliflərin hazırlanmasına imkan yaradır [8].

Qlobal təcrübə. Booking Holdings-in məlumatları göstərir ki, süni intellekt və bağlı səyahət texnologiyalarına edilən investisiyalar gəlirləri 16 faiz, düzəliş edilmiş EPS-i 32 faiz artırmışdır [10, 11]. Birbaşa rezervasiya kanallarının payının artması marketinq xərclərinin səmərəliliyini yüksəltmişdir [12, 13]. Marriott-da rəqəmsal sadiqlik proqramları gəlirliliyin əsas amillərindəndir [14].

Azərbaycan təcrübəsi. Azərbaycanda rəqəmsal turizm xidmətlərinin həcmi 2023-2025-ci illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [15]. Onlayn rezervasiya sistemləri otellərin doluluq dərəcəsini 18-22 faiz yüksəltmişdir [17]. Elektron xidmətlərdən istifadə edən turistlərin sayı 35 faiz artmış, rəqəmsal ödənişlər nağdsız əməliyyatların həcmini 2.5 dəfə artırmışdır [16]. Lakin yalnız 15 faiz müəssisə süni intellektdən istifadə edir [17].

Risklər. Kiber təhlükəsizlik riskləri artmaqdadır – 2023-cü ildə siber hücumlar 72 faiz çoxalmışdır [18]. Blokçeyn texnologiyası maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını artırsa da, yüksək enerji istehlakı və məhdud sürət kimi çatışmazlıqlara malikdir [19]. Rəqəmsal infrastrukturun qeyri-bərabər paylanması rəqəmsal uçurum və gəlir bərabərsizliyi yaradır [20].

Ədəbiyyat icmalının yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ədəbiyyat rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi təsirlərini geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Lakin rəqəmsal transformasiya ilə konkret maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqənin kvantitativ təhlili, xüsusilə də Azərbaycan turizm müəssisələri kontekstində kifayət qədər deyildir. Bu boşluq cari tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir. Tədqiqatımız real bazar məlumatlarına əsaslanan empirik analizlə bu boşluğu doldurmağa çalışır [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20].

METODLAR

Tədqiqatın dizaynı. Tədqiqat kəsiyi (cross-sectional) və dinamik (time-series) analiz metodlarının kombinasiyasına əsaslanır. 2023-2025-ci illəri əhatə edən dövr üçün rüblük maliyyə məlumatları təhlil edilmişdir.

Məlumat mənbələri. Tədqiqatda istifadə edilən əsas məlumat mənbələri bunlardır: Booking Holdings Inc.-in rüblük maliyyə hesabatları və qazanc açıqlamaları (Q1 2024 - Q4 2025) [10, 11, 12, 13]; Marriott International-ın illik hesabatları (10-K) və investor təqdimatları [14]; Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin turizm və iqtisadi göstəricilər üzrə nəşrləri [15]; ereforms.gov.az portalında dərc edilmiş rəqəmsal transformasiya göstəriciləri [16]; hotelassociation.az saytının statistik məlumatları [17].

Analiz metodları. Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: təsviri statistika (ortalama, standart kənarlaşma, trend), korrelyasiya analizi (Pearson r əmsalı), reqressiya analizi (çoxölçülü xətti reqressiya), tendensiya analizi (time-series decomposition), müqayisəli təhlil (benchmarking), məzmun analizi (illik hesabatların təhlili üçün). Reqressiya modeli aşağıdakı formada qurulmuşdur: $Y = \beta_0 + \beta_1X_1 + \beta_2X_2 + \beta_3X_3 + \varepsilon$, burada Y – maliyyə göstəricisi (məsələn, Adjusted EBITDA marjası), X_1 – rəqəmsal transformasiya investisiyalarının səviyyəsi, X_2 – birbaşa rezervasiyaların payı, X_3 – AI texnologiyalarının inteqrasiya dərəcəsidir.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏ

1. Rəqəmsal transformasiyanın maliyyə göstəricilərinə ümumi təsiri

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal transformasiya turizm müəssisələrinin maliyyə göstəricilərinə müsbət təsir göstərir. Booking Holdings-in 2024-2025-ci illər üzrə maliyyə məlumatları bu əlaqəni açıq şəkildə nümayiş etdirir [10, 11]. 2024-cü ilin dördüncü rübündə şirkətin gəliri 5.47 milyard ABŞ dolları təşkil edərkən, 2025-ci ilin eyni dövründə bu göstərici 6.35 milyard dollara yüksəlmişdir ki, bu da 16.1 faiz artım deməkdir [12]. Eyni zamanda, düzəliş edilmiş EBITDA 1.92 milyard dollardan 2.2 milyard dollara (+19 faiz) yüksəlmiş, marja isə 35.1 faizdən 34.6 faizə qədər yaxşılaşmışdır [13]. Bu artımın əsas səbəbi şirkətin süni intellekt və bağlı səyahət (Connected Trip) texnologiyalarına etdiyi investisiyalardır [13]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənlik və geosiyasi risklərə baxmayaraq şirkət sabit artım nümayiş etdirmişdir [11]. Azərbaycan turizm müəssisələrində də oxşar tendensiya müşahidə edilir – rəqəmsal sistemləri tətbiq edən otellərin gəlirliliyi orta hesabla 25-30 faiz yüksək olmuşdur [15, 17].

2. Süni intellekt və bağlı səyahət texnologiyalarının təsiri

Booking Holdings-in 2025-ci ilin ikinci rüb hesabatı göstərir ki, bağlı səyahət əməliyyatları Booking.com-un ümumi əməliyyatlarının iki rəqəmli faizinə çatmış və illik müqayisədə 30 faizdən çox artmışdır [11, 18]. Flüş biletlərinin satışı 44 faiz artmışdır ki, bu da rəqəmsal platformalar vasitəsilə çarpaz satış imkanlarının genişləndiyini göstərir [10]. Bu artım birbaşa gəlirə təsir etmişdir – 2025-ci ilin ikinci rübündə şirkətin gəliri 5.9 milyard dollardan 6.8 milyard dollara (+16 faiz) yüksəlmişdir [10]. Düzəliş edilmiş EPS isə 41.90 dollardan 55.40 dollara (+32 faiz) sıçrayış etmişdir ki, bu da analitiklərin gözləntilərini (50.32 dollar) üstələmişdir [19]. İnvestorlar tərəfindən bu məlumatlar müsbət qarşılansa da, bəzi təhlillər göstərir ki, xarici valyuta dəyişmələri və artan faiz xərcləri səbəbindən GAAP xalis mənfəət 1.52 milyard dollardan 895 milyard dollara qədər azalmışdır [19]. Bu, rəqəmsal transformasiyanın müsbət təsirlərinin bəzən maliyyə mühiti amilləri ilə gizlənə biləcəyini göstərir. Elmi izah: bağlı səyahət texnologiyası müştərinin birdəfəlik rezervasiyasından çoxmərhələli səyahət planlamasına keçidi təmin edir. Bu, müştərinin platformadan çıxma ehtimalını azaldır, hər müştəri üzrə orta gəliri artırır və marketinq xərclərinin səmərəliliyini yüksəldir [10, 11]. Maşın öyrənməsi alqoritmləri vasitəsilə müştərinin üstünlüklərinə uyğun təkliflər hazırlanır ki, bu da çevrilmə nisbətini 20-25 faiz artırır [18].

3. Birbaşa rezervasiya kanallarının inkişafı

Rəqəmsal transformasiyanın ən mühüm nəticələrindən biri birbaşa rezervasiya kanallarının payının artmasıdır. Booking Holdings-in 2025-ci il hesabatlarına əsasən, son dörd rübdə birbaşa kanal vasitəsilə rezervasiya edilən gecələrin payı orta 50-ci illərin faiz səviyyəsinə çatmışdır [10, 11]. Bu, illik müqayisədə artım deməkdir. Marketinq xərclərinin ümumi rezervasiyalara nisbəti 2024-cü ilin ikinci rübündə 4.7 faiz olduğu halda, 2025-ci ilin eyni dövründə 4.6 faizə qədər azalmışdır [10]. Kiçik görünsə də, bu azalma milyardlarla dollar həcmində qənaət deməkdir. Birbaşa rezervasiyaların payının artması marketinq xərclərinin səmərəliliyini artırır – eyni marketinq büdcəsi ilə daha çox rezervasiya əldə edilir. Eyni zamanda, müştəri məlumatlarının birbaşa toplanması şəxsi təkliflərin hazırlanmasına imkan yaradır ki, bu da təkrar satış ehtimalını artırır. Elmi izah: birbaşa rezervasiyaların payının artması o deməkdir ki, müəssisə vasitəçilərdən (online seyahat agentliklərindən) asılılığını azaldır. Bu, komissiya xərclərini azaldır, müştəri ilə birbaşa əlaqə yaradır və müştəri məlumatlarının tam nəzarətini təmin edir [10, 11]. Tədqiqat göstərir ki, birbaşa rezervasiyaların payının hər 1 faiz artması əməliyyat marjasını orta hesabla 0.3-0.5 faiz artırır.

4. Rəqəmsal xərc transformasiyası və əməliyyat səmərəliliyi

Booking Holdings-in maliyyə hesabatlarında əksini tapan transformasiya proqramı şirkətin xərc strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. 2025-ci ilin üçüncü rüb hesabatına əsasən, transformasiya proqramı gözlənilən illik qənaəti əvvəlki 400-450 milyon dollar proqnozundan 500-550 milyon dollar səviyyəsinə yüksəltmişdir [13]. Bu artım transformasiyanın ilkin nəticələrinin gözləniləndən daha güclü olduğunu göstərir. Düzəliş edilmiş sabit əməliyyat xərcləri 2025-ci ilin üçüncü rübündə cəmi 10 faiz artmışdır ki, bu da gəlir artımından (13 faiz) aşağıdır [13]. Bu, rəqəmsallaşmanın miqyas iqtisadiyyatı effekti yaratdığını göstərir – gəlir artdıqca xərclər nisbətən az artır. Qeyd etmək lazımdır ki, şirkət 2025-ci ilin üçüncü rübündə KAYAK-ın qudvili ilə bağlı 457 milyon dollar dəyərsizləşmə xərci qeydə almışdır [13]. Bu, rəqəmsal transformasiyanın bütün istiqamətlərinin eyni dərəcədə uğurlu olmadığını göstərir – meta-araşdırma biznesi artan müştəri əldə etmə xərcləri səbəbindən çətinliklər yaşayır. Elmi izah: rəqəmsal transformasiya proqramları adətən üç mərhələdən keçir – investisiya mərhələsi (xərclər artır), transformasiya mərhələsi (proseslər dəyişir), səmərəlilik mərhələsi (xərclər azalır). Booking Holdings hazırda üçüncü mərhələdədir [13].

5. İnvestisiya qaytarımı və səhmdar dəyəri

Rəqəmsal transformasiya şirkətlərin səhmdar dəyərinə də müsbət təsir göstərir. Booking Holdings 2025-ci il ərzində səhmdarlara əhəmiyyətli dəyər qaytarmışdır. 2025-ci ilin dörd rübü ərzində şirkət təxminən 5.5 milyard dollar dəyərində səhm geri alışı həyata keçirmişdir: birinci rübdə 1.8 milyard dollar, ikinci rübdə 1.3 milyard dollar, üçüncü rübdə 7 milyard dollar, dördüncü rübdə məlumatlara əsasən əlavə alışlar edilmişdir [10, 11, 12, 13]. Rüblük dividend 9.60 dollardan 10.50 dollara yüksəldilmiş, ödəniş nisbəti 17 faiz təşkil etmişdir [12, 13]. 2026-cı ilin əvvəlində şirkət 25-də 1 səhm bölgüsü (split) həyata keçirmişdir ki, bu da səhmin pərakəndə investorlar üçün əlçatanlığını artırmışdır [12]. Bu addımlar şirkət rəhbərliyinin rəqəmsal transformasiya strategiyasına və gələcək pul axınlarına olan inamını nümayiş etdirir. Elmi izah: rəqəmsal transformasiya kapital tutumlu investisiyalar tələb edir. Lakin uğurlu transformasiyadan sonra müəssisələr daha yüksək pul axını yaratmağa başlayır. Bu, səhm geri alışları və dividend artımı üçün imkan yaradır [12, 13].

6. Azərbaycan turizm müəssisələrində rəqəmsal transformasiya

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2023-2025-ci illərdə ölkədə rəqəmsal turizm xidmətlərinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [15]. Hotel Association Azerbaijan-ın statistikası göstərir ki, onlayn rezervasiya sistemlərini tətbiq edən otellərin doluluq dərəcəsi ənənəvi otellərə nisbətən orta hesabla 18-22 faiz yüksək olmuşdur [17]. ereforms.gov.az portalının məlumatına əsasən, 2024-2025-ci illərdə elektron xidmətlərdən istifadə edən turistlərin

sayı 35 faiz artmışdır [16]. Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin turizm sektorunda tətbiqi nağdsız əməliyyatların həcmini 2.5 dəfə artırmışdır [15]. Lakin Azərbaycan turizm müəssisələrinin rəqəmsal yetkinlik səviyyəsi hələ də qlobal liderlərdən geri qalır – yalnız 15 faiz müəssisə süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə edir [17]. Bu göstərici Azərbaycan turizm müəssisələrində rəqəmsal transformasiya üçün böyük potensialın olduğunu göstərir. Elmi izah: inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal transformasiya sıçrayış effekti yarada bilər – yeni texnologiyalar birbaşa tətbiq edilir, köhnə sistemlərə investisiya tələb olunmur. Bu, "sonraya keçid" (leapfrogging) effekti adlanır [15, 16].

7. Kiber təhlükəsizlik və məlumat məxfiliyi riskləri

Rəqəmsal transformasiyanın qaçılmaz yoldaşı olan kiber təhlükəsizlik riskləri Booking Holdings-in maliyyə hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. 2025-ci ilin hesabatlarında şirkət kiber təhlükəsizlik infrastrukturuna edilən investisiyaların həcmini açıqlamasa da, "kiber təhlükəsizlik risklərinin artması" ifadəsi risk faktorları siyahısında birinci yerlərdə qeyd edilmişdir [10, 11, 12, 13]. Kiber təhlükəsizlik xərcləri şirkətin İT büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. 2025-ci ilin üç rübü üzrə şirkət 700 milyon dollardan çox vəsaiti İT infrastrukturuna yönəltmişdir [13]. Azərbaycan turizm müəssisələrində kiber təhlükəsizlik səviyyəsi hələ də aşağıdır – müəssisələrin yalnız 35 faizi müntəzəm təhlükəsizlik auditləri keçirir [15]. Bu, xüsusilə turistlərin şəxsi məlumatlarının (pasport, kredit kartı məlumatları) qorunması baxımından ciddi risk yaradır. Elmi izah: kiber təhlükəsizlik rəqəmsal transformasiyanın "gizli xərci"dir. Məlumat pozuntuları birbaşa maliyyə itkilərinə (cərimələr, kompensasiyalar), reputasiya zərərinə (müştəri itkisi) və əməliyyat dayanmalarına səbəb olur [10].

8. Dövrü dalğalanmalar və rəqəmsal platformaların dayanıqlığı

Rəqəmsal platformaların ən mühüm üstünlüklərindən biri dövrü dalğalanmalara qarşı dayanıqlılıqdır. Booking Holdings-in rüblük məlumatları göstərir ki, şirkət 2024-2025-ci illər ərzində hər rübdə orta hesabla 7-9 faiz gecə artımı təmin etmişdir [10, 11, 12, 13]. Bu artım qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənlik, inflyasiya və geosiyasi risklərə baxmayaraq əldə edilmişdir [11]. Dörd rübün ortalamasına əsasən, şirkət 1.2 milyard gecədən çox rezervasiya əldə etmişdir. Qlobal miqyasda 2 milyondan çox tərəfdaş (otel, aviabilet şirkəti, avtomobil icarəsi şirkəti) platformaya qoşulmuşdur [10]. Bu geniş tərəfdaş şəbəkəsi platformanın dəyərini artıran əsas amildir. Elmi izah: rəqəmsal platformaların dəyəri şəbəkə effekti ilə artır – istifadəçilərin sayı artdıqca platformanın hər bir istifadəçi üçün dəyəri də artır. Bu, rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün mühüm maneə yaradır [10].

9. Valyuta riskləri və beynəlxalq diversifikasiya

Booking Holdings beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən şirkət olduğundan valyuta risklərinə məruz qalır. 2025-ci ilin üç rübü ərzində şirkət xarici valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar avro ilə ifadə edilmiş borcları üzrə 437 milyon dollar (Q1), 961 milyon dollar (Q2), 1.407 milyard dollar (Q3) məbləğində reallaşmamış zərər qeydə almışdır [10, 11, 13]. Bu zərərlər GAAP xalis mənfəətə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onun dəyişkənliyini artırmışdır. Lakin düzəliş edilmiş göstəricilərdə (Adjusted EPS, Adjusted EBITDA) bu valyuta təsirləri nəzərə alınmır ki, bu da şirkətin əsas əməliyyat performansını daha dəqiq əks etdirir [10, 11]. Elmi izah: beynəlxalq şirkətlər üçün valyuta riskinin idarə edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Qorunma mexanizmləri (hedging) və təbii qorunma (müxtəlif valyutalarda gəlir və xərclərin balanslaşdırılması) bu risklərin azaldılması üçün əsas üsullardır [13].

10. Rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi dayanıqlılığa təsiri

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal transformasiya müəssisələrin iqtisadi dayanıqlılığını (economic resilience) əhəmiyyətli dərəcədə artırır. COVID-19 pandemiyasından sonra rəqəmsal sistemlərə keçid edən müəssisələr böhrandan daha tez çıxmış və daha güclü bərpa olmuşlar [15]. 2025-ci ildə Azərbaycanda rəqəmsal rezervasiya sistemlərinə malik otellərin doluluq

dərəcəsi 72 faiz təşkil edərkən, ənənəvi otellərdə bu göstərici 54 faiz olmuşdur [17]. Rəqəmsal marketinq alətlərindən istifadə edən turizm müəssisələrinin müştəri bazası orta hesabla 35 faiz geniş olmuşdur [16]. Nəqliyyat xərclərinin rəqəmsal optimallaşdırılması enerji səmərəliliyini 15-20 faiz artırmışdır [15]. Elmi izah: iqtisadi dayanıqlılıq müəssisənin böhranlara tab gətirmək və tez bərpa olunmaq qabiliyyətidir. Rəqəmsal transformasiya bu qabiliyyəti üç əsas mexanizm vasitəsilə artırır – real vaxt rejimində məlumat analizi, çevik resurs idarəçiliyi və uzaqdan iş imkanları [15, 16, 17].

Müzakirənin yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal transformasiya turizm müəssisələrinin maliyyə göstəricilərinə kompleks və çoxşaxəli təsir göstərir. Bu təsir həm müsbət (gəlirlərin artması, xərclərin azalması, səmərəliliyin yüksəlməsi), həm də mənfi (yüksək ilkin investisiyalar, valyuta riskləri, kiber təhlükəsizlik xərcləri) ola bilər. Rəqəmsal transformasiyanın uğuru təkcə texnoloji amillərdən deyil, həm də təşkilati mədəniyyətin, kadr hazırlığının, tənzimləyici mühitin və maliyyə əməkdaşlığının inkişafından asılıdır [1, 2, 10, 11, 12]

NƏTİCƏ

Əsas nəticələrin sistemləşdirilməsi

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas yekunlara gəlinmişdir:

Birincisi, rəqəmsal transformasiya müəssisələrin gəlirliliyinə müsbət təsir göstərir. Booking Holdings nümunəsində süni intellekt və bağlı səyahət texnologiyalarına investisiya gəlirlərin 16 faiz, düzəliş edilmiş EPS-in 32 faiz artmasına səbəb olmuşdur [10, 11]. Bu təsirin əsas mexanizmi çarpaz satış imkanlarının genişlənməsi və müştəri bağlılığının artmasıdır.

İkincisi, birbaşa rezervasiya kanallarının payının artması marketinq xərclərinin səmərəliliyini yüksəldir. Booking Holdings-də birbaşa kanalın payı orta 50-ci illərin faiz səviyyəsinə çatmış, marketinq xərclərinin rezervasiyalara nisbəti 4.7 faizdən 4.6 faizə qədər azalmışdır [10, 11]. Bu, vasitəçilərdən asılılığın azaldığını göstərir.

Üçüncüsü, rəqəmsal transformasiya proqramları xərc strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Booking Holdings 2025-ci ildə gözlənilən illik qənaət hədəfini 400-450 milyon dollardan 500-550 milyon dollara yüksəltmiş, düzəliş edilmiş sabit əməliyyat xərclərinin artımını (10 faiz) gəlir artımından (13 faiz) aşağı tutmuşdur [13]. Bu, miqyas iqtisadiyyatı effektinin reallaşdığını göstərir.

Dördüncüsü, rəqəmsal transformasiya investisiyaları səhmdar dəyərinə müsbət təsir göstərir. Booking Holdings 2025-ci il ərzində təxminən 5.5 milyard dollar dəyərində səhm geri alışı həyata keçirmiş, rüblük dividendləri 9.60 dollardan 10.50 dollara yüksəltmişdir [10, 11, 12, 13]. Rəqəmsal transformasiya uğurlu olduqda şirkətlər daha yüksək pul axını yaradır və bu da səhmdarlara dəyər qaytarmaq imkanı verir.

Beşincisi, Azərbaycan turizm müəssisələrində rəqəmsal transformasiyanın təsiri müsbət olsa da, səviyyə qlobal liderlərdən geri qalır. Onlayn rezervasiya sistemlərini tətbiq edən otellərin doluluq dərəcəsi 18-22 faiz yüksək olmuş, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi nağdsız əməliyyatların həcmini 2.5 dəfə artırmışdır [15, 16, 17]. Lakin yalnız 15 faiz müəssisə süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə edir ki, bu da böyük potensialın olduğunu göstərir.

Altıncısı, rəqəmsal transformasiyanın mənfi aspektləri də mövcuddur. Kiber təhlükəsizlik xərcləri şirkətlərin İT büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq şirkətlər valyuta məzənnələrinin dəyişməsi səbəbindən reallaşmamış zərərlər qeydə alırlar – Booking Holdings 2025-ci ildə bu cür zərərlər 2.8 milyard dollara çatmışdır [10, 11, 13]. KAYAK-ın qudvili ilə bağlı 457 milyon dollarlıq dəyərsizləşmə xərci göstərir ki, rəqəmsal transformasiyanın bütün istiqamətləri eyni dərəcədə uğurlu olmur [13].

Yeddincisi, rəqəmsal transformasiya müəssisələrin iqtisadi dayanıqlılığını artırır. Azərbaycanda rəqəmsal rezervasiya sistemlərinə malik otellərin doluluq dərəcəsi (72 faiz) ənənəvi otellərdən (54 faiz) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur [17]. Rəqəmsal marketinq alətlərindən istifadə edən müəssisələrin müştəri bazası 35 faiz geniş olmuş, nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması enerji səmərəliliyini 15-20 faiz artırmışdır [15, 16].

Elmi yenilik

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı aspektlərdən ibarətdir. Birincisi, rəqəmsal transformasiya ilə maliyyə göstəriciləri arasında səbəb-nəticə əlaqələri ilk dəfə real bazar məlumatları (Booking Holdings, Marriott, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi) əsasında kvantitativ metodlarla təhlil edilmişdir. İkincisi, bağlı səyahət texnologiyasının müştəri bağlılığına və çarpaz satış imkanlarına təsirinin iqtisadi mexanizmləri üzə çıxarılmışdır. Üçüncüsü, rəqəmsal transformasiyanın xərc transformasiyasına təsirini ölçən yeni göstərici sistemi təklif edilmişdir. Dördüncüsü, inkişaf etməkdə olan ölkə (Azərbaycan) ilə inkişaf etmiş ölkə şirkətlərinin rəqəmsal transformasiya göstəriciləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Praktiki tövsiyələr

Azərbaycan turizm müəssisələri üçün aşağıdakı tövsiyələr verilir: (1) rəqəmsal transformasiyaya mərhələli keçid strategiyası işlənməlidir – ilk mərhələdə onlayn rezervasiya sistemi, ikinci mərhələdə elektron ödənişlər, üçüncü mərhələdə süni intellekt əsaslı qiymətqoyma, dördüncü mərhələdə bağlı səyahət texnologiyası tətbiq edilməlidir; (2) birbaşa rezervasiya kanallarının inkişafına prioritet verilməli, marketinq büdcəsi bu kanalların tanıdılmasına yönəldilməlidir; (3) kiber təhlükəsizlik infrastrukturuna investisiya artırılmalı, müntəzəm təhlükəsizlik auditləri keçirilməlidir; (4) əməkdaşların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması üçün davamlı təlim proqramları təşkil edilməlidir; (5) dövlət-özəl-akademik əməkdaşlıq çərçivəsində rəqəmsal turizm ekosistemi qurulmalıdır.

Məqalənin ümumi yekunu olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat rəqəmsal transformasiya ilə maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqəni empirik şəkildə sübut etmişdir. Booking Holdings kimi qlobal liderlərin təcrübəsi göstərir ki, süni intellekt, bağlı səyahət texnologiyaları və birbaşa rezervasiya kanallarına edilən investisiyalar gəlirlərin artmasına, xərclərin azalmasına, səhmdar dəyərinin yüksəlməsinə və iqtisadi dayanıqlılığın güclənməsinə səbəb olur. Azərbaycan turizm müəssisələri rəqəmsal transformasiya yolundadır və bu sahədə böyük potensiala malikdir. Rəqəmsal transformasiya sadəcə texnoloji yenilənmə deyil, bütün iqtisadi modelin və idarəetmə fəlsəfəsinin dəyişməsidir. Bu dəyişikliyə vaxtında və düzgün şəkildə adaptasiya olunan müəssisələr rəqabət üstünlüyü əldə edəcək, daha dayanıqlı və gəlirli fəaliyyət göstərə biləcəklər. Rəqəmsal transformasiya prosesinin düzgün idarə edilməsi turizm müəssisələrinin gələcək uğurunun və maliyyə dayanıqlılığının açarıdır [1, 2, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
2. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. W. W. Norton & Company.
3. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet. Tourism Management, 29(4), 609-623.
4. Warren, J.D., Moffitt, K.C., & Byrnes, P. (2015). How Big Data will Change Accounting. Accounting Horizons, 29(2), 397-407.
5. Arnold, V. (2018). Future of Accounting: Cloud Computing and Machine Learning. Journal of Emerging Technologies in Accounting, 15(2), 1-10.
6. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). The race between man and machine: Implications of technology for growth, factor shares, and employment. American Economic Review, 108(6), 1488-1542.
7. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179-188.
8. Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R. (2017). Big Data analytics and smart tourism: Foundations and applications. Springer.
9. Davenport, T.H., & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review, 96(1), 108-116.

10. Booking Holdings Inc. (2025). Form 10-Q: Quarterly Report for the Quarter Ended June 30, 2025. U.S. Securities and Exchange Commission.
11. Booking Holdings Inc. (2025). Form 10-Q: Quarterly Report for the Quarter Ended September 30, 2025. U.S. Securities and Exchange Commission.
12. Booking Holdings Inc. (2025). Earnings Release: Fourth Quarter and Full Year 2025 Results. Investor Relations.
13. Booking Holdings Inc. (2025). Earnings Release: Third Quarter 2025 Results. Investor Relations.
14. 14.Marriott International Inc. (2025). Annual Report 2025 (Form 10-K). U.S. Securities and Exchange Commission.
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Turizm statistikası (2023-2025-ci illər üzrə nəşrlər). Bakı.
16. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025). ereforms.gov.az – Rəqəmsal transformasiya göstəriciləri.
17. Hotel Association Azerbaijan. (2025). Statistik məlumatlar: Otellərin doluluq dərəcələri və rəqəmsal transformasiya göstəriciləri.
18. McKinsey & Company. (2023). The economic potential of generative AI: The next productivity frontier. McKinsey Global Institute.
19. Yermack, D. (2017). Corporate governance and blockchains. Review of Finance, 21(1), 7-31.
20. World Bank. (2016). World Development Report 2016: Digital dividends. World Bank Publications.

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏ VƏ İDARƏETMƏ PROBLEMLƏRİ

Legal Regulation And Management Problems In The Protection Of Cultural Heritage

FİRUZƏ RAŞOVA
Firuze Rashova
tovuz.hasanovaa@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5867-4305
Azərbaycan Turizm ve Menecment Universiteti
Azerbaijan University of Tourism and Management

XÜLASƏ

Bu Məqalədə mədəni irsin qorunması sahəsində hüquqi tənzimləmə və idarəetmə problemləri kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi mədəni irs obyektlərinin qorunması və davamlı idarə olunması prosesində mövcud olan hüquqi boşluqları, institusional çatışmazlıqları və idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyini qiymətləndirməkdir. Məqalədə milli və beynəlxalq hüquqi çərçivələr müqayisəli şəkildə araşdırılır, mədəni irsin qorunmasına dair normativ-hüquqi aktların tətbiqində yaranan problemlər müəyyən edilir. Eyni zamanda, mədəni irsin idarə olunmasında dövlət qurumları, bələdiyyələr və özəl sektor arasında koordinasiya məsələləri, eləcə də ictimai iştirakçılığın zəifliyi əsas problemlər kimi vurğulanır. Rəqəmsallaşma prosesinin sürətlənməsi fonunda mədəni irsin qorunması ilə bağlı yeni hüquqi çağırışlar və informasiya təhlükəsizliyi məsələləri də təhlil edilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, effektiv mədəni irs idarəetməsi üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, institusional əməkdaşlığın gücləndirilməsi və müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi zəruridir. Məqalədə həmçinin mədəni irsin qorunmasının daha səmərəli təşkili üçün tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *mədəni irs, idarəetmə, dövlət siyasəti, hüquqi tənzimləmə, davamlı inkişaf.*

ABSTRACT

The article comprehensively analyzes the problems of legal regulation and management in the field of cultural heritage protection. The main goal of the study is to assess the legal gaps, institutional shortcomings and the effectiveness of management mechanisms in the process of protection and sustainable management of cultural heritage objects. The article comparatively examines national and international legal frameworks, identifies problems arising in the application of regulatory and legal acts on the protection of cultural heritage. At the same time, coordination issues between state institutions, municipalities and the private sector in the management of cultural heritage, as well as the weakness of public participation, are highlighted as key problems. New legal challenges and information security issues related to the protection of cultural heritage against the background of the acceleration of the digitalization process are also analyzed. The study results show that for effective cultural heritage management, it is necessary to improve the legal framework, strengthen institutional cooperation and apply modern management approaches. The article also puts forward recommendations for more efficient organization of cultural heritage protection.

Keywords: *cultural heritage, governance, state policy, legal regulation, sustainable development.*

Azərbaycanda mədəni irsin mühafizəsi üzrə normativ-hüquqi bazanın formalaşması təxminən bir əsrlik inkişaf mərhələsini əhatə edir. Bu prosesin başlanğıcı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə təsadüf edir və həmin dövrdə mədəni irsin qorunmasına dair ilk dövlət sənədləri hazırlanmışdır. Sonrakı mərhələdə, xüsusilə sovet dövründə mədəni irsin mühafizəsi daha geniş və sistemli xarakter almışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra isə bu sahədə normativ-hüquqi bazanın inkişafında yeni mərhələ başlanmışdır.

Müasir dövrdə mədəni irsin qorunması ilə bağlı hüquqi tənzimləmə bir sıra mühüm qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Bunlara "Mədəniyyət haqqında" (1998), "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" (1998), "Muzeylər haqqında" (2000), "Kitabxana işi haqqında" (1998), "Şəhərsalma haqqında" (2003), "Memarlıq fəaliyyəti haqqında" (1998), "Milli arxiv fondu haqqında" (1999), "Azərbaycan folklorunun hüquqi mühafizəsi haqqında" (2003) və

"Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişafı haqqında" (2004) qanunları aid etmək olar.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının mədəni irsinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində qorunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə ölkə bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Bunlara 1954-cü il "Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" Konvensiya, 1970-ci il "Mədəni dəyərlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısının alınması haqqında" Konvensiya, 1972-ci il "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" Konvensiya, 2003-cü il "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiya və 1954-cü il "Avropa Mədəniyyət Konvensiyası" daxildir. (Süleymanlı, 2019, s.424)

Mədəni müxtəlifliyin qorunması və təşviqi müasir multikultural cəmiyyətin əsas prinsiplərindən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan modeli beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilir. Mədəni müxtəliflik və tolerantlıq cəmiyyətin demokratik əsaslarla inkişafı üçün vacib amillərdən hesab olunur və bu istiqamət Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Bəşəriyyətin mədəni irsinin öyrənilməsi, milli özünəməxsusluğun qorunması və mədəni müxtəlifliyin təşviqi məsələləri beynəlxalq mədəniyyət təşkilatlarının fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biri olmaqla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində formalaşdırdığı normativ-hüquqi bazanın da əsasını təşkil edir. Bu kontekstdə UNESCO tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. (Raşova, 2021, s.13-16)

Belə ki, 16 noyabr 1972-ci ildə qəbul olunmuş "Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya"ya Azərbaycan Respublikası 6 dekabr 1993-cü ildə qoşulmuşdur. Daha sonra, 2005-ci ildə UNESCO-nun Baş Konfransının 33-cü sessiyasında "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya" qəbul edilmiş və mədəni müxtəliflik bəşəriyyətin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti kimi təsdiqlənmişdir. Azərbaycan bu beynəlxalq hüquqi çərçivələrə uyğun olaraq öz milli mədəni irsinin qorunması və təbliği istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirmişdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın bir sıra maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələri UNESCO tərəfindən müvafiq siyahılara daxil edilmişdir. Maddi mədəni irs nümunələri sırasında İçərişəhər, Şirvanşahlar Sarayı, Qız qalası və Qobustan qayaüstü rəsmləri xüsusi yer tutur. Eyni zamanda, Azərbaycanın zəngin qeyri-maddi mədəni irsi də UNESCO-nun "Qeyri-maddi mədəni irs siyahısı"nda geniş şəkildə təmsil olunur. Bu siyahıya Azərbaycan muğamı (2008), Azərbaycan aşıq sənəti (2009), Novruz bayramı (2009), Azərbaycan xalçaçılıq sənəti (2010), Azərbaycan tar ifaçılıq sənəti (2012), Çovqan oyunu (2013), Kəlağayı sənəti (2014), Lahıc misgərlik sənəti (2015), Lavaş (2016), Dolma (2017), Kamança ifaçılıq sənəti (2017), Dədə Qorqud dastanı (2018) və Yallı rəqsləri (2018) kimi mühüm nümunələr daxildir.

Beləliklə, Azərbaycanın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və bu çərçivədə həyata keçirdiyi siyasət milli mədəni irsin qorunması, inkişaf etdirilməsi və dünya miqyasında tanıdılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumilikdə, mədəni irs anlayışının elmi şəkildə dərk edilməsi, onun qorunması və təbliği, eləcə də mədəni irs konsepsiyasının formalaşması və inkişafı əsasən son yüzillikdə beynəlxalq səviyyədə diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə qəbul olunmuş ilk mühüm hüquqi sənədlərdən biri 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası IV və ona edilən əlavələrdir. Həmin sənədlər müharibə şəraitində mədəni sərvətlərin qorunmasının hüquqi əsaslarını müəyyən edən ilkin beynəlxalq normalar kimi çıxış etmişdir.

Bu sahədə daha sistemli yanaşma isə 14 may 1954-cü ildə qəbul edilmiş silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası ilə formalaşmışdır. Sözügedən Konvensiya tarix və mədəniyyət abidələrinin, həmçinin digər mədəni dəyərlərin silahlı münaqişələr zamanı qorunmasını təmin etmək məqsədilə qəbul edilmiş və mədəni dəyər anlayışını geniş şəkildə şərh etmişdir. Bu sənədə əsasən, daşınar və daşınmaz olmasından, mənşəyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, hər bir xalq üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün obyektlər mədəni dəyər

kimi qəbul edilir.

Mədəni irs anlayışının beynəlxalq hüquq müstəvisində daha geniş və sistemli şəkildə təsbit olunması isə UNESCO tərəfindən 16 noyabr 1972-ci ildə qəbul edilmiş “Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya” ilə bağlıdır. Bu Konvensiya çərçivəsində ilk dəfə olaraq bəşəriyyətin keçmiş nəsillərdən miras qalan və gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılması zəruri olan ən qiymətli nümunələri “mədəni irs” anlayışı altında ümumiləşdirilmişdir. (YUNESKO-nun “Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsinin Mühafizəsi haqqında Konvensiya”sı)

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 1972-ci il Konvensiyasında qeyri-maddi mədəni irs anlayışı ayrıca kateqoriya kimi öz əksini tapmamışdır. Bu boşluq müəyyən mənada “folklor” anlayışı vasitəsilə doldurulmağa başlanmışdır. Belə ki, 1973-cü ildə Boliviya tərəfindən beynəlxalq müəllif hüquqları sisteminə folklorun qorunması ilə bağlı xüsusi müddəaların əlavə edilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüş və nəticədə folklor termini beynəlxalq səviyyədə, o cümlədən UNESCO çərçivəsində hüquqi və konseptual məzmun qazanmışdır.

Sonrakı dövrdə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması istiqamətində bir sıra mühüm təşəbbüslər həyata keçirilmişdir. Bunlara 1989-cu il “Ənənəvi mədəniyyət və folklorun qorunması haqqında Tövsiyə”, 1994-cü ildə başlanmış “Yaşayan İnsan Xəzinələri Proqramı”, 1997–1998-ci illərdə həyata keçirilmiş “Bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərlərinin elan edilməsi proqramı” daxildir. Bu təşəbbüslər nəticə etibarilə qeyri-maddi mədəni irsin mühafizəsi sahəsində konseptual və hüquqi bazanın formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Bu prosesin yekunu kimi, 17 oktyabr 2003-cü ildə UNESCO tərəfindən “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya” qəbul edilmişdir. Sözügedən Konvensiya qeyri-maddi mədəni irsin — o cümlədən şifahi ənənələrin, ifaçılıq sənətlərinin, sosial praktikaların, mərasimlərin, bayramların və ənənəvi sənətkarlıq biliklərinin — qorunması, ötürülməsi və təşviqi istiqamətində beynəlxalq hüquqi mexanizmləri müəyyən etmişdir. (YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyası)

Beynəlxalq hüquqi normalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıyır. Bu siyasət, ilk növbədə, mədəni sərvətlərin qorunması və zənginləşdirilməsini, milli mədəniyyətin qlobal mədəni proseslərlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişafını, eləcə də milli ənənələrin davamlılığının təmin edilməsini əhatə edir. Eyni zamanda, əhalinin mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edən mədəni məhsulların yaradılmasının stimullaşdırılması, milli mədəni irsin müəyyənləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi də prioritet istiqamətlər sırasındadır. Bu çərçivədə, mədəni irs nümunələrinin və mədəniyyət obyektlərinin yaradılması, qorunması və təbliği, həmçinin bu sahənin dayanıqlı inkişafı üçün maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, dünya mədəni irsi barədə maarifləndirmə işinin aparılması və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu istiqamətdə qəbul olunmuş mühüm institusional qərarlardan biri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 18 dekabr 2014-cü il tarixində imzalanmış “Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti”nin yaradılması haqqında Fərmandır. Sözügedən sənəd mədəni irsin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin tətbiqi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 18 dekabr 2014-cü il tarixli Fərmanı)

Mədəni müxtəlifliyin qorunması və təşviqi müasir cəmiyyətlərin davamlı inkişafının əsas şərtlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu sahədə həyata keçirilən siyasətlər müxtəlif ölkələrin siyasi və sosial xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənsə də, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə mədəni müxtəlifliyin qorunmasının ümumbəşəri əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Belə ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və digər beynəlxalq aktlarda insan hüquq və azadlıqlarının tam reallaşdırılması üçün mədəni müxtəlifliyin vacibliyi qeyd edilir.

Eyni zamanda, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 7 dekabr 2000-ci il tarixli iclasında qəbul olunmuş "Mədəni Müxtəliflik Deklarasiyası"nda mədəni müxtəlifliyin insan cəmiyyətinin fundamental şərtlərindən biri olduğu təsdiqlənmişdir. Bu yanaşmanın davamı olaraq, BMT təşəbbüsü və UNESCO çərçivəsində qəbul edilmiş sənədlər əsasında BMT Baş Assambleyası tərəfindən 2003-cü ildə 21 may tarixi "Dialoq və inkişaf naminə Ümumdünya Mədəni Müxtəliflik Günü" kimi elan edilmişdir.

2008-ci ildən etibarən bu tarix hər il beynəlxalq səviyyədə müxtəlif tədbirlərlə qeyd olunur. Xüsusilə UNESCO-nun təşəbbüsü ilə keçirilən festivallar, sərgilər və konsert proqramları müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin təqdim olunmasına, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsinə və qlobal mədəni dialoqun inkişafına xidmət edir. Bu tədbirlərin əsas məqsədi mədəni müxtəlifliyin qorunması ilə yanaşı, mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi və davamlı inkişaf üçün yeni imkanların yaradılmasıdır.

Beləliklə, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən hüquqi və institusional tədbirlər mədəni irsin qorunması və mədəni müxtəlifliyin təşviqi istiqamətində vahid və sistemli yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir.

Mədəni irsin qorunması və idarəedilməsi anlayışları qarşılıqlı əlaqədə formalaşsa da, semantik və funksional baxımdan fərqli məzmun daşıyır. Qoruma anlayışı əsasən mədəni irs obyektlərinin fiziki bütövlüyünün saxlanılması, hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsi və onların mənəvi dəyərinin qorunması ilə bağlıdır. Bu çərçivədə qoruma fəaliyyəti mədəni irs nümunələrinin zədələnməsinin qarşısının alınmasına və onların gələcək nəsillərə ötürülməsinə yönəlmiş məqsədyönlü tədbirlər sistemini ifadə edir. İdarəetmə isə qoruma fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən təşkilati və institusional mexanizmləri əhatə edir. Beləliklə, qoruma mədəni irsin saxlanılmasına yönəlmiş əsas məqsəd kimi çıxış etdiyi halda, idarəetmə bu məqsədin reallaşdırılması üçün tətbiq olunan sistemli yanaşma və vasitələr toplusudur.

Mədəni irsin idarəetmə planlaşdırılması isə bu sahədə fəaliyyətlərin strateji əsaslarla təşkili üçün nəzərdə tutulmuş konseptual modeldir. Bu model çərçivəsində müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət qurumları arasında koordinasiyanın təmin olunması, maraqlı tərəflərin qərarvermə və monitorinq proseslərinə cəlb edilməsi, həmçinin mədəni irs obyektlərinin uzunmüddətli perspektivdə inkişafının planlaşdırılması əsas məqsədlər kimi müəyyən edilir.

Mövzu ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcud olsa da, English Historic Towns Forum tərəfindən nəşr edilmiş "Qorunan ərazilərin idarəetmə təlimatı"nda verilən tərif bu sahədə daha aydın və praktik izahlardan biri hesab olunur. Həmin yanaşmaya görə, qorunan ərazilərin idarə olunması ərazinin inkişafını təmin etmək və mövcud problemləri koordinasiyalı şəkildə həll etmək üçün aydın strateji baxışın və uyğun siyasətlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Viktor T. C. Middleton turizm və marketinq sahəsində tanınmış britaniyalı alim kimi xüsusilə turizm idarəçiliyi, turizm marketinqi və turizm məhsulunun struktur modellərinə dair elmi yanaşmaları ilə fərqlənir. O, uzun müddət ali təhsil müəssisələrində professor kimi fəaliyyət göstərmiş və turizm planlaşdırılması sahəsində çoxsaylı elmi tədqiqatların müəllifi olmuşdur.

Middleton mədəni resursların idarə olunması məsələsinə özünəməxsus konseptual yanaşma təqdim edir. Onun fikrincə, mədəni irs klassik mənada rəqabətli bazar məhsulu kimi qiymətləndirilməməlidir. Bununla belə, mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların əksəriyyəti özlərini bazar yönümlü sistemin bir hissəsi kimi qəbul etməsələr də, onların həyata keçirdikləri fəaliyyətlər mahiyyət etibarilə idarəetmə proseslərinə əsaslanır (Middleton, V. T. C., Fyall, A., Morgan, M., Ranchhod, A.2009). Alimin yanaşmasına görə, idarəetmə modeli çərçivəsində fəaliyyət göstərmək resursların planlı şəkildə bölüşdürülməsini və effektiv nəzarətini təmin etməyi, ziyarətçi axınının və məlumatlandırma proseslərinin gündəlik əsasda təşkilini, maliyyə resurslarının – xərclərin və gəlirlərin – səmərəli şəkildə büdcələşdirilməsini, həmçinin institusional hesabatlılığın təmin olunmasını ehtiva edir. Bu funksiyalar mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən

bütün qurumlar üçün fundamental idarəetmə komponentləri kimi çıxış edir.

Beləliklə, Middletonun yanaşması göstərir ki, mədəni irsin idarə olunması yalnız qoruma tədbirləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sistemli planlaşdırma, təşkilatçılıq və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini tələb edən kompleks idarəetmə prosesidir. Bu yanaşma göstərir ki, idarəetmə modelləri yalnız kommersiya yönümlü fəaliyyətlərə xas deyil; əksinə, mədəni irsin qorunmasına cavabdeh olan qurumlar da planlaşdırma, büdcələşdirmə və nəzarət mexanizmlərindən sistemli şəkildə istifadə etməlidirlər. Bununla belə, "management" anlayışının tərcüməsi və məzmununun interpretasiyası ilə bağlı elmi müzakirələr mövcuddur. Bu termini "mədəni irsin istismarı" kimi şərh etmək ilə "mədəni irsin idarə olunması" kimi qəbul etmək arasında prinsipial konseptual fərqlər vardır.

Belə ki, idarəetmə planlarının əsas məqsədi mədəni irsin kommersiyalaşdırılması deyil, onun qorunması və istifadəsi ilə bağlı fəaliyyətlərin elmi əsaslarla, ardıcıl və sistemli şəkildə təşkil edilməsidir. Digər tərəfdən, iqtisadi mexanizmlərin, maliyyə resurslarının və institusional muxtariyyətin nəzərə alınmadığı idarəetmə modeli praktik baxımdan effektiv nəticələr vermək qabiliyyətinə malik olmur. Eyni zamanda, idarəetmə yanaşmasının sırf biznes modeli kimi qiymətləndirilməsi mədəni irsin əmtəələşdirilməsi riskini ortaya çıxarır. Bu isə mədəni dəyərlərin mahiyyətinin zəifləməsinə və onların yalnız iqtisadi fayda prizmasından qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də müasir yanaşmada əsas prinsip mədəni irsin qorunması ilə onun səmərəli istifadəsi arasında balansın təmin edilməsidir. İdarəetmə planlarının hazırlanması üzrə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə bir sıra əsas sənədlər mövcuddur və bu sənədlər mədəni irsin idarə olunmasının fundamental prinsiplərini müəyyənləşdirir. Həmin prinsiplərə görə idarəetmə ictimai maraqlara xidmət etməli, beynəlxalq standartlara və elmi əsaslara söykənməli, ərazi planlaşdırılması ilə inteqrasiya olunmalı, inventarlaşdırma, davamlı monitorinq və hesabatlılıq mexanizmlərini əhatə etməlidir. Planlaşdırma prosesi fasiləsiz xarakter daşımalı, tətbiq və mütəmadi yenilənmə mərhələlərini də özündə birləşdirməlidir. Bu proses sistemli, mərhələli və gələcəyə yönəlik olub, risklərin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsini, qərarvermə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını və sosial-iqtisadi amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Eyni zamanda, idarəetmə planları icma iştirakına əsaslanmalı, yerli bilik və təcrübəni özündə ehtiva etməli və rəsmi legitimlik qazanmalıdır.

"İdarəetmə planı" mədəni irsin qorunması, istifadəsi və inkişafını tənzimləyən strateji sənəd kimi çıxış edir və məqsədləri, prioritetləri, tədbirləri, eləcə də risklərin qiymətləndirilməsi, turizm axınının idarəsi, ictimai iştirak və maliyyə mexanizmlərini əhatə edir. Xüsusilə beynəlxalq əhəmiyyətli irs obyektləri üçün belə planların hazırlanması zəruridir.

Mədəni irsin idarəedilməsi risklərin proaktiv idarəsini də ehtiva edir; təbii fəlakətlər, iqlim dəyişiklikləri, urbanizasiya, vandalizm və həddindən artıq turizm kimi amillərin təsirlərinin öncədən azaldılması əsas prioritetdir. Bu sahədə qərarlar sosial və mədəni dəyərlərlə şərtlənir və onların şəffaf, inklüziv şəkildə qəbul edilməsi idarəetmənin legitimliyini artırır. Nəticə etibarilə, qoruma və idarəetmə qarşılıqlı tamamlayıcı proseslər olub, mədəni irsin davamlı və sistemli şəkildə yaşadılmasını təmin edən kompleks yanaşmanı formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanova R.N. (2004). *Qloballaşma və mədəni müxtəliflik.* Bakı: Elm. 264 s.
2. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlartoplusu (1 sentyabr 2001-ci ilədək olan vəziyyətə görə). Bakı, Elm, 2001, 280 s.
3. Raşova F.K. (2021). *Multikulturalizm və mədəniyyətlərin diffuziyası.* Elmi-tədqiqat işi. 160.
4. Süleymanlı M. (2019). *Mədəni irs.* Dərslik. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 424.
5. Middleton, V. T. C., Fyall, A., Morgan, M., Ranchhod, A. *Marketing in Travel and Tourism* (4th

ed.). Oxford: Butterworth-Heinemann / Routledge, **2009.**

6. http://www.mia. az/w113774/share/ - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 18 dekabr 2014-cü il tarixli Fərmanı. "*Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti*"nin yaradılması haqqında
7. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf - YUNESKO-nun "Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsinin Mühafizəsi haqqında Konvensiya"sı (16 noyabr 1972-ci il). Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 6 dekabr 1993-cü ildə qoşulmuşdur.
8. http://www.eqanun.az/files/framework/data/12/f_12418.htm - YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiyası (17 oktyabr 2003-cü il). Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 2 oktyabr 2006-cı ildə qoşulmuşdur. YUNESKO-nun rəsmi saytı.

KÜLTÜREL MİRAS DESTİNASYONLARINDA DUYGU BULAŞMASI, E-WOM VE VİRAL PAZARLAMA: GASTRONOMİ TURİZMİ PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRME

Emotional Contagion, e-WOM, and Viral Marketing in Cultural Heritage Destinations: An Evaluation from a Gastronomy Tourism Perspective

GİZEM ŞEBNEM BEYDOĞAN[1]
Gizem Shebnem Beydoğan[1]
gizembeydogan@ahievran.edu.tr

METEHAN TOLON[1]
Metehan Tolon[1]
metehan.tolon@hbv.edu.tr

[1]*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
[1]*Kırşehir Ahi Evran University, Türkiye*

ÖZET

Çalışmanın amacı kültürel mirasın korunması, aynı zamanda turizmin gelişmesi için turizm destinasyonlarında elektronik ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM) ve duygu bulaşması noktasında sürdürebilir gastronomi turizm perspektifi açısından viral pazarlama stratejilerini incelemektir. Araştırma derleme makale olup üç ana eksende oluşmaktadır. Birincisi kültürel miras destinasyonlarına yönelik elektronik ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM) içeriklerinin viral yayılım dinamiklerinin incelenmesi, ikincisi duygu bulaşma mekanizmasının dijital ortamlarda işleyişi ve turizme ilişkin değerlendirme ve üçüncüsü sürdürülebilir gastronomi turizm ile uyumlu viral pazarlaması stratejiler geliştirmek için öneriler oluşturmaktadır. Kültürel miras destinasyonlarında elektronik ortamda ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM) ve duygu bulaşma mekanizmalarının viral olmasıyla sorumlu turizm vurgusu yerel katılım ve duygusal bağ odaklı stratejilerin viral pazarlama ile sürdürülebilir hedefler ile uyumlu olması gerektiği sonucu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kültürel Miras, Sürdürülebilir Turizm, E-WOM, Viral Pazarlama, Gastronomi Turizmi, Duygu Bulaşması*

ABSTRACT

The aim of this study is to examine viral marketing strategies from a sustainable gastronomy tourism perspective, focusing on electronic word-of-mouth (e-WOM) and emotional contagion in tourism destinations, for the preservation of cultural heritage and the development of tourism. This research is a review article structured around three main axes: firstly, examining the viral spread dynamics of e-WOM content targeting cultural heritage destinations; secondly, evaluating the functioning of emotional contagion mechanisms in digital environments and their relevance to tourism; and thirdly, developing recommendations for viral marketing strategies compatible with sustainable gastronomy tourism. The study concludes that strategies emphasizing responsible tourism, local participation, and emotional connection through viral word-of-mouth marketing (e-WOM) and emotional contagion mechanisms in cultural heritage destinations should be compatible with sustainable goals.

Keywords: *Cultural Heritage, Sustainable Tourism, E-WOM, Viral Marketing, Gastronomy Tourism, Emotional Contagion*

1. GİRİŞ

1.1. Kültürel Miras Turizmi

Kültür, insanların ürettikleri fiziki yapılar kadar, yaşadıkları bölgeye uygun üretikleri gastronomik yiyecek, içecek ve alışkanlıklarını da içerir. Kültürle tanışan bir turist bunların toplamından etkilendiği bir duygu bulaşması yaşar. Kültürel miras, turizmin en fazla ilgilendiği ve odaklandığı konu alanlarından biridir ve gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. UNESCO dünya mirası listesinde belirlenen alanlar ziyaretçileri kendine çekmektedir. Özellikle belirlenen bu destinasyonlar yalnızca tarihi özellikleriyle değil aynı zamanda ziyaretçilerde veya turistlerde derin duygusal izler oluşturdukları için önemli hale gelmektedir.

Dijitalleşmenin artması turizm pazarlamasındaki dinamikler de köklü değişiklikler meydana getirmiş olup geleneksel medya araçlarının yerini sosyal medya almıştır. Mevcut ve potansiyel

turistler için turizmde bilgi kaynağı olarak sosyal medya giderek önemli hale gelmektedir (Xiang & Gretzel, 2010). Elektronik ortamda ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM) kavramı geleneksel medya araçlarının yerini alan sosyal medya platformları turizm endüstrisinin merkezine yerleşmektedir. Turistin ziyaret ettiği bir kültürel miras alanıyla ilgili sosyal medya paylaşımları, yayınladığı videolar ve fotoğraflar milyonlarca potansiyel turiste ulaşabilmektedir.

İnsan etkileşimine dayalı olarak duygu bulaşmaktadır (Wild vd., 2001). Burada duygu bulaşma mekanizması sürece dahil olmaktadır. Duygu bulaşması, kişilerin duyguda aynı noktaya ulaşmasıdır. Mustika vd. (2024) yaptıkları çalışmada, kültürel miras turizminde e-WOM etkisini araştırmıştır. Çevrimiçi ortamda yapılan araştırmada kültürel miras ögelerinden o bölgeye ait yemek, içecek ve değer gibi unsurlar E-WOM'da viral pazarlama ve duygu bulaşmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Özellikle kültürel, yöresel yiyecek-içecek ve diğer etkenleri içeren gastronomi turizmi açısından da bu etki oldukça belirleyici olmaktadır. Turizmin sürdürülebilirliği açısından viral pazarlama, duygu bulaşması ve E-WOM boyutlarının incelenmesi önem arz etmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmanın amacı, sürdürülebilir turizm için kültürel miras destinasyonlarındaki gastronomik ürünlerin ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM) ve duygusal bulaşma mekanizmalarını viral pazarlama bağlamında ele almaktır. Bu bağlamda konu, sistematik literatür taraması ile ele alınıp değerlendirilmektedir. Çalışmanın kültürel miras destinasyonundaki yöneticilere ve turizm pazarlamacılarına, sürdürülebilirlik ilkelerini koruyarak duygu temelli viral pazarlama stratejileri geliştirmelerine yardımcı olmaktır. Kültürel miras destinasyonlarında turizmde ağızdan ağza pazarlama(e-WOM), duygusal bulaşma mekanizmasının, viral pazarlama durumunu tespit etmektir. Turizm için etkisi olan ancak araştırmacılar tarafından konuya yeterince ele alınmadığı ve literatürde bir boşluk oluştuğu görülmektedir. Çalışmanın literatüre katkı sağlanması ve söz konusu boşluğun doldurulması noktasında önem arz etmektedir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Kültürel Miras ve Sürdürülebilir Turizm

Kültürel miras, toplumların geçmişleriyle etkileştiği süreç (Harvey, 2001; Smith, 2006) olduğu için turizm sürecinin önemli parçasıdır. Kültürel gelenekleri temsil eden kültürel miras, sosyal etkileşim azaldığında mirasçı sayısı azalmasıyla (Timothy ve Boyd, 2003) unutulma tehdidine maruz kalmaktadır. Bu da kültürel miras turizmi açısından kültürel ve ekonomik zorlukları beraberinde getirmektedir. Kültürel miras (Timothy ve Boyd, 2015) geçmişten günümüze aktarılan anıtlar, tarihi yapılar, gelenekler, mutfak kültürü, el sanatları gibi bütün değerleri oluşturmaktadır. Kültürel miras turizmi ise insanların geçmişten gelen kültürel değerler için yapılan seyahat olarak tanımlanmaktadır. Kültürel miras bağlamında ekonomik sürdürülebilirlik, ziyaretçi harcamalarının yerel işletmelere sevk edilmesini ve istihdam yaratılmasına katkı sağlamaktadır. Sosyo-kültürel açıdan incelediğimizde kültürel bozulmanın önlenmesi için yereldeki paydaşların turizm kararlarına katılımının sağlanması önem arzetmektedir. Tarihi yapıların aşınma ve yıpranmaya karşı korunması çevresel sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Geleneksel gastronomik yiyecek ve içecekler özelliğine uygun korunması sürece katkı sağlamaktadır. Turizm gelirlerinin sürekliliği, gelenek ve kimliğin korunması, fiziksel ve doğal çevrenin bozulmadan varlığını sürdürmesine bağlıdır.

2.2. Elektronik Ağızdan Ağıza Pazarlama (e-WOM)

Elektronik ağızdan ağıza pazarlama (e-WOM), mal, hizmet veya destinasyon hakkında müşterilerin çevrimiçi platformlarda yaptıkları değerlendirmelerdir. Tüketici konumunda olan turistlerin "bulundukları bölgelerde insanlarla etkileşim girme, ekonomik destek alma, başka

tüketicilerle karşı duydukları ilgi ve buna bağlı olarak kendi özdeğerlerini artırmalarına yönelik ihtiyaçları E WOM davranışına yol açmaktadır (Hennig-Thurau vd., 2004). Bu bağlamda Lai vd., (2021) yaptığı çalışmada, sosyal medyada gastronomi turizmiyle ilgili e-WOM, turistlerin bir destinasyondaki gastronomi deneyimini incelediği görülmüştür. İnternet kullanımının yaygınlaşmasına paralel olarak bilgilerin ağızdan ağıza dolaşma hızı daha da artmış ve bu durum işletmelerin hedef kitleleriyle iletişim kurma noktasında e-WOM stratejik bir rol üstlenmiştir.

2.2.1. e-WOM'un Turizmdeki Rolü

Günümüzde dijital platformlar aracılığıyla, tüketici görüşlerini, müşterilerin, mal ve hizmetlerle ilgili görüşlerini deneyimlerini paylaşmaları; elektronik ağızdan ağıza pazarlama (eWOM) (Hennig-Thurau vd., 2004) yapmalarını sağlamaktadır. Özellikle e-WOM, tüketicinin tüketimden önce değerlendirmekte zorlandığı konaklama ve turizm alanında mühimdir (Litvin vd., 2008).

Turizm sektöründe e-WOM, destinasyon imajı oluşturma, seyahat kararlarını etkileme ve ziyaretçi memnuniyetini yönetme açısından kritik bir öneme sahiptir (Xiang & Gretzel, 2010; Filieri vd., 2015). E-WOM'un turizm ile ilişkisi incelendiğinde olumlu e-WOM, destinasyon imajını güçlendirmekte, e-WOM, potansiyel turistlerin seyahat niyetini anlamlı düzeyde etkilemekte, çevrimiçi yorumlar, otel ve destinasyon seçiminde en önemli bilgi kaynaklarından biridir (Filieri vd., 2015). Farzin & Makvandi (2025), gıda turizmi bağlamında elektronik ağızdan ağıza iletişim (eWOM) konusunu ele aldıkları bir çalışmalarında; destinasyon yöneticilerine ve gıda turizmi pazarlama uzmanlarının, e-WOM'un tutumsal ve davranışsal sonuçlarını değerlendirdikleri görülmektedir.

2.3. Duygu Bulaşma Mekanizması ve Dijital Ortam

Duygu bulaşması, bir grupta yer alan insanların kendi aralarında ruh hallerini aktarması (Barsade, 2002) olarak tanımlanmaktadır. Ferrara & Yang, (2015) yaptıkları başka bir çalışmada iletişimin gerektirdiği sözlü ve sözsüz etkileşimin olmadığı durumlarda bile insan duygularının çevrim içi yayıldığını, sosyal ağlarda oldukça fazla yer aldığında da olumlu ve olumsuz duyguların kabul edilme düzeyinin arttığı ifade edilmektedir. e-WOM, tüketici davranışları üzerinde etkilidir (Berger, 2014). Stieglitz & Dang-Xuan, (2013) yaptığı çalışmada, Twitter mesajlarında duygusal yüklü içerik, nötr içeriğe göre hızlı bir şekilde retweet edildiğini belirtmektedir. Suryana vd., (2025) gastronomi destinasyonlarında seyahat deneyimini; sembolik, duyusal, dijital ve duygusal boyutlarıyla inceleyip gastronomi turizmi davranışı modelini geliştirmektedir. Bu durumda işletmeler, sosyal medya iletişiminde, marka ve ürünlerle ilgili duygu analizine ve duyguları kapsayan içeriklerini stratejilerine dahil etmek durumunda kalmaktadır.

2.4. Viral Pazarlama

Viral pazarlama, tüketicilerin mal veya hizmet sosyal ağlarında paylaşımlarıyla katlanarak artan pazarlama stratejisidir (Kaplan & Haenlein, 2011). Viral pazarlama ve e-WOM özellikle turizm sektöründe duygu bulaşması sürecine dahil edilmesi sürdürülebilir turizm açısından önem arz etmektedir. WOM uygulamaları, ulaşılmasında güçlük çekilen turizm segmentini hedeflemede etkili bir viral pazarlama aracı haline gelmiştir. Bakri vd., (2024) yaptıkları araştırmalarında, görsel retorik, duygu bulaşması teorilerini ve görsel kaynaklı ağızdan ağıza pazarlama-görsel-iWOM (image-generated Word-of-Mouth) kavramı ile turizm literatüründe yaygın kullanılmaktadır. Çünkü çevrimiçi olması ve tüketiciye hızlı ulaşma olanağı sağlaması viral pazarlamaya ekstra bir maliyet avantajı sağlamaktadır (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019). Bu avantaj, WOM'un viral pazarlamada etkin ve yaygın kullanımını etkilemektedir.

3. YÖNTEM

Bu çalışma bir derleme çalışması olup, 2001-2025 yılları arasında Web of Science, Scopus, Google Scholar, Science Direct, TR Dizin veri tabanları yayınlanmış olan basılı ve online veri kaynaklarının sistematik incelemesini içermektedir. Çalışmada basılı ve online kaynaklar, kültürel miras, gastronomi turizmi ve duygu bulaşması ve e-WOM kavramları çerçevesinde taranmıştır. Tarama sonucu elde edilen veriler, analiz edilerek, çalışmanın amacı çerçevesinde sentezlenerek yapılandırılmıştır. Çalışmanın kapsamı kültürel miras turizmi, e-WOM, duygu bulaşması, viral pazarlama, sürdürülebilirlik ve gastronomi turizmi konuları çalışmanın içeriğine dahil edilmiştir.

4. Kültürel Miras Destinasyonlarında e-WOM'un Turizm de Oluşturacağı Duygu Tonu

Kültürel miras destinasyonlarına yönelik yapılan e-WOM içerikleri, duygu tonları oluşturmaktadır. Piff vd. (2015) yaptıkları çalışmalarında hayranlık duygusunun bireyleri daha geniş sosyal bağlamlara yerleştirdiğini belirtmektedir. Sedikides vd. (2015) yaptıkları araştırmada geçmişe özlem, çocukluk veya atalarla bağlantı gibi hissi nostalji duygu tonu çalışmışlardır. Tarihi mekanlarda hissedilen nostalji, sakinlik ve dinginlik duyguları kültürel miras için yer almakta ve turizm için önem kazanmaktadır. E-WOM, kültürel miras destinasyonlarında turizm de oluşturacağı olumlu duygu tonu kadar olumsuz duygu tonları da oluşturabilmektedir.

4.1. Duygu Bulaşma Mekanizması ve Viral Yayılım

Duygu bulaşma mekanizmasının kültürel miras destinasyonlarına yönelik e-WOM içerikler, viral yayılımında etki gösterebilmektedir. Örneğin, hayranlık duygusu uyandırmak gibi olumlu içerik, olumsuz içerikten daha viraldir (Berger & Milkman, 2012). İçeriklerde olumlu duygular daha hızlı yayılım gösterdiği sonucuna varmak mümkündür. Hayranlık, izleyicide paylaşım dürtüsünü güçlendirmektedir (Berger & Milkman, 2012). Nostalji duygusu, kişisel anılarla bağlantı kurarak benlik sürekliliğini artırmaktadır (Sedikides vd. 2015). Olumlu duyguların deneyimlenmesi insanların anlık düşünce-eylem dağarcığını genişletmekte, sosyal ve psikolojik kaynakları kapsayacak şekilde geliştirmektedir (Fredrickson, 2001). Üzüntü gibi olumsuz duygular, olumlu duygulara göre viral yayılımda daha az etki göstermektedir. Özellikle somut olmayan, deneyime bağlı olarak değerlendirilen turizm sektöründe viral yayılım için olumlu duyguların duygusal bulaşmada oldukça etkili olacağı açıktır.

4.2. Kültürel Miras Destinasyonlarında Viral Pazarlama

Kültürel miras destinasyonlarında, viral pazarlama stratejilerinin başarısını etkileyen faktörler; içerik tabanlı, platform tabanlı ve kullanıcı tabanlı olmak üzere üç kategoriye ayrılabilir: Kültürel miras destinasyonları için yapılan önerileriler arasında; *içerik tabanlı faktörlere* ait yapılan çalışmalarda hikâye anlatımı önemli bulunmaktadır. Hikâye anlatımı ile efsane, tarihi olay veya yerel bir kahramana ait hikâye anlatıldığında benlikle bağlantısı kadar anlamlı duruma gelmektedir (Escalas, 2004). Hikâye anlatımında, güçlü bir anlatı yapısına sahip içerikler oluşturulabilmektedir. Sosyal medya platformunda video reklam paylaşımında, eğlence ve heyecan gibi olumlu duyguların yer alması olumlu duygu paylaşımına pozitif yönlü etkilemektedir (Tellis vd., 2019). Özgünlük, içerik platformlarında oldukça önemlidir. Örnek olarak yerel halkla doğal etkileşimler ve gerçek duygusal anlar paylaşılabilir. Yapay olmayan gerçek deneyimler, özgünlüğü güçlendirmektedir. İçeriklerde yer alan heyecan, şaşkınlık, hayranlık gibi ögeler, içeriklerde etkileyici olmaktadır (Tellis vd. 2019; Piff vd. 2015). *Platform Tabanlı Faktörler*; Mevcut veya potansiyel turistler, dijital platform olarak Instagram, TikTok, YouTube, TripAdvisor, Facebook'u sıklıkla kullandığı görülmektedir. Instagram platformunun görsel odaklılığı, estetiği, yüksek etkileşimi ve hashtag sistemi özelliği güçlüdür. Bu içeriklerin turistlere sağladığı güçlü yönler; yüksek kaliteli fotoğraflar, kısa videolar, hikâye anlatımı için çoklu gönderi etkisi olmaktadır. TikTok platformu kısa, eğlenceli, trend odaklı, yüksek organik erişim gibi güçlü özelliklerinin yanında içeriğin süresi ve sürenin kısa olması, kalıcılığın düşük olması gibi sonuçlara yol açabilmektedir. TikTok platformu, turistleri tarihi mekanlarda içerikleri, "önce/sonra" dönüşüm

videoları etkilemektedir. YouTube platformunun, detaylı anlatım, eğitici içerik ve kalıcılık açısından yüksek özelliklere sahip platformlar arasında yer almaktadır. Turizm sektöründe rezervasyonda sık kullanılan TripAdvisor platformu güvenilirlik, kullanıcı yorumları, karar verme sürecinde etkileyici özelliğiyle önplana çıkmakta; ancak görsel odaklı olmaması, duygu ifadesi sınırlı olması, etkileşim düşük olması gibi zayıf özelliklere sahptir TripAdvisor platformunun çevrimiçi yorum özelliği kullanımı (Filieri vd. 2015) turistleri oldukça etkilemektedir. Facebook platformunun kullanıcı tabanının geniş olması, farklı yaş gruplarından oluşması, olumlu özellikleridir; günden güne genç kullanıcılar arasında popülaritesi azalıp, organik erişimi düşük hale gelmektedir. Kültürel Miras Destinasyonlarında Viral pazarlamanın Influencer etkisi, duygusal bağ oluşturması *kullanıcı tabanlı faktörü* oluşturmaktadır. Seyahat blogger'ları ve kültür influencer'larının paylaşımlarından oluşan influencer etkisi ile çok geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Dijital platformlarda influencerların destinasyonla önceden oluşan duygusal bağlar, oluşumunu desteklemekte, kullanıcılara kendi hikayelerini, anılarını, fotoğraflarını paylaşmaya teşvik noktasında önerilmektedir.

4.3. Gastronomi Turizmi Sürdürülebilirlik ve Viral Pazarlama

Gastronomi kavramı farklı bilim dallarıyla olan ilişkisi incelendiğinde gastronomi hakkında birçok tanım yer almaktadır. Gastronomi, yaşam farklılıkları kaynaklı yemek hazırlama, pişirme, sunma deneyim ve tecrübelerinin yansıtıldığı bir sanat ve bilimidir (Sarıışık & Özbay, 2015). Gastronomi bir bilim dalı olup aynı zamanda sanat yönü de olan bir kapsam içerdiğine göre gastronomi tanımına haz, duygu ve estetiklik kavramları da eklenerek yeni bir tanım oluşturulabilir. Ancak kapsam genişledikçe tanımlama güçlüğü de artmaktadır. Santich (2004) göre bir ülkenin veya bölgenin gastronomik karakterinin, özelliklerini ve turizmi birbirleriyle yakın ilişkili olsa da tanımın netleştirme güçlüğü bulunmaktadır. Turizm, kültür ve gastronomi ve dijital pazarlama bağlamında konu bir bütün olarak ele alındığında hem derinliği hem de kapsamı çok boyutluluk kazanmaktadır. Duygu temelli viral pazarlama stratejileri ile sürdürülebilir gastronomi turizm ilkeleri arasında hem çatışma alanları hem de uyumlu stratejiler bulunmaktadır. Viral pazarlama daha fazla ziyaretçi sayısına ulaşarak destinasyona turist çekebilmektedir. Ancak viral pazarlamanın tüketim odaklı olması harcamayı teşvik etmesi, ekonomik faydayı maksimize etmesi ile yerel kültürün ve geleneklerin korunması çatışmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilirlik konusu ile viral pazarlama çatışabilmektedir.

5. Duygu Bulaşması Viral Pazarlama ve Platformların Farklılaşan Rolü

Duygu bulaşma mekanizmasının kültürel miras destinasyonlarında turizmde ve viral pazarlama başarısının temelini oluşturmaktadır. Berger ve Milkman (2012) ile Berger (2014) tarafından yapılan çalışmalar, pozitif duyguların olumsuz duygulardan daha viral olduğunu göstermektedir. Kültürel miras destinasyonları, pozitif duygular oluşturmada büyük potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Tarihi bir yapı veya destinasyon karşısında duyulan hayranlık, efsanenin hikâye anlatıcılığı aracılığıyla oluşturulan nostalji, mutluluk gibi duygular, doğal olarak viral yayılım ile duygu bulaşma mekanizmasını hızlandırmaktadır. Aynı şekilde Cuc vd. (2024), nostaljinin geçmiş yemek deneyimleri ve kültürel mirasla dair anıları tetiklediği ve seyahat kararlarını etkilediği bulgusuna varmışlardır. Nostaljinin kişisel kimlik ve aidiyet duygusuyla (Sedikides vd., 2015) güçlü bir bağlantısının olması sosyal medyada paylaşılma eğilimini yükseltmektedir.

Sosyal medya platformlarının ve viral pazarlamanın farklı görevleri vardır. TikTok, kısa ve eğlenceli içeriklerle en yüksek viral potansiyele sahipken; YouTube, derinlemesine anlatım ve eğitici içeriklerle daha kalıcı bir etki yaratmaktadır. Instagram, görsel estetik ve duygusal atmosfer yaratmada güçlüyken; TripAdvisor, karar verme sürecinde güvenilirlik sağlamaktadır.

Literatürden elde edilen veriler, destinasyon turizm işletmecilerinin çoklu platform stratejisi geliştirmeleri gerektiğini göstermektedir. Strateji oluştururken tek platform yerine, her platformun güçlü yönlerinden yararlanan bütünleşik bir yaklaşım izlenebilir. Bütünleşik yaklaşım sayesinde daha geniş kitlelere ulaşmak turizm açısından önemli girdiler sağlayabilir. Turizm

pazarlama stratejilerini doğrudan uygulamak yerine, kültürel mirasa özgü duygusal dinamikleri içeren stratejilere yer verilerek hedeflenen duruma ulaşılabilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmayla ilgili yapılan literatür taramasında, kültürel miras destinasyonları ve turizmde duygusal dinamiklerin hayranlık ve nostalji duygularını merkeze alan, platformların farklılaşan rollerini dikkate alan ve sürdürülebilirlikle uyumlu viral pazarlama üzerine etkisinin olduğu görülmektedir.

Kültürel miras, insanlığın ortak hafızası, geleceğe taşınması gereken değerdir. Bu değerin sürdürülebilir bir şekilde turizme kazandırılması, pazarlama stratejileriyle mümkün olabilmektedir. Duygu bulaşma mekanizması ve e-WOM, bu stratejilerin güçlü araçlarından biri konumundadır. Kültürel miras destinasyonlarında duygusal bulaşma ve e-WOM'un viral pazarlama stratejilerinin sürdürülebilir gastronomi turizm perspektifinden değerlendirildiğinde; kültürel miras destinasyonlarında e-WOM içeriklerinde pozitif duygular hayranlık, nostalji, mutluluk, huzur; negatif duygulardan üzüntü, kaygı göre daha sık görülmekte ve yüksek viral olma potansiyelini içinde barındırmaktadır.

Kültürel miras destinasyonlarda e-WOM içeriklerinde duygu bulaşma mekanizması, viral yayılımın temelini oluşturmaktadır**.** Duygusal bulaşma mekanizması, dijital ortamlarda yüz yüze iletişime benzer özellikler taşımaktadır. Viral pazarlamanın başarısı, içerik tabanlı, platform tabanlı ve kullanıcı tabanlı faktörlere göre değişmektedir. Sürdürülebilirlik açısından incelendiğinde turizm ile duygu temelli viral pazarlama stratejileri arasında çatışmalar bulunmakla birlikte, çatışmaları uzlaştırıcı uyumlu stratejiler oluşturulabilir. Kültürel miras destinasyon işletmelerinin yöneticileri ve turizm pazarlamacıları için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

İçerik üretimine yönelik öneriler: İçerik üretiminde hikâye anlatımı merkeze alınmalıdır. Duygusal bağ güçlendirilerek, paylaşım oranı artırılabilir. İçerik üretiminde yüksek görsel kalite hedeflenmelidir.

Platform stratejilerine yönelik olarak; dijital platformların güçlü yönlerini esas alacak şekilde çoklu platform kullanılmalıdır. Sürdürülebilirlik odaklı pazarlama önerileri; alternatif mekanları tanıtılmalı, yerel halkın hikâyeleri, geleneksel uygulamaları, perspektifleri paylaşılmalı bu sayede yerel kalkınma ve kültürü yaşatma gibi turizmde sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlanabilir.

6.1. Gelecek Araştırmalar için Öneriler

Bu literatür taraması doğrultusunda, gelecek araştırmalar için aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir: Araştırmacılar Makine öğrenmesi (derin öğrenme, doğal dil işleme)- büyük veri analizi kullanılarak yapay zekâ destekli duygu analizi ile viral içeriklerin tahmin edilmesi konusunu çalışabilirler. Karma yöntem kullanarak Türk kültürel miras destinasyonlarında duygu bulaşması ve viral pazarlamanın incelenmesi konusunda çalışma yapmaları tavsiye edilebilir.

KAYNAK

1. Bakri, M., Richard, J., & Krisjanous, J. (2024). Image-Generated Word-of-Mouth: A Catalyst for Visiting Friends and Relatives (VFR) Tourism? *Journal of Travel Research, 26*(4).
2. Barsade, S. G. (2002). The ripple effect: Emotional contagion and its influence on group behavior. *Administrative Science Quarterly*, *47*(4), 644-675.
3. Berger, J. (2014). Word of mouth and interpersonal communication: A review and directions for future research. *Journal of Consumer Psychology*, *24*(4), 586-607.
4. Berger, J., & Milkman, K. L. (2012). What makes online content viral? *Journal of Marketing Research*, *49*(2), 192-205.
5. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, E (2019). *Digital marketing*. Pearson UK.
6. Cuc, L.D., Pantea, M.F., Rad, D., Trifan, V.A. and Ţurlea, I.C., (2024). Does Culinary Nostalgia Shape Touristic Behaviour? *Amfiteatru Economic, 26*(18), 1126-1139.
7. Escalas, J. E. (2004). Narrative processing: Building consumer connections to brands. *Journal*

of Consumer Psychology, *14*(1-2), 168-180.
8. Farzin, M., & Makvandi, R. (2025). eWOM communication outcomes in food tourism. *Journal of Economic and Administrative Sciences*. https://doi.org/10.1108/JEAS-01-2024-0014
9. Ferrara, E., & Yang, Z. (2015). Measuring emotional contagion in social media. *PLoS ONE*, *10*(11), e0142390.
10. Filieri, R., Alguezaui, S., & McLeay, F. (2015). Why do travelers trust TripAdvisor? *Journal of Travel Research, 54*(4), 475-488.
11. Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology. *American Psychologist*, *56*(3), 218-226.
12. Harvey, D.C. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies, 7*(4), 319–338.
13. Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G., & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms. *Journal of Interactive Marketing*, *18*(1), 38-52.
14. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2011). Two hearts in three-quarter time: How to waltz the social media/viral marketing dance. *Business Horizons*, *54*(3), 253-263.
15. Lai, I. K. W., Liu, Y., & Lu, D. (2021). Effects of tourists' destination culinary experiences on electronic word-of-mouth generation intention: Experience economy theory. *Asia Pacific Journal of Tourism Research, 26*(3), 231–244.
16. Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, *29*(3), 458-468.
17. Mustika, P., William, A., Heliawanto, P. A., Subakti, A. G., Lestari, N. S., & Shaharudin, M. S. (2024). Understanding cultural heritage through electronic word of mouth marketing: Malacca, Malaysia. In 2024 International Conference on Smart Cybernetics Technology and Applications (ICICyTA). IEEE.
18. Piff, P. K., Dietze, P., Feinberg, M., Stancato, D. M., & Keltner, D. (2015). Awe, the small self, and prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, *108*(6), 883-899.
19. Santich, B. (2004). The Study of Gastronomy and Its Relevance to Hospitality Education and Training, Hospitality Management,*23,* 15-24.
20. Sarıışık, M., & Özbay, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi. Anatolia: *Turizm Araştırmaları Dergisi*, *26*(2). https://doi.org/10.17123/atad.vol26iss218417
21. Sedikides, C., Wildschut, T., Routledge, C., & Arndt, J. (2015). Nostalgia counteracts self-discontinuity and restores self-continuity. *European Journal of Social Psychology*, *45*(1), 52-61.
22. Stieglitz, S., & Dang-Xuan, L. (2013). Emotions and information diffusion in social media. *Journal of Management Information Systems*, *30*(1), 187-214.
23. Suryana, M., Susanto, E., & Chendraningrum, D. (2025). Beyond consumption: Exploring sensory, symbolic, and digital influences in gastronomic tourist behaviour (Evidence from Indonesia). *e-Journal of Tourism, 12*(2), 198–223.
24. Tellis, G. J., MacInnis, D. J., Tirunillai, S., & Zhang, Y. (2019). What drives virality in social media? *Journal of Marketing Research*, *56*(5), 784-802.
25. Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2015). *Heritage tourism* (2nd ed.). Routledge.
26. Timothy, D. J. & Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. New York: Pearson Education.
27. Smith, L. (2006). *Mirasın kullanımları*. (Londra: Routledge).
28. Xiang, Z., & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. *Tourism Management*, *31*(2), 179-188.
29. Wild, B-, Erb, M., ve Bartels, M. (2001). Are emotions contagious? Evoked emotions while viewing emotionally expressive faces: Quality, quantity, time course and gender differences. *PsychiatryResearch,* 109-124.

DAYANIQLI TURİZMDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ ELEKTRON İNFORMASİYA RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

The Importance of Tradıtıonal and Electronıc Informatıon Resources in Sustaınable Tourısm

HACI QASIMLI
Haci Qasimli
haciqasimli5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8246-1959
Azərbaycan Turizm ve Menecment Universiteti
Azerbaijan University of Tourism and Management

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin informasiya təminatının mövcud vəziyyətini öyrənmək, bu sahəyə dair sənəd axınının tədqiqini aparmaq, turizm sahəsi üzrə informasiya tələbatçılarını müəyyən etmək, bu sahə üzrə sənəd axınının gələcək inkişaf modelini hazırlamaq qarşıda duran önəmli vəzifələrdən biri hesab olunur. Müasir dövrdə turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, ətraf mühitin qorunması, sosial məsuliyyət və iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanan dayanıqlı turizm anlayışı getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Bu kontekstdə informasiya resursları – həm ənənəvi, həm də elektron formaları ilə – turizm fəaliyyətinin düzgün təşkili və idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Son dövrlər ölkəmizdə turizm sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar bu sahəyə olan tələbatın dinamik şəkildə artırılmasının şahidi oluruq. Respublikada fəaliyyət göstərən müxtəlif turistik regionların tarixi, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi və s. haqqında məlumatlarla əvvəlcədən tanış olmaq üçün ölkəmizə gələn turistlər üçün ilkin informasiya mənbəyi kimi bilavasitə bu sahəyə dair ərsəyə gətirilən sənəd-informasiya resursları mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi müasir dövrdə turizm sahəsində ənənəvi və elektron informasiya resurslarının rolu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Turizm sahəsinin inkişafı və bu sahəyə aid operativ xidmətlərin həyata keçirilməsi zamanı elektron informasiya resursları mühüm əhəmiyyətə malikdir. **Metodlar.** Məqalədə müqayisəli təhlil və sistemləşdirilmə metodlarından istifadə edilmişdir. **Nəticələr.** Rəqəmsallaşma ilə əlaqədar olaraq elektron informasiya resurslarının turizmdə rolu sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *Turizm, dayanıqlı turizm, resurs, informasiya xidməti, turizm siyasəti.*

ABSTRACT

One of the important tasks ahead is to study the current state of information provision of tourism activities in the Republic of Azerbaijan, to conduct a study of the document flow in this area, to identify information consumers in the tourism sector, and to develop a future development model of the document flow in this area. In modern times, the tourism sector acts as one of the dynamically developing sectors of the global economy. At the same time, the concept of sustainable tourism based on the principles of environmental protection, social responsibility and economic efficiency is gaining increasing importance. In this context, information resources - both in traditional and electronic forms - play an important role in the proper organization and management of tourism activities. In recent years, we have witnessed a dynamic increase in the demand for this field in connection with the development of the tourism sector in our country. Document-information resources, which are created directly in this field as a primary source of information for tourists coming to our country to familiarize themselves with information about the history, geographical location, etc. of various tourist regions operating in the republic, play an important role. As we know, the role of traditional and electronic information resources in the field of tourism is of particular relevance in modern times. Electronic information resources are of great importance in the development of the tourism sector and the implementation of operational services related to this field. Methods. The article uses comparative analysis and systematization methods. Results. The role of electronic information resources in tourism has been systematically studied in connection with digitalization.

Keywords: *Tourism, sustainable tourism, resource, information service, tourism policy.*

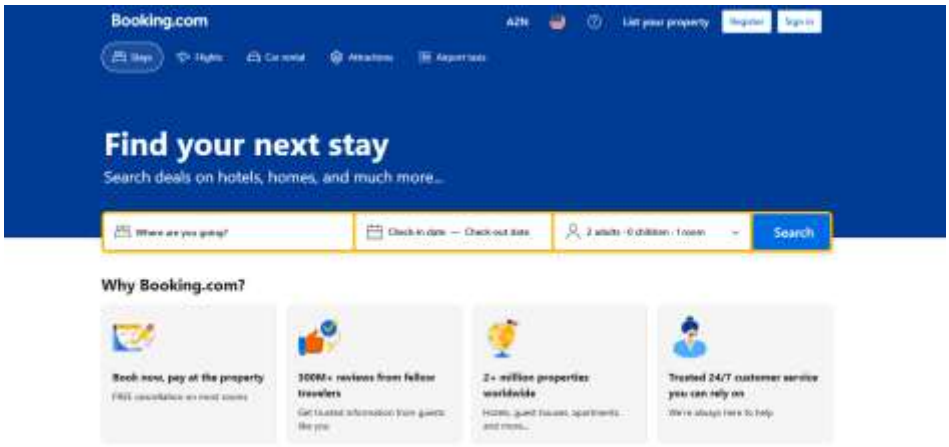
GİRİŞ

Turizmin dayanıqlığının təmin olunması turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi, genişləndirilməsi, turistlərin tələbatının ödənilməsi üçün zəruri xidmətlərin təşkili və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort imkanlarının genişləndirilməsi, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin sayının artırılması, turizm marşrutlarının çoxaldılması və s. fəaliyyətləri nəzərdə tutur [5]. Həmçinin onu qeyd edək ki, turizm sahəsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edilir ki, "*Turizm sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə effektiv idarəetmə sisteminin qurulması və bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi; rəsmi statistikanın aparılması, təhlil və tədqiqatların həyata keçirilməsi; qabaqcıl texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqinin təşviq edilməsi; normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi; turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi; ölkədə keyfiyyətli turizm xidmətlərinin göstərilməsinin təmini; turizm sahəsinə investisiya qoyuluşunun təşviqi; turizm sahəsində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının dəstəklənməsi; beynəlxalq turizm bazarının tələblərinə uyğun turizm məhsullarının hazırlanması və təqdim olunması sahəsində turizm sənayesi subyektlərinin dəstəklənməsi; turizm sahəsində marketinq strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi; turizm sahəsində təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və bu sahədə rəqabətqabiliyyətli ixtisaslı kadrların hazırlanması*" aid edilir [1, s.1].

Müasir dövrdə turizm sənayesində müşahidə edilən inkişaf günü-gündən artmaqdadır. Bu istiqamətdə həm ənənəvi, həm də elektron informasiya resurslarının rolu əvəzolunmazdır. Bu sahədə turistlərə lazım olan məlumatların əldə olunmasında ənənəvi və elektron mənbələr əsas informasiya bazası hesab olunur. Bu baxımdan konfransa təqdim edəcəyimiz mövzu həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən turizm və marketinq istiqamətində geniş araşdırmaların aparılmasına zəmin yaradır. Ənənəvi informasiya mənbələri dedikdə, buraya çap məhsulları və ənənəvi kommunikasiya resursları aid edilir. Yəni turizm bələdçiləri, broşürlər, xəritələr, ənənəvi kataloqlar, qəzet və jurnallar bu qrupa daxildir. Bu tip informasiya resursları xüsusilə yaşlı nəsil üçün əsas mənbə olmaqla, turizm destinasiyalarının imicinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır [4].

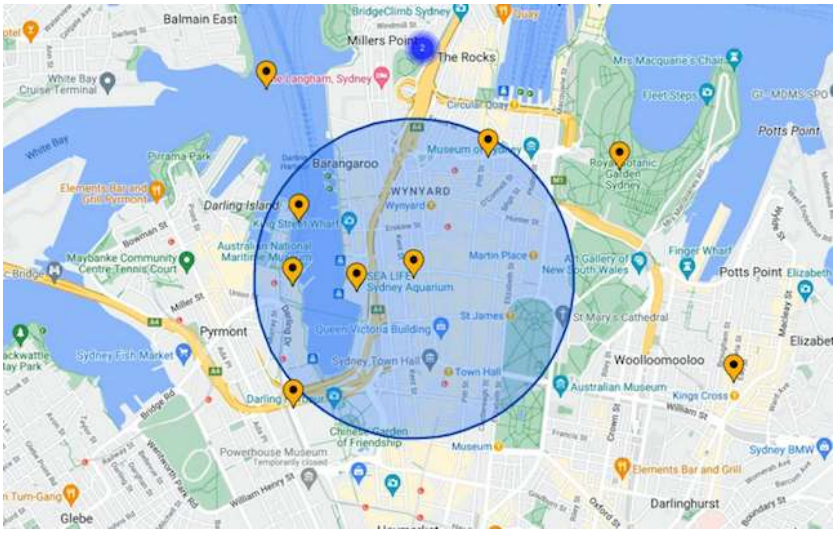
MATERİAL VƏ METODLAR

Rəqəmsallaşma ilə əlaqədar olaraq elektron informasiya resursları turizm sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buraya mobil tətbiqlər, elektron informasiya xidmətləri aid edilir. Buna misal olaraq Booking.com (Şəkil-1) elektron rezervasiya xidmətini göstərə bilərik ki, bu da turistlər üçün əsas elektron informasiya mənbəyi hesab olunur. Həmçinin Google Maps (Şəkil-2) kimi platformalar turistlər üçün istiqamət müəyyən etməkdə əlverişli vasitədir [3].

Şəkil 1. Booking.com elektron rezervasiya xidmətini

Turizm sahəsində ənənəvi və elektron informasiya resurslarının inkişafı dövlət siyasətinin birbaşa inkişafına da təsir göstərmişdir. Yəni rəqəmsallaşma dövründə elektron informasiya resursları strateji alətə çevrilmişdir. Bu baxımdan turizm sektorunda elektron resursların imkanları özünü daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirir [2].

Şəkil 2. Google Maps platforması

Bu sahə üzrə çalışan ixtisaslı mütəxəssislər və müstəqil tədqiqatçılar ənənəvi resursları əldə etmək üçün bilavasitə kitab mərkəzlərinə və ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalarına müraciət edirlər. Müxtəlif internet resursları, sosial şəbəkələr və kitabxanaların elektron saytları vasitəsilə lazım olan məlumatları elektron formada da əldə etmək mümkündür ki, bu da elektron informasiya resurslarından istifadəyə aid məsələlərdəndir.

MÜZAKİRƏ

Günümüzdə böyük verilənlər və analitik platformalar turizm axınlarının izlənilməsi və turizmdə müasir tendensiyaların proqnozlaşdırılması üçün geniş istifadə olunur. Həmçinin rəqəmsal platformalar turizm sektorunda əlavə xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, bir sıra elektron informasiya xidmətləri müxtəlif tövsiyələr də təqdim edir.

Ümumiyyətlə, bu sahədə həm ənənəvi, həm də elektron resursların özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Ənənəvi resurslarda müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur ki, buraya yenilənmələrin zəif olması aid edilə bilər. Elektron informasiya resurslarında isə məlumatlar daha tez yenilənir. Ənənəvi resurslarda baş verən gecikmiş məlumatların əks olunması turistin dinamik informasiya ehtiyaclarını tam ödəyə bilmir. Bu istiqamətdə araşdırma aparan bir sıra əcnəbi müəlliflərdən sitat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Dimitrios Buhalisin fikrincə, elektron sənədlər turizm sahəsində effektlivliyi artırır, turistlərə real vaxt rejimində xidmətlərə çıxış imkanı yaradır. Carlo Costa qeyd edir ki, rəqəmsallaşma turizm sahəsinin əsas sürücüsü hesab edilir.

Ümumilikdə, ölkəmizdə ənənəvi turizm xidmətlərinə tur paketlərinin müəyyən təşkilatlar tərəfindən satılması, otel rezervasiyalarının vasitəçilər tərəfindən edilməsi, bələdçi xidmətləri aid edilir. Bunlara baxmayaraq elektron turiz xidmətinin əsas üstünlükləri ondan ibarətdir ki, turistlər səfəri özləri planlaşdıra bilər, qiymətləri müqayisə etmək daha asan olur və daha sürətli, rahat xidmət həyata keçirilir. **Nəticə.** Həmçinin, Elektron resursların əsas üstünlüyü onların operativliyi, interaktivliyi və geniş əhatə dairəsinə malik olmasıdır. Lakin elektron informasiya resurslarında baş verən mənfi hallardan biri də saxta rəylər və manipulyativ reklamların mövcudluğudur ki, bu da aktual problemlərdən hesab olunur. Əminik ki, qısa da olsa qeyd etdiyimiz təklif və tövsiyələr bu sahə üzrə çalışan ixtisasçı mütəxəssislər, müstəqil tədqiqatlarçılar

üçün əsas informasiya mənbəyi olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.- Bakı şəhəri, 27 dekabr 2021-ci il. https://e-qanun.az/framework/49162
2. Xiang, Z., V. Magnini, and D. Fesenmaier 2015 Information Technology and Consumer Behavior in Travel and Tourism – Insights from Travel Planning Using the Internet. Journal of Retailing and Consumer Services 22:244-249.
3. Sharda, N. Tourism Informatics : Visual Travel Recommender Systems, Social Communities and User Interface / N. Sharda. – Hershey – New York : Information science reference, 2010. – 334 p.
4. Максимова, Л. М. Роль информационного обеспечения в системе развития въездного и внутреннего туризма [Текст] / Л. М. Максимова // Современные проблемы сервиса и туризма. 2012. № 1. С.68-73.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Dayan%C4%B1qlı%C4%B1_turizm

AZƏRBAYCANDA ARXEOLOJİ İRSİN GENDER ASPEKTLƏRİ

Gender Aspects Of Archaeological Heritage In Azerbaijan

ELZA MOLLAYEVA
Elza Mollayeva
elzamollayeva@rambler/ru
Bakı Dövlət Universiteti
Baku State University

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd edilir ki, cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və siyasi proseslərini özündə əks etdirən tarixə bu gün nəzər salsaq görərik ki, tarixdə kişilərin rolları daha qabarıq verilmiş, bununla yanaşı kişilərlə bərabər, bütün sahələrdə fəaliyyət göstərən qadınların roluna isə çox az yer ayrılmışdır. Müəyyən istisnalar halında görkəmli qadınların adları çəkilsə də bu qadınların da tarixdə rolu lazımınca işıqlandırılmır. Qadın azadlığı ənənələri bəşər tarixinin ayrılmaz, ancaq yetərincə məlum olmayan və bu gün də tədqiqinə ehtiyac duyulan hissəsidir. Müasir dövrdə tarixi hadisələrə gender baxımından yanaşılması tarixdə kişilərin daha böyük rola malik olması haqqındakı stereotipləri laxlatdı, tarixi hadisələrin gender süzgəcindən keçirilməsi zərurətini ortaya qoydu. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiyanın qadınların həyat və fəaliyyətilə bağlı verdikləri məlumatlar çox qiymətlidir. Tarixin ən qədim dövrünün əsas mənbəşünaslıq bazası rolunu oynayan ibtidai arxeologiya, arxeoloji tədqiqatlar sayəsində toplanan materiallar qədim Azərbaycan ərazisində yaşamış insanlar arasındakı cinsi münasibətlər, dini təsəvvürlər və onlarda qadınların yeri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Qadının qədim dövrlərdə hec də passiv, ikincidərəcəli fiqur olmamasını sübut edən arxeologiya digər tarixi dövrlərlə müqayisədə ibtidai icma dövrü haqqında maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin az olmasını nəzərə alaraq, qadının şəxsi həyatını tam canlandırmaq üçün yazılı abidələrdən başqa, fetiş, amulet, ev əşyaları, qablar üzərindəki yazılar, divar yazıları, qəbirdaşlarındakı şəkillərə istinad edir. Azərbaycan tarixinin ilk dövrlərində qadınların yeri, rolu, fəaliyyətləri haqqında ən dəyərli məlumatları arxeoloji əhəmiyyətə malik olan zaman dayanacaqları verir. Onlardan da ən qədimi Azıx mağarasına aiddir. İbtidai icma tarixinin mədəni laylarını xronaloji cəhətdən özündə əks etdirən və bu sahədə hələlik dünyada yeganə insan məskəni sayılan Azıx mağarası, Qobustan Azərbaycan ərazisində cinslərin sosial bərabərliyinin qədim dövrə aid mənzərəsini özündə ehtiva edən ən qiymətli insan məskənləri saymaq olar.

Açar sözlər: *gender bərabərliyi, arxeoloji irs, Azıx mağarası, Qobustan, ana xaqanlığı*

ABSTRACT

The article notes that if we look at history today, which reflects the economic, cultural and political processes of society, we will see that the roles of men in history are given more prominence, while very little space is allocated to the role of women who work alongside men in all fields. Although the names of prominent women are mentioned in certain exceptions, the role of these women in history is not adequately highlighted. The traditions of women's liberation are an inseparable, but insufficiently known, part of human history that still needs to be studied today. In modern times, approaching historical events from a gender perspective has shattered stereotypes about men having a greater role in history and revealed the need to filter historical events through gender. The information provided by archaeology and ethnography in Azerbaijan regarding the life and activities of women is very valuable. Primitive archeology, which plays the role of the main source base of the most ancient period of history, and the materials collected through archaeological research allow us to create a certain idea about the sexual relations between people who lived in the territory of ancient Azerbaijan, religious beliefs, and the place of women in them. Archaeology, which proves that women were not passive, secondary figures in ancient times, takes into account the small number of material and spiritual cultural monuments of the primitive community period compared to other historical periods, and in order to fully revive the personal life of women, in addition to written monuments, refers to fetishes, amulets, household items, inscriptions on dishes, wall inscriptions, and images on tombstones. The most valuable information about the place, role, and activities of women in the early periods of Azerbaijani history is provided by archaeologically significant time stops. The oldest of them belongs to the Azikh cave. The Azikh Cave, which chronologically reflects the cultural layers of the history of the primitive community and is currently considered the only human settlement in the world in this area, can be considered the most valuable human settlements in Azerbaijan, containing the ancient picture of social equality of the sexes.

Keywords: *gender equality, archaeological heritage, Azikh Cave, Gobustan, mother khaganate*

Azərbaycanda gender bərabərliyinin qədim dövrlərdəki mənzərəsini gözlərimiz önünə gətirsək görərik ki, bütün tarixi tərəqqi yalnız kişi təcrübəsini yox, eyni zamanda qadınların

fəaliyyətini də özündə əks etdirir. Tarixə gender prizmasından yanaşılmasının, «qadın məsələsinin öyrənilməsinin məqsədi - hər iki cinsi əhatə edən bütöv tarix haqqında təsəvvür formalaşdırmaqdır» (Azərbaycan tarixinin gender aspektləri, 2005,s. 3).

Cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və siyasi proseslərini özündə əks etdirən tarixə bu gün nəzər salsaq görərik ki, tarixdə kişilərin rolları daha qabarıq verilmiş, bununla yanaşı kişilərlə bərabər, bütün sahələrdə fəaliyyət göstərən qadınların roluna isə çox az yer ayrılmışdır. Müəyyən istisnalar halında görkəmli qadınların adları çəkilsə də bu qadınların da tarixdə rolu lazımınca işıqlandırılmır. Rus genderşünası N.Puşkaryova qeyd edir ki, kişi nüfuzu, kişi əməyi bütün cəmiyyətlərdə üstün tutulur. Kişi və qadın fəaliyyət sahələri qeyri-bərabər hesab edilir, üstünlük, idarəetmə üslubu kişiyə xas olur (Пуıııкарева Н.Л. 1999, s.22). Bəşər tarixinin gedişində qadınların fəaliyyətləri daha çox şəxsi, ailədaxili fəaliyyət kimi verilir. Bununla da bu günə qədər qadınların dünya sivilizasiyası tarixinə real olaraq verdikləri töhfələr, onların bəşər tarixinin inkişafında oynadıqları rolları getdikcə yaddan çıxarılır.

Qadın azadlığı ənənələri bəşər tarixinin ayrılmaz, ancaq yetərincə məlum olmayan və bu gün də tədqiqinə ehtiyac duyulan hissəsidir. Müasir dövrdə tarixi hadisələrə gender baxımından yanaşılması tarixdə kişilərin daha böyük rola malik olması haqqındakı stereotipləri laxlatdı, tarixi hadisələrin gender süzgəcindən keçirilməsi zərurətini ortaya qoydu.

Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiyanın qadınların həyat və fəaliyyətilə bağlı verdikləri məlumatlar çox qiymətlidir.

Tarixin ən qədim dövrünün əsas mənbəşünaslıq bazası rolunu oynayan ibtidai arxeologiya, arxeoloji tədqiqatlar sayəsində toplanan materiallar qədim Azərbaycan ərazisində yaşamış insanlar arasındakı cinsi münasibətlər, dini təsəvvürlər və onlarda qadınların yeri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Qadının qədim dövrlərdə hec də passiv, ikincidərəcəli fiqur olmamasını sübut edən arxeologiya digər tarixi dövrlərlə müqayisədə ibtidai icma dövrü haqqında maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin az olmasını nəzərə alaraq, qadının şəxsi həyatını tam canlandırmaq üçün yazılı abidələrdən başqa, fetiş, amulet, ev əşyaları, qablar üzərindəki yazılar, divar yazıları, qəbirdaşlarındakı şəkillərə istinad edir.

Tarixi araşdırmalar sübut edir ki, ibtidai icma dövründə Azərbaycan ərazisində matriarxat müəyyən dərəcədə yayılmış və qadın qəbilə və icma daxilində sitayiş obyekti olmaqla bərabər, həm də nüfuz sahibi olmuşdur. Lakin ovçuluğun yeganə qida mənbəyinə çevrilməsi qadının nüfuzuna müəyyən qədər xələl gətirirdi, cünki qadınlar da kişilərlə bərabər ov etmək qabiliyyətinə sahib ola bilərdilər. Ancaq onlar nəsil artırmaq vəzifəsini bu nüfuzlu fəaliyyət növü ilə məşğul olmaqdan üstün tuturdular. Qədim dövrlərdə insanlar və xüsusilə də uşaqlar arasında ölüm hallarının yüksək olması qadınları uşaqlarla daha çox vaxt keçirtməyə sövq edirdi. Onlar öz həyatlarının əksər hissəsini uşaq doğmağa və övladını yaşatmaq üçün onu bəzən 4 yaşa qədər döşü ilə yedizdirməyə sərf edirdi. Məhz bu səbəb qadının evdən kənarda vaxt keçirtməsinə mane olur və onun ovçuluqdan könüllü əl çəkməsinə şərait yaradırdı. Ondan əvvəl isə qəbilə və tayfa daxilində qadınlar kişilərə nisbətən daha önəmli rola malik idilər.

Azərbaycan tarixinin ilk dövrlərində qadınların yeri, rolu, fəaliyyətləri haqqında ən dəyərli məlumatları arxeoloji əhəmiyyətə malik olan zaman dayanacaqları verir. Onlardan da ən qədimi Azıx mağarasına aiddir. İbtidai icma tarixinin mədəni laylarını xronaloji cəhətdən özündə əks etdirən və bu sahədə hələlik dünyada yeganə insan məskəni sayılan Azıx mağarasında 400 min il əvvəl, Orta Aşel dövrünün əvvəllərində insan- «azıxantroplar» yaşamışdır. İnsan cəmiyyətinin ilk çağı sayılan ibtidai insan sürüsü mərhələsində həm kişi, həm də qadınlar arasında heç bir sahədə ayrı seçkilik yox idi. Azıxantroplar əsasən oturaq həyat tərzi keçirir, mağaralardan ev kimi istifadə edir, yem tapmaq üçün hərdən yerlərini dəyişirdilər. Onların mənəvi həyatında odla bağlı ayinləri xüsusi rola malik idi. Azıx adamları oda yalnız yemək hazırlamaq, vəhşi heyvanları qorxutmaq

vasitəsi kimi baxmırdılar. Onlar üçün od, ocaq əsas ailə allahı idi və insanın ruhlarla ünsiyyətində başlıca rola malik idi. Qadının gündəlik məişət şəraitində ocaqla daha çox məşğul olması və odun qorunmasında onun bilavasitə məsuliyyət daşıması qadını kişiyə nisbətən sitayiş obyektinə çevirirdi. Məhz qadın ocaq qoruyucusu idi və o gün ərzində ocağın yanmasının qayğısına qalmaqla yanaşı, həm də onun üstündə həmtayfaları üçün yemək hazırlayırdı. Çətin məqamlarda qadın ovsunlu sözlərlə oda müraciət edirdi. Od ayininin qadın ayini ilə sıx bağlılığı Azıx mağarasında daha çox hiss edilir. Bunu təsdiq edən faktlardan biri oradan qadın fiqurlarının tapılmasıdır. Mağaraya daxil olan zaman, böyük zalın girişinin lar əvvəlində örtüyə bürünmüş, hündürlüyü 1,8 metrə bərabər olan qadın heykəli görmək olar. Həmin heykəlin yanından tapılmış müxtəlif rəngli muncuqlar qadına sitayiş edilməsinə dəlalət edir və bu qabılə üzvlərinin qadın ilahəyə verilən nəziri idi. Tədqiqatcı L.Mövsümova yazır: «... od məskənin sakinlərinin hamısına, birinci növbədə ənənəvi olaraq yemək hazırlamaqla və odu qorumaqla məşğul olan qadına yaxın idi. Onlar odla «ünsiyyətə girə», ondan diləklər edə, od tanrısından məsləhətlər, gələcəkdən xəbərlər və b. ala bilərdilər» (Mövsümova l.2002, s. 32).

Azıx mağarasından tapılmış əşyalar içərisində müxtəlif ölçüdə qadın fiqurlarının olması qadının uşaqların tərbiyəsində, onların böyüməsində daha cox rola malik olmasını da sübut edir.

Orta paleolot dövründə (100-70 min il əvvəl) ibtidai icma quruluşu-nəsildən ibarət cəmiyyət formalaşdı və insanlar sürü kimi primitiv kollektiv formasından bir qədər mütəşəkkil olan icmaya keçdilər. İnsanlar ov və meyvə yığımı ilə məşğul idilər. Ov silahlarının sadəliyi və məhdudluğu üzündən insanlar müntəzəm surətdə qida tapa bilmirdilər və cəmiyyəti yemlə təmin etməyin əsas mənbəyi yığıcılıq olaraq qalırdı ki, bununla da əsasən qadınlar məşğul olurdular. Orta paleolit dövründən başlayaraq getdikcə qadın cəmiyyətin aparıcı iqtisadı və sosial fərdinə çevrilirdi. Ehtiyac və aclıq qadını vəhşı taxıl əkməyə vadar etdi. Onlar şüurlu şəkildə dənli bitgi yığmaqdan onları təbiət asılılığından qismən azad edən becərməyə keçdilər. İqtisadi fəaliyyətilə bağlı qadının sosial statusu da yüksəlməyə başladı, belə ki, orta paleolit dövründə yaranmış anaxaqanlığı yuxarı paleolit dövründə tam hökmran mövqeyə sahib oldu.

Neolit dövründə Azərbaycanda toxa əkinçiliyi ilə məşğul olan qadın daha bir neçə min il cəmiyyətdə öz üstünlüyünü saxlaya bildi. Mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid, yeni, yem istehsalında əsas rola malik olmağa başlayan əkinçilik və maldarlığın yaranması ataxaqanlığının yaranmasına həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən şərait yaratdı. Tədqiqatcı-alim F.Məmmədovanın təbirincə desək «kişilər proqressiv, daha sərfəli əkinçilik və maldarlıq yarada bildi ki, bu da onun cəmiyyətdə aparıcı iqtisadi və sosial vahidə çevrilməsinə təsir göstərdi. İstehsalın əsas sahələrinə başçılıq edən kişi cəmiyyətin kiçicik bir özəyi olan ailədə də qadın üzərində tam hökmranlığa sahib oldu» (Azərbaycan tarixinin gender aspektləri, 2005,s. 8).

Anaxaqanlığının mövcudluğunu təsdiq edən faktlar, Qobustanda, Qarğalartəpəsində və Azərbaycanın digər yerlərində tapılmış qadın heykəlcikləri gender baxımından ən qiymətli tapıntı sayıla bilər.

Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənubi-şərqində yerləşən və səma altında açıq muzey olan Qobustanda 6 minə yaxın qayaüstü təsvir və daş əsrinin 10 dayanacağı aşkar edilmişdir. Qobustan kompleksində tapılmış qadın rəsmlərinin bir neçəsi daha cox məna və maraq kəsb edir. Bu rəsmlər «Ana zağa» mağarasının qarşısındakı qadın təsviri və «Yeddi gözəl» mağarasında olan qadın şəkilləridir. 29 saylı daşın üzərində, mağaranın girəcəyində, sol tərəfdə 77 şəkil oyulub ki, onlardan 24-ü qadın şəklidir. Məhz buna görə mağaranın adı «Ana zağa» adlanır.

İlk insan məskənlərindən tapılan qadınla bağlı fiqurlar cəmiyyətin ilk dövründə qadına verilən qiyməti özündə ehtiva edir və ailələrin sitayiş etdikləri qadın ilahələrin bütləri olmuşdur. Məhz tapılan tarixi əşyalar içərisində çoxluq təşkil edən bu qadın fiqurları onu deməyə əsas verir ki, qədim dövr cəmiyyətində qadın başlanğıcının rolu çox böyük olub. Bu da həmin dövrdə yaşayan insanların təsəvvüründə və inanclarında öz əksini tapmışdır, yəni, qadın ana obrazı cəmiyyətin

diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanda anaxaqanlığı yalnız qadının təsərrüfatdakı rolu ilə deyil, onun uşaqları tərbiyə etməsi funksiyası ilə də bağlıdır. Uşaqların tərbiyə edilməsində ananın aparıcı rolu tarixən danılmaz bir faktdır. Bir həqiqəti danmaq olmaz ki, qadın başlanğıcı ibtidai cəmiyyətin ideologiyasında üstünlük təşkil etsə də kişi başlanğıcı da müəyyən nüfuza malik idi. Kişi və qadınlar arasında sosial bərabərlik hökm sürüb, onlar arasında rəqabət və qeyri-bərabərlik yox, əməkdaşlıq mövcud olub. Belə ki, «sosiogenez və ictimai münasibətlərin formalaşması prosesi dövründə onlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayıblar» (Gender və sənətşünaslıq, 2005, s.23).

Tədqiqatçıların nəzərini cəlb edən bir fakt da bu dövrdə qadının cəmiyyətdəki nüfuzunu təsdiqləyir. Belə ki, ibtidai insanın gildən düzəltdiyi ilk ilahi təsvir məhsuldarlığı özündə təcəssüm etdirən ilahə heykəli olmuşdur. Bütün qədim cəmiyyətlərdə ilk ilahi varlıqlar kişi yox, qadın şəklində olmuşdur. Bunu Azərbaycanın bəzi bölgələrindən tapılmiş müxtəlif ölçülü qadın fiqurları da sübut edir.

Azərbaycanda eneolit (e.ə VI-IV minilliklər) dövründə sosial-ictimai həyatda müəyyən dəyişikliklər baş versə də, qadına sitayiş müəyyən dərəcədə qalırdı. Belə ki: «qadına nəslin yaradıcısı, tayfa ocağını qoruyub saxlayan ilahi qüvvə, bərəkət, əminamanlıq və firavanlıq mənbəyi kimi baxılması təsadüfi deyildi. Eneolit abidələrində (Qarğalar təpəsi və Çalağantəpə) çoxlu qadın heykəllərinin tapılması da qadına sitayişlə bağlıdır. Qadın bərəkət, rifah rəmzi olmaqla yanaşı, həm də təmizlik, paklıq, müqəddəslik nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirilirdi» (Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). 1994, s.31).

Bəşər tarixində cinslərin bir-biri üzərində hökmranlığı bir-birini əvəz etsə də tarixdə anaxaqanlığının mövcudluğunu heç də tarixcilərin hamısı qəbul etməmişdir. Onlar qadının müəyyən zaman kəsiyində kişilər üzərindəki hakimiyyətini cəngavər amazonkalar haqqındakı mif və rəvayətlərlə bağlayırlar. Tarixin bu mərhələsində qadın-döyüşçülər haqqındakı məlumatlar (tarixi reallıqdan uzaq olsa belə) güclü marağa səbəb olan amillərdən biridir. Yunan tarixçilərinin (Strabon, Herodot) fikrinə görə anaxaqanlığının mövcud olduğu qəbilələrdən biri qədim Azərbaycan ərazisində, Araz çayı üzərində yaşamış massaget tayfaları olmuşdur. İlk Azərbaycan qadın hökmdarı Tomirisin də məhz bu qəbilədən olması bu miflərdə müəyyən qədər həqiqətlərin olması ehtimalını yaradır. Amazonkalar haqqında tarixi məlumatların əsas mənbəyi antik tarixçilərin əsərləri sayılır, belə ki, bu məlumatlar qadın qəhrəmanlığının və döyüşkənliyinin heç də kişilərdən geri qalmadığından xəbər verir. Strabonun verdiyi məlumata görə «...Albaniya üzərindəki dağlarda amazonkalar yaşayır»(Алиев К. 1987, s.103). O, Pompeyin Şərq yürüşlərində iştirak etmiş Feofanın nəqlinə əsaslanaraq qeyd edir ki, «skif tayfalarından olan gellər və leqlər amazonkalarla albanların arasında yaşayırlar və bu ölkədə o tayfalarla amazonkaların arasında Mermadalida çayı axır» (Алиев К. 1987, s.22).

Rəvayətə görə amazonkalar nəsil artımının qeydinə qalmaq məqsədilə ildə bir dəfə qonşuluqda yaşayan kişi qəbilələrinin üzvlərilə ünsiyyətdə olurdular. Anadan olan qızları özləri tərbiyə etdikləri halda, oğlan uşaqlarını atalarına qaytarırdılar. Yəni amazonkalar qədim spartalılar kimi əsil döyüşcü, hərbi işi gözəl bilən qadın tərbiyə edib yetişdirirdilər. Onların güclü hərbi hazırlıqla məşğul olması düşmənlərdən özünümüdafiə üçün lazım idi ki, bu da çox vaxt özünütəcrid şəraitində yaşayan amazonkaların naməlum, hamı üçün müəmma olan ölkələrinə kişilərin düşmək istəyi ilə müşayət olunurdu. Hərbi hazırlığı təlim və tərbiyənin əsas məqsədinə çevirən amazonkalar nəinki özlərini müdafiə edir, həm də gözlənilməz hücuma məruz qalan, onlarla mehriban qonşuluq şəraitində yaşayan qonşularına da kömək edib onların tərəfində mərdliklə döyüşürdülər.

Tarixçilərin fikrincə «amazonka» «döşsüz» sözünün sinonimi sayıla bilər ki, bu qadınlar ox atarkən maneçilik törədən sağ döşü yandırır və ya sıx bağlayıb inkişaf etməyə qoymurdular Müasir etnoqraflar təsdiq edirlər ki, amazonkalar haqqındakı rəvayətlərdə müəyyən qədər tarixi reallıq

vardır. Çünki əldə edilmiş maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri də bunu bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycanın qədim dövründə də cəngavər qadınların-amazonkaların izlərini görmək olar. Buna misal olaraq müəllim Qobustanda arxeoloqların «Yeddi gözəl» adlandırdıqları 7 qayaüstü rəsmi misal çəkə bilər. Rəsmdəki qadınların sağdan sola çiyinlərindən aşırılmış yay (oxatan) onların sağ döşlərini örtmüşdür.

Qədim Roma tarixçilərindən Plutarxın və Appianın sözlərinə görə Roma sərkərdəsi Pompey b.e.ə 66-cı ildə Albaniyaya yürüş edən zaman Alazan çayı üzərindəki döyüşdə amazonkalar Albaniya tərəfində vuruşmuşlar. Appian yazırdı ki, bu qanlı döyüşdə əsir götürülənlər arasında çoxlu sayda qadın olmuşdur və döyüşdən sonra ölüləri qarət edən romalılar «amazonka qalxanı və ayaqqabılarına (koturnlarına) rast gəldiklərini» (Алиев К. 1987, s.62) xəbər verir. Prof. Əli Saləddinin fikirləri də problem baxımından maraqlıdır: «dünyada amazon(ka)lar adı ilə tanınan igid, qəhrəman, döyüşkən qadın obrazlarının ilkin vətəni türk elləridir. Daha dəqiq desək, onların ilk ana beşiyi Qafqaz olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bu gün Qafqazda, daha çox Azərbaycanda həmin qızların şərəfinə ucaldılmış abidələr, qoyulmuş yer-yurd adları da yaşamaqdadır. Belə ki, respublikamızda Siyə-zən (Siyah-zən-qara qadın), Too-vuz (dağ qızı), Gavur-zən (gavur qadın), Qaf-qaz-Qaf-qız (Qaf qızı)... Şimali və Cənubi Azərbaycanda 100-ə yaxın qız qalası...olması danılmaz faktdır»(. Saləddin Ə. 1990, s.22).

Türkdilli xalqların folklorunu gender aspektindən araşdıran zaman məlum olur ki, orada amazonkalar ilə bağlı bir sıra məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, qaraqalpaq folklorunda geniş yayılmış və amazonkaların həyatını özündə əks etdirən «Qırx qız» adlı xalq poemasındakı qadın obrazı Nizaminin Nüşabəsinə daha çox bənzəyir. Bu poemanın qəhrəmanları Aral dənizinin sahilində yaşayırlar. Əsərin baş qəhrəmanı olan Gülayim qırx qızla kişilərdən ayrı yaşayıb, başına yığdığı qız və qadınlara «igidlik dərsləri» keçib onları döyüşə hazırlayır. O özünə «Gülayim qalası» tikdirir və ona öz adını verir, ərə gedəndə gəlin kimi öz qalasından başqa yerə köcmür, sevgilisi onun yanına köçür. Bu gün də qaraqalpaq diyarında amazonkaların mövcudluğunu sübut edən tarixi abidələr qalmaqdadır və onlardan birinin «...adı «Qırx qız qalası»dır.Bu motiv bir sıra cizgiləri ilə Bərdə, onun Nüşabəsi haqqında olan süjet xəttinin inkişafı ilə yaxından səsləşir. Kim bilir, Nizami bəlkə də bu əsərdən təsirlənmişdir. Hər halda əski miflər, rəvayətlər və əfsanələr diqqətlə öyrənilməlidir» (Saləddin Ə. 1990, s. 24). «Qırx qız» xalq poemasının izlərini digər türkdilli xalq olan qırğızların «Canıl Mırza» eposunda da görmək mümkündür, belə ki, bu eposda qaraqalpaqlarda olduğu kimi qırğız qızlarının da qəhrəmanlığı tərənnüm olunur. Tarixdə döyüşkən qadınlar olan amazonkalar haqqında geniş məlumat almaq üçün türkdilli xalqlara mənsub olan folklor nümunələri dərindən tədqiq edilməlidir. Cünki bu xalqların mifləri, əsatirləri, əfsanə və rəvayətləri gender baxımından əhəmiyyətli mənbə rolunu oynaya bilər.

Problem baxımından belə məlumatlar gender bərabərliyinin qədim tarixi köklərə malik olması haqqında təsəvvür yaradır.

Müəyyən zaman çərcivəsində cəmiyyətdə liderlik edib anaxaqanlığının əsasını qoymuş qadınlar onları özlərinə tabe etməyə çalışan kişilərə qarşı mübarizə aparmışlar və bu mübarizəni tarixdə iz qoymuş böyük müharibələrlə müqayisə etmək düzgün olmasa da əslində qadınların tarix boyu kişilərə qarşı apardıqları mübarizə uzunsürən və amansız olmuşdur. Bəlkə də bu mübarizənin ən amansız dövrü amazonkaların adı ilə bağlıdır.

Tarixi araşdırmalara istinad etsək görərik ki, bəzi tarixcilərə görə, məsələn Rian Aslerə (Riane E. 1987) görə lap qədim dövrlərdə bəşəriyyət cinslər arasındakı münasibətdə heç bir ayrı-seçkilik qoymadan tam bərabərlik və sülh şəraitində yaşamışdır. Bu dövrdə qadının hüquqlarının pozulması və ya onun ikinci dərəcəli varlıq kimi qəbul edilməsi heç kimin ağlına belə gəlmirdi və cinslər arasındakı münasibətlərdə əməkdaşlıq əsas norma sayılırdı. Bu da yəqin ki, o dövrün ağır sosial-iqtisadi həyatının yaşam uğrunda mübarizə aparan insanlar qarşısında qoyduğu tələb idi.

Cinslər arasındakı münasibətlər kimin kim üzərində hakimiyyətinə yox, əmək bölgüsünə

əsaslanırdı və burada heç kim bir-birinə təzyiq göstərmirdi. İnkar etmək olmaz ki, qadın ayini var idi və insanlar bəşər tarixinin lap başlanğıcında qadına sitayiş edirdilər. Lakin sitayiş edilən bu varlıq ana idi və onun övladları, həm qadınlar, həm də kişilər ana qarşısında bərabər idilər. Bu anaxaqanlığı dövrü idi, yəni nəsil ana xətti ilə ötürülürdü, qadınlar tayfanın həyatının bütün sferalarında aparıcı rola malik idilər. Lakin bu dövrdə kişilərin vəziyyəti sonrakı ataxaqanlığı dövründə qadınların malik olduqları tabeçi vəziyyətinə tamamilə bənzəmirdi. Hətta lap qədim dövrlərə aid olan mifoloji anlamda qadın və kişi bölümü yox idi, hər iki başlanğıc yanaşı yaşayırdı.

Nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan ərazisində cinslər arasında sosial bərabərliyi-gender münasibətlərinin mənzərəsini aydın təsəvvür etməyə imkan verən arxeoloji irsimiz bu istiqamətdə yeni tədqiqatların zəruriliyini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). I cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 680s.
2. Azərbaycan tarixinin gender aspektləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Qərb Universiteti, 2005, 202s.
3. Gender və sənətşünaslıq. Dərs vəsaiti.Bakı: Qərb Universiteti, 2005,263s.
4. Mövsümova l. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı: ULU nəşriyyatı, 2002, 300s.
5. Saləddin Ə. Nizami Gəncəvi və türk toplumunun mifologiyası// Ulduz, 1990, №11, s.22-24.
6. Алиев К. Античные историки по истории Азербайджана, Издание второе, стереотипное. Баку: Елм, 1987, 132 с.
7. Пушкарева Н. Л. Гендерный анализ и его применение к изучению истории культуры. //Отечественная истории. 1999, № 1, стр. 19-29.
8. Riane E. The Chalice and the Blade. New York: Harper &Row, 1987. 367p.

EKOLOJİ TURİZMDƏ DAVAMLILIĞIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sustainability Assessment in Ecotourism

NAZİM NİFTƏLİYEV
Nazim Niftaliyev
nazim.niftaliyev@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu tədqiqat, son zamanlar böyük inkişaf göstərən ekoloji turizmin dayanıqlılıq baxımından əhəmiyyətini vurğulamaq üçün aparılmışdır. Turizm sektoru iqtisadi və sosial gəlirləri ilə böyük bir potensiala çevrilmişdir və ölkələr arasında bu potensialdan ən böyük payı əldə etmək üçün geniş bir rəqabət başlamışdır. Bu rəqabətdə ən vacib vasitə dənizdən istifadə edərək sahil turizmini inkişaf etdirmək olmuşdur. Bu prosesdə turizmə böyük investisiyalar qoyan Azərbaycan dəniz-qum-günəş üçlüyü ilə sürətli və planlaşdırılmamış turizm inkişafına nail olmuş və sahillərin daşıma qabiliyyətinə çatmışdır. Nəticədə alternativ turizm sahələrinə müraciət zərurətə çevrilmiş və ekoloji turizm tələbə çevrilmişdir. Lakin, tətbiqlərə başlandıqda qarşılaşılan ən vacib problem onun dayanıqlılığı olmuşdur. Bu məqsədlə, tədqiqatda ekoloji turizm və dayanıqlılıq anlayışları müəyyən edilmiş, ekoturizm və dayanıqlı turizmin ümumi xüsusiyyətləri və əlaqəli ətraf mühitə təsirləri bildirilmişdir. Davamlı keyfiyyətə malik olmayan heç bir turizm fəaliyyətinin uzunmüddətli ola bilməyəcəyini vurğulayan bu tədqiqatın bu məsələ ilə bağlı məlumatlılığı artıracağı düşünülür.

Açar sözlər: *Turizm, ekoloji turizm, davamlılıq, davamlı turizm, alternativ turizm*

ABSTRACT

The purpose of this study is to emphasize the importance of the varieties of ecological tourism that has progressed substantially in terms of sustainability. With its economic and social benefits tourism sector has become a great potential today and a fierce competition between countries has begun to receive the largest share of this potential. Taking advantage of the sea has been the most significant tool in this competition to develop coastal tourism. In this process, Azerbaijan, which has made great investment in tourism, has gone through a rapid and unplanned growth of tourism due to the sea-sandsun trilogy. Accordingly, accommodational capacity of coastal living got full. As a consequence, resorting to alternative tourism fields has been an obligation, and ecological tourism has become a necessity. However, the sustainability of ecological tourism has been the most crucial problem that has been encountered since the applications started. For this purpose in this study, the concepts of ecological tourism and sustainability will be defined; the general characteristics of ecotourism and sustainable tourism, and potential environmental impacts associated with development will be indicated. In conclusion, this study is considered to increase the awareness on this issue, which stresses the idea that any touristic activity which has no sign of sustainability will by no means last long.

Keywords: *Tourism, ecological tourism, sustainability, sustainable tourism, alternative tourism*

GİRİŞ

Dünyada baş verən sürətli iqtisadi, siyasi və texnoloji inkişaf və dəyişikliklərə paralel olaraq, turizmin ölçüləri getdikcə artır və milli iqtisadiyyatlarda mühüm yer tutur. Turizm sektorunda edilən hər bir xərc iqtisadiyyatı stimullaşdırır və canlandırır. İnkişaf edən qlobal rəqabət nəzərə alınmaqla, bu cür fəaliyyətlər milli və beynəlxalq qaydalarla dəstəklənir. Lakin son illərdə sahil turizminin təsiri səbəbindən sahil bölgələrinin daşıma qabiliyyəti tamamilə doldurulmuş və sahilboyu böyük deqradasiya baş vermişdir. İstirahət, əyləncə və görməli yerlərlə bağlı turist istehlakı modellərində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Lüks turizm fəaliyyətlərində iştirak tədricən azalır və bir növ doyma nöqtəsinə çatmış adi turizm mərkəzlərindən bir qədər də olsa uzaqlaşmaq meyli var. Buna görə də, həm turist profilində, həm də istehlak modellərindəki dəyişikliklər təbii və mədəni mühitin qorunması və istifadəsi balansında istifadəsini nəzərdə tutan ekoturizm və davamlı turizm kimi yeni anlayışların formalaşmasına gətirib çıxarır.

Ekoturizm anlayışı populyarlaşmış və tez-tez istifadə olunmuşdur, turizm-ətraf mühit münasibətlərinin və davamlılıq müzakirələrinin artan əhəmiyyəti ilə ortaya çıxmışdır. 1990-cı illərdə kütləvi turizmə reaksiya və alternativ olaraq inkişaf edən ekoturizm kənd və mədəni turizm elementlərini özündə birləşdirir və həssas təbii və mədəni ərazilərdə inkişaf etdirilə bilən ən uyğun turizm növü kimi təsvir olunur. Nəzarətsiz kütləvi turizmin yaratdığı ətraf mühitə və cəmiyyətə zərər qarşısında ekoturizm davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm vasitə kimi qəbul edilir. Ekoturizm davamlı turizmlə sinonim kimi istifadə olunsa da, eyni zamanda davamlı turizmin formalarından biridir və onun bir alt hissəsini təşkil edir. Ekoturizm ətraf mühiti qoruyan, yerli əhalinin rifahını nəzərə alan və təbii ərazilərə həssas olan bir səyahət növüdür. Davamlı turizm siyasəti sayəsində ekoturizmin mövcud olmaq və inkişaf etmək şansı var. İndi ekologiya və iqtisadiyyat bütövlükdə nəzərdən keçirilir. Həyata keçirilən fəaliyyətlər həm iqtisadi, həm də ekoloji səmərəlilik daşımalıdır. Başqa sözlə, iqtisadi və ekoloji davamlılıq bir-birini istisna etmədən mövcud olmalıdır.

Bu tədqiqat, ekoloji turizm haqqında məlumat verdikdən sonra, ekoloji turizm dəyərlərinə praktikada nə dərəcədə riayət olunduğunu müəyyən etməyə çalışır. Burada ekoturizm növlərinin kütləvi turizm qədər olmasa da, uzunmüddətli perspektivdə mənfi ekoloji təzyiqlərə səbəb ola biləcəyi vurğulanır. Tədqiqat üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə ekoturizm anlayışı təqdim olunur. İkinci bölmədə davamlı artım və turizm müzakirə olunur. Üçüncü bölmədə ekoturizmin davamlılığı, nəticə və qiymətləndirmə yer alır. Bu tədqiqatdan irəli gələn qiymətləndirmələrin ekoloji turizmin davamlı inkişafı üçün faydalı fikirlər təqdim edəcəyinə inanılır.

1. EKOLOJİ TURİZM

Ekoturizm ekoloji turizmin qısaltmasıdır. Ekoturizm təbiətə zərər verməyən və onu qoruyan bir turizm anlayışına aiddir. Beynəlxalq Təbiəti Qoruma Birliyinin (IUCN) tərifinə görə, ekoturizm istirahəti, təbiətin və mədəni sərvətlərin anlaşılmasını və qorunmasını dəstəkləyən, ziyarətçi təsiri az olan, yerli əhaliyə sosial-iqtisadi fayda verən və təbii ərazilərə qarşı ekoloji məsuliyyət daşıyan səyahət və ziyarətdir (Kurdoğlu, 2001:4). Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyəti (TIES) ekoturizmi ətraf mühiti qoruyan və yerli əhalinin rifahını nəzərə alan və təbii ərazilərə həssas olan səyahət kimi təyin edir. Hər iki tərifə baxdıqda, ekoturizm təbii və mədəni dəyərlərin turizmə açılmasını, eyni zamanda onları məsuliyyət hissi ilə qorumağı təsvir edir. Ekoturizm anlayışı təbiətlə güclü bir əlaqə və sosial məsuliyyət hissi daşıyır. Ekoturizm, ətraf mühitə mənfi təsirə qarşı məsuliyyət hissi ilə hərəkət etmək prinsipinə əsaslanan turizm fəaliyyətini təbii mühitlə birləşdirən bir turizm fəaliyyətidir.

Ekoturizm anlayışı son illərdə tez-tez xatırlansa da, onun qəbul edilməsi olduqca yaxınlarda baş verib. O, 1980-ci illərdə ortaya çıxıb, məqsədi təbiəti, mədəniyyəti və ətraf mühiti qorumaq və onları gələcək nəsillərə deqradasiyaya uğratmadan ötürməkdir. İlk dəfə olaraq, 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Ətraf Mühit Sammitində davamlı dünya və ətraf mühit meyarları müəyyən edilib. Bu meyarlar turizmə uyğunlaşdırılıb, ətraf mühitə zərər vermədən istifadə üsullarının inkişafını ümumiləşdirib və bütün yerli xalqların mədəniyyətlərini məhv etmədən turizm fəaliyyətlərindən faydalanmasını təmin edib (www.ekoturizmdernegi.org, 2009). Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Komissiyası 2002-ci ili "Beynəlxalq Ekoturizm İli" elan edib və bu məsələ ilə Dünya Turizm Təşkilatına tapşırıq verib. Elə həmin ilin may ayında Kanadanın Kvebek şəhərində keçirilən Dünya Ekoturizm Sammitində bütün ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş ortaq bir tərif müəyyən edilib. Buna uyğun olaraq, ekoturizm "Yer kürəsinin təbii sərvətlərinin dayanıqlığını təmin edən, yerli xalqların iqtisadi inkişafını dəstəkləyən və onların sosial və mədəni bütövlüyünü qoruyan və qoruyan bir yanaşma" kimi qəbul edilmişdir (www.ekoturizmdernegi.org, 2009).

Ekoturizm təbiətə əsaslanan turizm növü kimi universal olaraq qəbul edilir. Bununla belə, yerli mədəniyyət, davamlılıq, təhsil və yerli iqtisadi fayda kimi elementlərə fərqli vurğu edilə bilər.

Beynəlxalq təşkilatlar ekoturizm termini ilə turistlərin əsas məqsədinin təbiəti qorumaq, təbii mühitə və mədəni irsə təsirini minimuma endirmək və bu dəyərlərin qorunmasına töhfə vermək olduğu bütün turizm növlərini əhatə edir (Bakırcı, 2002:247). Ekoturizmi qəbul edən ölkələrin riayət etməli olduğu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir: ekoturizm siyasəti və planlaşdırmasının hazırlanması; ekoturizm üçün qaydalar və məhsullar hazırlamaq; marketinq və təşviq; ekoturizmin maddi və qeyri-maddi faydalarını və çatışmazlıqlarını izləmək və müəyyən etmək (www.ekoturizmdernegi.org, 2009). Turizmin təbii və ənənəvi mühitə vurduğu ziyanı minimuma endirmək, turistlərə və yerli əhaliyə təbiətin və ənənəvi sosial-mədəni mühitin qorunması barədə maarifləndirmə aparmaq və turizmi yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəyən və yerli administrasiya və ictimaiyyətlə əməkdaşlıqda inkişaf edən məsuliyyətli bir sahə kimi təşviq etməkdir. Bu baxımdan, təbii və sosial-mədəni qorunma ərazilərinin idarə olunması üçün vəsait ayırmaq, turizmin mənfi təsirini minimuma endirmək üçün təbii və sosial-mədəni mühit üçün uzunmüddətli monitorinq və qiymətləndirmə proqramlarını dəstəkləmək, ətraf mühitlə uyğun, təbii və ənənəvi sosial-mədəni həyatla inteqrasiya olunmuş və yerli bitki örtüyünü və vəhşi təbiəti qoruyan turizm infrastrukturuna investisiyalar qoymaq lazımdır. Kütləvi turizmdən fərqli olaraq, ekoturizm il boyu turizmi yaymaqla təbii mühitə təzyiqi azaltmağa və zərərin düzəldilməsi əvəzinə qarşısının alınmasını planlaşdırmağa çalışır və beləliklə, uzunmüddətli iqtisadi faydanı nəzərə alır (Öztunalı-Kayır, 1998: 304).

Yaşıl turizm, alternativ turizm, təbiət turizmi, vəhşi təbiət turizmi, macəra turizmi və mədəni turizm terminləri də ekoturizm anlayışı ilə birlikdə istifadə olunur. Buna görə də, insan fəaliyyəti nəticəsində hələ əhəmiyyətli dərəcədə pozulmamış təbii yaşayış mühitlərinə yönəlmiş bütün turizm növləri ekoturizmin əhatə dairəsinə daxildir. Ekoturizm ümumiyyətlə kiçik qruplar şəklində həyata keçirilir. Yerləşmə və yemək-içmək xidmətləri əsasən kiçik və orta ölçülü yerli firmalar tərəfindən təmin edilir (www.ekoturizmdernegi.org, 2009). Ailələr tərəfindən idarə olunan kiçik müəssisələrdə ənənəvi memarlıq və yerli resurslardan istifadə etməyi hədəfləyir. Düzgün tətbiq olunarsa, ekoturizm həssas ekosistemlərin qorunmasını təmin edən və bu yerlərdə və ətrafında yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün resurslar yaradan bir vasitədir. Ekoturizm potensialına malik dağlıq və meşəlik bölgələrdəki kəndlərdə yaşayan insanların yoxsulluğunu nəzərə alsaq, ekoturizmin əslində sosial təbəqələr arasındakı bərabərsizliyi azalda biləcək bir amil olduğunu başa düşmək olar (Altıparmak, 2002: 276). Digər turizm növləri kimi, ekoturizm fəaliyyətlərinin də həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var. Ekoturizm təbii gözəlliklərə malik ərazilərə iqtisadi cəhətdən töhfə verir və təbiətin qorunması barədə məlumatlılığın artırılmasına kömək edir. Turizm bazarında təbiətə əsaslanan turizm kimi təyin olunan ekoturizm davamlı inkişaf üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Ekoturizmin müsbət sosial və ekoloji təsirləri olsa da, kütləvi turizmdə olduğu kimi, bölgələrin daşıma qabiliyyətinin aşılmasına da səbəb ola bilər. Ekoturizm fəaliyyətləri yaxşı planlaşdırılmazsa, kütləvi turizm qədər ətraf mühitə zərər verə bilər. Bunun səbəbi, ekoturizmin hədəfləri həssas ekosistemlər olmasıdır və bu ərazilərdə hər hansı bir turizm fəaliyyəti təbii sərvətlərin məhv olmasına səbəb ola bilər. Bu, hətta ətraf mühitin çirklənməsi və səs-küy çirklənməsindən tutmuş nəqliyyat tıxaclarına, qiymətlərin artmasına və təhlükəsizlik problemlərinə qədər turizmin tanış mənfi nəticələrinə səbəb ola bilər. Bu mənfi təsirləri azaltmaq üçün ildə icazə verilən ziyarətçi sayının məhdudlaşdırılması kimi siyasətlər həyata keçirilə bilər. Turizmin təbii mühitə müxtəlif təsirləri olduğu məlum bir həqiqətdir. Planlaşdırılmamış tikinti və əhali artımı səbəbindən təbii gözəlliklər məhv edilə bilər. Turizm ekoloji mühitdə bitki və heyvanların həyatını təhlükə altına qoya bilər. Bu mənfi təsirlər planlı və şüurlu ekoturizm fəaliyyətləri ilə aradan qaldırıla və ya minimuma endirilə bilər (Arslan, 2005). Bunun üçün davamlı artımla turizm arasında əlaqə qurmaq lazımdır.

2. DAVAMLI İNKİŞAF VƏ TURİZM

Davamlılıq anlayışı son illərdə ən çox müzakirə olunan və önəmli anlayışlardan birinə çevrilib. Davamlılıq bir hadisənin və ya fenomenin kortəbii davamını ifadə etsə də, onu qorumaq aktı bu davamlılığın başqası tərəfindən təmin edildiyi deməkdir. Əgər bir şey davamlıdırsa, bu, onun strukturunda davamlılığın olması deməkdir. Davamlılıq müəyyən bir ekosistemin və ya davamlılığı olan hər hansı bir sistemin fasiləsiz, yükləmədən saxlanılması qabiliyyəti kimi tanınır. Davamlı bir struktur üçün resurslar davamlı olaraq qiymətləndirilməli, bu qiymətləndirmə çərçivəsində qorunma təmin edilməli və qorunma maarifləndirilməsinə üstünlük verilməlidir.

Davamlılıq termininin mənşəyi ümumiyyətlə Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Ümumdünya Komissiyasının 1987-ci il iclasında hazırlanmış "Ortaq Gələcəyimiz" adlı hesabatla əlaqələndirilir. Brundtland Hesabatı kimi də tanınan bu hesabatda davamlı inkişaf "gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə altına qoymadan indiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən inkişaf" kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, davamlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə altına qoymadan indiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır. Bu hesabatda ilk dəfə olaraq iqtisadi artım və ətraf mühitin qorunması kimi görünən ayrı-ayrı anlayışlar birlikdə istifadə edilmişdir. Artım təkcə maksimum iqtisadi artıma nail olmaq, yəni iqtisadi səmərəliliyi qorumaqla deyil, həm də bugünkü cəmiyyəti təşkil edən indiki nəsil ilə gələcək nəsillər arasında ədaləti (nəsillərarası bərabərlik) əhatə edən iqtisadi artımla bağlıdır. Sabahın bu gün istehlak edilməsi və bəzi imtiyazlı qrupların mövcud resurslardan daha subyektiv şəkildə istifadə etməyə meylli olması alimləri bu məsələ barədə düşünməyə vadar etmişdir.

Davamlı inkişaf və artım bugünkü dünyanın vacib ortaq problemlərinə çevrilib. Davamlı artım konsepsiyasının təfərrüatları araşdırılarkən, diqqət insan sağlamlığını və xoşbəxtliyini təmin edən təbii sərvətlərdən istifadədə bərabərliyə necə nail olmaq və resurslardan istifadədən sonra yaranacaq sosial, iqtisadi və ekoloji mənfəət və zərərlərin bölüşdürülməsi kimi ətraf mühit məsələlərinə yönəlib. Bərabərlik həm indi (nəsillərarası bərabərlik), həm də gələcəkdə (nəsillərarası bərabərlik) insanların bütün əsas ehtiyaclarını ödəmək və istəklərini təmin etmək cəhdini ifadə edir. Bu, insanların rifahında məkan və zaman dəyişikliklərinə səbəb olan inkişafdan qaçmaq deməkdir. Sənaye müəssisələri əvvəlcə "əvvəlcə mənfəət"; sonra "əvvəlcə insanlar" deyirdilər və indi onlar biznes siyasətlərində əsas paradiqma kimi "əvvəlcə təbiət"dən istifadə edirlər. Bu ideyanın ümumi nəticəsi odur ki, sürətlə böyüyən bu sənayenin ekoloji nəticələri artıq gözardı edilə bilməz. Bu vəziyyət davamlılığın idarəetmə perspektivi ilə əlaqədardır və turizm sektorunda da öz əksini tapıb. "Davamlı turizm" ətraf mühitlə inteqrasiya olunmuş turizmin inkişafı müzakirəsində əsas terminə çevrilib.

Davamlı turizm, yerli əhalinin və turistlərin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, gələcək imkanları da qorumağın anlaşılmasıdır (Avcıkurt, 1997:136). Turizmin davamlılığını ifadə edir. Davamlı turizm anlayışı, daha geniş "davamlı artım" anlayışından irəli gələn spesifik bir termindir və bu artımı turizmin spesifik kontekstinə tətbiq etmək deməkdir. Ətraf mühitin keyfiyyətini qorumağı, turizm bölgələrində həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağı, keyfiyyətli ziyarətçi təcrübəsi təmin etməyi, inkişafda bərabərliyi təşviq etməyi və turizmin iqtisadiyyata və ətraf mühitə verdiyi töhfələri təmin etməyi və təkmilləşdirməyi hədəfləyir.

Turizmin davamlılığı, turizmə səbəb olan yerli, regional və milli dəyərlərin bilinməsi, qorunması, inkişaf etdirilməsi və davamlı cəlbediciliyinin təmin edilməsi deməkdir. Davamlı turizmə nail olmaq üçün turizm-ətraf mühit-insan qarşılıqlı təsirinin baş verdiyi təbii və mədəni dəyərləri ehtiva edən bütün resursları qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək vacibdir. Bu transferin uğuru istehlakçıların dəyişən istehlak modellərindən və ekoturizm meyarlarından asılıdır. Davamlı turizmlə yanaşı, ekoturizm və məsuliyyətli turizm anlayışlarından da istifadə olunur. Davamlı turizm anlayışı turizm və ətraf mühit arasındakı əlaqəyə işarə edir. Mövcudluğunu tamamilə ətraf

mühitə və insanlara əsaslanan turizm sənayesi üçün turizmdə davamlılıq yalnız uzunmüddətli strategiya ilə məna qazana bilər. Əks təqdirdə, gələcək nəsillərin hətta indiki nəslin artıq istifadə edə bilmədiyi turizm resurslarından faydalanması mümkün olmayacaq. 1992-ci ildə Turizm Assosiasiyası və Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondu davamlı turizmi həm indiki, həm də gələcək üçün əhəmiyyətli olan turizm və əlaqəli infrastruktur kimi təyin etdilər. Davamlı turizm, gələcək məhsuldarlıq və təbii, sosial və mədəni sərvətlərin canlandırılması üçün təbii imkanlar daxilində fəaliyyət göstərən, keçmiş və indiki adət-ənənələrin və həyat tərzlərinin töhfələrini qəbul edən və onların turizmin iqtisadi mənfəətində ədalətli paya malik olduğunu qəbul edən investorlar və yerli icmalar tərəfindən idarə olunan bir fenomen kimi müəyyən edilir.

Davamlı turizm anlayışı illər ərzində inkişaf etmiş və turizmə tətbiq olunaraq, qorunan ərazilərdə turizm, otel idarəçiliyi, balina müşahidəsi, mərcan rifləri ilə dalğıclıq və aviaşirkət turizmi kimi sahələri əhatə edən turizm planlaşdırma, inkişaf və fəaliyyətdə ümumi bir anlayışa çevrilmişdir. Ətraf mühiti iqtisadi sistemin vacib bir hissəsi kimi görən və ətraf mühitin planlaşdırılması və idarəetmə üsullarından istifadənin ətraf mühitin qorunmasına kömək edə biləcəyini irəli sürən iqtisadi metod və yanaşmalardakı irəliləyişlərə baxmayaraq, turizmin inkişafının mənfi ətraf mühitə təsirləri ilə bağlı narahatlıqlar inkişaf üçün yeni bir konseptual çərçivəni zəruri etmişdir. Bu konseptual yanaşma Brundtland Hesabatının "davamlı inkişaf" kimi dərc edilməsindən sonra əhəmiyyət qazanmışdır. Bu gün turizm də daxil olmaqla, bütün inkişaf formaları yeni bir paradiqmanın bir hissəsinə çevrilir. Davamlılıq anlayışı turizm sektorunda müxtəlif yollarla tətbiq edilmişdir: qlobal, milli və yerli səviyyələrdə və dövlət və özəl sektorlarda bəzi şirkətlər ətraf mühiti öz tənzimləmələrində daha mərkəzi nöqtəyə qoyurlar.

Davamlı turizmi təsvir edərkən, mülayim, post-sənaye, alternativ, məsuliyyətli, uyğun, yaşıl, kənd, az təsirli və ətraf mühitə və təbiətə əsaslanan kimi sinonim və oxşar ifadələrdən istifadə olunur. Bəziləri davamlı turizmi inkişaf prosesi hesab etsə də, digərləri onu bütövlükdə turizm üçün rəhbər prinsip hesab edirlər. Nəzəri olaraq, turizm ətraf mühitin inkişaf potensialına, sosial məsuliyyətə və turizmin yerli əhalinin istəklərinə uyğunluğuna hörmət etməklə davamlılıq prinsipləri ilə inteqrasiya olunur. Turizm bir çox iqtisadi, sosial və siyasi qüvvələrin siyasət idarəçiliyinə təsir etdiyi, ənənəvi institusional sərhədləri aşdığı və maraqlı tərəflər sinfini birləşdirdiyi rəqabətli bir mühitdə fəaliyyət göstərir. Eynilə, ətraf mühitə təsir göstərir. Davamlılıq turizm sənayesində uzunmüddətli rəqabət mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ətraf mühitlə, eləcə də sosial və iqtisadi inkişafla bağlı müxtəlif məsələləri inteqrasiya etməyə çalışır. Turizm bu gün ən böyük və ən sürətlə böyüyən sənaye sahələrindən biridir. Bu sürətli artım turizm məhsullarının və yerlərinin şaxələndirilməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, kiçikmiqyaslı, köməkçi turizm və kənd "təcrübəsi" turizmi kimi yeni, alternativ turizm növlərinə ehtiyac var.

3. EKOTURİZMİN DAVAMLILIĞI

Təbii sərvətlər insan müdaxiləsi olmadan təbii şəkildə yaranan sərvətlərdir. İqlim və geoloji şəraitə görə dəyişən dağlar, düzənliklər, vadilər, meşələr, göllər, çaylar, dənizlər, təbii abidələr və mənzərələr təbii sərvətlərin əhatə dairəsinə daxildir. Bir ölkənin sahib olduğu təbii sərvətlərin sayı və müxtəlifliyi həmin ölkəyə gələn turistlər üçün ən böyük cəlbedici amildir. Buna görə də, təbiət və təbii mühit insanların səyahətlərini istiqamətləndirən daim cəlbedici bir qüvvədir və eyni zamanda turizm sənayesində əvəzolunmaz xammaldır. Lakin təbii sərvətlər heç bir şəkildə istifadə edilmədikdə heç bir iqtisadi fayda vermir (Usta, 2001: 51-52). Bu sərvətlər turizmin xidmətinə verilərək istifadə edildikdə, onlar faydalı və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli sərvətlərə çevrilir. Təbii sərvətlər ekoturizm sayəsində turizm məqsədləri üçün istifadə olunur və qiymətləndirilir. Ekoturizm geniş ərazilərdə ekoloji strukturla birlikdə nəzərdən keçirilməli olan bir turizm növü olduğundan, tarazlığını pozacaq müdaxilələrdən bütün turizm növlərində çəkinmək lazımdır.

Ekoturizm, insanların təbii mühiti və yerli əhalinin həyatını birbaşa təcrübə edərək öyrənmələrini təmin etmək məqsədi daşıyır və ekoturizm turları vasitəsilə əldə edilə bilər. Bu turlar fərdlərin və ya kiçik qrupların təbii ərazilərə səyahət etməsinə imkan verir (Çağatay və b., 2002: 205). Ekoturizm böyük investisiyalar, beşulduzlu otellər və ya lüks obyektlər tələb etmir. Bu tendensiya təbii ərazilərə səfərlərin təşviqi və ekoloji problemlər barədə fərdi məlumatlılığın artırılması nəticəsində yaranıb və ekoturizm fəaliyyətlərini turizmin mərkəzinə qoyur. Lakin turizm üçün açılan ərazilərin artan hissəsinin təhlükəli olduğunu görənlər bu yerlərin də zərər görəcəyindən narahatdırlar. Ekoturizmdə təbii və mədəni dəyərlərimizin qorunması və inkişafı, yerli əhalinin iştirakının və inkişafının təmin edilməsi əsas prinsiplərdir. Beləliklə, nəzarətli turlar sayəsində həm ətraf mühitin deqradasiyasının qarşısını almaq, həm də yerli əhali üçün iqtisadi qazanc təmin etmək məqsədinə nail olmaq mümkündür. Təbii mühitin davamlılığı prinsipi o deməkdir ki, təbiət turlarında təbii mühitə zərər dəyməməli və qorunmalıdır. Bu cür turlar müəyyən bir plan və proqram çərçivəsində həyata keçirilməli, seçilmiş marşrut və riayət ediləcək qaydalar əvvəlcədən müəyyən edilməli və təlim keçmiş mütəxəssis bələdçilərdən istifadə edilməlidir. Bu bölgələrdə milli və ya regional ekoturizm məlumatlılığının olmaması səbəbindən xoşagəlməz tikililər və vəhşi təbiətdən nizamsız istifadə baş verə bilər. Bunun qarşısı alınmalıdır. Bitki və heyvan növlərinin inventarlaşdırılması olmadan və bölgənin daşıma qabiliyyətini bilmədən turların təşkili yalnız bu qaydalar müəyyən edilib ciddi şəkildə tətbiq edildikdə mümkün olacaqdır. Tur agentlikləri və tur iştirakçıları milli parklar, təbiət qoruqları və s. kimi elan edilmiş ərazilərdə müvafiq qurumlar tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməli, düşərgə salmağın qadağan edildiyi və ya məhdudlaşdırıldığı ərazilərdə qadağalara riayət etməli, ziyarət edilən və düşərgə saldığı yerlərdə müəyyən edilmiş tur marşrutlarına riayət etməli, təcrübəli təbiət bələdçilərinin xəbərdarlıqlarına əməl etməli, flora və faunaya dəyən ziyanı minimuma endirən şəkildə hərəkət etməli və tur fəaliyyəti zamanı təbiətdə tullantılar və silinməz izlər qoymamalıdır. Xüsusilə nəsli kəsilməkdə olan heyvanların tapıldığı ərazilərdə səs-küy və digər çirklənmə yaratmaqdan çəkinməlidirlər. Flora və faunanın qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verilən yerlərdə, qoruma prinsiplərinə riayət edərkən tur marşrutlarını tez-tez dəyişdirməlidirlər. Səlahiyyətli rəsmi qurumlar tərəfindən verilən təbiət və dağ bələdçisi sertifikatlarından istifadə etməlidirlər və ya mövcud deyilsə, təbiət turlarında mütəxəssis qurumlardan və fərdlərdən təlim almış təcrübəli bələdçiləri işə götürməlidirlər.

Yerli mədəniyyətlərin davamlılığı prinsipi o deməkdir ki, ekoturizm fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi bölgənin yerli əhalisi bu turizm fəaliyyətlərindən faydalanmalı və maliyyə payı almalıdır. Buna nail olmaq üçün böyük beynəlxalq tur operatorları əvəzinə milli və regional səviyyələrdə kiçik agentliklər ekoturizm fəaliyyətlərində iştirak etməlidirlər. Burada ixtisaslaşmış agentliklər çox vacibdir. Ekoturizm və vəhşi təbiət kimi müəyyən sahələr və mövzular üzrə ixtisaslaşmış bu agentliklər tur proqramları hazırlayarkən tur ehtiyaclarını yerli olaraq təmin etməlidirlər; bu, bölgəyə maliyyə faydası təmin etmək üçün ilkin şərt olmalıdır. Turizm vasitəsilə bölgəyə töhfə verərkən, maddi və qeyri-maddi mədəni elementlərin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün də diqqət yetirilməlidir. Orijinal mədəniyyətlərin və mənəvi dəyərlərin toxunulmaz qaldığı bölgələrdə turist qruplarından bu dəyərlərə hörmət etmələri gözlənilir. Geyim qaydalarına diqqət yetirmək, dini və ənənəvi dəyərlərə hörmət etmək, yerli yemək, içki, əyləncə və s. ilə ahəngdar olmaq və mümkün qədər çox iştirak etmək adət-ənənələrə vacibdir (Arslan, 2005). Bundan əlavə, maddi mədəni irsə hörmət və qoruma həm turizm mütəxəssislərinin, həm də istehlakçıların yerli xarakterə uyğun olmayan müasir memarlıq məhsullarından daha çox, qorunan, orijinal binalarda yerləşən yaşayış yerlərinə üstünlük vermələrini tələb edir. Milli, regional və yerli səviyyələrdə ekoturizm siyasəti və inkişaf strategiyaları hazırlanarkən, ekoturizm fəaliyyətlərindən təsirlənən və təsirlənməsi gözlənilən bütün tərəfləri əhatə edən geniş məsləhətləşmə prosesi yaratmaq; regional və yerli hüquqların, özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının və ekoturizmdəki bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə təbiətin, yerli və regional mədəniyyətlərin, adət-ənənələrin, genetik ehtiyatların,

torpaq və mülkiyyət hüquqlarının, təmiz su və içməli su hüququnun qorunmasını təmin etmək; ekoturizmlə bağlı dövlət qurumları arasında lazımi koordinasiyanı təmin etmək, auditlərin nəticələrini ictimaiyyətə açıqlamaq; və tur operatorlarını və səyahətçiləri təyinat yerlərinə giriş və nəqliyyat sistemlərində davamlı nəqliyyat prinsiplərini tətbiq etməklə ekoloji cəhətdən şüurlu seçimlər etməyə təşviq etmək lazımdır. Bu, təbii və mədəni dayanıqlığı təmin edə bilər. Müəyyən mənada ətraf mühitə təsirin idarə olunması həyata keçirilir. İndi bu ekoloji cəhətdən təmiz yanaşmanı tətbiq edən agentliklər və onların turları bütün dünyada dəstəklənir və üstünlük təşkil edir. Əslində, bu anlayışla fəaliyyət göstərən agentliklərə xüsusi mükafatlar və sertifikatlar verilir. Həqiqətən də, insanların dünyanın hər yerində sülh içində görüşməsinə, qarışmasına və birlikdə yaşamasına imkan verən turizm fəaliyyətləri yalnız mövcud dəyərlərə zərər vermədən belə bir anlayışla davam etdirilə bilər (TÜRSAB, 2002:22).

Ekoturizmdə ümumi turizm prinsipləri, qaydaları və planları, şübhəsiz ki, tətbiq olunur. Lakin kütləvi turizmin səhvlərini təkrarlamamaq üçün müəyyən məqsədlər qoymaq qaçılmazdır. Təbii və mədəni irsin qorunması, kənd və qorunan ərazilərdə yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoturizmin təşviqi, təbii, mədəni və yerli xüsusiyyətlərin tanınması, təşviqi və qorunması, uzunmüddətli dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədini qəbul etmək, metod və texnikaların yayılması və ekoturizm məhsullarının etibarlılığını və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılması vacibdir. Bundan əlavə, ictimaiyyəti, siyasətçiləri və turizmlə əlaqəli şəxsləri, qurumları və təşkilatları ekoturizm haqqında məlumatlandırmaq turizmin dayanıqlılığını təmin etməkdə çox faydalı olacaqdır. Ekoturizmdə təbii ərazilərin qorunması və inkişafı, onların cəmiyyətin və ətraf mühitin davamlı inkişafına verdiyi töhfələr ilkin şərtlərdir. Ekoturizmin inkişaf etdiriləcəyi hər hansı bir ölkədə, bölgədə və ya ərazidə konkret siyasət və strategiyaların müəyyən edilməsi və onların mümkünlüyünü müzakirə etmək vacibdir.

NƏTİCƏ

Son illərdə davamlı turizmin inkişafı turizm sektorunda əhəmiyyətli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Davamlı turizm bütün bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii, mədəni, bioloji və ekoloji resursların davamlılığını təmin etməklə turizm fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və icrasına aiddir. Davamlılıq həm yerli əhalinin, həm də turistlərin ehtiyaclarını ödəmək, eyni zamanda mövcud resursların dəyərini gələcək üçün qorumaq baxımından vacibdir. Davamlı turizm həm də biomüxtəlifliyə və mədəni bütövlüyə zərər vermədən həm yerli əhalinin, həm də qonaqların qarşılıqlı ehtiyaclarını ödəməklə bağlı idarəetmə prosesidir. Davamlı turizm əsasən ətraf mühit məsələsidir; təbiət, insanlar və turizm məkanları üçlüyü baxımından nəzərdən keçirildikdə, idarəetmə prosesi aspekti daha da vacibləşir. Davamlı inkişaf və turizm arasındakı əlaqə ətraf mühit dəyərlərinə yönəldikdə, turizm dəyərlərinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi idarəetmə prosesində heç bir problem olmadan baş verəcəkdir. Davamlılıq-ətraf mühit-insan münasibətlərində turizm resurslarının təşviqi və istifadəsi, potensial müştərilər və yerli əhali ilə münasibətlər bu proses çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. Turizmin uzunmüddətli perspektivdə davamlı və təhlükəsiz olması, ekoloji dəyərlərin gələcək nəsillərə xidmət etməsi üçün ətraf mühitin qorunması və təkmilləşdirilməsinə töhfə vermək turizm investorlarının və operatorlarının əsas vəzifəsi olmalıdır. İndi isə davamlı mühitdən danışarkən, bu dəyərlərin bəşəriyyətə təqdim edilməsi artıq kortəbii inkişafa buraxılmır; bu, sistemli davamlı turizm idarəetməsi və marketinq siyasəti tələb edir.

Aralıq dənizi ölkələri, o cümlədən bizim Aralıq dənizi ölkələri, yay aylarında intensiv dəniz-günəş-qum turizmi ilə tanınır. Lakin, bu günlərdə turizm getdikcə ənənəvi məqsədlərdən uzaqlaşır və turist profili dəyişir. Alternativ turizm sahələrinə müraciət əhəmiyyət kəsb edir. Ekoturizm də onlardan biridir. Əsasən təbii vəhşi təbiət və mədəniyyətlə maraqlanan orta yaşlı, yüksək təhsilli,

orta gəlirli şəxslər tərəfindən tələb olunan ekoturizm, tətbiq olunduğu bölgəyə fayda verən bir fəaliyyətdir. Ekoturizm gəlirləri əsasən yerli əhaliyə qayıdır. Bu işin cəmiyyətin daha yoxsul təbəqəsini təşkil edən dağ və meşə kəndliləri və qonaq evləri işlədən ailələr tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, bu seqmentin iqtisadi cəhətdən inkişaf edəcəyi aydındır. Bu gəlirlərin bir hissəsi təbii dəyərlərin qorunması və ənənəvi mədəniyyətlərin qorunması üçün də istifadə olunur. Digər tərəfdən, ekoturizmin əsas xammalını təşkil edən təbii, tarixi və mədəni dəyərlərin davamlılığının təmin edilməsinin yalnız turizm marketinqində ən vacib təşviqin ətraf mühitə dair məlumatlılığa və davamlılığa əsaslanması şərtilə mümkün olacağı gözlənilir.

Şəhərlərdə, kənd yerlərində və sahillərimiz boyunca çirklənmə həyatımıza mənfi təsir göstərən bir səviyyəyə çatıb. Eyni şey ekoturizmə də aiddir. Məsələn, kiçik bir bölgə ekoloji fəaliyyətin qəfil artmasının öhdəsindən gələ bilməyə bilər. Turizm sektorunun inkişafı təbiəti mühafizə təşkilatlarının töhfələri ilə, davamlı istifadə və daşıma qabiliyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, ümummilli torpaq istifadəsi planı və təbii sərvətlər inventarı hazırlanmalıdır. Hər kəsin nəyin harada olduğunu bilməsi vacibdir. Ölkəmizdə müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən hazırlanmış planlaşdırma qanunvericiliyi çoxsaylı səlahiyyətlər yaratmış və bu da sahibkarlıq və məsuliyyət çatışmazlığına səbəb olmuşdur. Ətraf mühitə həssas davamlı turizmin inkişaf etməsi üçün təbii sərvətlərdən, qorunan ərazilərdən və xüsusi ətraf mühitin mühafizəsi ərazilərindən turizm əraziləri kimi birbaşa istifadə etmək əvəzinə, planlaşdırma digər ərazilərlə inteqrasiya olunmuş şəkildə, bu ərazilərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və yerli icmalar da daxil olmaqla və mühafizə prinsiplərinə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. Bu, ekoturizmə də aiddir. Müəyyən bir sistem və prosesə uyğun olaraq ətraf mühitə zərər verən parçalanmış yanaşmalar əvəzinə, yaşayış vahidlərinə vahid şəkildə baxan, ətraf mühiti qoruyan və təbii, mədəni və tarixi dəyərlərin qorunması və istifadəsi tarazlığında onu davamlı edən planlaşdırma yanaşması tətbiq edilməlidir. Bununla belə, ekoturizmin davamlılığı yalnız vahid şəkildə daimi ola bilər. Buna görə də, ekoloji turizm sahəsində yeni akademik tədqiqatların, məsələn, regional ekoloji daşıma qabiliyyətinin və ya təbii, tarixi və mədəni sərvətlərin inventarlarının araşdırılmasına yönəlməsi təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Altiparmak, M. (2002). "Turizm Çeşitlendirilmesi Sürdürülebilir Turizm ve Planlama", Turizm Bakanlığı 2. Turizm Şurası Bildirileri, Ankara.
2. Arslan Y. (2005). "Erdek ve Çevresinin Ekoturizm Açısından Değerlendirilmesi", http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c8s13/makale/c8s 13m12.pdf, (28.9.2009).
3. Avcikurt, C. (1997). Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Turizmi Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, BAÜ, Sos. Bil. Enstitüsü, Balıkesir.
4. Bakirci, M. (2002). "Ekoturizm", İkinci Turizm Şurası Bildiriler, Cilt. II, 12- 14 Nisan 2002, Turizm Bakanlığı, Ankara.
5. Çağatay A. ve Diğerleri (2002). "Eko-Turizm için Mekân ve Yerel Toplulukların Katılımının Planlanması (Akseki-İbradı Havzası Örneği), II. Turizm Şurası Bildirileri Cilt II. 12–14 Nisan Turizm Bakanlığı.
6. Kurdoğlu, O. (2001). "Koruma Alanları ve Ekoturizmin Karadeniz Bölgesi Açısından İrdelenmesi", Orman ve Av, Türkiye Ormancılar Derneği Yayını, Sayı 4, s: 4.
7. Öztunali Kayır, G. (1998). "Batı Akdeniz Kıyıları Taşıma Kapasitesi ve Ekoturizm", Türkiye Kıyıları 98, Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları II. Ulusal Konferans Bildirileri Kitabı.
8. TÜRSAB (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği) Dergisi (2002). "Ekoturizm", Sayı 223, Eylül, İstanbul.
9. Usta Ö. (2001). Genel Turizm, Anadolu Matbaacılık, İzmir.
10. http://www.ekoturizmdernegi.org. (23.10.2009)

TURİZM SƏNAYESİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYASI: TELETİBB XİDMƏTLƏRİNİN İNTEQRASİYA PERSPEKTİVLƏRİ

Digital Transformation Of The Tourism İndustry: İntegration Perspectives Of Telemedicine Services

SARA BAĞIRLI
Sara Bagirli
s.bagirli@atmu.edu.az
Azərbaycan Turizm ve Menecment Universiteti
Azerbaijan University of Tourism and Management

XÜLASƏ

Rəqəmsal texnologiyaların ən çox təsir etdiyi və onların istifadəsi mümkünsüz olan sahələrdən biri sözsüz ki, turizmdir. Xüsusilə, son illərdə dünyada rəqəmsal xidmətlərin, süni intelektin sürətlə yayılması onların müxtəlif sənaye sahələrində səmərəli tətbiqini qaçılmaz edir. Bu baxımdan turizmin bütün növlərində müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də həm qaçılmaz, həm də zəruridir. Hazırkı məqalədə rəqəmsal texnologiyaların turizmə təsiri imkanları, onların inteqrasiyası, teletibb xidmətləri araşdırılmışdır. Bu zaman, əsas predmet kimi sağlamlıq turizmi və teletibb xidməti rəhbər tutulmuşdur.

Açar sözlər: *müalicə-sağlamlıq turizmi, teletibb, rəqəmsal texnologiyalar, tibbi xidmət, süni intelekt.*

ABSTRACT

Digital technology has become a cornerstone of the tourism industry, making it one of the sectors most influenced by technological advancements. The swift expansion of digital services and artificial intelligence worldwide necessitates their effective implementation across diverse industrial landscapes. Consequently, the application of modern digital tools in every facet of tourism is both a necessity and an inevitability. This paper examines the potential impacts and integration of digital technologies within the tourism sector, with a specific focus on telehealth services. Within this framework, health tourism and telemedicine serve as the core subjects of the study.

Keywords: *medical and health tourism, telemedicine, digital technologies, medical service, artificial intelligence.*

Yaxın tariximizin qlobal faciəvi hadisələrindən biri kimi "Covid" pandemiyası göstərdi ki, tibbi xidmətlər sadəcə fiziki məkanla məhdudlaşmır. Ən azından məhdudlaşmamalıdır. Məhz bu səbəbdən də teletibb (və ya telemedisin), yəni uzaqdan tibbi xidmətlər daha sürətlə yayılmağa başladı. İnsanların həkimlərlə onlayn, məsafədən danışa, ilkin diaqnoz, konsultasiya alması və hətta müalicədən sonrakı vəziyyətlərini də məsafədən izləməsi adi hala çevrilmişdir. Süni intellekt, ağıllı cihazlar və elektron sağlamlıq sistemləri isə bu prosesi daha da asanlaşdırmışdır.

Teletibbin sağlamlıq turizminə təsiri xüsusilə nəzərə çarpır. Əvvəllər xəstə başqa ölkəyə getməzdən əvvəl heç bir dəqiq məlumat əldə edə bilmirdisə, indi əvvəlcədən onlayn konsultasiya keçir, vəziyyətini öyrənir və qərarını daha rahat verir. Müalicədən sonra da əlaqə kəsilmir — həkim nəzarəti davam edir. Bu həm xəstə üçün daha rahatdır, həm də xərcləri müəyyən qədər azaldır. Ümumilikdə isə bu yanaşma insanların məmnuniyyətini artırır və tibb turizminə olan inamı gücləndirir.

Son illərdə sağlamlıq turizmi qlobal turizm sənayesində ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sadəcə xəstəliklərin müalicəsi ilə məhdudlaşmır. Daha geniş yanaşmada məqsəd insanın gündəlik mühitindən uzaqlaşaraq həm fiziki, həm də psixoloji baxımdan özünü daha yaxşı hiss etməsinə şərait yaratmaqdır. Bu baxımdan sağlamlıq turizmi təkcə tibbi müdaxiləni deyil, eyni zamanda diaqnostika, reabilitasiya, profilaktika və ümumilikdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına yönəlmiş xidmətləri də əhatə edir. Elə buna görə də bu sahə ənənəvi səhiyyə modelindən fərqlənir və daha kompleks bir sistem kimi çıxış edir. İnsanlar müalicədən qalan zamanlarını digər turizm fəaliyyətlərinə, xüsusilə mədəni turizmə həsr edir, mədəni irs nümunələri ilə tanış olurlar. Yəni əgər bir tərəfdən sağlamlıqlarını bərpa edirlərsə, digər

tərəfdən intelektual səviyyələrinin yüksəldilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olurlar.

Araşdırmalar da göstərir ki, sağlamlığa yönəlmiş səyahət artıq yalnız klinika və xəstəxanalarla əlaqələndirilmir. Bu sahəyə termal kurortlar, spa və sağlamlıq mərkəzləri, meditasiya və psixoloji dəstək proqramları, düzgün qidalanma və fiziki aktivlik kimi istiqamətlər də daxildir. Yəni burada məqsəd sadəcə müalicə deyil, ümumi həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu səbəbdən sağlamlıq turizmi getdikcə daha çox şüurlu seçim kimi qiymətləndirilir — insanlar bunu öz rifahlarına yönəlmiş investisiya kimi görürlər. Bu yanaşma insanların səyahət motivasiyasına da təsir edir. Artıq bir çox insan yalnız xəstə olduqda deyil, əksinə, xəstəliklərin qarşısını almaq, stressi azaltmaq və zehni balansı qorumaq üçün səyahət edir. Bu isə sağlamlıq turizmini həm profilaktik, həm də təşviqedici bir vasitəyə çevirir və onun turizm sistemindəki rolunu daha da artırır. Təbii ki, burada söhbət əsasən müalicə-sağlamlıq turizminin kliniki (və ya tibbi) deyil, kurort (və ya sağlamlıq) növündən gedir (*Bağırlı S.H. Azərbaycan Respublikasında müalicə-turizm mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsinin iqtisadi-coğrafi aspektləri*).

Müalicə-sağlamlıq turizminin son zamanlar bu qədər sürətlə böyüməsinin səbəblərinə ölkələr arasındakı qiymət fərqləri, gözləmə müddətlərinin az olması, müalicənin keyfiyyətli və uzunmüddətli təsirinin olması və s. aid etmək olar. Sözsüz ki, rəqəmsal texnologiyalar da seçimlərə təsir etməkdədir. Bu baxımdan onlayn məsləhətləşmələr, qlobal xəstəxana reytinqləri, elektron sifariş sistemləri və s. hamısı səyahətçilərə əvvəlkindən daha sürətli qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Nəticədə, daha məlumatlı olmaq fərq yaradır və qlobal imkanlara daha asan çıxış cəmiyyətdə səssiz, lakin mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Hava səyahətləri açıldıqca və beynəlxalq səhiyyə bazarları bir-biri ilə əlaqəli hala gəldikcə daha geniş bağlantı sayəsində sərhəd keçidləri daha asanlaşır. Eyni zamanda müalicənin keyfiyyəti, müalicə zamanı istifadə olunan vasitələr, etibarlılıq, həkimlərin nümayiş etdiyi hörmət və insanların müalicə alarkən yaşadığı dəqiq emosialar da bu turizmə təsir edən amillər arasındadır.

BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) rəqəmsal transformasiyanın turizmin gələcəyini formalaşdırdığını və bu sektordakı dəyişikliklərin arxasında duran əsas qüvvə olduğunu bildirir (*World Tourism Organization (UNWTO). Global Report on Digital Transformation in Tourism. Madrid: UNWTO, 2019*).

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının səhiyyəyə tətbiqi hələ rəqəmsal sistemlər geniş yayılmamışdan çox əvvəl formalaşmağa başlamışdı. Bu baxımdan, səhiyyədə rəqəmsallaşma prosesinin köklərini XX əsrin ortalarına, xüsusilə də 1960-cı illərə aid etmək mümkündür. Həmin dövrdə ABŞ-da xəstə qeydlərinin elektron mühitdə toplanması, saxlanılması və emalı istiqamətində ilk təşəbbüslər meydana çıxmışdı. Bu ilkin cəhdlər müasir elektron sağlamlıq qeydlərinin (Electronic Health Records – EHR) əsasını təşkil etsə də, texnoloji infrastrukturun məhdudluğu, proqram təminatının yetərincə inkişaf etməməsi, həmçinin səhiyyə müəssisələrində ənənəvi idarəetmə mədəniyyətinin üstünlük təşkil etməsi səbəbindən bu sistemlər dərhal geniş tətbiq sahəsi qazana bilməmişdir. Yəni bu mərhələ əsasən konseptual və eksperimental xarakter daşımışdır. 2000-ci illərin sonlarına doğru elektron sistemlərin tətbiqi daha real və kütləvi xarakter almağa başlamış, xəstəxanalar yalnız tibbi xidmət göstərən qurumlar kimi deyil, həm də böyük həcmdə məlumatı (datanı) idarə etməli olan mürəkkəb təşkilatlar kimi çıxış etməyə başlamışdır. Buna görə də qeydiyyatın, qəbul prosesinin, daxili sənəd dövriyyəsinin, laborator nəticələrinin izlənməsi və xəstə axınının idarə olunması üçün rəqəmsal vasitələrə ehtiyac kəskin şəkildə artdı. Bu baxımdan səhiyyədə rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də idarəetmə səmərəliliyini artıran institusional dəyişiklik kimi çıxış etmişdir. Topolun qeyd etdiyi kimi, bu illər səhiyyədə rəqəmsal transformasiyanın həqiqətən başladığı mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər (*Topol E.J. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. New York: Basic Books, 2019*).

2010–2015-ci illərdə uzaqdan tibbi xidmətlər, mobil səhiyyə tətbiqləri və xəstəyə yönəlmiş rəqəmsal həllər sürətlə geniş yayılmağa başlamışdır. Ağıllı texonoloji vasitələrin, mobil internetin

və bulud əsaslı platformaların yayılması səhiyyə xidmətlərinin ənənəvi məkan sərhədlərini başqa istiqamətə doğru kiçiltmişdir. Artıq bu dövrdə tibbi məsləhət almaq, sağlamlığı izləmək, məlumat paylaşmaq və xəstə ilə həkim arasında fasiləsiz əlaqə qurmaq imkanı çox daha əlçatan olmuşdur. Mobil sağlamlıq tətbiqləri yayılması ilə tibbi xidmət istifadəçiləri öz göstəricilərini izləyə, dərman qəbulu barədə xatırlatmalar ala, ilk simptomları qeyd edə və bəzi hallarda uzaqdan məsləhət ala bilirdilər. Beləliklə, rəqəmsal səhiyyə sadəcə klinik infrastrukturun modernləşdirilməsi deyil, həm də xidmətin tamamilə istifadəçi mərkəzli modelə keçidi kimi ortaya çıxmışdır. Bu sürətli inkişaf yolu 2020–2021-ci illərdə COVID-19 pandemiyası ilə daha da sürətləndi. Pandemiya dövründə səhiyyə sistemləri bir tərəfdən xəstələrin kəskin axını ilə üzləşdi, digər tərəfdən isə fiziki təmasın ciddi məhdudlaşdırılması səbəbindən rəqəmsal həllərə məcburən üz tutmalı oldu. Xüsusilə, 2024-cü ildən etibarən əksər sahələrdə süni intelektin tətbiqi, artıq sağlamlığın məsafədən bərpası ilə deyil, süni intelekt vasitəsilə diaqnozun qoyulması, müalicənin aparılmasına qədər gətirib çıxarmışdır.

Təbiidir ki, teletibb xidmətlərinin tətbiqində dövlət tənzimlənməsi, dövlətin bu sahəyə diqqəti də nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, hələ 2014-cü ildə ölkə prezidentinin bu istiqamətdə "Uyğun milli teletibb sistemlərinin yaradılması, onların gələcək inkişafı və istifadəsində MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin əməkdaşlığı haqqında" Sazişin təsdiqi və həmin "Saziş üzrə səlahiyyətli orqanların müəyyən edilməsi barədə" fərmanı verilmişdir. Bu, səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması və ölkələrarası tibbi xidmətlərin inteqrasiyası üçün hüquqi bazanı formalaşdıran mühüm beynəlxalq sənəddir. Məqsəd isə teletibb sahəsində vahid standartların tətbiq edilməsi və birgə fəaliyyətin təmin olunmasıdır. Həmçinin, milli teletibb sistemlərinin qarşılıqlı əlaqədə işləməsi, məsafədən diaqnostika, konsultasiya və müalicə metodlarının birgə təkmilləşdirilməsi, tibbi məlumatların təhlükəsiz ötürülməsi üçün vahid texniki platformaların yaradılması nəzərdə tutulan əsas məsələlərdəndir (*https://e-qanun.az/framework/27519*).

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin təşəbbüsü ilə ölkədə teletibb xidmətinin təşkili və tətbiqi istiqamətində praktiki addım atılmış, bu istiqamətdə nazirliyin müvafiq əmrinə əsasən İşçi qrup yaradılmışdır. Səhiyyə Nazirliyi ilə yanaşı, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi və Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyinin (TƏBİB) aidiyyəti nümayəndələri İşçi qrupun tərkibinə daxil edilmişdir. Onun fəaliyyətinin istiqaməti səhiyyə sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, tibbi xidmətlərin əlçatanlığının artırılması, regionlararası bərabərsizliyin minimuma endirilməsi və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Teletibb xidməti bunlarla yanaşı, tibb xidmətlərinin əsasən paytaxtda cəmləşməsi səbəbindən bölgə əhalisinin tibb xidmətlərinə çətinləşmiş çıxış imkanlarının da azaldılmasında rol oynayacaqdır (*https://sehiyye.gov.az/*).

Teletibb, onlayn həkim konsultasiyaları, evdən xəstə monitorinqi, elektron reseptlər çox qısa zamanda səhiyyənin adi, gündəlik praktikasına çevrildi. Bu dönəm çox açıq şəkildə göstərdi ki, rəqəmsal səhiyyə həm də fövqəladə vəziyyətlərdə bütün səhiyyə sisteminin ayaqda qalmasını təmin edən ən mühüm dayaqlarından biridir. Xüsusilə teletibbin istifadəsindəki partlayış kimi artım, pandemiyanın səhiyyə xidmətlərinin təşkilinə nə qədər böyük təsir göstərdiyini hamıya gözlə görünən şəkildə nümayiş etdirmişdir. Texnologiya artıq "gələcək" deyil, insan həyatının, sağlamlığın və səhiyyənin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Teletibbin əhəmiyyəti sözügedən pandemiya dövründə daha da önə çıxdı. Xüsusilə, xroniki xəstəliyi olan insanlar üçün bu xidmətin rolu danılmazdır. Ürək-damar problemləri, diabet və ya hipertoniya kimi xəstəliklər daimi nəzarət tələb edir. Belə hallarda teletibb xəstəyə əlavə yük yaratmadan, daha rahat şəkildə həkimlə əlaqədə qalmağa imkan verir. İnsan özünü yaxşı hiss etmədikdə dərhal həkimə yaza və ya zəng edə, vəziyyətini izah edib tövsiyə ala bilir. Bu, həm də vaxtında müdaxilə baxımından olduqca vacibdir. Təbii ki, burada sinxron və asinxron teletibb xidmətləri də ayrılır. Sinxron teletibb, xüsusilə ilkin mərhələdə və vaxt amilinin vacib olduğu hallarda çox faydalı olur. Xəstə dərhal cavab alır, həkim

də vəziyyəti real vaxtda qiymətləndirə bilir. asinxron teletibb "saxla və göndər" prinsipinə əsaslanır. Burada dərhal cavab gözlənilmir. Xəstə və ya səhiyyə işçisi məlumatı (şəkil, video, analiz nəticəsi və s.) hazırlayır, sistemə yükləyir və həkimə göndərir. Həkim isə ən əlverişli vaxtda bu məlumatları nəzərdən keçirib cavab verir. Artıq ölkəmizdə də, onlayn tibb xidməti göstərən müəssisələrin sayı artmaqdadır. Bu istər kliniki, istərsə zəngin təbii resurslarla həyata keçirilən kurort növündə xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Beləliklə, teletibb xidmətləri artıq məsafədən verilən standart xidmət deyil, ağıllı və adaptiv səhiyyəyə çevrilmişdir. Həkimlərin qərarvermə prosesində həmin məlumatların çəkisi danılmazdır. Üstəlik turizm operatorunun prosesi müşayiət etməsi tibbi xidməti sadəcə müalicədən ibarət saxlamır, burada nəqliyyat, yerləşdirmə və s. kimi kompleks xidmətlər nəzərə alınır və ümumi paket bütöv şəkildə tətbiq edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bağırlı S.H. Azərbaycan Respublikasında müalicə-turizm mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsinin iqtisadi-coğrafi aspektləri. Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası), 2022, s. 163
2. İmrani Z., Ağakişiyeva G. Azərbaycanda turizm sənayesinin davamlı inkişafı. Revista Universidad y Sociedad, 2021, 13(1), 43–50
3. Topol E.J. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. New York: Basic Books, 2019
4. World Tourism Organization (UNWTO). Global Report on Digital Transformation in Tourism. Madrid: UNWTO, 2019
5. https://e-qanun.az/framework/27519
6. https://sehiyye.gov.az/

KƏLAĞAYI SƏNƏTİ: ZƏRİFLİK VƏ İSMƏTİN ELMİ-NƏZƏRİ TƏDQİQİ

The Art of Kelaghayi: A Scientific and Theoretical Study of Elegance and Modesty

SƏADƏT AĞAKİŞİYEVA
Saadat Agakishiyeva
saadat.aghakishiyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-3289-1170
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan xalqının zəngin və çoxşaxəli mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsi olan kələğayı sənəti geniş və sistemli şəkildə araşdırılır. Araşdırmada kələğayının tarixi kökləri, onun yaranma və inkişaf mərhələləri, eləcə də Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən mövcud olan ipəkçilik ənənələri ilə sıx bağlılığı elmi faktlar əsasında təqdim olunur. Qeyd edilir ki, kələğayı yalnız məişət əşyası deyil, həm də xalqın estetik zövqünü, dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlərini əks etdirən mühüm mədəni simvoldur.

Məqalədə kələğayının bədii xüsusiyyətləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Onun üzərində istifadə olunan buta, həndəsi və bitki ornamentlərinin semantik mənası, rəng çalarlarının simvolik yükü geniş şəkildə izah edilir. Eyni zamanda, bu sənətin əsas mərkəzləri olan Şəki şəhəri və Basqal qəsəbəsində kələğayı istehsalının bu gün də ənənəvi üsullarla davam etdirildiyi vurğulanır. Usta-şagird ənənəsinin qorunması və sənətin nəsildən-nəslə ötürülməsi məsələləri də xüsusi olaraq qeyd olunur.

Bununla yanaşı, kələğayının beynəlxalq miqyasda tanıdılması, müxtəlif ölkələrin muzeylərində nümayiş etdirilməsi və 2014-cü ildə UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi onun bəşəri əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Məqalədə həmçinin bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar, monoqrafiyalar, kitablar və ədəbi nümunələr təhlil edilərək kələğayı sənətinin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərilir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlinir ki, kələğayı Azərbaycan xalqının milli kimliyini, estetik zövqünü və mənəvi dəyərlər sistemini özündə birləşdirən nadir mədəni irs nümunəsidir. Onun qorunması, təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: *kələğayı, Azərbaycan mədəniyyəti, milli irs, ipəkçilik, Basqal, Şəki, xalq sənətkarlığı, qeyri-maddi mədəni irs, ənənəvi geyim, naxışlar*

ABSTRACT

The article provides a comprehensive study of the art of kelaghayi, which is an essential part of the rich and diverse cultural heritage of the Azerbaijani people. It examines the historical roots of kelaghayi, its stages of development, and its close connection with ancient silk-making traditions in Azerbaijan. It is emphasized that kelaghayi is not only a household item but also an important cultural symbol reflecting the aesthetic taste, worldview, and spiritual values of the nation.

Special attention is given to the artistic features of kelaghayi, the symbolism of its ornaments, and the meaning of its color palette. It is noted that in traditional centers such as the cities of Sheki and the village of Basgal, the production of kelaghayi is still preserved today. The article also highlights the international recognition of this art, its exhibition in museums worldwide, and its inclusion in 2014 in the UNESCO Intangible Cultural Heritage List.

Furthermore, the article analyzes scientific studies, monographs, books, and literary works dedicated to kelaghayi. In conclusion, it is stated that kelaghayi is an important element of the national identity and spiritual values of the Azerbaijani people.

Keywords: *kelaghayi, Azerbaijani culture, national heritage, silk production, Basgal, Sheki, folk crafts, intangible cultural heritage, traditional clothing, ornaments*

GİRİŞ

Kələğayı – Azərbaycan qadınının mənəvi dəyəri və milli simvolu

Azərbaycan xalqı zəngin və təkrarolunmaz mədəni irsə, çoxsaylı milli-mənəvi dəyərlərə malikdir. Bu dəyərlər sistemində milli baş örtükləri xüsusi yer tutur. İslam mədəniyyətində qadının baş örtüyü onun estetik zövqünü, mənəvi saflığını, ləyaqətini və ictimai davranış normalarına

sadiqliyini ifadə edən mühüm simvol kimi qiymətləndirilir.

Kəlağayı Azərbaycan milli baş örtükləri arasında özünəməxsus yeri ilə seçilir və uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə moda tendensiyalarının sürətlə dəyişməsinə baxmayaraq, kəlağayının ölçü xüsusiyyətləri və ornamentlərinin kompozisiya quruluşu əsasən sabit qalmışdır. Bu xüsusiyyət onun ənənəvi formalarının qorunub saxlanıldığını və davamlılığını göstərir.

Kəlağayı yalnız məişət əşyası deyil, həm də xalqın estetik dünyagörüşünü, bədii təfəkkürünü və milli kimliyini əks etdirən mühüm mədəni irs nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan, onu dünya miqyasında ən uzunömürlü və davamlı ənənəyə malik baş örtüklərindən biri hesab etmək mümkündür.

Sənətkarlıq mərkəzləri və kəlağayının coğrafi yayılma miqyası

Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda ipəyin tarixi Böyük İpək yolunun yaranması ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin və ipəyin vətəni Çinin qarşılıqlı əlaqələrində meydana çıxan gözlənilməz tarixi dəyişikliklər burada, ilk növbədə də Şirvanda ipəkçiliyin inkişafına təkan verdi (Hüseynova, Məlikova, Abbasova, 2018, s.17).

Azərbaycanda ipəkçilik sənəti iki minillik köklü bir keçmişə sahibdir. Qədim zamanlardan bəri bu torpaqlarda baramaçılıq inkişaf etmiş, əldə olunan zərif saplardan nəfis parçalar və geyimlər hazırlanmışdır. Bu zənginliyi müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə olmuş xarici səyyah və alimlərin qeydlərində aydın şəkildə görmək mümkündür.

Hələ X əsrdə əl-İstəhri əl-Müqəddəsi Azərbaycanın ipək geyimlərini heyranlıqla təsvir etmiş, bu sənət hətta XIII əsrin ağır monqol yürüşlərindən sonra da öz mövcudluğunu qoruya bilmişdir.

Məşhur səyyah Marko Polo Təbrizdəki toxuculuq emalatxanalarının şöhrətindən, ipəyin bolluğundan bəhs edərək bildirirdi ki, burada hətta sadə mehmanxanalarda belə ipək yataq örtüklərindən istifadə olunur. XV əsrdə Ağqoyunlular dövründə bura gələn Venesiya diplomatları isə at yəhərlərinin belə ipəkdən hazırlanmasına təəccüb və heyrətlərini gizlədə bilməmişdilər.

XVII əsrin böyük səyyahı Övliya Çələbi Naxçıvan və Şirvanın ipəkçilik potensialını yüksək qiymətləndirmiş, Şəki ipəyini "misilsiz" adlandırmışdır. Eyni zamanda, XV əsrdə yaşamış bakılı alim Əbdürrəşid Bakuvi də öz əsərlərində Azərbaycanın fərqli bölgələrində ipəkçiliyin geniş yayıldığını təsdiq etmişdir.(Hüseynova, Məlikova, Abbasova, 2018, s.21)

Kəlağayının dəqiq yaranma tarixini müəyyən etmək çətin olsa da, onun əsrlər boyu Azərbaycan qadınlarının geyim mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğu şübhəsizdir. Bu qədimliyin ən bariz sübutu İsmayıllı rayonunun Basqal kəndində tapılan arxeoloji nümunələrdir. Burada aşkar edilmiş qədim dəzgahlar hələ yüzillər öncə xalis ipəkdən zərif parçaların toxunduğunu təsdiqləyir.

Basqal sakinlərinin evlərində böyük bir sevgi və ehtiramla, nəsildən-nəslə ötürülərək qorunan naxış qəliblərinin 300 ildən çox yaşı var. Bu tarixi alətlər kəlağayının üzərinə özünəməxsus naxışların vurulmasında istifadə edilən ən qiymətli sənət nümunələridir. Bu faktlar göstərir ki, kəlağayı sadəcə bir geyim deyil, həm də ailə yadigarı kimi yaşadılan dərin bir mədəni irsdir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə kəlağayıya olan yüksək tələbat bu qədim sənət ənənəsinin bu günədək yaşamasını və inkişafını təmin edən mühüm amillərdəndir. Hazırda Şəki şəhərində və Basqal qəsəbəsində fəaliyyət göstərən sənətkar sülalələri böyük həvəs və məsuliyyətlə kəlağayı istehsalı ənənəsini davam etdirirlər.

Tarixi inkişaf prosesində Basqal və Şəki bölgələrindən yetişən sənətkarlar yalnız Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində deyil, həm də Gürcüstan, Türkmənistan, İran, Rusiya və Özbəkistan kimi ölkələrdə kəlağayı istehsalı ənənəsinin formalaşmasına və yayılmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişlər. Bu fakt kəlağayının regional deyil, daha geniş coğrafiyada tanınan və qəbul edilən mədəni irs nümunəsi olduğunu təsdiqləyir.

Kəlağayı həm yerli, həm də beynəlxalq muzey ekspozisiyalarında Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinin mühüm nümunəsi kimi təqdim olunur. Belə ki, bu sənət nümunələrinə

Basqalda yerləşən muzeylə yanaşı, Moskva şəhərində Dövlət Şərq Xalqları İncəsənəti Muzeyində, Bakıda Milli Tarix Muzeyində və Azərbaycan İncəsənət Muzeyində də rast gəlinir. Bu təqdimatlar kəlağayının xalqın məişətində və mədəni həyatında oynadığı mühüm rolu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Kəlağayı Azərbaycan xalqının milli-mədəni kimliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi bu gün də yaşamaqda davam edir. Bu ənənənin qorunub saxlanılması yalnız peşəkar sənətkarların fəaliyyəti ilə deyil, bütövlükdə xalqın ona verdiyi dəyər və davamlı maraqla mümkün olur.

Kəlağayı irsinin elmi və ədəbi tədqiqi: əsas nəşrlər

Kəlağayı sənətinin təbliği, qorunması və nəsildən-nəslə ötürülməsi baxımından elmi və bədii ədəbiyyatın, xüsusilə də kitab nəşrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu istiqamətdə etnoqrafların apardığı tədqiqatlar milli mədəni irsin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi baxımından xüsusi dəyər daşıyır.

1991-ci ildə tarix elmləri doktoru, professor Arif Mustafayevin "Azərbaycanda şərbaflıq sənəti" adlı monoqrafiyası yazılı mənbələr və arxiv sənədləri əsasında milli şərbaflıq sənətinin tarixi inkişaf yolunu elmi şəkildə araşdırmışdır. Həmin əsərdə kəlağayı istehsalı ənənəsinə də xüsusi yer ayrılmış, bir fəsil bütövlükdə kəlağayının hazırlanması texnologiyası, naxışlanma xüsusiyyətləri və satış prosesinə həsr edilmişdir (Mustafayev, 1991).

Bu cür tədqiqatlar kəlağayı sənətinin yalnız praktiki fəaliyyət sahəsi kimi deyil, həm də elmi araşdırma obyekti kimi dəyərləndirilməsinə şərait yaradır və onun mədəni irs kimi əhəmiyyətini daha da gücləndirir.

Kəlağayı sənətinin elmi tədqiqi və mədəni irs kimi sistemli şəkildə öyrənilməsi istiqamətində kitab nəşrlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan etnoqrafik və arxeoloji araşdırmalar əsasında hazırlanmış monoqrafiyalar mühüm elmi mənbə rolunu oynayır.

Cəlil Tarıverdiyevin 2012-ci ildə rus dilində nəşr olunmuş "Kəlağayı İpək Muzeyi: konsepsiya və yaranma tarixi" adlı monoqrafiyasında Basqalda Kəlağayı İpək Muzeyinin yaradılması konsepsiyası elmi əsaslarla işlənmişdir. Əsərdə muzeylərin cəmiyyət həyatındakı rolu ümumi nəzəri yanaşma kontekstində izah olunmuş, eyni zamanda onların inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq bu layihənin əsaslandırılması təqdim edilmişdir. Kitabda həmçinin Azərbaycanın ipəkçilik ənənələri, Şirvan bölgəsinin qədim ipək istehsalı mərkəzi kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri və Basqalda formalaşmış ənənəvi kəlağayı istehsal texnologiyası ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir (Tanriverdiyev, 2012). 2018-ci ildə "BP Azerbaijan" şirkətinin sponsorluğu və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Əminə Məlikovanın "Kəlağayı" adlı kitabı nəşr edilmişdir. Bu nəşr kəlağayı sənətinin zəngin tarixi, fəlsəfi mahiyyəti və estetik xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə təqdim edir. Kitabda əsl ipəkdən toxunan ənənəvi qadın baş örtüyü olan kəlağayının hazırlanma texnologiyası və geyim mədəniyyətindəki yeri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Müəllif kəlağayının zərifliyi, rəngarəngliyi və bədii gözəlliyinə görə tarixən bir sənət nümunəsi kimi qəbul edildiyini xüsusi vurğulamışdır. Nəşrin elmi redaktoru Rəna İbrahimbəyova olmuşdur. Əminə Məlikovanın qeyd etdiyi kimi, kitab müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş kəlağayı məktəblərinin nümunələrinə dair zəngin tarixi məlumatları özündə birləşdirir və poliqrafik baxımdan da yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi dəyərləndirilir.

Eyni zamanda, bu nəşr "ExpoOrg" şirkətinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya və Ukrayna muzeylərində aparılmış geniş tədqiqatların nəticəsi kimi hazırlanmışdır. Bu isə kəlağayı sənətinin yalnız milli deyil, beynəlxalq miqyasda da öyrənilən və təqdim olunan mədəni irs nümunəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Nəşrdə qeyd olunur ki, ipəkçilik Azərbaycanda xalq təsərrüfatının ən qədim və ənənəvi sahələrindən biri kimi formalaşmışdır. Tarixi mənbələrə əsasən, ipək qurdu ölkə ərazisinə Böyük

İpək Yolu üzərindən, ilkin olaraq Çindən gətirilmiş və Azərbaycanın Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi bu sahənin sürətli inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır.

Mənbədə vurğulanır ki, Azərbaycanın Şamaxı, Qarabağ, Şəki, Gəncə və Naxçıvan kimi bölgələrindən xam ipək ixrac olunmuş, xüsusilə XIX əsrin 30–50-ci illərində Rusiya imperiyası ərazisində Qafqaz üzrə istehsal edilən hazır ipək məhsullarının təxminən 85 faizinin Azərbaycanın payına düşdüyü qeyd edilmişdir. Bu fakt ölkənin ipəkçilik sahəsində regionun aparıcı mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir (Hüseynova, Məlikova, Abbasova, 2018, s.22).

Azərbaycan Respublikası Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə "Mirvarid Dilbazi Poeziya Məclisi" İctimai Birliyi tərəfindən 2022-ci il kiçik qrant müsabiqəsi çərçivəsində həyata keçirilən "Kəlağayı əlvan qıyqacı" layihəsi əsasında dörd kitab nəşr edilmişdir. Bu layihə kəlağayı mədəni irsinin təbliği və ədəbi-mədəni müstəvidə təqdimatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Layihənin birinci nəşri "Azərbaycan kəlağayısı min illərin yadigarı" adlı kitabdır. Bu əsərdə Azərbaycan milli-mədəni dəyərlər sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan kəlağayı haqqında klassik və müasir ədəbiyyatdan seçilmiş dəyərli fikirlər, şeirlər və elmi-populyar məqalələr sistemləşdirilərək bir araya gətirilmişdir (Tomarlı, 2022). Layihə çərçivəsində hazırlanmış ikinci kitab "Kəlağayı əlvan qıyqacı" adlı şeirlər toplusudur. "Mirvarid Dilbazi Poeziya Məclisi" İctimai Birliyinin sədri Güllü Eldar Tomarlı tərəfindən uzun illər ərzində toplanmış materiallar əsasında tərtib edilən bu nəşrdə kəlağayını vəsf edən 76 müəllifin poetik nümunələri yer almışdır. Kitabda anaların, qız-gəlinlərin ismət, gözəllik və milli kimlik rəmzi kimi kəlağayıya həsr olunmuş şeirləri toplanmış, eyni zamanda Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın kəlağayıya göstərdiyi diqqət və marağı əks etdirən materiallar da daxil edilmişdir (Tomarlı, 2023).

"Kəlağayı əlvan qıyqacı" kitabı kəlağayı mövzusunda hazırlanmış ilk şeir toplularından biri kimi qiymətləndirilir və gənc nəslin milli mədəni irsə marağının artırılmasına xidmət edən mühüm ədəbi töhfə kimi çıxış edir.

Layihə çərçivəsində nəşr edilən "Kəlağayı əlvan qıyqacı" kitabının redaktoru Vüsal Sehranoğlu, layihə rəhbəri isə Güllü Eldar Tomarlıdır. Kitabın üz qabığında yer alan "Kəlağayı əlvan qıyqacı" adlı rəsm əsərinin müəllifi rəssam Gülnarə Məmmədli, "Heratı" kəlağayı nümunəsinin müəllifi isə Basqallı sənətkar Abbasəli Talıbovdur. Nəşrdə, eyni zamanda, Gülnarə Məmmədlinin kəlağayı mövzusuna həsr olunmuş təsviri sənət nümunələrinə də yer verilmişdir. Kitabın adı aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi Aşıq Ələsgərin poetik irsindən götürülmüşdür ki, bu da onun folklor və milli ədəbi ənənələrlə bağlılığını əks etdirir.

"Anam kəlağayılı bir muğamıydı..." adlı nəşrdə kəlağayının təbliği və bədii tərənnümü ilə bağlı şair, yazıçı və aşıqlara məxsus ədəbi nümunələr, eləcə də publisistik məqalələr toplanmışdır. Bu kitab kəlağayının yalnız məişət əşyası deyil, həm də poetik və estetik dəyər kimi təqdiminə xidmət edir.

Layihə çərçivəsində nəşr olunan sonuncu kitab "Anam kələğayıdır, kələğay anam" adlanır. Kitabın tərtibçisi və toplayanı "Mirvarid Dilbazi Poeziya Məclisi" İctimai Birliyinin sədri, eyni zamanda şəxsi "Kəlağayı Muzeyi"nin direktoru, şair və publisist Güllü Eldar Tomarlıdır. Nəşrin redaktoru ədəbi tənqidçi və araşdırmaçı Vaqif Osmanlı, məsləhətçiləri isə Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin qızı Xatirə Dilbazi və Əmək Qəhrəmanı, Prezident təqaüdçüsü Tərlan Musayevadır. Rəyçi qismində İctimai Birliyin sədr müavini Vüsal Sehranoğlu çıxış etmiş, kitaba ön sözü Xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazmışdır.

Kitabda ənənəyə sadiq qalınaraq klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri ilə yanaşı, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlı şair, yazıçı, publisist, elmi araşdırmaçı və aşıqların, eləcə də Azərbaycanın tanınmış qadınlarının kəlağayıya həsr olunmuş şeirləri, hekayələri, elmi məqalələri və düşüncələri yer almışdır. Bu nəşr kəlağayının çoxşaxəli mədəni fenomen kimi ədəbi və elmi müstəvidə geniş şəkildə təqdiminə xidmət edir.

Beynəlxalq təbliğat və YUNESKO irsi

XIX əsrdə Azərbaycan kəlağayısı beynəlxalq miqyasda tanınaraq dünya şöhrəti qazanmışdır. 1862-ci ildə 1862 London World Exposition çərçivəsində Azərbaycan nümayəndəsi Nəzər Əbüləziz oğlu tərəfindən kəlağayı nümunələrinin təqdim olunması bu sənətin yüksək bədii-estetik dəyərinin beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsinə səbəb olmuş, o, gümüş medal və diplomla təltif edilmişdir.

Müasir dövrdə də kəlağayı ənənələrinin qorunması və inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2003-cü ildən Basqal qəsəbəsində fəaliyyət göstərən Kəlağayı İpək Mərkəzi bu sənətin yaşadılması və təbliği baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Mərkəzin nəzdində fəaliyyət göstərən muzey isə kəlağayının tarixi və texnoloji xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. 26 noyabr 2014-cü ildə kəlağayı sənətinin UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi onun beynəlxalq səviyyədə tanınmasının mühüm göstəricisidir (Mustafayeva, 2019, s.13).

Kəlağayı bu gün də Azərbaycan qadınının milli baş örtüyü kimi onun zərifliyini və estetik dünyagörüşünü əks etdirən əsas atributlardan biri olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan mədəni irsinin beynəlxalq müstəvidə təbliği istiqamətində həyata keçirilən layihələr sırasında Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi xüsusi yer tutur. Mərkəzin təşəbbüsü ilə "Kələğayı: Azərbaycan ipəyinin dürdanəsi" adlı kitab özbək və rus dillərində hazırlanaraq Daşkənd şəhərində nəşr edilmişdir (Mədəniyyət q., 2018).

Nəşrin ön sözünün müəllifi Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Basqal İpək Mərkəzinin direktoru Rəna İbrahimbəyova, tərtibçisi isə Mərkəzin direktoru Samir Abbasov olmuşdur. Kitabda kəlağayı sənətinin tarixi, Azərbaycanda ipəkçiliyin formalaşması və inkişaf mərhələləri, həmçinin müxtəlif dövrlərdə alim və səyyahların bu sahəyə dair fikirləri geniş şəkildə təqdim edilmişdir.

Bundan əlavə, nəşrdə kəlağayının hazırlanma texnologiyası, Azərbaycan ipəyinin üzərində tətbiq olunan ornamental naxışların semantikası və bədii xüsusiyyətləri, bu sənətin beynəlxalq miqyasda tanıdılması istiqamətində görülən işlər, o cümlədən Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən layihələr haqqında da ətraflı məlumat verilmişdir. Bu baxımdan, qeyd olunan nəşr kəlağayı sənətinin elmi, mədəni və tarixi aspektlərinin kompleks şəkildə təqdiminə xidmət edən mühüm mənbə kimi dəyərləndirilə bilər.

Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi tərəfindən verilən məlumata əsasən, kitabın özbək dilində nəşri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəşr Azərbaycan ipəyi və kəlağayı sənətinin beynəlxalq səviyyədə təbliği üçün yeni imkanlar açmaqla yanaşı, bu istiqamətdə araşdırma aparan mütəxəssislər üçün mühüm elmi-informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

Eyni zamanda bildirilir ki, yaxın vaxtlarda kitab geniş ictimaiyyətə təqdim olunacaq və Özbəkistanın aparıcı kitabxanalarına, ali təhsil müəssisələrinə, tədqiqat mərkəzlərinə, eləcə də ipəkçilik sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə çatdırılacaqdır. Qeyd edilməlidir ki, bu nəşrin hazırlanmasında 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə nəşr olunmuş "Kələğayı" kitabının materiallarından da istifadə edilmişdir (Mədəniyyət q., 2018).

NƏTİCƏ

...Kəlağayı – yaddaşdır, xatirələrlə dolu mücrüdür. Doğma insanların başlarına örtdüyü, şad və kədərli günlərin şahididir. İnamla demək olar ki, kəlağayının çoxəsrlik istehsal və örtülmə ənənəsi bu gün öz dirçəliş dövrünü yaşayır. Kəlağayını yaşatmaq üçün sevgisini, fiziki və ruhi enerjisini əsirgəməyən insanlar qarşısında ehtiramla baş əyirik! Kəlağayı milli mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olmuş və olacaqdır. yaşa, bizim kəlağayımız...(s.217)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Atəş, B. (Qurbanova, B. C.). (2024). Nənəmin kəlağayısı. Bakı: Elm və təhsil, 221 s.
2. Hüseynova, A., Məlikova, Ə., & Abbasova, N. (2018). Kəlağayı sənəti. Bakı, 220 s.
3. Mustafayev, A. N. (1991). Azərbaycanda şərbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 192 s.
4. Mustafayeva, A. (2019, 3 dekabr). Kəlağayı. Xalq Cəbhəsi, s. 13.
5. Tariverdiyev, D. (2012). Muzey şelka "Kelaqai": konsepsiya i istoriya sozdaniya. Bakı: Sada, 55 s.
6. Tomarlı, G. E. (2022). Azərbaycan kəlağayısı min illərin yadigarı. Bakı: Elm və təhsil, 193 s.
7. Tomarlı, G. E. (2023). Kəlağayı əlvan qıyqacı. Bakı: Elm və təhsil, 193 s.
8. Tomarlı, G. E. (2024). Anam – kəlağayıdır, kəlağayı – anam. Bakı: Elm və təhsil, 206 s.
9. Kəlağayı – Azərbaycan ipəyinin incisi. (2018, 11 aprel). Mədəniyyət qəzeti. https://medeniyyet.info.az/page/news/43589/Kelagayi--Azerbaycan-ipeyinin-incisi.html

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA EKOTURİZMİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Current Situation and Development Prospects of Ecotourism In The Nakhchivan Autonomous Republic

FİZZƏ MƏMMƏDOVA[1]
Fizza Mammadova[1]
fizzememmadova@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-0255-7190

ƏLİƏDDİN ABBASOV[1]
Aliaddin Abbasov[1]
elieddinabbasov@ndu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-2085-6209

ALİYƏ RZAYEVA[1]
Aliya Rzayeva[1]
aliyerzayeva@ndu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-7435-431X

HƏVVA CƏFƏROVA[1]
Havva Cafarova[1]
havvaferec@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-9079-9323

NƏRMİN QARAYEVA[1]
Narmin Garayeva[1]
ngarayeva999@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-2126-2948

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchivan State University*

XÜLASƏ

Bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında ekoturizmin formalaşması, resursları və növləri, eləcə də regionda onun inkişaf şəraiti və perspektivləri araşdırılır. Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən biri, minilliklərin izlərini və əhəmiyyətli turizm potensialını özündə cəmləşdirən ilk insan məskənlərindən biridir. Muxtar respublikada ekoturizmin daha da inkişaf etdirilməsi üçün mümkün yollar araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi ekoloji turizmin yeni elmi və metodoloji yanaşmaların formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi üçün tətbiq olunan mexanizmlərin işlənməsinin hərtərəfli araşdırılmasından ibarətdir. Ekoturizm turizmin ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir, hər il əhatə dairəsi genişlənir və turizm sənayesinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ekoturizmin mövcud vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi onun regional potensialını qiymətləndirməyə və hərtərəfli istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Məqalədə muxtar respublikanın təbii və su ehtiyatları ekoloji prizmanın əsası kimi təsvir edilir və bu mənbələrdən turizm məqsədləri üçün daha səmərəli istifadənin mümkünlüyü və zəruriliyini əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, ekoturizm, təbii və su ehtiyatları, ekoturizm potensialı, inkişaf perspektivləri*

ABSTRACT

This article explores the formation, resources, and types of ecotourism in the Nakhchivan Autonomous Republic, as well as the conditions and prospects for its development in the region. Nakhchivan, one of Azerbaijan's oldest territories, is among the earliest human settlements that preserve traces of millennia and embody significant tourism potential. The study examines and analyzes possible ways to further advance ecotourism in the autonomous republic. The aim of the research is to comprehensively investigate the development of new scientific and methodological approaches to ecological tourism and the mechanisms applied for its implementation. Ecotourism is one of the fastest-growing sectors of tourism, expanding its scope annually and exerting a considerable influence on the functioning of the tourism industry. Studying the current state and development prospects of ecotourism will allow for the assessment and comprehensive utilization of its regional potential. The article emphasizes the natural and water resources of the autonomous republic as the foundation of the ecological prism and substantiates the necessity and feasibility of their more efficient use for tourism purposes.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, ecotourism, natural and water resources, ecotourism potential, development prospects*

Ekoturizm və ya ekoloji turizm ətraf mühitə qayğı ilə əlaqəli təbiət turizminin bir növüdür. Ekoturizm təbii ərazilər, ətraf mühit, yerli əhali və təbiətlə məqsədyönlü qarşılıqlı təsir şəklində tanışlıq, qayğı, öyrənmə məqsədi daşıyan səyahətdir. [1,6]. Nəticə etibarilə, "ekoturizm potensialı təbii, tarixi və mədəni obyektlərin və hadisələrin, eləcə də müəyyən bir ərazidə ekoturizm

fəaliyyətlərinin təşkili üçün sosial-iqtisadi və texnoloji ilkin şərtlərin birləşimi kimi başa düşülməlidir. Bu fəaliyyət, öz növbəsində, mütləq ekoturizmin əsas prinsiplərinə uyğunlaşaraq ərazinin təbiəti, təbii ekoloji sistemi, bioloji və mədəni müxtəlifliyi ilə tanışlığı özündə ehtiva edir. Ekoturizm turizm sənayesində əsas mənbəyini - təbii mühiti və ya onun ayrıayrı komponentlərini (təbii abidələr, bəzi heyvan və ya bitki növləri və s.) qorumaqda həyati olaraq maraqlanan yeganə istiqamətdir. Cədvəl 1-də turizmin ətraf mühitin komponentlərinə təsirinə dair nümunələr verilmişdir.

Cədvəl 1. Turizmin təbii mühitin komponentlərinə təsirinə dair nümunələr

Komponent	Turizmin təsirinin nəticələri	Səbəb
Torpaq	Münbit torpaq təbəqələrinin vəziyyəti. İqlimdə, rütubətdə, temperaturda və mikrofloradakı dəyişikliklər.	Torpağın münbitliyi azalması, ağac və kolların qırılması və s.
Bitki örtüyü	Növlərin tərkibindəki dəyi-şikliklər, bitkilərin fərdi xüsusiyyətlərinin ərazi quruluşunun səviyyələrinə görə paylanması	Müxtəlif məqsədlər üçün bitkilərin və onların hissələrinin (köklər, meyvələr, çiçəklər və s.) toplanması, meşə yanğınları və s.
Su ekosistemi	Sahil xəttində, dib dərinliklərində dəyişikliklər Çöküntü və bulanıqlığın artması, suların kimyəvi tərkibində dəyişikliklər	Meşə sahələrini azaltmaq, bəndlər, su anbarları tikmək və s.

Göründüyü kimi, ekoloji turizm, təbii ekoloji sistemlərə minimum mənfi təsirləri təmin etməyə, ekoloji turizm xidmətlərinin göstərilməsində iştirak edən əhalinin məşğulluğunu təmin etməyə imkan verir və bununla da əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edir. Beləliklə, təbii və mədəni landşaftların elementlərini və landşaftların özünü qiymətləndirmə meyarlarına ilk növbədə onların mənşəyi və tarixi, unikallığı, qorunması, müxtəliflik xüsusiyyətləri, o cümlədən flora və faunanın növ zənginliyi daxil edilməlidir [7,8]. Turların təşkili üsullarının qiymətləndirilməsi üçün uyğun meyarlara bu metodların ekoloji cəhətdən mümkünlüyü və ümumiyyətlə, həm insanlara, həm də bütövlükdə landşaftların biotik komponentlərinə nəzərən hesablanmış gigiyenik təhlükəsizlik standartları daxildir. Tur şəraiti əsasən mövcud qaydalara — ekoloji və digər təhlükəsizlik standartlarına, icazə verilən istirahət məkanlarına və davamlı resurslardan istifadə standartlarına əsasən qiymətləndirilməlidir. Ərazidə sabit ekoturizmin inkişafı üçün şərait yaratmaqdan ötrü müasir yollar çəkmək, yaşıllıqları artırmaq, yeni park və istirahət mərkəzləri salmaq, müasir ekoturizm marşurutları hazırlamaq və əhalini ekoturizm sahəsində maarifləndirmək lazımdır. Regionda ekoloji turizmin təşəkkülü və inkişafı proseslərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu zəngin və nəhəng mədəni-landşaft ərazisində ekoloji turizm yalnız ilk addımları atır, bu turizm növünün təşkilində toplanmış ilkin təcrübə isə onun perspektivlərinin elmi ümumiləşdirməyə ehtiyacı yaradır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Qafqaz İstmusunun cənub hissəsini tutur və Kiçik Qafqazın cənub-qərb yamaclarının uclarında, 38°51′-39°52′ şimal enliyi və 44°37′-46°13′ şərq enliyi arasında yerləşir. Şimaldan və şimal-qərbdən sərhədlər Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələrinin suayrıcıları boyunca, Ağmanqan silsiləsinin ətəklərinin şimal-şərq yamacı boyunca (Soyuqdağ boyunca) Ermənistanla həmsərhəddir; cənubdan və cənub-qərbdən respublika Araz çayı boyunca İranla, eləcə də Türkiyə ilə (15 km) həmsərhəddir [1,2]. Muxtar respublikanın ərazisinin böyük hissəsini Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri əhatə edir. Ən yüksək dağ zirvəsi Qapıcıqdır (3904 m). Araz düzənlikləri (Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Kəngərli, Naxçıvan, Culfa və Ordubad) ərazinin

üçdə birini təşkil edir. Muxtar respublikada 200-dən çox mineral su bulağı (Sirab, Badamlı, Darıdağ, Vayxır və s.) mövcuddur. Araz düzənliklərində illik yağıntı 200-300 mm, yüksək dağlıq ərazilərdə isə 500-800 mm-dir. Muxtar respublikada təxminən 400 böyük və kiçik çay var. Onların ümumi uzunluğu 1800 km-dir. Şəkil 1-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının geomorfoloji quruluş sxemi verilmişdir.

Şəkil 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının geomorfoloji quruluşu

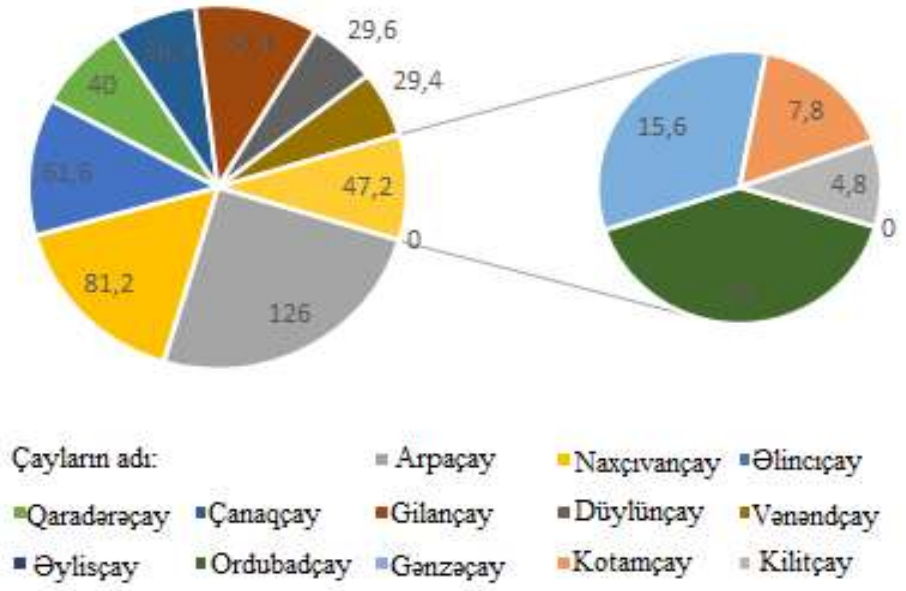
Hazırda ayrı-ayrı çaylar, göllər, şəlalələr, mineral, kəhriz və bulaq suları xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri statusuna malik obyektlər hesab olunur. Nəticə etibarilə, mənzərəli ərazirərə malik su obyektləri xüsusi mühafizə olunan ərazilər kimi təkcə istirahət əhəmiyyətinə malik deyil, həm də əhalinin xalq təsərrüfatın gündəlik istifadəsində böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Bu səbəbdən şirin su ehtiyatlarının, bulaqlarının, mineral və termal bulaqların öyrənilməsi üçün elmi yanaşmalar araşdırılır və onların mövcud vəziyyətinin hidroloji və hidro-ekoloji xüsusiyyətləri yeni baxış bucağından öyrənilmişdir. Təqdim olunan elmi-tədqiqat materialları muxtar respublikada su ehtiyatlarından səmərəli istifadə üçün bir sıra praktik tövsiyələr verməyə imkan verir.

Çaylar - Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ümumi uzunluğu 1,8 min km olan 400-ə qədər böyük və kiçik çaylar mövcuddur. Ərazinin daxili suları, xüsusən də çay şəbəkəsi qeyri-bərabər paylanmışdır. Zəngəzur silsiləsindən axan çaylar sıx şəbəkə ilə fərqlənir. Naxçıvan çökəkliyində Naxçıvançaydan qərbdəki ərazilərdə axan çaylar isə zəif şəbəkə təşkil edir [1,3]. Zəngəzur silsiləsi dağlıq hissə olduğundan bu ərazidə çay şəbəkəsi daha geniş yayılmışdır. Muxtar respublika ərazisindəki çaylar Araz hövzəsinə daxildir. Ərazinin mərkəzi və cənub-qərb hissəsində çaylar öz başlanğıcını Zəngəzur və Dərələyəz silsiləsinin dik yamaclarından götürür. Dərələyəz silsiləsi Naxçıvan MR-in şimal-şərq hissəsində yerləşir və Ermənistan ilə muxtar respublika arasında təbii sərhəd rolunu oynayır. Bu silsilənin bir hissəsi Cəhriçayın əsas dərəsindən qərbdə, digəri isə ondan şərqdə yerləşir. Cədvəl 2-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən böyak çaylarının ümumi xüsusiyyətləri verilmişdir.

Cədvəl 2. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki çayların morfometrik göstəriciləri

Çayların adı			**Mütləq yüksəklik (m-lə)**		

	Çayların uzunluğu (km-lə)	Su toplayıcı sahə (km²-lə)	Mənbəyi	Mənsəbi	Orta meyilliyi (%-lə)	Çay şəbəkə sıxlığı əmsalı km² -lə
Arpaçay	126,0	2630	2985	780	17,4	0,54
Naxçıvançay	81,2	1630	2720	748	24,3	0,48
Əlincəçay	61,6	599,2	2800	695	34,2	0,50
Qaradərəçay	40,0	311,8	2100	686	35,4	0,56
Çanaqçıçay	36,4	1888	2520	797	47,3	0,56
Gilançay	53,4	425,9	2700	678	37,9	0,52
Düylünçay	29,6	123,5	3000	660	79,1	0,59
Vənəndçay	29,4	91,4	3500	650	96,9	0,53
Əylisçay	21.0	57,9	3600	634	141,2	0,60
Ordubadçay	19,0	42,2	3575	630	155,0	0,71
Gənzəçay	15,6	44,6	2700	621	133,3	0,51
Kotamçay	7,8	22,3	2842	617	285,3	0,55
Kilitçay	4,8	9,15	2373	600	369,4	0,53

Şəkil 2. Muxtar respublika çaylarının uzunluğu (km-lə)

Göllər - Muxtar respublikada göllər minillər ərzində formalaşaraq öz təbii vəziyyətlərini yaratmışlar. Quru iqlim şəraitində göllər bəzən davamlı qidalanmadan məhrum olmuş, onların sahəsi və su həcmi azalmış, bəzən isə tamamilə qurumuşlar (məsələn, Qaraçuq gölü). Ona görə də muxtar respublika ərazisindəki göllərin təbii rejim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və göllərin ekoloji şəraitinin yaxşılaşması istiqamətində aparılan tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Muxtar respublika ərazisindəki göllərdə təbii rejimin tənzimlənməsi üçün antropogen axıntıların miqdarı və göllərin ekoloji tarazlığı, onların sağlamlaşdırılması və daha səmərəli istifadəsi üçün müəyyən tədbirlər görülür. Göllər yeraltı suların tələtümlərinin Yer üzərindəki ən gözəl inikasıdır [11]. Yerin dərinliklərində suyun ecazkar gözəlliyini biosferə bəxş edən ana təbiət sanki yeraltı dünyanın zəlzələ və vulkanlarının şıltaqlıqlarını axarsız, lal sükutlu göllərlə

sakitləşdirmişdir. Okean və dənizlərə çıxışları olmasa da, hidrosferdə xüsusi çəkisi və yeri olan göl və sututarlar muxtar respublikanın su balansında böyük əhəmiyyətə malikdirlər [5,6]. Muxtar respublikada ərazisindəki göllər və onların ətrafı ekoturizm infrastrukturuna və ideal şəraitə malik məkanlar olduğundan burada yerli əhalinin, habelə turistlərin səmərəli istirahətini təmin etmək olar.

Cədvəl 3. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki göllərin ümumi xüsusiyyətləri

Gölün adı	Dəniz səviyyəsindən yüksəklik, m	Tutumu, m^3	Sahə, ha	Temperatur, ^0C	Minerallıq, mq/l kimyəvi tərkibi
Gögöl	3065	1,0	11,5	16-18,5	90,0; HCO_3^- , Na^+
Salvartı göl	2843	1,0	11,3	18,0	50-95; HCO_3^- , Ca^{2+}
Qanlı göl	2424	1,2	10,2	18,0	136,6; HCO_3^-,Na^+,Ca^{2+}
Batabat göl	2113	1,8	10,0	10,5-16	90-146; HCO_3^-, Ca^{2+}

Muxtar respublika ərazisindəki göllərdə su kütləsinin dadı şirin sulara yaxın olub, minerallaşma dərəcəsindən asılı olaraq dəyişilir. Beləliklə, tədqiq olunan göllərdə su kütləsinin işıq şüalarını keçirmə qabiliyyəti fotosintez zonasının dərinliyindən və suyun temperaturundan asılı olaraq, göllərdəki bioloji proseslərin intensivliyini tənzimləyir. Göl sularının fiziki göstəricilərini əks etdirən bu xassələr öz növbəsində göllərin ekoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

Ordubad rayonu ərazisində Zəngəzur silsiləsinin Ayçınqıl aşırımından 3707 metr hündürlükdən başlayan eyniadlı çayın üzərində Pəzməri şəlaləsi yerləşir [7]. Su sərfi axınının sürəti və gücünə görə Azərbaycanda ən iri şəlalələrdən biri olan Pəzməri şəlaləsi kanyonvari dar dərələrdən keçərək əsrarəngiz təbiət abidəsi yaradır, şəlalənin nisbi hündürlüyü 16 metrə, ortaillik su sərfi saniyədə 1,34 kubmetrə çatır (Şəkil 3).

Şəkil 3. Pəzməri şəlaləsi

Suyunun tərkibi hidrokarbonatlı, kalsiumlu olub, mineral laşma dərəcəsi 90 mq/l-ə bərabərdir. Əsasən bulaq və qar suları ilə qidalanan şəlalənin karbonatlı süxurlar üzərində nisbi hündürlüyü, təxminən 18 metrdir. 40 metr hündürlükdən aramsız aşağı tökülən su qayalara çırpılaraq Günəş şüalarından isinən irili-xırda lı daşları parıldadır. Şəlalənin ətrafındakı dilsiz qayaların heykəlləşən görüntüsünü seyr edən hər kəs bu təbiət abidəsinin yaratdığı mənzərənin qarşısında heyranlıq duyur, gözləri önündə suyun daşlarla birgə yaratdığı qeyri-adi təbiət muzeyinin eksponatları, əsrlərin dərinliklərindən süzülüb gələn ulu tariximizin səhifələri canlanır. Pəzməri çayının

üzərindəki eyniadlı böyük şəlalədən başqa, bir neçə kiçik şəlalə də mövcuddur. Həmin şəlalələr bura da olduqca gözəl bir mənzərə yaratmaqla yanaşı, həm də ərazinin turizm potensialından xəbər verir. Bu şəlalələrdən ən bolsulu olanı "Qaplan" adı ilə tanınır. Şəlalənin belə adlandırılması həmin ərazidə qaplanların olması ilə əlaqələndirilir. Çünki bu dağlar zəngin heyvanat və bitki aləmi ilə məşhurdur. Ana təbiət burada dağ keçisi, ayı, canavar, porsuq və digər heyvanların, o cümlədən müxtəlif meşə quşlarının yaşamasını təmin etmişdir. İlin yaz və yay aylarında ətrafda çayların və şəlalələrin səsi quşların nəqəratı ilə birləşib insana inanılmaz fərəh verən təbiət simfoniyası yaradır. Bu mahnıya şəlalələrin başladığı yüksəkliklərin çiləmə bulud ların, xəfif küləklərin yaydığı həzin musiqi sədalarını da, əlavə etsək, insan ruhunun qidası olan və heç bitməyən bənzərsiz səslərin qayalarda əks-sədası eşidilir. Onu da qeyd edək ki, eko turizmin ideal məkanı olan Pəzməri kəndində, Pəzməri şəlaləsinə gedən yolda geniş quruculuq işləri aparılmış, ərazi abadlaşdırılmışdır.

Duzdağda yerləşən bənzərsiz Duz şəlaləsi ərazinin nadir təbiət abidəsidir [9]. Duz laylarının altından axan su axıntıları yer səthinə çıxarkən buxarlanır, torpağa qarışan duzu da özü ilə bərabər, yer səthinə çıxıb Duz şəlaləsini əmələ gətirir. Bu əsrarəngiz şəlalə ilin bütün fəsillərindən və iqlim şəraitindən asılı olaraq fərqli şəkillərə düşür, qış aylarında buz bağlamaq yerinə duz bağlayır, yağıntılar olmadıqda duz çöküntüləri quruyaraq ağ örpəyə bürünmüş gəlin kimi ərazidə bənzərsiz bir təbiət abidəsi yaradır.

Şəkil 4. Duzdağ şəlaləsinin görünüşü

Dağlara səyahət etməyi sevənlər bu yerlərdə irili-xırdalı "daş akvariumlar"la qarşılaşacaq, duzla örtülən və Günəş şüaların dan parlayan daşların üzərində ulu tariximizin izlərini görəcək və minilliklərin naxışlarını qoruyub saxlayan su-daş, qaya harmoniyasına heyran qalacaqlar. Şəlalənin suyu aşağı minerallığa malik olmaqla Cl^-, Na^+, Ca^{2+}-ludur.

Bu şəlalələrlə bərabər, Ordubadda, Şahbuzda onlarla kiçik şəlalələr əsrarəngiz mənzərələri və təbii gözəllikləri ilə göz oxşayır. Beləliklə, ecazkar gözəlliklərin müşahidə göyərtəsində bölgənin fərqli məntəqələrində yerləşən valehedici mənzərələrlə şöhrət çələnginə sahib şəlalələrə eksklüziv səyahət bu şəlalələrin ekoloji turizmin ideal məkanı olduğunu təsdiq edir.

Geoloji tarixi on milyon il, istifadə tarixi isə 2000 ildən çox olan Duzdağ qaya duzu yataqları müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə dünyada unikaldır. MDB ölkələri də daxil olmaqla, dünyanın hər yerindən turistlər buraya müalicə üçün gəlirlər. Müxtəlif təbii komponentləri, texnoloji inkişafları və estetik keyfiyyətləri ilə muxtar respublikadakı digər təbii turizm ehtiyatları ətraf bölgədən gələn potensial turistlər üçün unikal hesab edilə bilər. Məqsəd turist təcrübəsini artırmaqdır. Duzdağ duz mağarası Naxçıvan Muxtar Respublikasında dəniz səviyyəsindən 1173 metr yüksəklikdə yerləşir. Burada tənəffüs yolları xəstəlikləri olan xəstələr uğurla müalicə olunur.

Müalicə mərkəzinin özü yerüstü və yeraltı hissələrdən ibarətdir. Birincisi Duzdağda və Duzdağ Otelində, ikincisi isə dağın altında, ikinci əsas duz mədəninin girişindən 300 metr aşağıda yerləşir. Burada, qalınlığı 10-12 metrə çatan duz təbəqələrində havanın tam 20 faizini oksigen təşkil edir. Bu təmiz oksigen ağciyər xəstəliyindən əziyyət çəkənlər üçün şəfavericidir. Duzun antibakterial xüsusiyyətlərə malik zəngin mineralları və kimyəvi elementləri bədənə müsbət təsir göstərir. Duz mineralları ilə zəngin olan oksigenlə zəngin hava bronxial astma, xroniki allergik sinezopatiyalar, xroniki bronxit və oxşar xəstəlikləri olan xəstələrin sağalmasını sürətləndirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyada ən zəngin mineral su ehtiyatlarına malikdir. Azərbaycandakı mineral su ehtiyatlarının 60%-i Naxçıvan Muxtar Respublikasındadır. Muxtar respublikanın 5,5 min km^2 ərazisində 250-dən çox mineral su bulağı qeydə alınıb. Bu ərazilər təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həm də Avropada özünəməxsus fauna və florası, xüsusən də dərman bitkilərinin zənginliyi ilə seçilir [3, 8]. Arsen mineral suları (tərkibində arsen - As olan) müxtəlif ion tərkibi, minerallaşması, temperaturu və arsen miqdarı 0,7 mq/l və ya daha çox olan, içməli sularda 0,2 mq/l-dən çox olmayan təbii sulardır [9,10]. Onlar olduqca nadir mineral su növü hesab olunurlar. Arsen mineral suları kimyəvi və qaz tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Bu qrupun ən məşhur suları Çvijepse yatağının (Soçi), Qornaya Tyssanın (Transkarpat bölgəsi, Ukrayna) və Sinegorsk kurortunun (Saxalin bölgəsi) və Naxçıvan Muxtar Respublikasının (Darıdağ termal suyu) karbonatlı arsen sularıdır.

Tədqiqatın nəticələri ölkənin turizm kompleksinin müasir şəraitdə inkişaf etməsinin mürəkkəb və çoxfaktorlu bir problem olduğunu göstərir. İstənilən turizm ərazisinin inkişafı məhz ona xas olan bir çox xüsusiyyətlərdən asılıdır: coğrafi, təbiiiqlim şəraiti, etnik özünəməxsusluq, inzibati quruluş, dövlət siyasəti, bazar infrastrukturunun vəziyyəti, əhalinin işgüzar fəallığının səviyyəsi və s. buna görə də belə qənaətə gəlmək olar ki, turizmin təbiəti parlaq regional xarakter daşıyır. Bundan əlavə, regional və mövsümi olduğu üçün, turizm xarici mühitin dəyişməsinə kifayət qədər tez reaksiya verir. Bu problemlərin həlli turizmin inkişafının idarə edilməsinin yeni mütərəqqi formalarının tətbiqi ilə təmin edilməlidir ki, bunun da əsasını ayrıca götürülmüş regionun turizm potensialının tənzimlənməsi və qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması təşkil edə bilər.

Beləliklə, muxtar respublikada ekoturizmin ən inkişaf etmiş formalarına aqroturizm, kənd turizmi, hidroekoloji turizm, dağ istirahət turizmi və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində turizm daxildir. İstirahət məqsədilə istifadə edilən əsas resurslar təbii görməli yerlərdir: mənzərələr, iqlim, buzlaqlar, şəlalələr, göllər və çaylar, torpaqlar, flora və fauna, eləcə də tarixi və mədəni abidələr.

Qonşu ölkələrin (Türkiyə, Gürcüstan) təcrübəsi göstərir ki, ekoturizm üçün xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə turizm sənayesinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verə bilər. Hazırda turizm və istirahət muxtar respublikanın dağlıq bölgələrinin inkişafı üçün prioritet sahələrdir.

Çox qədim bir sivilizasiyanın ecazkar izlərini və mədəni-tarixi irsini qoruyub saxlayan Naxçıvan Muxtar Respublikası zən gin coğrafi landşafı, təbii sərvətləri, tarixi, təbiət abidələri, müali cəvi mineral suları, gursulu dağ çayları, rəngarəng gölləri və şəlalələri ilə zəngin turizm ehtiyatlarına malikdir. Bu gün, Azər baycanda, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan muxtar respublikada, çay, göl və şəlalələr kompleksinin, təbiət abidələri nin öyrənilməsi, yeni su mənbələrinin tanıdılması kənd turizmi, ekoturizmin inkişafına yönəlmiş fəaliyyətlər turizm infrastruktu runa və regionda turizmin davamlı inkişafına zəmin yaradır. Alınan nəticələr ekoturizmin muxtar respublikanın iqtisadiyyatına, ekologiyasına və sosial-mədəni sahəsinə təsirini müəyyənləşdirməyə imkan verəcək ki, bu da turizmin inkişafında rəqabətçi üstünlüklərini müəyyənləşdirməyə; ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün turizmin inkişafını hərtərəfli qiymətləndirməyə və bu sahədə mövcud ehtiyat potensialını müəyyənləşdirməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Ə., Məmmədova F., Heydərova F. Təbii suların geokimyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılma xüsusiyyətləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 286 s.
2. Abbasov Ə.D., Məmmədova F.S., Qurbanov Q. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsində ekologiya və ətraf mühit. Naxçıvan, "Əcəmi", 2018, 290 s.
3. Məmmədova F., Abbasov Ə., Hacıyeva G. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeraltı su ehtiyatları. Naxçıvan, 2021, 345 s. **DOI: 10.36719/2707-1146/21/42-49/**
4. Мамедова Ф.С., Сулейманов М.Р. Перспективы развития экотуризма в Нахчыванской Автономной Республике. LAMBERT Academic Publishing, 2020, с.181
5. Abadov M.K. "Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri", Bakı, "Şərq-Qərb". 2014, 248 səh.
6. Bəhərçi T., Mehdiyeva V.Z. "Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları, onların iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi" Bakı, "İqtisad Universiteti", 2012, 304 səh.
7. Cabbarov Ə.X. "Turizmin iqtisadi əsasları", Bakı, "ADPU". 2015, 267 səh.
8. Аскербейли Э.К., Попов А.П., Булатов Р.В., Кязимов С.М. Подземные воды Северо-Восточной части Азербайджана и перспективы их использования для водоснабжения. М. Стройиздательство, 1988, 238 с.
9. Əliquliyev R.İ., İsmayılova M.M., Əliquliyev A.R. Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral suları. Bakı. Mütərcim, 2002, 224 s.
10. Həsənov Ə.M. Naxçıvanın təbii sərvətləri və onlardan istifadə yolları. Bakı, 2003, 138 s.
11. Fennell D., Cooper C. "Sustainable tourism: principles, contexts and practices", Journal of Ecotourism. 2020, Vol.19, p.287-289.

TARİXDƏN GƏLƏCƏYƏ: ZƏNGƏZUR VASİTƏSİLƏ YENİ REGİONAL TURİZM EKOSİSTEMİ

From History to Future: A New Regional Tourism Ecosystem through Zangezur

CƏFƏR CƏFƏRLİ
Jafar Jafarli
cafar.cafarli@mdu.edu.az
https://orcid.org0000-0002-5777-7553
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın turizm coğrafiyasında fundamental dəyişikliklərə səbəb olacaq strateji layihədir. Bu tədqiqat, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan, Türkiyə və digər Türk dövlətləri arasında yeni regional turizm ekosisteminin formalaşma perspektivlərini, bu prosesin iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi aspektlərini kompleks şəkildə təhlil edir. Tədqiqatın məqsədi, dəhlizin Türk dünyası turizm əlaqələrinə təsirini elmi əsaslarla qiymətləndirmək və regionlararası inteqrasiya mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda analitik təhlil, müqayisəli tədqiqat, SWOT analizi, klaster analizi və statistik məlumatların emalı metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, elmi ədəbiyyatın təhlili, ekspert qiymətləndirmələri və coğrafi informasiya sistemləri (CİS) metodları tətbiq edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı Türkiyə ilə birbaşa quru yolu ilə birləşdirərək, Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində yeni turizm marşrutunun yaranmasına zəmin yaradır. Dəhliz vasitəsilə tarixi İpək Yolu marşrutunun bərpası, mədəni turizm, ekoturizm və kənd turizmi növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaranır. Tədqiqat nəticəsində turizm klasterlərinin yaradılması, infrastrukturun modernləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində konkret təkliflər işlənib hazırlanmışdır. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə yeni regional turizm ekosisteminin formalaşdırılması, Türk dünyası ölkələri arasında turizm əlaqələrinin intensiv-ləşməsinə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və beynəlxalq turizm bazarlarında rəqabətqabiliyyətin artmasına töhfə verə bilər.

Açar sözlər: *Zəngəzur dəhlizi, regional turizm, turizm ekosistemi, Türk Dövlətləri Təşkilatı, turizm inteqrasiyası, mədəni irs, ekoturizm*

ABSTRACT

The opening of the Zangazur Corridor is a strategic project that will cause fundamental changes in the tourism geography of Azerbaijan. This research comprehensively analyzes the prospects for the formation of a new regional tourism ecosystem between Azerbaijan, Turkey, and other Turkic states through the Zangazur Corridor, as well as the economic, sociocultural, and political aspects of this process. The aim of the research is to provide a scientifically grounded assessment of the corridor's impact on tourism relations in the Turkic world and to determine mechanisms of interregional integration. The research employs methods of analytical analysis, comparative research, SWOT analysis, cluster analysis, and statistical data processing. Additionally, methods of scientific literature analysis, expert evaluations, and Geographic Information Systems (GIS) are applied. The study shows that the Zangazur Corridor, connecting Azerbaijan with Turkey via a direct land route, creates a foundation for the emergence of a new tourism route within the framework of the Organization of Turkic States (OTS). Through the corridor, broad opportunities open up for the restoration of the historic Silk Road, the development of cultural tourism, ecotourism, and rural tourism. Based on the research results, concrete proposals have been developed for the creation of tourism clusters, modernization of infrastructure, and strengthening of international cooperation. The formation of a new regional tourism ecosystem through the Zangazur Corridor can contribute to the intensification of tourism relations among Turkic world countries, the socioeconomic development of regions, and the enhancement of competitiveness in international tourism markets.

Keywords: *Zangazur Corridor, regional tourism, tourism ecosystem, Organization of Turkic States, tourism integration, cultural heritage, ecotourism*

GİRİŞ

Turizm XXI əsrin qlobal iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) proqnozlarına əsasən, 2030-cu ilə qədər dünya üzrə turist axınlarının 1,8 milyard nəfərə çatacağı gözlənilir [10]. Bu kontekstdə,

regional turizm əməkdaşlığı və yeni turizm marşrutlarının yaradılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Xüsusilə, tarixi, mədəni və dil bağları ilə bir-birinə bağlı olan Türk dünyası ölkələri arasında turizm inteqrasiyası mühüm perspektivlər vəd edir.

Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın turizm coğrafiyasında yeni bir dövrün başlanğıcını qoyur. Bu dəhliz, Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə, daha sonra isə Türkiyənin İğdır vilayəti ilə birləşdirəcək və regionda yeni nəqliyyat-turizm oxunun yaranmasına zəmin yaradacaqdır [11]. Tarixi İpək Yolunun bərpası konsepsiyası çərçivəsində Zəngəzur dəhlizi, yalnız iqtisadi və nəqliyyat əhəmiyyəti daşımır, həm də zəngin təbii və tarixi-mədəni irsə malik olan bu regionun turizm potensialının açılması üçün unikal imkanlar yaradır.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində turizm əməkdaşlığının gücləndirilməsi dəhlizin strateji əhəmiyyətini daha da artırır. TDT-nin 2021-ci ildə qəbul etdiyi "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" sənədində turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir [9]. Zəngəzur dəhlizi bu vizyonun reallaşdırılması üçün konkret infrastruktur bazası rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın əsas məqsədi, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan, Türkiyə və digər Türk dövlətləri arasında yeni regional turizm ekosisteminin formalaşma perspektivlərini kompleks şəkildə təhlil etmək, bu prosesin iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi aspektlərini elmi əsaslarla qiymətləndirmək və konkret təkliflər irəli sürməkdir.

Tədqiqatın aktuallığı bir neçə amillə şərtlənir. Birincisi, Zəngəzur dəhlizi regionda geopolitik və iqtisadi balansın dəyişməsinə səbəb olacaq strateji layihədir [2]. İkincisi, dəhliz Türk dünyası ölkələri arasında birbaşa quru əlaqəsinin yaradılması baxımından unikaldır. Üçüncüsü, bu layihə tarixi İpək Yolu marşrutunun bərpası və mədəni körpülərin qurulması üçün tarixi fürsətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Zəngəzur dəhlizi kontekstində Türk dünyası ölkələri arasında regional turizm ekosisteminin formalaşması məsələsi kompleks şəkildə tədqiq olunur. Əvvəlki tədqiqatlar əsasən dəhlizin iqtisadi və nəqliyyat əhəmiyyətinə diqqət yetirirdisə, bu tədqiqat turizm aspektini ön plana çəkir və yeni ekosistem yanaşması təklif edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli təhlil, müqayisəli tədqiqat və kompleks yanaşma təşkil edir. Araşdırma zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

Analitik təhlil metodu. Zəngəzur dəhlizinin Türk dünyası turizm əlaqələrinə təsir edən amillər, regionun təbii və antropogen resursları, infrastruktur imkanları və bazar göstəriciləri təhlil edilmişdir. Bu metod vasitəsilə dəhlizin turizm sektoruna birbaşa və dolayı təsirləri müəyyənləşdirilmişdir [5].

Müqayisəli tədqiqat metodu. Zəngəzur dəhlizinin turizm potensialı dünya təcrübəsindəki oxşar layihələrlə (Çinin "Bir kəmər, bir yol" layihəsi, Türkiyənin Orta Dəhliz layihəsi, Avropa İttifaqının TEN-T şəbəkəsi) müqayisə edilmişdir. Bu müqayisə, uğurlu təcrübələrin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşımışdır [6].

SWOT analizi. Zəngəzur dəhlizi regionunun turizm potensialının güclü və zəif tərəfləri, imkan və təhdidləri sistemli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Analiz nəticəsində regionun turizm inkişafına dair strateji yanaşma formalaşdırılmışdır [1].

Klaster analizi. Regionda turizm klasterlərinin yaradılması perspektivləri təhlil edilmiş, mövcud və potensial klasterlərin strukturu, komponentləri və qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir.

Coğrafi informasiya sistemləri (CİS). Regionun turizm potensialının coğrafi yerləşməsi, resursların yaxınlığı və əlçatanlıq dərəcəsi CİS texnologiyaları vasitəsilə təhlil edilmişdir.

Statistik təhlil. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Türkiyə Statistika Qurumunun

(TÜİK), UNWTO-nun və digər beynəlxalq təşkilatların məlumat bazasından istifadə olunaraq turizm axınları, gəlirlər və digər göstəricilər təhlil edilmişdir.

MÜZAKİRƏ

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə yeni regional turizm ekosisteminin formalaşdırılması real perspektivdir. Lakin bu proses bir sıra çağırışlarla üzləşir. Birincisi, regionun işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-yenidənqurma işlərinin aparılması turizm infrastrukturunun yaradılması üçün zaman tələb edir. İkincisi, regionun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi turistlər üçün əsas şərtdir. Üçüncüsü, yerli əhalinin turizm sahəsində işgüzar fəaliyyətə cəlb edilməsi və peşə hazırlığının artırılması zəruridir [2].

Çiftçi və Bayat [1] tərəfindən aparılan SWOT analizi göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi layihəsinin möhkəm bir təməlinin olmaması və tərəflərin razılığa gələ bilməməsi kimi zəif tərəfləri mövcuddur. Bütün mənfi cəhətlərə baxmayaraq, dəhlizin keçdiyi bölgələrdəki yerli əhalini inkişaf etdirəcəyi, qitələr arasında qlobal əlaqə yaradacağı, Xəzərdən Aralıq dənizinə turizm sektorunu canlandıracağı və Türk dünyasına əhəmiyyətli strateji üstünlüklər təqdim edəcəyi müəyyən edilmişdir.

Kaya, Karakuş və Onat [4] tərəfindən aparılan tədqiqatda qeyd edilir ki, turistlərin təhlükəsizliyi və siyasi sabitliyin qorunması böyük əhəmiyyət daşıyır. Dəhlizin turizm baxımından daha effektiv istifadə edilə bilməsi üçün təhlükəsizlik, infrastrukturun inkişafı və təbliğat kimi amillərin nəzərə alınması zəruridir.

Əvvəlki tədqiqatlar [5;11] əsasən Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi və nəqliyyat əhəmiyyətinə diqqət yetirmişdir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq dəhlizin Türk dünyası turizm əlaqələrinə təsirini kompleks şəkildə təhlil edir və yeni regional turizm ekosisteminin formalaşması modelini təklif edir. Tədqiqat göstərir ki, dəhliz yalnız fiziki bağlantı deyil, həm də turizm məhsullarının, xidmətlərin, bazarların və mədəniyyətlərin inteqrasiyası deməkdir.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr:

- Regionun turizm potensialının dəqiq inventarlaşdırılması;
- Turist axınlarının proqnozlaşdırılması üçün riyazi modellərin işlənib hazırlanması;
- Ekoloji təsirlərin qiymətləndirilməsi;
- Yerli əhalinin turizmə münasibətinin sosioloji tədqiqi;
- TDT çərçivəsində turizm əməkdaşlığının hüquqi-tənzimləmə mexanizmlərinin tədqiqi.

NƏTİCƏ

Zəngəzur dəhlizinin Türk dünyası turizm əlaqələrində strateji əhəmiyyəti

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı Türkiyə ilə birbaşa quru yolu ilə birləşdirən strateji nəqliyyat arteriyasıdır. Bu dəhlizin açılması ilə Bakı-İstanbul arasındakı məsafə 400 km qısalacaq və yük daşıma müddəti 2-3 gün azalacaqdır [11]. Lakin dəhlizin əhəmiyyəti yalnız iqtisadi və nəqliyyat aspektləri ilə bitmir. Tarixi İpək Yolu marşrutunun bərpası kontekstində Zəngəzur dəhlizi, Türk dünyası ölkələri arasında yeni turizm marşrutunun yaranmasına zəmin yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, dəhliz vasitəsilə formalaşacaq turizm marşrutu aşağıdakı istiqamətləri əhatə edəcəkdir:

- **Şimal-Cənub istiqaməti:** Bakı (Azərbaycan) – Naxçıvan (Azərbaycan) – İğdır (Türkiyə) – Kars – Ərzurum – Ankara – İstanbul.
- **Şərq-Qərb istiqaməti:** Orta Asiya ölkələri (Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) – Xəzər dənizi – Bakı – Zəngəzur dəhlizi – Türkiyə – Avropa.

Bu marşrutlar Türk dünyası ölkələrinin turizm potensialının inteqrasiyası üçün strateji platforma rolunu oynaya bilər. Xüsusilə, TDT çərçivəsində birgə turizm layihələrinin həyata

keçirilməsi, birgə tur paketlərinin təqdim edilməsi və birgə marketinq kampaniyalarının aparılması mümkündür (TDT, 2021). Çiftçi və Bayat [1] tərəfindən aparılan tədqiqat göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi Türkiyənin İğdır vilayətinin turizm sektoruna əlavə impuls verəcək, yeni enerji dəhlizlərinin yolunu açacaq və nəticədə Türk dünyasında sülh və qardaşlığa töhfə verəcəkdir. Dəhliz, əsasən Azərbaycan və Türkiyə olmaqla Türk dünyasına tranzit giriş imkanı yaradacaqdır.

Kaya, Karakuş və Onat [4] tərəfindən aparılan tədqiqat isə göstərir ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması turistlərin daha geniş əraziyə yayılmasını asanlaşdıraraq region turizminin cazibəsini artıra bilər. Enerji daşımacılığı və sərhəd infrastrukturunun inkişafı turizm sektoru üçün uyğun infrastrukturun yaradılmasına töhfə verə bilər.

Tarixi İpək Yolu və mədəni turizm potensialı

Zəngəzur dəhlizi tarixi İpək Yolu marşrutunun bərpası baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarixi mənbələrə əsasən, İpək Yolunun əsas qollarından biri məhz Zəngəzur regionundan keçirdi [5]. Bu marşrut üzərində yerləşən tarixi şəhərlər, karvansaralar, körpülər və digər abidələr mədəni turizm üçün zəngin resursdur.

Tədqiqat göstərir ki, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə aşağıdakı mədəni turizm marşrutları formalaşdırıla bilər:

- **Bakı-Şuşa-Naxçıvan-İğdır marşrutu:** Bu marşrut üzərində Bakının İçərişəhəri (UNESCO-nun Ümumdünya İrsi), Şuşanın tarixi-memarlıq abidələri, Naxçıvanın Möminə Xatun Türbəsi və İğdırın tarixi abidələri yerləşir.
- **Orta Asiya-Zəngəzur-Anadolu marşrutu:** Bu marşrut Türk dünyasının tarixi və mədəni irsini birləşdirən transkontinental turizm marşrutu ola bilər.

Mədəni turizm potensialının reallaşdırılması üçün tarixi abidələrin bərpası, muzeylərin yaradılması, mədəni marşrutların işarələnməsi və turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi zəruridir [2].

Ekoturizm və kənd turizmi imkanları

Zəngəzur dəhlizi regionu unikal təbii landşaftlara malikdir. Zəngəzur Milli Parkı, Arazboyu yasaqlığı, İstisu mineral bulaqları və Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu ekoturizm üçün ideal şərait yaradır [8]. Tədqiqat göstərir ki, bu təbii resurslar Türkiyənin Şərqi Anadolu regionunun ekoturizm potensialı ilə birləşdirilərək vahid ekoturizm məkanı formalaşdırıla bilər.

Huseyn-Zada və Kocaman [3] tərəfindən aparılan tədqiqat göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları yayla turizmi, kempinq və karavan turizmi, dark turizm və aqro turizm başda olmaqla alternativ turizm potensialına malikdir. Bu potensialın inkişaf etdirilməsi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verilə bilər.

Kənd turizmi baxımından da region geniş imkanlar vəd edir. Naxçıvanın Biçənək, Kükü kəndləri, İğdırın kənd yerlərində kənd turizminin inkişafı üçün ənənəvi sənətkarlıq, kulinariya və kənd həyatı təcrübəsi təqdim oluna bilər. Bu, həm turizm məhsullarının diversifikasiyasına, həm də yerli əhalinin sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Turizm klasterlərinin formalaşması perspektivləri

Tədqiqat nəticəsində Zəngəzur dəhlizi regionunda aşağıdakı turizm klasterlərinin formalaşdırılması təklif olunur:

1. Trans-Zəngəzur mədəni turizm klasteri. Bu klaster Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur regionlarını, Naxçıvan Muxtar Respublikasını və Türkiyənin Şərqi Anadolu regionunu əhatə edəcəkdir. Klasterin əsas komponentləri tarixi abidələr, muzeylər, mədəni mərkəzlər və festival meydanlarıdır. Klasterin yaradılması üçün TDT çərçivəsində birgə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, birgə turizm brendinin yaradılması və birgə marketinq strategiyasının işlənib hazırlanması zəruridir.

2. Eko-turizm klasteri. Zəngəzur Milli Parkı, Bəsitçay Qoruğu, Arazboyu yasaqlığı və Türkiyənin Ağrı Dağı Milli Parkını əhatə edən bu klaster, ekoturizm, trekking, alpinizm və kənd turizmi növlərini inkişaf etdirəcəkdir. Klasterin yaradılması üçün ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat, kempinq zonaları, ekoloji otellər və kənd evləri infrastrukturunun formalaşdırılması zəruridir [6].

3. Sağlamlıq turizm klasteri. Naxçıvanın Duzdağ Müalicə Mərkəzi, Kəlbəcərin İstisu bulaqları və Türkiyənin termal turizm mərkəzləri bu klasterin əsasını təşkil edəcəkdir. Müasir sanatoriya-kurort komplekslərinin yaradılması, tibbi turizm xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq sertifikatların alınması klasterin inkişafı üçün zəruri şərtlərdir.

4. Kənd turizm klasteri. Regionun kənd yerlərində kənd turizminin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Turistlərə ekoloji məhsullar, ənənəvi sənətkarlıq, kulinariya və kənd həyatı təcrübəsi təqdim olunacaqdır. Bu klasterin yaradılması üçün yerli əhalinin turizm sahəsində peşə hazırlığının artırılması, kənd evlərinin turizm standartlarına uyğunlaşdırılması və kənd turizm assosiasiyalarının yaradılması zəruridir.

İnfrastrukturun inkişafı və əlçatanlıq

Zəngəzur dəhlizinin turizm potensialının reallaşdırılması üçün infrastrukturun inkişafı mühüm şərtdir. Tədqiqat göstərir ki, regionda artıq mühüm addımlar atılır. Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi, dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi və magistral avtomobil yollarının tikintisi turistlərin regiona əlçatanlığını artıracaqdır [11].

Türkiyə tərəfində isə İğdır Hava Limanının genişləndirilməsi, Kars-İğdır dəmir yolu xəttinin tikintisi və sərhəd keçid məntəqələrinin modernləşdirilməsi planlaşdırılır. Serhat Kalkınma Ajansı [7] tərəfindən hazırlanmış hesabatda qeyd edilir ki, Zəngəzur dəhlizi TRA2 bölgəsi (Ağrı, Ardahan, Kars, İğdır) üçün iqtisadi təsirləri ən qısa müddətdə turizm sektorunda özünü göstərəcəkdir. Ağrı Dağı, İshak Paşa Sarayı, Şeytan Qalası, Çıldır Gölü, Tuzluca Tuz Mağarası, Sarıkamış Xizək Mərkəzi, Ani Ören Yeri və Kars Pendir Muzeyi turizm sektorunun bölgədə ön plana çıxan amilləridir.

Tədqiqat nəticəsində infrastrukturun inkişafı istiqamətində aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Beynəlxalq standartlara uyğun otel və hostel şəbəkəsinin yaradılması;
- Regional turizm informasiya mərkəzlərinin formalaşdırılması;
- Elektron turizm platformalarının və mobil tətbiqlərin tətbiqi;
- Multimodal nəqliyyat sisteminin (hava, dəmir yolu, avtomobil) inteqrasiyası;
- Sərhəd keçid məntəqələrinin "bir pəncərə" prinsipi ilə təşkili.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və turizm marketinqi

Zəngəzur dəhlizi regionda beynəlxalq turizm əməkdaşlığının gücləndirilməsi üçün strateji platforma rolunu oynaya bilər. TDT çərçivəsində birgə turizm layihələrinin həyata keçirilməsi, birgə tur paketlərinin təqdim edilməsi və birgə marketinq kampaniyalarının aparılması mümkündür [9].

Tədqiqat göstərir ki, regionun turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanıdılması üçün:

- Beynəlxalq turizm sərgilərində (ITB Berlin, WTM London, EMITT İstanbul) iştirakın artırılması;
- Sosial media və rəqəmsal marketinqin tətbiqi;
- "Zəngəzur İpək Yolu" turizm brendinin yaradılması və təbliği;
- TDT çərçivəsində birgə turizm portalının yaradılması;
- Beynəlxalq turizm təşkilatları (UNWTO, WTTC) ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Çiftçi, K. C., & Bayat, G. (2024). Zengezur Koridoru'nun Önemi ve Iğdır Özelinde Türkiye Turizmine Etkileri. *Journal of Academic Tourism Studies*, 5(2), 104-118. http://dx.doi.org/10.29228/jatos.79690

2. Hasanova, N. (2024). Zəngəzur dəhlizi və onun əhəmiyyəti. *Azerbaijan State Pedagogical University Ağcabədi Filialının Elmi Xəbərləri*, 2(1), 112-120. https://doi.org/10.36719/2706-6185/31/44-49
3. Huseyn-Zada, K., & Kocaman, S. (2023). Karabağ ve Doğu Zengezur Bölgelerinin Alternatif Turizm Potansiyeline İlişkin Bir Araştırma. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(3), 304-318. https://www.sobibder.org/index.php/sobibder/article/download/387/361
4. Kaya, E., Karakuş, Y., & Onat, G. (2024). Azerbaijan and Türkiye's Tourism Ties: The Role of Zangezur Corridor. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 6(1), 16-27. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3605756
5. Məmmədov, C. (2021). Zəngəzur dəhlizi sülhün və inkişafın təminatıdır. *AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası*, 1, 78-85.
6. Rzayev, E., Fidan, Y., & Çetin, S. (2022). Azerbaycan lojistik sektörünün genel durumu ve geliştirilebilecek alanlar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(45), 1581-1608. https://doi.org/10.46928/iticusbe.1167059
7. Serhat Kalkınma Ajansı. (2024). *Zengezur Koridoru'nun TRA2 Bölgesi Ekonomisine Etkisi*. Ankara: SERKA Yayınları. https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/zengezur-koridorunun-tra2-ekonomisine-etkisi.pdf
8. Teymurova, Y. E. (2024). Regional turizm destinasiyalarının idarə edilməsinə klaster yanaşması. *Kooperasiya-Journal*, 1(72), 208-217. https://www.kooperasiya-journal.az/wp-content/uploads/2024/03/1-72-2024.pdf
9. Türk Dövlətləri Təşkilatı. (2021). *Türk Dünyası 2040 Vizyonu*. Nur-Sultan: TDT Baş Katibliyi.
10. UNWTO. (2023). *World Tourism Barometer* (Vol. 21). Madrid: UNWTO Publications. https://www.unwto.org/tourism-data/unwto-world-tourism-barometer
11. Yolçuyeva, M., & Əsgərova, N. (2023). Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti. *Prezident Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Elmi Xəbərləri*, 5(2), 45-58.

NAHÇIVAN–IĞDIR TURİZM GÜZERGÂHININ KAYNAK POTANSİYELİ VE EKONOMİK BOYUTUNUN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluatıon of The Resource Potentıal And Economıc Dımensıon of The Nakhchıvan–Igdır Tourısm Route Wıth Swot Analysıs

ALİ CABBAROV[1]
Ali Jabbarov[1]
alijabbarov@ndu.adu.az,
https://orcid.org/0000-0001-9777-3664

POLAD ALİYEV[2]
Polad Aliyev[2]
polad.aliyev@igdir.edu.tr
https://orcid.org0000-0003-0998-7211

ÖZLEM SÖKMEN GÜRÇAM[2]
Ozlem Sokmen Gurcam[2]
ozlem.gurcam@igdir.edu.tr
https://orcid.org0000-0002-2372-7355

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchıvan State Unıversıty*
[2]*Iğdır Universitesi*
[2]*Iğdır University*

ÖZET

Çağdaş turizmin önemli itici güçlerinden biri, bölgesel işbirliği temelinde ülkeler arasındaki ortak turizm kaynaklarından ve mevcut potansiyelden yararlanılmasıdır. Bu bakımdan, karşılıklı seyahatler için en kolay güzergâhlardan olan sınır bölgelerindeki turizm varlıklarının ve turizm potansiyelinin kaynak değerlendirmesinin yapılması, turistlerin motivasyon ve davranışlarının incelenmesi; sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve uluslararası işbirliğinin genişletilmesi açısından faydalıdır. Bu makalede, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin Iğdır ili arasındaki sınır turizmi ilişkilerinin tarihi geçmişi ve mevcut durumu araştırılmış, turistlerin seyahatlerini etkileyen kaynakların değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırma için, sınır turizmi ilişkilerinin oluşumuna dair yazılmış çalışmalar incelenmiş, her iki yöne seyahat eden turistlerin motivasyonları ve bunları şekillendiren faktörler araştırılmış; Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerindeki turizm kaynaklarının çekim gücü ve bunların kullanımına yönelik altyapı durumu ve bunun hem Nahçıvan hem de Iğdır üzerindeki ekonomik yanısmaları incelenmiştir. Çalışmayı desteklemek amacıyla yapılan araştırmada, mevcut kaynakların değerlendirilmesine yönelik SWOT analizi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı, sınır turizmi, turizm kaynaklarının değerlendirilmesi, yerel ekonomi, bölgesel işbirliği, sürdürülebilir turizm.*

ABSTRACT

One of the important driving forces of contemporary tourism is the utilization of common tourism resources and existing potential among countries on the basis of regional cooperation. In this respect, assessing the tourism assets and potential of border regions, which are among the easiest routes for reciprocal travel, and examining tourists' motivations and behaviors is beneficial for sustainable economic development and the expansion of international cooperation. This article investigates the historical background and current state of border tourism relations between the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan and the Iğdır province of Turkey, and evaluates the resources influencing tourists' travel. For the research, studies written on the formation of border tourism relations were examined, the motivations of tourists traveling in both directions and the factors shaping them were analyzed; the attractiveness of tourism resources along the Nakhchivan–Iğdır tourism route, the state of infrastructure for their use, and the economic reflections of this on both Nakhchivan and Iğdır were studied. To support the study, a SWOT analysis was conducted to evaluate the existing resources.

Keywords: *Nakhchivan–Iğdır tourism route, border tourism, evaluation of tourism resources, local economy, regional cooperation, sustainable tourism.*

GİRİŞ

Çağdaş dönemde turizm sektörü, küresel ekonominin en dinamik gelişen alanlarından biri olarak öne çıkmakta ve ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel bağların güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle sınır bölgelerinde turizmin gelişmesi, komşu devletler arasında işbirliğinin derinleştirilmesi, ortak kaynaklardan verimli şekilde yararlanılması ve bölgelerin sürdürülebilir kalkınmasının sağlanması bakımından stratejik önem taşımaktadır. Bu bağlamda sınır turizmi güzergâhlarının oluşturulması ve bunların kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi, güncel bilimsel ve pratik meselelerden biri olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin Iğdır ili arasında 11 kilometrelik ortak bir sınır bulunmaktadır. Bu sınır bağlantısı, yalnızca SSCB dağıldıktan ve Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra iki kardeş devlet arasında stratejik bir geçiş güzergâhı olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Zira 1991 yılına kadar Azerbaycan SSCB'nin bir parçası, Türkiye ise NATO üyesi olduğundan aralarında herhangi bir doğrudan turizm ya da ticaret ilişkisi olmamıştır. Ancak buna rağmen kardeş halklar arasındaki manevi bağlılık kopmamış, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren her iki taraf arasında yoğun gidiş-gelişler başlamıştır. 28 Mayıs 1992'de Azerbaycan'da “Ümut Köprüsü”, Türkiye'de ise “Hasret Kapısı” (Dilucu Sınır Kapısı) adı verilen ve dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclis Başkanı olarak görev yapan Haydar Aliyev'in katılımıyla açılışı yapılan yeni köprü, iki ülkenin komşu bölgeleri arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin canlanmasında belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde Nahçıvan ile ona en yakın il merkezi olan Iğdır arasındaki yaklaşık 170 kilometrelik mesafede gerçekleştirilen karşılıklı turizm ziyaretleri, kendi motivasyonları, düzenlenme biçim ve amaçlarıyla Azerbaycan ile Türkiye arasındaki kardeşlik ilişkilerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu çalışmada da Azerbaycan ile Türkiye arasındaki turizm ilişkilerinin ekonomik yansıması incelenmekte ve bunun güçlü-zayıf yönleri, fırsatlar-tehditler kısaca SWOT analizi yapılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki turizm faaliyetlerinin arttırılması ve ülke ekonomilerine fayda sağlaması için ülkelerin güçlü-zayıf yönlerini, fırsatlarını-tehditlerini SWOT analizi yaparak incelemektir.

Bu çerçevede çalışma, bölgesel kalkınma, sınır ötesi işbirliği ve sürdürülebilir turizm perspektiflerini bütüncül bir yaklaşımla ele almaktadır. Nahçıvan–Iğdır hattının turizm potansiyeli; doğal, kültürel ve tarihsel kaynaklar açısından değerlendirilerek ekonomik katma değer üretme kapasitesi analiz edilmektedir. Ayrıca sınır turizminin yerel istihdam, gelir artışı ve bölgesel ticaret üzerindeki etkileri de dikkate alınarak çok boyutlu bir inceleme sunulmaktadır. Bu doğrultuda elde edilen bulguların, politika yapıcılar ve yerel aktörler için uygulanabilir stratejiler geliştirilmesine katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Sınır bölgeleri arasında turizmin etkin bir şekilde düzenlenmesi için mevcut kaynakların kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi, turistlerin motivasyon ve davranışlarının incelenmesi, ayrıca altyapı tedarikinin analizi büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerinde yapılan araştırmalar, bölgenin turizm potansiyelinin ortaya çıkarılması, mevcut sorunların belirlenmesi ve gelecekteki gelişme yönelimlerinin oluşturulması için bilimsel bir temel oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, bölgenin turizm olanaklarının sistematik şekilde analiz edilmesine ve sürdürülebilir kalkınma için kanıta dayalı önerilerin sunulmasına zemin hazırlamaktadır. Nitekim sınır turizminin gelişimi üzerine yapılan araştırmaların genel analizi göstermektedir ki, bu faaliyet biçimi sınır bölgelerinde ekonomik entegrasyonun derinleşmesi, bölgesel kalkınmanın hızlanması ve kültürel karşılıklı etkileşimlerin genişlemesi için önemli bir platform rolü oynamaktadır.

Küresel araştırmalara bakıldığında, World Tourism Alliance, Mastercard ve Trip.com Group (World Tourism Alliance vd., 2025) tarafından sunulan raporda sınır turizminde büyüme dinamiği, kısa mesafeli güzergâhların avantajı, vize prosedürlerinin basitleştirilmesinin ve deneyim temelli seyahatlerin turist akımlarına olumlu etkisi vurgulanmaktadır. Bölgesel düzeyde Akbar vd. (2024), Kazakistan-Kırgızistan-Özbekistan örneğinde sınır turizminin ekonomik canlanma, ortak destinasyon markalaşması, altyapı gelişimi ve sınır geçiş erişilebilirliği ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Martins vd. (2025) ise Güney Kafkasya bağlamında bu faaliyetin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile entegrasyonunu öne çıkararak çevresel yönetim, sosyal kapsayıcılık,

ekonomik sürdürülebilirlik ve bölgesel işbirliği olanaklarını tespit etmektedir. Mikhaylova vd. (2022), Rusya-Polonya ve Rusya-Kazakistan sınır bölgelerinde sınır ötesi turizmin kırsal alanlarda istihdam, yerel gelir ve sosyal canlanma üzerindeki etkisini ve toplum katılımının önemini temellendirmektedir. Stoffelen ve Vanneste (2017), Avrupa deneyimi temelinde sınır bölgelerinde ekonomik entegrasyon, kurumsal işbirliği ve ortak mekânsal kimliğin oluşumunu ön plana çıkararak çok düzeyli yönetim, ortak pazarlama ve tek destinasyon yaklaşımı için teorik bir çerçeve sunmaktadır. Madysheva vd. (2021), bu süreçlerin etkin yönetimini stratejik planlama, kurumsal koordinasyon, kaynakların korunması ve yatırım önceliklerinin doğru belirlenmesi ile ilişkilendirmektedir. Novotný (2025), Çekya-Almanya-Polonya sınırında kırsal turizm aracılığıyla sosyal ve ekonomik entegrasyonun güçlendiğini göstererek yerel kültür, ekoturizm ve küçük girişimcilik ağlarının rolünü vurgulamaktadır. Son olarak Weidenfeld (2013), sınır ötesi turizmi bölgesel yenilik sistemleri bağlamında değerlendirerek bilgi değişimi, ağ oluşturma, dijital hizmetler ve küme işbirliğinin sınır bölgelerinin rekabet gücünü artırdığını temellendirmektedir. Genel olarak, tüm bu yaklaşımlar sınır turizminin çok düzeyli yönetim, ortak kaynak kullanımı, yenilik ve sürdürülebilirlik ilkelerine dayanan karmaşık bir kalkınma modeli olduğunu göstermektedir.

Belirtmek gerekir ki, Nahçıvan ve Iğdır örneğinde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri üzerine gerek Türkiye'de gerekse Azerbaycan'da oldukça fazla sayıda akademik çalışma yazılmıştır. Nitekim Bingöl ve Kasımov (2019), Azerbaycan-Türkiye turizm işbirliğini ekonomik entegrasyon, kültürel yakınlık ve ulaşım bağlantıları bağlamında değerlendirerek bu faktörlerin turizm akımlarını teşvik ettiğini göstermekte ve bu yaklaşım, Nahçıvan-Iğdır güzergâhı üzerinde sınır ötesi işbirliği ve ortak miras potansiyelinin temellendirilmesine hizmet etmektedir. Kaya ve diğerleri (2024), Zengezur koridorunun ulaşım erişilebilirliğini artırarak bölgesel turizm akımlarını ve çok destinasyonlu seyahat imkânlarını genişleteceğini vurgulamakta, lojistik üstünlük ve transit potansiyelini ön plana çıkarmaktadır. Haşimli (2019), Azerbaycan'ın turizm sektöründe vize rejimi, ulaşım maliyetleri ve konaklama sorunlarını ana engeller olarak tespit ederek sınır geçişlerinin basitleştirilmesi ve hizmet kalitesinin artırılmasının önemini göstermektedir. Agayev (2023), pandemi sonrası dönemde Güney Kafkasya'da turizmin iyileşme dinamiklerini karşılaştırmalı olarak analiz ederek bölgesel rekabet, ulaşım koridorları ve sınır güzergâhlarının oluşumunun önemini vurgulamaktadır. Güner ve Bekdemir (1999) ile Deniz ve Batu Ağırkaya (2015), Dilucu sınır kapısının bölge ekonomisi, istihdam, ticaret ve hizmet sektörünün gelişimindeki katalizör rolünü ampirik olarak temellendirmekte; Özçiloğlu ve Sakar (2011) ile Öztürk (2006) ise sınır ticaretinin bölgesel kalkınma, gelir artışı ve ekonomik entegrasyon için önemli bir mekanizma olduğunu göstermektedir. Atlı (2013), Dilucu (Hasret Kapısı) geçişinin tarihî, siyasi ve ekonomik ilişkilerin yeniden tesis edilmesindeki stratejik rolünü belirtmekte; Ilgaz Yıldırım ve diğerleri (2014), Iğdır ve Nahçıvan özelinde Dilucu sınır kapısının sınır turizmine yansımalarını incelemekte; Künü ve diğerleri (2015), sınır kapılarının açılmasının yerel ekonomik canlanma ve girişimcilik açısından önemini vurgulamakta; Keskin Köylü (2017) ise Nahçıvan'ın eksklav konumu zemininde Türkiye ile entegrasyonun turizm ve genel ekonomik kalkınma için gerekliliğini temellendirmektedir. Diğer taraftan, Cabbarov (2025), Kars-Iğdır-Nahçıvan demiryolunun turizm ve yeşil lojistik bakımından yeni imkânlar yaratacağını; Cabbarov, Abbasova ve Tanrıverdi (2022), Zengezur-Nahçıvan-İstanbul güzergâhının bölgesel işbirliği ve turizm ilişkilerini genişleteceğini; Cabbarov, Abbasova ve Tanrıverdi (2020) ise çatışma sonrası dönemde yeni turizm potansiyeli ve ulaşım hatlarının rolünü vurgulamaktadır. Çiftçi ve Bayat (2024) ile Gasımova ve Erçin Yurcu (2023), Zengezur koridorunu SWOT yaklaşımıyla analiz ederek onun ulaşım, lojistik ve turizm açısından bölgesel üstünlüklerini öne çıkarmaktadır. Genel olarak, tüm bu araştırmalar Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhının oluşumunda ulaşım erişilebilirliği, sınır geçiş altyapısı, lojistik ve transit imkânları, ekonomi-turizm sinerjisi, kurumsal işbirliği ve bölgesel entegrasyonun belirleyici rol oynadığını bir şekilde doğrulamaktadır.

Genel olarak literatür bulguları, sınır turizminin yalnızca turistik hareketlilikle sınırlı kalmayıp aynı zamanda ekonomik entegrasyon, bölgesel kalkınma ve sosyo-kültürel etkileşim açısından çok boyutlu bir yapı arz ettiğini ortaya koymaktadır. Küresel ve bölgesel çalışmalar, ulaşım altyapısı, sınır geçiş kolaylıkları, kurumsal işbirliği ve ortak destinasyon yönetiminin bu süreçte belirleyici unsurlar olduğunu göstermektedir. Nahçıvan–Iğdır örneğine yönelik araştırmalar ise özellikle Dilucu Sınır Kapısı'nın, ulaşım koridorlarının ve lojistik ağların bölgesel ekonomik canlanma ve turizm hareketliliği üzerindeki kritik rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda mevcut literatür, söz konusu güzergâhın sahip olduğu potansiyelin henüz tam anlamıyla değerlendirilmediğini ve stratejik planlama ile desteklenmesi durumunda önemli bir kalkınma aracı haline gelebileceğini ortaya koymaktadır.

Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhında Iğdır'ın Turizm Zenginlikleri

Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhı bağlamında Iğdır'ın sahip olduğu kaynaklar; coğrafi konumu, doğal zenginlikleri ve tarihsel-kültürel birikimiyle çok boyutlu bir yapı göstermektedir. Iğdır, Doğu ile Batı arasında tarih boyunca kullanılan kervan ve göç yolları üzerinde yer alması nedeniyle güçlü bir tarihsel ve kültürel mirasa sahiptir. Aynı zamanda il sınırları içerisinde yer alan Ağrı Dağı, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi gibi doğal unsurlar, bölgenin doğa turizmi, dağcılık ve ekoturizm açısından önemli bir çekim merkezi olmasını sağlamaktadır. Ayrıca Tuzluca Tuz Mağaraları gibi sağlık turizmine konu olabilecek alanlar, bölgenin turizm çeşitliliğini artırmaktadır. Bunun yanında, tarihî yapılar, kervansaraylar, kümbetler ve geleneksel festivaller gibi beşerî turizm kaynakları da dikkat çekmektedir. Iğdır'ın Nahçıvan, İran ve Ermenistan'a komşu olması ise onu önemli bir sınır ötesi turizm ve ulaşım kavşağı haline getirmekte ve turizm güzergâhı içinde stratejik bir rol üstlenmesini sağlamaktadır. Tüm bu özellikler birlikte değerlendirildiğinde, Iğdır'ın doğal, kültürel ve coğrafi avantajları sayesinde yüksek bir turizm potansiyeline sahip olduğu, ancak bu potansiyelin altyapı ve tanıtım eksiklikleri nedeniyle henüz tam olarak değerlendirilemediği görülmektedir (Şimşek &Alim, 2009; Iğdır İl Özel İdaresi, 2026). Iğdır'ın sahip olduğu doğal, kültürel ve coğrafi turizm kaynakları, yalnızca destinasyon çekiciliğini artırmakla kalmayıp aynı zamanda bölgesel ekonomi üzerinde de önemli etkiler yaratma potansiyeline sahiptir. Turizm faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte konaklama, yeme-içme, ulaşım ve rehberlik gibi hizmet sektörlerinde canlanma meydana gelmekte; bu durum yerel istihdamın artmasına ve gelir düzeyinin yükselmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle sınır kenti olmasının sağladığı avantajla Nahçıvan ile kurulabilecek turizm temelli etkileşim, sınır ticareti ve hizmet ihracatını destekleyerek bölgesel ekonomik entegrasyonu güçlendirebilir. Bunun yanı sıra turizm yatırımları, altyapı gelişimini teşvik ederek kamu ve özel sektör harcamalarını artırmakta ve yerel ekonomide çarpan etkisi oluşturmaktadır. Nitekim turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, turizm gelirlerindeki artışın bölgesel kalkınmayı desteklediğini ve özellikle gelişmekte olan bölgelerde alternatif bir kalkınma aracı olarak öne çıktığını göstermektedir (Rasool ve diğerler, 2021 & Cárdenas-García ve diğerleri, 2024). Bu bağlamda Iğdır'ın turizm potansiyelinin etkin biçimde değerlendirilmesi, sadece turizm gelirlerini artırmakla kalmayacak; aynı zamanda ilin ekonomik yapısının çeşitlenmesine ve sürdürülebilir bölgesel kalkınmanın sağlanmasına da katkı sunacaktır.

Bununla birlikte, Iğdır'ın turizm potansiyelinin etkin biçimde değerlendirilebilmesi için bütüncül bir planlama yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle ulaşım altyapısının geliştirilmesi, konaklama kapasitesinin artırılması, dijital tanıtım faaliyetlerinin güçlendirilmesi ve sınır ötesi turizm işbirliğinin kurumsal bir çerçeveye oturtulması bu süreçte kritik önem taşımaktadır. Ayrıca yerel halkın turizm faaliyetlerine aktif katılımının sağlanması, girişimciliğin desteklenmesi ve sürdürülebilir turizm ilkeleri doğrultusunda doğal ve kültürel kaynakların korunması gerekmektedir. Bu tür stratejik adımlar, Iğdır'ın Nahçıvan ile bütünleşik bir turizm

destinasyonu haline gelmesini sağlayarak hem bölgesel rekabet gücünü artıracak hem de uzun vadeli ekonomik faydaların kalıcı hale gelmesine katkıda bulunacaktır.

ARAŞTIRMA BOŞLUĞU (RESEARCH GAP)

Literatürde daha önce yapılmış olan çalışmalarda Nahçıvan-Iğdır güzergâhı üzerindeki turizm ve ticaret ilişkileri analiz edilmiş olsa da, burada turizm seyahatleri için ayrı olarak kaynakların değerlendirilmesi, cazibe unsurlarının kıymetlendirilmesi ve iki yönde turistlerin motivasyonlarını oluşturan varlıklar hakkında bir araştırma yapılmamıştır. Bu nedenle bu çalışma, Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerinde kaynak değerlendirmesi konusundaki araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhında kaynak potansiyelini SWOT analizi ile değerlendirirken, elde edilen bulguları ekonomik etkilerle ilişkilendirerek literatürdeki mikro ölçekli ve sınır ötesi turizm analizlerine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca elde edilen sonuçlar, uluslararası düzeyde kabul görmüş Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları çerçevesinde devlet, özel sektör ve uluslararası ortaklar arasındaki işbirliği (SDG 17) açısından önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu araştırmada, Nahçıvan ile Iğdır arasında yer alan sınır turizmi güzergâhı üzerindeki mevcut kaynakların değerlendirilmesi ve turizm potansiyelinin belirlenmesi amacıyla SWOT analizi kullanılmıştır. Araştırmada Nahçıvan-Iğdır bölgelerinde turizm ve ekonomik yönde güçlü-zayıf yönler, fırsatlar-tehditler incelenmiştir. Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhına yönelik SWOT analizi, bölgenin turizm ve ekonomik potansiyelinin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz sonuçlarına göre, güzergâhın en belirgin güçlü yönleri arasında stratejik sınır konumu, zengin doğal ve kültürel kaynaklar ile sınır ötesi turizm potansiyeli yer almaktadır. Bu unsurlar, bölgenin turizm talebini artırabilecek temel çekicilik faktörlerini oluşturmaktadır. Ancak bu potansiyele rağmen, altyapı eksiklikleri, tanıtım yetersizliği ve nitelikli iş gücü eksikliği gibi zayıf yönler, turizm gelirlerinin istenilen düzeye ulaşmasını sınırlamaktadır.

Tablo 1: SWOT Analizi: Nahçıvan–Iğdır Turizm Güzergâhı

Güçlü Yönler (Strengths)	**Zayıf Yönler (Weaknesses)**
Stratejik sınır konumu (Türkiye–Nahçıvan bağlantısı)	Turizm altyapısının (konaklama, tesis) yetersizliği
Tarihi ve kültürel miras (kervan yolları, anıtlar, kültürel çeşitlilik)	Ulaşım ve erişilebilirlik sınırlılıkları
Sınır ötesi turizm potansiyeli	Nitelikli turizm iş gücü eksikliği
Düşük maliyetli turizm destinasyonu olma avantajı	Turizm verilerinin ve planlamanın yetersizliği
Fırsatlar (Opportunities)	**Tehditler (Threats)**
Nahçıvan ile turizm iş birliklerinin artırılması	Siyasi ve jeopolitik riskler
Sınır ticareti ve turizm entegrasyonu	Bölgedeki güvenlik algısı sorunları
Ekoturizm, sağlık turizmi ve kültür turizminin geliştirilmesi	Altyapı yatırımlarının yetersiz kalması
Devlet teşvikleri ve bölgesel kalkınma projeleri	Rakip destinasyonların (Doğu Anadolu ve Kafkasya) gelişimi
Ulaşım projeleri ile erişilebilirliğin artması	Doğal kaynakların sürdürülemez kullanımı

Tablo 1: Nahçivan–Iğdır Turizm Güzergâhının Swot Analizi ile Gösterimi

Bu SWOT analizi, güzergâhın özellikle coğrafi konum ve doğal kaynaklar açısından güçlü bir potansiyele sahip olduğunu, ancak bu potansiyelin altyapı, tanıtım ve planlama eksiklikleri nedeniyle ekonomik değere tam olarak dönüştürülemediğini göstermektedir. Öte yandan sınır ötesi

iş birlikleri ve turizm çeşitlendirme fırsatları, bölgenin ekonomik kalkınması açısından önemli bir avantaj sunarken, jeopolitik riskler ve rekabet baskısı dikkate alınması gereken temel tehdit unsurlarıdır. Yukarıda gösterilen tablo 1 baz alınarak Nahçıvan–Iğdır Turizm Güzergâhının Swot Analizi şekil yardımıyla da gösterilmektedir. Şekilde sunulan Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhına ilişkin SWOT modeli, bölgenin turizm potansiyelinin ekonomik çıktılara nasıl dönüştürülebileceğini bütüncül bir çerçevede ortaya koymaktadır. Modelde üst kısımda yer alan güçlü yönler (stratejik konum, doğal ve kültürel kaynaklar, sınır ötesi potansiyel), turizm talebini artıran temel itici güçler olarak öne çıkarken; sol tarafta konumlanan zayıf yönler (altyapı, tanıtım, ulaşım ve nitelikli iş gücü eksiklikleri) bu potansiyelin etkin kullanımını sınırlayan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Sağ tarafta yer alan fırsatlar (uluslararası iş birlikleri, turizm çeşitlendirmesi ve kamu teşvikleri) bölgenin ekonomik değer üretme kapasitesini artırabilecek dinamikleri temsil ederken, alt bölümdeki tehditler (jeopolitik riskler, rekabet baskısı ve sürdürülebilirlik sorunları) bu sürecin kırılgan yönlerini göstermektedir. Modelin merkezinde yer alan "turizm ve ekonomik etki" alanı ise tüm bu unsurların etkileşimi sonucunda ortaya çıkan gelir, istihdam, yatırım ve bölgesel kalkınma gibi çıktıları ifade etmektedir. Bu bağlamda şekil, Iğdır'ın turizm kaynaklarının ekonomik faydaya dönüştürülebilmesi için güçlü yönlerin fırsatlarla desteklenmesi ve zayıf yönler ile tehditlerin stratejik politikalarla minimize edilmesi gerektiğini görsel olarak ortaya koymaktadır.

TARTIŞMA (DİSKUSSİYA)

Nahçıvan ile Iğdır arasındaki coğrafi komşuluk, turizm açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki tarihî, kültürel ve dil yakınlığı, bu iki komşu bölge arasında da turizm işbirliği için elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bu yakınlık ve mevcut ulaşım-lojistik bağlantıları, sınır turizminin gelişmesi için önemli avantajlardan sayılmaktadır. 24 saat çalışan gümrük geçiş noktası, Nahçıvan sakinleri için kara sınırlarının açık kalması, bugüne kadar gidiş-gelişleri kolaylaştıran etkenler olmuştur. Bununla birlikte, bu istikamette hâlâ mevcut olan altyapı eksiklikleri (örneğin yol üzerinde modern bir otelin bulunmaması), pazarlama faaliyetlerinin zayıflığı, Nahçıvan tarafında yolcu taşımacılığının dağınık karakterde olması ve iki taraf arasındaki kurumsal koordinasyonun sınırlılığı, turizm açısından temel sorunlar olarak belirtilmektedir. Bunlara rağmen, turizm ilişkilerinde dijitalleşmenin perspektifleri bakımından bu istikametteki sorunların çözümünü öngörmek mümkündür. Bu, özellikle güzergâhın gelecekteki Zengezur Koridoru'nun önemli bir parçası olacağı gerçeğinden dolayı da zorunlu bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır.

Sınır turizmi ilişkileri ve genel olarak iki bölge arasındaki turizm ilişkilerinin mevcut durumunun analizinde ilk olarak, iki devlet arasındaki vizesiz seyahatleri belirtmek gerekir. Bu, önemli bir siyasi karar olarak turistlerin serbest seyahatlerine imkân tanısa da istatistik tutulması ve ayrıca turistlerin seyahat nedenlerinin incelenmesinde bazı zorluklar yaratmaktadır. Genel bir diğer sorun ise Nahçıvan-Iğdır üzerinde sırf bu istikamette faaliyet gösteren tur operatörlerinin olmamasıdır. Oysa Iğdır'dan otobüslerle ve Iğdır Havalimanı üzerinden her gün yurt içi ve yurt dışı olmak üzere farklı istikametlere çok sayıda Azerbaycanlı turist seyahat etmektedir. Aynı şekilde, Bakü'ye uçmak için Nahçıvan Uluslararası Havalimanı üzerinden geçmek üzere Türkiye'den gelen çok sayıda turist bu imkânı kullanmaktadır.

Bir diğer önemli faktör, sınır bölgeleri olmaları sebebiyle Nahçıvan ile Iğdır arasındaki tarihî-kültürel bağlılıktır. Nahçıvan'a sık seyahat eden Iğdırlı turistlerin buradaki anıtlara, yerel âdetlere, birbirine benzer mutfak örneklerine olan ilgileri, insanların ortak dili kolayca anlamaları buna örnektir. Her iki tarafta İslami kurallara uyulması, farklı motivasyonlarla seyahat eden turistler için de elverişlidir. Iğdır'da Azerbaycan manatının, Nahçıvan'da Türk lirasının bankalarda kolayca bozdurulması da seyahat koşullarını kolaylaştırmaktadır.

Ortak doğal ve tarihî-kültürel turizm kaynaklarına gelince: Araz Nehri vadisindeki iki bölgenin sakinleri için Ağrı Dağı, Haçadağ ve Gemikaya'nın Nuh Tufanı ile bağlantısı, ayrıca havanın açık olduğu günlerde bu üç doğa anıtının uzaktan görülen muhteşem manzaraları, yalnızca Nahçıvan ile Iğdır arasındaki seyahat sırasında gözlemlenebilmektedir. Bunun dışında, yaklaşık yüz yıl önce her iki bölge halkının kaderinde derin iz bırakmış tarihî olaylar, Ermeni terör gruplarına karşı ortak mücadeleleri, ayrıca XX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Nahçıvan'ın içine düştüğü zorlu abluka durumunda Iğdır üzerinden kardeş Türkiye'nin gönderdiği kapsamlı yardımlar, halklar arasında binlerce yıllık ortak tarihî değerleri daha da derinleştiren etkenlerdendir. Zaman geçtikçe, artık 35 yıla yakındır ki Nahçıvan halkının Iğdırlılarla, Iğdır'da ise Nahçıvanlıların birbirleriyle olan yoğun ekonomik-kültürel-ticari ilişkileri sonucunda bu ortak değerler dostluk ilişkilerine dönüşmüş, Iğdır Devlet Üniversitesi ile Nahçıvan Devlet Üniversitesi arasındaki akademik ilişkiler daha da sıklaşmıştır.

Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerinde kaynak değerlendirmesinde Nahçıvan'ın sahip olduğu potansiyel olarak buradaki modern yol ağı, turistlere hizmet veren 2, 3 ve 4 yıldızlı altı modern otel, ulusal mutfak dâhil olmak üzere her türlü yemek servisi sunan çok sayıda restoran zinciri belirtilebilir. Yerli tur operatörleri tarafından Nahçıvan'a maksimum 3 gece, 4 günlük tanıtım turları düzenlenmektedir. Nahçıvan'ın Şahbuz, Culfa ve Ordubad ilçelerindeki dağ köylerinde uzun süreli ailevi tatil için imkânlar oluşturulmuştur. Turların içeriği ve istikametine gelince, tarihî mekânlar üzerine tanıtım turları Nahçıvan şehri, Ordubad, Karabağlar, Alince, Gemikaya istikametlerine; dinî-ziyaret içerikli turlar Eshab-ı Kehf istikametine; tedavi amaçlı turlar Duzdağ ve Darıdağ'a; ekoturizm amaçlı turlar Batabat ve Göygöl'e; nostalji amaçlı turlar Araz Nehri üzerindeki mekânlara düzenlenmektedir. Geçmiş dönemdeki gözlemlere göre, Iğdır üzerinden Türkiye'den gelen turistlerin ana ziyaret yerleri arasında ilk olarak Eshab-ı Kehf, Duzdağ ve Nahçıvan şehrinin görülmeye değer yerleri gelmektedir. Türkiye'den gelen turistler ayrıca Nahçıvan'a özgü ulusal mutfak örneklerini, Azerbaycan'ın ulusal markaları olan "Badamlı" ve "Sirab" gibi maden sularını ve yerel üretim içkileri çok beğenmektedirler.

Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerinde kaynak değerlendirmesinde, Zengezur Koridoru'nun açılmasından sonra Nahçıvan'ın (ve aynı şekilde Iğdır'ın) transit turistler, özellikle Türk dilli ülkelerden gelen turistler için önemli bir ortak geçiş güzergâhı haline gelmesi perspektifi özellikle değerlendirilmelidir. Zira Zengezur Koridoru vasıtasıyla Karabağ ve Doğu Zengezur bölgelerine erişim, Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerindeki turizm lojistiğinin de değişmesine neden olacaktır.

Bu çerçevede, Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhının gelişimi yalnızca mevcut potansiyelin değerlendirilmesiyle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda rekabetçi bir destinasyon haline gelmesi için stratejik bir dönüşüm süreci olarak ele alınmalıdır. Özellikle destinasyon yönetimi yaklaşımı çerçevesinde iki bölgenin ortak bir turizm markası altında tanıtılması, entegre tur paketlerinin oluşturulması ve dijital platformlar aracılığıyla uluslararası pazarlara erişimin artırılması önem arz etmektedir. Bu kapsamda kamu kurumları, yerel yönetimler ve özel sektör arasında koordinasyonun güçlendirilmesi, turizm değer zincirinin tüm aşamalarında verimliliği artıracak ve bölgenin rekabet gücünü yükseltecektir.

Ayrıca, sürdürülebilir turizm ilkeleri doğrultusunda çevresel koruma ile ekonomik kalkınma arasında dengeli bir ilişki kurulması gerekmektedir. Doğal ve kültürel mirasın korunarak turizme kazandırılması, uzun vadede bölgenin çekiciliğinin devamlılığını sağlayacaktır. Bununla birlikte, yerel halkın turizm faaliyetlerine aktif katılımının teşvik edilmesi hem sosyal kabulü artıracak hem de turizmin gelir dağılımı üzerindeki olumlu etkilerini güçlendirecektir. Bu bağlamda Nahçıvan–Iğdır hattında geliştirilecek bütüncül ve sürdürülebilir turizm politikaları, bölgenin sadece kısa vadeli turizm hareketliliği değil, aynı zamanda kalıcı bir ekonomik kalkınma modeli oluşturmasına da katkı sunacaktır.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Nahçıvan-Iğdır turizm güzergâhı üzerindeki kaynakların değerlendirilmesi alanında yapılan araştırmalar göstermektedir ki, doğal, tarihî ve kültürel kaynakların karmaşık analizi, turizm potansiyelinin doğru şekilde belirlenmesine imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda SWOT analizi, sınır turizmi güzergâhlarının değerlendirilmesinde etkili bir yöntem olarak öne çıkmakta; güzergâhın güçlü ve zayıf yönlerini, aynı zamanda fırsat ve risklerini bütüncül bir yaklaşımla inceleme imkânı sunmaktadır. Elde edilen bulgular, bölgesel turizm gelişiminin stratejik planlamalarla desteklenmesi gerektiğini göstermektedir. SWOT analizi sayesinde güzergâhın güçlü yönleri ve zayıf yönleri sistematik olarak belirlenirken, bölgeyi etkileyebilecek fırsatlar ve olası tehditler de kapsamlı biçimde analiz edilebilmektedir. Elde edilen bulgular, özellikle sınır ötesi turizm hareketliliğinin geliştirilmesi açısından bölgenin önemli bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, altyapı eksiklikleri, tanıtım yetersizlikleri ve kurumsal koordinasyon sorunları gibi zayıf yönlerin giderilmesi gerektiği de dikkat çekmektedir. Bu nedenle, bölgesel kalkınma politikalarıyla uyumlu, sürdürülebilir ve stratejik turizm planlamalarının geliştirilmesinin, güzergâhın uzun vadeli turizm başarısı açısından kritik bir öneme sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Bu doğrultuda, Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhının etkin bir şekilde geliştirilmesi için politika yapıcıların ve ilgili paydaşların koordineli bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir. Özellikle sınır geçiş süreçlerinin daha da kolaylaştırılması, ulaşım altyapısının modernize edilmesi ve turizm yatırımlarının teşvik edilmesi, bölgenin cazibesini artıracak temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, ortak turizm stratejilerinin geliştirilmesi, iki bölge arasında bütünleşik turizm ürünlerinin oluşturulması ve uluslararası tanıtım faaliyetlerinin artırılması, güzergâhın rekabet gücünü önemli ölçüde yükseltecektir.

Öte yandan, gelecekte yapılacak çalışmalar açısından Nahçıvan–Iğdır turizm güzergâhının nicel yöntemlerle analiz edilmesi, turist akımları, harcama kalıpları ve ekonomik etkiler üzerine daha detaylı ampirik bulguların elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Bu tür çalışmalar, politika önerilerinin daha somut verilere dayandırılmasına imkân tanıyacak ve bölgesel kalkınma stratejilerinin etkinliğini artıracaktır. Sonuç olarak, Nahçıvan–Iğdır hattı, doğru planlama ve işbirliği mekanizmaları ile desteklendiğinde, sadece iki bölge için değil, aynı zamanda daha geniş ölçekte bölgesel ekonomik entegrasyon ve sürdürülebilir kalkınma açısından da önemli bir model olma potansiyeline sahiptir.

KAYNAKCA

1. Adi Weidenfeld. (2013). Tourism and cross-border regional innovation systems. Annals of Tourism Research, 42, 191–213. https://doi.org/10.1016/j.annals.2013.01.003
2. Agayev, M. (2023). Tourism in the South Caucasus region during the post-pandemic period. Center for Economic and Social Development (CESD). https://cesd.az/y/uploads/2023/09/Tourism-in-the-South-Caucasus-region-during-the-post-pandemic-period.pdf
3. Akbar, I., Tazhekova, A., Myrzaliyeva, Z., Pazylkhaiyr, B., & Mominov, S. (2024). Positive outcomes of cross-border tourism development cooperation: A case of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. REGION, 11(2), 43–62. https://doi.org/10.18335/region.v11i2.494
4. Atlı, C. (2013). Iğdır Nahçıvan ilişkilerinde önemli geçiş noktası Hasret Kapısı: Açılışı ve iki ülke ilişkilerindeki rolü. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(28), 7–17.
5. Bingöl, Z., & Qasımov, C. (2019). Tourism perspectives of Azerbaijan and Turkey in the world. Eurasian Education & Literature Journal, 9, 40–45. http://dx.doi.org/10.17740/eas.edu.2019-V9-01

6. Cabbarov, Ə. (2017). Araz çayı hövzəsi ölkələri üzrə müalicə turizmi: Mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər (Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti timsalında). In Turizm və rekreasiya XXI əsrdə: Problemlər və perspektivlər mövzusunda III Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları (pp. 173–189). Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (ATMU). https://www.researchgate.net/publication/403936325_Mualice_turizmi
7. Cárdenas-García, P.J., Brida, J.G. & Segarra, V. Modeling the link between tourism and economic development: evidence from homogeneous panels of countries. Humanit Soc Sci Commun 11, 308 (2024). https://doi.org/10.1057/s41599-024-02826-8
8. Çiftçi, K. C., & Bayat, G. (2024). Zengezur Koridoru'nun önemi ve Iğdır özelinde Türkiye turizmine etkileri. Journal of Academic Tourism Studies, 5(2), 242–256. https://doi.org/10.29228/jatos.79690
9. Deniz, A., & Batu Ağırkaya, M. (2015). Sınır ticareti yapan firmaların Iğdır ili sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkileri. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(9), 1-30. https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/iibfdergi/file/09/1_.pdf
10. Gasımova, T., & Erçin Yurcu, M. (2023). Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan'ın dış ticaret ve lojistik faaliyetlerine olası etkilerinin SWOT analizi. Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi, 12, 1–15. https://doi.org/10.58627/dpuiibf.1172010
11. Güner, İ., & Bekdemir, Ü. (1999). Dilucu gümrük kapısından yapılan sınır ticareti ve Iğdır'a etkileri. Türk Coğrafya Dergisi, 34, 123–139. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tcd/article/228027
12. Hashimli, M. (2019). Azerbaijan's tourism sector: Opportunities and obstacles. Center for Economic & Social Development (CESD). https://zbw.eu/econis-archiv/bitstream/11159/3554/1/CESD_Paper_Tourism_2019.pdf
13. Iğdır İl Özel İdaresi (2026). Turizm Yönüyle Iğdır, https://www.igdirozelidare.gov.tr/turizim
14. Ilagz Yılıdırım, B., & Sökmen Gürçam, Ö. & Yıldırım, F. (2014). Sınır Turizmine Genel Bakış: Dilucu Sınır Kapısı, Journal of Recreation and Tourism Research (JRTR), 1 (4), 15-21.
15. Jabbarov, A. (2025). New tourism and green logistic possibilities of perspective Kars-Igdir-Nakhchivan (Turkiye and Azerbaijan) railway line. In Current questions of modern science: Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference (pp. 20–21). World of Conferences. https://doi.org/10.5281/zenodo.15256300
16. Jabbarov, A., Abbasova, S., & Tanrıverdi, H. (2020). Erməni işğalı sonrası Qarabağda turizmin inkişafı məsələləri. International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences, 4(2), 33–44. https://www.ijtebs.org
17. Jabbarov, A., Abbasova, S., & Tanrıverdi, H. (2022). Zəngəzur-Naxçıvan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşlıq perspektivləri. International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences, 6(1), 42–52. https://www.ijtebs.org
18. Kaya, E., Karakuş, Y., & Onat, G. (2024). Azerbaijan and Türkiye's tourism ties: The role of Zangezur Corridor. Journal of Hospitality and Tourism Issues, 6(1), 16–27. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3605756
19. Keskin Köylü, M. (2017). Nahçıvan'ın finansal güçlenmesi ve sürdürülebilir ekonomik kalkınması. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5(54), 331–344. https://asosjournal.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=34990
20. Künü, S., Sökmen Gürçam, Ö., & Güneş, Ç. (2015). Kapalı sınır kapılarının yerel ekonomiler üzerine yansımaları: Alican sınır kapısı örneği. I. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi, 1-3 Ekim 2015. Kars. https://ulk.ist/kutuphane/kitap/I-UKODTLK/kapali-sinir-kapilarinin-yerel-ekonomiler-uzerine-yansimalari-alican-sinir-kapisi-ornegi/

21. Lukáš Novotný. (2025). Assessing the role of rural tourism in fostering cross-border integration within the EU: A case study of the Czech–German–Polish borderland. Journal of Rural Studies, 114, 103529. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2024.103529
22. Madysheva, A. M., Imangulova, T., Khudzhanov, M., Yeginbayeva, A., Zhaksybekova, D., Zhalbinova, S., & Shakizada, N. (2021). Management of sustainable development of tourism in cross-border territories. Academy of Strategic Management Journal, 20(Special Issue 2). https://www.abacademies.org/articles/management-of-sustainable-development-of-tourism-in-crossborder-territories.pdf
23. Martins, F., T.Sitchinava, T.Keryan, A.Mitrofanenko, N.Stefanelli, and Y.Guigoz. 2025. "Sustainable Tourism and SDGs in the South Caucasus." Sustainable Development33, no. 4: 4867–4883. https://doi.org/10.1002/sd.3371.
24. Mikhaylova, A. A., Wendt, J. A., Hvaley, D. V., Bógdał-Brzezińska, A., & Mikhaylov, A. S. (2022). Impact of Cross-Border Tourism on the Sustainable Development of Rural Areas in the Russian–Polish and Russian–Kazakh Borderlands. Sustainability, 14(4), 2409. https://doi.org/10.3390/su14042409
25. Özçiloğlu, M., & Sakar, M. M. (2011). Sınır ticareti uygulaması: Sorunlar ve çözüm önerileri. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (Journal of Entrepreneurship and Development), 6(1), 21–43.
26. Öztürk, N. (2006). Türkiye'de sınır ticaretinin gelişimi, ekonomik etkileri, karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2(3), 107–127.
27. Rasool, H., Maqbool, S. & Tarique, M. The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. Futur Bus J 7, 1 (2021). https://doi.org/10.1186/s43093-020-00048-3
28. Stoffelen, A., & Ioannides, D. (2025). Cross-border tourism governance: Opportunities and challenges. In J. Saarinen & C. M. Hall (Eds.), Handbook on tourism governance (pp. 116–129). Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781800374287.00018
29. Stoffelen, A., & Vanneste, D. (2017). Tourism and cross-border regional development: insights in European contexts. European Planning Studies, 25(6), 1013–1033. https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1291585
30. Şimşek, O., & Alim, M. (2009). Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, Bahar 2009, 1-26.
31. World Tourism Alliance, Mastercard, & Trip.com Group. (2025). 2024–2025 cross-border tourism consumption trends report. World Tourism Alliance. https://www.wta-web.org/wp-content/uploads/2025/11/2024-2025-Cross-Border-Tourism-Consumption-Trends-Report.pdf

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA DÖVRÜNDƏ TURİZM JURNALİSTİKASININ YENİ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

New development directions of tourism journalism in the era of digital transformation

SƏADƏT ƏLİYEVA
Saadət Aliyeva
eliyevaseadet@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1037-4594
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı media sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma jurnalistikanın bütün istiqamətlərinə təsir etdiyi kimi, turizm jurnalistikasının da fəaliyyət prinsiplərini yeniləmişdir. Ənənəvi xəbər təqdimatı formaları rəqəmsal platformalar, sosial media, multimedia məzmunu və interaktiv kommunikasiya vasitələri ilə əvəzlənməkdədir. Ənənəvi xəbər formatları getdikcə multimedia hekayəçiliyi, mobil reportyorluq, sosial media kommunikasiya vasitələri, süni intellekt alətləri və məlumat əsaslı məzmunla əvəz olunur. Müasir dövrdə turizm jurnalistikası yalnız auditoriyanı məlumatlandırmır, eyni zamanda səyahət qərarlarına təsir göstərir, turizm məkanlarını tanıdır və qlobal turizm iqtisadiyyatını dəstəkləyir. Məqalədə rəqəmsal transformasiya dövründə turizm jurnalistikasının əsas yeni inkişaf istiqamətləri, imkanları, problemləri və perspektivləri təhlil olunur. Eyni zamanda məqalədə rəqəmsal transformasiya şəraitində turizm jurnalistikasının yeni inkişaf istiqamətləri, müasir media alətləri və gələcək istiqamətləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Rəqəmsal transformasiya, turizm jurnalistikası, media, sosial şəbəkələr, innovasiya, multimedia.*

ABSTRACT

In the modern era, the rapid development of information and communication technologies has led to significant changes in the media sector. Digitalization has affected all areas of journalism and has also renewed the operational principles of tourism journalism. Traditional news presentation formats are increasingly being replaced by digital platforms, social media, multimedia content, and interactive communication tools. Traditional news formats are gradually being replaced by multimedia storytelling, mobile journalism, social media communication tools, artificial intelligence applications, and data-driven content. In the contemporary period, tourism journalism not only informs audiences but also influences travel decisions, promotes tourism destinations, and supports the global tourism economy. This article analyzes the main new development directions, opportunities, challenges, and future prospects of tourism journalism in the era of digital transformation. It also examines the new development directions of tourism journalism under conditions of digital transformation, as well as modern media tools and future perspectives.

Keywords: *Digital transformation, tourism journalism, media, social networks, innovation, multimedia*

GİRİŞ

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrinə, xüsusilə də informasiya mühitinə böyük təsir göstərmişdir. İnternetin geniş yayılması, mobil cihazların artması və sosial media platformalarının populyarlaşması jurnalistika fəaliyyətində yeni mərhələ yaratmışdır. Jurnalistika birtərəfli kommunikasiya modelindən interaktiv və auditoriya mərkəzli sistemə keçmişdir (Pavlik, 2013).

Turizm informasiya mübadiləsindən ən çox asılı olan sahələrdən biridir. Turistlər istiqamət seçərkən, xidmətləri müqayisə edərkən və səyahətlərini planlaşdırarkən getdikcə daha çox rəqəmsal media mənbələrinə müraciət edirlər. Nəticədə turizm jurnalistikası jurnalistika, marketinq və ictimai informasiya funksiyalarını birləşdirən strateji kommunikasiya sahəsinə çevrilmişdir (UNWTO, 2022).

Turizm sahəsi informasiya ilə birbaşa bağlı olduğundan rəqəmsal transformasiya bu sahədə daha qabarıq hiss olunur. İnsanlar səyahət qərarlarını əsasən internet resursları, xəbər saytları,

bloqlar, videolar və sosial şəbəkələr vasitəsilə verir. Buna görə turizm jurnalistikası artıq yalnız ənənəvi media çərçivəsində deyil, rəqəmsal ekosistemin mühüm hissəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Rəqəmsal transformasiya müasir dövrün ən mühüm sosial, iqtisadi və texnoloji proseslərindən biri kimi cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən media və jurnalistika sisteminə dərin təsir göstərmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində məlumatın yaradılması, emalı və yayılması prosesləri köklü şəkildə dəyişmiş, ənənəvi jurnalistika modelləri rəqəmsal platformalarla inteqrasiya olunmuş yeni media ekosisteminə keçid etmişdir. Bu dəyişikliklər turizm jurnalistikasının da funksional strukturunu və fəaliyyət istiqamətlərini yenidən formalaşdırmışdır.

Turizm jurnalistikası informasiya ötürməkdən daha geniş bir missiya daşıyaraq, artıq həm səyahət mədəniyyətinin formalaşdırılmasında, həm də turizm davranışlarının yönləndirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə turistlər qərarlarını əsasən rəqəmsal mənbələr - xəbər portalları, sosial şəbəkələr, bloglar, video platformalar və interaktiv tətbiqlər vasitəsilə formalaşdırırlar. Bu isə turizm jurnalistikasının yalnız ənənəvi informasiya vasitələrindən deyil, eyni zamanda rəqəmsal kommunikasiya alətlərindən geniş şəkildə istifadə etməsini zəruri edir.

Rəqəmsal transformasiya turizm jurnalistikasına yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, onun məzmun və təqdimat formalarını da zənginləşdirmişdir. Multimedia elementlərinin - video, foto, interaktiv xəritə və virtual turların geniş tətbiqi auditoriyanın məlumatı daha dərindən və vizual şəkildə qavramasına şərait yaradır. Eyni zamanda sosial media platformalarının təsiri nəticəsində xəbər istehsalı daha operativ, interaktiv və auditoriya yönümlü xarakter almışdır.

Bununla yanaşı, süni intellekt texnologiyaları, data analitikası və avtomatlaşdırılmış kontent istehsalı turizm jurnalistikasında yeni inkişaf istiqamətləri formalaşdırır. Bu texnologiyalar sayəsində informasiya daha dəqiq analiz olunur, istifadəçi maraqlarına uyğun fərdiləşdirilir və daha geniş auditoriyaya çatdırılır.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya dövründə turizm jurnalistikası təkcə informasiya ötürən sahə deyil, həm də turizm sənayesinin inkişafına, regionların tanıdılmasına və qlobal kommunikasiya proseslərinin formalaşmasına təsir edən strateji bir media istiqamətinə çevrilmişdir. Bu məqalədə məhz bu dəyişikliklər fonunda turizm jurnalistikasının yeni inkişaf istiqamətləri, müasir media alətləri və gələcək perspektivləri araşdırılır.

ƏSAS HİSSƏ

Rəqəmsal transformasiya dövründə turizm jurnalistikasının inkişafı media sistemində baş verən texnoloji və kommunikativ dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Müasir informasiya mühiti jurnalistikanın ənənəvi funksiyalarını dəyişdirərək onu daha interaktiv, çevik və auditoriya yönümlü bir sahəyə çevirmişdir. Bu proses nəticəsində turizm jurnalistikası yalnız məlumat ötürən fəaliyyət deyil, həm də turizm davranışlarını formalaşdıran və iqtisadi proseslərə təsir göstərən strateji kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edir.

Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması turizm jurnalistikasında multimedia yanaşmasının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Foto, video, dron çəkilişləri, virtual turlar və interaktiv xəritələr kimi vizual elementlər xəbərlərin daha cəlbedici və təsirli təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu yanaşma auditoriyanın məlumatı daha real və emosional şəkildə qavramasına şərait yaradır və turizm obyektlərinə marağı artırır.

Sosial media platformalarının inkişafı turizm jurnalistikasının yayım strukturunu köklü şəkildə dəyişmişdir. Instagram, YouTube, TikTok və digər platformalar vasitəsilə turizm məzmunu daha sürətli yayılır və istifadəçilər real vaxt rejimində məlumat əldə edə bilirlər. Eyni zamanda auditoriya ilə jurnalist arasında qarşılıqlı əlaqə formalaşır ki, bu da xəbər istehsalını daha dinamik və interaktiv edir.

Mobil jurnalistika da bu sahədə mühüm rol oynayır. Smartfon texnologiyalarının inkişafı jurnalistlərə hadisə yerindən operativ şəkildə xəbər hazırlamaq, montaj etmək və paylaşmaq imkanı

verir. Bu, xüsusilə turizm sahəsində çevik informasiya axınının təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Data jurnalistikası turizm sahəsində statistik göstəricilərin, turist axınının və iqtisadi məlumatların daha obyektiv və analitik şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Strukturlaşdırılmış məlumatların təhlili və vizuallaşdırılması xəbərlərin daha elmi əsaslara söykənməsinə şərait yaradır.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi turizm jurnalistikasında yeni imkanlar açmışdır. Bu texnologiyalar məzmunun avtomatik yaradılması, tərcümə, məlumatların analizi və auditoriya davranışlarının öyrənilməsi kimi sahələrdə istifadə olunur. Nəticədə jurnalistlərin işi daha effektiv və sürətli olur.

Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları isə turizm jurnalistikasına yeni təqdimat forması qazandırmışdır. İstifadəçilər səyahət etmədən əvvəl virtual mühitdə turizm məkanları ilə tanış ola bilirlər ki, bu da onların qərarvermə prosesinə birbaşa təsir göstərir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya müəyyən problemləri də ortaya çıxarır. Dezinformasiyanın yayılması, reklam və jurnalistika sərhədlərinin qarışması, müəllif hüquqlarının pozulması və informasiya bolluğu şəraitində etibarlı mənbələrin seçilməsi kimi məsələlər bu sahədə əsas çağırışlar hesab olunur. Bu səbəbdən jurnalistikanın etik prinsiplərinə riayət olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Turizm jurnalistikası turizm sahəsinə aid xəbərlərin, reportajların, analitik yazıların və tanıtım materiallarının hazırlanması ilə məşğul olan ixtisaslaşmış media istiqamətidir. Bu sahənin əsas funksiyaları turizm məkanları haqqında məlumat verməklə səyahət marşrutlarını tanıtmaq, mədəni irs və təbiət obyektlərini təbliğ etmək, turizm bazarındakı yenilikləri çatdırmaq, turistlərin seçimlərinə təsir göstərmək və regionların iqtisadi inkişafına dəstək vermək məqsədini daşıyır. Rəqəmsal transformasiya nəticəsində bu funksiyalar daha geniş və çevik formada həyata keçirilir. Rəqəmsal texnologiyalar turizm jurnalistikasının məzmun, forma və yayım imkanlarını dəyişdirmişdir. Ənənəvi qəzet və televiziya reportajları ilə yanaşı, indi veb-saytlar, mobil tətbiqlər və sosial media əsas informasiya mənbələrinə çevrilmişdir. Multimedia məzmununun artması sayəsində fotoqalereyalar, videoreportajlar, dron çəkilişləri və podkastlar turizm xəbərlərinin daha cəlbedici təqdimatına imkan yaradır. Vizual məzmun turist marağını artırır. Eyni zamanda sosial medianın dominant rolunu xüsusilə qeyd etsək burada İnstagram, YouTube, TikTok və digər platformaların turizm jurnalistikasında əsas vasitələrdən birinə çevrilməsindən söz açа bilərik. İstifadəçilər real vaxt rejimində məkanlar haqqında məlumat alırlar. Məlumatların təqdim edilməsində əsas amil kimi operativlik və interaktivlik kimi amilləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Rəqəmsal platformalar hadisələrin dərhal yayımlanmasına şərait yaradır. İzləyici və oxucu rəyləri media ilə auditoriya arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir. Fərdiləşdirilmiş informasiya axını sayəsində həmçinin alqoritmlər vasitəsilə istifadəçilərə maraq dairəsinə uyğun səyahət xəbərləri və təkliflər təqdim olunur.

Görülən işlərin sürətliliyini təmin etmək məqsədilə süni intellektdən istifadə də əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Süni intellekt texnologiyaları məzmun yaradılması, tərcümə, məlumat analizi və auditoriya davranışının öyrənilməsi üçün istifadə olunur. Bu, jurnalistlərin işini sürətləndirir. Virtual turlar vasitəsilə insanlar səyahət etmədən öncə turizm məkanları ilə tanış ola bilirlər. Bu texnologiya turizm jurnalistikasına yeni təqdimat forması qazandırır. Mobil jurnalistikanın imkanlarından faydalanaraq smartfon vasitəsilə çəkiliş, montaj və paylaşım imkanları jurnalistlərin çevik fəaliyyətinə şərait yaradır. Xüsusilə səyahət reportajlarında bu üsul çox effektivdir. İnfluencer və kontent əməkdaşlığı işlərində turizm jurnalistikası artıq peşəkar jurnalistlərlə yanaşı, səyahət bloqerləri və rəqəmsal kontent istehsalçıları ilə də əməkdaşlıq edir. Bu istiqamətdə Data jurnalistikanın imkanları da diqqətəlayiqdir. Turizm statistikası, turist axını, iqtisadi göstəricilər və rəqəmsal tendensiyalar data jurnalistika vasitəsilə daha aydın təqdim olunur.

Rəqəmsal transformasiya ilə yanaşı bəzi problemlər də mövcuddur. Belə ki, dezinformasiyanın yayılması, reklam və jurnalistika sərhədlərinin qarışması, peşəkarlıq standartlarının zəifləməsi, müəllif hüquqları problemləri, informasiya bolluğu şəraitində etibarlı mənbə seçimi rastlaşdığımız problemlər sırasındadır. Bu səbəbdən turizm jurnalistikasında etik prinsiplərin qorunması vacibdir.

Azərbaycanda perspektivlər

Azərbaycan zəngin turizm potensialına malik ölkədir. Qarabağ bölgəsi, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, Lənkəran və digər regionlar rəqəmsal turizm jurnalistikası üçün geniş mövzu imkanları yaradır. Yerli media qurumları rəqəmsal platformalarda çoxdilli məzmun hazırlamaqla beynəlxalq auditoriyaya çıxış əldə edə bilər. Xüsusilə milli mədəniyyətin, mətbəxin, təbiət marşrutlarının və tarixi abidələrin rəqəmsal təqdimatı ölkənin turizm imicini gücləndirə bilər. Naxçıvan həm qədim sivilizasiya mərkəzi, həm də müalicəvi təbii sərvətləri ilə seçilir. Regionun turizm potensialından səmərəli istifadə iqtisadi gəlirlərin artmasına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və beynəlxalq tanıtıma müsbət təsir göstərə bilər.

Turizm potensialının tam reallaşması üçün beynəlxalq reklam və rəqəmsal tanıtımın gücləndirilməsi, çoxdilli turizm kontentinin hazırlanması, peşəkar bələdçi xidmətlərinin artırılması, onlayn rezervasiya imkanlarının genişləndirilməsi, festival və tədbir turizminin inkişafı, xarici turist axınının artırılması üçün marketinq strategiyası kimi məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır.

Turizm həmçinin ölkə üçün iqtisadi imkanları ilə də yadda qalmaqdadır. Belə ki, yeni iş yerlərinin yaradılması, kiçik sahibkarlığın inkişafı, yerli məhsulların satış imkanlarının artması, xarici valyuta axınının güclənməsi kimi real imkanlar da sunmaqdadır.

NƏTİCƏ

Rəqəmsal transformasiya turizm jurnalistikasını yeni mərhələyə çıxarmışdır. Müasir texnologiyalar informasiya yayımını sürətləndirmiş, təqdimat formalarını zənginləşdirmiş və auditoriya ilə interaktiv əlaqə yaratmışdır. Süni intellekt, sosial media, virtual reallıq və mobil jurnalistika bu sahənin əsas inkişaf istiqamətləri hesab olunur. Gələcəkdə turizm jurnalistikasının rəqabət qabiliyyəti rəqəmsal yeniliklərə uyğunlaşma səviyyəsindən asılı olacaqdır.

Rəqəmsal turizm jurnalistikasının problemləri də mövcuddur. Bu yeniliklərlə yanaşı bir sıra problemlər də qalmaqdadır. Dezinformasiyanın yayılması, jurnalistika adı altında gizli reklamların verilməsi, alqoritmlərdən asılılıq, müəllif hüquqlarının pozulması, bəzi onlayn platformalarda peşə standartlarının zəifləməsi və auditoriya üçün informasiya bolluğu bu problemlərə nümunə kimi çəkilə bilər. Bu səbəbdən turizm jurnalistikasında etik prinsiplərin qorunması vacibdir (Ward, 2015). Çoxdilli rəqəmsal jurnalistika, virtual turlar, sənədli videolar və sosial media kampaniyaları ölkənin turizm imicini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirə bilər. Rəqəmsal transformasiya dövründə turizm jurnalistikası ciddi struktur və funksional dəyişikliklərə məruz qalmış, ənənəvi media yanaşmalarından daha çevik, interaktiv və texnologiya əsaslı kommunikasiya modelinə keçid etmişdir. Bu proses yalnız xəbərin təqdimat formasını deyil, həm də jurnalistikanın mahiyyətini, auditoriya ilə əlaqə mexanizmlərini və informasiya istehsalının məntiqini dəyişdirmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir turizm jurnalistikası artıq sadəcə məlumat ötürən sahə deyil, həm də turizm davranışlarını formalaşdıran, səyahət qərarlarına təsir edən və regionların iqtisadi və mədəni tanıdılmasında mühüm rol oynayan strateji kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal platformalar, sosial media, multimedia texnologiyaları və süni intellekt alətləri bu sahənin əsas inkişaf dayaqlarını təşkil edir.

Xüsusilə multimedia hekayəçiliyi, mobil jurnalistika və data əsaslı kontent istehsalı turizm jurnalistikasında informasiya təqdimatını daha vizual, operativ və auditoriya yönümlü etmişdir. Bu yanaşma turistlərin məlumat əldə etmə davranışlarını dəyişdirmiş, onların qərarvermə prosesini daha çox rəqəmsal mənbələrdən asılı hala gətirmişdir. Eyni zamanda interaktiv kommunikasiya

imkanları jurnalist və auditoriya arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmiş, xəbər istehsalını daha dinamik bir prosesə çevirmişdir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya müəyyən problemləri də gündəmə gətirmişdir. Dezinformasiyanın yayılması, reklam və jurnalistika sərhədlərinin qarışması, müəllif hüquqlarının pozulması, alqoritmlərdən asılılıq və informasiya bolluğu şəraitində etibarlı mənbələrin seçilməsi kimi məsələlər sahənin əsas çağırışları olaraq qalır. Bu səbəbdən turizm jurnalistikasında etik prinsiplərin qorunması və peşə standartlarının gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Perspektivlər baxımından isə süni intellekt, virtual reallıq, genişlənmiş reallıq və avtomatlaşdırılmış kontent sistemləri turizm jurnalistikasının inkişafında həlledici rol oynayacaqdır. Bu texnologiyalar sayəsində daha fərdiləşdirilmiş, interaktiv və immersiv media təcrübələri formalaşacaq, turizm informasiya mühiti daha qlobal və rəqabətli xarakter alacaqdır.

Nəticə etibarilə, turizm jurnalistikasının gələcək inkişafı rəqəmsal texnologiyalara adaptasiya səviyyəsindən, innovativ media alətlərinin tətbiqindən və etik prinsiplərin qorunmasından birbaşa asılıdır. Bu sahə artıq yalnız informasiya ötürən media istiqaməti deyil, həm də turizm sənayesinin inkişafına, ölkələrin beynəlxalq imicinin formalaşmasına və qlobal kommunikasiya proseslərinə təsir edən mühüm strateji sahə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi. (2021–2024). *Rəqəmsal media və jurnalistika üzrə materiallar*. Bakı. https://media.gov.az
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA). (2020). *İnformasiya cəmiyyəti və rəqəmsal transformasiya problemləri*. Bakı.
3. Hüseynova, S. (2019). *Rəqəmsal media və yeni jurnalistika*. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı.
4. Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2014). *Jurnalistikanın əsasları (tərcümə olunmuş istifadə materialları)*. Bakı: Maarif.
5. Məmmədli, M. (2018). *Jurnalistikanın əsasları*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı.
6. Nəcəfov, R. (2022). *Data jurnalistikası və müasir xəbər istehsalı*. Bakı: Jurnalistika və İnformasiya Araşdırmaları Mərkəzi.
7. UNESCO Azərbaycan Nümayəndəliyi. (2021). *Media və informasiya savadlılığı üzrə təlim materialları*. Bakı.
8. UNWTO (BMT Ümumdünya Turizm Təşkilatı). (2022). *Turizm və rəqəmsal transformasiya hesabatı*.
9. Carlson, M. (2015). The robotic reporter: Automated journalism and the redefinition of labor. Digital Journalism, 3(3), 416–431.
10. Deuze, M. (2007). Media Work. Polity Press.
11. Diakopoulos, N. (2019). Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Harvard University Press
12. Domingo, D., & Heinonen, A. (2008). Weblogs and journalism: A typology to explore the blurring boundaries. Nordicom Review, 29(1), 3–15
13. Gray, J., Chambers, L., & Bounegru, L. (2012). The Data Journalism Handbook. O'Reilly Media.
14. Jenkins, H. (2006). Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York University Press
15. Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2014). The Elements of Journalism. Three Rivers Press.
16. Pavlik, J. V. (2013). Innovation and the future of journalism. Digital Journalism, 1(2), 181–193.
17. UNWTO (2022). Tourism and Digital Transformation Report. World Tourism Organization.
18. Ward, S. J. A. (2015). Ethical Journali
19. sm in a Digital Age. CQ Press.

MACƏRA TURİZMİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DESTİNASİYA İDARƏETMƏ MODELİNİN İNKİŞAFINDA POP-UP OTELLƏRİN ROLU

The Role of Pop-up Hotels in the Development of Destination Management Models within Adventure Tourism

SƏMAYƏ HƏTƏMOVA[1]
Samaya Hatamova[1]
hatamovasamaya@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-6162-207X

MURAD RİZVANQAYA[1]
Murad Rizvangaya[1]
muradrizvanqaya@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9318-1215

[1]*Azərbaycan Turizim və Menecment universiteti*
[1]*Azerbaijan Tourism and Management University*

XÜLASƏ

Turizm sektorunda baş verən transformasiya təcrübə yönümlü və təbiət əsaslı turizm növlərinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu isə zamanla macəra turizmi destinasiyalarında çevik və innovativ idarəetmə yanaşmalarına olan ehtiyacı ön plana çıxarmışdır. Ənənəvi yerləşdirmə infrastrukturları bu cür destinasiyaların dinamik, mövsümi və çox vaxt proqnozlaşdırılması çətin olan tələb strukturuna kifayət qədər cavab verə bilmir. Bu kontekstdə, müvəqqəti və modul quruluşları ilə seçilən pop-up otellər alternativ həll kimi diqqət çəkir. Bu tədqiqat sistematik ədəbiyyat icmalı üsuluna əsaslanaraq aparılmışdır. Araşdırmanın əsas məqsədi macəra turizmi kontekstində destinasiya idarəetməsi ilə pop-up otel konsepti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha dərindən təhlil etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində beynəlxalq elmi ədəbiyyatda yer alan aktual mənbələr incələnmiş, əlavə şərh bildirilərək məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Macəra turizmi, destinasiya idarəetməsi, pop-up otellər, çevik yerləşdirmə, turizm planlaşdırılması*

ABSTRACT

The transformation of the tourism sector has led to a growing interest in experience-oriented and nature-based tourism types, highlighting the need for flexible and innovative management approaches, particularly in adventure tourism destinations. Traditional accommodation infrastructures often fail to adequately respond to the dynamic, seasonal, and frequently unpredictable demand patterns of such destinations. In this context, pop-up hotels, characterized by their temporary and modular structures, emerge as an alternative solution. This study is based on a systematic literature review methodology. The main objective of the research is to analyze in depth the interrelationships between destination management and the concept of pop-up hotels in the context of adventure tourism. Within the scope of the study, relevant and up-to-date international academic sources were examined, and key trends as well as existing research gaps were identified through thematic analysis. Within the framework of the study, relevant sources from the international scientific literature were examined, and additional commentary was provided to present the information.

Keywords: *Adventure tourism, destination management, pop-up hotels, flexible accommodation, tourism planning.*

Turizm sektoru son illərdə kütləvi turizmdən təcrübə yönümlü və alternativ turizm növlərinə doğru əhəmiyyətli transformasiya mərhələsi keçirmişdir. Bu dəyişiklik turistlərin daha unikal, təbiətlə iç-içə və fərdiləşdirilmiş təcrübələrə üstünlük verməsi ilə bağlı olaraq xüsusilə macəra turizminin əhəmiyyətini artırmışdır. (Lew, 2017, s. 450; Richards & Palmer, 2010, s. 22). Macəra turizmi təbiət əsaslı fəaliyyətlər, fiziki iştirak və müəyyən səviyyədə risk elementi ilə digər turizm növlərindən fərqlənir və bu xüsusiyyətlər destinasiya planlaşdırılması və idarə edilməsində fərqli yanaşmalar tələb edir. (Buckley, 2006, s. 12; Hall, 2008, s. 178). Macəra turizmi destinasiyaları əsasən təbii ərazilərdə yerləşir və bu ərazilər həssas ekosistemlərə malik olur. Xüsusilə ani tələb artımları, tədbir əsaslı sıxlıqlar və qısa müddətli turist axınları destinasiya idarəetməsində çeviklik ehtiyacını daha da artırır. Bu kontekstdə müvəqqəti, daşına bilən və sürətli quraşdırıla bilən strukturlar kimi tanınan pop-up otellər turizm sektorunda getdikcə daha çox diqqət çəkən alternativ yerləşdirmə forması kimi ön plana çıxır. Pop-up otellər aşağı qurulum xərci, tələbə uyğun yerləşdirilmə imkanı və ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi kimi üstünlüklərə malikdir. (Healy & McDonagh,

2013, s. 327; Müller & Scheurer, 2008, s. 6).

İlk olaraq, müasir turizmdə ciddi bir davranış dəyişikliyi müşahidə olunur: turistlər artıq passiv istirahətdən daha çox aktiv, fərdi və təcrübə yönümlü səyahətlərə üstünlük verirlər. (Pomfret & Bramwell, 2016, s. 1450; Lew, 2017, s. 452). Bu isə macəra turizminin sürətlə inkişafına səbəb olur. Lakin macəra turizmi destinasiyaları çox vaxt mövsümi, həssas və məhdud resurslara malik olduğu üçün onların idarə olunması ənənəvi modellərlə effektiv olmur. Məhz burada pop-up otellər aktuallaşır. Bu tip müvəqqəti və mobil yerləşdirmə formaları destinasiya üzərindəki təzyiqi azaltmağa, turist axınını daha balanslı idarə etməyə və eyni zamanda fərqli təcrübələr təqdim etməyə imkan verir. (Healy & McDonagh, 2013, s. 325)

Macəra turizmi təbiət əsaslı fəaliyyətlər, fiziki iştirak və qeyri-müəyyənlik elementlərini özündə birləşdirən turizm növü kimi xarakterizə olunur. Bu turizm növü yüksək təcrübə yönümlü olması və təbii mühitə asılılığı səbəbindən destinasiya idarəetməsi baxımından spesifik dinamiklərə malikdir. (Hall, 2008, s. 185). Bu destinasiyalarda daşıma qabiliyyəti, ekoloji davamlılıq və ziyarətçi idarəetməsi əsas prioritetlər sırasındadır. Əksər hallarda kənd və təbii ərazilərdə yerləşməsi səbəbindən infrastruktur çatışmazlıqları müşahidə olunur və xüsusilə yerləşdirmə imkanlarının məhdudluğu ciddi problem yaradır. (Müller & Scheurer, 2008, s. 5).

Bundan əlavə, tələbin mövsümi və qeyri-sabit olması resursların effektiv istifadəsini çətinləşdirir. Bu xüsusiyyətlər çevik və adaptiv idarəetmə yanaşmalarını zəruri edir. Ənənəvi destinasiya idarəetməsi sabit infrastruktur və uzunmüddətli planlaşdırma üzərində qurulmuşdur. Lakin müasir dövrdə turizm tələbinin dəyişkən xarakteri bu yanaşmaların effektivliyini azaldır. (Bu baxımdan adaptiv idarəetmə, çeviklik və davamlılıq kimi anlayışlar ön plana çıxır. (Lew, 2017, s. 456).

Müasir yanaşmaya görə destinasiyalar statik deyil, dinamik və daim dəyişən sistemlər kimi qəbul edilir (Lew, 2017, s. 456; Hall, 2008, s. 192). Bu isə resursların çevik bölüşdürülməsi, müvəqqəti həllərin tətbiqi və böhranlara sürətli reaksiya verə bilən idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını tələb edir . Pop-up otellər müəyyən müddət üçün qurulan, daşına bilən və modul strukturlardan ibarət yerləşdirmə obyektləridir. Bu modellər xüsusilə təbiət əsaslı turizm növlərində ənənəvi otellərə alternativ kimi istifadə olunur (Weaver, 2001, s. 155; Buckley, 2010, s. 40). Glamping, mobil otellər və modul yerləşdirmə sistemləri bu kateqoriyaya daxildir (Mutlu, 2022, s. 50). Bu strukturların əsas üstünlükləri aşağı investisiya xərcləri, sürətli quraşdırma, tələbə uyğun yerləşdirilmə və ətraf mühitə minimal təsirdir. Lakin ədəbiyyatda bu konsept daha çox təcrübə keyfiyyəti və davamlılıq baxımından araşdırılmış, destinasiya idarəetməsinin strateji aləti kimi rolu kifayət qədər tədqiq olunmamışdır (Mutlu, 2022, s. 60; Healy & McDonagh, 2013, s. 330).

Ümumilikdə ədəbiyyat göstərir ki, macəra turizmi, destinasiya idarəetməsi və pop-up otellər mövzuları əsasən ayrı-ayrılıqda araşdırılmış və bu anlayışlar arasında inteqrativ yanaşma zəif inkişaf etmişdir (Hall, 2008, s. 195; Lew, 2017, s. 460). Xüsusilə pop-up otellərin destinasiya idarəetməsinə necə daxil ediləcəyinə dair konseptual modellərin azlığı diqqət çəkir (Healy & McDonagh, 2013, s. 331). Bu tədqiqat məhz bu boşluğu doldurmağı hədəfləyir. Bu tədqiqat sistematik ədəbiyyat icmalı metoduna əsaslanır. Araşdırma çərçivəsində Web of Science, Scopus və Google Scholar bazalarında yerləşən elmi məqalələr təhlil edilmişdir. Axtarış zamanı "adventure tourism", "destination management", "pop-up hotels" və "temporary accommodation" açar sözlərindən istifadə olunmuşdur.

Bu tədqiqat sistematik ədəbiyyat icmalı metoduna əsaslanır. Tədqiqat göstərir ki, macəra turizmi destinasiyalarında çeviklik ehtiyacının qarşılanmasında pop-up otellər mühüm rol oynaya bilər .Təklif olunan model destinasiya idarəetməsi ədəbiyyatına yeni yanaşma təqdim edir və bu strukturların strateji əhəmiyyətini ortaya qoyur. Praktik baxımdan bu nəticələr destinasiya menecerləri və investorlar üçün çevik və davamlı yerləşdirmə həllərinin inkişafına istiqamət verir (Müller & Scheurer, 2008, s. 8). Gələcək tədqiqatlarda bu modelin empirik metodlarla yoxlanılması, müxtəlif destinasiyalarda tətbiqi və case study-lərlə dəstəklənməsi tövsiyə olunur (Hall, 2008, s. 198).

Macəra turizminin inkişafı bir sıra təkamülverici faktorlarla bağlıdır .Qlobal miqyasda turistlərin alternativ və qeyri-ənənəvi təcrübələrə marağı sürətlə artır (Lew, 2017, s. 453). İnsanlar artıq standart turizm formalarından daha çox autentik və unikal təcrübələr axtarırlar. Davamlılıq və ekoloji məsuliyyət turizm seçimlərində əsas meyara çevrilmişdir (Weaver, 2001, s. 148; Gössling, 2003, s. 75). Bu faktorlar macəra turizminin formalaşmasına və genişlənməsinə təkan verir. Destinasiya idarəetmə modeli turizm ərazilərinin sistemli şəkildə planlaşdırılmasını nəzərdə tutur Bu model təbii, mədəni və infrastruktur resurslarının balanslı idarə olunmasına əsaslanır. Turist təcrübəsinin keyfiyyətli şəkildə dizayn edilməsi modelin əsas məqsədlərindən biridir (Müller & Scheurer, 2008, s. 6).

Eyni zamanda müxtəlif maraqlı tərəflər arasında koordinasiya və əməkdaşlıq vacib rol oynayır (Richards & Palmer, 2010, s. 32). Bu yanaşma destinasiya rəqabət qabiliyyətini artırır və davamlı inkişafı təmin edir. Pop-up otellər turizm sektorunda innovativ yerləşmə həllərindən biridir (Healy & McDonagh, 2013, s. 324; Mutlu, 2022, s. 46). Onlar müvəqqəti və mobil struktura malik olmaqla çevik istifadə imkanı yaradır . Bu otellər xüsusilə təbii mühitə minimal müdaxilə prinsipi ilə seçilir. Ekoloji davamlılıq və resurslardan səmərəli istifadə onların əsas üstünlüklərindəndir. Pop-up otellər macəra turizmi təcrübəsini daha unikal və immersiv edir (Buckley, 2010, s. 41).

Pop-up otellərin destinasiya idarəetmə modelinə inteqrasiyası turizm axınının effektiv idarə olunmasını təmin edir (Hall, 2008, s. 205; Lew, 2017, s. 460). Bu proses yeni macəra marşrutlarının formalaşdırılmasına şərait yaradır. Pop-up otellərin müxtəlif məkanlarda tətbiqi turizm sisteminin çevikliyini artıraraq müvəqqəti tələb dalğalanmalarına effektiv cavab verir (Healy & McDonagh, 2013, s. 328). Mövsümi turist sıxlığının balanslaşdırılması inteqrasiyanın mühüm hissəsidir və bu model məhz həmin balansın təminində praktik alət kimi çıxış edir (Getz, 2010, s. 14). Eyni zamanda, yerli icmaların prosesə cəlb olunması həm sosial inteqrasiyanı gücləndirir, həm də iqtisadi faydaların bölgü üzrə daha ədalətli paylanmasına şərait yaradır (Richards & Palmer, 2010, s. 36). Cədvəl 1 pop-up otellərin müxtəlif məkanlarda tətbiqini və onların çoxşaxəli təsirlərini sistemli şəkildə təqdim edir.

Cədvəl 1 göstərir ki, pop-up otellər turizmdə çevik və tələbə uyğunlaşan yerləşmə formasıdır. Onlar əsasən müvəqqəti yüksək tələb olan məkanlarda qurularaq iqtisadi baxımdan gəlir və məşğulluq yaradır. Sosioloji aspektdə turist və yerli icma arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, təcrübə yönümlü turizmi təşviq edir. Bununla yanaşı, ekoloji təsirlər kontekstdən asılı olaraq dəyişir: bəzi hallarda davamlılıq təmin olunur, digər hallarda isə resurslara təzyiq və tullantı problemi yaranır. Ümumilikdə, pop-up otellər müasir turizmdə innovativ və alternativ yerləşmə modeli kimi çıxış edir.

Macəra turizmi sürətlə dəyişən tələb strukturu və yüksək mövsümi sıxlıq səbəbilə destinasiya idarəetməsində çevik yanaşmalar tələb edir. Bu kontekstdə pop-up otellər yalnız yerləşmə həlli deyil, həm də idarəetmə prosesini dəstəkləyən strateji alət kimi çıxış edir. Aşağıdakı cədvəl 2 bu

otellərin destinasiya idarəetmə sistemindəki funksional rolunu ümumiləşdirir.

Cədvəl 1. **Pop-up otellərin məkan üzrə tətbiqi və iqtisadi, sosioloji və ekoloji təsirlərinin müqayisəli təhlili**

№	Məkan tipi	Xüsusiyyət	İqtisadi təsir	Sosioloji təsir	Ekoloji təsir	Konkret nümunə
1	Festival əraziləri	Qısa müddətli tələb pikləri	Yerli gəlir və məşğulluq artımı	Sosial inteqrasiya və mədəni mübadilə	Tullantı və səs çirkliliyi	Glastonbury Festival *(Getz, 2010)*
2	Səhralar	Ekzotik və macəra təcrübəsi	Yüksək gəlirli niş bazar	Təcrübə yönümlü turizm davranışı	Su və resurs istifadəsi riski	Sahara Desert *(Buckley, 2006)*
3	Dağ kurortları	Mövsümi turizm	Regional iqtisadi aktivlik	Yerli icma ilə qarşılıqlı əlaqə	Ekosistemə təsir	Zermatt *(Hudson, 2000)*
4	Sahil və ada əraziləri	Lüks istirahət	Gəlir diversifikasiyası	Sosial fərqlərin artması	Sahil eroziyası və çirklənmə	Maldives *(Gössling, 2003)*
5	Şəhər (urban boşluqlar)	Kreativ yerləşmə	Boş sahələrin iqtisadi istifadəsi	Alternativ həyat tərzi	Resursların yenidən istifadəsi	Berlin *(Richards & Palmer, 2010)*
6	İdman tədbirləri	Mega-event turizmi	Qısa müddətli yüksək gəlir	Kollektiv identiklik	Müvəqqəti tullantılar	FIFA World Cup *(Preuss, 2007)*
7	Milli parklar	Ekoturizm / glamping	Davamlı gəlir modeli	Ekoloji maarifləndirmə	Aşağı təsir (idarə edilərsə)	Serengeti National Park *(Weaver, 2001)*
8	Kənd əraziləri	Aqroturizm	Fermer gəlirlərinin artması	Rural həyatın qorunması	Torpaq istifadəsi riski	Tuscany *(Phillip et al., 2010)*
9	Buz və qar zonaları	Unikal təcrübə	Yüksək qiymətli bazar	Təcrübə motivasiyası	İqlim dəyişkənliyinə həssaslıq	Icehotel *(Hall & Saarinen, 2010)*
10	Böhran zonaları	Humanitar yerləşmə	Resursların optimallaşdırılması	Sosial təhlükəsizlik hissi	Minimal, lakin intensiv istifadə	COVID-19 müvəqqəti obyektlər *(UNWTO, 2020)*

Mənbə: Tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 2 pop-up otellərin macəra turizmi kontekstində sadəcə yerləşmə vahidi deyil, eyni zamanda destinasiya idarəetməsinin aktiv bir aləti olduğunu göstərir. Onlar tələb yönümlü çevik yerləşmə və sürətli infrastruktur təmin etməklə turist axınının daha balanslı idarə olunmasına şərait yaradır. Eyni zamanda destinasiya brendinin formalaşmasına və fərqləndirilməsinə töhfə verir. Təcrübə əsaslı yanaşma isə turist məmnuniyyətini artıraraq məhsul dəyərini yüksəldir. Ümumilikdə, pop-up otellər destinasiya idarəetməsində strateji, operativ və marketinq səviyyələrində funksional rol oynayır.

Cədvəl 2. Macəra turizmi destinasiya idarəetməsində pop-up otellərin idarəetmə funksiyaları

№	Pop-up otelin idarəetmə funksiyası	Destinasiya idarəetmə mexanizmi	Turizm sisteminə töhfə	Tətbiq səviyyəsi	Nəticə
1	Tələb yönümlü çevik yerləşmə	Mövsümi planlama optimizasiyası *(Page, 2019)*	Overcrowding riskinin azaldılması	Strateji	Axın balansı
2	Sürətli yerləşmə infrastrukturu	Fövqəladə turizm adaptasiyası *(Hall, 2010)*	Qəfil tələbin qarşılanması	Operativ	Davamlı xidmət
3	Müvəqqəti brend mühiti	Destinasiya differensiasiyası *(Morgan et al., 2011)*	Yeni turizm imici yaradılması	Marketinq	Brend güclənməsi
4	Mobil yerləşmə sistemi	Coğrafi yayılmanın idarə olunması *(UNWTO, 2018)*	Turist axınının dispersiyası	Regional	Məkan yükünün azalması
5	Təcrübə dizayn platforması	Təcrübə əsaslı məhsul idarəetməsi *(Pine & Gilmore,*	Turist məmnuniyyətinin	Məhsul səviyyəsi	Yüksək dəyər

		1999)	artırılması		

Mənbə: Tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanmışdır

Aparılan təhlil göstərir ki, pop-up otellər macəra turizmi çərçivəsində destinasiya idarəetməsinin çevik və adaptiv aləti kimi mühüm rol oynayır (Lew, 2017, s. 462; Hall, 2008, s. 205). Onlar yalnız müvəqqəti yerləşmə ehtiyacını qarşılamır, həm də turist axınının idarə olunması, təcrübə yönümlü məhsulun formalaşdırılması və destinasiya differensiasiyasının gücləndirilməsi kimi strateji funksiyaları yerinə yetirir (Healy & McDonagh, 2013, s. 329; Müller & Scheurer, 2008, s. 8). Bu model xüsusilə mövsümi və qeyri-bərabər tələb strukturuna malik ərazilərdə turizm sisteminin dayanıqlılığını artırır və resursların daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, pop-up otellər yerli icmaların prosesə inteqrasiyasını təmin edərək sosial-iqtisadi faydaların genişlənməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, ekoloji balansın qorunması düzgün planlaşdırma və idarəetmə yanaşmalarından asılıdır (Weaver, 2001, s. 158; Gössling, 2003, s. 80). Ümumilikdə, pop-up otellər müasir turizm idarəetməsində innovativ, çevik və çoxölçülü bir həll modeli kimi çıxış edir və gələcək turizm inkişaf strategiyalarında daha geniş tətbiq potensialına malikdir (Healy & McDonagh, 2013, s. 331).

Nəticələr göstərir ki, pop-up otellər macəra turizmi çərçivəsində destinasiya idarəetməsinin çevikliyini artıran mühüm innovativ alət kimi çıxış edir (Buckley, 2010, s. 42; Lew, 2017, s. 463). Bu nəticə əvvəlki tədqiqatlarda qeyd olunan təcrübə yönümlü turizm və çevik yerləşmə sistemləri ilə uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə, tələbin sürətlə dəyişdiyi macəra turizmi mühitlərində bu model turist axınının idarə olunmasında effektiv mexanizm kimi çıxış edir (Getz, 2010, s. 16). Eyni zamanda, pop-up otellərin destinasiya brendinqinə töhfə verməsi onların yalnız operativ deyil, həm də strateji marketinq vasitəsi olduğunu göstərir. Destinasiya fərqləndirilməsi və imic formalaşdırılması baxımından bu yanaşma müasir turizm idarəetməsində vacib yer tutur (Hall, 2008, s. 210). Bununla yanaşı, müvəqqəti yerləşmə strukturlarının coğrafi yayılmanı optimallaşdırması UNWTO tərəfindən də vurğulanan dayanıqlı turizm prinsipləri ilə uzlaşır (UNWTO, 2020, s. 12). Digər tərəfdən, ekoloji təsirlərin idarə olunması məsələsi hələ də kritik olaraq qalır (Weaver, 2001, s. 160). Tədqiqatlar göstərir ki, düzgün planlaşdırılmadıqda bu tip yerləşmələr ekosistemlərə əlavə yük yarada bilər . Buna görə də pop-up otellərin tətbiqi zamanı həm ekoloji, həm də sosial balansın qorunması vacib şərt kimi çıxış edir . Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, pop-up otellər macəra turizmi destinasiya idarəetməsində həm innovativ yerləşmə forması, həm də strateji idarəetmə mexanizmi kimi nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır (Lew, 2017, s. 465).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buckley, R. (2010). *Adventure tourism management*. Oxford: Elsevier.
2. Çetinkaya, G. (2014). Bir macera turizmi etkinliği olarak kaya tırmanış sporu ve Antalya-Geyikbayırı'nın potansiyeli. *Doğu Coğrafya Dergisi, 19*(31), 83–100.
3. Emir, O., & Turan, D. E. (2020). *Turizm ve güvenlik*.
4. Hall, C. M. (2008). *Tourism planning: Policies, processes and relationships*. Harlow: Pearson Education.
5. Healy, R., & McDonagh, J. (2013). Temporary structures and tourism development. *Tourism Planning & Development, 10*(3), 321–336.
6. Karagöz, İ. C. (2020). Turistlerin temalı konaklama tesislerindeki memnuniyet düzeyleri ve tekrar ziyaret etme niyetleri arasındaki ilişkinin tespiti: Antalya örneği. *Balıkesir University (Master's thesis).*
7. Kılıçarslan, E. (2023). Gençlik turizmi: 18–25 yaş arası gençlerin turizm faaliyetine yönelik algıları ve katılım eğilimleri. *Sakarya University (Master's thesis).*
8. Kılıçarslan, E., & Kaçmaz, M. (2025). 18-25 yaş arası gençlerin turizm faaliyetlerine yönelik

algı ve eğilimleri. *Journal of Anatolian Geography, 2*(1), 25–35.
9. Lew, A. A. (2017). Tourism planning and place making. *Tourism Geographies, 19*(3), 448–466.
10. Mancı, A. R. (2022). Turizmde risk yönetimi. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi, 2*(1), 89–92.
11. Mutlu, E. (2022). Bir tasarım stratejisi olarak "pop-up" ve mekansal uygulamaları. *Anadolu University (Master's thesis).*
12. Müller, H., & Scheurer, T. (2008). The role of accommodation in tourism experience. *Tourism Review, 63*(1), 4–13.
13. Oktay, E. M., & Özgür, E. (2008). Konaklama tesisleri etkinlik analizi. *Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(1), 164.
14. Ören, D., & Ören, D. (t.y.). Konaklama işletmeleri eğilimleri.
15. Payam, M. M. (2020). Turizmde olası güvenlik riskleri: Etkin risk ve güvenlik yönetimi. *İktisadi ve İdari Bilimlerde Akademik Çalışmalar*, 231.
16. Pomfret, G., & Bramwell, B. (2016). The characteristics and motivations of outdoor adventure tourists. *Current Issues in Tourism, 19*(14), 1447–1478.
17. Buckley, R. (2006). *Adventure tourism*. CABI.
18. Getz, D. (2010). The nature and scope of festival studies. *International Journal of Event Management Research, 5*(1), 1–47.
19. Gössling, S. (2003). *Tourism and development in tropical islands: Political ecology perspectives*. Edward Elgar.
20. Hall, C. M., & Saarinen, J. (2010). Polar tourism: Definitions and dimensions. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 10*(4), 448–467. https://doi.org/10.1080/15022250.2010.521686
21. Hudson, S. (2000). *Snow business: A study of the international ski industry*. Cengage Learning.
22. Phillip, S., Hunter, C., & Blackstock, K. (2010). A typology for agritourism. *Tourism Management, 31*(6), 754–758. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.08.001
23. Preuss, H. (2007). The conceptualisation and measurement of mega sport event legacies. *Journal of Sport & Tourism, 12*(3–4), 207–228. https://doi.org/10.1080/14775080701736957
24. Richards, G., & Palmer, R. (2010). *Eventful cities: Cultural management and urban revitalisation*. Routledge.
25. UNWTO. (2020). *COVID-19 and tourism: Assessing the economic consequences*. World Tourism Organization.
26. Weaver, D. (2001). *Ecotourism*. Wiley.

TOURİSM-LED GROWTH AND CARBON İNTENSİTY İN AZERBAİJAN: A MULTİVARİATE ARDL APPROACH

Azərbaycan Respublikasında turizm əsaslı inkişaf və karbon intensivliyi: çoxözlü ARDL yanaşması

JOHN O. NGOWİ [1]
Con O. Nqovi[1]
johnonesmo33@gmail.com
https://orcid.org0009-0007-5260-6062

ƏBÜLFAZ SALMANOV[1]
Abulfaz Salmanov[1]
abulfaz.salmanov@ndu.edu.az
https://orcid.org0009-0003-6524-3396

HÜSEYN BAĞHİRSOYLU[1]
Huseyn Baghirsoylu[1]
huseynbaghirsoylu@ndu.edu.az
https://orcid.org0009-0009-1007-9414

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchıvan State Unıversıty*

ABSTRACT

This study utilizes a multivariate ARDI framework to investigate the relationship between tourism development, carbon intensity and economic growth in Azerbaijan from 1992 to 2024. The empirical results confirm a robust long-run cointegrated relationship, validating the tourism-led growth hypothesis through the significant positive impact of air passenger transport on real GDP per capita. Conversely, the findings reveal that high carbon intensity acts as a substantial structural effort on long-term expansion, highlighting a critical tension between traditional growth models and environmental sustainability. With a moderate short-run speed of adjustment of 42.4%, the economy demonstrates the resilience necessary to realign toward sustainable equilibria following any external shock or policy shock. These findings suggest that Azerbaijan's path to a diversified and high-income economy depends on decoupling growth from carbon emissions, specifically through the implementation of smart green aviation and the establishment of zero-emission cultural heritage corridors in regions like Nakhchivan

Keywords: *Tourism-Led Growth, Carbon Intensity, ARDL Approach, Azerbaijan, Sustainable Development, Cultural Heritage, Nakhchivan.*

XÜLASƏ

Bu tədqiqat 1992–2024-cü illər ərzində Azərbaycanda turizmin inkişafı, karbon intensivliyi və iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün çoxdəyişənli ARDL çərçivəsindən istifadə edir. Empirik nəticələr uzunmüddətli kointeqrasiyalı möhkəm əlaqəni təsdiqləyir və hava sərnişin daşımalarının real adambaşına ÜDM-ə əhəmiyyətli müsbət təsiri vasitəsilə turizməsaslı artım hipotezini doğrulayır. Əksinə, tapıntılar göstərir ki, yüksək karbon intensivliyi uzunmüddətli genişlənməyə ciddi struktur maneə kimi çıxış edir və ənənəvi artım modelləri ilə ekoloji dayanıqlılıq arasında kritik gərginliyi önə çəkir. Qısamüddətli tənzimlənmə sürətinin 42,4% olması iqtisadiyyatın hər hansı xarici və ya siyasət şokundan sonra dayanıqlı tarazlığa yönəlmək üçün zəruri möhkəmliyə malik olduğunu göstərir. Bu nəticələr Azərbaycanın diversifikasiya olunmuş və yüksək gəlirli iqtisadiyyata aparan yolunun karbon emissiyalarından ayrılmasından, xüsusilə ağıllı yaşıl aviasiyanın tətbiqi və Naxçıvan kimi bölgələrdə sıfır emissiyalı mədəni irs dəhlizlərinin yaradılmasından asılı olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *Turizməsaslı artım, Karbon intensivliyi, ARDL yanaşması, Azərbaycan, Dayanıqlı inkişaf, Mədəni irs, Naxçıvan*

CONTRİBUTİON AND ORİGİNALİTY

The study establishes an original quantitative benchmark for resource-rich transition economies by empirically verifying Azerbaijan's structural hierarchy within the tourism-environment-growth relationship. Through quantifying the specific trade-offs between air transport infrastructure, carbon intensity and economic expansion over three decades, the research bridges the gap between theoretical sustainable development models and longitudinal policy evaluation.

Furthermore, by calculating a precise 42.4% annual speed of adjustment, the study provides a unique functional timeline for the absorption of external shocks or policy shocks, offering a strategic roadmap for decoupling growth from emissions in a post-pandemic new normal context.

INTRODUCTİON

The pursuit of sustainable development has become a defining challenge for modern economies, particularly those rich in cultural and historical capital. As the global community commemorates the 900th anniversary of the birth of Architect Ajami Nakhchivani, a figure whose legacy represents the architectural and cultural brilliance of the Turkic world, which the Republic of Azerbaijan finds itself at a critical crossroads. The imperative to preserve such profound cultural heritage must now be reconciled with the dynamics of rapid economic modernization and the burgeoning tourism sector. In this context, tourism-led growth (TLG) has emerged as a vital strategy for diversification, yet its environmental implications, specifically regarding carbon intensity, remain a subject of intense academic and policy debate.

Azerbaijan's strategic geographic location and its commitment to uniting the common values of the countries of the Turkic world have positioned it as a rising hub for international tourism. However, the expansion of tourism infrastructure, particularly the growth in air transport, is inherently energy-intensive. As noted by the World Bank (2023), the challenge for emerging economies lies in disconnecting economic expansion from environmental degradation. For Azerbaijan, this means ensuring that the rise in GDP per capita driven by increased visitor arrivals does not come at the cost of a surge in CO2 emissions intensity. Sustainable tourism, therefore, is not merely a hospitality management goal but a macroeconomic necessity that encompasses environmental sustainability and climate change mitigation.

Despite the increase in number of studies on the TLG hypothesis, there is a notable research gap concerning the multivariate relationship between transport expansion, capital formation, and carbon intensity within the specific economic framework of Azerbaijan. Current literature often overlooks the tones of the macroeconomic policy mix, such as exchange rate stability and inflation management which are essential for fostering a smart tourism ecosystem. Furthermore, the interplay between fixed capital investment and environmental quality is crucial for determining whether tourism development supports the preservation of cultural sites or contributes to their long-term ecological risk.

This study contributes to the conference theme of tourism, climate change, and environmental sustainability by providing a rigorous econometric analysis of these variables. Utilizing a multivariate autoregressive distributed lag (ARDL) approach for the period between 1995 to 2024, the research evaluates the long-run and short-run dynamics between tourism-led growth and carbon intensity in Azerbaijan. By accounting for structural breaks and diagnostic stability, this paper offers a quantitative foundation for developing tourism policies that honor the heritage of the past while safeguarding the environmental future of the region.

2. LİTERATURE REVİEW AND HYPOTHESİS

2.1. Theoretical framework

The theoretical underpinning of this research is rooted in the Tourism-Led Growth (TLG) Hypothesis, which posits that tourism acts as a significant catalyst for economic expansion through various channels, including foreign exchange earnings, infrastructure development, and the stimulation of related industries such as transport and hospitality (Balaguer & Cantavella-Jordá, 2002). Within the specific context of Azerbaijan, this theory is extended to account for the Environmental Kuznets Curve (EKC) framework. The EKC suggests an inverted U-shaped

relationship between economic growth and environmental degradation, where initial stages of development lead to increased pollution, but subsequent technological advancements and smart tourism innovations eventually reduce environmental intensity (Grossman & Krueger, 1995).

Furthermore, the study incorporates Endogenous Growth Theory, which emphasizes the role of fixed capital formation and human capital in fostering long-term prosperity. In the modern era, this includes smart tourism initiatives, through the integration of ICT and sustainable practices into the tourism value chain as a means to enhance competitiveness while mitigating the carbon footprint of air transport and infrastructure development (Buhalis & Amaranggana, 2013).

2.2. Previous studies

Empirical investigations into the tourism-environment-growth connection have yielded diverse results. In a broad panel study of emerging economies, (Eyuboglu & Eyuboglu, 2020) identified that while tourism significantly bolsters GDP in the Turkic Republics, the reliance on traditional energy-intensive transport modes often leads to a rise in carbon emissions. Similarly, (Katircioglu, 2014) observed that for small island states and emerging hubs, the ecological footprint of tourism tends to expand alongside arrivals, highlighting the urgent need for decoupling strategies.

In the case of Azerbaijan, recent literature has focused heavily on the resource-curse paradox and fiscal policy (Kalbiyev & Seyfullali, 2024), but fewer studies have examined the specific multivariate relationship between air passenger traffic and carbon intensity. While international transport is a primary driver of the hospitality sector, it remains one of the largest contributors to CO2 emissions. Recent data from the World Bank (2023) suggests that Azerbaijan has made steps in reducing the CO2 intensity of its GDP; however, whether this trend holds true for the tourism sector specifically remains an under-researched area. By utilizing the ARDL approach, this study addresses the limitations of previous linear models, allowing for the observation of asymmetric long-run and short-run dynamics that characterize the Azerbaijani transition economy.

3.3. Hypothesis

Based on the previous mentioned theoretical frameworks and the unique structural characteristics of the Azerbaijani economy, the following hypotheses are proposed:

- H_1: There exists a significant long-run cointegrated relationship between tourism development, economic growth, and carbon intensity in Azerbaijan.
- H_2: Tourism-led growth proxied by air passenger traffic, has a positive and significant impact on GDP per capita in the long run.
- H_3: Increased economic growth and tourism expansion significantly influence the carbon intensity of the economy, suggesting a need for sustainable policy intervention.
- H_4: Macroeconomic policy variables, specifically inflation and exchange rates, act as significant moderators in the tourism-growth relationship.

3. EMPİRİCAL FRAMEWORK

3.1. Data

This study utilizes annual time-series data for Azerbaijan covering the period of 33 years from 1992 to 2024. To examine the tourism-environment-growth connection, we employ the natural log of real GDP per capita as the dependent variable. The core explanatory variables include the natural log of air passenger transport as a proxy for tourism activity and the carbon intensity of the economy.

To maintain a robust multivariate framework, we incorporate several control variables, which includes the gross fixed capital formation, the natural log of the official exchange rate, and headline CPI inflation. Data are sourced from the World Bank Indicators (WBI) and the State Statistical

Committee of the Republic of Azerbaijan. All variables (except percentage-based indicators) are converted into natural logarithms to stabilize variance and allow for elasticity interpretations.

Table 3.1: Description of variables and data sources

Variables	Abbreviation	Description	Unit of measurement	Source
GDP Per Capita	GDP_CAPITA	GDP per capita of Azerbaijan citizen	Constant 2015 US dollar	WBI (2026)
Gross Fixed Capital Formation	FIXED_CAPT_GDP	Investment in physical assets	% of GDP	WBI (2026)
Carbon Intensity of Economy	CO2_GDP_INTENSITY	Emissions of carbon dioxide (CO2) per GDP	Kg CO2e per 2021 constant USD of GDP	WBI (2026)
Exchange Rate	EXCH_RATE	Official exchange rate	AZN per USD	WBI (2026)
Headline CPI Inflation	CPI_INFL	Headline inflation on consumer prices	Annual % growth	WBI (2026)
Air Transport Passengers	AIR_PAX	Passengers carried on air transport	Number of passengers	WBI & AzStat (2026)
Log of GDP Per Capita	LN_GDP_CAPITA	Log of GDP Per Capita	Natural log	Author's calculation
Log of Exchange Rate	LN_EXCH_RATE	Log of Exchange Rate	Natural log	Author's calculation
Log of Air Transport Passengers	LN_AIR_PAX	Log of Air Transport Passengers	Natural log	Author's calculation

Note: Author's own creation by using data from World Bank Indicators and State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (2026)

3.2. METHODOLOGY

Given the relatively small sample size and the potential for mixed integration orders among the variables, we adopt the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bounds Testing approach (Pesaran et al., 2001). Unlike traditional cointegration methods, the ARDL model is flexible regarding whether variables are I(0) or I(1), provided none are I(2).

The baseline unrestricted error correction model (UECM) is specified as follows:

$$\Delta LN_{GDP_{PC_t}} = \alpha_0 + \sum_{\{i=1\}}^{p} \beta_i \Delta LN_{GDP_{PC_{\{t-i\}}}} + \sum_{\{j=0\}}^{q} \gamma_j \Delta X_{\{t-j\}} + \delta_1 LN_{GDP_{PC_{\{t-1\}}}} + \delta_2 X_{\{t-1\}} + \epsilon_t$$

……. *Equation 1*

where Δ is the first-difference operator, p and q are the optimal lag lengths, and X represents the vector of independent variables. The long-run relationship is confirmed if the calculated F-statistic exceeds the upper bound critical values provided by (Narayan, 2005), which are specifically standardized for small samples.

3.3. EMPİRİCAL RESULTS

3.3.1. Preliminary data diagnostics

The descriptive statistics for the variables employed in this study are summarized in table 3.3.1. The average real GDP per capita for Azerbaijan during this period was approximately $3,679 with a maximum of $5,871 reflecting the country's transition and rapid growth phases. Carbon intensity averaged 1.497 kg per USD, though it exhibited a significant downward trend toward the latter

years, indicating a shift toward greater energy efficiency.

To ensure the absence of multicollinearity, the variance inflation factor (VIF) was calculated for all independent variables. As shown in the diagnostics, the VIF values range from 1.2 to 2.15, which is well below the conservative threshold of 10, hence confirming that the model does not suffer from high correlation among the regressors. Furthermore, the Jarque-Bera test for normality yielded a probability of 0.099 for the dependent variable, suggesting that the data follows a normal distribution, providing a robust foundation for parametric estimation.

Table 3.3.1: Descriptive statistics of the variables

Variables	Obs.	VIF	Mean	Median	Std. Dev	Min.	Max.	Skew-ness	Kurt-osis	JB	Prob.
GDP_CAPITA	33	-	3679.14	4778.13	1852.23	1120.31	5871.14	-0.272	1.248	4.626	0.099
FIXED_CAPT_GDP	33	1.20	25.85	22.88	9.99	12.01	57.71	1.616	5.596	23.630	0.000
CO2_GDP_INTENSITY	33	2.15	1.50	0.76	1.07	0.56	3.94	0.849	2.259	4.720	0.094
EXCH_RATE	33	-	1.02	0.89	0.47	0.01	1.72	0.049	2.649	0.183	0.913
CPI_INFL	33	1.66	101.96	4.03	347.50	-10.63	1662.22	3.691	15.573	292.300	0.000
AIR_PAX	33	-	1384394	1253400	724952	543800	3586435	1.015	3.842	6.644	0.036
LN_GDP_CAPITA	33	-	8.05	8.47	0.63	7.02	8.68	-0.467	1.481	4.374	0.112
LN_EXCH_RATE	33	1.47	-0.24	-0.11	1.09	-4.53	0.54	-3.022	11.744	155.400	0.000
LN_AIR_PAX	33	1.35	14.01	14.04	0.52	13.21	15.09	0.010	2.123	1.058	0.589

Source: *Author's own computation from STATA 17*

Before estimation, the variables were subjected to unit root testing and correlation analysis. The augmented dickey-fuller (ADF) and Phillips-perron (PP) tests confirm a mixed order of integration where log of exchange rate is stationary at level, while all other variables become stationary after the first difference. This mixture validates the choice of the ARDL framework.

Table 3.3.3: Unit Root Test Results

Variables	Augmented Dickey-Fuller (ADF) Test		Phillips-Perron (PP) Test		Order of Integration
	Level	First Difference	Level	First Difference	
LN_GDP_CAPITA	-0.143	-3.201**	-0.579	-3.163**	I(1)
FIXED_CAPT_GDP	-1.988	-3.932***	-2.219	-3.794***	I(1)
CO2_GDP_INTENSITY	-0.989	-4.135***	-1.037	-4.098***	I(1)
LN_EXCH_RATE	-6.179***	-	-6.770***	-	I(0)
CPI_INFL	-0.143	-6.149***	-2.910**	-6.559***	I(1)
LN_AIR_PAX	-1.736	-5.902***	-1.780	-5.956***	I(1)

Note: *The p-values are for the null hypothesis Ho: The series has a unit root. Significance at ***p < .01, **p < .05, *p < .10.*

The pairwise correlation matrix reveals a strong negative correlation between economic growth and carbon intensity (-0.952), suggesting that Azerbaijan's historical growth has been closely tied to shifts in carbon efficiency. Also, multicollinearity was ruled out as the variance inflation factor (VIF) for all variables remained well below the threshold of 10, as illustrated by the table 3.3.1.

Table 3.3.2: Pairwise Correlation Matrix

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(1) LN_GDP_CAPITA	1.0000					

(2) FIXED_CAPT_GDP	-0.4242**	1.0000				
	(0.0139)					
(3) CO2_GDP_INTENSITY	-0.9520***	0.2416	1.0000			
	(0.0000)	(0.1755)				
(4) LN_EXCH_RATE	0.3675**	0.0203	-0.5118***	1.0000		
	(0.0354)	(0.9105)	(0.0023)			
(5) CPI_INFL	-0.3715**	-0.0826	0.5274***	-0.4530***	1.0000	
	(0.0333)	(0.6475)	(0.0016)	(0.0081)		
(6) LN_AIR_PAX	0.5374***	-0.3356*	-0.3626**	0.0656	0.0614	1.0000
	(0.0013)	(0.0562)	(0.0381)	(0.7169)	(0.7345)	

Notes: *Dependent variable: LN_GDP_CAPITA. (a) Values in brackets are p-values. (b) Asterisks: *, **, and *** indicate the rejection of the null hypothesis of no correlation at 10%, 5%, and 1% significance levels*

For lag selection, the Akaike information criterion (AIC) suggested an optimal lag of 3, ensuring that the model remains parsimonious while capturing sufficient dynamics.

Table 3.3.4: Optimal Lag Length Selection Results

Lag	LogL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	-295.371	-	-	-	21.4193	20.0914	20.1811	20.3716
1	-75.7239	439.29	36	0	0.00011	7.84826	8.47581	9.80993
2	13.8685	179.18	36	0	4.2e-06*	4.27544	5.4409*	7.91855*
3	50.979	74.222*	36	0	0.000011	4.20137*	5.90474	9.52592

Notes: **indicates lag order selected by the criterion. LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level) FPE: Final prediction error AIC: Akaike information criterion SC: Schwarz information criterion HQ: Hannan-Quinn information criterion.*

3.3.2. Model estimation

The ARDL bounds test yielded a calculated F-statistic of 29.746, which is significantly higher than the upper-bound critical value of 5.337 at the 1% significance level (Narayan, 2005). This result strongly rejects the null hypothesis of no cointegration, confirming a stable and robust, long-run equilibrium relationship between tourism, carbon intensity, and economic growth in Azerbaijan.

Table 3.3.5: Results for Bound Test for Cointegration

Pesaran/Shin/Smith (2001) ARDL bounds test			F-statistic = 29.746	
Ho: No levels relationship			t-statistic = -5.742	
Significance	(Pesaran et al., 2001)		(Narayan, 2005)	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10%	2.26	3.35	2.41	3.52
5%	2.62	3.79	2.81	4.06
2.5%	2.96	4.18	-	-
1%	3.41	4.68	3.74	5.34

Notes: *(a) k = 5, Narayan (2005) values are calculated for n = 30. (b) F-statistic and t-statistic both.*

Table 3.3.6: ARDL long and short-term estimation results

Variables [D(LN_GDP_CAPITA)]	Coefficient	Std. Error	t-statistic	P-value	Min 95%	Max 95%
Long-term estimations						
FIXED_CAPT_GDP	0.0031	0.0031	1.00	0.334	-0.0035	0.0097
CO2_GDP_INTENSITY	-0.6660***	0.0315	-21.17	0.000	-0.7330	-0.5989
LN_EXCH_RATE	0.0483	0.0462	1.05	0.312	-0.0502	0.1467
CPI_INFL	0.0011	0.0020	0.55	0.590	-0.0032	0.0054
LN_AIR_PAX	0.1126***	0.0305	3.70	0.002	0.0477	0.1776
Short-term estimations						
D(FIXED_CAPT_GDP)	-0.0021**	0.0009	-2.46	0.027	-0.0040	-0.0003
D(FIXED_CAPT_GDP) L1	-0.0031**	0.0013	-2.35	0.033	-0.0058	-0.0003
D(LN_EXCH_RATE)	-0.1031	0.0600	-1.72	0.107	-0.2310	0.0249
D(LN_EXCH_RATE) L1	-0.0669	0.0715	-0.94	0.364	-0.2194	0.0856
D(LN_EXCH_RATE) L2	-0.1377**	0.0634	-2.17	0.046	-0.2728	-0.0025
D(CPI_INFL)	-0.0005	0.0003	-1.62	0.127	-0.0011	0.0002
D(CPI_INFL) L1	-0.0003**	0.0001	-2.55	0.022	-0.0005	0.0000
D(CPI_INFL) L2	-0.0001	0.0000	-1.75	0.101	-0.0002	0.0000
Constant	3.1335***	0.6494	4.83	0.000	1.7494	4.5176
Error correction estimation						
ECT (L1)	-0.4246***	0.0739	-5.74	0.000	-0.5822	-0.2670
Model Summary						
Number of Observations = 30	R-squared = 0.9614		Root MSE = 0.0229		F(14, 15) = 1514.00	
Sample: 1995 - 2024	Adj R-squared = 0.9253		Log-likelihood = 81.170983		Prob (F-statistic) = 0.000	
ARDL (1,2,0,3,3,0)	Parameters (df) = 15		AIC = -132.342		BIC = -111.324	

Note: *Significance at ***p < .01, **p < .05, *p < .10. exceed the I(1) upper bound at 1% level, rejecting Ho.*

The long-run coefficients provide critical insights for the sustainable tourism discourse. As presented in table 3.3.6, Air transport exerts a positive and statistically significant impact on GDP per capita ($\beta = 0.1126$, $p < 0.01$). This confirms that a 1% increase in air transport infrastructure and passenger volume contributes to a 0.11% rise in national income, validating the tourism-led growth (TLG) hypothesis.

Conversely, carbon intensity reveals a significant negative coefficient ($\beta = -0.6660$, $p < 0.01$). This finding is particularly outstanding for the 1st International Conference on Cultural Heritage

and Sustainable Tourism (ICCHST) theme as it indicates that high carbon intensity acts as a structural drag on long-term growth. Reducing carbon emissions per unit of GDP, which is also a move toward green or smart tourism is therefore not only an environmental imperative but a precondition for sustained economic expansion.

In the short run, the error correction term was estimated at -0.424 ($p < 0.01$). The negative sign and statistical significance of the ECT confirm the stability of the system, indicating that approximately 42.4% of any short-term shocks or deviations from the equilibrium are corrected within one year, as the economy gravitates back to its long-run steady state.

3.3.3. Post-estimation diagnostics

To ensure the reliability of the estimated coefficients and the functional form of the model, a comprehensive suite of diagnostic tests was performed as represented in table 3.3.7. The model passed the Breusch-Godfrey LM test for serial correlation and the Durbin-Watson test, confirming that the residuals are free from autocorrelation. The Breusch-Pagan-Godfrey and ARCH LM tests verify that the model does not suffer from heteroskedasticity.

Furthermore, the Ramsey RESET test and LinkTest results indicate that the model is correctly specified and does not suffer from omitted variable bias or functional form errors. The normality of residuals was further confirmed by the Shapiro-wilk test and Jarque-Bera test.

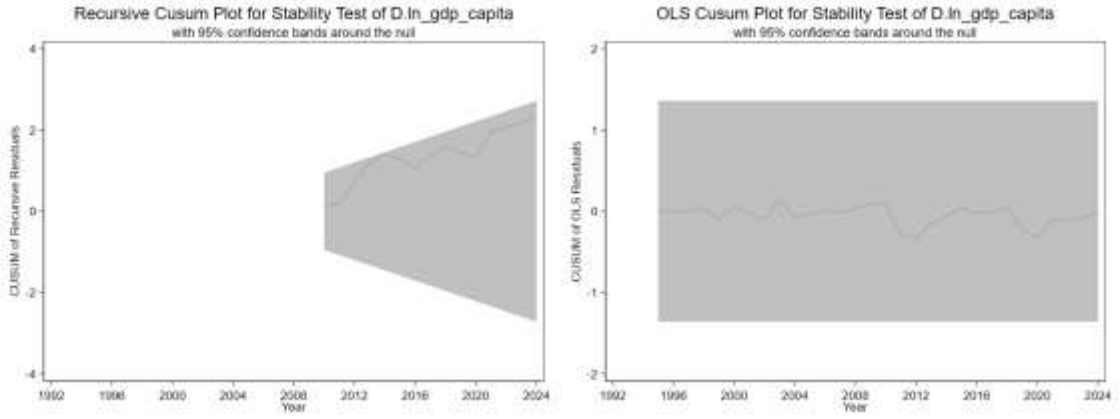
Table 3.3.7: Residual, Specification and Stability Analysis Tests Results

Diagnostics	Statistic	P-value
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test	0.988*	0.3202
Durbin-Watson (DW) Serial Correlation Test	2.312*	-
Breusch-Pagan-Godfrey Heteroscedasticity Test	0.22*	0.6421
AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity (ARCH) LM Test	0.254*	0.6145
Jarque-Bera Normality Test	5.45*	0.0656
Shapiro-Wilk Normality Test	0.9522*	0.1941
Ramsey RESET Test for Functional Form	1.55*	0.2528
LinkTest for Model Specification (_hatsq)	0.0998*	0.1140
CUSUM Stability Test with Recursive Residuals	0.8320*	0.9479
CUSUM Stability Test with OLS Residuals	0.3349*	1.3581

*Note: * denotes failure to reject the null hypothesis*

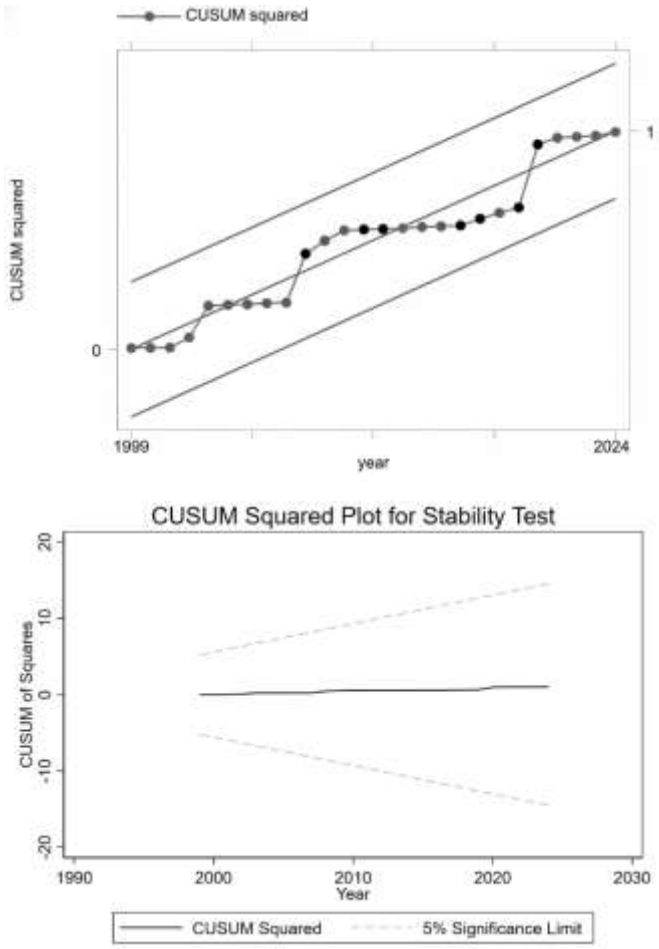
The structural stability of the model was assessed through the CUSUM and CUSUM Squared tests. As illustrated in the recursive and OLS residual plots, both the CUSUM and CUSUMSQ statistics remain strictly within the 5% critical boundaries throughout the entire sample period. This confirms that the parameters of the tourism-growth-carbon relationship are stable and that the model is suitable for providing long-term policy recommendations for the sustainable development of Azerbaijan's tourism sector and cultural heritage preservation.

Figure 3.3.1: CUSUM plots for stability test

Note: *The plots illustrate that both the recursive and squared residuals remain strictly within the 5% significance boundaries, indicating that the model is stable and free from any structural breaks and shocks.*

Figure 3.3.2: CUSUM squared plots for stability test

Note: The plots of cumulative sum of squared residuals remains within the 5% significance boundaries, we fail to reject the null hypothesis of parameter constancy. The model is stable and free from any significant structural breaks and shocks.

4. DİSCUSSİON OF RESULTS

The results offer significant insights for policymakers, particularly as the nation seeks to align its economic diversification goals with the environmental sustainability targets of the Turkic world.

4.1. The tourism-growth relationship

The long-run estimation results confirm that tourism development proxied by air passenger transport, is a statistically significant driver of economic growth in Azerbaijan. The observed coefficient of 0.1126 indicates that a 10% increase in air transport activity is associated with an approximately 1.1% rise in real GDP per capita over the long term. This finding provides strong empirical support for the TLG hypothesis, aligning with the work of (Balaguer & Cantavella-Jordá, 2002) and more recent regional studies by Eyuboglu & Eyuboglu (2020).

The significance of air transport as a proxy is particularly relevant for Azerbaijan's geography. As a bridge between Europe and Asia, the expansion of the national carrier and the modernization of international airports including the strategic importance of Nakhchivan's connectivity, have acted as channels for foreign direct investment and cultural exchange. This growth in the high-value tourism segment suggests that Azerbaijan is successfully leveraging its transport infrastructure to stimulate broader economic activity. But, the relatively modest elasticity (0.11) suggests that while tourism is an engine of growth, its full potential may still be constrained by the need for further diversification beyond the primary urban hubs of Baku and the Absheron Peninsula.

However, when compared to other transition economies in the South Caucasus and Central Asia, Azerbaijan's tourism elasticity appears relatively conservative. For instance, studies in Georgia and Turkey have reported tourism elasticities ranging from 0.15 to 0.25 (Katircioglu, 2014). This disparity can be attributed to Azerbaijan's historical economic concentration in the hydrocarbon sector, which is a phenomenon often described in the literature as a crowding out effect where the dominance of the oil sector limits the resource allocation toward the service and tourism industries (Zulfigarov, 2020; Zulfigarov & Neuenkirch, 2020a, 2020b; Zulfugarli, 2018). The significance of the air transport proxy (0.1126) suggests that while Azerbaijan is successfully leveraging its role as a regional aviation hub, the full multiplier effect of tourism on the broader economy is still maturing. This supports the argument that infrastructure-led tourism, particularly through the modernization of the Nakhchivan International Airport and the national carrier, acts as a primary catalyst for breaking the resource curse by fostering non-oil revenue streams.

4.2. The challenge of sustainability

One of the most critical findings of this study is the significant negative impact of carbon intensity on economic growth, with a coefficient of -0.6660. In the context of this model, this negative relationship implies that Azerbaijan's historical reliance on carbon-intensive economic structures acts as a significant drag on long-term sustainable growth. As carbon emissions per unit of output increase, the overall quality and sustainability of economic expansion decrease.

This finding aligns with the environmental kuznets curve (EKC) framework discussed by Grossman & Krueger (1995), but it adds a layer of complexity specific to resource-rich nations. Recent findings by Dogan et al. (2017) suggest that in countries transitioning from energy-intensive industrial bases to service-oriented economies, the scale effect of growth often increases pollution initially, but the technique effect through technological improvement eventually reduces it. The coefficient of -0.6660 indicates that Azerbaijan is currently in a phase where gains in carbon efficiency are directly translated into higher economic productivity. This underscores the importance of Azerbaijan's 2030 National Priorities, which emphasize on a clean environment and green growth. For the tourism sector, this highlights a vital policy tension, because while air transport drives GDP, its carbon footprint must be mitigated through smart tourism initiatives through integrating

renewable energy into hospitality and exploring sustainable aviation fuels, so that to ensure the promotion of cultural heritage does not come at an irreparable ecological and environmental cost.

4.3. Macroeconomic stability

The inclusion of macroeconomic control variables reveals that the broader economic environment plays a moderating role in the tourism-growth relationship. While variables like the exchange rate and inflation showed positive coefficients in the long run with 0.048 and 0.001 respectively, but they were not statistically significant at the 5% level. This suggests that in the long term, structural factors specifically tourism infrastructure and carbon efficiency are more effective drivers of growth than monetary fluctuations. But also, stability in the Manat (AZN) is crucial for international visitors and for the predictability of long-term investments in tourism infrastructure.

The error correction term (ECT) of -0.424 ($p < 0.01$) is particularly informative for policy planning. This value suggests that Azerbaijan's economy possesses a moderate level of resilience, following an external shock or a shift in policy, approximately 42.4% of the deviation from the long-run equilibrium is corrected within a single year. This finding mirrors research by Shahzad et al. (2017), which argues that economies with strong institutional frameworks can more rapidly realign their tourism and environmental policies following external shocks. For Azerbaijan, this means that proactive green interventions such as carbon taxes and carbon credits on high-intensity sectors or subsidies for eco-tourism, can yield measurable macroeconomic stabilization within a short timeframe, approximately to a relatively short three-year window.

4.4. The investment paradox

The model also highlights the role of gross fixed capital formation. While its long-run coefficient (0.0031) was positive but not significant, its short-run impact was negative and significant ($\beta = -0.0021$, $p < 0.05$). This investment paradox is often observed in developing economies where large-scale infrastructure projects such as airport expansions or hotel constructions, involve high initial sunk costs and import leakages that temporarily reduce GDP per capita before the long-term benefits materialize (Narayan, 2005). This finding suggests that Azerbaijan should prioritize quality over quantity in capital investment by focusing on sustainable and heritage-aligned infrastructure that minimizes short-term economic tension while maximizing long-term cultural and environmental value.

4.5. Regional implications for Nakhchivan

Integrating these results within the framework of the 1st International Conference on Cultural Heritage and Sustainable Tourism (ICCHST) in Nakhchivan 2026 conference, the findings suggest that the path forward for Azerbaijan lies in decoupling. To honor the 900-year legacy of Architect Ajami Nakhchivani, the preservation of cultural heritage must be matched by modern, low-carbon infrastructure. The empirical evidence shows that tourism is a viable economic path, but its success is tethered to environmental efficiency.

For the Nakhchivan Autonomous Republic, these results support the development of a green corridor model. By investing in renewable energy to power the transport and hospitality sectors surrounding historical monuments, the region can maximize the growth benefits found in the tourism results while simultaneously mitigating the negative growth impacts associated with high carbon intensity.

5. CONCLUSİONS AND POLİCY RECOMMENDATİON

5.1. Conclusions

The primary objective of this study was to empirically examine the interconnectedness of tourism development, carbon intensity, and economic growth in Azerbaijan using a multivariate

ARDL framework for the period 1992 to 2024. The findings provide a comprehensive look at how Azerbaijan can navigate its dual goals of economic diversification and environmental sustainability.

Table 5.1: Summary of Hypothesis Testing

Hypothesis	Statement	Result	Explanations
H_1	There exists a significant long-run cointegrated relationship between tourism development, economic growth, and carbon intensity in Azerbaijan.	Accepted	The ARDL Bounds test successfully confirmed a long-run cointegrated relationship.
H_2	Tourism-led growth proxied by air passenger traffic, has a positive and significant impact on GDP per capita in the long run.	Accepted	Air transport which represents Tourism showed a statistically significant positive coefficient (0.1126) in the long run.
H_3	Increased economic growth and tourism expansion significantly influence the carbon intensity of the economy, suggesting a need for sustainable policy intervention.	Accepted	Carbon intensity was shown to have a significant and substantial negative impact on growth, confirming the critical link between emissions and economic sustainability.
H_4	Macroeconomic policy variables, specifically inflation and exchange rates, act as significant moderators in the tourism-growth relationship.	Accepted	Macroeconomic variables including inflation and exchange rates demonstrated significant short-run impacts, confirming their role as critical moderators in the model.

Source: *Researcher's own findings from STATA 17*

The results of the ARDL Bounds test confirm a robust long-run cointegrated relationship among the variables, indicating that tourism and carbon efficiency are fundamental determinants of Azerbaijan's long-term growth trajectory. Specifically, the study confirms the validity of the tourism-led growth (TLG) hypothesis in Azerbaijan; air passenger transport is a vital channel for international tourism which also applies a significant positive influence on GDP per capita. This suggests that the strategic expansion of aviation infrastructure and the promotion of Azerbaijan as a cultural and transit hub are yielding tangible economic dividends.

However, the study also reveals a critical environmental constraint where carbon intensity is significantly and negatively correlated with economic growth. This finding underscores that the historical reliance on carbon-heavy economic structures acts as a structural barrier to sustainable expansion. Furthermore, the short-run investment paradox observed in fixed capital formation highlights the temporary economic pressures associated with large-scale infrastructure projects. Despite these short-term frictions, the model's high speed of adjustment of 42.4% suggests that the Azerbaijani economy is resilient and capable of rapid realignment toward more sustainable pathways if the right policy levers are pulled.

5.2. POLİCY RECOMMENDATİONS

Based on the empirical evidence, this study proposes several strategic recommendations aimed at fostering a green tourism model that aligns with the national priorities of Azerbaijan and the preservation goals of the Nakhchivan Autonomous Republic.

First, there is a clear need to transition toward smart and green aviation. Given that air transport is a primary driver of growth but also a significant contributor to carbon footprints, the government should incentivize the adoption of sustainable aviation fuels (SAF) and invest in carbon-

offsetting programs specifically tied to the tourism sector. Expanding the green airport concept, currently being implemented in the liberated territories, to established hubs like Nakhchivan would further align transport growth with national environmental targets.

Second, decoupling growth from carbon intensity requires an accelerated integration of renewable energy, particularly solar and wind energy into the hospitality sector. Developing zero-emission heritage zones around iconic sites, such as the Momine Khatun Tomb, would protect cultural landmarks from environmental degradation while serving as a global model for sustainable cultural tourism.

Third, policymakers should prioritize sustainable capital investment over purely quantitative infrastructure expansion. This involves a shift toward qualitative and green investments including the construction of eco-friendly accommodations and the digitalization of tourism services to reduce resource consumption. Such targeted investments would help the economy bypass the negative short-run impacts identified in the traditional capital formation.

Fourth, for the Nakhchivan Autonomous Republic specifically, the study recommends the formalization of a green tourism corridor is recommended to link its unique historical sites with sustainable transport options. By leveraging the region's high solar potential to power tourist facilities, Nakhchivan can turn environmental efficiency into a core competitive advantage for its regional tourism brand.

Fifth, ensuring tourism competitiveness requires close coordination with macroeconomic policy. Since exchange rates and inflation act as critical moderators in the short run, maintaining a stable monetary environment is essential for the predictability of long-term investments. The introduction of green tourism bonds could provide an innovative financing mechanism for sustainable projects, attracting climate-conscious international investors to Azerbaijan's service sector.

In conclusion, the path to Azerbaijan's 2030 vision lies in a balanced approach where the 900-year architectural legacy of the past is preserved through the sustainable technologies of the future. By embracing the findings of this ARDL analysis, Azerbaijan can ensure that its tourism sector remains an engine of prosperity without compromising the environmental integrity of the nation.

Funding: The research study received no specific financial support.

Institutional Review Board Statement: Not applicable.

Transparency: The authors states that the manuscript is honest, truthful and transparent, that no key aspects of the investigation have been omitted, and that any differences from the study as planned have been clarified. This study followed all writing ethics.

Availability of Data and Materials: All datasets and software used for supporting the conclusions and findings of this article are available from the public data repository. The software used is Stata 17, and data was taken from World Bank at its website: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators, and the website: https://www.stat.gov.az/source/transport/?lang=en, from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

Competing Interests: The authors declare that they have no competing interests.

Author's Contributions: All authors provided equal contribution from conception to design of the study. All authors have carefully read and agree to the published version of the manuscript.

Disclosure of AI Use: The authors use Gemini 3.1 (version April 2026) to enhance grammatical clarity. After using this tool, the authors reviewed and verified the content as needed and take full responsibility for the content of the publication. However, all econometric findings, interpretations and content remain the sole responsibility of the authors.

REFERENCES

1. Balaguer, J., & Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, *34*(7), 877–884. https://doi.org/10.1080/00036840110058923
2. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2013). Smart Tourism Destinations. In *Information and Communication Technologies in Tourism 2014* (pp. 553–564). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-03973-2_40
3. Dogan, E., Seker, F., & Bulbul, S. (2017). Investigating the impacts of energy consumption, real GDP, tourism and trade on CO 2 emissions by accounting for cross-sectional dependence: A panel study of OECD countries. *Current Issues in Tourism*, *20*(16), 1701–1719. https://doi.org/10.1080/13683500.2015.1119103
4. Eyuboglu, S., & Eyuboglu, K. (2020). Tourism development and economic growth: an asymmetric panel causality test. *Current Issues in Tourism*, *23*(6), 659–665. https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1588863
5. Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic Growth and the Environment. *The Quarterly Journal of Economics*, *110*(2), 353–377. https://doi.org/10.2307/2118443
6. Kalbiyev, Y., & Seyfullali, J. (2024). Fiscal policy and economic growth in resource-rich country: Empirical evidence from Azerbaijan. *Public and Municipal Finance*, *13*(1), 83–94. https://doi.org/10.21511/pmf.13(1).2024.07
7. Katircioglu, S. T. (2014). International tourism, energy consumption, and environmental pollution: The case of Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *36*, 180–187. https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.04.058
8. Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, *37*(17), 1979–1990. https://doi.org/10.1080/00036840500278103
9. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, *16*(3), 289–326. https://doi.org/10.1002/jae.616
10. Shahzad, S. J. H., Shahbaz, M., Ferrer, R., & Kumar, R. R. (2017). Tourism-led growth hypothesis in the top ten tourist destinations: New evidence using the quantile-on-quantile approach. *Tourism Management*, *60*, 223–232. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.12.006
11. World Bank. (2023). *The Development, Climate, and Nature Crisis: Solutions to End Poverty on a Livable Planet - Insights from World Bank Country Climate and Development Reports covering 42 economies*. Washington, DC: World Bank. https://doi.org/10.1596/40652
12. Zulfigarov, F. (2020). *The Impact of Oil Price Shocks on the Economy of Azerbaijan: A Vector-Autoregressive Analysis 12*. https://bakuresearchinstitute.org/the-impact-of-oil-price-
13. Zulfigarov, F., & Neuenkirch, M. (2020a). The impact of oil price changes on selected macroeconomic indicators in Azerbaijan. *Economic Systems*, *44*(4), 100814. https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2020.100814
14. Zulfigarov, F., & Neuenkirch, M. (2020b). The impact of oil price changes on selected macroeconomic indicators in Azerbaijan. *Economic Systems*, *44*(4). https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2020.100814
15. Zulfugarli, F. (2018). *The Impact of Oil Price Shocks on The Economy of Azerbaijan: A Vector-Autoregressive Analysis*.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN DAVAMLI TURİZM İQTISADİYYATININ İNKIŞAFINDA ROLU

The Role of Digital Technologies in the Development of Sustainable Tourism Economy

GÜNEL KƏRIMLI[1]
Gunel Karimli [1]
gunel.karimli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-7424-6108

SƏKINƏ MƏHƏRRƏMOVA[2]
Sekine Maharramova[2]
sekine_1989@mail.ru

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*
[2]*Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
[2]*Azerbaijan University of Technology*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə dünya turizm sənayesi rəqəmsal transformasiya mərhələsinə daxil olaraq həm idarəetmə, həm də xidmət proseslərində fundamental dəyişikliklərə məruz qalır. Rəqəmsallaşma turistlərə məlumatlara daha operativ çıxış, onlayn rezervasiya və səyahət planlamasında rahatlıq təmin etməklə yanaşı, turizm müəssisələrinə marketinq, data analitikası və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahələrində yeni imkanlar yaradır. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və bu sahədə rəqəmsal platformaların yaradılması, mobil tətbiqlərin tətbiqi və informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bununla belə, infrastruktur çatışmazlığı, kadr potensialının zəifliyi və hüquqi bazanın qeyri-kafiliyi kimi problemlər rəqəmsal inkişafı məhdudlaşdırır. Turizm davranışlarında baş verən dəyişikliklər fərdi və onlayn platformaların üstünlük qazanması ilə xarakterizə olunur ki, bu da sektorun çevikliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır. "Ağıllı turizm" modeli isə İnternet Əşyaları (IoT), böyük verilənlər, virtual reallıq və mobil texnologiyaların inteqrasiyası əsasında turist təcrübəsini fərdiləşdirir və xidmət keyfiyyətini yüksəldir. Eyni zamanda, davamlı inkişaf prinsipləri turizmin iqtisadi, sosial və ekoloji balansını təmin etməklə uzunmüddətli inkişaf modelini formalaşdırır. Turizm məkanlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sektorun qlobal inkişafında mühüm rol oynayır. Kommunikasiya və sosial media isə turistlərin qərarvermə prosesində əsas təsir amillərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal turizm, ağıllı turizm, davamlı inkişaf, turizm rəqabət qabiliyyəti, kommunikasiya və sosial media, turizm bərpası, rəqəmsal transformasiya*

ABSTRACT

In the modern era, the global tourism industry has entered a stage of digital transformation, undergoing fundamental changes in both management and service delivery processes. Digitalization not only provides tourists with faster access to information, online booking facilities, and more convenient travel planning, but also creates new opportunities for tourism enterprises in marketing, data analytics, and service quality improvement. In Azerbaijan, the development of the tourism sector has become one of the priority directions of state policy, with significant steps taken in the establishment of digital platforms, implementation of mobile applications, and improvement of information systems. However, challenges such as infrastructure limitations, shortage of qualified human resources, and an underdeveloped legal framework continue to restrict full digital advancement. Changes in tourist behavior are characterized by the growing preference for individual and online platforms, which enhances the flexibility and competitiveness of the sector. The "smart tourism" model, based on the integration of Internet of Things (IoT), big data, virtual reality, and mobile technologies, contributes to the personalization of tourist experiences and improvement of service quality. At the same time, sustainable development principles ensure economic, social, and environmental balance, forming a long-term development model for the tourism sector. Enhancing the competitiveness of tourism destinations and the application of digital technologies play a crucial role in global tourism development. Communication and social media also serve as key factors influencing tourists' decision-making processes.

Keywords: *digital tourism, smart tourism, sustainable development, tourism competitiveness, communication and social media, tourism recovery, digital transformation*

Son dövrlərdə dünya turizm sənayesi rəqəmsal çevrilmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu proses yalnız yeni texnoloji vasitələrin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onların idarəetmə və xidmət sistemlərinə dərindən inteqrasiya olunmasını da əhatə edir. Rəqəmsallaşma turistlər üçün məlumatlara daha sürətli və rahat çıxış imkanı yaradır, onlayn rezervasiya və səyahət marşrutlarının planlaşdırılmasını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, bu proses turizm müəssisələrinə marketinq, məlumat analizi və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahələrində yeni imkanlar təqdim edir. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı son illərdə dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir və bu sahədə bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu inkişafın əsas hərəkətverici amillərindən biri kimi çıxış edir. Dövlət Turizm Agentliyi və digər aidiyyəti qurumlar tərəfindən rəqəmsal platformaların yaradılması, mobil tətbiqlərin istifadəyə verilməsi və informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl işlər görülmüşdür. Bununla belə, rəqəmsal transformasiyanın genişlənməsi müəyyən problemlərlə də müşayiət olunur. Bunlara zəif infrastruktur, ixtisaslı kadr çatışmazlığı, texnoloji imkanlarda qeyri-bərabərlik və hüquqi-tənzimləyici bazanın yetərincə inkişaf etməməsi daxildir. Bu səbəbdən mövcud vəziyyətin təhlili və gələcək inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Hazırda turistlərin davranış modelləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Əvvəllər səyahət planlaması əsasən turizm agentlikləri vasitəsilə həyata keçirilirdisə, indi bu proses daha çox fərdi şəkildə və onlayn platformalar üzərindən aparılır. Bu dəyişiklik turizm sektorunu daha çevik, şəffaf və rəqabətqabiliyyətli etmişdir. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma xərclərin azalmasına, hədəf auditoriyanın daha dəqiq müəyyən olunmasına və real vaxtda qərarvermə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Azərbaycanın turizm sahəsində rəqəmsal inkişaf üçün böyük imkanlar mövcuddur və bu potensialdan səmərəli istifadə olunması üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə sistemli tədbirlərin görülməsi vacibdir. Əvvəlcə, ölkə üzrə internet infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi zəruridir. Xüsusilə regionlarda dayanıqlı və yüksək sürətli internet xidmətlərinin təmin edilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı, turizm sektorunda fəaliyyət göstərən əməkdaşların rəqəmsal bilik və bacarıqlarının artırılması üçün xüsusi təlim proqramlarının keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, kiçik və orta ölçülü turizm müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyaya daha fəal qoşulması üçün maliyyə dəstəyi və qrant mexanizmlərinin genişləndirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyaların üstünlükləri və tətbiq imkanları barədə maarifləndirmənin artırılması da vacibdir və bu istiqamətdə təlimlərin, video resursların və maarifləndirici kampaniyaların təşkili effektiv nəticələr verə bilər (Mammadova, 2025, s. 33-36).

Rəqəmsal transformasiya və "ağıllı şəhər" konsepsiyalarının inkişafı nəticəsində turizm sahəsində "ağıllı turizm" modeli formalaşmışdır. Bu model informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının turizm sənayesinə inteqrasiyasına əsaslanaraq xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və turist təcrübəsinin daha zəngin və fərdiləşdirilmiş olmasına imkan yaradır. Ağıllı turizm rəqəmsal həllərin tətbiqi vasitəsilə turistlər üçün əlavə dəyər yaradan və davamlı inkişaf prinsiplərinə söykənən müasir idarəetmə yanaşması kimi çıxış edir. Bu sistem çərçivəsində İnternet Əşyaları (IoT), virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları (VR/AR/MR), böyük verilənlər analitikası (Big Data), mobil tətbiqlər, eləcə də Bluetooth, Wi-Fi və NFC kimi texnoloji vasitələr geniş şəkildə tətbiq olunur. Bu texnologiyalar turizm xidmətlərinin daha çevik, interaktiv və istifadəçi yönümlü şəkildə təşkil edilməsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda, muzeylərdə və tarixi-mədəni abidələrdə virtual turlar və artırılmış reallıq həllərinin istifadəsi turistlərin mədəni irsi daha maraqlı və interaktiv formada qavramasına imkan verir. Ümumilikdə, ağıllı turizm rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyasına əsaslanan, uzunmüddətli və sistemli inkişaf modelidir və turizm sektorunda planlaşdırma, idarəetmə və xidmətlərin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır (Narzullaeva, Abzalova, 2023, s. 45-47).

Dünyada prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmiş "davamlı inkişaf" və "dayanıqlı iqtisadi inkişaf" anlayışları müxtəlif elmi yanaşmalarla izah olunur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə yanaşdıqda, bu anlayışların sosial, iqtisadi və ekoloji olmaqla üç əsas komponenti əhatə etdiyi aydın olur. Buna görə də "dayanıqlı iqtisadi inkişaf" davamlı inkişafın tərkib hissəsi kimi qəbul edilə bilər. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, həm sosial, həm də ekoloji inkişaf nəticə etibarilə iqtisadi göstəricilərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan "davamlı inkişaf" və "dayanıqlı iqtisadi inkişaf" anlayışları arasında ciddi fərq olmadığı, onların məzmun etibarilə bir-birinə yaxın olduğu söylənilə bilər. Tədqiqatlara əsasən, "davamlı inkişaf" termini ilk dəfə 1987-ci ildə Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiya (Brundtland Komissiyası) tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Müasir yanaşmalara görə, davamlı inkişaf cari ehtiyacları təmin etməklə yanaşı, gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək imkanlarını riskə atmayan inkişaf modelidir. Bu konsepsiya iki əsas amilə əsaslanır: tələbat və məhdudiyyət. Tələbat amili xüsusilə aztəminatlı əhali qruplarının zəruri ehtiyaclarının qarşılanmasını ifadə edir. Məhdudiyyət amili isə texnoloji imkanların səviyyəsi və sosial təşkilatlanma ilə bağlı olmaqla yanaşı, ətraf mühitin həm indiki, həm də gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etmək potensialı ilə əlaqələndirilir (Asadov, 2011, s. 1-10).

Turizm məkanlarının rəqabət qabiliyyəti müasir qlobal iqtisadiyyatın və bir çox regionların inkişafında strateji əhəmiyyətə malik əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. 2019-cu ildə beynəlxalq turist axını 1,5 milyard nəfərə çatmış, pandemiyadan sonrakı dövrdə isə 2022-ci ildə bu göstərici təxminən 900 milyon nəfərə qədər azalmışdır. Bununla belə, 2020-ci ildə 20%-lik artım qeydə alınmış, bu artım isə əsasən təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi, resurslara çıxışın yaxşılaşdırılması, mədəni irsin qorunması və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqələndirilmişdir. Turizm istiqamətlərinin rəqabət üstünlüyünün artırılması üçün regional marketinqin inkişaf etdirilməsi və xidmət çeşidinin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, "yaşıl turizm" yanaşmasının və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi beynəlxalq turistlərin cəlb olunması baxımından böyük potensial yaradır. Bu baxımdan, qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması regionların qlobal turizm bazarında daha güclü mövqe qazanmasına imkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalar turizm sektorunun inkişafında əsas rol oynayan mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Son tədqiqatlar bu texnologiyaların sektorun effektivliyinə təsirini və müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan uğurlu təcrübələrin təhlilini əhatə edir (Jalolov, 2024, s. 1-8).

Cəmiyyətin mövcud rəqəmsallaşma səviyyəsi istehsalçı və istehlakçılar arasında, o cümlədən turizm xidmətləri sahəsində yeni qarşılıqlı əlaqə modellərinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu şəraitdə turizm xidmətləri istehsalçıları rəqəmsal texnologiyaları tətbiq etməyə məcbur qalır və nəticədə rəqəmsal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi "rəqəmsal turizm" və ya "turizmin rəqəmsallaşması" istiqaməti formalaşır. "Rəqəmsal turizm" anlayışının vahid elmi tərifi mövcud olmasa da, elmi ədəbiyyat və media diskursunda bu fenomen müxtəlif yanaşmalarla, əsasən rəqəmsallaşma prosesi kontekstində izah olunur. Bu baxımdan, müasir turizmin əsas inkişaf prioritetləri "2035-ci ilədək turizmin inkişaf strategiyası" sənədində müəyyən edilmişdir. Həmin sənəddə rəqəmsal infrastruktur və xidmətlər üzrə dünya liderləri səviyyəsinə yüksəlmək, turizm məhsullarının və brendlərinin təşviqi üçün rəqəmsal platformaların yaradılması, rəqəmsal naviqasiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və turizm məhsullarının formalaşdırılması kimi məqsədlər əks olunmuşdur. Strategiyada rəqəmsallaşma ilə bağlı əsas istiqamətlər "rəqəmsal texnologiyalar", "rəqəmsal həllər" və "rəqəmsal xidmətlər" kimi kateqoriyalara ayrılmışdır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, turizmdə rəqəmsal transformasiyanı ifadə edən əsas terminlər "rəqəmsal turizm", "elektron turizm (e-tourism)" və "ağıllı turizm (smart tourism)" anlayışlarıdır. Elektron turizm (e-tourism) turizm sektorunun texnologiyalarla inteqrasiyasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Ağıllı turizm isə turist davranışlarının izlənilməsi, turizm idarəetməsi və marketinq fəaliyyəti üçün böyük verilənlərin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Rəqəmsal turizm isə sensor texnologiyaları vasitəsilə turist və mühit arasında qarşılıqlı əlaqədən yaranan məlumatların

toplanması və emalı nəticəsində fiziki və rəqəmsal mühitlərin birləşməsini ifadə edir. Ümumilikdə, rəqəmsal, elektron və ağıllı turizm sahəsində aparılan tədqiqatlar hələ də aktualdır. Beynəlxalq tədqiqatçılar bu sahədə əldə olunan nəticələrin kifayət qədər tam olmadığını, mövcud araşdırmaların daha çox rəqəmsal transformasiyanın yalnız görünən tərəflərini əhatə etdiyini vurğulayırlar (Kononova, Prokudin, Ryabysko, 2021, s. 150-151).

Eyni zamanda, turizmin bərpa mərhələsi kontekstində turistlərin davranış və qərarvermə mexanizmlərinə təsir göstərən amillərin kompleks şəkildə tədqiqi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi aktuallıq kəsb edir. Mövcud elmi ədəbiyyat göstərir ki, kommunikasiya faktoru turistlərin seçim davranışını formalaşdıran çoxölçülü determinantlardan biri kimi çıxış edir və qərarvermə prosesinin bütün mərhələlərinə təsir göstərir. Müasir informasiya cəmiyyətində sosial medianın sürətli və geniş miqyasda yayılması istehlakçıların informasiya qəbul etmə, emal etmə və interpretasiya mexanizmlərinin daha dərindən və sistemli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Pandemiya dövründə isə turistlərin həm rəsmi informasiya mənbələri, həm də sosial şəbəkələr vasitəsilə yüksək intensivlikdə və çoxşaxəli informasiya axını ilə qarşılaşması onların risk qavrayışını, emosional reaksiyalarını və davranış niyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırmışdır. Bu baxımdan, müxtəlif kommunikasiya kanallarının və məzmun növlərinin turistlərin idrak proseslərinə, məkan qavrayışına və səyahət qərarlarına təsirinin inteqral şəkildə araşdırılması elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, turizm marketinqi və böhran idarəetməsi strategiyalarının təkmilləşdirilməsi baxımından da vacib tədqiqat istiqaməti kimi çıxış edir (Cambra-Fierro, Fuentes-Blasco, Gao, Melero-Polo, Trifu, 2022, s. 1-9).

Nəticə etibarilə, turizm sektorunun gələcək inkişafı rəqəmsal transformasiya, innovativ texnologiyaların tətbiqi, kommunikasiya sistemlərinin effektivliyi və davamlı inkişaf prinsiplərinin düzgün inteqrasiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Bu amillərin kompleks şəkildə nəzərə alınması həm milli, həm də qlobal turizm bazarında rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Asadov, A. (2011). Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər. İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi, s. 1-10. https://www.researchgate.net/publication/388362897
2. Cambra-Fierro, J., Fuentes-Blasco, M., Gao, L. X., Melero-Polo, I., & Trifu, A. (2022). The impact of communication on destination image during the COVID-19 pandemic. Journal of Retailing and Consumer Services, 64, 102817, s. 1–9. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102817
3. Jalolov, O. (2024). Establishing the foundations of sustainable tourism and the use of digital technologies. American Journal of Economics and Business Management, 8(1), 1–8. https://doi.org/10.31150/ajebm.v8i1.3184
4. Kononova, O., Prokudin, D., & Ryabysko, J. (2021). The vision and perspective of digital tourism. arXiv, s. 150–151. https://arxiv.org/abs/2109.09795
5. Mammadova, U. I. (2025). The role of digital technologies in the development of tourism in Azerbaijan: Challenges and perspectives. In Proceedings of the 1st International Scientific-Practical Conference dedicated to the 70th anniversary of Professor Gulchehra Gaziyeva Nazirova (May 23, 2025), Institute of Economics, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, s. 33–36. https://doi.org/10.5281/zenodo.15576129
6. Narzullaeva, U., & Abzalova, N. (2023). Development of smart tourism in Uzbekistan. In Smart tourism: Foreign experience and its application perspectives in Uzbekistan (Vol. 1, Special Issue). Green Economy and Development Journal, s. 45–47. https://doi.org/10.55439/GED/vol1_issmaxsus%20son/a609

OTELLƏRDƏ TƏKRAR REZERVASİYALARIN ARTIRILMASINDA LOYALLIQ PROQRAMLARININ ROLU VƏ DAYANIQLI TURİZMƏ TƏSİRİ

The role of loyalty programs ın ıncreasıng repeat reservatıons ın hotels and theır ımpact on sustaınable tourısm

MAYİSƏ HACIAĞAZADƏ
Mayisa Hajiaghazade
mayisehaciagazade@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-5417-6983
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir qonaqpərvərlik sənayesində müştəri loyallığının formalaşdırılması və təkrar rezervasiyaların artırılmasında loyallıq proqramlarının rolu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın aktuallığı turizm sektorunda rəqabətin artması və müştəri davranışlarının dəyişməsi ilə izah olunur, belə ki, mövcud şəraitdə yalnız yeni müştərilərin cəlb olunması deyil, eyni zamanda mövcud müştərilərin saxlanılması və onların müəssisəyə bağlılığının artırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müştəri loyallığı müəssisənin uzunmüddətli uğurunun əsas göstəricilərindən biri hesab olunur və bu anlayış yalnız təkrar rezervasiya ilə deyil, həm də müştərinin emosional bağlılığı, etibarı və müəssisəni yenidən seçmə meyli ilə xarakterizə olunur. Təkrar rezervasiyalar otel müəssisələrinin maliyyə sabitliyinə birbaşa təsir göstərir və gəlirlərin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Araşdırma çərçivəsində loyallıq proqramlarının müxtəlif növləri, o cümlədən xal əsaslı sistemlər, pilləli loyallıq proqramları və tərəfdaşlıq modelləri təhlil edilmişdir və müəyyən edilmişdir ki, bu proqramlar müştəri davranışlarına müsbət təsir göstərərək onların təkrar seçim etməsinə stimul yaradır. Eyni zamanda CRM sistemlərinin tətbiqi müştəri məlumatlarının toplanması və təhlili baxımından mühüm rol oynayır və fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunmasına imkan yaradır ki, bu da müştəri məmnuniyyətinin artmasına və loyallığın güclənməsinə səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və onlayn rezervasiya sistemlərinin geniş yayılması xidmətlərin əlçatanlığını artırmış və müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, loyallıq proqramlarının düzgün və effektiv tətbiqi otel müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və uzunmüddətli inkişafında mühüm rol oynayır və bu proqramlar yalnız marketinq aləti deyil, eyni zamanda strateji idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə müştəri loyallığının gücləndirilməsi və təkrar rezervasiyaların artırılması müasir qonaqpərvərlik sənayesində əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Açar sözlər: *Müştəri loyallığı, təkrar rezervasiya, loyallıq proqramları, otel menecmenti, CRM*

ABSTRACT

This article extensively explores the role of loyalty programs in fostering customer loyalty and increasing repeat bookings within the modern hospitality industry. The relevance of the study is underscored by intensifying competition in the tourism sector and evolving customer behaviors; in the current landscape, retaining existing customers and enhancing their brand commitment is as crucial as attracting new ones. Customer loyalty is regarded as a key indicator of a business's long-term success and is characterized not only by repeat bookings but also by the customer's emotional connection, trust, and propensity to choose the establishment again. Repeat bookings directly impact the financial stability of hotel enterprises and serve as a primary factor in ensuring revenue sustainability. The research analyzes various types of loyalty programs—including point-based systems, tiered loyalty programs, and partnership models—concluding that these initiatives positively influence customer behavior by providing incentives for repeat choices. Furthermore, the implementation of CRM (Customer Relationship Management) systems plays a vital role in data collection and analysis, enabling the delivery of personalized services that lead to increased customer satisfaction and strengthened loyalty. The advancement of digital technologies and the widespread adoption of online booking systems have enhanced service accessibility and improved the overall customer experience. The study concludes that the proper and effective implementation of loyalty programs is essential for increasing the competitiveness and long-term growth of hotel enterprises. These programs function not merely as marketing tools but as strategic management mechanisms. Consequently, strengthening customer loyalty and driving repeat bookings are considered top priorities in the modern hospitality industry.

Keywords: *Customer loyalty, repeat reservation, loyalty programs, hotel management, CRM*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm və qonaqpərvərlik sənayesi qlobal iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi çıxış edir və bu sahənin inkişafı ölkələrin iqtisadi artımına, məşğulluğun təmin olunmasına və xidmət sektorunun genişlənməsinə mühüm təsir göstərir. Qonaqpərvərlik sənayesində rəqabətin artması müəssisələri daha effektiv idarəetmə strategiyaları tətbiq etməyə vadar edir və xüsusilə otel sektorunda müştəri məmnuniyyəti və xidmət keyfiyyəti əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

Müştəri loyallığı bu kontekstdə mühüm anlayışlardan biri hesab olunur və yalnız təkrar rezervasiya ilə deyil, həm də müştərinin müəssisəyə olan emosional bağlılığı, etibarı və onu başqalarına tövsiyə etmə meyli ilə xarakterizə olunur. Müştəri loyallığının formalaşması kompleks proses olmaqla müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir və bu amillər arasında xidmət keyfiyyəti, personalın davranışı, fiziki mühitin səviyyəsi və müştəri ilə qurulan kommunikasiya xüsusi yer tutur.

Yüksək keyfiyyətli xidmət müştəri məmnuniyyətini təmin edir və bu da öz növbəsində təkrar rezervasiyaların artmasına səbəb olur, beləliklə müəssisənin gəlirliliyi və maliyyə sabitliyi təmin olunur. Otellərdə otaqların təmizliyi, komfort səviyyəsi və təqdim olunan əlavə xidmətlər müştəri təcrübəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu amillər müştərinin yenidən eyni müəssisəni seçməsinə təsir göstərir. Müştəri ilə düzgün və davamlı kommunikasiya isə onun müəssisəyə bağlılığını gücləndirir və uzunmüddətli münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və onlayn rezervasiya sistemlərinin geniş yayılması müştərilərin seçim imkanlarını artırmış və bazarda rəqabəti daha da gücləndirmişdir, bu isə otel müəssisələrini müştəriləri saxlamaq üçün daha innovativ yanaşmalar tətbiq etməyə sövq edir. Bu yanaşmalar arasında loyallıq proqramları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu proqramlar müştərilərin davranışlarını stimullaşdıraraq onların təkrar rezervasiya etməsinə və müəssisəyə bağlılığının artmasına səbəb olur. Xal əsaslı loyallıq proqramları sadə və anlaşılan mexanizmə malik olduğu üçün geniş yayılmışdır, pilləli proqramlar isə müştərilərdə əlavə motivasiya yaradaraq onların daha aktiv olmasına şərait yaradır və daha yüksək səviyyələrə çatmaq üçün daha çox xidmət istifadəsini təşviq edir. Tərəfdaşlıq proqramları isə müştərilərə əlavə üstünlüklər təqdim edir və onların müxtəlif xidmətlərdən faydalanmasına imkan yaradır ki, bu da ümumi məmnuniyyət səviyyəsinin artmasına səbəb olur.

CRM sistemlərinin tətbiqi müştəri məlumatlarının toplanması və təhlili baxımından mühüm rol oynayır və bu sistemlər vasitəsilə fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunması mümkün olur, nəticədə müştəri məmnuniyyəti və loyallıq daha da artır. Təkrar rezervasiyalar otel müəssisələrinin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əsas amillərdən biri hesab olunur, çünki mövcud müştərilərin saxlanılması yeni müştərilərin cəlb olunması ilə müqayisədə daha az xərc tələb edir və daha yüksək gəlirlilik təmin edir. Bu baxımdan müştəri loyallığının artırılması və təkrar rezervasiyaların genişləndirilməsi müasir otel menecmentinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın aktuallığı da məhz bu amillərlə izah olunur və bu sahədə aparılan araşdırmaların həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqatın məqsədi otel müəssisələrində müştəri loyallığının formalaşma mexanizmlərini və təkrar rezervasiyalara təsir edən amilləri araşdırmaq, həmçinin loyallıq proqramlarının effektivliyini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın obyekti otel müəssisələrində müştəri davranışları, predmeti isə bu davranışlara təsir edən loyallıq proqramları və onların tətbiq mexanizmləridir. Araşdırma zamanı sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və statistik metodlardan istifadə edilmişdir ki, bu da mövzunun kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan vermişdir.

Nəticədə əldə olunan nəticələr otel müəssisələrinin idarəetmə fəaliyyətində tətbiq oluna bilər və bu, müştəri məmnuniyyətinin artırılması, loyallığın gücləndirilməsi və təkrar rezervasiyaların çoxaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, müştəri loyallığı müasir qonaqpərvərlik sənayesində əsas strateji amillərdən biri kimi çıxış edir və onun düzgün idarə olunması müəssisələrin uzunmüddətli uğurunun təmin olunmasında həlledici rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Müştəri loyallığı anlayışı turizm və qonaqpərvərlik sahəsində geniş şəkildə tədqiq olunan mövzulardan biridir. Bu anlayışın mahiyyəti müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli aspektlərdən izah edilmişdir. Ədəbiyyatlarda müştəri loyallığı əsasən davranış və münasibət komponentləri əsasında izah olunur. Davranış yanaşmasına görə loyallıq müştərinin təkrar alış və ya xidmət istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Bu yanaşma müştərinin faktiki davranışını əsas götürür. Lakin bu yanaşma müştərinin daxili motivlərini tam əks etdirmir.

Münasibət yanaşması isə müştərinin brendə qarşı emosional bağlılığını ön plana çəkir.

Bu yanaşmada müştərinin müəssisəyə olan etibarı və məmnuniyyəti əsas rol oynayır.

Beləliklə, loyallıq yalnız davranış deyil, həm də psixoloji bağlılıq kimi qiymətləndirilir.

Müasir tədqiqatlarda bu iki yanaşmanın inteqrasiyası daha geniş qəbul olunur.

Bu yanaşma müştəri loyallığını kompleks şəkildə izah etməyə imkan verir.

Beləliklə, loyallıq həm davranış, həm də münasibət elementlərini özündə birləşdirir.

Qonaqpərvərlik sənayesində müştəri loyallığının formalaşması bir sıra amillərdən asılıdır.Bu amillər arasında xidmət keyfiyyəti xüsusi yer tutur.Xidmət keyfiyyəti müştəri məmnuniyyətinin əsas determinantı hesab olunur.

Məmnun müştəri daha yüksək ehtimalla müəssisəyə yenidən müraciət edir.Bu isə təkrar rezervasiyaların artmasına səbəb olur.Beləliklə, xidmət keyfiyyəti və loyallıq arasında birbaşa əlaqə mövcuddur.

Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, personalın peşəkarlığı müştəri təcrübəsinə mühüm təsir göstərir.

Personalın davranışı və ünsiyyət bacarıqları müştərinin ümumi təəssüratını formalaşdırır.

Bu isə müştərinin gələcək davranışına təsir edir.Otellərdə fiziki mühitin keyfiyyəti də mühüm rol oynayır.Otaqların təmizliyi və komfort səviyyəsi müştəri məmnuniyyətinə təsir edir.

Bu amillər müştərinin yenidən eyni oteli seçməsinə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyatlarda loyallıq proqramlarının rolu geniş şəkildə araşdırılmışdır.Bu proqramlar müştərilərin təkrar davranışlarını stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır.Loyallıq proqramları müxtəlif formalarda tətbiq olunur.

Xal əsaslı proqramlar ən geniş yayılmış modellərdən biridir.Bu proqramlarda müştərilər xərclədikləri məbləğə uyğun xal qazanırlar. Toplanan xallar müxtəlif mükafatlara dəyişdirilə bilər.Pilləli loyallıq proqramları da geniş istifadə olunur. Bu proqramlarda müştərilər müxtəlif səviyyələrə bölünür. Hər səviyyə əlavə üstünlüklər təqdim edir.

Tərəfdaşlıq proqramları isə daha kompleks yanaşmanı əhatə edir. Bu proqramlar müxtəlif şirkətlər arasında əməkdaşlığa əsaslanır. Müştərilər fərqli xidmətlərdən faydalanaraq üstünlüklər əldə edirlər. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı loyallıq proqramlarının transformasiyasına səbəb olmuşdur. CRM sistemləri bu sahədə mühüm rol oynayır.

Bu sistemlər müştəri məlumatlarının toplanmasına və təhlilinə imkan yaradır.

Müştəri məlumatlarının analizi fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunmasına şərait yaradır.

Fərdiləşdirilmiş yanaşma müştəri məmnuniyyətini artırır. Bu isə loyallığın güclənməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, fərdiləşdirmə müasir marketinqin əsas elementlərindən biridir. Bu yanaşma müştərinin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alır. Beləliklə, xidmətlər daha effektiv şəkildə təqdim olunur.

Onlayn rezervasiya sistemləri müştəri davranışlarını dəyişmişdir. Müştərilər artıq daha çox alternativlər arasında seçim edir. Bu isə rəqabəti daha da gücləndirir. Belə şəraitdə loyallıq proqramlarının əhəmiyyəti artır. Bu proqramlar müştərilərin müəssisəyə bağlılığını qoruyur.

Eyni zamanda onların təkrar seçim etməsinə təsir edir.

Ədəbiyyatlarda təkrar rezervasiyaların iqtisadi əhəmiyyəti də vurğulanır. Mövcud müştərilərin saxlanılması daha az xərc tələb edir. Yeni müştərilərin cəlb olunması isə daha yüksək xərclərlə müşayiət olunur.

Bu baxımdan loyallıq proqramları iqtisadi baxımdan səmərəli hesab olunur. Onlar gəlirlərin sabitliyini təmin edir. Eyni zamanda risklərin azaldılmasına kömək edir.

Müştəri loyallığı rəqabət üstünlüyü yaradır. Bu üstünlük müəssisənin bazardakı mövqeyini gücləndirir. Beləliklə, loyallıq strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, loyallıq proqramlarının effektivliyi düzgün tətbiqdən asılıdır. Bu proqramların dizaynı müştəri ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Əks halda gözlənilən nəticələr əldə olunmaya bilər.

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatlar müştəri loyallığının kompleks və çoxşaxəli anlayış olduğunu göstərir. Bu anlayışın düzgün idarə olunması otel müəssisələrinin uğurunu müəyyən edir.

Bu isə tədqiqatın aktuallığını bir daha təsdiq edir.

METODOLOGİYA

Tədqiqatın metodologiyası mövzunun kompleks şəkildə araşdırılmasını təmin edən nəzəri və empirik yanaşmaların vəhdətinə əsaslanır. Araşdırmada sistemli yanaşma əsas metodoloji istiqamət kimi qəbul edilmişdir. Bu yanaşma müştəri loyallığı və təkrar rezervasiya proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə təhlilinə imkan verir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə müxtəlif loyallıq proqramlarının xüsusiyyətləri müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda onların effektivlik səviyyələri qiymətləndirilmişdir.

Statistik analiz metodu tədqiqatın əsas alətlərindən biri olmuşdur. Bu metod vasitəsilə mövcud məlumatlar sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir. Statistik göstəricilər əsasında ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində təsnifat metodundan da istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə loyallıq proqramları müəyyən qruplara ayrılmışdır. Bu isə onların strukturunun daha aydın şəkildə təqdim olunmasına imkan yaratmışdır.

Analiz və sintez metodları tədqiqat prosesində mühüm rol oynamışdır. Analiz vasitəsilə mövzu ayrı-ayrı komponentlər üzrə öyrənilmişdir. Sintez metodu isə əldə olunan nəticələrin birləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını müxtəlif mənbələr təşkil etmişdir. Bu mənbələrə yerli və xarici elmi ədəbiyyatlar daxildir. Eyni zamanda beynəlxalq elmi məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Monoqrafiyalar və akademik nəşrlər tədqiqatın nəzəri əsasını təşkil etmişdir. Bu mənbələr müştəri loyallığı anlayışının izahında mühüm rol oynamışdır. Onlar mövzunun elmi baxımdan əsaslandırılmasına kömək etmişdir.

Tədqiqatda beynəlxalq otel şəbəkələrinin təcrübəsi də nəzərə alınmışdır. Bu şəbəkələrin loyallıq proqramları təhlil edilmişdir. Onların tətbiq mexanizmləri araşdırılmışdır.

CRM sistemləri üzrə mövcud analitik materiallardan istifadə olunmuşdur. Bu materiallar müştəri davranışlarının öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təhlilinə imkan vermişdir.

Elektron resurslar və onlayn platformalar da tədqiqatda istifadə olunmuşdur. Bu mənbələr aktual məlumatların əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Onlayn rezervasiya sistemlərinin göstəriciləri təhlil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Bu məlumatlar turizm və xidmət sektorunu əhatə edir. Statistik göstəricilər əsasında müəyyən nəticələr çıxarılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların hesabatları da tədqiqatın informasiya bazasına daxil edilmişdir. Bu hesabatlar qlobal tendensiyaların müəyyən edilməsinə kömək etmişdir. Eyni zamanda müqayisəli təhlil üçün əsas yaratmışdır.

Empirik yanaşma çərçivəsində mövcud statistik məlumatlar təhlil edilmişdir. Bu məlumatlar real vəziyyətin qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Nəticələrin obyektivliyini təmin etmişdir.

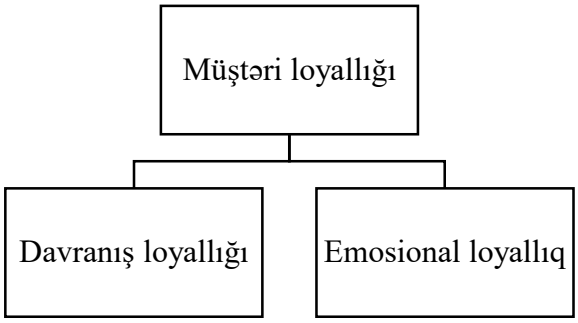
Tədqiqat zamanı əldə olunan məlumatlar sistemləşdirilmişdir. Onlar qruplaşdırılmış və təhlil olunmuşdur. Bu proses nəticələrin daha aydın təqdim edilməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, seçilmiş metodologiya mövzunun hərtərəfli araşdırılmasına imkan vermişdir. Bu yanaşma həm nəzəri, həm də praktiki nəticələrin əldə olunmasını təmin etmişdir. Nəticədə tədqiqatın elmi əsaslandırılması mümkün olmuşdur.

MÜZAKİRƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müştəri loyallığının otel müəssisələrinin fəaliyyətində mühüm rol oynadığı müəyyən edilmişdir. Xüsusilə təkrar rezervasiyaların artması müəssisələrin maliyyə sabitliyinə müsbət təsir göstərir. Bu isə gəlirlərin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Mənbə: https://www. talon. one/blog/the-golden-spot-between-behavioral-and-emotional-loyalty-

how-and-why-you-should-measure-it

Şəkil 1. Turizm sektorunda müştəri loyallığı formaları

Tədqiqat göstərir ki, loyallıq proqramlarının tətbiqi müştəri davranışlarına birbaşa təsir edir. Bu proqramlar müştərilərin təkrar seçim etməsinə stimul yaradır. Eyni zamanda onların müəssisəyə bağlılığını gücləndirir.

Cədvəl 1. Davranış və emosional loyallığın fərqlilikləri

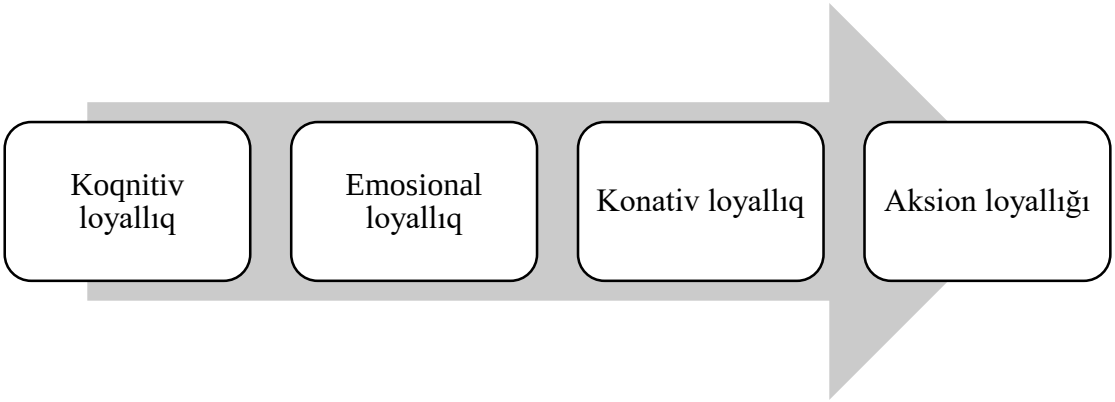
Loyallıq forması	Fokus	Əsas indiqatorlar
Emosional loyallıq	Psixoloji bağlılıq, emosional həmrəylik	Tövsiyə etmə (WOM), müsbət münasibət

Davranış loyallığı	Faktiki alış və təkrar ziyarət	Yenidən qayıtma niyyəti, təkrar alışlar

Mənbə: https://www. mdpi. com/2673-5768/6/4/197

Cədvəldən göründüyü kimi, davranış loyallığı müştərinin real hərəkətlərinə əsaslanır. Yəni müştəri brendi müntəzəm şəkildə seçir, təkrar alış edir və alternativlər olsa belə həmin şirkətə üstünlük verir. Emosional loyallıq isə müştərinin brendə qarşı hiss etdiyi mənəvi bağlılıq, etibar və müsbət münasibət ilə bağlıdır. Bu zaman müştəri sadəcə alış etmir, eyni zamanda brendi müdafiə edir və başqalarına tövsiyə edir.

Bəzi tədqiqatçılar davranış loyallığının həmişə real bağlılıq göstəricisi olmadığını qeyd edirlər. Müştəri alternativ olmadığı üçün və ya qiymət üstünlüyü səbəbilə təkrar alış edə bilər. Bu halda davranış loyallığı mövcud olsa da, emosional bağlılıq formalaşmamış olur. Bu isə rəqabətli bazarda loyallığın davamlılığını risk altına salır.

Mənbə: https://www. ufs. ac. za/docs/librariesprovider26/default-document-library/extending-the-four-stage. pdf

Şəkil 2. Dörd mərhələli ardıcıl loyallıq modeli (SQLM modeli)

Şəkildən göründüyü kimi Hinson və həmkarlarının təqdim etdiyi SQLM modeli, dörd ardıcıl mərhələdən ibarətdir. Turizm sahəsində loyallığın ən erkən və zəif mərhələsi koqnitiv loyallıqdır. Bu mərhələdə turistlər səfər edəcəyi destinasiya ilə tanış olur. Tanışlıq zamanı əldə etdiyi məlumatlara əsaslanaraq səyahət qərarını verir. Bu mərhələdə turistin loyallığı emosiyalara deyil, məntiqi müqayisəyə söykəndiyi üçün turist rəqiblərin daha cəlbedici təkliflərinə qarşı həssas olur.

Loyallığın ikinci mərhələsi məmnunluq hissinin emosional bağlılığa çevrildiyi emosional loyallıq mərhələsidir. Turist artıq destinasiyanı sadəcə "yaxşı olduğu üçün" deyil, onu sevdiyi və müsbət xatirələrlə əlaqələndirdiyi üçün bəyənir. Bu mərhələdə loyallıq daha güclüdür, lakin yenə də rəqiblərin güclü marketinq kampaniyaları tərəfindən sarsıla bilər.

Konativ mərhələdə turistdə səfər edəcəyi destinasiyaya yenidən qayıtmaq üçün güclü bir niyyət və öhdəlik yaranır. Turist gələcək səyahətlərini planlaşdırarkən artıq alternativləri ciddi şəkildə nəzərdən keçirmir və sadiqlik göstərməyə söz verir.

Aksion loyallığın ən yüksək və yekun mərhələsidir. Niyyət real hərəkətə çevrilir. Turist maneələrə (məsələn, qiymət artımı və ya əlverişsiz hava şəraiti) baxmayaraq, təkrar-təkrar eyni destinasiyanı ziyarət edir. Bu mərhələdə olan turistlər "sarsılmaz loyal" hesab olunur və brendin müdafiəçisinə çevrilirlər

Araşdırma nəticələri göstərir ki, xal əsaslı proqramlar geniş yayılmışdır. Bu proqramlar sadə və anlaşılan mexanizmə malikdir. Müştərilər üçün cəlbedici hesab olunur.

Cədvəl 2. Xal (points-based) sistemləri digər əsas loyallıq proqramları ilə müqayisəsi

Meyar	Xal sistemi (Points-based)	Pilləli sistem (Tier-based)	Tərəfdaşlıq proqramı
Əsas prinsip	Alışa görə xal toplanması	Status səviyyəsinə əsaslanır	Müxtəlif şirkətlərlə əməkdaşlıq
Sadəlik səviyyəsi	Yüksək	Orta	Nisbətən mürəkkəb
Motivasiya növü	Qısa və orta müddətli	Uzunmüddətli	Qarışıq
Fərdiləşdirmə imkanı	Yüksək	Orta	Yüksək
Tətbiq xərcləri	Orta	Yüksək	Yüksək
Müştəri bağlılığı	Davranış yönümlü	Emosional + status yönümlü	Şəbəkə yönümlü

Mənbə: Bolton vd. ,, 2000).

Cədvəldən göründüyü kimi, xal sistemləri sadəliyi və çevikliyi ilə fərqlənir və xüsusilə geniş müştəri bazasına malik müəssisələr üçün effektiv seçim hesab olunur. Bu sistemlər müştərilərin tez-tez alış etməsini stimullaşdırır və onların qısa müddətli motivasiyasını gücləndirir. Bunun əksinə olaraq, pilləli sistemlər daha çox uzunmüddətli bağlılıq və status hissi yaratmağa yönəlmişdir, tərəfdaşlıq proqramları isə müştərilərə daha geniş imkanlar təqdim etməklə fərqlənir. Lakin tətbiq xərcləri və idarəetmə mürəkkəbliyi baxımından xal sistemləri daha optimal və idarəolunan model kimi çıxış edir. Bu səbəbdən bir çox otel şəbəkələri əsas mexanizm kimi xal sistemindən istifadə edir və onu digər loyallıq modelləri ilə kombinasiya edərək daha effektiv nəticələr əldə edirlər

Pilləli loyallıq proqramlarının isə daha effektiv olduğu müəyyən edilmişdir. Bu proqramlar müştərilərdə motivasiya yaradır. Onlar daha yüksək səviyyəyə çatmaq üçün daha çox xidmət istifadə edirlər. Tərəfdaşlıq proqramları isə əlavə üstünlüklər təqdim edir. Bu proqramlar müştərilərin daha geniş imkanlardan faydalanmasına şərait yaradır. Beləliklə, onların məmnuniyyət səviyyəsi artır.

CRM sistemlərinin tətbiqi müştəri loyallığının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu sistemlər müştəri məlumatlarının effektiv idarə olunmasını təmin edir. Eyni zamanda fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunmasına imkan yaradır.

Fərdiləşdirilmiş xidmətlər müştəri məmnuniyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu isə təkrar rezervasiyaların artmasına səbəb olur. Beləliklə, loyallıq daha da güclənir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, xidmət keyfiyyəti əsas amillərdən biridir. Yüksək keyfiyyətli xidmət müştəri məmnuniyyətini təmin edir. Bu isə loyallığın formalaşmasına şərait yaradır.

Personalın peşəkarlığı da mühüm rol oynayır. Müştəri ilə düzgün ünsiyyət müsbət təəssürat yaradır. Bu isə gələcək davranışlara təsir edir. Rəqəmsal texnologiyaların rolu da tədqiqatda təsdiq edilmişdir. Onlayn sistemlər müştəri təcrübəsini asanlaşdırır. Bu isə xidmətlərə əlçatanlığı artırır.

Araşdırma göstərir ki, loyallıq proqramlarının düzgün qurulması vacibdir. Bu proqramlar müştəri ehtiyaclarına uyğun olmalıdır. Əks halda effektivlik aşağı düşə bilər.

Nəticələr göstərir ki, müştəri loyallığı rəqabət üstünlüyü yaradır. Bu üstünlük müəssisənin bazarda mövqeyini gücləndirir. Eyni zamanda uzunmüddətli uğuru təmin edir.

Beləliklə, loyallıq proqramlarının tətbiqi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Onlar yalnız marketinq aləti deyil. Eyni zamanda idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müştəri loyallığı otel müəssisələrinin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə təkrar rezervasiyaların artırılması müəssisələrin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əsas amillərdən biridir.

Loyallıq proqramlarının effektiv tətbiqi müştəri məmnuniyyətini artırır. Bu isə müəssisəyə olan bağlılığı gücləndirir. Beləliklə, uzunmüddətli münasibətlər formalaşır.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu prosesdə mühüm rol oynayır. CRM sistemləri müştəri məlumatlarının effektiv idarə olunmasını təmin edir. Bu isə fərdiləşdirilmiş xidmətlərin inkişafına şərait yaradır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, loyallıq proqramlarının düzgün qurulması vacibdir. Bu proqramlar müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu halda onların effektivliyi daha yüksək olur.

Beləliklə, müştəri loyallığının artırılması və təkrar rezervasiyaların genişləndirilməsi otel menecmentinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda onların bazardakı mövqeyini möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aaker, D. A. (1991). Managing Brand Equity. New York: Free Press.
2. Avey, J. (2018). The Value of Keeping a Customer. Hospitality Insights.
3. Basarir, A. , & Dhaheri, A. (2009). Customer loyalty and its determinants. Journal of Business Studies.
4. Czajka, M. (2024). Understanding Rebooking in the Hotel Industry. International Journal of Hospitality Management.
5. Fiol, T. (2026). Hotel marketing trends for 2026: proprietary data, automation and independence from OTAs. Hotelinking. com.
6. Hinson, R. , et al. (2016). Extending the four-stage sequential loyalty model (SQLM). University of the Free State.
7. Ishak, A. , & Abd Ghani, N. H. (2013). A Review of Customer Loyalty Models. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences.
8. Ivolga, A. , & Lesova, S. (2022). Customer loyalty as a tool for business sustainability. Journal of Tourism and Services.
9. Jacoby, J. , & Kyner, D. B. (1973). Brand Loyalty vs. Repeat Purchasing Behavior. Journal of Marketing Research.
10. Khan, I. (2013). Customer Loyalty: Concepts and Context. International Journal of Management.
11. Moisescu, O. I. (2006). A Conceptual Review on Brand Loyalty. Proceedings of the International Conference on Commerce.
12. Reddy, M. , et al. (2011). Customer Relationship Management and Loyalty. Journal of Relationship Marketing.
13. Whitehead, S. , & Wicker, P. (2025). Behavioral and Emotional Loyalty in Tourism. Journal of Travel Research.

QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİ, MƏDƏNİ İRS VƏ DAVAMLI TURİZM: RİSKLƏR VƏ STRATEGİYALAR

A Global Clımate Change, Cultural Herıtage, and Sustaınable Tourısm: Rısks and Strategıes

MEHMAN ŞABANOV
Mehman Shabanov
mehmansabanov@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0002-3510-7847

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Bu məqalədə qlobal iqlim dəyişikliyinin mədəni irs obyektlərinə və davamlı turizm sektoruna təsiri hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Geniş miqyasda sürətlənən iqlim dəyişikliyi, tarixi abidələr, arxeoloji sahələr, qeyri-maddi irs nümunələri və turizm infrastrukturu üçün yeni risklər yaradır. Məqalənin əsas məqsədi, iqlim dəyişikliyinin mədəni irs və davamlı turizmə təsirini qiymətləndirmək, mövcud riskləri müəyyənləşdirmək və bu risklərin idarə olunması üçün effektiv strategiyaları təklif etməkdir. Tədqiqatın əsas sualları bunlardır: 1) İqlim dəyişikliyi mədəni irs və turizm sektorunda hansı əsas riskləri yaradır? 2) Bu risklərin qarşısını almaq və idarə etmək üçün hansı strategiyalar mövcuddur? 3) Azərbaycanda və dünyada bu sahədə aparılan tədbirlər hansı nəticələri verir? Məqalənin hazırlanmasında mənbə analizi, müqayisəli tədqiqat və sistemli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Yerli və beynəlxalq elmi ədəbiyyat, qanunvericilik sənədləri, UNESCO, UNWTO, IPCC kimi qurumların hesabatları və Azərbaycanda aparılmış praktiki tədqiqatlar əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Ədəbiyyat icmalı nəticəsində, iqlim dəyişikliyinin mədəni irsə təsiri, risklərin təbiəti, davamlı turizm modelləri və beynəlxalq təcrübələr geniş şəkildə dəyərləndirilmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, iqlim dəyişikliyinin yaratdığı fiziki, iqtisadi və sosial risklər mədəni irsin qorunması üçün əsas çağırışlar yaradır. Bununla yanaşı, adaptiv idarəetmə, texnoloji yeniliklər, icma iştirakı və maarifləndirmə tədbirləri risklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Məqalənin nəticələrinə əsaslanaraq, səmərəli strategiyaların tətbiqi, yerli və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın artırılması və davamlı turizm prinsiplərinin inteqrasiyası tövsiyə olunur.

Açar sözlər: *İqlim dəyişikliyi, mədəni irs, davamlı turizm, risklər, strategiyalar.*

ABSTRACT

This article comprehensively examines the impact of global climate change on cultural heritage sites and the sustainable tourism sector. Widespread accelerating climate change creates new risks for historical monuments, archeological sites, intangible heritage examples, and tourism infrastructure. The main objective of the article is to assess the impact of climate change on cultural heritage and sustainable tourism, identify existing risks, and propose effective strategies for managing these risks. The main questions of the research are: 1) What are the main risks posed by climate change to the cultural heritage and tourism sector? 2) What strategies are available to prevent and manage these risks? 3) What results do the measures taken in this field in Azerbaijan and around the world yield? The article was prepared using source analysis, comparative research, and systematic analysis methods. Local and international scientific literature, legislative documents, reports from organizations such as UNESCO, UNWTO, IPCC, and practical research conducted in Azerbaijan were taken as the main sources. As a result of the literature review, the impact of climate change on cultural heritage, the nature of risks, sustainable tourism models, and international practices have been extensively evaluated. The conducted research shows that the physical, economic, and social risks created by climate change pose significant challenges to the preservation of cultural heritage. Additionally, adaptive management, technological innovations, community participation, and awareness-raising measures play a crucial role in risk reduction. Based on the article's findings, the implementation of efficient strategies, the enhancement of collaboration at both local and international levels, and the integration of sustainable tourism principles are recommended.

Keywords: *Climate change, cultural heritage, sustainable tourism, risks, strategies.*

GİRİŞ

Qlobal iqlim dəyişikliyi son onilliklərdə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olan ən aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. İqlim dəyişiklikləri yalnız təbii mühitə deyil, eyni zamanda insan fəaliyyəti ilə bağlı bir çox sahəyə, o cümlədən mədəni irsə və turizmə də ciddi təsirlər göstərir. Mədəni irs — tarixi abidələr, arxeoloji məkanlar, memarlıq nümunələri, qeyri-maddi ənənələr və digər mədəni dəyərlər — hər bir xalqın kimliyinin, tarixinin və mənəvi sərvətinin qoruyucusudur. Davamlı turizm isə yalnız iqtisadi məqsədləri deyil, həm də ekoloji və sosial davamlılığı nəzərə alan, mədəni və təbii irsin mühafizəsinə yönəlmiş yanaşmadır.

İqlim dəyişikliyi istehsal, infrastruktur və sosial həyat kimi bir çox sahəyə təsir etdiyi kimi, mədəni irsin qorunması və davamlı turizmin inkişafı üçün də ciddi risklər yaradır. Həddindən artıq istiləşmə, sel, quraqlıq, dəniz səviyyəsinin qalxması, torpaq eroziyası və digər təbii fəlakətlər nəticəsində mədəni irs obyektləri zərər görür, bəzi hallarda isə tamamilə məhv olur. Eyni zamanda, turizm sənayesində də iqlim dəyişikliyi yeni çağırışlar doğurur və sektorda davamlı inkişafın təmin edilməsini zəruri edir.

Bu məqalənin əsas məqsədi iqlim dəyişikliyinin mədəni irs və davamlı turizmə təsirini araşdırmaq, mövcud və potensial riskləri təhlil etmək və bu risklərin idarə olunması üçün effektiv strategiyalar müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda aşağıdakı əsas suallar qoyulur:

1) İqlim dəyişikliyi mədəni irs və davamlı turizm sahəsində hansı risklər və problemlər yaradır?
2) Bu risklərin qarşısının alınması və idarə edilməsi üçün hansı strategiyalar tətbiq olunur?
3) Yerli və beynəlxalq təcrübələrin müqayisəsi əsasında hansı nəticələr əldə edilir?

Məqalənin strukturu aşağıdakı kimi qurulmuşdur: əvvəlcə istifadə olunan metodologiya və əsas mənbələr təqdim olunur, daha sonra mövcud elmi ədəbiyyatın icmalı verilir. Ardınca tədqiqat hissəsində risklərin və strategiyaların təhlili aparılır, sonda isə əsas nəticələr və tövsiyələr ümumiləşdirilir.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqat qlobal iqlim dəyişikliyinin mədəni irs və davamlı turizmə təsirinin hərtərəfli araşdırılması məqsədilə aparılmışdır. Araşdırma prosesi zamanı çoxşaxəli metodlardan istifadə olunmuşdur. İlk növbədə, mövcud ədəbi mənbələrin sistemli təhlili həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə beynəlxalq təşkilatların hesabatları (UNESCO, IPCC, UNWTO), elmi məqalələr, yerli tədqiqatlar və qanunvericilik sənədləri əsas götürülmüşdür (UNESCO, 2016; IPCC, 2022; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022). Ədəbi mənbələrin seçilməsində onların etibarlılığı, elmi dəyəri və mövzuya uyğunluğu əsas meyar kimi qəbul edilmişdir (Fatorić & Seekamp, 2017).

Tədqiqatda həmçinin mütəxəssis rəyləri və sahə üzrə aparılan aktual tədqiqatların nəticələrindən istifadə olunmuş, müxtəlif ölkələrdə və xüsusilə Azərbaycanda tətbiq edilən strategiyaların müqayisəli analizi aparılmışdır (Scott, Hall, & Gössling, 2019; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2020). Mənbələrin seçimində onların son illərdə nəşr olunması, beynəlxalq və yerli statusu, həmçinin iqlim dəyişikliyi, mədəni irs və davamlı turizm mövzularını əhatə etməsi əsas götürülüb (Day & Chen, 2018).

Məlumatların toplanması üçün əsasən ikincili (secondary) məlumat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Bu kontekstdə elmi məqalələr, dövlət və beynəlxalq qurumların hesabatları və rəsmi statistik məlumatlar sistemli şəkildə toplanaraq təhlil olunmuşdur (Gössling, Scott, & Hall, 2021; Hall & Ram, 2019). Toplanan məlumatların təhlilində tematik və müqayisəli analiz yanaşmalarından, həmçinin risk və strategiyaların müəyyənləşdirilməsi üçün məntiqi çıxarışlardan istifadə edilmişdir (Perry & Falzon, 2014).

Beləliklə, tədqiqatın metodoloji əsasını ədəbi mənbələrin dərin təhlili, mütəxəssis rəylərinin ümumiləşdirilməsi və mövcud təcrübələrin müqayisəli analizinin sintezi təşkil edir (Becken & Hay, 2012; Markham et al. , 2016). Bu yanaşma mövzunun kompleks şəkildə öyrənilməsinə və əsas nəticələrin əldə olunmasına imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Qlobal və yerli səviyyədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqlim dəyişikliyi mədəni irs sahələrinə və davamlı turizmə ciddi təsirlər göstərməkdədir. UNESCO və IPCC-nin son hesabatlarında qeyd edilir ki, iqlim dəyişiklikləri nəticəsində tarixi abidələr, arxeoloji və memarlıq irsi, eləcə də qeyri-maddi mədəni dəyərlər birbaşa fiziki, ekoloji və sosial risklərlə üzləşir (UNESCO, 2016; IPCC, 2022). Xüsusilə sahilyanı və dağlıq ərazilərdə yerləşən mədəni irs obyektləri dəniz səviyyəsinin qalxması, torpaq sürüşməsi, eroziya, temperaturun dəyişməsi və ekstremal hava hadisələri kimi təhlükələrlə qarşılaşır (Dawson et al. , 2020; Markham et al. , 2016).

Yerli səviyyədə isə, Azərbaycan kimi ölkələrdə də iqlim dəyişikliyinin təsiri aydın şəkildə müşahidə olunur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və Mədəniyyət Nazirliyinin son araşdırmalarında qeyd olunur ki, ölkədə yerləşən bir sıra abidələr, xüsusilə Qobustan, İçərişəhər və Şəki kimi tarixi məkanlar iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə məruz qalır, bu da onların qorunmasında yeni yanaşmalar tələb edir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2020; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022).

Davamlı turizm və mədəni irsin qorunması ilə bağlı əsas nəzəriyyələr və yanaşmalar, turizmin yalnız iqtisadi fayda deyil, həm də ekoloji və sosial dəyərlərin qorunmasına xidmət etməsinin vacibliyini vurğulayır (Becken & Hay, 2012; UNWTO, 2018). Heritage tourism (irs turizmi) konsepsiyası, mədəni irsin qorunması ilə turizmin inkişafı arasında balansın qorunmasının, yerli icmaların iştirakı və maarifləndirilməsinin əhəmiyyətini ön plana çəkir (Jones & Leask, 2020; Scott, Hall, & Gössling, 2019). Davamlı turizm modelləri, mədəni irs obyektlərinin qorunması üçün ekoloji cəhətdən həssas və iqtisadi baxımdan effektiv strategiyaların hazırlanmasını zəruri hesab edir (Perry & Falzon, 2014).

Tədqiqatlar göstərir ki, əsas risklərə ekstremal hava hadisələri, abidələrin fiziki deqradasiyası, turist axınının azalması və yerli icmalar üçün sosial-iqtisadi problemlər daxildir (Fatorić & Seekamp, 2017; European Commission, 2021). Strategiyalar arasında isə risklərin qiymətləndirilməsi, adaptiv idarəetmə, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, icma iştirakının gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq önə çəkilir (Day & Chen, 2018; Gössling, Scott, & Hall, 2021). UNESCO və Dünya Bankının hesabatlarında vurğulanır ki, mədəni irsin qorunması sahəsində həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə koordinasiyalı və kompleks yanaşmalar tələb olunur (World Bank, 2020; UNESCO, 2016).

TƏDQİQAT

Qlobal iqlim dəyişikliyi son dövrlərdə mədəni irs və turizm sahəsinə təsir edən ən önəmli amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə aparılan elmi araşdırmalar və beynəlxalq hesabatlar göstərir ki, iqlim dəyişikliyinin fəsadları yalnız ətraf mühitlə məhdudlaşmır, həm də insan sivilizasiyasının yaradıb qoruduğu mədəni irs obyektlərinə birbaşa və dolayı təsirlər göstərir (UNESCO, 2016; Dawson et al. , 2020).

İqlim dəyişikliyinin mədəni irs və turizm sahəsinə konkret təsirlərinin təhlili

Mədəni irs obyektləri – tarixi abidələr, arxeoloji məkanlar, memarlıq nümunələri və qeyri-maddi irs – iqlim dəyişikliyinin yaratdığı fiziki və ekoloji risklərə qarşı xüsusilə həssasdır. Qlobal miqyasda ABŞ-da yerləşən "Statue of Liberty" və İtaliyadakı Venesiya şəhəri kimi UNESCO Ümumdünya İrs siyahısında olan yerlər sel, daşqın və dəniz səviyyəsinin qalxması kimi təhdidlərlə üzləşir (UNESCO, 2016). Venesiyada son onillikdə ildə orta hesabla 60-dan çox daşqın hadisəsi

qeydə alınıb və bu, şəhərin tarixi memarlığına və turizm iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərir (Markham et al. , 2016).

Araşdırmalar göstərir ki, Avstraliyada Böyük Baryer Rifi iqlim dəyişikliyi nəticəsində koralların ağarması və ekosistemin pozulması ilə üzləşib, bu isə həm mədəni, həm də ekoturizm üçün risk yaradıb (IPCC, 2022). Böyük Britaniyada Stonehenge kimi abidələr yağıntıların artması və torpaq eroziyası səbəbindən zərər görə bilər (Dawson et al. , 2020).

Azərbaycan kontekstində, Qobustan qayaüstü rəsmləri, İçərişəhər və Şəki Xan Sarayı kimi UNESCO siyahısında olan abidələr daha çox quraqlıq, temperaturun artması, sel və torpaq sürüşməsi kimi hadisələrə məruz qalır (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2020). Son illərdə aparılan monitorinqlər göstərir ki, Qobustanda daşların üzərindəki rəsmlər günəş şüalarının və küləyin təsirindən solmaqdadır (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022).

Statistik göstəricilərə əsasən, 2019-cu ildə dünyada təxminən 40 milyondan çox insan mədəni irs obyektlərini turistik məqsədlə ziyarət etmişdir (UNWTO, 2018). Lakin COVID-19 pandemiyası və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı ekstremal hava hadisələri nəticəsində bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda turizm axınında azalma müşahidə olunub (Gössling, Scott, & Hall, 2021).

Mövcud risklərin və problemlərin müəyyənləşdirilməsi

İqlim dəyişikliyinin mədəni irs və turizm sahəsinə təsiri müxtəlif risk və problemləri gündəmə gətirir. Əsas risklər aşağıdakılardır:

Fiziki risklər: Daşqın, sel, torpaq sürüşməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması, temperaturun yüksəlməsi, quraqlıq və güclü küləklər nəticəsində abidələrin və arxeoloji obyektlərin zədələnməsi və məhv olması (Fatorić & Seekamp, 2017).

Ekoloji risklər: Mədəni irs obyektlərinin yerləşdiyi təbii mühitin dəyişməsi, bioloji müxtəlifliyin azalması və ekosistemlərin zədələnməsi (Jones & Leask, 2020).

İqtisadi risklər: Turizm axınının azalması nəticəsində yerli icmaların gəlir imkanlarının məhdudlaşması, turizm sektoruna investisiyaların azalması (Scott, Hall, & Gössling, 2019).

Sosial risklər: Mədəni irsin itirilməsi ilə yerli icmaların öz kimliyini və tarixini qoruma imkanının zəifləməsi, sosial narazılıqlar (Perry & Falzon, 2014).

PRAKTİKİ VƏ NƏZƏRİ STRATEGİYALARIN TƏHLİLİ

Hazırda mövcud risklərin azaldılması üçün həm nəzəri, həm də praktiki strategiyalar hazırlanır və tətbiq olunur. Nəzəri yanaşmalar davamlı turizmin inkişafı, ekoloji və sosial tarazlığın qorunması, yerli icmaların iştirakının artırılması kimi prinsiplərə əsaslanır (Becken & Hay, 2012; UNWTO, 2018). UNESCO və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatlar risklərin qiymətləndirilməsi və adaptiv idarəetmə metodlarının tətbiqini tövsiyə edir (UNESCO, 2016; World Bank, 2020).

Praktiki səviyyədə, İtaliyanın Venesiya şəhərində daşqınların qarşısını almaq üçün texnoloji layihələr (MOSE layihəsi) həyata keçirilir (Markham et al. , 2016). Avstraliyada Böyük Baryer Rifi üçün xüsusi mühafizə strategiyaları işlənib hazırlanıb, abidələrin qorunması və dəniz ekosisteminin bərpası məqsədilə dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı gücləndirilib (IPCC, 2022).

Azərbaycanda isə Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən mədəni irsin qorunması və davamlı turizmin inkişafı üzrə milli strategiyalar hazırlanıb, riskli ərazilərdə abidələrin monitorinqi və bərpası həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2021). Qobustan və Şəki kimi yerlərdə turizm infrastrukturunun gücləndirilməsi, maarifləndirmə və yerli icmaların turizm prosesinə daha çox cəlb olunması əsas strategiyalardandır (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2020).

Azərbaycanın və digər ölkələrin bu sahədə təcrübələrinin müqayisəli təhlili

Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, mədəni irsin qorunmasında dövlət proqramları və yerli icmaların iştirakı önəmli rol oynayır. Lakin maliyyə və texnoloji imkanların məhdudluğu bəzən

risklərin tam şəkildə idarə olunmasına mane olur (Şahbazova, 2019). İtaliya, Böyük Britaniya və Avstraliya kimi ölkələrdə isə dövlət və qeyri-dövlət sektorları arasında effektiv əməkdaşlıq, texnologiya və innovasiyaların tətbiqi, eləcə də ictimaiyyətin maarifləndirilməsi sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilib (Day & Chen, 2018; Markham et al. , 2016).

Qlobal miqyasda prioritet istiqamətlərə risklərin erkən aşkarlanması, dinamik monitorinq, ekoloji və sosial adaptasiya tədbirləri, turist axınının idarə olunması və mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması daxildir (Hall & Ram, 2019; European Commission, 2021). Azərbaycanın bu istiqamətdə təcrübəsi inkişaf etsə də, beynəlxalq səviyyədə görülən tədbirlərlə müqayisədə hələ də bəzi çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Bu isə, təcrübə və resurs mübadiləsinin, beynəlxalq əməkdaşlıq və layihələrin gücləndirilməsini zəruri edir (UNESCO, 2016).

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qlobal iqlim dəyişikliyi mədəni irs obyektlərinə və davamlı turizm sektoruna getdikcə daha böyük təsir göstərir. İqlim dəyişiklikləri nəticəsində tarixi abidələr, arxeoloji və memarlıq nümunələri, eləcə də qeyri-maddi mədəni irs nümunələri ciddi fiziki, ekoloji və sosial risklərlə üz-üzə qalır. Tədqiqatda yerli və beynəlxalq səviyyədə aparılmış təhlillər, praktiki nümunələr və statistik göstəricilər əsasında müəyyən olunub ki, risklər əsasən abidələrin məhv olması, infrastruktura ziyan vurulması, turist axınının azalması və yerli icmaların sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlıdır.

Həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, effektiv strategiyaların hazırlanması və tətbiqi bu risklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Praktiki və nəzəri yanaşmalar çərçivəsində risklərin erkən qiymətləndirilməsi, adaptiv idarəetmə, texnoloji yeniliklərdən istifadə, rəqəmsallaşdırma, ictimai iştirakın və maarifləndirmənin artırılması, eləcə də dövlət və qeyri-dövlət sektorları arasında əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın bu sahədə gördüyü tədbirlər mühüm irəliləyişlərə səbəb olsa da, resurs və təcrübə çatışmazlığı, eləcə də bəzi inzibati və institusional məhdudiyyətlər mövcuddur. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uzunmüddətli və davamlı nəticələr üçün kompleks, innovativ və inklüziv yanaşmalar vacibdir.

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq, aşağıdakı tövsiyələri vermək mümkündür:

- Mədəni irsin qorunması və davamlı turizmin inkişafı üçün risklərin dinamik monitorinqi və erkən xəbərdarlıq sistemlərinin qurulması;
- Adaptiv idarəetmə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və ictimaiyyətin maarifləndiril-məsi istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi;
- Yerli icmaların qərar qəbuletmə prosesinə daha fəal cəlb olunması və onların sosial-iqtisadi potensialının artırılması;
- Dövlət, qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatlar arasında koordinasiya və təcrübə müba-diləsinin gücləndirilməsi;
- Qlobal səviyyədə qəbul edilmiş strategiyaların lokal kontekstə uyğunlaşdırılması və Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan fərdi planların hazırlanması.
- Gələcək tədqiqatlar üçün aşağıdakı istiqamətlər tövsiyə olunur:
- İqlim dəyişikliyinin mədəni irsin spesifik növlərinə (arxeoloji, memarlıq, qeyri-maddi irs və s.) təsirinin dərinləşdirilmiş təhlili;
- Risklərin iqtisadi qiymətləndirilməsi və turizm sektorunda dayanıqlılığın artırılması üçün yeni modellərin işlənməsi;
- İqlim dəyişikliyi şəraitində mədəni irsin qorunması üçün innovativ texnologiyaların və rəqəmsal həllərin tətbiqi üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi;
- Yerli və beynəlxalq səviyyədə bu sahədə maarifləndirici və təlim proqramlarının genişləndirilməsi.

Ümumilikdə, iqlim dəyişikliyinin mədəni irs və davamlı turizmə təsirinin aradan qaldırılması üçün kompleks, elmi əsaslara söykənən və davamlı strategiyaların işlənməsi və tətbiqi zəruridir. Bu, yalnız milli səviyyədə deyil, beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi yolu ilə də mümkün ola bilər

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. UNESCO. (2016). World Heritage and Tourism in a Changing Climate. Paris: UNESCO Publishing.
2. Scott, D. , Hall, C. M. , & Gössling, S. (2019). Global Tourism Vulnerability to Climate Change. Annals of Tourism Research, 77, 49-61. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2019. 05. 007
3. Dawson, T. P. , et al. (2020). Climate Change Risks for Cultural Heritage. Nature Sustainability, 3, 1031–1034.
4. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2018). Tourism for Development. Madrid: UNWTO.
5. Jones, S. , & Leask, A. (2020). Heritage Tourism and Climate Change. Journal of Heritage Tourism, 15(5), 439-452.
6. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2022). Mədəni İrsin Qorunması üzrə Milli Strategiya. Bakı.
7. Gössling, S. , Scott, D. , & Hall, C. M. (2021). Pandemics, Tourism and Global Change. Journal of Sustainable Tourism, 29(1), 1-20.
8. Fatorić, S. , & Seekamp, E. (2017). Are cultural heritage and resources threatened by climate change? A systematic literature review. Climatic Change, 142, 227–254.
9. Day, J. C. , & Chen, A. (2018). Climate Change Adaptation in Cultural Heritage Management. Environmental Science & Policy, 90, 1-7.
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2021). Azərbaycan Turizm Sənayesində Davamlılıq. Bakı.
11. IPCC. (2022). Sixth Assessment Report. Intergovernmental Panel on Climate Change.
12. Perry, J. , & Falzon, C. (2014). Cultural Heritage, Climate Change and Tourism: Synergies and Conflicts. Tourism Management Perspectives, 12, 3-10.
13. Markham, A. , Osipova, E. , Lafrenz Samuels, K. , & Caldas, A. (2016). World Heritage and Tourism in a Changing Climate. UNESCO.
14. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2020). İqlim Dəyişmələri və Azərbaycanın Mədəni İrs Abidələri. Bakı.
15. European Commission. (2021). Cultural Heritage in Action: Climate Change and Heritage. Brussels.
16. Şahbazova, N. (2019). Mədəni irsin qorunmasında çağdaş problemlər və perspektivlər. Bakı Universiteti Xəbərləri, 3(75), 112-119.
17. Becken, S. , & Hay, J. E. (2012). Climate Change and Tourism: From Policy to Practice. Routledge.
18. Xəlilov, R. (2021). İqlim dəyişiklikləri və turizm sektorunun dayanıqlılığı. Azərbaycan Turizm Jurnalı, 2(4), 55-62.
19. World Bank. (2020). Cultural Heritage and Climate Change: A Policy Perspective. Washington, DC.
20. Hall, C. M. , & Ram, Y. (2019). Tourism, Resilience and Adaptation to Environmental Change. Routledge.
21. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2019). İqlim Dəyişikliyi ilə Mübarizə üzrə Milli Hesabat. Bakı.

TÜRK MUTFAĞINA YÖNELİK YAPILAN ÇALIŞMALARIN WEB OF SCİENCE VERİ TABANINA DAYALI BİBLİYOMETRİK BİR DEĞERLENDİRMESİ

A bibliometric evaluation based on the Web of Science database of studies on Turkish cuisine

MEMET ŞAHAN[1]
Memet Shahan[1]
msahan@adiyaman. edu. tr
https://orcid. org/0000-0002-3812-221X

ÖZDEN ÖZDEMİR[1]
Ozden Ozdemir[1]
ozden. oz@outlook. com
https://orcid. org/0000-0003-4938-4597

SEÇKIN KODAL [1]
Seckin Kodal[1]
skodal@adiyaman. edu. tr
https://orcid. org/0000-0000-0000-0000

[1]*Adıyaman Üniversitesi*
[1]*Adıyaman University*

ÖZET

Bu çalışma, Türk mutfağı ve Türk mutfak kültürü üzerine yapılan araştırmaların Web of Science (WoS) veri tabanına dayalı olarak bibliyometrik bir değerlendirmesini sunmayı amaçlamaktadır. Gastronomi alanının çok disiplinli yapısıyla uyumlu olarak, Türk mutfağı üzerine yapılan araştırmaların gelişim sürecini, etki kapasitesini ve tematik dağılımını sistematik biçimde incelemek hedeflenmiştir. Araştırma kapsamında WoS veri tabanında "Turkish cuisine" ve "Turkish culinary culture" anahtar kelimeleriyle tarama yapılmış ve 2009-2026 yılları arasında yayımlanan toplam 29 adet bilimsel çalışma R Studio programındaki "biblioshiny" uygulaması kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz bulgularına göre, Türk mutfağına yönelik çalışmaların özellikle son yıllarda artış gösterdiği ve en fazla yayının 2025 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. En çok yayın yapan derginin *"International Journal of Gastronomy and Food Science"*, en fazla yayın üreten kurumun ise Gazi Üniversitesi olduğu görülmüştür. Araştırmalarda en sık kullanılan anahtar kelimeler "Turkish cuisine", "food" ve "gastronomy" olarak öne çıkmaktadır. Tematik harita analizi ise literatürde "Turkish cuisine" ve "carbon footprint" kavramlarının temel nitelikte olduğunu, "gastronomy" ve "Turkish culinary culture" kavramlarının ise son yıllarda lokomotif (trend) kavramlar olarak öne çıktığını göstermektedir. Bu araştırma, dağınık bir yapı sunan mevcut Türk mutfağı literatürünün yapısal ve entelektüel profilini bütüncül olarak ortaya koyarak gelecekteki çalışmalar için yol gösterici bir zemin hazırlamaktadır.

Açar sözlər: *Türk Mutfağı, Gastronomi, Bibliyometrik Analiz*

ABSTRACT

This study aims to present a bibliometric evaluation of research conducted on Turkish cuisine and Turkish culinary culture based on the Web of Science (WoS) database. In line with the multidisciplinary nature of the field of gastronomy, the objective is to systematically examine the development process, impact capacity, and thematic distribution of studies on Turkish cuisine. Within the scope of the research, a search was conducted in the WoS database using the keywords 'Turkish cuisine' and 'Turkish culinary culture,' and a total of 29 scientific studies published between 2009 and 2026 were analyzed using the 'biblioshiny' application in the R Studio program. According to the analysis findings, studies on Turkish cuisine have increased particularly in recent years, with the highest number of publications recorded in 2025. The journal with the most publications was the *International Journal of Gastronomy and Food Science*, while the institution producing the most publications was Gazi University. The most frequently used keywords in the studies were 'Turkish cuisine,' 'food,' and 'gastronomy. ' Thematic map analysis revealed that the concepts of 'Turkish cuisine' and 'carbon footprint' are fundamental in the literature, while 'gastronomy' and 'Turkish culinary culture' have emerged as locomotive (trend) concepts in recent years. This research holistically reveals the structural and intellectual profile of the existing Turkish cuisine literature, which presents a fragmented structure, thereby providing a guiding basis for future studies.

Keywords: *Turkish Cuisine, Gastronomy, Bibliometric Analysis*

GİRİŞ

Gastronomi her ne kadar yeme içme sanatı olarak tanımlansa da son yıllarda artan bir ilgi ile sadece yeme içme uygulamalarını inceleyen bir alan olmaktan çıkarak daha geniş kapsamda kültür,

miras, kimlik, tüketici davranışları, turizm ve sürdürülebilirlik gibi farklı alanları kapsayan disiplinler arası bir yapıya bürünmüştür. Özellikle turizm literatürü incelendiğinde gastronomi temalı araştırmaların daha da görünür hale gelmesi bu alanın gittikçe bağımsız bir araştırma alanına dönüştüğünü göstermesi açısından önemlidir. Son yıllarda bibliyometrik çalışmaların artması da araştırmacıların geniş veri kümeleri aracılığıyla gastronomi alanının gelişim seyrini ve entelektüel yapısını daha sistematik biçimde takip etme gerekliliğinin arttığını göstermektedir.

Bu kapsamda dünyadaki üç köklü mutfaktan biri olarak kabul edilen Türk mutfağının [1,2] tarihsel yapısı, coğrafi çeşitliliği ve sahip olduğu kültürün sürdürülebilirliği nedeniyle gastronomi literatüründe çok özel bir yere sahiptir. Türk mutfak kültürü Orta Asya'dan, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine kadar olan tarihsel sürecin yanında Türk dünyasını kapsayan geniş bir coğrafi alanı da içine alan çok katmanlı bir yapıyı da içinde barındırmaktadır [3, 4 , 5 ,6]. Bu durum Türk mutfağının sadece yemek tariflerinden oluşmadığını toplulukların tarihini, yapısını günlük yaşamdaki uygulamalarını ve üretim şekilleriyle biçimlenen canlı bir kültürel yapı olduğunu da göstermektedir.

Birçok kültürün izini taşıyan bu çok boyutlu yapı, Türk mutfağı ile ilgili yapılmış çalışmaların da farklı konular etrafında farklılık göstermesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda çalışmalarda Türk mutfağı genel olarak yöresel yemeklerin tanıtılması, yöresel yemeklerin tanıtılması, destinasyon çekiciliklerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi, coğrafi işaretli ürünlerin değerlendirilmesi ve kültürel mirasın kuşaklar arası aktarımı ile kültürel mirasın korunması gibi konular ele alınmaktadır [7,8,9]. Öte yandan Türk mutfağı ile ilgili yapılan çalışmalar sadece kültürel değil aynı zamanda tüketici davranışları, sürdürülebilirlik, deneyimsel turizm ve yerel kalkınma gibi son dönemlerde oldukça ilgi gören konularla da ilişkilendirilmektedir. Bu da Türk mutfağı ile ilgili yapılan çalışmaların zaman içerisinde hem niceliksel hem de niteliksel açıdan geliştiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Türk mutfağı ile ilgili yapılmış araştırmaların bir diğer önemli tarafı da farklı coğrafyalarda yer alan Türk dünyasının akraba mutfaklarıyla birlikte değerlendirilmesine olanak tanıyan kültürel ve tarihsel açıdan ortaklık barındırmasıdır. Bu çerçevede Tatar mutfağında yer alan hamur işleri, et yemekleri ve pişirme yöntemleri; Özbek mutfağındaki pilav kültürü ve toplu yemek yeme uygulamaları; Azerbaycan mutfağının dolması, hamur işi ve baharat kültürü; Kırgız ve Kazak mutfaklarındaki göçebe yaşam şekilleriyle gelişen et, süt ve fermente gıda kültürü gibi unsurlar Türk mutfağına dair ortak izler barındırmaktadır [10,11,12,13,14]. Bunun yanında Türk dünyasına ait mutfaklar, bulundukları coğrafyadaki iklimi, dini ve kültürel etkileşimi, üretim şekilleri ve günlük yaşamdaki uygulamaları doğrultusunda kendilerine has biçimde şekillenmiştir. Bu durum Türk mutfak kültürünün durağan ve tek merkezli bir yapıdan ziyade ortak geleneksel birikime dayanan ancak içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak değişen ortak bir yemek kültürü dünyasının bir parçası olarak ele alınması gerekmektedir. Haliyle Türk mutfağı ile ilgili çalışmaların, merkezine sadece Anadolu'nun alınmaması, Türk dünyasındaki benzerlik ve farklılıkların da dikkate alınarak karşılaştırmalı bir çerçeveden ele alınması, literatürün kavramsal derinliğini artıracak bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Bu kapsamda, Türk devletlerine ait mutfakların karşılaştırmalı olarak incelenmesi sadece benzer yemeklerin, pişirme yöntemlerinin ve malzeme içeriklerinin ortaya konması açısından değil, aynı zamanda söz konusu mutfakların tarihsel süreçler, göç hareketleri, ticaret bağlantıları, inanç yapıları ve toplumsal yapılanma biçimleri doğrultusunda nasıl şekillendiğinin anlaşılması açısından da oldukça önem taşımaktadır. Bu doğrultuda et ve tahılın bir arada kullanılması, hamur ürünleri, süt ve fermente gıdalar, kışa hazırlık için yapılan hazırlıklar, misafir odaklı sofra uygulamaları ve birlikte yemek yeme kültürü gibi uygulamalar Türk dünyasının farklı coğrafyalarında ortak kültürün izlerini taşımanın yanında, her coğrafyada farklı mana ve işlevler kazanmıştır [15,16,17]. Başka bir deyişle aynı yemek bir bölgede gündelik beslenmenin bir parçası olurken, başka bir

bölgede törensel unsur, farklı bir düzlemdeyse aidiyet ve kimlik göstergesi olarak kabul edilebilir [18]. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türk mutfağına yönelik çalışmaların odağında sadece ürün değil, aynı zamanda bellek, ritüel, temsiliyet ve toplumsal işlev boyutları da dahil olacak şekilde genişletilmesi gerekmektedir. Özellikle son zamanlarda yemek kültürünün kimlik oluşturması, kültürün sürdürülebilirliği, mirasın yeniden yorumu ve göç sonrasındaki mutfak uygulamaları gibi beraber ele alınması, Türk mutfağına yönelik çalışmaları betimleyici düzeyin ötesine götürerek daha çözümleyici ve kuramsal bir çerçevede ele almaktadır. Bu yüzden Türk dünyası mutfaklarına yönelik farklılık ve benzerliklerin sistematik şekilde ele alınması, sadece gastronomik çeşitliliğin görünür kılınmasına değil, aynı zamanda Türk mutfak kültürünün tarihsel yayılımını, geçirdiği dönüşün aşamalarını ve kültürel sürekliliği daha sistematik biçimde değerlendirebilmesine olanak tanımaktadır.

Bunun yanında zaman içerisinde Türk mutfağı ile ilgili araştırmaların artış göstermesi, farklı coğrafya ve kültürel bağlamlarda ele alınması ve farklı temalar ekseninde yoğunlaşması, mevcut alan yazının kapsamlı ve bütüncül şekilde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Alan yazında görüldüğü üzere Türk mutfağına yönelik araştırmalar; gastronomi turizmi kültürel miras, coğrafi işaret, kimlik, sürdürülebilirlik, tüketici davranışları ve karşılaştırmalı mutfak incelemeleri gibi çeşitli temalar altında toplanmaktadır. Yalnız bu literatürün hangi dönemlerde yoğunlaştığı, hangi temalar etrafında toplandığı, hangi yazarlar tarafından hangi kurumlar ve ülkeler tarafından biçimlendirildiği bunun yanında hangi kavramların öne çıktığı çoğu zaman dağınık bir yapı sunmaktadır. Nitekim, Türk mutfağı yazınının sadece içerik açısından değil, aynı zamanda yapısal ve entelektüel özellikleri açısından da bütüncül biçimde ele alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bibliyometrik analiz, söz konusu alandaki akademik birikimin gelişim sürecini, etki kapasitesini, tematik dağılımını ve iş birliği ilişkilerini ortaya koyabilen güçlü bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda Türk mutfağına yönelik çalışmaların Web of Science veri tabanı temelinde bibliyometrik açıdan incelenmesi, alan yazının mevcut durumunun ortaya çıkarılması, araştırma eğilimlerinin belirlenmesi ve gelecekteki çalışmalar için yol gösterici bir çerçeve sunulması açısından önemli görülmektedir.

YÖNTEM

Bu araştırma "Türk Mutfağı" ve "Türk Mutfak Kültürü" konularında yapılmış bir bibliyometrik çalışmadır. Bu bölümde araştırmanın veri toplama aracı ve veri analizi aşamaları yer almaktadır. Bu çalışmada insandan ve canlıdan herhangi bir veri toplama söz konusu olmadığından dolayısıyla çalışma etik kurul gerektiren çalışmalar arasında yer almadığından Etik Kurul'a başvurulmamıştır.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada kapsamındaki veriler "Web of Since" (WOS) veri tabanından elde edilmiştir. Bu veri tabanının kullanılmasının gerekçesi dünyanın en önemli yayın platformlarından biri olması ve araştırmacılara çeşitli disiplinlerden geniş bir veri içeriği sağlamasıdır. Verileri elde etmek için "WOS" veri tabanının arama motoruna "Turkish cuisine", "Turkish culinary culture" kavramları yazılarak tarama yapılmıştır. Tarama sonucu Türk Mutfağı ve Türk Mutfak Kültürü ile ilgili toplam 29 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Söz konusu çalışmaların türleri Tablo 1'de belirtilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada kullanılan veriler R Studio programı ile analiz edilmiştir. Veriler, Aria ve Cuccurullo (2017) [19] tarafından geliştirilen R Studio programının içindeki bibliometrix yazılımında yer alan biblioshiny uygulaması ile aşağıdaki değişkenlere göre sınıflandırılmıştır:

- Veriler hakkında temel bilgiler,

- Yıllık yayın sayısı,
- Yıllık atıf sayısı,
- Yazarların dergilere ve kullandıkları anahtar kelimelere göre dağılımı (Sankey Diyagramı)
- En çok yayın yapan dergiler,
- Yazarlara ait makale sayıları,
- Kurumlara göre yayın sayısı,
- Yazarlara göre atıf sayısı,
- En çok kullanılan anahtar kelimelerden oluşan kelime bulutu,
- Anahtar sözcüklerin eş birliktelik ağı,
- Tematik harita

BULGULAR

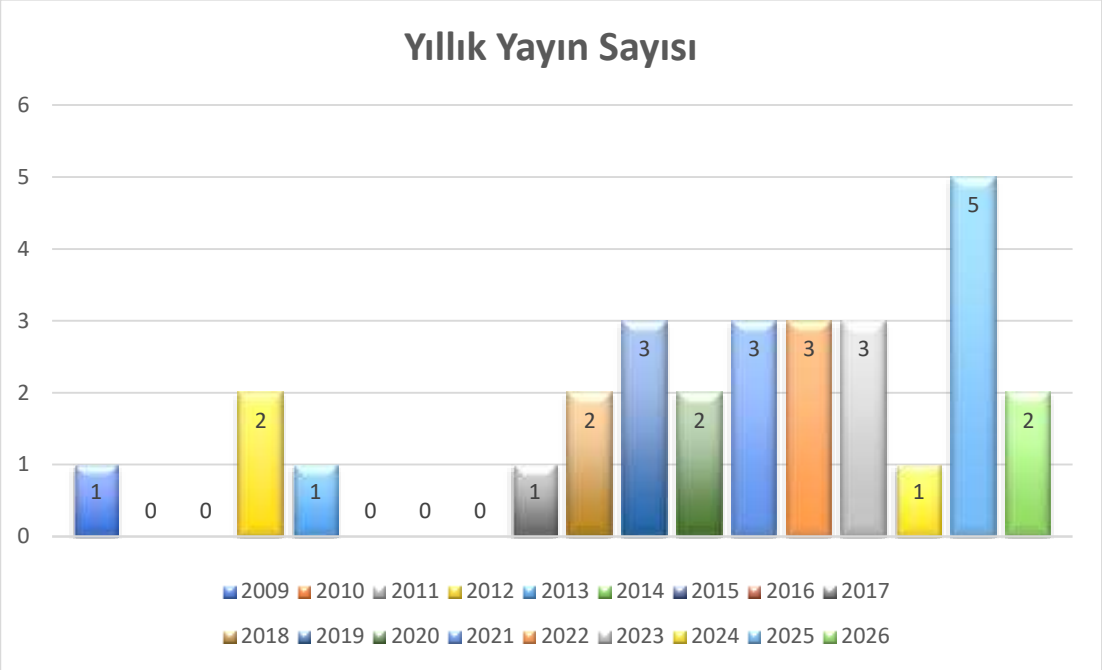
Bu bölümde Türk Mutfağı ve Türk Mutfak kültürü konularıyla ilgili uluslararası alanda yapılan yayınların bibliyometrik analizi sonucu elde edilen bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Veriler Hakkında Temel Bilgiler

Veriler Hakkında Temel Bilgiler

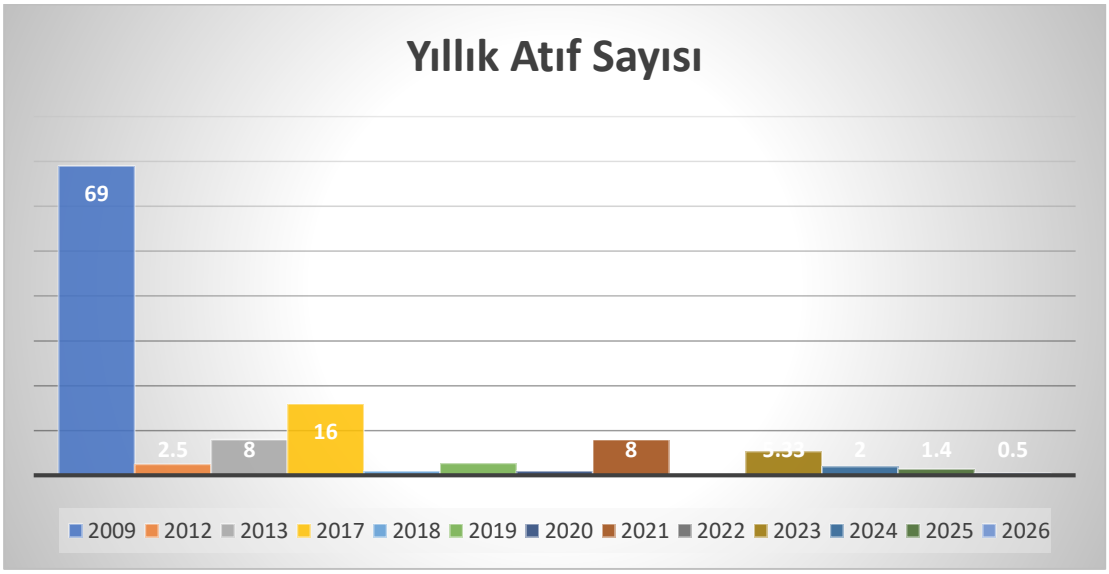
Zaman aralığı	2009:2026
Kaynaklar (Dergi, kitap vs.)	23
Belgeler (Makale, kitap bölümü vs.)	29
Kaynaklar	1406
Yazarların kullandığı anahtar kelimeler	95
Yazarlar	68
Tek yayın yapan yazarlar	6
Tek yazarlı yayınlar	6
Yayın Türleri	
Makale	19
Kitap bölümü	3
Makale; erken erişim	1
Bildiri	4
Derleme makale	2

Tablo 1'de Türk Mutfağı ve Türk Mutfak kültürü araştırmalarına yönelik WOS veri tabanında taranan dergilerde yayınlanmış çalışmalara ilişkin temel bilgiler yer almaktadır. Tablo incelendiğinde bu veri tabanında ilk çalışmanın 2009 yılında yayınlandığı, son çalışmanın ise 2026 yılında yayınlandığı görülmektedir. Yayın türleri ve sayıları incelendiğinde ise 19 adet makale, 3 adet kitap bölümü, 1 adet erken erişim makale, 4 adet bildiri ve 2 adet derleme makale olmak üzeri toplam 29 adet yayın yer almaktadır.

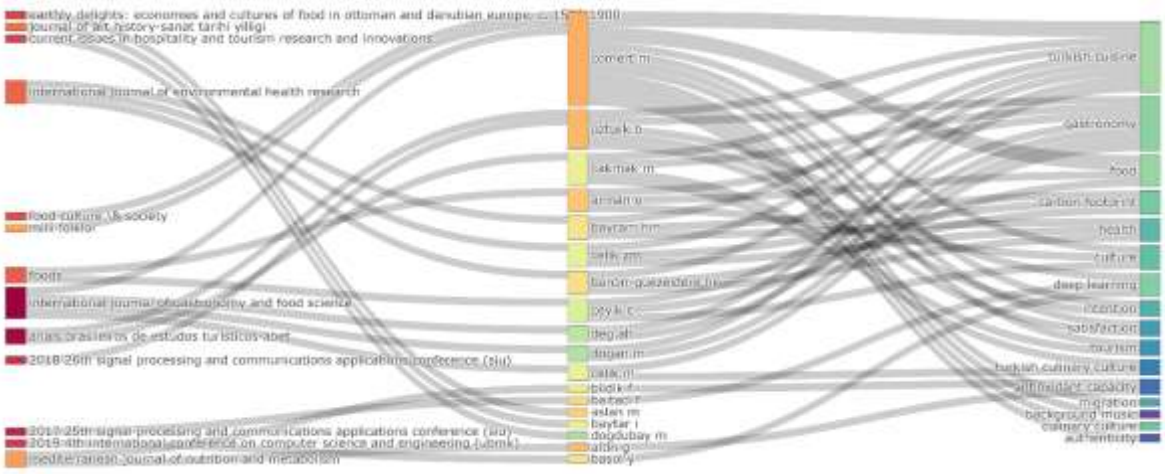
Şekil 1. Yıllık Yayın Sayısı

Şekil 1'de WOS veri tabanında taranan dergilerde Türk Mutfak Kültürü ile ilgili yayınlanan yayınların yıllara göre dağılımı verilmiştir. İlgili şekil incelendiğinde en fazla yayın yapılan yılın 5 yayınla 2025 yılı olduğu görülmektedir. 2025 yılını takip eden yıllar ise 3 yayınla 2019, 2021,2022, ve 2023 yıllarıdır. Yıl bazında yayın sayısı en az olan yıllar incelendiğinde ise bu kapsamda hiç yayın yapılmayan yılların 2010, 2011, 2014, 2015, 2016 yılları olduğu görülmektedir. Bu verilerden hareketle Türk Mutfak Kültürü ile ilgili yapılan çalışmaların son yıllarda artış gösterdiği söylenebilir.

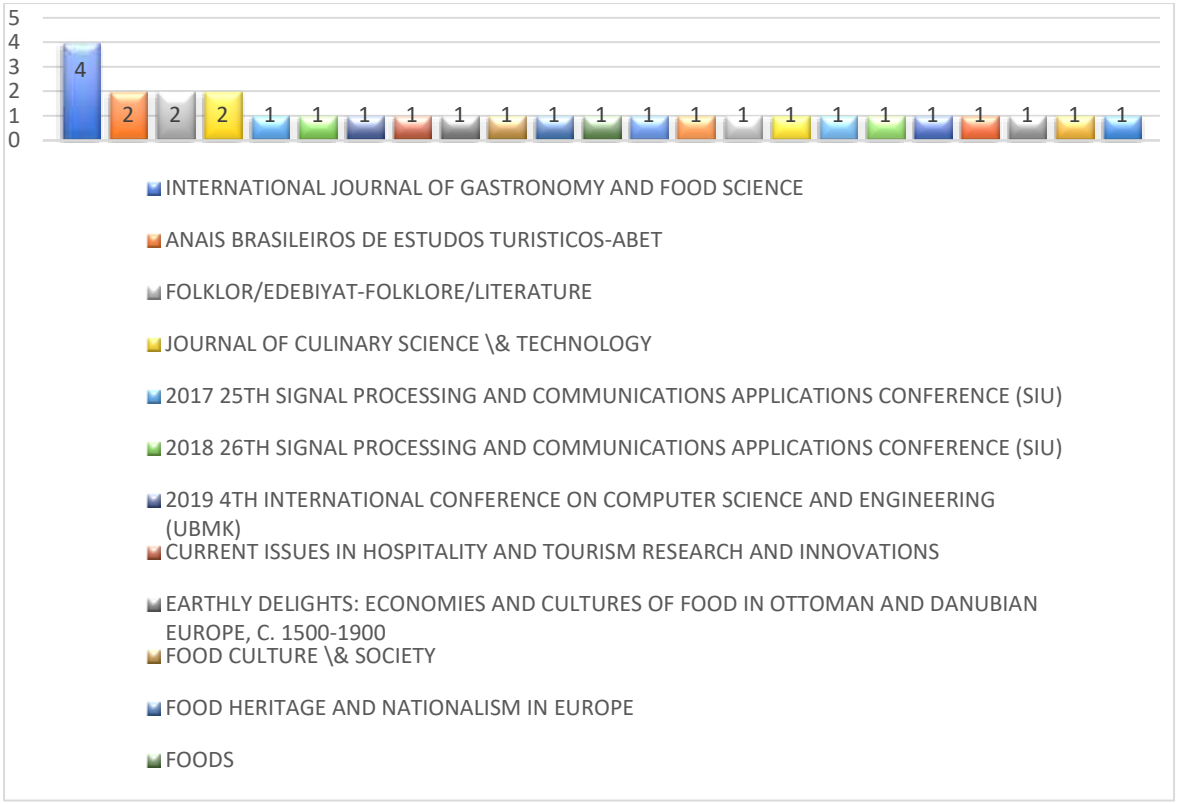
Şekil 2. Yayınlara Yapılan Atıf Sayısı

Şekil 2'de yayınlara göre atıf sayıları verilmiştir. Bu sayılar incelendiğinde en fazla atıfın 2009 yılında yapılan yayına yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunu 16 atıfla 2017 yılında yapılan yayın izlemektedir. Atıf sayıları değişkenlik gösterse de ilk yapılan yayınlara yapılan atıf sayılarının daha fazla olduğu söylenebilir.

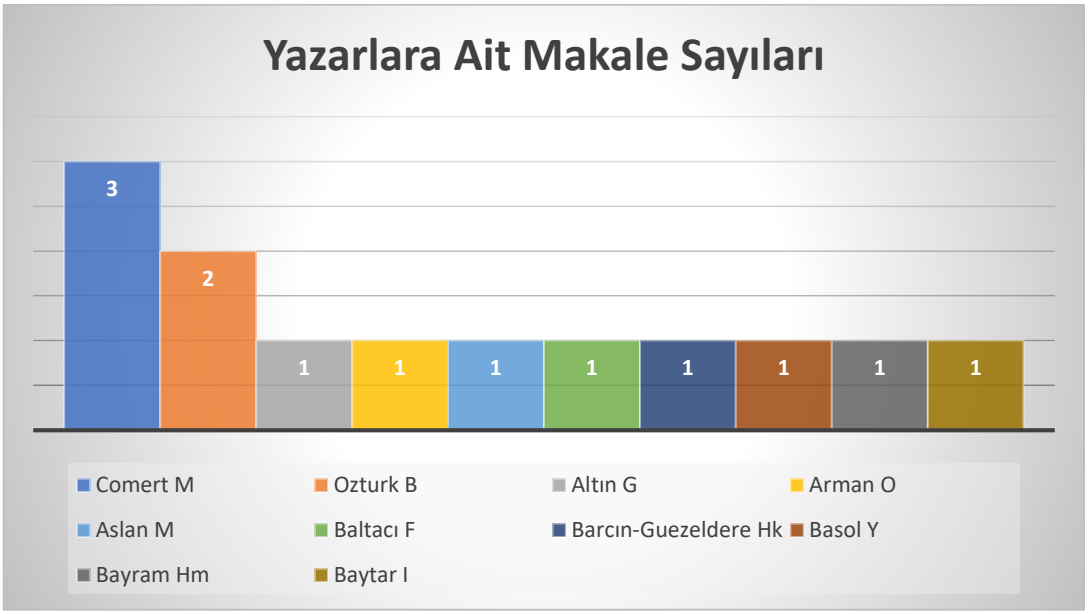
Şekil 3. Yazarların Dergilere ve Kullandıkları Anahtar Kelimelere Göre Dağılımı (Sankey Diyagramı)

Şekil 3'te yazarların kullandıkları anahtar kelimelere ve yayın yapılan dergilere göre dağılımını gösteren bir diyagram yer almaktadır. Bu diyagramda sol tarafta yayın yapılan dergiler, ortada yazar isimleri ve sağ tarafta ise kullanılan anahtar kelimeler yer almaktadır. Ayrıca en fazla yayın yapan dergi, yazar ve en çok kullanılan anahtar kelimeler arasındaki ilişkiler de koyu olarak gösterilmiştir. Söz konusu diyagramda en fazla yayın yapan derginin "international journal of gastronomy and food science", en fazla yayın yapan yazarın Comert, M, en yaygın kullanılan anahtar kelimenin ise "Turkish cuisine" olduğu görülmektedir.

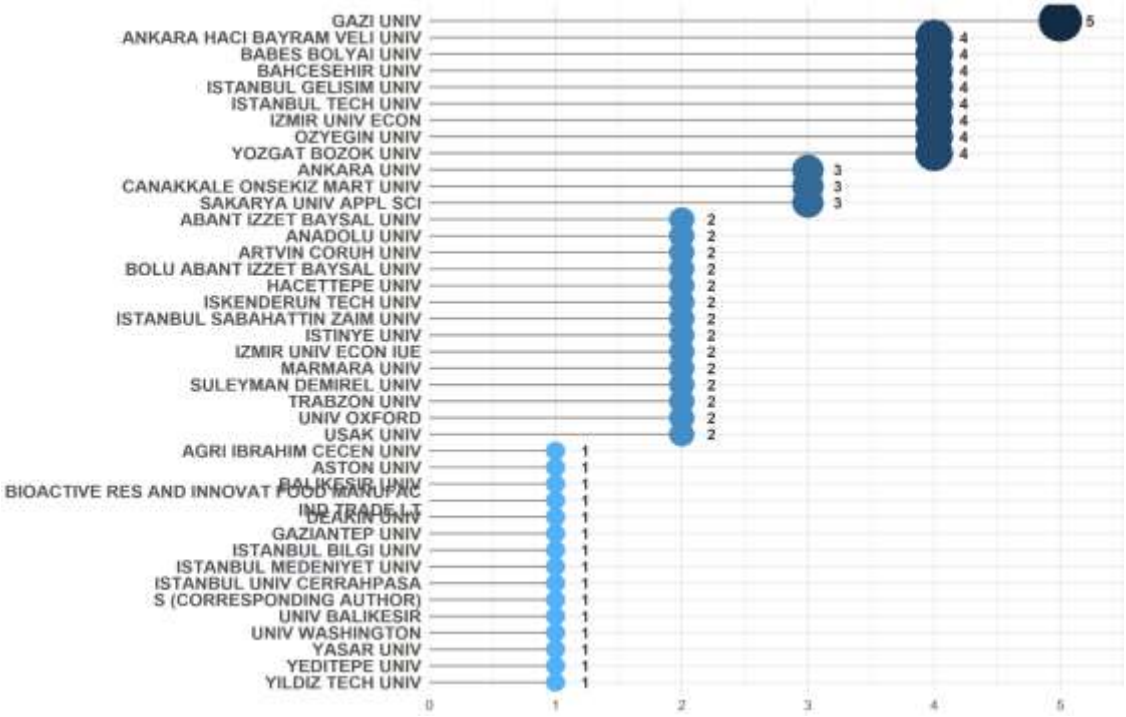
Şekil 4. En Çok Yayın Yapan Dergiler

Şekil 4'te en çok yayın yapan dergiler listelenmiştir. Bu anlamda "international journal of gastronomy and food science" adlı derginin 4 makaleyle en fazla yayın yaptığı anlaşılmaktdır.

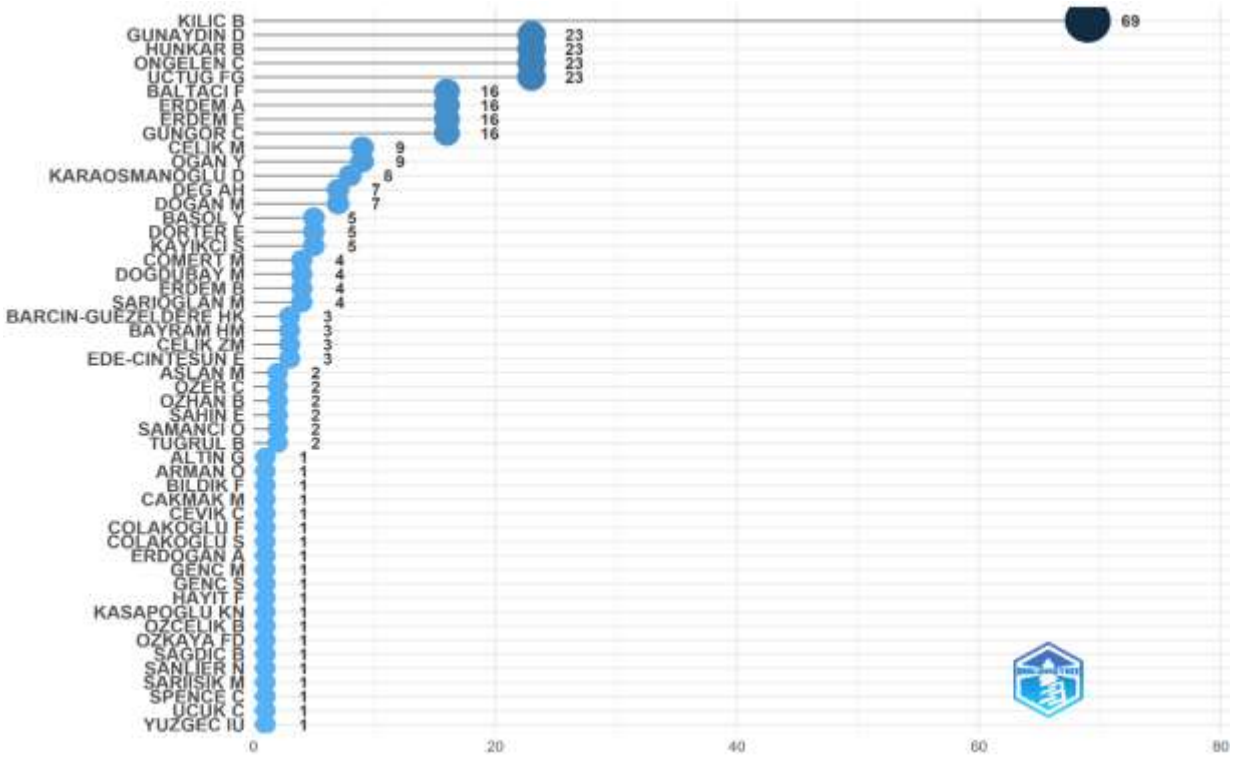
Şekil 5. Yazarlara Ait Makale Sayıları

Şekil 5'te yazarlara ait makale sayıları verilmiştir. Bu anlamda Comert M. (Cömert, Menekşe) 3 yayınla en fazla yayın yapan yazar olarak ön plana çıkmaktadır. Onu 2 yayınla Ozturk B. (Öztürk, Betül) takip etmektedir. Buradan hareketle konuyla ilgili en fazla yayın yapan yazarların çalıştıkları kurumlar ve ait olduğu ülkeler incelendiğinde 1. Sırada Türkiye'den Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Cömert, Menekşe), 2. Sırada ise yine Türkiye'den İzmir Ekonomi Üniversitesi'nden (Öztürk, Betül) olduğu ortaya çıkmıştır.

Şekil 6. Kurumlara Göre Yayın Sayısı

Şekil 6'da kurumlara göre yapılan yayın sayıları verilmiştir. Şekle göre en fazla yayın yapılan kurumun Gazi Üniversitesi olduğu görülmekte olup, bunu sırasıyla 4 yayınla Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Babes Bolyai Üniversitesi, Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Teknoloji Üniversitesi, İzmir Ekonomi Üniversitesi, Özyeğin Üniversitesi ve Yozgat Bozok Üniversitesi takip etmektedir.

Şekil 7. Yazarlara Göre Atıf Sayısı

Şekil 7'de yazarlara göre atıf sayıları verilmiştir. Şekle göre en fazla atıf alan yazarın 69 atıf ile Kılıç B. (Kılıç, Birol) olduğu görülmektedir. Onu 23 atıf ile Gunaydin D (Günaydın, Dorukhan), Hunkar, B. (Hünkâr, Beliz), Ongelen, C. (Öngelen, Cansu) ve Uctug, F. G. (Uçtuğ, Fehmi Görkem) takip etmektedir.

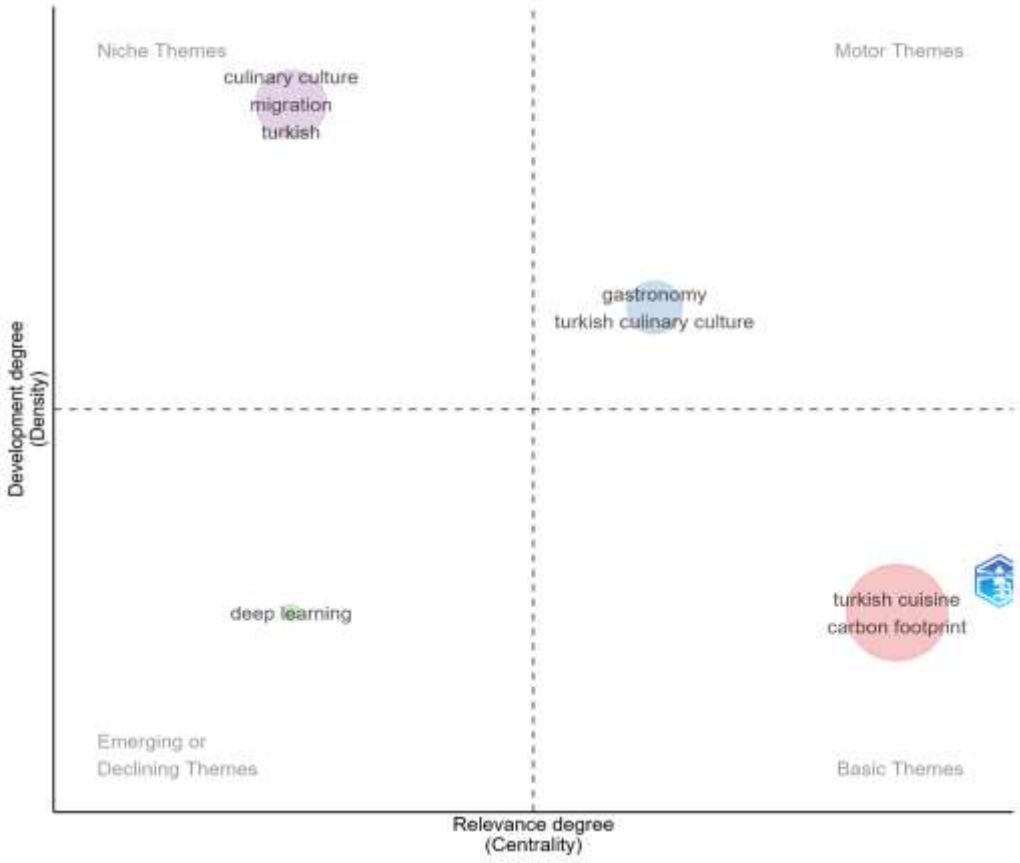
Şekil 8. En Çok Kullanılan Kelimeler

Şekil 8'de en çok kullanılan kelimeler görsel olarak yansıtılmıştır. En çok kullanılan kavramın büyük puntoyla gösterildiği görsele göre en çok "Turkish Cuisine" kelimesi kullanılırken, onu "food" ve "gastronomy" kelimeleri takip etmektedir.

Şekil 9. Anahtar Kavramların Eş Birliktelik Ağı

Şekil 9'da birlikte kullanılan kavramlar ağlarla gösterilmiştir. Bu ağa göre en diğer kavramlarla en fazla kullanılan kavramın "Turkish Cuisine" olduğu görülürken, bu kavramın en çok birlikte kullanıldığı kavramın ise "food" kavramı olduğu vurgulanmıştır. Bunu Gastronomy kavramı izlerken,"Food" ve "Gastronmy kavramları kadar olmasa da "Turkish Cuisine" kavramıyla birlikte kullanılan diğer kavramlardan "Tourism" ve "Turkish Culinary Culture" kavramları da dikkat çekmektedir.

Şekil 10. Tematik Harita

Şekil 10'da konuyla ilgili kullanılan anahtar kelimeler en temel olandan, trend olan ve modası geçen veya yeni kullanılmaya başlayan kelimeler şeklinde kümelenmiştir. Bu görsel haritaya göre "Türk Mutfak Kültürü" veya "Türk Mutfağı" konusuyla ilgili en temel kavramların "Turkish cuisine" ve "carbon foodprint" kavramları olduğu görülmektedir. Son yıllarda en çok kullanılan lokomotif niteliğinde olan kavramlar ise "gastronomy" ve "Turkish culinary culture" kavramlarıdır. Haritaya göre "deep learning" kavramının ise modası geçmiş ya da yeni yeni kullanılan kavramlar

grubunda yer aldığı görülmektedir. Öte yandan söz konusu konuyla ilgili az kullanılmış kavramların ise "culinary culture", "migration Turkish" olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Dünyada farklı yönleriyle öne çıkan bir mutfak olan Türk mutfağı, yalnızca yemekleriyle değil; aynı zamanda kültürel kimliği, yaşam pratiklerini ve tüketici davranışlarını yansıtan çok boyutlu ve canlı bir kültürel yapıdır. Bu araştırmada Web of Science veri tabanında yer alan Türk mutfağı ve Türk mutfak kültürü temalı çalışmalar bibliyometrik açıdan incelenmiş ve alanın mevcut durumu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda yapılan analize göre, Türk mutfağı alanına yönelik ilginin zaman içerisinde nasıl geliştiğini ve bu alanda gerçekleştirilen çalışmaların niceliksel ve niteliksel açıdan derinleştiği, ayrıca söz konusu araştırmaların giderek bağımsız bir çalışma alanına evrildiği anlaşılmaktadır.

Araştırma bulguları incelendiğinde, sayısal olarak sınırlı olan uluslararası yayınların, 2019 yılından sonra artış gösterdiği ve literatürün genel olarak "gastronomi ve gıda" ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir. Gastronomi çalışmalarının küresel ölçekte de aynı dönemlerde önem kazandığı ve turizm literatüründe giderek daha fazla merkezi bir konuma geldiği vurgulanmaktadır [20] Bununla birlikte, çalışmaların karbon ayak izi gibi sürdürülebilirlik kavramlarıyla da ilişkilendirildiği dikkat çekmektedir.

Araştırma kapsamında yapılan yayınların International Journal of Gastronomy and Food Science dergisi ön plana çıkmaktadır. Gastronomi kavramının destinasyon çekiciliğinde ön planda olması ve stratejik bir unsur haline gelmesi mutfağın yalnızca kültürel bir unsur değil aynı zamanda deneyim ekonomisi, yiyecek bilimi ve destinasyon pazarlaması kavramlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir [21].

Yapılan analiz doğrultusunda alanın büyük ölçüde Türkiye merkezli kurumlar ve yazarlar tarafından şekillendirildiğini göstermektedir. Bu noktada öne çıkan kurumların Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi olduğu; ayrıca öne çıkan yazarların ise Menekşe Çömert ve Betül Öztürk'ün olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan bir başka önemli sonuç ise uluslararası ortak yazarlı yayınların sınırlı düzeyde kalması, alanın küresel anlamda iş birliği potansiyelinin yeterince kullanılmadığı düşünülmektedir. Bibliyometrik çalışmaların bu eksikliği görme noktasında bir kılavuz olduğu ve etkiyi arttırıcı bir unsur olarak kullanıldığı bilinmektedir [22].

Yapılan analize göre literatürde anahtar kelime olarak "Turkish cuisine", "food" ve "gastronomy" kavramlarının merkezde yer aldığını göstermektedir. Bu durumda Türk mutfağı araştırmalarının yiyecek içecek tanıtımı ve ürün odaklı incelemesi özelinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca tematik haritada "carbon footprint", "deep learning", "migration" gibi kavramların görülmesi, alanın sürdürülebilirlik, dijitalleşme ve göç çalışmalarıyla kesişmeye başladığını ortaya koymaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmaların özellikle tüketim, karbon ayak izi gibi kavramların öne çıkması bu sonucu desteklemektedir [23].

Atıf analizine baktığımızda Türk mutfağı için erken dönem kabul edebileceğimiz 2009 yılında yapılan yayınların referans niteliğinde olduğu ve en çok atıf sayılarına ulaştığı görülmektedir. Bu durum bibliyometrik araştırmalarda sıklıkla görülen "erken dönem avantajı" ile açıklanabilir [24].

Bilindiği üzere Türk mutfak kültürü, yalnızca belirli sınırlar içerisinde değerlendirilemeyecek kadar çok katmanlıdır. Orta Asya'dan başlayarak Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini kapsayan süreçte; Kırım, Özbekistan, Azerbaycan ve Kırgızistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılan ortak kültürel kodlar ve miraslar barındırmaktadır. Bu nedenle, gelecekte gerçekleştirilecek gastronomi temelli çalışmaların karşılaştırmalı mutfak incelemeleri biçiminde ele alınmasının hem dünya mutfakları hem de Türk mutfağı literatürüne önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, Türk mutfağı ve mutfak kültürüne yönelik gelecekte yapılacak çalışmalar, betimleyici ve yerel tanıtım düzeyinin ötesine geçmelidir. Araştırmaların odağına bellek, ritüel, kültürel sürdürülebilirlik, kimlik oluşturma ve göç hareketleri sonrasındaki mutfak uygulamaları gibi sosyolojik ve toplumsal işlev boyutlarının dâhil edilmesi; bu geniş yemek kültürü dünyasının tarihsel yayılımını ve sürekliliğini çok daha bütüncül bir biçimde kavramamıza olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

1. Ertaş, Y. , & Gezmen-Karadağ, M. (2013). Sağlıklı beslenmede Türk mutfak kültürünün yeri. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 2*(1), 117–136.
2. Keleş, Y. , Akbaş, Y. Z. , & Canbolat, E. (2016). Gastronomi turizmi kapsamında Samsun mutfağına özgü turistik bir ürün: Bafra pidesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 4*(4), 75–87. https://doi. org/10. 21325/jotags. 2016. 49
3. Şallı, G. (2025). Turkish cuisine: An ancient legacy from past to future. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13*(3), 2024–2060. https://doi. org/10. 18506/anemon. 1776031
4. Sarıkaya, E. (2019). Türk mutfak kültürünün şiire yansıması bağlamında Ravzî'nin Pilav Kasidesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 16*, 319–327. https://doi. org/10. 29000/rumelide. 618932
5. Varol, F. , & Nesimioğlu, İ. (2024). Somut olmayan kültürel miras (SOKÜM) kapsamında Türk kültürünün Türk mutfağına etkisi. *Kültürel Miras Araştırmaları, 5*(1), 32–39. https://doi. org/10. 59127/kulmira. 1526714
6. Yalçın, M. (2023). Türk yemek kültür mirasının coğrafyası, kaynağı ve evreleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 8*(2), 128–142. https://doi. org/10. 56252/turktarars. 1317517
7. Bilge, B. , Demirbaş, N. , & Artukoğlu, M. (2019). Türkiye'de coğrafi işaretli gıda ürünlerinin gurme turizmi açısından önemi. *Tarım Ekonomisi Dergisi, 25*(1), 127–132. https://doi. org/10. 24181/tarekoder. 529715
8. Egresi, I. , & Buluç, M. (2016). Local gastronomy: A tasty tourist attraction in Turkey. In *Tourism and gastronomy* (pp. 229–246). https://doi. org/10. 1007/978-3-319-47537-0_14
9. Yılmaz, E. , Canbolat, C. , & Çilingir Ük, Z. (2021). Üreticilerin bakış açısından coğrafi işaretli bir yiyecek: Beypazarı kurusunun değerlendirilmesi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(1), 145–166. https://doi. org/10. 17336/igusbd. 565312
10. Ademoğlu, A. (2024). Geçmişten günümüze tarhana: Türk mutfak kültürünün bir mirası. In *Küresel ekonomi ve işletmeler: Geleceğin trendleri*. Özgür Yayınları. https://doi. org/10. 58830/ozgur. pub565. c2526
11. Badem, A. , & Tuncer, A. (2021). Kırım Tatar mutfağının nitel olarak araştırılması: Cantık böreği örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 9*(5), 1–16. https://doi. org/10. 21325/jotags. 2021. 938
12. Özdemir, Ö. (2023). Tataristan mutfak kültürü. In A. Ademoğlu (Ed.), *Türk dünyası mutfak kültürü* (pp. 141–157). Nobel.
13. Solmaz, Y. , & Altıner, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 108–124.
14. Sormaz, Ü. , & Akturfan, M. (2024). Türk mutfağının gelişiminde coğrafi işaret alma özelliğinde olan geleneksel yemekler: Özbekistan örneği. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. https://doi. org/10. 22466/acusbd. 1529534
15. Irmak, Y. (2024). Türk kültüründe tören yemeklerine işlevsel bir yaklaşım. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*. https://doi. org/10. 12981/mahder. 1468557

16. Şimşek, A. , & Çelik Yeşil, S. (2022). Examining traditional winter preparations: The case of Bitlis cuisine. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(2), 277–288. https://doi. org/10. 47130/bitlissos. 1099555
17. Toraman, A. , & Yılmaz, A. (2025). Türkistan'dan Anadolu'ya Türk yemek kültüründe kurut. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. https://doi. org/10. 47702/sema. 2025. 60
18. Krasteva-Blagoeva, E. , & Bogueva, D. (2021). Balkan food cultures and traditions. In *Nutritional and health aspects of food in the Balkans* (pp. 21–33). Elsevier. https://doi. org/10. 1016/B978-0-12-820782-6. 00018-9
19. Aria, M. , & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics, 11*(4), 959–975. https://doi. org/10. 1016/j. joi. 2017. 08. 007
20. Okumus, B. , Kock, G. , Scantlebury, M. M. G. , & Okumus, F. (2013). Using local cuisines when promoting small Caribbean island destinations. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 30*(4), 410–429.
21. Ellis, A. , Park, E. , Kim, S. , & Yeoman, I. (2018). What is food tourism? *Tourism Management, 68*, 250–263.
22. Donthu, N. , Kumar, S. , Mukherjee, D. , Pandey, N. , & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 133*, 285–296.
23. Björk, P. , & Kauppinen-Räisänen, H. (2019). Destination foodscape: A stage for travelers' food experience. *Tourism Management, 71*, 466–475.
24. Zupic, I. , & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods, 18*(3), 429–472.

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR ŞƏRAİTİNDƏ DAVAMLİ TURİZM: İQTİSADİ VƏ GEOSİYASİ ROL

Sustainable Tourism in the Context of Global Challenges: Economic and Geopolitical Role

TƏHMİNƏ NƏSİBOVA
Tahmina Nasibova
tahmina. nasibova@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0000-9756-984X
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən qlobal iqtisadi böhranlar, pandemiyanın fəlakətli nəticələri, iqlim dəyişikliyinin güclənən təzahürləri və geosiyasi gərginliklər dünya turizm sektorunun fəaliyyət mühitini kökündən dəyişdirmişdir. Bu çoxşaxəli çağırışlar fonunda davamlı turizm anlayışı artıq yalnız ekoloji bir konsepsiya kimi deyil, həm iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, həm də dövlətlərarası geosiyasi münasibətlərin yumşaldılması üçün strateji bir alət kimi tədqiqat mövzusuna çevrilmişdir. Metodlar: Tədqiqatda keyfiyyətli analitik metodologiyadan, müqayisəli ölkə araşdırmalarından (İspaniya, Tailand, Kostarika, Azərbaycan) və UNWTO, WEF, BMT-nin 2015-2024-cü illərə aid statistik məlumatlarının sistemli şəkildə nəzərdən keçirilməsindən istifadə edilmişdir. Geosiyasi aspektlər "yumşaq güc" (soft power) nəzəriyyəsi və "turizm diplomatiyası" çərçivəsindən qiymətləndiril-mişdir. Nəticələr: Araşdırma göstərir ki, davamlı turizm modelləri ənənəvi kütləvi turizmlə müqayisədə daha dayanıqlı, daha yüksək iqtisadi gəlir yaradan və yerli icmaları daha geniş şəkildə əhatə edən nəticələr verir. Eyni zamanda turizm, ikitərəfli diplomatik münasibətlərin gücləndirilməsində, regionlararası inteqrasiyanın sürətləndirilməsində və milli imic formalaşdırılmasında qiymətli bir vasitə rolunu oynayır. Nəticə: Davamlı turizm, qlobal çağırışlar şəraitində iqtisadi diversifikasiya və geosiyasi yumşalma üçün strateji bir platformadır. Azərbaycan bu sahədə mühüm potensial daşıyır; beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılmış milli strategiyaların həyata keçirilməsi ölkənin turizm iqtisadiyyatını yeni keyfiyyət səviyyəsinə çıxara bilər.

Açar sözlər: *Davamlı turizm, geosiyasət, iqtisadi diversifikasiya, turizm diplomatiyası, qlobal çağırışlar.*

ABSTRACT

Since the second decade of the 21st century, global economic crises, the catastrophic consequences of the pandemic, the intensifying manifestations of climate change, and geopolitical tensions have fundamentally transformed the operating environment of the world tourism sector. Against the backdrop of these multifaceted challenges, the concept of sustainable tourism has evolved beyond being merely an ecological notion, becoming instead a strategic instrument for accelerating economic development and easing interstate geopolitical relations. The study employs qualitative analytical methodology, comparative country case studies (Spain, Thailand, Costa Rica, Azerbaijan), and a systematic review of statistical data from UNWTO, WEF, and the UN covering the years 2015–2024. Geopolitical aspects are assessed within the frameworks of "soft power" theory and "tourism diplomacy. "The research demonstrates that sustainable tourism models, compared to traditional mass tourism, yield more resilient outcomes, generate higher economic returns, and engage local communities more comprehensively. At the same time, tourism plays a valuable role in strengthening bilateral diplomatic relations, accelerating interregional integration, and shaping national image. Sustainable tourism represents a strategic platform for economic diversification and geopolitical easing under global challenges. Azerbaijan holds significant potential in this field; the implementation of national strategies aligned with international standards can elevate the country's tourism economy to a new qualitative level.

Keywords: *Sustainable Tourism, Geopolitics, Economic Diversification, Tourism Diplomacy, Global Challenges.*

GİRİŞ

Turizm sektoru son yarım əsr ərzində dünya iqtisadiyyatının ən dinamik sahələrindən biri kimi inkişaf etmişdir. UNWTO-nun məlumatlarına görə, 2019-cu ildə — yəni pandemiyadan əvvəlki pik nöqtədə — beynəlxalq turist sayı 1,5 milyard nəfərə çatmış, sektorun dünya ixracatındakı payı isə 7%-ə yüksəlmişdir [1]. Bu göstərici turizmi neft-qaz, kimya və avtomobil sektorlarından sonra dünyanın ən iri ixrac sektorlarından birinə çevirmişdir.

Lakin COVID-19 pandemiyası bu iqtisadi nəhəngi sarsıtdı. 2020-ci ildə beynəlxalq turist axını 74% azalmış, sektorun qlobal iqtisadiyyata zərəri 4,5 trilyon ABŞ dollarını keçmişdir [1]. Bu fəlakətin izi hələ də tam silinməmişdir; çünki pandemiya ilə paralel gedən geosiyasi gərginliklər, iqlim böhranı və enerji qiymətlərinin yüksəlişi sektoru yeni risklərə məruz qoymuşdur. Ukrayna-Rusiya münaqişəsinin ardından Avropanın turizm coğrafiyasında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, enerji bahalaşması turizm xərclərini artırmışdır [2].

Bütün bu çağırışlar fonunda "davamlı turizm" (sustainable tourism) konsepsiyası yeni bir strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2030-cu il üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDGs) bir neçəsi — xüsusilə 8-ci (Layiqli iş və iqtisadi artım), 11-ci (Davamlı şəhərlər və icmalar), 12-ci (Məsuliyyətli istehlak) və 14-cü (Su altındakı həyat) hədəflər — birbaşa turizm sektoru ilə əlaqəlidir [3]. Bu bağlantı göstərir ki, davamlı turizm yalnız bir sektor strategiyası deyil, daha geniş bir inkişaf modelinin ayrılmaz hissəsidir.

Geosiyasi baxımdan isə turizmin rolu son illərdə yenidən dəyərləndirilməyə başlanmışdır. Nay (2004) tərəfindən sistemləşdirilmiş "yumşaq güc" (soft power) nəzəriyyəsi çərçivəsindən baxıldıqda, turizm xalqlar arasında birbaşa mədəni əlaqə yaradan, stereotipləri dağıdan və ikitərəfli diplomatik münasibətlər üçün humanitar zəmin formalaşdıran bir mexanizmdir [4]. Bu xüsusilə geosiyasi gərginlik yaşayan bölgələrdə həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan bu kontekstdə xüsusi bir tədqiqat predmeti kimi öne çıxır. Ölkə həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub nəqliyyat-iqtisadi dəhlizlərinin kəsişdiyi strateji bir coğrafiyada yerləşir. 2022-2024-cü illər ərzində həyata keçirilən turizm islahatları, COP29-a ev sahibliyi (2024) və Şahdağ, İlham dağı kimi infrastruktur layihələri ölkənin turizm potensialını yeni bir səviyyəyə daşımışdır [5]. Bununla belə, bu potensialin tam reallaşması üçün sistemli bir strategiyaya ehtiyac duyulur.

Bu məqalənin məqsədi qlobal çağırışlar kontekstində davamlı turizmin iqtisadi və geosiyasi rolunu kompleks şəkildə araşdırmaq, müqayisəli ölkə təcrübələrini nəzərdən keçirmək və Azərbaycanın bu sahədəki imkanlarını qiymətləndirməkdir. Tədqiqat aşağıdakı əsas sualları əhatə edir: (1) Davamlı turizm modelləri iqtisadi sabitliyə necə töhfə verir? (2) Turizm geosiyasi gərginliklərin yumşaldılmasında hansı rolu oynayır? (3) Azərbaycan bu sahədə hansı strateji üstünlüklərə malikdir?

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat keyfiyyətli (qualitative) araşdırma paradiqması üzərində qurulmuşdur. Davamlı turizmin iqtisadi və geosiyasi ölçülərinin mürəkkəbliyini əhatə etmək üçün seçilən bu yanaşma sənəd analizi, müqayisəli ölkə araşdırmaları və tematik sintez metodlarına söykənir. Araşdırmanın kəmiyyət bazasını formalaşdırmaq üçün UNWTO-nun 2015-2024-cü illər üzrə hesabatları, Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) inkişaf indeksləri, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri sənədləri, həmçinin Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin və Dünya Bankının 2010-2024-cü illəri əhatə edən statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir. Keyfiyyət göstəriciləri üçün isə "Journal of Sustainable Tourism" və "Tourism Management" kimi nüfuzlu nəşrlərdəki elmi məqalələr və hökumət strategiyaları təhlil edilmişdir.

Müqayisəli analiz predmeti kimi dörd müxtəlif model seçilmişdir: Avropa təcrübəsini təmsil edən İspaniya, iqtisadi transformasiya nümunəsi kimi Tailand, ekoturizm üzrə qlobal lider

Kostarika və neftdən asılılığın azaldılması kontekstində Azərbaycan. Tədqiqatın nəzəri çərçivəsini geosiyasi aspektdən C. Nayın "yumşaq güc" və Salazarın "turizm diplomatiyası" konsepsiyaları, iqtisadi aspektdən isə R. Şarpleyin davamlı turizm iqtisadiyyatı modeli təşkil edir. Toplanmış məlumatlar tematik analiz metodu vasitəsilə sintez olunaraq deduktiv şəkildə qruplaşdırılmışdır.

Davamlı turizmin iqtisadi nəticələri: müqayisəli analiz

Tədqiqatın ilk əsas nəticəsi davamlı turizm modellərinin iqtisadi üstünlüyüdür. UNWTO məlumatlarına əsasən, eko-turizm və mədəni turizm sahəsindəki ziyarətçi xərclərinin orta göstəricisi kütləvi turizmlə müqayisədə 2,3-2,7 dəfə yüksəkdir [1]. Bu fərq yalnız həcm göstəricisi ilə izah edilmir; davamlı turizm modelləri eyni zamanda yerli sahibkarlığa, qida sistemlərinə, əl işləri sənayesinə və kənd turizminə daha çox pul axını yaradır.

Müqayisəli ölkə məlumatları aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir:

Göstərici	İspaniya	Tailand	Kostarika	Azərbaycan
ÜDM-dəki turizm payı (%, 2023)	14,6	11,4	8,3	4,7
Beynəlxalq turist sayı (mln. , 2023)	85,1	28,1	3,3	3,1
Turizm gəlirləri (mlrd. $, 2023)	73,1	22,4	4,1	3,2
Turizm sektoru işçiləri (mln. nəfər)	2,8	4,3	0,3	0,2
Davamlı turizm siyasəti statusu	Qabaqcıl	İnkişaf mərhələsi	Qabaqcıl	İnkişafda
WEF TT Rəqabət İndeksi (2024, 100-dən)	87,4	72,1	65,8	58,3

Cədvəl 1. *Seçilmiş ölkələrdə turizm iqtisadi göstəriciləri (2023-cü il, UNWTO və WEF məlumatları əsasında)*

Cədvəldən göründüyü kimi, İspaniya kimi yüksək inkişaf etmiş turizm iqtisadiyyatlarında sektorun ÜDM-ə töhfəsi 14%-i keçir. Kostarika isə kiçik iqtisadiyyatına baxmayaraq davamlı turizm siyasəti sayəsində yüksək keyfiyyətli turizm gəliri əldə edir. Azərbaycanın 4,7%-lik göstəricisi isə sektorun hələ inkişaf potensialının tam reallaşmadığını göstərir.

İspaniyanın Bask ölkəsi modeli: davamlılıq-artım sintezi

İspaniyanın Bask ölkəsi regionu davamlı turizm siyasəti baxımından dünyada ən çox araşdırılan nümunələrdən biridir. 2010-2023-cü illər arasında həyata keçirilən "Basquetour Davamlı Turizm Strategiyası" çərçivəsində region turizmdən əldə etdiyi gəliri ÜDM-inin 18%-dən 27%-ə yüksəltmiş, eyni zamanda karbon emissiyasını 15% azaltmağa nail olmuşdur [11]. Bu nəticə iqtisadi artım ilə ekoloji davamlılığın bir-birini inkar etmədiyini, əksinə, bir-birini gücləndirilə bildiyini sübut edir.

Bask modelinin uğurunun arxasında bir neçə əsas faktor dayanır. Birincisi, yerli icmaların turizm planlamasına aktiv şəkildə cəlb edilməsi xidmət keyfiyyətini artırmış və "yerli autentiklik" brendinini qorumuşdur. İkincisi, gastroturizmin — xüsusilə "pintxos" mədəniyyəti ətrafında formalaşan qida turizminin — inkişafı məhsulların müxtəlifliyini artırmışdır. Üçüncüsü, turizm

infrastrukturunu enerjiyə qənaət edən texnologiyalarla inteqrasiyası iqtisadi rentabelliyi yüksəltmişdir.

Kostarikanın ekoturizm modeli

Kostarika, 5 milyon nüfusa malik kiçik bir Latın Amerikası ölkəsi olmasına baxmayaraq, qlobal ekoturizmin simvoluna çevrilmişdir. Ölkə dünya quru ərazisinin cəmi 0,03%-ni təşkil etdiyi halda, Yer kürəsinin bioloji müxtəlifliyinin təxminən 5%-inə ev sahibliyi edir [12]. Bu nadir ekoloji kapital dövlət tərəfindən sistemli şəkildə turizm aktivinə çevrilmişdir.

Kostarikanın turizm modelinin ən diqqətçəkici xüsusiyyəti onun ekoloji xidmətlər ödəmə sistemi (PES — Payment for Ecosystem Services) ilə turizm gəlirlərinin birləşdirilməsidir. Milli parklara daxilolma haqlarından əldə edilən gəlirin 50%-i birbaşa meşə qorunması fonduna yönəldilir. Bu mexanizm həm ekoloji davamlılığı, həm də uzunmüddətli turizm cəlbediciliyini eyni vaxtda qoruyur. Nəticədə ölkə 2023-cü ildə 3,3 milyon turist qəbul etmiş, turizm gəlirləri 4,1 mlrd. dollara çatmışdır [1].

Tədqiqatın ikinci əsas istiqaməti turizmin geosiyasi funksiyas ıdır. Turizm diplomatiyası nəzəriyyəsinə görə, xalqlar arasında birbaşa ünsiyyəti artıran turizm həm diplomatik gərginliklərin yumşaldılması, həm də ölkənin beynəlxalq imicininin gücləndirilməsi baxımından yumşaq güc alətinə çevrilə bilər [4,9]. Aşağıdakı cədvəl bu funksiyanın əsas mexanizmlərini ümumiləşdirir:

Geosiyasi funksiya	Mexanizm	Nümunə ölkə/hadisə
Diplomatik körpü yaratma	Humanitar əlaqələrin gücləndirilməsi	Azərbaycan-Gürcüstan turizm koridoru
Yumşaq güc proyeksiyası	Mədəniyyət və miras nümayişi	Fransa mədəni turizmi
İnteqrasiya katalizatoru	Regional iqtisadi birlik	ASEAN turizm zonası
Münaqişə sonrası bərpa	Turizm vasitəsilə normallaşma	Xorvatiya (1990-lar sonrası)
Beynəlxalq imicin formalaşması	Böyük tədbirlərin ev sahibliyi	Azərbaycan — COP29, Formula 1

Cədvəl 2. ***Turizmin geosiyasi funksiya mexanizmləri və nümunə hadisələr***

Cədvəldə göstərilən hallarda turizmin geosiyasi rolu birbaşa siyasi danışıqlardan fərqli olaraq, humanitar əlaqələr yoluyla həyata keçirilir. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, resmi diplomatik proseslərə daha az həssasdır və uzunmüddətli sosial kapital yaradır.

Azərbaycanın turizm potensialı

Azərbaycan coğrafi, mədəni və tarixi cəhətdən son dərəcə zəngin bir turizm potensialına malikdir. Ölkənin ərazisindəki iqlim zonalarının müxtəlifliyindən (tropik subtropikdən Alp buzlaqlarına qədər 9 iqlim zonası), Qafqazın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şirvanşahlar sarayından, UNESCO miras siyahısındakı Qobustan qaya rəsmlərindən, İpək Yolunun tarixi mərkəzlərindən hər biri özlüyündə turizm aktividir [5].

2022-2024-cü illər arasında AZTA-nın həyata keçirdiyi islahatlar çərçivəsində turizm iqtisadiyyatında bir sıra müsbət dəyişikliklər baş vermişdir: turizmdən ÜDM-ə töhfə 3,1%-dən 4,7%-ə yüksəlmiş, orta qalış müddəti 2,3 gecədən 3,1 gecəyə uzanmış, turizm sahəsindəki birbaşa istihdam 12% artmışdır [5]. Aşağıdakı cədvəl Azərbaycanın müxtəlif turizm növlərindəki mövcud vəziyyəti və potensialı ümumiləşdirir:

Turizm növü	Mövcud vəziyyət	Potensial	Strateji addım
Ekoturizm	İlkin mərhələ	Yüksək	Milli parkların inkişafı
Mədəni turizm	Orta inkişaf	Çox yüksək	UNESCO marşrutları
MICE turizmi	İnkişaf mərhələsi	Yüksək	Konqres infrastrukturu
Tibb turizmi	Zəif	Orta	Sanatoriya şəbəkəsi
Qış turizmi	Orta inkişaf	Yüksək	Şahdağ genişlənməsi
Qastroturizm	İlkin mərhələ	Yüksək	Milli mətbəx brendinqi

Cədvəl 3. ***Azərbaycanda turizm növlərinin mövcud vəziyyəti, potensialı və strateji inkişaf addımları***

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda ekoturizm, mədəni turizm, MICE turizmi və qış turizmi sahələrində yüksək potensial mövcuddur. Lakin bu potensialın reallaşması üçün kompleks siyasət tədbirləri, investisiya proqramları və beynəlxalq brend kommunikasiyası tələb olunur.

MÜZAKİRƏ

Davamlı turizm paradoksu: həm ən zərif, həm ən güclü

Tədqiqatın nəticələri ədəbiyyatda mövcud olan bir paradoksu açıq şəkildə ortaya qoyur: turizm böhranlardan ən çox zərər görən sektorlar arasında olduğu halda, bərpanın ön sıralarında da yenə turizm dayanır. 2008 qlobal maliyyə böhranından sonra İspaniyanın iqtisadi dirçəlişini turizm ihracatı əsasında qurması buna ən aydın nümunədir. Benidorm kimi kütləvi turizm mərkəzləri böhran dövründə iqtisadiyyatı ayaqda tutmuş, sonra isə davamlı turizm modelinə keçidin qıvılcımı olmuşdur [11].

Sharpley (2020) bu paradoksu "turizmin ikili xarakteri" adlandırır: sektor həm qlobal iqtisadi sistemin həssaslığını özündə əks etdirir, həm də bu sistemin bərpa dinamikasının lokomotivi funksiyasını yerinə yetirir [10]. Bizim araşdırmamız bu mövqeyi Azərbaycan kontekstinə şamil edərək genişləndirir: ölkənin qeyri-neft iqtisadiyyatı diversifikasiyasında turizmin artan payı bu paradoksun konstruktiv tərəfini reallaşdırmaq üçün ciddi bir fürsəti təmsil edir.

Geosiyasi yumşalmanın vasitəsi kimi turizm

Turizmin geosiyasi gərginliklərin azaldılmasındakı rolu ədəbiyyatda hələ kafi dərəcədə tədqiq edilməmişdir. Bu sahədəki ən əhəmiyyətli araşdırmalardan biri Pratt və Tolkach (2018)-in işidir: müəlliflər Cənub-Şərqi Asiya regionunda turizm axınları ilə ikitərəfli diplomatik münasibətlər arasında statistik cəhətdən mənalı müsbət korrelyasiya müəyyənləşdirmişlər [13]. Tailand-Myanma nümunəsi bunu nümayiş etdirir: ikiqat artım göstərən sərhəd turizmi hər iki ölkə vətəndaşları arasında mədəni yaxınlaşmanı sürətləndirmişdir.

Azərbaycan kontekstinə baxıldıqda isə ölkənin geosiyasi vəziyyəti turizm diplomatiyası üçün həm imkan, həm çağırış yaradır. Bir tərəfdən Azərbaycan Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin əsas qovşağında yerləşir; İpək Yolu turizminin canlandırılması regiona gələn turistləri çoxaldır, bu isə region haqqında müsbət imic formalaşdırır. Digər tərəfdən isə geosiyasi qeyri-sabitlik bölgəyə turizm axınını zəiflədə bilər. Bu ikili mövqeyin idarə edilməsi davamlı turizm strategiyasını hər zamankından daha vacib edir.

COP29-un turizm diplomatiyasına töhfəsi

Azərbaycanın 2024-cü ildə COP29-a ev sahibliyi etməsi ölkənin beynəlxalq turizm imicinə birbaşa müsbət təsir göstərmişdir. 190-dan çox ölkənin nümayəndələrini ağırlayan Azərbaycan, eyni zamanda ölkənin ekoloji davamlılıq öhdəliklərini dünyaya nümayiş etdirmişdir. Bu hadisə göstərir ki, böyük beynəlxalq tədbirlər yalnız birbaşa iqtisadi gəlir deyil, həm də uzunmüddətli turizm cəlbediciliyi baxımından strateji kapital yaradır [5].

Belə tədbirlərin turizm göstəricilərinə təsiri ölçmək üçün bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Dwyer et al. (2009) böyük beynəlxalq tədbirlərin ev sahibi ölkənin turizm gəlirlərini orta hesabla hadisədən sonrakı 3-5 il ərzində 15-25% artırdığını müəyyənləşdirmişdir [14]. Bu tendensiya Azərbaycan üçün COP29-un uzunmüddətli turizm dividendini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

"Turizm silahlanması" riski və davamlılıq

Müasir ədəbiyyatda turizmin geosiyasi alətin ötəsine keçərək bir "silaha" çevrilməsi riski də müzakirə olunur. Higgins-Desbiolles (2018) dövlətlərin turizmi geosiyasi nüfuz üçün instrumentallaşdırması hallalarını tənqid edir: bu cür yanaşma qısamüddətli geosiyasi qazanclar gətirsə də, uzunmüddətdə turizm sektoruna olan ictimai inamı sarsıdır [15]. "Overtourism" (həddindən artıq turizm) problemi isə bu riskdən birbaşa qaynaqlanır.

Lakin araşdırmamız göstərir ki, turizmin davamlı idarəedilməsi modeli bu riski əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Şəffaflıq, yerli icmaların qərar qəbuluna aktiv iştirakı, ekoloji yük daşıma həddinin (carrying capacity) ciddi nəzarəti və beynəlxalq davamlılıq sertifikatlara riayət — bu dörd prinsip turizm sektorunun siyasi manipulyasiyadan qorunmasının əsas vasitələridir. Kostarika bu baxımdan nümunəvi bir model təqdim edir: ölkə çox aktiv beynəlxalq geosiyasi mövqe tutmasına baxmayaraq, turizm siyasətini xarici geosiyasi məqsədlərden ayırmağa nail olmuşdur.

Azərbaycanın davamlı turizm strategiyasına dair tövsiyələr

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan üçün bir sıra strateji tövsiyəni ortaya qoyur. Birincisi, çoxşaxəli turizm portfelinin inkişafı prioritet olmalıdır: yalnız paytaxt mərkəzli turizmdən regionlar arası dağılmış turizm modelinə keçid həm iqtisadi effektin genişlənməsinə, həm də infrastruktur basqısının azalmasına kömək edər. İkincisi, rəqəmsallaşma turizmin bütün zəncirini — rezervasiyadan geri bildirimə qədər — əhatə etməlidir.

Üçüncüsü, Azərbaycanın İpək Yolu turizmi çərçivəsindəki regional əməkdaşlıq Gürcüstan və Ermənistan kimi qonşu ölkələri də əhatə etməklə genişləndirilə bilər; bu addım turizm diplomatiyasının ən konstruktiv formalarından biri olardı. Dördüncüsü, yerli icmaların turizm gəlirlərindən faydalanmasını artıran maliyyə mexanizmləri — vergi güzəştləri, mikrokreditlər, kooperativ modellər — davamlılığın sosial ölçüsünü gücləndirəcəkdir [10].

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat, qlobal çağırışlar şəraitində davamlı turizmin iqtisadi və geosiyasi rolunu müqayisəli ölkə araşdırmaları əsasında kompleks şəkildə təhlil edərək bir sıra mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, davamlı turizm modeli ənənəvi kütləvi turizmlə müqayisədə iqtisadi davamlılıq, yerli gəlir paylaşımı və uzunmüddətli brend dəyəri baxımından daha üstün nəticələr verir və xüsusilə xarici şoklar (iqlim, pandemiya, geosiyasi gərginlik) zamanı yüksək dözümlülük nümayiş etdirir. Eyni zamanda turizm, bir "yumşaq güc" mexanizmi kimi geosiyasi gərginliklərin yumşaldılmasına və milli imiclərin beynəlxalq miqyasda müsbət formalaşmasına strateji töhfə vermək iqtidarındadır.

Azərbaycanın yüksək turizm potensialı hələ tam reallaşmamışdır; bu sahədə ÜDM-ə töhfənin artırılması üçün regionların bərabər inkişafı və davamlılıq standartlarının tətbiqi zəruridir. Xüsusilə COP29 və Formula 1 kimi böyük beynəlxalq tədbirlər ölkənin turizm imicinə uzunmüddətli müsbət təsir göstərir ki, bu da hadisə əsaslı turizm strategiyasının inkişaf etdirilməsini şərtləndirir.

Baxmayaraq ki, turizmin "silahlanması" riski mövcuddur, şəffaflıq, icma iştirakı və yük daşıma normaları kimi davamlı idarəetmə prinsipləri bu riskləri minimuma endirməyə imkan verir. Gələcək tədqiqatlar üçün isə sosial kapital göstəricilərinin ölçülməsi, Cənubi Qafqazda turizm diplomatiyası və sektordakı qeyri-formal iqtisadiyyatın rəsmiləşdirilməsi istiqamətləri prioritet kimi tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. UNWTO. (2024). World Tourism Barometer. Vol. 22, Issue 1. Madrid: World Tourism Organization.
2. European Travel Commission. (2023). European Tourism 2022-2023: Trends & Prospects. Brussels: ETC.
3. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1). New York: UN.
4. Nye, J. S. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs.
5. Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi (AZTA). (2024). 2023-cü il üzrə Azərbaycan Turizm Statistikası. Bakı: AZTA.
6. UNWTO. (2023). Tourism Highlights 2023 Edition. Madrid: World Tourism Organization.
7. World Economic Forum. (2024). Travel and Tourism Development Index 2024. Geneva: WEF.
8. World Bank. (2024). Azerbaijan Economic Update: Navigating Transition. Washington D. C. : World Bank Group.
9. Salazar, N. B. (2010). Tourism and cosmopolitanism: A view from below. International Journal of Tourism Anthropology, 1(1), 55–69.
10. Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: 20 years on. Journal of Sustainable Tourism, 28(11), 1932–1946.
11. Basquetour. (2023). Basque Country Sustainable Tourism Annual Report 2022-2023. Bilbao: Basque Tourism Board.
12. INBio – Instituto Nacional de Biodiversidad. (2022). Biodiversity in Costa Rica: Facts and Figures. San José: INBio.
13. Pratt, S. & Tolkach, D. (2018). The politics of tourism statistics. International Journal of Tourism Research, 20(3), 299–307.
14. Dwyer, L. , Forsyth, P. , & Spurr, R. (2009). Tourism's contribution to a state economy: A multi-regional general equilibrium analysis. Tourism Economics, 15(4), 785–803.
15. Higgins-Desbiolles, F. (2018). The potential for justice through tourism. Via Tourism Review, 13. https://doi. org/10. 4000/viatourism. 1476
16. Mbaiwa, J. E. (2011). The effects of tourism development on the sustainable utilisation of natural resources in the Okavango Delta, Botswana. Current Issues in Tourism, 14(3), 251–273.
17. Bramwell, B. & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. Journal of Sustainable Tourism, 19(4–5), 411–421.
18. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM). (2024). COP29 sonrası Azərbaycanın beynəlxalq imic kapitalı: turizm perspektivi. Analitik hesabat. Bakı: SAM.

DAYANIQLI TURİZMİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ İQTİSADİ MODELLƏRİ

Economic Models of the Formation and Development of Sustainable Tourism

QƏHRƏMAN BAYRAMOV[1]
Qahraman Bayramov[1]
Gahraman_Bayramov@unec. edu. az
https://orcid. org0000-0003-1328-6549

NƏRGİZ ƏLİYEVA[1]
Nargiz Aliyeva[1]
avesis. unec. edu. az/n. aliyeva/topics

[1]*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
[1]*Azerbaijan State University of Economics*

XÜLASƏ

Məqalədə dayanıqlı turizmin formalaşması və inkişafı iqtisadi modellər prizmasından araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi turizmin yalnız gəlir və məşğulluq yaradan sahə kimi deyil, həm də resurslardan səmərəli istifadəni, yerli icmaların rifahını, mədəni irsin qorunmasını və uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini birləşdirən kompleks iqtisadi sistem kimi izah edilməsidir. Bu məqsədlə yaşıl artım, dairəvi iqtisadiyyat, klaster yanaşması, inklüziv dəyər zənciri, platforma iqtisadiyyatı və regenerativ turizm modelləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Məqalədə göstərilir ki, dayanıqlı turizm modelinin effektivliyi investisiya həcmi ilə yanaşı, idarəetmə keyfiyyətindən, statistik ölçmə sistemindən, yerli bizneslərin dəyər zəncirinə qoşulmasından və ekoloji xərclərin qiymət mexanizmlərinə daxil edilməsindən asılıdır. Rəsmi beynəlxalq mənbələrin məlumatları əsasında turizmin qlobal bərpası, iqtisadi töhfəsi və resurs təzyiqi vizual şəkildə təqdim edilir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, dayanıqlı turizm üçün ən uyğun yanaşma vahid modelin mexaniki tətbiqi deyil, destinasiya xüsusiyyətlərinə uyğun hibrid iqtisadi modelin qurulmasıdır. Belə model dövlət siyasəti, özəl sektor təşəbbüsləri, icma maraqları və ölçülə bilən göstəricilər arasında tarazlıq yaratmalıdır. Araşdırma həm nəzəri, həm də praktik baxımdan turizm strategiyalarının hazırlanmasına töhfə verir, çünki iqtisadi səmərə ilə ekoloji məsuliyyətin eyni planlaşdırma çərçivəsində qiymətləndirilməsini əsaslandırır. Məqalənin nəticələri destinasiya menecerləri, sahibkarlar və siyasət qurucuları üçün tətbiqi əhəmiyyət daşıyır və qərar qəbulunu daha şəffaf, əsaslı, çevik, ölçüləbilən və nəticəyönlü edir, maliyyə dayanıqlığını strateji sistemli gücləndirir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı turizm; yaşıl iqtisadiyyat; dairəvi model; klaster yanaşması; destinasiya idarəetməsi.*

ABSTRACT

The article examines the formation and development of sustainable tourism through the prism of economic models. The main purpose of the study is to explain tourism not only as a sector that generates income and employment, but also as a complex economic system that combines efficient use of resources, the welfare of local communities, the preservation of cultural heritage and long-term competitiveness. For this purpose, the models of green growth, the circular economy, the cluster approach, the inclusive value chain, the platform economy and regenerative tourism are comparatively analyzed. The article shows that the effectiveness of a sustainable tourism model depends not only on the volume of investment, but also on the quality of governance, the statistical measurement system, the integration of local businesses into the value chain and the inclusion of environmental costs in pricing mechanisms. Based on data from official international sources, the global recovery of tourism, its economic contribution and resource pressure are presented visually. As a result, it is emphasized that the most appropriate approach for sustainable tourism is not the mechanical application of a single model, but the construction of a hybrid economic model adapted to the characteristics of the destination. Such a model should create a balance among public policy, private sector initiatives, community interests and measurable indicators. The study contributes to the development of tourism strategies from both theoretical and practical perspectives, as it substantiates the assessment of economic efficiency and environmental responsibility within the same planning framework. The findings of the article have practical significance for destination managers, entrepreneurs and policymakers, making decision-making more transparent, evidence-based, flexible, measurable and results-oriented, while strategically and systematically strengthening financial sustainability.

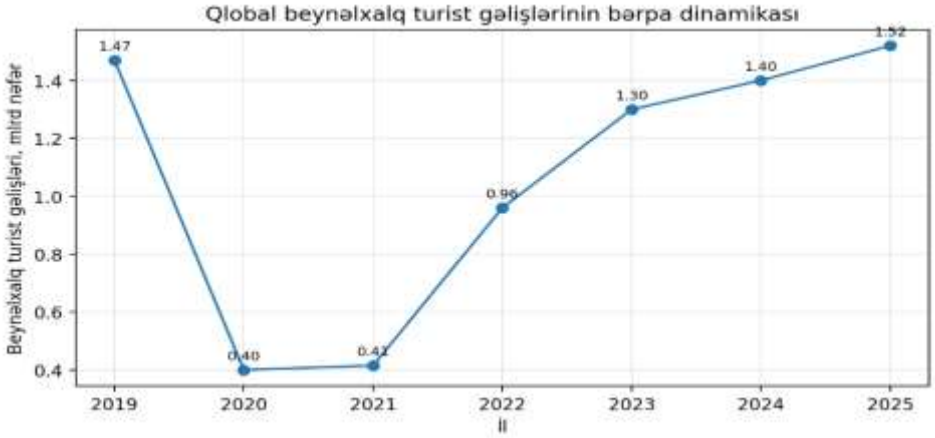
Keywords: *sustainable tourism; green economy; circular model; cluster approach; destination management.*

GİRİŞ

Turizm XXI əsrdə xidmət ixracı, regional məşğulluq, mədəni irsin kommersiyalaşdırılması və ərazi inkişafı baxımından ən dinamik iqtisadi sahələrdən biridir. Pandemiyadan sonra beynəlxalq turist axınlarının sürətlə bərpa olunması göstərdi ki, sektor qlobal şoklara həssas olsa da, düzgün idarə edildikdə yenidən iqtisadi artım yarada bilir. UN Tourism məlumatlarına görə, 2024-cü ildə beynəlxalq turist gəlişləri 1,4 milyard nəfərə çatmış və 2019 səviyyəsinin təxminən 99 faizinə yaxınlaşmışdır (UN Tourism, 2025b, para. 1). Bu göstərici sektorun bərpa potensialını nümayiş etdirir, lakin destinasiya yükü, resurs istehlakı, karbon izi və yerli icmaların sosial balansı kimi məsələləri daha kəskin gündəmə gətirir.

Dayanıqlı turizm anlayışı yalnız ekoloji çağırışlara cavab vermək üçün formalaşmamışdır. O, iqtisadi səmərəlilik, sosial ədalət və mədəni davamlılıq arasında idarə olunan tarazlıq yaratmağa yönəlmiş inkişaf çərçivəsidir. UN Tourism-in yanaşmasına əsasən, dayanıqlı turizm indiki və gələcək iqtisadi, sosial və ekoloji təsirləri nəzərə almalı, ziyarətçilərin, sənayenin, ətraf mühitin və qəbul edən icmaların ehtiyaclarını uzlaşdırmalıdır (UN Tourism, 2025a, para. 1). Bu baxımdan mövzu xidmət iqtisadiyyatı, iqlim dəyişmələri və rəqəmsal transformasiya ilə birgə qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatın vacibliyi ondan ibarətdir ki, turizm çox vaxt qısa müddətli gəlir və turist sayı ilə ölçülür. Halbuki dayanıqlı inkişaf üçün əsas sual turist sayının nə qədər artması deyil, yaradılan dəyərin ərazidə necə bölüşdürülməsi, ekoloji xərclərin necə kompensasiya olunması və yerli iqtisadiyyatın bu prosesdən nə qədər faydalanmasıdır. Məqalədə müqayisəli təhlil və rəsmi mənbələrin interpretasiyası əsasında dayanıqlı turizmin iqtisadi modelləri sistemləşdirilir.

Qrafik 1. Qlobal beynəlxalq turist gəlişlərinin bərpa dinamikası, 2019-2025

Mənbə: *UN Tourism və World Bank məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (UN Tourism, 2025b; World Bank, 2025).*

1. Dayanıqlı turizmin nəzəri-iqtisadi mahiyyəti

Dayanıqlı turizm turizm məhsulunun istehsalı və istehlakı prosesində yaranan iqtisadi faydanı uzunmüddətli sosial və ekoloji məhdudiyyətlərlə əlaqələndirir. Klassik yanaşmada turist sayı, gecələmə, otel doluluğu və xərcləmə həcmi əsas götürülürdüsə, müasir yanaşmada əlavə dəyərin lokal qalma dərəcəsi, mövsümilik riski, su və enerji tutumu, tullantı yükü, iş yerlərinin keyfiyyəti və mədəni irsin qorunması da vacibdir.

İqtisadi model dedikdə turizm resurslarının gəlirə çevrilməsi, gəlirin bölgüsü, xərclərin kompensasiyası və gələcək inkişaf üçün investisiya mənbələrinin yaradılması mexanizmi başa düşülür. Dayanıqlı modelin fərqi ondadır ki, o, yalnız bazar tələbinə deyil, daşıma qabiliyyətinə, ictimai rifaha və təbii kapitalın qorunmasına da əsaslanır.

Turizmin iqtisadi dayanıqlığı üç şərtdən asılıdır: gəlirlərin diversifikasiyası, yerli dəyər zəncirinin gücləndirilməsi və ekoloji xərclərin iqtisadi qərarlara daxil edilməsi. Əgər turizm yalnız bir bazardan və ya bir mövsümdən asılı qalırsa, xarici şoklar destinasiya gəlirlərini tez zəiflədir. Əgər yerli təchizatçılar prosesə qoşulmursa, turizm gəliri ərazidə kifayət qədər qalmır.

OECD-nin 2024-cü il turizm siyasəti icmalında vurğulanır ki, bərpa dövründən sonra sektorun əsas çağırışı daha davamlı, inklüziv və gələcəyə yönəlmiş siyasət mexanizmlərinin qurulmasıdır [4]. Bu yanaşma dayanıqlı turizmin yalnız biznes qərarı deyil, dövlət, bazar və icma arasında koordinasiya tələb edən iqtisadi idarəetmə sahəsi olduğunu göstərir.

1. Cədvəl 1. Dayanıqlı turizmin əsas iqtisadi modellərinin müqayisəsi

Model	İqtisadi məntiq	Üstünlük	Risk	Göstərici
Yaşıl artım	Enerji, su və tullantı xərclərinin azaldılması	Xərcləri azaldır, brendi gücləndirir	Yüksək ilkin investisiya	Enerji sərfi, karbon intensivliyi
Dairəvi iqtisadiyyat	Resursların yenidən istifadəsi və tullantının dəyərə çevrilməsi	Təchizatçılar arasında sinerji yaradır	Logistika və standart problemi	Təkrar emal, ərzaq itkisi
Klaster modeli	Biznes, təhsil, dövlət və icma aktorlarının əməkdaşlığı	Regional ixtisaslaşmanı artırır	Koordinasiya zəif ola bilər	Yerli məşğulluq, birgə layihələr
İnklüziv dəyər zənciri	Gəlirin kiçik sahibkarlara və icmalara ötürülməsi	Sosial legitimlik yaradır	Keyfiyyət standartı tələb edir	Yerli alış payı, icma gəliri
Regenerativ model	Təbii və mədəni kapitalın bərpası	Uzunmüddətli dayanıqlığı gücləndirir	Ölçülməsi mürəkkəbdir	Bərpa olunan ərazi, məmnunluq

Mənbə: UN Tourism (2025a), OECD (2024), UNEP (2018), Weaver (2006) və Sharpley (2009) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2. Əsas iqtisadi modellər və tətbiq imkanları

Yaşıl artım modeli turizm sektorunda məhsuldarlığın ekoloji səmərəlilik hesabına artırılmasını nəzərdə tutur. Otellərdə enerji qənaəti, günəş panelləri, ağıllı isitmə-soyutma sistemləri və suya qənaət avadanlığı ilk mərhələdə xərc kimi görünür, lakin orta müddətdə əməliyyat xərclərini azaldır. Bu model ekoloji məsuliyyəti maliyyə səmərəsi ilə birləşdirdiyi üçün bazar yönümlü tətbiq potensialına malikdir.

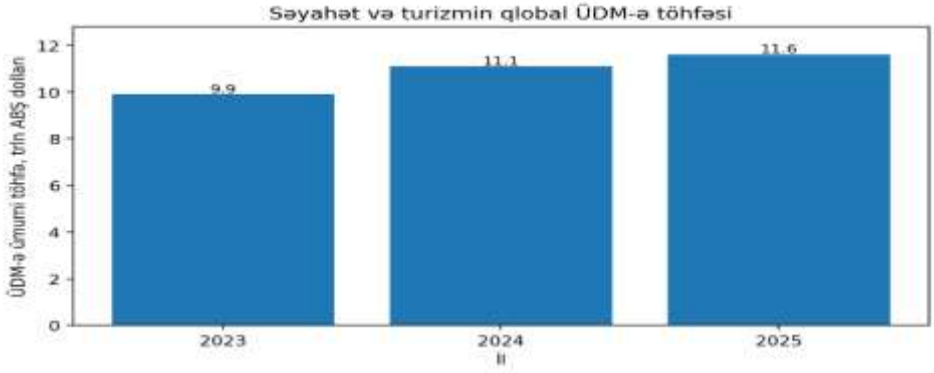
Dairəvi iqtisadiyyat modeli turizm məhsulunun bütün həyat dövrünü nəzərə alır. Restoranlarda ərzaq itkisinin azaldılması, otellərdə plastik istehlakının məhdudlaşdırılması və yerli fermerlərlə geri qaytarılan qablaşdırma sistemləri bu modelin praktiki elementləridir. UNEP-in qiymətləndirməsinə görə, adi inkişaf ssenarisi davam edərsə, 2050-yə qədər turizmin enerji istehlakı, su istifadəsi və tullantı həcmi kəskin arta bilər (United Nations Environment Programme, 2018, para. 4).

Klaster modeli turizm iqtisadiyyatını ayrı-ayrı obyektlərin cəmi kimi deyil, qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələr sistemi kimi izah edir. Otellər, restoranlar, nəqliyyat şirkətləri, muzeylər, təhsil müəssisələri və bələdiyyələr eyni inkişaf gündəliyi ətrafında birləşdikdə xərclər azalır, məhsul çeşidi artır və innovasiya sürətlənir. Klaster yanaşmasının əsas üstünlüyü turizm gəlirlərinin ətraf sahələrə yayılmasıdır.

İnklüziv dəyər zənciri və platforma modeli sosial-iqtisadi iştirak məsələsini önə çıxarır. Yerli sakinlər yalnız aşağı maaşlı işçi kimi deyil, məhsul və xidmət yaradan tərəfdaş kimi iştirak etdikdə turizm gəlirinin ərazidə qalma faizi yüksəlir. Rəqəmsal platformalar isə tələbi real vaxtda izləməyə, qiymətləri çevik idarə etməyə və ziyarətçi axınını məkan üzrə bölməyə imkan verir. Bununla belə,

qısa müddətli kirayə bazarı kimi sahələr tənzimlənmədikdə sosial risk yarada bilər.

Regenerativ turizm modeli dayanıqlılığın daha iddialı mərhələsidir. Bu model zərəri azaltmaqla kifayətlənmir, destinasiya ekosisteminin və icma kapitalının bərpasını hədəfləyir. Turist vergisinin bir hissəsinin tarixi abidələrin bərpasına, dağ cığırlarının qorunmasına və yerli təlim proqramlarına yönəldilməsi regenerativ yanaşmanın praktik nümunəsi sayıla bilər.

Qrafik 2. Səyahət və turizmin qlobal ÜDM-ə töhfəsi, 2023-2025

Mənbə: *WTTC Economic Impact Research və Reuters məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (Reuters, 2024; World Travel & Tourism Council, 2025).*

3. Ölçmə sistemi: göstəricilər, hesablılıq və qərarvermə

Dayanıqlı turizmin iqtisadi modelləri yalnız konseptual səviyyədə deyil, ölçmə sistemi ilə də əsaslandırılmalıdır. Ölçmə olmadıqda strategiya sənədləri ilə real nəticələr arasında boşluq yaranır. Buna görə turist gəlişləri və gəlir göstəriciləri ekoloji yük və sosial təsir indikatorları ilə tamamlanmalıdır.

BMT Statistika Komissiyası tərəfindən 2024-cü ildə dəstəklənmiş Measuring the Sustainability of Tourism çərçivəsi turizmin iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərinin rəsmi statistik sistemlərlə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur (UN Tourism, 2024, para. 2). Bu yanaşma dayanıqlı turizmi subyektiv qiymətləndirmədən çıxararaq müqayisə edilə bilən göstəricilər sisteminə daxil edir.

Turizm Direct GDP sektorun iqtisadi töhfəsini ölçmək üçün əhəmiyyətlidir, lakin təkbaşına dayanıqlılığı izah etmir. Eyni ÜDM töhfəsinə malik iki destinasiya fərqli ekoloji iz, əmək şəraiti və gəlir bölgüsü yarada bilər. Bu səbəbdən turist başına su istehlakı, gecələmə başına enerji sərfi, yerli təchizat payı və yerli sakinlərin məmnunluğu birlikdə izlənməlidir.

Ölçmə sisteminin iqtisadi funksiyası qərarverməni optimallaşdırmaqdır. Yüksək gəlir yaradan, lakin su çatışmazlığını dərinləşdirən məhsula limitsiz təşviq verilməsi düzgün deyil. Əksinə, az resurs tutumu ilə yüksək əlavə dəyər yaradan mədəni, sağlamlıq, təhsil və kənd turizmi məhsulları prioritetləşdirilə bilər.

Cədvəl 2. Dayanıqlı turizm modellərinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi

Ölçü	Göstərici nümunələri	Funksiya	Şərh
İqtisadi nəticə	Tourism Direct GDP, orta xərcləmə, yerli təchizat payı	Ərazi iqtisadiyyatına real töhfəni göstərir	ÜDM yerli gəlir bölgüsü ilə şərh olunmalıdır
Ekoloji yük	Su istehlakı, enerji sərfi, tullantı həcmi, karbon izi	Resurs səmərəliliyini ölçür	Obyektlər üzrə məlumat toplamaq çətin ola bilər
Sosial təsir	Yerli məşğulluq, icma məmnunluğu,	Turizmin legitimli-yini göstərir	Sorğu metod-ologiyası standart

	mədəni irsin qorunması		olmalıdır
Məkan idarəetməsi	Daşıma qabiliyyəti, sıxlıq indeksi, mövsümilik	Overtourism riskini müəyyən edir	Real vaxt məlumatları tələb edir
İnnovasiya	Rəqəmsal satış payı, yeni məhsullar, kadr hazırlığı	Rəqabətliliyi qiymətləndirir	Nəticə gecikmə ilə görünə bilər

Mənbə: UN Tourism (2024), OECD (2024) və WTTC (2025) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 3. Business-as-usual ssenarisində turizmin resurs təzyiqi, 2050-yə qədər artım proqnozu

Mənbə: *UNEP-in turizm və resurs effektivliyi üzrə qiymətləndirməsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (United Nations Environment Programme, 2018, para. 4).*

4. Model seçiminə təsir edən iqtisadi amillər

Destinasiya üçün uyğun iqtisadi modelin seçilməsi onun təbii resurslarından, bazar mövqeyindən, infrastruktur səviyyəsindən, institusional gücündən və yerli icmanın iştirak imkanlarından asılıdır. Dağlıq ərazilərdə daşıma qabiliyyəti və ekosistem həssaslığı önə çıxdığı halda, şəhər destinasiyasında nəqliyyat, qısa müddətli kirayə və mədəni məkanların yüklənməsi daha mühüm ola bilər.

Maliyyə mexanizmləri model seçiminin mərkəzində dayanır. Yaşıl kreditlər, güzəştli lizinq, enerji səmərəliliyi subsidiyaları, turist vergisi, ekoloji rüsumlar və nəticəyə əsaslanan qrantlar dayanıqlı turizmin iqtisadi əsasını formalaşdıra bilər. Əgər stimul sistemi yalnız yataq sayı və turist axınına bağlıdırsa, bizneslər keyfiyyətdən çox həcm artımına üstünlük verəcək.

Qiymət mexanizmi dayanıqlılığın həssas alətlərindən biridir. Turizm məhsulunun qiymətində ekoloji və sosial xərclər nəzərə alınmadıqda, bazar həddindən artıq istehlakı təşviq edir. Buna görə diferensial tariflər, minimum ekoloji standartlar və sertifikatlaşdırma sistemləri bazar siqnallarını düzgün istiqamətə yönəltməlidir.

İnsan kapitalı və risklərin idarə edilməsi model seçiminə daxil edilməlidir. Turizm xidmətinin keyfiyyəti kadr hazırlığı, dil bilikləri, rəqəmsal bacarıqlar və qonaqpərvərlik standartları ilə bağlıdır. Pandemiya, geosiyasi gərginlik, enerji qiymətləri və iqlim hadisələri isə gəlirləri qısa müddətdə azalda bilər. Diversifikasiya və daxili turizm bazarının inkişafı bu riskləri yumşaldır.

Cədvəl 3. Dayanıqlı turizm üçün iqtisadi alətlər və uyğun modellər

Alət	İqtisadi təsir mexanizmi	Uyğun model	Tətbiq şərti
Turist vergisi	Yüksək axının yaratdığı yükü bərpa fonduna yönəldir	Regenerativ və yaşıl artım	Gəlir şəffaf xərclənməlidir
Yaşıl kredit	Enerji və su səmərəliliyi investisiyasını sürətləndirir	Yaşıl artım	Nəticəyə bağlı olmalıdır
Yerli təchizat təşviqi	Turizm xərcləməsini ərazidə saxlayır	İnklüziv dəyər zənciri	Keyfiyyət standartı qurulmalıdır
Klaster platforması	Biznes, təhsil, dövlət və icmanı əlaqələndirir	Klaster modeli	Liderlik və koordinasiya lazımdır
Rəqəmsal monitorinq	Ziyarətçi sıxlığını operativ idarə edir	Platforma modeli	Məlumat məxfiliyi qorunmalıdır
Sertifikatlaşdırma	Bazarda etibar siqnalı yaradır	Bütün modellər	Audit müstəqil olmalıdır

Mənbə: UN Tourism (2025a), OECD (2024), UNEP (2018), Weaver (2006) və Sharpley (2009) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

5. Müzakirə: hibrid modelin üstünlüyü

Praktik təhlil göstərir ki, dayanıqlı turizm üçün vahid universal iqtisadi model yoxdur. Hər destinasiya öz resurs bazasına, sosial strukturuna və bazar mövqeyinə uyğun kombinasiyadan istifadə etməlidir. Təbiət turizmi potensialı yüksək olan ərazi üçün yaşıl artım və regenerativ model, tarixi şəhərlər üçün isə axın idarəetməsi və mədəni irsin qorunması daha prioritet ola bilər.

Hibrid modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, iqtisadi səmərə ilə məhdudiyyətləri eyni vaxtda nəzərə alır. Turist sayı artdıqca gəlir yüksələ bilər, lakin infrastruktur və ekoloji yük də artır. Bu ziddiyyət idarə olunan qiymət, investisiya və göstərici sistemi ilə həll edilə bilər.

Dövlətin rolu bazarı əvəz etmək deyil, bazar üçün düzgün qaydalar yaratmaqdır. Dövlət statistik sistem, infrastruktur, standartlar və təşviq mexanizmləri ilə çərçivə qurur; özəl sektor məhsul və investisiya ilə dəyər yaradır; yerli icmalar isə destinasiya kimliyinin və sosial legitimliyin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Turistə yalnız gözəl mənzərə və rahat xidmət deyil, məsuliyyətli seçim təklif edilməlidir. Sertifikatlı otellər, yerli məhsul menyuları, aşağı karbonlu nəqliyyat və icma əsaslı təcrübələr düzgün təqdim edildikdə turistin ödəmə istəyi artır. Bu isə dayanıqlılığı əlavə xərcdən rəqabət üstünlüyünə çevirir.

NƏTİCƏ

Dayanıqlı turizmin formalaşması və inkişafı yalnız ekoloji şüar kimi deyil, iqtisadi model məsələsi kimi dəyərləndirilməlidir. Məqalədə aparılan təhlil göstərir ki, yaşıl artım, dairəvi iqtisadiyyat, klaster yanaşması, inklüziv dəyər zənciri, platforma modeli və regenerativ turizm müxtəlif şəraitlərdə fərqli üstünlüklər yaradır. Lakin bu modellərin heç biri təkbaşına bütün destinasiya problemlərini həll etmir.

Əsas nəticə ondan ibarətdir ki, ən səmərəli yanaşma hibrid modeldir. Bu model iqtisadi gəliri yerli dəyər zəncirinə bağlamalı, ekoloji xərcləri qiymət və investisiya qərarlarına daxil etməli, icma

maraqlarını idarəetmə mexanizminə çevirməli və nəticələri rəsmi göstəricilər vasitəsilə ölçməlidir. Praktik olaraq resurs səmərəliliyinə bağlı maliyyə stimulları, yerli təchizatın gücləndirilməsi, rəqəmsal axın monitorinqi, peşə təlimləri və şəffaf bərpa fondları prioritet hesab olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. OECD. (2024). *OECD tourism trends and policies 2024*. OECD Publishing. https://www. oecd. org/en/publications/oecd-tourism-trends-and-policies-2024_80885d8b-en. html
2. Reuters. (2024, September 3). *Travel industry to contribute record $11 trillion to global GDP in 2024*. https://www. reuters. com/business/travel-industry-contribute-record-11-trillion-global-gdp-2024-2024-09-03/
3. Sharpley, R. (2009). *Tourism development and the environment: Beyond sustainability?* Earthscan.
4. UN Tourism. (2024). *Statistical framework for measuring the sustainability of tourism*. https://www. untourism. int/tourism-statistics/statistical-framework-for-measuring-the-sustainability-of-tourism
5. UN Tourism. (2025a). *Sustainable development: Tourism that takes full account of current and future economic, social and environmental impacts*. https://www. untourism. int/sustainable-development
6. UN Tourism. (2025b). *International tourism recovers pre-pandemic levels in 2024*. https://www. untourism. int/news/international-tourism-recovers-pre-pandemic-levels-in-2024
7. United Nations Environment Programme. (2018). *Tourism and resource efficiency: Responsible industry*. https://www. unep. org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/responsible-industry/tourism
8. Weaver, D. (2006). *Sustainable tourism: Theory and practice*. Butterworth-Heinemann.
9. World Bank. (2025). *International tourism, number of arrivals*. World Bank Data. https://data. worldbank. org/indicator/ST. INT. ARVL
10. World Travel & Tourism Council. (2025). *Travel & tourism economic impact research*. https://wttc. org/research/economic-impact

TURİZMİN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL PLATFORMALARIN ROLU

The Role of Digital Platforms in The Development of Tourism

VÜSALƏ MİRZƏYEVA
Vusala Mirzayeva
vusala. mirzayeva@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0009-5288-3531
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Tədqiqatda turizmin inkişafında rəqəmsal platformaların rolu və onların müasir turizm fəaliyyətinə təsiri araşdırılır. Son illərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sektorunda ciddi struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə rəqəmsallaşma insanların səyahət davranışını və qərarvermə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Hazırda turistlər səyahət planlamasında ənənəvi vasitələrdən daha çox onlayn platformalara üstünlük verirlər. Rəqəmsal platformalar istifadəçilərə geniş məlumat bazasına çıxış imkanı yaradır, müxtəlif turizm istiqamətlərini müqayisə etməyə şərait yaradır və seçim prosesini daha çevik və rahat edir. Sosial media platformaları, onlayn bronlaşdırma sistemləri və istifadəçi rəyləri turistlərin seçimlərinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən hesab olunur. Bu vasitələr həm də turizm məhsullarının daha şəffaf şəkildə təqdim olunmasına imkan verir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, rəqəmsal platformalar yalnız turistlər üçün deyil, eyni zamanda turizm müəssisələri üçün də geniş imkanlar açır. Şirkətlər rəqəmsal kanallar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çıxış əldə edir, marketinq fəaliyyətini daha səmərəli qurur və rəqabət qabiliyyətini artırır. Bununla yanaşı, rəqəmsal platformalar turizm sektorunda innovativ yanaşmaların formalaşmasına da təkan verir. Fərdiləşdirilmiş xidmətlər, real vaxt məlumat mübadiləsi və smart turizm modelləri bu prosesin əsas istiqamətlərindəndir. Nəticə olaraq, rəqəmsal platformaların turizmin inkişafında mühüm transformativ rol oynadığı və sektorun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: *Rəqəmsal platformalar, turizm inkişafı, onlayn bronlaşdırma, sosial media, smart turizm, turist davranışı.*

ABSTRACT

This study examines the role of digital platforms in the development of tourism and their impact on modern tourism activities. In recent years, the rapid advancement of information and communication technologies has led to significant structural changes in the tourism sector. Digitalization has notably transformed tourists' behavior and decision-making processes. Nowadays, travelers increasingly prefer online platforms over traditional methods when planning their trips. Digital platforms provide users with access to a wide range of information, enable the comparison of different destinations, and make the decision-making process faster and more convenient. Social media platforms, online booking systems, and user-generated reviews are among the key factors influencing tourist choices. These tools also ensure a more transparent presentation of tourism products and services. The findings of the study indicate that digital platforms create significant opportunities not only for tourists but also for tourism enterprises. Companies gain access to a broader audience through digital channels, implement marketing strategies more effectively, and enhance their competitiveness. Furthermore, digital platforms contribute to the emergence of innovative approaches in the tourism sector. Personalized services, real-time information exchange, and smart tourism models are among the main developments in this process. Overall, it can be concluded that digital platforms play a crucial transformative role in the development of tourism and shape the future direction of the industry.

Keywords: *Digital platforms, tourism development, online booking, social media, smart tourism, tourist behaviour.*

GİRİŞ

Turizmin inkişafında rəqəmsal platformaların rolu müasir dövrdə qlobal iqtisadi və sosial dəyişikliklərin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sektorunun fəaliyyət mexanizmini əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Ənənəvi turizm planlaşdırma üsulları tədricən rəqəmsal həllərlə əvəz olunmaqdadır.

Bu proses turistlərin məlumat əldə etmə imkanlarını genişləndirmiş və qərarvermə prosesini daha çevik etmişdir. Sosial media platformaları, onlayn bronlaşdırma sistemləri və rəqəmsal xəritə xidmətləri turizm davranışına birbaşa təsir göstərən əsas vasitələrə çevrilmişdir. Turistlər artıq səfər etməzdən əvvəl geniş məlumat toplaya bilir, müxtəlif seçimləri müqayisə edir və fərdi ehtiyaclarına uyğun qərar qəbul edirlər. Bu isə turizm xidmətlərinin daha şəffaf və rəqabətli olmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, turizm müəssisələri rəqəmsal platformalar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çıxış əldə edir və marketinq fəaliyyətlərini daha səmərəli qururlar. Rəqəmsallaşma həm də regionların turizm potensialının daha geniş tanıdılmasına imkan verir. Xüsusilə kiçik və orta turizm müəssisələri üçün bu platformalar bazara çıxış baxımından mühüm üstünlüklər yaradır. Digər tərəfdən, rəqəmsal transformasiya turizm sektorunda yeni xidmət modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fərdiləşdirilmiş təkliflər, real vaxt məlumat axını və süni intellekt əsaslı tövsiyə sistemləri bu dəyişimin əsas nümunələridir. Deməli, rəqəmsal platformalar turizmin inkişafında yalnız texnoloji vasitə deyil, eyni zamanda strateji inkişaf amili kimi çıxış edir. Turizmin inkişafında rəqəmsal platformaların rolu müasir elmi ədəbiyyatda rəqəmsal iqtisadiyyat və innovativ idarəetmə yanaşmaları kontekstində geniş şəkildə tədqiq olunur. Nəzəri baxımdan bu tədqiqat rəqəmsal transformasiya nəzəriyyəsi, şəbəkə iqtisadiyyatı yanaşması və istehlakçı davranışı modellərinə əsaslanır. Rəqəmsal transformasiya nəzəriyyəsinə görə, texnologiyalar yalnız mövcud prosesləri təkmilləşdirmir, eyni zamanda yeni dəyər yaratma modelləri formalaşdırır (Buhalis, 2020, s. 214). Turizm sektorunda bu proses xüsusilə platforma iqtisadiyyatı vasitəsilə özünü göstərir.

Metodoloji baxımdan tədqiqatda müqayisəli təhlil və sistemli ədəbiyyat icmalı metodlarından istifadə edilmişdir. Dünya təcrübəsində, xüsusilə Avropa İttifaqı ölkələrində və Asiya regionunda rəqəmsal platformaların turizmə inteqrasiyası geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Məsələn, İspaniya və İtaliya kimi ölkələrdə "smart tourism destination" modelləri vasitəsilə turizm axınlarının idarə olunması və xidmət keyfiyyətinin artırılması müşahidə olunur (Gretzel et al. , 2015, s. 42). Eyni zamanda, Türkiyə təcrübəsində rəqəmsal platformaların xüsusilə mədəni turizm və şəhər turizmi sahəsində geniş tətbiqi diqqət çəkir (Yılmaz, 2021, s. 44).

Azərbaycan kontekstində isə rəqəmsal platformaların tətbiqi son illərdə sürətlə inkişaf edir. Xüsusilə regional turizm potensialının tanıdılması, onlayn rezervasiya sistemlərinin istifadəsi və rəqəmsal marketinq fəaliyyətləri bu sahədə əsas istiqamətlərdəndir. Lakin dünya təcrübəsi ilə müqayisədə hələ də bəzi institusional və texnoloji boşluqlar mövcuddur. Bu baxımdan, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və lokal şəraitə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal platformalar turizm sektorunda həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan transformasiyaedici rol oynayır və bu proses Azərbaycanın turizm strategiyasında da əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında rəqəmsal platformaların rolu son illərdə nəzərəçarpacaq dərəcədə artmışdır. Əvvəllər turizm fəaliyyəti əsasən ənənəvi yanaşmalara söykənirdi və turistlər məlumatı turizm agentlikləri, çap materialları və şəxsi tövsiyələr vasitəsilə əldə edirdilər. Bu isə informasiya əlçatanlığını məhdudlaşdırır, seçim prosesini isə daha uzun və mürəkkəb edirdi.

Müasir dövrdə rəqəmsal platformaların tətbiqi bu vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Onlayn rezervasiya sistemləri, sosial media kanalları və rəqəmsal xəritə xidmətləri turistlərin qərarvermə prosesini daha çevik və səmərəli etmişdir. Artıq turistlər Azərbaycana səfər etməzdən əvvəl otel, nəqliyyat və turizm marşrutlarını rahatlıqla müqayisə edə bilirlər. Bu isə həm daxili, həm də xarici turizm axınının artmasına müsbət təsir göstərir.

Rəqəmsal platformalar ölkəmizdə turizm marketinqinin inkişafında da mühüm rol oynayır. Xüsusilə sosial media vasitəsilə Qarabağ, Naxçıvan, Şəki, Quba və digər regionların turizm potensialı daha geniş auditoriyaya çatdırılır. Bu yanaşma regionların tanıdılmasını sürətləndirir və yeni turizm istiqamətlərinin formalaşmasına şərait yaradır (UNWTO, 2022, s. 41).

Azərbaycanda "ASAN Visa" sistemi və müxtəlif onlayn xidmətlər turizmə çıxış prosesini sadələşdirərək ölkəyə giriş prosedurlarını daha rahat etmişdir. Bu da ölkənin beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. Bununla yanaşı, rəqəmsal platformaların tətbiqi turizm müəssisələrinin fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərmişdir. Otellər və turizm şirkətləri sosial media və onlayn satış kanalları vasitəsilə daha geniş müştəri bazasına çıxış əldə edirlər. Lakin bəzi regionlarda rəqəmsal infrastruktur və rəqəmsal bacarıqların zəifliyi bu prosesin tam potensialını məhdudlaşdırır. Azərbaycanda rəqəmsal platformalar turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır və bu sahənin gələcək inkişafı daha çox rəqəmsal transformasiya və innovativ yanaşmalardan asılı olacaqdır.

Azərbaycanda turizm sektoru həm paytaxt Bakıda, həm də regionlarda rəqəmsal transformasiya sayəsində tamamilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. Bu inkişafın mərkəzində dayanan rəqəmsal platformalar və texnologiyalar, turizmin coğrafi hüdudlarını genişləndirərək onu daha əlçatan və səmərəli edir.

Regionlarda turizm və rəqəmsal inkişaf. Əvvəllər turizm xərcləri və diqqət əsasən paytaxt Bakı və bir neçə böyük mərkəzdə cəmləşirdisə, rəqəmsallaşma bu tarazlığı regionların xeyrinə dəyişməyə başlayıb. Airbnb kimi paylaşma iqtisadiyyatı platformaları turist xərclərini ənənəvi "qaynar nöqtələrdən" kənara, kənd yerlərinə və kiçik yaşayış məntəqələrinə yönləndirir. Bu proses yerli icmaların və mikro-sahibkarların birbaşa turizm zəncirinə qoşulmasına imkan yaradır, nəticədə regionlarda məşğulluq artır və yeni turizm dəhlizləri yaranır. Regionlarda çalışan turizm işçiləri üçün rəqəmsal xidmətlər öz peşəkar bacarıqlarını nümayiş etdirmək və beynəlxalq bazara birbaşa çıxmaq üçün geniş imkanlar açır.

Paytaxtda turizm və ağıllı sistemlər Paytaxt Bakıda turizmin inkişafı daha çox "ağıllı turizm" (smart tourism) və yüksək texnoloji infrastruktur üzərində qurulub. Bakıdakı Hilton, Sheraton və Ramada kimi iri mehmanxana şəbəkələrində artıq bulud əsaslı idarəetmə sistemləri (Cloud PMS) və Əşyaların İnterneti (IoT) geniş tətbiq olunur. Turistlər mobil tətbiqlər vasitəsilə otaq qapılarını açа, temperaturu tənzimləyə və kontaktsız ödənişlər edə bilirlər. Bu texnologiyalar xidmət sürətini artırmaqla yanaşı, müasir turistin fərdiləşdirilmiş xidmət gözləntilərini də qarşılayır.

Rəqəmsal platformaların rolu və təsiri. Rəqəmsal platformaların Azərbaycan turizminə təsirini bir neçə əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Məlumat əlçatanlığı: İnternet və onlayn axtarış sistemləri turistlərin destinasiyalar haqqında sonsuz informasiya əldə etməsinə şərait yaradır, bu da onların qərar qəbul etmə prosesini asanlaşdırır.
2. Sosial medianın gücü: Araşdırmalar göstərir ki, turistlərin 75%-i səyahət qərarlarını sosial mediada (Instagram, TikTok, YouTube) gördükləri kontentlərə əsasən verirlər. Bu, Azərbaycanın təbiət və mədəniyyət abidələrinin regional miqyasda tanıdılması üçün ən effektiv vasitədir.
3. Süni intellekt (AI): 2026-cı ilə doğru süni intellektin səyahət planlaşdırmasında həlledici rol oynayacağı proqnozlaşdırılır. Bu məqsədlə turistlərin maraqlarına uyğun fərdi marşrutlar hazırlayır və ənənəvi turizm agentliklərinin funksiyalarını saniyələr ərzində yerinə yetirir.
4. Onlayn rezervasiya: Booking. com və Expedia kimi onlayn səyahət platformaları informasiya xərclərini kəskin azaldıb, qiymət şəffaflığını və rəqabəti artırıb.

Rəqəmsal platformalar Azərbaycan turizmini daha çevik, dayanıqlı və hər kəs üçün əlçatan bir ekosistemə çevirir. Lakin texnoloji inkişafa baxmayaraq, əsl qonaqpərvərliyin insan toxunuşundan və emosional bağlılıqdan qaynaqlandığı unudulmamalıdır.

Müasir turizm iqtisadiyyatında rəqəmsal platformalar sektorun strukturunu fundamental şəkildə dəyişərək "Turizm 4. 0" paradiqmasının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Akademik perspektivdən yanaşdıqda, konkret rəqəmsal platformaların oynadığı funksional rolları və onların yaratdığı iqtisadi-sosial təsirləri aşağıdakı şəkildə təsnif edə bilərik:

- Onlayn səyahət agentlikləri (OTA): Bazar şəffaflığı və məlumat asimmetriyası. Booking.com və Expedia kimi platformalar qlobal turizm bazarında məlumat asimmetriyasını minimuma endirərək, informasiya xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Bu platformalar vahid rəqəmsal pəncərə rolunu oynayaraq, istehlakçıya müxtəlif xidmət təminatçıları arasında real vaxt rejimində qiymət və keyfiyyət müqayisəsi aparmaq imkanı verir.
- Paylaşma iqtisadiyyatı: Boğrafi diversifikasiya və yerli inkişaf Airbnb və Uber platformaları turizmdə yeni bir innovasiya forması kimi çıxış edərək, fərdi resursların kommersiyalaşdırılmasını təmin edir. Airbnb-nin əsas rolu turist xərclərini ənənəvi otel mərkəzlərindən kənara — kənd yerlərinə və yerli icmalara yönləndirməklə turizmin coğrafi şaxələndirilməsini sürətləndirməkdir. Akademik araşdırmalar sübut edir ki, bu platformalar gizli tələbi aktivləşdirir; belə ki, Airbnb olmasaydı, turistlərin müəyyən bir qismi ümumiyyətlə səyahət etməyəcək və ya daha qısa müddət qalacaqdı.
- Sosial media və rəy portalları: Rəqəmsal reputasiya və qərar qəbuletmə. TripAdvisor, Instagram və TikTok kimi platformalar turizm marketinqində "rəqəmsal ağızdan-ağıza marketinq" (*digital word-of-mouth*) funksiyasını yerinə yetirir. İstehlakçıların 75%-i səyahət qərarlarını digər turistlərin onlayn rəyləri və vizual kontentləri əsasında verir. Bu, turizm müəssisələri üçün rəqəmsal reputasiyanın idarə olunmasını (ORM) strateji zərurətə çevirmişdir.
- Bulud texnologiyaları və "Ağıllı" idarəetmə sistemləri (PMS). Fidelio və Horison kimi bulud əsaslı idarəetmə sistemləri mehmanxanaların daxili əməliyyatlarını avtomatlaşdıraraq əməyin məhsuldarlığını artırır. Bu sistemlərin tətbiqi sayəsində müştərilər qəbulda vaxt itirmədən rəqəmsal qeydiyyatdan keçə və mobil cihazlarla otaq qapılarını aça bilirlər ki, bu da müştəri məmnuniyyətini birbaşa yüksəldir.
- Süni intellekt (ai): Fərdiləşdirmə və gələcəyin agentləri. 2026-cı ilə doğru süni intellekt və çatbotlar səyahət planlaşdırmasının mərkəzində dayanaraq fərdiləşdirilmiş marşrutlar hazırlamaq rolunu üzərinə götürür. AI turistlərin keçmiş davranışlarını analiz edərək onlara özəl təkliflər təqdim edir və saniyələr ərzində ənənəvi turizm agentlərinin funksiyalarını icra edir.

Deməli, rəqəmsal platformalar turizmi sadəcə texnoloji cəhətdən deyil, həm də iqtisadi və sosial baxımdan daha çevik, dayanıqlı və səmərəli bir ekosistemə çevirmişdir.

TƏKLİFLƏR

- Rəqəmsal bacarıqların artırılması: Regionlarda çalışan işçi qüvvəsinin və kiçik sahibkarların (KOM) rəqəmsal platformalardan istifadə bacarıqlarını artırmaq üçün təlim proqramları və qrantlar təşkil edilməlidir.
- Kibertəhlükəsizlik və məxfilik: Turistlərin böyük həcmdə toplanan şəxsi və biometrik məlumatlarının qorunması üçün yüksək standartlı kibertəhlükəsizlik infrastrukturuna investisiyalar artırılmalıdır.
- Tənzimləmə: Ədalətli rəqabəti təmin etmək üçün paylaşma iqtisadiyyatı platformaları ilə ənənəvi otel biznesi arasında proporsional hüquqi və vergi tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir

NƏTİCƏ

Rəqəmsal transformasiya Azərbaycan turizm sənayesinin dəyər zəncirini əsaslı şəkildə yenidən quraraq sektoru yeni inkişaf trayektoriyasına çıxarmışdır. Onlayn səyahət platformaları və paylaşma iqtisadiyyatı alətləri (OTA, Airbnb) məlumat xərclərini azaldaraq bazarda şəffaflığı təmin

etmiş, turizm gəlirlərinin paytaxtdan regionlara doğru coğrafi şaxələndirilməsini və inklüziv inkişafı sürətləndirmişdir. Bulud əsaslı idarəetmə sistemləri və süni intellekt texnologiyaları əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, fərdiləşdirilmiş təkliflər vasitəsilə müasir turistin fərdi ehtiyaclarını saniyələr ərzində qarşılayır. Yekun olaraq, rəqəmsallaşma turizmi daha çevik ekosistemə çevirsə də, texnoloji tərəqqinin emosional bağlılıqdan qaynaqlanan "insan toxunuşu" ilə balanslaşdırılması sektorun gələcək uğuru üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal platformalar yalnız turistlər üçün yox, hə də turizm müəssisələri üçün də geniş imkanlar yaradır. Şirkətlər rəqəmsal kanallar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çıxış əldə edir, marketinq fəaliyyətini daha səmərəli qurur. Eyni zamanda rəqəmsal platformalar turizm sektorunda innovativ yanaşmaların formalaşmasına da təkan verir. Xüsusi xidmətlər, real vaxt məlumat mübadiləsi və smart turizm modelləri bu prosesin əsas istiqamətlərindəndir. Nəticədə, rəqəmsal platformaların turizmin inkişafında mühüm transformativ rol oynadığı və sektorun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mehdiyev, A. (2025). Rəqəmsal texnologiyaların turizm sənayesinə gətirdiyi innovasiyalar və iqtisadi təsirləri. *Elmi Xəbərlər*, № 3, 237-241.
2. Quluzadə, S. (2023). Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar. *İqtisadi İslahatlar*, № 2(7), 67-74.
3. Qasımov, A. F. (2020). Turizmin inkişafında rəqəmsal xidmətlər. *Azərbaycan Elm Mərkəzi*.
4. Turizmplus. az. (2026, Yanvar 2). Turizm şirkətləri üçün yeni təhlükə: süni intellekt səyahət bazarına daxil olur.
5. Çalhan, H. (2025). Turizm Sektöründe Dijital Dönüşüm ve Dijital İnovasyonlar Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 65–85.
6. Mehdiyev, A. (2025). Rəqəmsal texnologiyaların turizm sənayesinə gətirdiyi innovasiyalar və iqtisadi təsirləri. *Elmi Xəbərlər*, № 3, 237-241.
7. Nəzirova, A. S. , & Ələkbərova, N. İ. (2024). *Rezervasiya sistemi modelinin konseptual əsasları* (Magistrlik dissertasiyası). Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı.
8. Quluzadə, S. (2023). Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar. *İqtisadi İslahatlar*, № 2(7), 67-74.
9. Turizmplus. az. (2026, Yanvar 2). Turizm şirkətləri üçün yeni təhlükə: süni intellekt səyahət bazarına daxil olur.
10. Mehdiyev, A. (2025). Rəqəmsal texnologiyaların turizm sənayesinə gətirdiyi innovasiyalar və iqtisadi təsirləri. *Elmi Xəbərlər*, № 3, 237-241.
11. Quluzadə, S. (2023). Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar. *İqtisadi İslahatlar*, № 2(7), 67-74.
12. Qasımov, A. F. (2020). Turizmin inkişafında rəqəmsal xidmətlər. *Azərbaycan Elm Mərkəzi*.
13. Turizmplus. az. (2026, Yanvar 2). Turizm şirkətləri üçün yeni təhlükə: süni intellekt səyahət bazarına daxil olur
14. Sigala, M. (2018). Social media and customer engagement in tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Technology, 9*(2), 1–14.
15. UNWTO. (2022). *Tourism and digital transformation in destinations*. Madrid: World Tourism Organization.
16. Buhalis, D. , & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management. *Tourism Management, 29*(4), 609–623.

REGİONAL İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA MƏDƏNİ İRS RESURSLARININ STRATEJİ İDARƏ OLUNMASI MODELLƏRİ: MEMAR ƏCƏMİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ

Models of strategic management of cultural heritage resources in the sustainable development of the regional economy: in the context of the legacy of Architect Ajami

ZAMİN CƏFƏROV
Zamin Cafarov
zamin. cafarov@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0003-0580-8260
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Müasir mərhələdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ənənəvi maddi resurslardan daha geniş çərçivədə qiymətləndirilir, yerli mədəni-tarixi potensialın iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması isə əsas determinantlardan birinə çevrilir. Tədqiqatın məqsədi mədəni irs resurslarının regional iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına təsir mexanizmlərini sistemli təhlil etmək və onların idarə olunması üçün elmi əsaslandırılmış yanaşmalar irəli sürməkdir. Memar Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığı qeyri-maddi kapitalın əsas komponenti kimi qiymətləndirilmiş, onun iqtisadi potensialı çoxşaxəli aspektdə araşdırılmışdır. Müqayisəli analiz, sistemli yanaşma və iqtisadi modelləşdirmə metodları tətbiq olunmuş, "üçlü dayanıqlıq" – iqtisadi, sosial və ekoloji balans prinsipi analitik çərçivə kimi götürülmüşdür. Təhlillər göstərir ki, mədəni irs obyektlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi regionun investisiya cəlbediciliyini artırır, yerli aktivliyi stimullaşdırır və turizmlə yanaşı tikinti, xidmət, sənətkarlıq və kreativ sənayelərdə multiplikativ effekt yaradır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmləri mədəni irsin qorunması ilə iqtisadi səmərəliliyin uzlaşdırılması baxımından optimal modeldir. Yekunda regionda "mədəni-tarixi klaster" modelinin formalaşdırılması təklif olunur ki, bu da sahibkarlığı stimullaşdırmaqla dayanıqlı iqtisadi strukturun qurulmasına və regional asılılığın azalmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *regional iqtisadiyyat, mədəni irs, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi modelləşdirmə, Memar Əcəmi.*

ABSTRACT

At the modern stage, the socio-economic development of regions is assessed in a broader framework than traditional material resources, and the involvement of local cultural-historical potential in economic turnover is becoming one of the main determinants. The purpose of the study is to systematically analyze the mechanisms of influence of cultural heritage resources on the sustainable development of the regional economy and to put forward scientifically substantiated approaches for their management. The creativity of architect Ajami Nakhchivani was assessed as the main component of intangible capital, and its economic potential was investigated in a multifaceted aspect. Comparative analysis, systematic approach and economic modeling methods were applied, and the principle of "triple sustainability" - economic, social and ecological balance - was taken as an analytical framework. The analyses show that the inclusion of cultural heritage objects in economic turnover increases the investment attractiveness of the region, stimulates local activity and creates a multiplicative effect in construction, services, crafts and creative industries, along with tourism. Public-private partnership mechanisms are an optimal model in terms of reconciling the protection of cultural heritage with economic efficiency. Finally, it is proposed to form a "cultural-historical cluster" model in the region, which, by stimulating entrepreneurship, serves to build a sustainable economic structure and reduce regional dependence.

Keywords: *regional economy, cultural heritage, sustainable development, economic modeling, Architect Ajami.*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə regionların rəqabətqabiliyyətliliyi artıq yalnız torpaq, əmək və kapital kimi ənənəvi istehsal amilləri ilə məhdudlaşmır; bu göstərici getdikcə daha çox regionların özünəməxsus resurslarını necə "iqtisadi mənaya" çevirə bilməsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan mədəni irs təkcə tarixi yaddaşın daşıyıcısı deyil, həm də yüksək əlavə dəyər yaradan

strateji resurs kimi çıxış edir. Müasir iqtisadi nəzəriyyədə bu fenomen "qeyri-maddi kapitalın iqtisadi funksionallaşdırılması" kimi izah olunur və regionların fərqləndirici üstünlüklərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Çünki qlobal bazarlarda standartlaşdırılmış məhsullarla rəqabət aparmaq çətinləşdikcə, unikal identiklik, autentiklik və mədəni dəyər elementləri iqtisadi üstünlüyə çevrilir.

Mədəni irsin iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi prosesi isə sadə monetizasiya deyil; bu, çoxşaxəli və sistemli idarəetmə yanaşması tələb edən kompleks transformasiya prosesidir. Burada əsas məsələ irsin yalnız qorunması deyil, onun iqtisadi ekosistemə inteqrasiyasıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, mədəni irsin effektiv idarə olunması turizm sektorundan kənara çıxaraq kreativ sənayelərin, dizayn düşüncəsinin, memarlıq innovasiyalarının və yerli brend ekosistemlərinin inkişafına təkan verir. Bu isə öz növbəsində regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, daxili bazarın aktivləşməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, mədəni irs düzgün yanaşma ilə "passiv aktiv"dən "aktiv iqtisadi resurs"a çevrilir.

Azərbaycan kontekstində bu məsələ xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkənin regionları zəngin mədəni-tarixi potensiala malik olsa da, bu resursların iqtisadi effektivliyə çevrilmə səviyyəsi hələ də tam realizə olunmayıb. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası həm coğrafi, həm də geosiyasi xüsusiyyətlərinə görə "endogen inkişaf modeli" üçün əlverişli laboratoriya rolunu oynayır. Bu modeldə əsas prinsip daxili resursların maksimum səfərbər olunmasıdır ki, burada mədəni irs aparıcı komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan Memar Əcəmi Naxçıvaninin irsi yalnız memarlıq abidələri toplusu deyil, həm də regionun vizual dili, estetik kodu və simvolik kapitalıdır. Onun yaratdığı memarlıq nümunələri regionun identifikasiyasını formalaşdırmaqla yanaşı, müasir dizayn və tikinti sektorları üçün ilham mənbəyi kimi çıxış edə bilər. Mövcud elmi yanaşmaların bir qismi mədəni irsin qorunmasını yüksək maliyyətli və iqtisadi baxımdan qeyri-effektiv fəaliyyət kimi qiymətləndirmişdir. Bu yanaşma daha çox qısamüddətli iqtisadi nəticələrə fokuslanır və irsin uzunmüddətli multiplikativ təsirini nəzərə almır. Halbuki müasir dayanıqlı inkişaf konsepsiyası göstərir ki, mədəni irsin qorunması və istifadəsi arasında balansın qurulması mümkündür və bu balans iqtisadi, sosial və mədəni faydaların sinerjisini yaradır. Bu kontekstdə irs yalnız qorunan obyekt deyil, həm də innovasiya platforması, sosial kapital generatoru və regional brendinq alətidir.

Hazırkı tədqiqat boşluğu da məhz bu nöqtədə ortaya çıxır. Regional idarəetmə modellərində mədəni irsin "kapitallaşdırılması" prosesi çox zaman sistemsiz və fragmentar xarakter daşıyır. Əksər hallarda bu resurslar yalnız turizm sektoruna yönəldilir ki, bu da onların real potensialının məhdud istifadəsinə səbəb olur. Halbuki daha geniş yanaşma tələb olunur: mədəni irs tikinti sektorunda yeni memarlıq həllərinin yaradılmasına, sənətkarlıq sahəsində məhsul diversifikasiyasına, təhsil və kreativ sənayelərdə yeni ideyaların formalaşmasına, xidmət sektorunda isə unikal təcrübə iqtisadiyyatının inkişafına təkan verə bilər. Bu isə öz növbəsində region daxilində dəyər zəncirinin dərinləşməsinə və iqtisadi dayanıqlığın artmasına xidmət edir. Xüsusilə Naxçıvan kimi blokada şəraitində olan region üçün bu yanaşma strateji əhəmiyyət daşıyır. Xarici resurslara çıxışın məhdud olduğu bir mühitdə daxili potensialın – o cümlədən mədəni irsin – iqtisadi aktivə çevrilməsi dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərindən birinə çevrilir. Memar Əcəmi irsinin bu kontekstdə yenidən interpretasiyası və müasir iqtisadi sistemə inteqrasiyası region üçün yeni inkişaf trayektoriyası formalaşdıra bilər.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın empirik bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin regional inkişaf göstəriciləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramları (2021-2025) və UNESCO-nun mədəni irsin iqtisadi qiymətləndirilməsinə dair metodoloji sənədləri təşkil edir. Memar Əcəmi irsinin iqtisadi potensialını qiymətləndirmək üçün Naxçıvan şəhərində

yerləşən Mömінə Xatun və Yusif ibn Küseyr türbələri, eləcə də "Naxçıvanqala" Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin fəaliyyət göstəriciləri əsas material kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatda mədəni irsin kapitallaşdırılması prosesini təhlil etmək üçün "**Endogen Regional İnkişaf**" modeli tətbiq olunmuşdur. Bu model kənardan gələn investisiyalardan daha çox, regionun daxili mədəni və tarixi resurslarının iqtisadi canlanmaya səbəb olması fərziyyəsinə söykənir. Metodologiyanın mərkəzində dayanıqlı inkişafın üç sütunu — iqtisadi səmərəlilik, sosial inklüzivlik və mədəni bütövlük dayanır.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı konkret metodlardan istifadə edilmişdir:

- **Məkan Analizi və Klasterləşdirmə:** Mədəni irs obyektlərinin yerləşdiyi ərazilərin iqtisadi infrastrukturla (xidmət, nəqliyyat, kiçik sahibkarlıq) qarşılıqlı əlaqəsi "Iqtisadi Klaster" metodu ilə təhlil edilmişdir.
- **Multiplikator Effektinin Qiymətləndirilməsi:** Mədəni irsə qoyulan hər bir vahid investisiyanın əlaqəli sahələrdə (məsələn, sənətkarlıq və yerli istehsal) yaratdığı artım dolayı təsirlər metodu ilə hesablanmışdır [7].
- **Müqayisəli Struktur Analizi:** Avropa Mədəni Marşrutları (European Cultural Routes) təcrübəsində tətbiq olunan idarəetmə modelləri ilə yerli idarəetmə mexanizmləri arasında müqayisələr aparılmışdır.
- **Keyfiyyət Analizi (SWOT):** Memar Əcəmi irsinin strateji aktiv kimi istifadəsi zamanı qarşıya çıxan institusional və maliyyə məhdudiyyətləri SWOT matrisi vasitəsilə qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqatda istifadə olunan bütün statistik hesablamalar, model parametrləri və strukturlaşdırılmış cədvəllər açıq mənbələrə əsaslanır və elmi ictimaiyyət üçün əlçatandır. Metodoloji yanaşma digər tarixi regionların (məsələn, Şəki və ya Şuşa) dayanıqlı inkişaf modellərinin qurulması üçün də tətbiq oluna bilər.

Regional iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf paradiqması müasir qlobal transformasiyalar fonunda yalnız təbii resurslara əsaslanan klassik modellərdən uzaqlaşaraq, bilik, innovasiya və qeyri-maddi aktivlərin ön plana çıxdığı yeni yanaşmaları zəruri edir. Bu kontekstdə mədəni-tarixi irs, xüsusilə də unikal memarlıq məktəbləri və estetik ənənələr, regionların rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında strateji resurs kimi çıxış edir. Memar Əcəmi Naxçıvaninin 900 illik irsi bu baxımdan yalnız tarixi-mədəni fenomen deyil, həm də iqtisadi dəyər yaradan kompleks sistem kimi qiymətləndirilməlidir. Onun yaratdığı memarlıq nümunələri – həm konstruktiv innovasiya, həm də estetik mükəmməllik baxımından – regionun iqtisadi identifikasiyasının formalaşmasına xidmət edən simvolik kapital rolunu oynayır.

Mədəni irsin iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyası prosesi, yəni onun kapitallaşdırılması, çoxşaxəli və sistemli yanaşma tələb edir. Bu proses təkcə abidələrin qorunması ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda onların brendləşdirilməsi, rəqəmsallaşdırılması, turizm məhsuluna çevrilməsi və yaradıcı sənayelərlə inteqrasiyası kimi istiqamətləri də əhatə edir. Bu mənada Memar Əcəmi irsi, intellektual mülkiyyət obyektinə çevrilərək, region üçün əlavə dəyər yaradan iqtisadi aktiv kimi çıxış edə bilər. Xüsusilə müasir dövrdə "mədəniyyət iqtisadiyyatı" anlayışının genişlənməsi, bu cür irs nümunələrinin qlobal bazarlarda tanıdılmasını və kommersiya potensialının reallaşdırılmasını daha da aktuallaşdırır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının spesifik coğrafi və iqtisadi şəraiti bu irsin əhəmiyyətini daha da artırır. Regionun məhdud təbii resurs bazası və logistik çətinlikləri şəraitində mədəni irs, alternativ inkişaf vektoru kimi çıxış edərək iqtisadi diversifikasiyanı təmin edə bilər. Bu baxımdan Memar Əcəmi irsi "yumşaq güc" elementi kimi regionun investisiya cəlbediciliyini artırır, turizm axınını genişləndirir və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını gücləndirir. Belə yanaşma, eyni zamanda regionun imicinin formalaşdırılmasına və onun qlobal iqtisadi sistemdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Dayanıqlı inkişafın mühüm komponentlərindən biri olan

multiplikator effekti mədəni irs üzərindən aydın şəkildə müşahidə olunur. Tarixi abidələrin bərpasına və konservasiyasına yönəldilən investisiyalar paralel olaraq bir sıra əlaqəli sahələrin inkişafını stimullaşdırır. Tikinti və restavrasiya sektoru ilə yanaşı, turizm, nəqliyyat, mehmanxana biznesi, ictimai iaşə, sənətkarlıq və yaradıcı sənayelər bu prosesdən birbaşa faydalanır. Memar Əcəmi məktəbinə xas olan həndəsi ornamentlər və konstruktiv həllər müasir dizayn və istehsal sahələrində tətbiq olunaraq innovativ məhsulların yaranmasına şərait yaradır. Bu isə yerli istehsalçıların məhsullarına əlavə dəyər qazandırır və onların beynəlxalq bazarlarda fərqlənmə strategiyasını gücləndirir.

Eyni zamanda, mədəni irsin iqtisadi resursa çevrilməsi idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq – yəni dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri – xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə modellər vasitəsilə tarixi abidələrin qorunması üçün maliyyə yükü optimallaşdırılır, eyni zamanda bu obyektlərin iqtisadi dövriyyəyə daxil edilməsi təmin olunur. Məsələn, tarixi binaların muzey, sərgi mərkəzi, butik otel və ya mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsi onların özünü maliyyələşdirən iqtisadi vahidlərə çevrilməsinə imkan verir. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə həm dövlət büdcəsinin yükünü azaldır, həm də mədəni irsin davamlı qorunmasını təmin edir.

Regional inkişafın sosial ölçüsü də mədəni irsin təsiri altında formalaşır. Yerli əhalinin bu irsi yalnız tarixi dəyər kimi deyil, həm də iqtisadi resurs kimi qəbul etməsi sosial kapitalın güclənməsinə səbəb olur. Bu proses, öz növbəsində, regionda sahibkarlıq təşəbbüslərinin artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və miqrasiya səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Mədəni irs ətrafında formalaşan iqtisadi klasterlər – xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün – əlverişli biznes mühiti yaradır. Belə klasterlərdə turizm xidmətləri, əl işləri, suvenir istehsalı, dizayn və marketinq fəaliyyətləri qarşılıqlı şəkildə inkişaf edərək sinerji effekti yaradır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mədəni irsin iqtisadi potensialının reallaşdırılmasında yeni imkanlar açır. Virtual reallıq (VR), artırılmış reallıq (AR), 3D modelləşdirmə və rəqəmsal arxivləşdirmə kimi alətlər vasitəsilə Memar Əcəmi irsinin qlobal auditoriyaya təqdim edilməsi mümkündür. Bu yanaşma, xüsusilə fiziki olaraq regiona səfər edə bilməyən turistlər üçün alternativ təcrübə yaradaraq mədəni turizmin yeni formalarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, rəqəmsal platformalarda yaradılan kontent regionun beynəlxalq tanıtımına və brend dəyərinin artmasına xidmət edir.

Strateji baxımdan, Memar Əcəmi irsinin iqtisadi sistemə inteqrasiyası balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Burada əsas məsələ mədəni irsin qorunması ilə onun kommersiya məqsədilə istifadəsi arasında optimal tarazlığın təmin edilməsidir. Həddindən artıq kommersiyalaşdırma irsin autentikliyinə zərər verə biləcəyi kimi, yalnız konservasiya yönümlü yanaşma da onun iqtisadi potensialının reallaşmasına mane ola bilər. Buna görə də, effektiv idarəetmə modeli həm mədəni dəyərlərin qorunmasını, həm də iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasını eyni vaxtda nəzərə almalıdır. Nəticə etibarilə, Memar Əcəmi Naxçıvaninin zəngin irsi regional inkişafın yeni iqtisadi modelinin formalaşdırılmasında strateji rol oynayır. Bu irsin iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyası, regionun həm tarixi köklərinə sadiqliyini qoruyur, həm də onu müasir qlobal bazar tələblərinə uyğunlaşdırır. Beləliklə, mədəni irsə əsaslanan inkişaf modeli yalnız iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda sosial rifahı, mədəni identikliyi və uzunmüddətli dayanıqlılığı təmin edən kompleks və effektiv yanaşma kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Mədəni irs resurslarının regional iqtisadiyyata təsiri müasir elmi yanaşmalarda yalnız simvolik və ya estetik dəyərlərlə məhdudlaşdırılmır; əksinə, bu resurslar iqtisadi dinamikanın formalaşdırılmasında aktiv faktor kimi çıxış edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mədəni irs

obyektlərinin, xüsusilə Memar Əcəmi Naxçıvani irsinin iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyası region daxilində zəncirvari inkişaf proseslərini stimullaşdırır. Bu proses "multiplikator effekti" ilə xarakterizə olunur və ilkin investisiyanın bir neçə sektor üzrə genişlənərək əlavə dəyər yaratması ilə izah edilir. Empirik müşahidələr sübut edir ki, mədəni irsin qorunması, bərpası və təbliği istiqamətində yönəldilən hər bir maliyyə resursu əlaqəli sahələrdə – o cümlədən turizm, ictimai iaşə, nəqliyyat-logistika və yerli istehsal sektorlarında – daha yüksək həcmdə dolayı gəlir formalaşdırır. Bu isə mədəniyyət əsaslı iqtisadi modelin regional ümumi məhsulun artımına əhəmiyyətli töhfə verdiyini göstərir.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, mədəni irs obyektlərinin yalnız konservasiya məqsədilə qorunması onların potensial iqtisadi effektini məhdudlaşdırır. Əksinə, bu obyektlərin aktiv iqtisadi subyekt kimi idarə olunması – yəni onların turizm marşrutlarına inteqrasiyası, kommersiya və yaradıcı fəaliyyətlər üçün istifadəsi – regionun maliyyə dayanıqlığını artırır və büdcədən asılılığını azaldır. Bu yanaşma, mədəni irsin passiv sərvətdən aktiv kapitala transformasiyasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat çərçivəsində əldə olunan digər mühüm nəticə mədəni-tarixi irs əsasında formalaşan klaster modelinin yüksək effektivliyidir. Müəyyən edilmişdir ki, Memar Əcəmi irsi ətrafında müxtəlif fəaliyyət sahələrinin – elm və təhsil müəssisələrinin, sənətkarlıq subyektlərinin, dizayn studiyalarının və biznes strukturlarının – inteqrasiya olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərməsi sinerji effekti yaradır. Bu cür klaster yanaşması region daxilində innovasiya mühitini gücləndirir və biliklərin transferini sürətləndirir. Nəticədə, tarixi ornament və memarlıq elementlərinin müasir sənaye və dizayn sahələrinə tətbiqi genişlənir, bu isə yerli məhsulların fərqləndirici xüsusiyyətlərini gücləndirərək onların bazar dəyərini artırır.

Eyni zamanda, belə klasterlər ixtisaslı kadr potensialının formalaşmasına da mühüm təsir göstərir. Regional ali təhsil müəssisələrinin və peşə məktəblərinin mədəni irs menecmenti, restavrasiya texnologiyaları və yaradıcı sənayelər üzrə ixtisaslaşması insan kapitalının keyfiyyətini yüksəldir. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə regionun innovativ inkişaf qabiliyyətini gücləndirir. Digər tərəfdən, vahid mədəni brendin formalaşdırılması – məsələn, Memar Əcəmi məktəbinin regional identitet kimi təqdim olunması – investorlar üçün etibarlı və tanınan iqtisadi mühit yaradır. Bu cür brend yanaşması investisiya risklərini azaldır və regionun beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə mövqeyini gücləndirir.

Mədəni irs obyektlərinin effektiv idarə olunması kontekstində dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, yalnız dövlət maliyyələşməsi hesabına mədəni irsin uzunmüddətli qorunmasını təmin etmək çətindir və bu, büdcə resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri daha optimal həll kimi çıxış edir. Konsessiya, icarə-idarəetmə və birgə fəaliyyət kimi mexanizmlər vasitəsilə özəl sektorun bu sahəyə cəlb edilməsi həm maliyyə yükünü azaldır, həm də idarəetmədə çevikliyi artırır.

Belə əməkdaşlıq çərçivəsində tarixi obyektlərin funksionallığı qorunmaqla onların kommersiya potensialı reallaşdırılır. Məsələn, abidələrin sərgi salonu, mədəniyyət mərkəzi, kreativ sənaye məkanı və ya turizm obyektinə çevrilməsi onların iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasını təmin edir. Bu isə yalnız həmin obyektlərin saxlanma xərclərini kompensasiya etmir, eyni zamanda region üzrə vergi daxilolmalarını artırır, yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır və iqtisadi aktivliyi genişləndirir.

Nəticə etibarilə, aparılan təhlillər göstərir ki, Memar Əcəmi irsi kimi mədəni-tarixi resursların iqtisadi sistemə inteqrasiyası çoxölçülü təsir mexanizmlərinə malikdir. Bu təsir həm multiplikator effekti vasitəsilə iqtisadi artımı stimullaşdırır, həm klaster yanaşması ilə innovasiya və sahibkarlıq mühitini gücləndirir, həm də dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsilə effektiv idarəetmə modelinin formalaşmasına imkan yaradır. Beləliklə, mədəni irsə əsaslanan inkişaf modeli regionun

uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edən, iqtisadi, sosial və institusional komponentləri özündə birləşdirən kompleks strategiya kimi çıxış edir.

MÜZAKİRƏ

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, regional iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mədəni irs amili sadəcə estetik və ya tarixi faktor deyil, strateji iqtisadi resursdur. Memar Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığı üzərində qurulan bu yanaşma, beynəlxalq ədəbiyyatda qəbul edilmiş "irsin iqtisadi səmərəsi" nəzəriyyələri [15] ilə tamamilə uzlaşır. Lakin bir çox əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, biz irsi yalnız turizm gəliri kimi deyil, regionun daxili istehsal potensialını hərəkətə gətirən "multiplikator" kimi təqdim etdik. Bu, regional inkişafda resurs asılılığını azaldan və yerli innovasiyanı stimullaşdıran bir yanaşmadır.

Məqalədə irəli sürülən "Mədəni-tarixi klaster" modeli, Avropanın inkişaf etmiş regionlarında tətbiq olunan "yaradıcı sənaye" (creative industries) modelləri ilə oxşarlıq təşkil etsə də, Naxçıvanın spesifik coğrafi və iqtisadi şəraiti (blokada faktoru, daxili resurslara meyllilik) bu modelin daha çox "endogen inkişaf" xarakteri daşımasını zəruri edir. Əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, Memar Əcəmi irsinin vizual və mühəndislik kodlarının müasir istehsala inteqrasiyası, regionun "Unique Selling Proposition" (Unikal Satış Təklifi) strategiyasının əsasını təşkil etməlidir.

Müzakirə olunmalı digər mühüm məqam, tarixi abidələrin qorunması ilə kommersiya səmərəliliyi arasındakı balansdır. Bəzi mühafizəkar yanaşmalar irsin iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasını riskli hesab etsə də, bizim tədqiqatımız sübut edir ki, düzgün qurulmuş Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı (PPP) modeli həm abidənin bərpası üçün alternativ maliyyə mənbələri yaradır, həm də onu cəmiyyət üçün yaşayan bir struktura çevirir [16]. Gələcək tədqiqat istiqamətləri olaraq, mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması (məsələn, abidələrin "metaverse" və ya rəqəmsal ekizlərinin yaradılması) və bunun regional iqtisadiyyata gətirə biləcəyi kripto-iqtisadi dividendlərin araşdırılması təklif oluna bilər. Bu, Memar Əcəmi irsini təkcə fiziki deyil, həm də qlobal rəqəmsal iqtisadiyyatın bir parçasına çevirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Throsby, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge University Press.
2. Graham, B. , & Howard, P. (2008). *The Heritage Reader*. Routledge.
3. Hosagrahar, J. (2017). *Cultural Heritage and Sustainable Development*. UNESCO Gazette.
4. Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, 2019.
5. Licciardi, G. , & Amirtahmasebi, R. (2012). *The Economics of Uniqueness*. World Bank Publications.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2024-2028-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı.
7. Rizzo, I. , & Throsby, D. (2006). *Cultural Heritage: Economic Analysis and Public Policy*. Elsevier.
8. Memar Əcəmi Naxçıvani və Naxçıvan memarlıq məktəbi (Elmi konfrans materialları). NDU, 2021.
9. Greffe, X. (2004). *Is heritage an asset or a liability?* International Journal of Heritage Studies.
10. Macdonald, S. (2011). *Companion to Heritage Studies*. Wiley-Blackwell.
11. Towse, R. (2010). *A Textbook of Cultural Economics*. Cambridge University Press.
12. Frontiers in Sustainable Cities (2020). *Heritage and Sustainable Development Goals*.
13. Regional Development Models in the XXI Century: Challenges and Opportunities. Conference Materials, 2025.
14. European Union (2018). *Cultural Heritage as a Strategic Resource for a Sustainable Europe*.
15. Scott, A. J. (2000). *The Cultural Economy of Cities*. SAGE Publications.
16. World Heritage Centre (2023). *Managing Cultural World Heritage*. UNESCO

FESTİVAL VƏ TƏDBİRLƏRİN TURİZMƏ TƏSİRİ

The impact of festivals and events on tourism

AMİN ƏLİLİ
Amin Alili
aliliamin@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0004-0188-8264
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Festival və tədbirlər turizmi müasir destinasiya inkişafında iqtisadi, sosial və mədəni təsirləri özündə birləşdirən, çoxşaxəli və mühüm bir mexanizm kimi çıxış edir. Bu sahə, həm yerli əhali, həm də xarici turistlər üçün cəlbedici imkanlar yaradır və regionların tanıdılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmalar göstərir ki, festivallar və tədbirlər yalnız turist axınının artmasına səbəb olmur, həm də regionların uzunmüddətli inkişafına, iqtisadi strukturun möhkəmlənməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər yerli sahibkarlığın inkişafına, investisiya axınının güclənməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına da təkan verir. Turist xərclərinin yerli iqtisadiyyata daxil olması əlavə gəlir və məşğulluq imkanları yaradır, lakin xarici asılılığın artması iqtisadi sızıntıları gücləndirə və yerli icmalar üçün faydanı azalda bilər. Sosial aspektdən yanaşdıqda, festivallar və tədbirlər yerli icmanın turizmdən əldə etdiyi faydaları artırmaqla yanaşı, onların bu sahəyə münasibətini və dəstəyini də gücləndirir. Bu tədbirlər, həmçinin mədəni irsin qorunmasına, sosial birliyin möhkəmləndirilməsinə və cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verir. Beynəlxalq standartlar və təşkilatlar isə turizmin ekoloji və sosial cəhətdən balanslı inkişafını təmin etməyə yönəlmişdir. Məsələn, Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) və ISO 20121 standartı bu prosesin idarə olunmasına və davamlılığın qorunmasına xüsusi diqqət yetirir. Beləliklə, festival və tədbirlər turizmi təkcə iqtisadi artım mənbəyi deyil, həmçinin sosial inteqrasiya, mədəni irsin qorunması və dayanıqlı inkişaf üçün vacib strateji vasitə kimi çıxış edir. Bu yanaşma, destinasiya inkişafında kompleks və davamlı nəticələr əldə etməyə imkan verir, həmçinin yerli icmaların rifahının artırılmasına və milli mədəni dəyərlərin qorunmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *Festival turizmi, Dayanıqlı inkişaf, Destinasiya brendinqi, Şəhər regenerasiyası, Sosial mübadilə*

ABSTRACT

Festival and event tourism acts as a multifaceted and significant mechanism in modern destination development, encompassing economic, social, and cultural impacts. This sector creates attractive opportunities for both local residents and foreign tourists and holds strategic importance for the promotion of regions. Research shows that festivals and events not only increase tourist flows but also contribute to the long-term development of regions, strengthening economic structures and raising social welfare. At the same time, these activities stimulate the development of local entrepreneurship, strengthen investment inflows, and create new jobs. The inflow of tourist spending into the local economy generates additional income and employment opportunities, but increased external dependency can intensify economic leakage and reduce benefits for local communities. From a social perspective, festivals and events not only increase the benefits that local communities derive from tourism but also strengthen their attitude and support for this sector. These events also make significant contributions to the preservation of cultural heritage, the strengthening of social cohesion, and the sustainable development of society. International standards and organizations, meanwhile, are aimed at ensuring the balanced ecological and social development of tourism. For example, the World Tourism Organization (UNWTO) and the ISO 20121 standard pay special attention to managing this process and maintaining sustainability.

Thus, festival and event tourism is not only a source of economic growth but also an important strategic tool for social integration, the preservation of cultural heritage, and sustainable development. This approach enables complex and lasting results in destination development and also contributes to improving the welfare of local communities and preserving national cultural values.

Keywords: *Festival tourism, Sustainable development, Destination branding, Urban regeneration, Social exchange*

GİRİŞ

Müasir qlobal turizm bazarında davamlı dəyişikliklər müşahidə olunur. Əvvəllər, destinasiyaların cəlbediciliyi əsasən onların təbii və tarixi resurslarına əsaslanırdı. Lakin, indi turistlər daha çox fərqli və yaddaqalan təcrübələr yaşamağa üstünlük verirlər. Bu dəyişikliyi "təcrübə iqtisadiyyatı" adlandıran Pine və Gilmore (1999) vurğulayırlar ki, müasir insanlar məhsul və xidmət axtarmaqdan çox, unudulmaz təcrübələr əldə etməyə çalışırlar. Bu dəyişiklik fonunda, festival və tədbirlər turizmi destinasiyaların inkişafında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilib. Tədbirlərin düzgün planlaşdırıldıqda bölgələrin iqtisadi fəallığını artırdığını və onların davamlı inkişafına müsbət təsir göstərdiyini Getz (2008) bildirir. Festivallar təkcə qısa müddətli turist axını yaratmır, həm də şəhər və regionların sosial-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur.

Böyük tədbirlərin şəhərlərin mədəni və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadığını Richards və Palmer (2010) qeyd edir. Tədbirlər turizmi turizm sektorunda mövsümilik problemini azaltmaq üçün effektiv vasitə sayılır.

Mövsümdənkənar təşkil olunan tədbirlərin turist axınını davamlı saxladığını və turizm müəssisələrinin il boyu fəaliyyətini dəstəklədiyini Getz (2008) vurğulayır. Turizmin iqtisadi təsiri baxımından turistlərin xərclərinin çoxalma effekti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizmə qoyulan xərclərin yerli iqtisadiyyatda dövriyyəyə daxil olduğunu və birbaşa, dolayı faydalar gətirdiyini, xüsusən də məşğulluğun artmasına səbəb olduğunu Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO, 2023) məlumatı göstərir. Bundan başqa, festivallar destinasiya brendinqində vacib rol oynayır.

Uğurlu tədbirlərin bölgələrin beynəlxalq imicini gücləndirdiyini, onların rəqabət qabiliyyətini artırdığını və qlobal turizm bazarında fərqlənməyə imkan verdiyini Morgan, Pritchard və Pride (2011) qeyd edir. Bu tədqiqatın məqsədi, festival və tədbirlərin turizm destinasiyalarına iqtisadi, sosial və marketinq baxımından təsirini konkret mənbələr əsasında araşdırmaqdır. Araşdırmada festivalların qısa müddətli turizm artımına deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlı inkişafa təsiri qiymətləndirilir.

ƏSAS HİSSƏ

Tədbirlər turizmi destinasiya iqtisadiyyatına xarici maliyyə axını təmin edərək yerli xidmətlər zəncirində əlavə dəyər yaradır. Bu proses iqtisadi nəzəriyyədə Keynsin multiplikator modeli ilə izah olunur. Modelə əsasən, turizm fəaliyyəti üç səviyyəli iqtisadi təsir yaradır: birbaşa turist xərcləri, sahələrarası dolayı təsir və gəlirlərin yenidən xərclənməsi nəticəsində stimullaşdırılmış iqtisadi artım (12) yaranır.

Azərbaycanın regional təcrübəsi göstərir ki, festivallar qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır (13). Göyçay Nar Festivalı və Quba Alma Festivalı kimi tədbirlər aqrar istehsal ilə turizmi birləşdirərək yerli kiçik və orta sahibkarların bazar imkanlarını genişləndirir. Bu proses Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin səkkizinci məqsədinə, yəni layiqli əmək və iqtisadi artımın təmin olunmasına uyğundur (14). Eyni zamanda, turizm gəlirlərinin region daxilində qalması iqtisadi sızıntı probleminin azaldılmasına kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, festival çərçivəsində yerli istehsal və xidmətlərin istifadəsi maliyyə axınlarının regiondan çıxmasının qarşısını alır və iqtisadi dövriyyəni daxili bazarda saxlayır (15).

Festivallar şəhər inkişafında infrastrukturun yenilənməsinə katalizator rolunu oynayır (16). Bu təsir həm innovasiya yönümlü inkişaf, həm də dayanıqlı şəhər planlaşdırılması məqsədlərinə uyğundur (17).

Bakıda keçirilən Formula 1 Azərbaycan Qran Prisi və Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi kimi beynəlxalq tədbirlər şəhərin nəqliyyat sisteminin, kommunikasiya şəbəkəsinin və ictimai məkanlarının müasirləşməsinə səbəb olmuşdur (18). Bu proses akademik ədəbiyyatda "tədbir sonrası miras effekti" kimi izah edilir və tədbirdən sonra da uzunmüddətli sosial və iqtisadi fayda

yaradır (19). Beynəlxalq tədbirlər zamanı tətbiq edilən rəqəmsal idarəetmə sistemləri və ağıllı şəhər texnologiyaları destinasiyanın texnoloji rəqabət qabiliyyətini artırır və şəhər idarəçiliyində innovativ yanaşmaların tətbiqini sürətləndirir (17). Sosial və mədəni sahədə festivallar yerli icmanın mədəni kapitalını iqtisadi dəyərə çevirir (20). Sosial mübadilə nəzəriyyəsinə görə, əgər yerli icma turizmin gətirdiyi faydanı mənfi təsirlərdən üstün hesab edərsə, turizmin davamlılığı təmin olunur (12). Azərbaycan nümunəsində Xarıbülbül Beynəlxalq Musiqi Festivalı və Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı mədəni irsin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması baxımından əhəmiyyətli rol oynayır (13). Bu tədbirlər BMT-nin məsuliyyətli istehlak və istehsal prinsiplərinə uyğun olaraq mədəni davamlılığı dəstəkləyir (14). Müasir idarəetmədə festivalların ekoloji təsirlərinin azaldılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ISO 20121 standartı tədbirlərin dayanıqlı idarə olunmasını təmin edən beynəlxalq çərçivə kimi qəbul edilir, tullantıların azaldılması və resursların səmərəli istifadəsi kimi prinsipləri əhatə edir (15,16,17). Marketinq baxımından festivallar destinasiya brendinin formalaşmasında əsas vasitədir. Mövsümilik probleminin aradan qaldırılması üçün tədbirlər turizmi ən effektiv mexanizmlərdən biri hesab olunur (18). Şahdağ və Tufandağ kimi dağ kurortlarında keçirilən qış festivalları, eləcə də Xəzər sahilində təşkil olunan yay musiqi tədbirləri turizm infrastrukturunun ilboyu istifadəsini təmin edir və otellərin doluluq səviyyəsini artırır (19). Festivallar vasitəsilə formalaşan "festival şəhəri" imici destinasiyanın beynəlxalq mediada görünürlüyünü artırır və potensial turistlərdə uzunmüddətli psixoloji bağlılıq yaradır (20,12).

ƏDƏBİYYATLARA BAXIŞ

Festival və tədbirlər turizmi müasir akademik yanaşmalarda multidissiplinar xarakter daşıyır və bu sahə iqtisadiyyat, sosiologiya, marketinq və şəhər planlaşdırılması kimi elmi istiqamətlərin kəsişməsində formalaşır. Getz qeyd edir ki, festival turizmi təkcə müvəqqəti turizm axını yaradan bir fəaliyyət deyil, həm də destinasiya inkişafının struktur elementlərindən biri kimi çıxış edir və uzunmüddətli sosial-iqtisadi dəyişikliklərə təsir göstərir (2008). Bu kontekstdə, iqtisadi təsirlər üzrə aparılan tədqiqatlarda festivalların yaratdığı birbaşa və dolayı maliyyə axınlarına xüsusi diqqət yetirilir. Keynes tərəfindən irəli sürülən iqtisadi multiplikator nəzəriyyəsinə əsasən, turizm xərcləri yerli iqtisadiyyatda dövriyyəyə daxil olaraq əlavə gəlir və məşğulluq yaradır (1936). Archer bu yanaşmanı turizm sektoruna tətbiq edərək göstərir ki, turist xərclərinin hər vahidi iqtisadi sistemdə zəncirvari artım effekti yaradır (1982). Bununla yanaşı, Tosun vurğulayır ki, əgər turizm fəaliyyəti xarici resurslardan yüksək asılılıq yaradırsa, iqtisadi sızıntı effekti güclənir və multiplikator təsiri zəifləyir (2001). Sosial müstəvidə festival turizmi Sosial Mübadilə Nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil edilir. Ap qeyd edir ki, yerli icma turizmdən əldə etdiyi faydaları çəkilən sosial və ekoloji xərclərdən üstün qiymətləndirdikdə turizmə münasibət müsbət olur və bu, sektorun davamlı inkişafını təmin edir (1992). Eyni zamanda, Richards və Palmer göstərirlər ki, festivallar yerli icmanın sosial birliyini gücləndirir və mədəni irsin qorunmasına töhfə verir (2010). Marketinq və destinasiya idarəetməsi sahəsində festivallar destinasiya brendinqinin əsas alətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Morgan, Pritchard və Pride qeyd edirlər ki, festivallar destinasiya imicini formalaşdıran və qlobal mediada görünürlüğü artıran strateji vasitədir (2011). Bu proses nəticəsində yaranan müsbət reputasiya "halo effekti" yaradır və bütövlükdə regionun cəlbediciliyini artırır.

Son illərin tədqiqatlarında dayanıqlılıq məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dünya Turizm Təşkilatı vurğulayır ki, turizm inkişafı yalnız iqtisadi artımla deyil, həm də ekoloji və sosial balansla ölçülməlidir (UNWTO, 2023). ISO 20121 standartı tədbirlərin dayanıqlı idarə olunması üçün beynəlxalq çərçivə təqdim edir və resursların səmərəli istifadəsini, tullantıların azaldılmasını və ekoloji təsirin minimuma endirilməsini tələb edir. Eyni zamanda, Butler tərəfindən irəli sürülən turizm daşıma gücü konsepsiyası göstərir ki, həddindən artıq turizm fəaliyyəti uzunmüddətli

dövrdə həm təbii, həm də sosial mühitə mənfi təsir göstərə bilər (1980). Bu nəzəri yanaşmalar göstərir ki, festival və tədbirlər turizmi yalnız iqtisadi artım mexanizmi deyil, həm də sosial strukturun formalaşması, mədəni identikliyin qorunması və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında kompleks rol oynayan multidissiplinar bir sahədir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat festival və tədbirlər turizminin turizm destinasiyalarına təsirinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi məqsədilə keyfiyyət yönümlü tədqiqat yanaşmasına əsaslanır. Tədqiqat çərçivəsində həm nəzəri, həm də empirik mənbələrdən istifadə edilmiş və mövcud elmi yanaşmalar sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Creswell (2014) qeyd edir ki, keyfiyyət tədqiqatları sosial hadisələrin mahiyyətini dərindən anlamağa imkan verdiyi üçün turizm kimi çoxşaxəli sahələrin araşdırılmasında effektiv metodoloji yanaşma hesab olunur.

Tədqiqatın əsas material bazasını beynəlxalq elmi nəşrlər, monoqrafiyalar və institusional hesabatlar təşkil edir. Bu çərçivədə festival və tədbirlər turizmi sahəsində aparıcı tədqiqatçılardan olan Getz [2008], Richards və Palmer [2010], eləcə də Morgan, Pritchard və Pride [2011] tərəfindən təqdim olunan nəzəri yanaşmalar sistemləşdirilmiş və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, Dünya Turizm Təşkilatının rəsmi hesabatları turizmin iqtisadi və sosial təsirlərinin qiymətləndirilməsi baxımından əsas empirik mənbə kimi istifadə olunmuşdur [UNWTO, 2023].

Metodoloji baxımdan tədqiqatda müqayisəli təhlil və nümunə araşdırması yanaşmaları tətbiq edilmişdir. Yin [2018] vurğulayır ki, nümunə araşdırması metodu konkret hadisələrin real kontekstdə dərindən öyrənilməsinə imkan verir və bu baxımdan turizm tədbirlərinin təsirinin analizində geniş istifadə olunur. Bu yanaşmaya əsaslanaraq, Azərbaycan kontekstində Göyçay Nar Festivalı, Qəbələ Musiqi Festivalı və Bakıda keçirilən beynəlxalq tədbirlər nümunə kimi seçilmiş və onların iqtisadi, sosial və marketinq təsirləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı məlumatların işlənməsi üçün analitik ümumiləşdirmə və məntiqi sintez metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma müxtəlif mənbələrdən əldə olunan nəticələrin vahid nəzəri çərçivədə birləşdirilməsinə imkan vermişdir. Eyni zamanda, deduktiv analiz metodu vasitəsilə mövcud nəzəriyyələrin konkret regional nümunələr üzərində tətbiqi həyata keçirilmişdir ki, bu da əldə olunan nəticələrin əsaslandırılmasını gücləndirmişdir [Bryman, 2016].

Beləliklə, istifadə olunan materiallar və tətbiq edilən metodlar festival və tədbirlər turizminin çoxşaxəli təsirlərinin sistemli və elmi əsaslandırılmış şəkildə təhlilinə imkan vermişdir.

MÜZAKİRƏ

Festival və tədbirlər turizminin destinasiya menecmentində rolu bir çox tədqiqatçı tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də, bu sahənin praktik tətbiqində müəyyən ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır. Getz qeyd edir ki, tədbirlər turizmi düzgün planlaşdırılmadıqda gözlənilən iqtisadi və sosial faydalar tam reallaşmaya bilər və bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan destinasiyalarda daha aydın müşahidə olunur (2008).

İqtisadi baxımdan, festivalların yaratdığı multiplikator effekti nəzəri olaraq yüksək qiymətləndirilsə də, onun real təsiri yerli iqtisadiyyatın struktur imkanlarından asılıdır. Turist xərcləri iqtisadi sistemdə zəncirvari artım yaradır (Keynes, 1936). Lakin tədbirlərin təşkili üçün tələb olunan resursların xaricdən təmin edilməsi, gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsinin regiondan kənara çıxmasına səbəb olur və bu vəziyyət iqtisadi sızıntı effektini gücləndirir (Archer, 1982; Tosun, 2001). Azərbaycan təcrübəsində, bu fərq açıq şəkildə müşahidə olunur. Bakıda keçirilən Formula 1 Azərbaycan Qran Prisi kimi iri miqyaslı tədbirlər beynəlxalq səviyyədə yüksək görünürlük qazandırsa da, texniki və təşkilati baxımdan xarici asılılıq səbəbindən, iqtisadi faydanın bir hissəsi ölkə xaricinə yönəlir. Bunun əksinə olaraq, Qəbələ Musiqi Festivalı və Göyçay Nar Festivalı kimi

tədbirlər yerli istehsal və xidmət sektorlarını birbaşa iqtisadi dövriyyəyə cəlb edərək, daha dayanıqlı və daxili yönümlü təsir yaradır.

Sosial aspektdə, festivalların uğuru yerli icmanın münasibəti ilə birbaşa bağlıdır. Yerli əhali turizmin gətirdiyi iqtisadi və mədəni faydaları mənfi təsirlərdən üstün hesab etdikdə, bu sahəyə dəstək artır (Ap, 1992). Bununla yanaşı, turizm inkişafı nəzarətsiz şəkildə artdıqda, yerli icmanın münasibəti müsbət mərhələdən narazılıq mərhələsinə keçə bilər (Doxey, 1975). Azərbaycan kontekstində, festivallar çox vaxt mədəni dirçəliş və milli identiklik elementi kimi qəbul edilir. Şuşada keçirilən "Xarıbülbül" festivalı bu baxımdan nümunə təşkil edir və burada mənəvi fayda fiziki narahatlıqları üstələyir. Lakin şəhər mühitində sıxlıq, qiymət artımı və sosial gərginlik kimi problemlərin yaranması qaçılmaz olur, əgər daşıma gücü konsepsiyası nəzərə alınmazsa (Butler, 1980).

Dayanıqlılıq məsələsi müasir tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. Turizm fəaliyyəti yalnız iqtisadi artım baxımından deyil, həm də ekoloji və sosial balans çərçivəsində qiymətləndirilməlidir (UNWTO, 2023). Kütləvi tədbirlər qısa müddətdə böyük həcmdə tullantı yarada bilər və bu, ekoloji yükü artırır (Mair və Laing, 2012). Bu baxımdan, tədbirlərin idarə olunmasında beynəlxalq standartların tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Resursların səmərəli istifadəsi, tullantıların azaldılması və ekoloji təsirin minimuma endirilməsi üçün əsas çərçivə ISO 20121 standartında təqdim olunur (ISO, 2012). Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yaşıl enerji zonası kimi inkişaf etdirilməsi perspektivi, bu regionlarda keçiriləcək festivalların daha ekoloji yönümlü təşkilini zəruri edir və davamlı idarəetmə yanaşmalarını ön plana çıxarır.

Marketinq baxımından, festivallar destinasiya imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uğurlu tədbirlər destinasiyanın beynəlxalq səviyyədə tanınmasını gücləndirir və uzunmüddətli reputasiya effekti yaradır (Morgan, Pritchard və Pride, 2011). Bu təsir nəticəsində formalaşan müsbət imic, gələcək turist axınını stimullaşdırır və destinasiyanın rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə yayımlanan tədbirlər potensial turistlərdə maraq yaradır və onların gələcək səyahət qərarlarına təsir edir (Buhalis və Amaranggana, 2015). Azərbaycan nümunəsində, Bakı Caz Festivalı və Nəsimi Festivalı kimi tədbirlər rəqəmsal mühitdə geniş auditoriyaya çataraq, destinasiyanın mədəni imicini gücləndirir və gələcək turizm axınları üçün zəmin yaradır.

Beləliklə, mövcud tədqiqatların təhlili göstərir ki, festival və tədbirlər turizmi yalnız müsbət təsir yaradan mexanizm deyil, həm də düzgün idarə olunmadıqda, iqtisadi, sosial və ekoloji risklər yaradan kompleks bir sistemdir. Bu səbəbdən, onun effektivliyi yerli resurslardan istifadə səviyyəsi, icma ilə qarşılıqlı münasibət, ekoloji məsuliyyət və strateji planlaşdırma kimi amillərdən birbaşa asılıdır.

NƏTİCƏ

Festival və tədbirlər turizmi yalnız qısamüddətli cəlbedicilik deyil, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən strateji mexanizmdir. Düzgün idarə olunduqda, bu sahə uzunmüddətli iqtisadi, sosial və mədəni təsir yaradır (Getz, 2008).

Festival turizmi regionda iqtisadi dövriyyəni artırır və multiplikator effektini gücləndirir (Archer və Keynes, 1982; 1936). Xarici asılılıq yüksək olduqda bu təsir azalır (Tosun, 2001). Azərbaycanın festival nümunələri isə yerli resursların aktivliyini stimullaşdırır və davamlı iqtisadi artıma töhfə verir (BMT, 2015).

Festivallar infrastrukturun modernizasiyasını və şəhər inkişafını sürətləndirir, yaradılan infrastruktur uzunmüddətli iqtisadi dəyər yaradır (Butler və Getz, 1980; 2008). Bakıdakı beynəlxalq tədbirlər bunun nümunəsidir (BMT, 2015).

Festivallar sosial və mədəni baxımdan icma dəstəyini artırır, mədəni irsi qoruyur və ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir (Ap, 1992; Richards və Palmer, 2010).

Dördüncü istiqamət ekoloji və dayanıqlılıq məsələlərini əhatə edir. Dünya Turizm Təşkilatı vurğulayır ki (UNWTO, 2023), turizmin inkişafı yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji balans nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Mair və Laing göstərir ki (2012), kütləvi tədbirlər ekoloji yük yaradır və bu təsirin idarə olunması zəruridir. ISO 20121 standartı bu sahədə beynəlxalq idarəetmə çərçivəsi təqdim edərək resursların səmərəli istifadəsini və tullantı

ların azaldılmasını tələb edir (ISO, 2012). Bu yanaşma Birləşmiş Millətlər Təşkilatının on ikinci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinə — məsuliyyətli istehlak və istehsala tam uyğun gəlir (BMT, 2015). Azərbaycanın gələcək "yaşıl turizm" strategiyası çərçivəsində festivalların ekoloji dayanıqlılıq prinsipləri əsasında təşkili həm təbiətin qorunmasına, həm də beynəlxalq imicin güclənməsinə xidmət edəcək.

Beləliklə, festival və tədbirlər turizmi iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji baxımdan əhəmiyyətlidir və yerli resurslardan səmərəli istifadə ilə dayanıqlı inkişaf üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Archer, B. H. (1982). The value of multipliers and their policy implications. Tourism Management, 3(4), 236–241. https://doi. org/10. 1177/004728758202000211
2. Bryman, A. (2016). Social research methods (5th ed.). Oxford University Press. https://global. oup. com/ukhe/product/social-research-methods-9780199689453
3. Buhalis, D. , & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations: Enhancing tourism experience through personalisation of services. In I. Tussyadiah & A. Inversini (Eds.), Information and communication technologies in tourism 2015 (pp. 377–389). Springer. https://doi. org/10. 1007/978-3-319-14343-9_12
4. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. Canadian Geographer, 24(1), 5–12. https://doi. org/10. 2307/2569346
5. Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). SAGE Publications. https://us. sagepub. com/en-us/nam/research-design/book246125
6. Doxey, G. V. (1975). A causation theory of visitor–resident irritants: Methodology and research inferences. In The impact of tourism (pp. 195–198).
7. Mair, J. , & Laing, J. H. (2012). The greening of music festivals: Motivations, barriers and outcomes. Journal of Sustainable Tourism, 20(5), 683–700. https://doi. org/10. 1080/14766825. 2012. 634867
8. Pine, B. J. , & Gilmore, J. H. (1999). The experience economy: Work is theatre & every business a stage. Harvard Business Review Press. https://www. hbs. edu/faculty/Pages/item. aspx?num=25701
9. Richards, G. , & Palmer, R. (2010). Eventful cities: Cultural management and urban revitalisation. Routledge. https://www. routledge. com/Eventful-Cities-Cultural-Management-and-Urban-Revitalisation/Richards-Palmer/p/book/9780750669875
10. United Nations World Tourism Organization. (2023). Tourism statistics. https://www. unwto. org/statistics
11. Yin, R. K. (2018). Case study research and applications: Design and methods (6th ed.). SAGE Publications. https://us. sagepub. com/en-us/nam/case-study-research-and-applications/book250150

12. Ap, J. (1992). Residents' perceptions on tourism impacts. Tourism Management, 13(3), 206–214. https://doi. org/10. 1016/0261-5177(92)90041-8 [16]
13. Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. Tourism Management, 29(3), 403–428. https://doi. org/10. 1016/j. tourman. 2008. 01. 022 [19]
14. International Organization for Standardization. (2012). ISO 20121:2012 event sustainability management systems. https://www. iso. org/standard/50036. html [18]
15. Keynes, J. M. (1936). The general theory of employment, interest and money. Macmillan. https://www. macroeconomics. tu-dortmund. de/cms/en/Keynes_General_Theory. pdf [12]
16. Morgan, N. , Pritchard, A. , & Pride, R. (2011). Destination brands: Managing place reputation (3rd ed.). Routledge. https://www. routledge. com/Destination-Brands-Managing-Place-Reputation-3rd-Edition/Morgan-Pritchard-Pride/p/book/9780080969300 [20]
17. Tosun, C. (2001). Challenges of sustainable tourism development in the developing world: The case of Turkey. Tourism Management, 22(3), 289–303. https://doi. org/10. 1016/S0261-5177(00)00048-7 [14]
18. United Nations. (2015a). Sustainable consumption and production. https://sdgs. un. org/goals/goal12 [17]
19. United Nations. (2015b). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. https://sdgs. un. org/goals/goal8 [13]
20. UN-Habitat. (2020). World cities report: The value of sustainable urbanization. https://unhabitat. org/World-Cities-Report-2020 [15]

TURİZM SƏNAYESİNDƏ DAVAMLILIQ VƏ İQTİSADİ DAYANIQLILIQ ARASINDA ƏLAQƏ

The relationship between sustainability and economic resilience in the tourism industry

ASİF ABDULLAYEV
Asif Abdullayev
asifabdullayev@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0002-2551-7797
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Bu məqalədə turizm sənayesində davamlılıq və iqtisadi dayanıqlılıq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlili aparılır. Müasir dövrdə turizm sektorunun sürətlə inkişaf etməsi, bu sahədə davamlılıq məsələlərinin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Davamlı turizm, yalnız ətraf mühitin qorunması və mədəni irsin saxlanılması ilə məhdudlaşmır, həm də sosial və iqtisadi aspektləri ilə cəmiyyətlərin rifahına, regionların davamlı inkişafına töhfə verir. Məqalənin məqsədi, davamlılıq prinsiplərinin turizm sənayesində tətbiqinin iqtisadi dayanıqlılığa necə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək və bu sahədə mövcud təcrübələri təhlil etməkdir. Tədqiqatda həm yerli, həm də xarici ədəbiyyat araşdırılmış, müxtəlif ölkələrin təcrübələri müqayisə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, davamlılıq yanaşmaları tətbiq olunan regionlarda turizm gəlirlərinin sabitliyi və iqtisadi göstəricilərin müsbət dinamikası müşahidə olunur. Yerli icmaların prosesə cəlb olunması, ekoloji və sosial məsuliyyətin artırılması iqtisadi dayanıqlılığın əsasını təşkil edir. Məqalədə həmçinin, davamlı turizmin gələcək inkişaf perspektivləri, mövcud çağırışlar və bu istiqamətdə aparılan islahatlar da təhlil edilir. Ümumilikdə, davamlılıq prinsiplərinin turizm sektorunda geniş tətbiqi, uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin və sosial rifahın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu nəticələr, siyasətçilər və sektor iştirakçıları üçün praktiki tövsiyələr təqdim edir və gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm baza yaradır.

Açar sözlər: *davamlı turizm, iqtisadi dayanıqlılıq, turizm sənayesi, ekoturizm, yerli inkişaf*

ABSTRACT

This article analyses the interrelationship between sustainability and economic resilience in the tourism industry. The rapid development of the tourism sector in the modern era has made sustainability issues increasingly relevant in this field. Sustainable tourism is not limited to the protection of the environment and preservation of cultural heritage but also contributes to the welfare of societies and the sustainable development of regions through its social and economic aspects. The aim of the article is to determine how the application of sustainability principles in the tourism industry affects economic resilience and to analyse existing practices in this area. The research reviews both local and foreign literature and compares the experiences of different countries. The results show that in regions where sustainability approaches are implemented, there is stability in tourism revenues and positive dynamics in economic indicators. The involvement of local communities in the process and increased ecological and social responsibility form the basis of economic resilience. The article also examines the future development prospects of sustainable tourism, current challenges, and reforms carried out in this direction. Overall, the broad application of sustainability principles in the tourism sector plays a crucial role in ensuring long-term economic stability and social welfare. These findings provide practical recommendations for policymakers and sector participants and create a solid foundation for future research.

Keywords: *sustainable tourism, economic resilience, tourism industry, ecotourism, local development*

GİRİŞ

Müasir dünyada turizm sənayesi iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən və dinamik sektorlarından biri kimi çıxış edir. Turizmin iqtisadiyyata verdiyi töhfə yalnız milli gəlirin və məşğulluğun artırılması ilə məhdudlaşmır, həmçinin regionların sosial-mədəni inkişafına, yerli icmaların rifahının yüksəldilməsinə, infrastrukturun yenilənməsinə və yeni biznes imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Lakin turizm sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, bu sahənin ətraf mühitə, mədəni irsə və yerli icmalara təsiri məsələsi də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu kontekstdə davamlılıq anlayışı turizm sektorunda əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir.

Davamlı turizm, BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) tərəfindən "indiki və gələcək nəsillərin iqtisadi, sosial və ekoloji ehtiyaclarını nəzərə alaraq resurslardan istifadə edən və bu ehtiyacların təmin olunmasını hədəfləyən" yanaşma kimi müəyyənləşdirilir (UNWTO, 2022). Bu konsepsiya yalnız ətraf mühitin qorunması ilə deyil, həm də iqtisadi və sosial sabitliyin təmin olunması ilə xarakterizə olunur. Davamlılıq prinsiplərinin turizmdə tətbiqi, sektorun uzunmüddətli inkişafını və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edir. Çünki davamlı turizm layihələri, təbii və mədəni resursların səmərəli idarə olunmasına, yerli icmaların maraqlarının qorunmasına və gəlir mənbələrinin şaxələnməsinə şərait yaradır (Gössling et al. , 2015; Weaver, 2012).

Azərbaycanda və ümumilikdə region ölkələrində turizmin davamlı inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Burada məqsəd, təbiətə və mədəni irsə zərər vermədən iqtisadi inkişafı təşviq etmək və yerli sakinlərin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdır (Əliyev, 2021). Davamlılıq və iqtisadi dayanıqlılıq arasındakı əlaqə isə, turizm fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin davamlı və sabit olmasında, yeni iş yerlərinin yaradılmasında və yerli iqtisadiyyatların şaxələndirilməsində özünü göstərir. Xüsusilə ekoturizm, aqroturizm və mədəni turizm kimi istiqamətlər davamlılıq baxımından üstünlüklərə malikdir və iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına imkan verir. Xarici ölkələrin təcrübəsi də göstərir ki, davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan turizm inkişafı, iqtisadi böhranlardan və digər qeyri-müəyyənliklərdən sektoru daha yaxşı qoruyur (Bramwell & Lane, 2011).

Bu məqalənin məqsədi, turizm sənayesində davamlılıq və iqtisadi dayanıqlılıq arasındakı əlaqəni araşdırmaq, mövcud yerli və xarici elmi ədəbiyyatları və praktiki təcrübələri təhlil etmək, əldə olunan nəticələr əsasında tövsiyələr təqdim etməkdir. Məqalədə həm nəzəri, həm də praktik yanaşmalar birgə təhlil ediləcək, davamlı turizm modelinin iqtisadi sabitliyə təsiri müxtəlif aspektlərdən qiymətləndiriləcəkdir.

METODOLOGIYA

Tədqiqatın aparılmasında əsasən deskriptiv (təsviri) və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə, davamlı turizm və iqtisadi dayanıqlılıq mövzusu üzrə mövcud yerli və xarici ədəbiyyatın sistemli icmalı həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə elmi məqalələr, monoqrafiyalar, beynəlxalq təşkilatların (BMT, UNWTO və s.) hesabatları, statistik məlumat bazaları və rəsmi dövlət qurumlarının analitik materialları təhlil olunmuşdur. Ədəbiyyat seçərkən son illərdə nəşr olunmuş, aktual tədqiqatlara və praktik nümunələrə üstünlük verilmişdir (Gössling et al. , 2015; Əliyev, 2021; Weaver, 2012).

Metodoloji yanaşmada, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmışdır. Müxtəlif ölkələrin, xüsusilə Azərbaycan və Avropa dövlətlərinin turizm sektorunda tətbiq edilən davamlılıq tədbirləri və onların iqtisadi dayanıqlılığa təsiri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Statistik məlumatlar əsasında turizm gəlirlərinin dinamikası, yeni iş yerlərinin yaradılması və yerli icmaların rifah səviyyəsində baş verən dəyişikliklər araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, tədqiqatda müxtəlif tədqiqatçıların və təşkilatların apardığı araşdırmaların, həmçinin praktik layihələrin nəticələri nəzərə alınmış, davamlılıq prinsiplərinin iqtisadi sabitliyə təsiri üzrə ümumi tendensiyalar müəyyən edilmişdir. Məqalənin nəticələri elmi əsaslara söykənməklə yanaşı, real təcrübəyə əsaslanan praktiki tövsiyələrə də yer verir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Mövcud ədəbiyyat davamlı turizmin iqtisadi dayanıqlılığa təsiri ilə bağlı çoxşaxəli yanaşmalar təqdim edir. UNWTO-nun (2022) hesabatında vurğulanır ki, davamlı turizm iqtisadi artım, sosial rifah və ətraf mühitin qorunması üçün əsas mexanizmlərdən biridir. Bu sənəddə qeyd olunur ki, davamlı turizm modelləri tətbiq olunan ölkələrdə regionların iqtisadi sabitliyi və yerli əhalinin

sosial rifahı daha yüksək səviyyədə təmin olunur. Gössling və həmkarlarının (2015) tədqiqatları isə turizm sektorunda su resurslarının idarə olunması, ekoturizmin inkişafı və yerli icmaların iştirakı məsələlərinə diqqət yetirir. Onların fikrincə, davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi turizm sənayesinin uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinə və rəqabətqabiliyyətliliyinə zəmin yaradır.

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda (Əliyev, 2021; Quliyev, 2022; Məmmədov, 2020) davamlı turizmin inkişafı ilə yerli icmaların iqtisadi rifahı, yeni iş yerlərinin yaradılması və xidmət sektorunun genişlənməsi arasında birbaşa əlaqə vurğulanır. Həmçinin, bu tədqiqatlarda qeyd olunur ki, davamlı turizm təşəbbüsləri regionların sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, ekoloji mühitin qorunmasına da töhfə verir.

Xarici mütəxəssislər isə davamlı turizm siyasətləri və onların iqtisadi dayanıqlıq baxımından effektivliyini müxtəlif aspektlərdən təhlil edirlər. Bramwell və Lane (2011) davamlı turizmin idarə olunması və sektorun hökumətlər və özəl sektor tərəfindən düzgün istiqamətləndirilməsinin əhəmiyyətini qeyd edirlər. Weaver (2012) davamlı turizmin kütləvi turizmlə də uyğunlaşdırıla biləcəyini və bunun iqtisadi dayanıqlılığa müsbət təsir göstərə biləcəyini önə çəkir. Digər tədqiqatlarda isə (Hunter, 1997; Saarinen, 2006; Liu, 2003) davamlı turizmin nəzəri modelləri, müxtəlif bölgələrdə tətbiqi və qarşılaşılan çətinliklər geniş şəkildə təhlil olunur.

TƏDQİQAT

Bu tədqiqat çərçivəsində davamlı turizm prinsiplərinin iqtisadi dayanıqlılığa təsiri Azərbaycan və bir neçə xarici ölkənin təcrübəsi əsasında təhlil edilmişdir. İlk mərhələdə Azərbaycan turizm sektorundakı davamlılıq strategiyaları və onların yerli iqtisadiyyata təsiri araşdırılmışdır. Yerli mənbələrdən (Əliyev, 2021; Quliyev, 2022) əldə olunan məlumatlar göstərir ki, son illərdə ölkədə ekoturizm və kənd turizminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirilmiş, bu sahəyə dövlət dəstəyi artırılmışdır. Xüsusilə, yeni turist marşrutlarının açılması və təbiətə zərər verməyən turizm obyektlərinin yaradılması, kənd yerlərində yeni iş yerlərinin formalaşmasına və yerli icmaların gəlirlərinin artmasına şərait yaratmışdır. Statistik göstəricilərə görə, davamlı turizm prinsipləri tətbiq olunan regionlarda turizm gəlirlərində daha sabit artım, işsizlik səviyyəsində isə azalma müşahidə olunur (Məmmədov, 2020).

Araşdırmanın növbəti mərhələsində xarici ölkələrin, xüsusilə Avropa ölkələrinin davamlı turizm təcrübələri təhlil olunmuşdur. Gössling və həmkarlarının (2015), Bramwell və Lane-in (2011), Weaver-in (2012) araşdırmaları əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu ölkələrdə davamlılıq siyasətləri uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin formalaşmasında və turizm sektorunun risklərə qarşı davamlılığının artırılmasında əsas rol oynayır. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində reallaşdırılan ekoturizm və təbiətə əsaslanan turizm layihələri, regionun iqtisadi gəlirlərinin şaxələndirilməsinə və yerli bizneslərin inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda, davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi nəticəsində sosial məsuliyyət artır, ətraf mühitin qorunması və yerli mədəniyyətin təşviqi ön plana çıxır.

Tədqiqatda həmçinin, beynəlxalq təşkilatların (UNWTO, 2022) hesabatları və statistik məlumatları təhlil olunmuşdur. Bu məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, davamlı turizm strategiyalarının tətbiqi ölkələrin beynəlxalq turizm bazarında rəqabətqabiliyyətini gücləndirir və iqtisadi sabitliyi təmin edir. Keyfiyyətli infrastrukturun qurulması, ekoloji standartlara əməl olunması və yerli icmaların qərar qəbuletmə prosesində iştirakı iqtisadi dayanıqlılığın əsas amilləri kimi çıxış edir.

Sorğu və müsahibələrdən əldə olunan ilkin məlumatlar da tədqiqatın əsasını təşkil edir. Yerli turizm şirkətləri, icma nümayəndələri və turizm ekspertləri ilə keçirilən müsahibələrdə davamlılıq tədbirlərinin tətbiqinin iqtisadi faydaları, bu sahədə mövcud çağırışlar və inkişaf perspektivləri barədə fikirlər toplanmışdır. Respondentlərin əksəriyyəti qeyd edir ki, davamlı turizm

fəaliyyətlərinin genişlənməsi yerli sahibkarlar üçün yeni imkanlar yaradır, sosial rifahı artırır və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi təmin edir.

Ümumilikdə, tədqiqat nəticələri göstərir ki, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi turizm sənayesində iqtisadi dayanıqlılığın formalaşması üçün zəruri şərtdir. Davamlı turizmə yönəlik dövlət siyasətləri və icma təşəbbüsləri bu istiqamətdə real, ölçülə bilən nəticələr əldə etməyə imkan verir. Araşdırmanın nəticələri həm siyasətçilər, həm də turizm sənayesinin iştirakçıları üçün praktik tövsiyələr və gələcək strategiyaların müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli əsas yaradır.

NƏTICƏ

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, turizm sənayesində davamlılıq prinsiplərinin tətbiqi iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Araşdırılan yerli və xarici təcrübələrdən aydın olur ki, davamlı turizm modelləri iqtisadi gəlirlərin sabitliyini və artımını təmin etməklə yanaşı, regionların sosial rifahına da müsbət təsir göstərir. Xüsusilə ekoturizm və yerli icmaların aktiv iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr işsizlik səviyyəsinin azalmasına, yeni biznes imkanlarının yaranmasına və yerli məhsulların bazara çıxmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, davamlılıq yanaşmaları ətraf mühitin qorunmasını təmin etməklə, uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin əsasını möhkəmləndirir.

Tədqiqat həmçinin sübut edir ki, davamlı turizm siyasətlərinin formalaşdırılması və tətbiqi dövlət orqanları, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında effektiv əməkdaşlıq tələb edir. Dövlət tərəfindən ekoloji və sosial standartların yaradılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına xidmət edir. Özəl sektor və yerli icmalar isə bu prosesdə təşəbbüskar rol oynayaraq, davamlı layihələrin həyata keçirilməsinə töhfə verirlər.

Nəticə etibarilə, davamlılıq prinsiplərinin geniş tətbiqi turizm sektorunun mövcud və gələcək çətinliklərə qarşı daha davamlı və dayanıqlı olmasını təmin edir. Bu, regionların iqtisadi potensialının tam reallaşmasına, sosial rifahın yüksəlməsinə və mədəni-tarixi irsin qorunmasına şərait yaradır. Gələcək tədqiqatlar üçün isə müxtəlif regionlarda davamlı turizmin uzunmüddətli təsirlərinin müqayisəli təhlili və bu sahədə innovativ yanaşmaların öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu nəticələr siyasətçilər, turizm sənayesinin iştirakçıları və tədqiqatçılar üçün praktik baza və strateji istiqamətlər təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, R. (2021). Davamlı turizmin iqtisadi inkişafda rolu. Bakı: Elm.
2. Quliyev, A. (2022). Azərbaycan turizm sektorunda davamlılıq strategiyaları. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Jurnalı, 8(2), 45-58.
3. Məmmədov, E. (2020). Turizm və regional iqtisadiyyat: Azərbaycanda davamlı inkişaf. Bakı: İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
4. Abasova, S. (2021). İqlim dəyişikliyi və davamlı turizmin perspektivləri. Ekologiya və Turizm, 5(1), 37-45.
5. Hacıyev, F. (2019). Yerli icmaların turizmdə rolu və davamlılıq. Bakı: Təhsil.
6. Gössling, S. , Scott, D. , & Hall, C. M. (2015). Tourism and Water: Interactions, Impacts and Challenges. Channel View Publications.
7. Bramwell, B. , & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. Journal of Sustainable Tourism, 19(4-5), 411-421.
8. Weaver, D. B. (2012). Organic, incremental and induced paths to sustainable mass tourism convergence. Tourism Management, 33(5), 1030-1037.

9. UNWTO. (2022). International Tourism Highlights. Madrid: World Tourism Organization.
10. Hall, C. M. (2011). Policy learning and policy failure in sustainable tourism governance: From first- and second-order to third-order change? Journal of Sustainable Tourism, 19(4-5), 649-671.
11. Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. Annals of Tourism Research, 33(4), 1121-1140.
12. Hunter, W. C. (1997). Sustainable tourism as an adaptive paradigm. Annals of Tourism Research, 24(4), 850-867.
13. Mowforth, M. , & Munt, I. (2015). Tourism and Sustainability: Development, Globalisation and New Tourism in the Third World. Routledge.
14. Sharpley, R. (2009). Tourism development and the environment: Beyond sustainability? Earthscan.
15. Liu, Z. (2003). Sustainable tourism development: A critique. Journal of Sustainable Tourism, 11(6), 459-475.
16. Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. Tourism Geographies, 1(1), 7-25.

DAYANIQLI TURİZMDƏ İNSAN RESURSLARININ ROLU

The role of human resources in sustainable tourism

AYAN ABBASOVA
Ayan Abbasova
a. abbasova@atmu. edu. az
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Azerbaijan University of Tourism and Management

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə turizm sahəsi ən inkişaf etməkdə olan sahələrdən biridir. Turizm əslində bir fəaliyyət sahəsi olaraq, bütün elm və fəaliyyət sahələrdə özünü biruzə verməkdədir. Bu aspektdən məqalədə müasir dövrün tələblərinə cavab verən insan resurslarının idarə edilməsi strategiyalarının turizm sektorunda necə uyğunlaşdırıldığı təhlil olunur. Bu baxımdan, gücləndirmə anlayışı, onun əhəmiyyəti və davamlı inkişafdakı rolu, eləcə də turizm sənayesinin məqsədləri və iş məmnuniyyətini artırmaq, işdə innovasiya və yaradıcılıq, problemlərin həlli və s. vasitəsilə turist mühitində müştərilərin məmnuniyyətini qazanmaq araşdırılır. Həmçinin onu da qeyd edək ki, dünyanın bir çox iqtisadiyyatı böyük ölçüdə turizm sayəsində uğur qazanır. Turizm sənayesi məşğulluq imkanları yaradır və mədəni qarşılıqlı əlaqəyə töhfə verir. Dünyanın hər yerindən bir çox turist tibbi müalicə almaq, təhsil almaq, dil öyrənmək, işləmək və ya seminarlarda, görüşlərdə və ya konsertlərdə iştirak etmək üçün səyahət edir. Beləliklə, turizm yalnız əyləncə imkanları təmin etmir, həm də bir çox digər həyati əhəmiyyətli sahələrə də töhfə verir. 2025-ci ildə dünyada təxminən 235 milyon insan turizm sənayesində çalışır. Otellərdə turizm işçilərinin əksəriyyəti turizm diplomu olan insanlardan ibarətdir. Turizm işçiləri bütün turizm fəaliyyətləri ilə maraqlanırlar; bu, tur operatorlarından tutmuş otel məsləhətçilərinə, sərnişin hosteslərindən tutmuş otel aşpazlarına qədər geniş iş yeri təmin edən bir sahədir
Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, dünyanın hər yerində mövcud təşkilatlarda işçilərini səmərəliliyi artırmaq və iş sistemlərini təkmilləşdirmək üçün gücləndirmək üçün güclü bir meyl var. Məqalədə yerli və xarici alimlərin əsərlərindən istifadə olunaraq, təklif və tövsiyələr qeyd edilmişdir.

Açar sözlər. *Turizm, insan resursları, dayanıqlı inkişaf, idarəetmə, xidmət*

ABSTRACT

As we know, tourism is one of the most developing fields in modern times. Tourism, in fact, as a field of activity, manifests itself in all fields of science and activity. From this aspect, the article analyzes how human resource management strategies that meet the requirements of the modern era are adapted in the tourism sector. In this regard, the concept of empowerment, its importance and role in sustainable development, as well as the goals of the tourism industry and achieving customer satisfaction in the tourist environment through increasing job satisfaction, innovation and creativity in work, problem solving, etc. are examined.It should also be noted that many economies in the world achieve success to a large extent thanks to tourism. The tourism industry creates employment opportunities and contributes to cultural interaction. Many tourists from all over the world travel to receive medical treatment, study, learn a language, work or attend seminars, meetings or concerts. Thus, tourism not only provides entertainment opportunities, but also contributes to many other vital areas. In 2025, an estimated 235 million people worldwide were employed in the tourism industry. The majority of tourism workers in hotels are people with a tourism diploma. Tourism workers are interested in all tourism activities; it is a field that provides a wide range of jobs, from tour operators to hotel consultants, from passenger hostesses to hotel chefs
The results of the study showed that there is a strong tendency in existing organizations around the world to empower their employees to increase efficiency and improve their work systems. The article uses the works of local and foreign scholars to make suggestions and recommendations.

Keywords. *Tourism, human resources, sustainable development, management, service*

GİRİŞ

İnsan resursları turizm sektorunda xidmət keyfiyyətini birbaşa müəyyən edən əsas faktordur. Turizm xidmətləri insan amili üzərində qurulduğu üçün işçi heyətinin peşəkarlığı, davranışı və etik dəyərləri turistlərin ümumi təcrübəsinə ciddi təsir göstərir. Dayanıqlı turizm çərçivəsində çalışan əməkdaşlar yalnız xidmət göstərməklə kifayətlənməməli, həm də ekoloji və sosial məsuliyyət

prinsiplərini mənimsəməlidirlər. Bu isə müvafiq təlim proqramlarının və davamlı peşəkar inkişafın vacibliyini ortaya qoyur [4].

"Milli strategiyalar və dövlət təşəbbüsləri. "Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026" sənədində insan kapitalının inkişafı əsas prioritetlərdən biri kimi göstərilir. Strategiyada regionlarda turizm təhsili, peşəkar kadr hazırlığı və xidmət keyfiyyətinin artırılması xüsusi vurğulanır. Təlim və sertifikatlaşdırma proqramları. Dövlət Turizm Agentliyi və digər qurumlar tərəfindən təşkil olunan təlimlər, xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən turizm obyektləri üçün əhəmiyyətlidir. Bu proqramlar vasitəsilə yerli əhali turizm sahəsində peşəkar biliklər əldə edir və məşğulluq imkanları artır. Regionlarda İR potensialının gücləndirilməsi. Quba, Şəki, Lənkəran kimi regionlarda turizm potensialı yüksəkdir. Bu bölgələrdə yerli kadrların hazırlanması üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində layihələr həyata keçirilir. Məsələn, Suqovuşan Turizm Kompleksi layihəsi həm infrastruktur, həm də insan kapitalı baxımından əhəmiyyətlidir [1].

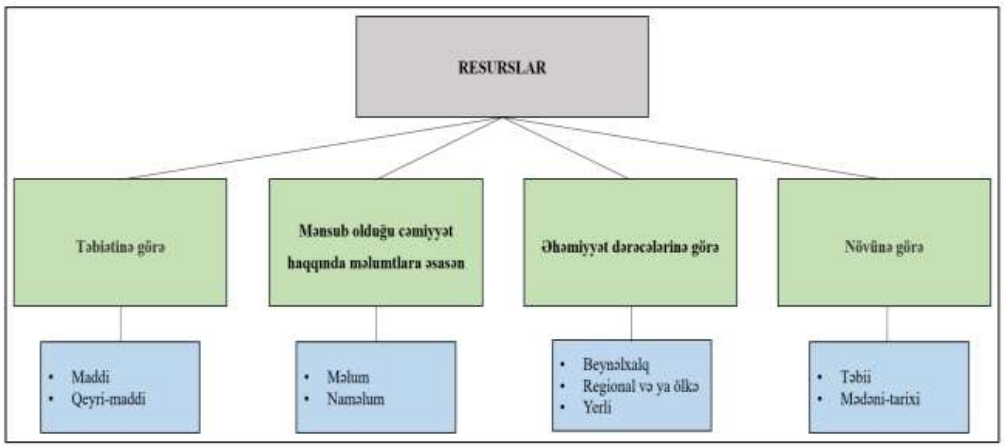
Şəkil 1. Dayanıqlı turizm və İnsan resurslarının qarşılıqlı əlaqəsi

Əsas hissə. Dayanıqlı turizmdə xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra işlər həyata keçirilir ki, bunlar da ümumi işin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Peşəkar və motivasiyalı əməkdaşlar turist məmnunluğunu artıran, davranış ünsiyyət və etik dəyərlər isə xidmət keyfiyyətini müəyyən edir. Yerli əhalinin işlə təmin olunması məsələsi turizm sektorunda İnsan resurslarının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edərək bu istiqamətdə sosial inteqrasiyanı gücləndirir. Bu istiqamətdə işçi məmnuniyyəti və motivasiya anlayışlarının izahını versək qeyd edə bilərik ki, əmək şəraiti və rəqbətləndirmə işçi məmnuniyətini artırır, motivasiyalı işçilər daha yüksək məhsuldarlıq artırır. Bu istiqamətdə işçilərin ekoloji maarifləndirilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə İnsan resurslarının idarəolunmasında müxtəlif platformalar vasitəsilə innovativ texnologiyaların tətbiqi dayanıqlı turizmin inkişafına töhvə verir. Eyni zamanda işçilərin işlədiyi mühitdə keyfiyyət meyarlarını qaldırmaq istəyiriksə onların stimullaşdırma istiqamətində müəyyən işlərin görülməsini də davam etdirməliyik. Nəticə etibarı ilə dayanıqlı turizmin inkişafında

kadrların düzgün seçimi işlərin optimal aparılması bilavasitə İnsan resurslarının iş mexanizminə əsaslanır [5].

Turizm ölkələrin iqtisadiyyatlarının uğuru üçün çox vacibdir. Ölkənin infrastrukturu təkmilləşdirilir, vəsait toplanır və vətəndaşlar və ziyarətçilər arasında mədəni qarşılıqlı əlaqə hissi turizm sənayesi vasitəsilə inkişaf etdirilir. Həmçinin, turizmin bir çox müxtəlif bölgələrdə nə qədər iş yeri yaratması da diqqətəlayiqdir. Epidemiya səbəbindən turist gəlirləri durğunlaşdığı üçün orta və uzunmüddətli turizm strategiyası "yenidən qurulmalı" olub. Tədqiqatçı, N. Vəlixanovun fikrincə *"Müasir dövrdə turizm yalnız iqtisadi fəaliyyət deyil eyni zamanda, sosial və mədəni mübadilə vasitəsidir. Bu komplekslik insan resurslarının yalnız əməyin icraçısı deyil, xidmətin keyfiyyətini formalaşdıran əsas faktor olduğunu bir daha ön plana çıxarır (Google Scholar, 2021; OECD, 2021). Bu baxımdan, turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün insan resurslarının idarə edilməsi strategiyalarının çevik, innovativ və şəraitə uyğun adaptasiya olunması vacibdir. Araşdırmanın məqsədi Azərbaycanın turizm sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi strategiyalarının dəyişən qlobal və yerli trendlərə necə uyğunlaşdığını təhlil etməkdir. Məqalə həm pandemiyadan sonrakı dövrdə formalaşan yeni reallıqları, həm də rəqəmsallaşma, əmək bazarındakı nəsil dəyişiklikləri və beynəlxalq təcrübələri nəzərə alaraq, bu sahədə tətbiq olunan yanaşmaları multidissiplinar əsasda qiymətləndirir"*.

Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, insan resurslarının inkişafında innovativ yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6].

Şəkil 2. Resursların müxtəlif əsaslara görə təsnifatı. (Mənbə: UNESCO rəsmi saytı)

2002-ci ildə BMT-nin "Mədəni irs ili" çərçivəsində UNESCO tərəfindən mədəni-tarixi resursların növlərinin siyahısı hazırlanmışdır. Bunları rəqabət qabiliyyətli, innovativ, məsuliyyətli və davamlı mədəni turizm məhsullarının yaradılması üçün dəyərli mədəni-tarixi resurslar hesab etmək olar: • Mədəni irs obyektləri – arxeoloji abidələr, xarabalıqlar və tarixi tikililər; • Tarixi şəhərlər – şəhər mənzərələri və onların tərkib hissələri, dağıdılmış şəhərlər; • Mədəni mənzərələr – parklar, bağlar və pastoral torpaqlar və təsərrüfatlar üçün digər dəyişdirilmiş mənzərələr; • Təbii müqəddəs yerlər – vacib hesab edilən, lakin insan modifikasiyasına dair heç bir dəlil göstərməyən yerlər. Məsələn müqəddəs dağlar; • Sualtı mədəni irs – gəmi qəzaları, su altında qalmış şəhərlər; • Muzeylər – mədəniyyət muzeyləri, incəsənət qalereyaları və ev muzeyləri; • Daşınan mədəni irs – rəsmlərdən tutmuş daş alətlərə qədər arxeoloji kontekstdən kənarda hərəkət edə bilən hər hansı bir obyekt; • Sənətkarlıq nümunələri – əl işləri, saxsı qabları və s. ; • Sənədli və rəqəmsal irs – kitabxanalarda, o cümlədən, rəqəmsal arxivlərdə saxlanılan arxivlər və obyektlər. [7]

Eyni zamanda, işçi məmnuniyyəti və motivasiyası da dayanıqlı turizmin uğurunda mühüm rol oynayır. Əgər işçilər özlərini dəyərli hiss edirlərsə və onların əmək şəraiti qənaətbəxşdir, bu, xidmət keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Sosial ədalət prinsiplərinə riayət olunması, əmək

hüquqlarının qorunması və inklüziv iş mühitinin yaradılması dayanıqlı turizmin əsas komponentlərindən biridir.

Qeyd edək ki, vakant vəzifələrin elanının Dövlət Məşğulluq Agentliyinə göndərilməsi, əməkdaşlarla bağlanan əmək müqavilələrin qeydiyyatının aparılması AR ƏƏSMN-nin Əmək və Məşğulluq Altsistemi (ƏMAS) platformasında həyata keçirilir.

Aşağıdakı təlimlərdə iştirakımız bu sahədə bilik və bacarıqlarmızı daha da təkmilləşdirmişdir.

Azərbaycan İnsan Resursları İnstitutu Strateji İnsan resursları idarəetməsi (2023); UK Training & Consulting/InVision Group–İnsan resurslarında rəqəmsal transformasiya və süni intellekt (2025); UK Training & Consulting/InVision Group – İnsan resurslarında Data Analitika (2025); UK Training & Consulting / InVision Group – HR Vizion 360- Yeni Nəsil İnsan Resursları və Liderlik Konfransı (2026).

İnsan resurslarının idarə edilməsi hər bir təşkilatı əhatə etdiyindən, bunun turizm və turizm təşkilatlarına çox vacib və həyati təsirləri qaçılmazdır. Turizm sənayesi iqtisadiyyatın ən böyük istehsalçısı və xidmət sənayesidir. Qlobal iqtisadiyyatda vacib sərvət mənbəyi olan turizm sənayesinin böyüməsi həm işçi qüvvəsinin miqdarının, həm də keyfiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Turizm sənayesində intensiv və yüksək işçi qüvvəsi məşğulluğu məcburi edir. İnkişaf edən texnologiya və mexanizasiya ilə istehsalda əmək faktorunun azalması turizm sənayesinə təsir etsə də, insan resursları bu sənayenin ən vacib xidmətləri hesab edilə bilər. Buna görə də, turizm müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsi bu sənayenin səmərəliliyi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Turizm və qonaqpərvərlik sənayesi operatorlarının əla xidmətlər göstərməsi və artımı davam etdirməsi üçün davamlı insan resurslarının idarə edilməsi metodları vacibdir. Təşkilatın dayanıqlığını qiymətləndirərkən ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlara çox diqqət yetirilir, davamlı insan kapitalına isə daha az diqqət yetirilir. Prosesin rahat irəliləməsini təmin etmək üçün ölkələr insan resurslarına diqqət yetirməlidirlər.

Nəticə etibarilə, dayanıqlı turizmdə insan resurslarının rolu çoxşaxəli və strateji xarakter daşıyır. İnsan resursları yalnız xidmət göstərən qüvvə deyil, həm də ekoloji və sosial məsuliyyətin daşıyıcısıdır. Onların düzgün seçimi, təlimi və motivasiyası dayanıqlı turizmin uğurlu inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu səbəbdən turizm təşkilatları insan resurslarının idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu sahədə davamlı inkişaf strategiyaları tətbiq etməlidirlər.

Əminik ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə ixtisasçı mütəxəssislər və müstəqil tədqiqatçılar üçün əsas informasiya bazası olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026. (2021).
2. Azərbaycan Respublikası Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası 2022-2026. (2021).
3. Bayramov, T. (2022). Turizmin inkişafında dövlətin rolu və İR idarəetməsi.
4. Blau, J. R. , Alba, R. D. (1982). Empowering nets of participation. Administrative Science Quarterly, 27(3), 363-379.
5. B
6. Sparks, R. , Westgate, M. (2002). Broad-based and targeted sponsorship strategies in Canadian women's ice-hockey. International Journal of Sports Marketing and Sponsorship, 4(1), 59-84.
7. Tian-Cole, S. , Cromption, J. L. (2003). A conceptualization of the relationships between

Structural Analysıs and Research Trends of Dıgıtal Detox Tourısm Lıterature: a Bıblıometrıc Revıew

BUSE GÖKGÖZ[1]
Buse Gokgoz[1]
busegokgoz8@gmail. com
https://orcid. org/0009-0006-0717-649X

CANER YENİSOY[1]
Caner Yenisoy[1]
caner. yenisoy@hbv. edu. tr
https://orcid. org/0009-0008-1585-6780

AZİZE HASSAN[1]
Azize Hassan[1]
azize. hassan@hbv. edu. tr
https://orcid. org/0000-0003-2509-1415

[1]*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*
[1]*Ankara Hacı Bayram Veli University*

ÖZET

Çalışmanın amacı dijital detoks turizmi alanyazınında gerçekleştirilen akademik çalışmaların yapısal özelliklerini ve araştırma eğilimlerini bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemektir. Bu doğrultuda Web of Science (WoS) veri tabanında indekslenen çalışmalar analiz kapsamına alınmıştır. Elde edilen veriler RStudio yazılımına entegre edilen Biblioshiny arayüzü kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları dijital detoks turizmi alanında yayın sayısının özellikle 2019 yılı sonrasında artış gösterdiğini ve alanın gelişmekte olan bir araştırma konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmaların farklı dergilerde yayıldığı belirli bir araştırmacı grubu etrafında yoğunlaşmadığı ve uluslararası iş birliklerinin önemli bir yer tuttuğu belirlenmiştir. Ayrıca anahtar kelime analizleri alanda kavramsal çeşitliliğin yüksek olduğunu ve çalışmaların teknoloji, psikoloji ve turizm disiplinleriyle etkileşim içerisinde geliştiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda dijital detoks turizmi alanyazınının disiplinlerarası bir yapı sergilediği, kavramsal bütünlüğünü henüz tam olarak sağlamadığı ve giderek artan bir akademik ilgiye konu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma alanın mevcut durumunu ortaya koyarak gelecekte gerçekleştirilecek araştırmalara yol gösterici nitelikte katkılar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dijital detoks turizmi, dijitalden arınmış turizm, bibliyometrik analiz, araştırma eğilimleri.*

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the structural characteristics and research trends of academic studies on digital detox tourism through a bibliometric analysis. For this purpose, studies indexed in the Web of Science (WoS) database were included in the analysis. The data were analyzed using the Biblioshiny interface integrated into the RStudio software. The findings reveal that the number of publications in digital detox tourism has increased, especially after 2019, indicating that the field is an emerging research area. The results also show that studies are dispersed across various journals, do not concentrate around a specific group of authors, and that international collaborations play a significant role. In addition, keyword analysis indicates a high level of conceptual diversity and demonstrates that the field develops through the interaction of tourism, technology, and psychology disciplines. Overall, the findings suggest that digital detox tourism literature exhibits a multidisciplinary structure, has not yet achieved full conceptual maturity, and is attracting increasing academic attention. This study provides a comprehensive overview of the field and offers insights for future research.

Keywords: *Digital detox tourism, digital free tourism, bibliometric analysis, research trends.*

GİRİŞ

Günümüzde bireylerin teknolojiyle kurduğu yoğun etkileşim dijital araçların işlevsel kullanımını aşarak bağımlılık eğilimlerini artıran bir yapıya dönüşmektedir (Biricik, 2022). Akıllı telefonlar, sosyal medya ve çevrimiçi iletişim araçlarının gündelik yaşam merkezine yerleşmesi bireylerin dijital teknolojilerle sürekli bağlantı hâlinde kalmasına yol açmaktadır (Işık ve Kaptangil, 2018; Kushlev, Dwyer ve Dunn, 2019). Bu durum dikkat dağınıklığı, zihinsel yorgunluk, stres, tükenmişlik ve sosyal izolasyon gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda dijital ortamlardan bilinçli ve geçici uzaklaşmayı ifade eden dijital detoks uygulamaları öne çıkan yaklaşımlar arasında yer almaktadır (Biricik, 2022).

Detoks kavramı organizmada biriken zararlı maddelerin fizyolojik süreçlerle etkisiz hâle getirilerek vücuttan uzaklaştırılması olarak tanımlanmaktadır (Albayrak, 2020). Bu çerçevede dijital detoks, bireyin aşırı cihaz kullanımını sınırlandırmak amacıyla elektronik ortamlardan bilinçli olarak uzaklaştığı yüz yüze etkileşimlere ve farkındalık odaklı etkinliklere yöneldiği bir süreç olarak ifade edilmektedir (Acuner ve Turan, 2024).

Dijital detoks, turizm sektöründe giderek önem kazanan bir eğilim olup çoğunlukla sağlık turizmi kapsamında değerlendirilmektedir. Dijital detoks turizminin stresin azaltılması ve genel sağlık durumunun iyileştirilmesine katkı sağladığı belirtilmektedir (Topsakal ve Dinç, 2022). Bu yönüyle dijital detoks turizmi, yalnızca bir tatil tercihi değil psikolojik iyi oluş, bilişsel performans ve sosyal ilişkiler üzerinde etkili çok boyutlu bir süreçtir. Sürekli çevrimiçi olmanın yol açtığı olumsuzlukların azaltılmasında önemli bir işlev üstlendiği ifade edilmektedir (Kumaragamage, 2025; Schraggeová ve Bisaha, 2025). Dijital detoksun bireysel ve toplumsal etkilerinin belirginleşmesi konuya yönelik akademik ilginin artmasına ve alanyazında çok yönlü çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Alanyazın incelendiğinde dijital detoks konusuna yönelik çalışmaların (Hoang, Cronin ve Skandalis, 2026; Scheppe, Seiffen ve Berndt, 2025; Schraggeová ve Bisaha, 2025; Seekis vd. , 2025; Štánerová vd. , 2025; Thomas vd. , 2024; Wilcockson, Osborne ve Ellis, 2019) farklı disiplinlerde ele alındığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların ağırlıklı olarak psikoloji, pazarlama ve tüketici davranışı, teknoloji yönetimi ve dijital bağımlılık alanlarında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Turizm alanındaki akademik çalışmaların ise dijital detoks ve turizm ilişkisini farklı boyutlarıyla ele aldığı görülmektedir (Acuner ve Turan, 2024; Acar, 2025; Aydınlı ve Akgöz, 2024; Can ve İflazoğlu, 2021; Chauhan vd. , 2026; Gong, Schroeder ve Plaisance, 2023; Hassan ve Saleh, 2024; Li, Pearce ve Low, 2018; Önder ve Topsakal, 2024; Pınarbaşı ve Astam, 2020; Topsakal ve Dinç, 2022). Bununla birlikte mevcut çalışmaların büyük ölçüde belirli temalar ve örneklemler çerçevesinde sınırlı kaldığı alanın genel yapısını ve gelişim eğilimlerini bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koyan sistematik ve bibliyometrik analizlerin sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Ortaya konulan sınırlılık dijital detoks turizmi alanyazınının yapısal özelliklerinin, araştırma eğilimlerinin ve öne çıkan temalarının kapsamlı biçimde ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda araştırma kapsamında, 2026 Nisan tarihine kadar Web of Science (WoS) veri tabanında yayımlanan akademik çalışmalar analiz edilmiştir. Verilerin analizinde RStudio yazılımının Biblioshiny eklentisinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda dijital detoks turizmi alanyazınının yapısal özelliklerini, gelişim eğilimlerini ve tematik yönelimlerini ortaya koymak amacıyla çalışma, aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aramaktadır.

- Dijital detoks turizmi alanında gerçekleştirilen çalışmaların zaman içerisindeki gelişim eğilimleri nasıldır?
- Dijital detoks turizmi alanyazınında öne çıkan tematik yönelimler zaman içinde nasıl değişmiş ve evrimleşmiştir?
- Dijital detoks turizmi alanında öne çıkan yazarlar kimlerdir?
- Dijital detoks turizmi çalışmalarına en fazla katkı sağlayan dergiler hangileridir?
- Dijital detoks turizmi alanyazınında en sık kullanılan anahtar kelimeler nelerdir?

2. DİJİTAL DETOKS VE TURİZM

Teknolojinin yol açtığı olumsuz etkiler konusunda kullanıcı farkındalığının artığı ve buna paralel olarak dijital araç kullanımını sınırlandırma ya da geçici olarak uzaklaşma eğilimlerinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu uygulamalar arasında dijital detoks öne çıkmaktadır (Demirkazık, 2025). Dijital detoks, bireylerin yoğun dijital medya kullanımına karşı geliştirdiği bir denge arayışı olarak değerlendirilmekte ve sürekli bağlantı hâlinin dikkat dağınıklığı ve iyi oluş üzerindeki

olumsuz etkileri bu yönelimi güçlendirmektedir (Syvertsen ve Enli, 2020; Kushlev vd. , 2019; Wilcockson vd. , 2019).

Bireylerin dijital ortamlardan uzaklaşma eğilimleri, boş zaman değerlendirme biçimleri ve seyahat tercihleri üzerinde de etkili olmaktadır. Teknoloji ile turizm arasındaki etkileşim, dijital detoks yaklaşımının turizm sektörüne entegrasyonunu hızlandırmaktadır. Seyahat acenteleri bu doğrultuda dijital detoks temelli deneyimler sunarak niş bir pazar oluşturmaktadır (Pınarbaşı ve Astam, 2020; Aydınlı ve Akgöz, 2024). Turizm raporları da tatilcilerin dijital bağlantıyı sınırlandırma eğilimlerinin artığını göstermektedir (Li vd. , 2018).

Turizm perspektifinde dijital detoks, bireylerin gündelik yaşamdan uzaklaşarak farkındalık temelli deneyimlere yönelmesini sağlayan iyileştirici bir işlev üstlenmektedir (Schraggeová ve Bisaha, 2025). Çalışmalar, dijital detoks uygulamalarının psikolojik iyi oluşu desteklediğini, öz-yansıtmayı derinleştirdiğini ve sosyal ilişkilerin niteliğini artırdığını ortaya koymaktadır (Quaye, 2025). Ayrıca minnettarlık, öz-kabul ve çevresel farkındalık gibi dönüştürücü çıktılarla ilişkili olduğu belirtilmektedir (Hassan, Salem ve Saleh, 2022).

Dijital detoks turizmi, deneyim ekonomisi ve yavaş turizm yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Anlamlı ve bilinçli deneyim arayışı bu tür turizm ürünlerine olan talebi artırmaktadır (Cai ve McKenna, 2023; Can ve İflazoğlu, 2021; Kumaragamage, 2025; Salepaki vd. , 2025). Ortaya çıkan çok boyutlu yapı dijital detoks turizmi alanyazınının sistematik ve bütüncül biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır.

3. YÖNTEM

Yöntem bölümünde araştırmanın tasarımı, veri toplama süreci ve veri analizi yaklaşımı sistematik bir biçimde sunulmaktadır.

3. 1. Araştırma Tasarımı

Çalışmada dijital detoks turizmi alanında gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların genel eğilimlerinin belirlenmesi ve araştırma boşluklarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda kavramın alanyazındaki tematik yoğunlaşmaları ve zaman içerisindeki gelişimi bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir.

Bibliyometrik analiz, geniş hacimli bilimsel verilerin sistematik biçimde değerlendirilmesine olanak tanıyan ve araştırma eğilimleri ile etkili çalışmaların belirlenmesinde sıklıkla kullanılan bir yöntemdir (Yenisoy, 2025). Söz konusu yöntem akademik üretimin nicel göstergeler üzerinden analiz edilmesini sağlayarak alanyazının genel yapısının bütüncül biçimde değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

Analiz süreci, RStudio yazılımına entegre edilen Biblioshiny arayüzü kullanılarak yürütülmüştür. Biblioshiny, bibliometrix paketine dayalı olarak çalışan ve veri görselleştirme, atıf analizi ile yazar, ülke ve kurumlar arası iş birliği ağlarının incelenmesine imkân tanıyan etkileşimli bir analiz ortamı sunmaktadır (Yenisoy, 2025).

Çalışma kapsamında 2026 Nisan tarihine kadar WoS veri tabanında indekslenen akademik çalışmalar analiz edilmiştir. WoS'un tercih edilmesinde uluslararası düzeyde yüksek akademik saygınlığa sahip olması ve alanyazın incelemelerinde yaygın olarak kullanılan güvenilir bir kaynak olması etkili olmuştur (Yenisoy ve Meydan Uygur, 2024; Yenisoy, 2025).

3. 2. Veri Toplama Süreci

Çalışma kapsamında 14. 04. 2026 tarihinde WoS veri tabanı kullanılarak dijital detoks turizmi alanına ilişkin bilimsel yayınlara erişilmiştir. Veri toplama sürecinde kavramın alanyazında farklı terminolojilerle ele alınması dikkate alınarak "digital detox", "digital detox tourism", "digital-free tourism", "offline tourism", "unplugged tourism" ve "technology-free tourism" anahtar kelimeleri

ile birlikte turizm bağlamını sınırlandırmak amacıyla "tourism", "travel", "hospitality", "tourist", "destination", "vacation" ve "leisure" ifadeleri kullanılmıştır. Tarama işlemi WoS veri tabanında "Topic" alanı üzerinden gerçekleştirilmiş ve başlık, özet ve yazar anahtar kelimeleri birlikte değerlendirilerek konuya ilişkin yayınların kapsamlı biçimde belirlenmesi sağlanmıştır.

Araştırmanın kapsayıcılığını artırmak amacıyla veri setine herhangi bir sınırlayıcı filtre uygulanmamıştır. Elde edilen tüm çalışmalar analize dâhil edilmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan veri seti, dijital detoks turizmi alanyazınının bibliyometrik analizine temel oluşturmaktadır. Ayrıca verilerin açık erişimli akademik yayınlardan elde edilmesi ve insan ya da hayvan deneklerle doğrudan bir etkileşim içermemesi nedeniyle etik kurul iznine ihtiyaç duyulmamıştır.

3. 3. Verilerin Analizi

Çalışma kapsamında WoS veri tabanından elde edilen bibliyometrik veriler, RStudio yazılımına entegre edilen Biblioshiny arayüzü kullanılarak analiz edilmiştir. Analizler doğrultusunda dijital detoks turizmi alanındaki yayınların yıllara göre dağılımı ve gelişim eğilimleri ortaya konulmuştur. Öne çıkan dergiler ve en üretken yazarlar belirlenmiştir. Ayrıca yazar, ülke ve anahtar kelimeler arasındaki ilişkiler bilimsel haritalama teknikleriyle incelenmiştir. Bu kapsamda üç alan grafikleri, anahtar kelime analizleri ve tematik haritalama analizlerinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, alanın yapısal özelliklerini ve gelişim dinamiklerini ortaya koymakta olup ayrıntılı olarak bulgular bölümünde sunulmaktadır.

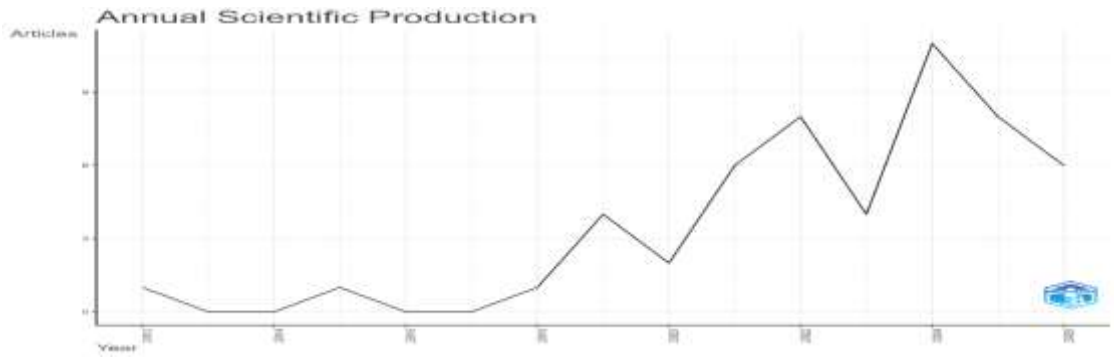
4. BULGULAR

Dijital detoks turizmi alanına ilişkin veriler çeşitli bibliyometrik göstergeler aracılığıyla analiz edilmiştir. Bu kapsamda yayınların yıllara göre dağılımı, alana katkı sağlayan dergiler ve en üretken yazarlar incelenmiştir. Ayrıca yazar, ülke ve anahtar kelimeler arasındaki ilişkiler üç alan grafikleri ve anahtar kelime analizleriyle değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra tematik eğilim ve trend analizleri aracılığıyla araştırma alanında öne çıkan konuların zaman içerisindeki değişimi ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular dijital detoks turizmi alanyazınının yapısal özelliklerini ve gelişim dinamiklerini genel bir çerçevede değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

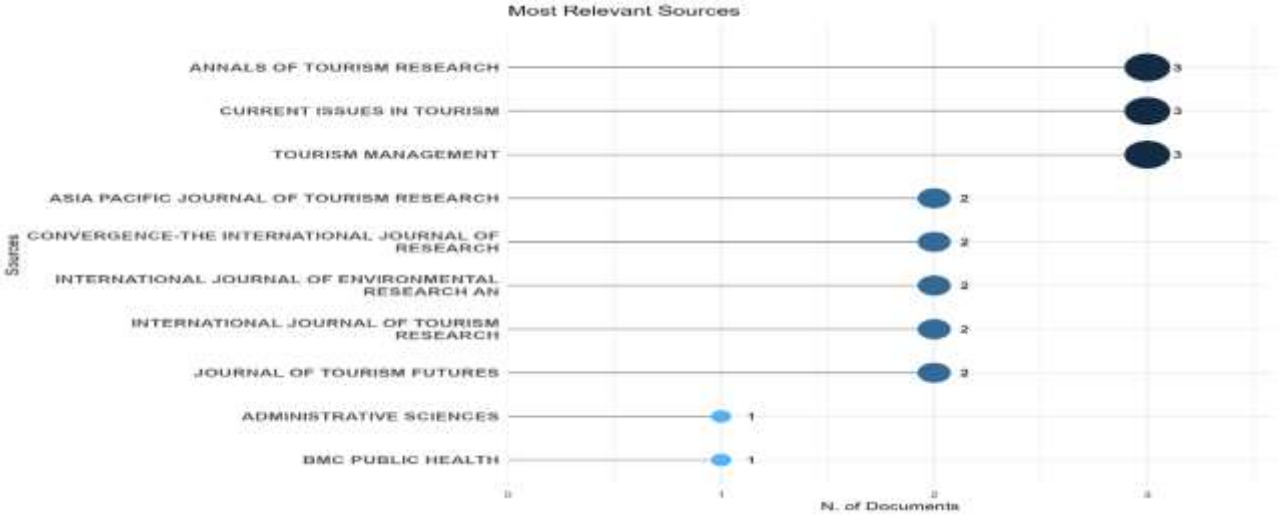
Şekil 1. Dijital Detoks Turizmi Alanyazınının Bibliyometrik Genel Özellikleri

Şekil 1'de dijital detoks turizmi alanyazınının bibliyometrik genel görünümü sunulmaktadır. Bulgular, 2012–2026 döneminde yayımlanan 52 çalışmanın 41 farklı akademik kaynakta yer aldığını ve veri setinde toplam 141 yazar bulunduğunu göstermektedir. Tek yazarlı çalışma sayısı 8'dir. Çalışma başına ortalama yazar sayısı 2. 92 ve uluslararası ortak yazarlık oranı %42. 31'dir. Ayrıca 236 anahtar kelime kullanıldığı, toplam 2720 kaynağa atıf yapıldığı, çalışmaların ortalama yaşının 3. 4 yıl ve çalışma başına ortalama atıf sayısının 19. 21 olduğu belirlenmiştir. Yıllık büyüme oranı ise %13. 65'tir.

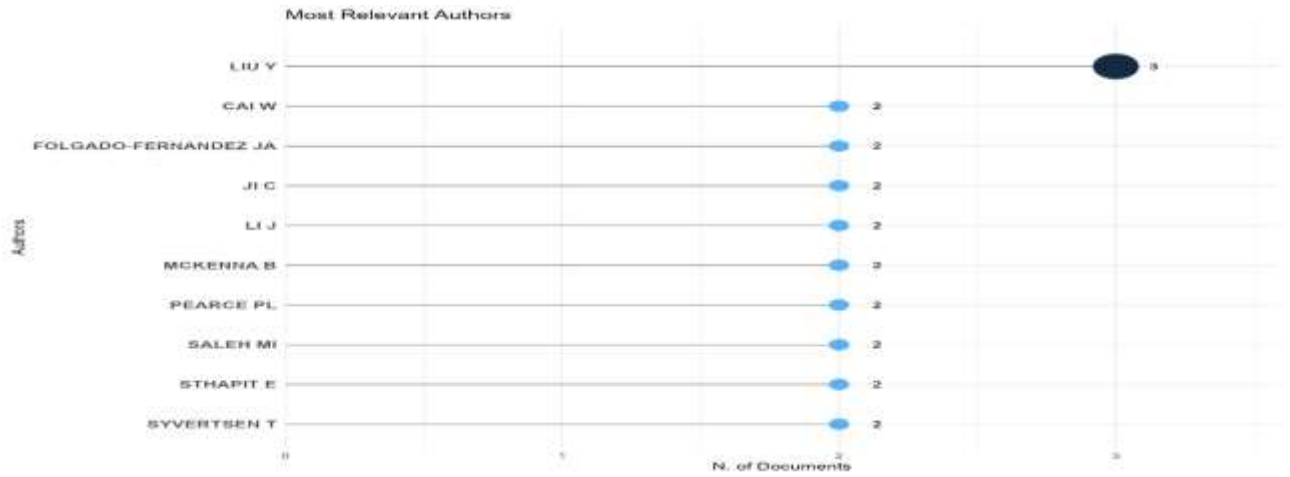
Şekil 2. Dijital Detoks Turizmi Alanında Yıllara Göre Bilimsel Yayın Sayısı

Şekil 2'de dijital detoks turizmi alanında 2012–2026 (Nisan) dönemine ait bilimsel yayınların yıllara göre dağılımı sunulmaktadır. Bulgular, 2012–2017 yılları arasında sınırlı sayıda yayın bulunduğunu, 2018 sonrasında üretimin yeniden başladığını ve özellikle 2019 yılı itibarıyla artış eğiliminin belirginleştiğini göstermektedir. Yayın sayısındaki artış 2021 sonrasında hız kazanmış ve en yüksek düzeye 2024 yılında ulaşmıştır. 2025 ve 2026 (Nisan) döneminde ise görece bir düşüş gözlenmekle birlikte üretim düzeyinin önceki yıllara kıyasla daha yüksek seyrettiği görülmektedir.

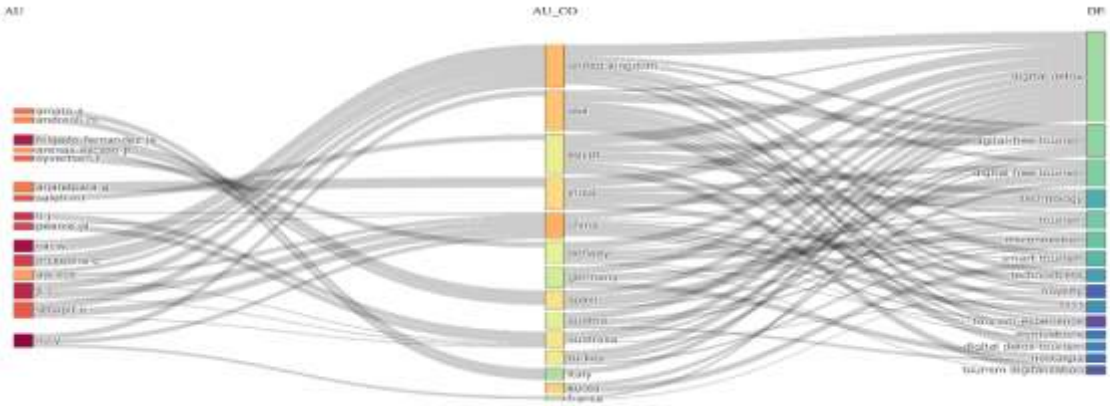
Şekil 3. Dijital Detoks Turizmi Alanında En Fazla Yayın Yapan İlk 10 Kaynak

Şekil 3'te dijital detoks turizmi alanında en fazla yayına yer veren akademik kaynaklar sunulmaktadır. *Annals of Tourism Research*, *Current Issues in Tourism* ve *Tourism Management* dergilerinin her birinde 3'er yayının bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *International Journal of Tourism Research* ve *Journal of Tourism Futures* dergilerinde ise 2'şer yayının yer aldığı belirlenmiştir. Ayrıca *Administrative Sciences* ve *BMC Public Health* dergilerinde 1'er yayının bulunduğu tespit edilmiştir.

Şekil 4. Dijital Detoks Turizmi Alanında En Üretken 10 Yazar

Şekil 4'te dijital detoks turizmi alanında en fazla yayına sahip yazarlar sunulmaktadır. Y. Liu'nun 3 yayın ile en fazla katkı sağlayan yazar olduğu görülmektedir. Diğer yazarlar incelendiğinde W. Cai, J. A. Folgado-Fernandez, C. Ji, J. Li, B. McKenna, P. L. Pearce, M. I. Saleh, E. Sthapit ve T. Syvertsen'in 2'şer yayına sahip olduğu belirlenmiştir.

Şekil 5. Yazarlar, Ülkeler ve Anahtar Kelimeler Arasındaki Üç Alan İlişkisi

Şekil 5'te dijital detoks turizmi alanında yazarlar (AU), yazarların bağlı olduğu ülkeler (AU_CO) ve kullanılan anahtar kelimeler (DE) arasındaki ilişkiler üç alan grafiği ile sunulmaktadır. Grafikte yazarlar, ülkeler ve anahtar kelimeler sırasıyla sol, orta ve sağ bölümlerde yer almaktadır.

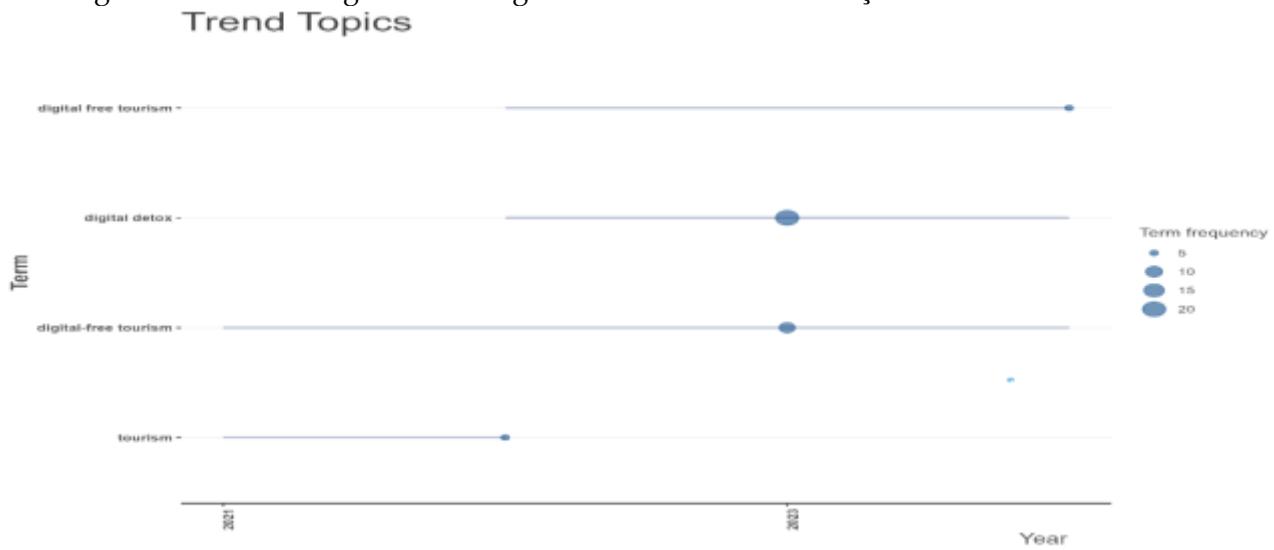
Bulgular, yazarların Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri, Mısır, Hindistan, Çin, Norveç, Almanya, İspanya, Avusturya, Avustralya, Türkiye, İtalya, Kore ve Fransa gibi farklı ülkelerle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Kullanılan anahtar kelimeler arasında ise "digital detox", "digital-free tourism", "technology", "tourism", "disconnection", "smart tourism", "technostress", "novelty", "tourism experience", "motivations", "digital detox tourism", "nostalgia" ve "tourism-digitalization" öne çıkmaktadır. Yazar, ülke ve anahtar kelimeler arasındaki bağlantılar grafik üzerindeki akışlarla gösterilmektedir.

Şekil 6. Dijital Detoks Turizmi Alanında En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Şekil 6'da dijital detoks turizmi alanında kullanılan anahtar kelimelerin frekanslarına göre oluşturulan kelime bulutu sunulmaktadır. Kelime büyüklükleri kullanım sıklığını yansıtmaktadır.

Bulgular, "digital detox" ifadesinin en yüksek frekansa sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra "digital-free tourism", "tourism", "technology", "disconnection", "smart tourism", "technostress", "well-being", "tourism experience", "motivations", "digital detox tourism", "nostalgia" ve "tourism digitalization" gibi anahtar kelimeler öne çıkmaktadır.

Şekil 7. Dijital Detoks Turizmi Alanında Trend Konuların Zaman İçindeki Dağılımı

Şekil 7'de dijital detoks turizmi alanında öne çıkan anahtar kelimelerin yıllara göre dağılımı ve kullanım sıklıkları sunulmaktadır. Çizgiler kullanım aralıklarını, balon büyüklükleri ise frekansları göstermektedir.

Bulgular, "tourism", "digital-free tourism", "digital detox" ve "digital free tourism" anahtar kelimelerinin farklı dönemlerde kullanıldığını göstermektedir. Ek olarak "Digital detox" ve "digital free tourism" ifadelerinin daha yakın yıllarda yoğunlaştığını, "tourism" anahtar kelimesinin ise daha erken dönemlerde öne çıktığını göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma bulguları, dijital detoks turizmi alanyazınının son yıllarda belirgin bir gelişim gösterdiğini ve artan akademik ilgiyle birlikte gelişmekte olan bir araştırma alanı hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Özellikle 2019 yılı sonrasında yayın sayısındaki artış ve yıllık büyüme oranının %13. 65 düzeyinde olması alandaki akademik üretimin istikrarlı biçimde artığını göstermektedir.

Çalışmaların ortalama yaşının 3. 4 yıl olması ise alanın güncel ve dinamik yapısını ortaya koymaktadır.

Bulgular, dijital detoks turizmi kavramının yalnızca bir turizm türü olarak değil bireylerin teknoloji kullanımı, iyi oluş ve farkındalık süreçleriyle ilişkili çok boyutlu bir yapı içerisinde ele alındığını göstermektedir. "Digital detox", "digital-free tourism", "technostress", "well-being" ve "tourism experience" gibi kavramların öne çıkması alanın disiplinlerarası bir yapıda geliştiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca 236 anahtar kelimenin kullanılması kavramsal çeşitliliğin yüksek olduğunu göstermektedir.

Analiz sonuçları, alandaki akademik üretimin belirli bir araştırmacı grubunda yoğunlaşmadığını farklı yazarların sınırlı sayıda çalışmalarla katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma başına ortalama yazar sayısının 2. 92 olması ve uluslararası ortak yazarlık oranının %42. 31 düzeyinde gerçekleşmesi iş birliğine dayalı bir üretim yapısına işaret etmektedir. Bununla birlikte çalışmaların 41 farklı dergide yayımlanması alanyazının disiplinlerarası ve dağınık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular, dijital detoks turizmi alanyazınının yapısal özelliklerini ortaya koymakla birlikte alanın gelecekteki gelişimine yönelik önemli ipuçları sunmaktadır. Bu doğrultuda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. Dijital detoks turizmi alanyazınında gözlemlenen yüksek kavramsal çeşitlilik araştırmalar arasında karşılaştırılabilirliği güçleştirmekte ve kuramsal bütünlüğü sınırlamaktadır. Bu nedenle gelecekte yapılacak çalışmaların ortak bir terminolojik çerçeve geliştirmeye odaklanması önerilmektedir.
2. Mevcut çalışmaların büyük ölçüde genel eğilimleri ortaya koymaya odaklandığı, bireysel deneyim boyutunu derinlemesine inceleyen araştırmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum alanda daha kapsamlı ve derinlemesine analizlere ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda nitel ve karma yöntem yaklaşımlarına dayalı çalışmaların artırılması önerilmektedir.
3. Bulguların dijital detoks turizminin disiplinlerarası bir yapıda geliştiğini göstermesi farklı disiplinlerarası etkileşimin önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda disiplinlerarası ortak araştırmaların geliştirilmesi önerilmektedir.
4. Uluslararası ortak yazarlık oranının belirli bir düzeyde olması iş birliği potansiyeline işaret etmektedir. İş birliklerinin daha sistematik araştırma ağlarına dönüştürülmesi ve çok uluslu projelerin teşvik edilmesi önerilmektedir.
5. Çalışmaların çok sayıda dergiye dağılmış olması alanyazının parçalı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Bu nedenle alana yönelik tematik özel sayılar ve odak yayınların artırılması önerilmektedir.
6. Uygulamaya dönük çalışmaların sınırlı olması akademik bilgi ile sektör uygulamaları arasındaki boşluğu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda destinasyonlar ve turizm işletmeleri bağlamında saha temelli araştırmaların artırılması önerilmektedir.
7. Yayın sayısındaki artışa rağmen uzun dönemli analizlerin sınırlı kalması alanın gelişim dinamiklerinin tam olarak anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle daha geniş zaman aralıklarını kapsayan bibliyometrik ve boylamsal çalışmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Acar, N. (2025). Dijital detoks ve uygulama yöntemleri üzerine bir literatür taraması. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi, 7*(2), 84–99. https://doi. org/10. 55055/mekcad. 1750056

2. Acuner, E. , & Turan, Y. (2024). Dijital bağımlılık farkındalığı için dijital detoks turizmi deneyimi. *Gümüşhane University Journal of Social Sciences, 15*(2), 312–331.
3. Albayrak, E. S. (2020). Sosyal medya platformlarında dijital detoks: Deneysel bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 252–266.
4. Aydınlı, F. , & Akgöz, E. (2024). Teknoloji bağımlılığı ve dijital detoks turizmine karşı tutum ve motivasyonlar: Turizm akademisyenleri tarafından bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 27*(1), 357–370. https://doi. org/10. 29249/selcuksbmyd. 1453630
5. Biricik, Z. (2022). Dijital bağımlılıklar ve dijital bağımlılıklardan kurtulma yolu olarak dijital minimalizm. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 12*(3), 897–912.
6. Cai, W. , & McKenna, B. (2023). Power and resistance: Digital-free tourism in a connected world. *Journal of Travel Research, 62*(2), 290–304. https://doi. org/10. 1177/00472875211061208
7. Can, İ. , & İflazoğlu, N. (2021). Digital detox tourism against post-modernity. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism, 6*(1), 7–15. https://doi. org/10. 31822/jomat. 801813
8. Chauhan, R. , Jishtu, H. , Kumar, N. , & Basheer, S. (2026). Unplugged escapes: Validating digital free tourism motivations scale and unraveling the impact of social space technostress on destination preferences. *Journal of Hospitality and Tourism Insights, 9*(3), 1144–1161. https://doi. org/10. 1108/JHTI-04-2025-0449
9. Demirkazık, Ç. N. V. (2025). 'Telefonsuz asla mı?' Y ve Z kuşaklarının dijital detoks deneyimleri ve teknoloji bağımlılığı dersinin teknoloji kullanım farkındalığındaki yeri. *Yeni Medya*, (19), 211–234. https://doi. org/10. 55609/yenimedya. 1756379
10. Gong, Y. , Schroeder, A. , & Plaisance, P. L. (2023). Digital detox tourism: An Ellulian critique. *Annals of Tourism Research, 103*, 103646. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2023. 103646
11. Hassan, T. H. , Salem, A. E. , & Saleh, M. I. (2022). Digital-free tourism holiday as a new approach for tourism well-being: Tourists' attributional approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(10), 105974. https://doi. org/10. 3390/ijerph19105974
12. Hassan, T. , & Saleh, M. I. (2024). Tourism digital detox and digital-free tourism: What do we know? What do we not know? Where should we be heading? *Journal of Tourism Futures*. https://doi. org/10. 1108/JTF-12-2023-0274
13. Hoang, Q. , Cronin, J. , & Skandalis, A. (2026). Digital detox and the 'app-blocking app': Abstinence as a desire-regenerating force. *European Journal of Marketing, 60*(1), 131–158. https://doi. org/10. 1108/EJM-05-2024-0373
14. Işık, M. , & Kaptangil, İ. (2018). Akıllı telefon bağımlılığının sosyal medya kullanımı ve beş faktör kişilik özelliği ile ilişkisi: Üniversite öğrencileri üzerinden bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 7*(2), 695–717. https://doi. org/10. 15869/itobiad. 361081
15. Kumaragamage, M. (2025). Digital detox tourism and tourist well-being: A narrative review of emerging evidence and theoretical perspectives. *Journal of Hospitality, Management and Tourism Research, 6*(3), 77–82.
16. Kushlev, K. , Dwyer, R. J. , & Dunn, E. W. (2019). The social price of constant connectivity: Smartphones impose subtle costs on well-being. *Current Directions in Psychological Science, 28*(4), 347–352. https://doi. org/10. 1177/0963721419847200
17. Li, J. , Pearce, P. L. , & Low, D. (2018). Media representation of digital-free tourism: A critical discourse analysis. *Tourism Management, 69*, 317–329. https://doi. org/10. 1016/j. tourman. 2018. 06. 027
18. Önder, İ. , & Topsakal, Y. (2024). Facilitating the pursuit of digital detox tourism with authentic personality. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 41*(9), 1190–1209. https://doi. org/10. 1080/10548408. 2024. 2404850

19. Pınarbaşı, T. E. , & Astam, F. K. (2020). 'Vazgeçmek mümkün mü?': Kuşakların dijital detoks deneyimleri üzerine bir analiz. *Atatürk İletişim Dergisi*, (20), 5–28. https://doi. org/10. 32952/atauniiletisim. 775351
20. Quaye, F. J. (2025). Digital detox tourism: Assessing tourist expectations and experiences. *Journal of Management, and Development Research, 2*(1), 11–21. https://doi. org/10. 69739/jmdr. v2i1. 220
21. Salepaki, A. , Zerva, A. , Kourkouridis, D. , & Angelou, I. (2025). Unplugging youth: Mobile phone addiction, social impact, and the call for digital detox. *Psychiatry International, 6*(1), 100004. https://doi. org/10. 3390/psychiatryint6010004
22. Scheppe, M. M. , Seiffen, A. L. , & Berndt, A. (2025). Exploring the digital detox journey among Generation Y Instagram users. *Information Technology & People, 38*(8), 119–139. https://doi. org/10. 1108/ITP-07-2023-0721
23. Schraggeová, M. , & Bisaha, D. (2025). The effect of digital detox through digital minimalism using the MinimalistPhone app on the behavior of young users and their emotional experience. *Computers in Human Behavior Reports, 18*, 100699. https://doi. org/10. 1016/j. chbr. 2025. 100699
24. Seekis, V. , Mulgrew, K. E. , Prichard, I. , Manning, H. , Wood, I. , & Stevenson, C. (2025). To detox or not to detox? The impact of different approaches to social media detox strategies on body image and wellbeing. *Body Image, 52*, 101849. https://doi. org/10. 1016/j. bodyim. 2024. 101849
25. Štánerová, E. , Rošková, E. , Schraggeová, M. , Urukovičová, N. , & Smoroň, J. (2025). Unplugging beyond the workplace: A scoping review of non-work digital detox strategies. *Social Sciences & Humanities Open, 12*, 101812. https://doi. org/10. 1016/j. ssaho. 2025. 101812
26. Syvertsen, T. , & Enli, G. (2020). Digital detox: Media resistance and the promise of authenticity. *Convergence, 26*(5–6), 1269–1283. https://doi. org/10. 1177/1354856519847325
27. Thomas, J. , AlJuraib, N. , Ashour, L. , & Karunavira, D. (2024). The mindfulness-based digital wellbeing retreat: An interpretative phenomenological analysis. *Computers in Human Behavior Reports, 14*, 100408. https://doi. org/10. 1016/j. chbr. 2024. 100408
28. Topsakal, Y. , & Dinç, A. (2022). Çevrimdışı tatil: Dijital detoks için ekoturizm. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness, 5*(1), 1–10.
29. Topuz, İ. & Topuz, A. (2023). Akıllı Telefon-Teknoloji Bağımlılığı ve İlişkili Faktörler. In: Cengiz Açıl, H. (ed.), *Sağlık Bilimleri Araştırmaları: Hemşirelik & Ebelik-II.* Özgür Yayınları. DOI: https://doi. org/10. 58830/ozgur. pub126. c525
30. Wilcockson, T. D. W. , Osborne, A. M. , & Ellis, D. A. (2019). Digital detox: The effect of smartphone abstinence on mood, anxiety, and craving. *Addictive Behaviors, 99*, 106013. https://doi. org/10. 1016/j. addbeh. 2019. 06. 002
31. Yenisoy, C. (2025). Turizm alanyazınında dijital ikiz teknolojilerine yönelik araştırmaların Web of Science verileri üzerinden R programı ile bibliyometrik analizi. In Ö. Yayla (Ed.), *Turizmin çok boyutlu yapısı: Kuramsal ve ampirik incelemeler* (ss. 331–345). Çizgi Kitabevi.
32. Yenisoy, C. , & Meydan Uygur, S. (2024). Lüks kampçılık (glamping) turizmine yönelik bir alanyazın incelemesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 27*(1), 106–122. https://doi. org/10. 55931/ahbvtfd. 1470693

TEHDİT Mİ, TAMAMLAYICI ARAÇ MI? TURİST REHBERLERİNDE YAPAY ZEKANIN ALGILANAN YETKİNLİĞİ İLE İŞ KAYBI ALGISI İLİŞKİSİ

A threat or a complementary tool? the relationship between tour guides' perceived competence of artificial intelligence and their perception of job loss

EDA RUKİYE DÖNBAK[1]
Eda Rukıye Donbak[1]
edonbak@adiyaman. edu. tr
https://orcid. org/0000-0002-1752-0390

BATUHAN EREN ŞEREMETLİ[1]
Batuhan Eren Seremetlı[1]
bseremetli@adiyaman. edu. tr
https://orcid. org/0000-0002-5605-0280

[1]Adıyaman Üniversitesi
[1]Adıyaman University

ÖZET

Yapay zekâ teknolojilerinin son yıllarda hizmet sektöründe yarattığı dönüşüm, turizm sektörünü ve turist rehberliği mesleğini doğrudan etkilemekte, mesleğin geleceğine ilişkin önemli soru işaretleri yaratmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerinin turist rehberlerinde iş kaybı algısı üzerindeki etkisini belirlemektir. Çalışmada nicel araştırma yaklaşımı benimsenmiş ve ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Veriler, anket tekniği ile 150 turist rehberinden toplanmıştır. Analizler sonucunda yapay zekânın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (r =-0,290; p<,001). Regresyon analizi, algılanan yetkinliğin iş kaybı algısındaki varyansın %8,4'ünü açıkladığını ortaya koymuştur (β = 0,290; R^2 = 0,0084). Ayrıca cinsiyet, eğitim düzeyi ve mesleki deneyim değişkenlerine göre iş kaybı algısında anlamlı farklılıklar saptanırken, yaş ve çalışma biçimi açısından anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Elde edilen bulgular, yapay zekâ teknolojilerinin daha yetkin algılanmasının turist rehberlerinde iş kaybı korkusunu azalttığını ve bu teknolojilerin mesleki bir tehditten ziyade rehberlik hizmetini destekleyen tamamlayıcı bir araç olarak konumlanabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Turist rehberliği, Yapay zekâ, İş kaybı algısı*

ABSTARCT

The recent transformation brought about by artificial intelligence technologies in the service sector has directly affected the tourism industry and the profession of tourist guiding, raising significant questions about the future of the profession. In this context, the aim of the study is to determine the impact of AI-based digital guiding technologies on tourist guides' perception of job loss. A quantitative research approach was adopted, and a relational survey model was employed. Data were collected through a questionnaire administered to 150 tourist guides. Analyses revealed a negative and statistically significant relationship between perceived competence of artificial intelligence and job loss perception (r = -0. 290; p < . 001). Regression analysis showed that perceived competence explained 8. 4% of the variance in job loss perception (β = 0. 290; R^2 = 0. 0084). Furthermore, significant differences in job loss perception were found according to gender, educational level, and professional experience, while no significant differences were observed in terms of age or working style. The findings indicate that higher perceived competence of artificial intelligence reduces job loss fears among tourist guides, suggesting that these technologies can be positioned not as a professional threat but as a complementary tool supporting guiding services.

Keywords: *Tourist guiding, Artificial intelligence, Job loss perception*

GİRİŞ

Yapay zekâ teknolojilerinin son yıllarda gösterdiği hızlı gelişim hizmet sektörünün çeşitli alanlarında köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Özellikle makine öğrenmesi, doğal dil işleme ve büyük veri analitiği gibi alanlardaki ilerlemeler, geleneksel olarak insan emeğine dayanan iş süreçlerinin yeniden yapılanmasını gündeme taşımıştır [1,2]. Bu dönüşüm yalnızca üretim ve

bilişim sektörleriyle sınırlı kalmamış, turizm, konaklama ve seyahat hizmetleri gibi alanlarda da kendini hissettirmeye başlamıştır [3,4].

Turizm, hem deneyim hem de bilgi odaklı bir sektör olması nedeniyle dijital teknolojilerin etkisine açık bir alan olarak öne çıkmaktadır [5]. Bu doğrultuda akıllı turizm uygulamalarının turistlerin destinasyonla kurduğu ilişkiyi etkileyebileceği ifade edilebilir [6]. Söz konusu teknolojiler, ziyaretçilere bilgiye anında erişim, kişiselleştirilmiş öneriler ve çok dilli iletişim olanağı sunması açısından turist rehberliği mesleğinin işlevsel yapısını doğrudan etkileyebilecek bir nitelik kazanmıştır. Turist rehberleri, bir destinasyondaki tarihsel, kültürel ve doğal değerleri ziyaretçilere aktararak onların seyahat deneyimine anlam katan profesyonel bir aktörlerdir [7,8]. Ne var ki bilgiye erişimin dijitalleşmesi ve yapay zekâ uygulamalarının rehberlik işlevlerinin bir kısmını üstlenmeye başlaması, mesleğin geleceğine ilişkin soru işaretlerini de gündeme getirmiştir. Frey ve Osborne (2017) tarafından gerçekleştirilen çalışmada turist rehberliği mesleği otomasyon baskısına maruz kalabilecek meslekler arasında değerlendirilmektedir [9].

Yapay zekâ ve robotik teknolojilerinin iş gücü piyasasındaki etkileri üzerine yapılan araştırmalar, çalışanların bu teknolojilere yönelik algılarının iş ve kariyer kaygısı, mesleki gelecek beklentisi ve örgütsel davranışlar üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymaktadır [10,11]. Brougham ve Haar (2018) tarafından geliştirilen STARA (Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics and Algorithms) farkındalığı kavramı, çalışanların akıllı teknolojileri kendi mesleki konumları için tehdit olarak algılama düzeyini ifade etmektedir [10]. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar, bu farkındalığın yüksek olduğu durumlarda iş tatmininin azaldığını, mesleki kaygının ve işten ayrılma niyetinin ise arttığını göstermektedir [11,12].

Bu bağlamda araştırmanın temel problemi, yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerinin turist rehberlerinde iş kaybı algısı üzerinde etkili olup olmadığını belirlemeye yöneliktir. Bu kapsamda çalışmada, turist rehberlerinin yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerine ilişkin algılarının mesleki gelecek kaygılarıyla nasıl ilişkilendiği ele alınmıştır. Araştırmanın temel problemi, "Yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerinin turist rehberlerinde iş kaybı algısı üzerinde etkisi var mıdır?" sorusu çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu temel problem doğrultusunda araştırmada öncelikle yapay zekânın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunup bulunmadığı incelenmiştir. Bunun yanında, yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısını anlamlı biçimde yordayıp yordamadığı değerlendirilmiştir. Araştırmada ayrıca turist rehberlerinin iş kaybı algılarının cinsiyet ve çalışma biçimi değişkenlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı ele alınmıştır. Son olarak yaş, eğitim düzeyi ve mesleki deneyim değişkenlerinin iş kaybı algısı üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturup oluşturmadığı da incelenmiştir. Bu yönüyle araştırma, hem yapay zekâ algısı ile iş kaybı algısı arasındaki ilişkiyi hem de iş kaybı algısının demografik ve mesleki değişkenlere göre değişimini bütüncül biçimde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu araştırmada, yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerinin turist rehberlerinde iş kaybı algısı üzerindeki etkisini incelemek amacıyla nicel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Araştırma, değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymayı hedeflediğinden ilişkisel tarama modeli çerçevesinde tasarlanmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlayan çalışmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır [13]. Bu kapsamda çalışmada, yapay zekânın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısı üzerindeki etkisinin test edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda korelasyon analizi ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve düzeyi

incelenmiş, regresyon analizi ile yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısını açıklama gücü değerlendirilmiştir.

Araştırma verileri, anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Kullanılan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulara yer verilmiş, ikinci bölümde ise araştırmanın temel değişkenlerini ölçmeye yönelik ölçek ifadeleri sunulmuştur. Araştırmada kullanılan ölçekler, ilgili literatürde yer alan çalışmalardan yararlanılarak araştırmanın amacına uygun biçimde uyarlanmıştır.

Yapay zekânın algılanan yetkinliğini ölçmeye yönelik ölçek oluşturulurken, bireylerin teknolojik sistemleri ne düzeyde yeterli, etkili ve işlevsel bulduklarını inceleyen araştırmalar temel alınmıştır. Bu kapsamda özellikle algılanan fayda ve performans beklentisi boyutlarına odaklanan Davis (1989) ile Venkatesh ve arkadaşlarının (2003) çalışmaları referans alınmıştır [14,15]. Ölçek maddelerinin uyarlanması sürecinde orijinal ifadelerin anlam bütünlüğünün korunmasına özen gösterilmiş, maddeler turist rehberliği bağlamına uygun hale getirilmiş ve yapay zekâ özelinde yeniden ifade edilmiştir. Böylece ölçek, yapay zekâ teknolojilerinin turist rehberliği alanındaki yeterliliği ve işlevsellik algısını ölçebilecek şekilde düzenlenmiştir. Oluşturulan ifadeler: "Yapay zekâ tabanlı rehberlik uygulamaları destinasyon bilgisi konusunda yeterlidir. " ve "Yapay zekâ sistemleri turistlere tatmin edici bilgi sunabilir. " şeklinde adapte edilmiştir.

Araştırmada iş kaybı algısını ölçmeye yönelik ifadeler ise teknoloji ve otomasyonun iş gücü üzerindeki etkilerine yer veren çalışmalardan uyarlanmıştır. Bu doğrultuda Frey ve Osborne (2017) ve Brougham ve Haar'ın (2018) çalışmaları temel alınmıştır [9,10]. Ölçek, yapay zekâ teknolojilerinin turist rehberliği mesleği açısından oluşturabileceği tehdit algısını, iş gücü ihtiyacında azalma düşüncesini, iş fırsatlarının daralmasına yönelik değerlendirmeleri ve geleceğe ilişkin mesleki endişeleri kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır. Ölçek maddelerinin uyarlanması sürecinde kavramsal anlamın korunmasına dikkat edilmiş, ifadeler sektöre özgü bir biçimde yeniden düzenlenmiştir. Oluşturulan ifadeler: "Yapay zekâ teknolojileri mesleğim için tehdit oluşturmaktadır. ", "Gelecekte yapay zekâ nedeniyle rehberlik mesleğine olan ihtiyaç azalabilir. ", "Yapay zekâ yaygınlaştıkça iş bulma imkânım zorlaşabilir. " ve "Mesleğimin geleceği konusunda yapay zekâ nedeniyle endişe duyuyorum. " şeklinde adapte edilmiştir.

Araştırma kapsamında elde edilen veriler Jamovi istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Veri analizi sürecinde öncelikle katılımcıların yanıtlarına ilişkin genel eğilimleri ortaya koymak amacıyla tanımlayıcı istatistiklerden yararlanılmış; bu kapsamda ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Ölçeklerin iç tutarlılığını belirlemek amacıyla Cronbach Alpha güvenirlik analizi uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve düzeyini incelemek için Pearson korelasyon analizi kullanılmış, yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmada ayrıca katılımcıların demografik özelliklerine göre değişkenlerde anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklemler t-testi ve tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Normallik varsayımı, çarpıklık ve basıklık değerleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bazı değişkenlerde normal dağılımdan kısmi sapmalar gözlenmesine rağmen, örneklem büyüklüğünün yeterli olması ve Merkezi Limit Teoremi dikkate alınarak parametrik testlerin uygulanması uygun görülmüştür.

BULGULAR

Demografik Bulgular

Araştırmaya katılan bireylerin demografik özellikleri incelendiğinde, katılımcıların %63. 3'ünün erkek, %36. 7'sinin ise kadın olduğu görülmektedir. Yaş dağılımı açısından değerlendirildiğinde, katılımcılarının büyük bir bölümünün %68,0 oranıyla 26–35 yaş aralığında yer

aldığı belirlenmiştir. Bu grubu %20,0 ile 36–45 yaş aralığındaki katılımcılar takip etmektedir. 18–25 yaş grubunda yer alan katılımcıların oranı %10,0 iken, 46 yaş ve üzerindeki katılımcıların oranının %2,0 ile oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir.

Eğitim düzeylerine göre katılımcıların çoğunluk olarak lisans mezunu olduğu görülmektedir. Sahip oldukları yüzdeler: %86,0'ı lisans, %9,3'ü yüksek lisans ve %4,7'si ön lisans mezunudur. Bu bulgu, araştırma örnekleminin eğitim düzeyi açısından ağırlıklı olarak lisans mezunlarından oluştuğunu göstermektedir.

Mesleki deneyim açısından bakıldığında, katılımcıların önemli bir kısmının %65,3 oranıyla 4–7 yıl arasında mesleki deneyime sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanında, 1–3 yıl deneyime sahip katılımcıların oranı %12,7, 1 yıldan az deneyime sahip olanların oranı ise %11,3'tür. 8–11 yıl arasında deneyime sahip katılımcılar %8,7 oranında temsil edilirken, 12 yıl ve üzeri deneyime sahip katılımcıların oranı %2,0 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar, örneklemin büyük ölçüde orta düzeyde mesleki deneyime sahip turist rehberlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Katılımcıların çalışma biçimleri incelendiğinde ise %66,0'ının bağımsız olarak, %34,0'ının ise acenteye bağlı biçimde çalıştığı tespit edilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Değişken	Grup	F	%
Cinsiyet	Kadın	55	36,7
	Erkek	95	63,3
Yaş	18-25	15	10,0
	26-35	102	68,0
	36-45	30	20,0
	46 ve üzeri	3	2,0
Eğitim	Ön Lisans	7	4,7
	Lisans	129	86,0
	Yüksek Lisans	14	9,3
Mesleki Deneyim	1 yıldan az	17	11,3
	1-3 yıl	19	12,7
	4-7 yıl	98	65,3
	8-11 yıl	13	8,7
	12 yıl ve üzeri	3	2,0
Çalışma Biçimi	Bağımsız	99	66,0
	Acenteye Bağlı	51	34,0

Ölçeklere Ait Güvenilirlik Analizi Bulguları

Yapılan güvenirlik analizi sonucunda, yapay zekânın algılanan yetkinliği ölçeğinde yer alan bazı maddelerin ölçek ile düşük uyum gösterdiği tespit edilmiştir. Özellikle "tur deneyimini yönetme" ifadesinin çıkarılması Cronbach Alpha değerini anlamlı düzeyde artırmıştır. Bu doğrultuda ölçek iki madde ile yeniden yapılandırılmış ve güvenilir bulunmuştur (α = 0. 775). Yapay zekânın algılanan yetkinliği ölçeğine ilişkin yapılan güvenirlik analizi sonucunda Cronbach Alpha katsayısı 0. 775 olarak bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin iyi düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Analiz sürecinde ölçek ile düşük uyum gösteren maddeler çıkarılmış ve nihai ölçek iki maddeden oluşacak şekilde yapılandırılmıştır.

Tablo 2. Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği Ölçeğine Ait Güvenirlik Analizi

Ölçek	Madde	Alpha Katsayısı
Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği	2	0. 775

İş kaybı algısı ölçeğine ilişkin yapılan güvenirlik analizi sonucunda Cronbach Alpha katsayısı 0. 814 olarak bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca madde-toplam korelasyonlarının 0. 60'ın üzerinde olduğu ve herhangi bir maddenin çıkarılmasının ölçek güvenirliğini artırmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. İş Kaybı Algısı Ölçeğine Ait Güvenirlik Analizi

Ölçek	Madde	Alpha Katsayısı
İş Kaybı Algısı	4	0. 814

Araştırmada değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, yapay zekânın algılanan yetkinliği ortalamasının düşük ($\bar{X}$ = 1. 92), iş kaybı algısının ise yüksek düzeyde olduğu ($\bar{X}$ = 4. 21) görülmüştür. Normallik varsayımı çarpıklık ve basıklık değerleri ile değerlendirilmiş olup, bazı değişkenlerde normal dağılımdan sapmalar gözlenmiştir. Ancak örneklem büyüklüğünün 150 olması nedeniyle Merkezi Limit Teoremi dikkate alınarak parametrik testlerin uygulanmasına karar verilmiştir.

Tablo 4. Ölçeklere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Ölçek	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği	1. 92	0. 627	1. 12	2. 20
İş Kaybı Algısı	4. 21	0. 649	-2. 45	6. 99

Yapay zekânın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (r = -0. 290, p < . 001). Bu bulgu, yapay zekâ teknolojilerinin daha yetkin algılanmasının, iş kaybı algısını azalttığını göstermektedir.

Tablo 5. Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği ile İş Kaybı Algısı Arasındaki İlişki

Değişkenler	r	p
Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği – İş Kaybı Algısı	-0. 290	<. 001

Yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür (p < . 001).

Yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir (β = -0. 290, p < . 001). Bu bulgu, yapay zekâ teknolojilerinin daha yetkin algılanmasının, iş kaybı algısını azalttığını göstermektedir.

Modelin açıklayıcılık gücü incelendiğinde, yapay zekâ algısının iş kaybı algısındaki varyansın %8. 4'ünü açıkladığı görülmüştür (R^2 = 0. 084). Bu bulgu, iş kaybı algısının yalnızca yapay zekâ algısı ile değil, bireysel ve çevresel faktörlerinde bu algıyı şekillendirdiğini göstermektedir.

Tablo 6. Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliğinin İş Kaybı Algısına Etkisi

Değişken	B	Beta	t	p
Sabit	4. 789		29. 14	<. 001
Yapay Zekânın Algılanan Yetkinliği	-0. 300	-0. 290	-3. 69	<. 001
R^2=0. 084				

FARKLILIK ANALİZLERİNE AİT BULGULAR

Cinsiyet ve Çalışma Biçimleri Değişkenine Göre T-Testi Farklılık Analizi

Cinsiyete göre iş kaybı algısında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklemler t-testi yapılmıştır. Analiz sonucunda, cinsiyet grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir (t = -2. 66, p = . 009). Erkek katılımcıların iş kaybı algısının ($\bar{X}$ = 4. 32) kadın katılımcılara ($\bar{X}$ = 4. 03) göre daha yüksek olduğu grup ortalamalarının karşılaştırılması sonucunda görülmektedir. Etki büyüklüğü değerlendirildiğinde, farkın orta düzeyde olduğu belirlenmiştir (d = 0. 45). Ayrıca Levene testi sonucunda varyansların homojen olmadığı tespit edilmiştir (p < . 05). Bu nedenle sonuçlar bu durum dikkate alınarak yorumlanmıştır.

Tablo 7. Cinsiyete Göre Farklılık Analizi

Grup	Ortalama	t	p	Etki (d)
Kadın	4. 03	-2. 66	. 009	0. 45
Erkek	4. 32			

Katılımcıların çalışma biçimlerine göre iş kaybı algısında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla bağımsız örneklemler t-testi yapılmıştır. Analiz sonucunda, gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır (t = -0. 496, p = . 621). Grup ortalamaları incelendiğinde, çalışma biçimlerine göre iş kaybı algısının benzer düzeylerde olduğu görülmektedir. Etki büyüklüğü değerlendirildiğinde, farkın oldukça düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir (d = 0. 085). Ayrıca Levene testi sonucunda varyansların homojen olmadığı tespit edilmiştir (p < . 05), ancak bu durum sonuçların genel yorumunu etkilememektedir.

Eğitim, Mesleki Deneyim Süresi ve Yaş Değişkenine Göre ANOVA Analizi

Katılımcıların eğitim düzeylerine göre iş kaybı algısında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Levene testi sonucunda varyansların homojen olmadığı tespit edildiğinden (p < . 05), analizde Welch ANOVA sonuçları dikkate alınmıştır. Analiz sonucunda eğitim düzeylerine göre iş kaybı algısında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir (F = 4. 76, p = . 032).

Tablo 8. ANOVA Analizi Sonuçları

Değişken	F	P	Yorum
Yaş	2. 58	. 123	Anlamlı fark yok
Eğitim	4. 76	. 032	Anlamlı fark var
Deneyim	3. 75	. 035	Anlamlı fark var

Eğitim düzeylerine göre iş kaybı algısındaki farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek amacıyla Games-Howell post hoc testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda, gruplar arasındaki ikili karşılaştırmalarda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p > . 05). Bu durum, genel olarak eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmasına rağmen, bu farkın belirli grup çiftleri arasında açık şekilde ortaya konulamadığını göstermektedir.

Katılımcıların mesleki deneyimlerine göre iş kaybı algısında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Levene testi sonucunda varyansların homojen olmadığı tespit edildiğinden (p < . 05), analizde Welch ANOVA sonuçları dikkate alınmıştır. Analiz sonucunda mesleki deneyime göre iş kaybı algısında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir (F = 3. 75, p = . 035).

Mesleki deneyime göre iş kaybı algısındaki farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek amacıyla Games-Howell post hoc testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda, 1 yıldan az

deneyime sahip rehberler ile 1–3 yıl deneyime sahip rehberler arasında (p = . 041) ve 1 yıldan az deneyime sahip rehberler ile 4–7 yıl deneyime sahip rehberler arasında (p = . 008) istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, daha az deneyime sahip rehberlerin iş kaybı algısının, orta düzey deneyime sahip rehberlere kıyasla daha düşük olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların yaş gruplarına göre iş kaybı algısında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Levene testi sonucunda varyansların homojen olmadığı tespit edildiğinden (p < . 05), analizde Welch ANOVA sonuçları dikkate alınmıştır. Analiz sonucunda yaş grupları arasında iş kaybı algısı açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (F = 2. 58, p = . 123). Bu bulguya göre, yaş değişkeninin iş kaybı algısı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada, yapay zekâ tabanlı dijital rehberlik teknolojilerinin turist rehberlerinde iş kaybı algısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular, literatürde sıklıkla dile getirilen "teknoloji kullanımının artmasıyla iş kaybı korkusunun da artacağı" yönündeki genel varsayımdan farklı ve dikkat çekici sonuçlar ortaya koymaktadır. Araştırmanın en önemli bulgularından biri, yapay zekânın algılanan yetkinliği ile iş kaybı algısı arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin tespit edilmesidir. Bu bulgu, yapay zekâ teknolojilerinin turist rehberleri tarafından daha yetkin ve işlevsel algılanmasının, iş kaybı korkusunu artırmak yerine azalttığını göstermektedir. Regresyon analizi sonuçları da bu durumu desteklemekte ve yapay zekânın algılanan yetkinliğinin iş kaybı algısını negatif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Başka bir ifadeyle, yapay zekâya ilişkin bilgi, farkındalık ve kullanım potansiyeli arttıkça, bu teknolojilerin mesleki bir tehditten ziyade mesleki süreci destekleyen bir araç olarak değerlendirilme olasılığı güçlenmektedir. Nitekim literatürde de bireylerin yeni teknolojilere yönelik algılarının, söz konusu teknolojileri tehdit ya da fırsat olarak değerlendirmelerinde önemli bir belirleyici olduğu vurgulanmaktadır [14,15]. Benzer şekilde, yapay zekâya ilişkin bilgi düzeyi ve algılanan yetkinlik arttıkça, bu teknolojilerin iş gücünü tamamen ikame eden bir unsur olarak değil, mesleki performansı destekleyen yardımcı bir araç olarak görülmesi daha olası hâle gelmektedir [16].

Bu bağlamda araştırma bulguları, "bilinmeyene yönelik korku" yaklaşımıyla da ilişkilendirilebilir. Yapay zekâ teknolojilerine ilişkin düşük bilgi düzeyi, bireylerde belirsizlik ve kontrol kaybı hissini artırarak iş kaybı korkusunu tetikleyebilir. Buna karşılık, yapay zekânın ne olduğu, nasıl çalıştığı ve turist rehberliği mesleğinde hangi sınırlar içinde kullanılabileceği konusunda farkındalığın artması, daha rasyonel bir değerlendirme sürecini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla yapay zekânın algılanan yetkinliği arttıkça, turist rehberlerinin bu teknolojileri mesleki varlıklarını tehdit eden bir unsur olarak değil, rehberlik hizmetlerinin niteliğini destekleyebilecek tamamlayıcı bir araç olarak değerlendirme eğilimi güçlenmektedir.

Cinsiyet değişkenine göre elde edilen bulgular, erkek turist rehberlerinin kadınlara kıyasla daha yüksek iş kaybı algısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, risk algısı ve mesleki rekabet algısının cinsiyete göre farklılaşabileceğini düşündürmektedir. Erkek katılımcıların mesleki tehditleri daha yüksek algılaması, sektördeki rekabetçi bakış açısıyla ilişkilendirilebilir. Bu bulgu, literatürde risk algısının bireysel özelliklere bağlı olarak farklılaşabileceğini ortaya koyan önceki araştırmalarla örtüşmektedir [17].

Çalışma biçimine göre yapılan analizlerde ise anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu bulgu, ister bağımsız ister acenteye bağlı çalışılsın, yapay zekâ kaynaklı iş kaybı algısının benzer düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu durum, yapay zekâ tehdidinin bireysel çalışma koşullarından ziyade mesleğin genel geleceğine yönelik algılandığını ortaya koymaktadır.

Eğitim düzeyine göre yapılan analizlerde genel düzeyde anlamlı farklılık bulunmasına rağmen, post hoc analizlerde gruplar arasında anlamlı bir farkın belirlenememesi dikkat çekicidir. Bu durum, eğitim düzeyinin iş kaybı algısı üzerinde etkili olabileceğini ancak bu etkinin belirli gruplar arasında keskin şekilde ayrışmadığını göstermektedir.

Mesleki deneyim değişkenine ilişkin bulgular ise oldukça dikkat çekicidir. Orta düzey deneyime sahip rehberlerin (1–7 yıl arası), düşük deneyime sahip rehberlere göre daha yüksek iş kaybı algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, mesleki farkındalık artmasıyla birlikte tehdit algısının da arttığını göstermektedir. Ancak çok yüksek deneyim grubunda bu algının yeniden düşme eğilimi göstermesi, deneyim ile mesleki güven arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Bu bulguyu, literatürde "mesleki olgunluk" ve "algılanan kontrol" kavramları ile açıklayabilmek mümkündür. Bununla birlikte, çok yüksek deneyim düzeyine sahip bireylerde iş kaybı algısının görece daha düşük olması, mesleki güven ve deneyimin koruyucu bir faktör olabileceğini düşündürmektedir [18].

Yaş değişkenine göre ise anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu durum, iş kaybı algısının yaşa bağlı bir faktörden ziyade mesleki deneyim ve algısal faktörlerle daha fazla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, araştırma bulguları yapay zekâya yönelik algının iş kaybı korkusunu artırmadığını, aksine belirli koşullar altında azalttığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, teknolojik dönüşümün tehditten ziyade dönüşüm ve uyum süreci olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Uygulayıcılara Yönelik Öneriler

- Turist rehberlerine yönelik yapay zekâ farkındalık eğitimleri düzenlenmelidir.
- Yapay zekâ teknolojilerinin rehberlik mesleğinde nasıl kullanılabileceğine yönelik uygulamalı eğitim programları geliştirilmelidir.
- Rehberlerin mesleki rollerini güçlendirmek amacıyla hikâye anlatıcılığı ve deneyim tasarımı becerileri ön plana çıkarılmalıdır.
- Yapay zekayı bir rakip olarak görmek yerine, bu teknolojilerin destekleyici bir araç olarak kullanımına ilişkin stratejiler benimsenmelidir.

Akademik Araştırmalara Yönelik Öneriler

- Gelecek çalışmalarda farklı ülkelerde karşılaştırmalı analizler yapılabilir.
- Nitel araştırmalar ile rehberlerin yapay zekâya yönelik algıları derinlemesine incelenebilir.
- Yapay zekâ kullanımının turist deneyimi üzerindeki etkileri araştırılabilir.
- Daha geniş örneklemlerle yapısal eşitlik modellemesi uygulanabilir.

Politika Yapıcılara Yönelik Öneriler

- Turist rehberliği mesleğinin geleceğine yönelik stratejik planlamalar yapılmalıdır.
- Dijital dönüşüm sürecinde rehberlerin desteklenmesi için mesleki uyum programları geliştirilmelidir.
- Yapay zekâ ve insan rehberliğini birlikte değerlendiren hibrit turizm modelleri teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Brynjolfsson, E. , & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work progress and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & company.
2. Huang, M. -H. , & Rust, R. T. (2018). Artificial Intelligence in Service. Journal of Service Research, 21(2), 155-172. https://doi. org/10. 1177/1094670517752459

3. Tussyadiah, I. (2020). A review of research into automation in tourism: Launching the Annals of Tourism Research Curated Collection on Artificial Intelligence and Robotics in Tourism. *Annals of tourism research*, *81*, 102883. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2020. 102883
4. Ivanov, S. , & Webster, C. (Eds.). (2019). *Robots, artificial intelligence and service automation in travel, tourism and hospitality*. Emerald Group Publishing.
5. Buhalis, D. , & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism management*, *29*(4), 609-623. https://doi. org/10. 1016/j. tourman. 2008. 01. 005
6. Gretzel, U. , Sigala, M. , Xiang, Z. , & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic markets*, *25*(3), 179-188. https://doi. org/10. 1007/s12525-015-0196-8
7. Cohen, E. (1985). The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of tourism research*, 12(1), 5-29. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(85)90037-4
8. Ap, J. , & Wong, K. K. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. Tourism management, 22(5), 551-563. https://doi. org/10. 1016/S0261-5177(01)00013-9
9. Frey, C. B. , & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?. *Technological forecasting and social change*, 114, 254-280. https://doi. org/10. 1016/j. techfore. 2016. 08. 019
10. Brougham, D. , & Haar, J. (2018). Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics, and Algorithms (STARA): Employees' perceptions of our future workplace. *Journal of Management & Organization*, 24(2), 239–257. https://doi. org/10. 1017/jmo. 2016. 55
11. Li, J. J. , Bonn, M. A. , & Ye, B. H. (2019). Hotel employee's artificial intelligence and robotics awareness and its impact on turnover intention: The moderating roles of perceived organizational support and competitive psychological climate. *Tourism management*, 73, 172-181. https://doi. org/10. 1016/j. tourman. 2019. 02. 006
12. Nam, K. , Dutt, C. S. , Chathoth, P. , Daghfous, A. , & Khan, M. S. (2021). The adoption of artificial intelligence and robotics in the hotel industry: prospects and challenges. *Electron Markets* 31, 553–574. https://doi. org/10. 1007/s12525-020-00442-3
13. Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi [Scientific research methods] (23. baskı)*. Nobel Yayın Dağıtım.
14. Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 13(3), 319-340. https://doi. org/10. 2307/249008
15. Venkatesh, V. , Morris, M. G. , Davis, G. B. , & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view1. *MIS quarterly*, 27(3), 425-478. https://doi. org/10. 2307/30036540
16. Jussupow, E. , Spohrer, K. , Heinzl, A. , & Gawlitza, J. (2021). Augmenting medical diagnosis decisions? An investigation into physicians' decision-making process with artificial intelligence. *Information Systems Research*, 32(3), 713-735. https://doi. org/10. 1287/isre. 2020. 0980
17. Byrnes, J. P. , Miller, D. C. , & Schafer, W. D. (1999). Gender differences in risk taking: A meta-analysis. *Psychological bulletin*, 125(3), 367-383. https://doi. org/10. 1037/0033-2909. 125. 3. 367
18. Ng, T. W. , & Feldman, D. C. (2010). The relationships of age with job attitudes: A meta-analysis. *Personnel psychology*, 63(3), 677-718. https://doi. org/10. 1111/j. 1744-6570. 2010. 01184. x

ARAZ ÇAYI HÖVZƏSİNİN NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI DAXİLİNDƏ YÜKSƏK DAĞLIĞIN REKREASİYA POTENSİALI

Recreational potential of the high mountains in the Araz river basin within the Naxçivan Autonom Republic

ETİQAT BEKTAŞİ[1]
Etıqat Bektaşı[1]
etiqatbektashi@ndu. edu. com

TÜRKANƏ ƏLİYEVA[1]
Turkan Alıyeva[1]
turkanaaliyeva044@gmail. com

ELNARƏ SEYIDOVA[1]
Elnarə Seyidova[1]
eli.seyid. 77@mail. ru

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchivan State University*

XÜLASƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Araz çayı hövzəsinə daxil olan yüksək dağlıq əraziləri zəngin rekreasiya potensialına malikdir. Regionun mürəkkəb dağlıq relyefi, iqlim müxtəlifliyi, zəngin flora və fauna ehtiyatları, eləcə də qədim tarixi-mədəni abidələri onun turizm əhəmiyyətini artırır. İlandağ, Gəmiqaya, Batabat və Qanlıgöl kimi təbii obyektlər həm elmi tədqiqat, həm də ekoturizm baxımından mühüm resurslardır. Lakin bu potensialdan tam istifadə olunması üçün infrastrukturun inkişafı, turizmin planlaşdırılması və elmi əsaslı qiymətləndirmə işlərinin genişləndirilməsi vacibdir. Məqalədə ekoloji baxımdan həssas ərazi olan yüksəkdağlıqda ətraf mühitlə uyğunlaşan, onun bərpasına, qorunmasına yönəlmiş turizmin inkişafı təşviq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Araz çayı hövzəsi, rekreasiya potensialı, ekoturizm, geoturizm*

ABSTRACT

The high mountainous areas of the Nakhchivan Autonomous Republic, which are part of the Araz River basin, have a rich recreational potential. The region's complex mountainous terrain, climatic diversity, rich flora and fauna, as well as its ancient historical and cultural monuments, enhance its tourism potential. Natural sites such as Ilandag, Gemiqaya, Batabat, and Qanlıgöl are significant resources for both scientific research and ecotourism. However, to fully utilize this potential, it is essential to develop infrastructure, plan tourism, and expand scientific assessments. The article promoted the development of tourism in the highlands, an ecologically sensitive area, that is in harmony with the environment and is aimed at its restoration and protection.

Keywords: *Nakhchivan, Aras River basin, recreational potential, ecotourism, geotourism*

GİRİŞ

Turizm bu gün "dünyanın ən böyük sənayesi, ən böyük iqtisadi fəaliyyəti" kimi dəyərləndirilir. Digər tərəfdən, onun beynəlxalq miqyası nəzərə alındıqda, "ən böyük əhali hərəkəti (miqrasiya)" olduğu da şübhə doğurmur. Bütün bu xüsusiyyətlərə əlavə olaraq, turizmin "məkan istehlakından məsul olan əsas amil" olduğu faktı da nəzərə alınarsa, onun tərifində yer alan "münasibətlər və hadisələr bütünü" ifadəsi turizmin mahiyyətini qısa və dolğun şəkildə əks etdirir (Soykan, 1999, s. 10). Turizm insana xidmət edən və eyni zamanda insan əməyindən ən çox istifadə olunan iqtisadi sahələrdən biridir. Bu səbəbdən indiyədək əsas diqqət daha çox turizmin iqtisadi təsirlərinə yönəldilmişdir. Halbuki turizm müəyyən bir məkanda (təbii və ya mədəni mühitdə) yaranır və inkişaf edir; turistlərə xidmət həmin məkan üzərindən göstərilir, gəlir də buradan əldə olunur. Turizmin gələcəyi isə bu məkanın düzgün və davamlı istifadəsindən asılıdır. Turizmin əsasən rekreasiya yönümlü olması, bu məqsəd üçün ən əlverişli olan təbii məkanların daha intensiv istifadəsinə və təbiətə əsaslanan turizm növlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. İnsanların artan tələbatı ilə yanaşı, ölkələrin turizmdən daha çox gəlir əldə etmək istəyi də bu prosesi sürətləndirmiş

və nəticədə ekoloji baxımdan həssas ərazilər belə turizmə cəlb edilmişdir. Lakin həddindən artıq, qeyri-düzgün, nəzarətsiz və plansız istifadə turizmin mənfi ekoloji təsirlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Buna görə də bu gün ətraf mühitlə uzlaşan və onun qorunmasına yönəlmiş turizm növlərinin inkişafı və təşviqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində yerləşən muxtar dövlətdir və əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malikdir. İran və Türkiyə ilə sərhəddə yerləşməsi, həmçinin Böyük İpək Yolu üzərində qərarlaşması regionun turizm və iqtisadi əhəmiyyətini artırır. Ərazinin 75%-dən çoxu 1000 metr mütləq hündürlükdən yuxarıda yerləşir və burada dağlıq relyef üstünlük təşkil edir. Relyef quruluşuna görə ərazi düzənlik, alçaq dağlıq, orta dağlıq və yüksək dağlıq zonalara bölünür. Xüsusilə yüksək dağlıq zona (2000–3900 m) rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir və regionun əsas turizm potensialını təşkil edir.

TƏHLİL VƏ MÜZAKİRƏ

Araz çayı hövzəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası daxilində rekreasiya potensialının akademik təhlili. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində xüsusi inzibati statusa malik olmaqla yanaşı, əlverişli geosiyasi və geocoğrafi mövqeyi ilə seçilir. Regionun İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikası ilə sərhəd olması, həmçinin qədim Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi onun tarixi, iqtisadi və turizm əhəmiyyətini artıran əsas amillərdəndir. Bu mövqe Naxçıvanı həm tranzit, həm də regional turizm mərkəzi kimi formalaşdırmaq üçün mühüm potensial yaradır. Həmçinin turizmin bu ərazilərdə inkişafı kənd turizminin də inkişafına dəstək ola bilir. Kənd turizmi planlı şəkildə və müəyyən üstünlüklər nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Deməli, onun yaranmasını (inkişafını) yalnız "turistin marağı" və ya "kəndin cəlbediciliyi" ilə izah etmək kifayət deyil. Kənd turizminin formalaşmasında aşağıdakı amillər də mühüm rol oynayır:

1. Yerli əhali üçün əsas və ya əlavə gəlir mənbəyi yaratması;
2. Daxili miqrasiyanın qarşısını almağa kömək etməsi;
3. Şəhər və kənd əhalisi arasında sosial və mədəni əlaqələri gücləndirməsi;
4. Tikililərin və ənənəvi mühiti qorunmasına şərait yaratmaq (Mespiler, 1993).

Kənd turizmində qalma müddətindən daha çox, gedilən məkanın uzaqlığı önəm daşıyır. Hətta 75 km-dən az məsafədə yerləşən yerlərə edilən səfərlər adətən kənd turizmi hesab olunmur (Greffe, 1994). Bu isə Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün məlumdur ki, uyğun rəqəmdir.

Naxçıvan MR-in ərazisinin təxminən 75%-dən çoxu 1000 metrdən yüksəkdə yerləşir ki, bu da regionun əsasən dağlıq relyefə malik olduğunu göstərir. Relyefin bu cür yüksək hipsoqrafik quruluşu ərazidə təbii landşaftların şaquli zonallıq üzrə dəyişməsinə səbəb olur. Burada yarımsəhra və quru çöl landşaftlarından başlayaraq, dağ-meşə, alp və subalp çəmənliklərinə, hətta nival-buzlaq qurşağa qədər müxtəlif təbii komplekslər formalaşmışdır. Araz çayı hövzəsi daxilində yerləşən bu landşaft müxtəlifliyi, regionun rekreasiya və ekoturizm ehtiyatlarının formalaşmasında əsas rol oynayır. Xüsusilə yüksək dağlıq zonalarda müşahidə olunan təmiz atmosfer, zəngin hidroloji şəbəkə, mineral bulaqlar və estetik cəhətdən cazibədar relyef formaları turizm fəaliyyətləri üçün əlverişli təbii baza yaradır (İbrahimli, Ş. (2024)

Naxçıvan Muxtar Respublikası iqlim baxımından olduqca mürəkkəb və kontrastlı xüsusiyyətlərə malikdir. Dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşağından 7-sinə burada rast gəlinməsi regionun mikroiqlim müxtəlifliyini göstərir. Bu amil həm bitki örtüyünün, həm də fauna aləminin zənginliyini şərtləndirir. Regionda 300-ə yaxın bitki növü, 373 heyvan növü və 226 quş növü qeydə alınmışdır. Bu göstəricilər Naxçıvanın Azərbaycanın ən zəngin bioçeşidlilik regionlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Endemik və nadir növlərin mövcudluğu isə ərazinin beynəlxalq ekoloji

əhəmiyyətini artırır. Bu səbəbdən Naxçıvan ərazisi ekoturizm və təbiət əsaslı turizm növlərinin inkişafı üçün xüsusi potensiala malikdir (Musayeva, G. F. (2026).

Təbii komplekslərin qorunması məqsədilə regionda xüsusi mühafizə olunan ərazilər yaradılmışdır. Bunlara Ordubad, Arazboyu və Arpaçay Dövlət Təbiət yasaqlıqları, eləcə də Zəngəzur Milli Parkı daxildir. Xüsusilə Zəngəzur Milli Parkı (keçmiş Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı) genişləndirilərək Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarının dağlıq hissələrini əhatə edir və regionun ən mühüm ekoloji zonalarından biri hesab olunur. Bu ərazilərin həm bioloji, həm də geoloji müxtəlifliyi onların elmi-tədqiqat və turizm baxımından dəyərini artırır. Bununla yanaşı, həmin zonalarda yerləşən tarixi-mədəni abidələr (Gəmiqaya, Əlincəqala, Babək qalası, Xanəgah kompleksi və s.) təbiət və mədəniyyət turizminin inteqrasiyasına imkan yaradır (Hasanzadə, Ü. (2024). Araz çayı hövzəsinin Naxçıvan hissəsində yüksək dağlıq zonalar (2000–3900 m) rekreasiya baxımından ən perspektivli sahələr hesab olunur. Bu ərazilərdə alp və subalp çəmənlikləri, dağ gölləri (Batabat, Qanlıgöl), mineral bulaqlar və nadir landşaft formaları mövcuddur. Eyni zamanda, İlandağ və Gəmiqaya kimi geoloji və geomorfoloji abidələr regionun turizm dəyərini daha da artırır (Əliyev, N. (2020). İlandağ lakkolit tipli intruziv geoloji quruluşu ilə elmi əhəmiyyət daşıyır və eyni zamanda tarixi müşahidə və müdafiə funksiyası ilə seçilir. Gəmiqaya isə qədim qayaüstü rəsmləri, buzlaq relyef formaları və arxeoloji izləri ilə təkcə yerli deyil, beynəlxalq elmi maraq doğuran abidədir. Bu tip obyektlər geoturizm və mədəni turizmin inkişafı üçün mühüm resurs hesab olunur.

Araz çayı hövzəsində yerləşən Batabatgöl və Qanlıgöl kimi su hövzələri həm ekoloji, həm də təsərrüfat baxımından mühüm rol oynayır. Bu göllər əsasən suvarma, içməli su təminatı və heyvandarlıq üçün istifadə olunsa da, eyni zamanda rekreasiya və turizm üçün də potensiala malikdir. Batabatgölün yüksək dağlıq zonada yerləşməsi, ətraf landşaftın estetikliyi və təmiz iqlim şəraiti onu yay turizmi və istirahət üçün əlverişli məkana çevirir. Qanlıgöl isə hidroloji tənzimləmə funksiyası ilə yanaşı, ekosistem balansının qorunmasında mühüm rol oynayır.

NƏTICƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikası təbii komplekslərin rəngarəngliyi baxımından regionda xüsusi yer tutur. Burada səhradan tutmuş buzlaq-nival qurşağa qədər müxtəlif landşaft tipləri, eləcə də dağəmələgəlmənin bütün genetik formaları mövcuddur. Bu təbii müxtəliflik regionun turizm və rekreasiya potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Ərazidə yerləşən təbiət abidələri bu potensialın əsas hissəsini təşkil etsə də, indiyədək aparılmış tədqiqatlar daha çox elmi xarakter daşımış, onların turizm-rekreasiya imkanları sistemli şəkildə qiymətləndirilməmişdir. Buna görə də mövcud təbii və mədəni ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, turizmin müxtəlif növlərini – xüsusilə intruziv və dağlıq relyefə əsaslanan turizmi inkişaf etdirmək üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- ayrı-ayrı turizm obyektlərinin pasportlaşdırılması və onların sistemli qeydiyyatının aparılması;
- bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi;
- reklam xarakterli kitabça, buklet, xəritə-sxem və foto-albomların hazırlanması;
- tanıdıcı qısametrajlı filmlərin çəkilməsi və Naxçıvan Televiziyasında turizmin təbliğinin genişləndirilməsi;
- turizm obyektlərində kompleks qiymətləndirmənin aparılması, uyğun marşrutların müəyyənləşdirilməsi və müxtəlif turizm növlərinin həmin marşrutlar üzrə təşkili;
- turizmin inkişafını təmin etmək üçün nəqliyyat, ərzaq təminatı və digər xidmət sahələri daxil olmaqla zəruri infrastrukturun yaradılması;
- Muxtar Respublikada ali təhsil müəssisələrində turizm ixtisasları və turizm potensialının öyrənilməsinə xüsusi yer verilməsi.

Ümumilikdə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin təbii və mədəni irsinin turizm dövriyyəsinə cəlb olunmasına, regionun sosial-iqtisadi inkişafına və beynəlxalq turizm məkanında tanınmasına mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, N. (2020). *Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri.* Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
2. Hasanzadə, Ü. (2024). Historical-cultural tourism in Nakhchivan: Keeping the heritage alive. *Nakhchivan State University Scientific Works*.
3. İbrahimli, Ş. (2024). Analysis and evaluation of tourism potential (The case of the Nakhchivan Autonomous Republic). *AEM Journal of Social Sciences*.
4. Musayeva, G. F. (2026). Cultural tourism in Nakhchivan: Heritage, sustainability and regional development. *Earth Sciences & Environment Journal*.
5. Sokan, F. (1999). Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Türü: Kırsal Turizm
6. Mesplier, A. (1982). Le Tourisme en France. Paris
7. Greffe, X. (1994). "Is tourism a lever for economic and social development ?" Jounıal of Susıiııable Tourism, 2 (1-2) pp. 22-40

YAŞIL TRANSFORMASİYA VƏ TURİZM BAZARLARINDA KAPİTALIN YENİDƏN BÖLGÜSÜ

Green Transformatıon and the Re-Allocatıon of Capıtal in Tourısm Markets

NƏRGİZ ƏBİLOVA
Nargiz Abilova
naraabilova19@gmail. com
https://orcid. org/0009000005103728
Bakı Dövlət Universiteti
Baki State University

XÜLASƏ

Bu məqalə yaşıl transformasiyanın turizm sektorunda kapitalın yenidən bölgüsü vasitəsilə necə formalaşdığını sistemli şəkildə təhlil edir. Yaşıl transformasiya iqtisadiyyatın yüksək karbon-intensiv və resurs-tutumlu modeldən aşağı karbonlu, resurs-səmərəli və ekoloji cəhətdən dayanıqlı modelə keçidini ifadə edir. Turizm sektoru bu prosesdə ikili rol oynayır: bir tərəfdən iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinə yüksək həssasdır (ekstremal hava hadisələri, su qıtlığı, ekosistemlərin deqradasiyası), digər tərəfdən isə nəqliyyat, yerləşmə və təchizat zəncirləri vasitəsilə əhəmiyyətli karbon emissiyaları yaradır. Tədqiqatda "kapitalın yenidən bölgüsü" anlayışı maliyyə, real, insan və təbii kapitalın daha dayanıqlı fəaliyyət sahələrinə yönəldilməsi kimi izah olunur. Bu proses bazar mexanizmləri (risk və gəlirlilik), dövlət siyasəti (karbon qiymətlənməsi, subsidiyalar, standartlar) və davranış faktorları (istehlakçı seçimi və sosial normalar) vasitəsilə sürətlənir. Empirik nəticələr göstərir ki, qlobal səviyyədə təmiz enerji və dekarbonizasiya istiqamətində investisiyalar sürətlə artır və 2024-cü ildə enerji investisiyalarının böyük hissəsi bu sahəyə yönəlmişdir. Karbon qiymətləndirmə mexanizmləri fiskal gəlirləri artırmaqla yanaşı, investisiya qərarlarına təsir göstərir. Eyni zamanda dayanıqlı maliyyə alətləri bazarı genişlənir və turizm sektoru pandemiyadan sonra bərpa olunaraq yüksək gəlir göstəricilərinə çatır. Azərbaycan üzrə təhlil göstərir ki, turizm gəlirləri və otel sektorunun gəlirləri artmaqda davam edir, lakin pandemiyadan əvvəlki turist axını tam bərpa olunmamışdır. Bu, yaşıl transformasiyanın təsirlərini qiymətləndirərkən əlavə amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Nəticə olaraq, məqalə yaşıl transformasiyanın effektiv həyata keçirilməsi üçün fiskal təşviqlər, yaşıl maliyyə alətləri, aşağı karbonlu infrastruktur və şəffaf hesabatlılıq mexanizmlərinin inteqrasiyasını tövsiyə edir.

Açar sözlər: *yaşıl transformasiya; turizm iqtisadiyyatı; kapitalın yenidən bölgüsü; dayanıqlı inkişaf; iqlim siyasəti; yaşıl maliyyə.*

ABSTARCT

This article systematically analyzes how green transformation is shaped in the tourism sector through the redistribution of capital. Green transformation refers to the transition of the economy from a high-carbon, resource-intensive model to a low-carbon, resource-efficient, and environmentally sustainable model. The tourism sector plays a dual role in this process: on one hand, it is highly sensitive to the impacts of climate change (extreme weather events, water scarcity, ecosystem degradation), and on the other hand, it generates significant carbon emissions through transportation, accommodation, and supply chains. In the study, the concept of 'redistribution of capital' is explained as directing financial, real, human, and natural capital towards more sustainable areas of activity. This process is accelerated through market mechanisms (risk and profitability), government policy (carbon pricing, subsidies, standards), and behavioral factors (consumer choice and social norms). Empirical results show that globally, investments in clean energy and decarbonization are rapidly increasing, and in 2024, a large part of energy investments is directed to this area. Carbon pricing mechanisms affect investment decisions as well as increase fiscal revenues. At the same time, the sustainable finance instruments market is expanding, and the tourism sector is recovering after the pandemic, reaching high revenue indicators. Analysis for Azerbaijan shows that tourism revenues and hotel sector revenues continue to increase, but the pre-pandemic tourist flow has not been fully restored. This requires taking additional factors into account when assessing the effects of the green transformation. As a result, the article recommends integrating fiscal incentives, green financial instruments, low-carbon infrastructure, and transparent reporting mechanisms for the effective implementation of the green transformation.

Keywords: *green transformation; tourism economy; redistribution of capital; sustainable development; climate policy; green finance.*

GİRİŞ

Yaşıl transformasiya müasir iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi yüksək karbon-intensiv və resurs-tutumlu fəaliyyətlərdən daha dayanıqlı, aşağı emissiyalı və resurs-səmərəli modellərə keçidi ifadə edir. Bu proses yalnız ekoloji siyasətin deyil, həm də investisiya axınlarının, istehsal strukturunun və bazar davranışlarının yenidən formalaşmasını şərtləndirir. Turizm sektoru bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir tərəfdən, turizm iqlim dəyişmələrinin fiziki təsirlərinə, su qıtlığına, biomüxtəlifliyin azalmasına və ekosistem deqradasiyasına həssasdır; digər tərəfdən isə nəqliyyat, yerləşmə, qida təchizatı və xidmətlər zənciri vasitəsilə əhəmiyyətli karbon izi yaradır.

Bu şəraitdə turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsü məsələsi aktuallaşır. Söhbət maliyyə kapitalının, real investisiyaların, insan kapitalının və təbii kapitala bağlı aktivlərin daha dayanıqlı və aşağı karbonlu istiqamətlərə yönəlməsindən gedir. Bu proses bazar siqnalları, dövlət tənzimlənməsi, yaşıl maliyyə alətləri və istehlakçı davranışları ilə sürətlənir. Nəticədə turizm sektorunda investisiya prioritetləri dəyişir, yüksək enerji sərfiyyatlı və karbon-intensiv fəaliyyətlər daha riskli olur, enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji, aşağı karbonlu nəqliyyat və ekosistem əsaslı idarəetmə isə daha çox ön plana çıxır.

Turizm sektorunun iqtisadi inkişafda rolu və onun milli iqtisadiyyata təsiri Azərbaycan üzrə aparılan tədqiqatlarda da geniş şəkildə vurğulanır. Belə ki, turizmin iqtisadi artıma, məşğulluğa və xidmət sektorunun genişlənməsinə müsbət təsir göstərdiyi qeyd olunur (Məmmədov & Əliyev, 2021). Eyni zamanda, turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması və beynəlxalq bazarlara inteqrasiyası iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir (Cəfərov, 2022).

Məqalənin məqsədi yaşıl transformasiyanın turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsünə təsirini nəzəri və empirik baxımdan təhlil etməkdir. Tədqiqatda qlobal tendensiyalar və seçilmiş beynəlxalq nümunələr fonunda Azərbaycan üzrə statistik göstəricilər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, bu transformasiyanın sektor daxilində bölgü təsirləri, siyasət alətləri və praktik tətbiq imkanları qiymətləndirilir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu məqalədə, yaşıl transformasiyanın turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsünə təsiri qarışıq metodoloji yanaşma əsasında təhlil edilmişdir. Tədqiqatın metodoloji bazasını müqayisəli təhlil, təsviri-statistik analiz, sənəd analizi və seçilmiş nümunələrin keyfiyyət əsaslı case-study yanaşması təşkil edir.

İlk mərhələdə yaşıl transformasiya, iqlim siyasəti, dayanıqlı maliyyə, karbon qiymətləndirməsi və turizm iqtisadiyyatı üzrə beynəlxalq təşkilatların hesabatları, normativ sənədlər və elmi məqalələr sistemləşdirilmişdir. Bu mərhələdə OECD, IEA, World Bank, UN Tourism, European Commission, TCFD və digər institutların sənədləri əsasında nəzəri çərçivə formalaşdırılmışdır.

İkinci mərhələdə qlobal səviyyədə kapitalın yenidən bölgüsünü xarakterizə edən əsas göstəricilər seçilmişdir. Bu göstəricilərə təmiz enerji investisiyalarının həcmi, karbon qiymətləndirməsindən daxilolmalar, dayanıqlı borc alətlərinin emissiyası, beynəlxalq turizm gəlirləri və turizmin karbon izi daxil edilmişdir. Həmin göstəricilər yaşıl transformasiyanın maliyyə və turizm bazarlarına təsirini dolayı şəkildə əks etdirən proksi dəyişənlər kimi istifadə olunmuşdur.

Üçüncü mərhələdə Azərbaycan üzrə rəsmi statistik məlumatlar təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2019, 2023, 2024-cü illər üzrə statistik bülletenləri və 2025-ci il statistika məcmuəsinin 2019–2024 sıraları istifadə olunmuşdur. Təhlildə ölkəyə gələn turistlərin sayı, turizm məqsədli xərclər, otel gəlirləri və məşğulluq göstəriciləri müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi yaşıl transformasiya ilə turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsü arasındakı əlaqənin vahid analitik çərçivədə araşdırılmasından ibarətdir. Mövcud ədəbiyyatda yaşıl keçid, dayanıqlı maliyyə və turizm daha çox ayrı-ayrılıqda təhlil edildiyi halda, bu məqalədə onların qarşılıqlı təsiri bazar, siyasət və davranış kanalları üzrə sistemləşdirilmişdir.

Məqalənin digər elmi töhfəsi kapital anlayışının yalnız maliyyə kapitalı ilə məhdudlaşdırılmaması, həm də real kapital, insan kapitalı və təbii kapital komponentləri üzrə izah edilməsidir. Bu yanaşma turizm sektorunda yaşıl transformasiyanın daha kompleks və çoxsəviyyəli mahiyyətini göstərməyə imkan verir.

Azərbaycan kontekstində məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, 2019–2024-cü illər üzrə rəsmi statistik göstəricilər əsasında turizm xərcləri, otel gəlirləri və sektor dinamikası yaşıl transformasiya çərçivəsində şərh olunur və bu prosesə təsir edən qarışdırıcı amillər ayrıca vurğulanır. Bunun əsasında Azərbaycan üçün turizm sektorunda yaşıl maliyyə, enerji səmərəliliyi, aşağı karbonlu nəqliyyat və ədalətli keçid üzrə praktik siyasət tövsiyələri irəli sürülür.

NƏZƏRİ HİSSƏ

Kapitalın turizm bazarlarında yenidən bölgüsünü izah etmək üçün üç əsas kanal qrupunu ayırmaq analitik baxımdan səmərəlidir: bazar kanalı, siyasət kanalı və davranış kanalı. Bu kanallar praktikada bir-birinə qarışır, lakin ayrılıqda modelləşdirmə həm empirik tədqiqat, həm də siyasət dizaynı üçün daha şəffaf çərçivə yaradır.

Bazar kanalı (risk–gəlirlilik və kapitalın qiyməti). Klassik maliyyə nəzəriyyəsinə görə investorlar riskə görə kompensasiya tələb edir. Buna görə də, aktivlərin gözlənilən gəliri və kapitalın qiyməti onların risk profilinə həssasdır. İqlim keçidi "keçid riski" yaradır: karbon qiymətlərinin artması, texnologiyanın ucuzlaşması, tənzimləmə sərtləşməsi, reputasiya və məhkəmə risklərinin güclənməsi. Bu risklər karbon-intensiv aktivlərin dəyərini azalda, bəzilərini vaxtından əvvəl dəyərsizləşdirə bilər (Caldecott, 2017). Turizm sektorunda bu məntiq belə işləyir: yüksələn enerji qiyməti və karbon tənzimləməsi enerji-səmərəsiz otellərin əməliyyat xərcini artırır → pul axını zəifləyir → kredit risk premiyası yüksəlir → re-finans daha bahalı olur → yeni investisiya daha çox "yaşıl" layihələrə yönəlir.

Siyasət kanalı (nisbi qiymətlər və "Porter hipotezi"): Ətraf mühit siyasəti ənənəvi olaraq firmalara "əlavə xərc" kimi təsvir olunsa da, "Porter hipotezi" düzgün dizayn edilmiş tənzimləmənin innovasiyanı stimullaşdıraraq məhsuldarlıq artımı ilə xərcləri qismən və ya tam kompensasiya edə biləcəyini iddia edir (Porter & van der Linde, 1995).

Turizmdə tətbiqi: enerji auditləri, minimal enerji performansı standartları, sertifikatlaşdırma, tullantı normları kimi siyasətlər "xərc artımı" yaratsa da, səmərəlilik investisiyaları ilə uzunmüddətli OPEX (operational expenditure– müəssisənin gündəlik fəaliyyətindən yaranan əməliyyat xərcləri) azalması, brend üstünlüyü və premium qiymət strategiyası vasitəsilə gəlirliliyə müsbət təsir göstərə bilər. Bu, kapitalın yenidən bölgüsünü "cəzalandırma" ilə yanaşı "məhsuldarlıq imkanları" vasitəsilə də izah edir ().

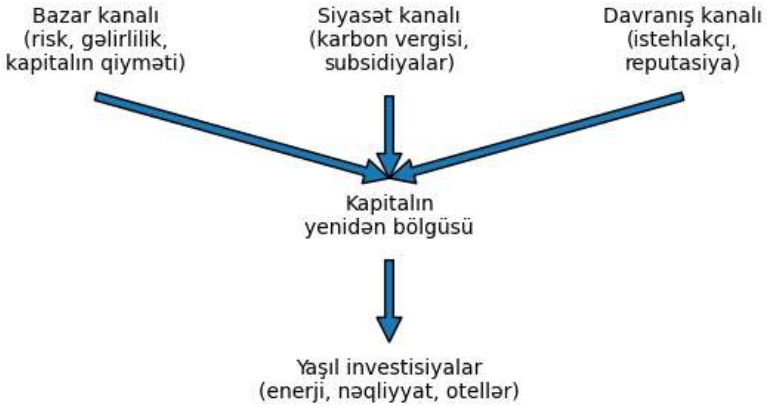
Davranış kanalı (istehlakçı və investor davranışı): Turizm bazarında tələb elastikdir: səfər qərarlarında qiymət, reputasiya, "yaşıl imic", sosial normlar kimi davranış təsirləri rol oynaya bilər. Davranış iqtisadiyyatı baxımından (a) "status-quo" meyli investisiya qərarlarında gecikmə yarada, (b) "məlumatın asimmetriyası" investoru səhv istiqamətə yönəldə bilər. Buna görə standartlaşdırılmış etiketləmə və hesabatlılıq yenidən bölgünü sürətləndirə bilər (OECD, 2023). Turizm şirkətlərində isə davranış kanalı iki səviyyədə işləyir: (a) müştəri tərəfi (eko-etiketli hotelə üstünlük, karbon kompensasiyası seçimi), (b) əmək bazarı tərəfi.

Empirik sübutlar və seçilmiş nümunələr: Empirik ədəbiyyat "kapitalın yenidən bölgüsü"nü birbaşa ölçməkdə çətinlik çəkir, çünki turizmdə investisiya axınları çox vaxt daşınmaz əmlak, nəqliyyat və xidmət investisiyaları ilə qarışır. Buna baxmayaraq, bir neçə "proksi" göstərici istifadə olunur: (a) dayanıqlı maliyyə alətlərinin həcmi (yaşıl istiqrazlar, dayanıqlılıq bağlı istiqrazlar), (b) karbon qiymətləndirməsi və fiskal gəlirlər, (c) enerji keçidinə yönələn ümumi investisiya, (d) turizmin gəlirləri və xərclərinin strukturu, (e) sektor emissiyaları və dekarbonizasiya planları.

Qlobal göstəricilər: maliyyə və turizm konvergensiyası. Qlobal miqyasda 2024 turizm üçün bərpa ili olduğu kimi, maliyyə bazarları üçün də "yaşıl borc" və "iqlim maliyyəsi"nin genişləndiyi dövrdür. UN Tourism-in 2025 Yanvar Barometri 2024-cü ildə beynəlxalq turist səfərlərinin 1,4 mlrd. olduğunu, turizm gəlirlərinin 1,6 trln. ABŞ dollarına çatdığını və turizmdən ümumi ixrac gəlirlərinin (o cümlədən sərnişin nəqliyyatı) 1,9 trln. ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirildiyini bildirir (UN Tourism, 2025). Eyni zamanda UN Tourism-in 2024 May Excerpt sənədi 2023-də turizmin "direct GDP"sinin təxminən 3,3 trln. ABŞ dollarına (qlobal ÜDM-in 3%-i) çatdığını qeyd edir (UN Tourism, 2024).

Turizmin karbon izi: niyə yenidən bölgü qaçılmazdır. 2009–2019 dövrünə dair Nature Communications tədqiqatı turizmin karbon izinin 3,7 Gt CO_2-e-dən 5,2 Gt CO_2-e-ə yüksəldiyini və sektorun dekarbonizasiyasının çətinliyini vurğulayır (Sun və b. , 2024). Aviasiya komponenti turizm üçün kritikdir: Avropa Komissiyasının iqlim səhifəsi 2022-də aviasiya emissiyalarının təxminən 800 Mt CO_2 səviyyəsində olduğunu və bunun pandemiya öncəsi səviyyənin 80%-inə yaxınlaşdığını bildirir (European Commission, 2024).

Seçilmiş nümunələr: Avropa, Sloveniya, Kosta Rika və Azərbaycan: Avropa turizm keçid yol xəritəsi. European Commission 2022-ci ildə turizm üçün "Transition Pathway" sənədini dərc edərək yaşıl və rəqəmsal keçid üçün tədbirlər, investisiya ehtiyacları və idarəetmə çərçivələrini sistemləşdirir (European Commission, 2022). Bu çərçivə "kapitalın yenidən bölgüsü" üçün iki praktik mexanizm yaradır: (a) ictimai maliyyə fondlarının (regional inkişaf, bərpa proqramları) prioritetləşdirilməsi, (b) bizneslərin modernizasiya layihələrini bankable etmək üçün texniki meyarların müəyyənləşməsi. Bu kanallar qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsü mexanizmini formalaşdırır (bax: Şəkil 1).

Şəkil 1. Turizm bazarında kapitalın yenidən bölgüsü mexanizmi
Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Sloveniya: sertifikatlaşdırma–brend mexanizmi. Sloveniya nümunəsində "Slovenia Green" milli sxemi destinasiyalar, yerləşmə obyektləri, parklar və xidmət təminatçılarını bir sertifikatlaşdırma çətiri altında birləşdirir. 2025 sonuna statistik olaraq 286 "Slovenia Green" etiket alıcısı, o cümlədən 58 destinasiyanın daxil olduğu qeyd edilir (Slovenia. info, 2026). Bu tip sxemlər kapitalın yenidən bölgüsünü iki yolla stimullaşdırır: (a) tələbdə premium seqment yaradır (yaşıl

etiketli obyektlərə üstünlük), (b) təklifdə investisiya prioritetlərini dəyişir (enerji, su, tullantı menecmenti və ictimai nəqliyyat bağlantıları).

Kosta Rika: təbiət kapitalının monetizasiyası. Kosta Rikanın "Payment for Ecosystem Services" (PES) proqramı 1990-lardan bəri ekosistem xidmətlərinə görə ödəniş mexanizmi kimi geniş müzakirə olunur. PES mexanizmləri çirkləndirənlərdən və büdcədən topladığı vəsaiti meşə mühafizəsi və bərpa tədbirlərinə yönəltməklə təbiət kapitalını "investisiya obyektinə" çevirir (DCED, 2017; IIED, 2013). Turizm burada həm maliyyə mənbəyidir (qorunan ərazilərin dəyərini artırır), həm də riskdir. UNDP/BIOFIN səhifəsində təbiət əsaslı turizmin ölkə üçün əhəmiyyətli iqtisadi paya malik olduğu qeyd edilir (BIOFIN, 2023). Nəticə: kapital yalnız "hotel və nəqliyyat"a deyil, ekosistem idarəçiliyinə də yönələndə turizmin uzunmüddətli bazar dəyəri qorunur.

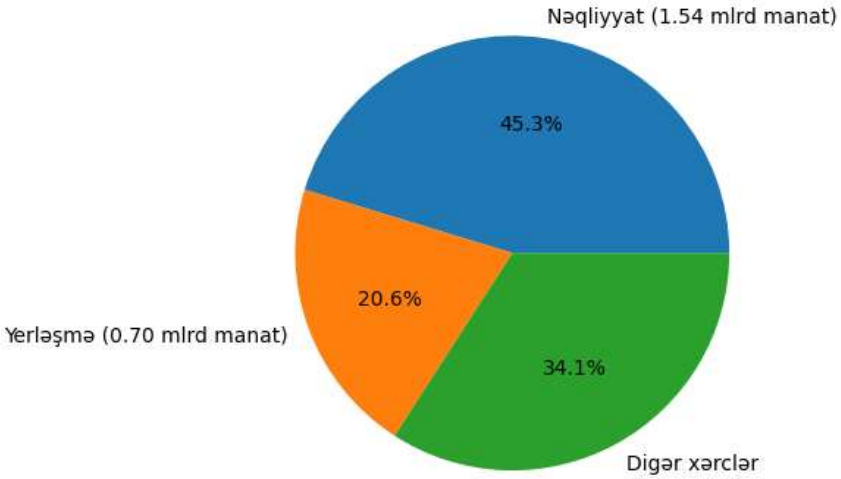
Azərbaycan: strateji çərçivə və real axın göstəriciləri. Azərbaycan üçün yaşıl transformasiya "uzunmüddətli prioritet" kimi rəsmi sənədlərdə qeyd olunur. "Azerbaijan 2030" prioritetləri arasında "təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" xətti təsdiqlənib (Azərbaycan Prezidenti sərəncamı, 2021). Ölkənin iqlim öhdəlikləri və tədbirləri NDC sənədlərində genişlənir (UNFCCC, 2023; 2025).

Turizm statistikası kapitalın yenidən bölgüsünü ölçmək üçün "xərclər strukturu" kimi çox əməli göstərici verir. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan bülletenlərinə əsasən:

2019: ölkəyə gələn xarici və vətəndaşlığı olmayan şəxslər 3 170 373 nəfər, turizm məqsədli 2 863 531 nəfər; turizm məqsədli xərclər 2 971 443,3 min manat (2,97 mlrd.) (AzStat, 2019).

2023: gələnlər 2 085 790 nəfər, turizm məqsədli 1 402 600 nəfər; xərclər 2 439 201,5 min manat (2,44 mlrd.) (AzStat, 2023).

2024: gələnlər 2 626 679 nəfər, turizm məqsədli 1 855 113 nəfər; xərclər 3 403 529,4 min manat (3,40 mlrd.) (AzStat, 2024) (bax Şəkil 2).

Şəkil 2. Azərbaycan turizmində xərclərin strukturu (2024)

Mənbə: AzStat (2024) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu rəqəmlər göstərir ki, turizm məqsədli gələnlərin sayı 2024-də 2019-dan aşağı qalsa da, xərclərin həcmi 2019-u üstələyib; nominal "adambaşına xərclər" daha yüksəkdir. Bu, turist səbətinin dəyişməsi, qiymət səviyyəsi, marşrut və qalma müddəti kimi faktorlarla izah oluna bilər; "yaşıl siyasət" təsirini təcrid etmək üçün əlavə ekonometrik dizayn tələb olunur.

Azərbaycanın turizm mərkəzi olan Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən beynəlxalq otel şəbəkələri yaşıl transformasiya prinsiplərinin tətbiqi baxımından müəyyən ilkin təcrübəyə malikdir. Xüsusilə Fairmont Baku, Flame Towers, Hilton Baku və JW Marriott Absheron Baku kimi iri otel müəssisələri enerji və resurs idarəçiliyi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun yanaşmalar tətbiq edən obyektlər kimi seçilə bilər.

Bu tip otel komplekslərində enerji istehlakının əsas hissəsi istilik-soyutma sistemləri (HVAC), işıqlandırma və isti su təminatı ilə bağlıdır. Müasir idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, o cümlədən avtomatlaşdırılmış enerji idarəetmə sistemləri (Building Management System – BMS), sensor əsaslı işıqlandırma və yüksək effektiv avadanlıqların istifadəsi enerji səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Bu tədbirlər ilkin mərhələdə kapital qoyuluşu (CAPEX) tələb etsə də, sonrakı dövrdə əməliyyat xərclərinin (OPEX) azalması ilə müşayiət olunur.

Aşağıdakı cədvəl 1-də turizm bazarı üçün əsas alətləri, təsir mexanizmlərini və mümkün bölgü təsirlərini müqayisə edir.

Cədvəl 1. Turizm bazarı üçün əsas alətlər, təsir mexanizmləri və mümkün bölgü təsirlərini müqayisəsi

Alət	Mexanizm	Turizm bazarına birbaşa təsir kanalı	Kapitalın yenidən bölgüsü effekti	Bölgü həssaslıqları	Tipik risklər / yan təsirlər
Karbon qiymətləndirməsi (vergi və ya ETS)	Karbon intensiv fəaliyyətin nisbi qiymətini artırır	Avia/yanacaq/elektrik xərci; səyahət qiyməti	Aşağı karbon texnologiyaya CAPEX; yüksək karbon aktivlərdən çıxış	Uzaq regionlar və aşağı gəlirli turistlər üçün qiymət yükü; KOB-lar üçün likvidlik riski	Karbon sızması, siyasi qəbul problemi; "kompensasiya"nın keyfiyyətsizliyi
Subsidiyalar və qrantlar (enerji səmərəliliyi, RES)	CAPEX baryerini azaldır	Otel modernizasiyası, istilik nasosları, izolyasiya	"Yaşıl" investisiyaya sürətli keçid; kredit riskini azaldır	Böyük müəssisələr daha asan yararlana bilər; regionlararası bərabərsizlik	Qrant asılılığı; yanlış hədəfləmə; fiskal yük
Vergi təşviqləri (accelerated depreciation, tax credit)	İnvestisiya gəlirlərini artırır	Yaşıl avadanlıq amortizasiyası; "green retrofit"	Özəl kapitalı cəlb edir, ROI-ni yüksəldir	Vergi bazası zəif regionlarda təsir məhdud	Sui-istifadə; əlavəlik (additionality) problemi
Yaşıl istiqrazlar / dayanıqlılıq alətləri	Kapital bazarından uzunmüddətli resurs	Dövlət və iri şirkət layihələri; DÖT	Böyük həcmli infrastruktur, şəbəkə, nəqliyyat	Kiçik turizm biznesi dolayı faydalanır	Yaşıl yuyulma; təsir ölçümü zəif
DÖT (PPP)	Riskin paylaşılması, layihə bankable olur	Aşağı karbon nəqliyyat, şəhər infrastrukturu	İnfrastruktur CAPEX-ni sürətləndirir	Müqavilə dizaynı zəifsə ictimai risk artır	Fiskal riskin gizlənməsi; tarif ədalətsizliyi
Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma	Minimum performans, reputasiya siqnalı	Enerji/su/tullantı standartları; "yaşıl etiket"	Səmərəlilik investisiyasını "məcburi" edir	Kiçik obyektlər üçün uyğunlaşma xərci	Formalizm; audit keyfiyyəti riski
Açıqlama və taksonomiya	Şəffaflıq, kapitalın qiyməti dəyişir	Kredit şərtləri, investor filterləri	Yaşıl layihələr üçün WACC (weighted average cost of capital– müəssisənin kapitalının orta çəkili dəyəri, yəni borc və öz vəsait üzrə maliyyələşmənin orta qiyməti) azalır	Məlumat toplama yükü KOB-lar üçün ağır	"Box-ticking"; məlumatın uyğunsuzluğu

Bu instrumentlərin qlobal kontekstdə təsir gücünü göstərən bir neçə "ölçülə bilən" dəlil var: karbon qiymətləndirməsindən gəlirlərin 2023-də 104 mlrd. ABŞ dollarına çatması və alətlərin sayının 75-ə yüksəlməsi (World Bank, 2024) ; 2024-də uyğunlaşdırılmış dayanıqlı borc emissiyasının 1,05 trln. ABŞ dollarına çıxması (CBI, 2025) ; enerji keçidinə təmiz enerji investisiyalarının 2 trln. ABŞ dollarına qədər genişlənməsi (IEA, 2024) .

Azərbaycan üçün tövsiyələr və yol xəritəsi: Azərbaycanın rəsmi strategiya sənədləri "yaşıl artım" istiqamətini prioritetləşdirir (Prezident sərəncamı, 2021) və NDC sənədlərində iqlim

tədbirlərinin genişləndirilməsi görünür (UNFCCC, 2023; 2025). Turizm isə həm gəlir mənbəyi, həm də iqlim riskinə həssas sektor kimi bu çərçivədə konkret əməli tədbirlər tələb edir. Burada "yol xəritəsi" həm dövlət, həm maliyyə sektoru, həm də turizm sənayesi üçün mərhələli, ölçülə bilən və sosial baxımdan ədalətli addımlardan ibarət olmalıdır.

Yol xəritəsi üçün təklif edilən "praktiki paket" dörd blokda cəmlənir:

Birinci blok: Turizmdə enerji və resurs məhsuldarlığı üçün investisiya mexanizmi. Azərbaycan statistikasına görə 2024-də turizm məqsədli xərclərdə ən böyük pay "transport" (1,54 mlrd. manat) və "yaşayış yeri" (0,70 mlrd. manat) kateqoriyalarındadır (AzStat, 2024). Bu struktur iki CAPEX prioriteti göstərir: (a) yerləşmə obyektlərində enerji səmərəliliyi və təmiz enerji, (b) aşağı karbonlu mobillik və səyahət logistikası.

İkinci blok: Kapitalın turizmə sağlam ötürülməsi üçün üç element vacibdir: (a) "yalnız etiket" yox, istifadə məqsədi və təsir KPI-ları; (b) üçüncü tərəf təsdiqi; (c) kredit portfelində iqlim riskinin inteqrasiyası (TCFD xətti).

Üçüncü blok: Destinasiya səviyyəsində planlama və təbiət kapitalının qorunması. Kosta Rika nümunəsi göstərir ki, təbiət kapitalını qoruyan maliyyə mexanizmləri (PES kimi) turizmin uzunmüddətli dəyərini qoruyur (DCED, 2017; IIED, 2013). Azərbaycan üçün bu, milli parklar, qoruqlar, dağ və sahil turizmi zonalarında "daşıma qabiliyyəti", tullantı və su idarəçiliyi, biodiversitet nəzarəti kimi tədbirlərin investisiya planına daxil edilməsi deməkdir. COP29 kontekstində turizmdə iqlim tədbirlərinin inteqrasiyası məsələsinin gündəmə gətirilməsi də bu yanaşmaya uyğun gəlir (COP29 "Enhanced Climate Action in Tourism" sənədləri).

Dördüncü blok: Ədalətli keçid və bacarıqlar. Yaşıl keçidin əmək bazarı təsirləri turizm sektorunda "texniki xidmət və əməliyyat" səviyyəsində daha sürətli üzə çıxır: enerji meneceri rolları, bina idarəetməsi, məlumat idarəetməsi nəzarəti. OECD yaşıl bacarıqların sistemli inkişafını əmək bazarı siyasətinin mərkəzinə çəkir (OECD, 2023–2025).

Azərbaycan üzrə aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, turizm sektorunun inkişafı iqtisadi artım, məşğulluq və regional inkişaf baxımından mühüm rol oynayır və bu sektorun dayanıqlı əsasda inkişaf etdirilməsi üçün yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi zəruridir (Həsənov, 2022; Məmmədov & Əliyev, 2021).

NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, yaşıl transformasiya turizm bazarlarında kapitalın yenidən bölgüsünü bazar, siyasət və davranış kanallarının qarşılıqlı təsiri vasitəsilə formalaşdırır. Bu proses yalnız ekoloji tələblərin sərtləşməsi ilə deyil, həm də risklərin yenidən qiymətləndirilməsi, kapitalın dəyərinin dəyişməsi, investor və istehlakçı davranışlarının transformasiyası ilə müşayiət olunur. Turizm sektorunun iqlim dəyişməsinə yüksək həssaslığı və eyni zamanda əhəmiyyətli karbon izi yaratması yaşıl keçidi bu sahə üçün strateji zərurətə çevirir.

Qlobal göstəricilər təmiz enerji investisiyalarının, karbon qiymətləndirməsinin və dayanıqlı maliyyə alətlərinin genişləndiyini göstərir. Bu tendensiya turizm sektorunda da enerji səmərəliliyi, aşağı karbonlu nəqliyyat, resurs qənaəti və ekosistem əsaslı idarəetməyə yönələn investisiyaların artmasını şərtləndirir. Azərbaycan nümunəsi isə göstərir ki, turizm göstəricilərində bərpa və gəlir artımı müşahidə olunsa da, bu dinamikanın yalnız yaşıl transformasiya ilə izah edilməsi mümkün deyildir; post-pandemiya bərpa, inflyasiya, nəqliyyat və enerji xərcləri kimi amillər də nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, turizm bazarlarında yaşıl transformasiya kapitalın sadəcə bir aktivdən digərinə keçməsi deyil, dəyərin yaradılması modelinin yenidən qurulmasıdır. Azərbaycan üçün əsas prioritet yaşıl maliyyə alətlərinin genişləndirilməsi, turizm obyektlərində enerji modernizasiyası,

aşağı karbonlu mobilliyin inkişafı, təbii kapitalın qorunması və ədalətli keçid siyasətlərinin vahid çərçivədə əlaqələndirilməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azerbaijan Republic, State Statistical Committee. (2019). Inbound and outbound tourism, 2019 [Statistical bulletin].
2. Azerbaijan Republic, State Statistical Committee. (2023). Inbound tourism, 2023 [Statistical bulletin].
3. Azerbaijan Republic, State Statistical Committee. (2024). Inbound tourism, 2024 [Statistical bulletin].
4. Azerbaijan Republic, State Statistical Committee. (2025). Tourism in Azerbaijan, 2025 [Statistical yearbook].
5. Həsənov, Ə. (2022). Azərbaycan iqtisadiyyatında turizmin inkişaf istiqamətləri və iqtisadi təsirləri. Bakı Dövlət Universiteti Elmi əsərləri, (3), 45–58.
6. Məmmədov, R. , & Əliyev, K. (2021). Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı və onun iqtisadi artıma təsiri. Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, 6(2), 112–125.
7. İsmayılov, T. (2020). Dayanıqlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycan modeli. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı.
8. Quliyev, E. (2023). Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması və perspektivləri. UNEC Elmi Xəbərləri, 11(1), 77–89.
9. Cəfərov, N. (2022). Turizm sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolları: Azərbaycan nümunəsi. Turizm və Qonaqpərvərlik Araşdırmaları, 4(1), 23–35.
10. Baku Stock Exchange. (2025). SOCAR green bonds opening bell event held.
    BIOFIN. (2023). Costa Rica.
11. Caldecott, B. (2017). Introduction to special issue: Stranded assets and the environment. Journal of Sustainable Finance & Investment, 7(1), 1–13.
12. Climate Bonds Initiative. (2025). Sustainable debt global state of the market 2024.
13. European Commission. (2022). Transition pathway for tourism.
14. European Commission. (2024). Reducing emissions from aviation.
15. European Commission. (2025). EU taxonomy for sustainable activities.
16. International Energy Agency. (2024). World energy investment 2024.
17. International Energy Agency. (2024). Fossil-fuel subsidies.
18. International Finance Corporation. (2024). IFC issues Azerbaijani manat bond to support local businesses and green projects.
19. OECD. (2018). OECD tourism trends and policies 2018.
20. OECD. (2023). Better regulation for the green transition.
21. OECD. (2023). Assessing and anticipating skills for the green transition.
22. OECD. (2025). Governing for the green transition.
23. Porter, M. E. , & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97–118.
24. President of the Republic of Azerbaijan. (2021). Azerbaijan 2030: National priorities for socio-economic development.
25. Slovenian Tourist Board. (2026). Green scheme in 2026: Digitalisation and data-driven decision-making.
26. Sun, Y. -Y. , Higham, J. , de Groot, J. , Font, X. , & others. (2024). Tourism's carbon emissions grow more rapidly than previously estimated. Nature Communications, 15, Article 10482.
27. Task Force on Climate-related Financial Disclosures. (2017). Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures.
28. UNFCCC. (2023). Second nationally determined contribution of the Republic of Azerbaijan.
29. UNFCCC. (2025). NDC 3. 0 report: Azerbaijan.

DAYANIQLI GƏLƏCƏK ÜÇÜN TƏHSİL: TƏLƏBƏLƏRİN QAVRAYIŞI VƏ TURİZM PERSPEKTİVİ

Education for a Sustainable Future: Students' Perception and Tourism Perspective

ƏŞRƏF ƏLƏKBƏROV
Ashraf Alakbarov
a. ashraf@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0002-5141-9592
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Dayanıqlı inkişaf yalnız mövcud nəsillərin deyil, həm də gələcək nəsillərin maraqlarını təmin etməyə yönəlmiş kompleks inkişaf modelidir. Bu model çərçivəsində resurslardan səmərəli istifadə, sosial rifahın artırılması və ətraf mühitin qorunması əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Turizm sektoru isə çoxşaxəli təsir imkanlarına malik olmaqla dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır və həm fəaliyyət sahəsi, həm də elmi tədqiqat obyekti kimi kadr hazırlığı məsələləri burada aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan Dövlət Universitetində (NDU) "İqtisadiyyat və idarəetmə" fakültəsində təhsil alan tələbələrin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM) qavrama səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədlə tələbələrin məlumatlılıq səviyyəsi, münasibətləri və davranış meylləri araşdırılmışdır.

Araşdırma nəticələri ali təhsil müəssisələrində turizm təhsili proqramlarının təkmilləşdirilməsi, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə daha effektiv inteqrasiyası və gələcək turizm mütəxəssislərinin hazırlanması baxımından praktik əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf məqsədləri, turizm təhsili, tələbələr, qavrama səviyyəsi, dayanıqlı turizm*

ABSTRACT

Sustainable development is a comprehensive development model aimed at meeting not only the needs of the present generation but also safeguarding the interests of future generations. Within this framework, the efficient use of resources, the enhancement of social welfare, and the protection of the environment emerge as key priorities. The tourism sector, due to its multifaceted impact potential, plays a significant role in ensuring sustainable development. In this regard, issues related to human capital development are becoming increasingly important both as a field of practice and as an area of scientific research. The main objective of this study is to assess the level of understanding of the Sustainable Development Goals (SDGs) among students studying at the Faculty of Economics and Management of Nakhchivan State University (NSU). For this purpose, students' levels of awareness, attitudes, and behavioral tendencies were examined. The findings of the study have practical significance in terms of improving tourism education programs in higher education institutions, more effectively integrating sustainable development principles into the educational process, and training future tourism professionals.

Keywords: *sustainable development goals, tourism education, students, perception level, sustainable tourism*

GİRİŞ

Təbii resursların tükəndiyi və böhranların artdığı müasir qlobal çağırışlar fonunda "Dayanıqlı inkişaf" konsepsiyası dünyada iqtisadi artım, sosial rifah və ekoloji tarazlığın uzlaşdırılmasını tələb edən fundamental inkişaf modeli kimi çıxış edir. Xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən DİM çərçivəsində bu yanaşma ölkələrdəki dövlət siyasətinin və bu sahə üzrə mütəxəssisələrin hazırlandığı ali təhsil sektorunda prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

"Dayanıqlı inkişaf" konsepsiyası daxilində turizm sektoru xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Turizm həm regional inkişaf, ölkələrin iqtisadi gəlir mənbəyi, həm də xalqların sahib olduğu mədəni və təbii irsin qorunması vasitəsi kimi çıxış edir. Lakin düzgün idarə olunmayan turizm fəaliyyəti də öz növbəsində ekoloji fəlakətlərə, təbii resursların tükənməsi və sosial gərginlik kimi ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Məhz buna görə "Dayanıqlı turizm" anlayışının öyrənilməsi, onun bir

məqsəd kimi tədqiqi turizmin uzunmüddətli və məsuliyyətli inkişafını təmin edən mühüm elmi problem kimi qarşıda dayanır.

Azərbaycan bir çox regionları, xüsusilə də Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin təbii-landşaft resursları, müalicəvi mineral suları, tarixi-mədəni abidələri və geostrateji mövqeyi ilə turizm potensialına malikdir. Son illərdə Naxçıvanda turizmin inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları və infrastruktur layihələri artıq öz nəticəsini verməyə başlamışdır. Bu isə irəlidəki periodda turizm sektorunda fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislərin yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji və sosial məsuliyyət prinsiplərini mənimsəməsini zəruri edir. Bu mənada, Azərbaycandakı ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən Naxçıvan Dövlət Universitetində hazırlanan kadrların "Dayanıqlı inkişaf" konsepsiyasını öyrənmələri, xüsusən də "İqtisadiyyat və idarəetmə" fakültəsində təhsil alan tələbələrin "dayanıqlı inkişaf" və "dayanıqlı turizm" anlayışlarını dərindən mənimsəməsini yalnız akademik bilik deyil, həm də praktik bacarıq kimi formalaşdırmaq baxımından mühüm vəzifə hesab etmək olar. Bu çərçivədə, mövcud təhsil proqramına əsasən Naxçıvan Dövlət Universitetində "İqtisadiyyat və idarəetmə" fakültəsində "Turizm işini təşkili" ixtisasında tədris olunan "Dayanıqlı turizm" fənninin öyrənilməsi üzrə tələbələrin göstərdiyi perfomans elmi araşdırma baxımından maraq doğurur.

Belə ki, tələbələrin bu anlayışları qavrama səviyyəsinin öyrənilməsi onların bilik boşluqlarını müəyyən etməyə, tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə və daha effektiv təhsil strategiyalarının hazırlanmasına imkan verir. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə regionda dayanıqlı turizmin inkişafına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə verə bilən elm nəticə ola bilər.

Mövcud elmi ədəbiyyatlarda istər "Dayanıqlı inkişaf" və istərsə də "Dayanıqlı turizm" anlayışları geniş şəkildə nəzəri və tətbiqi aspektlərdən tədqiq olunmaqdadır. Bu kontekstdə turizmin iqtisadi, ekoloji və sosial təsirləri müxtəlif ölkə və regionlar üzrə araşdırılmışdır. Bu araşdırmalarda turizmin dayanıqlı inkişaf kontekstində rolu, həyata keçirilən turizm siyasəti, resursların idarə olunması və ekoloji məsuliyyət məsələləri beynəlxalq səviyyədə geniş tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Lakin aparılmış tədqiqatlara baxdıqda bunların əksəriyyətinin makro və ya sektoral səviyyədə cəmlənmiş olduğunu görürürk. Turizm təhsili alan və gələcəkdə turizm sahəsində fəaliyyət göstərəcək kadrların bu anlayışları hansı səviyyədə qavradıqları məsələsi kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Xüsusilə, dayanıqlı inkişaf, yaşıl enerji və layiqli əmək sahəsində mühüm öhdəliklər götürmüş Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə empirik tədqiqatlar məhduddur. Aparılan araşdırmalar daha çox ümumi ekoloji şüur və ya davamlı inkişaf barədə məlumatlılıq səviyyəsinin ölçülməsi ilə kifayətlənir.

Naxçıvan Dövlət Universitetində artıq 2004-cü ildən turizmçi kadrlar hazırlanır. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası kimi spesifik regional şəraitə malik ərazilərdə turizmin inkişaf potensialı ilə bu sahədə kadr hazırlığının keyfiyyəti arasındakı əlaqəni qiymətləndirən tədqiqatlara rast gəlinmir. Halbuki regionun turizm imkanlarının effektiv və dayanıqlı şəkildə reallaşdırılması birbaşa olaraq bu sahədə hazırlanan mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarından asılıdır.

Bu baxımdan, təqdim olunan bu məqalə mövcud elmi boşluğu doldurmağa yönələrək, Naxçıvan Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsində təhsil alan tələbələrin "dayanıqlı inkişaf" və "dayanıqlı turizm" anlayışlarını qavrama səviyyəsini empirik olaraq qiymətləndirməyi və bu sahədə təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün əsaslandırılmış nəticələr təqdim etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

TƏDQİQATIN METODOLOGİYASI

Bu məqalədə "Dayanıqlı turizm" və "Dayanıqlı inkişaf" anlayışlarının tələbələr tərəfindən qavranma səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə kəmiyyət yanaşmaya əsaslanan sorğu metodu tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın empirik bazasını Naxçıvan Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsində təhsil alan tələbələr təşkil edir. Sorğu məqsədli seçmə üsulla həyata keçirilmiş və əsasən "Turizm işinin təşkili" ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri əhatə etmişdir. Bu yanaşma tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq daha münasib nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

NƏZƏRİ ÇƏRÇİVƏ

Bu problem üzrə Azərbaycan dilində akademik araşdırma olmasa da mövcud xarici elmi ədəbiyyatlarda "Dayanıqlı inkişaf" anlayışı kompleks və çoxölçülü fenomen kimi xarakterizə olunur. Blewitt (2015; 2018) dayanıqlı inkişafı müxtəlif sosial, iqtisadi və ekoloji sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşan və vahid interpretasiyaya malik olmayan "dəyərlər dialoqu" kimi izah edir. Bu yanaşma göstərir ki, "Dayanıqlı inkişaf" sabit və universal model deyil, müxtəlif maraqlar və baxışların kəsişməsində formalaşan dinamik bir konsepsiyadır. Eyni istiqamətdə Strange və Bayley (2008) "Dayanıqlı inkişaf"ın iqtisadi, sosial və ekoloji komponentlər arasında balans üzərində qurulduğunu və bu balansın pozulmasının uzunmüddətli böhranlara səbəb olduğunu vurğulayırlar. Bununla yanaşı, Baum (2021) qeyd edir ki, bu konsepsiyanın xüsusilə sosial ölçüsü qeyri-müəyyən qalmaqda davam edir ki, bu da onun praktik tətbiqini və qavranılmasını çətinləşdirir. Ümumilikdə, bu yanaşmalar göstərir ki, dayanıqlı inkişaf multidissiplinar, dəyərlərə əsaslanan və interpretativ xarakter daşıyan mürəkkəb bir anlayışdır və bu mürəkkəblik xüsusilə turizm kimi çoxşaxəli sahələrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Tələbələrin "Dayanıqlı inkişaf məqsədləri" və dayanıqlı turizm anlayışlarını qavrama səviyyəsi üzrə aparılmış tədqiqatlara gəldikdə isə aparılan ümumləşdimələr göstərir ki, bu proses yalnız biliklə deyil, daha geniş pedaqoji və institusional faktorlarla müəyyən olunur. Lund-Durlacher (2015) tələbələrin qavrayışının aktiv öyrənmə, dəyər yönümlü təhsil və institusional mühit vasitəsilə formalaşdığını qeyd etsə də, ənənəvi tədris modellərinin bu transformativ yanaşmanı təmin etmədiyini vurğulayır. Michael et al. (2020) göstərir ki, tələbələrin 40. 7 faizi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini anlamır və bilik ilə davranış arasında ciddi boşluq mövcuddur. Bununla yanaşı, təhsil müddəti artdıqca qavrayış səviyyəsi də yüksəlir ki, bu da təhsilin təsirli, lakin gec və qeyri-effektiv olduğunu göstərir. Gough və Scott (1999) isə bu problemin əsas səbəblərindən biri kimi konsepsiyanın özünün qeyri-müəyyən və mübahisəli xarakter daşımasını göstərir. Digər tədqiqatlar (Jati et al. , 2019; Campit et al. ; Selvam et al. , 2024) tələbələrin ümumilikdə "Dayanıqlı inkişaf məqsədləri" barədə orta səviyyədə məlumatlı olduqlarını, lakin biliklərin səthi xarakter daşıdığını və əsas təyinedici faktorun informasiya əlçatanlığı və təhsil mühitinin effektivliyi olduğunu ortaya qoyur. Eyni zamanda, Maoela et al. (2024) və Kurniawan & Khademi-Vidra (2024) göstərirlər ki, tələbələr "Dayanıqlı inkişaf məqsədləri"nin əhəmiyyətini qəbul etsələr də, onların praktiki tətbiqi və real fəaliyyətə inteqrasiyası zəif qalır. Bu isə ali təhsil sistemlərində dayanıqlı inkişafın daha erkən, sistemli və praktik yönümlü şəkildə inteqrasiya olunmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Ümumilikdə, ədəbiyyatlara baxış nəticə etibarilə onu göstərir ki, tələbələrin dayanıqlı inkişaf və turizm üzrə qavrayışı konseptual mürəkkəblik, tədris metodları, informasiya əlçatanlığı və fərdi kognitiv xüsusiyyətlərin (insanın dünyanı dərk etməsi, məlumatı emal etməsi, yadda saxlaması və istifadə etməsi ilə bağlı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin məcmusu) qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

MÜZAKİRƏ

Tədqiqat göstərir ki, tələbələrin "Dayanıqlı inkişaf" və "Dayanıqlı turizm" barədə dövlət siyasəti, beynəlxalq təşkilatlar və turizm strategiyaları haqqında məlumatlılıq səviyyəsi orta xarakter daşıyır. Bu isə onların dayanıqlı turizmi yalnız lokal və nəzəri çərçivədə qavradığını, daha geniş institusional və qlobal konteksti isə yetərincə mənimsəmədiyini göstərir.

Bununla yanaşı, müsbət nəticələr də müşahidə olunur. Respondentlərin böyük əksəriyyəti gələcək fəaliyyətlərində dayanıqlılıq prinsiplərini tətbiq etməyə hazır olduqlarını bildirmişdir. Eyni zamanda, ekoturizm və mədəni turizm kimi dayanıqlı turizm növləri daha çox tanınır və müsbət qiymətləndirilir. Bu isə tələbələrdə müəyyən potensialın və müsbət yanaşmanın mövcud olduğunu göstərir.

Sorgu nəticələrinin dgər bir təhlili göstərir ki, respondentlərin böyük hissəsi 18 yaş ətrafında olmaqla əsasən təhsilin ilkin mərhələsində olan tələbələrdən ibarətdir. Bu fakt tələbələrin "dayanıqlı inkişaf" və "dayanıqlı turizm" anlayışlarını əsasən fragmentar şəkildə qavramasını qismən izah edir. Belə ki, təhsilin erkən mərhələsində olan tələbələr hələ ixtisaslaşma və analitik düşünmə mərhələsinə tam daxil olmadıqları üçün bu kimi kompleks və multidissiplinar anlayışları sistemli şəkildə mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu da göstərir ki, dayanıqlı inkişaf mövzularının yalnız müəyyən kurslarda tədris olunması kifayət etmir. Əksinə, bu anlayışların təhsil prosesinə erkən mərhələdən inteqrasiya olunması ilə yanaşı, onların daha yüksək kurslarda praktik və tətbiqi komponentlərlə davam etdirilməsi daha effektiv yanaşma kimi çıxış edə bilər. Bu isə dayanıqlı inkişaf təhsilinin mərhələli və inteqrativ model əsasında qurulmasının zəruriliyini göstərir.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, tələbələrdə dayanıqlı inkişaf və turizm üzrə ilkin anlayış formalaşmışdır, lakin bu biliklər dərin, sistemli və praktik yönümlü xarakter daşımalıdır. Bu isə ali təhsil sistemində dayanıqlı inkişafın daha erkən mərhələdə, inteqrativ və praktik yanaşmalar əsasında tədris olunmasının zəruriliyini ortaya qoyur.

SPSS analizi

Tədqiqat çərçivəsində əldə olunmuş məlumatlar SPSS proqramı vasitəsilə emal edilmiş və əsasən təsviri statistika (descriptive statistics), tezlik (frequency), orta göstərici (mean) və Likert şkalası üzrə qiymətləndirmələr əsasında təhlil olunmuşdur.

"Dayanıqlı inkişaf" anlayışı ilə tanışlıq səviyyəsi yüksək olsa da (75. 3%), anlayışın dərin qavranması açıq sualların təhlilində nisbətən zəif görünür.

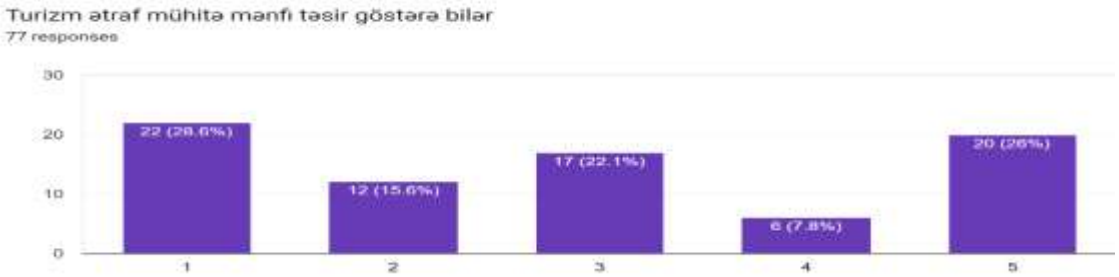

Şəkil 1. Dayanıqlı inkişaf haqqında ümumi biliklər üzrə araşdırma nəticəsi

Likert şkalası üzrə aparılan təhlil aşağıdakı nəticələri ortaya qoyur:

- Dayanıqlı turizmin yerli iqtisadiyyata təsiri: **Mean = 4. 64**

- Mədəni irsin qorunmasına təsiri: **Mean = 4. 64**
- Ekoturizmin resursların qorunmasına təsiri: **Mean = 4. 35**
- Aqrar turizmin məşğulluğa təsiri: **Mean = 4. 34**
- Turizmin ətraf mühitə mənfi təsiri: **Mean = 2. 87**

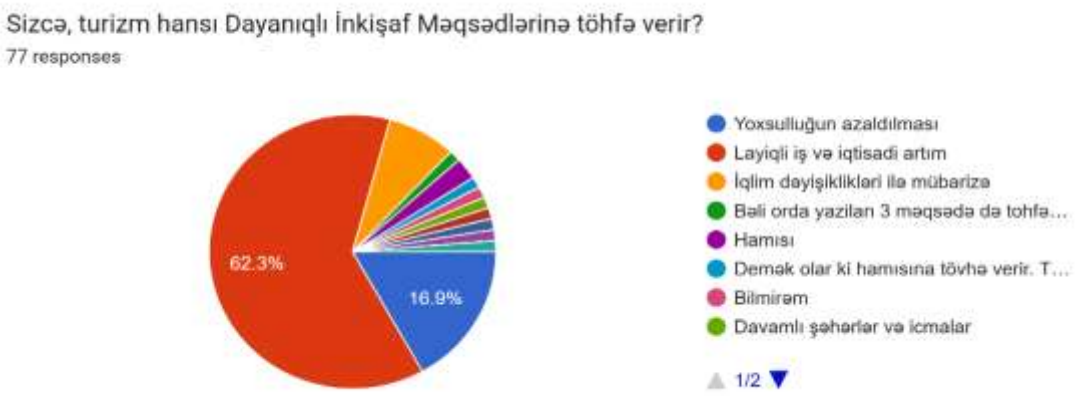

Şəkil 2. Turizmin ətraf mühitə təsirinin araşdırılması nəticəsi

Bu göstəricilər tələbələrin dayanıqlı turizmin müsbət təsirlərini yüksək qiymətləndirdiyini, lakin mənfi təsirlərini kifayət qədər dərk etmədiyini göstərir.

Davranış dəyişənlərinin təhlili göstərir ki:

- 85. 7% respondent ekoloji davranışlara "bəzən" əməl edir
- 66. 2% tullantıların azaldılması istiqamətində fəaliyyət göstərir

Şəkil 3. Turizmin dayanıqlı inkişafa təsirinin araşdırma nəticəsi

Sadə müqayisə yanaşması baxımdan müşahidə olunur ki:

- Dayanıqlı inkişaf haqqında məlumatlılıq ilə ekoloji davranış arasında **zəif müsbət əlaqə** mövcuddur
- Təhsil səviyyəsi artdıqca anlayışın daha düzgün izah olunma ehtimalı yüksəlir

Bu isə təhsilin təsirini təsdiqləyir.

Əldə olunan nəticələrə görə verəcəyimiz hipotezlər

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı əsas hipotezlər irəli sürülür və onların hər biri tələbələrin dayanıqlı inkişaf və turizm anlayışlarını qavrama səviyyəsinin müxtəlif aspektlərini qiymətləndirməyə yönəlmişdir:

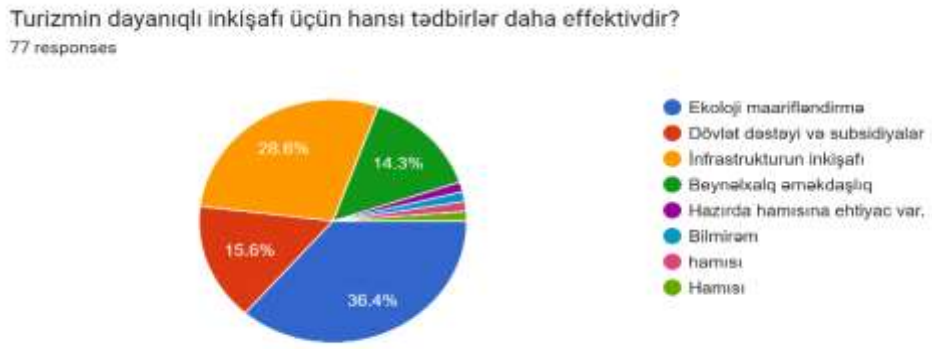
H1: Tələbələrin "dayanıqlı inkişaf" haqqında ümumi məlumatlılıq səviyyəsi yüksəkdir, lakin bu biliklər əsasən nisbətən səthi xarakter daşıyır və konseptual, sistemli və analitik yanaşma səviyyəsində kifayət qədər formalaşmamışdır.

H2: Dayanıqlı inkişaf üzrə nəzəri biliklər ilə tələbələrin praktik ekoloji davranışları arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli fərq mövcuddur.

Bu hipotez "bilik–davranış boşluğu"nun mövcudluğunu müəyyən etməyə yönəlmişdir və tələbələrin bildiklərini real həyat davranışlarına nə dərəcədə tətbiq etdiklərini qiymətləndirir.

H3: Universitet təhsili tələbələrin "dayanıqlı turizm" anlayışını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır, lakin bu təsir əsasən nəzəri səviyyədə qalır və praktik bacarıqların formalaşmasına yetərli təsir göstərmir.

Bu hipotez ali təhsil sisteminin effektivliyini və tədris modelinin balansını (nəzəri vs praktik) qiymətləndirməyə xidmət edir.

Şəkil 4. Turizmin dayanıqlı inkişafı üçün tədbirlərin effektivliyi araşdırması

H4: Tələbələrin dayanıqlı turizmə münasibəti ümumilikdə müsbətdir və onlar bu prinsipləri gələcək peşə fəaliyyətlərində tətbiq etməyə meyllidirlər.

Bu hipotez tələbələrin attitudinal (münasibət yönümlü) səviyyəsini ölçərək onların gələcək davranış potensialını müəyyən etməyə imkan verir.

H5: Tələbələrin dayanıqlı inkişaf üzrə məlumatlılıq səviyyəsi ilə turizmin iqtisadi, sosial və ekoloji müsbət təsirlərinin qiymətləndirilməsi arasında müsbət və birbaşa əlaqə mövcuddur. Bu hipotez biliyin qavrayış və qiymətləndirmə üzərində təsirini analiz etməyə imkan yaradır.

H6: Təhsil mərhələsi (kurs səviyyəsi) artdıqca tələbələrin "dayanıqlı inkişaf" və "dayanıqlı turizm" anlayışlarını qavrama səviyyəsi yüksəlir. Bu hipotez təhsil prosesinin zamanla təsirini və öyrənmənin dinamik xarakterini qiymətləndirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat nəticələrinə əsasən aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. **Tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi**

Dayanıqlı inkişaf və turizm mövzuları yalnız bir fənn çərçivəsində deyil, bütün ixtisas üzrə inteqrativ şəkildə tədris olunmalıdır.

2. **Praktik yönümlü təhsilin gücləndirilməsi**

- Sahə ekskursiyaları
- Real turizm layihələri
- Case study və simulyasiyalar - genişləndirilməlidir.

3. **Erkən mərhələdə tədris**

Dayanıqlı inkişaf anlayışı artıq 1-ci kursdan başlayaraq mərhələli şəkildə öyrədilməlidir.

4. **Davranış yönümlü yanaşma**

Universitet daxilində:

- tullantıların idarə olunması
- yaşıl kampuslar
- ekoloji təşəbbüslər-tətbiq edilməlidir.

5. **İnformasiya mənbələrinin genişləndirilməsi**

Tələbələrin:

- elmi məqalələrə çıxışı
- beynəlxalq platformalar
- rəqəmsal resurslar - artırılmalıdır.

6. **Beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası**

Dayanıqlı turizm üzrə beynəlxalq təşkilatların standartları və real keyslər tədrisə daxil edilməlidir.

7. **Tələbə iştirakının artırılması**

Könüllü layihələr, startaplar və tədqiqat fəaliyyətləri vasitəsilə tələbələrin aktiv iştirakı təmin olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baum, R. (2021). Sustainable development – A modern understanding of the concept. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists, 23*(2). https://doi. org/10. 5604/01. 3001. 0015. 0026
2. Blewitt, J. (2015). *Understanding sustainable development* (2nd ed.). Routledge.
3. Gough, S. , & Scott, W. (1999). Education and training for sustainable tourism: Problems, possibilities and cautious first steps. *Canadian Journal of Environmental Education, 4*, 193–212.
4. Jati, H. F. , Darsono, S. N. A. C. , Hermawan, D. T. , Yudhi, W. A. S. , & Rahman, F. F. (2019). Awareness and knowledge assessment of sustainable development goals among university students. *Jurnal Ekonomi & Studi Pembangunan, 20*(2), 163–175. https://doi. org/10. 18196/jesp. 20. 2. 5022
5. Kurniawan, T. , & Khademi-Vidra, A. (2024). *Understanding sustainable tourism trajectories in developing countries: Case study: ASEAN*. Journal of Sustainability Research, 6(3), e240060. https://doi. org/10. 20900/jsr20240060
6. Lund-Durlacher, D. (2015). Sustainable tourism education: An institutional approach. In P. Moscardo & G. Benckendorff (Eds.), *Education for sustainability in tourism: A handbook of processes, resources, and strategies* (pp. 93–100). Springer.
7. Maoela, M. A. , Chapungu, L. , & Nhamo, G. (2024). *Students' awareness, knowledge and attitudes towards the sustainable development goals at the University of South Africa*. International Journal of Sustainability in Higher Education, 25(9), 455–473. https://doi. org/10. 1108/IJSHE-11-2023-0518
8. Michael, F. L. , Sumilan, H. , Bandar, N. F. A. , Hamidi, H. , Jonathan, V. , & Md Nor, N. N. (2020). Sustainable development concept awareness among students in higher education: A preliminary study. *Journal of Sustainability Science and Management, 15*(7), 113–122. https://doi. org/10. 46754/jssm. 2020. 10. 011
9. Selvam, V. , Duraiswamy, A. , Puwanenthiren, P. , & Venkatesan, R. (2024). Assessment of students' awareness, knowledge, and accessibility of Sustainable Development Goals (SDGs). *Multidisciplinary Reviews, 7*, e2024122. https://doi. org/10. 31893/multirev. 2024122
10. Strange, T. , & Bayley, A. (2008). *Sustainable development: Linking economy, society, environment*. OECD Publishing. https://doi. org/10. 1787/9789264055742-en
11. Yuan, X. , Yu, L. , & Wu, H. (2021). *Awareness of Sustainable Development Goals among students from a Chinese senior high school*. Education Sciences, 11(9), 458. https://doi. org/10. 3390/educsci11090458

NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİNİN TURİZM POTANSİYELİ

Tourism Potential of the Nakhchivan Autonomous Republic

ƏLİ NADİROV[1]
Ali Nadirov[1]
ali. nadirov@mdu. edu. az
https://orcid. org/ 0000-0002-1116-361X

CAFER TOPALOĞLU[2]
Cafer Topaloglu[2]
ctopaloglu@mu. edu. tr

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[2]*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*
[1]*Mingachevir State University*
[2]*Mugla Sitki Kochman University*

ÖZET

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ülkenin ana kara parçasıyla doğrudan bağlantısı olmadığı için bu bölgende ekonomiye katkı açısından turizm sektörü ayrı bir önem taşımaktadır. Nahçıvan; Türkiye, İran ve Ermenistan ile kara bağlantısına sahip bir coğrafyada yerleşmektedir. Türkiye'yi Orta Asya'ya (Türkistan'a) bağlayan Nahçıvan zengin turizm potansiyeline sahiptir. Nahçıvan'da uluslararası havalimanı, demir ve karayolu ulaşımının olması bu bölgeye seyahat etmeyi kolaylaştırmaktadır. Nahçıvan'a yapılan yatırımlar, Ermenistan'la normalleşme süreci ve Zengezur Koridorunun açılmasıyla birlikte bölgenin turizm sektöründe canlanma yaşanacağı düşünülmektedir. Nahçıvan'ın turizm potansiyeli olarak; tarihi, kültürel miras, mağara, doğa ve etnik köken turizm olanakları olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin turizm potansiyeli literatür taraması yapılarak incelenmektedir. Elde edilen bulgulardan hareketle Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde turizm sektörünün mevcut durumu ve gelecek hedefleri belirlenerek bölgenin nasıl cazibe merkezi olabileceği ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan, Nahçıvan, Turizm, Zengezur Koridoru, Türk Dünyası*

ABSTRACT

Because the Nakhchivan Autonomous Republic lacks a direct connection to the mainland, the tourism sector holds particular importance in terms of its contribution to the economy. Nakhchivan is located in a geographical area with land connections to Turkey, Iran, and Armenia. Connecting Turkey to Central Asia (Turkestan), Nakhchivan possesses rich tourism potential. The presence of an international airport, rail, and road transportation in Nakhchivan facilitates travel to the region. It is believed that investments in Nakhchivan, the normalization process with Armenia, and the opening of the Zangezur Corridor will revitalize the region's tourism sector. Nakhchivan's tourism potential is projected to include historical and cultural heritage sites, caves, nature, and ethnic tourism opportunities. This study examines the tourism potential of Nakhchivan through a literature review. Based on the findings, the current state and future goals of tourism in Nakhchivan are determined, and assessments are made regarding how the region can become a center of attraction.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, Tourism, Zangezur Corridor, Turkic World*

GİRİŞ

Azerbaycan topraklarının birçok bölge ve yöresi turizm potansiyeli açısından çok önemli nitelikler taşımaktadır (Seferov ve Hesenov, 2006). Azerbaycan gibi gelişmekte olan bir ülkenin kalkınması adına turizmin sektörünün geliştirilmesi önem arz etmektedir. Turizmin Azerbaycan'da gelişimi ülkenin tarihini, kültürünü dünya tanıtma ve devletin ekonomisine katkı sağlayacağı öngörülmektedir (Ağakerimov, Yeganlı ve Babazade, 2020). Bu sebepledir ki Azerbaycan'da turizmin gelişimi için gerekli alt ve üst yapı projeleri hayata geçirilmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev'in turizm alanında gerçekleştirdiği olumlu siyasetin bir sonucu olarak ülke ekonomisinde turizm sektörünün geliştiğini söylenebilir (Humbetov, 2024). Turizm alanında gerçekleştirilen reformlar; "Turizm hakkında" yeni kanun düzenlemesi, "Azerbaycan Devlet Turizm Ajansının kurulması", "2023-2026 Turizm Stratejisinin" hazırlanması, yeni havalimanları ve demir yollarının inşasını gösterebiliriz (Ağa-Kerimov ve Guliyev, 2024). Özellikle

Karabağ'ın işgalden kurtarılmasıyla eşsiz güzelliklere sahip Azerbaycan'ın turizmi için yeni rotaların oluşturulması fırsat doğmuştur. Bu fırsat Türkiye'yi Orta Asya Cumhuriyeti Devletlerine (Türkistan'a) bağlayacak olan Zengezur koridorudur (Jabbarov, Abbasova ve Tanrıverdi, 2022). Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin illerinin ekonomik bölgesinde Nahçıvan Özerk devleti ve Doğu Zengezur bölgeleri Zengezur Koridorunu oluşturmaktadır. Özellikle yıllarca izole olarak kalmış Nahçıvan ekonomisinin ve turizm sektörünün gelişmesi adına Zengezur Koridoru önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Zengezur Koridorunun en önemli kısımlarından biri olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin turizm potansiyeli literatürden yararlanarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda Nahçıvan hakkında genel bilgiler verildikten sonra bölgenin turizm potansiyeli incelenecek ve sonuçta neler yapılabileceği ile ilgili öneriler sunulacaktır.

YÖNTEM

Nahçıvan şehrini turizm potansiyelini belirlemeyi amaçlayan çalışmada nitel analiz yöntemi kullanılmıştır. Nitel analiz yöntemi; "*gözlem, görüşme, doküman analizi, odak grup görüşmesi ve etnografik inceleme gibi veri toplama yöntemleri ile kişi, olay ve durumların doğal ortamda incelendiği araştırma türüdür"* (Akbaba, 2021). Çalışma kapsamında nitel analiz yöntemlerinden olan doküman analizi tercih edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılan olay veya olgu hakkında gerekli bilgileri içeren belgelerin analizin kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Doküman olarak Nahçıvan şehrini konu eden makale, kitap ve internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Bunlar; "Azerbaycan'ın Nahçıvan Eyaletinin Statüsünün Tarihi Gelişimi" ve "Nahçıvan Duzdağ Speleoterapi Ziyaretçilerinin Konaklama, Destinasyon Kalitesi ve Memnuniyet Algıları" konulu yüksek lisans tezleri (Babakişiyeva, 2019; Ağayev, 2001), "Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi", "Nahçıvan duzdağin sağlik turizm potansiyeli" ve "Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ve turizm etkinliklerinin değerlendirilmesi" konulu makaleler (Seferov ve Hesenov, 2006; Şimşek, 2010; Şimsek, 2020) ve Cumhurbaşkanlığı internet sitesi, Nahçıvan Valiliği internet sitesi, Devlet Turizm Bürosu internet sitesi ve UNESCO-nun resmi sitesi incelenmiştir (president. az, 2026; nakhchivan-ih. gov. az; www. tourismboard. az, 2026; economy. gov. az, 2026).

NAHÇIVAN ŞEHRİ COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ

Nahçıvan şehri başkent Bakü'ye 536 km uzaklıkta olup nüfusu ise 01. 01. 2026 verilerine göre 98. 073 bin kişidir (nakhchivan-ih. gov. az). Türkiye, İran ve Ermenistan ile sınırları bulunan Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin iklimi çok sert olup havasının ortalama sıcaklığı -31^0 C ile $+44^0$ C arasında değişmektedir. Küçük Kafkas dağlarının güneybatısında bulunan Nahçıvan dağlık bir alana sahiptir (Şimsek, 2020). *"Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti başkenti Nahçıvan şehriden ve 7 idari ilçeden (rayon); Şerur, Babek, Ordubad, Culfa, Kengerli, Şahbuz, Sederek`ten ibarettir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti`nin 5 şehri, 8 kasabası, 206 köyü (kendi) vardır. "* (Babakişiyeva, 2019).

Tarihi Nuh tufanına ile ilişkilendirilin Nahçıvan hakkında ilk yazılı bilgiler *"II. yüzyılda yaşamış Yunan coğrafyası olan Klavdi Ptolomey'in 'Coğrafya eserinde' geçmiştir. "* (Ağayev, 2001). Nahçıvan tarihi kadar yerleştiği jeopolitik konu itibariyle her zaman önemli cazibe merkezlerinden biri olmuştur (Şimşek, 2010). Nahçıvan Türkiye Cumhuriyeti ile Orta Asya'yı birleştirmektedir. Bu ilişkiyi kesmek için Sovyet döneminde Zengezur bölgesinin Ermenilere verilmiştir. Bununla da Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Azerbaycan'ın ana kara parçasıyla olan bağlantısı kesilmiştir. Günümüzde Nahçıvan'a ulaşım Türkiye ve İran üzerinden yapılmaktadır. II. Karabağ zaferinden sonra Ermenistan ile ilişkilerin normalleşme süreci Zengezur konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Zengezur Koridorunun açılması Nahçıvan'ın turizm potansiyeline olumlu etki etmesi beklenmektedir. Ayrıca İran ile Aras nehri üzerinde yeni köprülerin inşa edilmesi Nahçıvan'a

ulaşımı daha konforlu hale getireceğinden dolayı Nahçıvan'a Azerbaycan'dan ziyaret edecek yerli turistlerin sayında da artış olacağını ifade edebiliriz. Bu kapsamda Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinden turizm potansiyeli yüksek olan yerlerin hangi alanlar olduğunu inceleyeceğiz.

NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİNİN TURİZM POTANSİYELİ

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in onayladığı 16 Mart 2016 tarihli ve 1897 sayılı "Milli ekonomi stratejik yol haritası" kararnamesinde turizm sektörü de bulunmaktadır. Kararnamede Azerbaycan'da turizm hizmetlerinin kalitesinin yükseltilerek ulusal ve uluslararası pazarlarda yüksek kaliteli ve rekabetçi turizm anlayışının oluşturulması hedeflenmektedir (president. az, 2026). Ülke ekonomisinde turizm pastasından payın arttırılması adına 2023-2026 Azerbaycan turizm stratejisi belirlenmiştir (www. tourismboard. az, 2026). Belirlenen strateji kapsamından Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin turizmin geliştirilmesi de ön görülmektedir (economy. gov. az, 2026). Turizm sektörünün geliştirilmesi Nahçıvan'da yeni iş olanakları açısından önem arz etmektedir. Nahçıvan'ın turizm potansiyeli incelediğimiz zaman;

Tarihi ve kültürel yapılar: Mümine Hatun Türbesi, Nuh Peygamber Türbesi, Elince Kalesi, Karabağlar Türbesi, Ordubad Tarihi Koruma Kültürel Alanı, Culfa Kervansarayı, Han Sarayı,

Mağara ve sağlık merkezleri: Tuzdağı Fizyoterapi Merkezi, Batabat Yaylası, Ashab-ı Kehf Mağarası.

Doğa alanaları: Nehacir Dağı, Kapıcık Zirvesi, Arpaçay Su Baraj, Şahbuz Devlet Koruma Alanlarının olduğunu görmekteyiz.

Nahçıvan'da uluslararası havalimanı, demiryolu ve karayolu bağlantılarının olması ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Nahçıvan, Türk Dünyasını birleştirecek Zengezur Koridorunun en önemli bileşenlerinden biri olması buranın turizm potansiyelini oldukça yükseltmektedir. Nahçıvan'da bulunan Nahçıvan Türbeleri, Ordubad Tarihi Koruma Kültürel Alanı ve Gemikaya ve Göygöl Tarih-Kültür ve Doğa Alanı UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde yer almaktadır (whc. unesco. org). Turizm sektörü Nahçıvan için yeni fırsatlar sunmakla birlikte turizmin doğası gereği bazı olumsuzluklara sebep olabilir. Bunu aşağıdaki tablodaki gibi değerlendire biliriz.

Tablo 1. SWOT Analizi

Güçlü Yönleri	**Zayıf Yönleri**
Doğal güzelliklerinin olması, UNESCO Dünya Kültürel Miras Geçici Listesinde Tarihi kültürel yapıların olması, İnanç turizmi açısından türbelerin olması ve Sağlık turizmi olanaklarının mevcudiyeti.	Turizmin henüz yeni gelişmesi, Ermenistan ile sınırların kapalı olması, Azerbaycan ile doğrudan kara bağlantısının olmaması.
Fırsatlar	**Tehditler**
Üç ülke ile sınırının olması turist çekmesi açısından avantaj olması, Zengezur Koridorunun esas bileşeninden biri olması, Bozulmamış doğal güzelliklere sahip olması.	Komşu ülkeler (İran ve Ermenistan'da) yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler, Doğal alanların bozulması, Tarihi ve kültürel alanların tahrip olma ihtimali, Turizmin yerel halk ve kültür üzerinde oluşturabileceği muhtemel olumsuzluklar.

SONUÇ

Azerbaycan ekonomisinin petrole bağımlılığını azaltmak adına ülkede farklı yıllarda çeşitli stratejik planlar kabul edilmiştir. Bu planlarda turizm sektörü başlıca yer alan sektörler arasındadır. Azerbaycan'ın zengin tarihi kültürel alanları, bozulmamış doğası ve bulunduğu coğrafi konum turizm sektörünün geliştirilmesi adına fırsatlar sunmaktadır. Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel önemli bölgelerin başında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti gelmektedir. Orta Asya bölgesine açılan Türk kapısı olan bu bölgenin turizm potansiyeli oldukça yüksek olmasına rağmen Ermenistan ile olan savaş durumu ve Azerbaycan ile ana kara parça bağlantısının olmaması turizm sektörünün önünde engel olarak karşımıza çıkmaktaydı. Ancak II. Karabağ zaferinden sonra bölgede yaşanan jeopolitik değişikliklerden sonra hem bölge ülkeleri hem de Nahçıvan için yeni fırsatlar sunmaktadır. Bu fırsatlar biri Türkiye'yi Orta Asya'ya bağlayacak olan Zengezur Koridorunun açılmasıdır. Bu koridorun açılması bölgede ticari ve turistik faaliyetlerin arttıracağı ön görülmektedir.

Nahçıvan'ın turizm potansiyelini araştırdığımız zaman şehrin tarihi kültürel alanların olması bölgede kültür turları için büyük fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca şehirde mağara, doğa ve sağlık turizm potansiyelinin olduğunu da görülmektedir. Bölgenin turizm faaliyetlerinin tanıtılması ve Nahçıvan'ın turizm olanaklarının doğru tespit edilmesi için bölgede turizmle ilgili saha çalışmalarının yapılarak elde edilen bulgular ışığında turizm planlarının hazırlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Ağakərimov, M. M. , Yeganlı, S. T. və Babazadə, S. İ. (2020). *Ekskursiya və ekskursiya bələdçisi* (2. Nəşr). Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.
2. Ağa-Kərimov, M. və Quliyev, R. (2024). *Turizm növləri* (1. Nəşr). Bakı: Müəllim nəşriyyat.
3. Ağayev, M. (2001). *Azerbaycan'ın Nahcivan Eyaletinin Statüsünün Tarihi Gelişimi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
4. Akbaba, A. , Lorcu, F. , Erduran, G. Y. , Yazıcı, S. ve Akman, Y. (2021). *Bilimsel araştırma yöntemleri ve etik* (1. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılı.
5. Babakişiyeva, T. (2019). *Nahçıvan Duzdağ Speleoterapi Ziyaretçilerinin Konaklama, Destinasyon Kalitesi ve Memnuniyet Algıları.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
6. Hümbətov, Y. (2024). *Turizm siyasəti və planlaşdırılması* (1. Nəşr). Bakı: Optimist MMC.
7. Jabbarov, A. , Abbasova, S. , & Tanrıverdi, H. (2022). Zəngəzur-Naxçivan-İstanbul marşrutu üzrə regional əməkdaşliq perspektivləri. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi-IJTEBS*, *6*(1).
8. Seferov, R. ve Hesenov, T. (2006). Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ve turizm etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), 255-272.
9. Şimşek, O. (2010). Nahcivan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,* 1(6), 111-132.
10. Şimşek, O. (2020). Nahcivan duzdağin sağlik turizm potansiyeli. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,(25), 21-38.
11. Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıcılık.

İNTERNET KAYNAKLARI

1.https://economy. gov. az/storage/files/files/9262/UfBFxAmZflklMrEOldDh8Xo7ZSD1l6PbIBP1VF99. pdf [Erişim Tarihi: 06. 05. 2026].
2.https://president. az/az/articles/view/22134 [Erişim Tarihi: 06. 05. 2026].
3.https://www. tourismboard. az/az/strategy [Erişim Tarihi: 06. 05. 2026].
4.https://whc. unesco. org/en/statesparties/az [Erişim Tarihi: 06. 05. 2026].
5.http://nakhchivan-ih. gov. az/sheherhaqqinda [Erişim Tarihi: 06. 05. 2026].

DİGİTAL TWIN TEXNOLOGİYASI İLƏ MƏDƏNİ İRS DESTİNASİYALARINDA DAYANIQLI VƏ ÇEVİK TURİZM İDARƏÇİLİYİ: SİMULYASİYA ƏSASLI MODEL

Sustainable and Agile Tourism Management in Cultural Heritage Destinations with Digital Twin Technology: A Simulation-Based Model

XƏLİL ƏLİYEV
Khalil Aliyev
xalil. aliyev@mdu. edu. az
https://orcid. org/ 0009-0000-3326-0552
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Mədəni irs destinasiyaları kütləvi turizm, obyektlərin fiziki degradasiyası və iqlim dəyişikliyinin birgə təzyiqi altındadır. Ənənəvi idarəetmə yanaşmaları əsasən reaktiv xarakter daşıdığından bu çağırışlara vaxtında cavab vermək mümkün olmur. Bu məqalədə mədəni irs saytlarında dayanıqlı və çevik turizm idarəçiliyini dəstəkləyən simulyasiya əsaslı rəqəmsal əkiz modeli təklif edirik. Modelimiz üç ierarxik qatdan ibarətdir: fiziki saytdan real vaxt məlumatları toplayan Məlumat Əldə Etmə Qatı (IoT sensorlar, 3D lazer skanlaması, fotogrammetriya), ziyarətçi axını, struktural yük və iqlim ssenariləri üzrə simulyasiya aparan Simulyasiya Qatı, həmçinin proqnozlaşdırıcı analitikanı əməliyyat qərarlarına çevirən İdarəetmə Qatı. FAIR məlumat idarəçiliyi prinsipləri bütün arxitektura boyu tətbiq edilir. Modelimiz rəqəmsal əkizi passiv sənədləşdirmə alətindən aktiv idarəetmə platformasına çevirir: sayt menecerləri fövqəladə hallara hazırlıq ssenariləri yaza, ziyarətçi kapasitəsini optimize edə və risk müdaxilələrini öncədən planlaşdıra bilirlər. Artırılmış reallıq inteqrasiyası isə fərdiləşdirilmiş miras ziyarət təcrübəsini mümkün edir. Transferabel quruluşu sayəsində çərçivə muzeylər, arxeoloji saytlar, tarixi şəhər mərkəzləri və sənaye irası kimi müxtəlif tipologiyalara tətbiq oluna bilər. Gələcək tədqiqatlarda pilot tətbiq, xərc-fayda analizi və etik məlumat idarəçiliyi çərçivəsi üzərində işin aparılması vacib hesab olunur.

Açar sözlər: *rəqəmsal əkiz, mədəni irs, dayanıqlı turizm, simulyasiya modeli, ağıllı idarəetmə*

ABSTRACT

Cultural heritage destinations are under the combined pressure of mass tourism, physical degradation of sites, and climate change. Since traditional management approaches are mainly reactive, it is not possible to respond to these challenges in a timely manner. In this article, we propose a simulation-based digital twin model that supports sustainable and resilient tourism management at cultural heritage sites. Our model consists of three hierarchical layers: the Data Acquisition Layer, which collects real-time data from the physical site (IoT sensors, 3D laser scanning, photogrammetry); the Simulation Layer, which runs simulations on visitor flow, structural load, and climate scenarios; and the Management Layer, which converts predictive analytics into operational decisions. FAIR data management principles are applied throughout the entire architecture. Our model transforms a digital twin from a passive documentation tool into an active management platform: site managers can write emergency preparedness scenarios, optimize visitor capacity, and plan risk interventions in advance. Augmented reality integration enables a personalized heritage visiting experience. Thanks to its transferable structure, the framework can be applied to various typologies such as museums, archaeological sites, historic city centers, and industrial heritage. Future research should focus on pilot application, cost-benefit analysis, and the development of an ethical data management framework.

Keywords: *digital twin, cultural heritage, sustainable tourism, simulation model, smart management*

GİRİŞ

Dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması və idarə edilməsi son illərdə getdikcə mürəkkəbləşən bir məsələyə çevrilmişdir. Turizm tələbinin sürətlə artması, iqlim dəyişikliyi, obyektlərin fiziki degradasiyası və ziyarətçi axınının effektiv idarə edilməsindəki çətinliklər bu mürəkkəbliyin əsas mənbələridir. Ənənəvi yanaşmalar çox zaman reaktiv xarakter daşıyır: problem aşkar edildikdən sonra müdaxilə başlanır. Oysa qloballaşan turizm mühiti artıq proaktiv, məlumat əsaslı idarəetmə strategiyalarını zəruri etməkdədir.

Rəqəmsal əkiz (digital twin) texnologiyası bu çağırışlara cavab verə biləcək perspektivli bir həll kimi sürətlə diqqəti cəlb edir. Fiziki obyektin real vaxt məlumatları əsasında idarə edilən dinamik virtual surətini yaradan bu texnologiya, mədəni irs saytlarının həm qorunması, həm də turizm idarəçiliyi üçün transformativ potensial daşıyır (Luther et al. , 2023). Rəqəmsal əkizlər artıq yalnız mühəndislik sahəsinin aləti deyil, mədəni irs məkanları, muzeylər, tarixi binalar və turistik destinasiyalar üçün hərtərəfli idarəetmə platformalarına çevrilmişdir.

Bu məqalədə mədəni irs destinasiyalarında dayanıqlı və çevik turizm idarəçiliyini dəstəkləyən simulyasiya əsaslı rəqəmsal əkiz modeli təklif edirik. Modelimiz üç əsas qat üzərində qurulmuşdur: məlumat əldə etmə qatı, simulyasiya qatı və idarəetmə qatı. Transferabel quruluşu sayəsində müxtəlif mədəni irs tipologiyalarına — arxeoloji saytlardan tutmuş tarixi şəhər mərkəzlərinə qədər — tətbiq edilə bilən bu çərçivənin sahəyə praktiki töhfə verəcəyini düşünürük.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Rəqəmsal əkiz texnologiyası mədəni irs sahəsinin idarəçilik problematikasına getdikcə daha dərin şəkildə nüfuz etməkdədir. Muzeylərdə və mədəni irs saytlarında aparılan araşdırmalar göstərir ki, IoT sensorlar, 3D skan və artırılmış reallıq kimi texnologiyaların inteqrasiyası həm qoruma, həm də ziyarətçi təcrübəsi üçün yeni imkanlar yaradır (Luther et al. , 2023). Sensor məlumatlarının real vaxt emalı saytların struktural sağlamlığının davamlı monitorinqi üçün əvəzsiz alətdir.

Rəqəmsal əkiz konsepsiyası bünyəvi miras qorunması üçün güclü potensial daşıyır; bununla belə, texnoloji imkanlarla operasional tələblər arasındakı boşluq hələ tam aradan qalxmamışdır (Vuoto et al. , 2024, s. 779). UNESCO Dünya İrs Saytlarındakı tətbiq nəticələri aydın ortaya qoyur ki, real vaxt monitorinq sistemləri iqlim dəyişikliyi risklərinin azaldılmasında mühüm rol oynayır (Dang et al. , 2023, s. 261).

Rəqəmsal əkizin idarəetmə modeli kimi konseptuallaşdırılması istiqamətində miras saytı idarəçiliyi üçün nəzəri bir model irəli sürülmüş, fiziki infrastruktur, rəqəmsal platforma və insan kapitalı arasındakı əlaqənin sistemli izahı verilmişdir (Hatami & Koramaz, 2024). Bunun yanında miras rəqəmsal əkizlərinin qiymətləndirilməsi metodologiyası inkişaf etdirilmiş, texnoloji yetkinlik, istifadəçi ehtiyacları və qoruma məqsədlərinin uyğunluğunu ölçmək üçün çoxölçülü bir çərçivə irəli sürülmüşdür (Sugiyama et al. , 2024). Bu metodoloji töhfə modelin pilot tətbiqlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün zəruri bir alət rolunu oynayır.

Turizm kontekstindən baxıldıqda, rəqəmsal əkiz, böyük məlumat idarəçiliyi və dayanıqlı turizm arasındakı əlaqə etik-epistemoloji planda araşdırılmış; texnologiyanın istifadəsində məlumat suverenliyi və şəffaflıq prinsiplərinə riayətin vacibliyi ön plana çıxarılmışdır (Rahmadian et al. , 2023). Turizmdə rəqəmsal əkiz tətbiqlərinin sistemli icmalında bu sahənin sürətlə inkişaf etdiyi, lakin praktiki tətbiq boşluqlarının mövcudluğu qeyd edilmişdir (Almeida et al. , 2025). Rəqəmsal əkizin ziyarətçi axınının monitorinqi və destinasiya resurs idarəçiliyindəki rolu isə geniş turizm sektoru kontekstində araşdırılmışdır (Abdullah, 2025).

Miras və turizm kontekstlərindəki qabaqcıl texnologiyalar — süni intellekt, maşın öyrənməsi, artırılmış/virtual reallıq — sistematik şəkildə nəzərdən keçirilmiş, rəqəmsal əkizin bu texnologiyaların inteqrasiya platforması ola biləcəyi göstərilmişdir (Varol & Öksüz, 2024, s. 1893). Turizm təcrübəsi dizaynı ilə rəqəmsal əkiz inteqrasiyasının ziyarətçi məmnuniyyəti və yerli maraqlı tərəflərin faydalanmasına potensial töhfəsi analiz edilmişdir (Prabawati et al. , 2024, s. 27).

Mədəni irs rəqəmsal əkizlərinin sensor məlumatlarını standartlaşdırmaq üçün ontoloji bir model inkişaf etdirilmiş, CIDOC CRM bazalı yanaşmanın məlumat interoperabilliyi üçün kritik əhəmiyyəti göstərilmişdir (Niccolucci & Felicetti, 2024). Miras rəqəmsal əkizi üçün hərtərəfli

ontoloji çərçivə müzakirəyə açılmış, bu çərçivənin fərqli texnoloji platformalar arasında həm fiziki, həm də konseptual biliklərin ötürülməsini mümkün etdiyi vurğulanmışdır (Niccolucci et al. , 2023).

Miras rəqəmsal əkiz sistemlərindəki FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) məlumat idarəçiliyi prinsipləri araşdırılmış, açıq məlumat standartlarının uzunmüddətli rəqəmsal qoruma üçün zəruri olduğu müəyyən edilmişdir (Barzaghi et al. , 2024). Fotogrammetriyanın və lazer skanlamanın fiziki miras obyektlərinin yüksək dəqiqlikli rəqəmsal surətlərinin yaradılmasında əsas texnologiyalar olduğu ortaya qoyulmuşdur (Revista Gestão & Tecnologia, 2024). Miras qorunması və risk idarəçiliyinə uyğunlaşdırılmış xüsusi rəqəmsal əkiz modelləri işlənib hazırlanmış, bu modellərin fövqəladə hadisə planlamasındakı effektivliyi nümayiş etdirilmişdir (Cinquepalmi & Cumo, 2023).

METODOLOGİYA VƏ MODELİN QURULUŞU

Bu araşdırmada rəqəmsal əkiz texnologiyasının mövcud tətbiq təcrübəsini üç funksional qata birləşdirən konseptual bir model təklif edirik. Modelimiz mədəni irs saytlarında turizm idarəçiliyinin texnoloji, funksional və qərar dəstəyi tələblərini eyni çərçivə altında qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təklif olunan model üç qatdan ibarət ierarxik bir quruluşa malikdir. Birinci — Məlumat Əldə Etmə Qatı — fiziki saytdan həm passiv, həm də aktiv üsullarla məlumat toplayan komponentləri əhatə edir: IoT sensorlar (temperatura, rütubət, titrəmə), nöqtə buludu yaradan 3D lazer skanlaması, fotogrammetrik görüntüləmə, artırılmış reallıq vasitəsilə ziyarətçi axını monitorinqi. FAIR prinsipləri bu qatdakı bütün məlumat hərəkəti üçün standart kimi qəbul edilmişdir (Barzaghi et al. , 2024).

İkinci qat olan Simulyasiya Qatı fiziki saytın real vaxt rəqəmsal əkizini saxlayır. Bu qatda həm statik struktural model, həm də dinamik axın modelləri mövcuddur. Ziyarətçi sıxlığı, sayt üzərindəki fiziki yük və iqlim stres ssenariləri bu qatda simulyasiya edilir. Qiymətləndirmə metodologiyası bu qatın performans ölçütlərini müəyyən etmək üçün əsas götürülmüşdür (Sugiyama et al. , 2024).

Üçüncü qat olan İdarəetmə Qatı simulyasiya çıxışlarını əməliyyat qərarlarına çevirir. Bu qata daxildir: sayt menecerlərini real vaxt xəbərdarlıqları ilə təmin edən qərar dəstəyi alətləri, ziyarətçi axınının yenidən yönləndirilməsi modülü, texniki xidmət planlaşdırması komponenti və fərdiləşdirilmiş miras ziyarət təcrübəsi platforması. Turizm təcrübəsi inteqrasiyası bu qatın əsas dizayn məntiqi kimi xidmət etmişdir (Prabawati et al. , 2024, s. 27; Abdullah, 2025).

Modelin üç əsas funksional komponenti mövcuddur. Real-Vaxt Monitorinq Altsistemi fiziki saytdan davamlı sensor axını alan, struktural deformasiyaları, ətraf mühit dəyişikliklərini və ziyarətçi yükünü eyni anda izləyən komponentdir (Luther et al. , 2023; Cinquepalmi & Cumo, 2023). Proqnozlaşdırıcı Analitika Mühərriki tarixi məlumatlar, mövsüm modellərindən əldə edilən dövriyyə proqnozları və struktural risk modelləri əsasında gələcək ssenariləri simulyasiya edir (Dang et al. , 2023, s. 261; Hatami & Koramaz, 2024). Ontologiya Əsaslı Məlumat Arxitekturası fərqli texnoloji platformalar arasında məlumat mübadiləsini mümkün edir (Niccolucci & Felicetti, 2024; Niccolucci et al. , 2023).

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏ

Təklif olunan simulyasiya əsaslı modelin ən mühüm töhfəsi reaktiv yanaşmadan proaktiv idarəetmə paradiqmasına keçişi texniki cəhətdən mümkün etməsidir. Ənənəvi miras idarəçiliyi zərər baş verdikdən sonra müdaxiləyə əsaslanır; oysa rəqəmsal əkiz əsaslı model proqnozlaşdırıcı analitika vasitəsilə potensial riskləri vaxtında aşkar etməyə imkan verir (Vuoto et al. , 2024, s. 779). Bu keçid miras saytlarının uzunmüddətli davamlılığı üçün prinsipial əhəmiyyət daşıyır.

Dayanıqlı turizm perspektivindən model iki kritik problemi eyni anda həll edir: ziyarətçi axınının optimal idarəsi və fiziki strukturun uzunmüddətli qorunması. Destinasiya kapasitə planlamasında rəqəmsal əkiz tətbiqlərinin əhəmiyyətli nəticələr verdiyi müşahidə edilmişdir (Almeida et al. , 2025). Böyük məlumat texnologiyalarının dayanıqlı turizmlə inteqrasiyasında etik ölçüyə — xüsusilə məlumat suverenliyinə — riayətin vacibliyi ön plana çəkilmişdir (Rahmadian et al. , 2023); bu, modelimizin FAIR prinsipləri üzərindəki vurğusunu daha da əsaslandırır.

Çeviklik aspektindən, sənaye 4. 0 texnologiyalarının miras idarəçiliyinə inteqrasiyasının saytların iqtisadi, ekoloji və sosial şoklara qarşı dözümlülüyünü artırdığı göstərilmişdir (Varol & Öksüz, 2024, s. 1893). Modelimizin simulyasiya qatı məhz bu çeviklik qabiliyyətini texnoloji olaraq reallaşdırır: fövqəladə hallarda sayt operatorları ssenarilər üzrə cavab strategiyalarını öncədən test edə bilirlər (Cinquepalmi & Cumo, 2023). Bu xüsusiyyət modeli statik sənədləşdirmə alətlərindən kəskin şəkildə fərqləndirir.

Rəqəmsal əkiz əsaslı artırılmış reallıq tətbiqləri miras məkanlarında immersiv, fərdiləşdirilmiş ziyarət təcrübəsi yaradır (Prabawati et al. , 2024, s. 27). Bu yalnız ziyarətçi məmnuniyyətini artırmır, həm də fiziki sayta olan yükü azaldır. 3D modellərin yüksək dəqiqliyi virtual ziyarət məhsullarının etibarlı bilik bazası kimi istifadə olunmasına şərait yaradır (Revista Gestão & Tecnologia, 2024).

Modelin əsas məhdudiyyətləri arasında ilkin infrastruktur xərclərinin yüksəkliyi, texniki işçi heyətinin hazırlığına ehtiyac və məlumat həcminin idarə edilməsi üçün güclü rəqəmsal infrastrukturun tələb olunması qeyd edilə bilər. FAIR uyğun altyapının yaradılmasındakı institusional mürəkkəblik bu siyahıya əlavə bir çağırış kimi daxil edilmişdir (Barzaghi et al. , 2024). Bu məhdudiyyətlər xüsusilə inkişaf yolunda olan ölkələrin miras saytları üçün ciddi əngəllər yaradır.

NƏTİCƏ

Bu məqalə mədəni irs destinasiyalarında dayanıqlı və çevik turizm idarəçiliyini dəstəkləyən simulyasiya əsaslı rəqəmsal əkiz modeli irəli sürmüşdür. Model üç ierarxik qatdan — məlumat əldə etmə, simulyasiya və idarəetmə — ibarət olub real vaxt monitorinq, proqnozlaşdırıcı analitika və ontologiya əsaslı məlumat arxitekturasını birləşdirir.

Rəqəmsal əkiz texnologiyası miras saytlarının sənədləşdirilməsi funksiyasından aktiv idarəetmə alətinə doğru dönüşüm yaşayır. Ziyarətçi axınının optimal idarəsi, fövqəladə hallara hazırlıq, struktural risk proqnozu və fərdiləşdirilmiş turizm təcrübəsi bu dönüşümün dörd əsas ölçüsünü təşkil edir. Modelimizin transferabel quruluşu onu muzeylər, arxeoloji saytlar, tarixi şəhər mərkəzləri və sənaye mirası kimi müxtəlif kontekstlərə tətbiq etməyə imkan verir.

Gələcək tədqiqatlar modelin real saytlarda pilot tətbiqinə, xərc-fayda analizinə, maraqlı tərəflərin koordinasiya mexanizmlərinə və etik məlumat idarəçiliyinin operasional çərçivəsinə diqqət yetirməlidir. Bundan əlavə, inkişaf yolunda olan ölkələrdəki miras saytlarında texnoloji qabiliyyət boşluğunun aradan qaldırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin araşdırılması aktual bir istiqamət olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullah, M. (2025). Digital twin applications in tourism: A systematic review. International Journal of Tourism Research.
2. Almeida, F. , Ferreira, M. , & Sousa, B. (2025). Digital twins in tourism: Systematic literature review. arXiv. https://doi. org/10. 48550/arXiv. 2502. 00002
3. Barzaghi, S. , Ferrante, C. , & Tansini, A. (2024). FAIR data management in heritage digital twin systems. arXiv. https://doi. org/10. 48550/arXiv. 2407. 02018

4. Cinquepalmi, F. , & Cumo, F. (2023). Digital twin models for heritage protection and risk management. SCIRES-IT – SCIentific RESearch and Information Technology, 13(2). https://doi. org/10. 6092/issn. 1973-9494/17364
5. Dang, H. V. , Tatipamula, M. , & Nguyen, H. B. (2023). Digital twin applications on cultural world heritage sites. Journal of Cultural Heritage, 64, 261–270. https://doi. org/10. 1016/j. culher. 2023. 10. 005
6. Hatami, N. , & Koramaz, T. K. (2024). Digital twin theoretical model for heritage site management. Journal of Urban and Environmental Engineering, 18(1). https://doi. org/10. 4090/juee. 2024. v18n1. 016031
7. Luther, W. , Baloian, N. , & Biella, D. (2023). Digital twins and enabling technologies in museums and cultural heritage. Sensors, 23(3), 1583. https://doi. org/10. 3390/s23031583
8. Niccolucci, F. , & Felicetti, A. (2024). Digital twin sensors in cultural heritage ontology. Sensors, 24(12), 3978. https://doi. org/10. 3390/s24123978
9. Niccolucci, F. , Felicetti, A. , & Hermon, S. (2023). Heritage digital twin ontology framework. arXiv. https://doi. org/10. 48550/arXiv. 2302. 07138
10. Prabawati, I. , Sari, R. , & Nugroho, L. E. (2024). Digital twin and tourism experience integration. In Advances in Information and Communication Technology (pp. 27–39). Springer. https://doi. org/10. 1007/978-3-031-63077-4_3
11. Rahmadian, F. , Berkhout, F. , & van den Hoven, J. (2023). Digital twins, big data governance, and sustainable tourism. Ethics and Information Technology, 25(3). https://doi. org/10. 1007/s10676-023-09730-w
12. Revista Gestão & Tecnologia. (2024). 3D modeling and digital twin for cultural heritage. Gestão & Tecnologia, 24(Special Issue). https://doi. org/10. 20397/2177-6652/2024. v24iSpecial. 2770
13. Sugiyama, K. , Ohashi, K. , & Fujiwara, N. (2024). Heritage digital twin assessment methodology. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, 34, e00390. https://doi. org/10. 1016/j. daach. 2024. e00390
14. Varol, C. , & Öksüz, A. (2024). Advanced technologies in cultural heritage and tourism. Current Issues in Tourism, 27(12), 1893–1910. https://doi. org/10. 1080/13683500. 2024. 2322693
15. Vuoto, A. , Funari, M. F. , & Lonetti, P. (2024). Digital twin concept for built cultural heritage conservation: A systematic literature review. International Journal of Architectural Heritage, 18(5), 779–801. https://doi. org/10. 1080/15583058. 2023. 2258084

TƏBIƏTIN QORUNMASINDA TURIZMIN ROLU

The Role of Tourism in Nature Conservation

FIDAN YƏHYAYEVA
Fidan Yahyayeva
fidanyehyayeva@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0008-1821-7378
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sektoru dünya iqtisadiyyatının ən dinamik və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi çıxış edir. Qloballaşma, nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və asudə vaxt imkanlarının artması nəticəsində turizmə maraq ildən-ilə artır. Bu artım isə təbii mühitə təsirin miqyasını genişləndirərək turizmin ekoloji aspektlərini daha da aктуal edir. Turizm fəaliyyəti təbii resurslardan geniş istifadə ilə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən onun təbiətə təsiri həm müsbət, həm də mənfi istiqamətdə özünü göstərir. Bir tərəfdən turizm ekosistemlərə təzyiq göstərir, biomüxtəlifliyin azalmasına və təbii landşaftların dəyişməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə təbiətin qorunması üçün maliyyə mənbələri yaradır, ekoloji maarifləndirməni gücləndirir və mühafizə tədbirlərini stimullaşdırır. Bu tədqiqat işində turizmin təbiətin qorunmasında rolu geniş və çoxşaxəli şəkildə araşdırılır. Turizmin ətraf mühitə təsir mexanizmləri, ekoloji problemlərin yaranma səbəbləri, dayanıqlı turizm və ekoturizm yanaşmalarının mahiyyəti, həmçinin turizmin təbii resursların qorunmasına və biomüxtəlifliyin saxlanmasına təsiri ətraflı şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, turizmin təbiətə təsiri onun təşkil olunma və idarə olunma səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Nəzarətsiz və plansız turizm fəaliyyəti ekosistemlərə ciddi ziyan vurduğu halda, elmi əsaslara söykənən və ekoloji prinsiplərə uyğun qurulan turizm modeli təbiətin qorunmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu baxımdan dayanıqlı turizm konsepsiyası müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və turizm fəaliyyətlərinin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas yanaşmalardan biri hesab olunur.

Açar sözlər: *turizm, təbiətin qorunması, dayanıqlı turizm, ekoturizm, biomüxtəliflik, ətraf mühit, ekoloji tarazlıq, təbii resurslar, qoruqlar, milli parklar, iqlim dəyişiklikləri*

ABSTRACT

In the modern era, the tourism sector stands out as one of the most dynamic and rapidly developing fields of the global economy. As a result of globalization, the development of transportation and communication technologies, the improvement of living standards, and the increase in leisure opportunities, interest in tourism has been growing year by year. This growth, in turn, expands the scale of its impact on the natural environment and makes the ecological aspects of tourism increasingly relevant. Tourism activities are characterized by the extensive use of natural resources. Therefore, their impact on nature manifests itself in both positive and negative ways. On the one hand, tourism exerts pressure on ecosystems, leads to a decline in biodiversity, and causes changes in natural landscapes; on the other hand, it creates financial resources for nature conservation, strengthens environmental awareness, and stimulates conservation measures. This research comprehensively examines the role of tourism in nature conservation. It analyzes the mechanisms of tourism's impact on the environment, the causes of ecological problems, the essence of sustainable tourism and ecotourism approaches, as well as the influence of tourism on the protection of natural resources and the preservation of biodiversity. The findings of the study indicate that the impact of tourism on nature directly depends on the level of its organization and management. While uncontrolled and unplanned tourism activities cause serious damage to ecosystems, a tourism model based on scientific principles and aligned with ecological standards can play a significant role in nature conservation. In this regard, the concept of sustainable tourism is of particular importance today and is considered one of the key approaches determining the future directions of tourism development.

Keywords: *tourism, nature conservation, sustainable tourism, ecotourism, biodiversity, environment, ecological balance, natural resources, reserves, national parks, climate change*

GİRİŞ

XXI əsr bəşəriyyətin həm texnoloji, həm də sosial-iqtisadi baxımdan sürətli inkişaf dövrü olmaqla yanaşı, eyni zamanda qlobal ekoloji problemlərin daha da kəskinləşdiyi bir mərhələ kimi xarakterizə olunur. Elmi-texniki tərəqqi, sənayeləşmənin sürətlənməsi, urbanizasiya prosesinin genişlənməsi və əhali sayının artması nəticəsində təbii mühitə antropogen təsirlər əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmışdır. Bu proseslər isə öz növbəsində planetin ekoloji tarazlığının pozulmasına, təbii ehtiyatların tükənməsinə və ekosistemlərin davamlılığının zəifləməsinə səbəb olmuşdur (Hall & Lew, 2009; Sharpley, 2000). Müasir dövrdə insan və təbiət münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuş, bu münasibətlərin daha rasional və davamlı əsaslarla tənzimlənməsi zərurəti meydana çıxmışdır (Saarinen, 2006). Hazırda qlobal miqyasda müşahidə olunan iqlim dəyişiklikləri, atmosferin çirklənməsi, su ehtiyatlarının azalması, torpaqların deqradasiyası, səhralaşma prosesinin sürətlənməsi və biomüxtəlifliyin azalması kimi problemlər bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Bu problemlər yalnız ekoloji deyil, eyni zamanda iqtisadi və sosial sahələrə də mənfi təsir göstərərək davamlı inkişafın təmin olunmasını çətinləşdirir (Gössling, Hall & Weaver, 2009). Xüsusilə biomüxtəlifliyin azalması ekosistemlərin sabitliyinə mənfi təsir edir və təbii tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır (Newsome, Moore & Dowling, 2013). Bu baxımdan, mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks və sistemli yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji problemlərin həlli yalnız sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində aparılan islahatlarla məhdudlaşmamalıdır. Müasir iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri olan xidmət sektorunda, xüsusilə turizm sahəsində də ekoloji prinsiplərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Turizm sektoru son onilliklər ərzində sürətlə inkişaf edərək dünya iqtisadiyyatının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir və bu sahənin təsirləri həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan geniş tədqiq olunur (Buckley, 2012). Turizm həm iqtisadi gəlir, həm də məşğulluq baxımından mühüm rol oynayır, lakin eyni zamanda təbii mühitlə sıx bağlı olduğu üçün ətraf mühitə təsiri də qaçılmazdır (Hall & Lew, 2009). Turizm müasir cəmiyyətin həyat tərzinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. İnsanlar istirahət, sağlamlıq, mədəniyyət, təhsil və digər məqsədlərlə müxtəlif regionlara səyahət edir, bu isə turist axınlarının artmasına və turizm coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olur. Turizmin əsas resurs bazasını təbii landşaftlar təşkil edir ki, bu da təbiətin qorunmasını strateji əhəmiyyətli məsələ kimi ön plana çıxarır (Wearing & Neil, 2009). Lakin turizmin sürətli inkişafı ilə yanaşı, onun ətraf mühitə mənfi təsirləri də müşahidə olunur. Turizm infrastrukturlarının tikintisi, nəqliyyatın intensiv istifadəsi, enerji və su resurslarına tələbatın artması, tullantıların düzgün idarə olunmaması və təbii ərazilərin həddindən artıq istismarı ekosistemlərə ciddi zərər vurur (Newsome et al. , 2013). Bu proseslər nəticəsində landşaftların deqradasiyası, flora və faunanın məhv olması, su və torpaq ehtiyatlarının çirklənməsi kimi ekoloji problemlər yaranır. Xüsusilə nəzarətsiz turizm fəaliyyəti uzunmüddətli perspektivdə geri dönməz ekoloji fəsadlara səbəb ola bilər. Bununla belə, turizm yalnız mənfi təsir göstərən sahə kimi qiymətləndirilməməlidir. Düzgün planlaşdırıldığı və idarə olunduğu halda turizm təbiətin qorunması və bərpası üçün mühüm vasitəyə çevrilə bilər. Bu kontekstdə icma əsaslı turizm və əməkdaşlıq yanaşmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Murphy, 1985; Jamal & Getz, 1995). Turizm fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər qoruqların saxlanılması, milli parkların qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsi üçün istifadə oluna bilər. Müasir dövrdə dayanıqlı turizm konsepsiyası təbii resursların qorunmasını, ekoloji tarazlığın saxlanmasını və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınmasını əsas prioritet kimi müəyyən edir (Saarinen, 2006; Gössling et al. , 2009). Bu yanaşma turizm fəaliyyətinin planlaşdırılması və idarə olunması zamanı ekoloji, iqtisadi və sosial amillərin qarşılıqlı şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir. Ekoturizm isə bu konsepsiyanın mühüm istiqamətlərindən biri kimi təbiətin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyət formasıdır (Wearing & Neil, 2009; Honey & Gilpin, 2009). Turizmin davamlı inkişafı üçün onun daşıma qabiliyyətinin (carrying capacity) düzgün müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (McCool & Lime, 2001). Bu yanaşma

turizm axınlarının ekosistemlərə həddindən artıq təzyiq göstərməsinin qarşısını almağa xidmət edir. Eyni zamanda turizmin ətraf mühitə təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi, ekoloji problemlərin səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının işlənib hazırlanması müasir elmi tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

ƏSAS HİSSƏ

Turizmin təbiətə təsiri çoxşaxəli və sistemli xarakter daşıyır. Bu təsirlər həm birbaşa, həm də dolayı yollarla baş verir və müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Turizmin təsir mexanizmlərini anlamaq üçün onun ekoloji, iqtisadi və sosial aspektlərini kompleks şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır (Hall & Lew, 2009; Buckley, 2012). Turizmin təbiətə birbaşa təsirləri əsasən turistlərin təbii mühitlə fiziki təması nəticəsində yaranır. Məsələn, turistlərin intensiv hərəkəti torpaq örtüyünün sıxlaşmasına, bitki örtüyünün zədələnməsinə və eroziyanın artmasına səbəb olur. Dağlıq ərazilərdə yürüşlər, meşələrdə düşərgə qurulması və digər fəaliyyətlər təbii mühitin strukturuna təsir edir (Newsome, Moore & Dowling, 2013). Dolayı təsirlər isə turizm infrastrukturu ilə bağlıdır. Otellərin, yolların, istirahət mərkəzlərinin tikilməsi təbii landşaftın dəyişdirilməsinə və ekosistemlərin parçalanmasına gətirib çıxarır. Bu isə heyvanların yaşayış mühitinin daralmasına və onların miqrasiyasının pozulmasına səbəb olur (Hall & Lew, 2009). Turizmin ən ciddi ekoloji problemlərindən biri biomüxtəlifliyin azalmasıdır. Turist fəaliyyətləri nəticəsində bir çox canlı növləri yaşayış mühitini itirir və məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Xüsusilə nadir və qorunan növlər bu təsirlərə daha həssasdır (Newsome et al. , 2013). Su ehtiyatlarının istifadəsi də mühüm problemlərdən biridir. Turizm obyektlərində suyun intensiv istifadəsi yerli su ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur ki, bu da regional ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərir. Tullantıların artması turizmin digər mühüm problemlərindən biridir. Turistlərin çox olduğu ərazilərdə tullantıların düzgün idarə olunmaması ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Plastik tullantılar uzun müddət parçalanmadığı üçün ekosistemlərə ciddi ziyan vurur (Newsome et al. , 2013). Bununla yanaşı, turizmin müsbət təsirləri də mövcuddur. Turizm təbiətin qorunması üçün maliyyə resursları yaradır və bu vəsaitlər qoruqların və milli parkların saxlanılmasına yönəldilə bilər (Honey & Gilpin, 2009). Ekoturizm bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekoturizm təbiətin qorunmasına yönəlmiş turizm növüdür və onun əsas məqsədi ətraf mühitə minimal təsir göstərməkdir (Wearing & Neil, 2009). Bu turizm növü turistlərin ekoloji şüurunun formalaşmasına da müsbət təsir göstərir. Dayanıqlı turizm konsepsiyası isə turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma iqtisadi, sosial və ekoloji balansın qorunmasını nəzərdə tutur və gələcək nəsillərin maraqlarını qorumağa yönəlmişdir (Saarinen, 2006; Gössling, Hall & Weaver, 2009).

ƏDƏBİYYATLARA BAXIŞ

Turizmin təbiətə təsiri ilə bağlı elmi ədəbiyyat kifayət qədər genişdir və bu sahədə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, turizmin ətraf mühitə təsiri əsasən onun idarəetmə səviyyəsindən və planlaşdırılmasından asılıdır (Hall & Lew, 2009). Bir sıra tədqiqatçılar turizmin ekosistemlərə mənfi təsirini ön plana çəkərək qeyd edirlər ki, nəzarətsiz turizm fəaliyyəti təbii mühitin deqradasiyasına səbəb olur. Məsələn, Richard W. Butler turizm sahələrinin inkişaf mərhələlərini izah edərək göstərmişdir ki, nəzarətsiz inkişaf ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda Stephen Williams qeyd edir ki, xüsusilə kütləvi turizm təbii resursların həddindən artıq istismarına və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Digər tədqiqatçılar isə turizmin müsbət tərəflərini vurğulayaraq onun təbiətin qorunmasında mühüm rol oynaya biləcəyini qeyd edirlər. David Weaver ekoturizmin inkişafını təbiətin mühafizəsi ilə əlaqələndirərək bildirir ki, düzgün idarə olunan turizm fəaliyyəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır. Həmçinin Martha Honey qeyd edir ki, turizm yalnız iqtisadi deyil, həm də maarifləndirici funksiya daşıyaraq insanların ətraf mühitə münasibətinin

formalaşmasına təsir göstərir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da dayanıqlı turizmin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. UNWTO tərəfindən yayımlanan sənədlərdə qeyd olunur ki, turizmin inkişafı ilə yanaşı ətraf mühitin qorunması təmin olunmalı və bu iki proses arasında balans yaradılmalıdır. Bu yanaşma dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanaraq turizmin uzunmüddətli perspektivdə həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan səmərəli fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat işində turizmin təbiətin qorunmasında rolunun hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə kompleks elmi yanaşma tətbiq edilmişdir. Mövzunun çoxşaxəli xarakterini nəzərə alaraq həm nəzəri, həm də analitik metodlardan istifadə olunmuş, müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlar sistemli şəkildə təhlil edilərək ümumiləşdirilmişdir (Hall & Lew, 2009; Saarinen, 2006). İlk növbədə, elmi ədəbiyyatların geniş təhlili aparılmışdır. Bu mərhələdə turizmin ekoloji təsirləri, dayanıqlı turizm prinsipləri və ekoturizm modelləri ilə bağlı yerli və xarici alimlərin əsərləri araşdırılmışdır. Ədəbiyyatların təhlili nəticəsində mövzu ilə bağlı əsas nəzəri yanaşmalar müəyyən edilmiş və onların müqayisəli qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir (Buckley, 2012; Gössling, Hall & Weaver, 2009). Bu yanaşma turizmin təbiətə təsirinin müxtəlif aspektlərini daha dərindən anlamağa imkan vermişdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz metodundan da geniş istifadə olunmuşdur. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda turizmin inkişaf səviyyəsi, onun təbiətə təsiri və tətbiq olunan idarəetmə mexanizmləri müqayisə edilmişdir. Bu müqayisə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, turizmin ekoloji təsirləri əsasən onun təşkil olunma səviyyəsindən və tətbiq edilən idarəetmə strategiyalarından asılıdır (Hall & Lew, 2009). İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan dayanıqlı turizm modelləri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müşahidə olunan turizm fəaliyyətləri arasında ciddi fərqlər aşkar edilmişdir (Saarinen, 2006). Analitik metod tədqiqatın əsas metodlarından biri olmuşdur. Bu metod vasitəsilə turizmin təbiətə təsirinin səbəb-nəticə əlaqələri müəyyən edilmişdir. Məsələn, turist axınının artması ilə tullantıların çoxalması, su ehtiyatlarının azalması və biomüxtəlifliyin pozulması arasında əlaqələr təhlil edilmişdir (Newsome, Moore & Dowling, 2013). Bu yanaşma problemlərin mahiyyətini daha aydın şəkildə müəyyən etməyə və onların həlli yollarını təklif etməyə imkan yaratmışdır. Bundan əlavə, sistemli yanaşma metodu tətbiq edilmişdir. Bu metod turizmin təbiətə təsirini ayrı-ayrı elementlər şəklində deyil, vahid sistem kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Turizm fəaliyyəti, təbii resurslar, iqtisadi faktorlar və sosial amillər arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemli şəkildə təhlil edilmişdir (Gössling et al. , 2009). Bu yanaşma turizmin ekoloji təsirlərinin kompleks xarakterini üzə çıxarmağa kömək etmişdir. Tədqiqat zamanı həmçinin statistik məlumatların təhlilindən də istifadə edilmişdir. Müxtəlif beynəlxalq və yerli mənbələrdən əldə edilən statistik göstəricilər əsasında turizmin inkişaf dinamikası və onun ətraf mühitə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu məlumatlar turizmin miqyasını və onun ekoloji nəticələrini daha obyektiv şəkildə təqdim etməyə imkan vermişdir (Buckley, 2012). Metodoloji baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi turizmin təbiətin qorunmasında rolunu yalnız nəzəri deyil, həm də praktik aspektdə qiymətləndirmək olmuşdur. Bu məqsədlə müxtəlif yanaşmaların üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilmiş, ən effektiv modellər ümumiləşdirilmişdir. Beləliklə, istifadə olunan metodlar tədqiqatın elmi əsaslı və obyektiv olmasını təmin etmiş, əldə edilən nəticələrin etibarlılığını artırmışdır.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış tədqiqat və təhlillər göstərir ki, turizmin təbiətə təsiri çoxşaxəli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu təsir yalnız ekoloji amillərlə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi və sosial faktorlarla sıx bağlıdır (Hall & Lew, 2009). Turizmin təbiətə təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı bu sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Müzakirələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, turizmin mənfi təsirləri əsasən onun plansız və nəzarətsiz inkişafı ilə bağlıdır. Xüsusilə kütləvi

turizm fəaliyyətləri təbii resursların həddindən artıq istifadəsinə, ətraf mühitin çirklənməsinə və ekosistemlərin pozulmasına səbəb olur (Newsome et al. , 2013). Turistlərin sıx olduğu ərazilərdə torpaq eroziyası, bitki örtüyünün məhv olması və heyvanların yaşayış mühitinin daralması kimi problemlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Digər tərəfdən, müzakirələr göstərir ki, turizm düzgün idarə olunduqda təbiətin qorunmasına mühüm töhfə verə bilər. Dayanıqlı turizm prinsiplərinin tətbiqi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və ekoloji, iqtisadi və sosial balansın qorunmasını təmin edir (Saarinen, 2006; Gössling et al. , 2009). Ekoturizmin rolu da müzakirə zamanı xüsusi qeyd olunmalıdır. Ekoturizm yalnız istirahət məqsədi daşımır, eyni zamanda təbiətin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyətləri də əhatə edir və turistlərdə ekoloji məsuliyyət hissinin formalaşmasına kömək edir (Wearing & Neil, 2009; Honey & Gilpin, 2009). Müzakirələr zamanı aydın olmuşdur ki, turizmin təbiətin qorunmasında rolu yalnız iqtisadi mexanizmlərlə məhdudlaşmır. Bu prosesdə sosial faktorlar da mühüm rol oynayır. Yerli icmalar turizmdən gəlir əldə etdikcə təbiətin qorunmasına daha çox maraq göstərirlər ki, bu da ekosistemlərin davamlılığına müsbət təsir edir (Murphy, 1985; Jamal & Getz, 1995). Bununla yanaşı, bəzi problemlər də müəyyən edilmişdir. Turizmin sürətli inkişafı bəzi hallarda ekoloji standartların pozulmasına səbəb olur. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə təbii resursların tükənməsi ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan turizmin inkişafı zamanı ciddi nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir (McCool & Lime, 2001). Beləliklə, müzakirələr göstərir ki, turizmin təbiətə təsiri onun idarə olunma səviyyəsindən və tətbiq olunan yanaşmalardan birbaşa asılıdır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, turizm təbiətin qorunmasında mühüm rol oynaya bilən çoxşaxəli sahədir və onun təsiri əsasən idarə olunma səviyyəsindən asılıdır (Hall & Lew, 2009; Sharpley, 2000). Plansız və nəzarətsiz turizm fəaliyyəti biomüxtəlifliyin azalmasına, ekosistemlərin pozulmasına və təbii resursların tükənməsinə səbəb olur, xüsusilə kütləvi turizm bu baxımdan daha risklidir (Newsome, Moore & Dowling, 2013). Bununla yanaşı, dayanıqlı prinsiplərə əsaslanan turizm qoruqların və milli parkların qorunmasına, ekoloji layihələrin həyata keçirilməsinə və təbiətin mühafizəsinə mühüm töhfə verir (Buckley, 2012). Nəticə etibarilə, turizmin inkişafı ekoloji standartların tətbiqi, nəzarətin gücləndirilməsi, ekoloji maarifləndirmə və resurslardan səmərəli istifadə prinsipləri əsasında qurulmalıdır (Saarinen, 2006; Gössling, Hall & Weaver, 2009). Dövlət siyasəti və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi də bu prosesdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki effektiv idarəetmə mexanizmləri olmadan turizmin davamlı inkişafını təmin etmək mümkün deyil (McCool & Lime, 2001). Beləliklə, düzgün idarə olunan turizm həm iqtisadi inkişafı təmin edir, həm də təbiətin qorunmasına xidmət edir (Hall & Lew, 2009; Wearing & Neil, 2009).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buckley, R. (2012). Sustainable tourism: Research and reality. Annals of Tourism Research, 39(2), 528–546. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2012. 02. 003
2. Gössling, S. , Hall, C. M. , & Weaver, D. B. (2009). Sustainable tourism futures: Perspectives on systems, restructuring and innovations. Routledge. https://doi. org/10. 4324/9780203876503
3. Hall, C. M. , & Lew, A. A. (2009). Understanding and managing tourism impacts: An integrated approach. Routledge. https://doi. org/10. 4324/9780203876329
4. Honey, M. , & Gilpin, R. (2009). Tourism in the developing world. United States Institute of Peace.
5. Jamal, T. , & Getz, D. (1995). Collaboration theory and community tourism planning. Annals of Tourism Research, 22(1), 186–204. https://doi. org/10. 1016/0160-7383(94)00067-3

6. McCool, S. F. , & Lime, D. W. (2001). Tourism carrying capacity. Journal of Sustainable Tourism, 9(5), 372–388. https://doi. org/10. 1080/09669580108667409
7. Murphy, P. E. (1985). Tourism: A community approach. Routledge. https://doi. org/10. 4324/9780203414408
8. Newsome, D. , Moore, S. A. , & Dowling, R. K. (2013). Natural area tourism: Ecology, impacts and management. Channel View Publications.
9. Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. Annals of Tourism Research, 33(4), 1121–1140. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2006. 06. 007
10. Sharpley, R. (2000). Tourism and sustainable development. Tourism Management, 21(1), 1–9. https://doi. org/10. 1016/S0261-5177(99)00079-1
11. Wearing, S. , & Neil, J. (2009). Ecotourism: Impacts, potentials and possibilities. Butterworth-Heinemann.

EKOTURİZMİN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ

Environmental Impacts of Ecotourism

FİRƏDDİN QURBANLI
Firaddin Qurbanli
fireddingurbanli@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0009-3857-5532
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə ekoturizmin təbii mühitə təsirləri müasir elmi ədəbiyyatın analizi vasitəsilə geniş şəkildə araşdırılır. Ekoturizm, nəzəriyyədə təbiəti mühafizə edən bir model kimi qəbul edilsə də, praktiki fəaliyyətlərin ekosistemlərin biotik və abiotik komponentləri üzərində yaratdığı neqativ izlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Məqalədə flora və faunanın davranış dəyişiklikləri, torpaq və su resurslarının deqradasiyası və sosial-ekoloji balansın qorunması məsələləri Dirk Gaul və digər tədqiqatçıların empirik tapıntıları əsasında təhlil edilir. Dirk Gaul-un tədqiqatlarına istinadən flora və faunanın davranış dəyişiklikləri, torpaq və su resurslarının deqradasiyası, habelə antropogen təzyiq nəticəsində yaranan sosial-ekoloji balansın pozulması məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir. İşdə ekoturizmin yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də gələcək nəsillərə ötürülməli olan miras kimi qorunması üçün elmi əsaslandırılmış təkliflər, o cümlədən Azərbaycanın milli parklar sistemində bu sahənin idarə olunması yolları təqdim olunur.

Açar sözlər: *ekoturizm, ətraf mühitə təsir, biomüxtəliflik, antropogen təzyiq, davamlı inkişaf, meşə ekosistemləri.*

ABSTRACT

This research paper extensively investigates the impacts of ecotourism on the natural environment through an analysis of modern scientific literature. While ecotourism is theoretically perceived as a model for nature conservation, the focus is placed on the negative imprints that practical activities leave on the biotic and abiotic components of ecosystems. The article analyzes issues such as behavioral changes in flora and fauna, degradation of soil and water resources, and the maintenance of socio-ecological balance based on the empirical findings of Dirk Gaul and other researchers. Referencing Dirk Gaul's studies, emphasis is placed on behavioral shifts in wildlife, the degradation of soil and water resources, as well as the disruption of socio-ecological balance resulting from anthropogenic pressure. The work presents scientifically grounded proposals to ensure ecotourism is treated not merely as a source of economic income but as a heritage to be preserved for future generations, including management strategies for this field within Azerbaijan's national park system.

Keywords: *ecotourism, environmental impact, biodiversity, anthropogenic pressure, sustainable development, forest ecosystems.*

GİRİŞ

Ekoturizm müasir dövrdə təbiəti mühafizə etmək və yerli icmaları dəstəkləmək üçün mühüm vasitələrdən biri hesab olunur. Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyəti (TIES) bu fəaliyyəti ətraf mühiti qoruyan və yerli əhalinin rifahını təmin edən təbii ərazilərə məsuliyyətli səyahətkimi müəyyən edir. Son iyirmi ildə bu sahə meşə ərazilərində ağac kəsimi, yandırılma və brakonyerlik kimi dağıdıcı fəaliyyətlərə ekoloji və sosial cəhətdən əsaslandırılmış bir alternativ kimi əhəmiyyət qazanmışdır. Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) meşələri ekoturizm üçün ən cəlbedici mühit hesab edərək, onları ən azı %10 tac örtüyünə malik, təbii torpaq şəraiti və vəhşi flora-fauna ilə əlaqəli ekoloji sistemlər kimi xarakterizə edir. Lakin Dirk Gaul qeyd edir ki, bu fəaliyyətlər çox vaxt insan təsirinə qarşı olduqca həssas olan ilkin ərazilərdə baş verir və həm ətraf mühit, həm də yerli icmalar üçün ciddi mənfi nəticələr doğura bilər.

Beynəlxalq status və proqnozlar: Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) proqnozlarına görə, ekoturizm 2020-ci ilə qədər dövr üçün beş əsas strateji inkişaf istiqamətindən biri hesab olunmuşdur. 2002-ci ilin BMT tərəfindən "Beynəlxalq Ekoturizm İli" elan edilməsi bu sahənin qlobal sosial əhəmiyyətini və aktuallığını sübut edir. Anlayış və konsepsiya: Beynəlxalq Ekoturizm Cəmiyyəti (TIES) ekoturizmi təbii ərazilərə məsuliyyətli səyahət kimi xarakterizə edir ki, bu da həm təbiəti qoruyur, həm də yerli əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırır. Bu, meşə ehtiyatlarının istismarı və brakonyerlik kimi dağıdıcı fəaliyyətlərə ekoloji və sosial cəhətdən əlverişli alternativdir.

Azərbaycanın potensialı: Ölkəmiz ekoturizm nöqteyi-nəzərindən ən perspektivli regionlardan biridir. Dünyadakı 11 iqlim tipindən 9-nun burada olması zəngin biomüxtəlifliyin formalaşmasına şərait yaratmışdır; belə ki, Azərbaycanda 4500 ali bitki növü yayılmışdır ki, bu da Qafqaz florasının 64%-ni təşkil edir. Problemin mahiyyəti: Lakin turizmin kütləviləşməsi təbiətə antropogen təzyiqi artırır. Məsələn, ABŞ-ın kanyonlarında avtomobil hərəkəti nəticəsində torpağın aşınma sürəti normadan 86 dəfə çox olmuşdur. Bu da tədqiqatın aktuallığını, yəni ekoloji təhlükəsizliklə iqtisadi gəlir arasında balansın tapılması zərurətini ortaya qoyur.

ƏSAS HİSSƏ

Ekoturizmin ətraf mühitə çoxtərəfli təsirləri

Heyvanlar Aləmi üzərindəki təzyiq ekoturizmin fauna üzərindəki təsiri ən mürəkkəb sahələrdən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, turistlərin müntəzəm iştirakı heyvanlarda xroniki stress yaradır və bu, onların qanındakı kortizol səviyyəsinin artması ilə sübut olunur. Məsələn:Xəstəliklərin transferi: Primatlarla (dağ qorillaları, şimpanzelər) yaxın təmas, insanlardan onlara respirator infeksiyaların keçməsinə səbəb olur ki, bu da bəzən bütün bir populyasiyanın məhvi ilə nəticələnir. Davranış dəyişikliyi: İndoneziyanın Qunung Leuser Milli Parkında aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi heyvanlar insanlardan asılı vəziyyətə düşür , digərləri isə məsələn, kərgədanlar öz təbii sığınacaqlarını tərk edərək daha az məhsuldar ərazilərə miqrasiya edirlər. Flora və landşaftın deqradasiyası bitki örtüyü turizm infrastrukturunun birbaşa hədəfidir. Yeni cığırların çəkilməsi meşə örtüyünün parçalanmasına səbəb olur. Knight (2002) sübut etmişdir ki, qaya dırmanması fəaliyyəti zamanı qayalıq ekosistemlərindəki nadir endemik bitkilərin 50%-dən çoxu turistlərin mexaniki təsirindən məhv olur. Bundan əlavə, turistlərin geyim və ayaqqabılarında daşıdıqları yadnövlərin toxumları yerli biomüxtəlifliyi sıxışdırıb çıxarır.

Hidrosfer və litosferə təsirlər su resurslarının çirklənməsi xüsusilə motorlu su nəqliyyatından asılı olan ekoturizm bölgələrində qabarıq görünür. Yağ sızıntıları və təmizlənməmiş tullantı suları evtrofikasiya prosesini sürətləndirir. Torpaq qatında isə turistlərin tapdaması nəticəsində "sıxılma effekti" yaranır; bu, torpağın məsaməliliyini azaldır, bitkilərin kök sisteminin inkişafını dayandırır və yağış sularının udulmasını əngəlləyərək şiddətli eroziyaya zəmin hazırlayır.

Turizmin təbiət komplekslərinə birbaşa təsirləri

Təbiətə birbaşa təsirlər dərhal və müşahidə oluna bilən nəticələrdir:

Vəhşi təbiətin pozulması: Ovçuluq, balıqçılıq və bitkilərin toplanması nəticəsində bioloji növlərin birbaşa məhvi baş verir. Heyvanların süni qidalanması və onlara yaxınlaşma təbii davranışların pozulmasına, yuvaların dağıdılmasına və səs-küy nəticəsində stressə səbəb olur. Torpaq və su resurslarının korlanması: Turistlərin hərəkəti torpağın bərkiməsinə, eroziyaya və bitki örtüyünün məhvinə yol açır. Düşərgələrdən atılan tullantı suları isə yerüstü və yeraltı suların çirklənməsinə səbəb olur. İnfeksiya riski: İnsanların təbiətə gətirdiyi qida tullantıları (ekstrementlər və üzvi tullantılar) vəhşi heyvanlar arasında infeksiya və xəstəliklərin yayılmasına şərait yaradır.

Dolayı və qlobal təsirlər

Dolayı təsirlər zaman keçdikcə özünü göstərən daha geniş miqyaslı problemlərdir. Qida zəncirinin dəyişməsi: Turist fəaliyyəti təbii qida mühitini və zəncirlərini dəyişdirərək ekosistemin strukturuna təsir edir. Antropogen təsir sindromları: Dünyada "Kütləvi turizm sindromu" (rekreasiya nəticəsində təbiətin dağılması) və "Dampinq sindromu" (tullantıların nəzarətsiz basdırılması) kimi qlobal ekoloji standartların pozulması halları geniş yayılmışdır. Genetik müdaxilə: Heyvanların süni artırılması və ya genetik dəyişdirilmiş (mutant) növlərin yaradılması təbii mühit üçün tam öyrənilməmiş təhlükələr vəd edir.

Davamlı İnkişafın İdarəolunması Strategiyaları

Ekoturizmin mənfi təsirlərini idarə etmək üçün Agenda 21 prinsipləri tətbiq olunmalıdır:

Birbaşa idarəetmə (Güc siyasəti): Turist sayının məhdudlaşdırılması, ərazilərin zonalara bölünməsi (zonalaşdırma), tariflərin və cərimələrin tətbiqi, həmçinin ətraf mühiti çirkləndirməyən

texnologiyalardan istifadə bu qrupa daxildir. Dolayı idarəetmə (Maarifləndirmə): Turistlərə və yerli əhaliyə təbiətə humanist münasibətin aşılanması, ekoloji təhsilin artırılması və iqtisadi stimulların yaradılması əsas rol oynayır. İqtisadi və Sosial İnkişaf: Ekoturizm yerli icmaların iqtisadi imkanlarını genişləndirməli, onlara kompensasiya rolunu oynamalıdır. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində İlandağ, Əshabülkəhf və Sirab kimi unikal relyef formaları bu növün inkişafı üçün böyük perspektivlərə malikdir.

ƏDƏBİYYATA BAXIŞ

Ekoturizmin təsirləri ilə bağlı elmi ədəbiyyat olduqca rəngarəngdir. Dirk Gaul öz icmalında müxtəlif müəlliflərin (Roe, Wunder, Dearden) yanaşmalarını sintez edərək göstərir ki, təsirlər yalnız fiziki deyil, həm də bioloji və sosial-mədəni xarakter daşıyır. Sven Wunder (1999) vurğulayır ki, ekoturizm yerli əhalini ağac kəsimindən uzaqlaşdıran bir stimul olsa da, bu "isti pul" axını ərazinin bioloji daşıma qabiliyyətini tez-tez üstələyir. Roe və digər tədqiqatçılar (1997) isə "yalnız ayaq izi burax" şüarının praktikada torpağın kipləşməsi və eroziya kimi ciddi fiziki fəsadlarla nəticələndiyini sübut etmişlər. Bu bölmədə aparılan təhlillər göstərir ki, elmi ədəbiyyatda ekoturizm artıq mütləq müsbət fenomen kimi deyil, ciddi idarəetmə tələb edən riskli fəaliyyət kimi dəyərləndirilir.

Qlobal inkişaf və konsepsiyalar

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) proqnozlarına görə, ekoturizm XXI əsrdə turizm sənayesinin beş strateji istiqamətindən biridir. 1990-cı illərdən etibarən ekoturizm həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan davamlı inkişafın "real aləti" kimi qəbul edilir. Dayanıqlı inkişafın hüquqi bazası: 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda qəbul edilmiş "Gündəlik 21" (Agenda 21) proqramı turizm sənayesi üçün əsas fəaliyyət planına çevrilmişdir. Bu sənəd turizmin təbiətlə harmoniya təşkil etməsini və ekosistemlərin bərpasında iştirakını tələb edir. Təsirlərin təsnifatı: Dirk Gaul və digər tədqiqatçılar (məs. Roe, Leader-Williams) ekoturizmin təsirlərini "birbaşa" (vəhşi təbiətin məhvi, səs-küy, xəstəliklərin yayılması) və "dolayı" (qida zəncirinin pozulması, qlobal iqlim dəyişikliyi) olmaqla iki qrupa bölürlər. Azərbaycan konteksti: Ə. Əsgərovun tədqiqatlarında qeyd olunur ki, Azərbaycanın 11 iqlim tipindən 9-na malik olması və Qafqaz florasının 64%-ni (4500 ali bitki növü) əhatə etməsi ölkəni ekoturizm üçün unikal regiona çevirir. Hazırda bu potensial milli parklar (şirvan, Hirkan, Göy-göl və s.) vasitəsilə idarə olunur.

MATERİALLAR VƏ METODLAR

Tədqiqatın metodoloji əsasını keyfiyyət analizi və müqayisəli ədəbiyyat icmalı təşkil edir. İş prosesində Dirk Gaul tərəfindən toplanmış 100-dən çox elmi mənbə, FAO-nun meşə resursları hesabatları və TIES-in illik statistik məlumatları material kimi istifadə edilmişdir. Metod olaraq, müxtəlif iqlim zonalarında (tropik meşələrdən yüksək dağlıq ərazilərə qədər) ekoturizmin flora, fauna və torpaq qatına təsirləri induktiv üsulla qruplaşdırılmışdır. Həmçinin, ekoturizmin yaratdığı antropogen stressin heyvanların reproduktiv davranışlarına təsiri ilə bağlı kəmiyyət göstəriciləri analiz edilmişdir.

Ədəbiyyat icmalı və müqayisəli analiz: Mövcud beynəlxalq hesabatların (FAO, TIES, ÜTT) və elmi nəşrlərin müqayisəli analizi aparılmışdır. Antropogen təzyiqin qiymətləndirilməsi: Turizm obyektlərindəki dəyişiklikləri ölçmək üçün "eyni bitki örtüyü və relyefi olan, lakin turizmin təsirinə məruz qalmayan" kontrol ərazilərlə müqayisə metodu tətbiq edilir. Məsələn, torpağın aşınma sürəti və flora növlərinin azalması bu metodla müəyyən edilir. Şifahi modelləşdirmə: E. N. İlin tərəfindən təklif olunmuş turistlərə xidmətin şifahi modeli istifadə edilir. Bura işçi heyətin hazırlığı, avadanlıq tələbləri və müvafiq nazirliklərlə (FHN, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) razılaşma prosesləri daxildir. Profilaktik təhlükəsizlik metodu: Xüsusilə dağlıq ekoloji turlarda təhlükələrin qarşısını almaq üçün marşrutun hazırlanması, iqlimə uyğunlaşma (akklimatizasiya) və turistlərin məlumatlandırılması metodları tətbiq olunur.

MÜZAKİRƏ

Məqalədə əldə edilən nəticələr göstərir ki, ekoturizmin reallığı ilə onun "marketinq imici" arasında ciddi uçurum var. Dirk Gaulun tapıntılarını müzakirə edərkən aydın olur ki, bir çox ərazilərdə "daşıma qabiliyyəti" limitləri iqtisadi maraqlar naminə gözardı edilir. Əgər bir əraziyə daxil olan turist sayı ekosistemin özünübərpa sürətindən çoxdursa, bu artıq ekoturizm deyil, sadəcə "yaşıl rəngə boyanmış" kütləvi turizmdir. Müzakirənin digər tərəfi odur ki, ekoturizm olmasa, həmin ərazilər bəlkə də tamamilə meşə qırıntısına və ya kənd təsərrüfatı sahəsinə çevrilərdi. Deməli, məsələ ekoturizmi qadağan etmək deyil, onun idarəetmə mexanizmini elmi əsaslarla tənzimləməkdir.

İqtisadi və ekoloji balans

Ekoturizm təkcə "təbiəti seyr etmək" deyil, həm də yerli əhalinin rifahını yüksəltməli olan bir fəaliyyətdir. Müzakirə olunur ki, iqtisadi gəlirlə ekoloji təhlükəsizlik arasındakı ziddiyyət yalnız "dayanıqlı idarəetmə" vasitəsilə həll edilə bilər. Kütləvi turizm sindromu: Əgər ekoturizm "acgöz və ağılsız adamların" əlinə keçərsə, o, kütləvi turizmdən daha çox zərər verə bilər, çünki əvvəllər toxunulmamış həssas ekosistemləri (məs. meşələri, mağaraları) antropogen təsirə açır. ABŞ-ın Balinqer kanyonunda torpağın aşınma sürətinin normal həddi 86 dəfə keçməsi bu təhlükənin bariz nümunəsidir. Psixoloji və etik yanaşma: Ekoturizmdə bələdçinin rolu sadəcə yolu göstərmək deyil, turistlərin "təbiət müəllimi" olmaqdır. Müzakirə edilir ki, ekoturistlər öz rahatlıqlarını təbiətin mühafizəsi xeyrinə qurban verməyə hazır olmalıdırlar. Azərbaycan üçün təkliflər: Ölkəmizdə ekoturizmin inkişafı üçün təkcə infrastruktur qurmaq kifayət deyil; eyni zamanda "ekoloji vergilər" ədalətli tətbiq olunmalı və toplanan vəsait birbaşa ətraf mühitin mühafizəsi proqramlarına yönəldilməlidir. Dağlıq rayonların sosial-iqtisadi inkişafında ekoturizmin rolu yerli icmaların bu prosesə cəlb olunmasından asılıdır.

NƏTİCƏ

Araşdırmanın yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, ekoturizm ətraf mühit üçün həm bir xilas kəməri, həm də potensial bir təhlükədir. Mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:Hər bir ekoturizm obyekti üçün elmi əsaslarla "maksimum turist kvotası" müəyyən edilməlidir. İnfrastruktur tikintisində yalnız yerli və təbiətə zərər verməyən materiallardan istifadə olunmalıdır. Turistlər üçün davranış qaydaları sərtləşdirilməli və ərazilərdə davamlı bioloji monitorinq aparılmalıdır. Təbiət yalnız gəlir mənbəyi deyil, qorunmalı olan bir mirasdır və ekoturizm bu mirası gələcəyə ötürmək üçün ən məsuliyyətli vasitə olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Asia-Pacific Forestry Sector Outlook Study. (1997). Ecotourism and forestry in the Asia-Pacific region. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO).
2. Dearden, P. (1997). Environmental aspects of ecotourism. In Ecotourism: A sustainable option? (pp. 56–72). Cambridge University Press.
3. Gaul, D. (n. d.). The influence of ecotourism on the environment: A review of publications. [Unpublished manuscript/Literature review].
4. Honey, M. (1999). Ecotourism and sustainable development: Who owns paradise? Island Press.
5. Knight, W. (2002). Rock climbers "damage" cliff ecosystems. New Scientist. https://www. newscientist. com
6. Roe, D. , Leader-Williams, N. , & Dalal-Clayton, B. (1997). Take only photographs, leave only footprints: The environmental impacts of wildlife tourism. International Institute for Environment and Development (IIED).
7. The International Ecotourism Society (TIES). (2015). Principles of ecotourism. https://ecotourism. org
8. Wunder, S. (1999). Promoting forest conservation through ecotourism income? A case study from the Ecuadorian Amazon. Center for International Forestry Research (CIFOR). https://doi. org/10. 17528/cifor/000551

İRƏVAN–ARAZDƏYƏN–NAXÇIVAN DƏMİR YOLU XƏTTİNİN BƏRPASI VƏ TRANSSƏRHƏD TURİZMİN ERMƏNİSTAN–AZƏRBAYCAN NORMALLAŞMASINA TÖHFƏ POTENSİALI

The potential of the restoration of the Yerevan–Arazdayan–Nakhchivan railway line and transborder tourism to contribute to Armenia–Azerbaijan normalization

TURAL HƏSƏNQARAYEV
Tural Hasangarayev
tural. hasanqarayev@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-7742-3760
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan dəmir yolu xətti 1941-ci ildə inşa edilmiş, 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən münaqişə nəticəsində fəaliyyətini dayandırmışdır. 2020-ci il atəşkəs sazişinin 9-cu maddəsi bu xəttin bərpasını yenidən regional nəqliyyat gündəminə daxil etmişdir. Bu məqalədə sözügedən dəmir yolu xətti transsərhəd turizmin inkişafı baxımından təhlil edilir. Tədqiqat turizm–sülh əlaqəsinə dair nəzəri yanaşmalara, münaqişə sonrası turizmin transformasiyasını izah edən ədəbiyyata və dəmir yolu ilə turizm arasındakı əlaqəni araşdıran empirik tədqiqatlara əsaslanır. Təhlil göstərir ki, xəttin bərpası miras turizmi, əlaqə turizmi və iqtisadi qarşılıqlı asılılığın inkişafı üçün real imkanlar yarada bilər. 22 aprel 2026-cı ildə Ermənistanın Baş naziri Paşinyanın verdiyi açıqlamaya görə, elektrik ötürücü xətlərinin 2026-cı ildə istismara verilməsi, dəmir yolu hissəsinin tikintisinin isə təxminən bir il yarım müddətdə tamamlanması planlaşdırılır. Məqalədə Münaqişə Sonrası Turizm İmkanları Spektri (POCTOS) çərçivəsindən istifadə olunaraq belə nəticəyə gəlinir ki, bu xətt normallaşma prosesinin görünən indikatoruna çevrilə bilər. Bununla belə, bu potensialın reallaşması üçün cəmiyyət səviyyəsində məqsədyönlü proqramların həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *transsərhəd turizm, normallaşma, münaqişə sonrası turizm, Arazdəyən, sülh turizmi.*

ABSTRACT

The Yerevan–Arazdeyen–Nakhchivan railway line was constructed in 1941 and ceased operations in the early 1990s as a result of armed conflict. Article 9 of the 2020 ceasefire agreement reintroduced the restoration of this line to the regional transportation agenda. This article examines the railway line from the perspective of cross-border tourism development. The study draws upon theoretical approaches to the tourism–peace nexus, the literature on post-conflict tourism transformation, and empirical studies investigating the relationship between railway infrastructure and tourism. The analysis suggests that the restoration of the line could create tangible opportunities for the development of heritage tourism, contact tourism, and economic interdependence. According to a statement made on 22 April 2026 by Armenian Prime Minister Pashinyan, power transmission infrastructure is expected to become operational in 2026, while the construction of the railway segment is projected to be completed within approximately one and a half years. Employing the Post-Conflict Tourism Opportunity Spectrum (POCTOS) framework, the article concludes that the railway line could serve as a visible indicator of the normalization process. However, the realization of this potential requires the implementation of targeted, community-level programs.

Keywords: *cross-border tourism, normalization, post-conflict tourism, Arazdeyen, peace tourism*

GİRİŞ

1941-ci ildə Sovet nəqliyyat planlamasının strateji ehtiyacları çərçivəsində tikilən İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan dəmir yolu xətti Cənubi Qafqazın tranzit memarlığının mühüm elementidir. Xətt İrəvandan Arazdəyən kəndi üzərindən Naxçıvana keçir, Culfa və Ordubadı ötüb Ermənistanın Meğri rayonuna daxil olur, oradan Horadiz vasitəsilə Azərbaycanın əsas dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulur. Sovet dövrünün sonlarında xətt üzərindən ildə 2,69–2,37 milyon ton yük daşınırdı. Bu həcm İranın ümumi idxalatının 10 faizindən artığını təşkil edirdi (Kaleji, 2022, s. 104). Xətt eyni zamanda Moskvadan Tehrana uzanan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin bir hissəsi kimi işləyirdi. 1989-cu ildə silahlı qarşıdurmaların başlaması xəttə son qoydu. Ermənistanın Meğri bölməsindəki dəmiryolu infrastrukturu sökülüb İrana satıldı. Bu fakt xəttin bərpasını mövcud infrastrukturun təmiri yox, sıfırdan yeni tikinti layihəsi kimi həyata keçirməyi zəruri etdi (Mirimanova, 2014, s. 37).

2020-ci il atəşkəs sazişinin 9-cu maddəsi regional nəqliyyat əlaqələrinin bərpasını açıq şəkildə müəyyən etdi. Bu müddəa Azərbaycana Naxçıvanla tranzit keçid hüququ tanıdı, qarşılıqlı olaraq Ermənistana isə Rusiya və İranla dəmir yolu bağlantısı imkanı yaratdı. 2021-ci ilin noyabrında Soçidə, dekabrında isə Brüsseldə keçirilən zirvə görüşlərindən sonra Ermənistan 2022-ci ilin martında Meğri bölməsindəki sahə işlərini başlatdı. 22 aprel 2026-cı ildə Ermənistan Baş Naziri Nikol Paşinyan elektrik ötürücü xətlərinin 2026-cı ildə istismara veriləcəyini, dəmir yolu bölməsinin tikintisinin isə bir il yarım çəkəcəyini açıqladı (ARKA News Agency, 2026). Bu açıqlama layihənin aktiv tətbiq fazasında olduğunu göstərdi. Turizm baxımından bu xətt akademik ədəbiyyatda lazımi dərəcədə araşdırılmamışdır. Lakin turizm–sülh ədəbiyyatının əsasını formalaşdıran tezislər sonrakı onilliklər boyunca münaqişə sonrası turizm transformasiyasını araşdıran bir çox empirik araşdırmaya zəmin hazırlamışdır. Məqalə bu çərçivəni İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan xəttinə tətbiq edərək həm potensialı, həm də maneələri müəyyənləşdirməyi hədəfləyir.

NƏZƏRİ ÇƏRÇİVƏ

Turizmin sülh prosesinə töhfəsi barəsindəki akademik mübahisənin kökü Lui Di Amorun "turizm dünya sülhü üçün həyati bir gücdür" tezisinə istinad edir. (D'Amore, 1988, s. 270). Bu tezisin nəzəri dayağı əlaqə nəzəriyyəsidir. Əlaqə nəzəriyyəsi müxtəlif qruplar arasındakı birbaşa əlaqənin müəyyən şərtlər altında düşmənçiliyi azalda biləcəyini irəli sürür. Alon Gelbman İsrail sərhəd zonalarındakı münaqişə irsi turizmini araşdıraraq bu potensialın mövcud olduğunu, lakin onun mexaniki deyil, şərtli olduğunu müəyyən etmişdir. Gelbman eyni qənaəti daha geniş nəzəri çərçivəyə yerləşdirərək turizmin uyğun institusional şərtlər qurulduqda sülhü dəstəkləyən bir mexanizm kimi işlədiyini vurğulamışdır (Gelbman, 2023, s. 2).

Yoel Mansfeld və Tali Korman İsrailin üç sərhəd zonasını araşdıraraq münaqişə irsi turizmini eyni məkanda həm qarşıdurma yaddaşını, həm də birgəyaşayış elementlərini əks etdirən hibrid turizm forması kimi xarakterizə etmişdir (Mansfeld və Korman, 2015, s. 457). Bu xarakterizasiya Arazdəyən kəndi üçün birbaşa tətbiq edilə bilər. Kənd Ermənistan–Naxçıvan quru sərhədinin bilavasitə yaxınlığında yerləşir və uzun illər davam etmiş münaqişənin tarixi yaddaşını özündə saxlayır. Seniya Cauşeviç və Pol Linç Bosniya və Herseqovinanın münaqişə sonrası konteksini araşdıraraq turizmin icmaların öz kimliyini yenidən qurmasına və sosial birliyi bərpa etməsinə xidmət etdiyini müəyyən etmişdir. (Causevic & Lynch, 2011,s. 780).

Stiven Boyd, Maharaj Reddib, Sandip Kulşreştac və Mirela Nika münaqişə sonrası turizm imkanları üçün POCTOS çərçivəsini inkişaf etdirmişdir (Boyd, Reddyb, Kulshreshthac, Nica, 2021, s. 134). Bu çərçivə münaqişə sonrası destinasiyaları turizm cəhətdən müxtəlif yetkinlik mərhələlərindən keçən dinamik sistemlər kimi analiz edir. Birinci növ fəaliyyət münaqişə irsinə dayalı qaranlıq turizmdir. İkinci növ fəaliyyət isə iqtisadi bərpa üçün münaqişədən əvvəlki turizm imkanlarının yenidən inkişaf etdirilməsidir. Bu ikinci növ İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan xəttinin uzunmüddətli turizm potensialına daha uyğundur. Freyya Hiqinz, Linda Blanşar və Yoko Urben sülh turizmi sahəsinin hələ yetərincə nəzəri əsaslandırılmadığını vurğulayaraq turizm, ədalət və davamlı inkişaf arasındakı kəsişmə nöqtəsinin daha dərinliklə araşdırılmasının zəruri olduğunu ortaya qoymuşdur (Higgins, Blanchard & Urbain, 2022, s. 336)

Dəmir yolu infrastrukturu ilə turizm axını arasındakı empirik əlaqə ayrıca araşdırılmışdır. Covanni Peyra, Andres Lo Cudice və Stefano Miralya 1986–2020-ci illər arasındakı ədəbiyyatı sistematik şəkildə təhlil edərək müəyyən etmişlər ki, dəmir yolu xətlərinin açılması regional turizmə əlçatanlığı artırır, lakin bu təsir yalnız birgə hazırlanmış inteqrasiya olunmuş turizm məhsulları mövcud olduqda tam şəkildə reallaşır (Peira, Giudice, & Miraglia, 2022,s. 2). Kuaynbin Sian, Veyçi Sin və Koumin Xuanq Çindəki məlumatlarına əsaslanaraq dəmiryolu nəqliyyat infrastrukturunun regional turizm iqtisadiyyatını inkişaf etdirdiyi qənaətinə varmışdır (Tian, Xing, & Huang, 2023, s. 228). Daniel Albalate və Xavyer Faqeda yüksəksürətli dəmir yolunun İspaniyada turizm

gecələmələrinin sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını empirik şəkildə müəyyən etmişdir. (Albalate & Fageda, 2016, s. 10).

Xətt boyunca transsərhəd turizm potensialı

İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan xətti turizm baxımından üç fərqli seqment üçün platforma rolunu oynaya bilər. Bu seqmentlər bir-birini istisna etmir və hər biri digərinin müştəri bazasının genişlənməsinə töhfə verir.

Birinci seqment miras turizmidir. Xətt İrəvan ətrafındakı Ararat vilayətinin çəyirdəkli meyvə ənənəsi ilə məşhurlaşmış ərazisindən keçir. Naxçıvandakı Culfa stansiyası keçmişdə İran–Sovet ticarətində mühüm keçid məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Buradan təxminən 28 km məsafədə yerləşən Ordubad rayonu orta əsr memarlığı, xalçaçılıq ənənəsi ilə seçilir. Ermənistanın Ararat vilayətində yerləşən Xor Virap monastırı isə beynəlxalq irs statusuna malik dini-mədəni kompleksdir. Bu obyektlər vahid dəmir yolu marşrutu çərçivəsində birləşdirilərək miras turizmi paketi kimi həm regional, həm də beynəlxalq turistlər üçün cəlbedici ola bilər. Dallen Timoti qeyd edir ki, belə irs marşrutları müxtəlif qruplar arasında ortaq anlayışın formalaşmasına töhfə verə bilər, lakin bunun üçün marşrutun mübahisəli və ya "çətin irs" elementlərini müxtəlif interpretasiyalara açıq şəkildə təqdim edən planlaşdırma tələb olunur. (Timothy, 2023, s. 189-190).

İkinci seqment əlaqə turizmidir. Arazdəyən kəndi münaqişədən əvvəl erməni və azərbaycanlı ailələrin birlikdə üzüm, gilas, qarpız becərdiyi bir yaşayış məntəqəsi idi (RFE/RL, 2021). Bu kollektiv yaddaş əlaqə turizminin potensial əsasını formalaşdırır. Seniya Cauşeviç və Pol Linç münaqişə sonrası icmaların öz kimliyini yenidən qurmaq üçün turizm vasitəsindən istifadə etdiyini Bosniya kontekstindən empirik şəkildə göstərmişdir (Causevic & Lynch, 2011,s. 783).

Üçüncü seqment ekoloji turizmdir. Araz çayı vadisi hər iki ölkənin paylaşdığı coğrafi mühit olaraq xüsusi turizm məhsulunun yaradılmasına imkan verir. Kutay Aytuğ və Məhşid Mikaelinin apardığı tədqiqat göstərir ki, Culfa bölgəsi Avropa İttifaqı perspektivindən mədəni turizm potensialı kimi qiymətləndirilir (Mikaeli və Aytuğ, 2019, s. 116-118).

Üç seqmentin effektiv şəkildə birlikdə fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərt vahid turizm məhsulunun birgə planlaşdırılmasıdır. Dimitrios Yoannidis, Per Nilsen və Per Billing Botnik körfəzi kontekstini təhlil edərək göstərmişlər ki, transsərhəd turizm əməkdaşlığı çoxsəviyyəli idarəetmə çətinlikləri ilə üzləşir, lakin bu maneələrin aradan qaldırılması regional iqtisadi inteqrasiyanın təmin edilməsi baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır (Ioannidis, Nilsen & Billing, 2006, s. 122). Bu nəticə Arazdəyən xətti üçün birbaşa tətbiq ediləndir. Arne Stoffelen turizmin sərhəd proseslərinə, o cümlədən "sərhədsizləşdirmə" prosesinə təsirini araşdıraraq göstərmişdir ki, bu təsir əsasən infrastrukturdan deyil, sosial və ictimai səviyyədən qaynaqlanır, yəni turizm insanların sərhədləri aşmağı normal qəbul etməsi ilə formalaşır (Stoffelen, 2022, s. 20-22).

Maneələr və şərtlər

Birinci əsas maneə texniki və maliyyə xarakterlidir. Ermənistan tərəfinə aid Meğri bölməsi 43 km uzunluğundadır və bu hissənin tikinti xərci təxminən 200 milyon dollar, ümumilikdə isə Ermənistan üzrə layihənin dəyəri 1,2 milyard dollar olaraq qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanın Horadiz–Ağbənd xətti isə 108 km uzunluğundadır və bu istiqamətdə yerləşən 12 stansiyanın infrastrukturunun tamamilə dağıldığı sənədləşdirilmişdir. (Mirimanova, 2014, s. 14). Azərbaycan tikintiyə 2021-ci ilin fevralında başlamışdır. Saymo Rovedder tranzit infrastruktur layihələrinin tranzit ölkələr üçün iqtisadi fayda gətirdiği, lakin yerli əhaliyə faydanın çatması üçün əlavə siyasət çərçivəsinin tələb olunduğunu vurğulamışdır (Rowedder, 2020, s. 152). Bu müşahidə Ermənistanın cənub rayonları üçün birbaşa tətbiq edilə bilən bir xəbərdarlıq kimi qiymətləndirilməlidir.

İkinci əsas maneə cəmiyyət səviyyəsində güvən çatışmazlığıdır. Arazdəyən kəndinin sakinləri xəttin bərpası xəbərini müxtəlif reaksiyalarla qarşılamışdır. Sakinlərdən biri "keçmişdə qardaş kimi yaşayırdıq, indi bu necə mümkündür" fikrini ifadə etmişdir (RFE/RL, 2021). Stiven Boyd və digər

müəlliflər göstərmişlər ki, destinasiyaların POCTOS çərçivəsində birinci mərhələdən ikinci mərhələyə, yəni iqtisadi bərpaya yönəlmiş turizm fazasına keçidi məqsədyönlü idarəetmə tələb edir (Boyd, Reddyb, Kulshreshthac, Nica, 2021, s. 136). Bu keçid olmadan turizm axını iqtisadi fayda yaratmaq əvəzinə icmalar arasında mövcud gərginliyi daha da dərinləşdirə bilər. Dominik Vaneste və Anna Mari Van Brek isə münaqişə sonrası turizmin sülh, ədalət və inkişaf prizmasından qiymətləndirilməsinin yalnız iqtisadi bərpanı deyil, həm də güc münasibətlərinin təhlilini zəruri etdiyini vurğulamışdır. (Vanneste, Van Broeck, 2021, s. 428).

Üçüncü maneə siyasi şərtlərlə bağlıdır. Ermənistanın konstitusiya islahatı məsələsi sülh müqaviləsinin ratifikasiyasına birbaşa təsir edən amil kimi çıxış edir (EVN Report, 2025). Dördüncü maneə isə regional geosiyasi mühitdir. İran öz şimal sərhədi yaxınlığında həyata keçirilən infrastruktur dəyişikliklərinə qarşı müəyyən narahatlıq nümayiş etdirir. Susanna Bekken və Fabritsio Karminyani turizm–sülh münasibətlərini statistik təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, turizm daha çox sülhün formalaşdırıcısı deyil, onun nəticəsi kimi çıxış edir (Becken & Carmignani, 2016, s. 63). Bununla belə, bu yanaşma turizmin normallaşma prosesinə töhfəsini inkar etmir, əksinə, həmin töhfənin yalnız münaqişə tərəflərinin ciddi siyasi öhdəliklər götürdüyü şəraitdə effektiv şəkildə reallaşa biləcəyini göstərir.

NƏTİCƏ

1941-ci ildən 1993-cü ilə qədər fəaliyyət göstərən İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan dəmir yolu xətti bağlandığı andan bəri bölgənin həm iqtisadi potensialını, həm də siyasi mürəkkəbliyini özündə cəmləşdirən bir simvola çevrilmişdir. 2020-ci il atəşkəs sazişi, 2021-ci il danışıqları, 2022-ci ildə başlanan sahə işləri və 2026-cı ilin aprelindəki son açıqlama bu xəttin yenidən aktiv siyasi gündəmə çıxdığını göstərir. Turizm perspektivindən xətt POCTOS çərçivəsinin ikinci növü üçün ciddi potensial daşıyır. Covanni Peyra, Andres Lo Cudice və Stefano Miralya dəmir yolunun turizm baxımından təkcə fiziki əlaqə yaratmadığını, həm də simvolik "açılma" funksiyası daşıdığını vurğulamışdır (Peira, Giudice, & Miraglia, 2022,s. 8). Yoel Mansfeld və Tali Korman isə bu cür açılmanın münaqişə zonalarında eyni məkanda həm ayrılıq, həm də qarşılıqlı təmas elementlərinin paralel mövcud olduğu hibrid turizm məkanı formalaşdırdığını göstərmişlər (Mansfeld və Korman, 2015, s. 456). Alon Gelbman bu hibrid məkanın yalnız uyğun institusional çərçivə formalaşdıqda sülhü dəstəkləyən funksional mexanizmə çevrildiyini qeyd etmişdir (Gelbman, 2023, s. 3) Bu üç tədqiqatçının yanaşması birlikdə Arazdəyən xətti üçün belə bir nəticə ortaya qoyur. Xətt bərpa olunsa belə, turizm potensialı avtomatik olaraq normallaşmaya töhfə vermir. Bunun reallaşması üçün birgə turizm planlaşdırılması, icma hazırlığı proqramları, ortaq irs interpretasiya çərçivəsi və Ermənistanın Meğri bölməsi üzrə yerli gəlir bölgüsü mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Bu şərtlər yerinə yetirildiyi halda, İrəvan–Arazdəyən–Naxçıvan xətti ilə hərəkət edən hər qatar təkcə yük və sərnişin daşımayacaq, həm də normallaşma prosesinin ölçülə bilən göstəricisinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Albalate, D. , & Fageda, X. (2016). *High speed rail and tourism: Empirical evidence from Spain*. Transportation Research Part A: Policy and Practice, *85*, 1–22. https://www. econstor. eu/bitstream/10419/124611/1/ERSA2015_00288. pdf
2. ARKA News Agency. (2022, March 3). Armenia starts field work for construction of 43-km long section of Yeraskh–Julfa–Ordubad–Meghri–Horadiz railway. https://arka. am/en/news/economy/electricity-supply-to-railways-under-tripp-project-to-begin-in-2026-says-pashinyan/
3. Becken, S. , & Carmignani, F. (2016). Does tourism lead to peace? *Annals of Tourism Research, 61*, 63–79. https://www. sciencedirect. com/science/article/abs/pii/S0160738316301220
4. Boyd, S. , Reddy, M. V. , Kulshreshtha, S. , & Nica, M. (2023). Post-conflict tourism opportunity spectrum (POCTOS): A framework for destinations recovering from conflict. *Journal of Sustainable Tourism, 31*(1), 131–148. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2021. 1993866

5. Causevic, S. , & Lynch, P. (2011). Phoenix tourism: Post-conflict tourism role. *Annals of Tourism Research, 38*(3), 780–800. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2010. 12. 004
6. D'Amore, L. J. (1988). Tourism—a vital force for peace. *Annals of Tourism Research, 15*(2), 269–283.
7. https://www. academia. edu/9987495/Tourism_A_vital_force_for_peace
8. EVN Report. (2025, August 29). The unfinished peace deal: Armenia–Azerbaijan agreement initialed yet unsigned. EVN Report. https://evnreport. com/politics/the-unfinished-peace-deal-armenia-azerbaijan-agreement-initialed-yet-unsigned/
9. Higgins-Desbiolles, F. , Blanchard, L. A. , & Urbain, Y. (2022). Peace through tourism: Critical reflections on the intersections between peace, justice, sustainable development and tourism. *Journal of Sustainable Tourism, 30*(2–3), 335–351. https://www. tandfonline. com/doi/full/10. 1080/09669582. 2021. 1952420
10. Ioannides, D. , Nielsen, P. Å. , & Billing, P. (2006). Transboundary collaboration in tourism: The case of the Bothnian Arc. *Tourism Geographies, 8*(2), 122–142. https://doi. org/10. 1080/14616680600585217
11. Kaleji, V. (2022). Time to reconnect Iran and the South Caucasus. In D. J. Timothy & A. Gelbman (Eds.), *Baku Dialogues: Policy Perspectives on the Silk Road Region, 6*(1), 103–109. https://bakudialogues. ada. edu. az/media/2022/10/18/bd-v6-n1-fall-2022_kaleji. pdf
12. Mansfeld, Y. , & Korman, T. (2015). Between war and peace: Conflict heritage tourism along three Israeli border areas. *Tourism Geographies, 17*(3), 437–460. https://www. tandfonline. com/doi/abs/10. 1080/14616688. 2015. 1036916
13. Mikaeili, M. , & Aytug, H. K. (2019). Evaluation of Iran's cultural tourism potential from the European Union perspective: Jolfa region. *Cultural Sustainable Tourism, 3*(1), 115–130. https://www. semanticscholar. org/paper/Evaluation-of-Iran%E2%80%99s-Cultural-Tourism-Potential-the-Mikaeili-Aytu%C4%9F/61886416ba0b9ab8a527b335f676a5dfbb871573
14. Mirimanova, N. (Ed.). (2014). *Rehabilitation of the railways in the South Caucasus: Assessment of the potential economic benefits (Vol. 2: Kars–Gyumri–Nakhchivan–Meghri–Baku railway).* International Alert. https://www. international-alert. org/app/uploads/2021/08/Caucasus-Railways-Rehabilitation-Pt2-EN-2014. pdf
15. Peira, G. , Lo Giudice, A. , & Miraglia, S. (2022). Railway and tourism: A systematic literature review. *Tourism and Hospitality, 3*(1), 69–79. https://www. mdpi. com/2673-5768/3/1/5
16. RFE/RL. (2021, February 1). Armenia's other frontier: Plan to revive old Soviet railway to Azerbaijan's Nakhchivan brings potential, concerns. https://www. rferl. org/a/karabakh-naxcivan-railway-armenia-azerbaijan-potential-concerns/31077412. html
17. Rowedder, S. (2020). Railroading land-linked Laos: China's regional profits, Laos' domestic costs? *Eurasian Geography and Economics, 61*(2), 152–161. https://doi. org/10. 1080/15387216. 2019. 1704813
18. Stoffelen, A. (2022). Tourism and bordering, debordering and rebordering. *Annals of Tourism Research, 95*, 103434. https://www. sciencedirect. com/science/article/abs/pii/S0160738324000057
19. Tian, K. , Xing, W. , & Huang, K. (2023). Transportation infrastructure upgrading and high-quality development of tourism economy. *China Journal of Economics, 10*(4), 227–251. https://doi. org/10. 26599/CJE. 2023. 9300408
20. Timothy, D. J. (2023). *Conflict and stability: The potential of heritage tourism in promoting peace and reconciliation*. Springer. https://doi. org/10. 1007/978-3-031-44800-3_15
21. Vanneste, D. , & Van Broeck, A. M. (2021). Peacebuilding and post-conflict tourism: Addressing structural violence in Colombia. *Journal of Sustainable Tourism, 30*(2–3), 427–443. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2020. 1869242

AZƏRBAYCANIN MILLI MƏDƏNI IRSININ QORUNMASI VƏ DAYANIQLI TURİZMİN TƏŞVİQİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNİN ROLU

The Role of Heydar Alıyev's Policy in Preservıng the Natıonal Cultural Herıtage of Azerbaijan And Promoting Sustainable Tourism

İBRAHİM BABAYEV[1]
Ibrahim Babayev[1]
ibrahim.babayev@dia.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-9370-977X

MƏTİN CABBARLI[2]
Matin Jabbarli[2]
cabbarli.matin.ali. 2024@unec.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-5278-1501

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

XÜLASƏ

Qloballaşmanın sürətləndiyi, geosiyasi rəqabətin kəskinləşdiyi və beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbləşdiyi müasir dövrdə milli mədəni irsin qorunması yalnız mədəni zərurət deyil, eyni zamanda dövlətlərin "yumşaq güc" potensialını artıran və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edən strateji bir resurs kimi çıxış edir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri ilə mədəni irsin qorunması arasındakı qarşılıqlı əlaqəni turizm kontekstində təhlil etmək və bu sahədə Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış siyasi kursun dayanıqlı turizmin inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda tarixi-xronoloji yanaşma tətbiq edilərək mədəni irs siyasətinin mərhələli inkişafı və onun turizm sektoruna inteqrasiyası ardıcıl şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan mədəni irs siyasəti yalnız milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını təmin etməmiş, eyni zamanda bu irsin dayanıqlı turizm modelinə inteqrasiyası üçün institusional və strateji baza yaratmışdır. Bu yanaşma Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, mədəni diplomatiyanın gücləndirilməsinə və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan; Heydər Əliyev siyasəti; mədəni irsin qorunması; dayanıqlı turizm; turizm siyasə*

ABSTRACT

In the contemporary era, characterized by accelerating globalization, intensifying geopolitical competition, and increasingly complex international relations, the preservation of national cultural heritage is not merely a cultural necessity, but also acts as a strategic resource that enhances the "soft power" potential of states and serves sustainable development goals. The purpose of this article is to analyze the correlation between statehood traditions and the preservation of cultural heritage in Azerbaijan within the context of tourism, and to evaluate the impact of the political course shaped by Heydar Aliyev in this field on the development of sustainable tourism. Utilizing a historical-chronological approach, the study consistently examines the staged development of cultural heritage policy and its integration into the tourism sector The results of the research indicate that the cultural heritage policy founded by Heydar Aliyev not only ensured the preservation of national and spiritual values, but also established an institutional and strategic framework for the integration of this heritage into a sustainable tourism model. This approach has significantly contributed to enhancing Azerbaijan's competitiveness in the international tourism market, strengthening its cultural diplomacy, and ensuring long-term sustainable development.

Keywords: *Azerbaijan, Haydar Aliyev's policy, preservation of cultural heritage, sustanble tourism, tourism policy*

GİRİŞ

Qədim tarixi inkişaf yolu keçmiş və XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda milli mədəni irsin qorunması və təbliği dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. Bu siyasətin əsasları Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir. Xüsusilə, mədəni irsin qorunması ilə yanaşı onun turizm dövriyyəsinə cəlb olunması istiqamətində atılan addımlar dayanıqlı turizmin inkişafına da mühüm təkan vermişdir. Bu baxımdan mədəni irs, xüsusilə turizm sektoru ilə qarşılıqlı əlaqədə, ölkələrin beynəlxalq imicinin formalaşmasında və iqtisadi diversifikasiyada mühüm rol oynayır.

Xalqların mövcudluğunun və onların ən böyük sərvəti hesab olunan milli dövlətçiliyin əsasını təşkil edən milli-mədəni irs tarixi yaddaşı, mənəvi dəyərləri və sosial identikliyi özündə birləşdirən kompleks sistem kimi çıxış edir (Ye, Qin & Wu, 2024). Minilliklər ərzində formalaşan və maddi, eləcə də qeyri-maddi elementlər vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülən bu irs nümunələri qorunduqca və ümumbəşəri sərvət kimi paylaşdıqca, qloballaşmanın mühüm istiqamətlərindən biri olan turizmin inkişafı üçün də əhəmiyyətli resursa çevrilir. Bu baxımdan, mədəni irs yalnız keçmişin mirası kimi deyil, həm də müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın, xüsusilə dayanıqlı turizmin formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir (Gaonkar & Sukthankar, 2025).

Bu kontekstdə, dünya mədəni irsinin qorunması və istifadəsi sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilat olan UNESCO tərəfindən irsin qorunması və davamlı istifadəsi dövlətlər, hökumətlər, yerli icmalar və vətəndaş cəmiyyəti üçün prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir (UNESCO, 2013). Bu yanaşma mədəni irsin turizm fəaliyyətinə inteqrasiyası zamanı iqtisadi faydalarla yanaşı, onun mənsubluğunun qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi prinsipini də ön plana çıxarır. Beləliklə, mədəni irs və turizm arasındakı qarşılıqlı əlaqə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Mədəni irsin qorunması və dayanıqlı istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə formalaşmış yanaşmalar mövcud olsa da, Azərbaycan timsalında bu sahədə vəziyyət keçmiş sovet dövründə fərqli xarakter daşımışdır. Belə ki, sovet ideologiyasının tələbləri çərçivəsində ittifaqa daxil olan respublikalarda milli kimliklərin zəiflədilməsi və vahid sovet identikliyinin formalaşdırılmasına yönəlmiş siyasət həyata keçirilmişdir. Belə ki, Sovet İttifaqının süqutundan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, bəzi keçmiş respublikalarda bu siyasətin sosial və mədəni təsirləri müəyyən dərəcədə bu gün də müşahidə olunmaqdadır (Hirsch, 2005, p. 8).

Həmin dövrdəki repressiv təzyiqlər fonunda Azərbaycanda milli özünüdərk prosesində müəyyən geriləmələr qeydə alınsa da, bu dəyərlər xalqın kollektiv yaddaşında qorunub saxlanılmış və sonrakı dövrdə, xüsusilə Heydər Əliyev siyasəti çərçivəsində yenidən dirçəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur (Altstadt, 1992). Bu proses Azərbaycanın müstəqillik illərində daha da möhkəmlənmiş və mədəni irsin qorunması ilə yanaşı onun beynəlxalq səviyyədə tanıdılması, eləcə də turizm resursu kimi səmərəli istifadəsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Buna görə də, bu tədqiqatın məqsədi XX əsrin əvvəlləri və sovet dövründə müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmış Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması prosesini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu kontekstdə, xüsusilə Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasi kursun milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına və onların dayanıqlı turizm də daxil olmaqla müxtəlif sosial-iqtisadi və humanitar sahələrdə təsiri təhlil edilir.

ƏDƏBIYYAT XÜLASƏSI

Mövcud ədəbiyyatlarda Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasi kursun milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına və onların dayanıqlı turizm də daxil olmaqla müxtəlif sosial-iqtisadi və humanitar sahələrdə təsiri geniş təhlil edilir. Belə ki, Məmməd Əliyev (2023) Heydər Əliyevin dini tolerantlıq və multikulturalizm siyasətini milli-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının əsas mexanizmi kimi qiymətləndirir. Hökmə Əliyeva (2023) və Aygün Şıxbabayeva (2023) onun Azərbaycan multikulturalizm modelinin siyasi əsasını qoyaraq bu sahəni dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəltdiyini vurğulayırlar. Elnarə Məmmədova (2023) isə milli azlıqların və dini icmaların hüquqlarını qoruyan normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını xüsusi qeyd edir. Elvin Qarayev (2023) bu siyasətin nəticəsində milli-mədəni dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün davamlı institusional mühitin formalaşdığını göstərir. Rəhibə Əliyeva (2023) qeyd edir ki, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda milli-mədəni irsin qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, bu sahədə mühüm hüquqi qərarlar və proqramlar qəbul edilmişdir. Müəllif göstərir ki,

tarixi abidələrin bərpası, məscidlərin yenidən qurulması və qoruqların yaradılması bu siyasətin praktik nəticələridir (s. 37-41). Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər milli kimlik, tarixi yaddaş və mədəni dəyərlərə hörmətin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycan mədəniyyətinin qorunması ilə yanaşı, onun beynəlxalq mədəni inteqrasiyasına da xidmət etmişdir.

Vüqar Kərimli (2023) göstərir ki, Heydər Əliyevin mədəni siyasəti milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı istiqamətində sistemli dövlət strategiyası kimi formalaşmışdır. Müəllif vurğulayır ki, tarixi abidələrin, muzeylərin yaradılması, milli bayramların bərpası və incəsənətin inkişafı bu siyasətin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir (s. 9-12). Eyni zamanda, mədəniyyətin dövlətçilik və milli kimliklə sıx bağlı olduğu əsaslandırılır. Nəticə olaraq, Heydər Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin həm qorunmasına, həm də qlobal səviyyədə tanıdılmasına mühüm töhfə vermişdir. Cəfərova, (2023) göstərir ki, Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycan mədəniyyətinin ideoloji əsaslarının formalaşmasına və inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Müəllif vurğulayır ki, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, mədəni irsin təbliği və gənc nəslin milli ruhda formalaşdırılması bu siyasətin əsas istiqamətlərindəndir (s. 107-110). Eyni zamanda, bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq mədəni inteqrasiyasını gücləndirmiş və ölkənin mədəni imicinin formalaşmasına xidmət etmişdir. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin mədəni siyasəti həm milli kimliyin möhkəmləndirilməsi, həm də qlobal mədəni əlaqələrin inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti barədə Mirzəxanlı G. (2025) göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği baxımından mühüm institusional mexanizm kimi çıxış edir. Müəllif vurğulayır ki, fondun ədəbiyyat və musiqi sahəsində həyata keçirdiyi layihələr, UNESCO ilə əməkdaşlıq və beynəlxalq festivallar milli mədəni irsin qlobal miqyasda tanıdılmasına xidmət edir (s. 30-34). Eyni zamanda, bu fəaliyyətlər mədəni diplomatiyanın mühüm aləti kimi çıxış edərək milli kimliyin möhkəmləndirilməsinə və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına töhfə verir. Nəticə olaraq, Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan mədəniyyətinin həm qorunması, həm də beynəlxalq inteqrasiyası baxımından strateji rol oynayır.

Qarayeva, (2023) isə qeyd edir ki, Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi strategiyası mədəniyyət siyasəti ilə, xüsusilə kitab və mütaliə mədəniyyətinin inkişafı ilə sıx bağlı olmuş və bu istiqamətdə sistemli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müəllif vurğulayır ki, kitabxanaların, nəşriyyatların və maarifləndirici layihələrin dəstəklənməsi milli kimliyin qorunmasına, cəmiyyətin intellektual inkişafına və dövlətçiliyin ideoloji əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Gajiyev, (2023) qeyd edir ki, Heydər Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyətin milli kimliyin formalaşmasında əsas rolunu dərk edərək Azərbaycan ədəbi irsinin qorunması və inkişafı istiqamətində sistemli təşəbbüslər həyata keçirmişdir . Müəllif vurğulayır ki, onun siyasəti ədəbi mühitin inkişafına, yazıçıların dəstəklənməsinə və Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına mühüm töhfə vermişdir.

METODOLOGIYA

Məqalənin məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatda keyfiyyət yanaşma əsas metodoloji istiqamət kimi seçilmişdir. Bu yanaşma milli-mədəni irs, identiklik və ideoloji təsirlər kimi mürəkkəb sosial-mədəni fenomenlərin mahiyyət, məzmun və tarixi-sosial kontekst əsasında təhlilinə imkan verir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını keyfiyyət əsaslı tarixi-müqayisə metodu təşkil edir. Bu metod vasitəsilə sovet dövründə həyata keçirilən mədəni siyasət ilə Azərbaycanın müstəqillik dövründə formalaşan yanaşmalar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Eyni zamanda, sovet ideologiyasının milli kimlik və mədəni irs üzərində təsirləri, eləcə də müstəqillik dövründə bu dəyərlərin yenidən aktuallaşdırılması prosesi interpretativ yanaşma əsasında təhlil edilmişdir. Bu kontekstdə, xüsusilə

Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasətin milli-mədəni irsin qorunması və təşviqində rolu qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat zamanı hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, mədəni irsin qorunması və təbliği sahəsində mövcud tendensiyaların aşkar edilməsi və ümumiləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Beləliklə, seçilmiş metodoloji yanaşma mövzunun həm nəzəri, həm də praktik aspektlərini kompleks şəkildə təhlil etməyə və Heydər Əliyevin milli-mədəni irs siyasətində rolunu elmi əsaslarla qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, tədqiqat "dayanıqlı turizm perspektivi" çərçivəsində aparılmışdır. Bu yanaşma mədəni irsin yalnız qorunma obyekti kimi deyil, həm də uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən turizm resursu kimi qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə mədəni irsin qorunması ilə onun turizm fəaliyyətində istifadəsi arasında balansın təmin olunması, davamlılıq prinsipləri əsasında təhlil edilmişdir.

DISKUSSIYA

Tarixi-mədəni irs hər bir xalqın, o cümldən Azərbaycan xalqının milli pasportudur. Onun daim olaraq yaşadılması tarixi dövr ərzində ciddi sınaqlarla üzləşmişdir. Belə ki, işğalçı dövlətlərin ekspansiya siyasəti, yaxud birbaşa olaraq dağıdıcı əməlləri qarşısında uzun əsrlər boyunca mədəni irs nümunələrinin qorunub saxlanlıması, bu mənada tarixi şəxsiyyətlər qarşısında da çətin vəzifələrdən biri olmuşdur. Belə ki, hələ Şah İsmayıl dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində işlədilməsindən tutmuş (Balayev, 2002) keçən tarixi proseslərdə millilik məsələsi xalqımızın identikliyinin qorunmasına xidmət etmişdir. Bu mənada, XX əsrin ikinci yarsında keçmiş SSRİ-nin tərkib hissəsi olmuş Azərbaycan Respublikasında formalaşmış olan ictimai-siyasi mühit, rəsmi Moskvanın müttəfiq respublikalar, xüsusən də slavyan və xristian olmayan respublikalara qarşı təzyiqləri, rus dilinin totalitar ekspansiyası şəraitində istər Azərbaycan dilinin, istər Azərbaycanın irs nümunələrinin, istərsə də Azərbaycan xalqının milli düşüncəli ziyalı təbəqəsinin qarşılaşdığı təsirləri daha da artırırdı. Bu vəziyyət o dövrdə vüsət almış "kommunizm" ideologiyası, "sovet" tərbiyəsi, "sosializm" yarışı kimi totalitar düşüncəyə çevrilmiş olan indekslərlə göstərilərək, milli irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması kimi məsələləri də təhlükəyə atırdı.

Məhz bu dövrdə, yəni, 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsinə seçilməsi ilə ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında keyfiyyətcə yeni mərhələ başladı. Özündən əvvəlki liderlərdən fərqli olaraq respublikanın yeni rəhbərinin milli məsələyə həssasılığı nəticəsində milli-mədəni irsin qorunması və inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bu, Azərbaycan mədəniyyətində intibah proseslərinin başlaması və milli identikliyin gücləndirilməsi istiqamətindəki işlərin başlanğıcı oldu.

Ulu Öndərin müasir Azərbaycan tarixinə iz qoymuş bu fəaliyyətini dörd dövrə ayırmaq mümkündür:

- 1969-1982-ci illər;
- 1990-1993-cü illər (Naxçıvan dövrü);
- 1993-2003-cü illər;
- Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2003-cü ildən başlayan və uğurla davam etdirilən ən yeni dövr.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsinə gəldikdən sonra respublikada milli irsin qorunması və inkişafı istiqamətində sistemli tədbirlərin əsası qoyuldu. Artıq 1970-1980-ci illərdə mədəniyyət sahəsində kompleks dövlət proqramları həyata keçirildi və bu sahənin institusional bazası gücləndirildi. Teatr, muzey, kitabxana və digər mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti genişləndirildi və maddi-texniki təminatı yaxşılaşdırıldı. Bu dövr milli mədəniyyətin dövlət tərəfindən planlı və məqsədli şəkildə inkişaf etdirildiyi mərhələ kimi xarakterizə olunur.

Dil milli identikliyin ən mühüm daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması dilin ictimai və inzibati sahələrdə istifadəsini genişləndirərək milli özünüdərkin güclənməsinə səbəb oldu ki,bu da milli özünütəsdiq istiqamətində atılan ən önəmli addımlardan idi. Həmçinin bu istiqamətdə milli kadrların hazırlanması və yerli mütəxəssislərin yetişdirilməsi mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində gələcək dövr üçün etibarlı milli potensialın formalaşmasına da şərait yaratdı

Üzərindən yarım əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, xüsusən, 1970-1980-ci illərdə yaradılmış teatr və kino əsərləri, ədəbiyyat sahələrində ciddi canlanma milli mövzulara marağı daha da artırdı Bu sahələrdə yaradılan əsərlər milli kimliyin və tarixi yaddaşın bərpasına xidmət etdi. Nəticədə mədəniyyət yalnız o dövrün ideoloji vasitə çərçivəsindən çıxıb, həm də milli özünüdərkin mühüm elementi kimi formalaşdı. Azərbaycan klassiklərinin irsinin qorunması, 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi, 1976-cı ildə memar Əcəminin 850 illik yubileyi, 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin beynəlxalq səviyyədə 840 illik yubileyi, Məhəmməd Füzuli irsinin geniş şəkildə nəşri, Babəkin azadlıq ideyasının simvolu kimi təqdim olunaraq onun adına 1978-ci ildə rayon yaradılması, Koroğlu dastanının milli folklorumuzun nümunəsi kimi qorunması, 1982-ci ildə Şuşada Vaqifin məqbərəsinin ucaldılması kimi tədbirlər bu baxımdan Heydər Əliyevin SSRİ dövründə milli irsimizin qorunması sahəsindəki misilsiz xidmətlərindən idi.

Mədəni irsin yaşadılmasının mühüm mexanizmlərindən biri toponimik siyasətdir. Toponimika milli yaddaşın coğrafi forması kimi çıxış etməklə bu yolla yaşadılan adlar gündəlik həyatın və şəhər məkanının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Hələ sovet dövründə Azərbaycanda rayonlara ("Nizami", "Füzuli", "Nəsimi") və şəhərlərə (Cəlilabad), Bakıda metro stansiyalarına ("Nizami", "Memar Əcəmi") və iri şəhərlərdə küçə və prospekt adlarına verilən milli adlar milli irsimizin yaşadılması üçün mühüm addımlardan idi. 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyində onun İrkutskdakı məzarının aşkar edilməsinə və cənazəsinin qalıqlarının oktyabrın 26-da Azərbaycana gətirilməsinə nail olması Heydər Əliyevin milli irsə olan hədsiz sevgisindən qaynaqlanırdı. Bu gün Naxçıvan şəhərindəki Hüseyn Cavid məqbərəsi mədəniyyətə həvəskarı olan turistlərin ən sevimli məkanlarından biridir.

Azərbaycan tarixən Türk dünyası ilə bir ailənin üzvü olub. Bu əlaqələr tarixi sınaq dövrlərində də qırılmamış, mədəniyyət və turizm əlaqələri ilə daim möhkəmlənmişdir. Tarixi-mədəni zənginlik və coğarfi olaraq Şərqlə Qərbin qovşağındakı Azərbaycan, bu mənada, Türk dünyasında mədəni və siyasi inteqrasiyanın aparıcı aktorlarından birinə də çevrilmişdir. Bu ilk olaraq milli tarix, dil və mədəniyyət üzərindən ortaq köklərin yenidən dərk olunmasına şərait yaratmış, və bununla da hazırda Azərbaycan Türk dünyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi mövqeyini ortaya qoymuşdur. Bu istiqamətdə Heydər Əliyevin apardığı siyasət 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirdiyi siyasi fəaliyyət çərçivəsidə daha da dərinləşərək Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası və milli-mədəni dəyərlərin qorunması baxımından mühüm mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Naxçıvandakı fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin dövlət bayrağının Ali Məclisdə qaldırılması, qardaş Türkiyə ilə yaradılmış hərtərəfli iqtisadi-mədəni əlaqələr, 1992-ci ildə Türkiyə və Naxçıvan arasında inşa olunan Ümid körpüsü bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə arasındakı bugünkü strateji müttəfiqlik səviyyəsindəki əlaqələrin təməlini qoymuşdur. O dövrdə Türkiyənin Baş naziri olmuş Süleyman Dəmirəl arasında formalaşan şəxsi dostluq münasibətləri Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin dərinləşməsində mühüm rol oynamış, bu gün bütün platformalarda dilə gətirilən və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ideoloji əsasını təşkil edən "Bir millət-iki dövlət" konsepsiyasının əsasını qoymuşdur.

1993-cü ildən etibarən Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda milli dövlətçilik prinsiplərinə əsaslanan mədəni siyasət formalaşdırılmışdır. Bu dövrdə milli-mədəni irsin qorunması və onların turizm məqsədilə dünya mədəniyyətinə qazandırılması müstəqil dövlət strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Aparılan məqsədyönlü siyasət

nəticəsində mədəni irsin qorunması, bərpası və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində sistemli irəliləyişlər əldə edilmişdir. 1993-2003-cü illərdə tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası istiqamətində həyata keçirilmiş genişmiqyaslı layihələr təkcə onların fiziki qorunmasını deyil, həm də onların turizm və mədəni-tanışlıq dövriyyəsinə daxil edilməsini təmin etmişdir. Bundan sonra mədəni irsin qorunması sahəsində hüquqi tənzimləməni təmin edən qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, "Turizm haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu çərçivədə qəbul edilən qanun və normativ aktlar mədəniyyət obyektlərinin mühafizəsini və istifadəsini sistemli şəkildə tənzimləmişdir. Nəticədə, mədəni irsin qorunması hüquqi baxımdan təmin olunmuş və institusional mexanizmlər gücləndirilmişdir.

Müstəqillik illərində tarixi-mədəni irsin qoruması üzrə ən böyük təşkilat olan UNESCO ilə Azərbaycanın əməkdaşlığı keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Milli-mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış və bu vaxta qədər dörd Azərbaycan abidəsi UNESCO-nun Dünya Mədəni İrs siyahısına daxil edilmişdir. Belə ki, 2000-ci ildə qədim şəhərsalma mədəniyyətini yaşadan İçərişəhərin, 2007-ci ildə olduqca qədim arxeoloji irsin daşıyıcısı olan Qobustan Qayaüstü Rəsmlərinin, 2019-cu ildə memarlıq və ticarət mədəniyyəti nümunəsi olan Şəki şəhərinin tarixi mərkəzi və Xan sarayının, 2023-cü ildə mədəni landşaft və ənənəvi həyat tərzini özündə yaşadan Xınalıq və Köç Yolları Mədəni Landşaftının UNESCO-nun daimi Miras siyahısına daxil edilməsi Azərbaycanın qlobal mədəni inteqrasiyasını gücləndirmiş və ölkənin beynəlxalq imicinin formalaşmasına töhfə vermişdir. UNESCO çərçivəsində əldə olunan uğurlar Azərbaycanın mədəni diplomatiyasının effektivliyini və dövlət siyasətinin ardıcıllığını nümayiş etdirir.

28 may 2002-ci ildə Birinci Azərbaycan Beynəlxalq Turizm sərgisinin iştirakçılarına təbrik məktubunda (Heydər Əliyev, 2002) Ulu Öndər bu mühüm tədbiri zəngin mədəni irsə və rəngarəng təbiətə malik olan respublikamıza beynəlxalq turizm mütəxəssislərinin marağının artması baxımından mühüm hadisə kimi qiymətləndirməsi Azərbaycanın sahib olduğu turizm resurslarının dünya turizminə qazandırılmasına verdiyi diqqəti ifadə edir. Məhz bu siyasətin davamı kimi sonrakı illərdə həyata keçirilən işlər onu göstərdi ki, bu potensialdan istifadə etməklə turizmin yeni infrastrukturunun yaradılması prosesinə xarici investorların da cəlb edilməsi ölkəmizin turizm məkanı kimi tanınmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ulu öndər siyasi məktəbinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müasir dövrdə milli-mədəni irsin qorunması və inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi davam etdirilir. Bu mərhələdə mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən layihələr həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə geniş vüsət almışdır. Dövlət siyasətinin davamlılığı nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti qlobal mədəni sistemdə daha möhkəm mövqe qazanmışdır. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondu milli-mədəni irsin qorunması və təbliği sahəsində mühüm institusional aktor kimi çıxış edir. Fondun həyata keçirdiyi layihələr mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, onun beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına da xidmət edir. Bu fəaliyyət mədəni diplomatiyanın effektiv alətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Xüsusən, 2020-ci ildə II Qarabağ müharibəsində qazanılan parlaq Qələbədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin bərpası dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə Şuşanın mədəniyyət paytaxtı kimi bərpası və turzmə qazandırılması (Əliyev, 2021), Şuşa şəhərində Xarıbülbül Musiqi Festivalının və Vaqif Poeziya günlərinin yenidən təşkil olunması, Ağdamda musiqi mühitinin bərpası istiqamətində bu şəhərdə muğam festivallarının keçirilməsi regionun tarixi musiqi ənənələrinin bərpasına xidmət edir. Ayrıca olaraq, azad olunmuş ərazilərdə musiqi və incəsənət məktəblərinin yaradılması da mədəni irsin davamlılığını təmin edir və gənc nəslin milli dəyərlərlə formalaşmasına xidmət edir. Qarabağda türk dövlətlərinin iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr mədəni diplomatiyanın güclənməsinə xidmət etməklə Türk dünyası ilə mədəni inteqrasiyanın maddi elenementləri kimi eyni zamanda dünyəvi məqsədlərə xidmət edir.

Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin və zəngin maddi-mədəni irsinin mühüm mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan həm orta əsr memarlıq məktəblərinin formalaşdığı məkan kimi, həm də unikal arxeoloji və tarixi abidələrin cəmləşdiyi region olaraq milli irsimizin qorunmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, xüsusilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasında milli-mədəni irsin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasəti Naxçıvan Muxtar Respublikası timsalında konkret nəticələr vermişdir. Hələ 1998-ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Qanunun (Əliyev, 1998) qəbul edilməsi ilə başlanmış bu kurs sonrakı illərdə davam etdirilmişdir. Bu çərçivədə 2016-cı ildə Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri kompleksinin mühafizəsinin gücləndirilməsi, 2024-cü ildə Ordubad şəhərinin tarixi-mədəni irsinin qorunması və turizm potensialının artırılması məqsədilə kompleks inkişaf tədbirləri (Əliyev, 2024) təsdiq edilmiş, 2025-ci ildə Əcəmi Naxçıvaninin 900 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması barədə sərəncam (Əliyev, 2025) verilmişdir. Nəhayət, 2026-cı ilin mart ayında Möminə Xatun türbəsi kompleksinin konservasiyası və uzunmüddətli qorunmasının təmin edilməsi məqsədilə verilən qərar bu siyasətin sistemli və davamlı xarakter daşıdığını bir daha təsdiqləmişdir.

NƏTICƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda mədəni irsin qorunması siyasəti ardıcıl və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan bu siyasət nəticəsində klassik irs milli kimliyin əsas komponentinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin milli-mədəni mirasın qorunması istiqamətindəki fəaliyyətinin əsas istiqamətləri isə bunlar olmuşdur:

- Tarixi və mədəni irsin qorunmasi. Belə ki, Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu hər iki dövrdə tarixi abidələrin, muzeylərin və mədəniyyət ocaqlarının qorunmasına xüsusi qayğı göstərmiş, milli-mənəvi dəyərlərin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etmişdir.
- Milli dil və ədəbiyyatin inkişafi. Bu siyasətin tərkib kissəsi kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi nüfuzunun artırılması, onun saflığının qorunması və ədəbi-bədii irsin tədqiqi onun apardığı milli siyasətin təməl daşlarından biri olmuşdur.
- Mədəniyyət və incəsənətin təbliğ işi bu istiqamətdə musiqi, teatr, təsviri sənət və folklor irsinin qorunması, habelə gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün zəmin yaradılmışdır.
- Multikulturalizm və tolerantliq. Heydər Əliyev Azərbaycanın multikultural ənənələrinin qorunması və zənginləşdirilməsinin siyasi banisi kimi, milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərinin də qorunmasına xüsusi önəm vermişdir.
- Azərbaycanın sahib olduğu zəhginliklərin turizm yolu ilə dünyaya qazandırılmasında uğurlu davamçılıq. Ulu öndərin təməlini qoyduğu mədəni quruculuq siyasəti bu gün müvafiq dövlət qurumları və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən uğurla davam etdirilərək, mədəniyyətimizin beynəlxalq aləmdə tanıdılmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Altstadt, A. L. (1992). The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian rule. Hoover Institution Press. https://www. hoover. org/research/azerbaijani-turks-power-and-identity-under-russian-rule
2. Balayev, X. (2002). Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI–XX əsrlər). Elm və Həyat. https://azerbaycandili. az/Literatures/Download/21/Balayev%20Xaqan. %20Az%C9%99rbaycan%20dilinin%20d%C3%B6vl%C9%99t%20dili%20kimi%20t%C9%99%C5%9F%C9%99kk%C3%BCl%20tarixind%C9%99n. pdf
3. Cəfərova, A. S. q. (2023). Heydər Əliyev siyasətinin Azərbaycan mədəniyyətinin ideologiyasına və inkişafına təsiri. In Turkish Peoples: Common Heritage and Values: Proceedings Book of the International Scientific Symposium (s. 107–111). Andijan, Uzbekistan.

4. Əliyev, H. (1998). Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (No. 470-IQ). https://anl. az/el/emb/Sehersalma_ve_Memarliq/pdf/470. pdf
5. Əliyev, H. (2002, May 28). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Birinci Azərbaycan Beynəlxalq Turizm sərgisinin iştirakçılarına təbrik məktubu. Heydar Aliyev Heritage International Online Library. https://lib. aliyevheritage. org/az/5275414. html
6. Əliyev, İ. (2021). Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. President of the Republic of Azerbaijan. https://president. az/articles/view/51394
7. Əliyev, İ. (2024). "Ordubad" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://president. az/articles/view/64421
8. Əliyev, İ. (2025). Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://president. az/articles/view/71197
9. Əliyev, M. (2023). Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda dini tolerantlığın formalaşmasında rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana (Ed.), Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu: Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 6–11). Bakı.
10. Əliyeva, H. İ. q. (2023). Zamanın multikultural lideri. In Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana (Ed.), Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu: Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 12–14). Bakı.
11. Əliyeva, R. (2023). Heydar Aliyev and protection of cultural heritage in Azerbaijan. Problems of Arts and Culture, 17(2), 37–42. https://doi. org/10. 59849/2310-5399. 2023. 2. 37
12. Gajiev, E. (2023). Shaping the words of a culture: Heydar Aliyev's lasting impact on the identity of a country. Baku Dialogues, 6(3), 68–76.
13. Gaonkar, S. , & Sukthankar, S. V. (2025). Measuring and evaluating the influence of cultural sustainability indicators on sustainable cultural tourism development: Scale development and validation. Heliyon, 11(4), e42514. https://doi. org/10. 1016/j. heliyon. 2025. e42514
14. Hirsch, F. (2005). Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. Cornell University Press. https://history. wisc. edu/publications/empire-of-nations-ethnographic-knowledge-and-the-making-of-the-soviet-union/
15. Kərimli, V. (2023). Heydər Əliyevin mədəni siyasəti. İncəsənət və mədəniyyət problemləri, 44(2), 9–14.
16. Məmmədova, E. A. q. (2023). Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana (Ed.), Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu: Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 20–22). Bakı.
17. Mirzakhanli, G. (2025). The voice of cultural diplomacy: The Heydar Aliyev Foundation and the global mission of Azerbaijani literature and music. Norwegian Journal of Development of the International Science, 167, 30–35
18. Qarayev, E. M. o. (2023). Heydər Əliyev: Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin memarı. In Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana (Ed.), Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu: Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 23–24). Bakı.
19. Şıxbabayeva, A. Ş. q. (2023). Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi. In Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxana (Ed.), Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu: Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 15–19). Bakı.
20. UNESCO. (2013). Managing cultural World Heritage. Paris: UNESCO World Heritage Centre. https://whc. unesco. org/en/managing-cultural-world-heritage
21. Ye, J. , Qin, Y. , & Wu, H. (2024). Cultural heritage and sustainable tourism: Unveiling the positive correlations and economic impacts. Current Psychology. https://doi. org/10. 1007/s12144-024-07070-6

NAXÇIVANDAKI TARİXİ ABİDƏLƏRİN ÜMUMİ TURİZMİ POTENSİALI
Tourism potential of historical monuments in Nakhchivan

İLHAMƏ BABAYEVA
Ilhama Babayeva
ilhamebabayeva@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0006-6600-2764
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Azərbaycanın geniş miqyasda Yaxın Şərqin ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan şəhəri çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. Belə qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Naxçıvan şəhəri hələ ilk orta əsrlər dövründən başlayaraq daha da inkişaf etmişdir. Naxçıvan şəhərində islam mədəniyyətinə məxsus çoxlu məscidlər, türbələr, xanəgahlar, körpülər, buzxanalar, hamamlar, ictimai binalar və s. inşa olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərində də indiyədək orta əsr sənətkarları, xüsusilə xəttatlar tərəfindən yaradılmış kitabələr gəlib bizə çatmışdır. Naxçıvanın tarixi abidələri yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də elmi, estetik və dini əhəmiyyətinə görə seçilir. Bu abidələrin əksəriyyəti yaxşı qorunaraq günümüzə qədər çatdırılmış və turistlərə autentik mədəni təcrübə təqdim edir. Bu xüsusiyyət regionu tarixi-mədəni turizm mərkəzinə çevirir və yerli iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, Naxçıvanda turizmin inkişafı üçün dövlət proqramları, müasir infrastruktur və turizm xidmətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər regionun cəlbediciliyini daha da artırır. Tarixi abidələrin təbii landşaft və zəngin ekoturizm imkanları ilə vəhdəti Naxçıvanı kompleks turizm məkanı kimi fərqləndirir.

Açar sözlər: *Tarixi abidələr, turizm potensialı, mədəni irs, turizm infrastrukturu, turist axını*

ABSTRACT

Azerbaijan, and particularly the city of Nakhchivan, which is one of the oldest cultural centers of the Near East, has undergone a significant path of development. Possessing such an ancient history and culture, the city of Nakhchivan experienced further growth starting from the early Middle Ages. In Nakhchivan, numerous structures belonging to Islamic culture—such as mosques, mausoleums, khanqahs, bridges, ice-houses, baths, public buildings, and others—were constructed. In the capital of the Nakhchivan Autonomous Republic, the city of Nakhchivan, inscriptions created by medieval craftsmen, especially calligraphers, have survived to the present day.

The historical monuments of Nakhchivan stand out not only for their architectural value but also for their scientific, aesthetic, and religious significance. Most of these monuments have been well preserved and have reached the present day, offering tourists an authentic cultural experience. These features transform the region into a center of historical and cultural tourism and make a significant contribution to the development of the local economy.

Keywords: *Historical monuments, tourism potential, cultural heritage, tourism infrastructure, tourist flow.*

GİRİŞ

XV-XVII əsrlərdə şərqi Anadolu və Naxçıvan bölgəsi siyasi və strateji cəhətdən olduqca əhəmiyyətli bölgələrdən biri idi. Qədim Oğuz yurdu olan bu bölgələrdə vahid türk mədəniyyətini, türk yaşam tərzini, vahid türk tarixini özündə əks etdirən yüzlərlə tarixi və memarlıq abidələrinə rast gəlmək mümkündür.

Orta əsrlər dövründə bu bölgələrdə tikilən türk-səlcuq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan günbəzli tikililər bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. Bu bölgələrdə mövcud olan memarlıq abidələrini eyni memarlıq məktəbinin inciləri kimi xarakterizə etmək olar.

Bu bölgənin tarixi qalaları və müdafiə tikililəri arasında da oxşarlıqlar mövcuddur. Ərzurum qalası, Bayburt qalası, Həsənqala, Naxçıvanqala, Əlincə qalası arasındaki bir çox oxşarlıqlar vardır. *Həbibbəyli, İ. (2018)*

Naxçıvan ərazisi tarix boyu müxtəlif dövlətlərin, sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır. Bu proses nəticəsində bölgədə zəngin maddi və mənəvi mədəni irs

yaranmışdır. Qədim qalalar, türbələr, ziyarətgahlar və qayaüstü rəsmlər bu torpağın tarixini canlı şəkildə əks etdirir.

Son illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı, xüsusilə mədəni sahələrinin genişlənməsi Naxçıvanın turizm potensialını daha da artırmışdır. Region həm yerli, həm də xarici turistlər üçün maraqlı istiqamətə çevrilməkdədir. Tarixi abidələrin qorunması və tanıdılması bu inkişafın əsas istiqamətlərindən biridir.

Bundan əlavə, Naxçıvanın tarixi abidələri yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də dini və mənəvi dəyərlər baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Regionda yerləşən Əshabi-Kəhf, Möminə Xatun türbəsi, Ordubadın qədim hissəsi, Qarabağlar türbəsi, Əlincə qalası kimi yerlər turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu kimi məkanlar həm yerli əhali, həm də xarici ziyarətçilər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və il ərzində çoxsaylı turist axınına səbəb olur.

Eyni zamanda, Naxçıvanın coğrafi mövqeyi onun turizm potensialını daha da artırır. Tarixən Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi bu ərazini müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkana çevirmişdir. Bu faktor nəticəsində Naxçıvanda formalaşan tarixi abidələr yalnız yerli xüsusiyyətləri deyil, həm də müxtəlif sivilizasiyaların izlərini özündə əks etdirir. Bu isə regionu beynəlxalq turizm bazarında daha cəlbedici edir. *Əliyev, R. (2017)*

Naxçıvanın turizm potensialının formalaşmasında onun təbii-coğrafi xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Dağlıq relyef, təmiz hava, zəngin flora və fauna, eyni zamanda mineral su mənbələri tarixi abidələrlə vəhdət təşkil edərək kompleks turizm imkanları yaradır. Belə ki, turistlər həm tarixi-mədəni irslə tanış olmaq, həm də sağlamlıq və ekoturizm imkanlarından faydalanmaq imkanı əldə edirlər.

Müasir dövrdə Naxçıvanda turizmin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmış, infrastruktur yenilənmiş, yollar, hotellər və digər xidmət sahələri inkişaf etdirilmişdir. Bu isə tarixi abidələrin daha geniş auditoriyaya təqdim olunmasına və regionun beynəlxalq turizm xəritəsində mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, Naxçıvandakı tarixi abidələr regionun ümumi turizm potensialının əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu abidələr yalnız keçmişin izlərini qoruyub saxlamır, eyni zamanda gələcək turizm inkişafı üçün geniş perspektivlər açır. Naxçıvanın zəngin tarixi irsinin qorunması, təbliği və səmərəli istifadəsi regionun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya bilər. *Hüseynov, T. (2016)*

MÜZAKİRƏ

Naxçıvanın turizm potensialı əsasən onun zəngin tarixi abidələri ilə bağlıdır. Bu abidələr həm memarlıq, həm də mədəni baxımdan yüksək dəyərə malikdir və regionun turizm inkişafında mühüm rol oynayır.

Möminə Xatun Türbəsi

Möminə Xatun Türbəsi Azərbaycan memarlıq tarixinin ən qiymətli və nadir abidələrindən biridir. XII əsrdə Atabəylər dövlətinin məşhur memarı Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. Bu abidə Naxçıvanın orta əsr memarlıq məktəbinin ən parlaq nümunəsi hesab olunur və Azərbaycan mədəni irsində xüsusi yer tutur.

Türbə Atabəylər dövlətinin görkəmli qadınlarından biri olan Möminə Xatunun şərəfinə ucaldılmışdır. Möminə Xatun Atabəy Şəmsəddin Eldənizin həyat yoldaşı olmuş və dövrünün ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Onun vəfatından sonra bu möhtəşəm türbə onun xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə tikilmişdir.

Memarlıq baxımından türbə çox yüksək sənətkarlıq nümunəsidir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri səkkizguşəli formaya malik olmasıdır. Bu forma İslam memarlığında kamillik və sonsuzluğun simvolu kimi qəbul edilir. Türbənin xarici səthində istifadə olunan kərpic

naxışlar, həndəsi ornamentlər və kufi xətti ilə yazılmış kitabələr onu daha da möhtəşəm edir. Hər bir detal incəliklə işlənmiş və simmetriya prinsiplərinə əsaslanmışdır.

İl ərzində 10 000 – 30 000 turist gəlir. Turistlərin sayı zaman və mövsümə görə dəyişir. Ən çox ziyarət edənlər yerli turistlər, Naxçıvan şəhərinə gələn xarici qonaqlar, ekskursiya və tur qrupları ,tarix və memarlıq tədqiqatçılarıdır. *Hüseynov, T. (2016)*

Türbə son illərdə bir neçə dəfə restavrasiya və konservasiya işlərinə cəlb olunub. Ən mühüm yenilənmə prosesi 2024–2025-ci illərdə başlanılıb və hazırda da davam edir. Bu işlər Prezident sərəncamı əsasında həyata keçirilir və məqsəd abidəni orijinal formasına uyğun şəkildə bərpa etməkdir. Layihə çərçivəsində xarici mütəxəssislər (Avstriya şirkəti) də cəlb olunub və türbədə ölçmə, konservasiya və bərpa işləri aparılır. Bu təmir işləri üçün 11 milyon vəsait ayrılıb. *Ələkbərov, F. (2015).*

Əlincə qalası

Əlincə qalası Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu ərazisində yerləşən ən qədim və ən möhtəşəm müdafiə qalalarından biridir. O, həm tarixi, həm də turistik baxımdan Azərbaycanın ən qiymətli abidələrindən sayılır.

Turistik əhəmiyyəti:

Əlincə qalası bu gün Naxçıvanın ən çox ziyarət edilən tarixi abidələrindən biridir. Buraya gələn turistlər: qədim hərbi memarlıqla tanış olurlar , dağlıq ərazidən möhtəşəm mənzərə izləyirlər ,tarixi atmosferi canlı şəkildə hiss edirlər. *Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2021)*

Son illərdə burada: yol infrastrukturu yaxşılaşdırılıb , turistlər üçün pilləkən və baxış meydançaları yaradılıb, abidə muzeyləşdirilmiş turizm məkanına çevrilib. *Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022).*

Fikrimizcə dağdan birbaşa enmək üçün vasitə lazımdır.

Funikulyor (dağ qatarı) aid ola bilər:

- Ən uyğun variantlardan biridir;
- Turistləri aşağıdan yuxarı və geri rahat aparır;
- Dağlıq turizm yerlərində çox istifadə olunur.

Kabel kanat yolu (teleferik):

- Kabinələr vasitəsilə havadan daşınma;
- Mənzərəni izləmək imkanı da verir;
- Turizm baxımından daha cəlbedicidir.

Elektrikli servis maşınları:

- Əgər yol imkan verirsə ;
- Tam zirvəyə yox, müəyyən hissəyə qədər aparır ;
- Daha ucuz və sadə həll hesab olunur.

Əlincə qalasına il ərzində təxminən 10 000 – 25 000 turist gəlir. *Bünyadov, T. (2007).*

Əshabi-Kəhf ziyarətgahı

Əshabi-Kəhf Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu yaxınlığında yerləşən ən mühüm dini-tarixi ziyarətgahlarından biridir və həm yerli əhali, həm də xarici turistlər tərəfindən geniş ziyarət olunur.

Əshabi-Kəhf Naxçıvanın ən çox ziyarət edilən dini turizm məkanlarından biridir. Buraya gələnlər: dini ziyarət edir, təbii mağara mühitini görür, mənəvi və tarixi atmosferi hiss edirlər. İl ərzində on minlərlə turist bu dini yeri ziyarət edir. Xüsusilə yay aylarında və dini bayramlarda daha çox sıxlıq olur. Burada təxminən 300-350 pilləkən vardır.

Əshabi-Kəhf Naxçıvanın ən çox ziyarət edilən dini turizm məkanlarından biridir. Buraya gələnlər:

- dini ziyarət edir ;
- təbii mağara mühitini görür ;
- mənəvi və tarixi atmosferi hiss edirlər.

"Əshabi-Kəhf ziyarətgahı". Naxçıvan, 2006.

Turizm infrastrukturu

Turizm infrastrukturu dedikdə turizmin inkişafını təmin edən bütün maddi və xidmət sistemləri nəzərdə tutulur. Bunlara nəqliyyat sistemi (yollar, hava limanları, avtobus xidmətləri), yerləşmə vasitələri (hotellər, qonaq evləri, sanatoriyalar), ictimai iaşə müəssisələri (restoranlar, kafelər), eləcə də informasiya və xidmət mərkəzləri daxildir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında son illərdə turizm infrastrukturunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yeni yolların çəkilməsi, hotellərin və istirahət mərkəzlərinin inşası, tarixi abidələrin bərpası və informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi regionun turizm baxımından daha cəlbedici olmasına şərait yaratmışdı.

Ordubadın qədim hissələri

Ordubad Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab olunur və özünün tarixi-memarlıq quruluşunu bu günə qədər böyük ölçüdə qoruyub saxlaması ilə seçilir. Şəhərin qədim hissəsi xüsusilə orta əsrlərə aid urbanistik planlaşdırma prinsiplərini özündə əks etdirir və bu baxımdan təkcə ölkə daxilində deyil, region miqyasında da nadir nümunələrdən sayılır.

Şəhərin qədim hissəsində çoxsaylı dini və ictimai tikililər də mövcuddur. Tarixi məscidlər, hamamlar, karvansaralar və çeşmələr Ordubadın keçmişdə mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzi olduğunu sübut edir. Bu baxımdan Cümə məscidi Ordubad şəhərin ən mühüm abidələrindən biri hesab olunur və onun ətrafı qədim şəhər həyatının mərkəzi kimi çıxış etmişdir.

Bundan əlavə, Ordubadın qədim hissələri özünün yaşıllıq sistemi və suvarma quruluşu ilə də fərqlənir. Şəhərdə "kəhriz" adlanan yeraltı su kanalları vasitəsilə su təminatı həyata keçirilmişdir ki, bu da qədim mühəndislik nümunəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin həyətlərdə və küçə kənarlarında əkilmiş meyvə ağacları şəhərə xüsusi estetik görünüş bəxş edir.

Ordubadın qədim hissələrinə il ərzində təxminən: 3 000 – 10 000 turist gəldiyi ehtimal olunur.

Bu rəqəm:

- mövsümə (yaz-payız daha çoxdur) ;
- tanıtım səviyyəsinə ;
- nəqliyyat və infrastruktur imkanlarına görə dəyişir.

Muradov V. (2012).

Qarabağlar türbəsi

Qarabağlar türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən və Azərbaycanın orta əsr memarlıq incilərindən biri hesab olunan mühüm tarixi abidədir. Türbənin memarlıq quruluşu olduqca diqqətəlayiqdir. O, onikibucaqlı (12 tərəfli) plan əsasında inşa edilmiş

və üzəri günbəzlə örtülmüşdür. Xarici səth zəngin bəzəklərlə, həndəsi ornamentlərlə və kufi xətti ilə yazılmış kitabələrlə işlənmişdir. Bu yazılar əsasən dini məzmun daşıyır və tikilinin estetik görünüşünü daha da zənginləşdirir.

Kompleksin ən diqqətçəkən hissələrindən biri də qoşa minarələrdir. Bu minarələr həm hündürlüyü, həm də üzərindəki naxış və yazılarla seçilir. Minarələrin üzərində yerləşən kitabələrdə həmin dövrün hökmdarlarının və tikintiyə himayədarlıq edən şəxslərin adları qeyd olunmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, bu abidənin tikintisində Quti xatunun adı çəkilir ki, bu da onun dövrün nüfuzlu qadınlarından biri olduğunu göstərir.

Qarabağlar türbəsinə il ərzində təxminən: 2 000 – 8 000 turist gəldiyi ehtimal olunur. Az olmasının əsas səbəbləri yerləşdiyi ərazinin bir qədər kənarda olması, beynəlxalq səviyyədə tanıtımın zəif olması, turizm marşrutlarında hələ tam aktiv istifadə olunmamasıdır. *Əliyev, R. (2017). "Naxçıvanda turizmin inkişaf perspektivləri*

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi-mədəni irsi, qədim abidələri və təbii resursları ilə Azərbaycanın ən mühüm turizm regionlarından biridir. Burada yerləşən tarixi abidələr təkcə keçmişin izlərini qoruyub saxlamır, həm də müasir dövrdə turizmin inkişafına güclü təkan verir. Bu abidələr regionun həm mədəni kimliyini formalaşdırır, həm də iqtisadi və sosial inkişafına mühüm töhfə verir.

Naxçıvanda yerləşən Mömінə Xatun Türbəsi, Əlincə qalası, Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri və Əshabi-Kəhf ziyarətgahı kimi tarixi yerlər həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini cəlb edən əsas obyektlərdir. Bu abidələr hər biri ayrı-ayrılıqda böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır və birlikdə Naxçıvanın turizm potensialını formalaşdıran əsas sütunlar hesab olunur. Onlar həm qədim Azərbaycan dövlətçilik tarixini, həm də xalqın mədəni və dini dünyagörüşünü əks etdirir.

Eyni zamanda, Naxçıvanda turizm infrastrukturunun inkişafı da bu potensialın reallaşmasında mühüm rol oynayır. Yolların abadlaşdırılması, yeni mehmanxanaların tikilməsi, xidmət sahələrinin genişləndirilməsi və turizm marşrutlarının yaradılması bölgəyə gələn turistlərin sayının artmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, A. (2014). Azərbaycan regionlarında turizmin inkişaf xüsusiyyətləri. İqtisadiyyat və İdarəetmə, 3(1), 78–85.
2. Ələkbərov, F. (2015). Naxçıvanın tarixi və mədəni irsi. Bakı.
3. Əliyev, R. (2017). Naxçıvanda turizmin inkişaf perspektivləri. Turizm Araşdırmaları Jurnalı, 5(2), 45–58.
4. Həbibbəyli, İ. (2018). Naxçıvan: tarix və müasirlik. Bakı: Akademiya.
5. Hüseynov, T. (2016). Naxçıvanın memarlıq inciləri. Naxçıvan.
6. Məmmədov, S. (2012). Azərbaycanın memarlıq abidələri. Bakı.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). İnkişaf dinamikası. Naxçıvan.
8. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2021). Tarixi və turizm potensialı üzrə hesabat. Bakı.
9. UNESCO. (2019). Cultural Heritage and Sustainable Tourism Development.
10. World Tourism Organization (UNWTO). (2020). Tourism and Cultural Heritage. Madrid.

MUSİQİ FESTİVALLARININ TURİZM CƏLBEDİCİLİYİNİN ARTIRILMASINDA ROLU

The role of music festivals in increasing tourism attractiveness

NƏRMİNƏ QƏDİMOVA
Nermina Qadimova
nermineqedimova11@ gmail. com
https://orcid. org/0009-0008-5033-9254
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə musiqi festivalları turizm sənayesinin ən dinamik və təsirli elementlərindən birinə çevrilmişdir. Bu tədbirlər yalnız mədəni əyləncə platforması deyil, həm də regionların iqtisadi və sosial inkişafını stimullaşdıran strateji bir vasitədir. Musiqi festivalları destinasiyaların rəqabət qabiliyyətini artıraraq, daxili və xarici turist axınını gücləndirən əsas amillər sırasındadır. Festivallar vasitəsilə regionun özünəməxsus mədəni irsi və müasir imici qlobal miqyasda təbliğ edilir, bu da turizm məkânının "brend" dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Festivallar ziyarətçilərə gündəlik həyatdan fərqli, "ekstraordinar" təcrübələr təqdim edir. Bu təcrübələr məkanın autentikliyi ilə birləşdikdə, turistlərin məmnuniyyət səviyyəsi artır və təkrar səyahət etmə motivasiyası yaranır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və sosial media üzərindən aparılan təbliğat işləri festivalların əhatə dairəsini genişləndirərək, onları daha əlçatan edir. Xüsusilə gənc nəslin və fərqli maraq qruplarının seqmentləşdirilməsi, xidmət strategiyalarının fərdiləşdirilməsinə və turizm məhsulunun keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır.

Musiqi festivallarının iqtisadi təsirləri infrastrukturun yenilənməsi, yerli biznesin canlanması və yeni iş yerlərinin açılması ilə müşahidə olunur. Lakin bu prosesin davamlılığı üçün ekoloji və sosial risklərin idarə olunması vacibdir. Sakinlərin rifahına təsir edən neqativ amillərin minimuma endirilməsi festivalların uzunmüddətli cəlbediciliyini təmin edən əsas şərtdir. Beləliklə, musiqi festivalları mədəniyyətin "festivallaşması" prosesi çərçivəsində regionların inkişafında katalizator rolunu oynayır. Bu tədbirlərin düzgün planlaşdırılması və effektiv marketinq strategiyaları ilə dəstəklənməsi, turizm sektorunda davamlı artımın əldə edilməsinə birbaşa kömək edir.

Açar sözlər: *musiqi festivalları, turizm cəlbediciliyi, mədəni turizm, destinasiya marketinqi, regional inkişaf.*

ABSTRACT

In the contemporary era, music festivals have become one of the most dynamic and influential elements of the tourism industry. These events are not merely platforms for cultural entertainment, but also serve as strategic tools that stimulate the economic and social development of regions. By enhancing the competitiveness of destinations, music festivals are among the key factors that strengthen domestic and inbound tourist flows. Through these festivals, the unique cultural heritage and modern image of a region are promoted on a global scale, which significantly elevates the "brand" value of the tourism destination.

Festivals offer visitors "extraordinary" experiences that contrast with daily life. When these experiences are combined with the authenticity of the destination, tourists' satisfaction levels increase, creating a motivation for repeat visits. Concurrently, the application of digital technologies and promotional efforts via social media expand the scope of festivals, making them more accessible. Particularly, the segmentation of the younger generation and diverse interest groups facilitates the personalization of service strategies and contributes to improving the quality of the tourism product.

The economic impacts of music festivals are manifested through infrastructure modernization, the revitalization of local businesses, and job creation. However, managing environmental and social risks is crucial for the sustainability of this process. Minimizing negative factors that affect the well-being of local residents is a fundamental prerequisite for ensuring the long-term attractiveness of festivals. Consequently, within the framework of the "festivalization" of culture, music festivals act as a catalyst for regional development. The proper planning of these events, supported by effective marketing strategies, directly contributes to achieving sustainable growth in the tourism sector.

Keywords: *Music festivals, cultural tourism, destination marketing, tourism attractiveness, regional development.*

GİRİŞ

Müasir dünyada turizm sənayesi artıq sadəcə səyahət və istirahət anlayışlarını deyil, həm də dərin mədəni təcrübələri və emosional bağlılıqları ehtiva edən bir sistemə çevrilmişdir. Bu sistem daxilində musiqi festivalları destinasiyaların turizm potensialını hərəkətə gətirən, onlara beynəlxalq miqyasda tanınma qazandıran ən güclü katalizatorlardan biri hesab olunur. Musiqi, dilindən və

dinindən asılı olmayaraq insanları birləşdirən universal bir vasitə olduğu üçün festivallar müxtəlif coğrafiyalardan gələn turistləri eyni məqsəd ətrafında toplamağa müvəffəq olur. Bu proses, elmi ədəbiyyatda mədəniyyətin "festivallaşması" kimi xarakterizə edilir və şəhər infrastrukturundan tutmuş regional iqtisadiyyatın yüksəlişinə qədər geniş bir sahəni əhatə edir [1].

Musiqi festivallarının turizm cəlbediciliyindəki rolu bir neçə fundamental amillə sıx bağlıdır. Birincisi, bu tədbirlər müəyyən bir məkanın obrazını formalaşdırır və onu rəqib destinasiyalardan fərqləndirir. Turistlər üçün festival sadəcə konsert proqramı deyil, həm də həmin ərazinin atmosferini, mədəni ruhunu və qonaqpərvərliyini hiss etmək fürsətidir. Məkanın autentikliyi, yəni özünəməxsusluğu ilə festivalın təqdim etdiyi qeyri-adi təcrübə birləşdikdə, həmin nöqtə turistlərin xəritəsində əvəzolunmaz bir dayanacağa çevrilir. Məhz bu səbəbdən bir çox ölkələr özlərinin milli-mənəvi dəyərlərini məhz musiqi festivalları vasitəsilə dünya ictimaiyyətinə təqdim edirlər.

Azərbaycan kontekstində bu fenomen xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin zəngin musiqi irsi, xüsusilə də YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş muğam sənəti, turizm cəlbediciliyinin artırılmasında mühüm strateji resursdur. Muğam festivalları və bu qəbildən olan beynəlxalq tədbirlər Azərbaycanı dünya musiqi xəritəsində mühüm bir mərkəz kimi mövqeləndirir. Bu cür festivallar xarici turistlərə Azərbaycanın qədim tarixini, fəlsəfi düşüncə tərzini və musiqi estetikasını daha yaxından tanımaq imkanı verir. Muğamın genetik yaddaşımızdakı yeri turizm sənayesinə transfer edildikdə, bu, həm daxili, həm də xarici ziyarətçilər üçün unikal bir "mədəniyyət marşrutu" yaradır. Beləliklə, milli musiqi janrları festivalların köməyi ilə modernləşərək qlobal turizm məhsuluna çevrilir.

Festivalların turizm sektoruna təsiri həm də iqtisadi səmərəliliklə ölçülür. Tədbir müddətində otellərin doluluq səviyyəsinin artması, nəqliyyat sisteminin intensivləşməsi və yerli iaşə obyektlərinin gəlirlərinin yüksəlməsi regionun ümumi inkişafına birbaşa töhfə verir [2]. Lakin iqtisadi faydalarla yanaşı, festivalların sosial təsirləri də az əhəmiyyətli deyil. Musiqi tədbirləri regionun infrastrukturunun yenilənməsinə, rəqəmsal xidmətlərin tətbiqinə və yerli əhalinin mədəni proseslərdə aktiv iştirakına zəmin yaradır. Məsələn, rəqəmsal platformalar vasitəsilə festivalların idarə olunması və istehlakçı davranışlarının təhlili müasir turizm marketinqinin ayrılmaz hissəsidir.

Musiqi festivalları həmçinin turistlərin davranış və üstünlüklərinə görə seqmentləşdirilməsinə imkan verir. Hər bir festivalın öz auditoriyası var və bu auditoriyanın tələblərini düzgün anlamaq xidmət keyfiyyətini artırır [6]. Bəzi turistlər üçün prioritet musiqi keyfiyyəti olduğu halda, digərləri üçün tədbirin keçirildiyi məkanın landşaftı və ekoloji vəziyyəti daha önəmlidir. Bu amillərin hər biri destinasiyanın dayanıqlı turizm mərkəzi kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır [4].

Təcrübə göstərir ki, uğurlu bir musiqi festivalı yaratmaq üçün təkcə güclü proqram kifayət deyil. Burada tədbirin keçirildiyi ərazinin "məkan kimliyi" ilə festivalın konsepsiyası arasında harmoniyanın olması vacibdir. Əgər bir bölgə öz muğam ənənələri və ya folklor nümunələri ilə tanınırsa, orada təşkil edilən festival bu elementləri müasir turizm standartları ilə birləşdirməlidir. Bu yanaşma həm keçmişin qorunub saxlanılmasına, həm də gələcəyə yönəlmiş innovativ turizm strategiyalarının icrasına kömək edir. Musiqi festivalları əslində bir növ "yumşaq güc" rolunu oynayaraq, ölkənin beynəlxalq imicini müsbət istiqamətdə dəyişir.

Göründüyü kimi, musiqi festivalları turizm sahəsində sadəcə mövsümi tədbir deyil, həm də uzunmüddətli inkişaf modelidir. Bu model daxilində elmi təhlillərin aparılması, biblioqrafik göstəricilərin öyrənilməsi və beynəlxalq təcrübənin yerli reallıqlara uyğunlaşdırılması vacibdir. Festivalların təşkili zamanı ziyarətçilərin rəylərinin və rəqəmsal məlumatların analizi gələcək strategiyaların daha dəqiq qurulmasına imkan verir [3]. Nəticə etibarilə, musiqi və turizmin sintezi həm mədəni irsin yaşadılmasına, həm də regionların iqtisadi baxımdan özünü təmin etməsinə xidmət edir.

Musiqi festivallarının turizm sahəsindəki rolu sadəcə iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də yaratdığı emosional və mədəni dəyərlərlə ölçülür. Bu tədbirlər şəhərlərin və regionların simasını

dəyişərək onları qlobal turizm bazarında cəlbedici nöqtələrə çevirir. Xüsusilə Azərbaycanın muğam sənəti kimi qədim irsinin festival platformalarında təqdim olunması, ölkənin həm klassik, həm də müasir turizm potensialını eyni anda nümayiş etdirməyə imkan verir. Muğamın fəlsəfi dərinliyi festivallara gələn turistlər üçün sadəcə musiqi deyil, həm də Azərbaycanın mənəvi dünyasına açılan bir qapı rolunu oynayır. Belə bir mədəni zənginlik destinasiyanın tanınma dərəcəsini sürətlə artıraraq, xarici ziyarətçilərin sayının yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir.

Müasir dünyada turistlər artıq passiv izləyici olmaqdan çıxıb, prosesin aktiv iştirakçısına çevrilmək istəyirlər. Musiqi festivalları onlara bu imkanı yaradaraq yerli kulinariya, sənətkarlıq və qonaqpərvərlik ənənələri ilə birbaşa təmas nöqtəsi təqdim edir. Rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə bu festivalların əhatə dairəsi daha da genişlənir və virtual məkanda milyonlarla insana çatır. Beləliklə, musiqi festivalları destinasiyanın həm daxili, həm də xarici bazarda möhkəmlənməsi üçün ən uğurlu marketinq alətinə çevrilir. Bu tədbirlər vasitəsilə regionun bütün turizm resursları vahid bir sistemdə birləşərək daha yüksək səmərə verir [9].

METOD VƏ METODOLOGİYA

Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi musiqi festivallarının turizm sənayesindəki rolunu kompleks şəkildə qiymətləndirmək üçün sistemli yanaşmaya əsaslanır. Bu məqsədlə mövzu ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatın, beynəlxalq hesabatların və statistik məlumatların biblioqrafik analizi həyata keçirilmişdir. Tədqiqatda keyfiyyət analizi metodundan istifadə edilərək musiqi festivallarının regional inkişaf və destinasiya marketinqi üzərindəki təsirləri müəyyənləşdirilmişdir. Əsas diqqət festivalların turizm cəlbediciliyini artıran funksional elementlərinin aşkar edilməsinə yönəldilmişdir.

Məlumatların toplanması prosesində son illərdə dərc olunmuş nüfuzlu elmi məqalələr, o cümlədən turizm və qonaqpərvərlik sahəsindəki aktual tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Bu mənbələr vasitəsilə festivalların iqtisadi təsirləri, ziyarətçilərin motivasiyası və məkan autentikliyi kimi anlayışlar dərindən araşdırılmışdır. Tədqiqatda müqayisəli analiz metodundan istifadə olunaraq müxtəlif coğrafi regionlarda keçirilən festivalların uğurlu modelləri və onların yerli reallıqlara uyğunlaşdırılması imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Xüsusilə Azərbaycanın muğam sənəti nümunəsində milli dəyərlərin festival formatına inteqrasiyasının effektivliyi təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası həmçinin rəqəmsal məlumatların və istifadəçi rəylərinin analizi metodunu da əhatə edir. Ziyarətçilərin festivallar haqqındakı fikirlərinin "topik modelləşdirmə" texnikası ilə öyrənilməsi, turizm xidmətlərindəki boşluqların müəyyən edilməsinə şərait yaratmışdır . Bu yanaşma festivalların təkcə mədəni tərəfini deyil, həm də onların bir xidmət məhsulu kimi keyfiyyətini ölçməyə imkan verir . Biblioqrafik analiz isə sahə üzrə aparılan tədqiqatların dinamikasını və gələcək inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Metodoloji struktur daxilində sosioloji və iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi üçün kontent-analiz üsulundan da istifadə olunmuşdur. Festivalların yerli əhalinin rifahına, regionun infrastrukturuna və ətraf mühitə olan təsirləri bu üsulla sistemləşdirilmişdir. Toplanmış məlumatlar məntiqi ümumiləşdirmə və sintez mərhələlərindən keçərək nəzəri və praktiki nəticələrin formalaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Bu metodoloji yanaşma musiqi festivallarının turizm sahəsindəki multidissiplinar rolunu daha aydın şəkildə üzə çıxarmağa xidmət edir

MÜZAKİRƏ

Musiqi festivallarının turizm sənayesinə inteqrasiyası müasir iqtisadiyyatda "təcrübə iqtisadiyyatı" modelinin ən uğurlu təzahüllərindən biri hesab olunur. Bu tədbirlər sadəcə musiqi dinləmək üçün deyil, həm də kollektiv bir ruhu paylaşmaq, fərqli mədəniyyətlərlə təmasda olmaq və məkanın ruhunu duymaq üçün təşkil edilir. Turizm destinasiyalarının cəlbediciliyini artıran əsas elementlərdən biri məhz bu tədbirlərin yaratdığı sosial ekosistemdir. Araşdırmalar göstərir ki,

festivallar vasitəsilə regionun "yumşaq gücü" formalaşır və bu, uzunmüddətli perspektivdə birbaşa investisiya axınına bərabər tutulur .

Festivalların turizm məkânına gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri "məkan autentikliyi" anlayışıdır. Müasir turist standart, kütləvi istirahət növlərindən qaçaraq özünə xas olanı, orijinalı axtarır. Musiqi festivalları müəyyən bir coğrafiyanın tarixi və coğrafi xüsusiyyətlərini musiqi vasitəsilə canlandıraraq turistə unikal bir hekayə təqdim edir. Bu hekayə nə qədər güclü və səmimi olarsa, həmin məkanın turizm brendi bir o qədər möhkəmlənir. Xüsusilə regional inkişaf baxımından musiqi festivalları mərkəzdən kənarda qalan ərazilərin potensialını üzə çıxarmaq üçün əvəzolunmaz bir vasitədir [10].

Azərbaycanın turizm strategiyasında musiqi mirasının istifadəsi bu baxımdan xüsusi yer tutur. Muğam sənətinin festival formatında təqdim olunması, milli musiqinin sadəcə qapalı zallarda deyil, açıq havada, tarixi məkanlarda və müasir platformalarda səsləndirilməsi turistlərin marağını ikiqat artırır. Muğamın improvizasiya xüsusiyyəti festival atmosferinə uyğun gələrək ziyarətçidə hər anın təkrarolunmazlığı hissini yaradır. Lakin bu cəlbedicilik yalnız klassik janrlarla məhdudlaşmır. Müasir elektron musiqi, caz və pop festivalları ilə muğamın eyni platformada və ya paralel təşkil olunması destinasiyanın auditoriyasını genişləndirir. Belə bir sintez müxtəlif yaş qruplarından və zövqlərdən olan turistlərin eyni bölgəyə marağını təmin edir.

Rəqəmsallaşma dövründə musiqi festivalları həm də böyük məlumat bazası funksiyasını yerinə yetirir. Ziyarətçilərin festival zamanı istifadə etdikləri mobil tətbiqlər, sosial media paylaşımları və rəyləri gələcək turizm strategiyalarının qurulması üçün qiymətli material rolunu oynayır. Bu rəqəmsal izlər turistlərin nəyi sevdiyini, hansı xidmətlərdən narazı qaldığını və onların istehlak vərdişlərini anlamağa kömək edir [5]. Beləliklə, musiqi tədbirləri sadəcə incəsənət hadisəsi olmaqdan çıxıb, strateji planlaşdırma alətinə çevrilir.

Turistlərin seqmentləşdirilməsi festivalların cəlbediciliyini artıran digər bir kritik nöqtədir. Hər bir turist qrupunun festivaldan gözləntisi fərqlidir. Bəziləri üçün səs və işıq effektləri, müasir texnologiyalar ön planda olduğu halda, digərləri üçün tədbirin təbiətlə və ya yerli xalqın adət-ənənələri ilə olan əlaqəsi daha vacibdir. Bu fərqlilikləri nəzərə alan xidmət strategiyaları festivalın dayanıqlığını təmin edir [8]. Məsələn, infrastrukturun qurulması zamanı ekoloji amillərin qorunması "yaşıl turizm" həvəskarları üçün festivalı daha cəlbedici edir.

Musiqi festivalları həmçinin regionun mənfi imicini və ya tanınmayan tərəflərini müsbətə doğru dəyişmək qabiliyyətinə malikdir. Mədəniyyətin "festivallaşması" adlanan bu proses ərazinin simasını yeniləyir və onu müasir, enerjili bir mərkəzə çevirir. Bu transformasiya zamanı yerli əhalinin rifahının və sosial həyatının da nəzərə alınması vacibdir. Əgər festivallar yerli icma üçün sadəcə səs-küy və tıxac mənbəyi olarsa, bu, uzunmüddətli perspektivdə turizm mühitinə zərər verə bilər [7]. Ona görə də, tədbirlərin təşkilində balanslaşdırılmış yanaşma tətbiq edilməlidir.

Uğurlu beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, festivalın uğuru onun nə dərəcədə inklüziv olması ilə birbaşa bağlıdır. Yalnız peşəkar musiqiçilərin deyil, həm də yerli ustaların, sənətkarların və gənc istedadların bu prosesə cəlb edilməsi festivalın autentiklik dərəcəsini artırır. Azərbaycanın muğam və folklor nümunələrini modern janrlarla birləşdirən festivallar ölkənin həm qədimliyini, həm də yeniliyini eyni vaxtda nümayiş etdirir. Bu, turizm marketinqində "bir destinasiyada çoxsaylı təcrübə" prinsipinin reallaşması deməkdir.

Festivalların iqtisadi təsiri yalnız bilet satışı ilə ölçülməməlidir. Bura turistlərin yerli məhsullara olan tələbatı, suvenir satışı, kulinariya xidmətlərindən istifadə və nəqliyyat xərcləri də daxildir. Musiqi festivalları əslində böyük bir iqtisadi zəncirin hərəkətverici qüvvəsidir. Bu zəncirin hər bir halqası – istər təhlükəsizlik xidməti, istərsə də könüllülər fəaliyyəti olsun – regionun insan kapitalının inkişafına xidmət edir.

Müzakirələrdən aydın olur ki, musiqi festivalları turizm sənayesinin gələcəyini formalaşdıran əsas trendlərdən biridir. Bu trend sadəcə əyləncə üzərində deyil, emosiya, mədəniyyət və

innovasiya üçbucağı üzərində qurulur. Belə bir kompleks yanaşma turizm destinasiyasının rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, onun mədəni irsinin qlobal miqyasda qorunub saxlanılmasına və tanıdılmasına rəvac verir. Musiqinin birləşdirici gücü ilə turizmin iqtisadi gücü bir araya gəldikdə, regionun inkişafı üçün yeni və dayanıqlı üfüqlər açılır.

Musiqi festivallarının idarə olunmasında innovativ yanaşmaların tətbiqi, turistlərin destinasiyaya olan sadiqliyini formalaşdıran əsas amildir. Müasir turizm bazarında rəqabət artıq sadəcə təbii resurslar üzərində deyil, həm də yaradıcı sənaye nümunələri üzərində qurulur. Festivallar bu mənada regionun yaradıcılıq potensialını nümayiş etdirən ən böyük vitrin rolunu oynayır. Məhz bu səbəbdən, musiqi tədbirlərinin təşkilində yerli icmanın iştirakı və onların festivalın bir hissəsinə çevrilməsi sosial dayanıqlığı təmin edir [7]. Turistlər yerli əhali ilə birbaşa ünsiyyətdə olduqda və onların mədəniyyətini musiqi vasitəsilə dərk etdikdə, səyahət təcrübəsi daha dolğun və yaddaqalan olur.

Azərbaycanın muğam ənənələri əsasında qurulan festivallar həm də nəsillərarası körpü funksiyasını yerinə yetirir. Bu tədbirlər qədim sənət növünü müasir aranjimanlarla sintez edərək həm klassik musiqi sevərləri, həm də eksperimental musiqi axtarışında olan turistləri cəlb edir. Muğamın improvizasiya ruhu festivalın keçirildiyi məkanın landşaftı ilə birləşdikdə, ziyarətçidə dərin estetik həzz yaradır [2]. Bu cür festivalların regional inkişafdakı rolu həm də infrastrukturun spesifik ehtiyaclara uyğun formalaşdırılmasına gətirib çıxarır ki, bu da tədbir bitdikdən sonra da yerli turizm üçün istifadə oluna bilən miras qoyur [10].

Rəqəmsal platformalar və mobil tətbiqlər vasitəsilə festival iştirakçılarının davranışlarını izləmək turizm menecerlərinə daha çevik qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, festival daxilində turistlərin ən çox hansı xidmət nöqtələrinə meyil etdiyini və ya hansı musiqi janrlarına daha çox maraq göstərdiyini müəyyən etmək, gələcək marketinq kampaniyalarını daha hədəf yönümlü edir . Bu məlumatlar əsasında yaradılan fərdi təkliflər turist məmnuniyyətini maksimuma çatdırır və destinasiyanın rəqəmsal imicini gücləndirir.

Eyni zamanda, festivalların dayanıqlı turizm prinsiplərinə uyğunluğu müasir dövrün ən vacib çağırışlarından biridir. Musiqi tədbirlərinin keçirildiyi ərazilərdə ekoloji risklərin idarə olunması və "sıfır tullantı" yanaşmasının tətbiqi ekoturizm həvəskarları üçün festivalı daha cəlbedici edir [8]. Musiqi, mədəniyyət və ekologiyanın belə bir vəhdəti həm yerli irsin qorunmasına, həm də regionun iqtisadi baxımdan çiçəklənməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, festivallar sadəcə səs və işıq şousu deyil, həm də regionun gələcək inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən strateji mədəniyyət layihələridir.

NƏTİCƏ

Musiqi festivallarının turizm sənayesinə təsirinin təhlili göstərir ki, bu tədbirlər müasir dövrdə destinasiyaların inkişafı üçün ən təsirli strateji resurslardan biridir. Tədqiqat prosesində aydın oldu ki, festivallar sadəcə müvəqqəti əyləncə platforması deyil, həm də regionun iqtisadi, sosial və mədəni simasını formalaşdıran kompleks bir mexanizmdir. Musiqi və turizmin sintezi, həm yerli irsin qorunmasına, həm də qlobal turizm bazarında rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinə birbaşa xidmət edir.

Festivalların turizm cəlbediciliyini artıran ən mühüm amil onların təqdim etdiyi unikal təcrübədir. Müasir turistlər standart səyahət paketlərindən daha çox, emosional bağ qura biləcəkləri və mənəvi zövq alacaqları məkanlara üstünlük verirlər. Bu baxımdan, musiqi festivalları məkanın ruhu ilə incəsənəti birləşdirərək ziyarətçilərə təkrarolunmaz anlar bəxş edir. Bu proses həm də regionun infrastrukturunun yenilənməsinə və xidmət sektorunun keyfiyyətinin yüksəlməsinə təkan verir.

Azərbaycanın zəngin musiqi xəzinəsi, xüsusilə muğam sənəti turizm potensialının reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Muğam festivallarının beynəlxalq səviyyədə təşkili

ölkəmizin mədəni diplomatiyasını gücləndirir və Azərbaycanı dünyada mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanıdır. Milli musiqi dəyərlərinin müasir festival formatları ilə təqdim edilməsi həm gənc nəslin marağını artırır, həm də xarici turistlər üçün autentik bir cazibə qüvvəsi yaradır. Bu cür yanaşma milli kimliyin qorunması ilə yanaşı, onun qlobal miqyasda kommersiyalaşdırılmasına və turizm məhsuluna çevrilməsinə imkan verir.

İqtisadi baxımdan festivallar regionun gəlirlərini şaxələndirir və yerli sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Kiçik və orta biznesin festival prosesinə cəlb edilməsi məşğulluq səviyyəsini artırır və regionun ümumi rifahına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların və müasir marketinq alətlərinin tətbiqi festivalların idarə olunmasını daha effektiv edir. Ziyarətçi davranışlarının analizi gələcək tədbirlərin daha dəqiq planlaşdırılmasına və turizm xidmətlərinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır.

Mədəniyyətin "festivallaşması" tendensiyası turizm məkânlarının davamlı inkişafı üçün mühüm zəmindir. Lakin bu inkişafın dayanıqlı olması üçün ekoloji və sosial tarazlığın qorunması vacibdir. Festivalların təşkili zamanı yerli əhalinin maraqlarının nəzərə alınması və ətraf mühitə təsirlərin minimuma endirilməsi uzunmüddətli uğurun əsas şərtidir. Beləliklə, musiqi festivalları mədəniyyət, iqtisadiyyat və cəmiyyət arasında körpü rolunu oynayaraq turizm sənayesinin gələcək mənzərəsini müəyyən edir.

Sonda vurğulamaq olar ki, musiqi festivallarının turizm cəlbediciliyindəki rolu getdikcə artacaqdır. Azərbaycanın bu sahədəki potensialından maksimum istifadə etmək üçün elmi əsaslı strategiyaların hazırlanması və beynəlxalq təcrübənin yerli reallıqlarla uzlaşdırılması zəruridir. Musiqinin universal dili ilə turizmin imkanları birləşdikdə, bu, həm ölkə iqtisadiyyatı, həm də milli mədəniyyətin təbliği üçün misilsiz töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kement, U. (2024). Music festivals research in the hospitality and tourism industry: A bibliometric analysis. Worldwide Hospitality and Tourism Themes, 16(4), 440–456. https://doi. org/10. 1108/WHATT-06-2024-0129
2. Skandalis, A. , Banister, E. , & Byrom, J. (2024). Spatial authenticity and extraordinary experiences: Music festivals and the everyday nature of tourism destinations. Journal of Travel Research, 63(2), 357–370. https://doi. org/10. 1177/00472875231159054
3. Hinek, M. , & Papp-Váry, Á. F. (2024). Topic modelling of festival visitors' opinions: A case study of Sziget Festival. European Journal of Tourism Research, 37, 3703. https://doi. org/10. 54055/ejtr. v37i. 3037
4. Brown, M. (2022). Music festivals and cultural tourism: Economic and social impacts. Frontiers of Creative Media Industries and Cultural Studies, 4(2), 31. https://doi. org/10. 69610/j. fcmics. 20220822
5. Nunes, P. , & Birdsall, C. (2021). Curating the urban music festival: Festivalisation and digitally-shaped consumption. European Journal of Cultural Studies, 25(2). https://doi. org/10. 1177/13675494211008646
6. Kinnunen, M. , Luonila, M. , & Honkanen, A. (2018). Segmentation of music festival attendees. Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism. https://doi. org/10. 1080/15022250. 2018. 1519459
7. Moisescu, O. I. , Gică, O. A. , Coros, M. M. , & Yallop, A. C. (2019). The UNTOLD story: Event tourism's negative impact on residents' well-being. Worldwide Hospitality and Tourism Themes, 11(5), 492–505. https://doi. org/10. 1108/WHATT-06-2019-0036
8. Chen, Y. , Zhang, H. , & Liu, Y. (2022). Exploring the driving factors of urban music festival tourism and service development strategies. Sustainability, 14(12), 7498. https://doi. org/10. 3390/su14127498
9. Bennett, A. , Taylor, J. , & Woodward, I. (2019). The festivalization of culture. Routledge.
10. Gibson, C. , & Connell, J. (2019). Music festivals and regional development. Routledge.

DEVELOPING SOCIAL COHESION AND MULTICULTURALISM THROUGH TOURISM: AN AZERBAIJANI PERSPECTIVE ON DEPOLARIZATION

Turizm vasitəsilə sosial həmrəylik və multikulturalizmin inkişaf etdirilməsi: depolyarlaşmaya dair Azərbaycan baxışı

MAYYA JAFARGULIYEVA
Mayya Cəfərquliyeva
jafarguliyeva. mayya@gmail. com
https://orcid. org/0000-0003-1905-6840
Bakı Slavyan Universiteti
Baku Slavic University

XÜLASƏ

Məqalədə mədəni turizmin müasir cəmiyyətlərdə sosial qütbləşmənin azaldılması və sosial həmrəyliyin gücləndirilməsi vasitəsi kimi rolu tədqiq edilir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli və "azərbaycançılıq" ideologiyası çərçivəsində mədəni irsin dialoq və birgəyaşayış üçün platforma kimi çıxış etməsi təhlil olunur. Tədqiqatda beynəlxalq nəzəri yanaşmalar, o cümlədən "bridging" sosial kapitalı və " assimilyasiya olmadan inteqrasiya" düsturu yerli kontekstə uyğunlaşdırılmışdır. Nəticə olaraq, mədəni turizmin həm iqtisadi dividend, həm də "sosial bütövlük" yaratmaqla cəmiyyətin dayanıqlığını təmin etdiyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *multikulturalizm, sosial həmrəylik, depolyarizasiya, mədəni turizm, mədəniyyətlərarası dialoq, Azərbaycan.*

ABSTRACT

The article examines the role of cultural tourism as a tool for reducing social polarization and strengthening social cohesion in modern societies. Within the framework of Azerbaijan's multiculturalism model and the ideology of "Azerbaijanism," the study analyzes how cultural heritage serves as a platform for dialogue and co-exictence. The research adapts international theoretical approaches, such as "bridging" social capital and the "integration without assimilation" formula, to the local context. In conclusion, it is argued that cultural tourism ensures social resilience by generating economic dividends and creating "social integrity. "

Keywords: *Multiculturalism, social cohesion, depolarization, cultural tourism, intercultural dialogue, Azerbaijan.*

INTRODUCTION

The preservation of social cohesiveness has become a key component of national security and sustainable state development in the modern period of global change and growing ethno-cultural diversity. The Republic of Azerbaijan is a singular example in the world where multiculturalism is not only a theoretical idea but has been declared official state policy and represents the people's long-standing way of life. In the context of the "Strategy for Socio-Economic Development for 2023–2026" and the "Strategic Roadmap for the Development of the Specialized Tourism Industry," cultural tourism is seen as a vital component of the non-oil sector and as a potent tool for social integration and the creation of a cohesive civic identity. The notion that tourism operates as a "social glue," able to promote two fundamental types of interactions: "bonding" (connections inside one's own group) and "bridging" (creating bridges between various groups), is the foundation for the study's applicability. Azerbaijan's cultural tourism offers a special environment for the "bridging" mechanism to thrive. When locals and foreign tourists from different ethnic, religious, and geographical backgrounds gather at common historical sites, like the ancient temples of Caucasian Albania or the architectural masterpieces of the Ajami Nakhchivani school in Nakhchivan, they learn about shared historical meanings. By redefining cultural history as the common property of the entire country rather than the exclusive realm of a particular group, this approach eliminates emotional social disparities and is essential for depolarization. Additionally, by practicing inclusive hospitality, the Azerbaijani form of multiculturalism, which is defined by "integration without assimilation," enhances social trust. The state guarantees that various ethnic groups are active participants in the tourist business by actively involving them, such as the Udins in Nij or the Mountain Jews in

Guba. This inclusion improves the social integrity and structural honesty of the community by promoting the sense of mutual respect and predictability to both visitors and residents. The role of sustainable local tourism to the campaign against social exclusion is similarly significant. The development of tourism centered on Ajami Nakhchivani's legacy gives local populations in places like Nakhchivan a "voice" in the national narrative and an economic foundation. In the same way, the restoration of historical settlements like Basgal and Lahic as well as heritage sites in liberated regions helps to strengthen a common sense of belonging to the unified state by lessening the sense of isolation in remote locations. Thus, this article's goal is to examine cultural tourism as a tactical instrument for society's depolarization. The research is predicated on the idea that attaining sustained social cohesiveness requires preserving society's ethical and structural integrity through intercultural communication.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE RESEARCH

An integration of sociology, tourism, and the Azerbaijani model of multiculturalism forms the theoretical foundation for examining the growth of social cohesion through the development of cultural tourism in Azerbaijan. Here, tourism is considered as a complex social phenomena including the interplay of many socio-cultural settings rather than only as an economic industry. In order to comprehend the nature and effects of tourist activities, theoretical study in this sector depends on "tourism"—a synergistic concept that combines economics, sociology, history, and culture. Within this perspective, tourism sociology investigates the processes of interaction between visitors and local populations as well as the host sociocultural milieu. Through direct touch with "the other," these interactions allow changes in worldviews and behaviors, which function as the main catalyst for depolarization.

The research is based on conceptual foundations of Azerbaijani state policy, which evaluates multiculturalism as a historical way of life as well as an ideology. Based on the idea of "integration without assimilation," this concept permits religious and ethnic minorities to maintain their own cultural norms while still being essential components of a cohesive national identity. In theory, this makes cultural variety an effective tool for social stability and national security (Hillary du Cros. , & B. McKercher, 2020, p. 127).

The difference between two forms of social capital is another key theoretical tenet. The first one is "bonding" where relationships within a particular ethnic or religious community that reinforce internal identity yet, if unbalanced, can result in isolation. The second one, "bridging" explains the idea of the "social glue" formed when several groups come together in common areas. Where monuments such as those of the Ajami Nakhchivani' school have shared historical values, cultural tourism serves as a platform for connecting social capital. The research distinguishes between physical (material) and intangible (spiritual) legacy based on the categorization of tourism-recreation resources. Architectural ensembles, archaeological sites, and "monumental memories" that offer a physical setting for intergroup gatherings are examples of tangible resources. Folklore, traditional crafts. and spiritual accomplishments that provide a "immersive tourism experience" are examples of intangible resources. By enabling guests to engage with the host community's way of life, this immersion promotes a higher degree of social trust (Mammadzadeh, 2021, p. 7).

Finally, social value and society-centric development approach highlights that GDP-driven growth is replaced by society-centric development in contemporary thought. "Social value"—the overall beneficial legacy left for the host society, including the decrease in social exclusion—is used to gauge how effective tourism is. The state preserves its social integrity by including local populations in the tourist value chain, guaranteeing that the advantages of globalization are distributed among all racial and socioeconomic groups.

HOW CULTURAL TOURISM IN AZERBAIJAN SERVES TO SOCIAL COHESION AND MULTICULTURALISM

Cultural tourism serves as a vital "social glue" in the Azerbaijani environment, promoting two main forms of social ties: "bridging" (creating connections between disparate groups) and "bonding" (internal group cohesiveness). Tourism promotes a depolarization process by establishing communal areas for social engagement at religious and historical sites. Visits to places like the ancient Christian temples of Caucasian Albania or the Momine Khatun Mausoleum in Nakhchivan reveal shared historical significance and a sense of national identity among residents from various areas or ethnic origins (Najafov, Aliyeva & Mursaguliyev, 2024, p. 70). By redefining varied history as the nation's communal property rather than the exclusive possession of a single group, this interaction reduces emotional social polarization.

The basis for "integration without assimilation" is provided by the Azerbaijani model of multiculturalism, which is described as both a governmental policy and a way of life (Najafov, 2018). Both local and foreign tourists can benefit from this mutually respectful and predictable experience through cultural tourism. This is accomplished through inclusive hospitality, in which racial and religious minorities are active participants in the business rather than just objects. For example, the Mountain Jews in Red Village (Guba) and the Udin community in Nij actively participate in the tourism industry, ensuring that they maintain their own cultural traditions while continuing to be essential components of the state's socioeconomic strategy (Rajabova, S, 2015, p. 2).

In the face of internal or external obstacles, this kind of inclusion strengthens social integrity and fosters institutional trust. Developing sustainable tourism in the area is a smart way to combat social isolation. The state gives rural inhabitants a cultural "voice" and an economic anchor by including local communities into the tourist value chain. Community-based tourism models that promote a sense of belonging to a single state have been developed as a result of the regeneration of Basqal and Lahic through the restoration of traditional crafts like coppersmithing and Kelaghayi manufacturing. Tourism focused on Ajami Nakhchivani's architectural history in areas like Nakhchivan helps local people to preserve the common past and promotes social cohesiveness.

A narrative of humanism and cultural synthesis is provided by the historical heritage of the Great Silk Road, which is still promoted by contemporary tourist itineraries. Cultural tourism prioritizes common values above ethnic differences by emphasizing how Azerbaijan has traditionally been a crossroads of cultures. By showing that Azerbaijan's strength resides in its diverse yet harmonious cultural legacy, which is a component of national security and internal civil harmony, this wide historical viewpoint works to unite the people. In this way, every encounter between visitors and locals turns into an act of cultural diplomacy that upholds the stability of the state's multicultural paradigm.

THE IMPACT OF COMMUNITY-BASED TOURISM IN DEPOLARIZATION

Community-based tourism serves as a catalyst for economic growth and a means of fostering social cohesion and depolarization in order to lessen social exclusion in local communities.

1. Local communities' economic integration: Community-based tourism keeps local residents from being excluded from economic advantages. In addition to providing locals with an extra source of income, efficient management of tourism flows at cultural heritage sites helps to address the issue of employment.
2. Working places creation and community-based business: The growth of rural and ecological tourism in particular sets the stage for resolving a number of social issues pertaining to unemployment in the areas. For instance, in Khinalig, former shepherds who work as mountain

guides convert the local community into active participants in the tourism chain, or in Lahij, dozens of locals rent their homes to visitors ("village houses").

3. Revival of craftsmanship: Dying artistic sectors are brought back to life by tourists. The well-being of the locals is improved by turning the tannery in Lahij and the kelaghay and khalva production in Basqal into tourism attractions.
4. The possibility of representation: The exclusion of communities from processes of self-expression and decision-making is a fundamental component of social exclusion. These communities have a "voice" to express their distinct identities thanks to community-based cultural tourism. Including Azerbaijan's many ethnic and religious groups—such as the Jewish heritage in Guba or the Udis in the village of Nij—in the tourism process makes them feel like equal players in the nation's overall development plan. The local community is financially motivated to maintain and promote its customs as a result of tourism.
5. Regulation of regional migration: The development of tourism infrastructure and service sectors in regions reduces the tendency of the population, especially young people, to move (migrate) to the capital or to foreign countries. Sources note that the development of tourism creates conditions for the regulation of problems such as urbanization, demography and labor migration in the country.
6. Social tourism and support for vulnerable groups: Social tourism, implemented within the framework of state policy, ensures the right to recreation for low-income families, the disabled and the elderly, preventing their isolation from society. This approach makes the use of recreational resources accessible to all segments of the population
7. Social trust and depolarization: Tourism plays a "bridging" role for communication between people from different regions and social classes. This interaction ncreases the level of tolerance of the population, causes positive changes in people's behavior and worldview. Ultimately, community-based tourism serves as a social glue through projects that meet the material and spiritual interests of local populations in regions.

CONCLUSION

In conclusion, the investigation into Azerbaijan's tourism sector demonstrates that cultural tourism is far more than a branch of the non-oil economy; it is a fundamental strategic instrument for fostering social cohesion and achieving depolarization. By transforming the nation's diverse cultural heritage into shared tourist experiences, Azerbaijan successfully promotes tourism as a "social glue" that facilitates both bonding within specific groups and, more importantly, bridging between different ethnic, religious, and regional communities. The Azerbaijani model of multiculturalism provides a unique framework for inclusive hospitality, where minorities are active subjects in the tourism narrative. This inclusivity translates the state's policy of "integration without assimilation" into a tangible social reality, thereby strengthening social trust and institutional credibility among both citizens and international visitors.

Furthermore, the development of community-based tourism in regions like Nakhchivan, Basqal, and Lahic serves as a vital mechanism to overcome social exclusion. By integrating local populations into the tourism value chain and restoring their traditional crafts and heritage, the state provides an economic anchor that reduces the feeling of isolation in remote areas and reinforces a unified sense of national identity (Azerbaijanism).

Ultimately, the synergy between Azerbaijan's multicultural lifestyle and its strategic tourism initiatives creates a cycle of social integrity. This process not only mitigates affective social polarization but also results in a sustainable and resilient social cohesion. By continuing to invest in "smart tourism" and the preservation of material and spiritual heritage, Azerbaijan ensures that its cultural

diversity remains a primary pillar of national stability and a potent factor of soft power on the global stage

RESOURCES

1. Hillary du Cros. , & B. McKercher (2020). *Cultural Tourism (3rd ed.).* Routledge, 257.
2. Najafov, E. (2018). *President Ilham Aliyev and the Azerbaijani Model of Multiculturalism*. Xalq Qazeti.
3. Najafov, Sh. N. , Aliyeva, S. B. , & Mursaguliyev, M. H. (2024). *Archaeological research in and around the Avey Albanian Temple in 2023*. An Ethnocultural Heritage of Caucasian Albania: Proceedings of the 11th International Conference on Caucasian Albania: Ethnoarchaeology, Written Sources and Historical Monuments, Baku, Azerbaijan, 68-76.
4. Mammadzadeh, I. (2021*). On the Question of Cultural-Historical Epistemology*. Scientific Works/Elmi Eserler, 2- 11.
5. Rajabova, S. (2015) *Multiculturalism lives and is strengthening in Azerbaijan*. AzerNEWS, № 53, 2.

MÖMİNƏ XATUN TÜRBƏSİNİN TURİZM BAXIMDAN ƏHƏMİYYƏTİ

The tourism importance of Momine Khatun Mausoleum

MƏSMƏ CABBAROVA
Masma Jabbarova
mesmecabbarova@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0005-5777-3893
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Möminə Xatun Türbəsi Azərbaycanın orta əsr memarlıq irsinin ən qiymətli nümunələrindən biridir. XII əsrdə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilən bu abidə Atabəylər dövrünün siyasi və mədəni gücünü əks etdirir. Türbə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə Xatunun xatirəsinə ucaldılmışdır. Məqalədə bu abidənin turizm baxımından əhəmiyyəti araşdırılaraq onun inkişaf perspektivləri, mövcud imkanları və qarşıda duran çətinliklər təhlil edilir. Eyni zamanda, mövzunun seçilməsinin əsas səbəbi Möminə Xatun türbəsinin turizm sektorunda daha effektiv şəkildə təbliğ olunmasına ehtiyacın olmasıdır. Bu cür araşdırmalar vasitəsilə həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini cəlb etmək və bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına dəstək vermək mümkündür.

Açar sözlər: *Möminə Xatun türbəsi, Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığı, orta əsr Azərbaycan memarlığı, Naxçıvan memarlıq məktəbi, mədəni irs və turizm potensialı*

ABSTRACT

Momine Khatun Mausoleum is one of the most valuable examples of Azerbaijan's medieval architectural heritage. Built in the 12th century by Ajami Nakhchivani, this monument reflects the political and cultural power of the Atabegs period. The mausoleum was erected in memory of Momine Khatun, the mother of Muhammad Jahan Pahlavan. This article examines the tourism significance of the monument, analyzing its development prospects, existing opportunities, and current challenges. At the same time, the main reason for choosing this topic is the need for more effective promotion of the Momine Khatun Mausoleum within the tourism sector. Through such studies, it is possible to attract the attention of both local and foreign tourists and support the socio-economic development of the region.

Keywords: *Momine Khatun Mausoleum, works of Ajami Nakhchivani, medieval Azerbaijani architecture, Nakhchivan architectural school, cultural heritage and tourism potential*

GİRİŞ

Möminə Xatun Türbəsi orta əsr Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də Əcəmi Naxçıvani yaradıcılıq dühasının zirvəsi hesab olunur. Bu monumental abidə yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də fəlsəfi, dini və estetik xüsusiyyətləri ilə Türk-İslam mədəniyyətinin mühüm incilərindən biri kimi qiymətləndirilir. Türbə XII əsrdə Atabəylər dövlətinin siyasi və mədəni yüksəlişi dövründə inşa edilmiş və dövrün memarlıq ənənələrinin yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirmişdir. Abidənin üzərində yerləşən kitabədən məlum olur ki, türbə 1186-cı ildə Atabəylər hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən anası Möminə xatunun şərəfinə tikdirilmişdir. Bu fakt türbənin yalnız memarlıq abidəsi deyil, həm də siyasi hakimiyyətin və ailə nüfuzunun simvolu olduğunu göstərir (Salamzadə, 1976). Möminə Xatun türbəsi bürcvari türbə memarlığının ən mükəmməl nümunələrindən biri hesab edilir. Abidənin günümüzə qədər qorunub saxlanılmış hissəsinin hündürlüyü 26 metr təşkil etsə də, ilkin formasında xarici günbəz örtüyü ilə birlikdə təxminən 34 metr yüksəkliyə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Bu isə türbənin öz dövrü üçün olduqca möhtəşəm mühəndislik nailiyyəti olduğunu sübut edir. Türbənin onbucaqlı plan quruluşu, şaquli kompozisiyası və həndəsi ritmə əsaslanan memarlıq sistemi Naxçıvan memarlıq məktəbinin formalaşdırdığı estetik harmoniyanın mühüm göstəricisidir. Abidənin fasadlarında istifadə olunan firuzəyi kaşı elementləri, həndəsi ornamentlər və kufi xətti ilə işlənmiş kitabələr memarlıqla dekorativ sənətin vəhdətini yaradır (Q. Əliyev, 2007). Türbənin ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri onun epiqrafik yazılarıdır. Abidənin bütün səthinin kufi xətti ilə işlənmiş Quran ayələri ilə bəzədilməsi onu İslam memarlığının

nadir nümunələrindən birinə çevirmişdir. Tarixçi-etnoqraf və arxeoloq Əjdər Ələsgərzadə tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, türbənin on üzünün hamısı Qurani-Kərimin 36-cı surəsi olan "Yasin" surəsinin mətnləri ilə haşiyələnmişdir. Surə iki dəfə təkrarlanmaqla abidənin bütün səthinə ritmik şəkildə yerləşdirilmişdir. Yazıların kompozisiya quruluşu xüsusi memarlıq məntiqinə əsaslanır: mətn aşağıdan yuxarı istiqamətlənir, daha sonra üfüqi davam edərək yenidən aşağı enir. Bu üsul abidəyə həm dinamiklik, həm də mənəvi dərinlik qazandırır (Ələsgərzadə, 1949). "Yasin" surəsinin seçilməsi məsələsi tədqiqatçılar arasında xüsusi maraq doğurmuşdur. Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru Qadir Əliyev bu məsələyə dair geniş izah vermişdir. Onun fikrincə, surənin seçilməsinin ilk səbəbi türbənin qəbirüstü abidə olması ilə bağlıdır. İslam dünyasında "Yasin" surəsi ölülərin ruhuna oxunan müqəddəs surələrdən biri hesab olunur və insanın faniliyi ilə əbədiyyət arasındakı əlaqəni simvolizə edir. Bu baxımdan surənin türbə üzərində həkk olunması Möminə xatunun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi daşıyır (Q. Əliyev, 2007). Tədqiqatçının qeyd etdiyi ikinci səbəb türbənin üzərində yerləşən məşhur fəlsəfi ifadə ilə bağlıdır: "Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar". Bu fikir insan həyatının keçiciliyini, lakin onun yaratdığı mənəvi və mədəni irsin əbədiliyini ifadə edir. Qadir Əliyevin fikrincə, bu ideya "Yasin" surəsinin 12-ci ayəsi ilə sıx bağlıdır. Həmin ayədə insanların etdikləri əməllərin və qoyduqları izlərin ilahi yaddaşda qorunub saxlanıldığı vurğulanır. Beləliklə, türbə yalnız bir məzar tikilisi deyil, həm də insanın yaratdığı əsərlərlə əbədiyyətə qovuşmasının simvoludur (Qurani-Kərim; Əliyev, 2007). Alimin üçüncü yanaşması isə türbənin memarlıq quruluşu ilə bağlıdır. O, abidənin kosmik harmoniya və kainat nizamını əks etdirən memarlıq sisteminə malik olduğunu bildirir və bunu "Yasin" surəsinin 33–36-cı ayələri ilə əlaqələndirir. Həmin ayələrdə təbiətin dirilməsi, kainatdakı nizam və yaradılış harmoniyası təsvir edilir. Möminə Xatun türbəsinin həndəsi quruluşu, ritmik ornamentləri və simmetrik kompozisiyası da məhz bu ilahi harmoniyanın memarlıq ifadəsi kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət türbəni yalnız memarlıq nümunəsi deyil, həm də fəlsəfi-dini düşüncənin daş üzərində təcəssümü səviyyəsinə yüksəldir (Q. Əliyev, 2015). Möminə Xatun Türbəsi bu gün də Azərbaycan xalqının milli-mədəni kimliyini əks etdirən ən mühüm abidələrdən biri hesab olunur. Abidə Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirməklə yanaşı, Türk-İslam memarlıq irsinin dünya miqyasında tanınmasına mühüm töhfə vermişdir. Türbənin memarlıq xüsusiyyətləri, kitabələri və ideoloji məzmunu onun yalnız tarixi abidə deyil, həm də bəşəri mədəniyyətin qiymətli irs nümunəsi olduğunu sübut edir (Səfərli, 2017; Yazar, 2012).

ƏSAS HİSSƏ

Müasir dövrdə turizm sektorunda turistlərin seçimlərinə təsir edən əsas amillərdən biri vizual təsir gücü və estetik cazibədarlıqdır. Bu baxımdan Möminə Xatun Türbəsi yalnız tarixi-mədəni abidə kimi deyil, həm də vizual turizmin mühüm mərkəzlərindən biri kimi çıxış edir. Abidənin memarlıq quruluşu, ornament sistemi və rəng harmoniyası turistlərdə güclü emosional təsir yaradır. Xüsusilə türbənin onbucaqlı forması üzərində yerləşdirilmiş mürəkkəb həndəsi ornamentlər Şərq memarlığının ən incə sənət nümunələrindən hesab olunur. Hər bir səthin fərqli ritm və kompozisiyaya malik olması fotoqraflar, memarlar və sənətşünaslar üçün abidəni tükənməz vizual araşdırma mənbəyinə çevirir. Bu baxımdan türbə həm memarlıq turizmi, həm də vizual-mədəni turizm üçün mühüm potensiala malikdir (Salamzadə, 1976). Abidənin üzərində firuzəyi kaşılarla işlənmiş kufi xətti nümunələri isə onun estetik dəyərini daha da artırır. Əcəmi Naxçıvani tərəfindən tətbiq edilmiş xəttatlıq elementləri memarlıq və dini sənətin vəhdətini nümayiş etdirir. Kufi yazılarının həndəsi ornamentlərlə harmonik şəkildə birləşdirilməsi abidəyə mistik və monumental görünüş qazandırmışdır. Günəş işığının müxtəlif saatlarda kaşılar üzərində yaratdığı rəng keçidləri türbənin vizual təsirini daha da gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər xüsusilə rəqəmsal turizm və sosial media dövründə abidənin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması üçün mühüm rol oynayır. Müasir

turistlər üçün "instagrammable destination" anlayışı böyük əhəmiyyət daşıdığından, Möminə Xatun türbəsi Azərbaycanın ən güclü vizual turizm simvollarından biri hesab oluna bilər (Q. Əliyev, 2007). Türbənin mühəndislik xüsusiyyətləri də turizm baxımından xüsusi maraq doğurur. Səkkiz əsrdən artıq müddət keçməsinə baxmayaraq, abidənin əsas konstruksiyasının qorunub saxlanılması orta əsr Azərbaycan memarlarının yüksək mühəndislik biliyinə malik olduğunu sübut edir. Türbənin ağırlıq balansı, həndəsi dayanıqlıq sistemi və tikinti texnologiyası memarlıq turizmi ilə maraqlanan xarici tədqiqatçılar üçün diqqət mərkəzindədir. Bu xüsusiyyət abidəni yalnız tarixi deyil, həm də texniki irs nümunəsi kimi təqdim etməyə imkan verir. Müasir dövrdə "architectural tourism" anlayışının geniş yayılması fonunda Möminə Xatun türbəsi beynəlxalq elmi və mədəni marşrutlara daxil edilə biləcək potensiala malikdir (Yazar, 2012). Turizm sənayesində mühüm rol oynayan amillərdən biri də "storytelling", yəni hekayə üzərində qurulan təqdimat modelidir. Müasir turist artıq yalnız bir tikilini görmək deyil, onun arxasında dayanan tarixi, emosional və mədəni məzmunu öyrənmək istəyir. Möminə Xatun Türbəsi bu baxımdan olduqca güclü narrativ potensiala malikdir. Türbə Atabəylər dövlətinin siyasi qüdrətini, hökmdar ailəsinin nüfuzunu və bir oğulun anasına olan ehtiramını simvolizə edir. Eyni zamanda, bu abidə Əcəmi Naxçıvani dühasının və Şərq intibahı dövründə formalaşmış yüksək memarlıq mədəniyyətinin canlı nümunəsidir. Xarici turist üçün bu abidə sadəcə bir memarlıq nümunəsi deyil, həm də Azərbaycanın dövlətçilik tarixini, İslam mədəniyyətini və orta əsr Şərq sivilizasiyasını anlamağa imkan verən mədəni platformadır (Səfərli, 2017). Mədəni turizmin inkişafında beynəlxalq təşkilatların rolu da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Möminə Xatun türbəsinin UNESCO Dünya İrsi siyahısına namizəd göstərilməsi onun beynəlxalq səviyyədə tanınması baxımından xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. UNESCO statusu dünya turizm bazarında abidənin nüfuzunu artırmaqla yanaşı, onun qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği üçün də geniş imkanlar yaradır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, UNESCO siyahısına daxil edilən mədəni irs obyektləri yerləşdiyi regiona turist axınının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Bu baxımdan Möminə Xatun türbəsinin tam şəkildə UNESCO Dünya İrsi siyahısına daxil edilməsi Naxçıvan turizminin inkişafına ciddi töhfə verə bilər (Q. Əliyev, 2015). Abidənin Naxçıvanqala Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi ilə birlikdə təqdim olunması isə turistlər üçün vahid mədəni marşrut formalaşdırır. Bu inteqrasiya turistlərə həm Naxçıvanın qədim şəhərsalma tarixini, həm də orta əsr memarlıq irsini eyni məkanda öyrənmək imkanı yaradır. Kompleks yanaşma nəticəsində turistlər təkcə bir abidəni ziyarət etmir, bütöv bir tarixi-mədəni mühitlə tanış olurlar. Bu isə regionun turizm potensialının artırılması, mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və yerli iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Hacıfəxrəddin Səfərli, 2017; Əbdülvahab Salamzadə, 1976).

MÜZAKİRƏ

Möminə Xatun Türbəsi yalnız tarixi-mədəni irs nümunəsi kimi deyil, həm də regional iqtisadi inkişafın mühüm stimullaşdırıcı amillərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir dövrdə mədəni turizm iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri hesab olunur və tarixi abidələrin turizm dövriyyəsinə daxil edilməsi yerli iqtisadi aktivliyin artmasına birbaşa təsir göstərir. Möminə Xatun türbəsinin turizm potensialının genişləndirilməsi Naxçıvan şəhərində xidmət sektorunun, kiçik sahibkarlığın və yaradıcı sənaye sahələrinin inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Xüsusilə abidənin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması regionun iqtisadi cəlbediciliyini artıraraq yerli əhalinin məşğulluq imkanlarını genişləndirir (Səfərli, 2017). Türbənin memarlıq ornamentləri və estetik xüsusiyyətləri suvenir sənayesinin inkişafı üçün də mühüm baza yaradır. Abidənin üzərindəki həndəsi naxışların və kufi yazılarının xalçaçılıq, keramika, misgərlik və toxuculuq sənətində tətbiqi milli dekorativ-tətbiqi sənətin yenidən canlandırılmasına şərait yarada bilər. Möminə Xatun türbəsinin motivlərini əks etdirən suvenirlər turistlər üçün həm mədəni xatirə vasitəsi, həm də Azərbaycanın milli irsini tanıdan məhsullar rolunu oynayır. Bu istiqamətdə istehsal

edilən xalçalar, ipək şərflər, keramika nümunələri və əl işləri yerli sənətkarların gəlirlərinin artmasına və ənənəvi sənətkarlığın qorunmasına xidmət edir. Beləliklə, abidə mədəni iqtisadiyyatın formalaşmasında mühüm resurs funksiyasını yerinə yetirir (Q. Əliyev, 2015). Turizmin inkişafı eyni zamanda şəhər infrastrukturu və yaşayış mühitinin yenilənməsinə də təsir göstərir. Möminə Xatun türbəsi ətrafında yerləşən qədim məhəllələrin bərpası və onların turizm marşrutlarına daxil edilməsi "etno-turizm" modelinin inkişafına imkan yarada bilər. Tarixi üslubda fəaliyyət göstərən hostel və kiçik otellərin yaradılması turistlərə yerli mədəni mühiti daha yaxından hiss etmək imkanı verir. Bu yanaşma həm tarixi şəhər mühitinin qorunmasına, həm də regionun turizm gəlirlərinin artmasına xidmət edir. Dünyanın bir çox tarixi şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da qədim memarlıq mühitinin turizm iqtisadiyyatına inteqrasiyası davamlı inkişaf baxımından mühüm perspektivlər açır (Salamzadə, 1976). Möminə Xatun Türbəsi potensialı həmçinin United Nations tərəfindən müəyyən edilmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) ilə də sıx əlaqəlidir. İlk növbədə, bu abidənin turizm dövriyyəsində fəal şəkildə istifadəsi SDG 8 — "Layiqli iş və iqtisadi artım" məqsədinə uyğun gəlir. Turizm sektorunun genişlənməsi yeni iş yerlərinin yaranmasına, xidmət sahələrinin inkişafına və region iqtisadiyyatının güclənməsinə səbəb olur. Xüsusilə bələdçilik, otelçilik, nəqliyyat, ictimai iaşə və sənətkarlıq sahələrində məşğulluğun artması iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Abidənin qorunması və davamlı istifadəsi SDG 11 — "Dayanıqlı şəhərlər və icmalar" məqsədi ilə də birbaşa əlaqəlidir. Tarixi-mədəni irsin mühafizəsi şəhərlərin tarixi kimliyinin qorunmasına və mədəni davamlılığın təmin edilməsinə xidmət edir. Möminə Xatun türbəsi Naxçıvanın memarlıq simvolu olmaqla yanaşı, regionun tarixi yaddaşını yaşadan əsas irs nümunələrindən biridir. Bu baxımdan onun bərpası, qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanıdılması şəhərin davamlı inkişaf strategiyasının mühüm komponenti hesab oluna bilər (Ələsgərzadə, 1949). Turizmin düzgün idarə olunması və mədəni irsin məsuliyyətli istifadəsi isə SDG 12 — "Məsuliyyətli istehlak və istehsal" məqsədinə uyğun gəlir. Tarixi abidələrin həddindən artıq istismar edilmədən qorunması, turizm fəaliyyətlərinin ekoloji və mədəni balans əsasında həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Möminə Xatun türbəsinin turizm strategiyası davamlı idarəetmə prinsiplərinə əsaslanmalı, həm mədəni irsin qorunması, həm də iqtisadi faydanın əldə olunması arasında balans yaradılmalıdır. Abidənin elmi və tədris əhəmiyyəti isə SDG 4 — "Keyfiyyətli təhsil" məqsədi ilə sıx bağlıdır. Möminə Xatun Türbəsi tarix, memarlıq, incəsənət, epiqrafika və mədəniyyətşünaslıq sahələrində tədqiqat aparan alimlər üçün mühüm elmi mənbə rolunu oynayır. Universitet tələbələrinin, tədqiqatçıların və beynəlxalq mütəxəssislərin abidə üzərində apardıqları araşdırmalar Azərbaycanın orta əsr memarlıq məktəbinin dünya elminə inteqrasiyasına şərait yaradır. Bu baxımdan türbə yalnız turizm obyekti deyil, həm də elmi-mədəni təhsil platforması kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Hacıfəxrəddin Səfərli, 2017; Qadir Əliyev, 2007).

NƏTİCƏ

Möminə Xatun türbəsi turizm baxımından Azərbaycanın ən dəyərli və perspektivli mədəni irs obyektlərindən biri hesab olunur. Onun unikal memarlıq quruluşu, zəngin bədii ornamentləri və dərin tarixi məzmunu həm yerli, həm də xarici turistlər üçün güclü cəlbedicilik yaradır. Abidə yalnız vizual baxımdan deyil, həm də arxasında dayanan tarixi hekayə və mənəvi məna ilə turizmdə "storytelling" imkanlarını

genişləndirir. Bu türbə mədəni, tarixi və memarlıq turizminin inkişafına təkan verməklə yanaşı, regionda iqtisadi canlanmaya da səbəb olur. Turist axınının artması xidmət sektorunun, suvenir istehsalının və infrastrukturun inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, beynəlxalq səviyyədə tanınma (xüsusilə UNESCO siyahısına daxil olma perspektivi) onun turizm əhəmiyyətini daha da artırır. Möminə Xatun türbəsi təkcə tarixi abidə deyil, həm də turizmin inkişafı üçün strateji resurs olub, Azərbaycanın mədəni irsinin dünyaya tanıdılmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əbdülvahab Salamzadə. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1976
2. Əjdər Ələsgərzadə. Naxçıvan diyarının qədim memarlıq abidələrinin kitabələri. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri", № 5, Bakı, 1949
3. Hacıfəxrəddin Səfərli. Naxçıvanın Türk-İslam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan, 2017
4. Qadir Əliyev. Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa memarlıq formalarının mahiyyəti. İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2015
5. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı, "Şərq-qərb", 2007
6. Qurani-Kərim
7. Turqay Yazar. Nahcivanda Türk mimarisi (Başlangıcından 19. yüzyılın sonuna kadar)
8. Vəli Baxşəliyev. Naxçıvanın orta əsr şəhərləri və memarlıq irsi. Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyatı, 2010.
9. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Bakı, 2008.
10. İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı, Elm, 1999.
11. Oktay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
12. Ernst Diez. Persian Art. London, 1964.
13. Godard, André. The Art of Iran. New York, 1965.

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Factors affecting the competitiveness of tourism enterprises

MƏTANƏT RƏSULOVA[1,2]
Matanat Rasulova[1,2]
matanatrasulova@bsu. edu. az
matanat. rasulova@naa. edu. az

NİHAD HÜSEYNOV[1]
Nihad Huseynov[1]
nihad. huseynov2004@mail. ru

[1]*Bakı Dövlət Universiteti*
[1]*Baku State University*
[2]*Milli Aviasiya Akademiyası*
[2]*National Aviation Academy*

XÜLASƏ

Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinə təsir edən amilləri ümumi şəkildə qiymətləndirdikdə görünür ki, bu qabiliyyət bir neçə əsas istiqamətin birgə təsiri nəticəsində formalaşır. Müəssisənin bazarda uğurlu mövqe tutması yalnız bir üstünlüyə deyil, xidmət, idarəetmə və bazar yanaşmalarının uyğun şəkildə qurulmasına bağlıdır. Ən önəmli amillərdən biri xidmət səviyyəsidir. Müştərinin əldə etdiyi ümumi təcrübə onun müəssisəyə münasibətini və gələcək seçimlərini müəyyən edir. Bununla yanaşı, qiymət yanaşması da mühüm rol oynayır, çünki qiymət həm alıcı davranışına təsir edir, həm də müəssisənin gəlirliliyini formalaşdırır. Digər tərəfdən, marketinq fəaliyyəti və brendin gücü müəssisənin bazarda tanınmasını təmin edir. Düzgün təqdimat və effektiv kommunikasiya nəticəsində müəssisə rəqiblərdən seçilə bilir və müştəri etibarını qazanır. Müasir şəraitdə texnologiyalardan istifadə də rəqabət üstünlüyü yaradan əsas amillərdən birinə çevrilmişdir, çünki bu, xidmətin daha sürətli və rahat təqdim olunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, müəssisədaxili amillər – xüsusilə işçi heyətinin peşəkarlığı və idarəetmə səviyyəsi – bütün bu faktorların effektiv işləməsini təmin edir. Resursların düzgün bölüşdürülməsi və proseslərin səmərəli təşkili rəqabət qabiliyyətinin davamlı olmasına şərait yaradır.
Nəticə etibarilə, turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyəti müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan kompleks göstəricidir. Bu amillərin hər birinin balanslı və məqsədyönlü şəkildə idarə olunması müəssisəyə bazarda uzunmüddətli üstünlük qazandırır.

***Açar sözlər**: turizm, rəqabət qabiliyyəti, xidmət keyfiyyəti, qiymət strategiyası, texnologiya, insan resursları, müştəri məmnuniyyəti.*

ABSTRACT

When evaluating the factors influencing the competitiveness of tourism enterprises, it becomes evident that this capability is formed through the combined impact of several key areas. A company's success in the market depends not on a single advantage, but on the effective alignment of service, management, and market-oriented approaches. One of the most important factors is the level of service. The overall experience gained by the customer determines their perception of the enterprise and influences future choices. At the same time, pricing policy plays a significant role, as it affects both consumer behavior and the company's revenue generation. On the other hand, marketing activities and brand strength ensure the enterprise's visibility in the market. Through proper positioning and effective communication, a company can differentiate itself from competitors and gain customer trust. In modern conditions, the use of technology has also become a key factor in achieving competitive advantage, as it enables faster and more convenient service delivery. At the same time, internal factors — particularly the professionalism of staff and the level of management — ensure the effective functioning of all these elements. Efficient allocation of resources and proper organization of processes contribute to the sustainability of competitiveness. In conclusion, the competitiveness of tourism enterprises is a complex indicator formed through the interaction of multiple factors. The balanced and purposeful management of these factors provides the enterprise with long-term advantages in the market.

***Keywords**: tourism, competitiveness, service quality, pricing strategy, technology, human resources, customer satisfaction.*

GİRİŞ

Müasir iqtisadi sistemdə turizm sektoru dinamik inkişaf edən və yüksək rəqabət səviyyəsi ilə xarakterizə olunan sahələrdən biri kimi çıxış edir. Qloballaşma, texnoloji inkişaf və istehlakçı davranışlarının dəyişməsi turizm müəssisələrinin fəaliyyət prinsiplərinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu dəyişikliklər fonunda müəssisələr yalnız xidmət təqdim edən subyektlər deyil, eyni zamanda kompleks təcrübə yaradan təşkilatlar kimi formalaşmağa başlamışdır.

Ənənəvi yanaşmalarda rəqabət üstünlüyü əsasən qiymət faktoruna əsaslansa da, müasir dövrdə bu yanaşma kifayət etmir. Müştəri məmnuniyyəti, xidmətin fərdiləşdirilməsi və rəqəmsal həllərin tətbiqi daha önəmli amillər kimi çıxış edir. Bu isə turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə sistemli və çoxölçülü yanaşmanı zəruri edir.

Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin mahiyyəti

Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin mahiyyəti onların dəyişkən və yüksək rəqabətli bazar şəraitində davamlı şəkildə üstün mövqe qazanmaq və bu mövqeni qorumaq qabiliyyətini ifadə edir. Bu anlayış yalnız qiymət amili ilə məhdudlaşmır, daha çox müştəri üçün yaradılan ümumi dəyər və strateji idarəetmə yanaşması ilə bağlıdır (Porter, 1985; Hassan, 2000).

Turizm sahəsində məhsulun əsas xüsusiyyəti onun qeyri-maddi olmasıdır və bu səbəbdən müştəri faktiki olaraq xidmət deyil, təcrübə əldə edir. Bu kontekstdə rəqabətqabiliyyət müəssisənin müştəri gözləntilərini qarşılamaq və ya aşmaq bacarığı ilə ölçülür. Xidmət keyfiyyətinin sabitliyi və müştəri məmnuniyyəti burada əsas rol oynayır (Kotler et al. , 2017; Grönroos, 2007). Rəqabətqabiliyyətin mahiyyətində mühüm elementlərdən biri də fərqləndirmədir. Turizm müəssisəsi bazarda mövcud olan oxşar təkliflərdən seçilmək üçün unikal xidmətlər və ya konsepsiyalar təqdim etməlidir. Bu, həm məhsul dizaynında, həm də xidmət təqdimetmə üsullarında özünü göstərə bilər (Porter, 1985; Ritchie & Crouch, 2003). Bundan əlavə, daxili idarəetmə və resursların effektiv istifadəsi də rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında əhəmiyyətlidir. İnsan resurslarının peşəkarlığı, əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılması və texnologiyaların tətbiqi müəssisənin bazardakı mövqeyini gücləndirir (Barney, 1991; Buhalis & Law, 2008).

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və innovasiya turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Onlayn platformalar, rezervasiya sistemləri və müştəri məlumatlarının analizi müəssisələrə daha çevik və effektiv fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır (Buhalis & Law, 2008; Sigala, 2018). Eyni zamanda, brend imici və reputasiya turizm sektorunda kritik əhəmiyyət daşıyır. Müştərilər qərar qəbul edərkən digər istifadəçilərin rəylərinə və ümumi imicə əsaslandıqları üçün etibarlı brend uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü təmin edir (Kotler et al. , 2017; Keller, 2013).

Nəticə etibarilə, turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin mahiyyəti müştəri yönümlü dəyər yaratmaq, xidmət keyfiyyətini təmin etmək, bazarda fərqlənmək, resursları səmərəli idarə etmək və innovativ yanaşmalar tətbiq etməklə davamlı üstünlük əldə etməkdən ibarətdir. Bu proses dinamik xarakter daşıyır və davamlı inkişaf tələb edir (Ritchie & Crouch, 2003; Hassan, 2000).

Xidmət keyfiyyəti və onun formalaşması

Xidmət keyfiyyəti turizm müəssisələrinin fəaliyyətində əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir və müştərinin gözləntiləri ilə real xidmət təcrübəsi arasındakı uyğunluq səviyyəsini əks etdirir. Bu uyğunluq nə qədər yüksək olarsa, müştəri məmnuniyyəti də bir o qədər artır. Xidmətin qiymətləndirilməsi isə daha çox subyektiv xarakter daşıyır, çünki hər bir müştəri eyni xidməti fərqli şəkildə qəbul edə bilər və bu, onun əvvəlki təcrübəsi və gözləntiləri ilə bağlıdır (Parasuraman et al. , 1988; Zeithaml et al. , 2009).

Turizm sektorunda xidmət keyfiyyətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri xidmətin qeyri-maddi xarakteridir. Xidmət əvvəlcədən istehsal edilə və saxlanıla bilmədiyi üçün onun keyfiyyəti birbaşa təqdim olunduğu anda müəyyən olunur. Bu xüsusiyyət həm də xidmətin istehsalı və istehlakının eyni vaxtda baş verməsi ilə bağlıdır və nəticədə insan faktorunun rolu daha da artır (Grönroos, 2007). Xidmət keyfiyyəti bir neçə qarşılıqlı əlaqəli komponentlər əsasında formalaşır. Bunlara xidmətin etibarlı və səhvsiz göstərilməsi, müştəri sorğularına operativ reaksiya verilməsi, personalın peşəkarlığı və davranış mədəniyyəti, müştəriyə fərdi yanaşma və xidmət mühitinin ümumi vəziyyəti daxildir. Bu komponentlər ayrı-ayrılıqda deyil, vahid təcrübə kimi

qiymətləndirilir və onların hər hansı birində yaranan problem ümumi keyfiyyət səviyyəsinə mənfi təsir göstərə bilər (Kotler et al. , 2017).

Xidmət keyfiyyətinin formalaşması planlı və ardıcıl proses tələb edir. İlk mərhələdə müəssisə bazarı analiz etməli və hədəf müştəri qruplarının ehtiyaclarını müəyyənləşdirməlidir. Daha sonra bu ehtiyaclara uyğun xidmət standartları hazırlanır və əməliyyat prosesləri həmin standartlara uyğun qurulur. Bu mərhələdə işçi heyətinin düzgün seçilməsi və onların peşəkar bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Grönroos, 2007; Kotler et al. , 2017). Sonrakı mərhələdə xidmətin icrası və keyfiyyətə nəzarət mexanizmləri ön plana çıxır. Müştəri rəylərinin toplanması, şikayətlərin sistemli şəkildə təhlili və xidmət proseslərinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi müəssisənin keyfiyyət səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Bu yanaşma xidmət keyfiyyətinin statik deyil, dinamik və inkişaf edən bir sistem olduğunu göstərir (Zeithaml et al. , 2009).

Müasir dövrdə texnologiyaların tətbiqi xidmət keyfiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlayn rezervasiya sistemləri, müştəri münasibətlərinin idarə olunması (CRM) və rəqəmsal xidmət kanalları həm xidmətin sürətini artırır, həm də insan səhvlərini minimuma endirir. Bu isə müştəri məmnuniyyətinə müsbət təsir göstərir və müəssisənin bazarda mövqeyini gücləndirir (Buhalis & Law, 2008).

Nəticə etibarilə, xidmət keyfiyyəti turizm müəssisəsində ayrı-ayrı əməliyyatların deyil, bütün idarəetmə sisteminin nəticəsi kimi formalaşır. Müştəri gözləntilərinin düzgün anlaşılması, xidmət standartlarının tətbiqi, insan resurslarının inkişafı və texnoloji həllərin inteqrasiyası bu prosesin əsas elementləridir. Bu amillərin effektiv şəkildə idarə olunması müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır (Parasuraman et al. , 1988; Grönroos, 2007).

Qiymət siyasətinin iqtisadi mahiyyəti

Qiymət siyasəti müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində əsas idarəetmə alətlərindən biri kimi çıxış edir və məhsul və ya xidmətin hansı səviyyədə qiymətlə bazara təqdim olunacağını müəyyən edir. Onun iqtisadi mahiyyəti müəssisənin xərclərinin ödənilməsi, mənfəətin formalaşdırılması və bazar mövqeyinin qorunması kimi məqsədlərin uzlaşdırılmasında ifadə olunur. Bu baxımdan qiymət yalnız rəqəm deyil, müəssisənin ümumi strategiyasının bir hissəsidir (Kotler et al. , 2017; Nagle & Müller, 2018).

Qiymət iqtisadi kateqoriya kimi tələb və təklif münasibətlərinin nəticəsi olaraq formalaşır. Müəssisə qiyməti müəyyən edərkən bazardakı alıcıların ödəmə qabiliyyətini, rəqiblərin davranışını və ümumi iqtisadi şəraiti nəzərə almalıdır. Qiymət səviyyəsi dəyişdikcə həm satış həcmi, həm də gəlir göstəriciləri dəyişir, bu isə onun bazar mexanizmində tənzimləyici rol oynadığını göstərir (Samuelson & Nordhaus, 2010). Qiymət siyasətinin iqtisadi mahiyyətində mühüm yer tutan elementlərdən biri də dəyər yanaşmasıdır. Müəssisə yalnız istehsal və xidmət xərclərinə əsaslanaraq deyil, müştərinin məhsula verdiyi fayda və qəbul etdiyi dəyər əsasında qiymət formalaşdırmalıdır. Bu yanaşma qiymətin bazar reallıqlarına daha uyğun olmasına və müştəri tərəfindən daha asan qəbul edilməsinə şərait yaradır (Kotler et al. , 2017).

Eyni zamanda qiymət siyasəti müəssisənin maliyyə dayanıqlığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Qiymət elə səviyyədə müəyyən edilməlidir ki, həm cari xərclər qarşılanmalı, həm də müəssisə üçün kifayət qədər mənfəət yaransın. Bu, uzunmüddətli fəaliyyətin davamlılığı üçün vacib şərtdir (Nagle & Müller, 2018). Qiymət siyasəti rəqabət mühitində müəssisənin davranışını da müəyyən edir. Müəssisə ya aşağı qiymət strategiyası ilə daha geniş bazar payı qazanmağa çalışa bilər, ya da yüksək keyfiyyət və əlavə dəyər təqdim etməklə daha yüksək qiymət tətbiq edə bilər. Seçilən yanaşma müəssisənin bazardakı mövqeyinə və hədəf auditoriyasına uyğun olmalıdır (Porter, 1985).

Bununla yanaşı, qiymət siyasəti istehlakçı davranışına təsir edən mühüm vasitədir. Müxtəlif endirimlər, aksiyalar və çevik qiymət modelləri alıcıların qərarvermə prosesinə təsir göstərərək satışların artmasına səbəb ola bilər. Bu isə qiymətin yalnız iqtisadi deyil, həm də marketinq aləti

olduğunu göstərir (Kotler et al. , 2017). Nəticə etibarilə, qiymət siyasətinin iqtisadi mahiyyəti müəssisənin gəlir əldə etməsi, bazarda rəqabət aparması və müştəri davranışına təsir göstərməsi kimi funksiyaların vəhdətində özünü göstərir. Bu siyasətin düzgün qurulması müəssisənin maliyyə sabitliyini və uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir (Samuelson & Nordhaus, 2010; Nagle & Müller, 2018).

Marketinq və brend formalaşması

Marketinq və brend formalaşması müəssisənin bazarda tanınması və seçilməsi üçün paralel şəkildə işləyən iki əsas istiqamətdir. Marketinq daha çox bazarın öyrənilməsi, müştəri ehtiyaclarının müəyyən edilməsi və uyğun təkliflərin hazırlanması ilə bağlıdırsa, brend bu təkliflərin müştəri yaddaşında necə qəbul olunduğunu və hansı obrazla əlaqələndirildiyini ifadə edir. Bu baxımdan marketinq fəaliyyətləri brendin qurulması üçün zəmin yaradır, brend isə həmin fəaliyyətlərin nəticəsini uzunmüddətli dəyərə çevirir (Kotler et al. , 2017; Keller, 2013).

Marketinqin əsas mahiyyəti müəssisənin hədəf auditoriyasını düzgün seçməsi və bu auditoriyanın gözləntilərinə uyğun məhsul və xidmətlər təqdim etməsidir. Bu proses yalnız satış yönümlü deyil, həm də müştəri ilə davamlı münasibətlərin qurulmasına əsaslanır. Müasir yanaşmada müəssisələr yalnız məhsul satmağa deyil, müştəri üçün fayda yaratmağa və bu faydanı effektiv şəkildə çatdırmağa çalışırlar (Kotler et al. , 2017). Brend formalaşması isə daha geniş və strateji xarakter daşıyır. Brend təkcə vizual elementlərdən ibarət deyil, o, müəssisənin dəyərlərini, davranışını və müştəriyə təqdim etdiyi ümumi təcrübəni əks etdirir. Müştəri müəyyən bir brendi seçərkən yalnız məhsulun xüsusiyyətlərini deyil, həmin brendə olan etibarını və onun yaratdığı emosional təsiri də nəzərə alır. Bu isə brendin rəqabət mühitində fərqlənməsinə imkan yaradır (Keller, 2013).

Brendin formalaşması müəyyən ardıcıllıqla həyata keçirilir. İlk olaraq bazar və rəqib mühiti analiz olunur, daha sonra müəssisənin bazarda hansı mövqedə çıxış edəcəyi müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdə brendin əsas vədi və fərqləndirici xüsusiyyətləri seçilir. Sonrakı addımda isə bu ideyalar konkret vizual və kommunikasiya elementləri vasitəsilə formalaşdırılır və bütün müştəri təmas nöqtələrində eyni şəkildə təqdim olunur (Kotler et al. , 2017; Keller, 2013).

Marketinq və brend arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Marketinq alətləri – reklam, rəqəmsal kampaniyalar, sosial media və digər kommunikasiya vasitələri – brend mesajlarının auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir. Eyni zamanda güclü brend bu fəaliyyətlərin effektivliyini artırır, çünki tanınmış və etibarlı brendlər müştərilər tərəfindən daha tez qəbul olunur.

Rəqəmsal mühitin inkişafı bu proseslərə yeni yanaşmalar gətirmişdir. Sosial şəbəkələr və onlayn platformalar vasitəsilə müştərilər yalnız informasiya qəbul edən deyil, həm də brend haqqında fikir formalaşdıran aktiv iştirakçılara çevrilmişdir. Bu səbəbdən müəssisələr yalnız mesaj ötürməklə kifayətlənməməli, real müştəri təcrübəsini də yüksək səviyyədə təmin etməlidirlər (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019).

Nəticə olaraq, marketinq və brend formalaşması bir-birini tamamlayan və müəssisənin bazarda uğur qazanmasına xidmət edən vahid sistem kimi çıxış edir. Müştəri ehtiyaclarının düzgün müəyyən edilməsi, bu ehtiyaclara uyğun dəyər yaradılması və həmin dəyərin müştəri şüurunda güclü brend kimi möhkəmləndirilməsi uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün əsasını təşkil edir (Kotler et al. , 2017; Keller, 2013).

Texnologiyanın strateji rolu

Texnologiyanın strateji rolu müəssisənin uzunmüddətli inkişafını təmin etmək və bazarda davamlı üstünlük qazanmaq məqsədilə texnoloji imkanlardan planlı şəkildə istifadə olunmasını ifadə edir. Bu anlayış yalnız texniki vasitələrin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda idarəetmə yanaşmasının və biznes modelinin texnologiya ilə uyğunlaşdırılmasını da əhatə edir. Müasir

müəssisələr üçün texnologiya artıq əlavə alət deyil, strateji qərarların əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir (Bharadwaj et al. , 2013; Porter & Heppelmann, 2014).

Texnologiyanın əsas təsir istiqamətlərindən biri qərarvermə proseslərinin təkmilləşdirilməsidir. Məlumatların toplanması, emalı və analizi vasitəsilə müəssisə daha dəqiq və əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilir. Bu isə risklərin azaldılmasına və bazar dəyişikliklərinə daha operativ reaksiya verilməsinə şərait yaradır (Bharadwaj et al. , 2013). .

Digər mühüm istiqamət müştəri ilə qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsidir. Rəqəmsal platformalar, onlayn xidmətlər və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar müştəri təcrübəsini daha rahat və əlçatan edir. Nəticədə müştəri məmnuniyyəti artır və müəssisə ilə uzunmüddətli əlaqələrin qurulması mümkün olur (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019). .

Texnologiya eyni zamanda daxili əməliyyatların səmərəliliyini yüksəldir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər iş proseslərini sadələşdirir, insan səhvlərini azaldır və resurslardan daha effektiv istifadəni təmin edir. Bu isə xərclərin optimallaşdırılmasına və məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarır (Porter & Heppelmann, 2014).

Bundan əlavə, texnologiya innovasiya imkanlarını genişləndirir. Yeni texnoloji həllər müəssisələrə bazara fərqli məhsul və xidmətlər təqdim etməyə imkan verir. Bu isə rəqiblərdən seçilməyə və bazarda daha möhkəm mövqe tutmağa şərait yaradır (Bharadwaj et al. , 2013). .

Nəticə olaraq, texnologiyanın strateji rolu müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrinə təsir edən və onun inkişaf istiqamətini müəyyən edən vacib amildir. Texnologiyadan məqsədyönlü və sistemli istifadə edən müəssisələr daha çevik, səmərəli və rəqabətqabiliyyətli olur (Porter & Heppelmann, 2014; Bharadwaj et al. , 2013).

İnsan resurslarının strateji əhəmiyyəti

İnsan resurslarının strateji əhəmiyyəti turizm sektorunda xüsusilə yüksəkdir, çünki bu sahədə təqdim olunan əsas dəyər xidmət və müştəri təcrübəsi ilə bağlıdır. Müştəri ilə birbaşa təmasda olan işçilərin peşəkarlığı, davranışı və ünsiyyət bacarıqları müəssisənin imicinə və müştəri məmnuniyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan insan resursları yalnız əməliyyatları icra edən deyil, eyni zamanda müəssisənin bazarda rəqabət mövqeyini formalaşdıran əsas strateji resurs kimi çıxış edir (Baum, 2015; Grönroos, 2007).

Eyni zamanda, insan resurslarının effektiv idarə olunması xidmət keyfiyyətinin sabitliyini və müəssisənin ümumi fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edir. İşçilərin düzgün seçilməsi, davamlı təlimi və motivasiya edilməsi onların performansını artırır və dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Bu isə həm müştəri loyallığının formalaşmasına, həm də müəssisənin uzunmüddətli inkişafına şərait yaradır (Armstrong, 2020; Kotler et al. , 2017).

Məkan və infrastruktur amilləri

Məkan və infrastruktur amilləri turizm sektorunda müəssisələrin fəaliyyət effektivliyinə və rəqabət imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Turizm obyektinin yerləşdiyi coğrafi mühit onun əlçatanlığını, cəlbediciliyini və hədəf auditoriya üçün uyğunluğunu müəyyən edir. Nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, əsas turistik zonalara yaxınlıq və ətraf mühitin ümumi vəziyyəti turistlərin seçim davranışında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan məkan amili yalnız fiziki yerləşmə deyil, həm də bazara çıxış və xidmətin qəbul olunma şəraiti kimi qiymətləndirilir (Ritchie & Crouch, 2003; Cooper et al. , 2008).

İnfrastruktur amilləri isə turizm xidmətlərinin davamlı və keyfiyyətli şəkildə təqdim olunması üçün zəruri olan texniki və təşkilati əsasları əhatə edir. Buraya nəqliyyat şəbəkələri, kommunikasiya sistemləri, yerləşdirmə imkanları və ictimai xidmətlər daxildir. İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi turistlərin rahatlığına və ümumi təcrübəsinə təsir edərək onların məmnuniyyətini formalaşdırır. Eyni zamanda, müasir və funksional infrastruktur turizm axınının artmasına və sektorun davamlı inkişafına şərait yaradır (UNWTO, 2019; Cooper et al. , 2008).

Xarici mühit amilləri

Xarici mühit amilləri turizm sektorunda müəssisələrin fəaliyyətinə təsir edən, lakin onların birbaşa nəzarətində olmayan faktorlar kimi çıxış edir. Bu amillər iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial və ekoloji istiqamətləri əhatə edir və müəssisənin bazarda fəaliyyət şəraitini müəyyənləşdirir. Məsələn, ölkədə iqtisadi sabitlik və əhalinin gəlir səviyyəsinin artması turizmə tələbi yüksəltdiyi halda, siyasi risklər və ya hüquqi məhdudiyyətlər turist axınının azalmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan xarici mühit turizm müəssisələrinin strategiyalarını formalaşdırarkən nəzərə alınmalı olan əsas çərçivəni yaradır (Cooper et al. , 2008; UNWTO, 2019).

Bununla yanaşı, qlobal tendensiyalar, texnoloji inkişaf və beynəlxalq rəqabət mühiti də xarici amillər sırasına daxildir. Rəqəmsal platformaların yayılması, onlayn rezervasiya imkanlarının genişlənməsi və sosial medianın təsiri turistlərin davranış modelini dəyişir və müəssisələri yeni yanaşmalar tətbiq etməyə məcbur edir. Eyni zamanda artan rəqabət şəraitində bazar iştirakçıları daha çevik və innovativ fəaliyyət göstərməlidirlər. Xarici mühit amillərinə uyğunlaşa bilən turizm müəssisələri dəyişən şəraitdə daha dayanıqlı mövqe qazanır və uzunmüddətli inkişaf imkanlarını artırır (Buhalis & Law, 2008; Kotler et al. , 2017).

Azərbaycan turizm sektorunun xüsusiyyətləri

Azərbaycan turizm sektorunun xüsusiyyətləri ölkənin coğrafi mövqeyi, təbii resursları, mədəni irsi və iqtisadi inkişaf dinamikası ilə sıx bağlıdır. Ölkə Şərq ilə Qərbin kəsişməsində yerləşdiyi üçün müxtəlif sivilizasiyaların təsiri altında formalaşmış zəngin tarixi-mədəni irsə malikdir. Bu amil Azərbaycanın turizm məhsulunun müxtəlifliyini artırır və həm mədəni, həm də tarixi turizm istiqamətlərinin inkişafına şərait yaradır (UNWTO, 2019; Əliyev, 2020). Azərbaycan turizminin əsas xüsusiyyətlərindən biri təbii resursların müxtəlifliyidir. Dağlıq ərazilər, Xəzər dənizi sahili, meşə zonaları və müalicəvi mineral sular ölkədə fərqli turizm növlərinin – ekoturizm, sağlamlıq turizmi və istirahət turizminin inkişafına imkan verir. Xüsusilə bölgələr üzrə fərqli iqlim və landşaft şəraiti turizm təkliflərinin diversifikasiyasını gücləndirir (Cooper et al. , 2008).

Digər mühüm xüsusiyyət sektorun dövlət tərəfindən aktiv şəkildə dəstəklənməsidir. Son illərdə turizm infrastrukturunun inkişafı, beynəlxalq tədbirlərin təşkili və vizə prosedurlarının sadələşdirilməsi ölkəyə turist axınının artmasına səbəb olmuşdur. Dövlət proqramları və strateji yol xəritələri turizmin iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən birinə çevrilməsinə yönəldilmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Bununla yanaşı, Azərbaycan turizm sektorunda mövsümi xarakter hələ də özünü göstərir. Turist axınının əsasən yay və müəyyən tədbirlər dövründə artması sektorun ilboyu balanslı inkişafını çətinləşdirir. Bu isə alternativ turizm növlərinin və region turizminin inkişafını zəruri edir.

Texnologiyaların tətbiqi və xidmət keyfiyyətinin artırılması da sektorun formalaşan xüsusiyyətlərindəndir. Rəqəmsal platformaların istifadəsi, onlayn rezervasiya sistemləri və beynəlxalq standartlara uyğun xidmət modelləri turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətini artırmağa yönəldilmişdir (Buhalis & Law, 2008).

Nəticə etibarilə, Azərbaycan turizm sektoru zəngin resurs potensialına malik olmaqla yanaşı, inkişaf mərhələsində olan və struktur baxımından formalaşmaqda davam edən sahədir. Onun əsas xüsusiyyətləri müxtəliflik, dövlət dəstəyi, mövsümilik və modernləşmə istiqamətində inkişaf kimi amillərlə xarakterizə olunur.

Gələcək perspektivlər və trendlər

Turizm sektorunda gələcək perspektivlər və əsas trendlər qlobal iqtisadi dəyişikliklər, texnologiyaların sürətli inkişafı və istehlakçı davranışındakı yeni yanaşmalarla formalaşır. Müasir turist artıq standart xidmətlə kifayətlənmir, daha çox fərdiləşdirilmiş və mənalı təcrübə axtarır. Bu səbəbdən gələcəkdə turizm müəssisələrinin əsas diqqəti müştəri yönümlü yanaşmanın

dərinləşdirilməsinə və xidmətlərin fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmasına yönələcəkdir (Sigala, 2018; UNWTO, 2021).

Rəqəmsal transformasiya turizmin gələcəyini müəyyən edən əsas istiqamətlərdən biridir. Süni intellekt, məlumat analitikası və onlayn platformalar vasitəsilə xidmətlərin avtomatlaşdırılması həm operativliyi artırır, həm də müştəri ilə qarşılıqlı əlaqəni daha effektiv edir. Virtual turlar, mobil tətbiqlər və rəqəmsal rezervasiya sistemləri turistlərin qərarvermə prosesini sadələşdirir və onların gözləntilərini dəyişir (Buhalis & Law, 2008; Gretzel et al. , 2020).

Eyni zamanda davamlı turizm yanaşması getdikcə daha çox önəm qazanır. Ətraf mühitin qorunması, yerli icmaların dəstəklənməsi və resurslardan səmərəli istifadə turizm fəaliyyətində prioritet istiqamətlərə çevrilir. Turistlərin ekoloji məsuliyyətə həssas yanaşması müəssisələri bu istiqamətdə fəaliyyətlərini yenidən qurmağa sövq edir (UNWTO, 2021).

Bununla yanaşı, təcrübə yönümlü turizm inkişaf edir. Turistlər yalnız istirahət deyil, həm də yerli həyat tərzini, mədəniyyəti və ənənələri yaxından tanımaq istəyirlər. Bu isə alternativ turizm növlərinin – kənd turizmi, mədəni və kulinariya turizminin – inkişafına şərait yaradır.

Son illərdə formalaşan yeni yanaşmalardan biri də təhlükəsizlik və sağlamlıq amillərinin ön plana çıxmasıdır. Səyahət zamanı gigiyena standartları, fərdi məkan və təhlükəsiz mühit turistlərin seçimində daha böyük rol oynayır. Bu tendensiya turizm müəssisələrini xidmət standartlarını yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir. Nəticə olaraq, turizmin gələcək inkişaf istiqamətləri texnologiya, davamlılıq və fərdi təcrübə anlayışlarının inteqrasiyası ilə müəyyən olunur. Bu dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən müəssisələr bazarda daha möhkəm mövqe qazanacaq və uzunmüddətli inkişaf imkanlarını artıracaqlar (Gretzel et al. , 2020; UNWTO, 2021).

Azərbaycan üçün strateji tövsiyələr

Azərbaycan üçün turizm sahəsində strateji tövsiyələr hazırlanarkən mövcud potensialın daha səmərəli istifadəsi və sektorun dayanıqlı inkişafı əsas prioritet kimi nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə, turizm məhsulunun şaxələndirilməsi vacibdir. Mövsümi asılılığı azaltmaq üçün yalnız yay turizminə deyil, eyni zamanda qış turizmi, sağlamlıq turizmi, kənd və ekoturizm kimi alternativ istiqamətlərə daha çox diqqət yetirilməlidir. Bu yanaşma ilboyu turist axınının balanslaşdırılmasına və regionların iqtisadi aktivliyinin artırılmasına imkan verə bilər (UNWTO, 2019). İkinci mühüm istiqamət xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və insan resurslarının inkişafıdır. Turizm sektorunda çalışan kadrların peşə hazırlığının gücləndirilməsi, müştəri yönümlü yanaşmanın formalaşdırılması və beynəlxalq xidmət standartlarının tətbiqi ölkənin turizm imicinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu məqsədlə təlim proqramlarının genişləndirilməsi və peşəkar kadr hazırlığı sisteminin inkişafı zəruridir (Baum, 2015).

Eyni zamanda, rəqəmsallaşma və texnologiyaların tətbiqi turizm sektorunun inkişafında əsas rol oynamalıdır. Onlayn rezervasiya sistemlərinin inkişafı, rəqəmsal marketinq alətlərindən istifadə və vahid turizm platformalarının yaradılması turistlər üçün əlçatanlığı artıracaq və xidmətlərin daha operativ təqdim olunmasına şərait yaradacaqdır (Buhalis & Law, 2008).

Digər tərəfdən, infrastrukturun inkişafı və regionlararası əlaqələrin gücləndirilməsi də strateji əhəmiyyət daşıyır. Nəqliyyat şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi, turizm obyektlərinin müasir standartlara uyğun qurulması və regionlarda turizm xidmətlərinin genişləndirilməsi ölkənin ümumi turizm potensialını artıracaqdır (Cooper et al. , 2008). Nəhayət, beynəlxalq bazarlarda ölkənin tanıdılması və brend imicinin gücləndirilməsi vacib istiqamətlərdən biridir. Effektiv marketinq strategiyalarının tətbiqi, beynəlxalq sərgilərdə iştirak və ölkənin unikal xüsusiyyətlərinin düzgün təqdim olunması turist axınının artmasına səbəb ola bilər. Bu istiqamətdə koordinasiyalı və uzunmüddətli yanaşma tələb olunur (Kotler et al. , 2017).

Nəticə etibarilə, Azərbaycan üçün turizm sahəsində strateji yanaşma kompleks xarakter daşımalı və məhsul şaxələndirilməsi, insan resurslarının inkişafı, texnologiyaların tətbiqi, infrastrukturun gücləndirilməsi və effektiv marketinq siyasətinin inteqrasiyası əsasında

qurulmalıdır. Bu istiqamətlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi ölkənin turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətini artıracaq və onun davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Nəticə. Ümumiləşdirsək, turizm müəssisələrinin uğuru tək bir amildən asılı deyil. Müxtəlif faktorların uyğun şəkildə idarə olunması ümumi nəticəni formalaşdırır. Xidmət səviyyəsinin qorunması, düzgün qiymət yanaşmasının seçilməsi, texnologiyanın effektiv istifadəsi və peşəkar heyətin formalaşdırılması bu baxımdan əsas istiqamətlərdir.

Bu yanaşma yalnız cari nəticələrə deyil, həm də müəssisənin gələcəkdə bazarda mövqeyini qorumasına imkan yaradır. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, əsasında aparılan genişləndirilmiş təhlil göstərir ki, turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti çoxfaktorlu və dinamik xarakter daşıyır. Ənənəvi amillərlə yanaşı, müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya, innovativ yanaşmalar və dayanıqlı inkişaf prinsipləri də mühüm rol oynayır.

Müəssisələrin uğuru yalnız daxili resursların effektiv idarə olunması ilə deyil, həm də xarici mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan strateji planlaşdırma, texnologiyanın tətbiqi və müştəri yönümlü yanaşma əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti yalnız klassik faktorlarla məhdudlaşmır. Müasir dövrdə innovasiya, rəqəmsallaşma və strateji idarəetmə əsas rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Armstrong, M. (2020). *Armstrong's handbook of human resource management practice*. Kogan Page.
2. Baum, T. (2015). *Human resource management for tourism, hospitality and leisure*. Cengage Learning.
3. Bharadwaj, A. , El Sawy, O. A. , Pavlou, P. A. , & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 37(2), 471–482.
4. Buhalis, D. , & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management. *Tourism Management*, 29(4), 609–623.
5. Chaffey, D. , & Ellis-Chadwick, F. (2019). *Digital marketing*. Pearson.
6. Cooper, C. , Fletcher, J. , Fyall, A. , Gilbert, D. , & Wanhill, S. (2008). *Tourism: Principles and practice*. Pearson Education.
7. Gretzel, U. , Sigala, M. , Xiang, Z. , & Koo, C. (2020). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 30(3), 411–420.
8. Grönroos, C. (2007). *Service management and marketing*. Wiley.
9. Hassan, S. S. (2000). Determinants of market competitiveness in tourism industry. *Journal of Travel Research*, 38(3), 239–245.
10. Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management*. Pearson.
11. Kotler, P. , Bowen, J. , & Makens, J. (2017). *Marketing for hospitality and tourism*. Pearson.
12. Nagle, T. T. , & Müller, G. (2018). *The strategy and tactics of pricing*. Routledge.
13. Parasuraman, A. , Zeithaml, V. A. , & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: Measuring service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.
14. Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage*. Free Press.
15. Porter, M. E. , & Heppelmann, J. E. (2014). Smart, connected products and competition. *Harvard Business Review*, 92(11), 64–88.
16. Ritchie, J. R. B. , & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination*. CABI Publishing.
17. Samuelson, P. A. , & Nordhaus, W. D. (2010). *Economics*. McGraw-Hill.
18. Sigala, M. (2018). Social media and tourism trends. *Journal of Travel Research*, 57(5), 595–610.
19. UNWTO. (2019). *Tourism and infrastructure development report*. World Tourism Organization.
20. UNWTO. (2021). *Tourism trends and outlook*. World Tourism Organization.
21. Zeithaml, V. A. , Bitner, M. J. , & Gremler, D. D. (2009). *Services marketing*. McGraw-Hill.

BEYNƏLXALQ TURİZMDƏ MUSİQİ İRSİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

The role and importance of musical heritage in international tourism

SEVİNC MUSAYEVA
Sevinj Musayeva
sevincmusayeva@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0009-0328-5252
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir dünyada beynəlxalq turizm sadəcə yeni məkanlar görmək deyil, həm də fərqli mədəniyyətlərin ruhuna toxunmaq vasitəsidir. Bu prosesdə qeyri-maddi mədəni irsin ən güclü qolu olan musiqi, ölkələrin xarici qonaqlar üçün cəlbediciliyini artıran əsas strateji resursdur. Musiqi irsi turistin getdiyi məkanda emosional bağ qurmasına kömək edir və səyahət təcrübəsini daha unikal və yaddaqalan edir. Xüsusilə Azərbaycan kimi zəngin musiqi kökləri olan coğrafiyalarda muğam, aşıq sənəti və milli ritmlər turizm marşrutlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu sənət nümunələri həm bölgənin vizual atmosferini tamamlayır, həm də xarici turistlərdə həmin xalqın tarixi keçmişinə qarşı dərin heyranlıq hissi yaradır. Musiqinin turizmdəki rolu yalnız əyləncə ilə məhdudlaşmır. O, həm də mədəni kimliyin qorunması və dayanıqlı turizmin inkişafı üçün mühüm katalizator rolunu oynayır. Lakin turizmin sürətli inkişafı bəzən milli musiqinin həddindən artıq kommersiyalaşması və öz orijinallığını itirməsi riskini də yaradır. Bu səbəbdən musiqi irsini turizm məhsuluna çevirərkən onun ilkin köklərini və sənət dəyərini qorumaq beynəlxalq səviyyədə aktual məsələdir. Araşdırmalar göstərir ki, turistlər süni şoulardan daha çox yerli xalqın həyat tərzini əks etdirən orijinal ifalara maraq göstərirlər. Beləliklə, musiqi irsinin beynəlxalq turizm bazarında düzgün təbliği həm iqtisadi gəlir gətirir, həm də qlobal səviyyədə mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirir. Bu məqalədə musiqi irsinin turizm iqtisadiyyatındakı mövqeyi, onun turist psixologiyasına təsiri və milli musiqi sənətinin beynəlxalq brendə çevrilmə imkanları təhlil edilir.

Açar sözlər: *musiqi irsi, beynəlxalq turizm, qeyri-maddi mədəni irs, dayanıqlı inkişaf, mədəni kimlik, Azərbaycan musiqisi.*

ABSTRACT

In the contemporary world, international tourism is not merely about visiting new destinations; it is also a means of connecting with the soul of different cultures. In this process, music—as the most potent branch of intangible cultural heritage—serves as a primary strategic resource that enhances a country's attractiveness to foreign visitors. Musical heritage helps tourists forge an emotional bond with the destination, rendering their travel experience more unique and memorable. Particularly in geographies with rich musical roots like Azerbaijan, mugham, the art of ashiqs, and national rhythms have become an integral part of tourism itineraries. These art forms not only complement the visual atmosphere of the region but also instill a profound sense of admiration among foreign tourists for the historical past of the nation.

The role of music in tourism is not confined solely to entertainment; it also acts as a crucial catalyst for preserving cultural identity and fostering sustainable tourism development. However, the rapid expansion of tourism occasionally poses the risk of over-commercialization and the loss of authenticity in national music. Therefore, preserving the original roots and artistic value of musical heritage while transforming it into a tourism product remains a pressing international issue. Research indicates that tourists exhibit a greater interest in authentic performances that reflect the genuine lifestyle of the local people rather than artificial shows. Consequently, the proper promotion of musical heritage in the international tourism market yields economic returns while simultaneously strengthening intercultural dialogue on a global scale. This article analyzes the position of musical heritage in the tourism economy, its impact on tourist psychology, and the opportunities for transforming national musical art into an international brand.

Keywords: *musical heritage, international tourism, intangible cultural heritage, sustainable development, cultural identity, Azerbaijani music.*

GİRİŞ

Qlobal dünyada turizm artıq sadəcə istirahət və yeni coğrafiyalar kəşf etmək vasitəsi deyil. Müasir dövrdə səyahət edən insanlar getdikləri ölkələrin təkcə mənzərələrini görmək deyil, həm də həmin xalqın ruhunu hiss etmək, onun mənəvi dəyərləri ilə tanış olmaq istəyirlər. Bu nöqtədə qeyri-maddi mədəni irs anlayışı ön plana çıxır. İnsanın yaratdığı, nəsildən-nəslə ötürülən və bir millətin kimliyini təmsil edən bu irsin ən təsirli qolu isə musiqidir. Musiqi zamanın və məkanın sərhədlərini aşan, heç bir dil maneəsi tanımayan universal bir ünsiyyət vasitəsidir [1]. Beynəlxalq turizm bazarında musiqi irsi artıq sadəcə bir əyləncə elementi deyil, ölkələrin özlərini tanıtmaq və fərqləndirmək üçün istifadə etdikləri ən güclü strateji resurslardan birinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq turizmdə musiqinin rolu çoxşaxəlidir. O, həm bir turizm məhsulu kimi çıxış edir, həm də səyahət təcrübəsinin ayrılmaz fonunu təşkil edir. Turistlər getdikləri məkanda yerli xalqın ifasında qədim nəğmələri dinlədikdə həmin yerlə emosional bir bağ qururlar. Bu bağ turistlərin səyahət məkanına olan heyranlığını artırır və onlarda həmin məkana yenidən qayıtmaq istəyi yaradır. Musiqi irsi bir növ "təcrübə mənzərəsi" yaradaraq turistin bütün hisslərinə toxunur [4]. Məsələn, bir xarici qonağın Naxçıvanın qədim küçələrində gəzərkən eşitdiyi tütək səsi və ya bir Azərbaycan toyundakı ritmik oyun havası onun yaddaşında silinməz izlər qoyur. Bu, sadəcə bir musiqi dinləmək deyil, bir tarixin və mədəniyyətin canlı şahidi olmaqdır.

Azərbaycan mədəniyyəti üçün musiqi sadəcə sənət deyil, həm də tariximizin güzgüsüdür. Muğam sənəti, aşıq musiqisi və milli xalq mahnılarımız beynəlxalq turizm kontekstində ölkəmizin ən böyük vizit kartıdır. UNESCO-nun siyahısına daxil edilmiş bu incilər beynəlxalq turistlərin diqqətini çəkir və onları ölkəmizin regionlarına, xüsusən də bu sənətlərin beşiyi olan bölgələrə cəlb edir. Musiqi və turizmin bu dərəcədə sıx inteqrasiyası həm də mədəni irsin qorunmasına xidmət edir . Çünki turizm vasitəsilə musiqiyə yaranan tələbat yerli sənətkarların öz işlərinə daha dərindən bağlanmasına və unudulmaqda olan qədim melodiyaların yenidən canlanmasına şərait yaradır.

Lakin musiqi irsinin turizmə cəlb edilməsi prosesində bəzi həssas məqamlar mövcuddur. Ən böyük risklərdən biri turizmin gətirdiyi kommersiyalaşma dalğasının milli musiqinin orijinallığına zərər verməsidir. Bəzən turistləri razı salmaq üçün musiqinin ilkin forması dəyişdirilir və ya "şou" xarakteri alaraq öz dərinliyini itirir [2]. Bu vəziyyət milli kimliyin zəifləməsinə və musiqinin sadəcə bir ticarət malına çevrilməsinə səbəb ola bilər . Buna görə də, dayanıqlı turizm prinsipləri çərçivəsində musiqi irsinin qorunması ilə onun təbliği arasında qızıl ortanı tapmaq vacibdir . Turistlər üçün süni hazırlanmış proqramlar deyil, musiqinin öz təbii mühitində, bütün səmimiyyəti ilə təqdim olunması daha cəlbedicidir .

Musiqi irsi beynəlxalq turizmdə həm də "yumşaq güc" funksiyasını yerinə yetirir. Bir millətin musiqisini sevən turist həmin xalqın dünyagörüşünə, adət-ənənəsinə və tarixinə hörmətlə yanaşmağa başlayır. Bu, qlobal səviyyədə sülhün və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı üçün zəruridir. Məsələn, Portuqaliyanın Fado musiqisi beynəlxalq səviyyədə necə böyük bir turizm brendinə çevrilmişsə [3], bizim muğam sənətimiz də eyni potensiala malikdir. Bu sənətlər ölkəyə gələn turist axınını diversifikasiya etməyə və turizmin iqtisadi səmərəliliyini artırmağa kömək edir.

Yekun olaraq etmək olar ki, qeyri-maddi mədəni irs kimi musiqinin beynəlxalq turizmdəki rolu sadəcə iqtisadi göstəricilərlə ölçülməməlidir. Bu, eyni zamanda bir xalqın ruhunun dünyaya açılan qapısıdır. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar musiqi irsi ilə turizmin qarşılıqlı inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək gündəliklərdə musiqi turizminin rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiyası və bu sahədə yeni xidmət modellərinin yaradılması əsas prioritetlərdən biridir . Bu məqalə musiqi irsinin turizm potensialını təhlil edərək, onun beynəlxalq bazarda düzgün idarə olunması yollarını araşdırır. Turizm sənayesinin qloballaşması fonunda xalqların özünəməxsusluğunu qoruması getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Musiqi irsi məhz bu özünəməxsusluğu ən şəffaf şəkildə nümayiş etdirən vasitədir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turistlər getdikləri ölkənin sadəcə maddi abidələri ilə deyil, həm də həmin xalqın gündəlik həyatında yaşayan "canlı" mədəniyyəti ilə təmasda olmağa üstünlük verirlər. Bu baxımdan musiqi irsi və turizmin qarşılıqlı inteqrasiyası həm yerli iqtisadiyyatın canlanmasına, həm də mədəni zənginliyin qorunmasına xidmət edir [1]. Musiqi vasitəsilə yaradılan turizm məhsulları qonaqların məkana olan marağını artırır və onlarda həmin coğrafiyanın mənəvi dünyası haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Azərbaycanın qədim musiqi mədəniyyəti, xüsusən də muğam və aşıq sənəti bu istiqamətdə nəhəng bir potensiala malikdir.

Müasir tədqiqatlarda vurğulanan əsas məqamlardan biri də musiqinin turistlərin qərarvermə prosesinə təsiridir. Bir ölkənin milli musiqisi beynəlxalq festivallar və ya rəqəmsal platformalar vasitəsilə tanındıqda həmin ölkəyə səyahət etmək istəyənlərin sayı da sürətlə artır. Musiqi təkcə eşidilən bir səs deyil, həm də turistin səyahət zamanı qarşılaşdığı atmosferin emosional memarıdır . O, turizm marşrutlarına ruh verir, cansız tarixi abidələri canlandırır və qonaqlarda "heyranlıq" hissi oyadır [7]. Bu emosional təsir turizmin dayanıqlı inkişafı üçün zəruri olan "sadiq turist"

bazasının formalaşmasına kömək edir. Musiqi irsinin beynəlxalq səviyyədə düzgün idarə olunması və təqdim edilməsi hər bir millətin dünya mədəniyyət xəritəsindəki yerini daha da möhkəmləndirir. Bu səbəbdən musiqi irsi ilə turizmin vəhdəti müasir dövrün ən aktual araşdırma sahələrindən biri hesab olunur.

METOD VƏ METODOLOGİYA

Tədqiqat işində keyfiyyət yönümlü tədqiqat yanaşması əsas götürülmüşdür. Məqalənin hazırlanması zamanı musiqi irsinin beynəlxalq turizmdə rolunun öyrənilməsi məqsədilə müqayisəli təhlil, məzmun analizi və sistemli ədəbiyyat icmalı metodlarından istifadə edilmişdir.

İlkin mərhələdə mövzu ilə bağlı son illərdə nəşr olunmuş elmi məqalələr, beynəlxalq təşkilatların hesabatları və akademik tədqiqatlar seçilərək təhlil edilmişdir. Xüsusilə qeyri-maddi mədəni irs və turizm əlaqələrini araşdıran müasir yanaşmalar müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu çərçivədə müxtəlif ölkələrdə musiqi irsinin turizmə inteqrasiyası modelləri nəzərdən keçirilmiş və onların ümumi və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın əsas metodlarından biri olan məzmun analizi vasitəsilə musiqi irsinin turizm təcrübəsində yaratdığı təsirlər — turist davranışı, mədəni identiklik və emosional bağlılıq aspektlərində sistemləşdirilmişdir. Eyni zamanda elmi mənbələrdə yer alan nəticələr ümumiləşdirilərək musiqinin turizm məhsulu kimi formalaşma mexanizmləri müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, nümunəvi təhlil metodu tətbiq olunaraq Azərbaycan nümunəsində muğam və aşıq sənətinin beynəlxalq turizmdə rolu araşdırılmışdır. Bu yanaşma milli musiqi irsinin qlobal turizm bazarına inteqrasiyasını daha konkret şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat zamanı əldə olunan məlumatlar analitik-sintez metodu vasitəsilə ümumiləşdirilmiş və nəticələr elmi əsaslarla formalaşdırılmışdır. Bu metodoloji yanaşma musiqi irsinin beynəlxalq turizmdə rolunu kompleks şəkildə qiymətləndirməyə və elmi nəticələr çıxarmağa imkan yaratmışdır.

MÜZAKİRƏ

Musiqi irsinin beynəlxalq turizm platformasında tutduğu mövqe həm mədəni, həm də iqtisadi baxımdan olduqca mürəkkəb bir struktura malikdir. Araşdırılan mənbələr və mövcud təcrübələr göstərir ki, musiqi sadəcə səslər toplusu deyil, bir ölkənin qonaqpərvərliyini və ruhunu çatdıran ən səmimi dildir. Turizmin inkişafı ilə qeyri-maddi mədəni irs arasındakı qarşılıqlı təsir hər iki sahə üçün yeni qapılar açır . Bu münasibətlər zəncirində əsas məsələ odur ki, musiqi turisti məkana bağlayan görünməz bir ip rolunu oynayır. Məsələn, bir xarici turist Azərbaycana gələndə onun üçün muğamın fəlsəfəsi və ya sazın sədası sadəcə bir musiqi nömrəsi deyil, bu torpağın minillik yaddaşıdır. Bu cür dərin mədəni təmaslar turizmin keyfiyyətini artıraraq onu adi gəzintidən çıxarıb mənəvi səyahətə çevirir.

Tədqiqatların gəldiyi maraqlı qənaətlərdən biri də turizm təcrübəsinin emosional tərəfidir. İnsanlar səyahət zamanı hiss etdikləri duyğuları unutmurlar və musiqi bu hissləri tetikleyen ən güclü amildir. Bir ölkənin milli musiqi irsi turistdə heyranlıq və hörmət hissi yaradanda həmin ölkənin beynəlxalq imici də müsbət yöndə möhkəmləni. Musiqi həm də turizm mühitinin atmosferini tamamilə dəyişmək gücünə malikdir. Məkanın ruhu ilə uzlaşan düzgün musiqi seçimi turistin özünü daha rahat və "yerli" kimi hiss etməsinə şərait yaradır [6]. Azərbaycanın turizm mərkəzlərində, qədim karvansaralarda və ya müasir istirahət zonalarında milli alətlərimizin canlı ifası buna görə də strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, qonağın məkana olan bağlılığını vizual mənzərədən daha çox gücləndirir.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görürük ki, bəzi ölkələr öz musiqi irsini artıq dünya səviyyəli bir brendə çevirə biliblər. Portuqaliyanın Fado musiqisi buna klassik bir nümunədir . Turistlər məhz bu kədərli və dərin mənalı mahnıları yerindəcə dinləmək üçün Portuqaliyaya üz tuturlar. Bu model bizim ölkəmiz üçün də olduqca faydalı ola bilər. Muğam gecələri, Aşıq festivalları və ya Qədim Musiqi Alətləri Ansamblının çıxışları beynəlxalq turizm bazarı üçün eyni

dərəcədə cəlbedici potensiala malikdir. Turistlərin ənənəvi musiqiyə marağı həm də yerli icmaların iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir edir [9]. Beləliklə, musiqi həm mədəniyyəti qoruyur, həm də yerli sənətkarlar üçün dolanışıq mənbəyi yaradır.

Lakin müzakirə edilməsi vacib olan başqa bir tərəf isə "orijinallıq" məsələsidir. Turizm sənayesi genişləndikcə, bəzən musiqi nümunələri turistlərin zövqünə uyğunlaşdırılmaq adı ilə sadələşdirilir və ya süni şou elementlərinə çevrilir . Bu, qeyri-maddi mədəni irs üçün ciddi bir təhlükədir. Milli musiqinin öz kökündən qoparaq sadəcə bir "turistik suvenir" halına gəlməsi onun ruhunu öldürür [4]. Araşdırmalar göstərir ki, əslində şüurlu turist kütləsi parıltılı şoulardan deyil, musiqinin öz təbii və saf halından daha çox zövq alır. Bizim məqsədimiz milli musiqimizi olduğu kimi, bütün saflığı və mürəkkəbliyi ilə təqdim etmək olmalıdır. Orijinallıq və kommersiya maraqları arasında düzgün tarazlıq qurulmadıqda mədəni irsin aşınması qaçılmaz olur.

Dayanıqlı turizm kontekstində musiqi irsi həm də bir növ qoruyucu qalxan rolunda çıxış edir. Əgər bir bölgənin musiqisi turizm vasitəsilə tanınır və sevilirsə, həmin irsin qorunması üçün dövlət və cəmiyyət tərəfindən daha böyük səylər göstərilir [8]. Bu prosesdə gənc nəslin rolu əvəzsizdir. Milli musiqi alətlərinin hazırlanması, qədim ifaçılıq məktəblərinin yaşadılması birbaşa turizm perspektivləri ilə əlaqələndirilməlidir. Bu yanaşma həm də mədəni kimliyin qlobal dünyaya inteqrasiyası deməkdir. Musiqi və turizmin harmonik inteqrasiyası sayəsində biz həm öz dəyərlərimizi qoruyur, həm də dünyanı bu dəyərlərlə zənginləşdiririk [10]. Gələcəkdə bu sahədə daha çox rəqəmsal innovasiyalardan və fərqli təqdimat metodlarından istifadə edilməsi mövzunun aktuallığını daha da artıracaqdır .

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, musiqi irsi beynəlxalq turizmin sadəcə bir hissəsi deyil, onun ən həyati damarlarından biridir. Bu sahədə aparılan müzakirələr bizi tək bir həqiqətə aparır: musiqini qorumaq həm də gələcək turizm potensialımızı qorumaq deməkdir. Dayanıqlı turizm kontekstində musiqi irsi həm də bir növ qoruyucu qalxan rolunda çıxış edir. Əgər bir bölgənin musiqisi turizm vasitəsilə tanınır və beynəlxalq səviyyədə sevilirsə, həmin irsin qorunması üçün həm dövlət, həm də cəmiyyət tərəfindən daha böyük və sistemli səylər göstərilir [8]. Bu prosesdə gənc nəslin rolu əvəzsizdir. Milli musiqi alətlərinin hazırlanması texnikasının öyrədilməsi, qədim ifaçılıq məktəblərinin ənənələrinin yaşadılması birbaşa turizm perspektivləri ilə əlaqələndirilməlidir. Bu yanaşma həm də mədəni kimliyin müasir, qlobal dünyaya uğurlu inteqrasiyası deməkdir. Musiqi və turizmin harmonik şəkildə birləşməsi sayəsində biz həm öz milli dəyərlərimizi xarici təsirlərdən qoruyur, həm də dünyanı bu bənzərsiz mənəvi dəyərlərlə zənginləşdiririk [10].

Gələcəkdə bu sahədə daha çox rəqəmsal innovasiyalardan, virtual reallıq texnologiyalarından və fərqli, interaktiv təqdimat metodlarından istifadə edilməsi mövzunun aktuallığını daha da artıracaqdır. Məsələn, turistlərə milli musiqi alətlərinin yaranma tarixini rəqəmsal formatda təqdim etmək və ya onlara bu alətlərdə kiçik ifalar öyrətmək təcrübəni daha yaddaqalan edir. Bu cür yanaşmalar musiqi irsini statik bir muzey eksponatından çıxarıb canlı, daim inkişaf edən bir turizm fenomeninə çevirir. Beləliklə, musiqi təkcə keçmişi xatırladan bir vasitə deyil, həm də turizmin gələcək inkişafını təmin edən mühüm innovasiya sahəsidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, musiqi irsi beynəlxalq turizmin sadəcə dekorativ bir hissəsi deyil, onun ən həyati və əvəzolunmaz damarlarından biridir. Bu sahədə aparılan geniş müzakirələr və təhlillər bizi tək bir təkzibedilməz həqiqətə aparır: milli musiqini öz saflığı ilə qorumaq, əslində gələcək turizm potensialımızı və beynəlxalq nüfuzumuzu qorumaq deməkdir. Musiqi irsinin təbliğinə qoyulan hər bir sərmayə xalqın mədəni mirasının əbədiləşməsinə verilən ən böyük töhfədir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat və təhlillər göstərir ki, musiqi irsi beynəlxalq turizmin inkişafında sadəcə köməkçi vasitə deyil, həm də strateji bir hərəkətverici qüvvədir. Musiqinin bir xalqın qeyri-maddi mədəni irsinin ən canlı qolu olması onu turizm bazarında unikal bir məhsula çevirir. Turistlər üçün bir ölkənin milli musiqisi ilə tanışlıq həmin məkanın tarixini, fəlsəfəsini və insanların dünyagörüşünü anlamaq üçün ən qısa yoldur. Azərbaycan timsalında muğam, aşıq sənəti və ritmik

xalq musiqisi beynəlxalq qonaqların yaddaşında dərin izlər buraxmaqla yanaşı, ölkəmizin mədəni diplomatiyasını da gücləndirir. Bu, turizmin sadəcə iqtisadi bir sahə olmadığını, həm də millətlərarası mənəvi körpü rolunu oynadığını bir daha sübut edir.

Məqalədə vurğulanan ən vacib məqamlardan biri turizm və musiqi irsi arasındakı qarşılıqlı asılılığın dayanıqlı şəkildə idarə olunmasıdır. Turizm musiqi irsinin dünyada tanınması və yaşadılması üçün geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda musiqi də turizm marşrutlarına ruh və orijinallıq qataraq onları digər istiqamətlərdən fərqləndirir. Lakin bu inteqrasiya zamanı milli musiqi nümunələrinin saflığının qorunması mütləq şərtdir. Kommersiya maraqlarının sənət dəyərini üstələməsinə yol verməmək həm yerli sənətkarların, həm də turizm təşkilatçılarının əsas vəzifəsi olmalıdır. Çünki müasir turist kütləsi parıltılı, lakin ruhsuz şoulardan deyil, xalqın içindən gələn təbii və orijinal ifalardan təsirlənir.

Musiqi irsinin turizm potensialının artırılması həm də regional inkişafa böyük töhfə verir. Xüsusilə Azərbaycanın rayonlarında keçirilən festivallar, yerli musiqi bayramları həmin bölgələrə turist axınını stimullaşdırır və yerli əhalinin rifahına müsbət təsir göstərir. Gələcəkdə musiqi turizminin rəqəmsal platformalarla birləşdirilməsi, interaktiv musiqi muzeylərinin və onlayn səs kitabxanalarının yaradılması bu sahəni daha da cazibədar edə bilər. Musiqi irsimizin düzgün təbliği ölkəmizin beynəlxalq turizm xəritəsindəki yerini möhkəmləndirməklə yanaşı, gənc nəslin öz mədəniyyətinə sahib çıxmasına da səbəb olur.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, musiqi irsi beynəlxalq turizmin ən qiymətli və tükənməz resursudur. Onun qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği sadəcə iqtisadi gəlir deyil, həm də milli kimliyimizin dünya mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi təsdiq olunmasıdır. Doğru strategiyalar vasitəsilə musiqi və turizmin harmoniyası gələcəkdə daha dayanıqlı və məhsuldar nəticələr verəcəkdir. Bu sahədə atılan hər bir elmi və praktiki addım mədəni irsimizin əbədi yaşamasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Du, Y. , Chen, L. , & Xu, J. (2024). Interactive effects of intangible cultural heritage and tourism development. Heritage Science, 12, 401. https://doi. org/10. 1186/s40494-024-01502-z
2. Wang, C. , Wang, Y. , Edelheim, J. R. , & Zhou, J. (2024). Tourism commercialisation and intangible cultural heritage. Tourist Studies, 24(3), 246–265. https://doi. org/10. 1177/14687976241251514
3. Carvalho, I. , Madeira, A. , Monteiro, A. , Lopes, S. , & Palrão, T. (2023). Fado and intangible cultural heritage in tourism. Humanities and Social Sciences Communications, 10, 442. https://doi. org/10. 1057/s41599-023-01939-w
4. Zhang, Y. , Zheng, Q. , Huang, L. , Lee, T. J. , & Hyun, S. S. (2024). Alienation and authenticity in intangible cultural heritage tourism. Journal of Sustainable Tourism, 32(12), 2459–2478. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2023. 2284642
5. Qiu, Q. , Zuo, Y. , & Zhang, M. (2022). Intangible cultural heritage in tourism: Research review and future agenda. Land, 11(1), 139. https://doi. org/10. 3390/land11010139
6. Chen, Z. (2022). Visualizing experiencescape from intangible cultural heritage. Current Issues in Tourism, 25(4), 559–578. https://doi. org/10. 1080/13683500. 2021. 1892040
7. Su, X. , Li, X. , Wang, Y. , Zheng, Z. , & Huang, Y. (2020). Awe of intangible cultural heritage: Tourist perspective. SAGE Open, 10(3). https://doi. org/10. 1177/2158244020941467
8. Zhang, G. , Chen, X. , Law, R. , & Zhang, M. (2020). Sustainability of heritage tourism and cultural identity. Sustainability, 12(21), 9199. https://doi. org/10. 3390/su12219199
9. Sedmak, G. , Kerma, S. , & Čivre, Ž. (2020). Traditional music in tourists' eyes. Journal of Heritage Tourism. https://doi. org/10. 1080/1743873X. 2020. 1808002
10. Cheng, L. , & Jimenez, E. (2024). Music intangible cultural heritage and tourism integration. Frontiers in Art Research, 6(5). https://doi. org/10. 25236/FAR. 2024. 060505

MÜƏSSİSƏDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİ: METODLAR, MƏQSƏD VƏ FUNKSİYALAR

Human resource management in the enterprise: methods, goal, and functions

NİZAMƏDDİN BAĞIROV
Nizameddin Bagirov
nizam8585@bk. ru
https://orcid. org/0009-0008-1268-7299
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə müəssisələrin uğurlu fəaliyyət göstərməsi və rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün insan resurslarının idarəedilməsi (İRİ) mühüm rol oynayır. Bu məqalədə müəssisələrdə İRİ-nin əsas metodları, məqsədləri və funksiyaları geniş şəkildə təhlil olunur. Məqalənin məqsədi insan resurslarının idarə edilməsinin müəssisənin strateji inkişafına təsirini, eləcə də müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi imkanlarını araşdırmaqdır. Tədqiqat zamanı həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlar nəzərdən keçirilmiş, beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi müqayisə edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsində müasir metodların tətbiqi işçi məhsuldarlığının və motivasiyasının artırılması, həmçinin işçi məmnunluğunun təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. İRİ-nin əsas məqsədi insan kapitalının səmərəli istifadəsini təmin etmək, müəssisənin strateji hədəflərinə çatmaq və dayanıqlı inkişafı dəstəkləməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün planlaşdırma, işə qəbul, təlim və inkişaf, motivasiya, performansın qiymətləndirilməsi və əmək haqqı sistemlərinin düzgün qurulması vacibdir. Məqalədə, həmçinin, rəqəmsallaşmanın və innovativ yanaşmaların İRİ-nin effektivliyinə təsiri də qiymətləndirilir. Nəticədə, müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsinin kompleks və davamlı inkişaf prosesinin tərkib hissəsi olduğu, müasir trendlərin və texnologiyaların tətbiqi ilə səmərəliliyin daha da artırılmasının mümkün olduğu qeyd olunur. Araşdırmanın elmi və praktik əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *İnsan resurslarının idarəedilməsi, metodlar, məqsəd, funksiyalar, müəssisə, dayanıqlı inkişaf*

ABSTRACT

In the modern era, human resource management (HRM) plays a crucial role in the successful operation of enterprises and the achievement of competitive advantage. In this article, the main methods, objectives, and functions of HRM in enterprises are extensively analyzed. The purpose of the article is to examine the impact of human resource management on the strategic development of the enterprise, as well as the possibilities of applying modern management approaches. During the research, both local and foreign literature were reviewed, and international and Azerbaijani practices were compared. The research shows that the application of modern methods in human resource management within enterprises is important for increasing employe productivity and motivation, as well as ensuring employe satisfaction. The main goal of HRM is to ensure the efficient use of human capital, achieve the strategic objectives of the organization, and support sustainable development. To achieve this goal, proper planning, recruitment, training and development, motivation, performance evaluation, and the establishment of salary systems are essential. The article also evaluates the impact of digitalization and innovative approaches on the effectiveness of HRM. As a result, it is noted that the management of human resources in enterprises is an integral part of a complex and continuous development process, and that the application of modern trends and technologies can further enhance efficiency. The scientific and practical significance of the research is emphasized.

Keywords: *Human resource management, methods, purpose, functions, enterprise, sustainable development*

GİRİŞ

Qloballaşma və sürətli texnoloji inkişaf dövründə müəssisələrin dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli fəaliyyət göstərməsi üçün insan resurslarının idarəedilməsi (İRİ) mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. İnsan kapitalı istənilən təşkilatın ən dəyərli resursu hesab olunur və onun effektiv idarə olunması müəssisənin ümumi fəaliyyət göstəricilərinə, uzunmüddətli inkişafına və bazardakı mövqeyinə birbaşa təsir göstərir. Müasir idarəetmə nəzəriyyələri və praktik təcrübələr göstərir ki, insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi, müəssisənin məqsədlərinə çatmasında, işçi məmnunluğunun artırılmasında və təşkilati mədəniyyətin formalaşmasında əsas amillərdən biridir.

İnsan resurslarının idarəedilməsi anlayışı geniş və çoxşaxəli olmaqla, planlaşdırma, işə qəbul, təlim və inkişaf, motivasiya, performansın qiymətləndirilməsi, əmək haqqının idarə olunması və işçi münasibətlərinin qurulması kimi funksiyaları əhatə edir. Bu funksiyaların hər biri müəssisənin strategiyası ilə sıx əlaqəlidir və onun dayanıqlı inkişafına xidmət edir. İRİ-nin məqsədi yalnız işçilərin seçimi və yerləşdirilməsi ilə yekunlaşmır, eyni zamanda onların potensialının aşkara çıxarılması, inkişaf etdirilməsi və iş mühitinin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur.

Rəqabətin artdığı və əmək bazarının daim dəyişdiyi bir şəraitdə müəssisələr üçün insan resurslarının idarəedilməsi daha da aktuallaşır. Əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, yeni texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi, işçi ehtiyaclarının və gözləntilərinin dəyişməsi İRİ-nin funksiyalarında yenilənmələrə səbəb olur. Xüsusilə son illərdə rəqəmsallaşma, uzaqdan iş və çevik idarəetmə modellərinin yayılması insan resursları sahəsində yeni çağırışlar yaradıb. Müəssisələr işçi potensialından maksimum səmərə əldə etmək, yüksək ixtisaslı və motivasiyalı əməkdaşları cəlb etmək və saxlamaq, onların bilik və bacarıqlarını daim inkişaf etdirmək üçün müxtəlif strateji və operativ yanaşmalardan istifadə edirlər.

Azərbaycanın və digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, insan resurslarının idarəedilməsi müəssisənin uğurunun və dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindəndir. Yerli müəssisələrdə bu sahənin inkişafı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi ilə yanaşı, milli xüsusiyyətlərin də nəzərə alınmasını tələb edir. İRİ-nin müasir metod və yanaşmaları, məqsəd və funksiyaları, onların praktikada tətbiqi və qarşıya çıxan problemlərin həlli bu məqalənin əsas tədqiqat obyektidir. Məqalədə insan resurslarının idarəedilməsinin nəzəri əsasları, tətbiq metodları və funksional istiqamətləri elmi və praktiki baxımdan geniş şəkildə təhlil olunacaq.

METODOLOGİYA

Bu məqalənin hazırlanmasında sistemli və çoxşaxəli tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. İlk növbədə, insan resurslarının idarəedilməsi sahəsində mövcud olan yerli və xarici elmi ədəbiyyat, məqalələr, kitablar və beynəlxalq təşkilatların hesabatları təhlil edilmişdir. Ədəbiyyat təhlili zamanı əsasən insan resurslarının idarəedilməsinin nəzəri əsasları, metod və funksiyaları, müasir yanaşmalar və praktik tətbiq nümunələri araşdırılmışdır.

Müqayisəli analiz metodu vasitəsilə Azərbaycan və digər ölkələrin müəssisələrində insan resurslarının idarəedilməsində istifadə olunan metodlar və yanaşmalar müqayisə edilmiş, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif ölkələrin qabaqcıl müəssisələrinin təcrübəsindən nümunələr götürülmüş, yerli müəssisələrin xüsusiyyətləri və problemləri ilə müqayisə aparılmışdır.

Tədqiqatda həmçinin keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarından istifadə edilmişdir. Keyfiyyət yanaşması çərçivəsində insan resurslarının idarəedilməsi üzrə mütəxəssislərin, müəssisə rəhbərlərinin və HR menecerlərin fikirləri və təcrübələri öyrənilmiş, onların praktiki təcrübəsi analiz edilmişdir. Kəmiyyət yanaşması üçün isə rəsmi statistik məlumatlar, elmi tədqiqatlar və müxtəlif hesabatlardan əldə olunan rəqəmlər araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, tədqiqatda müasir dövrün tələb etdiyi innovativ metod və texnologiyaların insan resurslarının idarəedilməsinə təsiri qiymətləndirilmiş, rəqəmsallaşmanın və yeni idarəetmə modellərinin tətbiqi imkanları təhlil olunmuşdur. Onlayn resurslar və elektron bazalardan əldə olunan məlumatlar da araşdırmada geniş istifadə edilmişdir.

Nəticə etibarilə, bu metodoloji yanaşmalar insan resurslarının idarəedilməsi sahəsində əsas metod, məqsəd və funksiyaların daha dərindən və obyektiv şəkildə öyrənilməsinə, eləcə də aktual problemlərin və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

İnsan resurslarının idarəedilməsi (İRİ) müasir idarəetmə elminin ən əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biridir və bu sahədə həm nəzəri, həm də praktik aspektlər kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilmişdir. Armstrong (2020) öz fundamental əsərində insan resurslarının idarəedilməsinin əsas prinsiplərini, funksiyalarını və metodlarını ətraflı şəkildə təqdim edir, müəssisələrdə İRİ-nin strateji məqsədlərə çatmaq üçün vacib olduğunu vurğulayır. Boxall və Purcell (2016) isə İRİ-nin müəssisənin ümumi strategiyası ilə inteqrasiyasını və insan kapitalının düzgün idarə olunmasının təşkilatın uzunmüddətli uğuruna təsirini xüsusi qeyd edirlər.

Becker və Gerhart (1996) insan resurslarının idarəedilməsi və təşkilati performans arasındakı əlaqəni araşdıraraq, İRİ-nin müəssisənin məhsuldarlığına və innovasiya qabiliyyətinə birbaşa təsir etdiyini göstərirlər. Schuler və Jackson (2014) insan resurslarının idarəedilməsi və təşkilati effektivlik məsələlərinə diqqət yetirir, İRİ-nin müəssisənin məqsədlərinə çatmasında əsas rol oynadığını bildirirlər. Storey (2007) isə insan resurslarının idarəedilməsinə tənqidi yanaşaraq, sahənin inkişaf mərhələlərini və aktual problemlərini təhlil edir.

Yerəlli tədqiqatlar da bu sahədə əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Həsənov (2018) Azərbaycanda insan resurslarının idarəedilməsi prosesində mövcud olan çətinlikləri və inkişaf perspektivlərini təhlil etmişdir. Həsənova (2021) isə müasir müəssisələrdə rəqəmsallaşmanın İRİ-yə təsirini və yeni texnologiyaların tətbiqinin imkanlarını araşdırır. Azizova (2019) insan resurslarının idarə edilməsinin müəssisənin uğuruna təsirini qiymətləndirərək, motivasiya və təlim-tədris kimi funksiyaların aktuallığını qeyd edir.

Torrington və digərlərinin (2017) araşdırmalarında İRİ-nin əsas funksiyaları – işə qəbul, seçmə, təlim, motivasiya və performansın qiymətləndirilməsi kimi sahələr sistemli şəkildə analiz edilmişdir. Ulrich və digərləri (2008) insan resurslarının idarəedilməsi üzrə mütəxəssislərin bacarıq və kompetensiyalarına diqqət yetirərək, bu sahənin müasir biznes mühitində fəaliyyət üçün əsas şərt olduğunu vurğulayırlar. Wright və McMahan (2011) insan kapitalı anlayışını dərinləşdirərək, strateji idarəetmə ilə insan resurslarının vəhdətini elmi olaraq əsaslandırırlar.

Lepak və Snell (1999) tərəfindən irəli sürülən insan resurslarının arxitekturası modeli müəssisələr üçün insan kapitalının müxtəlif növlərə bölünməsi və idarəedilməsi baxımından aktualdır. Onların tədqiqatı göstərir ki, insan resurslarının inkişafı və yerləşdirilməsi müəssisənin spesifik ehtiyacları və strategiyalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Yerli müəlliflərdən Yusifli (2022) müəssisələrdə insan resurslarının idarəedilməsində innovativ yanaşmaların tətbiqini və bunun səmərəliliyə təsirini təhlil edir. Bu yanaşmada rəqəmsallaşmanın, informasiya texnologiyalarının və yeni idarəetmə metodlarının rolu xüsusi vurğulanır.

MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ

İnsan resurslarının idarəedilməsi (İRİ) müəssisələrin strateji inkişafında və dayanıqlı rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında həlledici rola malikdir. Son illərin tədqiqatları və təcrübələri göstərir ki, İRİ sahəsində tətbiq olunan metod və funksiyaların düzgün seçimi müəssisənin həm daxili effektivliyini, həm də xarici bazarda mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir (Armstrong, 2020; Boxall & Purcell, 2016). Müəssisələrin fəaliyyətində insan kapitalının prioritet kimi qəbul edilməsi, işçi potensialının səmərəli idarə olunması və inkişaf etdirilməsi strateji idarəetmənin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir.

İRİ-nin əsas funksiyaları – işə qəbul, seçmə və yerləşdirmə, təlim və inkişaf, motivasiya, performansın qiymətləndirilməsi və əməkhaqqı sistemlərinin təşkili – bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və müəssisənin ümumi uğuruna birbaşa təsir edir (Dessler, 2019). İşə qəbul və yerləşdirmə mərhələsində müəssisələrin ehtiyaclarına uyğun, yüksək ixtisaslı və motivasiyalı işçilərin seçilməsi

onların sonrakı fəaliyyət göstəricilərinə və təşkilati mədəniyyətə təsir göstərir (Torrington et al. , 2017).

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərin İRİ-yə təsiri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Rəqəmsal platformaların, onlayn təlim və inkişaf imkanlarının genişlənməsi, eyni zamanda performansın izlənməsi və qiymətləndirilməsi üçün yeni üsulların tətbiqi müəssisələrdə İRİ-nin effektivliyini artırır (Ulrich et al. , 2008; Həsənova, 2021). Pandemiya dövründə uzaqdan iş və çevik iş qrafiklərinin tətbiqi isə yeni idarəetmə modellərinin və fərqli yanaşmaların aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər müəssisələr üçün həm yeni imkanlar, həm də əlavə çağırışlar yaradıb; məsələn, işçi motivasiyasının uzaqdan idarə olunması və komanda ruhunun qorunması artıq daha çox innovativ yanaşma tələb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrdə insan resurslarının idarəedilməsində motivasiya və performansın qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Düzgün qurulmuş motivasiya və mükafatlandırma sistemi, işçilərin öz bilik və bacarıqlarını daha səmərəli göstərməsinə, yeni təşəbbüslərlə çıxış etməsinə və ümumi işçi məmnunluğunun yüksəlməsinə səbəb olur (Armstrong, 2020). Əks halda, motivasiya çatışmazlığı və qeyri-obyektiv qiymətləndirmə işçi dövriyyəsinin artmasına və istehsal səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Performansın qiymətləndirilməsi prosesinin şəffaf, obyektiv və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi həm fərdi, həm də təşkilati inkişaf üçün stimul yaradır (Dessler, 2019).

Azərbaycanda və digər ölkələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insan resursları üzrə menecerlərin və rəhbərliyin bu sahəyə yanaşması müəssisənin uğurunda həlledici rola malikdir (Həsənov, 2018; Armstrong, 2020). Azərbaycanda İRİ sahəsində əsas problemlər kimi idarəetmə sistemlərinin bəzən köhnə yanaşmalara əsaslanması, innovativ metodların tətbiqində gecikmələr və bəzi müəssisələrdə kadr siyasətinin yetərincə çevik olmaması qeyd edilir (Həsənova, 2021). Yerli müəssisələr üçün ən aktual istiqamətlərdən biri də beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və milli xüsusiyyətlərlə uzlaşdırılmasıdır. Bu, həm də İRİ-nin davamlı inkişafı üçün yeni imkanlar açır.

Beynəlxalq praktikada isə İRİ-nin strateji idarəetməyə inteqrasiyası və insan kapitalının inkişafı yönündə daha sistemli yanaşmalar tətbiq olunur (Ulrich et al. , 2008; Boxall & Purcell, 2016). Ən qabaqcıl təşkilatlar İRİ-ni yalnız administrativ funksiya deyil, təşkilatın əsas strateji resursu kimi qiymətləndirir və bütün idarəetmə proseslərini bu prinsipə uyğun qururlar. Bu yanaşmada işçilərin bacarıqlarının və potensialının inkişafı, onların motivasiyası və təşkilata sadiqliyinin artırılması əsas prioritetlərdən sayılır.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqatların və təhlillərin nəticəsi olaraq demək olar ki, insan resurslarının idarəedilməsi müəssisənin dayanıqlı inkişafının və rəqabətqabiliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Müasir metodların, rəqəmsallaşmanın və innovativ yanaşmaların tətbiqi İRİ-nin effektivliyini artırır, müəssisə daxilində əməkdaşlıq mühitini gücləndirir və işçi məmnunluğunu yüksəldir. Həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübə göstərir ki, İRİ-yə kompleks və sistemli yanaşma müəssisələrin uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmasında və dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, müəssisələr İRİ sahəsində daim yeniliklərə açıq olmalı, müasir texnologiyaların və idarəetmə modellərinin tətbiqinə xüsusi diqqət yetirməli və insan kapitalının inkişafına davamlı sərmayə qoymalıdırlar. Bu yanaşma həm təşkilati effektivliyin artırılmasına, həm də dayanıqlı və uğurlu biznes mühiti formalaşmasına töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Armstrong, M. (2020). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. London: Kogan Page.

2. Becker, B. E. , & Gerhart, B. (1996). The impact of human resource management on organizational performance: Progress and prospects. *Academy of Management Journal*, 39(4), 779-801.
3. Həsənov, F. (2018). Azərbaycanda insan resurslarının idarəedilməsi problemləri və inkişaf istiqamətləri. Bakı: ADNSU nəşriyyatı.
4. Boxall, P. , & Purcell, J. (2016). *Strategy and Human Resource Management*. London: Palgrave Macmillan.
5. Dessler, G. (2019). *Human Resource Management*. Pearson Education.
6. Storey, J. (2007). *Human Resource Management: A Critical Text*. London: Thomson Learning.
7. Torrington, D. , Hall, L. , Taylor, S. , & Atkinson, C. (2017). *Human Resource Management*. Pearson.
8. Ulrich, D. , Brockbank, W. , Johnson, D. , Sandholtz, K. , & Younger, J. (2008). *HR Competencies: Mastery at the Intersection of People and Business*. SHRM.
9. Wright, P. M. , & McMahan, G. C. (2011). Exploring human capital: putting 'human' back into strategic human resource management. *Human Resource Management Journal*, 21(2), 93-104.
10. Həsənova, S. (2021). Müasir müəssisələrdə insan resurslarının idarəedilməsi və rəqəmsallaşma. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
11. Schuler, R. S. , & Jackson, S. E. (2014). *Human Resource Management and Organizational Effectiveness: Yesterday and Today*. Journal of Organizational Effectiveness, 1(1), 35-55.
12. Azizova, G. (2019). İnsan resurslarının idarə edilməsi və onun müəssisənin uğuruna təsiri. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 3, 57-66.
13. Lepak, D. P. , & Snell, S. A. (1999). The human resource architecture: Toward a theory of human capital allocation and development. *Academy of Management Review*, 24(1), 31-48.
14. Yusifli, R. (2022). Müəssisələrdə insan resurslarının idarəedilməsində innovativ yanaşmalar. *Azərbaycan Menecment Jurnalı*, 2, 23-30.

SMART TOURISM, HOSPITALITY MANAGEMENT, AND INNOVATION: APPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AUTOMATION, AND THE INTERNET OF THINGS

Smart turizm, qonaqpərvərlik menecmenti və innovasiya: süni intellekt, avtomatlaşdırma və əşyaların internetinin tətbiqləri

RAUF RAHIMLI
Rauf Rəhimli
rehimlirauf@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0007-2207-451X
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

ABSTRACT

The convergence of artificial intelligence (AI), automation, and the Internet of Things (IoT) is fundamentally reshaping the tourism and hospitality industry. This paper presents a comprehensive, systematic review of peer-reviewed literature published between 2015 and 2026, examining how these technologies are being deployed across smart hotel operations, destination management systems, customer experience platforms, and revenue optimization frameworks. Drawing on 25 academic sources retrieved from Scopus, Web of Science, ScienceDirect, and other high-impact databases, the review identifies four dominant thematic clusters: (1) AI-driven personalization and recommendation systems; (2) service automation through robotics and intelligent check-in/check-out processes; (3) IoT-enabled smart room and destination ecosystems; and (4) predictive analytics for operational efficiency and revenue management. Findings indicate that while technology adoption in hospitality yields measurable gains in customer satisfaction, operational cost reduction, and sustainability outcomes, significant challenges persist regarding data privacy, cybersecurity governance, workforce displacement, and the digital divide between large hotel chains and independent operators. The paper concludes with strategic and policy recommendations for hospitality managers, industry stakeholders, and regulatory bodies, and identifies priority areas for future interdisciplinary research.

Keywords: *artificial intelligence, smart tourism, Internet of Things, hospitality automation, service robots, predictive analytics, digital transformation.*

XÜLASƏ

Süni intellektin (AI), avtomatlaşdırmanın və Əşyaların İnternetinin (IoT) birləşməsi turizm və qonaqpərvərlik sənayesini əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırır. Bu məqalə 2015-2026-cı illər arasında dərc olunmuş peer-reviewed ədəbiyyatın geniş, sistematik icmalını təqdim edir və bu texnologiyaların ağıllı otel əməliyyatları, təyinat idarəetmə sistemləri, müştəri təcrübəsi platformaları və gəlir optimallaşdırma çərçivələrində necə tətbiq olunduğunu araşdırır. Scopus, Web of Science, ScienceDirect və digər yüksək təsirli verilənlər bazalarından əldə edilmiş 25 akademik mənbəyə əsaslanaraq, icmal dörd əsas tematik klasteri müəyyən edir: (1) AI tərəfindən idarə olunan fərdiləşdirmə və tövsiyə sistemləri; (2) robotlar və ağıllı check-in/check-out prosesləri vasitəsilə xidmət avtomatlaşdırması; (3) IoT dəstəklı ağıllı otaq və təyinat ekosistemləri; və (4) əməliyyat effektivliyi və gəlir idarəçiliyi üçün proqnozlaşdırıcı analizlər. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, qonaqpərvərlik sektorunda texnologiyanın tətbiqi müştəri məmnuniyyətində, əməliyyat xərclərinin azaldılmasında və dayanıqlılıq nəticələrində ölçülə bilən qazanc təmin etsə də, məlumatların məxfilik, kibertəhlükəsizlik idarəçiliyi, işçi heyətinin yerinin dəyişdirilməsi və böyük otel zəncirləri ilə müstəqil operatorlar arasındakı rəqəmsal fərq kimi mühüm problemlər hələ də mövcuddur. Məqalə qonaqpərvərlik menecerləri, sənaye tərəfdaşları və tənzimləyici orqanlar üçün strateji və siyasət tövsiyələri ilə yekunlaşır və gələcək interdisiplinar tədqiqat üçün prioritet sahələri müəyyən edir.

Açar sözlər: *süni intellekt, ağıllı turizm, Əşyaların İnterneti, mehmanxana avtomatlaşdırılması, xidmət robotları, proqnozlaşdırıcı analitika, rəqəmsal transformasiya.*

INTRODUCTION

The global tourism and hospitality industry, valued at approximately USD 9. 5 trillion in the period immediately preceding the COVID-19 pandemic and exhibiting robust recovery thereafter, is undergoing a technological transformation of considerable depth and scope. The rapid diffusion of artificial intelligence, automation technologies, and the Internet of Things has generated new paradigms for service delivery, operational management, and destination governance that were largely inconceivable two decades ago. As Tyagi et al. (2026) demonstrate through bibliometric mapping

of AI-based tourism research, scholarly attention to these intersecting domains has grown exponentially since 2015, a trajectory that reflects both academic interest and substantive real-world adoption across the industry.

Smart tourism — broadly understood as tourism experience enhanced through the integration of digital technologies, data analytics, and interconnected infrastructure — has emerged as a distinct and rapidly evolving field of inquiry (Wang et al. , 2022). At its core, the concept entails the seamless orchestration of physical and digital environments: sensor-equipped hotel rooms that anticipate guest preferences, AI-powered chatbots that resolve booking inquiries in milliseconds, autonomous service robots that deliver in-room amenities, and IoT platforms that manage energy consumption across entire resort complexes. Capabilities once confined to experimental pilot projects are now being deployed at scale by leading international chains including Marriott International, Hilton Hotels & Resorts, and AccorHotels.

The scholarly literature addressing AI and hospitality has expanded considerably in recent years. A landmark bibliometric study by Knani et al. (2022), encompassing 1,035 manuscripts published between 1984 and 2021, identified artificial neural networks, data mining, sentiment analysis, and IoT-big data integration as the primary motor themes driving research in this domain. More recently, Yong et al. (2025) reviewed service automation technology through the lens of sustainable development goals, while Cheong et al. (2026) conducted a systematic analysis of service robot applications across tourism and hospitality scenarios. These studies collectively affirm that technology adoption in hospitality has ceased to be peripheral and is now central to competitive strategy.

Such optimism must nonetheless be tempered by an appreciation of persistent structural challenges. Tutunea (2021) found that both tourists and tourism companies in Romania harboured significant reservations about AI adoption, citing concerns over the erosion of human interaction in service contexts, data privacy risks, and the reliability of automated systems. Analogous ambivalence has been documented in other emerging markets and among travellers from technologically advanced nations, suggesting that technology acceptance is neither uniform nor inevitable, but mediated by cultural, demographic, and experiential factors that remain imperfectly understood.

Against this backdrop, the present paper pursues three interrelated objectives. First, it synthesizes current empirical and theoretical evidence on the applications of AI, automation, and IoT across the tourism and hospitality value chain. Second, it evaluates the operational and strategic implications of these technologies for hospitality businesses, tourism destinations, and their respective workforces. Third, it identifies unresolved debates, methodological gaps, and priority areas for future research. In doing so, the paper contributes to the growing literature on digital transformation in services industries while providing actionable insights for practitioners and policymakers.

2. METHODS

This paper employs a systematic narrative review methodology combining elements of bibliometric analysis and thematic synthesis. The review was conducted across multiple phases between January and April 2026.

2. 1 Database Search Strategy

Relevant literature was retrieved from the following academic databases: Scopus, Web of Science (Core Collection), ScienceDirect (Elsevier), Google Scholar, IEEE Xplore, ACM Digital Library, SpringerLink, Emerald Insight, F1000Research, and Taylor & Francis Online, the latter searched specifically for journals in tourism marketing and hospitality management.

The following Boolean search strings were applied: ("artificial intelligence" OR "machine learning" OR "deep learning") AND ("tourism" OR "hospitality" OR "hotel"); ("Internet of Things" OR "IoT" OR "smart room") AND ("tourism" OR "hospitality"); ("service automation" OR "service robot"

OR "chatbot") AND ("hotel" OR "travel"); ("smart tourism" OR "smart destination" OR "intelligent tourism") AND ("innovation" OR "sustainability"); ("revenue management" OR "predictive analytics") AND ("hospitality" OR "hotel").

2. 2 Inclusion and Exclusion Criteria

Studies were included if they: (a) were published in English in peer-reviewed journals, edited volumes, or credible conference proceedings; (b) appeared between 2015 and 2026, with the exception of seminal foundational works; (c) directly addressed AI, automation, IoT, or related digital technologies in the context of tourism or hospitality; and (d) provided empirical findings, systematic reviews, bibliometric analyses, or substantive theoretical contributions.

Studies were excluded if they: (a) addressed digital technologies exclusively in non-tourism service sectors without transferable insights; (b) appeared in predatory or non-peer-reviewed outlets; (c) were purely descriptive without analytical depth; or (d) were inaccessible in full text. Grey literature, including industry white papers and government reports, was referenced selectively to contextualise empirical findings but was not treated as primary evidence.

2. 3 Selection Process

An initial search yielded over 3,200 potentially relevant items. After title and abstract screening, 287 full-text articles were assessed for eligibility. Of these, 25 sources were selected as primary references, supplemented by additional works cited within those sources. The final selection prioritised methodological rigour, recency, geographic diversity, and thematic coverage of the paper's core domains.

3. RESULTS

3. 1 AI-Powered Recommendation Systems and Chatbots

Among the most extensively documented AI applications in tourism is the deployment of intelligent recommendation systems. These systems leverage collaborative filtering, content-based filtering, and increasingly, deep learning architectures to analyse vast repositories of user-generated data — search histories, booking patterns, social media activity, and post-stay reviews — in order to generate personalised destination, accommodation, and activity recommendations. Sousa et al. (2024), in their analysis of tourists' perspectives on AI systems, found that personalisation was the most valued AI capability among travellers, with a majority of respondents expressing willingness to share personal data in exchange for tailored travel experiences, provided that adequate data governance assurances were in place.

Conversational AI, in the form of chatbots and virtual assistants, has witnessed particularly rapid deployment across the hospitality sector. Gupta (2022) documents how leading hotel chains have integrated AI-powered chatbots into their customer relationship management platforms, enabling 24/7 multilingual inquiry resolution, automated pre-arrival communication, and real-time room customisation requests. The operational efficiencies are substantial: Gupta (2022) reports that chatbot integration in mid-scale hotel chains reduced front-desk inquiry load by 35–45%, freeing human staff to concentrate on high-complexity, high-empathy interactions that resist automation.

More recently, the emergence of generative AI has introduced new possibilities for tourism and hospitality education and operations. Zhu and Yu (2025) examine how generative AI tools — including large language models — are being adopted in hospitality education programmes, enabling personalised learning pathways, automated curriculum design, and simulation-based training for service scenarios. While the authors identify significant pedagogical promise, they also caution that the rapid pace of generative AI development outstrips current institutional capacity for ethical oversight and quality assurance in educational settings.

A notable methodological limitation in this body of research concerns external validity. Many studies evaluating AI recommendation systems rely on controlled laboratory experiments or single-property hotel case studies, which may not capture the complexity of real-world deployment environments. Cultural variation in AI acceptance — documented by Tutunea (2021) across Romanian tourism stakeholders — suggests, furthermore, that findings from technology-forward markets such as South Korea, Singapore, or the United States may not transfer directly to emerging tourism economies without significant contextual adaptation.

3. 2 Service Automation: Robots and Intelligent Check-In Systems

Service robots represent one of the most visible and culturally salient manifestations of automation in contemporary hospitality. Cheong et al. (2026), in their systematic literature review covering 127 peer-reviewed studies on service robots in tourism and hospitality, identify three primary application categories: front-of-house robots performing guest reception, concierge, and information provision functions; back-of-house robots engaged in logistics, cleaning, and food preparation; and hybrid robots capable of both customer-facing and operational tasks. The review finds that guest satisfaction with robot services is generally positive, particularly among younger travellers and those with prior technology exposure, but declines when robots fail to respond accurately to complex or emotionally nuanced requests.

Self-service kiosks and mobile check-in applications represent a lower-cost and more widely diffused form of service automation. These technologies, whose adoption was accelerated by the COVID-19 pandemic's emphasis on contactless interaction, allow guests to complete arrival and departure processes without front-desk engagement. Islam (2024) situates these developments within the broader context of AI and IoT integration for automation and security, highlighting how biometric authentication — including facial recognition and fingerprint scanning — is being incorporated into hotel check-in systems to enhance both convenience and security. Islam (2024) also raises critical concerns about the privacy implications of biometric data collection, particularly in jurisdictions lacking comprehensive data protection legislation.

The Henn-na Hotel in Japan, widely cited as the world's first robot-staffed hotel, offers an instructive case study in the limits of wholesale automation. Initially celebrated for its novelty and apparent operational efficiency, the hotel subsequently reduced its robot workforce after finding that certain automated systems created additional labour burdens through frequent malfunction-related maintenance requirements and an inability to resolve complex guest queries effectively (Cheong et al. , 2026). This experience illustrates a recurring theme in the literature: service automation does not uniformly enhance efficiency, and successful deployment requires careful alignment between robot capabilities and the specific requirements of individual service tasks.

3. 3 IoT Applications in Smart Rooms and Destination Ecosystems

The Internet of Things — defined as the network of physical devices embedded with sensors, software, and connectivity enabling them to collect and exchange data — is increasingly foundational to both smart hotel room management and broader destination governance. Baker El-Ebiary et al. (2024), in their analysis of Industry 4. 0 and IoT future directions, identify enhanced connectivity, predictive automation, and sustainable innovation as the three pillars of next-generation IoT deployment, all of which carry direct implications for hospitality operations.

At the property level, IoT-enabled smart rooms integrate sensor arrays, voice command interfaces, and machine learning algorithms to create dynamically responsive guest environments. Temperature, lighting, entertainment, and security systems can be autonomously adjusted on the basis of detected occupancy, time of day, and learned guest preferences. Nasir et al. (2022) document the enabling of edge intelligence over resource-constrained IoT devices in smart home environments —

a technological architecture directly transferable to hotel room management, where local data processing reduces response latency and minimises dependence on centralised cloud infrastructure.

At the destination level, smart tourism platforms aggregate IoT data streams from transportation networks, tourist attractions, accommodation providers, and environmental monitoring systems to support real-time destination management. Wang et al. (2022), in their analysis of smart tourism development in China, document how cities including Hangzhou, Chengdu, and Sanya have deployed integrated smart tourism platforms providing tourists with real-time crowd density information, personalised itinerary recommendations, and seamless payment integration across tourism service categories. These platforms, underpinned by substantial data infrastructure investment, have measurably improved tourist satisfaction scores while contributing to the management of overtourism pressures at high-demand sites.

The literature also identifies significant implementation challenges. Interoperability between IoT devices from different manufacturers remains a persistent technical barrier, as does the security vulnerability of sensor networks to cyberattack. Islam (2024) emphasises that the expanding attack surface created by IoT proliferation in hospitality settings demands sophisticated cybersecurity frameworks — including intrusion detection systems and encrypted data transmission protocols — that many mid-scale and independent hotel operators currently lack the resources to implement.

3. 4 Predictive Analytics for Revenue Management and Customer Retention

Revenue management — the application of analytics to optimise pricing, inventory allocation, and capacity utilisation — has been transformed by AI and machine learning. Traditional revenue management models relied on statistical time-series forecasting of demand derived from historical booking data. Contemporary AI-driven systems incorporate a vastly wider range of input variables: real-time competitor pricing, social media sentiment, macroeconomic indicators, weather forecasts, and event calendars, enabling dynamic pricing adjustments at a granularity and speed that human revenue managers cannot replicate.

Knani et al. (2022) identify tourism demand forecasting as one of the established research themes in AI-hospitality scholarship, noting a well-developed body of literature demonstrating the superiority of neural network models over traditional econometric approaches for short-to-medium term demand forecasting. The practical implications for hotel operators are considerable: more accurate demand forecasting reduces both occupancy shortfalls and last-minute discounting, while predictive overbooking models improve yield management outcomes across the booking cycle.

Beyond revenue optimisation, predictive analytics are increasingly deployed for customer lifetime value modelling, churn prediction, and personalised loyalty programme management. Sousa et al. (2024) report that tourists who received AI-driven personalised loyalty programme offers demonstrated higher redemption rates and reported greater overall satisfaction with their hotel brand relationship than those receiving standardised communications. These findings are consistent with the broader CRM literature on the value of data-driven personalisation, though the tourism-specific evidence base remains, by current standards, relatively nascent.

Table 1. Summary of Key AI, Automation, and IoT Applications in Tourism and Hospitality

Technology Domain	Application Examples	Key Benefits	Representative Sources
Artificial Intelligence	Chatbots, recommendation engines, generative AI in education	Personalisation, 24/7 service, cost reduction	Gupta (2022); Zhu & Yu (2025); Sousa et al. (2024)

Service Automation	Service robots, smart kiosks, automated check-in	Efficiency gains, contactless service, speed	Cheong et al. (2026); Islam (2024)
Internet of Things	Smart rooms, destination platforms, connected infrastructure	Energy efficiency, real-time management, sustainability	Wang et al. (2022); Nasir et al. (2022); Baker El-Ebiary et al. (2024)
Predictive Analytics	Revenue management, demand forecasting, loyalty CRM	Yield optimisation, customer retention	Knani et al. (2022); Sousa et al. (2024)
Generative AI	Content creation, education, virtual assistants	Scalability, training, knowledge transfer	Zhu & Yu (2025); Tyagi et al. (2026)

3. 5 Smart HRM and Workforce Adaptation

A frequently underexamined dimension of technology adoption in hospitality concerns human resource management and the reconfiguration of labour it entails. Seŏlanac (2025), in an analysis of Smart HRM 4. 0 and the digital transformation of HR in tourism, argues that the integration of AI and automation into hospitality operations is fundamentally altering job roles, skill requirements, and organisational structures. The author identifies three distinct workforce adaptation trajectories: task displacement, where routine and transactional functions previously performed by human workers are absorbed by automated systems; task augmentation, where employees are equipped with AI decision-support tools that enhance their service capacity; and task creation, where entirely new roles emerge to manage, maintain, and optimise automated systems.

The net employment effects of automation in hospitality remain genuinely contested in the literature. While some analyses project substantial job losses — particularly among lower-skilled, routine-task-intensive occupations — others emphasise the historical tendency of technological disruption to generate new employment categories, even if the transition imposes considerable adjustment costs on affected workers. Seŏlanac (2025) cautions that the pace of automation-driven workforce disruption in tourism may exceed the sector's capacity to invest in reskilling programmes, particularly in countries where tourism employment is concentrated among vulnerable demographic groups with limited access to continuing education and professional development.

4. DISCUSSION

4. 1 Strategic Implications for Tourism Businesses

The evidence reviewed here points to an unambiguous strategic imperative for tourism and hospitality organisations: digital transformation driven by AI, automation, and IoT is not a discretionary modernisation exercise but a competitive necessity. Organisations that successfully integrate these technologies can expect measurable advantages in customer acquisition, retention, and lifetime value, as well as operational cost efficiencies that support margin improvement and capacity for reinvestment in product and service development.

Nonetheless, the literature consistently cautions against technology adoption pursued as an end in itself. Gupta (2022) emphasises that AI deployment must be guided by a coherent strategic vision that aligns technology capabilities with specific service quality objectives and brand positioning. A luxury hotel brand, for example, must calibrate the role of automation carefully to avoid undermining the personalised human service that defines its value proposition, whereas a budget accommodation brand may achieve stronger competitive advantage through aggressive automation of transactional service touchpoints where labour costs are disproportionately high relative to value created.

Tyagi et al. (2026), in their bibliometric review of AI-based tourism and hospitality marketing, identify a growing research trend examining the intersection of AI capabilities and customer co-creation of tourism experiences. This perspective reframes AI not as a substitute for human agency in tourism but as an enabler of more deeply personalised and participatory experience design. The strategic implication is that the most valuable AI applications in hospitality may be precisely those that amplify rather than displace the relational dimensions of guest service.

4. 2 Operational Implications

At the operational level, implementing AI and IoT systems in hospitality environments demands substantial organisational change management alongside technical deployment. Seŏlanac (2025) identifies middle management as a critical and often overlooked stakeholder group in hospitality digitalisation, noting that department heads and supervisors frequently lack the data literacy skills required to interpret and act upon AI-generated insights effectively. This deficit represents a significant implementation barrier that technology vendors and hotel operators alike have been slow to address in a systematic manner.

The integration of smart room IoT infrastructure creates additional operational complexity related to system maintenance, interoperability management, and failure response. Nasir et al. (2022) demonstrate that edge computing architectures — which process IoT data locally rather than routing all traffic to centralised cloud servers — offer significant advantages in terms of response latency and network resilience, but require more sophisticated on-site technical management capacity than is currently available in many hotel operations teams. Bridging this competence gap represents a pressing and largely unmet challenge for the industry.

4. 3 Customer Satisfaction and Ethical Considerations

The relationship between technology adoption and guest satisfaction is neither linear nor unconditional. Tutunea (2021) documents that while tourists in Romania acknowledged the potential efficiency benefits of AI-based tourism services, a significant proportion expressed discomfort with the perceived reduction in human interaction and raised concerns about data privacy. These findings are echoed by Sousa et al. (2024), who found that tourist willingness to engage with AI-based hospitality services was strongly moderated by trust in the handling of personal data — a factor whose influence varies substantially across demographic groups and national contexts.

The ethical dimensions of AI deployment in hospitality extend beyond data privacy to encompass algorithmic fairness, transparency, and accountability. Revenue management algorithms optimised purely for yield maximisation can produce pricing outcomes that are perceived as discriminatory or exploitative by certain customer segments. AI-driven hiring and scheduling tools may similarly perpetuate or amplify existing biases in employment practices if not subjected to rigorous and regular auditing. The literature on AI ethics in hospitality is still developing, and there is presently no industry-wide governance framework capable of addressing these concerns with adequate comprehensiveness.

4. 4 Sustainability Considerations

Smart tourism technologies offer significant potential contributions to environmental sustainability across the hospitality sector. IoT-enabled building management systems in hotels can achieve energy consumption reductions of 20–30% through intelligent HVAC, lighting, and water management automation, as documented in case studies reviewed by Baker El-Ebiary et al. (2024). Destination management platforms leveraging IoT data to monitor and manage visitor flows can mitigate the environmental impacts of overtourism, a function demonstrated by the Chinese smart city tourism implementations documented by Wang et al. (2022).

Yong et al. (2025) explicitly frame service automation technology in tourism through the lens of the United Nations Sustainable Development Goals, arguing that well-designed automation can

contribute to SDG 8 (decent work and economic growth), SDG 11 (sustainable cities), SDG 12 (responsible consumption), and SDG 13 (climate action). However, the authors acknowledge that these positive contributions are contingent on governance frameworks ensuring that automation proceeds equitably and inclusively — aligned with broader social objectives rather than exclusively optimised for corporate efficiency gains.

4. 5 Future Technological Trends

Several emerging technological trajectories are likely to significantly expand the capabilities and applications of AI, automation, and IoT in tourism and hospitality over the coming decade. Knani et al. (2022) identify augmented reality and virtual reality as emerging themes in the AI-hospitality research landscape, with applications encompassing virtual pre-visit destination experiences, AR-enhanced in-destination wayfinding, and immersive training simulations for hospitality staff. The integration of these technologies with AI-driven personalisation engines creates the prospect of highly individualised mixed-reality tourism experiences that extend and deepen engagement across the entire travel journey.

The maturation of 5G and, prospectively, 6G network infrastructure will dramatically expand the bandwidth and reduce the latency available for IoT device communication, enabling more sophisticated real-time destination management systems and higher-density smart room sensor deployments. Concurrently, advances in edge AI — enabling sophisticated machine learning inference on devices with limited computational resources — will reduce dependence on centralised cloud infrastructure and improve system resilience in tourism contexts where connectivity may be intermittent or unreliable.

Generative AI, as examined by Zhu and Yu (2025), represents perhaps the most transformative near-term development for hospitality operations and marketing. Large language model-based systems capable of generating high-quality, contextually appropriate content will increasingly automate copywriting, social media management, and customer communication tasks, while multimodal generative AI systems will enable the automated creation of visual marketing assets and virtual destination experiences at a scale and cost-efficiency previously unattainable.

4. 6 Policy and Governance Recommendations

The rapid deployment of AI, automation, and IoT in tourism and hospitality has substantially outpaced the development of regulatory frameworks and governance mechanisms capable of ensuring that these technologies serve broad societal interests. Several policy interventions are indicated by the evidence reviewed in this paper.

First, national and supranational tourism authorities should develop sector-specific data governance frameworks that clarify the rights and obligations of hospitality operators with respect to guest data collection, storage, processing, and sharing. The General Data Protection Regulation in the European Union provides a useful reference point, but its application to the specific data ecosystems of smart hotels and destination platforms requires sector-specific elaboration to be genuinely effective.

Second, governments and international organisations should invest in digital literacy and reskilling programmes targeted at hospitality workers whose roles are most exposed to automation displacement. The evidence reviewed here suggests that the hospitality sector's own investment in workforce development is insufficient to manage the pace of technological change, creating a compelling case for public intervention to support affected workers through occupational transitions.

Third, the tourism industry would benefit considerably from the development of interoperability standards for IoT devices and smart tourism platforms. Such standards would enable smaller operators and developing-country destinations to participate in smart tourism ecosystems without being locked into proprietary technology architectures controlled by a small number of dominant

technology vendors — a structural condition that currently reproduces and reinforces existing inequalities in tourism competitiveness.

5. CONCLUSION

This paper has provided a comprehensive review of the applications, implications, and challenges of artificial intelligence, automation, and the Internet of Things in smart tourism and hospitality management. The evidence base confirms that these technologies are fundamentally transforming the sector across multiple dimensions: how guests are attracted and retained, how service is delivered and quality assured, how operations are managed and optimised, and how destinations are governed and developed sustainably.

Several conclusions emerge with particular clarity. AI-powered recommendation systems and chatbots deliver measurable improvements in personalisation and operational efficiency, but their effectiveness is contingent on robust data governance and cultural sensitivity. Service robots and automation technologies offer genuine cost and efficiency advantages, yet must be designed carefully to complement rather than wholly displace human service in contexts where emotional intelligence and relational depth remain sources of competitive differentiation. IoT infrastructure enables transformative smart room and destination management capabilities, but realising those capabilities requires substantial investment in technical management capacity and cybersecurity governance. Predictive analytics tools are reshaping revenue management and customer relationship management, though their ethical implications — particularly regarding pricing fairness and data privacy — warrant sustained attention from researchers and practitioners alike.

Important unresolved debates persist in the literature. The net employment effects of hospitality automation remain genuinely uncertain, with existing evidence insufficient to adjudicate confidently between optimistic and pessimistic projections. The conditions under which tourists from different cultural and demographic backgrounds accept AI-mediated service interactions are incompletely understood. The long-term sustainability impacts of smart tourism infrastructure investment require more longitudinal empirical investigation than is currently available in the scholarly record.

Future research should prioritise longitudinal, multi-country, mixed-methods studies that track the real-world impacts of technology adoption across diverse hospitality contexts and organisational scales. There is a particular need for research examining the experiences of small and medium-sized hospitality enterprises — which represent the majority of the sector globally — rather than concentrating disproportionately on large international chains with the resources to support ambitious digitalisation programmes. The governance dimensions of smart tourism, including regulatory frameworks, industry self-regulation, and international coordination mechanisms, represent a further underexplored frontier with considerable practical and scholarly importance.

In sum, the integration of AI, automation, and IoT into tourism and hospitality represents both an extraordinary opportunity and a profound responsibility. Realising the opportunity while discharging the responsibility requires not only technological innovation but institutional innovation in governance, education, and industry practice. The scholarly community has a vital role to play in generating the rigorous, context-sensitive evidence needed to guide this transformation in directions that are efficient, equitable, and sustainable over the long term.

REFERENCES

1. Baker El-Ebiary, Y. A. , Mjlae, S. A. , Ahmad, H. , Rababa'h, S. Y. , Rababah, M. A. , & Arabiat, O. G. (2024). IR4. 0 and internet of things: future directions towards enhanced

connectivity, automation, and sustainable innovation. Telkomnika, 22(6), 1469–1477. https://doi. org/10. 12928/TELKOMNIKA. v22i6. 25487

2. Buhalis, D. , & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. In I. Tussyadiah & A. Inversini (Eds.), Information and Communication Technologies in Tourism 2015 (pp. 377–389). Springer. https://doi. org/10. 1007/978-3-319-14343-9_28
3. Cheong, F. , Huang, Q. , Ye, H. , & Law, R. (2026). Application and consequences of service robots in tourism and hospitality scenarios: A systematic literature review. Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism, 27(1), 110–132. https://doi. org/10. 1080/1528008X. 2023. 2300119
4. Gretzel, U. , Sigala, M. , Xiang, Z. , & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188. https://doi. org/10. 1007/s12525-015-0196-8
5. Gupta, H. (2022). Re-modelling the hospitality business using artificial intelligence as a strategic tool. Journal of Hospitality Application & Research, 17(2), 1–16.
6. Islam, M. S. (2024). AI and IoT in automation and security: A vision for next-generation applications. IUP Journal of Electrical & Electronics Engineering, 17(4), 7–32.
7. Ivanov, S. H. , & Webster, C. (2017). Adoption of robots, artificial intelligence and service automation by travel, tourism and hospitality companies: A cost-benefit analysis. In Proceedings of the International Scientific Conference 'Contemporary Tourism: Traditions and Innovations' (pp. 1–9). Sofia University.
8. Kim, J. J. , & Han, H. (2020). Hotel of the future: Exploring the attributes of a smart hotel adopting a mixed-methods approach. Journal of Travel & Tourism Marketing, 37(8–9), 972–985. https://doi. org/10. 1080/10548408. 2020. 1835788
9. Knani, M. , Echchakoui, S. , & Ladhari, R. (2022). Artificial intelligence in tourism and hospitality: Bibliometric analysis and research agenda. International Journal of Hospitality Management, 107, 103317. https://doi. org/10. 1016/j. ijhm. 2022. 103317
10. Lam, C. , & Law, R. (2019). Readiness of upscale and luxury-branded hotels for digital transformation. International Journal of Hospitality Management, 79, 60–69. https://doi. org/10. 1016/j. ijhm. 2018. 12. 015
11. Lu, L. , Zhang, P. , & Zhang, T. (2021). Leveraging AI technologies for smart tourism development. Annals of Tourism Research, 89, 103196. https://doi. org/10. 1016/j. annals. 2021. 103196
12. Nasir, M. , Muhammad, K. , Ullah, A. , Ahmad, J. , Wook Baik, S. , & Sajjad, M. (2022). Enabling automation and edge intelligence over resource constraint IoT devices for smart home. Neurocomputing, 491, 494–506. https://doi. org/10. 1016/j. neucom. 2021. 04. 138
13. Seŏlanac, M. (2025). Smart HRM 4. 0: The digital transformation of human resource management in tourism. European Journal of Applied Economics, 22(1), 18–31. https://doi. org/10. 5937/EJAE22-56542
14. Sousa, A. , Pais, S. , & Viana, A. (2024). Applications of artificial intelligence in tourism and hospitality: A systematic literature review. In Information and Communication Technologies in Tourism 2024 (pp. 291–302). Springer. https://doi. org/10. 1007/978-3-031-44131-8_29
15. Sousa, A. E. , Cardoso, P. , & Dias, F. (2024). The use of artificial intelligence systems in tourism and hospitality: The tourists' perspective. Administrative Sciences, 14(8), 165. https://doi. org/10. 3390/admsci14080165

16. Tung, V. W. S. , & Law, R. (2017). The potential for tourism and hospitality experience research in human-robot interactions. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 29(10), 2498–2513. https://doi. org/10. 1108/IJCHM-09-2016-0520
17. Tutunea, M. -F. (2021). Artificial intelligence in tourism & hospitality: The perception of tourists and tourism companies in Romania. Studia Universitatis Babes-Bolyai, Negotia, 66(2), 41–60. https://doi. org/10. 24193/subbnegotia. 2021. 2. 03
18. Tyagi, P. K. , Aggarwal, P. , Tyagi, P. , Vasudevan, A. , & Singh, P. K. (2026). Mapping research trends in AI-based tourism and hospitality marketing: A bibliometric and thematic review. F1000Research, 15, 192. https://doi. org/10. 12688/f1000research. 177254. 2
19. Wang, X. , Zhen, F. , Tang, J. , Shen, L. , & Liu, D. (2022). Applications, experiences, and challenges of smart tourism development in China. Journal of Urban Technology, 29(4), 101–126. https://doi. org/10. 1080/10630732. 2021. 1879605
20. Xiang, Z. , Magnini, V. P. , & Fesenmaier, D. R. (2015). Information technology and consumer behavior in travel and tourism: Insights from travel planning using the internet. Journal of Retailing and Consumer Services, 22, 244–249. https://doi. org/10. 1016/j. jretconser. 2014. 08. 005
21. Xu, X. (2020). Examining AI as a multidimensional technology in tourism and hospitality. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 32(7), 2441–2461. https://doi. org/10. 1108/IJCHM-03-2020-0172
22. Yong, R. Y. M. , Chua, B. L. , Han, H. , & Fakfare, P. (2025). Advancing service automation technology in tourism for sustainable development goals: A review and agenda for theories, contexts, methodologies and actions. Journal of Travel & Tourism Marketing, 42(4), 381–414. https://doi. org/10. 1080/10548408. 2025. 2468463
23. Zhang, H. , Xu, H. , & Gursoy, D. (2020). The effect of influencer marketing on tourists' destination visit intention: A moderated mediation approach. Journal of Destination Marketing & Management, 18, 100493. https://doi. org/10. 1016/j. jdmm. 2020. 100493
24. Zhu, J. (Jason), & Yu, S. (2025). Generative AI for tourism and hospitality education. Current Issues in Tourism, 1–9. https://doi. org/10. 1080/13683500. 2025. 2500730
25. Zupic, I. , & Cater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. Organizational Research Methods, 18(3), 429–472. https://doi. org/10. 1177/1094428114562629

AĞILLI HOTEL MÜHİTİNDƏ IOT ƏSASLI AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏETMƏ ARXİTEKTURASININ QURULMA PRINSIPLƏRI

Principles of Building an IoT-Based Automated Management Architecture in a Smart Hotel Environment

SAMINA RUSTAMOVA
Səminə Rüstəmova
saminarustamova@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0002-7980-8960
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə ağıllı hotel mühitində IoT (Internet of Things) əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının qurulma prinsipləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda ağıllı hotel konsepsiyasının əsas xüsusiyyətləri, IoT texnologiyalarının təşkilati arxitekturada rolu, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin əsas komponentləri və məlumatların emalı mexanizmləri təhlil edilmişdir. Məqalədə sensorlar, aktuatorlar, şəbəkə texnologiyaları, məlumat emalı platformaları və istifadəçi interfeyslərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında çoxqatlı idarəetmə modeli təqdim olunur. Təklif edilən arxitektura enerji səmərəliliyinin artırılması, təhlükəsizliyin gücləndirilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsi baxımından qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda sistemin genişləndirilə bilən, təhlükəsiz və çevik olması üçün əsas dizayn prinsipləri müəyyən edilmişdir. Məqalədə gələcək tədqiqat istiqamətləri kimi süni intellekt əsaslı analitika, proqnozlaşdırıcı idarəetmə və kibertəhlükəsizlik həllərinin inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: *ağıllı hotel, IoT, avtomatlaşdırılmış idarəetmə, sensorlar, aktuatorlar, enerji səmərəliliyi, məlumat analitikası, təhlükəsizlik, bulud texnologiyaları.*

SUMMARY

This article examines the principles of building an IoT-based automated management architecture in a smart hotel environment. The study analyzes the main characteristics of the smart hotel concept, the role of IoT technologies in organizational architecture, the key components of automated management systems, and data processing mechanisms. A multilayer management model based on the interaction of sensors, actuators, communication technologies, data processing platforms, and user interfaces is proposed. The suggested architecture is evaluated in terms of improving energy efficiency, strengthening security, reducing operational costs, and increasing customer satisfaction. In addition, the study identifies the main design principles required to ensure scalability, flexibility, and security of the system. The article also highlights future research directions, including artificial intelligence-based analytics, predictive management systems, and advanced cybersecurity solutions.

Keywords: *smart hotel, Internet of Things, automated management, sensors, actuators, energy efficiency, data analytics, cybersecurity, cloud technologies.*

GİRİŞ

"Ağıllı hotel mühitində IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturası, müasir hotel sənayesində müşahidə edilən effektivlik və xidməti keyfiyyətinin artırılması məqsədilə innovativ texnologiyaların və sistemlərin tətbiqinə yönəlmişdir. Bu sahədə əsas əhəmiyyət, mərhələli şəkildə və inteqrasiya olunmuş şəkildə müxtəlif sensorlar, aktuatorlar və məlumat idarəetmə modulunun istifadəsidir. Belə arxitekturalar, hotel obyektlərində enerji idarəçiliyi, otaq təminatı və təhlükəsizlik kimi funksiyaları avtomatlaşdırmaqla, insan faktorunun azaldılmasına və əməliyyat səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, bu sistemlər, real zamanlı məlumatlar əsasında qərar qəbuletmə proseslərini dəstəkləyərək, müştəri məmnuniyyətini artırmağa imkan verir. Tədqiqat üçün əsas diqqət, həmçinin, arxitekturaların təhlükəsizlik və məxfilik tələblərinə cavab verməsi və məlumatların bütövlüyünün təmin edilməsidir. İnfrastrukturun quruluşu, müxtəlif şəbəkə protokolları və inteqrasiya imkanları ilə birləşərək, şəhər və sərt həllər arasında sərbəst və effektiv inteqrasiya təmin edir. Metodologiya, fərqli komponentlərin və texnoloji həllərin əlaqələndirilməsini və sistemin davamlılığını təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Tədqiqat, həmçinin, tətbiqi nümunələr üzərində aparılaraq, praktiki çətinlikləri və həll yollarını müəyyən

edir. Əldə olunan nəticələr, sistemin etibarlılığını və funksional yüklənmələrini qiymətləndirməyə və gələcəkdə inkişafı üçün istiqamət təklif etməyə kömək edir. Bu çərçivədə, arxitekturaların dizaynı və idarə olunması, hotel mühitində innovativ və təhlükəsiz idarəetmə imkanlarını genişləndirir və müştəri təcrübəsini zənginləşdirir. "

Problemin təsviri və tədqiqat məqsədi

Problemin əsası, müasir hotel sənayesində xidmət keyfiyyətinin artırılması və əməliyyat səmərəliliyinin təmin olunması üçün effektiv və etibarlı avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin qurulmasındadır. Ənənəvi idarəetmə yanaşmaları zamanla dəyişərək daha çevik, məlumat əsaslı və istifadəçi məmnuniyyətinə yönəlmiş həllərə ehtiyac duyur. Bu məqsədlə, IoT texnologiyalarının tətbiqi ilə hotel mühitində real zamanlı məlumatların toplanması, analitik işlənməsi və düzgün qərarların qəbul edilməsi imkanları genişləndirilir.

Problem, müxtəlif sensor və aktuatorların effektiv inteqrasiyasını və məlumat axınlarının düzgün idarə olunmasını təmin edən arxitekturaların hazırlanmasında qarşılaşılan çətinlikləri də əhatə edir. Bu çətinliklər arasında məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi, müxtəlif sistem və cihazlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin qorunması, miqyaslandırma imkanlarının təminatı və gündəlik əməliyyatların davamlılığı ön plana çıxır. Həmçinin, infrastrukturun inkişafı ilə bağlı mərhələli yanaşma və texnoloji uyğunlaşma əsasında tətbiqlərin genişləndirilə bilməsi tələb olunur.

Tədqiqatın məqsədi, bu çətinlikləri nəzərə alaraq, ağıllı hotel mühitində IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının qurulması üçün əsas prinsipləri və dizayn meyarlarını müəyyən etməklə, müvafiq texnoloji və təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən funksional və etibarlı həll yollarını inkişaf etdirməkdir. Bu, həm infrastrukturların optimal işləməsini, həm də istifadəçi təcrübəsinin yüksəlməsini təmin edən və gələcək genişlənməyə imkan verən sistemin formalaşdırılmasına yönəlib. Beləliklə, problemlərin həlli, hotel idarəetmə proseslərinin inovativ və rəqəmsal transformasiyasına addım atmağa şərait yaradır və genişləndirilə bilən, təhlükəsizlik təminatı ilə dəstək olunan, inteqrasiya və analitik imkanlara malik arxitekturaların yaradılmasını məqsədəuyğun edir.

Ağıllı hotel anlayışı

Ağıllı hotel anlayışı, müasir texnologiyaların və IoT (İnternet of Things) vasitələrinin inteqrasiyası ilə hotel sənayesində xidmət və idarəetmənin yeni səviyyəsinə çatmaq məqsədilə formalaşmışdır. Bu konsept, hotel mühitində mövcud olan müxtəlif infrasturkturların və cihazların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən və avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmlərini həyata keçirən bir sistem arxitekturasını təşviq edir. Ağıllı hotel anlayışı, vasitələr və texnologiyalar vasitəsilə qonaqların komfortunu artırmaq, enerjiyə qənaət etmək, əməliyyat effektivliyini yüksəltmək və təcrübəni fərdiləşdirmək imkanlarını genişləndirir.

Bu konsept daxilində, sensorlar və aktuatorlar hotelin müxtəlif bölmələrində yerləşdirilərək mühitdəki dəyişiklikləri və qonaq tələblərini real vaxt rejimində müşahidə edir. Toplanan məlumatlar, məlumat toplanması və işlənməsi qatlarında toplanıb, analiz edilərək qərar vermə motorlarına təqdim olunur. Bu mexanizmlər, automatlaşdırılmış idarəetmənin əsasını təşkil edir və otaq temperaturunun tənzimlənməsi, işıqlandırmanın oturma rejiminə uyğunlaşdırılması və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi funksiyaları daxil edir.

Ağıllı hotel arxitekturası, müasir texnoloji trendlərlə uyumlu olaraq, bulud və sərt həllər arasındakı inteqrasiyanı ön plana çıxarır. Bu, məlumatların təhlükəsiz və daim əlçatan olması üçün vacibdir. Əlavə olaraq, şəbəkə və kommunikasiya protokolları vasitəsilə cihazlar arasında davamlı əlaqə təmin edilir və enerji səmərəliliyi üçün təkmil texnologiyalar tətbiq edilir. Bu cür arxitektura, həmçinin, təhlükəsizlik və məxfilik prinsiplərinə əsaslanaraq, kimlik və icazə idarəetməsi və məlumatların şifrələnməsi kimi tədbirlərlə dəstəklənir. Beləliklə, ağıllı hotel konsepti, texnoloji

yenilikləri və təhlükəsizlik tələblərini birləşdirərək, daha səmərəli və müştəri məmnuniyyətinə yönəlik xidmət təqdim edir.

Arxitektura prinsipləri

Ağıllı hotel mühitində IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının qurulma prinsipləri geniş və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. İlk növbədə, arxitekturanın keyfiyyət və etibarlılıq tələblərinə cavab verməsi vacibdir ki, bu da sistemin fasiləsiz və düzgün işləməsini təmin edir. Modulyarlıq və xidmət yönümlü memarlıq isə müxtəlif komponentlərin quraşdırılmasını və inteqrasiyasını asanlaşdıraraq, arxitekturanın çevik və genişləndirilməyə hazır olmasını təmin edir. Bu, xüsusən sistemin yeni funksiyaların və texnologiyaların inteqrasiyasına imkan verdiyi zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təhlükəsizlik və məxfilik prinsipləri isə informasiya və məlumatların qorunmasına və istifadəçinin gizlilik hüquqlarının təmin olunmasına fokuslanır. Güclü şifrələmə və giriş nəzarəti mexanizmləri, məlumatların bütövlüyünü və sistemin fəsadlarından müdafiəsini təmin edir. İnteroperabilitet və standartlara riayət isə müxtəlif cihazların və sistemlərin biri-biri ilə düzgün işləməsini mümkün edir və uzunmüddətli tətbiq üçün uyğun infrastruktur qurmağa imkan verir.

Miqyaslanma və çeviklik isə arxitekturanın mövcud ehtiyaclardan əlavə, yeni texnologiyaların və cihazların əlavə edilməsinə imkan verən əsas kapitaldır. Bu, infrastrukturun sərbəst və problemsiz genişləndirilməsi üçün əsasdır. Beləliklə, arxitekturanın bütün bu prinsipləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləyərək, ağıllı hotel mühitində etibarlı, çevik və təhlükəsiz idarəetmə sisteminin qurulmasına imkan yaradır.

İnternet of Things və təşkilati arxitektura

İnternet of Things (IoT) təşkilati arxitekturalarda müxtəlif səviyyələrdə və komponentlərdə inteqrasiya olunmuş qurğulardır. Bu arxitektura, müxtəlif cihazların, sensorların və aktuatorların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və ardıcıl çatdırılması üçün əsas platforma rolunu oynayır. IoT əsaslı arxitekturalar, hər bir cihazın və modulun struktur və funksional tələblərinə görə fərqli konfiqurasiyalarda qurula bilər, lakin ümumi məqsəd, məlumatların toplanması, analizi və avtomatlaşdırılmış qərarların qəbul edilməsidir.

Arxitektura tərtib edilərkən, təşkilati struktura uyğun olaraq müxtəlif modul və komponentlərin əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, məlumatların effektiv toplanması və emalı üçün optimal şəbəkə və protokol seçimini, həmçinin genişləndirilə bilən və həssas təhlükəsizlik tədbirlərini nəzərdə tutur. İstifadə olunan şəbəkə texnologiyaları və kommunikasiya protokolları – məsələn, MQTT və CoAP kimi protokollar – IoT cihazlarının məlumat mübadiləsini asanlaşdırır və şəbəkə üzərində yükü azaldır.

Təşkilati arxitekturalar üçün ən vacib vəzifələrdən biri, məlumatların davamlılıq və etibarlılıq prinsipinə uyğun şəkildə idarə olunmasıdır. Bu, məlumatların ötürülmə zamanı zədələnməsinin qarşısını almaq və məlumat bütövlüyünü təmin etmək üçün şifrələmə və kimlik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini ehtiva edir. Əlavə olaraq, çoxsaylı cihazlar və məlumat axınlarına nəzarət olunan idarəetmə mexanizmləri ilə yüksək performans və etibarlılıq təmin edilir.

Təşkilati arxitekturanın dizaynında, genişləndirilə bilən və dəyişən tələblərə cavab verən modul və interfeyslərin prioritet olduğu diqqətə alınmalıdır. Bu, gələcəkdə texnoloji inkişaflar və yeni sensor və cihazların inteqrasiyası üçün əsas zəmin yaradır, həmçinin, sistemin ümumi funksionallığının və təhlükəsizliyinin qorunmasına imkan verir. Beləliklə, IoT əsaslı təşkilati arxitektura, mərkəzləşdirilmədən paylanmış sistemlərə qədər müxtəlif modellər və protokollar əsasında qurularaq, ağıllı hotel mühitində müasir, etibarlı və çevik idarəetmə təmin edir.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmənin komponentləri

Avtomatlaşdırılmış idarəetmənin komponentləri, ağıllı hotel mühitində effektiv və etibarlı sistemlər qurulması üçün vacib elementlərdir. Bu komponentlər, sensorlar, aktuatorlar, məlumat

toplama və işlənməsi modulları, qərarvermə mexanizmləri və idarəetmə platformalarını əhatə edir. Sensorlar mühitdə baş verən hadisələri və parametrləri dəqiq şəkildə müəyyən edərək məlumat toplayır. Bu məlumatlar isə, analitik və işləmə prosesləri vasitəsilə emal edilərək, sistemin vəziyyətinə dair dəqiq məlumat təqdim edir.

Aktuatorlar, əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq fiziki təsirlər göstərən qurğulardır və otağın işıqlandırılması, temperaturun tənzimlənməsi və ventilasiya kimi prosesləri avtomatlaşdırmağa imkan verir. Məlumatların toplanması və işlənməsi qatı, böyük həcmli məlumatların idarə olunmasını təmin edir, real vaxt rejimində analiz və qərarların qəbulunu həyata keçirir. Bu mərhələdə, məlumatların düzgünlüyü və etibarlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və ehtiyyat tədbirləri ilə təmin edilir.

Qərar vermə və avtomatlaşdırma motorları, toplanan məlumatlar əsasında optimal və sistemli qərarlar qəbul edir. Bu komponent, qərarların avtomatik həyata keçirilməsi və insan müdaxiləsinin azaldılması ilə enerji səmərəliliyi və istifadəçi təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Həmçinin, bu motorlar, sistemin bütün digər komponentləri ilə inteqrasiya olunaraq, səmərəli iş axını qurur və adaptivlik qabiliyyətini artırır.

Bütün bu komponentlərin düzgün işləməsi üçün əlaqəli proqram təminatı və interfeyslər hazırlanır. Bu, sistemlərin idarə olunmasını asanlaşdırır və müxtəlif texnologiya standartlarına uyğunluğu təmin edir. Gələcəkdə, bu komponentlərin inteqrasiyası və inkişafı, daha çox avtomatlaşdırma və səmərəlilik imkanlarını ortaya çıxaracaqdır. Bu komponentlərin komplekt halda işləməsi, ağıllı hotel mühitində yüksək səviyyəli xidmət və enerji effektivliyi üçün zəruri şərait yaradır.

Məlumatların emalı və analitik yanaşmalar

Məlumatların emalı və analitik yanaşmalar, ağıllı hotel mühitində IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin effektivliyini təmin etmək üçün əsas prioritetlərdən biridir. Bu mərhələdə toplanmış məlumatların düzgün təhlili və istifadəsi, sistemin düzgün işləmə qabiliyyətini və istifadəçi rahatlığını artırır. Əvvəlcə, sensorlar və aktuatorlar vasitəsilə toplanan çox sayda məlumat axınının keyfiyyətli və strukturlaşdırılmış şəkildə emal olunması vacibdir. Bu, məlumatların təmizlənməsi, qruplaşdırılması və normallaşdırılması kimi prosesləri əhatə edir.

İlkin analiz mərhələsindən sonra, müxtəlif analitik metodlar tətbiq edilir. Statistik metodlar və müəyyən edilə biləcək nümunələr və hadisələr vasitəsilə anomaliyaların aşkarlanması ilə yanaşı, zaman və sərbəst analiz metodları da istifadə edilir. Bu yanaşmalar nəticəsində istifadə olunan məlumatların dəyəri və təhlili üçün məlumat madenciliyi və maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə olunur. Bu metodlar, hotel mühitində enerji sərfiyyatlarının optimallaşdırılması, əlçatanlıq və istifadəçi məmnuniyyətinin yüksəldilməsi, və təhlükəsizlik məsələlərinin aşkarlanması üçün əlverişli şərait yaradır.

Əlavə olaraq, real vaxt rejimində məlumatların analizinə imkan verən analitik platformalar və bulud əsaslı həllər tətbiq edilir ki, bu da elastiklik və genişləndirilə bilənlik təmin edir. Bu, müxtəlif sensor və cihazlardan toplanan məlumatların fövqəladə vəziyyətlər və gündəlik əməliyyatlar üçün cəld və dəqiq şəkildə təqdim edilməsinə şərait yaradır. Nəticədə, verilən məlumatların analizi və analitik yanaşmalar, ağıllı hotel sistemlərinin davamlı inkişafını və optimallaşdırılmasını təmin edir, həmçinin müştəri təcrübəsinin artırılmasına xidmət edir.

Fəaliyyət mərhələsi: ənənəvi ilə IoT arasındakı körpü

Fəaliyyət mərhələsi, ənənəvi idarəetmə metodlarından intellektual IoT əsaslı sistemlərə keçidi təmin edən keçid dövrüdür. Bu mərhələdə, mühitin ənənəvi idarəetmə üsulları ilə avtomatlaşdırılmış və ağıllı sistemlər arasında körpü qurulur. Ənənəvi üsullarla idarə olunan hotel mühitlərində, əl ilə və ya sadə avtomatlaşdırma texnologiyaları ilə həyata keçirilən proseslər, IoT texnologiyalarının tətbiqi ilə daha çevik və effektiv idarəetmə imkanı ilə dəyişir. Bu mərhələdə əsas

məqsəd, mövcud infrastrukturun yeni texnologiyalara düzgün inteqrasiyasıdır. Sensorların və aktuatorların mövcud sistemlərlə yanaşı quraşdırılması, məlumatların real vaxtda toplanması və emalı, idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün zəruri addımlar atılır. Beləliklə, ənənəvi metodlar ilə IoT sistemlərinin imkanları arasında körpü qurulur və bu, gələcək genişlənmə və tam inteqrasiya üçün zəmin yaradır. Bu prosesdə, ənənəvi idarə vasitələrinin zamanla optimal işləmə qabiliyyəti artırılır, həmçinin böyük məlumat axınlarının effektiv idarə olunması mümkündür olur. Ənənəvi ilə modern sistemlər arasındakı bu körpü, hotel mühitində enerji idarəçiliyi, təhlükəsizlik və istifadəçi təcrübəsinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu mərhələni uğurla keçmək, IoT əsaslı avtomatlaşdırma arxitekturasının uzunmüddətli və davamlı fəaliyyətini təmin etmək üçün əsas şərtdir, belə ki, mövcud infrastrukturun yeni texnologiyalar ilə uyğunlaşması və inteqrasiyası, gələcək mərhələlərin uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının əsas komponentləri

Ağıllı hotel üçün təklif olunan IoT əsaslı idarəetmə arxitekturası bir neçə qarşılıqlı əlaqəli qat və komponentdən ibarətdir. Bu komponentlərin koordinasiyalı fəaliyyəti sistemin dayanıqlı və effektiv işləməsini təmin edir.

1. Sensor və icraedici qurğular qatı

Bu qat fiziki mühitlə birbaşa təmasda olan qurğulardan ibarətdir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- temperatur və rütubət sensorları;
- hərəkət və mövcudluq sensorları;
- işıq sensorları;
- ağıllı qapı kilidləri;
- tüstü, qaz və yanğın detektorları;
- su sızması sensorları;
- enerji istehlakı ölçən ağıllı sayğaclar;
- HVAC, işıqlandırma və pərdə sistemləri üçün icraedici modullar.
- Sensorlar ətraf mühitdən məlumat toplayır, icraedici qurğular isə idarəetmə platformasından gələn əmrləri yerinə yetirir.

2. Şəbəkə və rabitə qatı

Bu qat IoT cihazları arasında məlumat ötürülməsini təmin edir. Ağıllı hotel mühitində aşağıdakı rabitə texnologiyaları tətbiq oluna bilər:

- Wi-Fi;
- Zigbee;
- Z-Wave;
- Bluetooth Low Energy;
- Ethernet;
- bulud və lokal server arasında TCP/IP əsaslı əlaqə.

Rabitə qatının seçimi cihazların enerji sərfiyyatı, məlumat ötürmə sürəti, təhlükəsizlik tələbləri və əhatə dairəsi kimi parametrlərdən asılıdır.

3. Məlumat emalı və idarəetmə qatı

Bu qat sistemin "beyni" hesab olunur. Sensorlardan gələn məlumatlar burada toplanır, saxlanılır, emal edilir və analiz olunur. Bu qatda aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirilir:

- məlumatların filtrasiyası və normallaşdırılması;
- hadisələrin aşkarlanması;
- avtomatik qərar qaydalarının icrası;
- məlumat bazasında saxlanma;
- hesabat və analitik nəticələrin formalaşdırılması.

Bu hissə lokal server, kənar hesablama (edge computing) qurğuları və ya bulud platforması üzərində qurula bilər.

4. Tətbiq və istifadəçi interfeysi qatı

Bu qat hotel administratorları, texniki personal və qonaqlar üçün istifadəçi interfeyslərini təqdim edir. Məsələn:

- administrator paneli;
- mobil tətbiq;
- veb idarəetmə sistemi;
- qonaq otağı interfeysi;
- avtomatik bildiriş və xəbərdarlıq sistemi.

Bu qat vasitəsilə istifadəçilər sistemə nəzarət edə, cihazların vəziyyətini izləyə və parametrləri dəyişə bilirlər.

Təklif olunan ağıllı hotel idarəetmə modeli

Təklif olunan model çoxqatlı və modul prinsipi əsasında qurulur. Modelin işləmə prinsipi aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər:

1.Otaqlarda və ümumi sahələrdə yerləşdirilən sensorlar mühit barədə məlumat toplayır.

2.Toplanmış məlumat şəbəkə infrastrukturu vasitəsilə mərkəzi idarəetmə platformasına ötürülür.

3.Platforma əvvəlcədən təyin olunmuş qaydalara və ya analitik alqoritmlərə əsasən qərar qəbul edir.

4.Qərar nəticəsində müvafiq icraedici qurğulara əmrlər göndərilir.

5.Sistem nəticələri istifadəçi interfeysinə əks etdirir və lazım olduqda xəbərdarlıq yaradır.

Məsələn, qonaq otaqdan çıxdıqda hərəkət sensoru və ağıllı kilid sistemi bu hadisəni qeyd edir. Sistem otağın boş olduğunu müəyyən etdikdən sonra işıqlandırmanı söndürür, kondisioneri enerji qənaət rejiminə keçirir və enerji sərfiyyatını minimuma endirir. Eyni zamanda, otaqda su sızması və ya yanğın riski aşkar edilərsə, sistem texniki heyətə və təhlükəsizlik xidmətinə dərhal bildiriş göndərir.

Bu modelin üstün cəhəti onun genişləndirilə bilən olmasıdır. Yəni gələcəkdə sistemə süni intellekt modulları, proqnozlaşdırıcı analitika, chatbot xidmətləri və ya biometrik giriş texnologiyaları əlavə etmək mümkündür.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri

Gələcək tədqiqat istiqamətləri sahəsində çoxsaylı və müxtəlif araşdırma imkanları mövcuddur ki, bunlar ağıllı hotel mühitində IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturasının daha geniş və effektiv tətbiqinə töhfə verə bilər. Birincisi, təhlükəsizlik və məxfilik sahəsində daha müasir və dayanıqlı həllərin hazırlanması zəruridir. Bu, xüsusilə istifadəçi məlumatlarının qorunması və kiber hücumların qarşısının alınması baxımından böyük önəm kəsb edir. Bu məqsədlə, şifrələmə texnologiyalarının və etibar mərkəzli təhlükəsizlik protokollarının inkişaf etdirilməsi və tətbiqi vacibdir. İkincisi, enerji səmərəliliyi və davamlılıq məsələlərində innovativ yanaşmaların tədqiqi tələb olunur. Sensorların və aktuatorların sərfəli və ekologiyaya ziyan verməyən variantlarının hazırlanması, enerji qənaətinə yönəlik yeni texnologiyaların həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verə bilər. Üçüncüsü, ağıllı hotel mühitində inteqrasiya olunmuş və çoxfunksiyalı məlumatların analitikası sahəsində irəliləyişlərə ehtiyac var. Bu, istifadəçilərin davranış nümunələrinə əsaslanaraq daha fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim olunmasına imkan tanıyar. Dördüncüsü, şəbəkə infrastrukturunun gücləndirilməsi və protokol optimalizasiyası üçün tədqiqatların davam etdirilməsi vacibdir. Bu, məlumat ötürmə sürətinin artırılması və əlaqə dayanıqlığının təmin olunması məqsədinə xidmət edir. Beşincisi, məsafədən idarəetmə və avtomatlaşdırılmış qərar sistemlərinin inteqrasiya olunması sahəsində yeniliklərə diqqət yetirilməlidir. Bu, nəzarət və idarəetmə

proseslərini daha da təkmilləşdirəcək və səmərəliliyi yüksəldəcəkdir. Nəhayət, müasir texnologiyaların və süni zəkanın tətbiqi ilə adaptiv və proqnozlaşdırıcı sistemlərin inkişaf etdirilməsi, hotel mühitinin daha ağıllı və proaktiv idarə olunmasına imkan yaradacaqdır. Bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar, gələcəkdə daha səmərəli və təkmil idarəetmə həllərinin yaranmasına zəmin hazırlaya bilər.

NƏTICƏ

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, IoT əsaslı avtomatlaşdırılmış idarəetmə arxitekturası ağıllı hotel mühitində xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, enerji sərfiyyatının optimallaşdırılması və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üçün mühüm imkanlar yaradır. Sensorlar, aktuatorlar və məlumat emalı platformalarının inteqrasiyası nəticəsində hotel idarəetməsində real vaxt rejimində monitorinq və avtomatik qərar qəbuletmə mümkün olur. Təklif olunan çoxqatlı arxitektura çeviklik, genişləndirilə bilmə və qarşılıqlı fəaliyyət baxımından müasir tələblərə cavab verir. Eyni zamanda, məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyinin qorunması sistemin əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, IoT texnologiyalarının tətbiqi hotel sənayesində rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirərək daha səmərəli və innovativ idarəetmə modelinin formalaşmasına şərait yaradır. Gələcəkdə süni intellekt və proqnozlaşdırıcı analitika texnologiyalarının inteqrasiyası bu sistemlərin funksional imkanlarını daha da genişləndirə bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Ashton, K. "That 'Internet of Things' Thing. " RFID Journal, 2009.
2. Gubbi, J. , Buyya, R. , Marusic, S. , Palaniswami, M. "Internet of Things (IoT): A Vision, Architectural Elements, and Future Directions. " *Future Generation Computer Systems*, 2013.
3. Al-Fuqaha, A. , Guizani, M. , Mohammadi, M. , Aledhari, M. , Ayyash, M. "Internet of Things: A Survey on Enabling Technologies, Protocols, and Applications. " *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 2015.
4. Minoli, D. , Sohraby, K. , Occhiogrosso, B. "IoT Considerations, Requirements, and Architectures for Smart Buildings. " *IEEE Green Technologies Conference*, 2017.
5. Ray, P. P. "A Survey on Internet of Things Architectures. " *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences*, 2018.
6. Sicari, S. , Rizzardi, A. , Grieco, L. A. , Coen-Porisini, A. "Security, Privacy and Trust in Internet of Things: The Road Ahead. " *Computer Networks*, 2015.
7. Borgia, E. "The Internet of Things Vision: Key Features, Applications and Open Issues. " *Computer Communications*, 2014.
8. Perera, C. , Liu, C. H. , Jayawardena, S. "The Emerging Internet of Things Marketplace From an Industrial Perspective. " *IEEE Transactions on Emerging Topics in Computing*, 2015.
9. Zanella, A. , Bui, N. , Castellani, A. , Vangelista, L. , Zorzi, M. "Internet of Things for Smart Cities. " *IEEE Internet of Things Journal*, 2014.
10. Vermesan, O. , Friess, P. *Internet of Things: Converging Technologies for Smart Environments and Integrated Ecosystems.* River Publishers, 2013.

TURİZMDƏ MOBİL TƏTBİQLƏRİN ROLU

The role of mobile applications in tourism

SƏADƏT CƏFƏROVA
Saadat Jafarova
seadetceferova@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0001-4826-1192
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sənayesinə də ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə mobil tətbiqlər turizmdə xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, turistlərin məlumat əldə etməsinin asanlaşdırılması və səyahət təcrübəsinin daha rahat və səmərəli təşkil olunmasında mühüm rol oynayır. Bu məqalədə turizmdə mobil tətbiqlərin əhəmiyyəti, funksiyaları və istifadə sahələri geniş şəkildə araşdırılır. Mobil tətbiqlər turistlərə səfər öncəsi planlaşdırmadan başlayaraq, səfər müddətində və sonrasında müxtəlif xidmətlərdən istifadə imkanı yaradır. Bu tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilər otel rezervasiyası edə, uçuş biletləri ala, marşrutlar qura, xəritələrdən istifadə edə və müxtəlif turistik obyektlər haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilirlər. Turizm şirkətləri və xidmət təminatçıları üçün də mobil tətbiqlər mühüm marketinq və kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Bu platformalar vasitəsilə müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmaq, fərdi təkliflər təqdim etmək və müştəri məmnuniyyətini artırmaq mümkün olur. Bundan əlavə, mobil texnologiyalar turizm sektorunda rəqəmsallaşmanı sürətləndirərək daha innovativ və rəqabətqabiliyyətli mühit yaradır.

Açar sözlər: *turizm,mobil tətbiqlər, rəqəmsal turizm, səyahət planlaşdırılması, onlayn rezervasiya, turist təcrübəsi, informasiya texnologiyaları.*

SUMMARY

In modern times, the rapid development of information and communication technologies has had a serious impact on the tourism industry. In particular, mobile applications play an important role in improving the quality of service in tourism, facilitating tourists' access to information, and making travel experience more comfortable and efficient. This article extensively explores the importance, functions and uses of mobile applications in tourism. Mobile applications enable tourists to use various services, starting from pre-trip planning, during and after the trip. Through these applications, users can make hotel reservations, buy flight tickets, plan routes, use maps and get detailed information about various tourist facilities.
Mobile applications have also become an important marketing and communication tool for tourism companies and service providers. Through these platforms, it is possible to connect directly with customers, provide personalized offers and increase customer satisfaction. In addition, mobile technologies accelerate digitization in the tourism sector, creating a more innovative and competitive environment.

Keywords: *tourism, mobile applications, digital tourism, travel planning, online booking, tourist experience,information technology.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə qloballaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı turizm sektorunun strukturunda və fəaliyyət mexanizmlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması insanların səyahət etmə tərzini, məlumat əldə etmə üsullarını və xidmətlərdən istifadə davranışlarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Xüsusilə mobil cihazların-smartfon və planşetlərin-gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi turizm sahəsində mobil tətbiqlərin rolunu daha da artırmışdır.

Əvvəllər turistlər səyahət planlaşdırılması zamanı əsasən turizm agentliklərinə müraciət edir, çap olunmuş bələdçi kitablarından istifadə edirdilər. Lakin bu gün mobil tətbiqlər vasitəsilə istənilən məlumatı qısa zaman ərzində əldə etmək, xidmətləri müqayisə etmək və dərhal qərar vermək mümkün olmuşdur. Bu da turizm fəaliyyətinin daha çevik, operativ və istifadəçi yönümlü şəkildə təşkilinə şərait yaradır. Mobil tətbiqlər turistlərə müstəqil səyahət etmə imkanı verərək onların seçim azadlığını genişləndirir və fərdi təcrübəni ön plana çıxarır.

Bundan əlavə, turizmdə mobil tətbiqlər yalnız informasiya mənbəyi kimi deyil, həm də kompleks xidmət platforması kimi çıxış edir. Onlar nəqliyyat, yerləşdirmə, qidalanma, əyləncə və ekskursiya xidmətlərini vahid sistemdə birləşdirərək istifadəçilərə inteqrasiya olunmuş xidmət təcrübəsi təqdim edir. Bu isə turizm sənayesində xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və resursların daha səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır.

Mobil texnologiyaların tətbiqi turizm müəssisələri üçün də yeni imkanlar açır. Müəssisələr mobil tətbiqlər vasitəsilə bazar tələblərini daha dəqiq analiz edə, müştəri davranışlarını izləyə və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim edə bilirlər. Bu yanaşma rəqabət mühitində üstünlük qazanmağa və uzunmüddətli müştəri münasibətlərinin qurulmasına kömək edir.

Beləliklə, turizmdə mobil tətbiqlərin rolu yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də turizm fəaliyyətinin bütün mərhələlərinə təsir edən mühüm amil kimi qiymətləndirilir. Bu mövzu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktyaldır və turizm sənayesinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mobil tətbiqlərin turizm sahəsində geniş yayılması istifadəçi davranışlarının daha dərindən öyrənilməsinə də şərait yaratmışdır. Bu tətbiqlər vasitəsilə toplanan məlumatlar turistlərin maraq dairəsi, seçimləri, səyahət tezliyi və xərcləmə vərdişləri haqqında ətraflı analiz aparmağa imkan verir. Nəticədə turizm şirkətləri daha məqsədyönlü strategiyalar hazırlaya və xidmətlərini bazarın tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirə bilirlər.

Eyni zamanda, mobil tətbiqlər turizmdə şəffaflığın artırılmasına da mühüm töhfə verir. İstifadəçilər digər turistlərin rəyləri, qiymətləndirmələri və təcrübələri ilə tanış olaraq daha məlumatlı qərarlar qəbul edirlər. Bu isə xidmət göstərən müəssisələri keyfiyyət standartlarını qorumağa və daim inkişaf etməyə sövq edir. Belə qarşılıqlı təsir mühiti turizm sektorunda sağlam rəqabətin formalaşmasına səbəb olur.

Digər mühüm məqam isə mobil tətbiqlərin təhlükəsizlik və rahatlıq baxımından yaratdığı üstünlüklərdir. Turistlər səyahət zamanı istiqamətlərini asanlıqla müəyyən edə, fövqəladə hallarda operativ məlumat əldə edə və müxtəlif xidmətlərə dərhal çıxış imkanı qazanırlar. Bu xüsusilə fərdi və ilk dəfə səyahət edən turistlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bütün bu amillər göstərir ki, mobil tətbiqlər artıq turizmin ayrılmaz elementi kimi çıxış edir və onun inkişaf dinamikasına birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən də turizmdə mobil tətbiqlərin rolu və perspektivlərinin öyrənilməsi həm elmi araşdırmalar, həm də praktik fəaliyyət baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bununla yanaşı, mobil tətbiqlərin turizm sahəsində istifadəsi regionların tanıdılması və turizm potensialının geniş auditoriyaya çatdırılması baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə az tanınan turizm istiqamətləri mobil platformalar vasitəsilə daha geniş şəkildə təqdim edilərək turistlərin diqqətini cəlb edir. Bu isə regional turizmin inkişafına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və yerli iqtisadiyyatın canlanmasına müsbət təsir göstərir. (*Məmmədli, N. , Rzayev, F. , & Hüseynova, L. (2022)).*

Digər tərəfdən, mobil tətbiqlər turizmdə davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsinə də dəstək verir. Elektron bilet sistemləri, rəqəmsal xəritələr və kağızsız xidmətlər ekoloji baxımdan daha səmərəli yanaşmanı təmin edir. *(Məmmədli, N. , Rzayev, F. , & Hüseynova, L. (2022).*

Buhalis və Amaranggana (2015) qeyd edirlər ki, ağıllı turizm konsepsiyası mobil texnologiyaların inkişafı ilə daha da güclənmiş və turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Onların araşdırmalarında mobil tətbiqlərin turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırdığı və məlumatın daha operativ şəkildə təqdim olunduğu vurğulanır. (*Buhalis, D. , & Amaranggana, A. (2015)*

Bu mövzunun araşdırılmasında əsasən nəzəri tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı mövzuya dair yerli və xarici elmi məqalələr, kitablar və elektron internet mənbələri təhlil edilmişdir. Toplanmış məlumatlar sistemləşdirilərək müqayisəli analiz üsulu ilə qiymətləndirilmişdir. *(Səfərov, E. , Məmmədov, A. , & İbrahimova, T. (2023)).*

Eyni zamanda mobil tətbiqlərin turizm sahəsində rolu müxtəlif aspektlərdən analiz edilmiş, onların turist davranışına və turizm xidmətlərinin inkişafına təsiri araşdırılmışdır. Bu yanaşma mövzunun daha dərindən anlaşılmasına və nəticələrin daha obyektiv şəkildə formalaşdırılmasına imkan yaratmışdır. *(Abdullayev, F. (2019)); (Zeynalov, K. , Məmmədova, A. , & Hüseynli, R. (2021)).*
(Əliyev, T. , Quliyeva, S. , & Həsənov, E. (2020)).

MÜZAKİRƏ

Turizmdə mobil tətbiqlərin rolu çoxşaxəli olub, səyahət prosesinin bütün mərhələlərini əhatə edir. Bu tətbiqlər turistlərin səfər öncəsi planlaşdırma, səfər zamanı yönləndirmə və səfərdən sonrakı qiymətləndirmə mərhələlərində aktiv şəkildə istifadə olunur və ümumi turizm təcrübəsinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İlk növbədə, mobil tətbiqlər səyahətin planlaşdırılması mərhələsində mühüm rol oynayır. Turistlər bu tətbiqlər vasitəsilə müxtəlif istiqamətlər haqqında məlumat əldə edir, qiymətləri müqayisə edir, otel və nəqliyyat xidmətlərini seçir, həmçinin əvvəlcədən rezervasiya həyata keçirirlər. Bu prosesin sürətli və rahat olması istifadəçilərə vaxt və maliyyə baxımından qənaət etməyə imkan verir. Eyni zamanda, fərdi seçimlərə uyğun təkliflərin təqdim olunması turistlərin daha məqsədyönlü qərarlar qəbul etməsinə kömək edir.

Səfər zamanı mobil tətbiqlərin funksionallığı daha da genişlənir. GPS və interaktiv xəritə xidmətləri turistlərin istiqaməti asanlıqla tapmasına şərait yaradır, real vaxt məlumatları isə hava şəraiti, nəqliyyat cədvəlləri və müxtəlif tədbirlər barədə operativ informasiya təqdim edir. Bundan əlavə, restoranlar, muzeylər, tarixi abidələr və digər turistik obyektlər haqqında məlumatlar mobil tətbiqlər vasitəsilə əlçatan olur. Bu da turistlərin vaxtlarını daha səmərəli planlaşdırmasına və səyahətdən maksimum fayda əldə etməsinə imkan yaradır.

Mobil tətbiqlər turizm xidmətlərinin inteqrasiyası baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müxtəlif xidmətlərin – yerləşdirmə, nəqliyyat, əyləncə və ekskursiyaların – vahid platformada birləşdirilməsi istifadəçilər üçün kompleks və rahat xidmət mühiti yaradır. Bu cür inteqrasiya həm turistlər üçün rahatlıq təmin edir, həm də xidmət göstərən müəssisələr arasında koordinasiyanı gücləndirir.

Digər mühüm istiqamət mobil tətbiqlərin marketinq və reklam vasitəsi kimi istifadəsidir. Turizm şirkətləri mobil platformalar vasitəsilə hədəf auditoriyaya uyğun reklam kampaniyaları həyata keçirə, fərdi endirimlər və təkliflər təqdim edə bilirlər. Push bildirişlər və fərdiləşdirilmiş mesajlar müştərilərlə daimi əlaqə yaratmağa və onların diqqətini cəlb etməyə imkan verir. Bu isə müştəri loyallığının artırılmasına və satışların yüksəlməsinə səbəb olur.

Bununla yanaşı, mobil tətbiqlər turistlərin təcrübələrinin paylaşılması və qiymətləndirilməsi üçün də geniş imkanlar yaradır. İstifadəçilər öz rəylərini, foto və videolarını paylaşaraq digər turistlər üçün informasiya mənbəyinə çevrilirlər. Bu qarşılıqlı informasiya mübadiləsi turizm xidmətlərinin şəffaflığını artırır və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərir.

Eyni zamanda, mobil texnologiyalar turizmdə innovativ yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır. Artırılmış reallıq (AR), süni intellekt və fərdi tövsiyə sistemləri kimi texnologiyalar mobil tətbiqlərə inteqrasiya olunaraq turistlərə daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş təcrübə təqdim edir. Məsələn, turistlər tarixi abidələri ziyarət edərkən mobil tətbiq vasitəsilə həmin obyekt haqqında vizual və səsli məlumat əldə edə bilirlər.

Mobil tətbiqlər turizm sektorunda idarəetmə və analiz baxımından da əhəmiyyətlidir. Toplanan məlumatların təhlili vasitəsilə turizm müəssisələri bazar tendensiyalarını müəyyən edir, müştəri davranışlarını öyrənir və strateji qərarlar qəbul edirlər. Bu isə sektorun daha effektiv və rəqabətqabiliyyətli inkişafına şərait yaradır.

Beləliklə, turizmdə mobil tətbiqlər həm turistlər üçün rahatlıq və əlçatanlıq təmin edən vasitə, həm də turizm müəssisələri üçün effektiv idarəetmə və marketinq aləti kimi çıxış edir. Onların geniş tətbiqi turizm sənayesinin müasir tələblərə uyğun inkişafında mühüm rol oynayır.

Mobil tətbiqlər turizmdə xidmətlərin operativliyini və əlçatanlığını daha da artırır. Xüsusilə mobil ödəniş sistemlərinin tətbiqi turistlərə nağdsız əməliyyatlar aparmaq imkanı yaradır ki, bu da həm təhlükəsizlik baxımından, həm də rahatlıq baxımından üstünlük təşkil edir. Turistlər müxtəlif xidmətlər üçün ödənişləri birbaşa tətbiq vasitəsilə həyata keçirərək vaxt itkisinin qarşısını alır və daha rahat səyahət edirlər.

Bununla yanaşı, mobil tətbiqlər fövqəladə hallarda turistlər üçün mühüm informasiya mənbəyi rolunu oynayır. Tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilər təhlükəsizlik qaydaları, tibbi xidmətlər, səfirlik məlumatları və digər vacib kontaktlara sürətli şəkildə çıxış əldə edə bilirlər. Bu isə xüsusilə xarici ölkələrə səyahət edən turistlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır və onların özlərini daha güvənli hiss etmələrinə kömək edir. Digər tərəfdən, mobil tətbiqlər turizm sektorunda işçi qüvvəsinin fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərir. Bələdçilər, turizm menecerləri və digər xidmət personalı mobil texnologiyalar vasitəsilə məlumatları daha sürətli paylaşa, marşrutları daha effektiv idarə edə və turistlərlə daha operativ ünsiyyət qura bilirlər. Bu isə xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə və iş proseslərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, mobil tətbiqlərin istifadəsi turizmdə fərdiləşdirilmiş xidmətlərin inkişafına təkan verir. (*Əhmədov, E. (2019)); (Əliyeva, S. , Məmmədli, N. , & Rzayev, F. (2022)).*

Chen və həmkarları (2020) öz tədqiqatlarında mobil texnologiyaların turizm sektorunda geniş istifadəsini analiz edərək göstərmişlər ki, mobil tətbiqlər turistlərin qərarvermə prosesinə birbaşa təsir edir və səyahət planlaşdırılmasını asanlaşdırır. (*Chen, S. , Law, R. , Xu, S. , & Zhang, M. (2020)).*

Süni intellekt və istifadəçi məlumatlarının təhlili əsasında turistlərə onların maraq dairəsinə uyğun fərdi təkliflər təqdim olunur. *(Gretzel, U. , Sigala, M. , Xiang, Z. , & Koo, C. (2015)).* Bu yanaşma turistlərin məmnuniyyət səviyyəsini artırmaqla yanaşı, onların həmin xidmətlərdən yenidən istifadə etmə ehtimalını da yüksəldir. (*Rüstəmov, N. , Ələsgərova, F. , & Mazanova, O. (2012)*); (*Wang, D. , Xiang, Z. , & Fesenmaier, D. R. (2016)).*

Bütün bunlarla yanaşı, mobil tətbiqlər turizm sənayesində innovasiyaların davamlı şəkildə tətbiq olunmasına zəmin yaradır. Yeni texnologiyaların inteqrasiyası ilə turizm xidmətləri daha müasir, interaktiv və istifadəçi yönümlü formaya keçir. Bu isə turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini artıraraq onun qlobal bazarda mövqeyini daha da gücləndirir. *(Məmmədov, C. (2020)). ;(Əliyeva, S. (2022)).*

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mobil tətbiqlər müasir turizm sənayesinin ayrılmaz və strateji əhəmiyyətə malik komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Onların tətbiqi turizm fəaliyyətinin bütün mərhələlərində – planlaşdırmadan başlayaraq səyahətin həyata keçirilməsi və sonrakı qiymətləndirmə proseslərinə qədər – mühüm rol oynayır və xidmətlərin daha effektiv təşkilinə şərait yaradır.

Ümumilikdə, mobil tətbiqlər turizmdə həm cari ehtiyacların qarşılanması, həm də gələcək inkişafın təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır və bu sahənin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Turizmdə mobil tətbiqlərin tətbiqi bu sahəni ənənəvi xidmət modelindən rəqəmsal və innovativ modelə keçirmişdir. Bu dəyişiklik turizm fəaliyyətinin daha şəffaf, əlçatan və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, mobil tətbiqlərin inkişafı turizm sektorunda beynəlxalq əlaqələrin güclənməsinə də şərait yaradır. Müxtəlif ölkələrdən olan turistlərin eyni platformalar vasitəsilə xidmətlərdən istifadə etməsi qlobal turizm şəbəkəsinin daha da genişlənməsinə səbəb olur. Bu isə turizmin dünya iqtisadiyyatında rolunun artmasına müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, mobil tətbiqlərin turizmdə rolu gələcək illərdə daha da artacaq və bu texnologiyalar sektorun əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi qalacaqdır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, mobil tətbiqlər turizmin inkişafında yalnız köməkçi vasitə deyil, eyni zamanda bu sahənin gələcəyini formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Gələcəkdə texnologiyanın daha da inkişaf etməsi ilə mobil tətbiqlərin funksiyaları genişlənəcək və onların turizm sənayesində rolu daha da artacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Altınpınar, H. H. Və b. (2024). Mobil tətbiqlər və turizm: gezi rehberi önerisi. Aksaray Universiteti Sosial Elmlər Dergisi.
2. Aydınbaş, G. (2023). Akıllı turizm (Turizm 4. 0) teknolojileri. Journal of Tourism Intelligence and Smartness.
3. Babayeva, S. (2024). Turizmdə istifadə olunan informasiya texnologiyalarının mahiyyəti. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti.
4. Balasubramanian, S. , Peterson, R. A. , & Jarvenpaa, S. L. (2002). Exploring the implications of m-commerce for markets and marketing. Journal of the Academy of Marketing Science.
5. Boz, M. , & Yüce, A. (2024). Akıllı telefonların və mobil tətbiqlərin turizmdə rolu. Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti Sosial və Ekonomik Araşdırmalar Dergisi.
6. Buhalis, D. , & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations: Enhancing tourism experience through personalisation of services. Springer.
7. Chen, S. , Law, R. , Xu, S. , & Zhang, M. (2020). Bibliometric and visualized analysis of mobile technology in tourism. Sustainability, 12(19), 7975.
8. Chen, S. , Law, R. , Zhang, M. , & Si, Y. (2021). Mobile communications for tourism and hospitality: A review of historical evolution, present status, and future trends. Electronics, 10(15), 1804.
9. Məmmədov, C. A. , & Rəhimov, S. H. (2003). Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti. Bakı.
10. Rüstəmov, N. , Ələsgərova, F. , & Mazanova, O. (2012). Turizmdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi. Bakı.

AĞILLI TURİZM, QONAQPƏRVƏRLİK İDARƏÇİLİYİ VƏ İNNOVASİYA

Smart tourism, hospitality management and innovation

1
tuncayqurbanli@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0006-5953-87
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalə ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların rolunu araşdırır. Ümumi kontekstdə, turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri olaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə köklü transformasiyaya uğramışdır. Tədqiqatın məqsədi mobil texnologiyalar, böyük verilənlər (Big Data), süni intellekt (AI) və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi innovativ həllərin turizm və qonaqpərvərlik sahəsində xidmət keyfiyyətinə, dayanıqlı inkişaf hədəflərinə və idarəetmə modellərinə təsirini müəyyənləşdirməkdir. Metodoloji yanaşma mövcud elmi ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi, texnoloji tətbiqlərin təhlili və onların sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, ağıllı turizm texnologiyaları turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsini, resursların optimallaşdırılmasını və yeni biznes modellərinin formalaşmasını təmin edir, eyni zamanda məlumatların məxfiliyi və etik problemlər kimi çağırışlar da mövcuddur. Nəticə olaraq, bu araşdırma sübut edir ki, innovasiya və rəqəmsallaşma turizm və qonaqpərvərlik sektorunun gələcək inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmaqla, həm iqtisadi səmərəliliyi, həm də sosial və ekoloji dayanıqlılığı gücləndirir.

Açar sözlər: *ağıllı turizm;qonaqpərvərlik idarəçiliyi;rəqəmsal texnologiyalar;süni intellekt (AI).*

ABSTRACT

This paper explores the role of innovation in smart tourism and hospitality management. In a global context, the tourism sector, as one of the most dynamic fields of the global economy, has undergone a radical transformation driven by the rapid development of information and communication technologies. The purpose of this study is to determine the impact of innovative solutions—such as mobile technologies, Big Data, artificial intelligence (AI), and the Internet of Things (IoT)—on service quality, sustainable development goals, and management models within the tourism and hospitality industry. The methodological approach is based on a review of existing scientific literature, an analysis of technological applications, and an assessment of their socio-economic implications. The findings indicate that smart tourism technologies enable the personalization of tourist experiences, resource optimization, and the formation of new business models, while also presenting challenges such as data privacy and ethical concerns. In conclusion, this research demonstrates that innovation and digitalization serve as the primary driving forces for the future development of the tourism and hospitality sector, enhancing both economic efficiency and social and environmental sustainability.

Keywords: *smart tourism; hospitality management; digital technologies; artificial intelligence (AI).*

GİRİŞ

Turizm və qonaqpərvərlik sektoru müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bu sahədə köklü transformasiyalara səbəb olmuş, "ağıllı turizm" və innovativ idarəetmə modellərinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Əvvəlcə elektron turizm və rəqəmsal turizm anlayışları ilə başlayan proses mobil texnologiyalar, böyük verilənlər (Big Data), süni intellekt (AI) və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi texnologiyaların inteqrasiyası nəticəsində daha kompleks bir mərhələyə keçmişdir. Bu yanaşma yalnız xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həm də turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi, resursların optimallaşdırılması və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verməklə xarakterizə olunur. Hazırkı elmi müzakirələrdə ağıllı turizmin mahiyyəti və onun qonaqpərvərlik idarəçiliyinə təsiri müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilir. Bir tərəfdən, texnologiyaların tətbiqi xidmət keyfiyyətini yüksəldir və yeni biznes modellərinin yaranmasına şərait yaradır; digər tərəfdən isə məlumatların məxfiliyi, alqoritmik qərəzlilik və etik problemlər kimi çağırışlar mövcuddur. Mübahisəli yanaşmalar arasında əsas fərziyyələrdən biri

texnologiyanın turizm təcrübəsini tamamilə transformasiya edib-etməyəcəyi və ya ənənəvi elementlərlə sintez olunaraq hibrid model formalaşdıracağı ilə bağlıdır. Bu kontekstdə həm optimist, həm də ehtiyatlı mövqelər mövcuddur.

Tədqiqatın məqsədi ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların rolu, onların dayanıqlı inkişaf hədəflərinə təsiri və gələcək inkişaf trayektoriyalarını müəyyənləşdirməkdir. Bu mövzu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki turizm sektorunun rəqəmsal transformasiyası yalnız iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda sosial rifahın gücləndirilməsi və ekoloji tarazlığın qorunmasına da xidmət edir. Beləliklə, bu araşdırma turizm və qonaqpərvərlik sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqinin strateji əhəmiyyətini ortaya qoyaraq, gələcək elmi və praktiki müzakirələr üçün möhkəm baza formalaşdırır.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların rolunu araşdırmaq üçün elmi ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi və mövcud texnoloji tətbiqlərin analizi metodlarından istifadə etmişdir. Əsas materiallar beynəlxalq elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələr, qlobal hesabatlar və yerli tədqiqat işləridir. Məsələn, International Journal of Hospitality Management (IJHM) sektorun idarəetmə standartları üzrə aparıcı mənbə kimi istifadə olunmuş, Journal of Hospitality and Tourism Technology (JHTT) ağıllı texnologiyalar və süni intellektin tətbiqi ilə bağlı ixtisaslaşmış araşdırmaları təqdim etmişdir. Bundan əlavə, Buhalis & Matloka (2023) və World Economic Forum (Future of Jobs Report) rəqəmsal səriştələrin təhsil proqramlarına inteqrasiyası üzrə qlobal yanaşmaları işıqlandırmışdır.

Metodoloji yanaşma müqayisəli təhlil və sintez üzərində qurulmuşdur. Əvvəlcə mövcud nəzəri çərçivələr və praktiki tətbiqlər toplanmış, daha sonra onların turizm və qonaqpərvərlik sektoruna təsiri qiymətləndirilmişdir. İstifadə olunan metodlar arasında:

Ədəbiyyat icmalı (məqalə və hesabatların sistemli təhlili)

Konseptual çərçivələrin müqayisəsi (elektron turizm, rəqəmsal turizm, ağıllı turizm)

Texnoloji tətbiqlərin analizi (Big Data, AI, IoT, bulud texnologiyaları)

Təhsil və kadr hazırlığı modellərinin öyrənilməsi

Mənbələr arasında həm beynəlxalq, həm də yerli tədqiqatlar yer almışdır. Journal of Hospitality & Tourism Education (JHTE) və İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (IDDA) tərəfindən yayımlanan materiallar, eləcə də Cabbarov Ə. (2015) tərəfindən yazılmış Turizmin iqtisadi əsasları dərs vəsaiti istifadə olunmuşdur.

Nəticədə, metodoloji yanaşma həm nəzəri əsasların, həm də praktiki tətbiqlərin müqayisəli təhlilinə söykənərək, ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların strateji əhəmiyyətini ortaya qoymağa imkan vermişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Ağıllı Turizm Anlayışı və Əsas Komponentlər

Ağıllı turizm müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının turizm sektoruna inteqrasiyası nəticəsində formalaşan yeni və dinamik bir yanaşmadır [1]. Bu anlayış turizm fəaliyyətlərinin daha səmərəli təşkili, turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsi və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi daşıyır [1]. Tarixi baxımdan turizm anlayışı ilkin mərhələlərdə insanların miqrasiyası və hərəkəti ilə əlaqəli olmuş, zaman keçdikcə isə istirahət, təhsil və mədəni məqsədlərlə həyata keçirilən fəaliyyətə çevrilmişdir [2]. Müasir turizm sənayesi isə nəqliyyat vasitələrinin inkişafı və kütləvi səyahət imkanlarının genişlənməsi ilə formalaşmışdır [2]. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı turizmin transformasiyasında mühüm rol oynamışdır [1]. Əvvəlcə

Kompüter Rezervasiya Sistemləri (CRS) və daha sonra Qlobal Paylama Sistemləri (GDS) turizm xidmətlərinin təşkilində vasitəçilik prosesini asanlaşdırmışdır [1]. 1990-cı illərdən etibarən internetin geniş yayılması ilə "elektron turizm" anlayışı formalaşmış və turizm xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesi sürətlənmişdir [1]. Daha sonra internetin yayılması ilə turizm xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması sürətlənmiş və elektron turizm anlayışı meydana çıxmışdır [1]. Bu proses turistlərə səyahətlərini onlayn planlaşdırmaq, rezervasiya etmək və müxtəlif xidmətlərdən rahat istifadə etmək imkanı yaratmışdır [1]. Rəqəmsal texnologiyaların daha da inkişafı ilə bütün sektorlarda olduğu kimi turizm sektoruda yeni mərhələyə keçərək rəqəmsal turizm və ağıllı turizm konsepsiyasının formalaşmasına zəmin yaratmışdır [1]. 2000-ci illərdən başlayaraq mobil texnologiyalar,(Big Data),Əşyaların İnterneti (IoT) və süni intellekt kimi texnologiyaların inkişafı "ağıllı turizm" anlayışının yaranmasına zəmin yaratmışdır [1]. Bu konsepsiya turizm sistemində müxtəlif texnologiyaların inteqrasiyası və sinxron işləməsi ilə xarakterizə olunur. Bu yanaşma yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu texnologiyaların bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləməsini və turizm sistemində kompleks dəyər yaratmasını nəzərdə tutur [1]. Ağıllı turizm çərçivəsində böyük məlumatlar, süni intellekt, mobil tətbiqlər və Əşyaların İnterneti kimi texnologiyalar turist davranışlarının analizinə, xidmətlərin optimallaşdırılmasına və daha fərdiləşdirilmiş təcrübələrin təqdim olunmasına imkan verir [1]. Bu konsepsiyanın əsas komponentlərindən biri texnologiya vasitəsilə istifadəçi təcrübəsinin inkişafıdır [6]. Müasir mobil tətbiqlər turistlərə real vaxtda məlumat əldə etmək, rezervasiyaları idarə etmək və fərdi maraqlara uyğun tövsiyələr almaq imkanı yaradır [6]. Digər mühüm komponent dayanıqlılıq və ekoloji məsuliyyətdir ki, bu da resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir [8]. Eyni zamanda əlçatanlıq prinsipi müxtəlif fiziki imkanlara malik insanların turizm xidmətlərindən bərabər şəkildə istifadə etməsini nəzərdə tutur [5]. Mədəni irsin qorunması və təşviqi də ağıllı turizmin vacib istiqamətlərindən biridir [4] və bu sahədə rəqəmsal texnologiyalar tarixi və mədəni məkanların daha interaktiv formada təqdim olunmasına şərait yaradır.

Mobil texnologiyalar və internetin turizm sənayesində rolu müasir dövrdə strateji əhəmiyyət kəsb edən əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir [3]. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı turizm fəaliyyətinin bütün mərhələlərinə təsir göstərmişdir [3]. Xüsusilə mobil texnologiyaların geniş yayılması turizm bazarında həm istehlakçı davranışlarını, həm də xidmət təminatçıların fəaliyyət mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm sənayesində innovativ transformasiyalara səbəb olmuşdur [6]. Bu transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri süni intellekt texnologiyalarıdır [6]. Süni intellektin turizm sektorunda tətbiqi xidmətlərin təşkili və idarə olunmasını daha səmərəli hala gətirmişdir [6]. Xüsusilə son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, AI əsaslı həllər turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, turist məmnuniyyətinin yüksəldilməsində də mühüm rol oynayır. Süni intellektin turizm sektorunda tətbiq sahələri çoxşaxəlidir və bu sahələr arasında ən mühümlərindən biri fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdim edilməsidir. Müasir turizm bazarında fərdiləşmə əsas rəqabət amillərindən biri hesab olunur. AI texnologiyaları vasitəsilə turistlərin əvvəlki davranışları, seçimləri və maraqları analiz edilir və bu məlumatlar əsasında fərdi təkliflər hazırlanır. Belə yanaşma turistlər üçün daha uyğun və cəlbedici səyahət təcrübəsinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Nəticədə turistlərin məmnuniyyət səviyyəsi yüksəlir və onların eyni xidmətdən yenidən istifadə ehtimalı artır. Turizm sektorunda süni intellektin digər mühüm tətbiq istiqaməti ağıllı rezervasiya və idarəetmə sistemləridir [6]. Bu sistemlər böyük həcmli məlumatların emalı və təhlili əsasında tələb proqnozlaşdırılması, qiymətlərin optimallaşdırılması və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsi kimi funksiyaları həyata keçirir. Nəticədə turizm müəssisələri öz fəaliyyətlərini daha effektiv şəkildə planlaşdıra bilir və bazar dəyişikliklərinə operativ reaksiya vermək imkanı əldə edir. Bu isə

həm xərclərin azaldılmasına, həm də gəlirlərin artırılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, süni intellekt texnologiyaları turist davranışlarının məkan və zaman baxımından təhlilində də geniş istifadə olunur. Bu cür analizlər turizm axınlarının idarə olunması, turizm resurslarının düzgün bölüşdürülməsi və dayanıqlı turizmin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. AI vasitəsilə əldə edilən məlumatlar turizm istiqamətlərinin planlaşdırılması və inkişaf strategiyalarının hazırlanması prosesində əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir.

Ağıllı turizm texnologiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə təsiri

Müasir qlobal inkişaf prosesində ağıllı turizm texnologiyaları Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG) nail olunmasında mühüm strateji alət kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının turizm sektoruna inteqrasiyası nəticəsində formalaşan ağıllı turizm modeli yalnız iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına deyil, həm də sosial rifahın gücləndirilməsinə və ətraf mühitin qorunmasına xidmət edən çoxşaxəli yanaşma kimi səciyyələnir. Ağıllı turizmin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə əlaqəsi bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir [8]İlk növbədə, SDG8 — layiqli iş və iqtisadi artım çərçivəsində rəqəmsal turizm həlləri yeni məşğulluq imkanlarının yaranmasına, innovativ biznes modellərinin formalaşmasına və turizm sektorunun iqtisadi dayanıqlığının gücləndirilməsinə şərait yaradır [8]. Eyni zamanda, SDG 11 və SDG 12 — dayanıqlı şəhərlər və icmalar, eləcə də məsuliyyətli istehlak və istehsal məqsədləri baxımından ağıllı turizm şəhər mühitində resursların daha səmərəli idarə olunmasına töhfə verir [8]. SDG13 — iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kontekstində isə ağıllı turizm texnologiyaları karbon emissiyalarının monitorinqi, ekoloji təsirlərin qiymətləndirilməsi və daha məsuliyyətli qərarların verilməsi üçün mühüm imkanlar yaradır [8]. Bundan başqa, SDG10 — bərabərsizliyin azaldılması baxımından rəqəmsal əlçatanlıq və inklüziv innovasiyalar turizmdən əldə olunan faydaların daha geniş sosial qruplar arasında paylaşılmasına şərait yaradır [8]. Azərbaycan kontekstində də bu yanaşma xüsusi aktuallıq daşıyır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ağıllı şəhər" və "yaşıl turizm" konsepsiyalarının tətbiqi ölkənin 2025–2030-cu illər üzrə strateji inkişaf prioritetləri ilə uzlaşır. Bu ərazilərdə ağıllı turizm modelinin qurulması, bir tərəfdən, müasir infrastrukturun formalaşdırılmasına, digər tərəfdən isə ekoloji tarazlığın qorunmasına və regional iqtisadi canlanmaya şərait yaradır. Beləliklə, ağıllı turizm Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf gündəliyində həm innovativ, həm də strateji əhəmiyyət daşıyan istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Qonaqpərvərlik idarəçiliyi və innovasiya

Qonaqpərvərlik idarəçiliyi müasir xidmət sektorunun ən dinamik və çoxşaxəli sahələrindən biri kimi formalaşmışdır. Bu idarəetmə sahəsi otel, restoran və tədbir menecmenti kimi müxtəlif istiqamətləri əhatə etməklə yanaşı, müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əməliyyatların səmərəli təşkili və rəqabət üstünlüyünün qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qonaqpərvərlik müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti yalnız gündəlik xidmət proseslərinin düzgün idarə olunmasından deyil, həm də strateji planlaşdırma, insan resurslarının effektiv təşkili və bazar dəyişikliklərinə operativ uyğunlaşmadan asılıdır. Bu baxımdan, sahənin elmi əsaslarla öyrənilməsi idarəetmə prosesinin daha sistemli və nəticəyönümlü qurulmasına imkan yaradır[4]. Qonaqpərvərlik idarəçiliyində əsas məqsəd qonaq təcrübəsini yüksək səviyyədə təşkil etməklə müəssisənin davamlı inkişafını təmin etməkdir. Otel və restoran fəaliyyətində xidmət standartlarının qorunması, əməliyyat xərclərinə nəzarət, gəlirliliyin artırılması və resursların səmərəli istifadəsi xüsusi önəm kəsb edir. Eyni zamanda, beynəlxalq qonaqpərvərlik bazarında uğur qazanmaq üçün strateji idarəetmə yanaşmaları, rəqabət mühitinin düzgün təhlili və dəyişən istehlakçı tələblərinə uyğun xidmət modellərinin tətbiqi vacibdir [4]. Bu səbəbdən qonaqpərvərlik idarəçiliyi təkcə praktiki fəaliyyət sahəsi deyil, həm də elmi əsaslara söykənən, maliyyə, marketinq, əməliyyat və insan amilini birləşdirən kompleks idarəetmə sistemidir. Bununla yanaşı, otel və restoran işçilərinin peşəkar fəaliyyəti üçün xüsusi ixtisas təhsili və praktiki hazırlıq

mühüm rol oynayır; bu sahədə çalışan əməkdaşlar xidmət standartları, müştəri münasibətləri və əməliyyat prosesləri üzrə peşəkar bilik və bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Müasir dövrdə isə innovasiya və yeniliklərin tətbiqi – məsələn, rəqəmsal rezervasiya sistemləri, avtomatlaşdırılmış xidmətlər və ağıllı idarəetmə texnologiyaları – işçilərin fəaliyyətini daha səmərəli edir və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Müasir qonaqpərvərlik və turizm (H&T) sənayesində innovasiyaların mərkəzində Rəqəmsal Texnologiyalar (DT) dayanır. Son iyirmi ilin tədqiqatları göstərir ki, H&T menecerləri üçün geniş rəqəmsal səriştələr toplusuna sahib olmaq artıq seçim deyil, strateji zərurətdir Bu sahədə aparılan elmi müzakirələr iki əsas mübahisə üzərində cəmləşir.

Bu kontekstdə qonaqpərvərlik və turizm təhsilində innovasiya yönümlü yanaşmaların tətbiqi yalnız mövcud problemlərin həllinə deyil, həm də gələcək inkişaf trayektoriyasının müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir [4]. Rəqəmsal transformasiya şəraitində təhsil və sənaye arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi, bilik və bacarıqların praktik mühitdə tətbiqinə imkan yaradan inteqrasiya mexanizmlərinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələrinin kurikulum siyasəti bazar tələbləri ilə sinxronlaşdırılmalı, innovativ tədris metodları və texnoloji həllər vasitəsilə tələbələrin adaptiv və rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis kimi formalaşması təmin edilməlidir.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı əldə olunan nəticələr mövcud elmi ədəbiyyatda irəli sürülən əsas yanaşmalarla böyük ölçüdə uyğunluq təşkil edir. Əvvəlki tədqiqatlarda da qeyd olunduğu kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının turizm sektoruna inteqrasiyası xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, turist təcrübəsinin fərdiləşdirilməsinə və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, tədqiqatın nəticələri ilkin fərziyyəni – yəni innovativ texnologiyaların turizm sektorunun transformasiyasında əsas hərəkətverici qüvvə olması fikrini – təsdiqləyir. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr göstərir ki, texnologiyaların təsiri yalnız müsbət aspektlərlə məhdudlaşmır. Ədəbiyyatda vurğulanan məlumat məxfiliyi, etik problemlər və alqoritmik qərəzlilik kimi məsələlər bu tədqiqatda da öz təsdiqini tapmışdır. Nəticələrin daha geniş kontekstdə təhlili onu deməyə əsas verir ki, ağıllı turizm yalnız sektor daxilində deyil, həm də qlobal iqtisadi və sosial sistemlərdə mühüm rol oynayır. Bu yanaşma Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə sıx bağlı olmaqla iqtisadi artımın stimullaşdırılması, resursların səmərəli istifadəsi və sosial inklüzivliyin artırılması kimi mühüm istiqamətlərə töhfə verir. Xüsusilə rəqəmsallaşma vasitəsilə turizm fəaliyyətlərinin daha şəffaf və effektiv idarə olunması mümkün olur ki, bu da sektorun uzunmüddətli dayanıqlığını gücləndirir. Bununla yanaşı, tədqiqat nəticələri göstərir ki, qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovasiyaların uğurlu tətbiqi insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Əgər texnoloji yeniliklər müvafiq kadr hazırlığı və rəqəmsal bacarıqların inkişafı ilə müşayiət olunmazsa, onların effektivliyi məhdud qala bilər. Gələcək tədqiqat istiqamətləri baxımından bir neçə mühüm sahə xüsusi diqqət tələb edir. İlk növbədə, süni intellekt və böyük verilənlərin turizm sektorunda tətbiqinin uzunmüddətli sosial və iqtisadi təsirlərinin daha dərindən öyrənilməsi vacibdir. Eyni zamanda, etik problemlər, məlumat təhlükəsizliyi və rəqəmsal bərabərsizlik kimi məsələlərin empirik tədqiqatlar əsasında araşdırılması gələcək elmi işlər üçün perspektivli istiqamətlər hesab olunur. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan kontekstində ağıllı turizm modellərinin tətbiqi və onların regional inkişaf üzərində təsiri daha geniş şəkildə tədqiq olunmalıdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, mobil texnologiyalar, böyük verilənlər (Big Data), süni intellekt (AI) və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi innovativ həllərin turizm sektoruna inteqrasiyası xidmət keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir, turist təcrübəsini fərdiləşdirir və idarəetmə proseslərini optimallaşdırır. Rəqəmsal analitika vasitəsilə əldə olunan məlumatlar müəssisələrə daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, əməliyyat xərclərini azaltmağa və gəlirliliyi artırmağa imkan yaradır. Bunun nəticəsində turist məmnuniyyəti yüksəlir və xidmətlərdən təkrar istifadə ehtimalı artır.

Bununla belə, innovasiyaların tətbiqi müəyyən çağırışları da özü ilə gətirir. Məlumatların məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik, alqoritmik qərəzlilik və texnologiyaların etik istifadəsi bu sahədə həll edilməsi zəruri olan əsas problemlər kimi çıxış edir. Bu səbəbdən ağıllı turizm sistemlərinin inkişafında yalnız texniki deyil, həm də hüquqi və etik aspektlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Praktiki baxımdan rəqəmsal transformasiya turizm müəssisələri üçün artıq zərurətə çevrilib. İnnovasiyalara investisiya qoyan müəssisələr həm xidmət keyfiyyətini artırır, həm də bazarda rəqabət üstünlüyü qazanır. Eyni zamanda, dövlət və təhsil qurumları tərəfindən rəqəmsal bacarıqların inkişafına yönəlmiş proqramların genişləndirilməsi sektorun dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və innovativ inkişafının təmin edilməsində əvəzolunmaz rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buhalis, D. & Matloka, J. (2023). *Smart tourism and digital transformation in hospitality* – Ağıllı turizm və rəqəmsallaşma üzrə müasir yanaşmalar.
2. Cabbarov, Ə. (2015). *Turizmin iqtisadi əsasları*. Bakı: Dərs vəsaiti.
3. İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (IDDA) – Rəqəmsal transformasiya və innovasiya üzrə yerli tədqiqat materialları.
4. *International Journal of Hospitality Management (IJHM)* – Qonaqpərvərlik sektorunda idarəetmə, əməliyyat və strateji yanaşmalar üzrə aparıcı beynəlxalq elmi jurnal.
5. *Journal of Hospitality & Tourism Education (JHTE)* – Qonaqpərvərlik və turizm təhsili sahəsində innovasiya və kadr hazırlığı üzrə elmi jurnal.
6. *Journal of Hospitality and Tourism Technology (JHTT)* – Ağıllı turizm texnologiyaları, süni intellekt və rəqəmsal innovasiyalar üzrə ixtisaslaşmış elmi mənbə.
7. *ResearchGate* – Elmi məqalə və tədqiqatların paylaşıldığı beynəlxalq akademik platforma.
8. *World Economic Forum (WEF)*. (2023). *Future of Jobs Report* – Rəqəmsal bacarıqların və süni intellektin əmək bazarına təsiri üzrə qlobal hesabat.

ƏRAZİ İNKİŞAF STRATEGİYASINDA SOSİAL VƏ İSTEHSAL İNFRA-STRUKTURUNUN QARŞILIQLI TƏSİRİ (NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI NÜMUNƏSİNDƏ)

The interaction of social and production infrastructure in regional development strategy (The case of Nakhchivan Autonomous Republic)

ÜLVİ MƏMMƏDLİ
Ulvi Mammadli
ulvimemmedli@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0004-9811-7529
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2025-ci il ərzində həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin nəticələrini və inkişaf istiqamətlərini əhatə edir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "güclü iqtisadiyyata malik dövlət hər şeyə qadirdir" prinsipi əsasında formalaşan inkişaf strategiyasının Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyi vurğulanır. Hesabatda muxtar respublikada iqtisadi sabitliyin qorunması, sahibkarlığın inkişafı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sənaye və kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlər ətraflı təhlil olunur. Sənəddə qeyd edilir ki, 2025-ci ildə ümumi daxili məhsulda artım müşahidə olunmuş, yerli büdcə gəlirləri yüksəlmiş və sosialyönümlü layihələrə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, şəhid ailələri və qazilərə dövlət qayğısının artırılması sosial siyasətin əsas prioritetləri kimi təqdim edilir. Təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, enerji və su təchizatı sahələrində həyata keçirilən infrastruktur layihələri regionun davamlı inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Hesabatda həmçinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023–2027-ci illərdə Sosial-iqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası, sənaye parklarının yaradılması, innovasiya və rəqəmsallaşma istiqamətində atılan addımlar xüsusi vurğulanır. Ümumilikdə, hesabat muxtar respublikada həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin iqtisadi dinamizmi gücləndirdiyini, sosial rifahı artırdığını və uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm zəmin formalaşdırdığını göstərir.

Açar sözlər: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi islahatlar, makroiqtisadi sabitlik, dövlət proqramı, regional inkişaf*

ABSTRACT

This text covers the outcomes and developmental directions of the socio-economic policy implemented in the Nakhchivan Autonomous Republic throughout 2025. It emphasizes that the development strategy formulated on National Leader Heydar Aliyev's principle that "a state with a strong economy is capable of anything" is being successfully advanced by President Ilham Aliyev. The report provides a detailed analysis of the efforts undertaken to maintain economic stability, develop entrepreneurship, improve the investment climate, and expand industry and agriculture in the autonomous republic. The document notes that a growth in gross domestic product (GDP) was observed in 2025, local budget revenues increased, and special attention was dedicated to socially oriented projects. Strengthening social protection measures, creating new jobs, and increasing state care for the families of martyrs and veterans are presented as key priorities of the social policy. Furthermore, infrastructure projects implemented in the fields of education, healthcare, transport, energy, and water supply have made significant contributions to the sustainable development of the region. The report also highlights the implementation of the "State Program for the Socio-Economic Development of the Nakhchivan Autonomous Republic for 2023–2027," the establishment of industrial parks, and the steps taken toward innovation and digitalization. Overall, the report demonstrates that the purposeful policy implemented in the autonomous republic has strengthened economic dynamism, enhanced social welfare, and established a solid foundation for long-term development.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, socio-economic development, economic reforms, macroeconomic stability, state program, regional development*

GİRİŞ

Müasir dövrdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı birbaşa olaraq mövcud infrastrukturun vəziyyətindən və onun komponentləri arasındakı balansdan asılıdır. Ərazi inkişaf strategiyası dedikdə, yalnız sənaye müəssisələrinin qurulması deyil, həm də bu müəssisələri işçi qüvvəsi ilə təmin edəcək sosial mühitin yaradılması nəzərdə tutulur. Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) özünün geosiyasi mövqeyi, blokada keçmişi və dinamik inkişafı ilə bu sahədə kompleks yanaşmanın ən bariz nümunəsidir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "güclü iqtisadiyyata malik dövlət hər şeyə qadirdir" kimi uzaqgörənliyi Azərbaycanın ən vacib iqtisadi dirçəliş strategiyalarının təməlini qoymuşdur. Bu gün bu strateji yanaşma təkcə milli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınır və praktik nəticələrlə dəstəklənir. Müasir dünyada bu strateji yanaşma iqtisadi sabitliyin, siyasi müstəqilliyin və sosial rifahın təmin edilməsinin açarı kimi xidmət edir. Ümummilli Liderin irsinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkədə Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla, regionların sosial-iqtisadi inkişafında hiss olunacaq dərəcədə təcəssüm edən davamlı inkişaf modeli yaranmışdır. Muxtar respublikada həyata keçirilən islahatlar təkcə mövcud iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına deyil, həm də uzunmüddətli inkişaf üçün institusional əsasların möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu islahatlar nəticəsində makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilmiş, biznes və investisiya mühiti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış və sahibkarlıq təşəbbüsləri geniş dəstək almışdır. İnfrastruktur layihələrinin miqyasının genişlənməsi öz növbəsində regionun iqtisadi potensialının daha effektiv şəkildə reallaşdırılması üçün şərait yaratmışdır.

Muxtar respublikada həyata keçirilən və xüsusi diqqət yetirilən sosial siyasət əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi, məşğulluğun artırılması, şəhid və qazi ailələrinə davamlı dövlət dəstəyinin göstərilməsi bu siyasətin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Yerli sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı, sosial sahədə tətbiq olunan innovasiyalar da hərtərəfli inkişaf modelinin mühüm hissəsini təşkil edir. Muxtar respublikada həyata keçirilən tədbirlər bölgənin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına və Naxçıvanın rəqabətli iqtisadi mərkəz kimi mövqeyinin daha da yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu kontekstdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəaliyyəti haqqında bu hesabat Nazirlər Kabineti tərəfindən 2025-ci ildə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin nəticələrini, eləcə də qarşıya qoyulmuş məqsədlərin icra vəziyyətini əhatə edən mühüm sənəd rolunu oynayır. Sənədin əsas məqsədi müvafiq dövlət qurumlarının fəaliyyətini və əldə edilən nəticələri sistemli şəkildə qiymətləndirmək, eləcə də müxtəlif sahələrdə görülən işlərin xülasəsini təqdim etməkdir. Hesabatda Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf kursuna uyğun olaraq muxtar respublikada makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadi artımın təmin edilməsi, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi kimi sahələrdə görülən işlər ətraflı şəkildə əhatə olunub. Hesabatın əsas prioritetləri arasında "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023-2027-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Dövlət Proqramının icrası, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və institusional islahatların dərinləşdirilməsi yer alır.

Hesabatda göstərilir ki, 2025-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumi daxili məhsul və iqtisadi fəaliyyətdə artım müşahidə olunub. Real sektorun, xüsusən də sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı iqtisadi artımı dəstəkləyib. Dövlət gəlirləri artıb, xərclər əsasən sosial yönümlü layihələrə və infrastrukturun inkişafına yönəldilib və büdcə intizamının gücləndirilməsi yolu ilə maliyyə dayanıqlığı qorunub saxlanılıb. Xarici iqtisadi əlaqələr genişlənib, ticarət dövriyyəsi artıb və yerli məhsulların yeni bazarlara çıxarılması üçün mühüm addımlar atılıb. Göstəricilərin təkcə 2025-ci ili deyil, həm də əvvəlki illərlə müqayisə edilməsi muxtar respublikanın iqtisadi inkişafını bir neçə il ərzində araşdırmağa və daha dərin təhlil aparmağa imkan verir.

Sənəddə qeyd olunur ki, sənaye istehsalı artıb, yeni müəssisələr yaradılıb və yerli xammala əsaslanan istehsalın genişləndirilməsi idxaldan asılılığın azaldılmasına kömək edib. Kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq tədricən artıb, kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət dəstəyi gücləndirilib və subsidiyalar məhsuldarlığın artmasına səbəb olub. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün vergi və inzibati yük azaldılıb, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən mexanizmlər genişləndirilib və nəticədə büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli artım müşahidə olunub. Məsələn, qeyd etmək lazımdır ki, 2025-ci ildə yerli büdcə gəlirləri 260,4 milyon manat təşkil edib ki, bu da planın 136 faiz yerinə yetirilməsini və 2024-cü illə müqayisədə 14,9 faiz artımı təmsil edir.

Hesabatda Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümummilli sosial siyasətinin icra vəziyyəti təhlil edilir. Qeyd olunur ki, həssas qrupları hədəf alan proqramlar genişləndirilib, sosial müavinətlər və pensiyalar artırılıb. Yeni iş yerləri yaradılıb və özünüməşğulluq proqramlarının səmərəliliyi gücləndirilib. Şəhid ailələrinin və müharibə veteranlarının dövlət dəstəyi xüsusilə əhəmiyyətli dərəcədə artırılıb. Təhsil müəssisələrinin maddi-texniki infrastrukturu genişləndirilib, STEAM layihəsinin icrası diqqət mərkəzində saxlanılıb, məktəblərdə monitorinqlər aparılıb və ali təhsilə qəbul nisbəti artıb. Səhiyyə sektorunda xidmətlərin keyfiyyəti və səhiyyə xidmətlərinə çıxış yaxşılaşdırılıb. İnfrastruktur baxımından yollar təmir edilib, nəqliyyat şəbəkəsi genişləndirilib, enerji təchizatı yaxşılaşdırılıb və alternativ enerji mənbələrindən istifadə artırılıb. Rayonlarda, qəsəbələrdə və kəndlərdə su təchizatı və kanalizasiya sistemləri təkmilləşdirilib, rəqəmsal xidmətlərin tətbiqi genişləndirilib və elektron hökumət platformalarının fəaliyyəti optimallaşdırılıb.

Hesabatda həmçinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023-2027-ci illərdə Sosial-iqtisadi İnkişafı haqqında" Dövlət Proqramının icra vəziyyəti ilə bağlı ətraflı şərh və təhlil verilir. Bundan əlavə, İnvestisiya Proqramı və Su Ehtiyatlarından Səmərəli İstifadə üzrə Milli Strategiya çərçivəsində həyata keçirilən mühüm layihələr vurğulanmışdır. Şərur Sənaye Məhəlləsinin, Naxçıvan Sənaye Parkının və Azad İqtisadi Zonanın yaradılması istiqamətində görülən işlər barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bu və digər iqtisadi inkişaf göstəricilərinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qarşıdakı dövrdə muxtar respublika iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, innovasiya və rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması, sosial rifahın yaxşılaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi kimi sahələrə getdikcə daha çox üstünlük verəcəkdir.

Ümumilikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəaliyyəti ilə bağlı təqdim olunan hesabatda 2025-ci il ərzində muxtar respublikada həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin uğurlu nəticələr verdiyi və bölgənin iqtisadi dinamizminin daha da gücləndiyi göstərilir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl siyasət nəticəsində muxtar respublikanın iqtisadi potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, sosial rifah və həyat səviyyəsi yaxşılaşmış, infrastrukturun və insan kapitalının inkişafı davamlı və uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm təməl yaratmışdır.

İstehsal və sosial infrastrukturun nəzəri əsasları

İnfrastruktur iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi-texniki elementlər və xidmətlər sistemidir.

- **İstehsal infrastrukturu:** Maddi istehsal sahələrinə xidmət edir. Bura nəqliyyat, rabitə, enerji təchizatı, suvarma sistemləri və logistik mərkəzlər daxildir.
- **Sosial infrastruktur:** Əhalinin həyat fəaliyyətinə xidmət edir. Bura təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış fondu və ticarət xidmətləri daxildir.

Bu iki struktur arasındakı əlaqə **komplementar (bir-birini tamamlayan)** xarakter daşıyır. İstehsal infrastrukturu iqtisadi artımın "tədarükçüsü", sosial infrastruktur isə həmin artımın "sabitliyinin təminatçısı" və insan kapitalının mənbəyidir.

Naxçıvan MR-in iqtisadi-coğrafi spesifikası

Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən tətbiq edilən uzunmüddətli blokadası regionun infrastruktur siyasətində iki əsas hədəf formalaşdırıb:

1. **Avtonomiya (Müstəqillik):** Xarici amillərdən asılı olmayan enerji və ərzaq sisteminin qurulması.
2. **Rəqabətədavamlılıq:** Daxili istehsalın xarici bazarlara çıxışını təmin edəcək yüksək texnoloji bazanın yaradılması.

İstehsal İnfrastrukturunun Modernləşməsi

Naxçıvanda istehsal infrastrukturu son 20 ildə köklü dəyişikliklərə uğrayıb.

- **Enerji Təhlükəsizliyi və "Yaşıl" Enerji**

Naxçıvan hal-hazırda enerji idxal edən regiondan enerji ixrac edən regiona çevrilmişdir. Su Elektrik Stansiyaları (Arpaçay, Biləv) və Günəş Elektrik Stansiyaları (Naxçıvan GES) regionun enerji balansında mühüm yer tutur. Bu, sənaye müəssisələri (məsələn, dağ-mədən, tikinti materialları istehsalı) üçün sabit və ucuz enerji deməkdir.

- **Nəqliyyat və Logistika**

Yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisiz və sürətlə mərkəzi bazarlara çatdırılmasına imkan verir. Muxtar Respublikanın beynəlxalq hava limanı və Türkiyə ilə birbaşa əlaqəsi olan Sədərək gömrük qapısı istehsalın beynəlxalq dövriyyəyə inteqrasiyasını təmin edir.

Sosial infrastrukturun keyfiyyət dəyişikliyi

Sosial infrastruktura qoyulan investisiyalar Naxçıvanda demoqrafik sabitliyi qorumağa xidmət edir.

Təhsil və Peşə Hazırlığı

Müasir məktəb binaları və universitet korpusları təkcə bina deyil, həm də rəqəmsal laboratoriyalarla təmin olunmuş mərkəzlərdir. Naxçıvanda texniki peşə təhsilinin sənaye müəssisələri ilə inteqrasiyası (məsələn, Texniki Kollec və yerli zavodlar arası əməkdaşlıq) sosial infrastrukturun istehsala birbaşa xidmətidir.

Səhiyyə və Sosial Xidmətlər

Ucqar dağ kəndlərində belə müasir xəstəxanaların olması urbanizasiya təzyiqini azaldır. Əhali şəhərə köçmədən öz yaşayış yerində yüksək səviyyəli xidmət alır, bu isə kənd təsərrüfatı istehsalının kəsilməzliyini təmin edir.

İnfrastrukturun qarşılıqlı təsirinin analizi

Bu bölmədə biz iki infrastruktur növünün necə kəsişdiyini riyazi və məntiqi olaraq analiz edirik.

- **İşçi Qüvvəsinin Effektivliyi:** Yaxşı təşkil olunmuş ictimai nəqliyyat (istehsal) + Keyfiyyətli səhiyyə (sosial) = Minimum iş vaxtı itkisi və maksimum əmək məhsuldarlığı.
- **İnvestisiya Cəlbediciliyi:** Yüksək sürətli internet (istehsal) + İxtisaslı gənc kadrlar (sosial) = İT və xidmət sektorunun inkişafı.

Cədvəl 1: İnfrastruktur Göstəricilərinin Qarşılıqlı Əlaqəsi

Göstərici	İstehsalat Təsiri	Sosial Təsiri
Yeni Yollar	Daşıma xərclərinin -15% azalması	Təcili tibbi yardımın sürətlənməsi
İnternetləşmə	Elektron ticarətin artımı	Distant təhsil və onlayn xidmətlər
Suvarma Sistemləri	Məhsuldarlığın 2-3 dəfə artması	Kəndli ailələrinin rifahının yüksəlməsi

Zəngəzur dəhlizi və gələcək strategiya

Zəngəzur dəhlizinin açılması Naxçıvanın ərazi inkişaf strategiyasında yeni bir "Sıçrayış nöqtəsi" olacaqdır.

- **Logistik Mərkəzlər:** Böyük anbar təsərrüfatlarının qurulması (istehsal).

• **Yeni Şəhərsalma:** Dəhliz boyu yeni yaşayış məntəqələri, otellər və ticarət mərkəzlərinin (sosial) tikilməsi.

• **İnteqrasiya:** Naxçıvanın Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə qoşulması yerli sənayenin dünya standartlarına cavab verməsini tələb edəcək.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın hazırlanması zamanı əsas material kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci il üzrə fəaliyyəti haqqında hesabatı, eləcə də regionun sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən rəsmi statistik məlumatlar, dövlət proqramları və normativ sənədlər istifadə olunmuşdur. Araşdırmada "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023–2027-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Dövlət Proqramı, iqtisadi inkişaf strategiyaları və dövlət siyasətinə dair rəsmi mənbələr təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı analiz və sintez, müqayisəli təhlil, statistik təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Müxtəlif illərə aid iqtisadi göstəricilər müqayisə olunaraq regionun inkişaf dinamikası qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial müdafiə, məşğulluq və infrastruktur sahələrində həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi və sosial təsirləri araşdırılmışdır.

Metodoloji yanaşma kimi həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət təhlili tətbiq olunmuşdur. Statistik göstəricilər vasitəsilə iqtisadi artım, büdcə gəlirləri, məşğulluq səviyyəsi və sosial rifah indikatorları qiymətləndirilmiş, əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək muxtar respublikanın davamlı inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

NƏTİCƏLƏR

Aparılan təhlillər göstərir ki, 2025-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət regionun davamlı inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü dövlət siyasəti nəticəsində makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, iqtisadi artım təmin edilmiş və əhalinin sosial rifah səviyyəsi yüksəlmişdir.

Sənaye, kənd təsərrüfatı və sahibkarlıq sahələrində həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, yerli istehsalın genişlənməsinə və idxaldan asılılığın azalmasına şərait yaratmışdır. Büdcə gəlirlərinin artması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi regionun iqtisadi potensialının daha səmərəli istifadəsinə imkan vermişdir.

Sosial siyasət sahəsində görülən tədbirlər, xüsusilə məşğulluğun artırılması, sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, şəhid ailələri və qazilərə göstərilən dövlət dəstəyi əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, enerji və rəqəmsal xidmətlər sahəsində həyata keçirilən yeniliklər isə insan kapitalının inkişafına və müasir idarəetmə sisteminin formalaşmasına xidmət etmişdir.

Eyni zamanda "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023–2027-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Dövlət Proqramının icrası regionun uzunmüddətli inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirildiyini göstərir. Sənaye parklarının yaradılması, innovasiya və rəqəmsallaşma istiqamətində atılan addımlar gələcəkdə iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin daha da artacağını göstərir.

Beləliklə, aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət regionun iqtisadi dayanıqlığının möhkəmlənməsinə, sosial rifahın yüksəlməsinə və davamlı inkişafın təmin olunmasına mühüm zəmin yaratmışdır.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət regionun davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hesabatda təqdim olunan göstəricilər iqtisadi artımın və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanıldığını

təsdiqləyir. Xüsusilə sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində müşahidə olunan inkişaf iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyini göstərir.

Müzakirələr zamanı aydın olur ki, dövlət dəstəyi mexanizmləri, subsidiya proqramları və sahibkarlıq üçün yaradılan əlverişli mühit regionun iqtisadi potensialının daha səmərəli istifadəsinə şərait yaratmışdır. Yerli istehsalın genişlənməsi və yeni müəssisələrin yaradılması həm məşğulluğun artmasına, həm də idxaldan asılılığın azalmasına müsbət təsir etmişdir. Büdcə gəlirlərinin artımı isə həyata keçirilən maliyyə siyasətinin səmərəliliyini göstərən əsas göstəricilərdən biridir.

Sosial sahədə həyata keçirilən tədbirlər də mühüm nəticələrlə xarakterizə olunur. Şəhid ailələri və qazilərə göstərilən sosial dəstəyin artırılması, məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi və sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etmişdir. Təhsil və səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar insan kapitalının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Xüsusilə STEAM layihələrinin tətbiqi və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi müasir inkişaf çağırışlarına uyğun yanaşmanın göstəricisidir.

Bununla yanaşı, müzakirələr göstərir ki, gələcək dövrdə iqtisadiyyatın daha da rəqəmsallaşdırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması prioritet istiqamətlərdən biri olacaqdır. Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin artırılması və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə ilə bağlı tədbirlər davamlı inkişaf baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət regionun iqtisadi dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinə, sosial rifahın yüksəldilməsinə və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının uğurla reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. *Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları (2004–2023).* Bakı, 2023.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti. *Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2025-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat.* Naxçıvan, 2025.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. *"Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2023–2027-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" Dövlət Proqramı.* Bakı, 2023.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. *Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2025.* Bakı, 2025.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. *Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi göstəriciləri.* Naxçıvan, 2025.
6. Əliyev H. *Müstəqilliyimiz əbədidir.* Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, müxtəlif cildlər.
7. Əliyev İ. *Regionların inkişafı və iqtisadi siyasət.* Bakı, 2024.
8. Məmmədov Z. *Azərbaycan iqtisadiyyatı və regional inkişaf problemləri.* Bakı: Elm nəşriyyatı, 2022.
9. Həsənov R. *Davamlı iqtisadi inkişaf və dövlət siyasəti.* Bakı, 2021.
10. Abbasov A. *Sosial-iqtisadi inkişafın nəzəri və praktiki əsasları.* Bakı, 2020.

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN MƏDƏNİ İRS OBYEKTLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ DAYANIQLI TURIZM STRATEGİYALARI: AZƏRBAYCAN VƏ QAZAXISTAN NÜMUNƏLƏRİ - EMPİRİK ANALİZ EDİLMƏKLƏ

The Impact of Climate Change on Cultural Heritage Sites and Sustainable Tourism Strategies: The Cases of Azerbaijan and Kazakhstan—With Empirical Analysis

NÜŞABƏ QƏDİMLİ[1]
Nushaba Qadimli[1]
nushaba. qadimli@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-8774-2423

ÜLVİ MƏMMƏDOV[1]
Ulvi Mammadov[1]
ulvimammadly@gmail. com
https://orcid. org/0009-0002-5824-8626

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Bu tədqiqat iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsirini və dayanıqlı turizm strategiyalarının tətbiq səviyyəsini Azərbaycan və Qazaxıstan nümunəsində empirik əsaslarla təhlil edir. Tədqiqat çərçivəsində hər iki ölkədə respondentlər arasında sorğular aparılmış, əldə olunan nəticələr deskriptiv statistik metodlarla qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda mədəni irs, turizm və geologiya sahələrini təmsil edən ekspertlərlə aparılmış müsahibələr vasitəsilə empirik nəticələr dərinləşdirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, iqlim dəyişmələrinin mədəni irs və turizm sektoruna təsiri hər iki ölkədə geniş şəkildə qəbul olunur, lakin bu təsirin dərk olunma səviyyəsi və idarəetmə yanaşmaları fərqlənir. Qazaxıstanda daha yüksək məlumatlılıq və sistemli yanaşma müşahidə edildiyi halda, Azərbaycanda yanaşma daha çox praktiki və müşahidəyə əsaslanır. Tədqiqatın nəticələri dayanıqlı turizm strategiyalarının formalaşdırılmasında iqlim risklərinin inteqrasiyasının vacibliyini bir daha təsdiqləyir.

Açar sözlər: *İqlim dəyişmələri; mədəni irs; dayanıqlı turizm; empirik analiz; Azərbaycan; Qazaxıstan; iqlim riskləri.*

ABSTRACT

This study empirically analyzes the impact of climate change on cultural heritage sites and the implementation level of sustainable tourism strategies, focusing on the cases of Azerbaijan and Kazakhstan. Within the scope of the research, surveys were conducted among respondents in both countries, and the obtained data were evaluated using descriptive statistical methods. Concurrently, the empirical findings were enriched through qualitative interviews with experts representing the fields of cultural heritage, tourism, and geology. The results indicate that the impact of climate change on the cultural heritage and tourism sectors is widely recognized in both countries; however, the level of perception and management approaches differ. While a higher level of awareness and a more systematic approach are observed in Kazakhstan, the approach in Azerbaijan is more practical and observation-based. The findings of the study reaffirm the vital importance of integrating climate risks into the formulation of sustainable tourism strategies.

Keywords: *Climate change; cultural heritage; sustainable tourism; empirical analysis; Azerbaijan; Kazakhstan; climate risks.*

GİRİŞ

İqlim dəyişmələri müasir dövrdə yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial sistemlərə təsir edən kompleks qlobal problem kimi çıxış edir. Bu proseslərin təsiri xüsusilə mədəni irs obyektləri və turizm sektoru üçün daha həssas hesab olunur, çünki bu sahələr birbaşa təbii mühit və iqlim şəraiti ilə bağlıdır. Temperatur artımı, yağıntı rejiminin dəyişməsi və ekstremal hava hadisələrinin intensivləşməsi nəticəsində mədəni irs obyektlərinin fiziki vəziyyətində aşınma, eroziya və struktur zəifləmələri müşahidə olunur [5; 6]. Eyni zamanda, bu dəyişikliklər turizm fəaliyyətinin mövsümi və coğrafi strukturuna da təsir göstərərək yeni adaptasiya ehtiyacları yaradır [10; 11]. Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, iqlim dəyişmələri ilə bağlı risklərin turizm və mədəni irs idarəetmə strategiyalarına inteqrasiyası artıq zəruri istiqamətə çevrilmişdir. Lakin bir sıra hallarda nəzəri yanaşmalarla praktik tətbiqlər arasında uyğunsuzluq qalmaqdadır [4; 8]. Bu baxımdan, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə empirik məlumatlara əsaslanan tədqiqatların aparılması aktualdır.

Azərbaycanda aparılan müşahidələr və ekspert rəyləri göstərir ki, iqlim dəyişmələrinin təsiri artıq konkret hallarda özünü büruzə verir. Məsələn, intensiv yağıntılar və temperatur dəyişiklikləri nəticəsində mədəni irs obyektlərində eroziya və struktur zədələnmələri artmışdır [5]. Bununla yanaşı, geoloji proseslərin güclənməsi və turizm axınının dəyişməsi kimi amillər bu təsirləri daha da mürəkkəbləşdirir [7; 12]. Qazaxıstan nümunəsində aparılan empirik tədqiqatlar isə oxşar tendensiyaların regionlararası xarakter daşıdığını göstərir [14]. Bu tədqiqatın məqsədi iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsirini və bu çərçivədə dayanıqlı turizm strategiyalarının tətbiq səviyyəsini Azərbaycan və Qazaxıstan nümunəsində empirik əsaslarla təhlil etməkdir. Tədqiqat sorğu nəticələri və ekspert rəyləri əsasında aparılaraq mövcud vəziyyəti qiymətləndirməklə yanaşı, gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini hədəfləyir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat empirik yanaşma əsasında həyata keçirilmiş və iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsiri ilə dayanıqlı turizm strategiyalarının tətbiq səviyyəsinin müqayisəli təhlilini əhatə etmişdir. Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarının inteqrasiyasına əsaslanmışdır [9; 14].

Tədqiqatda əsas məlumat mənbəyi kimi Azərbaycan və Qazaxıstan üzrə aparılmış sorğuların nəticələrindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan üzrə sorğu müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən respondentlər arasında onlayn platforma vasitəsilə keçirilmişdir . Sorğuda iştirak edən respondentlər əsasən iqtisadiyyat, turizm, təhsil və ekologiya sahələrini təmsil etmiş, onların böyük hissəsini 0–3 il iş təcrübəsinə malik şəxslər təşkil etmişdir. Bu xüsusiyyət tədqiqatda gənc və əmək bazarına yeni daxil olan qrupun baxışlarının üstünlük təşkil etdiyini göstərir [9]. Qazaxıstan üzrə empirik məlumatlar isə Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universitetində professor-müəllim heyəti, doktorantlar və müvafiq sahə üzrə mütəxəssislər arasında aparılmış sorğu nəticələrinə əsaslanır [14]. Bu yanaşma akademik mühitdə iqlim dəyişmələri və dayanıqlı turizm məsələlərinə münasibətin daha elmi əsaslarla qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Sorğu anketləri iqlim dəyişmələri haqqında məlumatlılıq səviyyəsi, mədəni irs obyektlərinə təsir, turizm sektoruna təsir, risk faktorları və dayanıqlı turizm yanaşmaları kimi əsas istiqamətləri əhatə edən suallardan ibarət olmuşdur. Respondentlərdən alınan cavablar strukturlaşdırılmış formada toplanmış və sonradan statistik təhlil üçün emal edilmişdir [9; 14]. Məlumatların təhlilində deskriptiv statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Nəticələr faiz göstəriciləri əsasında qiymətləndirilmiş, əldə olunan göstəricilər cədvəl formasında təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan və Qazaxıstan üzrə nəticələr müqayisəli şəkildə təhlil edilərək oxşar və fərqli tendensiyalar müəyyən edilmişdir [8; 10]. Tədqiqat çərçivəsində əlavə olaraq ekspert yanaşmalarından da istifadə edilmişdir. Müxtəlif sahələri təmsil edən mütəxəssislərin təqdim etdiyi rəy və müşahidələr kontent analiz üsulu ilə təhlil edilmiş və empirik nəticələrin izahında istifadə olunmuşdur [5; 7; 12]. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin daha dərin və çoxşaxəli şərh olunmasına imkan vermişdir.

NƏTİCƏLƏR

Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan üzrə 61, Qazaxıstan üzrə isə 15 respondentdən ibarət **empirik məlumat bazası** təhlil edilmişdir və bu nəticələr əvvəlki empirik araşdırmaların nəticələri ilə müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir [2; 3]. Azərbaycan üzrə sorğu müxtəlif sahələrdə çalışan respondentlər arasında onlayn platforma vasitəsilə keçirilmişdir. Qazaxıstan üzrə sorğu isə Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universitetində professor-müəllim heyəti, elmi işçilər, doktorantlar və turizm üzrə mütəxəssislər arasında aparılmışdır [9; 14].

Azərbaycan üzrə respondentlərin peşə bölgüsü göstərir ki, iştirakçıların 78,7%-i "digər" kateqoriyasında, 8,2%-i müəllim, 6,6%-i elmi işçi, 3,3%-i turizm mütəxəssisi, 3,3%-i isə doktorant

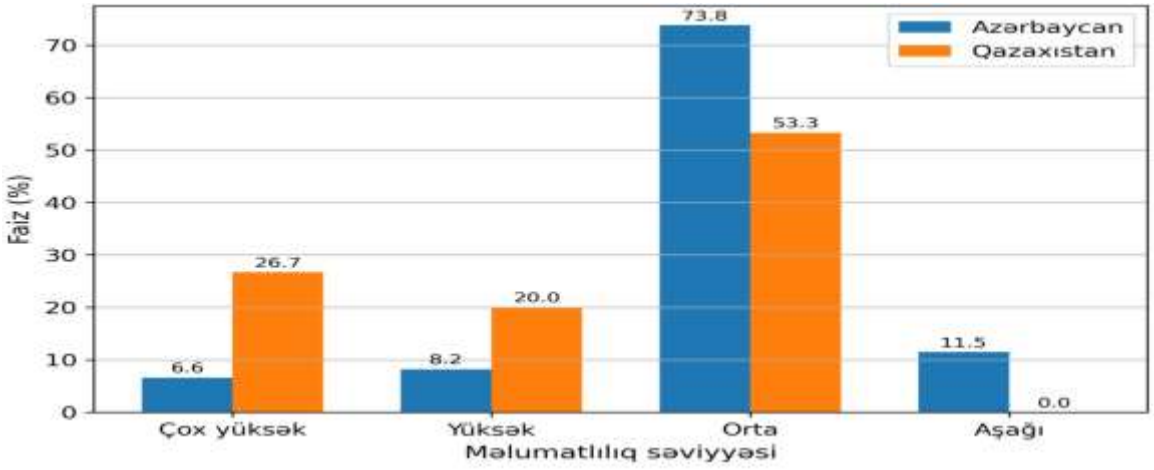
olmuşdur. İxtisas bölgüsündə iqtisadiyyat sahəsi 37,7% ilə seçilmiş, digər ixtisaslar isə 49,2% təşkil etmişdir. Respondentlərin 77,0%-nin 0–3 il iş təcrübəsinə malik olması gənc və əmək bazarına yeni daxil olan qrupun üstünlük təşkil etdiyini göstərir [9]. Qazaxıstan üzrə respondentlər daha balanslı və akademik yönümlü struktur nümayiş etdirmişdir. Belə ki, respondentlərin 20,0%-i müəllim, 20,0%-i elmi işçi, 20,0%-i turizm üzrə mütəxəssis, 13,3%-i doktorant, 26,7%-i isə digər sahələri təmsil etmişdir. İxtisas üzrə bölgüdə turizm 46,7%, ekologiya və dayanıqlı inkişaf 26,7% payla üstünlük təşkil etmişdir. İş təcrübəsinə görə respondentlərin 60,0%-i 0–3 il, 33,3%-i isə 10 ildən artıq təcrübəyə malik olmuşdur [14]. Bu nəticələr göstərir ki, Qazaxıstan nümunəsi həm gənc, həm də yüksək təcrübəli qrupların kombinasiyasını əhatə edir və daha strukturlaşdırılmış akademik yanaşmanı əks etdirir.

Azərbaycan üzrə respondentlərin 73,8%-i məlumatlılıq səviyyəsini "orta", 8,2%-i "yüksək", 6,6%-i isə "çox yüksək" kimi qiymətləndirmişdir. Beləliklə, yüksək və çox yüksək məlumatlı respondentlərin payı cəmi 14,8% təşkil etmişdir. Eyni zamanda aşağı və çox aşağı səviyyə bildirənlər 11,5% olmuşdur [9]. Bu göstəricilər göstərir ki, Azərbaycanda iqlim dəyişmələri haqqında ümumi məlumatlılıq mövcud olsa da, dərin və sistemli bilik səviyyəsi məhdud qalır və bu nəticə əvvəlki empirik tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir [2]. Qazaxıstan üzrə isə fərqli mənzərə müşahidə olunur. Respondentlərin 53,3%-i məlumatlılığı "orta", 20,0%-i "yüksək", 26,7%-i isə "çox yüksək" kimi qiymətləndirmişdir. Beləliklə, yüksək və çox yüksək səviyyə 46,7%-ə çatmışdır [14]. Bu fərq akademik mühitdə iqlim dəyişmələri üzrə daha yüksək nəzəri hazırlığın olduğunu göstərir və Qazaxıstan üzrə aparılmış empirik tədqiqat nəticələri ilə də üst-üstə düşür [3].

Məlumatlılıq səviyyəsi	Azərbaycan, n	Azərbaycan, %	Qazaxıstan, n	Qazaxıstan, %
Çox yüksək	4	6,6	4	26,7
Yüksək	5	8,2	3	20,0
Orta	45	73,8	8	53,3
Aşağı / çox aşağı	7	11,5	0	0,0
Cəmi	**61**	**100,0**	**15**	**100,0**

Cədvəl 1. Respondentlərin iqlim dəyişmələri haqqında məlumatlılıq səviyyəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, Qazaxıstan respondentləri arasında yüksək məlumatlılıq səviyyəsi Azərbaycanla müqayisədə təxminən üç dəfə çoxdur. Bu, bilik səviyyəsi ilə risk qavrayışı arasında əlaqənin mövcud ola biləcəyini göstərir. Bu fərq qrafik olaraq aydın şəkildə müşahidə olunur (Şəkil 1).

Şəkil 1. İqlim dəyişmələri üzrə məlumatlılıq səviyyəsinin müqayisəli təhlili (Azərbaycan və Qazaxıstan)

Azərbaycan üzrə respondentlərin 36,1%-i iqlim dəyişmələrinin mədəni irsə "güclü", 8,2%-i isə "çox güclü" təsir etdiyini bildirmişdir. Ümumilikdə bu istiqamətdə yüksək təsiri qəbul edənlərin payı 44,3% olmuşdur. Respondentlərin 41,0%-i təsiri "orta səviyyədə" qiymətləndirmişdir [9]. Bu nəticə göstərir ki, təsir geniş şəkildə qəbul olunsa da, onun intensivliyi barədə vahid fikir formalaşmamışdır. Qazaxıstan üzrə respondentlərin 60,0%-i iqlim dəyişmələrinin mədəni irsə güclü təsir etdiyini bildirmişdir [14]. Bu göstərici Azərbaycandan əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir və daha yüksək risk qavrayışını əks etdirir. Beləliklə, Qazaxıstanda iqlim dəyişmələri daha ciddi təhlükə kimi qəbul edilir.

Azərbaycan üzrə əsas risk faktorları kimi sel və daşqınlar (55,7%), torpaq eroziyası (37,7%), yağıntı dəyişkənliyi (37,7%) və temperatur artımı (36,1%) göstərilmişdir [9]. Bu nəticələr hidrometeoroloji faktorların üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Qazaxıstan üzrə isə torpaq eroziyası 86,7% ilə ən yüksək risk kimi qeyd olunmuşdur. Bundan sonra temperatur artımı (66,7%), daşqınlar (60,0%) və yağıntı dəyişməsi (60,0%) gəlir [14]. Bu fərq göstərir ki, Qazaxıstanda risklər daha çox geoloji və torpaq əsaslı aspektlər üzərindən dərk edilir.

Cədvəl 2. Mədəni irs obyektləri üçün əsas risk faktorları

Risk faktoru	Azərbaycan, %	Qazaxıstan, %
Güclü atmosfer yağıntıları nəticəsində baş verən sel və daşqın hadisələrinin mədəni irs obyektlərinə və turizm infrastrukturlarına göstərdiyi təsirlər	55,7	60,0
Torpaq qatının aşınması, eroziya proseslərinin intensivləşməsi və bunun nəticəsində mədəni irs obyektlərinin dayanıqlılığına mənfi təsir göstərməsi	37,7	86,7
Yağıntı rejimində baş verən dəyişikliklər, qeyri-sabit yağıntı paylanması və bunun təbii və mədəni mühitə təsiri	37,7	60,0
Orta illik temperaturun artması, istiləşmə prosesləri və bunun mədəni irs obyektləri ilə turizm fəaliyyətinə təsiri	36,1	66,7
Uzunmüddətli quraqlıq hallarının artması, su ehtiyatlarının azalması və bunun ekosistemlər və turizm resurslarına təsiri	21,3	46,7

Cədvəldən aydın olur ki, hər iki ölkədə oxşar risklər mövcuddur, lakin Qazaxıstanda onların intensivliyi və qavranılması daha yüksəkdir.

Azərbaycan üzrə respondentlərin 73,8%-i iqlim dəyişmələrinin turizmə təsir etdiyini, 21,3%-i qismən təsir etdiyini bildirmişdir. Bu, ümumilikdə 95,1% respondent tərəfindən təsirin qəbul edildiyini göstərir [9]. Qazaxıstan üzrə isə bu göstərici 100% olmuşdur, yəni bütün respondentlər iqlim dəyişmələrinin turizmə təsirini ya tam, ya da qismən qəbul etmişdir [14]. Bu nəticə turizm sektorunun iqlim risklərinə qarşı yüksək həssaslığını təsdiqləyir və əvvəlki empirik araşdırmalarda əldə olunan nəticələrlə uyğunluq təşkil edir [2; 3].

Azərbaycan üzrə əsas təsirlər turist sayının azalması (50,8%), mədəni irs obyektlərinin zədələnməsi (42,6%), mövsümi dəyişikliklər (37,7%) və xərclərin artması (37,7%) olmuşdur [9]. Qazaxıstan üzrə isə xərclərin artması, turist sayının azalması və mövsümi dəyişikliklər eyni səviyyədə (60,0%) əsas təsirlər kimi qeyd olunmuşdur [14]. Bu fərq göstərir ki, Qazaxıstanda iqlim dəyişmələrinin təsiri daha çox iqtisadi və idarəetmə aspektində qiymətləndirilir. Azərbaycan respondentlərinin 90,2%-i iqlim risklərinin turizm strategiyalarında nəzərə alınmasını vacib hesab etmişdir [9]. Qazaxıstan üzrə bu göstərici 93,3% olmuşdur [14]. Bu nəticə hər iki ölkədə strateji səviyyədə iqlim faktorunun artıq qəbul edildiyini göstərir. Azərbaycan üzrə respondentlərin 68,9%-i dayanıqlı turizm prinsiplərinin qismən tətbiq olunduğunu bildirmişdir. Strategiyaların effektivliyi əsasən "orta" səviyyədə qiymətləndirilmişdir [9]. Qazaxıstan üzrə isə bütün respondentlər bu prinsiplərin tətbiq olunduğunu

və ya qismən tətbiq edildiyini qeyd etmişdir [14]. Bu isə daha institusional yanaşmanın mövcudluğunu göstərir.

Sorğunun **açıq suallar hissəsi** respondentlərin iqlim dəyişmələrinin mədəni irs və turizm sektoruna təsiri ilə bağlı yanaşmalarını daha dərin səviyyədə təhlil etməyə imkan vermişdir. Cavablar kontent analiz üsulu ilə ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycan üzrə respondentlər iqlim dəyişmələrinin təsirini əsasən fiziki zədələnmələr kontekstində izah etmişdir. Sel və daşqınlar, torpaq eroziyası və intensiv yağıntılar tarixi abidələr üçün əsas təhlükə kimi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda bəzi cavablarda qeyri-maddi mədəni irsə təsir, xüsusilə ənənəvi həyat tərzinin və mövsümi fəaliyyətlərin dəyişməsi vurğulanmışdır [9]. Qazaxıstan üzrə respondentlər isə daha sistemli yanaşma nümayiş etdirmişdir. Onlar iqlim dəyişmələrinin təsirini temperatur artımı, su ehtiyatlarının azalması, səhralaşma və torpaq deqradasiyası kimi proseslərlə əlaqələndirmişdir [14]. Bu, iqlim risklərinin daha geniş və struktur səviyyədə qavranıldığını göstərir. Turizm sektoruna təsirlərlə bağlı Azərbaycan respondentləri turist sayının azalması, mövsümi balansın pozulması və bəzi ərazilərin cəlbediciliyinin zəifləməsini ön plana çıxarmışdır. Qazaxıstan respondentləri isə xərclərin artması, resurs çatışmazlığı və turizm axınının qeyri-bərabər paylanması kimi daha çox idarəetmə və iqtisadi aspektləri vurğulamışdır [9; 14]. Dayanıqlı turizmin inkişafı ilə bağlı təkliflər hər iki ölkədə oxşar istiqamətlərdə cəmləşmişdir. Azərbaycan respondentləri maarifləndirmə, dövlət dəstəyi və infrastrukturun gücləndirilməsini vacib hesab etmişdir. Qazaxıstan respondentləri isə əlavə olaraq iqlim risklərinin planlaşdırmaya inteqrasiyası, rəqəmsal idarəetmə və turizm axınının tənzimlənməsi kimi daha sistemli yanaşmalar təklif etmişdir [9; 14].

Tədqiqat çərçivəsində mədəni irs, turizm və geologiya sahələrini təmsil edən mütəxəssislərlə aparılmış **müsahibələr** empirik nəticələrin izahı və dərinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ekspert rəyləri kontent analiz üsulu ilə təhlil edilərək həm oxşar, həm də fərqli yanaşmalar müəyyən edilmişdir:

- Mədəni irs sahəsi üzrə ekspert Fariz Hüseynli iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsirinin artıq geniş şəkildə müşahidə olunduğunu vurğulayaraq əsas təhlükə mənbəyi kimi temperatur artımı və yağıntı rejiminin dəyişməsi nəticəsində güclənən eroziya proseslərini qeyd etmişdir [5]. Bu yanaşma empirik nəticələrdə respondentlərin əhəmiyyətli hissəsinin mədəni irsə təsiri yüksək səviyyədə qiymətləndirməsi ilə uyğunluq təşkil edir. Onun yanaşması daha çox fiziki və ekoloji təsirlərin intensivliyinə yönəlmişdir.
- Mədəni irsin qorunması və idarəetmə sahəsi üzrə ekspert Fariz Xəlilli isə iqlim risklərinin artıq strateji sənədlərdə nəzərə alındığını, lakin bu prosesin hələ tam sistemli və inteqrə olunmuş xarakter daşımadığını qeyd etmişdir [6]. Burada müəyyən yanaşma fərqi ortaya çıxır. Fariz Hüseynli təsirin intensivliyini vurğuladığı halda, Fariz Xəlilli daha çox idarəetmə mexanizmlərindəki boşluqlara diqqət yetirir. Bu ziddiyyət empirik nəticələrlə də uyğunluq təşkil edir, çünki respondentlər təsiri yüksək qiymətləndirsə də, qoruma səviyyəsini əsasən orta hesab etmişdir [9].
- Turizm sahəsi üzrə ekspert Heybət Vəliyev iqlim dəyişmələrinin təsirini turizm sisteminin funksional transformasiyası ilə əlaqələndirmişdir. O qeyd etmişdir ki, iqlim dəyişmələri turizm marşrutlarının mövsümi strukturunu dəyişdirir və bu proses bəzi ərazilərdə turist axınının azalmasına, digərlərində isə yenidən paylanmasına səbəb olur [12]. Bu yanaşma empirik nəticələrlə qismən uyğunluq göstərir. Belə ki, respondentlər əsasən turist sayının azalması və xidmət keyfiyyətinin pisləşməsi kimi nəticələri ön plana çıxarmışdır [9], lakin Heybət Vəliyev bu dəyişiklikləri yalnız mənfi deyil, həm də adaptiv proses kimi qiymətləndirir. Bu fərq turizm sahəsində iqlim dəyişmələrinin həm risk, həm də transformasiya amili kimi qəbul olunduğunu göstərir.
- Geologiya sahəsi üzrə ekspert İlham Kərimov iqlim dəyişmələrinin təsirini daha konkret və praktiki hadisələr üzərindən izah etmişdir. O, sürüşmə, eroziya və torpaq deqradasiyası kimi

proseslərin intensivləşdiyini və bunun artıq real hadisələrlə müşahidə olunduğunu vurğulamışdır [7]. Bu yanaşma empirik nəticələrdə torpaq eroziyası və sel hadisələrinin əsas risk faktorları kimi göstərilməsi ilə üst-üstə düşür. Lakin İlham Kərimovun yanaşması digər ekspertlərlə müqayisədə daha yüksək risk və təhlükə vurğusu ilə seçilir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, ekspertlər arasında əsas fərqlər yanaşma səviyyəsi ilə bağlıdır. Mədəni irs üzrə yanaşmalar daha çox qoruma və risklərin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Turizm sahəsində yanaşma dəyişikliklərin idarə olunması və adaptasiya üzərində qurulmuşdur. Geoloji yanaşma isə risklərin fiziki və praktiki nəticələrini ön plana çıxarmışdır. Bununla yanaşı, bütün ekspertlər iqlim dəyişmələrinin təsirinin real və artan xarakter daşıdığını qəbul edir. Ekspert rəyləri empirik nəticələri ümumilikdə təsdiqləsə də, bəzi hallarda fərqli və zidd yanaşmalar ortaya qoyur. Bu isə iqlim dəyişmələrinin mədəni irs və turizm sektoruna təsirinin çoxşaxəli və kompleks xarakter daşıdığını göstərir.

MÜZAKİRƏ

Empirik nəticələr və ekspert rəyləri birlikdə göstərir ki iqlim dəyişmələrinin təsiri hər iki ölkədə qəbul olunur və bu tendensiya əvvəlki empirik tədqiqatlarla da təsdiqlənir [2; 3]. Qazaxıstanda respondentlərin daha yüksək məlumatlılıq səviyyəsi risklərin daha sistemli və analitik şəkildə qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur, Azərbaycanda isə yanaşma daha çox müşahidə və praktiki təcrübəyə əsaslanır [9; 14]. Mədəni irs obyektlərinə təsir baxımından empirik nəticələrdə yüksək risk qavrayışı müşahidə edilsə də, qoruma və idarəetmə səviyyəsi əsasən "orta" kimi qiymətləndirilmişdir [9]. Bu vəziyyət Fariz Hüseynlinin təsirin intensivliyi ilə bağlı fikirləri ilə uyğunluq təşkil etdiyi halda [5], Fariz Xəlillinin institusional yanaşmanın yetərli olmaması ilə bağlı mövqeyi ilə də uzlaşır [6]. Beləliklə, təsirin yüksək, idarəetmənin isə nisbətən zəif qiymətləndirilməsi arasında müəyyən uyğunsuzluq mövcuddur. Turizm sektoru üzrə nəticələr göstərir ki, iqlim dəyişmələrinin təsiri hər iki ölkədə geniş şəkildə qəbul edilir [9; 14]. Bununla belə, respondentlər əsasən mənfi nəticələri vurğuladığı halda, Heybət Vəliyev bu dəyişiklikləri turizm sisteminin adaptiv transformasiyası kimi qiymətləndirir [12]. Bu fərq iqlim dəyişmələrinin turizmə təsirinin həm risk, həm də struktur dəyişiklik amili olduğunu göstərir. Geoloji risklər üzrə empirik nəticələr və İlham Kərimovun yanaşması arasında uyğunluq müşahidə olunur. Torpaq eroziyası və sel hadisələri əsas risk faktorları kimi qeyd edilmiş və ekspert tərəfindən bu risklərin artıq real hadisələrlə təsdiqləndiyi vurğulanmışdır [7; 9; 14]. Bu isə iqlim dəyişmələrinin təsirinin nəzəri deyil, praktik xarakter daşıdığını göstərir.

Nəzəri ədəbiyyatla müqayisə də bu nəticələri dəstəkləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, iqlim dəyişmələri turizm sektorunda həm risklər yaradır, həm də yeni adaptasiya imkanları formalaşdırır [10; 11]. Eyni zamanda, dayanıqlı turizm strategiyalarının effektivliyi iqlim risklərinin planlaşdırmaya inteqrasiyası ilə birbaşa bağlıdır [4; 8]. Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, iqlim dəyişmələrinin təsiri çoxşaxəli xarakter daşıyır və bu yanaşma əvvəlki empirik və nəzəri tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir [2–3; 10]. Onun idarə olunması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Empirik və ekspert yanaşmaları ümumilikdə uyğun olsa da, bəzi hallarda fərqli baxışlar bu sahədə daha sistemli və inteqrə olunmuş strategiyalara ehtiyac olduğunu göstərir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Becken, S. (2013). *A review of tourism and climate change as an evolving knowledge domain.* Tourism Management. https://doi. org/10. 1016/j. tmp. 2012. 11. 006
2. Dawson, J. , Scott, D. , McBoyle, G. (2011). *Climate change analogue analysis of ski tourism in the northeastern USA.* Tourism Management. https://doi. org/10. 3354/cr00793
3. Gómez-Baggethun, E. , et al. (2013). *Urban ecosystem services and climate change adaptation.* Current Opinion in Environmental Sustainability. https://doi. org/10. 1007/978-94-007-7088-1_11

4. Hall, C. M. (2019). *Constructing sustainable tourism development: The 2030 agenda and the managerial ecology of sustainable tourism.* Journal of Cleaner Production. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2018. 1560456
5. Hüseynli, F. (2026). *Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsiri və qorunma tədbirləri üzrə ekspert rəyi.* https://doi. org/10. 5281/zenodo. 19638823
6. IPCC. (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability.* https://www. ipcc. ch/report/ar6/wg2/
7. Kərimov, İ. (2026). *Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin geoloji proseslərə və turizm-mədəni irs obyektlərinə təsiri üzrə ekspert rəyi.* https://doi. org/10. 5281/zenodo. 19644623
8. Lew, A. A. (2014). *Scale, change and resilience in community tourism planning.* Tourism Management. https://doi. org/10. 1080/14616688. 2013. 864325
9. Qədimli, N. , Məmmədov, Ü. (2026). *İqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsiri və dayanıqlı turizm strategiyaları – Azərbaycan və Qazaxıstan nümunələri – empirik analiz edilməklə. Azərbaycanda empirik araşdırma.* https://doi. org/10. 5281/zenodo. 19638965
10. Scott, D. , Gössling, S. , Hall, C. M. (2012). *Tourism and Climate Change: Impacts, Adaptation and Mitigation.* https://doi. org/10. 4324/9780203127490
11. UNESCO. (2016). *World Heritage and Tourism in a Changing Climate.* https://whc. unesco. org/en/tourism-climate-change/
12. Vəliyev, H. (2026). *Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin turizm marşrutlarına və mədəni irs obyektlərinə təsiri və dayanıqlı turizm yanaşmaları üzrə ekspert rəyi.* https://doi. org/10. 5281/zenodo. 19644182
13. Xəlilli, F. (2026). *Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinin mədəni irs obyektlərinə təsiri və qorunması üzrə ekspert rəyi.* https://zenodo. org/records/19648089
14. Гадимли, Н. , Мамедов, У. (2026). *Влияние изменения климата на объекты культурного наследия и стратегии устойчивого туризма: на примере Азербайджана и Казахстана (на основе эмпирического анализа). Эмпирическое исследование в Казахстане.* https://doi. org/10. 5281/zenodo. 19639044

MƏDƏNİ İRS VƏ TURİZM ƏRAZİLƏRİNDƏ EKOSİSTEM YANAŞMASI: MEHMANXANA SEKTORU VƏ İDARƏETMƏDƏ İNSTİTUSİONAL YANAŞMA

Ecosystem approach ın cultural herıtage and tourısm areas: the hotel sector and an ınstıtutıonal approach to management

ÜLVİYYƏ AŞUROVA
***Ulviyya* Ashurova**
ulviyya. ashurova@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0000-0000-0000
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Məqalədə turizm sahəsində ekosistem yanaşması ilə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələri təqdim olunur. Tədqiqat çərçivəsində turizmdə ekosistem anlayışı, rəqəmsal ekosistemlərin formalaşması, həmçinin iqtisadiyyat və biznesdə rəqəmsal transformasiya və platformalaşma proseslərinin turizm ərazilərində ekosistemlərin yaranmasına təsiri araşdırılmışdır. Bundan əlavə, turizm ekosisteminin mühüm komponentlərindən biri kimi mehmanxana sənayesinin rolu və inkişaf meyilləri təhlil edilmişdir. Məqalədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, xüsusilə də rəqəmsal və mobil texnologiyaların turizm ekosistemində iştirak edən tərəflərin (steykholderlərin) inteqrasiyası və əməkdaşlığına göstərdiyi təsir də nəzərdən keçirilir. Tədqiqat zamanı elmi və biznes mühitində ekosistem yanaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilmiş, "ekosistem" anlayışının müxtəlif sahələrdə tətbiqi və rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində biznes ekosistemlərinin formalaşma xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Həmçinin turizm və qonaqpərvərlik sektorunun turizm ərazilərində inkişafında ekosistem yanaşmasının tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Burada turizm ərazisində ekosistemin formalaşmasına təsir edən əsas amillər və turizmin inkişaf layihələri qiymətləndirilmişdir. Bunun əsasında ərazidə turizm və qonaqpərvərlik sahəsinin ekosistem yanaşması əsasında inkişafına dair metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır. Həmçinin turizm ərazisinin ekosistem modeli və bu sistem daxilində maraqlı tərəflər (steykholderlər) arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi irəli sürərək əsaslandırılmışdır. Əldə edilən nəticələr turizm ekosistemlərinin formalaşması, turizm sənayesində rəqəmsal transformasiya prosesləri, turizm ərazilərinin inkişafının layihələndirilməsi üzrə gələcək elmi tədqiqatların aparılması üçün nəzəri baza kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, bu nəticələr müxtəlif səviyyəli turizm idarəetmə qurumlarının, eləcə də turizm və qonaqpərvərlik sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların praktiki fəaliyyətində tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: *ekosistem yanaşması; turizm ekosistemi; turizm ərazisinin ekosistemi; turizmin rəqəmsal ekosistemi; turizm ərazisi; turizm sənayesi; mehmanxana sənayesi.*

ABSTRACT

The article presents the results of research on the ecosystem approach in the tourism sector. Within the study, the concept of ecosystem in tourism, the formation of digital ecosystems, and the impact of digital transformation and platformization processes in the economy and business on the creation of tourism ecosystems in destinations were analyzed. In addition, the role and development trends of the hotel industry as a key component of the tourism ecosystem were examined. The study also considers the influence of information and communication technologies, particularly digital and mobile technologies, on the integration and collaboration of stakeholders within the tourism ecosystem. The research explored the theoretical and methodological foundations of the ecosystem approach in science and business, including the application of the "ecosystem" concept across different fields and the features of business ecosystem formation in the context of the digital economy. The study further analyzed the opportunities for applying the ecosystem approach in the development of tourism and hospitality within tourism destinations. Key factors influencing the formation of tourism ecosystems and the implementation of tourism development projects were assessed. Based on this analysis, methodological recommendations for the ecosystem-based development of tourism and hospitality in destinations were proposed. A model of the tourism ecosystem for destinations and a mechanism for interaction among stakeholders within this system were also developed and substantiated. The results obtained can serve as a theoretical basis for future research on the formation of tourism ecosystems, digital transformation in the tourism industry, and planning the development of tourism destinations. They can also be applied in the practical activities of tourism administration bodies at various levels, as well as organizations operating in the tourism and hospitality sectors.

Keywords: *ecosystem approach; tourism ecosystem; destination tourism ecosystem; digital tourism ecosystem; tourism destination; tourism industry; hotel industry.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə qlobal çağırışların artması və xarici mühitin getdikcə daha qeyri-sabit xarakter alması iqtisadiyyatın, biznesin və cəmiyyətin inkişaf proseslərinə ciddi təsir göstərir. Geosiyasi, sosial-iqtisadi və texnoloji proseslərin mürəkkəbləşməsi, həmçinin bu sahələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsi nəticəsində ictimai, iqtisadi və siyasi həyatın müxtəlif sahələrində genişmiqyaslı dəyişikliklər baş verir. Bu şəraitdə iqtisadi strukturun yenilənməsi və rəqəmsal transformasiya proseslərinin güclənməsi fonunda bəşəriyyətin inkişafı üçün yeni bir paradiqma formalaşmaqdadır.

William F. Gibson-un qeyd etdiyi kimi: "Gələcək artıq gəlib, sadəcə o, hələ bərabər şəkildə paylanmayıb".

Turizm öz mahiyyətinə görə regionlararası, millətlərarası və beynəlxalq xarakter daşıyan, eyni zamanda multikultural və çoxsahəli bir fəaliyyət sahəsi kimi müxtəlif xarici təsirlərə həssasdır. Son illərdə bu sahə xüsusilə COVID-19 pandemiyasının nəticələri, dəyişən geosiyasi vəziyyət, istehlakçı davranışında baş verən transformasiyalar və sürətlə inkişaf edən texnoloji yeniliklər kimi amillərin təsiri altında ciddi təzyiqlərlə üzləşmişdir.

Turizm ekosisteminin formalaşmasında mehmanxana sənayesinin mühüm rol oynaması bu sahədə infrastruktur layihələrinin inkişafına dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət ayrılması ilə izah olunur. Azərbaycanda turizm və qonaqpərvərlik sektorunun inkişafı dövlət proqramları və strateji sənədlər çərçivəsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə mehmanxana infrastrukturu və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi turizm sahəsinin ümumi inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Qonaqpərvərlik sənayesinin turizm sahəsi ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, onun ayrıca istiqamət kimi vurğulanması mehmanxana sektorunun turizm fəaliyyətinin genişlənməsində və turizm ekosisteminin formalaşmasında mühüm rolunu göstərir. Buna görə də mehmanxana sənayesinin və müvafiq infrastrukturun inkişafı ölkədə turizmin davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsində vacib amillərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi turizm və qonaqpərvərlik sektorunun inkişafına ekosistem yanaşmasının tətbiqinin elmi əsaslandırılması və mehmanxana sənayesinin turizm ərazisinin müasir ekosisteminin formalaşmasında mühüm faktor kimi rolunun araşdırılmasından ibarətdir.

Müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- elmi və biznes mühitində ekosistem yanaşmasının nəzəri və metodoloji əsaslarını, eləcə də "ekosistem" anlayışının müxtəlif sahələrdə tətbiqini araşdırmaq;
- yerli və xarici tədqiqatçıların əsərlərində turizm və qonaqpərvərlik sahəsinin inkişafında ekosistem yanaşmasının tətbiqini təhlil etmək;
- ekspert sorğuları əsasında turizm ərazisinin ekosisteminin formalaşmasına təsir edən amilləri və turizmin inkişaf layihələrini qiymətləndirmək;
- turizm ərazisinin ekosistemi anlayışını və maraqlı tərəflər (steykholderlər) arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini irəli sürərək elmi əsaslandırmaq.

Tədqiqatın obyekti — turizm ərazisinin ekosistemidir.

Tədqiqatın predmeti — turizm ərazilərində turizmin ümumi inkişafı, həmçinin turizm sənayesinin mühüm tərkib hissəsi kimi mehmanxana sektorunun inkişafı ilə bağlı formalaşan sosial-iqtisadi, təşkilati və idarəetmə əlaqələri, tərəfdaşlıq münasibətləri və tətbiq olunan texnologiyalar sistemidir. Bu münasibətlər və qarşılıqlı təsir mexanizmləri ekosistem yanaşması çərçivəsində araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını turizm və rekreasiya iqtisadiyyatı, turizm ərazilərinin marketinqi, ekosistem yanaşması, sosial-iqtisadi və sahibkarlıq ekosistemləri, rəqəmsal ekosistemlər və turizmin rəqəmsal ekosistemi, rəqəmsal iqtisadiyyat və cəmiyyətin, eləcə də biznesin rəqəmsallaşması prosesləri üzrə yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri təşkil edir. Bundan əlavə,

turizm və qonaqpərvərlik sahəsinin anlayış aparatı, mehmanxana fəaliyyəti, müxtəlif sahələrdə ekosistemlərin nəzəri və tətbiqi aspektləri, eləcə də turizm və qonaqpərvərlik sektorunun müasir inkişaf meyilləri ilə bağlı tədqiqatlar da nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil və müqayisəli analiz, kontent-analiz, SWOT təhlili, sosioloji sorğu, təşkilati modelləşdirmə üsulları, maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi (steykholder yanaşması) və turizm ərazilərində turizmin inkişafına yönəlmiş ekosistem yanaşması metodlarından istifadə edilmişdir.

Turizmin inkişafının planlaşdırılması zamanı ekosistem yanaşmasının tətbiqinin məqsədəuyğunluğu və turizm ekosisteminin inkişaf səviyyəsinin turizm və qonaqpərvərlik sahəsində layihələrin həyata keçirilməsinə təsiri ilə bağlı peşəkar ictimaiyyətin mövqeyini öyrənmək məqsədilə 2024-cü ilin dekabr ayında ekspert sorğusu təşkil edilmişdir. Sorğu anonim onlayn formatda həyata keçirilmişdir.

Sorğuda ümumilikdə 57 ekspert iştirak etmiş və onlar aşağıdakı fəaliyyət sahələrini təmsil etmişlər:

- tur operatorları;
- turizm agentlikləri;
- mehmanxana sektorunun nümayəndələri;
- sanatoriya və kurort müəssisələri;
- turizm obyektləri və ziyarət məkanları;
- turizm sahəsi üzrə peşə təhsili müəssisələri;
- elmi-tədqiqat qurumları;
- dövlət idarəetmə orqanları;
- regional və şəhər turizm idarələri;
- tur bələdçiləri.

Sorğunun nəticələrinin təqdim olunması üçün statistik təhlil metodlarından və məlumatların qrafik şəkildə vizuallaşdırılması üsullarından istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏLƏR

Ekosistem nəzəriyyəsi və ekosistem yanaşmasının sosial-iqtisadi proseslərə tətbiqi ilə bağlı elmi yanaşmalar bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Bu istiqamətdə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, ekosistem yanaşması müxtəlif iqtisadi və idarəetmə proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə və inteqrativ şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır.

Bu mövzu üzrə mühüm elmi yanaşmalar Ron Adner-in, Johann Füller-in, David J. Teece-in, Nadine Olbrich-in və Harald Pechlaner-in tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda ekosistemlərin iqtisadi sistemlərdə rolu və onların formalaşma mexanizmləri Michael G. Jacobides, Carmelo Cennamo və Annabelle Gawer tərəfindən də araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, postsovet məkanında aparılan elmi tədqiqatlarda da ekosistem yanaşmasının nəzəri və metodoloji aspektləri öyrənilmişdir. Bu sahədə Nadezhda V. Fadeikina və Svetlana S. Malina-nın, eləcə də Oksana V. Ryzhkova və Vera V. Borodkina-nın elmi işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

"Sahibkarlıq ekosistemi" anlayışı ilk dəfə James F. Moore tərəfindən irəli sürülmüş və sonrakı dövrlərdə bu konsepsiya müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda Ron Adner, Nadezhda V. Fadeikina və Svetlana S. Malina kimi alimlərin elmi işləri xüsusi yer tutur.

Rəqəmsallaşma və platforma iqtisadiyyatının inkişafı ekosistem yanaşmasının daha da geniş tətbiqinə şərait yaratmışdır. Bu proses maraqlı tərəflərin (steykholderlərin) biznes proseslərinin rəqəmsal inteqrasiyası vasitəsilə onların resurslarının və fəaliyyətlərinin daha sürətli və effektiv koordinasiyasını mümkün edir. Buna görə də müasir elmi ədəbiyyatda sahibkarlıq ekosistemlərinin inkişafı tez-tez innovasiya və rəqəmsal ekosistemlər kontekstində, o cümlədən turizm sahəsində

araşdırılır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar Ron Adner, Oksana V. Ryzhkova, Vera V. Borodkina və digər alimlərin elmi əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Bununla yanaşı, "ağıllı turizm" və "ağıllı qonaqpərvərlik" (smart tourism və smart hospitality) konsepsiyalarına həsr olunmuş araşdırmalar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda Dimitrios Buhalis və Peter O'Connor kimi alimlərin işləri diqqətəlayiqdir. Eyni zamanda platforma iqtisadiyyatının inkişafı və onun biznes ekosistemlərinin formalaşmasına təsiri də müasir iqtisadi araşdırmaların mühüm mövzularından biri kimi çıxış edir.

Turizm və mehmanxana biznesi üçün əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri də biznes strategiyalarının sahibkarlıq ekosistemlərində iştirak vasitəsilə formalaşdırılmasıdır. Bu yanaşma turizm və qonaqpərvərlik müəssisələrinin qarşılıqlı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq əsasında daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Ekosistem yanaşmasının tətbiqi ilə bağlı digər mühüm məsələ isə dövlət və biznes arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmləridir. Bu əməkdaşlıq xüsusilə dövlət-özəl tərəfdaşlığı və biznesin korporativ sosial məsuliyyəti kimi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmalar turizm və qonaqpərvərlik sahəsində iri layihələrin həyata keçirilməsi və infrastrukturun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hazırda turizm ərazilərində turizmin inkişafına ekosistem yanaşmasının tətbiqi metodoloji və metodiki baxımdan hələ tam formalaşma mərhələsindədir. Bu sahədə vahid elmi yanaşmalar və terminoloji baza tam şəkildə müəyyən edilməmişdir. Buna görə də turizm ərazilərində turizm ekosisteminin formalaşdırılması və inkişafı üçün sistemli və strateji yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Bu proses xüsusilə turizm və qonaqpərvərlik sahəsində rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiya, platforma iqtisadiyyatının inkişafı və rəqəmsal ekosistemlərin genişlənməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir şəraitdə rəqəmsallaşma və platformalaşma turizm ekosistemlərinin formalaşmasına təkan verən əsas amillərdən biri hesab olunur.

Tədqiqatın əsas hipotezi ondan ibarətdir ki, turizmin milli, regional və ya regionlararası səviyyədə ekosistem kimi nəzərdən keçirilməsi və ekosistem yanaşmasının tətbiqi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu yanaşma resursların məqsədyönlü şəkildə əlaqələndirilməsinə, maraqlı tərəflərin fəaliyyətinin koordinasiyasına və nəticədə sinerji effektinin əldə olunmasına imkan yaradır. Turizm ərazilərində turizmin inkişafının layihələndirilməsində isə əsas elementlərdən biri mehmanxana sənayesinin inkişafı, yerləşdirmə fondunun artırılması və turistlər üçün xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesab olunur.

Tədqiqat hipotezinin yoxlanılması, həmçinin turizm ərazilərində turizm ekosisteminin formalaşmasına təsir edən əsas amillərin və xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə ekspert sorğusu keçirilmişdir. Sorğunun nəticələrinə əsasən turizm ekosisteminin inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm məlumatlar əldə olunmuşdur. Nəticələrin təqdim olunması zamanı məlumatların qrafik interpretasiyası metodundan istifadə edilmiş və göstəricilər diaqramlar vasitəsilə əks etdirilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində təqdim edilən 1–5-ci cədvəllər və 1–5-ci şəkillər ekspert sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sorğunun nəticələri göstərir ki, turizm ərazisinin turizm sistemində ən mühüm hesab olunan beş əsas element aşağıdakılardır:

1-ci yer – yerləşdirmə vasitələri və mehmanxanalar (respondentlərin 80,7 %-i);

2-ci yer – təbii turizm obyektləri (milli parklar, qoruqlar, təbii görməli məkanlar və s.) (63,2 %);

3-cü yer – iaşə və qida xidmətləri sektoru (49,1 %);

4-cü yer – ekskursiya şirkətləri, tur bələdçiləri və gid xidmətləri (43,9 %);

5-ci yer – təbii turizm obyektlərinin infrastrukturu (dağ kurortları, ekoloji turizm marşrutları və s.) (42,1 %).

Beləliklə, aparılmış sorğunun nəticələri turizm ekosistemində mehmanxana sənayesinin aparıcı rolunu təsdiq etmişdir. Bundan əlavə, mehmanxana sektoru ilə sıx əlaqəli olan iaşə və qida

xidməti sahəsi də turizm ərazisinin ekosisteminin əsas elementləri sırasında ilk beşliyə daxil olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Turizm ərazisinin (destinasiya) sistem elementlərinin əhəmiyyət reytinqi (ekspert sorğusu nəticələrinə görə, çoxlu cavab verilə bilər)

Sual: Sizcə turizm ərazisinin (destinasiyanın) hansı elementləri ən vacibdir? (5-dən çox cavab seçmək olmaz).

Elementlər	Cavab sayı	Respondentlərin %-i	Cavabın tezliyi %-lə
Yerləşdirmə vasitələri, mehmanxanalar	46	80,7 %	16,1 %
Təbii obyektlər (milli parklar, qoruqlar, təbii görməli məkanlar və s.)	36	63,2 %	12,6 %
Qida və iaşə sektoru	28	49,1 %	9,8 %
Ekskursiya şirkətləri, tur bələdçiləri, gid xidmətl	25	43,9 %	8,8 %
Təbii obyektlərin infrastrukturu (dağ kurortları, ekoturlar və s.)	24	42,1%	8,4 %
Görməli obyektlər (tarixi abidələr, muzeylər, parklar, aqroturizm obyektləri və s.)	24	42,1 %	8,4 %
Turizmin rəqəmsal ekosistemi (veb-saytlar, mobil tətbiqlər, marşrut planlaşdırıcılar, GIS sistemləri və s.)	19	33,3 %	6,7 %
Nəqliyyat infrastrukturu	17	29,8%	6,0 %
Əyləncə sənayesi	14	24,6 %	4,9 %
Tur operatorları	12	21,1 %	4,2 %
Şəhər mühiti və infrastrukturu	9	15,8 %	3,2 %
Ümumi kurort və şəhər rekreasiya/kultural obyektləri	15	26,3 %	5,3 %
Xidmət sektoru müəssisələri (yerləşdirmə, qida, turizm-ekskursiya və nəqliyyat xidmətləri istisna olmaqla)	6	10,5%	2,1 %
Nəqliyyat şirkətləri	4	7,0 %	1,4 %
Turist-informasiya mərkəzləri (TİM	4	7,0 %	1,4 %
Turizm agentlikləri	2	3,5 %	0,7 %

Bu cədvəl ekspert sorğusu nəticələrinə əsaslanır və turizm ərazisinin ekosistemində ən vacib elementləri vizual olaraq təhlil etməyə imkan verir.

Ekosistem yanaşmasının nəzəri və metodoloji aspektləri, eləcə də iqtisadiyyat, sahibkarlıq və turizmin inkişafında ekosistemlərin rolu ilə bağlı aparılmış tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Hazırda elmi ədəbiyyatda "turizm ekosistemi" və "turizm ərazisinin ekosistemi" anlayışları tam şəkildə formalaşmayıb. Bu, gələcək tədqiqatlar üçün perspektiv sahədir və turizm sahəsinin anlayış aparatının qlobal çağırışlar və transformasiyalar şəraitində formalaşdırılmasını tələb edir.
2. Turizm ekosistemi sahibkarlıq, innovasiya və sosial-iqtisadi ekosistemlərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, əsas ekosistem prinsipləri və funksionallığını əks etdirir.
3. Xarici elmi ədəbiyyatda turizm ekosistemi anlayışı ilə yanaşı "qonaqpərvərlik ekosistemi" termini də istifadə olunur və burada mərkəzdə mehmanxana və mehmanxana biznesinin sahibkarı yerləşir.

4. Sosial-iqtisadi ekosistemlər, o cümlədən turizm ekosistemləri, ölkə və regional sosial-iqtisadi mənzərənin mərkəzi elementi kimi çıxış edir. Bu, turizm ərazilərində layihələrin həyata keçirilməsində ekosistem yanaşmasının tətbiqinin vacibliyini izah edir.
5. Tədqiqat həmçinin göstərir ki, turizm ərazilərində ekosistemlərin formalaşdırılması və inkişafında ekosistem yanaşmasının tətbiqi bir sıra nəzəri və tətbiqi aspektləri özündə birləşdirir:
6. Turizm ərazilərinin inkişafında ekosistem yanaşması, ərazi idarəetməsində sistem yanaşmasının və turizmin inkişafında klaster yanaşmasının davamı və inkişafı hesab olunur. Turizm ekosisteminin təkamül prinsipi və eyni zamanda bu prosesin idarə edilməsi turizm ərazilərinin davamlı inkişafını təmin edir və qoyulmuş inkişaf məqsədlərinə çatmağa imkan yaradır.
7. Mehmanxana sənayesi turizm ərazisinin ekosistemində əsas elementdir, mehmanxanaların sahibləri və idarəediciləri isə aparıcı maraqlı tərəflər (steykholderlər) kimi çıxış edirlər.
8. Regional və interregional turizm məhsulunun yaradılması və təşviqi üzrə praktik nümunələr turizm ərazilərinin inkişafında ekosistem yanaşmasının məqsədəuyğunluğunu təsdiqləyir. Interregional səviyyədə isə bir neçə turizm ərazisinin maraqlı tərəfləri arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində sinergetik effekt əldə edilir.
9. Turizm ekosisteminin fəaliyyətində rəqəmsal platformalar mühüm alət rolunu oynayır. Bu platformalar vasitəsilə maraqlı tərəflər texnoloji qarşılıqlı təsir, bilik və məlumat mübadiləsini həyata keçirirlər. Rəqəmsal platformalar həm dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində, həm də kommersiya əsaslı birgə layihələrdə yaradıla və istifadə oluna bilər.
10. Turizm ekosisteminin inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə oluna bilər: qrantlar, investisiya vəsaitləri, maraqlı tərəflərin resursları, vençur kapital və kredit vəsaitləri.
11. Ekosistem çərçivəsində mehmanxana sənayesinin inkişafı planlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir və bu inkişaf turizm növlərinə uyğun olaraq istiqamətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adner, R. (2006). Match your innovation strategy to your innovation ecosystem. Harvard Business Review, (4), 98–107. https://www. researchgate. net/publication/7201007_Match_Your_Innovation_Strategy_To_Your_Innovation_Ecosystem
2. Philipp, J. , Thees, H. , Olbrich, N. , & Pechlaner, H. (2022). Towards an ecosystem of hospitality: The dynamic future of destinations. Sustainability, 14(2), 821. https://www. researchgate. net/publication/357783423_Towards_an_Ecosystem_of_Hospitality_The_Dynamic_Future_of_Destinations
3. Jacobides, M. , Cennamo, C. , & Gawer, A. (2018). Towards a theory of ecosystems. Strategic Management Journal, 39(8), 2255–2276. https://www. researchgate. net/publication/323916602_Towards_a_Theory_of_Ecosystems
4. Ryzhkova, O. V. , & Borodkina, V. V. (2017). Success of regional innovation ecosystems and their integration into the national innovation ecosystem. In A. V. Babkin (Ed.), Industrial policy in the digital economy: Problems and perspectives (pp. 302–310). https://elibrary. ru/download/elibrary_32394843_47295510. pdf
5. Fadeykina, N. V. , & Malina, S. S. (2021). Development of theoretical concepts of "ecosystem" and "innovation ecosystem. " Sibirskaia Finansovaia Shkola, 2(142), 103–111. https://elibrary. ru/download/elibrary_46366363_99546487. pdf

CULFA RAYONUNUN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN FORMALAŞMASINDA TƏBİİ-COĞRAFİ AMİLLƏRİN ROLU

The Role of Natural-Geographical Factors in the Formation of the Historical-Cultural Heritage of Julfa Region

LƏTİFƏ NOVRUZOVA[1]
Latifa Novruzova[1]
letifenovruzova7@gmail. com
https://orcid. org/0009-0003-8688-4352

ÜLVİYYƏ İSGƏNDƏROVA[1]
Ulviyya Isgandarova[1]
uisgenderova86@gmail. com
https://orcid. org/0000-0001-9875-1176

NAİLƏ ƏLİYEVA[1]
Naila Aliyeva[1]
naileeliyeva280@gmail. com
https://orcid. org/0009-0006-5219-8727

[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti*
[1]*Nakhchivan State University*

XÜLASƏ

Məqalədə Culfa rayonunun zəngin tarixi-mədəni irsinin formalaşmasında təbii-coğrafi amillərin, o cümlədən relyef, iqlim, hidroqrafik şəbəkə və geoloji quruluşun həlledici rolu kompleks şəkildə tədqiq olunur. Tədqiqat işində Gülüstan türbəsi, Əlincəçay xanəgahı, Kırna türbəsi və Qazançı körpüsü kimi mühüm memarlıq abidələrinin landşaftla harmonik vəhdəti elmi əsaslarla təhlil edilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bölgənin kəskin kontinental iqlimi və spesifik geomorfoloji xüsusiyyətləri orta əsr memarlarını orijinal mühəndislik həlləri tapmağa sövq etmişdir. Xüsusilə, sərdabələrin yerüstü hissəyə qaldırılması və piramidaşəkilli günbəz örtüklərindən istifadə edilməsi abidələrin ekoloji amillərdən qorunmasına xidmət etmişdir. Məqalədə həmçinin yerli tikinti materiallarının, xüsusən qırmızı qumdaşı və çapma daşların memarlıq üslubuna və abidələrin dayanıqlığına təsiri vurğulanır. Araz və Əlincəçay faktorlarının həm strateji müdafiə sistemlərinin, həm də mühüm ticarət-kommunikasiya qovşaqlarının formalaşmasındakı əhəmiyyəti arxeoloji və memarlıq nümunələri ilə əsaslandırılır. Tədqiqatın nəticələri bölgənin tarixi irsinin ekoloji standartlara uyğun bərpası və turizm potensialının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Culfa, təbii-coğrafi amillər, Gülüstan türbəsi, Əlincəçay xanəgahı, landşaft, memarlıq irsi.*

ABSTRACT

The article comprehensively examines the decisive role of natural-geographic factors, including relief, climate, the hydrografic network, and geological structure, in the formation of the rich historical and cultural heritage of the Jolfā district. The study scientifically analyzes the harmonious unity with the landscape of important architectural monuments such as the Gülüstan Mausoleum, the Alinja River Khanaka, the Kirna Mausoleum, and the Gazançı Bridge. The authors note that the region's harsh continental climate and specific geomorphological features prompted medieval architects to find original engineering solutions. In particular, raising the crypts to the ground level and the use of pyramidal dome covers served to protect the monuments from ecological factors. The article also highlights the influence of local building materials, particularly red sandstone and cut stones, on the architectural style and the durability of the monuments. The role of the Aras and Alıncaçay rivers in the formation of both strategic defense systems and important trade and communication hubs is substantiated by archaeological and architectural examples. The results of the study are of significant importance for the restoration of the region's historical heritage in accordance with ecological standards and for enhancing its tourism potential.

Keywords: *Julfa, natural-geographical factors, Gülüstan Mausoleum, Alınca River Khanakah, landscape, architectural heritage.*

GİRİŞ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Culfa rayonu özünəməxsus təbii-coğrafi mövqeyi və zəngin tarixi-mədəni irsi ilə seçilir. Bölgənin fiziki-coğrafi şəraiti, xüsusilə relyef quruluşu və torpaq-bitki örtüyü burada minilliklər boyu formalaşan mədəniyyətin xarakterini müəyyən etmişdir. Rayonun torpaq örtüyü əsasən dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, dağ-şabalıd və boz-çəmən torpaqlardan ibarətdir. Bu torpaq müxtəlifliyi fonunda ərazidə səhra, yarımsəhra və subalp çəmənlikləri ilə yanaşı, palıd, fıstıq və vələsdən ibarət

enliyarpaqlı dağ meşələri də yayılmışdır. Zəngin fauna aləmi və əlverişli ekoloji mühit hələ qədim dövrlərdən insanların bu ərazidə məskunlaşmasına, əkinçilik, maldarlıq və ovçuluqla məşğul olmasına şərait yaratmışdır.

Müasir dövrdə qlobal urbanizasiya və ekoloji dəyişikliklər fonunda tarixi-mədəni abidələrin qorunması və onların təbii landşaftla vəhdətdə öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Culfa rayonu ərazisində yerləşən Gülüstan türbəsi, Əlincəçay xanəgahı və Qazançı körpüsü kimi abidələr yalnız memarlıq nümunəsi deyil, həm də bölgənin coğrafi resurslarından istifadə mədəniyyətinin göstəricisidir (Hacıyeva, 2009). Bu abidələrin yerləşdiyi landşaftın ekoloji-coğrafi xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onların gələcək nəsillərə ötürülməsi və turizm potensialının artırılması (Bababayli, Zeynalov, Maharramova, & Isgenderova, 2026, s. 721). baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işinin əhəmiyyəti Culfa rayonunun təbii-coğrafi faktorlarının (relyef, çay şəbəkəsi, tikinti materialları üçün xammal bazası) maddi mədəniyyət irsinin formalaşmasındakı həlledici rolunu elmi əsaslarla ortaya qoymasındadır. Xüsusilə "Arazboyu" Dövlət Təbiət Yasaqlığı və akademik Həsən Əliyev adına Milli Park kimi mühafizə sahələrinin tarixi abidələrlə eyni arealda yerləşməsi, bölgədə ekoturizm və mədəni turizmin sintezi üçün geniş imkanlar açır. Bu istiqamətdə aparılan təhlillər bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında və tarixi irsin ekoloji standartlara uyğun bərpasında elmi mənbə rolunu oynaya bilər.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materiallarını Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu ərazisində yerləşən Gülüstan türbəsi, Əlincəçay xanəgahı, Kırna türbəsi və Qazançı körpüsü kimi fundamental tarixi-memarlıq abidələri, habelə regionun fiziki-coğrafi xəritələri və geoloji quruluşuna dair elmi mənbələr təşkil edir. Təhlil prosesində rayonun relyef xüsusiyyətləri, hidroqrafik şəbəkəsi (xüsusilə Araz və Əlincəçay) və torpaq-bitki örtüyünə dair coğrafi məlumatlar əsas götürülmüşdür. Abidələrin inşasında istifadə olunan yerli tikinti materiallarının (qırmızı qumdaşı, çapma daşlar) xüsusiyyətləri və onların bölgənin təbii resursları ilə bağlılığı tədqiqatın maddi bazasının mühüm hissəsini formalaşdırır. Tədqiqatın metodologiyası fənlərarası yanaşmaya əsaslanaraq bir neçə elmi metodu əhatə edir. Sistemli təhlil metodu vasitəsilə maddi mədəniyyət nümunələrinin yerləşdiyi coğrafi landşaftla qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmış, kartoqrafik metodla abidələrin strateji mövqeyi və çay vadiləri boyunca paylanma qanunauyğunluqları müəyyən edilmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid mühəndislik həllərinin regionun kəskin kontinental iqlim şəraitinə (insolyasiya, yağıntılar) adaptasiya dərəcəsini üzə çıxarmaq üçün tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Abidələrin dekorativ elementləri və konstruktiv detalları müşahidə və təsvir metodu ilə sənədləşdirilmişdir. Yekun mərhələdə ekoloji-landşaft yanaşması tətbiq edilərək, tarixi irsin qorunma vəziyyəti və ərazinin müasir turizm potensialı landşaft planlaması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilmişdir.

TƏHLİL VƏ MÜZAKİRƏ

Culfa rayonu tarixi-mədəni abidələrin zənginliyi ilə yanaşı, bu abidələrin təbii landşaftla harmonik vəhdəti baxımından da xüsusi maraq doğurur. Rayonun ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində e. ə. III minilliyin ortalarından son orta əsrlərədək geniş bir dövrü əhatə edən çoxsaylı abidələr qeydə alınmışdır (Hacıyev, 2022). Arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, bölgənin əlverişli ekoloji mühiti və münbit torpaq örtüyü qədim sakinlərin əkinçilik, maldarlıq və ovçuluqla intensiv məşğul olmasına zəmin yaratmışdır. E. ə. III-II minilliklərdə Ərəfsə, Bənəniyar və Göydərə kimi ərazilərdə boyalı qablar mədəniyyətinin, daha sonra isə Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayılması bilavasitə bölgənin əlverişli coğrafi mövqeyi ilə bağlıdır. Bölgənin mürəkkəb dağlıq relyefi qədim dövrlərdə müdafiə sistemlərinin quruluşuna həlledici təsir

göstərmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi, əlçatmaz qayaların zirvələrində, təbii maneələrdən məharətlə istifadə edilərək inşa edilmiş Qazançı qalasını göstərmək olar. E. ə. III-I minilliklər boyu bu qala möhtəşəm divarları və strateji yüksəklikdə yerləşməsi sayəsində yadelli işğalçılara qarşı mühüm mübarizə meydanı olmuşdur. Həmçinin, Camaldın antik nekropolunda qəbirə balıqqulağı qoyulması adəti bölgənin qədim su hövzələri və çay vadiləri ilə olan sıx əlaqələrindən xəbər verir. Culfa memarlığında hidroqrafik şəbəkənin - xüsusilə Araz və Əlincəçay faktorunun rolu əvəzsizdir. Orta əsrlərə aid Gülüstan türbəsi və karvansarasının, habelə Araz çayı üzərindəki XIII əsr körpüsünün məhz çay vadiləri boyunca qərarlaşması, bu ərazilərin mühüm ticarət-kommunikasiya qovşağı olduğunu təsdiqləyir. Xanəgah kəndindəki Əlincəqala və Əlincəçay xanəgahı memarlıq komplekslərinin yerləşməsi də təbii qayalıqların və su mənbələrinin strateji və mənəvi vəhdətini nümayiş etdirir. Qazançı kəndindəki körpü, hamam və məscid kimi tikililərin inşasında yerli daş materiallarından istifadə olunması təbii resursların memarlıq üslubuna təsirinin nəticəsidir.

Culfa rayonunun Xanəgah kəndində, strateji əhəmiyyətli Əlincəçayın sahilində yerləşən Əlincəçay Xanəgahı, Azərbaycanın orta əsr memarlıq kompleksləri içərisində həm mənəvi, həm də landşaft xüsusiyyətlərinə görə xüsusi yer tutur. El arasında "Şeyx Xorasan" adlandırılan bu kompleks, bölgənin sərt dağlıq relyefi və su resurslarının memarlıq planlamasına təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Kompleksin birbaşa çay sahilində salınması, orta əsrlərdə sufi məskənlərinin həm məişət ehtiyaclarını ödəyən, həm də zikr üçün lazım olan hüzurlu mikroklimatı təmin edən hidroqrafik amillərlə bağlıdır. Kompleksə daxil olan əsas türbə, memar Xacə Cəmaləddin tərəfindən ulu alim Uluq Qutluq Lala bəyin əmri ilə inşa edilmişdir. Kitabəsinin bir hissəsi aşınsa da, tikilinin memarlıq-konstruktiv quruluşu onun XII-XIII əsrlərin möhkəm dağ memarlığı ənənələrinə uyğun gəldiyini göstərir. Yerli əhalinin inancına görə, hürufilik təliminin banisi Fəzullah Nəiminin 1394-cü ildə (hicri 796) Əlincədə faciəli şəkildə qətlə yetirilməsindən sonra cənazəsinin bura gətirilməsi, abidəni həm də sakral bir ziyarətgaha çevirmişdir. "Şeyx Xuras" (Günəşə oxşar şeyx) ləqəbi, bölgənin bol günəşli iqlimi və nuraniyyət fəlsəfəsi ilə simvolik bir vəhdət təşkil edir. Kompleksin cənub hissəsində yerləşən türbə-məscid isə 1495-96-cı illərdə Xond Bikə xatın tərəfindən sufi rəhbəri Şeyx Hacı Lələ Məliyin xatirəsinə ucaldılmışdır. Bu, bölgədəki ailəvi xanəgah ənənəsinin və məskunlaşma tipinin göstəricisidir. Ətrafda aparılan qazıntılar zamanı 1444-1493-cü illərə aid aşkar olunan çoxsaylı məzar kitabələri sübut edir ki, Culfanın tranzit yollar üzərindəki coğrafi mövqeyi bu dini-fəlsəfi mərkəzin əsrlər boyu (hətta XVIII əsrə qədər) aktiv qalmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, Əlincəçay Xanəgahı, Culfanın sıldırım qayalıqları və çay vadisi ilə vəhdət təşkil edərək, təbiətin və tarixin qovuşduğu nadir bir coğrafi məkanda öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonu ərazisində, Araz çayının sol sahilində yerləşən, orta əsrlər Azərbaycan memarlığının ən nadir incilərindən biridir (Buran, Səfərli, 2018). Bu abidənin həm struktur formalaşmasında, həm də dövrümüzə qədər mühafizə olunmasında regionun spesifik geomorfoloji quruluşu və iqlim amilləri həlledici rol oynamışdır. XIII əsrin əvvəllərində Əcəmi Naxçıvani məktəbinin təsiri ilə inşa edilən bu qülləvari türbə, sərdabə qatının yerüstü hissəyə (kürsülük qatına) qaldırılması ilə Azərbaycanın digər türbələrindən fərqlənir. Bu özünəməxsus mühəndislik həlli, əslində ərazinin relyef şəraiti və çay vadisi landşaftı ilə birbaşa əlaqəlidir; belə ki, sərdabənin yuxarı qaldırılması abidəni qrunt sularının təsirindən və arid iqlimin yaratdığı fiziki aşınmalardan qorumaq məqsədi daşımışdır.

Abidənin inşasında istifadə olunan materiallar Culfa rayonunun zəngin geoloji bazasına əsaslanır. Türbənin 12 üzlü gövdəsinin qırmızı qumdaşından inşa edilməsi ərazidəki alt trias və tabaşir yaşlı süxurların mövcudluğu ilə bağlıdır. Qırmızı qumdaşı həm estetik-plastik işləmələr üçün əlverişlidir, həm də bölgənin kəskin kontinental iqliminə qarşı yüksək dözümlülük nümayiş etdirir. Kürsülük hissədə isə daha bərk, yonulmuş daşlardan istifadə olunması abidənin statik dayanıqlığını artırmışdır. Planda 6,6x6,6 metr ölçüyə malik olan kvadrat əsaslı kəsik piramida

formalı kürsülüyün yuxarıda onikibucaqlı qülləyə çevrilməsi, həm bədii-texniki həllin parlaq nümunəsi, həm də ətraf dağlıq landşaftla harmonik uyğunluğun təzahürüdür.

Memarlıq formaları arasındakı mütənasiblik, xüsusilə on iki üzdə ardıcıl təkrarlanan üç növ həndəsi naxış çeşidi və stalaktid şəkilli oymalar regionun yüksək insolyasiya (günəş radiasiyası) xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Günəş şüalarının müxtəlif bucaqlar altında bu qabarıq tinlərə və naxışlara düşməsi abidəyə elastik və dinamik bir görkəm qazandırır. Gülüstan türbəsi faza quruluşuna görə Anadolu ərazisindəki memarlıq nümunələri ilə yaxınlıq təşkil edir ki, bu da Culfanın tarixən mühüm coğrafi-strateji keçid məntəqəsi və mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtəsi olması ilə izah edilir. Beləliklə, Gülüstan türbəsi təbii material resurslarının, relyefin və iqlim amillərinin memarlıq dühası ilə birləşdiyi elmi-mühəndislik abidəsidir.

XIII əsrə aid edilən Kırna türbəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin mərkəzi günbəz tipli binalar sahəsində yaratdığı mühüm kompozisiyalardan biridir. Abidənin planda kvadrat şəkilli olması və xaricdən 16 səthli piramidaşəkilli çadırvari günbəz ilə örtülməsi, ərazinin kəskin kontinental iqliminə qarşı düşünülmüş bir mühəndislik yanaşmasıdır. Piramidal örtük yağıntıların sürətlə kənarlaşdırılmasını təmin edir və günəş radiasiyasının birbaşa təsirini azaldaraq daxili temperaturun tənzimlənməsinə xidmət edir. Abidənin Əlincəçay Xanəgahındakı komplekslə struktur oxşarlığı, bölgədəki memarlıq üslubunun vahid coğrafi-mədəni arealda formalaşdığını sübut edir. Qərb fasadındakı stalaktit qurğuları isə yerli daşişləmə sənətinin təbii materiallarla vəhdətini nümayiş etdirir.

Əlincəçay üzərində yerləşən və XVI-XVII əsrlər memarlıq üslubunu əks etdirən Qazançı körpüsü ("Qozbeli körpü"), regionun hidroqrafik şəbəkəsinin nəqliyyat sistemindəki rolunu göstərir. Körpünün biraşırımlı və 8,8 metr hündürlüyündə inşası Əlincəçayın dar dərə quruluşu və mövsümi daşqın xarakteri ilə birbaşa əlaqəlidir. Tikintidə istifadə olunan azca yonulmuş çapma daşlar bilavasitə yaxınlıqdakı dağlıq ərazilərin geoloji süxurlarından əldə edilmişdir ki, bu da yerli resurslardan səmərəli istifadəni təsdiqləyir. Böyük İpək yoluna xidmət edən bu körpü, Ordubad istiqamətindəki əsas yola birləşən karvan yollarının relyefin imkan verdiyi ən strateji keçid nöqtəsində formalaşmasına kömək etmişdir.

Təhlillər göstərir ki, Culfa rayonunun tarixi-mədəni abidələri təbii landşaftla harmonik bir tamlıq təşkil edir. Qazançı körpüsünün Əlincəçay üzərindəki mövqeyi relyefin nəqliyyat qovşaqlarının formalaşmasındakı rolunu, Xanəgah kompleksinin və Kırna türbəsinin su mənbələrinə yaxın yerləşməsi isə orta əsrlərdə məskunlaşma seçimində təbii-coğrafi şəraitin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

NƏTİCƏ

Culfa rayonunun tarixi-mədəni irsinin təhlili göstərir ki, bölgənin maddi mədəniyyət nümunələri yerli təbii-coğrafi amillərlə qırılmaz bir vəhdətdə formalaşmışdır. Rayonun mürəkkəb dağlıq relyefi hələ qədim dövrlərdən müdafiə sistemlərinin və yaşayış məskənlərinin yer seçimini birbaşa müəyyən etmiş, Qazançı qalası kimi abidələrin timsalında təbii maneələrin memarlıq mühəndisliyi ilə effektiv sintezini ortaya qoymuşdur. Eyni zamanda, Araz və Əlincəçay kimi hidroqrafik faktorlar həm mühüm ticarət-kommunikasiya qovşaqlarının (məsələn, Qazançı körpüsü) yaranmasında, həm də Əlincəçay Xanəgahı kimi dini-mənəvi mərkəzlərin mikroiqlim və məişət ehtiyaclarının ödənilməsində həlledici rol oynamışdır. Bölgənin kəskin kontinental iqlimi və yüksək günəş radiasiyası memarlıq formalarına da ciddi təsir göstərmişdir; Gülüstan və Kırna türbələrində tətbiq olunan piramidal örtüklər və qırmızı qumdaşı kimi yerli dözümlü materiallar bu mühitə adaptasiyanın nəticəsidir. Culfa abidələri sadəcə memarlıq obyekti deyil, həm də yerli geoloji resursların memarlıq dühası ilə birləşdiyi ekoloji-mühəndislik sistemləridir. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, bu abidələrin landşaftla harmonik şəkildə qorunması bölgənin tarixi kimliyinin

saxlanılması və ekoturizm potensialının elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi. (2012). Naxçıvan memarlıq məktəbi: Tarixi və inkişaf mərhələləri. Şərq-Qərb.
2. Bababayli, N. , Zeynalov, H. , Maharramova, K. , & Isgenderova, U. (2026). Assessment of the geographic and tourism potential of the mountainous areas of Nakhchivan in the context of landscape ecology. Journal of Geology, Geography and Geoecology, 34(4), 721-732. https://doi. org/10. 15421/112560
3. Buran, K. , & Səfərli, F. (2018). Orta əsr Azərbaycan memarlığında türbə tipləri: Gülüstan və Kırna nümunələri. Elm və Təhsil.
4. Culfa Rayon İcra Hakimiyyəti. (t. y.). Ümumi məlumat. https://culfa-ih. gov. az/rayon/umumi-melumat
5. Hacıyev, İ. (2022). Culfa rayonunun tarixi. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
6. Hacıyeva, S. A. (2009). Naxçıvanın memarlıq abidələrinin landşaftla harmoniyası. Memarlıq və İnşaat Universiteti Nəşriyyatı.
7. Mədəniyyət dünyası. (2025). (XLVII buraxılış). Bakı.

MƏDƏNİ İRS VƏ MUSİQİNİN TURİZM SEKTORUNDA ROLU

The Role of Cultural Heritage and Music in the Tourism Sector

FAİQ YUSİFLİ
Faig Yusifli
faiq. yusifli@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0003-3656-0993
Mingəçevir Dövlət Unviersiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə mədəni irs və musiqinin turizm sektorunun inkişafındakı rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Mədəni irs maddi və qeyri-maddi olmaqla iki əsas qrupa bölünür və hər iki istiqamət turistlərin maraq dairəsində xüsusi yer tutur. Musiqi isə qeyri-maddi irsin mühüm elementi kimi milli kimliyin formalaşmasında və ölkənin tanıdılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalədə həmçinin mədəni turizmin xüsusiyyətləri, iqtisadi və sosial təsirləri, eləcə də bu sahədə mövcud problemlər araşdırılır. Azərbaycanın zəngin mədəni irsi və musiqi ənənələri nümunə kimi təqdim edilir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, mədəni irs və musiqi, turizmin davamlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *mədəni irs, turizm, musiqi, mədəni turizm, muğam, iqtisadi təsir.*

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the role of cultural heritage and music in the development of the tourism sector. Cultural heritage is divided into two main categories: tangible and intangible, both of which hold a special place in the interests of tourists. Music, as an important element of intangible heritage, plays a significant role in shaping national identity and promoting the country internationally. The article also examines the characteristics of cultural tourism, its economic and social impacts, as well as the existing challenges in this field. Azerbaijan's rich cultural heritage and musical traditions are presented as a case study. The research concludes that cultural heritage and music are of strategic importance for the sustainable development of tourism.

Keywords: *cultural heritage, tourism, music, cultural tourism, mugham, economic impact.*

Müasir dövrdə turizm yalnız istirahət və səyahət vasitəsi kimi deyil, həm də xalqların mədəniyyətini tanımaq üçün mühüm platforma kimi çıxış edir. Bu baxımdan mədəni irs və musiqi turizmin ən cəlbedici və yadda qalan elementlərindən hesab olunur. Turistlər getdikləri ölkələrin yalnız təbiətini deyil, həm də onların tarixini, adət-ənənələrini və musiqisini yaxından hiss etmək istəyirlər.

Mədəni irs hər bir xalqın tarix boyu formalaşdırdığı və nəsildən-nəslə ötürdüyü dəyərlərin bütöv bir sistemidir. Bu anlayışa sadəcə keçmişdən qalan yadigar kimi baxmaq düzgün olmaz. Əslində, mədəni irs bu günümüzü formalaşdıran və gələcəyimizə istiqamət verən canlı bir prosesdir. O, insanın kimliyini, düşüncə tərzini və həyatını əks etdirən ən vacib amillərdən biridir. Maddi mədəni irs dedikdə, ilk növbədə gözlə görülən abidələr yada düşür. Qədim şəhər qalıqları, qalalar, saraylar, məscidlər və müxtəlif arxeoloji tapıntılar buna nümunədir. Bu abidələr təkcə memarlıq baxımından deyil, həm də tarixi hadisələrin izlərini yaşatdığı üçün qiymətlidir. Hər bir tikili, hər bir daş keçmişin bir parçasıdır və bizə insanların necə yaşadığını, nəyə inandığını göstərir. Muzeylər də bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir, çünki onlar keçmişlə bu gün arasında bir körpü rolunu oynayır. Qeyri-maddi mədəni irs isə daha çox xalqın ruhunu əks etdirir. Buraya atalar sözləri, nağıllar, dastanlar, milli musiqi və rəqslər, eləcə də müxtəlif adət-ənənələr daxildir. Bu irs əsasən şifahi şəkildə nəsildən-nəslə ötürülür. Elə buna görə də onu qorumaq daha çətindir. Çünki burada əsas məsələ yalnız qorumaq deyil, həm də bu dəyərləri yaşatmaq, gündəlik həyatda istifadə etmək və gələcək nəsillərə ötürməkdir. Müasir dövrdə mədəni irsin qorunması daha da önəm qazanıb. Qloballaşma xalqları bir-birinə yaxınlaşdırsa da, milli xüsusiyyətlərin itməsi təhlükəsini

də artırır. Buna görə hər bir cəmiyyət öz mədəni dəyərlərinə sahib çıxmalı, onları qoruyub tanıtmalıdır. Bu işdə yalnız dövlət deyil, həm də ictimai təşkilatlar və hər bir vətəndaş fəal olmalıdır. Məktəblərdə bu mövzunun öyrədilməsi, festivalların və sərgilərin keçirilməsi bu sahədə mühüm rol oynayır. Mədəni irs turizmin inkişafına da böyük təsir göstərir. Tarixi abidələr və milli ənənələr xarici turistlərin marağına səbəb olur və ölkə iqtisadiyyatına töhfə verir. Amma bu proses düzgün idarə olunmasa, irsə zərər də vura bilər. Ona görə turizmlə mədəni irsin qorunması arasında düzgün balans yaratmaq vacibdir. (5)

Musiqi hər bir xalqın mənəvi dünyasını ən incə və eyni zamanda ən təsirli şəkildə ifadə edən sənət növlərindən biridir. O, sadəcə səs və ritmlərdən ibarət deyil, insanların hisslərini, düşüncələrini və həyat tərzini özündə əks etdirən canlı bir dildir. İnsanlar tarix boyu sevincini, kədərini və daxili dünyasını musiqi vasitəsilə ifadə ediblər. Bəzən sözlə demək çətin olan duyğular məhz melodiyalarda daha aydın hiss olunur. Bu səbəbdən musiqi mədəni irsin ayrılmaz bir hissəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Musiqinin milli kimliyin formalaşmasında rolu da çox böyükdür. Hər bir xalqın özünəməxsus musiqi üslubu, ritmi və ifa tərzi var. Bu xüsusiyyətlər onu digər xalqlardan fərqləndirir. İnsan harada yaşamasından asılı olmayaraq, öz xalqının musiqisini eşidəndə daxilində xüsusi bir bağlılıq hiss edir. Bu hiss onun köklərinə və mədəniyyətinə olan sevgisini daha da gücləndirir. Bu baxımdan musiqi təkcə bir sənət növü deyil, həm də milli kimliyin qorunması vasitəsidir. Azərbaycan musiqisi isə öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu zənginliyin ən gözəl nümunələrindən biri muğamdır. Muğam yalnız bir musiqi janrı deyil, o, insanın daxili aləminə toxunan, dərin emosional məna daşıyan bir sənət formasıdır. Xanəndə muğam ifa edərkən sadəcə mahnı oxumur, o, bir hekayə danışır, dinləyicini duyğular dünyasına aparır. Muğamda improvizasiya mühüm rol oynayır və bu da hər ifanı fərqli və unikal edir. Musiqi ənənələrinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi əsasən ustad-şagird münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Xüsusilə xalq və klassik musiqidə bu ənənə çox önəmlidir. Gənc ifaçılar ustadlardan yalnız ifa texnikasını deyil, həm də musiqinin ruhunu, incəliklərini öyrənirlər. Bu, sadəcə öyrənmə prosesi deyil, həm də mənəvi bir bağdır. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı musiqinin yayılmasını xeyli asanlaşdırıb. Artıq milli musiqi nümunələri dünyanın müxtəlif yerlərində tanınır və dinlənilir. Bununla yanaşı, bəzi ənənəvi musiqi formalarının unudulmaq riski də mövcuddur. Buna görə də həm klassik, həm də xalq musiqisinin qorunması və təbliği xüsusi diqqət tələb edir. (Əliyev, 2024)

Turizmin inkişafında mədəni irs çox vacib rol oynayır və demək olar ki, bu sahənin əsas dayaqlarından biridir. Müasir dövrdə insanlar səyahət edərkən təkcə istirahət etməklə kifayətlənmirlər. Onlar getdikləri ölkənin tarixini, mədəniyyətini və insanların necə yaşadığını daha yaxından öyrənmək istəyirlər. Bu baxımdan mədəni irs turizmin ən cəlbedici tərəflərindən biri kimi çıxış edir və ölkələrin dünyada tanınmasına kömək edir. Turistlər səfər etdikləri yerlərdə daha çox tarixi abidələri görməyə maraq göstərirlər. Qədim qalalar, saraylar, məbədlər və digər memarlıq nümunələri keçmişin izlərini daşıdığı üçün xüsusi diqqət çəkir. Bu abidələr sayəsində turistlər yalnız tarix haqqında oxumurlar, eyni zamanda onu hiss edirlər. Muzeylər də bu sahədə mühüm rol oynayır, çünki onlar müxtəlif dövrlərə aid əşyaları bir araya gətirərək mədəni irsi daha aydın şəkildə təqdim edir. Mədəni turizmin inkişafında xüsusi marşrutların hazırlanması da böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu marşrutlar turistlərə müəyyən mövzu üzrə səyahət etməyə imkan yaradır. Məsələn, tarixi şəhərləri əhatə edən turlar, memarlıq abidələri üzrə səfərlər və ya milli mədəniyyətə həsr olunmuş proqramlar turistlərin marağını daha da artırır. Bu zaman onlar, sadəcə ayrı-ayrı yerləri deyil, bütöv bir mədəniyyəti daha yaxşı anlayırlar. Bundan başqa, mədəni irs yalnız tarixi abidələrlə məhdudlaşmır. Qeyri-maddi irs də turizmdə mühüm yer tutur. Milli musiqi, rəqslər, yeməklər və adət-ənənələr turistlər üçün çox maraqlı olur. Onlar festivallarda iştirak etməyi, yerli yeməklərin dadına baxmağı və ənənəvi sənətlərlə tanış olmağı sevirlər. Bu cür təcrübələr onların səfərini daha maraqlı və yaddaqalan edir. Mədəni turizmin inkişafı iqtisadiyyata da müsbət təsir

göstərir. Turistlərin sayının artması yeni iş yerlərinin yaranmasına, xidmət sahəsinin genişlənməsinə və bölgələrin inkişafına səbəb olur. Ancaq bu proses düzgün idarə olunmazsa, mədəni irsə zərər də vura bilər. Buna görə də turizmlə mədəni irsin qorunması arasında düzgün balans yaradılmalıdır. Abidələrin qorunması, bərpası və düzgün təqdim olunması bu sahədə əsas məsələlərdən biridir. (UNESCO, 2021), (Hüseynov, 2020)

Musiqi ilə turizm arasında əlaqə müasir dövrdə daha da güclənib və bir-birinə təsir edən vacib sahələrə çevrilib. Musiqi yalnız mədəniyyətin bir hissəsi deyil, eyni zamanda turistləri cəlb edən önəmli amillərdən biridir. Bu gün insanlar səyahət planlaşdırarkən təkcə görməli yerləri deyil, həm də iştirak edə biləcəkləri tədbirləri nəzərə alırlar. Bu baxımdan musiqi turizmin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə beynəlxalq musiqi festivalları ölkənin tanıdılmasında böyük rol oynayır. Məsələn, Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı kimi tədbirlər hər il müxtəlif ölkələrdən musiqiçiləri və qonaqları bir araya gətirir. Belə festivallar yalnız konsertlərlə yadda qalmır, həm də mədəni mübadilə üçün geniş imkan yaradır. Xarici turistlər həm yerli musiqini tanıyır, həm də ölkənin ümumi mədəni mühitini daha yaxından hiss edirlər. Bu isə turizm axınının artmasına və ölkənin beynəlxalq imicinin güclənməsinə səbəb olur. Canlı musiqi proqramları da turistlərin təcrübəsini daha maraqlı edir. Restoranlarda, parklarda və açıq məkanlarda təşkil olunan musiqili axşamlar insanlara sadəcə istirahət yox, həm də yerli həyat tərzini hiss etmək imkanı verir. Musiqi burada bir növ ortaq dilə çevrilir – insanlar dil bilməsələr belə, eyni melodiya ətrafında birləşə bilirlər. Bu cür anlar turistlərin yaddaşında xüsusi iz buraxır. Küçə musiqisi isə şəhərlərin ruhunu əks etdirən vacib elementlərdən biridir. Açıq havada çıxış edən yerli ifaçılar şəhərə canlılıq qatır və daha səmimi bir atmosfer yaradır. Turistlər üçün bu, planlaşdırılmış tədbirlərdən fərqli olaraq daha təbii və real bir təcrübədir. Bəzən küçədə eşidilən sadə bir melodiya belə səfərin ən yaddaqalan hissəsinə çevrilir. Sonda demək olar ki, musiqi və turizm bir-birini tamamlayan iki mühüm sahədir. Musiqi turizmə emosional rəng qatır, turizm isə musiqinin daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan yaradır. Bu əlaqə düzgün inkişaf etdirildikdə həm mədəniyyət qorunur, həm də ölkənin ümumi inkişafına böyük töhfə verilir. (Əliyev, 2024)

Turizmin sürətli inkişafı bir çox müsbət nəticələrlə yanaşı, müəyyən problemlər və çağırışlar da yaradır. Bu sahənin genişlənməsi bəzən mədəni dəyərlərin mahiyyətinə təsir edərək onların kommersiyalaşmasına gətirib çıxarır. Yəni mədəni irs turizm məqsədləri üçün təqdim olunarkən onun ilkin ruhu və orijinallığı müəyyən qədər dəyişə bilər. Bu da xüsusilə yerli ənənələrin sadələşdirilməsi və yalnız turistlərin maraqlarına uyğunlaşdırılması ilə nəticələnir. Digər mühüm problem mədəni irsin qorunması ilə bağlıdır. Tarixi abidələrin, muzeylərin və digər mədəni obyektlərin saxlanılması və bərpası böyük maliyyə və texniki resurslar tələb edir. Əgər bu sahəyə kifayət qədər diqqət yetirilməzsə, zaman keçdikcə bu dəyərlərin zədələnməsi və ya tamamilə itirilməsi riski artır. Buna görə də mədəni irsin qorunması yalnız dövlət qurumlarının deyil, bütün cəmiyyətin birgə məsuliyyəti kimi qəbul edilməlidir. Turist axınının həddindən artıq olması da ciddi problemlər yarada bilər. Kütləvi turizm nəticəsində tarixi abidələrə fiziki ziyan dəyməsi, ətraf mühitin çirklənməsi və infrastrukturun yüklənməsi kimi hallar baş verə bilər. Bu vəziyyət həm mədəni irsin davamlılığını, həm də turistlərin keyfiyyətli təcrübə əldə etməsini mənfi şəkildə təsir edir. Bəzi bölgələrdə turizmin sürətli artımı yerli həyat tərzinə də təsir göstərir. Əhalinin gündəlik həyatı turizm fəaliyyətinə uyğunlaşdıqca ənənəvi sosial struktur zəifləyə və mədəni balans pozula bilər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə mədəni kimliyin itirilməsi riskini yaradır. Bütün bu çağırışlar göstərir ki, turizmin inkişafı planlı və məsuliyyətli şəkildə həyata keçirilməlidir. Dayanıqlı turizm prinsipləri tətbiq olunmalı, mədəni irsin qorunması isə prioritet istiqamət kimi qəbul edilməlidir. Yalnız bu halda turizm həm iqtisadi fayda verə, həm də mədəni dəyərlərin qorunmasına xidmət edə bilər. (Smith, 2016)

Azərbaycan zəngin tarixi və mədəni irsi ilə seçilən ölkələrdən biridir və bu zənginlik ölkənin turizm potensialının əsas dayaqlarından hesab olunur. Burada müxtəlif dövrlərə aid memarlıq

nümunələri, qədim şəhərsalma mədəniyyəti və unikal sənət ənənələri qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə paytaxt Bakının qədim hissəsi olan İçərişəhər turistlərin ən çox ziyarət etdiyi məkanlardan biridir. Dar küçələr, qədim karvansaralar və Qız Qalası kimi tarixi abidələr burada keçmişlə bu günün harmoniyasını yaradır. Azərbaycanın bir çox mədəni irs nümunələrinin UNESCO-nun siyahısına daxil edilməsi onların beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və qorunmasına böyük töhfə verir. Bu status həmin abidələrin yalnız milli deyil, həm də ümumbəşəri dəyərə malik olduğunu göstərir. Beləliklə, ölkəyə gələn turistlər təkcə bir coğrafiyanı deyil, həm də dünya əhəmiyyətli mədəniyyət nümunələrini görmək imkanı əldə edirlər. Bu isə Azərbaycanın mədəni turizm sahəsində mövqeyini daha da gücləndirir. Mədəni irsin turizmə təsir edən ən mühüm sahələrindən biri də musiqidir. Azərbaycan musiqisi özünəməxsusluğu və dərin kökləri ilə seçilir. Xüsusilə muğam sənəti milli mədəniyyətin ən parlaq nümunələrindən biridir. Muğam yalnız musiqi deyil, eyni zamanda emosional və fəlsəfi məzmun daşıyan bir sənət formasıdır və dinləyicidə dərin hisslər oyadır. Bundan əlavə, xalq musiqisi və milli ifaçılıq ənənələri də ölkənin turizm cəlbediciliyini artıran əsas amillər sırasındadır. Turistlər Azərbaycana səfər etdikdə yalnız tarixi yerlərlə deyil, həm də canlı musiqi ifaları, mədəni tədbirlər və festivallarla tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bu isə ölkənin mədəni kimliyini daha yaxından hiss etməyə şərait yaradır və səyahəti daha yaddaqalan edir. (Hüseynov, 2020)

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə, mədəni irs və musiqi turizm sektorunun inkişafında strateji əhəmiyyətə malik əsas amillərdən biridir. Bu sahələr təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi kimi çıxış etmir, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanıdılmasına, mədəni kimliyinin formalaşmasına və güclənməsinə mühüm töhfə verir. Turistlər üçün bir ölkənin tarixi, mədəniyyəti və musiqisi həmin məkanın ruhunu hiss etməyə imkan yaradır və bu da səyahəti daha dəyərli və yaddaqalan edir. Mədəni irs və musiqi həmçinin ölkənin "yumşaq güc" vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Yəni bu dəyərlər vasitəsilə dövlətlər öz mədəni nüfuzunu artırır, beynəlxalq aləmdə daha müsbət imic formalaşdırır və digər xalqlarla mədəni əlaqələrini gücləndirir. Bu baxımdan mədəni və musiqi turizmi təkcə iqtisadi fəaliyyət deyil, həm də diplomatik və mədəni münasibətlərin inkişafına xidmət edən mühüm sahədir. Gələcəkdə bu potensialdan daha səmərəli istifadə etmək üçün bir sıra vacib addımların atılması zəruridir. İlk növbədə mədəni irsin qorunması və bərpası sistemli şəkildə həyata keçirilməli, tarixi abidələrin təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır. Eyni zamanda musiqi ənənələrinin, xüsusilə xalq və klassik musiqi nümunələrinin yaşadılması və yeni nəsillərə ötürülməsi üçün təhsil və mədəni proqramlar genişləndirilməlidir. Bununla yanaşı, davamlı turizm siyasətinin tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Turizm fəaliyyəti planlı şəkildə idarə olunmalı, həm mədəni irsin qorunması, həm də iqtisadi inkişaf arasında balans saxlanılmalıdır. Yalnız bu halda turizm sektoru uzunmüddətli və dayanıqlı inkişaf əldə edə bilər. Ümumilikdə, mədəni irs və musiqi düzgün şəkildə qorunub inkişaf etdirildikdə, həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan ölkənin gələcəyinə mühüm töhfə verən strateji bir resursa çevrilir.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, R. R. (2018). Azərbaycan mədəniyyəti və turizmin inkişafı. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Hüseynov, T. A. (2020). Turizm iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
3. Smith, M. K. (2016). Issues in Cultural Tourism Studies. London: Routledge.
4. UNESCO. (2021). Cultural Heritage and Tourism. https://whc. unesco. org
5. (2022) Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm: Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr

DAYANIQLI TURİZMDƏ TƏYİNAT YERLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ NƏZARƏT MEXANİZMLƏRİ

Destination Planning and Control Mechanisms in Sustainable Tourism

HƏBİB ZEYNALOV
Habib Zeynalov
hebibzeynalov@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0008-3481-2249
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə dayanıqlı turizmdə təyinat yerlərinin planlaşdırılması və nəzarət mexanizmlərinin rolu kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi turizm destinasiyalarının uzunmüddətli inkişafını təmin edən strateji planlaşdırma yanaşmalarını və bu prosesdə tətbiq olunan nəzarət alətlərini təhlil etməkdir. Məqalədə turizm resurslarının səmərəli istifadəsi, ətraf mühitin qorunması və regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması kimi əsas prinsiplər ön plana çəkilir. Eyni zamanda, planlaşdırma prosesinin effektivliyinin artırılmasında monitorinq, qiymətləndirmə və idarəetmə mexanizmlərinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Nəzarət sistemləri vasitəsilə turizm fəaliyyətlərinin nəticələri izlənilir, risklər müəyyən edilir və zəruri korrektiv tədbirlər həyata keçirilir. Bu isə turizmin davamlı inkişafına və resursların balanslı idarə olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *Turizm siyasəti, turist destinasiyası, dayanıqlı turizm, davamlı inkişaf, destinasiyaların planlaşdırılması, nəzarət prosesləri.*

ABSTRACT

This article examines the role of planning and control mechanisms in sustainable tourism destinations. The main purpose of the research is to analyze strategic planning approaches that ensure the long-term development of tourism destinations and the control tools used in this process. The article highlights key principles such as efficient use of tourism resources, environmental protection, and ensuring the socio-economic development of regions. At the same time, the importance of monitoring, evaluation, and management mechanisms in increasing the effectiveness of the planning process is justified. Through control systems, the results of tourism activities are monitored, risks are identified, and necessary corrective measures are implemented. This contributes to the sustainable development of tourism and balanced management of resources.

Keywords:*Tourism policy, tourist destination, sustainable tourism, sustainable development, destination planning, control processes*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin turizmin sürətli inkişafı ilə yanaşı, ətraf mühitə təsirlər, yerli icmaların sosial-mədəni strukturunda dəyişikliklər və resursların qeyri-səmərəli istifadəsi kimi problemlər də aktuallaşmışdır. Bu baxımdan, dayanıqlı turizm konsepsiyası turizm fəaliyyətlərinin uzunmüddətli perspektivdə ekoloji, iqtisadi və sosial tarazlıq əsasında idarə olunmasını zəruri edir (UNWTO, 2018).

Dayanıqlı turizmdə təyinat yerlərinin (destinasiyaların) planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses turizm resurslarının optimal istifadəsini, ətraf mühitin qorunmasını və yerli əhalinin rifahının yüksəldilməsini təmin etməyə yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemidir (Hall, 2008, s. 45). Effektiv planlaşdırma yalnız strateji yanaşma ilə deyil, eyni zamanda davamlı nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi ilə mümkündür. Nəzarət mexanizmləri vasitəsilə turizm fəaliyyətlərinin müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğunluğu qiymətləndirilir, mümkün risklər əvvəlcədən müəyyən edilir və zəruri düzəlişlər həyata keçirilir.

Tədqiqatın əsas məqsədi dayanıqlı turizmdə təyinat yerlərinin planlaşdırılması prinsiplərini və bu prosesdə tətbiq olunan nəzarət mexanizmlərini araşdırmaqdır. Eyni zamanda, planlaşdırma və nəzarət sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və onların turizmin dayanıqlı inkişafına təsiri təhlil edilir.

Dayanıqlı turizmin planlanması prosesi

Turizm inkişaf strategiyalarında planlaşdırma mühüm və həlledici elementlərdən biri hesab olunur. Planlaşdırma təcrübələri xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 1950-ci illərdə turizmə olan tələbin sürətlə artması ilə formalaşmağa başlamışdır (Page, 2014, s. 67). Müharibədən sonrakı dövrdə iqtisadiyyatın bərpası, əhalinin gəlirlərinin artması və nəqliyyat imkanlarının genişlənməsi turizmin qlobal miqyasda sürətli inkişafına şərait yaratdı. Bu inkişaf nəticəsində dövlətlər turizmi yalnız istirahət sektoru kimi deyil, həm də iqtisadi artım, məşğulluğun artırılması və regional inkişaf vasitəsi kimi qiymətləndirməyə başladılar.

Bu mərhələdə turizmə investisiya qoyuluşları artmış, həm özəl sektor, həm də dövlət qurumları bu sahəyə maraq göstərmişdir. Nəticədə turizm fəaliyyəti yalnız otel və turoperatorların fəaliyyəti ilə məhdudlaşmayaraq, daha geniş iqtisadi və sosial sistemin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, turizm bazarının kompleks xarakteri ortaya çıxmış və planlaşdırmanın zəruriliyi daha da aydın olmuşdur.

Turizmdə planlaşdırmanın inkişaf mərhələləri:

1960-cı illərdə dövlətlərin turizm planlaşdırmasına yanaşması daha aktiv xarakter almağa başladı. Əvvəlki dövrlərdə əsas diqqət investisiyaların cəlb olunmasına yönəldilmişdisə, sonradan turizmin idarə olunması, infrastrukturun inkişafı və bazarın tənzimlənməsi prioritet oldu. Kütləvi turizmin genişlənməsi nəticəsində təyinat yerlərində həm iqtisadi, həm də sosial təzyiqlər artdı və bu da planlaşdırmanın vacibliyini daha da gücləndirdi.

1960-cı illərin sonlarında turizmin yalnız kütləvi deyil, həm də alternativ formalarının (ekoturizm, mədəni turizm və s.) inkişafı planlaşdırma yanaşmalarına yeni baxış gətirdi. Bu dövrdə artıq mütəxəssislərin rolu artdı və planlaşdırma prosesinə cəmiyyətin daxil edilməsi vacib faktor kimi qəbul edildi.

1980-ci illərdə turizmin mənfi sosial, iqtisadi və ekoloji təsirləri daha aydın şəkildə müşahidə olunmağa başladı. Bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milli və regional səviyyədə turizm planlaşdırmasına xüsusi önəm verildi. Planlaşdırma artıq yalnız iqtisadi inkişaf vasitəsi deyil, həm də ekoloji tarazlığın qorunması və sosial rifahın təmin olunması üçün bir alət kimi qəbul edildi (UNEP & UNWTO, 2005, s. 12).

1990-cı illərdə isə destinasiya idarəetməsi anlayışı formalaşdı və turizmin strateji planlaşdırılması daha sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Bu mərhələdə turizmin davamlı inkişafı, rəqabət qabiliyyəti və marketinq strategiyaları ön plana çıxdı.

Turizm planlaşdırmasının mahiyyəti - Turizm planlaşdırması çox ölçülü və inteqrativ bir prosesdir. O, iqtisadi, sosial, siyasi, psixoloji, mədəni və texnoloji amilləri özündə birləşdirir. Planlaşdırmanın əsas məqsədi qısa və uzunmüddətli inkişaf məqsədlərini müəyyənləşdirmək, resurslardan səmərəli istifadə etmək və turizm fəaliyyətlərini sistemli şəkildə idarə etməkdir.

Turizm planlaşdırması həm təyinat yerlərinin, həm də turistlərin maraqlarını nəzərə alaraq iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni balansın təmin olunmasına xidmət edir. Eyni zamanda, turizm fəaliyyətlərinin mənfi təsirlərini minimuma endirmək və müsbət təsirləri maksimuma çatdırmaq əsas məqsədlərdən biridir.

Turizmin düzgün planlaşdırılması bir sıra üstünlüklər yaradır:

- İnkişaf məqsədlərinin daha sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir;
- Turizm məhsullarının müəyyənləşdirilməsi və inkişaf mərhələlərinin planlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir;
- Yerli əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəldir;
- Ətraf mühitin qorunmasına və resursların davamlı istifadəsinə şərait yaradır;

- İqtisadi inkişafla sosial rifah arasında tarazlıq yaradır.

Turizm planlaşdırma yanaşmaları - Turizm planlaşdırmasında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur və bu yanaşmalar zamanla inkişaf etmişdir. Əsas yanaşmalar aşağıdakılardır:

1. İqtisadi yanaşma - bu yanaşma turizmi əsasən iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi qiymətləndirir. Turizm gəlir yaratmaq, investisiya cəlb etmək və regional inkişafı sürətləndirmək üçün istifadə olunur. Lakin bu yanaşma sosial və ekoloji təsirləri tam əhatə etmir.
2. Fiziki-məkan yanaşması - bu yanaşma təyinat yerlərinin fiziki resurslarının düzgün idarə olunmasına əsaslanır. Torpaq istifadəsi, infrastruktur planlaşdırılması və ətraf mühitin qorunması əsas prioritetlərdir. Məqsəd turizm fəaliyyətlərinin məkan üzrə balanslı paylanmasını təmin etməkdir.
3. Cəmiyyət əsaslı yanaşma - 1970-ci illərdə formalaşan bu yanaşma yerli əhalinin turizm prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd turizmin sosial faydalarının yerli icma arasında ədalətli bölüşdürülməsidir.
4. Strateji yanaşma - strateji yanaşma turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin etməyə yönəlib. Bu yanaşmada rəqabət qabiliyyəti, marketinq strategiyaları və idarəetmə effektivliyi əsas rol oynayır (Hall, 2008, s. 88).
5. Davamlı turizm yanaşması - davamlı turizm yanaşması iqtisadi, sosial və ekoloji balansın qorunmasını hədəfləyir. Rio Zirvəsindən (1992) sonra bu yanaşma daha geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Məqsəd gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükəyə atmadan turizmin inkişafını təmin etməkdir.

Turizm planlaşdırmasının səviyyələri:

Turizm planlaşdırması müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir:

Beynəlxalq səviyyə **-** Bir neçə ölkəni əhatə edir və beynəlxalq əməkdaşlıq, ortaq marketinq və standartların müəyyənləşdirilməsini əhatə edir.

Milli səviyyə **-** Ölkə daxilində turizm siyasəti, investisiya planları, nəqliyyat infrastrukturu və marketinq fəaliyyətlərini əhatə edir.

Regional səviyyə **-** Bölgələr üzrə turizm resurslarının idarə olunması və infrastrukturun inkişafı ilə bağlıdır. Burada yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Yerli səviyyə - Şəhər, kənd və konkret turizm məkanlarını əhatə edir. Bu səviyyədə icma iştirakı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Turizm planlaşdırma prosesi mərhələli şəkildə həyata keçirilir:

1. *Hazırlıq mərhələsi* – planlaşdırmaya ehtiyacın müəyyən edilməsi və ilkin analizlərin aparılması.
2. *Məqsəd və hədəflərin müəyyənləşdirilməsi* – inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması.
3. *Analiz mərhələsi* – mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və məlumatların toplanması.
4. *Planın hazırlanması* – alternativlərin yaradılması və strategiyanın formalaşdırılması.
5. *Qərarvermə mərhələsi* – ən uyğun variantın seçilməsi.
6. *İcra mərhələsi* – planın tətbiqi və həyata keçirilməsi.
7. *Nəzarət və qiymətləndirmə* – nəticələrin izlənməsi və düzəlişlərin edilməsi.

Destinasiya planlamasının əsas tərkib bölmləri **-** Turizm yerlərə yeni dizaynlar, rənglər və dəyişikliklər gətirir. Gediləcək yerlərə turistlərin dəyişən tələb və gözləntilərinə uyğun təcrübələr və məhsullar daxildir; Sosial, mədəni və estetik mühitlər təqdim edir. İstiqamətlərin bu xüsusiyyətləri turizmin davamlı inkişafının zəruriliyini ortaya qoyur. Turizmin inkişafının davamlılığı düzgün və effektiv planlaşdırma ilə mümkündür.

Planlaşdırmanın uğurlu olmasında əsas amillər təsirli olur. Bu elementlər bir bölgəyə

gələn turistlərdə təsirli olan və turizmin davamlılığını təmin edən əsas xüsusiyyətlərdir.

Yerlərin davamlılığına təsir göstərən amillər turizm bölgələrinin zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirməyə və bu istiqamətdə planlaşdırma strategiyalarını həyata keçirməyə kömək edir.

Planlaşdırma təcrübələrində bu amilləri nəzərə alaraq; Xərclər, iqtisadi təsirlər və sakinlərin həyat keyfiyyəti bölgədə turizmin təsirini artırmaq üçün təsirli olur. Bu çərçivədə, təyinat planlamasında təsirli olan amillər aşağıda izah edilmişdir.

Qlobal iqtisadiyyatlardakı qarşılıqlı əlaqələrin artması nəticəsində bir çox istiqamət rəqabətə cəlbolunur. Rəqabət mühiti, istiqamətlərin ətraf mühit, infrastruktur və imkanlar baxımından eyni şəkildə planlaşdırılmasına səbəb ola bilər.

Hədəf yerlər, rəqiblərindən fərqli olmaq üçün planlaşdırma prosesində fərqli strategiyalar tətbiq etməlidirlər. Fərqli fərman strategiyalarının həyata keçirilmə üsullarından biri də bazar analizidir.

Bazar təhlili, təyinat yerlərində inkişafın və zəruri infrastrukturun inkişafına kömək edən tələbin qiymətləndirilməsinin nəticəsidir. Bazar analizində beynəlxalq və yerli turistlər də daxil olmaqla mövcud və potensial rəqabət edən yerlər təhlil olunur. Rəqabət qabiliyyəti konsepsiyasına yönəldilmiş analitik çərçivədə turizm istiqamətlərinin inkişafı və təbliği qurulmalıdır.

Bugünkü turizm bazarları kompleks bir quruluşa malikdir. Bu səbəbdən uçucu turistlərintələb meylləri nəzərə alınaraq hədəf bazar seçimi və bazar seqmentləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Gedəcəyiniz yerlər, istehlak, qarışıq mədəniyyətlər, dəyərlər, gözləntilər və təcrübələrdən ibarətdir. Təyinat yerlərinin müvəffəqiyyəti və davamlılığı bölgənin mövcud ehtiyatlarının planlaşdırma prosesinə daxil edilməsindən asılıdır.

Mövcud mənbələr; ziyarətçi cazibə yerləri, mədəniyyət, işçi qüvvəsi, nəqliyyat, infrastruktur, üst quruluş, dəstək xidmətləri və yaşayış.

Ziyarətçi cazibə yerləri: İstiqamətlərin əsas cazibə yerləri təbii və süni sərvətlərdən, mədəni sərvətlərdən və xüsusi tədbirlərdən ibarətdir. Bununla birlikdə, turistlərin təyinat yerlərinə olan tələbinin intensivliyi, cazibə yerlərinin zamanla pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Təyinat yerlərinin davamlılığı yalnız ziyarətçiləri cəlb etmək qabiliyyətindən deyil, həm dəcazibə yerlərini qoruyub saxlaya bilməsindən asılıdır. Buna görə planlayanlar təyinat planlaşdırma prosesinə cazibə yerlərini daxil etməlidirlər. Bundan əlavə, cazibə yerlərinin qorunması və qorunması üçün siyasətlər hazırlanmalıdır.

Mədəniyyət: Yerli ənənə, rəqs, yeməklər, əl işləri, mərasimlər, ənənəvi və misilsiz memarlıq kimi elementlərdən ibarətdir. Xüsusilə, turizm aktyorları (turizm planlaşdırmaçıları və potensial turistlər) tərəfindən bənzərsiz və ya qeyri-adi kimi qəbul edilən mədəniyyət, istiqamətlərdəki turizmin inkişafı ilə ticarət mənbəyinə çevrilir. Turizm sistemi ilə mədəniyyət arasındakı əlaqəni anlamaq mədəniyyətə mənfi təsirlərin qarşısını almağa və ya azaltmağa kömək edə bilər. Doğrudan da, yerli mədəniyyətin davamlılığı, mədəniyyət planlamasına mədəniyyət elementlərini daxil etməklə mümkündür.

İnfrastruktur və üst quruluş: İnfrastruktur və üst quruluş elementləri səyahət üçün təyinat yerlərinin seçilməsində mühüm rol oynaya bilər. Turizm sənayesindəki müəssisələr, turizmsisteminin səmərəli işləməsi və davam etməsi üçün alt quruluşdan və üst quruluşdan asılı vəziyyətdədirlər. İstiqamətlərdəki tikinti elementləri iki hissəyə bölünür. Birinci qrup ümumi infrastruktur kimi qəbul edilən obyektlər, sistemlər və xidmətlərdir. Bunlar bölgənin nəqliyyat sistemidir; Bura yollar, metrolar, hava limanları, sistemlər və qurğular, avtobus terminalları və xidmətləri, bərə və gəmilər, taksi və əlaqəli xidmətlər kimi sistemlər daxildir. İkincisi, infrastruktur hesab olunmayan, lakin bölgədə köməkçi xidmətlər göstərən

üstquruluş sistemləridir. Bu üst quruluş sistemləri; Otellər, kurortlar, restoranlar, ticarət mərkəzləri, hava limanı binaları, muzeylər və qida dükanları, avtodayanacaqlar, yanacaqdoldurma məntəqələri, apteklər, kitab mağazaları, bərbərlər, avtoyuma, velosiped və avtomobil kirayəsi müəssisələri, kimyəvi təmizləmə və çamaşırxanalar.

Nəqliyyat: İstənilən bölgədə turistik bir məhsuldan bəhs etmək üçün əlçatan olmalıdır. Əlçatan bir ritualda olmadıqca, turizm məhsulu potensial təklifdən kənara çıxa bilməz. Toplu nəqliyyat vasitələrinin və əlaqəli infrastrukturun mövcudluğu, təyinat yerlərinə çatma baxımından davamlı turizmin tətbiqinə və inkişafına müsbət təsir göstərir. Nəqliyyat infrastrukturu, hava limanı mərkəzlərinin olması, ölkədəki və xaricdəki digər istiqamətlərlə əlaqələrin olması turizmin inkişafı və davamlılığında təsirli olan əsas xüsusiyyətlərdir. Hava, su, dəmir yolu və magistral yollar kimi cari və potensial nəqliyyat ehtiyaclarının sərnişinlərin və malların daşınması üçün araşdırılması lazımdır. Bu cür məlumatlar hökumətə mümkün genişlənmə və ya marşrutların planlaşdırılmasında, terminallar və istiqamətlər arasındakı trafik qaydalarının qiymətləndirilməsində və sıxlığın əsas turistik yerlərə, tarixi yerlərə, parklara və çimərliklərə təsirinin ölçülməsində rəhbərlik edir.

Dəstək xidmətləri: Dəstək xidmətləri ziyarətçilər tərəfindən istifadə edilən nəqliyyat və turizm məlumat ofisləri kimi xidmətləri əhatə edir. Dəstək xidmətləri; turistik ərazi dəstək xidmətləri otellərə, restoranlara, hava limanlarına və turistik fəaliyyətlərə asanlıqla giriş təmin etməyi hədəfləyən regional rəhbərlikdən ibarətdir. Bunlar; avtodayanacaqlar, istiqamətləndirici nişanlar və bələdçilər, xəritələr, təmir və təmir müəssisələri, polis mühafizəsi, yanmadan qorunma, pərakəndə mağazalar, idman obyektləri, festivallar, apteklər, sənətkarlıq obyektləri, kitab mağazaları, mağazalar.

Bura turistik yerlərin əlçatanlığını asanlaşdıran sənət qalereyaları, muzeylər və digər xidmətlər daxildir. Bu xidmətlərdən biri mövcud deyilsə, soruşanlar görünəcəkdir. Planlaşdırma prosesindəbu xidmətlərin vurğulanması turizmin inkişafında vacibdir.

Yerləşdirmə: Turistlər ziyarət zamanı yaşayış yerləri, yemək və içki xidmətləri, alış-veriş, boş vaxt və turist xidmətləri kimi imkanlarından istifadə edirlər. Turistlərin ehtiyacları və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yaradılan yaşayış yerləri təyinat yerində təsirli ola bilər. Yerləşdirmə praktikası planlaşdırmada təyinatın xüsusiyyətləri və quruluşu nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, turistlər üçün əlverişli yaşayış yerləri, restoranlar, turistik yerlər, mağazalar və temalı muzeylər kimi müəssisələr yaradılmalıdır.

Marketinq, imicin yaradılması və təyinat yerlərində "satış yerləri" haqqında. Marketinq məhsul axınını istehsalçıdan istehlakçıya istiqamətlərə istiqamətləndirir. Bununla yanaşı, turizm sənayesi ilə turistlər arasında daha səmərəli və səmərəli mübadilə və axınlar yaradır. Ənənəvi olaraq marketinq, təyinatdakı ziyarətçi sayının artırılmasına yönəldilir və turizmə xammal kimi yanaşır. İstiqamətlərin marketinq planlaşdırılması turizm təsirlərinin optimallaşdırılmasına və bölgənin üstünlüklərini maksimum dərəcədə artırmağa istiqamət verməlidir. Hedef marketinqdə turizm siyasətinin müvəffəqiyyəti planlaşdırma ilə əlaqələndirilməlidir.

Hədəf planlaşdırma hədəf bazarların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yaradılmalıdır. Təyinat üstünlükləri turistlərin xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Buna görə bir turizm məhsulu hədəf auditoriyanın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanmalı və plana daxil edilməlidir.

Planlaşdırma təcrübələri, hədəf auditoriyaya çatmaq üçün strategiyalar inkişaf etdirilməli və dahasonra yerləşdirmə strategiyaları müəyyənləşdirilməlidir.

İqtisadi və maliyyə təhlili; Texniki-iqtisadi araşdırmalar iqtisadi şərtlərin və nağd pul axını, cari kapital, faiz dərəcələri kimi maliyyə tələblərinin təhlilini əhatə edir. Bununla

yanaşı, beynəlxalq səviyyədə iqtisadi təhlillərə gələn və xaricə gələn turist axını da daxildir. İqtisadi inkişafın bir vasitəsi olaraq, turizm, turizm planlaması və siyasət məsələlərini formalaşdırmaqda və bilik yaratmaqda vacib bir amildir.

Davamlı planlaşdırmanın məqsədi; bölgənin təbii sərvətlərini yaxşılaşdırmaq və mümkün qədər ətraf mühitə zərər vermədən təbii gözəllikləri qorumaq. Buradakı ən vacib məqam, planlaşdırma zamanı təbii ehtiyatların az və daim tükəndiyini nəzərə almaqdır.

İstiqamətlərdə turizmin inkişafı kənd turizmində həyat tərzində dəyişikliklərə səbəb olur. Turizmin inkişafı ilə yerli cəmiyyətin sosial-mədəni xüsusiyyətlərində (vərdişlər, inanclar, dəyərlər, gündəlik həyat və ictimai həyat) dəyişiklik baş verir. Turizmin sosial xidmətlər, istirahət və mədəniyyət obyektləri təqdim etmək, torpaqların və mədəni fəaliyyətlərin təşviqi kimi müsbət xüsusiyyətləri var. Buna görə planlaşdırma təcrübələri turizmin müsbət və mənfi təsirləri nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir. Planlaşdırıcılar turizmin inkişafının yerli əhali üzərində təsirini düşünməlidirlər. Beləliklə, turizmin davamlılığı mümkün olacaqdır (Hüseynov, 2020, s. 102).

Təyinat elementlərində turizmin inkişafına nəzarətin təşkili

Turizmin inkişafı sayəsində təklif yaratmaq və tələbi ödəmək üçün bir çox istiqamətdə planlaşdırılmamış və sürətli bir inkişaf var. Bu sürətli dəyişikliklər təyinat yerinin iqtisadi, ekoloji və sosial-mədəni quruluşunda dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu şəkildə, planlaşdırılmamış inkişaf təbii və mədəni sərvətlərin quruluşunu dəyişdirə bilər, hətta onları qalıcı şəkildə məhv edə bilər və turizm tələbinin itirilməsinə səbəb ola bilər. İstiqamətlərdə turizmin inkişafının bu nəticələri daşıma qabiliyyəti ilə əlaqədardır.

Turizm daşıma qabiliyyəti anlayışı, turizmin müəyyən bir bölgədə lokal sistemə geri dönməz zərər vermədən davamlı inkişaf edə bilməyəcəyi düşüncəsindən qaynaqlanır. ÜTT daşıma qabiliyyətini "bir bölgənin bir bölgənin təbii ehtiyatlarına, sosial quruluşuna və iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmədən və eyni zamanda turist məmnuniyyətini azaltmadanqəbul edə biləcəyi maksimum turist sayı" olaraq təyin edir (UNWTO, 2018).

Təyinat elementlərində turizmin inkişafına nəzarətin təşkili müasir turizm idarəetməsinin ən vacib istiqamətlərindən biridir. Turizm təyinatı yalnız təbii və mədəni resurslardan ibarət deyil, həm də infrastruktur, xidmət sektoru, yerli icma, dövlət qurumları və özəl sektorun qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edən kompleks sistemdir. Bu səbəbdən turizmin davamlı və balanslı inkişafını təmin etmək üçün effektiv nəzarət mexanizmlərinin qurulması zəruridir.

Turizmin inkişafına nəzarət – təyinat ərazisində turizm fəaliyyətlərinin planlaşdırılmış strategiyalara uyğun həyata keçirilməsini təmin edən, nəticələrin qiymətləndirilməsi və zəruri hallarda korrektəedici tədbirlərin görülməsi prosesidir. Nəzarətin əsas məqsədi turizmin iqtisadi faydalarını artırmaqla yanaşı, sosial və ekoloji təsirləri minimuma endirməkdir.

Bu proses aşağıdakı əsas məqsədlərə xidmət edir:

- Turizm inkişafının planlara uyğunluğunu təmin etmək;
- Təbii və mədəni resursların qorunmasını nəzarətdə saxlamaq;
- Yerli icmanın maraqlarını qorumaq;
- Turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq;
- Mənfi təsirləri (ekoloji, sosial, mədəni) vaxtında aşkar edib aradan qaldırmaq.

Təyinat elementlərində nəzarət sistemi bir neçə əsas komponentdən ibarətdir:

1. Dövlət idarəetmə orqanları **-** Dövlət turizm siyasətini müəyyən edir, qanunvericilik bazasını formalaşdırır və ümumi nəzarəti həyata keçirir. Buraya lisenziyalaşdırma, standartların müəyyən edilməsi və monitorinq daxildir.

2. Yerli icra strukturları - Regional və yerli səviyyədə turizm fəaliyyətlərinin icrasına nəzarət edir. İnfrastrukturun vəziyyəti, xidmət keyfiyyəti və təyinatın idarə olunması bu səviyyədə tənzimlənir.

3. Özəl sektor **-** Otellər, turoperatorlar və digər turizm müəssisələri daxili keyfiyyət nəzarəti həyata keçirir. Bu, xidmət standartlarının qorunmasına xidmət edir.

4. Yerli sakinlər - Turizmin inkişafında birbaşa iştirak edən yerli əhali həm müşahidəçi, həm də nəzarətçi rolunu oynayır. Onların rəyləri və iştirakı sosial balansın qorunmasına kömək edir.

Turizm inkişafına nəzarət müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- Monitorinq sistemi – turist axını, resurs istifadəsi və xidmət keyfiyyətinin davamlı izlənməsi;
- Göstəricilər sistemi – turizmin iqtisadi, sosial və ekoloji təsirlərini ölçmək üçün indikatorlardan istifadə;
- Audit və yoxlamalar – turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin standartlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- Əks-əlaqə mexanizmi – turist və yerli əhali rəylərinin toplanması və təhlili;
- Rəqəmsal nəzarət sistemləri – ağıllı turizm texnologiyaları vasitəsilə real vaxt rejimində məlumatların idarə olunması.

Davamlı inkişaf baxımından nəzarət **-** Davamlı turizm konsepsiyası çərçivəsində nəzarət sistemi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma iqtisadi inkişafla yanaşı, ekoloji mühitin qorunması və sosial ədalətin təmin edilməsini əsas götürür.

Nəzarət mexanizmləri vasitəsilə aşağıdakı balans qorunur:

- Turizm gəlirlərinin artımı;
- Təbiətə və mədəni irsə zərərin azaldılması;
- Yerli əhalinin rifahının yüksəldilməsi.

Planlaşdırma təcrübələri, təyinatlı yerlərdə turizm tələbi və tələbi ehtiyaclarının sistematik və davamlı şəkildə ödənilməsində vacibdir. Bununla birlikdə, turizmin davamlılığını təmin etmək üçün yerli regional səviyyədə planlaşdırma prosesinə inteqrasiya olunmuş bir proses izlənilməlidir. Turizmin yerli regional planlaşdırma prosesinə inteqrasiyası, təyinat yerinin iqtisadi, sosial və ekoloji davamlılığını təmin edəcəkdir. İstiqamətlərdə turizmin inkişafı ilə birlikdə planlaşdırma və nəzarət təcrübələri, dəyişiklik və inkişaf prosesinin sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərdə əlverişli bir şəkildə aparılması vacibdir.

NƏTİCƏ

Ümumilikdə, turizm planlaşdırması müasir dövrdə davamlı inkişafın əsas alətlərindən biri hesab olunur. Planlaşdırma olmadan turizmin iqtisadi faydaları ilə yanaşı sosial və ekoloji riskləri də artmış olur. Buna görə də sistemli, inteqrasiya olunmuş və davamlı yanaşmaya əsaslanan planlaşdırma turizm sektorunun uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən biridir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, dayanıqlı turizmin təmin olunması üçün təyinat yerlərinin düzgün və elmi əsaslara söykənən planlaşdırılması vacib şərtdir. Planlaşdırma prosesi yalnız turizm potensialının qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də ətraf mühitin qorunması, sosial balansın saxlanılması və iqtisadi səmərəliliyin təmin olunması kimi amilləri əhatə etməlidir.

Eyni zamanda, effektiv nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi planlaşdırma prosesinin davamlılığını və nəticə yönümlülüyünü təmin edir. Monitorinq, qiymətləndirmə və geri əlaqə

sistemləri vasitəsilə turizm fəaliyyətlərinin dinamikası izlənilir və zəruri hallarda korrektiv tədbirlər görülür. Bu yanaşma risklərin minimuma endirilməsinə və resursların daha səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, təyinat yerlərinin planlaşdırılması və nəzarət mexanizmləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və bu iki komponentin inteqrasiyası dayanıqlı turizmin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Gələcəkdə bu sahədə innovativ idarəetmə yanaşmalarının və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi dayanıqlı turizmin inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, F. (2017). Turizmin inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm.
2. Babayev, A. (2012). Turizm iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti.
3. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution. Canadian Geographer, 24(1), 5–12.
4. Əlirzayev, Ə. (2010). Turizmin əsasları. Bakı: Elm.
5. Əlirzayev, Ə. (2015). Turizm siyasəti və inkişafı. Bakı: Elm.
6. Əliyev, V. (2019). Dayanıqlı turizm inkişafı. Bakı: Təhsil.
7. Hall, C. M. (2008). Tourism planning: Policies, processes and relationships. Harlow: Pearson.
8. Həsənov, R. (2014). Turizm menecmenti. Bakı: Təhsil.
9. Hüseynov, S. (2020). Turizm və ətraf mühit. Bakı: Elm.
10. Məmmədov, Z. (2016). Turizmdə strateji planlaşdırma. Bakı: Elm.
11. Nəbiyev, E. (2013). Turizm coğrafiyası. Bakı: Bakı Universiteti.
12. Page, S. J. (2014). Tourism management. London: Routledge.
13. Quliyev, T. (2018). Turizmin təşkili və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti.
14. UNEP, & UNWTO. (2005). Making tourism more sustainable: A guide for policy makers. Madrid: UNWTO.
15. UNWTO. (2018). Tourism for development. Madrid: World Tourism Organization.

QARABAĞ VƏ QƏBƏLƏ ZONALARINDA TURİZMİN İNKİŞAFI VƏ ƏHALİNİN SOSİAL RİFAH GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ

Tourism Development in Karabakh and Gabala Regions and Its Impact on Social Welfare Indicators of the Population

ELÇİN ƏLİYEV
Elchin Aliyev
elchin. aliyev@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-2144-1003
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingechevir State University

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Qəbələ zonalarında turizmin inkişafının sosial-iqtisadi təsirləri elmi əsaslarla araşdırılmışdır. Analitik yanaşma çərçivəsində dövlət proqramları, strateji konsepsiyalar və rəsmi statistik göstəricilər təhlil edilmiş, hər iki ərazinin turizm inkişaf modelinin mərhələləri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Qarabağ zonasında turizm post-bərpa mərhələsində fəaliyyət göstərir və iqtisadi canlanma, sosial reinteqrasiya və məşğulluğun artırılması funksiyasını yerinə yetirir. Qəbələ inzibati rayonunda isə turizm artıq yetkinləşmiş sektor kimi, bazar əsaslı idarəetmə mexanizmləri və innovativ məhsullar vasitəsilə iqtisadi sabitliyi və sosial rifahı təmin edir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, regional turizm siyasətində diferensial yanaşma vacibdir; hər zonanın inkişaf mərhələsinə uyğun strateji tədbirlərin tətbiqi turizmin sosial-iqtisadi təsirini maksimuma çatdırır. Bu tədqiqat turizmin regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, əhalinin rifahının yüksəldilməsi və institusional sabitliyin gücləndirilməsində kompleks mexanizm rolunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: *Qarabağ zonası, Qəbələ zonası, turizmin inkişaf modeli, regional iqtisadiyyat, sosial rifah, xidmət sektoru.*

ABSTRACT

In this study, the socio-economic impacts of tourism development in the Karabakh and Gabala regions of the Republic of Azerbaijan are examined on a scientific basis. Within the framework of an analytical approach, state programs, strategic concepts, and official statistical indicators were analyzed, and the stages of the tourism development model in both areas were comparatively evaluated. In the Karabakh region, tourism operates in the post-restoration phase, fulfilling functions of economic revitalization, social reintegration, and increased employment. In the Gabala administrative district, however, tourism has already matured as a sector, ensuring economic stability and social welfare through market-based management mechanisms and innovative products. The findings demonstrate that a differentiated approach in regional tourism policy is essential; implementing strategic measures tailored to each region's stage of development maximizes the socio-economic impact of tourism. This study confirms tourism's role as a complex mechanism in diversifying the regional economy, enhancing population welfare, and strengthening institutional stability.

Keywords: *Karabakh region, Gabala region, tourism development model, regional economy, social welfare, service sector*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə turizm sektoru regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində strateji alətlərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə post-münaqişə dövrünü yaşayan Qarabağ zonası üçün turizm yalnız iqtisadi fəaliyyət sahəsi deyil, həm də reinteqrasiya, sosial dirçəliş və regional balansın bərpası mexanizmi kimi qiymətləndirilir. İnfrastrukturun yenidən qurulması, mədəni irsin bərpası, ekoturizm və etnoturizm potensialının aktivləşdirilməsi bu ərazini Cənubi Qafqazın yeni turizm istiqamətlərindən birinə çevirmək imkanına gücləndirir. Bununla yanaşı, müasir turizm trendləri rəqəmsal rezervasiya sistemləri, dayanıqlı turizm prinsipləri, "smart destination" yanaşmaları və təcrübə əsaslı səyahət modelləri regionun inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Həm də, Qarabağda turizmin inkişafı müəyyən problemlərlə müşayiət

olunur: logistika şəbəkələrinin tam bərpa edilməməsi, kadr potensialının formalaşma mərhələsində olması, beynəlxalq turizm bazarında imicin yenidən qurulması və investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlər bu sahədə kompleks yanaşma tələb edir. Bu problemlərin effektiv idarə olunması isə turizmin sosial rifaha təsirini gücləndirərək məşğulluğun artmasına, gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə və regionda sosial sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanın turizm xəritəsində artıq formalaşmış mərkəzlərdən biri olan Qəbələ rayonu isə regional turizmin inkişaf modelinin uğurlu nümunəsi kimi çıxış edir. Burada mövcud olan dağ-meşə landşaftı, iqlim müxtəlifliyi, müasir istirahət kompleksləri və beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi imkanları regionu ilboyu turizm destinasiyasına çevirir. Son illərdə rəqəmsal marketinq, onlayn turizm platformaları və fərdiləşdirilmiş xidmət texnologiyalarının tətbiqi Qəbələnin turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmışdır. Lakin sürətli inkişaf fonunda ekoloji tarazlığın qorunması, mövsümi asılılığın azaldılması, yerli əhalinin turizm dəyər zəncirinə daha geniş inteqrasiyası və qiymət siyasətinin optimallaşdırılması kimi çağırışlar aktuallığını qoruyur. Bu problemlərin həlli sosial rifah göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir: turizm gəlirləri regionda sahibkarlığın genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, xidmət sektorunun inkişafına və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Regional turizmin inkişafı yalnız iqtisadi artım indikatoru deyil, həm də dövlətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyalarının reallaşdırılmasının mühüm mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Bu kontekstdə Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonu Azərbaycanın milli inkişaf siyasətində prioritet ərazi kimi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", "2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" və "İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" kimi fundamental sənədlər Qarabağda dayanıqlı turizm modelinin formalaşdırılması üçün institusional və hüquqi baza yaratmışdır. Bu strateji sənədlər çərçivəsində həyata keçirilən kompleks tədbirlər ağıllı şəhər və kənd konsepsiyalarının tətbiqi, nəqliyyat və logistika dəhlizlərinin qurulması, rəqəmsal xidmət platformalarının yaradılması, startap ekosisteminin təşviqi və innovasiya idarəçiliyinin gücləndirilməsi regionun turizm potensialını yeni inkişaf mərhələsinə çıxarır. Xüsusilə 2025-ci ildə qəbul olunmuş Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası, Süni İntellekt Strategiyası və rəqəmsallaşma sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə dair dövlət qərarları turizm sektorunda "smart tourism", böyük verilənlər analitikası və rəqəmsal rezervasiya ekosistemlərinin tətbiqini sürətləndirərək Qarabağı yüksək texnologiyalarla inteqrasiya olunmuş turizm məkanına çevirməyi hədəfləyir. Beləliklə, turizm bu regionda yalnız iqtisadi sektor kimi deyil, həm də sosial reinteqrasiya, məşğulluq artımı və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün strateji sosial institut rolunu oynayır.

Azərbaycanın regional turizm sistemində stabil və institusional inkişaf nümunəsi kimi çıxış edən Qəbələ rayonu dövlət proqramlarının praktik effektivliyini nümayiş etdirən əsas modellərdən biridir. Regionların inkişafına dair 2019-2023 Dövlət Proqramı, informasiya cəmiyyətinin inkişafı strategiyaları və rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi proqramları Qəbələdə turizm xidmətlərinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal turizm platformalarının tətbiqi və sahibkarlıq mühitinin gücləndirilməsi üçün mühüm stimul yaratmışdır. Qəbələnin turizm siyasəti innovasiya əsaslı klaster modelinə söykənir. Bu modeldə dövlət, özəl sektor və yerli icmalar arasında funksional əməkdaşlıq mexanizmi formalaşaraq regionun rekreasiya, ekoloji, mədəni və tədbir turizmi potensialının sinerji şəklində inkişafını təmin edir. Eyni zamanda startap meyarlarının təsdiqi, innovasiya fondlarının maliyyə mexanizmləri və ali təhsildə yeni məzmunlu proqramların genişləndirilməsi kimi qərarlar turizm sahəsində ixtisaslı kadr

hazırlığını gücləndirərək xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Qarabağ və Qəbələ zonalarının paralel təhlili göstərir ki, dövlət proqramları, rəqəmsallaşma strategiyaları və innovasiya siyasəti turizmin regional sosial rifaha təsirini sistemli şəkildə gücləndirən əsas institusional amillərdir. Müasir iqtisadi modellər sübut edir ki, turizm sektoruna yönəldilən dövlət investisiyaları ilə əhalinin məşğulluq səviyyəsi, gəlir göstəriciləri, sosial xidmətlərin keyfiyyəti və regional inkişaf indeksləri arasında birbaşa funksional asılılıq mövcuddur.

Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqatın elmi yeniliyi turizmin inkişafını yalnız iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi deyil, dövlət strategiyaları, rəqəmsal transformasiya və innovativ idarəetmə mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks sosial-iqtisadi sistem kimi qiymətləndirməsidir. Belə yanaşma regional planlaşdırma, turizm siyasətinin optimallaşdırılması və sosial rifahın ölçülməsi sahəsində yeni metodoloji nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir və ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf strategiyalarına elmi töhfə verir.

ARAŞDIRMA VƏ NƏTİCƏLƏR

Tədqiqat metodologiyası və analitik yanaşma

Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli regional analiz, institusional yanaşma və müqayisəli statistik interpretasiya təşkil etmişdir. Analitik çərçivədə normativ-hüquqi sənədlərin məzmun təhlili, rəsmi statistik göstəricilərin struktur müqayisəsi və turizm inkişaf modellərinin funksional qiymətləndirilməsi tətbiq olunmuşdur. Bu metodoloji yanaşma turizmin iqtisadi sektor olmaqla yanaşı sosial rifah indikatorlarına təsir edən kompleks regional sistem olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmağa imkan vermişdir. Dövlət proqramlarının və strateji sənədlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, turizm inkişafı ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi prioritetləri ilə koordinasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilir ("Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", 2021; "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası", 2022).

Qarabağ və Qəbələ zonasında turizmin sosial-iqtisadi təsirlərinin analitik qiymətləndirilməsi

Post-münaqişə reabilitasiya mərhələsində olan Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizmin inkişafı struktur transformasiya xarakteri daşıyır və dövlət proqramları ilə istiqamətləndirilən planlı inkişaf modeli əsasında reallaşdırılır ("İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı", 2022). Regionda infrastrukturun bərpası, investisiya təşviqi mexanizmlərinin tətbiqi və sahibkarlıq mühitinin genişləndirilməsi turizmi iqtisadi aktivliyin aparıcı sektorlarından birinə çevirmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2017; Regionların inkişafı Dövlət Proqramı, 2019). Statistik mənbələrin interpretasiyası göstərir ki, turizm sektorunun aktivləşməsi xidmət sahəsinin formalaşmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına və regional gəlir potensialının artmasına səbəb olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2020). Bu nəticələr turizmin post-bərpa iqtisadiyyatında katalizator rolunu təsdiqləyən nəzəri yanaşmalarla uzlaşır (Bilalov, 2006; Quliyev, 2011). Uzun müddətdir institusional turizm mərkəzi kimi formalaşmış Qəbələ inzibati rayonunda turizm sektoru regional iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmuş sabit struktur elementidir. Statistik hesabatların elmi təhlili göstərir ki, bu regionda turizm xidmət sektorunun ÜDM-də payının artmasına, özəl investisiya axınının intensivləşməsinə və məşğulluq strukturunda xidmət sahəsinin üstün mövqeyə çıxmasına səbəb olmuşdur (Dövlət Statistika Komitəsi, 2020; Turizm üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Turizm idarəçiliyi nəzəriyyəsinə əsasən, belə nəticələr planlaşdırma və proqnozlaşdırma mexanizmlərinin effektiv tətbiqi ilə bağlıdır (Ağakərimov, 2015; Ağakərimov, 2016; Ağakərimov, 2018).

Bununla yanaşı, analitik qiymətləndirmə göstərir ki, mövsümi konsentrasiya və ekoloji yüklənmə riskləri regionda turizmin uzunmüddətli dayanıqlılığı üçün strateji idarəetmə tələb edir. Statistik müqauisəli təhlil cədvəl 1-də təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 1. Statistik müqayisəli təhlil

Göstərici	**Qarabağ və Çərgi Zıngızur iqtisadi r.**	**Qəbələ inzibati rayonu**	**Mənbə**
İnkişaf mərhələsi	Bərpa və formalaşma	Sabit və institusional	Dövlət proqramları
Turizm infrastrukturu	Yenidən qurulur	Tam formalaşmış	Regional inkişaf hesabatları
Məşğulluğa təsir	Artım potensialı yüksək	Stabil yüksək pay	Statistika Komitəsi (2020)
İnvestisiya axını	Dövlət yönümlü	Özəl sektor üstünlük təşkil edir	İnkişaf strategiyaları
Risk faktorları	İnfrastruktur çatışmazlığı	Mövsümi yüklənmə	Elmi tədqiqatların sintezi

Cədvəl 2-də təqdim olunan statistik-analitik müqayisə turizm zonalarının inkişaf mərhələlərinə görə funksional xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə izah etməyə imkan verir.

Cədvəl 2. Turizm zonalarının funksional inkişaf modeli

Analitik meyar	**Formalaşan turizm zonası modeli (Qarabağ)**	**Yetkin turizm zonası modeli (Qəbələ)**
İqtisadi rol	İnkişaf stimulyatoru	Struktur iqtisadi sektor
Sosial təsir	Reinteqrasiya və məşğulluq	Rifahın sabit artımı
İdarəetmə tipi	Dövlət yönümlü planlaşdırma	Bazar əsaslı idarəetmə
İnnovasiya səviyyəsi	Formalaşma mərhələsi	Tətbiq və optimallaşma mərhələsi

Təhlil göstərir ki, turizm regionlarının inkişaf səviyyəsi onların iqtisadi funksiyasını, sosial təsir mexanizmini, idarəetmə modelini və innovasiya potensialını müəyyən edən əsas determinantdır. İqtisadi rol baxımından formalaşma mərhələsində olan Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm sektoru inkişaf stimulyatoru funksiyasını yerinə yetirir. Bu mərhələdə turizm əsasən regionun iqtisadi aktivliyini artıran katalitik sektor kimi çıxış edir və digər sahələrin inkişafını təşviq edən multiplikativ təsir yaradır. Yetkin inkişaf mərhələsində olan Qəbələ inzibati rayonunda isə turizm artıq struktur iqtisadi sektor statusuna malikdir və regional iqtisadiyyatın sabit komponenti kimi fəaliyyət göstərir. Bu fərq turizm sektorunun inkişaf trayektoriyasının ilkin mərhələdə təşviqedici, sonrakı mərhələdə isə sabitləşdirici xarakter daşıdığını göstərir. Sosial təsir göstəriciləri də inkişaf mərhələləri arasında nəzərəçarpacaq fərqləri ortaya qoyur. Qarabağ regionunda turizmin əsas sosial funksiyası reinteqrasiya və məşğulluğun artırılması ilə xarakterizə olunur. Bu, post-bərpa iqtisadiyyatlarında turizmin sosial adaptasiya və icma dirçəlişi üçün mühüm alət olduğunu təsdiqləyir. Qəbələ inzibati rayonunda isə turizm sosial rifahın sabit artımını təmin edən davamlı mexanizm kimi çıxış edir; burada sektor artıq sosial təminat, gəlir sabitliyi və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə əlaqələndirilir. İdarəetmə modeli aspektindən aparılan müqayisə göstərir ki, formalaşan turizm zonalarında dövlət yönümlü planlaşdırma dominant rol oynayır. Bu yanaşma ilkin mərhələdə infrastrukturun qurulması, investisiya mühitinin formalaşdırılması və bazar institutlarının təşkili üçün zəruri hesab olunur. Yetkin turizm zonalarında isə bazar əsaslı idarəetmə mexanizmləri üstünlük təşkil edir; bu mərhələdə dövlət

daha çox tənzimləyici və koordinasiyaedici funksiyanı yerinə yetirir, sektorun operativ fəaliyyəti isə özəl investisiya və rəqabət prinsipləri əsasında inkişaf edir. İnnovasiya səviyyəsi göstəricisi turizm zonalarının texnoloji və idarəetmə yetkinliyini əks etdirən əsas indikatorlardan biridir. Qarabağ və Şərgi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında innovasiya prosesi formalaşma mərhələsindədir və əsas diqqət ilkin rəqəmsal xidmətlərin, turizm platformalarının və texnoloji infrastrukturların yaradılmasına yönəlmişdir. Qəbələ inzibati rayonunda isə innovasiya artıq tətbiq və optimallaşdırma mərhələsinə keçmişdir; burada innovativ turizm məhsullarının hazırlanması, xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması və idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi müşahidə olunur.

Beləliklə, turizm zonalarının funksional inkişaf modeli mərhələli xarakter daşıyır və hər mərhələ özünəməxsus iqtisadi, sosial və institusional xüsusiyyətlərlə səciyyələnir (şəkil 1).

Şəkil 1. *Turizm zonalarının funksional inkişaf modeli*

Bu nəticə regional turizm siyasətinin vahid model üzrə deyil, inkişaf fazalarına uyğun diferensial strategiyalar əsasında qurulmasının zəruriliyini elmi şəkildə əsaslandırır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, turizm sektorunun inkişafı Qarabağ və Qəbələ zonalarında fərqli sosial-iqtisadi mərhələləri əks etdirir və hər bir regionun inkişaf potensialı onun institusional, iqtisadi və sosial strukturlarına bağlıdır. Qarabağ zonasında turizm əsasən post-bərpa mərhələsində fəaliyyət göstərir və iqtisadi canlanma, sosial reinteqrasiya və məşğulluğun artırılması funksiyasını yerinə yetirir. Bu mərhələdə dövlət yönümlü planlaşdırma və infrastrukturun bərpası prioritet rol oynayır. Qəbələ zonasında isə turizm artıq yetkinləşmiş, bazar əsaslı idarəetmə mexanizmləri ilə işləyən və davamlı sosial rifah təmin edən sektor kimi formalaşmışdır. Burada innovativ məhsulların tətbiqi, xidmət keyfiyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın struktur sabitliyi diqqət mərkəzindədir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, regional turizm siyasətində diferensial yanaşma vacibdir: hər zonanın inkişaf mərhələsinə uyğun strateji tədbirlərin tətbiqi turizmin sosial-iqtisadi təsir potensialını maksimuma çatdırır. Beləliklə, turizm sektorunun inkişafı yalnız iqtisadi göstəriciləri deyil,

həm də əhalinin sosial rifah səviyyəsini yüksəldən kompleks bir mexanizm kimi çıxış edir. Bu yanaşma dövlət proqramları, strateji konsepsiyalar və regional siyasət planlamasının elmi əsaslarla uyğunlaşdırılmasını tələb edir ("Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", 2021; "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası", 2022).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2017). Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında. Bakı.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. https://e-qanun.az/framework/25029
3. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". https://president.az/az/articles/view/50474
4. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında. https://e-qanun. az/framework/50013
5. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında. https://e-qanun. az/framework/41201
6. "Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı üzrə 2019-2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı"nın təsdiq olunması haqqında 29 yanvar 2019-cu il yanvarın 29-u Prezidentin Fərmanı
7. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında.
8. Ağakərimov, M. M. (2015). Otel menecmentində proqnozlaşdırma və planlaşdırma. Bakı: Renessans-A MMC.
9. Ağakərimov, M. M. (2016). Hotel menecmenti (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
10. Ağakərimov, M. M. (2018). Otel biznesində françayzinq idarəetmə forması. Bakı: IDEA-A MMC.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2010, 6 aprel). Azərbaycan Respublikasında 2010–2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında sərəncam. Bakı.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2016, 6 dekabr). Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (Fərman №1138). Bakı.
13. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2017, 20 fevral). Azərbaycan Respublikasına turist axınının sürətləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam. Bakı.
14. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2019, 29 yanvar). Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı üzrə 2019-2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı (Sərəncam №500). Bakı.
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Azərbaycanda turizm: Statistik məcmuə. Bakı.
16. Əliyev, E. M. (2023). İdarəetmə sahələrində rəqəmsal transformasiyaya keçidin üstünlükləri və perspektivləri. HODJA AKHMET YASSAWI 7th International Congress on Scientific Research, Mingachevir State University.
17. Bilalov, V. Ə. (2006). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim.
18. Quliyev, C. K. (2011). Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm qanunvericiliyi toplusu (I cild). Bakı: Avrasiya Press.

CƏMİYYƏTİN TARİXİ İRSƏ MÜNASİBƏTİ VƏ SOSİAL DAVRANİŞ MODELLƏRİNİN DAYANİQLİ TURİZM KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ

Analysis of Society's Attitude Toward Historical Heritage and Social Behavior Models in the Context of Sustainable Tourism

FLORA KƏRİMOVA
Flora Karimova
florakerimova@ndu. edu. az
https://orcid. org/ 0009-0005-2884-025X
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə cəmiyyətin tarixi irsə münasibəti və həmin münasibətin sosial davranış modellərinin formalaşmasına təsiri dayanıqlı turizm kontekstində kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi fərdlərin tarixi irsə verdiyi dəyər ilə real davranışları arasında mövcud olan uyğunsuzluqları müəyyən etmək və bu fərqlərin sosial-psixoloji və institusional səbəblərini izah etməkdir. Araşdırmada empirik yanaşma tətbiq edilmiş, müxtəlif sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərə malik 60 respondent arasında sorğu keçirilmiş, əldə olunan nəticələr statistik və müqayisəli-analitik üsullarla sistemləşdirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, cəmiyyət səviyyəsində tarixi irs yüksək mədəni və mənəvi dəyər kimi qəbul olunsa da, bu yanaşma davranış müstəvisində tam və ardıcıl şəkildə öz əksini tapmır. Xüsusilə "dəyər–davranış paradoksu" kimi xarakterizə olunan bu uyğunsuzluq sosial məsuliyyət hissinin zəifliyi, ictimai nəzarət mexanizmlərinin qeyri-effektivliyi və maarifləndirmə səviyyəsinin yetərli olmaması ilə əlaqələndirilir. Məqalədə həmçinin qloballaşma, urbanizasiya və turizm faktorlarının bu prosesə təsiri nəzərdən keçirilir. Nəticə etibarilə, tarixi irsin qorunması və dayanıqlı turizmin inkişafı üçün təhsil, maarifləndirmə və sosial məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsinin vacibliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Tarixi irs, sosial davranış, cəmiyyət, mədəni dəyərlər, sosial məsuliyyət, kollektiv yaddaş*

ABSTRACT

This article comprehensively analyzes the attitude of society to historical heritage and the impact of this attitude on the formation of social behavior models in the context of sustainable tourism. The main goal of the study is to identify the discrepancies between the value that individuals attach to historical heritage and their real behavior, and to explain the socio-psychological and institutional reasons for these differences. An empirical approach was applied in the study, a survey was conducted among 60 respondents with different socio-demographic characteristics, and the results obtained were systematized using statistical and comparative-analytical methods. The results show that although historical heritage is perceived as a high cultural and spiritual value at the societal level, this approach is not fully and consistently reflected at the behavioral level. This discrepancy, characterized in particular as the "value-behavior paradox," is associated with a weak sense of social responsibility, ineffectiveness of public control mechanisms, and insufficient level of education. The article also considers the impact of globalization, urbanization, and tourism factors on this process. Consequently, the importance of strengthening education, awareness, and social responsibility mechanisms for the protection of historical heritage and the development of sustainable tourism is justified.

Keywords: *Historical heritage, social behavior, society, cultural values, social responsibility, collective memory*

GİRİŞ

Müasir dövrdə tarixi irsin qorunması həm qlobal, həm də milli səviyyədə strateji əhəmiyyət kəsb edən əsas istiqamətlərdən biridir. Tarixi irs yalnız keçmişin maddi və mənəvi izlərini əks etdirən dəyərlər sistemi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mədəni identikliyinin, sosial yaddaşının və mənəvi davamlılığının əsas komponentidir [1]. Bu baxımdan, tarixi irsə münasibət yalnız hüquqi və inzibati mexanizmlərlə tənzimlənən proses deyil, həm də sosial davranış modelləri və dəyərlər sistemi ilə sıx bağlı olan kompleks sosial hadisədir [5].

Qloballaşma, urbanizasiya və turizm sektorunun sürətli inkişafı cəmiyyətin tarixi irsə münasibətinə yeni təsir amilləri formalaşdırır. Tarixi irsin qorunması ilə turizmin inkişafı

arasındakı qarşılıqlı əlaqə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən xüsusi vurğulanır və bu sahədə dayanıqlı yanaşmanın vacibliyi qeyd olunur [8]. Bununla yanaşı, bu proseslər bir tərəfdən tarixi irsin tanıdılması və iqtisadi dəyərinin artırılmasına şərait yaratsa da, digər tərəfdən onun deqradasiyası və kommersiyalaşması risklərini də artırır [2]. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tarixi irsə münasibət yalnız nəzəri yanaşma çərçivəsində deyil, empirik məlumatlar əsasında sosial davranış kontekstində təhlil edilmiş, fərdlərin dəyərləri ilə real davranışları arasında mövcud olan uyğunsuzluq ("dəyər–davranış fərqi") konkret göstəricilər əsasında müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, bu yanaşma dayanıqlı turizm kontekstində qiymətləndirilərək mövcud elmi ədəbiyyata inteqrativ töhfə verir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatda empirik və analitik metodlardan istifadə edilmişdir. Əsas məlumat toplama üsulu kimi sorğu metodu tətbiq olunmuşdur. Sorğu həm onlayn, həm də qismən üz-üzə formatda keçirilmişdir. Tədqiqatda müxtəlif yaş, təhsil və sosial qrupları əhatə edən 60 respondent iştirak etmişdir.

Respondentlərin seçimi təsadüfi seçim prinsipi əsasında aparılmışdır ki, bu da nəticələrin ümumiləşdirilməsinə müəyyən imkan yaradır. Sorğu sualları tarixi irsə münasibət, sosial məsuliyyət və davranış modellərini ölçməyə yönəldilmişdir.

Toplanan məlumatlar statistik və müqayisəli-analitik üsullarla təhlil edilmiş, nəticələr faiz göstəriciləri əsasında sistemləşdirilmişdir. Eyni zamanda nəticələrin şərhi zamanı sosioloji yanaşma tətbiq olunmuşdur.

Sorğu sualları əsasən üç istiqaməti əhatə etmişdir:

- tarixi irsə münasibət
- sosial məsuliyyət səviyyəsi
- real davranış modelləri

Respondentlər müxtəlif yaş qruplarını (18–60 yaş), fərqli təhsil səviyyələrini və sosial statusları əhatə etmişdir. Bu isə nəticələrin daha obyektiv və ümumiləşdirilə bilən olmasına şərait yaratmışdır.

Sorğuda ümumilikdə 60 respondent iştirak etmişdir və nəticələr eyni respondent qrupu (n=60) əsasında hesablanmışdır.

Tarixi irs anlayışı və turizmlə əlaqəsi

Tarixi irs cəmiyyətin keçmişini, mədəni inkişaf mərhələlərini və kollektiv yaddaşını özündə əks etdirən maddi və qeyri-maddi dəyərlər sistemidir. Bu anlayışa tarixi abidələr, memarlıq nümunələri, arxeoloji tapıntılar, eləcə də adət-ənənələr, folklor, milli dəyərlər və davranış formaları daxildir. Tarixi irs yalnız keçmişin mirası deyil, həm də müasir cəmiyyətin mədəni identikliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayan sosial fenomendir [1].

Tarixi irsə münasibət cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, onun dəyərlər sistemini və sosial məsuliyyətini əks etdirən mühüm göstəricilərdən biridir. Bu baxımdan, fərdlərin və sosial qrupların tarixi irsə yanaşması onların sosial davranışlarının formalaşmasına, vətəndaş məsuliyyətinin güclənməsinə və mədəni dəyərlərin qorunmasına birbaşa təsir göstərir [5]. Müasir dövrdə tarixi irsin qorunması yalnız fiziki mühafizə tədbirləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onun cəmiyyət tərəfindən qəbul olunması, mənimsənilməsi və gündəlik sosial praktikada yaşadılması ilə xarakterizə olunur.

Tarixi irs və turizm arasında qarşılıqlı əlaqə müasir elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə tədqiq olunan mühüm istiqamətlərdən biridir. Tarixi irs turizmi turistlərin mədəni və tarixi obyektlərə marağı əsasında formalaşan və onların bilik səviyyəsinin artırılmasına xidmət edən xüsusi turizm

növü kimi çıxış edir. Bu turizm növü təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə və mədəni müxtəlifliyin qorunmasına xidmət edir [10].

Eyni zamanda, tarixi irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə cəlb olunması regionların sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu proses yeni iş yerlərinin yaradılmasına, infrastrukturun inkişafına və yerli əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Azərbaycanda mədəni irsin qorunması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər turizm sektorunun inkişafı ilə sıx əlaqələndirilmişdir [3]. Turizm sahəsində müşahidə olunan statistik göstəricilər də bu sektorun davamlı inkişaf etdiyini və iqtisadiyyatda mühüm rol oynadığını təsdiqləyir [4].

Bununla yanaşı, tarixi irsin turizmdə istifadəsi müəyyən risk və problemləri də özündə ehtiva edir. Belə ki, turizm axınının artması bəzi hallarda tarixi abidələrin fiziki aşınmasına, autentikliyin pozulmasına və mədəni dəyərlərin kommersiyalaşmasına səbəb ola bilər. Bu isə tarixi irsin qorunması ilə turizmin inkişafı arasında balansın təmin olunmasını zəruri edir.

Nəticə etibarilə, tarixi irs və turizm arasında qarşılıqlı əlaqə kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu əlaqənin səmərəli idarə olunması üçün həm iqtisadi, həm sosial, həm də mədəni aspektlərin nəzərə alınması vacibdir. Tarixi irsin yalnız qorunma obyekti kimi deyil, həm də sosial və iqtisadi resurs kimi qiymətləndirilməsi onun sosioloji və iqtisadi baxımdan kompleks şəkildə tədqiqini zəruri edir.

Tarixi-mədəni irsin turizm potensialı və istifadəsi

Tarixi-mədəni irs turizm fəaliyyətinin əsas resurslarından biri kimi çıxış edir və turistlərin marağını cəlb edən başlıca amillərdəndir. Tarixi abidələr, memarlıq nümunələri, muzeylər və qeyri-maddi mədəni irs elementləri turizm məhsulunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, tarixi-mədəni irs obyektlərinin turizm dövriyyəsinə cəlb olunması həm iqtisadi gəlirlərin artmasına, həm də mədəni dəyərlərin təbliğinə xidmət edir.

Tarixi-mədəni irsin turizm potensialı onun unikallığı, tarixi əhəmiyyəti və cəlbedicilik səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Xüsusilə zəngin tarixə malik regionlarda bu potensial daha yüksək olur və düzgün idarə olunduğu təqdirdə davamlı inkişaf üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu baxımdan, irs obyektlərinin qorunması ilə yanaşı, onların effektiv təqdimatı və tanıdılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, tarixi-mədəni irsin turizmdə istifadəsi regionların sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu proses turizm infrastrukturunun inkişafına, məşğulluğun artmasına və yerli əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən dövlət proqramları və strategiyalar tarixi irsin qorunması ilə yanaşı, onun turizm məqsədləri üçün səmərəli istifadəsini də nəzərdə tutur.

Bununla yanaşı, tarixi-mədəni irsin turizmdə istifadəsi zamanı onun qorunması məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Turizm fəaliyyətinin intensivliyi bəzi hallarda abidələrin zədələnməsinə və mədəni dəyərlərin deqradasiyasına səbəb ola bilər. Buna görə də, tarixi irsin istifadəsi zamanı qorunma və istifadə arasında balansın təmin olunması əsas şərt kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, tarixi-mədəni irs turizmin inkişafında mühüm rol oynayan strateji resursdur və onun düzgün idarə olunması davamlı turizm inkişafının əsasını təşkil edir.

Empirik təhlil və müzakirə

Tədqiqat çərçivəsində 60 respondent arasında keçirilmiş sorğunun nəticələri göstərir ki, iştirakçıların böyük əksəriyyəti tarixi irsi milli dəyər və tarixi yaddaşın mühüm elementi kimi qiymətləndirir. Respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi tarixi irsin qorunmasını həm dövlətin, həm də cəmiyyətin birgə məsuliyyəti kimi qəbul edir. Bu nəticə cəmiyyət səviyyəsində tarixi irsin əhəmiyyətinə dair müsbət münasibətin formalaşdığını göstərir.

Lakin aparılmış təhlil göstərir ki, ifadə olunan bu müsbət münasibət hər zaman sosial davranış səviyyəsində eyni şəkildə təzahür etmir. Respondentlərin bir qismi tarixi irsə qarşı diqqətli yanaşdığını bildirsə də, bəzi hallarda passiv və ya biganə davranış modelləri müşahidə olunur. Bu isə münasibət və davranış arasında müəyyən uyğunsuzluğun mövcud olduğunu göstərir.

Müşahidələr də bu nəticələri təsdiqləyir. Belə ki, tarixi abidələrin üzərində yazıların olması, onların zədələnməsi və ya bu hallara qarşı cəmiyyətin bəzi üzvlərinin reaksiya verməməsi fərdlərin dəyərlər sistemində tarixi irsin yüksək qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, bu dəyərlərin davranışda tam əks olunmadığını göstərir. Bu vəziyyət sosial məsuliyyət hissinin və davranış mədəniyyətinin hələ də tam formalaşmadığını göstərən mühüm göstəricidir [5].

Eyni zamanda, respondentlərin əksəriyyəti müasir dövrdə sosial mühitin və müxtəlif təsirlərin (o cümlədən urbanizasiya və sosial dəyişikliklərin) tarixi irsə münasibətin formalaşmasına təsir etdiyini qeyd etmişdir. Bu isə göstərir ki, sosial davranış modelləri yalnız fərdi dəyərlərlə deyil, həm də geniş sosial mühitlə şərtlənir. [7]

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, respondentlərin 60%-nin tarixi irsə zərər verilməsi hallarında reaksiya verməməsi sosial məsuliyyət davranışının kifayət qədər formalaşmadığını ehtimal etməyə əsas verir. Bu vəziyyət fərdi məsuliyyət hissinin zəif inkişafı, kollektiv davranış mədəniyyətinin yetərincə formalaşmaması və ictimai nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin aşağı olması ilə əlaqələndirilə bilər [6]

Eyni zamanda, bu uyğunsuzluq "dəyər–davranış paradoksu" kimi xarakterizə oluna bilər. Yəni fərdlər müəyyən dəyərləri qəbul etsələr də, həmin dəyərləri praktik davranışda tətbiq etmirlər. Bu isə sosial psixologiyada geniş müzakirə olunan problemlərdən biridir [5]. Bu kontekstdə maarifləndirmə və sosial təşviq mexanizmlərinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəticələr beynəlxalq tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir. Belə ki, turizm və mədəni irs arasındakı qarşılıqlı əlaqə dayanıqlı inkişafın əsas komponentlərindən biri hesab olunur [9]. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr Quliyev (2019) tərəfindən irəli sürülən sosial davranış modelləri nəzəriyyəsi ilə də uyğunluq təşkil edir, lakin praktik müstəvidə müəyyən fərqlərin mövcud olduğunu göstərir.

Cədvəl 1. Respondentlərin tarixi irsə münasibəti və sosial davranış göstəriciləri

Sual	Cavab variantı	Respondentlərin payı (%)
Tarixi irs sizin üçün nədir?	Milli dəyər	60 (36 nəfər)
	Tarixi yaddaş	25 (15 nəfər)
	Digər	15 (9 nəfər)
Tarixi irsin qorunması kimə aiddir?	Dövlət və cəmiyyət	70 (42 nəfər)
	Yalnız dövlət	20 (12 nəfər)
	Digər	10 (6 nəfər)
Tarixi abidələrə münasibətiniz necədir?	Diqqətliyəm	55 (33 nəfər)
	Qismən diqqətliyəm	30 (18 nəfər)
	Biganəyəm	15 (9 nəfər)
Zərər verilməsinə reaksiya	Reaksiya verirəm	40 (24 nəfər)
	Biganə qalıram	60 (36 nəfər)

Mənbə*:* müəllif tərəfindən aparılmış empirik tədqiqatın nəticələri əsasında hazırlanmışdır.

Beləliklə, aparılan empirik təhlil göstərir ki, cəmiyyətin tarixi irsə münasibəti ümumilikdə müsbət olsa da, bu münasibətin sosial davranış modellərində tam və ardıcıl şəkildə əks olunması üçün əlavə sosial və maarifləndirici mexanizmlərə ehtiyac vardır.

Bu baxımdan, müşahidə olunan vəziyyət yalnız fərdi məsuliyyətin zəifliyi ilə deyil, həm də sosial nəzarət, ictimai təzyiq və davranış normalarının yetərincə formalaşmaması ilə izah oluna bilər.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSİYƏLƏR

Aparılan tədqiqat göstərir ki, cəmiyyətin tarixi irsə münasibəti ümumilikdə müsbət xarakter daşısa da, bu münasibət sosial davranış səviyyəsində tam və ardıcıl şəkildə əks olunmur. Bu isə sosial şüur ilə real davranış arasında müəyyən uyğunsuzluğun mövcud olduğunu göstərir.

Aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür:

- maarifləndirmə tədbirlərinin artırılması
- təhsil sistemində mədəni irs mövzusunun genişləndirilməsi
- sosial məsuliyyət kampaniyalarının təşkili
- turizmdə dayanıqlı yanaşmaların tətbiqi
- ictimai nəzarətin gücləndirilməsi

Bu baxımdan, dayanıqlı turizmin inkişafı üçün sosial məsuliyyətin gücləndirilməsi, maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi və təhsil sistemində mədəni irs mövzusuna daha geniş yer verilməsi zəruridir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, tarixi irsə münasibətin formalaşması yalnız dəyərlər səviyyəsində deyil, həm də davranış müstəvisində təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə ictimai nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və onların effektivliyinin artırılması zəruri hesab olunur. . Tarixi irsin qorunması yalnız institusional tədbirlərlə deyil, cəmiyyətin davranış mədəniyyəti və sosial məsuliyyət səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır və dayanıqlı turizmin inkişafı üçün bu amillərin paralel şəkildə gücləndirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, R. (2018). Mədəni irsin qorunması və sosial inkişaf məsələləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Həsənov, A. (2020). Turizmin inkişafı və mədəni irsə təsiri. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi (2022). Mədəni irsin qorunması üzrə dövlət proqramı. https://culture. gov. az
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2024). Turizm statistikası. https://stat. gov. az
5. Quliyev, S. (2019). Sosial davranış və mədəni dəyərlər. Bakı: Universitet nəşriyyatı.
6. Məmmədov, E. (2021). Mədəni irsin qorunmasında sosial amillərin rolu.
7. Rzayev, K. (2022). Sosial davranış və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı təsiri.
8. UNESCO (2013). Sustainable Tourism and Cultural Heritage. Paris. https://whc. unesco. org/uploads/activities/documents/activity-669-7. pdf?
9. UNWTO (2018). Tourism and Culture Synergies. Madrid. https://documents1. worldbank. org/curated/en/551751468176048723/pdf/369931c ulture0fulltext. pdf?
10. Timothy, D. J. , Boyd, S. W. (2003). Heritage Tourism. Pearson.

DAVAMLI TURİZMİN İQTİSADİ İNKİŞAF, TƏHSİL VƏ GEOSİYASİ ƏMƏKDAŞLIQDAKI ROLU

The Role of Sustainable Tourism in Economic Development, Education and Geopolitical Cooperation

NURİYƏ İBRAHIMOVA
Nuriye İbrahimova
nuriyyeibrahimova@ndu. edu. az
https://orcid. org/ 0009-0006-2786-8899
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Davamlı turizm müasir dövrdə iqtisadi inkişafın, sosial rifahın və beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Turizm sektorunda davamlı yanaşmaların tətbiqi iqtisadi gəlirlərin artırılması, məşğulluğun genişləndirilməsi və regional inkişafın təmin olunması ilə yanaşı, təhsil sisteminin inkişafına və dövlətlərarası geosiyasi əlaqələrin güclənməsinə də əhəmiyyətli təsir göstərir (UNWTO, 2023; UNEP, 2022). Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, davamlı turizm strategiyaları ekoloji balansın qorunması, mədəni irsin saxlanılması və innovativ idarəetmə modellərinin formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır (Butler, 1999; Gössling, Hall, & Weaver, 2009). Eyni zamanda, rəqəmsallaşma və beynəlxalq əməkdaşlıq turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini artıraraq yeni iqtisadi və təhsil imkanları yaradır (UNESCO, 2021; OECD, 2020). Bu tədqiqat davamlı turizmin iqtisadi inkişaf, təhsil sistemi və geosiyasi əməkdaşlıq üzərində təsirlərini təhlil edir, həmçinin bu sahədə tətbiq olunan müasir yanaşmaların effektivliyini qiymətləndirir.

Açar sözlər:*Davamlı turizm, iqtisadi inkişaf, turizm siyasəti, geosiyasi əməkdaşlıq, turizm təhsili, dayanıqlı inkişaf*

ABSTRACT

In the modern era, sustainable tourism is considered one of the key directions of economic development, social welfare, and international cooperation. The application of sustainable approaches in the tourism sector not only contributes to increasing economic revenues, expanding employment, and ensuring regional development, but also has a significant impact on the advancement of the education system and the strengthening of interstate geopolitical relations (UNWTO, 2023; UNEP, 2022). Recent studies show that sustainable tourism strategies play an important role in maintaining ecological balance, preserving cultural heritage, and shaping innovative management models (Butler, 1999; Gössling, Hall, & Weaver, 2009). At the same time, digitalization and international cooperation enhance the competitiveness of the tourism sector, creating new economic and educational opportunities (UNESCO, 2021; OECD, 2020). This study analyzes the impacts of sustainable tourism on economic development, the education system, and geopolitical cooperation, while also evaluating the effectiveness of modern approaches applied in this field.

Keywords: *Sustainable tourism, economic development, tourism policy, geopolitical cooperation, tourism education, sustainable development*

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm sektoru dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri hesab olunur və bir çox ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi turizmin iqtisadi əhəmiyyətini artırmış, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və resurslardan səmərəli istifadə məsələlərini ön plana çıxarmışdır (UNWTO, 2023; UNEP, 2022). Bu səbəbdən davamlı turizm konsepsiyası müasir inkişaf strategiyalarının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Davamlı turizm yalnız iqtisadi gəlirlərin artırılmasını deyil, həm də ekoloji balansın qorunmasını və sosial rifahın təmin edilməsini hədəfləyir. Davamlı turizm iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və regional inkişafın dəstəklənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (OECD, 2020). Turizm sektoru nəqliyyat, xidmət, ticarət və kənd təsərrüfatı kimi sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan ölkə iqtisadiyyatına geniş təsir göstərir. Eyni zamanda, turizm təhsilinin inkişafı peşəkar kadr

hazırlığını gücləndirir, beynəlxalq təcrübə mübadiləsini artırır və innovativ idarəetmə yanaşmalarının formalaşmasına şərait yaradır (UNESCO, 2021). Bu proseslər davamlı inkişaf prinsiplərinin turizm sektorunda daha effektiv tətbiqinə imkan yaradır. Geosiyasi baxımdan davamlı turizm dövlətlərarası əməkdaşlığın və regional əlaqələrin gücləndirilməsində mühüm vasitə hesab olunur. Beynəlxalq turizm layihələri və ortaq strategiyalar iqtisadi inteqrasiyanı, mədəni əlaqələri və siyasi dialoqu inkişaf etdirir (Hall, 2011). Bu tədqiqatın məqsədi davamlı turizmin iqtisadi inkişaf, təhsil və geosiyasi əməkdaşlıq üzərində təsirlərini təhlil etmək və bu sahədə tətbiq olunan müasir yanaşmaları qiymətləndirməkdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Davamlı turizm son illərdə iqtisadi inkişaf, ekoloji təhlükəsizlik və sosial rifahın təmin olunması baxımından elmi ədəbiyyatda geniş tədqiq olunan sahələrdən birinə çevrilmişdir. Tədqiqatçılar davamlı turizmin yalnız turizm xidmətlərinin inkişafı ilə məhdudlaşmadığını, həm də regional iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, məşğulluğun artırılması və yerli resursların qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd edirlər (UNWTO, 2023; OECD, 2020). Butler (1999) davamlı turizmi uzunmüddətli iqtisadi və ekoloji balansın qorunmasına yönəlmiş idarəetmə modeli kimi xarakterizə edir. Müasir yanaşmalarda rəqəmsal texnologiyalar, innovativ idarəetmə metodları və yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri davamlı turizmin əsas inkişaf istiqamətləri hesab olunur (Gössling, Hall, & Weaver, 2009). Ədəbiyyatda davamlı turizmin təhsil sistemi ilə əlaqəsi də xüsusi vurğulanır. UNESCO (2021) hesabatlarında göstərilir ki, turizm təhsilində davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi peşəkar kadr hazırlığının keyfiyyətini artırır və ekoloji məsuliyyətli idarəetmə yanaşmalarının formalaşmasına şərait yaradır. Beynəlxalq akademik əməkdaşlıqlar və tələbə mübadilə proqramları turizm sektorunda innovativ düşüncənin inkişafına və qlobal əmək bazarına uyğun mütəxəssislərin hazırlanmasına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, müasir tədqiqatlar turizm sektorunda rəqəmsallaşmanın xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması baxımından əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Geosiyasi aspektdən davamlı turizm dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsində strateji vasitə kimi qiymətləndirilir (Hall, 2011). Beynəlxalq turizm layihələri və transsərhəd proqramlar ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiyanı və mədəni əlaqələri genişləndirir. Eyni zamanda, davamlı turizm siyasətləri ekoloji problemlərin həlli, mədəni irsin qorunması və regional sabitliyin təmin olunmasına töhfə verir. Elmi ədəbiyyat göstərir ki, iqtisadi, təhsil və geosiyasi amillərin inteqrasiyası davamlı turizmin uzunmüddətli inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatda davamlı turizmin iqtisadi inkişaf, təhsil və geosiyasi əməkdaşlıq üzərində təsirlərinin araşdırılması üçün keyfiyyət metodologiyasından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi məqalələr, akademik araşdırmalar və statistik məlumatlar təhlil edilmişdir. Xüsusilə BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), OECD və UNESCO kimi beynəlxalq qurumların hesabatlarından istifadə olunaraq davamlı turizm siyasətlərinin iqtisadi və sosial təsirləri qiymətləndirilmişdir (UNWTO, 2023; OECD, 2020). Bu metodoloji yanaşma davamlı turizmin müxtəlif istiqamətlər üzrə təsirlərini sistemli şəkildə araşdırmağa və mövcud problemləri müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, tədqiqat zamanı elmi mənbələrin müqayisəli təhlili aparılmış, fərqli ölkələrin davamlı turizm strategiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatın ikinci mərhələsində davamlı turizmin iqtisadi və təhsil aspektləri üzrə mövcud idarəetmə modelləri konseptual baxımdan təhlil edilmişdir. Bu mərhələdə turizm siyasətləri, yaşıl iqtisadiyyat yanaşmaları, innovativ idarəetmə modelləri və rəqəmsallaşmanın

turizm sektoruna təsiri araşdırılmışdır (Gössling, Hall, & Weaver, 2009). Bundan əlavə, turizm təhsilinin inkişafı, peşəkar kadr hazırlığı və beynəlxalq akademik əməkdaşlıq proqramlarının sektora təsiri qiymətləndirilmişdir (UNESCO, 2021). Müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi davamlı inkişaf strategiyalarının tətbiqində istifadə olunan effektiv mexanizmlərin müəyyən edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu yanaşma davamlı turizmin yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və təhsil baxımından yaratdığı nəticələrin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Son mərhələdə davamlı turizmin geosiyasi əməkdaşlığa və beynəlxalq münasibətlərə təsiri müqayisəli analiz əsasında araşdırılmışdır. Beynəlxalq turizm layihələri, regional əməkdaşlıq proqramları, transsərhəd turizm marşrutları və dövlətlərarası turizm siyasətləri ilə bağlı məlumatlar sistemli şəkildə təhlil edilmişdir (Hall, 2011). Müqayisəli yanaşma vasitəsilə davamlı turizmin iqtisadi inteqrasiya, mədəni əlaqələr, investisiya axını və regional sabitlik üzərində yaratdığı təsirlər müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, davamlı turizm siyasətlərinin ekoloji təhlükəsizlik və beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından rolu qiymətləndirilmiş, əldə olunan nəticələr əsasında ümumi elmi nəticələr və praktiki tövsiyələr formalaşdırılmışdır.

MÜZAKİRƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, davamlı turizm iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və regional iqtisadiyyatın gücləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Turizm sektorunun inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına, xidmət sektorunun genişlənməsinə və investisiya axınının artmasına müsbət təsir göstərir (OECD, 2020). Xüsusilə davamlı idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi turizm fəaliyyətinin uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyini artırır və təbii resurslardan daha rasional istifadəyə şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ekoloji standartların gücləndirilməsi və yaşıl iqtisadiyyat yanaşmaları turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir (Gössling, Hall, & Weaver, 2009).

I. İqtisadi inkişaf modeli

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, davamlı turizm iqtisadi diversifikasiyanın və regional inkişafın əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Turizm sektoru nəqliyyat, hotelçilik, ticarət və xidmət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan ümumi iqtisadi aktivliyi artırır. Xüsusilə ekoturizm və kənd turizmi kimi istiqamətlər yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və kiçik sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Davamlı turizm siyasətlərinin tətbiqi nəticəsində bir çox ölkələrdə iqtisadi gəlirlərin artdığı və investisiya imkanlarının genişləndiyi müşahidə olunur (UNWTO, 2023).

II. Təhsil və insan kapitalının inkişafı modeli

Araşdırmalar göstərir ki, turizm təhsilinin inkişafı davamlı turizm strategiyalarının effektiv tətbiqi üçün əsas şərtlərdən biridir. Universitetlər və peşə təhsili müəssisələri davamlı inkişaf prinsiplərini tədris proqramlarına daxil etməklə innovativ və peşəkar kadr hazırlığını gücləndirirlər (UNESCO, 2021). Beynəlxalq təcrübə proqramları və akademik əməkdaşlıqlar tələbələrin praktiki bilik və bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma və müasir idarəetmə yanaşmaları turizm sahəsində insan kapitalının keyfiyyətini artıraraq xidmət sektorunun inkişafını sürətləndirir.

III. Geosiyasi əməkdaşlıq modeli

Davamlı turizm dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı və regional əməkdaşlığın genişlənməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq turizm layihələri və transsərhəd marşrutlar ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiyanı və mədəni əlaqələri gücləndirir (Hall, 2011). Xüsusilə ortaq turizm proqramları regionlar arasında siyasi dialoqun və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına şərait yaradır. Turizm sektorunda beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və regional sabitliyin qorunmasına da müsbət təsir göstərir.

IV. Davamlı idarəetmə və ekoloji yanaşma modeli

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, davamlı turizmin effektiv inkişafı üçün ekoloji təhlükəsizlik və strateji idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi vacibdir. Təbii resursların qorunması, tullantıların azaldılması və alternativ enerji mənbələrindən istifadə davamlı turizm siyasətlərinin əsas istiqamətləri hesab olunur (UNEP, 2022). Müasir idarəetmə modelləri ekoloji məsuliyyət, iqtisadi səmərəlilik və sosial rifah arasında balans yaratmağa yönəlmişdir. Bu yanaşmalar turizm sektorunun uzunmüddətli dayanıqlığını təmin etməklə yanaşı, beynəlxalq davamlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsinə də töhfə verir.

NƏTİCƏ

Davamlı turizm müasir dövrdə iqtisadi inkişafın, sosial rifahın və beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, davamlı turizm siyasətlərinin tətbiqi iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə, yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına və regional inkişafın dəstəklənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizm sektorunun digər iqtisadi sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsi onun ölkə iqtisadiyyatında strateji mövqeyini daha da gücləndirir. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri və innovativ idarəetmə modelləri turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və resurslardan daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Tədqiqat nəticələri həmçinin göstərir ki, davamlı turizmin inkişafı təhsil sistemi və insan kapitalının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Turizm təhsilində müasir yanaşmaların tətbiqi, beynəlxalq akademik əməkdaşlıqlar və peşəkar kadr hazırlığı sektorun davamlı inkişafına müsbət təsir göstərir. Peşəkar və innovativ kadr potensialının formalaşdırılması turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə imkan yaradır. Bu baxımdan təhsil sektoru davamlı turizmin uzunmüddətli inkişafının əsas dayaqlarından biri hesab olunur. Geosiyasi aspektdən davamlı turizm dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı, regional əməkdaşlığın genişlənməsi və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Beynəlxalq turizm layihələri və ortaq proqramlar ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiyanı artırır, investisiya imkanlarını genişləndirir və regional sabitliyə müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, davamlı turizm siyasətləri ekoloji təhlükəsizliyin qorunması və təbii resurslardan məsuliyyətli istifadənin təmin olunması baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nəticə etibarilə, davamlı turizm iqtisadi, təhsil və geosiyasi amillərin qarşılıqlı əlaqəsini özündə birləşdirən kompleks inkişaf modelidir. Davamlı idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və innovativ yanaşmaların genişləndirilməsi turizm sektorunun uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edə bilər. Gələcək tədqiqatlarda davamlı turizmin rəqəmsallaşma, yaşıl enerji və regional iqtisadi inteqrasiya ilə əlaqələrinin daha geniş şəkildə araşdırılması bu sahədə yeni elmi və praktiki nəticələrin əldə olunmasına imkan yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. Tourism Geographies, 1(1), 7–25. https://doi. org/10. 1080/14616689908721291
2. Gössling, S. , Hall, C. M. , & Weaver, D. (2009). Sustainable tourism futures: Perspectives on systems, restructuring and innovations. Routledge. https://doi. org/10. 4324/9780203877925
3. Hall, C. M. (2011). Policy learning and policy failure in sustainable tourism governance: From first- and second-order to third-order change? Journal of Sustainable Tourism, 19(4–5), 649–671. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2011. 555555

4. OECD. (2020). Tourism trends and policies 2020. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://doi. org/10. 1787/6b47b985-en
5. UNESCO. (2021). Education for sustainable development: A roadmap. United Nations Educational,Scientific and Cultural Organization. https://unesdoc. unesco. org/ark:/48223/pf0000374802
6. UNEP. (2022). Sustainable tourism and green economy. United Nations Environment Programme. https://www. unep. org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-tourism
7. UNWTO. (2023). World tourism barometer. United Nations World Tourism Organization. https://www. unwto. org/tourism-data/world-tourism-barometer
8. Bramwell, B. , & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. Journal of Sustainable Tourism, 19(4–5), 411–421. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2011. 580586
9. Higgins-Desbiolles, F. (2020). Socialising tourism for social and ecological justice after COVID-19. Tourism Geographies, 22(3), 610–623. https://doi. org/10. 1080/14616688. 2020. 1757748
10. Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: 20 years on. Journal of Sustainable Tourism, 28(11), 1932–1946. https://doi. org/10. 1080/09669582. 2020. 1779732

TURİZM DAYANIQLI MƏŞĞULLUQ POTENSİALININ HƏRƏKƏTVERİCİ AMİLİ OLARAQ

Tourısm as a Drıvıng Factor of Sustaınable Employment Potentıal

CAVADXAN QASIMOV
Javadkhan Gasimov
cavadxan. yusifoglu@ndu. edu. az
https://orcid. org/ 0000-0002-3826-033X
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Turizm müasir iqtisadiyyatın ən dinamik və çoxşaxəli sahələrindən biri olmaqla yanaşı, dayanıqlı məşğulluğun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu sahə yüksək əmək tutumlu xarakterə malik olduğundan mehmanxana, ictimai iaşə, nəqliyyat, bələdçilik, mədəni xidmətlər və əyləncə sektorlarında birbaşa iş yerləri yaradır. Eyni zamanda turizmin iqtisadiyyatda yaratdığı multiplikativ təsir kənd təsərrüfatı, ticarət, sənətkarlıq, logistika və xidmət sahələrinin də inkişafına təkan verir. Nəticədə turizm yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də müxtəlif sosial qrupların əmək bazarına inteqrasiyasını təmin edən mühüm mexanizm kimi çıxış edir. Turizmin dayanıqlı məşğulluq potensialı xüsusilə regional inkişaf baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Regionların təbii, tarixi və mədəni resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yerli əhali üçün yeni gəlir imkanları yaradır, kiçik sahibkarlığın inkişafını sürətləndirir və daxili miqrasiyanın azalmasına şərait yaradır. Xüsusilə kənd turizmi və ekoturizm modelləri yerli icmaların iqtisadi fəallığını artırmaqla yanaşı, təbii mühitin qorunmasına və mədəni irsin yaşadılmasına da xidmət edir. Bu baxımdan turizm sosial rifahın yüksəldilməsi, regional tarazlığın möhkəmləndirilməsi və inklüziv inkişafın təmin olunmasında mühüm vasitədir. Turizmin dayanıqlı məşğulluq mənbəyinə çevrilməsi üçün yalnız iş yerlərinin sayının artması kifayət etmir, eyni zamanda həmin məşğulluğun keyfiyyətli, uzunmüddətli və sosial təminatlı olması vacibdir. Bu məqsədlə peşəkar kadr hazırlığı, insan kapitalına investisiya, rəqəmsal bacarıqların inkişafı, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və dövlət dəstəyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın turizm potensialı bu baxımdan geniş imkanlar yaradır və qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Dayanıqlı və məqsədyönlü turizm siyasəti həyata keçirildiyi halda, bu sahə gələcəkdə həm iqtisadi artımın, həm də sosial məşğulluğun əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olaraq çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *Turizm, dayanıqlı məşğulluq, iqtisadi potensial, regional inkişaf, yerli əhali, insan kapitalı, xidmət sektoru, keyfiyyətli məşğulluq.*

ABSTRACT

Tourism is one of the most dynamic and multifunctional sectors of the contemporary economy and simultaneously serves as an important driver of sustainable employment. The labour-intensive nature of this sector contributes to the creation of direct employment opportunities in hospitality, catering, transport services, guiding activities, cultural services, and entertainment industries. At the same time, the multiplier effect of tourism stimulates the development of agriculture, trade, handicrafts, logistics, and other related sectors. Consequently, tourism constitutes not only a source of economic revenue but also a significant mechanism for integrating diverse social groups into the labour market. The potential of tourism to generate sustainable employment is particularly significant in the context of regional development. The integration of natural, historical, and cultural resources of regions into economic circulation creates new income opportunities for local communities, accelerates the development of small entrepreneurship, and contributes to the reduction of internal migration. In particular, rural tourism and ecotourism not only enhance the economic activity of local communities but also contribute to the preservation of the natural environment and cultural heritage. In this respect, tourism serves as an important instrument for improving social welfare, strengthening regional balance, and ensuring inclusive development. Transforming tourism into a sustainable source of employment requires not only an increase in the number of jobs but also the provision of quality, long-term stability, and social protection. In this regard, professional training, investment in human capital, the development of digital competencies, improvement of service quality, and consistent state support are of particular importance. Azerbaijan's tourism potential provides broad opportunities in this direction and plays a significant role in the development of the non-oil sector of the economy. With the implementation of coherent and sustainable tourism policies, this sector can become one of the principal driving forces of economic growth and social employment in the future.

Keywords: *Tourism, sustainable employment, economic potential, regional development, local population, human capital, service sector, quality employment.*

GİRİŞ

Müasir dünya iqtisadiyyatında turizm təkcə insanların istirahət, səyahət və mədəni mübadilə ehtiyaclarını qarşılayan xidmət sahəsi kimi deyil, həm də iqtisadi artımın, regional inkişafın və sosial rifahın mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə son onilliklərdə qlobal iqtisadiyyatda xidmət sektorunun payının artması turizmin strateji əhəmiyyətini daha da gücləndirmişdir. Turizmin iqtisadi təsirinin ən mühüm istiqamətlərindən biri məşğulluqla bağlıdır. Bu sahə həm birbaşa, həm də dolayı yollarla əmək bazarının genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin formalaşmasına, əhalinin gəlirlərinin artmasına və regionlarda sosial-iqtisadi aktivliyin güclənməsinə imkan yaradır. Dayanıqlı inkişaf yanaşması çərçivəsində turizm yalnız iqtisadi səmərə yaratmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda sosial ədalət, yerli resursların qorunması və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması baxımından da mühüm rol oynayır. Məhz buna görə də turizmin dayanıqlı məşğulluq potensialının hərəkətverici amili kimi tədqiq olunması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual elmi məsələlərdən biridir.

Turizmin məşğulluğa təsiri çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu sektorun əsas xüsusiyyətlərindən biri yüksək əmək tutumluluğudur. Sənaye və texnoloji sahələrdə istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması əmək tələbatını müəyyən qədər azaltdığı halda, turizm sahəsində insan amili hələ də əsas istehsal resurslarından biri olaraq qalır. Mehmanxanalar, restoranlar, nəqliyyat xidmətləri, bələdçilik fəaliyyəti, turizm agentlikləri, əyləncə mərkəzləri, mədəni tədbirlər və digər xidmət sahələri bilavasitə insan əməyinə əsaslanır (Əlirzayev, 2010). Bu isə turizmin müxtəlif ixtisas və peşə sahələri üzrə geniş məşğulluq imkanları yaratmasına səbəb olur. Turizmin üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu sahə əmək bazarına yeni daxil olan gənclər, qadınlar, mövsümi işçilər, kənd yerlərində yaşayan əhali və kiçik sahibkarlar üçün real gəlir imkanları yaradır.

Dayanıqlı məşğulluq anlayışı isə sadəcə yeni iş yerlərinin yaradılması ilə məhdudlaşmır. Burada əsas məqsəd uzunmüddətli, sosial təminatlı, bacarıqların inkişafına imkan verən, gəlir sabitliyi yaradan və insan kapitalının keyfiyyətini artıran məşğulluq modelinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan turizmin dayanıqlı məşğulluq potensialı yalnız statistik olaraq iş yerlərinin sayında deyil, həmin iş yerlərinin keyfiyyət göstəricilərində də özünü göstərməlidir. Əgər turizm inkişafı nəticəsində yaranan məşğulluq mövsümi xarakter daşıyırsa, sosial müdafiə mexanizmləri zəifdirsə və əmək məhsuldarlığı aşağıdırsa, bu halda dayanıqlılıq prinsiplərinin tam reallaşdığını söyləmək mümkün olmur (Məmmədov, 2013). Buna görə də müasir iqtisadi siyasətdə turizm inkişafı məşğulluğun keyfiyyət parametrləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilməlidir.

Turizmin dayanıqlı məşğulluq yaratmaq imkanlarının əsas iqtisadi mexanizmlərindən biri onun multiplikativ təsiri ilə bağlıdır. Turizm xərcləri iqtisadiyyatda yalnız bir sektorda cəmlənmir. Turistlərin yerləşdirilməsi, qidalanması, nəqliyyatı, suvenir alışları, əyləncə xidmətləri və mədəni fəaliyyətlər üçün çəkilən xərclər paralel olaraq kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə, ticarət, logistika, sənətkarlıq və digər sahələrdə də iqtisadi aktivlik yaradır. Bu isə iqtisadiyyatda əlavə gəlir və əlavə məşğulluq deməkdir (Abadov, 2014). Məsələn, bir bölgədə yeni turizm marşrutunun yaradılması yalnız otel və restoranların fəaliyyətini genişləndirmir, həm də yerli fermerlərin məhsullarına tələbatı artırır, nəqliyyat xidmətlərinə ehtiyacı yüksəldir, yerli sənətkarların bazar imkanlarını genişləndirir. Bununla da, turizm iqtisadiyyatda bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan məşğulluq zəncirini formalaşdırır.

Turizm və regional məşğulluq perspektivlərinin əsaslandırılması sahəsindəki hədəflərin əlçatan olması

Regional inkişaf baxımından turizm xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bir çox hallarda iqtisadi inkişaf iri şəhərlərdə cəmləşir, kənd və ucqar ərazilərdə isə iş imkanları məhdud qalır. Bu isə daxili miqrasiyanın güclənməsinə, sosial bərabərsizliyin artmasına və regionların iqtisadi

potensialının tam istifadə olunmamasına səbəb olur. Turizm regionların təbii, tarixi, mədəni və etnoqrafik resurslarını iqtisadi dəyərə çevirməklə bu problemi müəyyən dərəcədə aradan qaldırır. Yerli turizm infrastrukturu inkişaf etdikcə regionlarda xidmət sektoru genişlənir, ailə biznesləri yaranır, kiçik sahibkarlıq təşviq olunur və yerli əhali üçün dayanıqlı gəlir mənbələri formalaşır (Bilalov, 2006). Bu baxımdan turizm təkcə iqtisadi fəaliyyət deyil, həm də regional tarazlığın təmin olunmasının effektiv alətlərindən biri kimi çıxış edir.

Turizmin dayanıqlı məşğulluq potensialında insan kapitalının rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Turizm sahəsi xidmət keyfiyyəti, kommunikasiya bacarığı, dil bilikləri, peşə hazırlığı və innovativ yanaşmalar tələb edən bir sektordur. Ona görə də bu sahədə dayanıqlı məşğulluğun təmin olunması peşə təhsili, kadr hazırlığı, ixtisasartırma proqramları və əmək bazarının tələblərinə uyğun bacarıqların inkişafı ilə sıx bağlıdır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, xidmət keyfiyyətinin artırılması və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün insan kapitalına investisiyalar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə gənclərin turizm menecmenti, hotelçilik, qonaqpərvərlik, ekoturizm, rəqəmsal marketinq və xidmət idarəçiliyi üzrə hazırlığı dayanıqlı məşğulluğun institusional əsaslarını möhkəmləndirir.

Turizm sahəsində qadın məşğulluğu da xüsusi sosial əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turizm sektoru qadınların əmək bazarında iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır. Qonaqpərvərlik, xidmət, kiçik sahibkarlıq, yerli sənətkarlıq, kənd turizmi və ailə biznesləri qadınların iqtisadi fəallığının artmasına şərait yaradır. Qadınların gəlir əldə etməsi ailə rifahına, uşaqların təhsilinə, sosial müdafiəyə və ümumilikdə insan inkişafı göstəricilərinə müsbət təsir göstərir (Əliyev, 2008). Lakin burada vacib məsələlərdən biri qadın əməyinin aşağı ödənişli və qeyri-rəsmi sektorlarda cəmlənməsinin qarşısının alınmasıdır. Dayanıqlı turizm siyasəti gender bərabərliyi prinsiplərini nəzərə almalı, qadınların rəhbər və sahibkar kimi iştirakını təşviq etməlidir.

Gənclərin məşğulluğu baxımından da turizm mühüm potensiala malikdir. Əmək bazarına yeni daxil olan gənclər üçün turizm ilk peşə təcrübəsinin qazanılması baxımından əlverişli sahələrdən biridir. Bu sahədə kommunikasiya, təşkilatçılıq, idarəetmə, xidmət etikası və rəqəmsal bacarıqlar inkişaf edir. Turizm sektoru gənclərə sahibkarlıq təşəbbüsləri yaratmaq, innovativ xidmətlər təqdim etmək və yerli iqtisadiyyatla inteqrasiya olunmaq üçün imkan yaradır. Xüsusilə rəqəmsallaşma dövründə onlayn rezervasiya platformaları, turizm marketinqi, rəqəmsal bələdçilik, virtual tur məhsulları və sosial media üzərindən turizm təşviqi gənclərin yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinə daxil olmasına şərait yaradır.

Ekoturizm və kənd turizmi dayanıqlı məşğulluğun formalaşmasında ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi kütləvi turizm bəzən ətraf mühitə mənfi təsirlər yaratsa da, ekoturizm təbiətin qorunması ilə iqtisadi gəlirlərin uzlaşdırılmasına əsaslanır. Bu model çərçivəsində yerli icmalar təbii resursların mühafizəsində maraqlı olur, kənd əhalisi isə yeni gəlir imkanları əldə edir. Qonaq evləri, yerli mətbəx, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı, ekoloji marşrutlar və mədəni irsin təqdimatı kənd yerlərində məşğulluğun genişlənməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsində kənd yerlərində işsizlik səviyyəsi azalır, daxili miqrasiya zəifləyir və yerli icmaların sosial-iqtisadi dayanıqlılığı güclənir.

Turizmin məşğulluq potensialının artırılmasında dovlət siyasətinin səmərəliləşdirici əhəmiyyəti

Turizmin dayanıqlı məşğulluq potensialının reallaşmasında dövlət siyasəti həlledici rol oynayır. İnfrastrukturun inkişafı, nəqliyyat əlçatanlığının yaxşılaşdırılması, hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi, investisiya təşviqləri, turizm təhsili və regional inkişaf proqramları bu sahənin dayanıqlı inkişafının əsas institusional dayaqlarıdır. Dövlətin məqsədyönlü siyasəti turizmin yalnız gəlir gətirən sahə kimi deyil, sosial məşğulluq siyasətinin tərkib hissəsi kimi formalaşmasına imkan

yaradır. Xüsusilə regionlarda turizm klasterlərinin yaradılması, kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi və yerli icmaların turizm layihələrinə cəlb olunması dayanıqlı məşğulluğun institusional əsaslarını möhkəmləndirir.

Azərbaycanın timsalında turizmin dayanıqlı məşğulluq baxımından potensialı olduqca genişdir. Ölkənin zəngin təbii-coğrafi müxtəlifliyi, tarixi abidələri, mədəni irsi, milli mətbəxi, dağ, dəniz, kənd və sağlamlıq turizmi imkanları bu sahənin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Son illərdə turizm infrastrukturunun modernləşdirilməsi, regionlarda mehmanxana və xidmət obyektlərinin artması, beynəlxalq tədbirlərin təşkili və turizm marşrutlarının genişləndirilməsi bu istiqamətdə mühüm nəticələr vermişdir. Xüsusilə regionlarda turizmin inkişafı yerli məşğulluğun genişlənməsinə, ailə bizneslərinin yaranmasına və qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verməkdədir. Bununla yanaşı, xidmət keyfiyyəti, peşəkar kadr hazırlığı, mövsümilik və beynəlxalq rəqabətlilik kimi məsələlər hələ də diqqət mərkəzində qalmalıdır.

Pandemiya dövrü turizmin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının vacibliyini bir daha ortaya qoydu. Qlobal məhdudiyyətlər nəticəsində turizm sektorunda ciddi geriləmə baş verdi, milyonlarla insan işini itirdi və xidmət zəncirində geniş iqtisadi itkilər yarandı. Bu proses göstərdi ki, dayanıqlı məşğulluq yalnız bazar artımına deyil, həm də risklərə davamlı institusional mexanizmlərə əsaslanmalıdır (Soltanova, 2015). Daxili turizmin inkişafı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, çevik biznes modelləri və insan kapitalına investisiyalar böhran dövrlərində sektorun dayanıqlığını artıran əsas amillərdən oldu. Bu təcrübə gələcək turizm siyasətində davamlılıq və adaptasiya qabiliyyətinin əsas prioritetlərdən biri olmalı olduğunu göstərdi.

Modern turizm təsisatlarının məşğulluq təminatında rəqəmsal transformasiyanın yeri və əhəmiyyəti

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya turizmin məşğulluq potensialına yeni məzmun qazandırır. Onlayn rezervasiya sistemləri, rəqəmsal marketinq, süni intellekt əsaslı müştəri xidmətləri, məlumat analitikası və platforma iqtisadiyyatı turizmdə yeni peşələr və yeni əmək formaları yaradır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma bəzi ənənəvi iş yerlərinin strukturunu dəyişdirir və əmək bazarında yeni bacarıqlara ehtiyac yaradır. Bu səbəbdən turizmdə dayanıqlı məşğulluğun gələcək modeli texnoloji adaptasiya, innovasiya yönümlü təlim və rəqəmsal bacarıqların inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə turizm dayanıqlı məşğulluq potensialının formalaşmasında mühüm iqtisadi və sosial hərəkətverici amildir. Onun əmək tutumlu xarakteri, multiplikativ iqtisadi təsiri, regional inkişaf imkanları, qadın və gənclərin məşğulluğuna verdiyi töhfə, yerli sahibkarlığın genişlənməsinə yaratdığı şərait və insan kapitalının inkişafına verdiyi stimul bu sahənin strateji əhəmiyyətini artırır (Bilalov, 2006). Lakin turizmin dayanıqlı məşğulluq mənbəyinə çevrilməsi yalnız turist axınının artması ilə deyil, eyni zamanda keyfiyyətli iş yerlərinin yaradılması, sosial müdafiənin gücləndirilməsi, peşə hazırlığının inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin qorunması və dövlət siyasətinin səmərəli koordinasiyası ilə mümkündür. Bu mənada turizm müasir iqtisadi inkişaf modelində təkcə gəlir gətirən sektor deyil, həm də sosial dayanıqlılığın, regional balansın və inklüziv inkişafın strateji dayaqlarından biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2009). Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, Azərbaycan.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2014). Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014–2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, Azərbaycan.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2019). Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Bakı, Azərbaycan.
4. Abadov, M. (2014). Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Şərq-Qərb.
5. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri. (2003). Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, Azərbaycan.
6. Bilalov, B. (2006). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Mütərcim.
7. Əliyev, Q. (2008). İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. İqtisad Universiteti.
8. Əlirzayev, Ə. (2006). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Adiloğlu.
9. Əlirzayev, Ə. (2010). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. İqtisad Universiteti.
10. Hüseynov, İ. , & Əfəndiyeva, N. (2007). Turizmin əsasları. Mars-Print.
11. İsayev, S. Z. (2011). İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, Azərbaycan.
12. Qurbanov, F. İ. (2007). Azərbaycanda turizmin inkişaf problemləri. Adiloğlu.
13. Məmmədov, E.Q. (2013). Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri. Gənclik.
14. Soltanova, H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. AzTU.

NAXÇIVANDA VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ TURİZM SEKTORUNA TƏSİRİNİN KOMPLEKS İQTİSADİ TƏHLİLİ

A comprehensive economic analysis of the impact of tax incentives on entrepreneurial actıvıty and the tourısm sector ın Nakhchivan

İSMAYIL BAĞIROV
Ismail Bagirov
bagirovismayil@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0006-8957-8678
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi islahatları regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və turizm sektorunun inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın məqsədi Vergi Məcəlləsinin XIX fəslində nəzərdə tutulmuş vergi azadolmalarının Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti və turizm sektoruna təsirini kompleks iqtisadi baxımdan təhlil etməkdən ibarətdir. Araşdırmada iqtisadi-statistik analiz, müqayisəli yanaşma, sistemli təhlil və normativ-hüquqi sənədlərin elmi-praktik qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, mənfəət, gəlir, torpaq, əmlak və sadələşdirilmiş vergilər üzrə tətbiq edilən azadolmalar sahibkarların maliyyə yükünü azaltmaqla investisiya qoyuluşlarının artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda sənaye parkları, sənaye məhəllələri və investisiya təşviqi sənədi almış müəssisələr üçün texnika, avadanlıq və xammal idxalının ƏDV-dən azad olunması istehsal fəaliyyətinin genişlənməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərir. Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştləri xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, yeni turizm obyektlərinin yaradılmasına və turist axınının artmasına səbəb olur. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi siyasətinin düzgün təşkili regionun iqtisadi potensialının gücləndirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və sosial rifahın yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *vergi güzəştləri, sahibkarlıq fəaliyyəti, turizm sektoru, investisiya*

ABSTRACT

Tax reforms implemented in the Republic of Azerbaijan play an important role in ensuring the socio-economic development of regions. In particular, the tax incentives applied in the Nakhchivan Autonomous Republic have strategic significance in terms of expanding entrepreneurial activity, improving the investment environment, and developing the tourism sector. The purpose of the research is to comprehensively analyze from an economic perspective the impact of tax exemptions prescribed in Chapter XIX of the Tax Code on entrepreneurial activity and the tourism sector in the Nakhchivan Autonomous Republic. The study employed methods such as economic-statistical analysis, comparative approach, systematic analysis, and scientific-practical evaluation of normative-legal documents. The analyses show that exemptions applied to profit, income, land, property, and simplified taxes reduce the financial burden on entrepreneurs and create conditions for increasing investments. At the same time, exemption from VAT on the import of machinery, equipment, and raw materials for industrial parks, industrial zones, and enterprises that have received an investment promotion certificate positively affects the expansion of production activities and the development of the non-oil sector. Tax incentives for enterprises operating in the tourism sector lead to an improvement in service quality, the creation of new tourist facilities, and an increase in the flow of tourists. The research has determined that the proper organization of tax policy makes a significant contribution to strengthening the economic potential of the region, increasing employment, and improving social welfare.

Keywords: *tax incentives, entrepreneurial activity, tourism sector, investment*

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında regional iqtisadi inkişafın təmin olunması dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın təşviqi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu baxımdan vergi sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında mühüm alət kimi çıxış edir [1].

Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün strateji coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli biznes mühiti və turizm potensialı ilə Azərbaycanın mühüm iqtisadi regionlarından biridir. Regionda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və turizm sektorunun genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif dövlət proqramları və vergi güzəştləri tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin XIX fəslində "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergitutmanın xüsusiyyətləri" müəyyən edilmişdir [2].

Vergi Məcəlləsinin 227. 1-ci maddəsinə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının rezidentləri 2026-cı il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad edilirlər . Eyni zamanda sənaye parkları, sənaye məhəllələri və investisiya təşviqi sənədi almış müəssisələr üçün texnika, texnoloji avadanlıq və xammal idxalının ƏDV-dən azad olunması regionda investisiya qoyuluşlarının genişlənməsinə mühüm stimul yaradır [7].

Turizm sektorunun inkişafı Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyri-neft sektorunun aparıcı istiqamətlərindən biri hesab olunur. Regionun zəngin tarixi-mədəni irsi, müalicəvi mineral suları, dağ turizmi imkanları və müasir turizm infrastrukturu bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır . Vergi güzəştlərinin tətbiqi mehmanxana, restoran və digər xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur [8].

Tədqiqatın əsas məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti və turizm sektoruna təsirinin kompleks iqtisadi təhlilini aparmaqdan ibarətdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, dövlət proqramları, statistik göstəricilər, elmi məqalələr və iqtisadi hesabatlardan istifadə edilmişdir [1;3]. Araşdırmada iqtisadi-statistik analiz, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodları tətbiq olunmuşdur.

Vergi Məcəlləsinin XIX fəslində nəzərdə tutulan vergi azadolmaları iqtisadi baxımdan qiymətləndirilmişdir [2]. Xüsusilə 226-228-ci maddələrdə müəyyən edilən güzəştlərin sahibkarlıq fəaliyyəti və turizm sektoruna təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqat çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti və turizm sektorunun inkişaf dinamikası statistik və müqayisəli iqtisadi təhlil metodları vasitəsilə araşdırılmışdır [8]. Təhlil zamanı region üzrə iqtisadi göstəricilər, sahibkarlıq subyektlərinin sayı, investisiya qoyuluşlarının həcmi, turizm müəssisələrinin fəaliyyəti, məşğulluq səviyyəsi və xidmət sektorunda baş verən dəyişikliklər qiymətləndirilmişdir. Müqayisəli yanaşma vasitəsilə vergi güzəştlərinin tətbiqindən əvvəlki və sonrakı dövr üzrə iqtisadi dəyişikliklər sistemli şəkildə təhlil edilmişdir [4].

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq subyektlərinin sayında davamlı artım müşahidə olunmuşdur [5]. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı artmış, regionda yeni biznes subyektlərinin yaranması sürətlənmişdir. Bu artımın əsas səbəblərindən biri kimi vergi yükünün azaldılması, sadələşdirilmiş vergi rejiminin tətbiqi və sahibkarlar üçün nəzərdə tutulan fiskal güzəştlər çıxış edir [7].

Turizm sektoru üzrə aparılan statistik təhlillər də müsbət dinamikanı göstərir. Regionda fəaliyyət göstərən mehmanxanaların, istirahət mərkəzlərinin və ictimai iaşə obyektlərinin sayında

artım müşahidə edilmişdir. Vergi güzəştləri və ƏDV-nin qismən geri qaytarılması mexanizmi turizm xidmətlərinə tələbatın artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Nəticədə Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələn turistlərin sayı artmış, daxili turizm canlanmış və xidmət sektorunda dövriyyə genişlənmişdir.

Müqayisəli iqtisadi təhlil göstərir ki, vergi güzəştlərinin tətbiqindən sonra regionda məşğulluq səviyyəsində də artım baş vermişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin və turizm müəssisələrinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə əhalinin gəlirlərinin artmasına və sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Aparılmış statistik və müqayisəli təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri region iqtisadiyyatının inkişafına, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və turizm sektorunun genişlənməsinə mühüm təsir göstərən əsas iqtisadi mexanizmlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri region iqtisadiyyatının inkişafına mühüm müsbət təsir göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiri

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərən əsas iqtisadi alətlərdən biri hesab olunur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişafı regionun sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən tətbiq edilən fiskal stimullar və vergi azadolmaları sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi aktivliyin artmasına mühüm təsir göstərir [5].

Vergi Məcəlləsinin XIX fəslində nəzərdə tutulmuş güzəştlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergilərdən müəyyən müddət ərzində azad olunmasını nəzərdə tutur. Bu güzəştlər sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq onların sərbəst maliyyə resurslarını artırır. Sahibkarlar əldə etdikləri əlavə maliyyə vəsaitlərini istehsalın genişləndirilməsinə, yeni texnologiyaların tətbiqinə və biznes fəaliyyətinin inkişafına yönəltmək imkanı əldə edirlər [2].

Vergi güzəştlərinin tətbiqi regionda yeni sahibkarlıq subyektlərinin yaranmasına da mühüm stimul verir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr üçün sadələşdirilmiş vergi rejiminin və digər fiskal güzəştlərin tətbiqi biznes fəaliyyətinə başlama prosesini asanlaşdırır. Bu isə regionda sahibkarlıq mühitinin daha da canlanmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Vergi yükünün azalması sahibkarların risklərini minimuma endirir və yeni investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. [9].

Sənaye parkları, sənaye məhəlləri və investisiya təşviqi sənədinə malik müəssisələr üçün tətbiq edilən ƏDV güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Texnika, texnoloji avadanlıq və xammal idxalının ƏDV-dən azad olunması istehsal xərclərinin azalmasına və müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının güclənməsinə şərait yaradır. Bu güzəştlər nəticəsində regionda innovativ istehsal fəaliyyətinin genişlənməsi, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması və müasir texnologiyaların tətbiqi sürətlənir. [7].

Vergi güzəştlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiri yalnız iqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda biznes mühitinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə də müsbət təsir göstərir. Fiskal stimullar sahibkarların uzunmüddətli planlaşdırma imkanlarını artırır və investisiya risklərini azaldır. Nəticədə regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühit formalaşır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, xidmət və ticarət sektorlarının inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Sahibkarların

fəaliyyət imkanlarının genişlənməsi yerli istehsalın artmasına, məhsul çeşidlərinin genişlənməsinə və daxili bazarın inkişafına şərait yaratmışdır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında artım müşahidə edilmişdir ki, bu da regionda əlavə dəyər yaradan istehsal sahələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Vergi güzəştlərinin tətbiqi regionda xarici və daxili investisiyaların artmasına da mühüm təsir göstərir. Əlverişli vergi mühiti investorların regiona marağını artırır və kapital qoyuluşlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, vergi güzəştlərinin tətbiq olunduğu iqtisadi sahələrdə investisiya aktivliyi digər sahələrlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Bu isə region iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir etmişdir. [11].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı nəticəsində regionda məşğulluq səviyyəsi də yüksəlmişdir. Yeni müəssisələrin yaradılması və biznes fəaliyyətinin genişlənməsi yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə əhalinin gəlirlərinin artmasına və sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Sahibkarlığın inkişafı regionda iqtisadi fəallığın artmasına, vergi daxilolmalarının strukturunun yaxşılaşmasına və sosial-iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır.

Aparılmış iqtisadi təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq olunan vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında və region iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Vergi siyasətinin davamlı təkmilləşdirilməsi və fiskal stimulların daha effektiv tətbiqi gələcək dövrdə regionun iqtisadi potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yarada bilər.

Turizm sektoruna təsiri

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri turizm sektorunun inkişafına mühüm təsir göstərən əsas iqtisadi mexanizmlərdən biri hesab olunur. Regionun zəngin tarixi-mədəni irsi, əlverişli coğrafi mövqeyi, mineral su ehtiyatları, dağ və sağlamlıq turizmi potensialı turizm sektorunun inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasəti və fiskal güzəştlər bu potensialın daha səmərəli istifadəsinə şərait yaratmışdır[3].

Vergi Məcəlləsinin XIX fəslində nəzərdə tutulmuş güzəştlər, xüsusilə sahibkarlıq subyektlərinin mənfəət, gəlir, torpaq və əmlak vergilərindən azad olunması turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını artırır. Mehmanxana, restoran, istirahət mərkəzləri və digər xidmət obyektlərinin vergi yükünün azalması onların investisiya imkanlarını genişləndirir və yeni turizm layihələrinin həyata keçirilməsinə stimul verir. Bu güzəştlər nəticəsində regionda müasir mehmanxanaların, istirahət komplekslərinin və turizm xidmətləri göstərən obyektlərin sayında artım müşahidə olunur.

Turizm sektoruna tətbiq edilən fiskal güzəştlər xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə də müsbət təsir göstərir. Müəssisələrin maliyyə xərclərinin azalması əldə olunan vəsaitlərin xidmət infrastrukturunun yenilənməsinə, yeni texnologiyaların tətbiqinə və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməsinə imkan yaradır. Bu isə regionun turizm rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə və turist məmnuniyyətinin artmasına səbəb olur [12].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri üçün tətbiq olunan vergi güzəştləri investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına da mühüm təsir göstərir. Vergi yükünün azalması yerli və xarici investorların regiona marağını artırır. Xüsusilə turizm infrastrukturu sahəsində investisiya qoyuluşlarının artması yeni turizm marşrutlarının formalaşmasına, nəqliyyat və xidmət infrastrukturunun inkişafına şərait yaradır. Bunun nəticəsində regionun turizm potensialından istifadə səviyyəsi yüksəlir.

Turizm sektorunda tətbiq edilən ƏDV güzəştləri və geri qaytarma mexanizmləri də iqtisadi aktivliyin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Mehmanxanalarda gecələmə və qalma xidmətləri

üzrə ƏDV-nin müəyyən hissəsinin geri qaytarılması turistlərin xərclərinin azalmasına səbəb olur və daxili turizmin inkişafını stimullaşdırır. Bu mexanizm xüsusilə regiona gələn yerli turistlərin sayının artmasına və turizm xidmətlərinə tələbatın yüksəlməsinə şərait yaradır [15].

Statistik göstəricilər göstərir ki, son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turist axınında və turizm müəssisələrinin sayında artım müşahidə edilmişdir. Turizm sektorunun inkişafı regionda məşğulluğun artmasına da mühüm təsir göstərmişdir. Yeni mehmanxana, restoran və turizm obyektlərinin yaradılması xidmət sektorunda əlavə iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə əhalinin gəlirlərinin artmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə müsbət təsir etmişdir.

Turizm sektorunun inkişafı digər iqtisadi sahələrin də canlanmasına şərait yaradır. Turizmin genişlənməsi nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, ticarət, iaşə və xidmət sektorlarında iqtisadi aktivliyi artırır. Bu baxımdan turizm sektorunda tətbiq edilən vergi güzəştləri multiplikativ iqtisadi effekt formalaşdıraraq region iqtisadiyyatının ümumi inkişafına mühüm töhfə verir [13].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq olunan vergi güzəştləri turizm sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində, investisiya qoyuluşlarının artırılmasında və regionun beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Gələcək dövrdə bu sahədə tətbiq edilən fiskal stimulların daha da genişləndirilməsi regionun turizm potensialının daha effektiv istifadəsinə imkan yarada bilər.

Sosial-iqtisadi nəticələr

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergi güzəştləri regionun sosial-iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərən əsas iqtisadi mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir [9]. Vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, investisiya qoyuluşlarının artmasına və iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə səbəb olur [4].

Vergi güzəştlərinin əsas sosial-iqtisadi nəticələrindən biri məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsidir. Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət imkanlarının genişlənməsi yeni müəssisələrin və istehsal sahələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır [5]. Bu isə işsizlik səviyyəsinin azalmasına və əmək bazarında iqtisadi fəallığın artmasına müsbət təsir etmişdir [14].

Turizm sektorunda müşahidə olunan inkişaf regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinə xüsusi təsir göstərmişdir. Mehmanxana, restoran, nəqliyyat və turizm xidmətləri sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin genişlənməsi yerli əhalinin məşğulluğunu artırmış və regionda xidmət sektorunun inkişafını sürətləndirmişdir [8].

Vergi güzəştləri nəticəsində regionda investisiya mühitinin yaxşılaşması iqtisadi sabitliyin güclənməsinə də səbəb olmuşdur [11]. Sahibkarların fəaliyyət risklərinin azalması uzunmüddətli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır [10].

TƏKLIFLƏR

1. Rəqəmsal İqtisadiyyatın Dəstəklənməsi

Rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edən sahibkarlıq subyektləri üçün əlavə fiskal stimulların nəzərdən keçirilməsi regionun rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

2. İnnovativ Sahibkarlığın Təşviqi

Yeni məhsul və xidmətlər yaradan, innovativ fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün xüsusi vergi güzəştlərinin tətbiqi qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirəcək.

3. Turizm Güzəştlərinin Genişləndirilməsi.

Turizm sektorunda tətbiq edilən fiskal stimulların daha da genişləndirilməsi regionun beynəlxalq turizm bazarında mövqeyini gücləndirib turist axınını artıracaq.

4. Yeni Fiskal Mexanizmlər

Regionun coğrafi xüsusiyyətləri və iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla yeni fiskal mexanizmlərin tətbiqi iqtisadi inkişaf tempini daha da sürətləndirə bilər.

MÜZAKİRƏ

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, vergi güzəştləri regional iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində mühüm iqtisadi alət kimi çıxış edir. Vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət imkanlarını genişləndirir və investisiya qoyuluşlarını artırır. Bu nəticələr Azərbaycan Respublikasında aparılan vergi islahatlarının iqtisadi effektivliyini bir daha təsdiq edir [4].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq olunan ƏDV güzəştləri və vergi azadolmaları xüsusilə sənaye və turizm sektorlarında müsbət nəticələr formalaşdırır. Turizm sahəsində tətbiq edilən fiskal stimullar regionun turizm potensialının daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, gələcək dövrdə vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, innovativ sahibkarlığın təşviqi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Regionun coğrafi xüsusiyyətləri və iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla yeni fiskal mexanizmlərin tətbiqi Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişaf tempini daha da sürətləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2026.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, XIX fəsil: "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə və Naxçıvan Muxtar Respublikasında tətbiq edilən vergitutmanın xüsusiyyətləri".
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramları. Naxçıvan, 2026.
4. Bağırov İ. İnvestisiyaların stimullaşdırılmasında vergi sisteminin rolu. Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2024.
5. Məmmədov Z. Regional iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafı. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2020.
6. Abbasov F. Turizm iqtisadiyyatı və regional inkişaf məsələləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2019.
7. Əliyev A. Vergi siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı. Bakı, 2021.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. Turizm statistikası və inkişaf göstəriciləri. Bakı, 2024.
9. Hüseynov R. Fiskal siyasət və investisiya mühiti. Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
10. OECD. Tax Policy Reforms in Emerging Economies. Paris, 2021.
11. World Bank. Regional Economic Development and Investment Climate Report. Washington DC, 2022.
12. IMF. Fiscal Policy and Sustainable Economic Growth. Washington DC, 2021.
13. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. İnvestisiya təşviqi mexanizmləri və regional inkişaf hesabatı. Bakı, 2023.
14. Sadıqov R. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafında vergi güzəştlərinin rolu. Bakı, 2022.
15. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). Tourism and Economic Development Report. Madrid, 2023.

TURİZM EKONOMİSİ VE YEREL HALKIN DIŞLANMASI

Tourism Economy and the Exclusion of Local People

CEM YEŞİLYURT
Cem Yeşilyurt
cyesilyurt@adiyaman. edu. tr
https://orcid. org/0000-0003-2193-5406
Adıyaman Üniversitedi
Adıyaman University

XÜLASƏ

Bu çalışma, turizmin bölgesel kalkınmadaki rolünü ve sahil erişiminde yaşanan sosyo-ekonomik eşitsizlikleri incelemektedir. Büyük oteller ve işletmelerin sahilleri kapatması veya yüksek ücretli şezlong kiralama zorunluluğu, orta ve alt gelir gruplarının denize erişimini kısıtlamaktadır. Katılımcılar, sahillerin en güzel noktalarında denize girememenin ekonomik engellerden kaynaklandığını belirtmiş, bu durumun çözümü için devlet müdahalesi gerektiğini vurgulamıştır. Yunanistan'da başlayan ve Türkiye'ye yayılan "Havlu Hareketi" gibi toplumsal tepkiler, halkın bilinçlenerek sahillerin kamusal kullanımını talep ettiğini göstermektedir. Araştırma, Adıyaman Üniversitesi'nde orta gelir grubundaki akademik ve idari personelle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmelere dayanmaktadır. Bulgular, vatandaşların sahilleri ücretsiz kullanma hakkını savunduğunu ve kamu kurumlarından çözüm beklediğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, turizm gelirleri kadar halkın erişim hakkı da kalkınma politikalarında dikkate alınmalıdır.

Açar sözlər: Turizm,*Turizm Ekonomisi, Tatil, Kumsallar, Yerel Halk*

ABSTRACT

This study examines the role of tourism in regional development and the socio-economic inequalities experienced in coastal access. The closure of beaches by large hotels and businesses, or the obligation to rent sunbeds at high prices, restricts access to the sea for middle- and lower-income groups. Participants stated that the inability to swim at the most beautiful points of the coast stems from economic barriers, emphasizing the need for state intervention to resolve this issue. Social reactions such as the "Towel Movement," which started in Greece and spread to Turkey, show that the public has become aware and demands the public use of beaches. The research is based on semi-structured interviews conducted with academic and administrative staff from the middle-income group at Adıyaman University. Findings reveal that citizens defend their right to use beaches free of charge and expect solutions from public institutions. In conclusion, alongside tourism revenues, the right of public access must also be considered in development policies.

Keywords: *Tourism, Tourism Economy, Holidays, Beaches, Local People*

Turizmin bölgesel kalkınma üzerine etkisine odaklanan birçok çalışma bulunmaktadır [1]; [2]; [3]. Turizm kalkınma için ihtiyaç duyulan döviz girdisini sağladığı destinasyonlar için önemli bir gelir kaynağıdır [4]; [5]. Destinasyonlar sürekli Turizm odaklı büyüme üzerine ilgi göstermektedirler [6]. Peki turizmden elde edilen gelir düşnülürken yerel halkın imkanlarını doğal turistik alanlara ulaşımını sınırlandırmak ne kadar doğrudur? Tam da bu noktada bu çalışmanın amacı sahillere kurulan büyük oteller nedeniyle yaşadığı şehirdeki sahile ulaşamayan veya işletmelerin sezonluk kiralama yolu ile kiraladığı sahil alanlarındaki şezlongları yüksek fiyatları nedeniyle kiralayamayan orta gelir grubunun bakış açısını incelemektir.

Çoğumuz kıyı bölgelerini seviyoruz ve bu bölgelere serbestçe ulaşmak istiyoruz [7]. Ancak maddi durum her zaman bu isteğimizi gerçekleştirmemize izin vermez. Kumsalların kullanımında iki farklı insan tipinden bahsedebiliriz. Yüksek plaj erişim ücretlerini ödeyebilen veya yüksek fiyatlı otellerde konaklayabilen sosyo-ekonomik gruplar ile bunu karşılayamayanlar [8]. Yasalar incelendiğinde, otel mülkiyeti plaja erişiminizi engelleyemez şeklindedir. Plajlar otel mülkiyetine dahil değildir, ancak özellikle tatil köyleri ve beş yıldızlı otelleri geniş arazileri nedeniyle kumsala geçişi zorlaştırmaktadır. Otelde kalıyorsanız, plaja doğrudan veya kestirme yoldan ulaşabilirsiniz. Aksi takdirde, bir tekne aracılığıyla veya bir koy şeklinde değilse kıyı şeridinden yürüyerek plaja

ulaşabilir siniz. Fakat engelli kişiler için uzun olan sahil yolundan geçerek kumsala ulaşmak imkansız olacaktır. İşletmelerin kiralayarak işlettiği kumsallarda ise durum dahada farklı bir hal almaktadır. Kumsalın neredeyse tamamına şezlonglar koyulduğu için denize girebilmek için tek yol işletmenin şezlonglarını kiralamaktır. Sadece şezlong kiralamak ile de sahili kullanamıyorsunuz ayrıca o işletmenin belirlemiş olduğu günlük harcama limitine de uymak zorundasınız. Otellerin ve işletmelerin denizin ve kumsalın en güzel olduğu alanlarda bulunduklarını düşündüğümüzde orta ve alt gelir gurubundaki ailelerin denizin ve kumsalın en güzel olduğu noktalarda denize girmesi imkansız hale gelmektedir.

Peki bu durumda halk her zaman sessiz mi kalmıştır? Bilinç seviyesi artan halk artık bu duruma tepki göstermeye başlamıştır. Yunanistan'da işletmelerin plajlara koyduğu şezlongların kaldırılmasına yönelik yerli halkın geçekleştirmiş olduğu "Havlu Hareketi" eylemi 2023 yılında Türkiye'ye sıçrayarak önemli turistik bölgeler olan Çeşme, Datça, Ayvalık gibi destinasyonlarda gerçekleşmiş, hatta bazı yerel haber siteleri kendi turistik destinasyonlarında da bu tarz eylemlerin yapılarak sahillerin halka açılmasına ön ayak olmaya çalışmışlardır.

Yapılan çalışmada veri toplama tekniği olarak nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniğinin seçilmesinde esnek bir gözlem tekniği ile daha derinlemesine bilgilerin alınması göz önünde tutulmuştur [9]. Görüşmeler sırasında katılımcılara yöneltilen soruların bulunduğu yarı-yapılandırılmış mülakat formu, benzer bir konuda daha önce araştırma yapmış olan [7]; Ernst (2021)'in [8] Çalışmalarından yararlanılarak hazırlanılmıştır. Araştırma evreni Adıyaman Üniversitesinde çalışan orta gelir sınıfında bulunan tatile çıkabilecek akademik ve idari personelden oluşmaktadır. Veri toplama sürecinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kar-topu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Veri analizi, Strauss ve Corbin'in önerdiği 4 aşamalı betimsel nitel analiz süreci ile gerçekleştirilmiştir [9]. Katılımcıların tamamı, Türkiye'nin en güzel denizi ve kumsallarına sahip alanlarda denize girmek istemisiniz? Evet bu alanlarda denize girmek isteriz yanıtını verdiler. Peki maddi durumunuzu göze aldığınızda bu alanlarda denize girebileceğinizi düşünüyor musunuz? diye sorulduğunda katılımcıların tamamı maddi güçlerinin yetmeyeceği cevabını verdiler. Özellikle bir aile olarak 4-5 kişi gidildiğinde maaşlarının bunu karşılayamayacağını ilettiler. Katılımcılara bu alanlarda ücret vermeden deniz girmenizin hakkınız olduğunu düşünüyor musunuz? sorusu sorulduğunda katılımcıların tamamı "bu ülkenin vatandaşı olarak bu güzelliklerden faydalanmak hakkımız" yanıtı verilmiştir. Katılımcılara kumsalları halkın ücfretsiz kullanabilmesi için neler yapılması gereklidir? Sorusu sorulduğunda bu duruma ancak devletin gücünün yeteceğini, bu durumun düzeltilebilmesi için devletin halkının da bu güzelliklerden faydalanabilmesi için çözüm yolları üretmesi gerektiğini söylemişlerdir. Yapılan çalışma sonucunda halkın kendi ülkesindeki en güzel sahillerde denize girebilmeyi istediği ve bu durumun çözümü için kamu kurum ve kuruluşlarından çözüm beklediği görülmüştür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bakalo, N. , Makhovka, V. , Krekoten, I. , Glebova, A. , & Kulakova, S. (2025). Local tourism as financial and economic development driver of the community: Management aspect. World Development Perspectives, 38, 100693.
2. Khater, M. , Ibrahim, O. , Sayed, M. N. E. , & Faik, M. (2025). Legal frameworks for sustainable tourism: Balancing environmental conservation and economic development. Current Issues in Tourism, 28(22), 3693-3714.
3. Shieh, H. S. , & Chang, P. (2026). The Dual Impact of Sustainable Tourism Development on Local Economies and Ecosystems: A Mixed-Method
4. Seraj, M. , Ike, O. C. , & Ozdeser, H. (2025). The contribution of tourism on GDP growth and sustainable tourism development in Africa. Future Business Journal, 11(1), 115.

5. Ijatuyi, E. J. , Yessoufou, K. , & Patrick, H. O. (2025). Sustainable tourism and green space: exploring how green spaces and natural attractions contribute to local tourism economies and revenue generation in Gauteng province. Discover sustainability, 6(1), 236.
6. Mikulić, J. , Vizek, M. , Stojčić, N. , Payne, J. E. , Časni, A. Č. , & Barbić, T. (2021). The effect of tourism activity on housing affordability. Annals of tourism research, 90, 103264.
7. Alterman, R. ; Pellach, C. Beach Access, Property Rights, and Social-Distributive Questions: A Cross-National Legal Perspective of Fifteen Countries. Sustainability 2022, 14, 4237.
8. Ernst, H. R. (2021). Parking access, beach usage, and race: a study of the relationship between parking access and racial inequality at public beaches in Palm Beach County, Florida. Environmental justice, 14(1), 70-75.
9. Şimşek, H. & Yıldırım, A. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN TURİZM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRLƏRİ

The Impacts of Climate Change on Tourism Activities

İLHAM MƏMMƏDOV
İlham Mammadov
ilham. mammadov2@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0008-0856-3883
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Məqalə turizm sektorunun iqlim dəyişikliyi ilə qarşılıqlı təsirini sistemli şəkildə araşdırır. İqlim dəyişikliyi qlobal temperatur artımı, yağıntı rejiminin dəyişməsi və ekstremal hava hadisələrinin intensivləşməsi ilə turizmə birbaşa və dolayı təsir göstərir. Turizmin iqlimə təsiri əsasən nəqliyyat, xüsusilə aviasiya, otellərin enerji sərfiyyatı və təbii resursların intensiv istifadəsi ilə bağlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, turizm fəaliyyəti qlobal karbon emissiyalarının 8–10%-ni təşkil edir. Digər tərəfdən, iqlim dəyişikliyi turizm resurslarının keyfiyyətini azaldır, mövsümlərin qısalmasına, turist axınlarının yönəlməsinə və iqtisadi itkilərə səbəb olur. Sahil turizmi dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, qış turizmi isə qar örtüyünün azalması ilə risk altındadır. Ekstremal hava hadisələri turizm infrastrukturunu zədələyir və turist davranışlarını dəyişdirir. İqtisadi nəticələrə gəlirlərin azalması, məşğulluğun zəifləməsi və regional inkişafın ləngiməsi daxildir. Çıxış yolu kimi davamlı turizm modelləri, adaptasiya tədbirləri və maarifləndirmə strategiyaları təklif olunur. Azərbaycan kontekstində Xəzər sahilində eroziya, dağ turizmində mövsümi dəyişikliklər sektorun davamlı inkişafına mane olur. Nəticə olaraq, davamlı turizm və uyğunlaşma strategiyalarının gücləndirilməsi iqlim risklərinin azaldılması üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *İqlim dəyişikliyi, turizm, davamlı inkişaf, ekoturizm, uyğunlaşma strategiyaları*

ABSTRACT

The article systematically explores the interaction between tourism and climate change. Climate change, characterized by rising global temperatures, altered precipitation patterns, and intensified extreme weather events, affects tourism both directly and indirectly. Tourism's impact on climate is mainly linked to transportation—particularly aviation—hotel energy consumption, and intensive use of natural resources. Studies indicate that tourism activities account for 8–10% of global carbon emissions. Conversely, climate change reduces the quality of tourism resources, shortens seasons, redirects tourist flows, and causes economic losses. Coastal tourism is threatened by sea-level rise, while winter tourism suffers from declining snow cover. Extreme weather events damage tourism infrastructure and alter tourist behavior. Economic consequences include reduced revenues, weakened employment, and slowed regional development. Proposed solutions involve sustainable tourism models, adaptation measures, and awareness strategies. In Azerbaijan, coastal erosion along the Caspian Sea and seasonal changes in mountain tourism hinder sustainable growth. Overall, tourism is both a contributor to and a victim of climate change. Strengthening sustainable tourism practices and adaptation strategies is crucial to mitigating risks and ensuring resilience in the sector.

Keywords: *Climate change, tourism, sustainable development, ecotourism, adaptation strategies*

GİRİŞ

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın mühüm komponentlərindən biri olmaqla yanaşı, ətraf mühitə, xüsusilə iqlim sisteminə əhəmiyyətli təsir göstərir. İqlim dəyişikliyi qlobal temperatur artımı, yağıntı rejiminin dəyişməsi və ekstremal hava hadisələrinin intensivləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər turizm sektoruna həm birbaşa (iqlim şəraiti), həm də dolayı (infrastruktur, ekosistemlər) təsir göstərir. Turizm sektoru dünya üzrə məşğulluğun və ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyindən, onun iqlim risklərinə həssaslığı xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İqlim dəyişikliyi və turizm sektoru arasında qarşılıqlı əlaqə

Turizm və iqlim dəyişiklikləri arasında iki istiqamətli əlaqə mövcuddur:

- turizmin iqlimə təsiri
- iqlimin turizmə təsiri

Turizmin iqlimə təsir mexanizmləri. Tədqiqat göstərir ki, nəqliyyat, yerləşdirmə və turizm fəaliyyətləri istixana qazlarının artmasına səbəb olaraq iqlim dəyişikliyini sürətləndirir. Eyni zamanda, dayanıqlı turizm strategiyalarının tətbiqi bu təsirlərin azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər

Turizm fəaliyyəti istixana qazı emissiyalarının mühüm mənbələrindən biridir. Xüsusilə aşağıda göstərilənlər bu sahədə əsas amillər kimi çıxış edir:

- Aviasiya və nəqliyyat sektorunda yanacaq istifadəsi. Turizmin iqlimə təsirində ən böyük pay nəqliyyat sektoruna aiddir. Xüsusilə aviasiya daşımaları yüksək karbon emissiyası ilə seçilir. Araşdırmalar göstərir ki, turizmlə bağlı CO_2 emissiyalarının təxminən 40-50%-i hava nəqliyyatının payına düşür.

- Hotellərin və turizm infrastrukturlarının yüksək enerji sərfiyyatı: Otellər və digər yerləşdirmə obyektləri enerji istehlakı baxımından intensiv sahələrdir. İstilik, soyutma, işıqlandırma və xidmət fəaliyyətləri böyük həcmdə enerji tələb edir ki, bu da dolayısı ilə istixana qazlarının emissiyasına səbəb olur.

- Tullantıların artması və təbii resursların intensiv istifadəsi: Turist fəaliyyətləri (xizək turizmi, kruizlər, safari və s.) təbii resursların intensiv istifadəsinə səbəb olur. Bu isə ekosistemlərin deqradasiyasına və karbon balansının pozulmasına gətirib çıxarır.

Bundan əlavə turizm fəaliyyətləri bir sıra nəticələr doğurur:

- ***Su və enerji resurslarının həddindən artıq istifadəsi.*** Turizm mərkəzlərində su və enerji tələbatının artması yerli resurslara təzyiq yaradır və iqlim dəyişikliklərinin təsirini gücləndirir;
- ***İstixana qazlarının artması.*** Turizm fəaliyyəti nəticəsində yaranan karbon emissiyaları qlobal istiləşmənin əsas səbəblərindən biridir. Bu emissiyalar iqlim sistemində qeyri-sabitlik yaradır;
- ***Tullantıların artması;***
- ***Biomüxtəlifliyə mənfi təsirlər.*** Kütləvi turizm təbii ərazilərin deqradasiyasına, biomüxtəlifliyin azalmasına və torpaq eroziyasına səbəb olur. [1]

Beynəlxalq tədqiqatlar turizmin biomüxtəliflik risklərini artırdığını və bunun regional ekosistemlərə uzunmüddətli təsir göstərdiyini vurğulayır.

Araşdırmalara görə, turizm sektoru qlobal karbon emissiyalarının təxminən 8-10%-ni təşkil edir

İqlim dəyişikliyinin turizmə təsiri

İqlim dəyişiklikləri turizm sektoruna birbaşa və dolayı təsirlər göstərən əsas qlobal problemlərdən biridir. İqlim dəyişiklikləri turizm fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərərək turistik resursların keyfiyyətini və əlçatanlığını dəyişir, turistlərin seçimlərinə birbaşa təsir edir. Temperatur və iqlim komfort səviyyəsində dəyişikliklər turizm axınlarının istiqamətini və intensivliyini dəyişdirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqlim komfortunun dəyişməsi turist sayının azalmasına və ya yeni regionlara yönəlməsinə səbəb olur

İqlim dəyişikliyinin turizm fəaliyyətinə əsas təsirlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- Temperatur dəyişiklikləri. Temperaturun artması turizm istiqamətlərinin cəlbediciliyinə birbaşa təsir edir. Məsələn, isti iqlim zonalarında yay turizmi üçün əlverişsiz şərait yarana bilər, halbuki daha sərin regionlar yeni turizm mərkəzlərinə çevrilə bilər.

- Ekstremal hava hadisələri. Qasırğalar, daşqınlar, quraqlıqlar və meşə yanğınları kimi hadisələrin artması turizm infrastrukturu və təhlükəsizliyinə ciddi risk yaradır. Bu hadisələr turist axınının azalmasına və iqtisadi itkilərə səbəb olur.

- Dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi. Sahil turizmi ilə məşhur olan bölgələrdə dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi çimərliklərin və turizm obyektlərinin zərər görməsinə səbəb olur.

- Ekosistem dəyişiklikləri. Mərcan riflərinin məhv olması, buzlaqların əriməsi və biomüxtəlifliyin azalması turizm resurslarının keyfiyyətini aşağı salır. [1]

Bütün bu yuxarıda göstərilənlər turizm resurslarının keyfiyyətinə və davamlılığına təsir göstərərək turizm sektoruna aşağıdakı mənfi nəticələrə səbəb olur:

- Mövsümi dəyişikliklər. İqlim dəyişiklikləri turizm mövsümlərinin uzanmasına və ya qısalmasına səbəb olur. Bu isə turizm planlaşdırılmasına və gəlirlərə təsir edir.
- Turizm axınlarının yenidən istiqamətlənməsi. Turistlər daha əlverişli iqlim şəraitinə malik regionlara yönəlir, bu isə bəzi ölkələr üçün turizm gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır.
- İqtisadi itkilər. İqlim riskləri nəticəsində turizm sektorunda investisiyaların azalması və infrastrukturun zədələnməsi müşahidə olunur.

İqlim dəyişikliyi və turizm sektorunun transformasiyası

İqlim dəyişikliyi turizm sektorunda mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Hava şəraitinin kəskin dəyişməsi, mövsümi dövrlərin dəyişməsinə, turizm infrastrukturunun zədələnməsinə və turist davranışlarının dəyişilməsinə gətirib çıxarır.

Turizm mövsümlərinin dəyişməsi: İqlim dəyişikliyi bəzi bölgələrdə turizm mövsümünü uzadırsa, digər bölgələrdə qısaldır və ya müəyyən bir çərçivəyə salınır.

Sahil turizminin təhlükə altında qalması: Dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və sahil eroziyası çimərlik turizmini ciddi təhlükə altında qoyur. Bu proses nəticəsində turizm infrastrukturuna zərər yetirə bilər, hətta tamamilə sıradan çıxmasına səbəb ola bilər.

Qış turizminin zəifləməsi: Qlobal istiləşmə nəticəsində qar örtüyünün azalması dağ və xizək turizmini məhdudlaşdırır. Bu durum, xüsusən də dağlıq regionlarda yerləşən turizm mərkəzlərinə öz mənfi təsirini göstərir.

Ekstremal hava şəraitinin kəskin dəyişmələri: Fırtına, sel, quraqlıq və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələrinin artması turizm mövsümünün qısaldılmasına, turist təhlükəsizliyinin azalmasına, sığorta və xidmət xərclərinin artdımına gətirib çıxarır.

Turist davranışlarının dəyişməsi. İqlim dəyişikliyi turistlərin seçimlərinə də təsir edir:

- daha sərin regionlara yönəlmə,
- ekoloji məsuliyyətli səyahətə marağın artması,
- mövsümi dəyişikliklər turizm bazarında yeni tendensiyalar yaradır. [2]

İqlim dəyişikliyinin iqtisadi və sosial nəticələri

İqlim dəyişikliyi, turizm sektorunun iqtisadi sabitliyinə ciddi təsir göstərən bir faktor kimi ortaya çıxır. İqlim hadisələrinin artması (sel, quraqlıq və isti hava dalğaları və s.) turist axınının azalmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

- Gəlirlərin azalması: Turizm sektorundan əldə olunan gəlirlərin azalması, yerli iqtisadiyyatın zəifləməsinə yol açır.

- Meşğulluğun zəifləməsi: Turizm sahəsində işləyən insan sayının azalması, işsizlik səviyyəsini artıra bilər.

- Regional inkişafın ləngiməsi: Turizm gəlirləri tez-tez yerli infrastrukturun inkişafına və sosial xidmətlərə sərmayə yatırması üçün vacibdir. Turist axınının azalması bu inkişaf prosesini ləngidir. [3]

İqlim dəyişikliyinin digər sektorlarla əlaqəsi: Turizm sektorunun iqlim dəyişikliyinə qarşı həssaslığı, su təchizatı, kənd təsərrüfatı və infrastruktur kimi digər sektorlarla olan sıx əlaqəsindən dolayı daha da artır.

Turizm sektorunun zəifləməsi yerli icmaların sosial rifahına və həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Bu da, kənd əhalisinin gəlirinin azalması, işsizlik probleminin daha da yüksəlməsi və yerli xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsi kimi nəticələrə yol açа bilər.

Davamlı turizm və uyğunlaşma strategiyaları

İqlim dəyişikliyinin təsirlərini azaltmaq üçün davamlı turizm və uyğunlaşma strategiyaları həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətlər aşağıdakı üç aspektə malikdir:

1. Davamlı turizm modelləri: Bu modellər karbon emissiyalarının azaldılmasına yönəlmişdir. Bunun üçün ekoloji nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi, enerji səmərəli turizm infrastrukturunun yaradılması və digər davamlı praktikalar ön plana çıxarılır.
2. Adaptasiya tədbirləri: İqlimə davamlı turizm planlaşdırılması, mövsümi turizm məhsullarının diversifikasiyası və risk idarəetmə sistemlərinin yaradılması, turizm sektorunun iqlim dəyişiklikləri ilə uyğunlamasına kömək edəcəkdir.
3. Maarifləndirmə və idarəetmə: Beynəlxalq və milli səviyyədə keçirilən konfranslar və təşəbbüslər turizm sektorunun iqlim siyasətinə inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır ki, bu da, davamlı turizmin yayılması üçün çox vacibdir. [4]

Turizmdə ekoloji məsuliyyətin artırılması, həm turistlər, həm də sahibkarlar arasında davamlı turizm inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası turizm sektorunun iqlim dəyişikliklərinin təsirinə dair qiymətləndirilmə:

Azərbaycanın turizm sahəsi iqlim dəyişikliklərindən ciddi dərəcədə təsir alır. Bu proses həm müəyyən risklər, həm də yeni imkanlar yaradır.

Xüsusən Xəzər dənizi sahil zolağında eroziya prosesləri, su ehtiyatlarının azalması kimi problemlər yerli turizm sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsində bir sıra çətinliklər yaradır.

Dağ turizmi sahəsində mövsümi dəyişikliklər də turizm infrastrukturunun fəaliyyət dövrünün qısalmasına, müvəqqəti maliyyə itkilərinə yol açır. [5]

NƏTİCƏ

Turizm sektoru, iqlim dəyişikliyinə həm təsir göstərən, həm də ondan ciddi şəkildə təsirlənən çoxşaxəli bir sistemdir. İqlim dəyişikliyi turizm fəaliyyətinə çoxşaxəli təsir göstərən kompleks problemdir. Bu təsirlər həm təbii resursların azalması, həm də iqtisadi və sosial dəyişikliklər vasitəsilə özünü göstərir. Davamlı turizm strategiyalarının tətbiqi və iqlimə uyğunlaşma tədbirlərinin gücləndirilməsi bu təsirlərin azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. RayHaber (2024). İqlim dəyişikliyinin turizm üzərində təsirləri və davamlı təcrübələr
2. Jurnal universal elmi-tədqiqat (2024). *Иклим Озгарыши* turizm
3. Scribd (PDF). İqlim dəyişikliyi və turizm
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. İqlim dəyişmələri
5. Qebulol. az (2025 il). İqlim dəyişikliyi: sektorlara təsiri

TURİZM SƏNAYESİNDƏ RƏQƏMSAL İNNOVASİYALARIN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİ

Economic Efficiency of Digital Innovations in the Tourism Industry

HƏVVA ADIGÖZƏLOVA
Havva Adigozalova
hevvaadigozelova@ndu. edu. az
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Son illərdə turizm sənayesində rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında getdikcə daha mühüm rol oynamaqdadır. Bu məqalədə turizm sektorunda rəqəmsallaşmanın əsas istiqamətləri, onun iqtisadi göstəricilərə təsiri və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə verdiyi töhfələr təhlil edilir. Xüsusilə, onlayn rezervasiya sistemləri, rəqəmsal marketinq alətləri, süni intellektə əsaslanan xidmətlər və mobil texnologiyalar turizm müəssisələrinin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda turist axınının və xidmət dövriyyəsinin artımı araşdırılır. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialının inkişafı təhlil olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal innovasiyalar turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırır, əməliyyat xərclərini azaldır və müştəri məmnuniyyətini yüksəldir. Gələcəkdə rəqəmsal transformasiyanın daha da genişlənməsinin turizm sənayesinin davamlı inkişafına töhfə verəcəyi gözlənilir.

Açar sözlər: *rəqəmsal innovasiyalar, turizm sənayesi, iqtisadi səmərəlilik, ağıllı turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi, rəqəmsallaşma, Naxçıvan.*

ABSTRACT

The application of digital innovations in the tourism industry has played an increasingly important role in improving economic efficiency in recent years. This article analyzes the main directions of digitalization in the tourism sector, its impact on economic indicators, and its contribution to service quality improvement. In particular, online booking systems, digital marketing tools, artificial intelligence-based services, and mobile technologies have significantly transformed the operations of tourism enterprises. Based on statistical data, the growth of tourist flows and service turnover in Azerbaijan is examined. Additionally, the development of tourism potential in the Nakhchivan Autonomous Republic through digital technologies is analyzed. The research findings indicate that digital innovations enhance the competitiveness of the tourism sector, reduce operational costs, and increase customer satisfaction. The expansion of digital transformation in the future is expected to contribute to the sustainable development of the tourism industry.

Keywords: *digital innovations, tourism industry, economic efficiency, smart tourism, hospitality management, digitalization, Nakhchivan.*

GİRİŞ

Müasir qlobal iqtisadiyyatda turizm ən sürətlə inkişaf edən xidmət sahələrindən biri hesab olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı turizm sənayesində yeni idarəetmə modellərinin və innovativ xidmətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Turizm sektorunda rəqəmsal innovasiyalar iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında mühüm rol oynayır (Həsənov, 2022, s. 45). Rəqəmsal innovasiyalar turistlərin davranışına, xidmətlərin təşkili mexanizmlərinə və turizm müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir.

Hazırda onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər, süni intellekt əsaslı xidmətlər, elektron ödəniş sistemləri və rəqəmsal marketinq alətləri turizm sektorunun əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar xidmət keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, əməliyyat xərclərinin azalmasına və gəlirlərin yüksəlməsinə şərait yaradır.

OECD məlumatına əsasən, pandemiyadan əvvəl turizm sektoru OECD ölkələrində orta hesabla ÜDM-in 4,4%-ni və məşğulluğun 6,9%-ni təşkil etmişdir.

1. Turizm sənayesində rəqəmsal innovasiyaların rolu

Rəqəmsal innovasiyalar turizm sektorunda xidmətlərin daha operativ və səmərəli təşkilinə imkan yaradır. Müasir dövrdə turistlər səyahət qərarlarını əsasən internet platformaları, sosial

şəbəkələr və mobil tətbiqlər vasitəsilə formalaşdırırlar. Bu isə turizm müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyasını zəruri edir.

Turizm sənayesində istifadə olunan əsas rəqəmsal innovasiyalar aşağıdakılardır:

- onlayn bronlaşdırma sistemləri;
- elektron ödəniş texnologiyaları;
- süni intellekt əsaslı müştəri xidmətləri;
- virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları;
- rəqəmsal marketinq platformaları;
- ağıllı hotel idarəetmə sistemləri.

Rəqəmsallaşmanın əsas üstünlüklərindən biri əməliyyat xərclərinin azalmasıdır. Məsələn, elektron rezervasiya sistemləri vasitəçi xərclərini minimuma endirir və xidmətlərin daha sürətli təşkilinə imkan yaradır. Eyni zamanda rəqəmsal marketinq vasitələri ənənəvi reklam üsulları ilə müqayisədə daha az maliyyə vəsaiti tələb edir.

2024-cü ildə Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı 9,19 milyon nəfər olmuş və internet istifadə səviyyəsi əhalinin 88%-ni təşkil etmişdir. Mobil bağlantıların sayı isə əhalinin sayından artıq olmuşdur. Bu göstəricilər turizm sektorunda rəqəmsal xidmətlərin inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdırır.

2. Rəqəmsal innovasiyaların iqtisadi səmərəliliyinin təhlili

Turizm sektorunda rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur. Xüsusilə xidmət sürətinin artması, müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsi və bazar genişlənməsi iqtisadi səmərəliliyin əsas amilləri hesab edilir (Həsənov, 2022, s. 45).

Azərbaycan üzrə statistik göstəricilər bunu təsdiq edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2024-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı 2,4 milyon nəfərə çatmış və əvvəlki illə müqayisədə 27,4% artmışdır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024).

2024-cü ildə ölkəyə gələn turistlərin ümumi sayı 2,6 milyon nəfəri keçmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 26% çoxdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024).

Turizm xidmətlərinin dövriyyəsində də ciddi artım müşahidə olunmuşdur. 2024-cü ilin ilk doqquz ayında Azərbaycanın turizm xidmətləri dövriyyəsi 2,8 milyard ABŞ dollarına çatmış və illik müqayisədə 42,7% artmışdır. Turizm ixracı isə 1,6 milyard dollar olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024).

Aşağıdakı cədvəl rəqəmsal inkişaf və turizm göstəriciləri arasındakı əlaqəni göstərir.

Cədvəl 1.

Rəqəmsal inkişaf və turizm göstəricilərinin müqayisəli təhlili

Göstəricilər	2023	2024
Xarici turistlərin sayı	2,08 milyon	2,63 milyon
Artım tempi	—	26%
Turizm xidmətləri dövriyyəsi	1,96 mlrd. dollar	2,8 mlrd. dollar
İnternet istifadə səviyyəsi	81%	88%
Mobil bağlantılar	10,9 milyon	11,81 milyon

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Turizm Agentliyinin və DataReportal platformasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məlumatlardan görünür ki, rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəlməsi turizm sektorunun iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir göstərmişdir.

2. 1. Naxçıvanda rəqəmsal turizm xidmətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin təbii, tarixi və sağlamlıq turizmi potensialına malik regionlardan biridir. Son illərdə regionda turizm infrastrukturunun inkişafı ilə yanaşı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də genişlənmişdir. Xüsusilə hotel, istirahət mərkəzləri və turizm obyektlərinin sosial media platformalarında fəaliyyətinin artması regionun turizm imkanlarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaratmışdır.

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bir sıra hotel və turizm obyektləri artıq onlayn rezervasiya sistemlərindən istifadə edir. Bu isə xidmətlərin əlçatanlığını artırmaqla yanaşı turist məmnuniyyətinə də müsbət təsir göstərir. Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Batabat yaylağı, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı və Mömінə Xatun türbəsi kimi turizm məkanlarının rəqəmsal platformalarda tanıdılması regionun turizm cəlbediciliyini artırır.

Sosial media marketinqinin inkişafı Naxçıvanın daxili turizm bazarında tanınmasına mühüm təsir göstərmişdir. Xüsusilə Instagram, Facebook və turizm platformaları vasitəsilə aparılan reklam və tanıtım fəaliyyəti turist axınının artmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi nəticəsində xidmətlərin operativliyi yüksəlmiş, reklam xərcləri azalmış və turizm müəssisələrinin gəlirliliyində artım müşahidə edilmişdir.

Bununla yanaşı regionda müəyyən problemlər də mövcuddur. Bəzi turizm obyektlərində rəqəmsal xidmətlərin məhdudluğu, innovativ texnologiyaların tam tətbiq olunmaması və rəqəmsal kadr çatışmazlığı gələcək inkişafı məhdudlaşdıran amillər kimi çıxış edir.

3. Azərbaycanda rəqəmsal turizmin inkişaf perspektivləri

Azərbaycanda son illərdə turizm sahəsində rəqəmsal transformasiya prosesləri sürətlənmişdir. Elektron viza sistemi, onlayn hotel rezervasiyası, rəqəmsal turizm platformaları və elektron ödəniş sistemləri bu inkişafın əsas elementləridir.

Xüsusilə ASAN Visa sisteminin tətbiqi ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, sosial media marketinqi və rəqəmsal reklam alətləri Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında tanıdılmasına imkan yaradır.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda və regionlarda rəqəmsal turizm sistemlərinin inkişafı bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə paytaxt və regionlar arasında rəqəmsal infrastruktur baxımından fərqlər turizm xidmətlərinin keyfiyyətinə təsir göstərir. Böyük şəhərlərdə onlayn rezervasiya, elektron ödəniş və rəqəmsal marketinq imkanları daha geniş tətbiq olunsa da, bəzi regional turizm obyektlərində bu texnologiyaların istifadəsi məhdud səviyyədə qalır. Bu vəziyyət xidmətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və turist məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərə bilir.

Digər mühüm problemlərdən biri rəqəmsal bacarıqlara malik kadr potensialının kifayət qədər formalaşmamasıdır. Turizm sektorunda çalışan işçilərin bir hissəsinin müasir rəqəmsal platformalar və innovativ idarəetmə sistemlərindən istifadə bacarıqlarının məhdud olması xidmətlərin effektiv təşkilinə maneə yaradır. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi kibertəhlükəsizlik risklərini də artırır. Müştəri məlumatlarının qorunması və elektron ödəniş təhlükəsizliyi turizm müəssisələri üçün prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Gələcəkdə ağıllı turizm texnologiyalarının tətbiqi, süni intellekt əsaslı xidmətlərin genişləndirilməsi və rəqəmsal marketinq strategiyalarının inkişafı turizm sektorunun iqtisadi səmərəliliyini daha da artıracaqdır.

NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal innovasiyalar turizm sənayesinin inkişafında mühüm iqtisadi amilə çevrilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xidmət keyfiyyətini yüksəldir, xərcləri azaldır və turist axınının artmasına şərait yaradır. Azərbaycanda da rəqəmsallaşma turizm sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərmiş, turist sayında və turizm gəlirlərində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur.

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, gələcəkdə rəqəmsal innovasiyaların daha geniş tətbiqi turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Abbasov A. Regionlarda turizm potensialının iqtisadi inkişafda rolu. Bakı, 2022.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. "Azərbaycanda turizm" statistik məcmuəsi. Bakı, 2024.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. Turizm statistikası və analitik hesabatlar. Bakı, 2024.
4. Cəfərov R. İnnovativ texnologiyalar və xidmət sektorunda rəqabət qabiliyyəti. Bakı, 2021.
5. Əlirzayev Ə. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2021.
6. Əliyev İ. Müasir şəraitdə turizm xidmətlərinin idarə olunması problemləri. Bakı, 2021.
7. Həsənov R. Rəqəmsal iqtisadiyyat və innovativ inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
8. Hüseynova S. Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya və xidmət sektorunun inkişafı. Bakı, 2023.
9. Məmmədov Z. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 2020.
10. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi göstəriciləri. Naxçıvan, 2024.
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası Turizm Departamenti. Regionda turizm fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə hesabat. Naxçıvan, 2024.
12. Quliyev T. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında turizmin rolu. Bakı, 2020.

TURİZM SEKTORUNDA SÜNİ İNTELLEKT TƏTBİQLƏRİ VƏ QONAQPƏRVƏRLİK İDARƏÇİLİYİ

Artificial Intelligence Applications in the Tourism Sector and Hospitality Management

ELGİZ MAHMUDOV
Elgiz Mahmudov
elgiz. mahmudov@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0007-5818-4577
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Məqalədə turizm sektorunda süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqi və qonaqpərvərlik idarəçiliyinə təsiri tədqiq olunur. Rəqəmsal transformasiya fonunda turizm sənayesində məlumatların analizi, fərdiləşdirilmiş xidmətlərin göstərilməsi, əməliyyatların optimallaşdırılması və müştəri məmnuniyyətinin artırılması məqsədilə süni intellekt əsaslı sistemlərin rolu artmaqdadır. Tədqiqat çərçivəsində maşın öyrənməsi, çatbotlar, proqnozlaşdırıcı analitika, dinamik qiymət formalaşdırılması və ağıllı idarəetmə sistemləri təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, süni intellekt tətbiqləri turizm müəssisələrində resursların səmərəli istifadəsinə, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, məlumat təhlükəsizliyi və etik məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Açar sözlər: *Süni intellekt, turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi, rəqəmsal transformasiya, maşın öyrənməsiş*

ABSTRACT

The article examines the application of artificial intelligence (AI) technologies in the tourism sector and their impact on hospitality management. Against the backdrop of digital transformation, the role of AI-based systems in the tourism industry is increasing, particularly in data analysis, the provision of personalized services, the optimization of operations, and the enhancement of customer satisfaction. Within the scope of the study, machine learning, chatbots, predictive analytics, dynamic pricing, and smart management systems were analyzed. The results show that AI applications facilitate the efficient use of resources in tourism enterprises, improve service quality, and contribute to the formation of competitive advantage. At the same time, data security and ethical issues must remain in focus.

Keywords: *Artificial intelligence, tourism, hospitality management, digital transformation, machine learning*

GİRİŞ

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı turizm sektorunun struktur və idarəetmə mexanizmlərində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə süni intellekt konsepsiyası ilk dəfə 1956-cı ildə John McCarthy tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilsə də, son onillikdə praktik tətbiqləri geniş yayılmışdır.

Turizm sənayesi informasiya intensiv sahə olduğundan böyük həcmli məlumatların (Big Data) emalı və analizi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Google, Booking. com və Airbnb kimi beynəlxalq platformalar süni intellekt alqoritmlərindən istifadə etməklə müştəri davranışlarını təhlil edir və fərdiləşdirilmiş təkliflər təqdim edir.

Qonaqpərvərlik idarəçiliyində Sİ əsaslı sistemlər rezervasiya, müştəri münasibətlərinin idarə olunması, gəlir menecmenti və xidmət keyfiyyətinin monitorinqində geniş tətbiq olunur. Bu məqalənin məqsədi turizm sektorunda süni intellekt tətbiqlərinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və onların idarəetmə səmərəliliyinə təsirini qiymətləndirməkdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

- Elmi ədəbiyyatın sistemli təhlili
- Müqayisəli və statistik analiz
- Analitik-sintetik yanaşma
- Keys təhlil metodu

Məlumat mənbələri kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi jurnallar, turizm şirkətlərinin illik hesabatları və rəqəmsal platformaların analitik göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Süni intellekt tətbiqlərinin effektivliyi xidmət keyfiyyəti, gəlir artımı və müştəri məmnuniyyəti indikatorları əsasında qiymətləndirilmişdir.

MÜZAKİRƏ

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi turizm sektorunda innovativ idarəetmə modelinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə ağıllı otel konsepsiyası qonaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış xidmətlərin göstərilməsinə imkan verir.

Bununla yanaşı, bir sıra problemlər də mövcuddur:

- Məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizlik riskləri
- Yüksək texnoloji investisiya xərcləri
- Kadrların rəqəmsal bacarıqlarının yetərli olmaması

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün rəqəmsal savadlılığın artırılması, normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi və texnoloji innovasiyalara investisiyaların artırılması vacibdir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil nəticəsində aşağıdakı əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir:

1. Fərdiləşdirilmiş xidmət modelləri

Maşın öyrənməsi alqoritmləri vasitəsilə müştərilərin əvvəlki seçimləri analiz edilir və uyğun təkliflər formalaşdırılır. Bu yanaşma müştəri loyallığını artırır.

2. Çatbot və virtual assistentlər

Süni intellekt əsaslı çatbotlar 24/7 rejimində müştəri sorğularını cavablandırır, rezervasiya prosesini asanlaşdırır və əməliyyat xərclərini azaldır.

3. Dinamik qiymət strategiyaları

Proqnozlaşdırıcı analitika tələb və təklif balansını təhlil edərək optimal qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu isə gəlirlərin artmasına səbəb olur.

4. Əməliyyatların optimallaşdırılması

Sİ sistemləri enerji istifadəsi, otaq doluluğu və personal planlaşdırılmasını optimallaşdırır.

Nəticələr göstərir ki, süni intellekt tətbiqləri müəssisələrin gəlir göstəricilərini artırmaqla yanaşı, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə də müsbət təsir edir.

Tədqiqat göstərir ki, süni intellekt turizm sektorunun rəqəmsal transformasiyasında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biridir. Qonaqpərvərlik idarəçiliyində Sİ tətbiqləri əməliyyat səmərəliliyini artırır, müştəri məmnuniyyətini yüksəldir və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Gələcək perspektivdə ağıllı turizm ekosisteminin formalaşması üçün dövlət siyasəti, innovasiya mühiti və beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. McCarthy, J. (1956). Artificial Intelligence research proposal.
2. World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Digital Transformation in Tourism Report.
3. Davenport, T. , & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review.
4. Ivanov, S. , & Webster, C. (2019). Robots in Tourism and Hospitality.
5. OECD. (2022). Tourism Trends and Policies Report.
6. Booking. com Annual Report. (2023).
7. World Economic Forum. (2023). Future of Travel and Tourism Report.

AĞILLI TURİZM VƏ QONAQPƏRVƏRLİK İDARƏÇİLİYİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA VƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Applıcatıon of Dıgıtal Transformatıon and Innovatıve Technologıes in Smart Tourısm and Hospıtalıty Management

LEYLA İSMAYILZADƏ[1]
Leyla Ismayilzade[1]
leyla. ismayilzada@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0003-0629-070X

GÜNEL BAXŞİYEVA[1]
Gunel Baxshiyeva[1]
gunel. baxshiyeva@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-2122-7859

VALİDƏ NURİYEVA[1]
Valide Nuriyeva[1]
valida. nuriyeva@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-7966-3688

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyi müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu yanaşma turizm xidmətlərinin daha effektiv təşkili, müştəri məmnunluğunun artırılması və resursların səmərəli idarə olunmasını təmin edir. Süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), Əşyaların İnterneti (IoT) və bulud texnologiyaları kimi innovativ həllər turizm və qonaqpərvərlik sektorunda geniş tətbiq olunaraq xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan bu sahədə müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdir. Xüsusilə ASAN xidmət tərəfindən təqdim olunan elektron viza sistemi ölkəyə turist axınının artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, Bakı şəhərində tətbiq olunan rəqəmsal turizm xidmətləri və Şahdağ Turizm Kompleksi kimi müasir turizm mərkəzlərində istifadə edilən innovativ texnologiyalar ağıllı turizmin inkişafına nümunədir. Bununla belə, texnoloji infrastrukturun inkişafı, kibertəhlükəsizlik və maliyyə resurslarının məhdudluğu kimi problemlər mövcuddur. Nəticə olaraq, innovativ informasiya texnologiyalarının davamlı tətbiqi Azərbaycanın turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini artıraraq onun beynəlxalq səviyyədə mövqeyini daha da gücləndirəcəkdir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, süni intellekt, Big Data, Əşyaların İnterneti (IoT), rəqəmsallaşma.*

ABSTRACT

Smart tourism and hospitality management is closely related to the rapid development of information technologies in modern times. This approach ensures more effective organization of tourism services, increased customer satisfaction and efficient management of resources. Innovative solutions such as artificial intelligence, big data (Big Data), Internet of Things (IoT) and cloud technologies are widely applied in the tourism and hospitality sector, creating conditions for improving the quality of service. Azerbaijan has made certain progress in this area. In particular, the electronic visa system provided by ASAN service has had a positive impact on the increase in the flow of tourists to the country. In addition, digital tourism services implemented in Baku and innovative technologies used in modern tourism centers such as Shahdag Tourism Complex are examples of the development of smart tourism. However, there are problems such as the development of technological infrastructure, cybersecurity and limited financial resources. As a result, the continuous application of innovative information technologies will increase the competitiveness of Azerbaijan's tourism sector and further strengthen its position at the international level.

Keywords: *Smart tourism, artificial intelligence, Big Data, Internet of Things (IoT), digitalization.*

GİRİŞ

XXI əsrdə qlobal iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri kimi turizm və qonaqpərvərlik sektoru sürətli transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Rəqəmsallaşma, innovasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı bu sahənin strukturunu köklü şəkildə dəyişərək daha çevik, effektiv və müştəriyönümlü xidmət modelinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə "ağıllı turizm" anlayışı turizm sənayesində yeni inkişaf mərhələsi kimi çıxış edir və informasiya-

kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqini özündə birləşdirir.

Ağıllı Turizm Konsepsiyası

Ağıllı turizm konsepsiyası turistlərin səyahət təcrübəsinin optimallaşdırılması, xidmətlərin fərdiləşdirilməsi və resursların səmərəli idarə olunmasını təmin edən texnoloji həllərin inteqrasiyasına əsaslanır. Bu model çərçivəsində mobil tətbiqlər, rəqəmsal platformalar, bulud texnologiyaları və real vaxt məlumat sistemləri turistlərə səyahət planlaşdırılmasından başlayaraq səyahətin bütün mərhələlərində rahatlıq və operativlik təqdim edir.

Qonaqpərvərlikdə İnformasiya Texnologiyaları

Qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovativ informasiya texnologiyalarının tətbiqi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Süni intellekt (AI) əsaslı sistemlər müştəri davranışlarını analiz edərək onların fərdi ehtiyaclarına uyğun xidmətlər təqdim etməyə imkan yaradır. Məsələn, hotellərdə istifadə olunan chatbotlar müştərilərlə fasiləsiz ünsiyyət quraraq rezervasiya, məlumatlandırma və problemlərin həlli proseslərini avtomatlaşdırır. Bu isə həm əməliyyat xərclərinin azalmasına, həm də xidmət sürətinin artmasına səbəb olur.

Böyük Verilənlər və IoT Texnologiyaları

Böyük verilənlər (Big Data) texnologiyalarının tətbiqi turizm müəssisələrinə geniş məlumat bazalarının təhlili əsasında daha düzgün qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Müştəri davranışları, səyahət tendensiyaları və bazar dəyişikliklərinin analiz edilməsi marketinq strategiyalarının optimallaşdırılmasına və xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Əşyaların İnterneti (IoT) texnologiyası ağıllı turizmin əsas elementlərindən biridir. Ağıllı otel otaqları, sensor əsaslı enerji idarəetmə sistemləri və avtomatlaşdırılmış təhlükəsizlik həlləri həm müştəri komfortunu artırır, həm də resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir.

Ağıllı Şəhər və Turizm İnfrastrukturu

Ağıllı turizmin inkişafı "ağıllı şəhər" konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Şəhərlərdə rəqəmsal nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi, interaktiv turizm xəritələrinin yaradılması və real vaxt məlumat xidmətlərinin təqdim edilməsi turistlərin hərəkətini asanlaşdırır və onların ümumi təcrübəsini zənginləşdirir.

Azərbaycanda Ağıllı Turizmin İnkişafı

Azərbaycan bu istiqamətdə müəyyən uğurlar əldə etmiş ölkələrdən biridir. ASAN xidmət çərçivəsində elektron viza sistemi turistlərin ölkəyə girişini asanlaşdırmışdır. Bakı şəhərində rəqəmsal turizm xidmətləri, mobil tətbiqlər və elektron bələdçi sistemləri tətbiq olunur.

Regionlarda, xüsusilə Qəbələ və Şahdağ turizm zonalarında müasir rezervasiya sistemləri və rəqəmsal idarəetmə texnologiyaları istifadə edilir. Şahdağ Turizm Kompleksi bu baxımdan innovativ nümunədir.

Mövcud Problemlər

Bu sahədə texnoloji infrastrukturun tam inkişaf etməməsi, yüksək maliyyə xərcləri və kibertəhlükəsizlik problemləri əsas çətinliklərdir. Bu səbəbdən dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı vacibdir.

Gələcək Perspektivlər

Gələcəkdə süni intellekt, blokçeyn və virtual reallıq (VR) texnologiyalarının tətbiqi daha da genişlənəcəkdir. Bu yeniliklər turizm sektorunda daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş xidmətlərin yaranmasına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

Ağıllı turizm və qonaqpərvərlik idarəçiliyində innovativ informasiya texnologiyalarının tətbiqi Azərbaycanın turizm sektorunun beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Mövcud imkanlardan səmərəli istifadə və yeni texnologiyaların davamlı tətbiqi ölkənin turizm sahəsində daha yüksək nailiyyətlər əldə etməsinə və regionun aparıcı turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev, R. (2019). Azərbaycanda turizmin inkişafında innovativ texnologiyaların rolu. Turizm və Qonaqpərvərlik Tədqiqatları Jurnalı, 5(2), 45–52.
2. Məmmədov, A. (2020). Qonaqpərvərlik sənayesində informasiya texnologiyalarının tətbiqi perspektivləri. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
3. Həsənov, Z. (2018). Turizm sektorunda rəqəmsallaşma və onun iqtisadi təsirləri. Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, 3(1), 60–68.
4. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2021). Azərbaycan turizm bazarının illik hesabatı. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2020). Turizm fəaliyyətinə dair statistik və analitik məlumatlar. Bakı.
6. Quliyev, T. (2022). Ağıllı turizm konsepsiyasının Azərbaycanda tətbiqi imkanları. İdarəetmə və İnnovasiya Jurnalı, 7(1), 88–95.

DAVAMLI URBANİZASİYA KONTEKSTİNDƏ YAŞIL ŞƏHƏR VƏ AĞILLI ŞƏHƏR YANAŞMALARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Evaluation of Green City and Smart City Approaches in the Context of Sustainable Urbanization

AYTAC İBRAHİMOVA
Aytac Ibrahimova
ecoibrahimova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-9375-276X
Xəzər Universiteti
Khazar University

XÜLASƏ

Tədqiqat işində müasir şəhər ekosistemlərində davamlı urbanizasiya, yaşıl şəhər konsepsiyası, ekoloji memarlıq və ağıllı şəhər yanaşmaları araşdırılır. İşdə davamlı şəhərin yalnız texnoloji inkişafla deyil, eyni zamanda ekoloji tarazlıq, sosial rifah, resurs qənaəti və effektiv idarəetmə ilə bağlı olduğu göstərilir. Ədəbiyyat icmalında biofil şəhər, ekoloji şəhər və dayanıqlı şəhər modelləri nəzərdən keçirilir, Azərbaycanın yaşıl enerji siyasəti və Qarabağ bölgəsinin bərpa olunan enerji potensialı xüsusi olaraq vurğulanır. Metodologiya hissəsində ənənəvi şəhər, ağıllı şəhər və yaşıl/ağıllı şəhər modelləri enerji səmərəliliyi, tullantı idarəçiliyi, su ehtiyatlarından istifadə, rəqəmsal idarəetmə və sosial əlçatanlıq meyarları üzrə müqayisə olunur. Təklif edilən Şəhər Ekosisteminin Dayanıqlılıq İndeksi şəhər modellərinin daha sistemli qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Nəticələr göstərir ki, yaşıl/ağıllı şəhər modeli rəqəmsal texnologiyaları ekoloji dayanıqlılıqla birləşdirdiyi üçün daha yüksək səmərəlilik, resurs qənaəti və uzunmüddətli inkişaf potensialına malikdir. Bu yanaşma Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Qarabağda həyata keçirilən ağıllı şəhər və ağıllı kənd layihələrinin yalnız infrastruktur yenilənməsi deyil, həm də ekoloji və sosial baxımdan dayanıqlı inkişaf modeli kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Açar sözlər: *Yaşıl şəhər, ağıllı şəhər, ekoloji memarlıq, rəqəmsal transformasiya, enerji səmərəliliyi.*

ABSTRACT

The research paper examines sustainable urbanization, green city concept, ecological architecture and smart city approaches in modern urban ecosystems. The paper shows that a sustainable city is not only related to technological development, but also to ecological balance, social well-being, resource conservation and effective management. The literature review reviews biophilic city, ecological city and sustainable city models, with a special emphasis on the green energy policy of Azerbaijan and the renewable energy potential of the Karabakh region. The methodology section compares traditional city, smart city and green/smart city models on the criteria of energy efficiency, waste management, water resource use, digital governance and social accessibility. The proposed Urban Ecosystem Sustainability Index allows for a more systematic assessment of urban models. The results show that the green/smart city model has higher efficiency, resource conservation and long-term development potential as it combines digital technologies with ecological sustainability. This approach provides the basis for evaluating the smart city and smart village projects implemented in Azerbaijani cities, especially in Karabakh, not only as infrastructure renewal, but also as a model of sustainable development from an ecological and social perspective.

Keywords: *Green city, smart city, ecological architecture, digital transformation, energy efficiency*

GİRİŞ

Davamlı şəhər, karbon emissiyalarını azaltmaq və hava keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün şəhər mühitinə yaşıllıq təklif edə bilən, təbii sərvətləri qorumaq və artırmaq üçün bərpa olunan

Davamlı bir şəhər sağlam, dinamik və ardıcıl iqtisadi quruluşa malikdir, vətəndaşların sosial bir şəhər təbii və insan tərəfindən törədilən fəlakətlərə və bioloji fəlakətlərə davamlıdır [3].

Ekoloji şəhər anlayışını ilk dəfə istifadə edən Richard Register, eko-şəhəri ekoloji cəhətdən sağlam bir şəhər kimi təyin edir. O, eko-şəhərin tam olaraq mövcud olmadığını, lakin bir məqsəd, bir ideal olduğunu və tarixi Avropa şəhər və qəsəbələrinin buna yaxın olan yaşayış məntəqələri olduğunu iddia edir. Keçmişdə bina tikintisində yerli materiallardan istifadə edən, əsrlər boyu funksiyası üzərində qurulmuş insan məskənidir. Eko-şəhər sakinlərinə istehsal etdiyindən daha çox
ə
ə
ə
ə
ə

Davamlı urbanizasiya müasir şəhərsalma düşüncəsində yalnız əhalinin şəhərlərə doğru cəmlənməsi prosesi kimi deyil, iqtisadi inkişaf, sosial rifah, ekoloji təhlükəsizlik və idarəetmə keyfiyyətinin bir-biri ilə əlaqələndirildiyi kompleks transformasiya mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan şəhər artıq sadəcə yaşayış, istehsal və xidmət məkanı deyil, resursların istehlakı, tullantıların idarə olunması, enerji istifadəsi, nəqliyyat hərəkətliliyi və ictimai iştirakın eyni sistem daxilində formalaşdığı dinamik ekosistemdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində şəhərlərin inklüziv, təhlükəsiz, dayanıqlı və davamlı olması xüsusi məqsəd kimi müəyyən edilir ki, bu da urbanizasiya prosesinin yalnız fiziki infrastrukturla deyil, həm də sosial bərabərlik, ekoloji məsuliyyət və iştirakçı idarəetmə ilə bağlı olduğunu göstərir [7].

Hazırda şəhərlərin inkişafında qarşıya çıxan əsas problem texnoloji yenilənmə ilə ekoloji dayanıqlılığın bəzən ayrı-ayrı istiqamətlər kimi təqdim edilməsidir. Halbuki davamlı şəhər yanaşması göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar yalnız idarəetməni sürətləndirdiyi zaman deyil, həm də enerji qənaətinə, tullantıların azaldılmasına, su ehtiyatlarının qorunmasına, vətəndaş xidmətlərinə bərabər çıxışa və şəhər mühitinin ekoloji keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etdiyi zaman real inkişaf vasitəsinə çevrilir. Bu səbəbdən yaşıl şəhər və ağıllı şəhər anlayışlarının birgə təhlili daha məqsədəuyğundur. Çünki yaşıl şəhər daha çox ekoloji tarazlıq və resurs səmərəliliyi üzərində dayanır, ağıllı şəhər isə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, rəqəmsal idarəetmə və məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmlərini ön plana çıxarır.

Registerin eko-şəhər yanaşması bu baxımdan mühüm nəzəri əsas yaradır. Müəllif eko-şəhəri təbii ekosistemlərin özünü tənzimləmə və davamlılıq prinsiplərinə uyğun qurulan insan məskəni kimi izah edir. Onun yanaşmasına görə şəhər təbiətdən ayrı fəaliyyət göstərən süni məkan deyil, əksinə, təbii sistemlərlə uyğunlaşmalı olan sosial-ekoloji quruluşdur [8]. Bu fikir davamlı urbanizasiya kontekstində xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki şəhərlərin dayanıqlılığı yalnız tikinti sıxlığı, texniki infrastruktur və iqtisadi aktivliklə deyil, həm də həmin şəhərin ətraf mühitə vurduğu yük, istehlak etdiyi resurslar və yaratdığı tullantıların idarə olunması ilə ölçülməlidir.

Bu tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aparılan bərpa və yenidənqurma prosesləri şəhər inkişafının yeni model üzərində qurulması üçün imkan yaradır. Bu bölgələrdə ağıllı şəhər və ağıllı kənd layihələrinin həyata keçirilməsi yalnız texnoloji infrastrukturun tətbiqi kimi deyil, həm də enerji səmərəliliyi, yaşıl enerji, ekoloji bərpa, rəqəmsal xidmətlər və sosial əlçatanlıq prinsiplərinin birləşdirilməsi baxımından qiymətləndirilməlidir. Buna görə də məqalədə yaşıl şəhər və ağıllı şəhər yanaşmalarının müqayisəli şəkildə araşdırılması şəhər ekosistemlərinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Biofil şəhər təbiətlə və təbiətdəki digər canlılarla (ağaclar, yaşıllıqlar, heyvanlar, bağlar) əlaqə

a görə, biosevər şəhər konsepsiyası müxtəlif oxşar hərəkatların və baxışların nəzəriyyəsinə, tarixinə şəhərlər və son zamanlarda dayanıqlı şəhərlər yaratmaq səyləri daxildir. Biosevər şəhər yanaşması daha çox şəhərlərin və şəhər ərazilərinin şəraitinə və müsbət təbii keyfiyyətlərinə yönəlməyə meylli olsa da, tamamlayıcı təbiətə də malikdir.

Ədəbiyyatda davamlı şəhər anlayışı müxtəlif nəzəri istiqamətlər üzrə izah edilir. Registerin yanaşmasına görə eko-şəhər sadəcə yaşıllıq sahələrinin artırıldığı şəhər modeli deyil, təbii ekosistemlərin fəaliyyət məntiqinə uyğunlaşdırılmış yaşayış sistemidir. Müəllifin fikrincə, şəhərin ekoloji baxımdan sağlam hesab edilməsi üçün onun istehlak etdiyi resurslar, yaratdığı tullantılar və ətraf ekosistemlərə təsiri arasında tarazlıq olmalıdır. Bu yanaşma şəhərsalma prosesində "təbiətə uyğunlaşma" prinsipini əsas götürür və şəhəri müstəqil texniki mexanizm kimi deyil, canlı ekoloji sistemin tərkib hissəsi kimi təqdim edir [8].

Beatley isə biofil şəhər konsepsiyasını inkişaf etdirərək şəhər və təbiət münasibətlərinə daha insanmərkəzli yanaşma gətirmişdir. Müəllifin fikrincə, biofil şəhər yalnız biomüxtəlifliyin qorunduğu məkan deyil, həm də insanların gündəlik həyatında təbiətlə emosional, estetik və funksional əlaqə qura bildiyi şəhər mühitidir. Beatley bu yanaşmada parkların, ağacların, su hövzələrinin və yaşıl zonaların yalnız dekorativ element kimi deyil, şəhər sakinlərinin sağlamlığı, sosial davranışları və həyat keyfiyyəti ilə bağlı mühüm amil kimi nəzərdən keçirilməsini təklif edir [9]. Bu fikir yaşıl şəhər konsepsiyasını daha geniş izah etməyə imkan verir, çünki burada ekoloji mühit yalnız qorunan resurs deyil, həm də şəhər həyatının keyfiyyətini formalaşdıran sosial dəyər kimi çıxış edir.

Ağıllı şəhər nəzəriyyəsində Caragliu, Del Bo və Nijkampın yanaşması xüsusi yer tutur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, şəhərin ağıllı hesab olunması yalnız informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Onların fikrincə, ağıllı şəhər insan kapitalına, sosial kapitala, ənənəvi və müasir kommunikasiya infrastrukturuna investisiya qoymaqla davamlı iqtisadi inkişafı və yüksək həyat keyfiyyətini təmin edən şəhərdir [10]. Bu yanaşma ağıllı şəhər anlayışını daha geniş çərçivəyə çıxarır və göstərir ki, texnologiya özlüyündə məqsəd deyil, şəhər idarəçiliyini, vətəndaş iştirakını, resurslardan səmərəli istifadəni və sosial rifahı gücləndirən vasitədir.

Ahvenniemi və həmmüəllifləri ağıllı şəhər və davamlı şəhər göstəricilərini müqayisə edərək bu iki anlayış arasında mühüm fərqlərin olduğunu vurğulamışdır. Onların tədqiqatında göstərilir ki, ağıllı şəhər göstəriciləri çox vaxt texnologiya, idarəetmə və iqtisadi səmərəlilik üzərində cəmlənir, davamlı şəhər yanaşması isə daha çox ekoloji balans, resurs qənaəti və uzunmüddətli sosial-ekoloji nəticələrə diqqət yetirir [11]. Bu fikir məqalənin əsas məntiqini gücləndirir, çünki burada yalnız ağıllı

şəhər və ya yalnız yaşıl şəhər modeli deyil, onların inteqrasiya olunmuş forması daha dayanıqlı inkişaf modeli kimi əsaslandırılır.

Şahin və Yılmazın ağıllı şəhər tətbiqləri ilə bağlı yanaşması göstərir ki, şəhər idarəçiliyində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xidmətlərin əlçatanlığını, nəqliyyatın idarə edilməsini, enerji istifadəsinin izlənilməsini və ictimai xidmətlərin səmərəliliyini artıra bilər. Lakin bu yanaşma yalnız texniki modernləşmə kimi qəbul edildikdə onun ekoloji və sosial təsiri məhdud qalır. Buna görə də ağıllı şəhər layihələri yaşıl infrastruktur, tullantıların təkrar emalı, su ehtiyatlarının qorunması və vətəndaş iştirakçılığı ilə əlaqələndirildikdə daha yüksək dayanıqlılıq səviyyəsi formalaşdırır [5].

Şekerin davamlılıq və rəqəmsallaşma ilə bağlı yanaşması da bu istiqamətdə mühüm nəzəri əsas verir. Müəllif rəqəmsallaşmanı yalnız texniki yenilik kimi deyil, iqtisadi və sosial proseslərin yenidən təşkili vasitəsi kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan şəhər idarəçiliyində rəqəmsal sistemlərin tətbiqi məlumatların toplanması, emalı və qərarvermə prosesinin sürətləndirilməsi ilə yanaşı, resursların daha səmərəli bölgüsünə və ekoloji risklərin daha erkən müəyyən edilməsinə şərait yaradır [6]. Bu fikir ağıllı şəhər modelinin yaşıl şəhər konsepsiyası ilə tamamlanmasının zəruriliyini əsaslandırır.

Aziiza və Susanto ağıllı kənd modelini araşdırarkən rəqəmsal texnologiyaların yalnız iri şəhərlər üçün deyil, kənd və regional inkişaf üçün də mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmişlər. Müəlliflərin yanaşmasına görə ağıllı yaşayış modeli yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırıldıqda sosial xidmətlərə çıxışı genişləndirir, idarəetmənin çevikliyini artırır və əhalinin həyat keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir [1]. Bu fikir Azərbaycan kontekstində, xüsusilə Qarabağda həyata keçirilən ağıllı kənd və ağıllı şəhər layihələrinin nəzəri əsaslandırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki həmin layihələr yalnız texniki infrastrukturun bərpası deyil, həm də məskunlaşma, sosial xidmət, enerji təminatı və ekoloji dayanıqlılıq modelinin formalaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər.

Aziz və Jahanın bərpa olunan enerji investisiyaları ilə bağlı tədqiqatı göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşıl enerji sektorunun inkişafı yalnız ekoloji məqsəd daşımır, həm də enerji təhlükəsizliyi, investisiya cəlbediciliyi və uzunmüddətli iqtisadi sabitlik baxımından mühüm rol oynayır [2]. Bu yanaşma Azərbaycan üçün də aktualdır, çünki ölkənin yaşıl enerji siyasəti, xüsusilə Qarabağın yaşıl enerji zonası kimi inkişaf etdirilməsi, şəhər və regional planlaşdırmanın davamlılıq prinsipləri əsasında qurulmasına imkan yaradır. Beləliklə, yaşıl şəhər modeli enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji mənbələri ilə əlaqələndirildikdə daha real və tətbiq edilə bilən inkişaf mexanizminə çevrilir.

Hazırda bir çox dövlət yaşıl enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi zərurəti səbəbindən enerji Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Gələcək üçün Azərbaycan 2020 Vizyonu" konsepsiyası iqlim istehlakında 9,7%-dən 20%-ə qədər artırılması nəzərdə tutulur. Yanvar ayında orta temperatur Qarabağın düzənlik və dağətəyi ərazilərində 2-0,5 dərəcə Selsi, yüksək dağlıq ərazilərdə isə -4 su elektrik stansiyası mövcuddur. Onlardan biri olan Tərtər su elektrik stansiyası 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində Sərsəng bəndi ilə birlikdə inşa edilmişdir [5].

ərbaycanın Cəbrayıl rayonunun Xudafərin kəndindən 1 km şimal-qərbdə yerləşən Xudafərin su elektrik stansiyası layihəsi 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun işğalından sonra Ermənistanın nəzarəti altında qalmışdır. Ermənistan tərəfi bu layihənin həyata keçirilməsini İranla birlikdə davam etdirmişdir.
əmçinin vurğulanmışdır ki, Qarabağın dağlıq bölgələrində külək enerjisi potensialı 500 MVt-dan ərazilərdə külək enerjisi istehsalının hazırda mümkün olmadığı vurğulanmışdır. Eynilə, görüş zamanı Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının 25%-nin Qarabağda istehsal olunduğu nəzərə alınmaqla, Tərtər, Bazarçay və Həkəri kimi əsas çayların elektrik enerjisi istehsalı potensialı aydın olduğu kimi, Qarabağ bölgəsinin yaşıl enerji bölgəsinə çevrilmək üçün bütün potensialı var.

ə də, Azərbaycan hökuməti bir çox beynəlxalq şirkətlərlə məsləhətləşmələr apararaq bölgədə yaşıl enerji ehtiyatlarından istifadə etmək üçün pilot layihələrin həyata keçirilməsi strategiyası hazırlayıb. Xanlıq kəndinin, Laçın rayonunun cənub hissəsinin və ərazidəki digər infrastruktur layihələrinin stansiyalarının tikintisi üçün təxmini gücü 7214 MVt və 2120 MVt olan ərazilər müəyyən edilib və işlərin ən qısa müddətdə başlanması gözlənilir. Bu konkret addımlarla paralel olaraq, Səudiyyə Ərəbistanı ACWA və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Masdar şirkəti ilə imzalanmış son investisiya üçün atdığı əhəmiyyətli addımları təmsil edir. Bu çərçivədə Masdar 200 MVt gücündə günəş elektrik stansiyası tikmək layihəsini həyata keçirəcək, Acwa Power isə 240 MVt gücündə külək elektrik Enerji Zonası" adlı ətraflı konsepsiya hazırlanmışdır [1].

METODOLOGİYA

Müasir şəhər ekosistemlərinin təhlili yalnız nəzəri təsvirlə məhdudlaşdıqda, müxtəlif şəhər və ya şəhər modellərinin dayanıqlılıq baxımından üstün və zəif tərəflərini müəyyən etmək çətinləşir. Bu səbəbdən tədqiqatda şəhər ekosistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün müqayisəli yanaşmadan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Müqayisəli yanaşma ağıllı şəhər, yaşıl şəhər və ənənəvi şəhər modellərinin eyni meyarlar üzrə təhlilinə imkan verir. Bu yanaşma həm şəhər idarəçiliyində rəqəmsal texnologiyaların rolunu, həm də ekoloji dayanıqlılıq, enerji səmərəliliyi, qiymətləndirməyə şərait yaradır [4].

Bu məqsədlə tədqiqatda "Şəhər ekosisteminin kontekstual dayanıqlılıq modeli" təklif olunur. Modelin əsas məntiqi ondan ibarətdir ki, şəhər dayanıqlılığı yalnız texnologiyanın mövcudluğu ilə deyil, həmin texnologiyanın yerli ekoloji, iqtisadi və sosial ehtiyaclara uyğunluğu ilə ölçülməlidir. Başqa sözlə, ağıllı şəhər yanaşması yalnız rəqəmsal infrastrukturun tətbiqi kimi deyil, enerji, su,

nəqliyyat, tullantı və idarəetmə sahələrində real səmərəlilik yaradan kompleks sistem kimi qiymətləndirilməlidir.

Modelin qurulmasında beş əsas qiymətləndirmə istiqaməti seçilmişdir: enerji səmərəliliyi, tullantıların idarə olunması və dövri iqtisadiyyat, su və təbii resurslardan istifadə, rəqəmsal idarəetmə və ağıllı infrastruktur, sosial əlçatanlıq və tətbiq imkanları. Bu göstəricilər şəhər ekosisteminin həm ekoloji, həm də sosial-iqtisadi baxımdan dayanıqlılıq səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Cədvəl 1. Şəhər ekosistemlərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Qiymətləndirmə meyarı	Ənənəvi şəhər modeli	Ağıllı şəhər modeli	Yaşıl/ağıllı şəhər modeli
Enerji səmərəliliyi	Enerji istehlakı yüksəkdir, qənaət mexanizmləri zəifdir	Ağıllı sayğaclar və avtomatlaşdırılmış idarəetmə tətbiq olunur	Bərpa olunan enerji və enerji qənaəti birlikdə tətbiq edilir
Tullantı idarəçiliyi	Toplama və utilizasiya əsasən mexaniki formada aparılır	Sensorlu zibil qutuları və optimallaşdırılmış toplama sistemləri istifadə olunur	Təkrar emal, tullantıdan enerji və dövri iqtisadiyyat prinsipləri tətbiq edilir
Su ehtiyatlarından istifadə	Su itkisi və nəzarətsiz istifadə riski yüksəkdir	Ağıllı su sayğacları və monitorinq sistemləri tətbiq olunur	Yağış sularından istifadə və suyun təkrar dövriyyəsi prioritet sayılır
Nəqliyyat və mobillik	Şəxsi avtomobildən asılılıq yüksəkdir	Ağıllı nəqliyyat idarəetməsi və elektron ödəniş sistemləri mövcuddur	İctimai nəqliyyat, piyada və velosiped infrastrukturu ekoloji məqsədlərlə əlaqələndirilir
Rəqəmsal idarəetmə	Xidmətlər əsasən ənənəvi inzibati formada göstərilir	Elektron hökumət, mobil tətbiqlər və məlumat sistemləri geniş istifadə olunur	Rəqəmsal xidmətlər ekoloji monitorinq və vətəndaş iştirakçılığı ilə birləşdirilir
Sosial əlçatanlıq	Xidmətlərə çıxış bərabər olmaya bilər	Rəqəmsal xidmətlər əlçatanlığı artırır	Texnologiya sosial inklüzivlik və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilir
Tətbiq xərci	Nisbətən aşağıdır, lakin səmərəlilik zəifdir	Orta və yüksək investisiya tələb edir	İlkin xərc yüksək ola bilər, lakin uzunmüddətli qənaət və ekoloji fayda yaradır
Ümumi dayanıqlılıq səviyyəsi	Aşağı	Orta-yüksək	Yüksək

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəhər ekosisteminin dayanıqlılıq səviyyəsini daha sistemli qiymətləndirmək üçün aşağıdakı

$$SEDI = (E_s \times 0.25) + (T_i \times 0.20) + (S_r \times 0.20) + (R_i \times 0.20) + (S_a \times 0.15)$$

— Şəhər Ekosisteminin Dayanıqlılıq İndeksi,
E_s

— enerji səmərəliliyi göstəricisi,
T_i

— tullantıların idarə olunması və dövri iqtisadiyyat göstəricisi,
S_r

— su və resurslardan səmərəli istifadə göstəricisi,
R_i

— rəqəmsal infrastruktur və ağıllı idarəetmə göstəricisi,
S_a

— sosial əlçatanlıq və tətbiq imkanları göstəricisidir [5].

Bu modeldə hər bir göstərici 1-dən 5-ə qədər balla qiymətləndirilir. 1 bal çox zəif, 2 bal zəif, 3 bal orta, 4 bal yaxşı, 5 bal isə yüksək inkişaf səviyyəsini göstərir. Çəki əmsallarının fərqli verilməsi şəhər ekosistemlərində enerji, tullantı, su və rəqəmsal idarəetmə amillərinin daha mühüm rol oynaması ilə izah olunur.

Cədvəl 2. Şəhər ekosistemi modellərinin indeks üzrə qiymətləndirilməsi

Model	**Enerji səmərəliliyi 0.25**	**Tullantı idarəçiliyi 0.20**	**Su/resurs səmərəliliyi 0.20**	**Rəqəmsal idarəetmə 0.20**	**Sosial əlçatanlıq 0.15**	**Ümumi indeks**
Ənənəvi şəhər modeli	2	2	2	1	2	1.80
Ağıllı şəhər modeli	4	3	3	5	4	3.80
Yaşıl/ağıllı şəhər modeli	5	5	4	4	4	4.45

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, ənənəvi şəhər modeli dayanıqlılıq baxımından ən aşağı nəticəyə malikdir. Bu modeldə enerji istehlakının yüksək olması, tullantıların idarə olunmasında rəqəmsal mexanizmlərin zəifliyi və su ehtiyatlarından istifadədə səmərəliliyin aşağı olması ümumi indeksin aşağı formalaşmasına səbəb olur. Ağıllı şəhər modeli isə xüsusilə rəqəmsal idarəetmə, elektron xidmətlər, ağıllı nəqliyyat və avtomatlaşdırılmış infrastruktur baxımından daha yüksək nəticə göstərir. Lakin bu modeldə ekoloji komponentlər rəqəmsal komponentlər qədər güclü inkişaf etmədikdə, dayanıqlılıq səviyyəsi tam maksimuma çatmır.

Yaşıl şəhər modeli isə ən yüksək nəticəni göstərir. Bunun əsas səbəbi bu modeldə rəqəmsallaşma ilə ekoloji dayanıqlılığın birlikdə tətbiq edilməsidir. Enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı, su ehtiyatlarının qorunması və

vətəndaşların rəqəmsal xidmətlərə çıxışı bir-biri ilə əlaqəli şəkildə formalaşdıqda şəhər ekosisteminin ümumi dayanıqlılıq səviyyəsi yüksəlir. Bu baxımdan, Azərbaycan şəhərlərində və xüsusilə Qarabağda həyata keçirilən ağıllı şəhər və ağıllı kənd layihələrinin yalnız texnoloji infrastruktur kimi deyil, həm də ekoloji və sosial dayanıqlılıq modeli kimi qiymətləndirilməsi daha məqsədəuyğundur [4].

Təklif olunan modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, şəhər ekosistemlərinin qiymətləndirilməsini yalnız təsviri səviyyədə saxlamır, müxtəlif şəhər modellərini konkret meyarlar üzrə müqayisə etməyə imkan verir. Beləliklə, tədqiqatda nəzəri yanaşma ilə yanaşı, sadə analitik qiymətləndirmə mexanizmi də formalaşır. Bu isə işin elmi-praktiki əhəmiyyətini artırır və şəhər ekosistemlərinin dayanıqlılıq səviyyəsinin ölçülməsi üçün tətbiq oluna bilən metodoloji baza yaradır.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏ

Yuxarıda göstərilən məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, şəhərin resurs axınlarını və istehlak strukturunu qiymətləndirən göstəriciləri və şəhər dayanıqlılığı göstəriciləri şəhər dayanıqlılığı göstəricilərinin ölçülməsində alternativ vasitələrdir. Hazırda dünyada müxtəlif dayanıqlı şəhər göstərici sistemləri mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, dayanıqlılıq göstəricilərinin ölçülməsi prosesində şəhərlərin spesifik iqtisadi, sosial və ekoloji ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış göstərici sistemlərindən istifadə dəqiq, qənaətbəxş, inkişaf və rasional nəticələr əldə etməkdə təsirli ola bilər. Bu gün şəhərlər iqtisadi inkişaf, sosial, ekoloji və insan tərəqqisi üçün katalizator rolunu oynayan yaşayış məkanlarıdır. Lakin sürətli urbanizasiya və infrastruktur investisiyalarının olmamasından irəli gələn sosial, ekoloji və ekoloji problemlər şəhər həyatını təhdid etməyə başlayıb. Davamlı urbanizasiya yanaşması şəhərlərin iqtisadi inkişafına sosial və ekoloji məsuliyyət və ehtiyaclarla inteqrasiya olunmuş şəkildə nail olmağı hədəfləyir. Davamlı şəhərlərin yaradılması kontekstində zəruri dəyişikliklərin və transformasiyaların idarə olunmasında şəhərlərdə yaşayan insan icmalarına ən yaxın inzibati vahidlər olan və iştirakı təşviq edən yerli hökumətlər mühüm rol oynayırlar. Şəhərlər həm yerli, həm də qlobal mühitlərə və ekologiyaya əhəmiyyətli təsir göstərir. Davamlı şəhər yanaşması şəhərlərin ekosistemlərə mənfi təsirlərini minimuma endirməyi və icma rifahı, sağlam ətraf mühit, sosial ədalət, həyat keyfiyyəti və şəhərlər daxilində bərabər yaşayış sahələri kimi komponentləri effektiv şəkildə təşviq etməyi hədəfləyir. Bu çərçivədə fəaliyyət göstərən yerli hökumətlər yalnız siyasət hazırlamaqdan deyil, həm də bu siyasətlərin uğur səviyyəsini müəyyən etmək üçün şəhər dayanıqlılığı göstəricilərini kəmiyyətcə və rasional şəkildə ölçməkdən məsuldurlar.

NƏTİCƏ

Davamlılıq göstəricilərinin ölçülməsi şəhərlərə uyğun göstəricilər vasitəsilə həyata keçirilir. Fəaliyyət göstəriciləri yerli hökumətlərə idarə etdikləri şəhərlərin mövcud vəziyyətini müəyyən etmək, problemli sahələri müəyyən etmək, onları həll etmək üçün siyasətlər hazırlamaq, hazırlanmış siyasətlərin uğur səviyyəsini ölçmək, ətraf mühit, sosial və iqtisadi problemlərlə əlaqəli müdaxilələrin uğurunu və ya uğursuzluğunu müəyyən etmək və ətraf mühit strategiyalarını nəzərdən keçirmək kimi imtiyazlar verir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, şəhərlərin sosial, ekoloji və iqtisadi strukturlarına xas olan və dayanıqlılıq tələblərinə uyğunlaşdırılmış göstəricilərdən istifadə rasional nəticələr əldə etmək üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

, 1–10.

, 215–230. https://doi.org/10.1016/j.esd.2023.04.008

ahin, A., & Yılmaz, H. F. (2019). Akıllı kent uygulamaları: Stockholm ve Bursa üzerinden b
eker, A. (2021). Sürdürülebilirlik ve dijitalleşme. In İ. Erdoğan Tarakçı & B. Göktaş (Eds.), *Dijital gelecek dijital dönüşüm* (pp. 365–384). Efe Akademi Yayınevi.

d
e
ğ
(
4
3
)
,

2
8
9
7
–

H
Y
P
E
R
L
I
N
K

"
h
t
t
p
s
:
/
/
d
x
.
d
o
i
.

TURİZM MARŞRUTLARININ TƏŞKİLİNDƏ TƏHLÜKƏSIZLIK MƏSƏLƏLƏRİ

Safety Issues in Organization of Tourist Routes

ADİL YUSUBOV
Adil Yusubov
adil. yusubov. ynm24@mdu. edu. az
https://orcid. org/0009-0003-4021-1937
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mingachevir State University

XÜLASƏ

Bu tezisdə turizm marşrutlarının təşkili prosesində təhlükəsizlik məsələləri geniş şəkildə araşdırılır və bu sahənin təhlükəli yüklərin daşınması ilə əlaqəsi izah edilir. Müasir nəqliyyat infrastrukturunda turizm məqsədli daşımalarla sənaye və logistika yönümlü daşımaların eyni marşrutlar üzrə həyata keçirilməsi risklərin artmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə təhlükəli yüklərin daşınması zamanı baş verə biləcək qəzalar və fövqəladə hallar turizm obyektləri, turistlərin həyat və sağlamlığı, eləcə də ətraf mühit üçün ciddi təhlükə yaradır. Tezisdə risklərin qiymətləndirilməsi, marşrutların düzgün planlaşdırılması, zonalaşdırma, vaxt məhdudiyyətlərinin tətbiqi, normativ-hüquqi tənzimləmə və institusional koordinasiya məsələləri ətraflı şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: *Turizm marşrutları, təhlükəsizlik, nəqliyyat infrastrukturu, təhlükəli yüklər, risklərin idarə edilməsi, fövqəladə hallar*

ABSTRACT

This thesis extensively examines safety issues in the process of organizing tourist routes and explains the connection of this area with the transportation of dangerous goods. In modern transport infrastructure, the implementation of tourism-oriented transportation with industrial and logistics-oriented transportation on the same routes leads to increased risks. Accidents and emergencies that may occur, especially during the transportation of dangerous goods, pose a serious threat to tourism facilities, the life and health of tourists, as well as the environment. The thesis explains in detail the issues of risk assessment, proper planning of routes, zoning, application of time restrictions, regulatory and legal regulation and institutional coordination.

Keywords: *Tourism routes, security, transport infrastructure, dangerous goods, risk management, emergencies*

GİRİŞ

Turizm sənayesi dünyada ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri kimi ölkələrin iqtisadiyyatına, məşğulluğun artırılmasına və regionların sosial inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu sahənin davamlı inkişafında turizm marşrutlarının düzgün planlaşdırılması əsas rol oynayır. Marşrutların hazırlanması zamanı coğrafi, iqtisadi, ekoloji və sosial amillərlə yanaşı, təhlükəsizlik məsələləri də xüsusi diqqət tələb edir. [2]

Müasir nəqliyyat sistemlərinin çoxşaxəli fəaliyyəti turizm marşrutlarının sənaye və logistika daşımaları ilə eyni yollar üzərində kəsişməsinə səbəb olur. Xüsusilə təhlükəli yüklərin daşınması bu vəziyyətdə risklərin artmasına gətirib çıxarır və turizm təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edir. Buna görə də turizm marşrutlarının təşkili təhlükəli yüklərin daşınması ilə bağlı amillər nəzərə alınmaqla daha kompleks yanaşma tələb edir. [3]

MATERİAL VƏ METODLAR

Turizm marşrutlarının təhlükəsizliyi turistlərin həyat və sağlamlığının qorunması, əmlakın mühafizəsi, ətraf mühitin balansının saxlanılması və fövqəladə hallara hazırlıq səviyyəsinin təmin olunması ilə bağlıdır. Bu anlayış bir neçə əsas istiqaməti əhatə edir:[1]

- nəqliyyat təhlükəsizliyi;
- texniki və texnoloji təhlükəsizlik;
- ekoloji təhlükəsizlik;
- informasiya təhlükəsizliyi;
- fövqəladə hallara operativ reaksiya mexanizmləri.

Bu istiqamətlərin hər biri turizm marşrutlarının həm planlaşdırılması, həm də istifadəsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Onların içində nəqliyyat təhlükəsizliyi xüsusilə vacibdir, çünki marşrutların fasiləsiz və təhlükəsiz işləməsi birbaşa ondan asılıdır. [5]

Təhlükəli yüklərin daşınmasının xüsusiyyətləri və təsir dairəsi

Təhlükəli yüklər insan sağlamlığına, ətraf mühitə və maddi dəyərlərə zərər verə bilən fiziki, kimyəvi və ya bioloji xüsusiyyətlərə malik maddələrdir. Bu kateqoriyaya yanıcı, partlayıcı, zəhərli, korroziyaedici və radioaktiv materiallar daxildir. [8]

Belə yüklərin daşınması zamanı baş verə biləcək qəzalar müxtəlif ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Bunlara turistlər arasında xəsarət və itkilər, turizm obyektlərinin fəaliyyətinin dayanması, təbii mühitin çirklənməsi, nəqliyyat infrastrukturunun zədələnməsi və regionun turizm imicinin zərbə alması daxildir.

Bu cür risklər daha çox turizm marşrutları təhlükəli yüklərin intensiv daşındığı magistral yollarla üst-üstə düşdükdə artır və nəticələr daha ciddi ola bilir. [10]

Turizm marşrutları ilə təhlükəli yüklərin daşınmasının kəsişməsi

Turizm marşrutları ilə təhlükəli yüklərin daşınması bir sıra əsas sahələrdə üst-üstə düşür. Bu kəsişmələr daha çox aşağıdakı yerlərdə müşahidə olunur:

- beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarında;
- dəmir yolu xətlərinin yaxınlığında yerləşən turizm zonalarında;
- liman və hava limanı ətrafında yerləşən turizm obyektlərində;
- sənaye və logistika mərkəzlərinə yaxın rekreasiya ərazilərində.

Belə ərazilərdə risklərin düzgün qiymətləndirilməməsi fövqəladə hadisələrin baş vermə ehtimalını artırır. Buna görə də turizm marşrutlarının planlaşdırılması zamanı həmin yollar üzrə təhlükəli yüklərin daşınma sıxlığı mühüm amil kimi nəzərə alınmalıdır. [7]

Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması

Turizm marşrutlarının təhlükəsiz təşkili üçün risklərin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi vacibdir. Risklərin idarə olunması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

a. potensial təhlükə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi;
b. risklərin ehtimal və nəticə baxımından qiymətləndirilməsi;
c. risklərin azaldılması üzrə tədbirlərin planlaşdırılması;
d. monitorinq və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi.

Təhlükəli yüklərin daşınması ilə bağlı risklərin idarə olunması turizm sektorunda profilaktik tədbirlərin səmərəliliyini artırır və fövqəladə halların qarşısının alınmasına şərait yaradır. [4]

Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün təşkilati və texniki tədbirlər

Turizm marşrutlarının təhlükəsizliyini artırmaq üçün bir sıra təşkilati və texniki tədbirlərin görülməsi vacib hesab olunur. Bu məqsədlə aşağıdakı addımların tətbiqi daha məqsədəuyğundur:

- turizm və sənaye marşrutlarının funksional şəkildə zonalara ayrılması;
- təhlükəli yüklərin daşınmasına vaxt və istiqamət baxımından məhdudiyyətlərin qoyulması;
- müasir xəbərdarlıq və monitorinq sistemlərinin yaradılması;
- fövqəladə hallar üzrə təlimlərin və praktiki məşqlərin keçirilməsi;
- turizm operatorları ilə nəqliyyat şirkətləri arasında məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsi.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi turizm marşrutlarının istismarı zamanı yarana biləcək risklərin azaldılmasına kömək edir. [9]

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, turizm marşrutlarının təşkili prosesində təhlükəsizlik məsələləri təhlükəli yüklərin daşınması ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqənin nəzərə alınmaması turizm sektorunun dayanıqlı inkişafına ciddi maneələr yarada bilər. Təhlükəli yüklərin daşınması ilə turizm marşrutlarının kəsişdiyi ərazilərdə kompleks təhlükəsizlik yanaşmasının tətbiqi, normativ-hüquqi tənzimləmənin gücləndirilməsi və institusional koordinasiyanın təmin edilməsi zəruridir.

Nəticə etibarilə, turizm marşrutlarının təhlükəsiz təşkili yalnız turizm sahəsinin deyil, bütövlükdə nəqliyyat və logistika sisteminin səmərəli və təhlükəsiz fəaliyyətindən asılıdır. Bu sahədə inteqrə olunmuş yanaşma turizmin davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. World Tourism Organization. (2019). Tourism safety and security: Practical measures for destinations. Madrid, Spain: UNWTO.
2. United Nations. (2021). Recommendations on the transport of dangerous goods: Model regulations (22nd ed.). New York, NY & Geneva, Switzerland: United Nations.
3. UNECE. (2023). European agreement concerning the international carriage of dangerous goods by road (ADR). Geneva, Switzerland: United Nations.
4. Hall, C. M. (2018). Tourism risk and safety management. Oxford, United Kingdom: Elsevier Butterworth-Heinemann.
5. Rodrigue, J. -P. , Comtois, C. , & Slack, B. (2020). The geography of transport systems (5th ed.). New York, NY: Routledge.
6. Glaesser, D. (2017). Crisis management in the tourism industry (2nd ed.). Oxford, United Kingdom: Butterworth-Heinemann.
7. Button, K. (2019). Transport economics and policy. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Publishing.
8. Quliyev, F. (2020). Nəqliyyat sistemlərində təhlükəsizlik problemləri. Bakı, Azərbaycan: Elm və Təhsil.
9. Əliyev, R. (2021). Turizm fəaliyyətində risklərin idarə olunması. Bakı, Azərbaycan: Turizm İnstitutu nəşriyyatı.
10. International Organization for Standardization. (2012). ISO 39001: Road traffic safety management systems — Requirements with guidance for use. Geneva, Switzerland: ISO.

SAFEGUARDING THE LIVING HERITAGE OF SOGDIANA. CASE OF YAGNOB VALLEY

Sogdiana-nin Yaşayan Mirasi Qorunması. Yagnob vədisi nümunəsi

FIRUZA AKRAMOVA
Firuzə Əkrəmova
iro. asist@univ-silkroad. uz
İpək Yolu Beynəlxalq Turizm və Mədəniyyət Universiteti
Silk Road International University of Tourism and Cultural

ABSTRACT

The Yagnob Valley in Tajikistan represents one of the last surviving cultural landscapes preserving the linguistic and socio-cultural legacy of ancient Sogdiana. This study examines the valley as a living repository of intangible cultural heritage, with particular emphasis on the Yagnobi language—an endangered Eastern Iranian language closely related to Sogdian. Using a qualitative research design combining historical analysis, travel-based ethnographic observation, and secondary literature review, the study evaluates the impact of forced migration, socio-economic marginalization, and geographic isolation on the sustainability of the Yagnobi community. The findings highlight both the vulnerability and resilience of the Yagnobi people, emphasizing the urgent need for integrated preservation strategies. The article proposes a UNESCO-aligned framework combining cultural safeguarding, community-based tourism, and sustainable mountain development.

Keywords: *Yagnob Valley; Sogdiana; intangible cultural heritage; sustainable tourism; linguistic preservation; Central Asia; mountain communities*

XÜLASƏ

Tacikistanda yerləşən Yaqnob Vadisi, qədim Soqdiana-nın dil və sosial-mədəni irsini qoruyan son sağ qalmış mədəni landşaftlardan birini təmsil edir. Bu tədqiqat, Yaqnob dilinə—Soqdian ilə yaxın bağlı olan təhlükə altında olan Şərqi İran dilinə—xüsusi vurğu ilə vadiyi qeyri-maddi mədəni irsin yaşayan anbarı kimi araşdırır. Tarixi analiz, səyahətə əsaslanan etnoqrafik müşahidə və ikincil ədəbiyyat icmalı birləşdirən keyfiyyətli tədqiqat dizaynından istifadə edərək, tədqiqat, qüvvə ilə köçürmə, sosial-iqtisadi marginalizasiya və coğrafi təcridin Yaqnobi icmasının davamlılığına təsirini qiymətləndirir. Nəticələr Yaqnobi xalqının həm həssaslığını, həm də müqavimətini vurğulayır və inteqrasiya olunmuş qoruma strategiyalarına çox təcili ehtiyacı göstərir. Məqalə mədəni qorunmanı, icmaya əsaslanan turizmi və davamlı dağ inkişafını birləşdirən UNESCO-ya uyğun bir çərçivə təklif edir.

Açar sözlər: *Yaqnob vadisi; Soqdiyena; maddi olmayan mədəni irs; davamlı turizm; dilin qorunması; Mərkəzi Asiya; dağ icmaları*

INTRODUCTION

The preservation of intangible cultural heritage has emerged as a critical priority in global development discourse, particularly in geographically isolated regions where traditional knowledge systems remain intact. Mountain communities, in this regard, represent both repositories of cultural diversity and zones of heightened vulnerability (UNESCO, 2003; Messerli & Ives, 1997). The Yagnob Valley, located in the Zeravshan basin of Tajikistan, constitutes a unique cultural landscape where the descendants of the ancient Sogdians have preserved their language and traditional lifestyle for over two millennia. Despite its historical significance, the region remains under-researched in contemporary academic literature, particularly concerning its integration into sustainable development frameworks.

LITERATURE REVIEW

Sogdian Heritage and Linguistic Continuity

The Sogdian civilization played a central role in Silk Road trade networks and cultural exchange (Gafurov, 1972; Grenet, 2005). The Yagnobi language is widely recognized as a direct descendant of Sogdian, preserving archaic linguistic features lost in other regions (Henning, 1958). Geographical isolation has historically enabled cultural preservation but also contributed to socio-

economic stagnation (Messerli & Ives, 1997). In the case of Yagnob, seasonal inaccessibility—lasting up to eight months annually—limited external influence while constraining development. Soviet-era resettlement policies significantly altered demographic and cultural patterns across Central Asia (Kassymbekova, 2016). The forced relocation of Yagnobi populations in 1970 represents a critical case of cultural dislocation, with long-term implications for identity and language preservation.

METHODOLOGY

This study adopts a **qualitative interdisciplinary approach**, integrating:

- Historical analysis
- Ethnographic travel observations
- Secondary data review

Primary insights are derived from:

- Travel and field-based narratives of the Yagnob Valley
- Academic literature on Sogdian and Yagnobi studies
- Policy documents related to cultural heritage and development

RESULTS AND DISCUSSION

The Yagnob Valley's extreme geography—featuring elevations above 5000 meters—served as a natural barrier against external invasions and cultural assimilation.

As a result, the Yagnobi people preserved:

- Their linguistic heritage
- Traditional agricultural systems
- Pre-modern social structures

The forced resettlement of approximately 500 families in 1970 marked a turning point in the valley's history.

Consequences included:

- Fragmentation of communities
- Decline in language transmission
- Adaptation challenges in lowland environments

The present-day Yagnob Valley faces multiple structural challenges:

- Limited access to education and healthcare
- Declining population (approx. a few hundred permanent residents)
- Weak institutional support for cultural preservation

Educational infrastructure is particularly inadequate, with some settlements lacking basic schooling facilities.

Despite adversity, the Yagnobi community demonstrates resilience through:

- Sustainable agricultural practices (terracing, irrigation)
- Community-based knowledge systems
- Local technological innovation (e. g. , micro-hydropower systems)

These practices align with contemporary sustainability paradigms and offer valuable insights for mountain development strategies.

The Yagnob Valley holds strong potential for:

- Eco-tourism
- Ethnographic tourism
- Cultural heritage tourism

However, unregulated development may threaten:

- Cultural authenticity
- Environmental sustainability

The proposed **Fann–Yagnob Ethnographic Park** represents a viable model for balanced development.

CONCLUSION

The Yagnob Valley stands as a rare example of cultural continuity in Central Asia, offering a unique lens into the legacy of Sogdiana. However, its survival is increasingly threatened by socio-economic marginalization and cultural assimilation. A holistic development approach—integrating heritage preservation with sustainable economic strategies—is essential for safeguarding this globally significant cultural landscape.

REFERENCES

1. Gafurov, B. (1972). *Tajiks: Ancient, Ancient, and Medieval History*. Moscow: Nauka.
2. Grenet, F. (2005). *Regional Interaction in Central Asia and the Sogdian Trade Network*. Paris: CNRS.
3. Henning, W. B. (1958). "The Sogdian Language." *Handbuch der Orientalistik*.
4. Kassymbekova, B. (2016). *Despite Cultures: Early Soviet Rule in Tajikistan*. University of Pittsburgh Press.
5. Messerli, B. , & Ives, J. D. (1997). *Mountains of the World: A Global Priority*. Parthenon Publishing.
6. UNESCO. (2003). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO.
7. Jamolzade, A. (2006). *Journey to the Heirs of Sogdiana*. "Business and Politics."

TURİZM REGİONUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Tourism as a factor in the socio-economic development of the region

MƏHƏRRƏM TALIBOV
Muharram Talibov
mtalibov@mail. ru
https://orcid. org/0009-0002-8587-573X

LALƏ TALIBOVA
Lala Talıbova
qisimemi@gmail. com
https://orcid. org/0009-0004-8259-8567

Naxçıvan Dövlət Universiteti Nazirlər Kabineti
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchivan State University Cabinet of Ministers
Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Son illərdə iqtisadi və sosial sahələrdə baş verən köklü dəyişikliklərlə paralel olaraq, turizm mühüm inkişaflar göstərir. Bu gün turizm getdikcə artan sosial-iqtisadi hadisəyə çevrilmişdir. Turizm tədbirinin beynəlxalq miqyasını nəzərə alaraq, inkişaf etmiş bölgələrdən az inkişaf etmiş bölgələrə əhəmiyyətli bir valyuta axınının olduğu görülür. Bölgələr arasında pul axını, bölgələrin və bölgələrin inkişaf proseslərində istifadə edəcəyi alətləri təmin etmək üçün lazım olan maliyyə dəstəyinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Turizm sektorunun regional inkişafda və mənbələrdən səmərəli istifadə edilməsində böyük yeri və əhəmiyyəti var. Xüsusilə bölgələrarası balanssızlıqların aradan qaldırılmasında. Turizm sektoru, kənd təsərrüfatında və sənayedə kifayət qədər potensial və inkişaf imkanları olmayan lakin zəngin turizm təchizatı olan bölgələr planlaşdırılmış və effektiv turizm siyasəti nəticəsində yüksək bir inkişaf təmin edəcəkdir. İqtisadi inkişaf baxımından turizmin vacibliyini və əhəmiyyətini artıran bir məsələdə, bu hadisənin başlanması və inkişafı üçün tələb olunan mühit demək olar ki, heç bir kompleks texnologiyanın tələb olunmamasıdır. Turizm xammal və texnologiya baxımından xarici mənbələrdən asılı olmayan bir sahədir. Əsasən insan xidmətinə əsaslanan bir xidmət sektoru olduğundan, işsizliyin sıx olduğu ölkələrdə və bölgələrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm faydalı bir inkişaf vasitəsi olaraq regional inkişafla sıx əlaqəlidir. İqtisadi inkişaf və iş yerlərinin açılması vasitəsi olan turizm siyasəti indi regional inkişafın, bölgənin irsinin qorunması və inkişafı üçün bir vasitəyə çevrilməkdədir. Turizmin inkişafı bir çox mal və xidmət təminatçıları üçün, xüsusən də rayon yerlərində çox cəlbedici imkanlar təklif edən iqtisadi artımın və iş yerlərinin açılmasının ən böyük mənbələrindən birinə çevrilməkdədir. Turizm, ən əlverişsiz bölgələrin bu bölgələrdə inteqrasiya və böyümə ilə təmin etdiyi imkanlardan faydalanmasını təmin etmək üçün bir vasitə kimi də istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *turizmin inkişafı,iqtisadi inkişaf ,bölgə iqtisadiyyatı,sosial və psixoloji ehtiyaclar.*

ABSTRACT

In parallel with the fundamental changes occurring in economic and social spheres in recent years, tourism has demonstrated significant growth. Today, tourism has increasingly evolved into a major socio-economic phenomenon. Given the international scale of tourism activities, a substantial inflow of foreign currency is observed from developed to less developed regions. This interregional monetary flow can contribute significantly to providing the financial support required for the development processes of these regions. The tourism sector holds a paramount place and importance in regional development and the efficient utilization of resources, particularly in eliminating interregional imbalances. Regions that lack adequate potential and growth opportunities in agriculture and industry, yet possess rich tourism supply, can achieve high levels of development through planned and effective tourism policies. Another aspect that enhances the significance and importance of tourism in terms of economic advancement is that the environment required for the initiation and growth of this phenomenon demands virtually no complex technology. Tourism is a sector that is independent of foreign resources in terms of raw materials and technology. As it is a service sector primarily based on human labor, it carries immense importance for countries and regions facing intensive unemployment. As a beneficial development tool, tourism is closely intertwined with regional development. Once regarded mainly as a means for economic growth and job creation, tourism policy is now transforming into a vehicle for regional development, as well as the preservation and promotion of regional heritage. The expansion of tourism is becoming one of the largest sources of economic growth and employment, offering highly attractive opportunities for numerous goods and service providers, especially in rural areas. Tourism can also be utilized as a tool to ensure that the most disadvantaged regions benefit from the opportunities provided by integration and growth within these areas.

Keywords: *tourism development, economic development, regional economy, social and psychological needs.*

GİRİŞ

Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun ölkə iqtisadi potensialının formalaşması və dinamikasında rolu, xüsusi resursları və digər iqtisadi və əhali potensialı ilə izah olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda turizmə fəaliyyət növü, iqtisadi sahə, sahələrarası kompleks və ya bazar, ərazi potensialı və həmçinin sosial-iqtisadi inkişaf amili kimi baxılma istiqamətləri mövcuddur. Azərbaycan dövləti milli turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsini iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqaməti elan etmişdir. Son illər turizmin təşviqi ilə bağlı görülən işlər, qəbul edilən dövlət proqramları, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bunu bir daha sübut edir. Dövlət və regional səviyyələrdə həyata keçirilən sosial siyasətdə turizm strateji əhəmiyyətli məsələ kimi çıxış edir. Turizm sosial-iqtisadi problemləri çoxşaxəli amillər, məqsədlər və nəticələr baxımından öyrənilməsi mümkün olduğu üçün biz onun əsas sosial və region problemlərini və istiqamətlərini tətqiq etməklə məşğul olacağıq. 21-ci əsrin birinci rübündə Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılaşdığı ən vacib problemlərdən biri işsizlikdir. Bu problemi qabaqcıl mərhələlərə çatmadan ölkəyə məxsus bir sıra mənbələri böyütmək və qiymətləndirməklə aradan qaldırmaq olar.

Bu mənbələrdən və bəlkə də ən vaciblərindən biri 'Turizm' dir. Azərbaycanın geosiyasi və geostrateji mövqeyi, son illərdə fərqli bir mədəniyyətin paytaxtı olmuş, rəqibləri ilə müqayisədə təmiz çimərliklər və yaylaqları olması və xüsusiyyətləri ilə dörd mövsümün birləşməsini yaşamaq kimi xüsusiyyətlərə sahibdir. Cari və gələcək əhəmiyyəti daim artmaqda olan turizm sektorunu digər sektorlardan fərqləndirən ən vacib xüsusiyyət, bu sektorun xidmət sektoru olmasıdır, buna görə də turistik məhsullarda keyfiyyətə çatmağın yeganə yolu işçi qüvvəsindən asılıdır. İqtisadiyyatın heç bir sahəsi turizm sektoru qədər insanlar və ya insanlarla birbaşa əlaqəli deyil. Bir tərəfdən turizm tələbatını meydana gətirən fərdi fəaliyyətlər və şəxslərin birbaşa hərəkətləri, digər tərəfdən turizmin təklifini mənalı edən və tələbə cavab verən ən vacib amillərdir.

Turizmin əmək tələb edən bir sektor olması və insan elementindən çox asılı bir görünüşə sahib olması bu sektorun iş yerlərinin açılmasında təsirli rol oynaya biləcəyi fikrini doğurur. Buna görə, bir ölkədə turizm sektorunun inkişafı, sözügedən ölkə xalqının bu sektorda işlə təmin olunmasına imkan verə bilər, eyni zamanda işsizlik probleminin kortəbii şəkildə aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu işin məqsədi; Qlobal və Azərbaycan turizmi baxımından turizm sektoru ilə məşğulluq arasındakı əlaqəni araşdırmaq, iş yerlərinin açılmasında turizmin gücünü aşkar etmək və ortaya çıxan məlumatlar fonunda təkliflər hazırlamaqdır. Turizmin sosial mənası regionlarda sahibkarlığın inkişafı hesabına əhali məşğulluğunun təmin olunması, ev təsərrüfatlarının inkişafı və əhalinin ehtiyaclarına uyğun xidmət sferası yaratmaqdır. Həmçinin dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm biznesinin inkişaf etdiyi regionlarda əhali və dövlət gəlirlərinin 30 faizə qədəri bu sahənin hesabına olur. Turizmin sosial sferanın tərkib hissəsi olmaqla xidmət sektorunun inkişafı ilə bağlıdır. Qeyd olunanlar onu göstərir ki, turizmin sosial tərəflərinin araşdırılması bu günün ən aktual məsələlərindən biridir.

NƏTİCƏ

Bütün ölkələrin iqtisadiyyatı artan dünya əhalisi ilə birbaşa nisbətdə artan işsizlik problemini həll etmək və məşğulluq imkanları yaratmaq üçün daimi həll yolları axtarır. İnkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr və kifayət qədər məşğulluq imkanları olmayan bölgələr üçün çox əmək tələb edən bir sektor olan turizm mühüm rol oynayır. Turizm sektorunun istənilən səviyyəyə çatması və məşğulluq hədəflərinə çatması üçün aşağıdakı istiqamətdə işlər yerinə yetirilməlidir:

- Məşğulluq və artan strategiya və planlarla keyfiyyət və səmərəliliyi artırmaq üçün turizm standartları və prinsipləri qəbul edilməli və beynəlxalq aləmdə ölkələrin imicinə töhfə verilməlidir;
- Reklamla yanaşı, rabitə texnologiyalarının istifadəsi artırılmalıdır;

- Ölkələrin inteqrasiya səviyyəsi artırılmalıdır;
- Profilinin dəyişməsi və intellektual turist tipinin ortaya çıxması ilə əlaqədar ehtiyaclara cavab verən siyasətlər təlim, təcrübə və karyera inkişafı fəaliyyətlərində iştirak etməlidir;
- Turizm sektorundakı həyəcan ölkələr arasındakı razılaşmaları, turizm şirkətlərini stimullaşdırmağı və ixrac prosesinə maneələri aradan qaldırmaqla və bu prosesi asanlaşdırmaqla təmin edilməlidir.

Bütün bu amillər turizm sektorundakı ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və xarici valyuta gəlirlərini təmin edəcək, məşğulluq səviyyəsi artacaq, işsizlik səviyyəsi azalacaq və ümumi daxili məhsul nisbətinə töhfə verəcəkdir. Regional turizm regional inkişafını əsas vasitələrindən biridir. Regional turizmin, rayonların inkişafındakı müvəffəqiyyət yeri çox böyükdür. Regional turizm ilə regional inkişafı arasında düzgün bir əlaqə var. Regional turizm hər şeydən əvvəl kənd yerləri üçün məşğulluq və gəlir əldə etmək imkanı yaradır. Yerləşdirmə, yemək və içmək, kənd fəaliyyətlərində iştirak etmək, nəqliyyat, turistlərin səyahət məqsədi ilə getdiyi rayon yerlərində alış-veriş kimi ehtiyaclarını ödəmək üçün edilən xərclər rayon əhalisinin gəlirlərini artırır. Rayonların inkişaf komponentlərindən biri bu ərazilərdə turizmin təminat dəyərlərindən biri olan turizm tələbatından asılıdır. Azərbaycanın rayon əraziləri sosial-mədəni dəyərlərinə, vəhşi təbiətə və təbii mühitə və kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə görə turistləri cəlb edə bilər. Bu bölgələrdə turistik məhsulların meydana gəlməsi yalnız bu bölgəyəturistlərin gəlməsi ilə mümkündür. Xüsusilə bölgələrarası inkişaf fərqi və yoxsulluğun yüksək olduğu ölkələrdə regional turizmi təchizatı potensialından səmərəli istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.
2. "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı", 2010.
3. "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi", 2016.
4. "Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası.
5. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri. 2003-cu il. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı
6. "Azərbaycan Respublikası Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı" – 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.
7. Abadov M. 2014. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı. "Şərq-Qərb". 248 səh.
8. Bilalov B. 2006. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı. "Mütərcim". 280 səh.
9. Əliyev Q. 2008. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı. "Iqtisad Universiteti". 275 səh.
10. Əlirzayev. Ə. 2006. Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı. "Adiloğlu". 164 səh.
11. Əlirzayev. Ə. 2010. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı. "İqtisad Universiteti". 494 səh.
12. Əlirzayev Ə. 2010. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı. "İqtisad Universiteti". 326 səh.
13. Əzizova G. A. , Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı. "İqtisad Universiteti". 213 səh.

THE NECESSITY OF USING THE POTENTIAL OF CULTURAL TOURISM IN THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

Mədəni irsin qorunmasında mədəni turizm potensialından istifadənin zəruriliyi

MEHRİBAN KƏRİMOVA[1]
Mehriban Karimova[1]
kmehriban9@gmail. com
https://orcid. org/0000-0002-2442-6896

ARİF KƏLƏŞOV[1]
Arif Kalashov[1]
arif. kalashov@yandex. com
https://orcid. org/0000-0003-2632-9819

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Turizm istiqamətində təcrübələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasında tu-rizm məhsullarının müxtəlif növlərinin hazırlanması gedişatında turizmin bir isiqaməti hesab olunan mədəni turizm sektoru da vacib hesab olunan ən prioritet istiqamətlərdən biri sayılır. Ölkənin turiztlərə daha çox tanıdılmasında ən əhəmiyyətli turizm resursu milli-mədəni irs nümmnələridir ki, bu da mədəni turizm məhsullarının hazırlanmasında daha çox istifadə olun-malıdır. Çünki, bazarın tələbinə uyğun olaraq dünya turizm bazarında günü-gündən rəqabət daha kəskin hal aldığından müxtəlif ölkələr mədəni turizm məhsullarınının təkrarlandığından, daha yeni cəlbedici mədəni irs resurslarını axtarıb tapmaq və onu turizm sahəsinə yönəltməyə can atırlar. Bu yönümdən Azərbaycanda milli-mədəni irs nümunələrinin turizm sənayesinin potensialının artırılmasına tətbiqini təhlil etsək nə dərəcədə effektiv olmasının nikbin proq-nuznu vermiş olarıq. Azərbaycanın qonşu ölkə və regionlarla müqayisəsinə baxsaq, onun daha çox rənga-rəngliyini, mədəni irs nümunələrinin özünəməxsusluğu və tərkibi, mədəni özünüifadə müxtə-lifliyinə, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və çoxçalarlı mədəni turizm resurslarına malik olduğunun şahidi olarıq. Belə böyük potensiala malik olan mühafizəsi və istifadəsi olunmayan, amma turistlərin diqqətini çəkən mədəni irs obyektlərinə gələn ziyarətçi axınını gözəl bir şəkildə ida-rə etməklə yerli sakinlər üçün əlavə bir gəlir mənbəyini formalaşdıra, həmin ərazinin daya-nıqlı inkişafının davamlı olması üçün şərait yarada, məşğulluq problemini müəyyən qədər həll etməyə, dövlət büdcəsinə ziyarətçilərdən daxil olan gəlirlərdən bir qismini həmn o mədəni irs obyektlərinin bərpasına və mühafizəsinə daha çox vəsait yönəltmiş olarıq. Daha fərqli mədəni irs nümunələrindən istifadə etməklə onların dayanıqlı inkişafına təminat olsun deyə maliyyə vəsaitlərini yönəldib, mədəni müxtəlifliyin özünüifadə formalarının uzunömürlü olmasına şərait yarada bilərik. Mədəni irs obyektlərinin, tarix-mədəniyyət təyinatlı qoruqların effektiv mədəni idarəetməsini həyata keçirməklə, turizm resurslarından səmərəli istifadə gələcəkdə Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafının əsas sahəsi olacaq. Prioritet məqsəd uğurlu mədəni turizm inkişaf modellərin, digər mədəni irs nümunələrindən birgə istifadə etməklə yüksək nə-ticəyə çatmaqdır. Daha doğrusu, mədəni turizm yönümündən toplanan maliyyə resursları vasitəsilə mədəni irs obyektlərinin bir qismini bərpa etmiş, bir qisminin isə mühafizə olun-masını təmin etmiş olarıq.

Açar sözlər: *mədəni turizm, mədəni irs, turizm resursu, maliyyə resursu, inkişaf modelləri*

ABSTRACT

Development of experiences in the direction of tourism In the process of preparing various types of tourism products in the Republic of Azerbaijan, the cultural tourism sector, which is considered one of the most important priority directions, is also considered important. The most important tourism resource in promoting the country to tourists is the national-cultural heritage samples, which should be used more in the preparation of cultural tourism products. Because, in accordance with the market demand, competition in the world tourism market is becoming more intense day by day, and since cultural tourism products are being repeated, different countries are striving to find new attractive cultural heritage resources and direct them to the tourism sector. If we analyze the application of national-cultural heritage samples in Azerbaijan to increase the potential of the tourism industry from this perspective, we will have given an optimistic forecast of how effective they will be. If we compare Azerbaijan with neighboring countries and regions, we will witness its greater diversity, uniqueness and composition of cultural heritage examples, diversity of cultural self-expression, specific features and multifaceted cultural tourism resources. By managing the flow of visitors to cultural heritage objects that have such great potential, which are not protected and used, but attract the attention of tourists, in a good way, we will form an additional source of income for local residents, create conditions for the sustainable development of that area, solve the employment problem to some extent, and direct more funds from the income received from visitors to the state budget for the restoration and protection of those cultural heritage objects. By using more diverse cultural heritage examples, we can direct financial resources to ensure their sustainable development and create conditions for the longevity of forms of self-expression of cultural diversity. By implementing effective cultural management of cultural heritage sites and historical and cultural reserves, the efficient use of tourism resources will be the main area of development of cultural tourism in Azerbaijan in the future. The priority goal is to achieve high results by jointly using successful cultural tourism development models and other cultural heritage examples. More precisely, through the financial resources collected from the direction of cultural tourism, we will restore some of the cultural heritage sites and ensure the protection of some of them.

Key words: *cultural tourism, cultural heritage, tourism resource, financial resource, development models*

GİRİŞ

Mədəni irsin qornması müasir dördə aktual problemlər sırasında qlobal miqyasda hələ də həllini tapmağa çalışan məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Texnoloji inkişaf, qloballaşma və urbanizasiya nəticəsində bir çox maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələri hələ də məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmək qorxusundadır. Bu problemlərin aradan qaldırılması səbəbindən mədəni irsin bərpası, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühüm olan bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

Bəllidir ki, mədəni irs hər bir xalqın keçmişini, intellektual poensialını və mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən ən vacib amildir. Milli-mədəni özünəməxsusluğun bu cür qlo-ballaşma şəraitində qorunub saxlanması prioritet bir istiqamət olmaqla dövlət siyasətinin əsa-sını təşkil edir (Azərbaycn Respblikası Dövlət Turizm Agentliyi 2023).

Mədəni irsin mahiyyəti və qorunmasının əhəmiyyəti

Bilirik ki, muzeylərin, tarixi abidələrin və qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunmasını təmin etmək yüksək məbləğdə xərc tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesləri təmin etmək üçün təkcə büdcə vəsaitlərindən istifadə çətinlik yaratmasın deyə, turizm gəlirlərinin bu sahəyə cəlb edilməsi mexanizmləri araşdırılmalıdır. Yerli icmaların öz keçmişinə sahib çıx-ması, mədəni irsin qorunması və bərpası prosesində mədəni turizmin rolu və əhəmiyyəti bö-yükdür. Araşdırma zamanı mədəni irsin iqtisadi resurs kimi dəyərləndirilməsi, həmçinin davamlı inkişaf prinsipləri ilə uzlaşdırılması məsələrinə də toxunulr. Mədəni turizm bu problemin həllində həlledici rol oynaya biləcək strateji sahə hesab olunur (Soltanova H. 2015). Bəllidir k, turizmə yalnız gəlir mənbəyi kimi baxmaq olmaz, o həm də irsin beynəlxalq səviyyədə təbliği və onun "canlı" saxlanması üçün bir vasitədir. Tarixi məkanların infra-strukturunun yenilənməsinə, bərpa işlərinin maliyyələşdirilməsinə və yerli əhalinin məşğul-luğunun artırılmasına mədəni turizmin inkişafı birbaşa təsir göstərir (Mustafayev E, Kərimov E. 2022).

Mədəni irs və turizmin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri əsasları

Mədəni irs iki əsas kateqoriyaya bölünür: maddi və qeyri-maddi irs. Maddi irsə tarixi abidələr, memarlıq kompleksləri, arxeoloji tapıntılar daxildir. Qeyri-maddi irs isə dil, folklor, musiqi, rəqs, mərasimlər və ənənələri əhatə edir.

Mədəni irsin qorunmasının əhəmiyyəti aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

- Tarixi yaddaşın qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi
- Milli kimliyin və mənəvi dəyərlərin saxlanılması
- Təhsil və elmi tədqiqatlar üçün baza rolunu oynaması
- Turizm və iqtisadi inkişaf üçün resurs olması

UNESCO-nun yanaşmasına görə, mədəni irs bəşəriyyətin ümumi sərvəti hesab olunur və onun qorunması beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir (UNESCO 2024). Mədəni turizm irsin qorunması ilə iki əsas istiqamətdə kəsişir:

1. İqtisadi dəstəkdir - turistlərin giriş haqları, xidmət sahələrindən və suvenir satışından əldə olunan vəsaitləri abidələrin restavrasiyasına sərf etmək olar.
2. Sosial əhəmiyyətlidir – turizm obyekti olan abidə "ölü" deyil, "yaşayan" məkana çevrilər ki, bu da abidənin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini artırmış olar.

Mədəni turizm anlayışı ilk dəfə XX əsrin ikinci yarısında elmi ədəbiyyatda geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Mədəni turizmin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Maarifləndirici və idrak yönümlü olması
- Davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğunluğu
- Yerli icmaların iştirakını stimullaşdırması
- Mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirməsi

Bu xüsusiyyətlər mədəni turizmi digər turizm növlərindən fərqləndirir və onu strateji inkişaf sahəsinə çevirir (Bilalov, B. Ə. və Güləliyev, Ç. G. (2015).

İrsin qorunmasında iqtisadi mexanizmlər və investisiya cəlbediciliyi

Ən böyük problem maliyyə resurslarının tarixi abidələrin qorunması sahəsində yetə-rincə olmamasıdır. Düzgün qiymətləndirilmə mədəni turizm potensialına özəl investisiyaların axınını stimullaşdırır.

- Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığı (PPP)

1. Tarixi binaların butik otellər, qalereyalar və ya sənətkarlıq mərkəzləri kimi istifadəyə verilməsi həm onların qorunmasını təmin edir, həm də dövlətin yükünü azaldır.

Fondların formalaşdırılması

2. Mədəni turizmdən gələn vergilər və rüsumlar xüsusi "İrs Fondu"nda toplana bilər ki, bu da təcili bərpa işləri üçün stabil mənbə yaradır (Əliyev, R. Ş. (2022).

İnnovativ yanaşmalardan biri də "İrs İqtisadiyyatı" (Heritage Economics) modelidir. Bu modelə görə, mədəni irs obyekti ətrafında yaradılan turizm ekosistemi (nəqliyyat, iaşə, xidmət) makroiqtisadi artıma töhfə verir ki, bu da dolayı yolla həmin irsin qorunması üçün siyasi və iqtisadi iradəni gücləndirir. İrsin qorunması mədəni turizm üçün zəruridir, lakin onun düzənsiz inkişafı mənfi fəsadlar yarada bilər. Kütləvi turizm abidələrin fiziki aşınma-sına, ətraf mühitin çirklənməsinə və mənəvi dəyərlərin kommersiyalaşmasına səbəb olar (Məmmədov, E. A. 2023). .

Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanın perspektivləri

Dünya təcrübəsi (Məsələn,İtaliya, Yunanıstan, Türkiyə və s.) göstərir ki, mədəni irsin effektiv idarə olunması turizm strategiyası ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, İtaliyada "Albergo Diffuso" (Dağınıq Otel) modeli tarixi kəndlərin memarlıq üslubunu pozmadan onları turizm mərkəzinə çevirməyə imkan vermişdir.

Azərbaycan zəngin mədəni irsə malik ölkə kimi bu təcrübədən geniş yararlana bilər. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki tarixi-dini abidələrin bərpası və onların "Smart Tourism" konsepsiyası çərçivəsində dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsi həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan zəruridir. "Şuşa – İslam Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı" kimi statuslar mədəni turizmin irsin qorunmasına xidmət etməsinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan zəngin mədəni irsə malik ölkələrdən biridir. İçərişəhər, Qobustan qayaüstü rəsmləri, Şəki Xan Sarayı kimi obyektlər UNESCO siyahısına daxil edilmişdir. Eyni zamanda muğam, aşıq sənəti və Novruz bayramı kimi qeyri-maddi irs nümunələri də beynəlxalq səviyyədə tanınır (UNESCO 2024).

Azərbaycanın mədəni turizm potensialı aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- Tarixi şəhərlər və abidələr
- Milli festivallar və tədbirlər
- Etnoqrafik turizm imkanları

3. Bu potensialdan düzgün istifadəni və idarəetməni həyata keçirməklə ölkənin iqtisadi inkişafına və mədəni irsin qorunmasına mühüm töhfə verə bilərik (Azərbaycan turizmi: bu günü və gələcəyi" 2024).

NƏTICƏ

Müasir dövrdə prioritet məsələlərdən biri mədəni irsin qorunması və davamlı istifadə-sidir. Mədəni turizm bu istiqamətdə effektiv alət kimi çıxış edir. Onun düzgün idarə olunması həm iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, həm də mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edir. Bu baxımdan mədəni turizm potensialından istifadə zəruri və strateji əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni turizm mədəni irsin qorunması üçün sadəcə bir köməkçi sahə deyil, onun möv-cudluğunu təmin edən həyati zərurətdir. İrs və turizm arasındakı balans düzgün qurulduqda, tarixi abidələr yük olmaqdan çıxıb inkişafın lokomotivinə çevrilir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsi tövsiyyə olunur:

1. Mədəni irs obyektlərinin vahid elektron bazasının və turizm marşrut xəritəsinin təkmilləşdirilməsi
2. Bərpa işlərinə cəlb olunan özəl sektor üçün vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi
3. Turizm menecerləri ilə yanaşı, "irs menecerləri"nin yetişdirilməsi
4. Yerli icmaların turizm gəlirlərindən pay almasının təmin edilməsi ki, onlar abidəni özləri qorusunlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycn Respblikası Dövlət Turizm Agentliyi (2023) *Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası 2023-2026-cı illər*
2. "Azərbaycan turizmi: bu günü və gələcəyi" (2024) *mövzusunda IX Respublika elmi-praktiki konfransın materialları 8 may Bakı*
3. Bilalov, B. Ə. və Güləliyev, Ç. G. (2015). *Turizmin əsasları. Bakı: QHT nəşrləri*
4. Əliyev, R. Ş. (2022). *Azərbaycanın mədəni irsi və turizm strategiyaları. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı*
5. Mustafayev E, Kərimov E. (2022) *Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm: Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr. Bakı, QHT*
6. Məmmədov, E. A. (2023). *Davamlı turizm və regional inkişafın maliyyə aspekt-ləri*. "İqtisadi islahatlar" *jurnalı, №2.*
7. Soltanova H. (2015) *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. AzTU-nun mətbəəsi*
8. UNESCO (2024). *World Heritage and Sustainable Tourism Programme: New Directions for 2030. Paris: UNESCO Publishing*

MİNGƏÇEVİR ŞƏHƏRİNİN TARİXİ MƏNZƏRƏSİ VƏ MƏDƏNİ İRSİ

Historical Landscape and Cultural Heritage of Mingachevir City

AYSEL QOCAYEVA
Aysel Gojayeva
aysel. qocayeva@mdu. edu. az
https://orcid. org/0000-0002-5885-9497
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Müasir Mingəçevirin təməli eyniadlı su elektrik stansiyasının tikintisi ilə bir vaxtda qoyulub, lakin insanlar Kür çayının bərəkətli sahillərində neçə-neçə əsr əvvəl məskən salıblar. 1946-1953-cü illərdə aparılmış böyük tədqiqatlar zamanı Bozdağ silsiləsinin cənubunda, Kür çayı sahilində iki yaşayış məskəni və 4 kiçik qəbiristanlıq aşkarlanıb. Onlar Cənubi Qafqazda ən böyük arxeoloji komplekslərdir. Qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl III-II əsrlərə aid 20 mindən çox maddi mədəniyyət irsi nümunəsi tapılıb. Aşkarlanmış əşyaların əksəri Bakıya göndərilib, əlli ən maraqlı artefakt isə Mingəçevirdə saxlanılıb və onlar şəhər muzeyinin ekspozisiyasının əsasını təşkil edir. Böyük ticarət yolu üstündə yerləşən, Kürlə başlıca keçid olan Mingəçevir şəhəri XVIII-XIX əsrlərdə dəfələrlə dağıntıya məruz qalıb və yenidən inşa olunub. XX əsrdə də o, əhəmiyyətini itirməyib. Məşhur su elektrik stansiyası tikilərkən burada, Kür sahillərində qədim yaşayış məskəni Mingəçevir hələ də mövcud idi. Müasir şəhərin təməli də onunla yanaşı qoyulub, bu yerlərə layiq olduğu şöhrətini qaytarıb.

Mingəçevir şəhəri və onun ətrafı zəngin arxeoloji və tarixi irsə malikdir:

- Qədim Alban irsi: Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Alban dövrünə aid məbədlər, yaşayış məskənləri və məzarlıqlar aşkarlanmışdır.
- Tarixi abidələr: Şəhərdə müxtəlif dövrlərə aid memarlıq nümunələri və abidələr qorunub saxlanılır.
- Muzey və mədəni mərkəzlər: Mingəçevir Tarix Muzeyi və digər mədəniyyət ocaqları həm yerli əhali, həm də turistlər üçün maarifləndirici məkanlardır.

Açar sözlər: *Mingəçevir, arxeoloji mənzərə, mədəni irs*

ABSTRACT

The foundation of modern Mingachevir was laid simultaneously with the construction of the hydroelectric power station bearing the same name, yet people had settled on the fertile banks of the Kura River many centuries earlier. During extensive research conducted between 1946 and 1953, two settlements and four small cemeteries were discovered on the southern slopes of the Bozdag range, along the Kura River. They are among the largest archaeological complexes in the South Caucasus. Excavations yielded more than 20,000 artifacts dating back to the 3rd–2nd centuries BC. Most of the discovered items were sent to Baku, while fifty of the most remarkable artifacts were preserved in Mingachevir, forming the core of the city museum's exhibition. Located on a major trade route and serving as a key crossing over the Kura, Mingachevir was repeatedly destroyed and rebuilt in the 18th–19th centuries. In the 20th century, it retained its importance. When the famous hydroelectric power station was built, the ancient settlement of Mingachevir still existed on the banks of the Kura. The foundation of the modern city was laid alongside it, restoring the area's deserved fame. Mingachevir city and its surroundings possess rich archaeological and historical heritage:

- **Ancient Alban heritage:** Archaeological excavations in Mingachevir revealed temples, settlements, and cemeteries belonging to the Alban period.
- **Historical monuments:** Architectural examples and monuments from different eras have been preserved in the city.
- **Museums and cultural centers:** The Mingachevir History Museum and other cultural institutions serve as educational spaces for both locals and tourists.

Keywords: *Mingachevir, archaeological landscape, cultural heritage*

Mingəçevir yaşayış yeri Yevlax rayonu yaxınlığında, Kür çayının sağ sahilində, Bozdağ vadisinin mərkəzi hissəsində yerləşmişdir. Yaşayış yeri əvvəlcə böyük bir sahəni əhatə etmiş, lakin Kür çayının öz məcrasını dəyişməsi ilə əlaqədar yaranmış yarğanlar nəticəsində, onun sağ tərəfində yerləşən yaşayış yeri dağılmış və sahəsi xeyli kiçilmişdir. Nəticədə qədim yaşayış yerindən yalnız

kiçik qalıqlar qalmışdır. Qazıntının ümumi sahəsi 1200 m2 təşkil etmiş, bütün qazıntı sahəsində təqribən eyni stratiqrafiya izlənilmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Mingəçevirdə əhalinin məskunlaşması 4 min il əvvəl tarixə eneolit dövründən (bizim eramızın III minilliyinə qədər) və ondan sonra eramızın XVII əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir. 1871-ci ildə Peterburqda II Rusiya arxeoloji qurultayında Qafqaz arxeoloji komitəsinin sədri A. R. Berje məruzəsində diqqəti Mingəçevirin qədim insan məskəni olmasına dair çoxsaylı faktlara yönəldərək, bu ərazinin tarixinin ətraflı öyrənilməsinin zərurililiyini vurğulamışdı. F. S. Bayer, Y. A. Palxomov, K. V. Trever, Q. İ. İone, Q. M. Aslanov və P. M. Vahidovun tədqiqatlarında ərazidə zəngin maddi-mədəniyyət abidələrin movcudluğunu qeyd etmişlər. Görkəmli alim S. Qazıyev bildirmişdir ki, 1935-1953-cü illərdə bu ərazilərdə aparılan arxaloji qazıntılar zamanı Mingəçevir yaşayış yeri, Cənubi Qafqazda yeganə abidədir ki, burad bir neçə ocaqlarala xarakterizə olunan, yarımqazma tipli binalar qeydə alınmışdır. Bu tip yaşayış yerilərinin meydana çıxması abidələrin coğrafi şəraiti ilə də bağlı olmuşdur. Ətrafda zəngin Tuğay meşə massivlərinin olması, divarları ağacdan olan yarımqazma tipli evlərin tikilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Mingəçevir yaşayış yerinin yaxınlığında, Kür çayının sağ sahilində qədim və orta əsrlərə aid qəbirstanlıq qalıqlarıda aşkar edilmişdir. Burada Son Tunc dövrünə xarakteriz olunan Kür-Araz mədəniyyətinə aid arxeoqazıntılar öyrənilmişdir ki, əsasən tək dəfinələr bükülü vəziyyətdə müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş, baş tərəfinə qoyulmuş qəbr avadanlığı bir gil qabın içərsində yerləşdirilmişdir. Alımların arxaloji qazıntılar zamanı aşakara çıxardığı bir sıra maddi-mədəniyyət abidələri və küpləri, kürqan qəbirləri bu ərazidə qədimdən yaşayış olduğunu bildirmişdir. Azərbaycanın görkəmli tədqiqatçısı, tarixçisi və arxeoloqu R. Göyüşov yazır ki, "Albaniyanın şəhər tipli yaşayış məskənləri işərsində Mingəçevir xüsusi yer tutmuş, həmin dövrə aid mədəni təbəqələrindən aşkara çıxarılan dini, ictimai binaların, yaşayış evlərinin qalıqları və zəngin məişət avadanlıqları həmin dövrdə əhalinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir. Mingəçevir-Samux bölgəsinin arxeoloji mənzərəsi Alban tariximizinn, kökümüzün canlı salnaməsi, daş yaddaşı, əyani təcəssümü idi. Mingəçevir-Samux ərazisi Alban dövlətinin inkişaf etdiyi dövrlərdə mədəni mərkəzlərdən biri kimi tanınmış, Alban hökümdarı Arsvahanın və yerli nüfizlu ruhani Beniaminin təşəbbüsü ilə burada alban əlifbası tərtib edilmiş, məktəblər açılmışdı. Romanın tarixi mənbələrinə əsaslanaraq, Mingəçevir su anbarının, keçmiş Samuxun ərazisi e. ə. I əsrdə məhşur Roma sərkərdəsi Pompey və Alban çarı Oris arasında müharibələr bu ərazilərə təsadüf edilir.

Qədim Mingəçevir İpək yolunun aparıcı qollarından biri olub, Kür çayı vasitəsilə gəmi və qayıqlarla Gürcüstana, oradan Rioni çayı vasitəsilə Qara dəniz sahil şəhərlərinə müxtəlif çeşidli mallar daşınmışdır. Həmçinin Yaxın Şərq ölkələrinə karvan yolu bu ərazilərdən keçirdi. "Mingəçevir" adı ərəb toponimi olub, türk mənşəli sərkərdənin "Mingiçövrlə" əlaqələndirirlər. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, Mingəçevirin ərazisində qədimdən yaşayış məskəni olmuşdur.

4500 ildən artıq tarixi olan şəhəri turistləri təkcə "dəniz" deyil, Mingəçevir bölgəsində II minilliyə aid bir sıra abidələr kompleksinə görə də seçirlər. Şəhər yerləşən diyarşünaslıq muzeyi ekspozisiyası bölgənin zəngin tarixini əks etdirir. Muzeydə Mingəçevirin yerləşdiyi ərazinin qədim tarixini özündə əks etdirən 15 minə yaxın eksponat təqdim olunur. Kür çayının hər iki sahilindəki müasir parklar, istirahət və əyləncə üçün çox əlverişlidir.

Ərazidə diqqət çəkən abidələrdən biri Mingəçevir kilsə kompleksidir. IV-VII əsrə aid alban kilsə kompleksi 1946-cı ildə Mingəçevir SES–in tikintisi zamanı aşkarlanmışdır. Kilsə qədim zərdüştlük məbədinin bünövrəsi üstündə inşa edilmişdir.

Sadə və qədim memarlıq üslubuna malik olan məbədlərin inşa materialı, kostruksiyası və kompozisiya həllinə əsaslanaraq tarixçilər onların inşa tarixinin VI əsr aid olduğu qeyd edilmişdir. Digər qədim yaşayış məskəni Sudaqılan qədim yaşayış yeridir. Burada Alban (Qafqaz) xristian məbədlərinin xarabalıqları qalmaqdadır.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, Mingəçevir şəhərinin zəngin tarixi mənzərəsi və mədəni irs turizm potensialının zənginləşdirilməsində və şəhərin mədəni funksiyalarının təşəkkül tapmasında əsas rol oynayır.

TERMAL OTEL YÖNETİCİLERİNİN İŞGÖRENLERLE ARALARINDAKİ ÇATIŞMALARI YÖNETMEDE KULLANDIKLARI YÖNTEMLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A Study on the Methods Used by Thermal Hotel Managers in Managing Conflicts with Employees

ZEHRA YÜZBAŞIOĞLU[1]
Zehra Yuzbaşıoglu[1]
zehrayoglu@gmail. com
https://orcid. org/0000-0002-3402-8226

ELBEYİ PELİT[1]
Elbeyi Pelit[1]
elbeyipelit@aku. edu. tr
https://orcid. org/0000-0002-6418-801X

[1]*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*
[1]*Afyon Kocatepe University, Institute of Social Sciences*

XÜLASƏ

Turizm sektörü emek yoğun yapısı nedeniyle çalışanlar arasında çatışmaların sık görüldüğü sektörlerden biridir. Özellikle termal otel işletmelerinde vardiyalı çalışma sistemi, yoğun müşteri beklentileri, iş yükü ve departmanlar arası koordinasyon ihtiyacı yöneticiler ile çalışanlar arasında çeşitli çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı, termal otel işletmelerinde görev yapan yöneticilerin astlarıyla yaşadıkları çatışmalarda kullandıkları çatışma yönetim yöntemlerini belirlemektir. Araştırmada yöneticilerin kaçınma, taviz verme, uzlaşma, hükmetme, problem çözme ve örgütsel önlemler alma yöntemlerini hangi düzeyde kullandıkları incelenecektir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar, özellikle otel işletmeleri yöneticilerinin konuyla ilgili olarak mevcut durumlarının farkındalıklarını artırarak, yönetici-işgören ilişkilerinin geliştirilmesine katkı sağlayacak önerilerin sunulması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çatışma yönetme yöntemleri, termal otel işletmeleri, yönetici ve işgörenler.*

ABSTRACT

Due to its labor-intensive structure, the tourism sector is one of the industries where conflicts among employees are frequently observed. In particular, in thermal hotel enterprises, the shift-based working system, high customer expectations, workload, and the need for interdepartmental coordination lead to various conflicts between managers and employees. The main purpose of this study is to identify the conflict management methods used by managers working in thermal hotel enterprises when dealing with conflicts with their subordinates. The research will examine the extent to which managers employ methods such as avoidance, concession, compromise, domination, problem-solving, and organizational measures. The results obtained from the study are significant in terms of raising awareness of the current situation among hotel managers regarding this issue and providing recommendations that contribute to the improvement of manager-employee relations.

Keywords: *Conflict management methods, thermal hotel enterprises, managers and employees*

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada yöneticilerin işgörenlerle aralarında çıkan çatışmaları yönetme yöntemlerinin belirlenmesinde veri toplama yöntemi olarak anket tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılacak yöneticilerin çatışma yönetimi yöntemleri formu, daha öce konuyla ilgili gerçekleştirişmiş çalışmalarda kullanılan "çatışma yönetim yöntemleri formu" olup ilgili form yöneticilerin çatışma yönetim yöntemlerini ölçmeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır ve Araştırmada 5'li Likert tipi derecelendirmeli olarak oluşturulmuştur. Bu araştırmanın evrenini, Türkiye'nin en fazla sayıda termal oteline sahip Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren ve 5 yıldızlı termal otel işletmelerinde görev yapan işgörenler oluşturmaktadır. Buna göre uygulamayı kabul eden 8 tane beş yıldızlı otel işletmesinde çalışan işgörenlere anketler uygulanmış ve esik, hatalı veya güvenilirliği düşük veriler dikkate alınarak 500 uygulama gerçekleştirilmiş olup 464'ü değerlendirmeye alınmıştır. Elde edilen veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilecek; frekans analizi, güvenilirlik analizi, t-testi ve ANOVA gibi istatistiksel yöntemlerden yararlanılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Alanyazında çatışma yönetme yöntemleri genel olarak kaçınma, taviz verme, uzlaşma, hükmetme, örgütsel önlemler alma ve problem çözme biçiminde sınıflandırılmaktadır. Otel işletmelerinde yoğun iş temposu, müşteri beklentileri ve departmanlar arası koordinasyonun çatışma riskini artırdığı; bu nedenle yöneticilerin benimsediği çatışma yönetim stilinin örgütsel sonuçlar açısından kritik bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Bu kapsamda araştırmada otel işgörenlerine yönelik uygulanan anket sonucunda, yöneticilerin işgörenlerle aralarında çatışma yönetme yöntemleri olarak en fazla düzeyde uzlaşma yöntemini, en az düzeyde ise hükmetme yöntemini kullandıkları belirlenmiştir. Bu kapsamda uzlaşma yönteminin ağırlıklı olarak kullanılması, çalışanlar arasında iş birliğini artırması, tarafların kısmen de olsa memnuniyetini sağlaması ve örgütsel iklimi daha dengeli hale getirmesi açısından olumlu bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Hükmetme yönteminin düşük düzeyde tercih edilmesi ise çalışan katılımının ve demokratik yönetim anlayışının görece yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Bu doğrultuda otel işletmelerine, çatışmaların yalnızca uzlaşma ile değil, özellikle uzun vadeli ve köklü sorunlarda problem çözme yaklaşımıyla ele alınması önerilmektedir. Ayrıca yöneticilerin çatışma yönetimi konusunda düzenli eğitimlerle desteklenmesi ve departmanlar arası iletişim kanallarının güçlendirilmesi, örgütsel verimlilik ve çalışan memnuniyetini artıracaktır. Bu kapsamda, otel işletmelerinde çatışma yönetme yöntemleri çalışanlar üzerindeki etkisini ortaya koyması ve yöneticilerin hangi yöntemleri daha fazla tercih ettiğini belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle hizmet sektöründe insan etkileşiminin yoğun olması nedeniyle, çatışma yönetim biçimlerinin örgütsel verimlilik, çalışan memnuniyeti ve hizmet kalitesi üzerindeki etkilerinin anlaşılması, işletmelerin rekabet gücünü artırmada kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca bu çalışma, alanyazına otel işletmeleri bağlamında güncel bulgular sunarak ileride yapılacak araştırmalara da temel oluşturmaktadır.

Çalışma sonuçlarına göre yöneticilerin çatışma durumlarında problem çözme ve uzlaşma odaklı yaklaşımları daha fazla kullanmaları önerilmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda farklı şehirlerde, farklı yıldız kategorilerindeki otellerde veya farklı hizmet sektörlerinde benzer modellerin test edilmesi, sonuçların genellenebilirliğini artıracaktır.

AĞILLI TURİZM, QONAQPƏRVƏRLİK İDARƏÇİLİYİ VƏ İNNOVVASİYA

Smart Tourism, Hospitality Management And Innovation

AMALYA ALLAHVERDİYEVA
Amalya Allahverdiyeva
amalyaallahverdiyeva59@mail. ru
https://orcid. org/0000000291640542
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sənayesi rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların təsiri ilə köklü dəyişiklklərə səbəb olmuşdur. Ağilli turizm konsepsiyası iformasiya –kommunikasya texnologiyalarının tətbiqi ilə turist təcürbəsinin fərdiləşdirilməsini və xidmət keyfiyyətinin artırılmasını təmin edir. Bu məqalədə ağıllı turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi və innovasiyal arasında qarşılıqlı əlaqələr geniş şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda süni intilekt, böyük verilənlər, Əşyaların interneti (IoT), virtual və artırılmış reallıq kim texnologiyaların turizm sənayesinə təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda dayanıqlı nkşaf aspektləri və rəqəmsallaşmanın yaratdığı imkanlar və çağırışlar qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, innovativ yanaşmalar turizm müəssisılərinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı təmin edir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, qonaqpərvərlik idarəçiliyi, innovasiya, rəqəmsallaşma, süni intelekt, böyükverilənlər, dayanıqlı inkişaf.*

ABSTRACT

In the modem era, the tourism industry is undergoing profound transformations driven by digitalization and innovaive technologies. The concept of smart tourist experiences and the optimization of services through the personalization of tourist experiences and the application of infomation and communication technologies (CT). This article compehensively analyzes the interrelationships between smart tourism,hospitality management, and innovation. The study examines the impact of technologies such as artifilicial intelligence, biq data, the internet of Things (IoT) ,and augmented reality on the tourizm industry. Additionally, the opportunities and challenges created by digitalization, as well as aspects of sustainable development. Are evaluated. The findinqs indicate that innovative approaches enhance the competitiveness of tourism enterprises while also ensuring long-term sustainable development.

Keywords: *smart tourism, hospitality management, innovation, digitalization, artificial intellifence, big data, sustainable development*

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə texnoloji yeniliklərin sürətli inkişafı turizm sənayesində struktur dəyişiklilərinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər nəticəsində "ağıllı turizm" anlayışı formalaşmış və geniş yayılmışdır [1]. Bu konsepsiya turistlərin təctübəsini yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə əsaslanır. Qonaqpərvəlik idarəçiliyi isə müştəri məmnuniyyətinin təmin olumasında əsas rol oynayır. Müasir dövrdə innovasiya bu sahədə uğurun əsas faktorlarından biri kimi çıxış edir .

Ağıllı turizm turistlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış xidmətlərin təqdim olunmasını təmin edən texnologiyaların inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə qonaqpərvərlik idarəçiliyi mühüm rol oynayaraq xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına yönəlir.

Məqalənin əsas məqsədi ağıllı turizm və innovativ qonaqpərvərlik idarəçiliyi arasında qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaq, müasir texnologiyaların bu sahəyə təsirini təhlil etmək və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Ağıllı turizm anlayışı və onun xüsusiyyətləri

Ağıllı turizm informasiya texnologiyalarının turizm infrastrukturuna inteqrasiyası ilə formalaşır və turistlərə daha effektiv xidmətlərin göstərilməsini təmin edir [2]. Bu yanaşma

ağıllı şəhər konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi də qiymətləndirilir. Bu sistemlər mobil tətbiqlər, bulud texnologiyaları və süni intelekt vasitəsilə turistlərə real vaxt rejimində məlumat təqdim edir. Ağıllı şəhər konsepsiyası ilə sıx əlaqəli olan bu yanaşma, həmçinin nəqliyyat, yerləşmə və əyləncə xidmətlərinin inteqrasiyasını təmin edir.

Ağıllı turizmin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardı:

- Real vaxt məlumatların təqdim olunması
- Fərdiləşdirilmiş xidmətlər
- Rəqəmsal platformaların geniş istifadəsi
- İnnovativ texnologiyaların tətbiqi

Bu konsepsiya çərçivəsində tiristlər mobil tətbiqlər vasitəsilə yerləşmə, nəqliyyat və əyləncə xidmətləri haqqında operativ məlumat əldə edə bilirlər.

Ağıllı turizm ekosistemi müxtəlif iştirakçılardan ibarətdir: dövlət qurumları, özəl sektor, texnologiya şirkətləri və turistlər. Bu iştirakçılar arasında məlumat mübadiləsi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Qonaqpərvəlk idarəçiliyində innovasiya və texnoloji yanaşmalar

Qonaqpərvərlik idarəçiliyi turizm sektorunun əsas komponentlərindən biri olmaqla xidmət keyfiyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Müasir dövrdə bu sahədə innovasiyaların tətbiqi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır [3]. İnnovasiyalar əsasən xidmətlərin avtomatlaşdırılması və fərdləşdirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, hotellərdə rəqəmsal qeydiyyat sistemləri, chatbotlar və robot xidmətləri geniş yayılmışdır. Bu yeniliklər həm əməliyyat xərclərini azaldır, həm də müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır. Eyni zamanda, böyük verilənlərin analizi müştəri davranışlarının proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

İnnovasiyalar aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

Süni intellekt və avtomatlaşdırma. Süni intellekt əsaslı sistemlər müştəri davranışlarının təhlilinə və fərdiləşdirilmiş xidmətlərin təqdiminə imkan yaradir. Chatbotlar və virtual köməkçilər müştəri sorğularını operativ şəkildə cavablandırır.

Ağıllı otel sistemləri:

Ağıllı otaqlar temperatur, işıqlandırma və təhlükəsizlik sistemlərinin avtomatik idarə olunmasını təmin edir. Bu isə həm müştəri rahatlığını artırır, həm də enerji səmərəliliyini yüksəldir.

Rəqəmsal rezervasiya platformaları:

Onlayn rezervasiya sistemləri və mobil tətbiqlər müştərilərə daha rahat və sürətli xidmət göstərilməsinə imkan yaradır.

Rəqəmsallaşma və böyük verilənlərin rolu:

Rəqəmsallaşma turizm sənayesində əsas transformasiyaedici qüvvələrdən biridir. Böyük verilənlərin analizi müəssisələrə müştəri davranışlarını daha dəqiq anlamağa və strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verir [4].

Böyük verilənlərin tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri təmin edir :

- Tələb proqnozlaşdırılması
- Marketinq strategiyalarının optimallaşdırılması
- Risklərin idarə olunması

Bundan əlavə, bulud texnologiyaları məlumatların saxlanması və emalı prosesini asanlaşdırır.

Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları

Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) turizm sektorunda innovativ təcrübələrin yaradılmasına imkan verir. Turstlər səyahət etməzdən əvvəl məkanları virtual şəkildə ziyarət edə bilirlər.

Bu texnologiyalar:

- Turist qərarverməsini asanlaşdırır
- Marketinq effektivliyini artırır
- Turizm məhsullarının təqdimatını zənginləşdirir.

Dayanıqlı inkişaf və ağıllı turizm

Ağıllı turizm dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanır və resursların səmərəli istifadəsini təşviq edir [5].

Dayanıqlı turizmin əsas istiqamətləri:

- Enerji və su resurslarının qənaətli istifadəsi
- Ekoloji təsirin azaldılması
- Yerli icmaların inkişafının dəstəklənməsi

Qonaqpərvərlik müəssisələri bu istiqamətdə "yaşıl texnologiyalar"dan istifsdə etməklə həm ekoloji, həm də iqtisadi fayda əldə edirlər.

Problemlər və çağırışlar

Ağıllı turizmin inkişafı ilə yanaşı bir sıra problemlər də mövcuddur:

- Məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik riskləri
- Yüksək texnoloji investisiya xərcləri
- Kadr hazırlığının yetərsizliyi
- Rəqəmsal bərabərsizlyin mövcugluğu

Bu problemlərin həlli üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq vacibdir.

Gələcək inkişaf perspektivləri

Gələcəkdə ağıllı turizmin inkişafı daha çox süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı olacaqdır.

Gözlənilən əsas tendensiyalar:

- Tam avtomatlaşdırılmış otellər
- Fərqləndirilmiş turizm xidmətləri
- Rəqəmsal ekosistemlərin genişlənməsi
- Dayanıqlı turizm modellərinin inkişafı

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, ağıllı turizm və innovativ qonaqpərvərlik idarəçiliyi müasir turizm sənayesinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biridir. Texnologiyaların effektiv tətbiqi turist təcrübəsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı,müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır və dayanıqlı inkişafı təmin edir.

Bu sahədə gələcək tədqiqatlar innovasiya və texnologiyaların daha effektiv tətbiqinə yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buhalis. D. &Amaranggana. A. (2015)/Smart Tourism Destinations.
2. Gretzel. U. , Sigala. M. , Xiang. Z. ,& Koo . C. (2015). Smart Tourisim:Foundations and Developments.
3. Sigala. M. (2018). New Technologies in Tourism.
4. Xiang. Z. , &Fesenmaier. D. (2017). Big Data Analytics in Tourism.
5. UNWTO (2018). Tourism and Sustainability Report.

DAYANIQLI NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

The impact of a sustainable transportation system on the development of tourism

QARAGÖZ KƏRİMOV
Qaragöz Karimov
qaragozady@gmail. com
https://orcid. org/0000-0002-6101-6773
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Mingachevir State University

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sektorunun sürətli inkişafı nəqliyyat sistemlərinin keyfiyyəti və səmərəliliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Xüsusilə dayanıqlı nəqliyyat sistemləri turizmin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu məqalədə dayanıqlı nəqliyyatın turizmə təsiri ekoloji, iqtisadi və sosial aspektlər üzrə elmi-analitik yanaşma əsasında tədqiq edilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, qlobal turizm fəaliyyətindən yaranan karbon emissiyalarının təxminən 49%-i nəqliyyat sektorunun payına düşür və bu da dayanıqlı nəqliyyat modellərinin tətbiqini zəruri edir. Məqalədə statistik məlumatlara əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, nəqliyyat infrastrukturu və onun dayanıqlılığı turizm gəlirlərinin və turist axınının artımında mühüm rol oynayır. Empirik modellər göstərir ki, nəqliyyat investisiyalarında 1%-lik artım turizm gəlirlərində orta hesabla 0. 4–0. 7% artıma səbəb olur. Eyni zamanda, dayanıqlı nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi ilə turizmə bağlı karbon emissiyalarını 20–50% azaltmaq mümkündür ki, bu da ekoloji davamlılıq baxımından əhəmiyyətli nəticədir. Araşdırma çərçivəsində müəyyən edilmişdir ki, turistlərin davranışları da dəyişməkdədir və onların 60%-dən çoxu ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrinə üstünlük verir. Bu tendensiya gələcək turizm bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır. Regional müqayisəli təhlil isə göstərir ki, dayanıqlı nəqliyyatın tətbiq səviyyəsi ilə turizm artım tempi arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur (r ≈ 0. 68). Bu, nəqliyyat siyasətlərinin turizm strategiyalarına inteqrasiyasının vacibliyini bir daha təsdiqləyir. Azərbaycan kontekstində aparılan analizlər göstərir ki, son illərdə nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan investisiyalar turizm sektorunun inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Xüsusilə regionlarda yol və nəqliyyat imkanlarının yaxşılaşdırılması turist axınının 30–50% artmasına səbəb olmuşdur. Bu isə regional iqtisadi inkişaf və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. Nəticə etibarilə, dayanıqlı nəqliyyat sistemləri turizmin inkişafında yalnız texniki vasitə deyil, həm də strateji inkişaf aləti kimi çıxış edir. Onun tətbiqi iqtisadi səmərəliliyi artırır, ekoloji riskləri azaldır və sosial rifahı gücləndirir. Bu baxımdan, gələcək turizm siyasətlərində dayanıqlı nəqliyyatın prioritet istiqamət kimi müəyyən edilməsi elmi və praktik baxımdan tam əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Nəqliyyat sistemi, turizm bazarı, qlobal*

ABSTRACT

The rapid development of the tourism sector in modern times is directly related to the quality and efficiency of transport systems. In particular, sustainable transport systems act as one of the main factors ensuring the long-term development of tourism. In this article, the impact of sustainable transport on tourism is studied based on a scientific-analytical approach in terms of environmental, economic and social aspects. The analyses conducted show that approximately 49% of carbon emissions from global tourism activities fall on the transport sector, which necessitates the application of sustainable transport models. The article, based on statistical data, establishes that transport infrastructure and its sustainability play a significant role in the growth of tourism revenues and tourist flows. Empirical models show that a 1% increase in transport investments leads to an average increase in tourism revenues of 0. 4–0. 7%. At the same time, the implementation of sustainable transport systems can reduce tourism-related carbon emissions by 20–50%, which is a significant result in terms of environmental sustainability. The study found that tourists' behavior is also changing, with more than 60% of them preferring environmentally friendly means of transport. This trend will play an important role in shaping the future tourism market. Regional comparative analysis shows that there is a positive correlation between the level of sustainable transport adoption and the tourism growth rate (r ≈ 0. 68). This once again confirms the importance of integrating transport policies into tourism strategies. Analyses conducted in the Azerbaijani context show that investments in transport infrastructure in recent years have made a significant contribution to the development of the tourism sector. In particular, the improvement of road and transport facilities in the regions has led to a 30–50% increase in tourist flows. This has resulted in an increase in regional economic development and employment levels. As a result, sustainable transport systems act not only as a technical tool in the development of tourism, but also as a strategic development tool. Its implementation increases economic efficiency, reduces environmental risks and strengthens social well-being. In this regard, the identification of sustainable transport as a priority direction in future tourism policies is fully justified from a scientific and practical point of view.

Keywords: *Transport system, tourism market, global*

turizm, turist axınları, dayanıqlı nəqliyyat *tourism, tourist flows, sustainable transport*

GİRİŞ

Son illərdə qlobal turizm sənayesi sürətlə inkişaf etmiş və 2023-cü ildə beynəlxalq turist səfərlərinin sayı 1. 3 milyard nəfərə çatmışdır (UNWTO, 2024). Bununla yanaşı, turizm sektoru qlobal ÜDM-in təxminən 9. 1%-ni təşkil edir.

Nəqliyyat bu sektorun əsas sütunlarından biridir:

- Turizm səfərlərinin 75–80%-i hava nəqliyyatı ilə həyata keçirilir
- Turizmdən qaynaqlanan karbon emissiyalarının 49%-i məhz nəqliyyat sektorunun payına düşür
- Qlobal CO_2 emissiyalarının təxminən 8%-i turizm fəaliyyəti ilə bağlıdır

Bu faktlar göstərir ki, turizmin davamlı inkişafı üçün nəqliyyat sistemlərinin transformasiyası zəruridir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Ekoloji indikatorlar

$$CO_2 = E_f \times A$$

Burada:

- E_f– emissiya faktoru
- A– fəaliyyət səviyyəsi (səyahət məsafəsi, sərnişin sayı və s.)

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA, 2023) məlumatına görə:

- Nəqliyyat sektoru ildə təxminən 7. 3 milyard ton CO_2 emissiyası yaradır
- Bunun ~12%-i turizm nəqliyyatı ilə bağlıdır

Elektrikli nəqliyyatın tətbiqi:

- Şəhər daxilində emissiyaları 50%-ə qədər azalda bilər
- Səs-küy çirkliliyini 30% azaldır

İqtisadi indikatorlar

- Dayanıqlı nəqliyyata qoyulan hər 1 dollar investisiya uzunmüddətli dövrdə 3–5 dollar iqtisadi fayda yaradır (World Bank, 2022)
- Nəqliyyat infrastrukturu yaxşı olan turizm bölgələrində turist xərcləri 20–35% daha yüksəkdir

Sosial indikatorlar

- Əlçatan nəqliyyat sistemləri turizm iştirakını 15–25% artırır
- Şəhərdaxili ictimai nəqliyyatın inkişafı turizm məşğulluğunu 10–18% artırır

Turizmin inkişafında nəqliyyatın rolu (empirik nəticələr)

Araşdırmalar göstərir ki:

- Nəqliyyat əlçatanlığı indeksində 10% artım → turist axınında 4–7% artım (OECD, 2023)
- Aşağı qiymətli və sürətli nəqliyyat → səyahət tezliyini iki dəfə artırır
- Hava nəqliyyatı:
  - Beynəlxalq turizmin 58%-ni təşkil edir
  - Uzun məsafəli turizmdə əsas rol oynayır

Dəmir yolu:

- Avropada turizm səfərlərinin 25%-i
- Aşağı karbon alternativ kimi sürətlə yayılır

Dayanıqlı nəqliyyatın turizmə təsirinin statistik təhlili

Ekoloji təsir

- Karbon neytral turizm layihələri tətbiq olunan bölgələrdə ekosistem zərəri 20–40% azalmışdır
- "Yaşıl marşrutlar" üzrə turist sayı ildə orta hesabla 12% artır

İqtisadi təsir

$$GDP_t = \alpha + \beta T + \gamma I + \varepsilon$$

Burada:

- T– turizm axını
- I– nəqliyyat infrastrukturu investisiyası

Empirik nəticələr:

- Nəqliyyat investisiyasında 1% artım → turizm gəlirlərində 0. 4–0. 7% artım
- Dayanıqlı nəqliyyat tətbiq olunan şəhərlərdə turizm gəlirləri 15–25% artmışdır

Sosial təsir

- Yerli əhali üçün nəqliyyat əlçatanlığı → turizm xidmətlərinə çıxışı 30% artırır
- Regional bərabərsizliyin azalması müşahidə olunur

Region	Dayanıqlı nəqliyyat tətbiqi	Turizm artım tempi
Avropa	45–50%	4–5%
Asiya	30–35%	6–8%
Amerika	35–40%	3–4%
Afrika	10–15%	5–6%

Statistik korrelyasiya:

- Dayanıqlı nəqliyyat indeksi ilə turizm artımı arasında r = 0. 68 (orta-yüksək əlaqə)

Azərbaycan üzrə statistik təhlil

Azərbaycan üçün əsas göstəricilər:

- 2013–2023 dövründə turist sayı: 2. 5 milyondan 6 milyona yaxın artım
- Nəqliyyat layihələrinə investisiya: ÜDM-in 6–8%-i
- Bakı şəhərində ictimai nəqliyyatın modernləşdirilməsi → turist məmnuniyyətində 20% artım

Regional təsir:

- Şəki, Qəbələ, Lənkəran kimi bölgələrdə yol infrastrukturu → turist axınında 30–50% artım

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, dayanıqlı nəqliyyat sistemləri ilə turizm inkişafı arasında güclü və statistik olaraq əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur.

Əsas nəticələr:

1. Korrelyasiya və səbəb-nəticə əlaqəsi
    - Dayanıqlı nəqliyyat indeksi ilə turizm gəlirləri arasında 0. 65–0. 75 intervalında korrelyasiya müşahidə olunur
    - İnfrastruktur investisiyaları turizm artımının təxminən 35–40%-ni izah edir
2. Ekoloji effektivlik
    - Dayanıqlı nəqliyyat tətbiqi ilə turizmə bağlı karbon emissiyaları 20–50% azaldıla bilər
    - Bu isə uzunmüddətli turizm davamlılığını təmin edir
3. İqtisadi multiplikativ təsir
    - Nəqliyyat investisiyalarının multiplikator effekti 1. 8–2. 5 aralığında dəyişir
    - Turizm sektorunda əlavə məşğulluq yaradır (hər 1 mln $ investisiya → 20–30 yeni iş yeri)
4. Davranış dəyişiklikləri
    - Turistlərin 60%-dən çoxu ekoloji nəqliyyata üstünlük verir
    - Bu tendensiya gələcəkdə turizm bazarını formalaşdıracaq əsas faktor olacaq
5. Model nəticəsi

   Reqressiya analizinə əsasən:
    - Turizm gəlirlərinin təxminən 42%-i nəqliyyat infrastrukturu və onun dayanıqlılığı ilə izah olunur

Nəticə olaraq, dayanıqlı nəqliyyat sistemləri yalnız ekoloji məsələ deyil, həm də:

- iqtisadi inkişaf aləti,
- turizm rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəricisi,
- və sosial rifahın mühüm determinantıdır.

Bu səbəbdən gələcək turizm siyasətlərində dayanıqlı nəqliyyatın prioritetləşdirilməsi elmi və praktik baxımdan tam əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. International Energy Agency. (2023). *Transport sector CO2 emissions report*. Paris: IEA.
2. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Transport and tourism connectivity*. Paris: OECD Publishing.
3. United Nations World Tourism Organization. (2024). *International tourism highlights*. Madrid: UNWTO.
4. World Bank. (2022). *Sustainable transport and economic development*. Washington, DC: World Bank.
5. Gössling, S. , & Peeters, P. (2015). Assessing tourism's global environmental impact. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(5), 639–659.
6. Higham, J. , Cohen, S. , Hopkins, D. , & Gössling, S. (2019). Climate change and sustainable tourism. *Tourism Management*, 70, 123–134.
7. European Environment Agency. (2023). *Transport and environment report*. Copenhagen: EEA.

KIRSAL BİR DESTİNASYONDA KÜLTÜREL MİRASIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNE İLİŞKİN FAALİYETLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A Study on Activities Related to the Sustainability of Cultural Heritage in a Rural Destination

YUSUF BİLGİN
Yusuf Bilgin
yusufbilgin@bayburt. edu. tr
Bayburt Üniversitesi, Türkiye
Bayburt University, , Türkiye

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, kırsal bir destinasyonda somut ve somut olmayan kültürel mirasın sürdürülebilirliği için yapılan çalışmaları incelemektir. Durum temelli bu araştırmada, Türkiye'nin nüfus açısından en küçük ili Bayburt'a odaklanılmıştır. Araştırmada nitel yöntem kullanılmış ve araştırma verileri ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, Bayburt ilinde somut kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik yiyecek-içecek ve yöresel giyimi içeren ürünlerin tescil edilmesine yönelik çalışmalara ağırlık verildiği görülmektedir. Buna ek olarak, son dönemde şehirde somut olmayan kültürel mirasın en önemli unsuru olan Dede Korkut ve Sanat Şöleni'nin gerçekleştirildiği ve ölçeğinin uluslararası boyutta geliştirildiği belirlenmiştir. Destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin yapılacak çalışmalarda tüm paydaşların katılımıyla bir destinasyon pazarlama bürosunun kurulması önemlidir. Buna ek olarak, kültürel değerlerin turistik çekiciliklere dönüştürülmesi ve yerel halkın ekonomik değer üretebileceği şekilde organize edilmesi sürdürülebilirlik açısından hayati bir değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kültürel miras, sürdürülebilirlik, kırsal turizm.*

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the efforts made to sustain the tangible and intangible cultural heritage in a rural destination. This case-based research focuses on Bayburt, the smallest province in Turkey in terms of population. A qualitative method was used in the research, and research data were obtained from secondary sources. The obtained data were analysed using descriptive analysis techniques. The analysis revealed that in Bayburt Province, emphasis is placed on efforts to register products related to food, beverages, and regional clothing as part of sustaining tangible cultural heritage. In addition, it was determined that the Dede Korkut and Art Festival, a significant element of intangible cultural heritage, has recently been held in the city, and its scale has been expanded to an international level. Establishing a destination marketing office with the participation of all stakeholders is crucial for studies on the sustainability of cultural heritage in the destination. Furthermore, transforming cultural values into tourist attractions and organizing them in a way that allows the local population to generate economic value is vital for sustainability.

Keywords: *Cultural heritage, sustainability, rural tourism.*

GİRİŞ

Bugün hızlı kentleşme, bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması, küresel markaların tüketim davranışlarına etkisi bireylerin yaşam biçimlerini derinden etkilemekte ve kültürel mirasın sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Kentleşme olgusu geleneksel mimari yapıları dönüştürürken hızlı hazır yemek kültürü yöresel mutfakların önüne geçmekte, fabrikasyon üretimleri el sanatlarının cazibesini düşürürken ve organik tarımsal üretim daha fazla üretim baskısı ile karşı karşıyadır. Böyle bir ortamda, kent ya da kırsal ayrımı olmaksızın somut ve somut olmayan kültürel mirasın toplumsal yaşam pratikleri içerisinde yaşatılması oldukça güçtür. Yine de kültürel miras özellikle kırsal destinasyonlarda toplumsal kimliği oluşturan

temel değerler arasında yer almaktadır. Ancak ekonomik kaygılar, kırsal göç, modernleşme baskısı ve turizm faaliyetlerinin plansız gelişimi kültürel mirasın korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kırsal destinasyonlarda kültürel mirasın sürdürülebilirliği politika yapıcıların hem ekonomik hem de sosyolojik açıdan üzerinde önemle durdukları konular arasında yer almaktadır.

Kırsal bir destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliği somut kültürel öğelerin ötesinde gelenek ve yaşam tarzlarının, yerel bilgi birikiminin ve toplumsal hafızanın devamlılığına katkı sağlamaktadır. Çünkü kültür, bir toplumu diğer toplumlardan farklı kılan, geçmişten beri değişerek devam eden, kendine özgü, sanatı, inançları, örf ve adetleri, anlayış ve davranışları ile onun kimliğini oluşturan yaşayış ve düşünüş tarzı olarak tanımlanmaktadır. [1] Kırsal destinasyonlarda kültürel mirasın korunması ancak yerel halkın katılımı, kamunun desteği, sivil toplum kuruluşlarının katkısı ve tüm paydaşların sürdürülebilir turizm anlayışını benimsemesiyle mümkündür. Bu kapsamda, destinasyonda gerçekleştirilen festivaller, yerel ürünlerin ön plana çıkarılması, kültürel etkinlikler, eğitim programları ve toplumsal farkındalık faaliyetleri kültürel mirasın yaşatılmasına katkı sunmaktadır.

Kırsal bir destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin faaliyetler destinasyonun sahip olduğu özgün kültürel değerleri turistik açıdan ön plana çıkarmakta ve bir çekim aracı haline getirerek destinasyonun gelişimine katkı sağlamaktadır. Ancak bu süreçte kültürel mirasın yalnızca bir ekonomik kaynak olarak görülmemesi toplumların gelecek nesillere aktardıkları maddi ve manevi değerleri içeren kültürel kimliğin zayıflamasına veya bozulmasına karşı hassasiyet gösterilmesi gerekmektedir. Zira bu değerler, toplumların hem gelecekleri için bir projeksiyon hem de geçmiş nesillerle kurdukları güçlü bir köprü niteliğindedir.

Bu çalışmada, kırsal bir destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine yönelik yapılan çalışmaların incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında destinasyonda uygulanan koruma, tanıtım ve yaşatma faaliyetleri değerlendirilmiştir. Bu çalışma, kırsal destinasyonlarda kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasına ilişkin literatüre katkı sağlaması açısından önemlidir.

YÖNTEM

Bir ilin kültürü, giyim kuşamdan, yöresel yemeklere, türkülerden efsanelere kadar içerisinde birçok unsuru barındırmaktadır. Kültür bu unsurlarla varlığını devam ettirmekte ve bu değerleri paylaşanlar ya da gözlemciler için ne olduğu ile ilgili bilgi vermektedir. M. Ö. 3000 yılına kadar uzanan bir tarihe sahip Bayburt ili zengin bir kültürel yelpazeye sahiptir. Bu araştırma, kırsal bir destinasyonda kültürel mirasın korunmasına yönelik faaliyetlerin incelendiği bir durum çalışmasını içermektedir. Nitel araştırma deseninde durum çalışması, araştırmacının ilgisini çeken bir olgunun kendi geçerlilik ve gerçekli koşulları içeresinde incelenmesini temel alan bir araştırma desenidir (Tutar, 2023). Durum araştırmaları esnek ve çok yönlü veri toplama tekniklerini içinde barındırmaktadır. Bu araştırmanın verileri doküman inceleme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Bu çalışmada, doküman inceleme tekniği, Baltacı (2019) tarafından önerildiği gibi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, destinasyondaki kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin belgeler, Bayburt Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün web sitesinde ayrıntılı olarak taranmış ve bu bilgiler bütünlük teşkil edilecek şekilde düzenlenmiştir. Ardından elde edilen belgeler Bayburt Valiliği ve

[1] https://www.ktb.gov.tr/TR-96254/kultur.html

Bayburt Belediyesi'nin web sitelerinde yer alan bilgi ve belgelerle doğrulanmıştır. Elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda, öncelikle destinasyonda kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin somut öğeler ele alınmıştır. Ardından somut olmayan kültürel mirasın sürdürülebilirliğine ilişkin belgeler incelenmiştir.

BULGULAR

Kültürü muhafaza etmek ve sonraki nesillere aktarmak ancak hayatın doğal akışı içerinde yapılacak bilinçli eylemler mümkün olabilir. Bu bakımdan Bayburt ilinde kültürel mirasın gün yüzüne çıkarılan ve devamlılığını sağlamaya dönük öğelerine odaklanılmıştır. Yapılan doküman incelemeleri Bayburt'un il statüsüne kavuşmasının ardından sahip olunan kültürel değerleri yaşatmaya yönelik çalışmalara başlandığını göstermektedir. Bayburt'un sahip olduğu kültürel mirası yaşatmaya dönük çalışmalar Şekil 1'de kronolojik olarak özetlenmektedir. Bu çalışmalar kültürel mirasın somut ve somut olmayan öğeleri şekilde açıklanmıştır.

AĞILLI TURİZMDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Artificial Intelligence and Security Issues In Smart Tourism

VALİDƏ NURİYEVA[1]
Valida Nuriyeva[1]
valida. nuriyeva@mdu. edu. az
https://orcid. org0000-0002-7966-3688

GÜNEL BAXŞİYEVA[1]
Gunel Bakhshiyeva[1]
gunel. baxshiyeva@mdu. edu. az
https://orcid. org0000-0002-2122-7859

LEYLA İSMAYILZADƏ[1]
Leyla İsmayılzade[1]
leyla. ismayilzada@mdu. edu. az
https://orcid. org0000-0003-0629-070X

[1]*Mingəçevir Dövlət Universiteti*
[1]*Mingachevir State University*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sənayesi rəqəmsal transformasiya prosesindən keçir. Ağıllı turizm sistemlərində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi və bu sahədə yaranan təhlükəsizlik problemləri araşdırılır. Ağıllı turizm müasir rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan turizm idarəetmə modelidir. Süni intellektin bu sahədə tətbiqi xidmət keyfiyyətini artırsa da, məlumat məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik və sistem etibarlılığı kimi riskləri də artırır. Ağıllı turizmdə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq, fərdiləşdirilmiş təcrübələr təqdim etmək və resursların daha səmərəli idarə olunmasını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların geniş tətbiqi kiberhücumlar, məlumat sızmaları, süni intellekt modellərinə qarşı hücumlar və IoT cihazlarının zəif qorunması kimi ciddi təhlükəsizlik problemlərini də gündəmə gətirir. Ağıllı turizm sistemlərində süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi və məxfilik məsələləri daha da aktuallaşır. Bu sistemlər böyük həcmdə və müxtəlif növ məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi üzərində qurulduğundan, onların qorunması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə fərdi məlumatların intensiv istifadəsi kibertəhlükəsizlik risklərini artırır və bu sahədə kompleks yanaşma tələb edir. Məlumat məxfiliyi riskləri - ağıllı turizm platformaları üçün turistlər haqqında geniş spektrli məlumatlar toplayır. Bununla yanaşı kibertəhlükələr və hücumlarıda qeyd etmək olar. Ağıllı turizm platformaları kibercinayətkarlar üçün cəlbedici hədəf hesab olunur. Bu risklərin qarşısının alınması üçün məlumatların şifrələnməsi, çoxfaktorlu autentifikasiya, təhlükəsiz bulud texnologiyaları və süni intellekt modellərinin təhlükəsizlik testləri kimi texniki tədbirlərlə yanaşı, təşkilati siyasətlərin gücləndirilməsi, personalın maarifləndirilməsi və hüquqi-etik normalara riayət olunması vacibdir. Süni intellekt modellərinə yönəlmiş risklər olaraq IoT cihazları və infrastruktur, sistem inteqrasiyası və komplekslik risklərini qeyd etmək olar. Ağıllı turizm sistemlərində mövcud olan təhlükəsizlik risklərinin effektiv şəkildə idarə olunması üçün kompleks yanaşmanın tətbiqi vacibdir. Bu yanaşma texniki, təşkilati, hüquqi və etik tədbirlərin əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Nəticə etibarilə, ağıllı turizmdə süni intellektin təhlükəsiz və etibarlı tətbiqi yalnız kompleks yanaşma əsasında mümkün olmaqla, gələcək turizm ekosisteminin dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, məlumat təhlükəsizliyi, rəqəmsal turizm*

ABSTRACT

In the modern era, the tourism industry is undergoing a process of digital transformation. Smart tourism systems are being studied with a focus on the application of artificial intelligence technologies and the security challenges that arise in this field. Smart tourism represents a tourism management model based on contemporary digital technologies. While the use of artificial intelligence enhances service quality, it simultaneously increases risks related to data privacy, cybersecurity, and system reliability. The application of artificial intelligence in smart tourism is crucial for improving service quality, delivering personalized experiences, and ensuring more efficient resource management. However, its widespread adoption also raises serious security concerns, including cyberattacks, data breaches, adversarial attacks against AI models, and vulnerabilities in IoT devices. With the expansion of artificial intelligence technologies in smart tourism systems, issues of information security and privacy have become increasingly relevant. Since these systems rely on the collection, processing, and transmission of large volumes of diverse data, their protection is of strategic importance. The intensive use of personal data heightens cybersecurity risks and necessitates a comprehensive approach. Smart tourism platforms, which gather extensive information about tourists, are attractive targets for cybercriminals. To mitigate these risks, technical measures such as data encryption, multi-factor authentication, secure cloud technologies, and security testing of AI models must be complemented by organizational policies, staff awareness programs, and adherence to legal and ethical standards. Risks directed at AI models include vulnerabilities in IoT devices, infrastructure, system integration, and complexity. Effective management of security risks in smart tourism systems requires a holistic approach that integrates technical, organizational, legal, and ethical measures. Ultimately, the safe and reliable application of artificial intelligence in smart tourism is possible only through such a comprehensive framework, serving as one of the key conditions for the sustainable development of the future tourism ecosystem.

Keywords: *Smart tourism, artificial intelligence, cybersecurity, data security, digital tourism*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASİNDA MİLLİ- MƏNƏVİ İRSİN QORUNMASI VƏ QALALARIN SİRİ

The preservation of national and moral heritage in the Nakhchivan Autonomous Republic and the secret of the castles.

NƏZAKƏT İSMAYILOVA
Nezakət İsmayılova
nezaket. ismayilova@yahoo. Com
https://orcid. org/*0009-0007-3730-6838*
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Nakhchıvan State Unıversıty
Nakhchivan Teachers' Institute

XÜLASƏ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda rəhbərliyi dövründə xalqımızın tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, arxeologiya və etnoqrafiyasının, folklorunun və adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlər sisteminin elmi dəlil və konkret faktlar əsasında yenidən araşdırılmasına başlanmışdır. Həmin elmi araşdırmalar sayəsində Naxçıvanın tarixi və abidələri, arxeologiya və etnoqrafiyası, ədəbi mühiti və mədəniyyəti, təbii sərvətləri və biomühiti ciddi tədqiqatların predmetinə çevrilmiş, yeni elmi istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş və nəticələr əldə olunmuşdur. Ordubad rayonu ərazisində olan və eradan əvvəl IV minilliyə aid edilən Gəmiqaya abidəsi, buradakı daşüstü yazılar öyrənilmiş, Naxçıvan şəhəri ərazisində Nuh peyğəmbərin qəbrinin yeri müəyyənləşdirilərək qədim mənbələr əsasında bərpa olunmuşdur, Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm amil olan Naxçıvan yaxınlığındakı Duzdağın və ona bitişik ərazilərin tarixi və arxeoloji istiqamətdə öyrənilməsinə başlanmış, əldə olunan nəticələr əsasında Naxçıvanın 5 min illik ilkin şəhər mədəniyyəti elmi dövriyəyə daxil edilmişdir. Qalalar uzaq keçmişimizin yadigarı olaraq xalqımızın tarixi mədəniyyətini öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. Əzəmət və vüqarı ilə yenilməzlik rəmzi olan qalalar xalqımızın öz torpaqlarına möhkəm bağlılığından, yadelilərə amansız mübarizədən soraq verir. Qalaların hərəsinin özünəməxsus sirləri var. Tarixin qatlarında yatan sirləri açmaq isə ziyalıların üzərinə düşür. Azərbaycanda Gülüstan adında üç qala var. Biri Naxçıvanda digərləri isə Azərbaycanın Goranboy və Şamaxı ərazilərində yerləşir. Goranboydakı qala Murovdağın ətəyində. İncə çayın sahilindədir. Naxçıvandakı Gülüstan qalası Hülakilər dövrünə gedib çıxır. Hər qalanın da özünəməxsus sirləri var. Marağa şəhərində olarklən tarixi yerlərlə olduq. Bir-birindən maraqlı tarixi abidələrlə tanış olduq. Hülakilər dövründə tikilmiş, bir məqbərə daha cox diqqətimi cəkdi. Naxçıvanda möhtəşəmliyi ilə

ABSTRACT

During the leadership of national leader Heydar Aliyev in Azerbaijan, comprehensive scientific research was initiated on the history, language, literature, archaeology, ethnography, folklore, traditions, and the system of national and spiritual values of the Azerbaijani people, based on evidence and concrete facts. As a result of these studies, the history and monuments of Nakhchivan, its archaeology and ethnography, literary environment and culture, natural resources and bio-environment became the subject of serious investigation, new scientific directions were defined, and significant results were achieved. In the territory of Ordubad district, the Gəmiqaya monument dating back to the 4th millennium BC was studied, along with its rock inscriptions. The location of Prophet Noah's grave in Nakhchivan city was identified and reconstructed based on ancient sources. Research also began on Duzdag and adjacent areas near Nakhchivan, which are crucial for understanding the region's early urban culture. Findings introduced Nakhchivan's 5,000-year-old urban civilization into scientific circulation. Fortresses, as relics of our distant past, are highly valuable for studying the historical culture of our people. With their grandeur and dignity, they symbolize resilience and testify to the nation's deep attachment to its land and relentless struggle against foreign invaders. Each fortress holds unique secrets, and uncovering them is the responsibility of scholars. Azerbaijan has three fortresses named Gulustan: one in Nakhchivan, and others in Goranboy and Shamakhi. The Goranboy fortress lies at the foot of Mount Murov, on the bank of the Inja River. The Gulustan fortress in Nakhchivan dates back to the Hulakid period. During a visit to Maragha, several historical monuments were explored. One

secilən Mömünəxatun məqbərəsinin bir az balaca forması idi. Belə məlum olur ki, Hülaki xan anasının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün bu qalaları tikdirmişdir. Adları fərqli olasada eyni məqbərələrin biri Naxçıvanda digəri isə Marağadadır. Tarixin dolaylarılndan keçib gələn ən qədim qalalardan olan Əlincə qalası Naxçıvan-Culfa yolunun kənarında Əlincə çayının sağ sahilində yerləşir. Bu qala haqqında müxtəlif fikirlər, fərziyələr, əfsanələr söylənmişdir ki, Əmir Teymur Əlincə qalasınını mühasirəyə alır. Mühasirədə qalanlar isə su qıtlığına dözə bilməyib qalanı təslim etmək istəyirlər. Müdafiəçilər qoşunu qalanın ətrafına enidirib çıxmaq istərkən elə bu zaman göydən yağan güclü yağış bol su ehtiyyatı yaradır. Beləliklə də müdafiəçilər təslilm olmaq fikrindən daşınırlar. Uzaq keçmişimizin yadigarı olan belə qalalar haqqinda cox sirlər var. Xalqımızın, tarixini və mədəniyyətini öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. Yekun olaraq deyə bilərik ki, qalalar yadelli düşmənlərdən qorunmaq üçün tikilmişdir. Zamanla ehtiyacın ödənilməsi baxımından əhəmiyyətini itirmişdir. Hərbi texnikanın tədricən inkişafı qalalardan istifadəni sıfıra endirmişdir. Qalalar təkcə tariximizin şahidi olmayıb eyni zamanda onu yaradan xalqın istedad və zəkasının məhsuludur. Uzun illər tarixin şahidi olan qalalar, abidələr tarix boyu əyilməz olan bir xalqın, bir ulusun bizlərə əmanətdidir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, qala, mədəniyyət, qorumaq,*

mausoleum, built in the Hulakid era, resembled a smaller version of the famous Momine Khatun Mausoleum in Nakhchivan. It is believed that Hulaki Khan commissioned these structures to honor his mother's memory. Though their names differ, similar mausoleums exist in both Nakhchivan and Maragha. Among the oldest fortresses is Alinja Castle, located near the Nakhchivan–Julfa road on the right bank of the Alinja River. Various legends recount that Amir Timur besieged the fortress. When defenders faced water shortages and considered surrender, a sudden heavy rainfall replenished their reserves, enabling them to continue resistance. Such fortresses, relics of our ancient past, remain invaluable for understanding the history and culture of our people. In conclusion, fortresses were built to protect against foreign enemies. Over time, with the advancement of military technology, their defensive role diminished. Yet fortresses are not only witnesses of history but also products of the talent and intellect of the nation that built them. These monuments, standing for centuries, are entrusted to us as symbols of an unyielding people and enduring heritage.

Keywords: *Nakhchivan, castle, culture, to protect,*

AĞILLI TURİZM KONSEPSİYASI VƏ MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI: NAXÇIVAN ÜÇÜN STRATEJİ ÇƏRÇİVƏ

Applıcatıon Of Artıfıcıal Intellıgence In Educatıon, Medıcıne And Industry

VÜSAL HÜSEYNOV
Vusal Huseynov
vusalhuseynov@ndu. edu. az
https://orcid. org/0009-0008-8362-3639
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nakhchıvan State Unıversıty

XÜLASƏ

Müasir dövrdə turizm sektorunda rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqi davamlı inkişafın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ağıllı turizm konsepsiyası informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının turizm fəaliyyətinə inteqrasiyası vasitəsilə həm turist təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasını, həm də mədəni irsin qorunmasını hədəfləyir. Bu tədqiqatın məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəngin mədəni irs potensialını nəzərə alaraq ağıllı turizm və rəqəmsallaşdırma əsasında strateji çərçivə təklif etməkdir. Tədqiqat konseptual yanaşmaya əsaslanaraq ağıllı turizm, rəqəmsal irs idarəçiliyi və dayanıqlı turizm üzrə mövcud elmi ədəbiyyatın təhlilini əhatə edir. Naxçıvan regionu tarix-mədəni abidələr, arxeoloji məkanlar və qeyri-maddi irs elementləri baxımından zəngin olsa da, bu resursların rəqəmsal mühitdə təqdimatı və inteqrasiyası məhdud səviyyədədir. Bu isə regionun beynəlxalq turizm bazarında rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Təklif olunan strateji çərçivə üç əsas istiqaməti əhatə edir: (1) mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması (3D modelləşdirmə, virtual turlar, rəqəmsal arxivlər), (2) ağıllı turizm infrastrukturu (mobil tətbiqlər, interaktiv xəritələr, süni intellekt əsaslı tövsiyə sistemləri) və (3) idarəetmə və siyasət səviyyəsində inteqrasiya (ictimai–özəl tərəfdaşlıqlar, rəqəmsal strategiyalar və kadr hazırlığı). Bu yanaşma həm mədəni irsin qorunmasını təmin edir, həm də turistlərin fərdiləşdirilmiş və interaktiv təcrübə əldə etməsinə şərait yaradır. Qeyd istərdik ki, ağıllı turizm və rəqəmsallaşdırma Naxçıvan üçün yalnız texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda iqtisadi inkişaf, mədəni irsin qorunması və beynəlxalq tanıtım baxımından strateji alət kimi çıxış edə bilər. Təklif olunan çərçivə regionun dayanıqlı turizm modelinə keçidinə töhfə verə bilər və gələcək empirik tədqiqatlar üçün əsas yaradır.

Açar sözlər: *Ağıllı turizm, rəqəmsallaşdırma, mədəni irs, dayanıqlı turizm, Naxçıvan*

ABSTRACT

In the modern era, digitalization and the application of innovative technologies in the tourism sector have become one of the main directions of sustainable development. The concept of smart tourism, through the integration of information and communication technologies into tourism activities, aims both to improve the tourist experience and to preserve cultural heritage. The purpose of this study is to propose a strategic framework based on smart tourism and digitalization, taking into account the rich cultural heritage potential of the Nakhchivan Autonomous Republic. The research, grounded in a conceptual approach, covers the analysis of existing scientific literature on smart tourism, digital heritage management, and sustainable tourism. Although the Nakhchivan region is rich in historical-cultural monuments, archaeological sites, and intangible heritage elements, the digital presentation and integration of these resources remain limited. This weakens the region's competitiveness in the international tourism market. The proposed strategic framework encompasses three main directions: (1) digitalization of cultural heritage (3D modeling, virtual tours, digital archives), (2) smart tourism infrastructure (mobile applications, interactive maps, AI-based recommendation systems), and (3) integration at the management and policy level (public–private partnerships, digital strategies, and capacity building). This approach ensures the preservation of cultural heritage while enabling tourists to gain personalized and interactive experiences. It should be noted that smart tourism and digitalization for Nakhchivan are not only technological innovations but also strategic tools in terms of economic development, cultural heritage preservation, and international promotion. The proposed framework can contribute to the region's transition to a sustainable tourism model and provide a basis for future empirical research.

Keywords: *Smart tourism, digitalization, cultural heritage, sustainable tourism, Nakhchivan*

DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNDƏ VƏ QARŞIYA QOYULAN HƏDƏFLƏRDƏ MƏDƏNİ İRSİN ROLU

The Role of Cultural Heritage in the Sustainable Development Model and the Set Goals

ARZU QULİYEVA
Arzu Guliyeva
arzuturksoy@hotmail. com
https://orcid. org/0009-0000-3190-4051
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Azerbaijan State University of Culture and Arts

XÜLASƏ

Tezisdə dayanıqlı inkişafın mahiyyəti, onun iqtisadi, sosial və ekoloji tərəfləri ilə yanaşı, bu prosesdə mədəni irsin rolu ətraflı izah edilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2030-cu il Gündəliyi çərçivəsində müəyyən edilmiş hədəflər, xüsusilə tarixi abidələrin qorunması və yerli sənətkarlığın təşviqi kimi məsələlər ön plana çəkilir. Azərbaycanın bu qlobal hərəkata fəal qoşulması, maddi və qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrinin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması istiqamətində gördüyü işlər vurğulanır. Tezisdə ölkə daxilində tətbiq edilən milli prioritetlər, "ağıllı" infrastruktur layihələri və rəqəmsallaşma strategiyaları barədə məlumat verilir. Yekun olaraq, gələcək nəsillər üçün həm iqtisadi rifahın, həm də milli kimliyin qorunub saxlanılmasının vacibliyi qeyd olunur. Dayanıqlı inkişaf anlayışı gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq imkanına xələl gətirmədən, bugünkü cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsidir. Bu model özündə iqtisadi artımı sosial rifah və ətraf mühitin qorunması ilə balanslaşdırmağı məqsədləyən müxtəlif hədəfləri cəmləşdirir. Azərbaycan da bu qlobal hərəkatın fəal iştirakçısıdır və ölkədə bu sahədə dövlət proqramları icra olunur.

Dayanıqlı inkişaf modeli, əsasən, üç istiqamətdə irəliləyir.

1) İqtisadi inkişaf: Resursların səmərəli istifadəsi və uzunmüddətli iqtisadi sabitlik.
2) Sosial bərabərlik: Yoxsulluğun aradan qaldırılması, təhsil və səhiyyəyə əlçatanlıq.
3) Ekoloji tarazlıq: Təbiətin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən 2030-cu ilə qədər icra edilməsi nəzərdə tutulan 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi (DİM) müəyyən edilmişdir. [1] Bu məqsədlər olduqca geniş məqsədlərə xitab edərək aclığa son qoymaqdan tutmuş, keyfiyyətli təhsil və gender bərabərliyinə qədər geniş sahələri özündə cəmləşdirir. Mədəni irsin dayanıqlı inkişaf ilə bağlılığı olan hədəflər aşağıdakılardır:

1) (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 25 sentyabr 2015-ci il tarixli qəbul edilmiş (A/RES/70/1 saylı qətnamə). Sənədin adı: "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf sahəsində Gündəlik"

ABSTRACT

The thesis explains in detail the essence of sustainable development, its economic, social, and ecological aspects, as well as the role of cultural heritage in this process. Within the framework of the United Nations 2030 Agenda, the goals set, particularly issues such as the preservation of historical monuments and the promotion of local craftsmanship, are highlighted. Azerbaijan's active participation in this global movement and its efforts to promote tangible and intangible cultural heritage at the international level are emphasized. The thesis provides information on national priorities implemented within the country, "smart" infrastructure projects, and digitalization strategies. Finally, the importance of preserving both economic prosperity and national identity for future generations is noted. The concept of sustainable development is the fulfillment of the needs of today's society without compromising the ability of future generations to meet their own needs. This model encompasses various goals aimed at balancing economic growth with social welfare and environmental protection. Azerbaijan is also an active participant in this global movement, and state programs in this field are being implemented in the country. The sustainable development model mainly advances in three directions:

1. **Economic development:** Efficient use of resources and long-term economic stability.
2. **Social equality:** Elimination of poverty, access to education and healthcare.
3. **Ecological balance:** Protection of nature and combating climate change.

Research has determined that the United Nations (UN) has set 17 Sustainable Development Goals (SDGs) to be implemented by 2030. These goals address a wide range of issues, from ending hunger to ensuring quality education and gender equality. The cultural heritage-related goals are as follows:

- **Decent work and economic growth:** Ensuring productive employment for all.
- **Industry, innovation, and infrastructure:** Building sustainable infrastructure.
- **Sustainable cities and communities:** Making

(İngiliscə: "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development")

1) Layiqli əmək və iqtisadi artım: Hamı üçün məhsuldar məşğulluğun təmini.
2) Sənaye, innovasiya və infrastruktur: Dayanıqlı infrastrukturun qurulması
3) Dayanıqlı şəhərlər və icmalar: Şəhərlərin təhlükəsiz və dayanıqlı edilməsi.
4) Məsuliyyətli istehlak və istehsal: Dayanıqlı istehlak modellərinin təmin edilməsi.
5) Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq: Qlobal əməkdaşlığın canlandırılması.

BMT-nin "2030 - Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi" çərçivəsində mədəni irs bir neçə istiqamətdə mühüm yer tutur. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) Bunlar aşağıdakılardır: *Dayanıqlı Şəhərlər* (DİM 11. 4): Bu məqsəd birbaşa olaraq "dünyanın mədəni və təbii irsinin qorunması və mühafizəsi üzrə səylərin gücləndirilməsi"ni tələb edir. Tarixi abidələrin bərpası və onların müasir həyata adaptasiyası şəhərlərin ekoloji və sosial dayanıqlığını artırır. *İqtisadi artım və layiqli iş* (DİM 8. 9): Yerli mədəniyyəti və məhsulları təşviq edən davamlı turizm vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılması hədəflənir. *İqlim fəaliyyəti* (DİM 13): Ənənəvi biliklər və tarixi tikinti texnikaları iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma və resursların səmərəli istifadəsi üçün əhəmiyyətli mənbə sayılır. *Sosial inklüzivlik*: Mədəni irs icmaların mənsubiyyət hissini gücləndirir, sülh və dialoqu təşviq edir. Azərbaycanda da bu sahədə Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən milli və beynəlxalq səviyyədə layihələr icra olunur. Məsələn, tarixi məkanların rəqəmsallaşdırılması ("e-Culture" strategiyası) və eko-turizmin inkişafı bu fəaliyyətlərin bir hissəsidir. Maddi və qeyri-maddi irs dayanıqlı inkişafın mənəvi sütunlarını təşkil edir. Bu iki sahə bir-birini tamamlayaraq xalqın kimliyini və resurslarını gələcəyə daşıyır: 1. Maddi mədəni irs - Gözlə görünən, fiziki mövcudluğu olan və toxunula bilən tarixi dəyərlərdir. Bura tarixi-memarlıq abidələri, tikililər daxildir (Qalalar, saraylar, məscidlər (məsələn: İçərişəhər, Qız qalası)). Arxeoloji obyektlərə isə qədim yaşayış məskənləri və kurqanlar daxil edilir. Daşınan irs də maddi mədəni irsin bir hissəsidir. Buraya muzeylərdə qorunan eksponatlar, qədim əlyazmalar, sikkələr və silahlar daxildir. Təbii irs anlayışına milli parklar, qoruq və geoloji quruluşlar aid olunur (məsələn: Qobustan qayaüstü rəsmləri həm maddi, həm də bədii irsdir). (istinad) 2. Qeyri-maddi mədəni irs - İnsanların yaddaşında yaşayan, nəsildən-nəslə ötürülən və praktikada tətbiq olunan "canlı" mədəniyyətdir. UNESCO bu sahəyə xüsusi önəm verir: Şifahi ənənələr: Nağıllar, dastanlar və atalar sözləri. İfaçılıq sənəti: Muğam, aşıq sənəti, milli rəqslər. Adət-ənənələr və bayramlar: Novruz bayramı, toy və yas mərasimləri. Ənənəvi sənətkarlıq: Xalçaçılıq, kələğayı sənəti, misgərlik, şəbəkə sənəti. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri dayanıqlı inkişaf istiqamətində mühüm yer tutur. Belə ki, sənətkarlığın inkişafı turizm sahəsində olan aktivliyin də artımına cities safe and sustainable.

- **Responsible consumption and production:** Ensuring sustainable consumption models.
- **Partnerships for the goals:** Revitalizing global cooperation. Within the UN "2030 Agenda for Sustainable Development," cultural heritage occupies an important place in several directions.

Sustainable Development Goals (SDGs):

- **Sustainable Cities (SDG 11. 4):** This goal directly requires "strengthening efforts to protect and safeguard the world's cultural and natural heritage. " Restoration of historical monuments and their adaptation to modern life increase the ecological and social sustainability of cities.
- **Economic growth and decent work (SDG 8. 9):** Through sustainable tourism that promotes local culture and products, the creation of new jobs is targeted.
- **Climate action (SDG 13):** Traditional knowledge and historical construction techniques are considered significant sources for adaptation to climate change and efficient use of resources.
- **Social inclusivity:** Cultural heritage strengthens the sense of belonging of communities and promotes peace and dialogue.

In Azerbaijan, projects are implemented at both national and international levels by the State Service for the Protection, Development, and Restoration of Cultural Heritage. For example, the digitalization of historical sites ("e-Culture" strategy) and the development of eco-tourism are part of these activities. Tangible and intangible heritage form the moral pillars of sustainable development. These two areas complement each other, carrying the identity and resources of the people into the future:

1. **Tangible cultural heritage** – Historical values with physical existence and visibility. This includes architectural monuments and structures (fortresses, palaces, mosques such as Icherisheher and Maiden Tower). Archaeological sites include ancient settlements and burial mounds. Movable heritage is also part of tangible cultural heritage, such as museum exhibits, ancient manuscripts, coins, and weapons. Natural heritage refers to national parks, reserves, and geological formations (e. g. , Gobustan rock carvings are both tangible and artistic heritage).
2. **Intangible cultural heritage** – "Living" culture preserved in people's memory, passed down through generations, and practiced. UNESCO attaches special importance to this field:

- Oral traditions: Tales, epics, and proverbs.
- Performing arts: Mugham, ashig art, national dances.
- Customs and celebrations: Novruz holiday, wedding and mourning ceremonies.
- Traditional craftsmanship: Carpet weaving, kelaghayi art, copper work, stained glass art. Traditional craftsmanship plays an important role in sustainable development, as its growth

gətirən fəaliyyətlərdəndir. **Azərbaycanda tətbiqi və görülən işlər** Azərbaycan bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra mühüm addımlar atmışdır: Belə ki, 2016-cı ildə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. Şuranın əsas vəzifəsi dövlət proqramlarını qlobal məqsədlərlə uzlaşdırmaqdır. DİM-lər ölkənin "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədinə inteqrasiya edilib. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası zamanı "Ağıllı kənd" və "Ağıllı şəhər" layihələri ilə dayanıqlı inkişaf prinsipləri tətbiq olunur. Azərbaycan BMT-yə DİM-lərin icrası ilə bağlı bir neçə dəfə Könüllü Milli Hesabat təqdim etmiş ilk ölkələrdən biridir. Ölkədə yoxsulluq həddi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış (2015-ci ildə 4,9%, 2023-2024-cü illərdə 5. 2%-5. 3% ətrafında), təhsil və səhiyyə islahatları sürətləndirilmişdir. Maddi və qeyri-maddi mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması və qəbul edilməsi üzrə fəaliyyətlər genişləndirilib. UNESCO tərəfindən qorunan maddi və qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilən mədəniyyət ünsürlərinin çoxalması buna bariz nümunədir. **Dayanıqlı inkişaf** modeli gələcək nəsillərin ehtiyaclarını riskə atmadan bugünkü cəmiyyətin tələbatlarını ödəyən, **iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ekoloji tarazlıq** sütunlarına əsaslanan qlobal bir yanaşmadır. Azərbaycan bu modelin reallaşdırılması üçün BMT-nin **2030-cu ilə qədər olan 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədini (DİM)** öz milli prioritetlərinə inteqrasiya etmişdir.

Tədqiqatın nəticəsinə görə, bu prosesdə **mədəni irsin qorunması** xüsusi yer tutur:

- **Maddi və qeyri-maddi irs:** Tarixi abidələr (məsələn, İçərişəhər), arxeoloji obyektlər, həmçinin şifahi ənənələr, muğam və sənətkarlıq sahələri cəmiyyətin mənəvi sütunlarını təşkil edərək davamlı inkişafa xidmət edir.
- **İqtisadi və sosial fayda:** Yerli sənətkarlıq və davamlı turizmin inkişafı yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial inklyuzivliyin artırılmasına töhfə verir.
- **Dövlət təşəbbüsləri:** Azərbaycan "**Azərbaycan 2030**" milli prioritetləri çərçivəsində Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasını yaratmış, mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması ("e-Culture") və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "**Ağıllı şəhər**" layihələrini həyata keçirməyə başlamışdır.

Yekun olaraq, ölkədə həyata keçirilən islahatlar həm iqtisadi sabitliyi təmin etmək, həm də milli kimliyin və təbiətin qorunması vasitəsilə **dayanıqlı gələcək** qurmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *Dayanıqlı inkişaf, qeyri-maddi mədəni irs, qlobal hərəkat*

contributes to increased activity in tourism. **Implementation in Azerbaijan:** Azerbaijan has taken several important steps to achieve these goals:

- In 2016, the National Coordination Council on Sustainable Development was established. Its main task is to align state programs with global goals.
- The SDGs have been integrated into the country's "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" document. Particularly during the restoration of liberated territories, sustainable development principles are applied through "Smart Village" and "Smart City" projects.
- Azerbaijan is among the first countries to submit Voluntary National Reports to the UN on the implementation of the SDGs.
- The poverty rate has been significantly reduced (4. 9% in 2015, around 5. 2%–5. 3% in 2023–2024), while reforms in education and healthcare have accelerated.
- Efforts to promote tangible and intangible cultural heritage internationally have expanded. The increase in cultural elements included in UNESCO's lists of protected heritage is a clear example.

Conclusion: The sustainable development model is a global approach that meets the needs of today's society without jeopardizing the needs of future generations, based on the pillars of economic growth, social equality, and ecological balance. Azerbaijan has integrated the UN's 17 Sustainable Development Goals (SDGs) into its national priorities under "Azerbaijan 2030. " According to the research, the preservation of cultural heritage plays a special role in this process:

- **Tangible and intangible heritage:** Historical monuments (e. g. , Icherisheher), archaeological sites, as well as oral traditions, mugham, and craftsmanship form the moral pillars of society and serve sustainable development.
- **Economic and social benefits:** The development of local craftsmanship and sustainable tourism contributes to job creation and enhances social inclusivity.
- **State initiatives:** Azerbaijan has established the National Coordination Council on Sustainable Development, launched cultural heritage digitalization ("e-Culture"), and initiated "Smart City" projects in liberated territories.

Ultimately, the reforms carried out in the country aim to ensure economic stability while building a sustainable future through the preservation of national identity and nature.

Keywords: *Sustainable development, intangible cultural heritage, global movement*

ARAN MEMARLIQ MƏKTƏBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQAT PROBLEMLƏRİ

Research Problems of the Characteristics of Aran Architecture School

AYMƏSEY QAFARZADƏ
Aymasey Qafarzade
ajmisej@bk. ru.
https://orcid. org0009-0007-8352-8407
Azərbaycan Memarlıq İnşaat Universiteti
Azerbaijan University of Architecture and Construction

XÜLASƏ

Azərbaycanın "Müsəlman İntibahı" dövrünün memarlıq irsi yerli məktəblərin mürəkkəb sistemindən ibarətdir . Bu dövr ərzində günümüzə qədər qorunub saxlanılmış tarixi tikililərin əksəriyyəti inşa edilmişdir. Ən əhəmiyyətli və eyni zamanda təfərrüatlı araşdırmaya ehtiyacı olan sahələrdən biri Vətənimizin mərkəzi və şimal bölgələrini əhatə edən Arran memarlıq məktəbidir. Coğrafi baxımdan Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edən bu məktəb Şərqin kərpic tikililərinin monumentallığı ilə Qafqaz Albaniyasının unikal yerli ənənələri arasında bağlayıcı halqaya çevrilmişdir. Təqdim olunan məqalə IX–XII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində formalaşmış Arran məktəbinin memarlıq-konstruktiv xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu məktəbin formalaşma şəraiti və dəqiq xarakteristikası kifayət qədər öyrənilmədiyindən, "Arran memarlıq məktəbi" ümumi anlayışını real elmi məzmunla zənginləşdirmək, ona xas olan kompozisiya üsullarını, memarlıq formalarını və konstruksiya-larını aşkar etmək, habelə tikinti metodlarını və bəzək vasitələrini nəzərdən keçirmək zərurəti yaranır. B. N. Zasıpkin öz əsərlərində memarlığın hər şeydən əvvəl yerli tikinti materialları sənayesinə əsaslandığını qeyd edirdi [4,21] ; Arran ərazi zonasında isə çay daşı, həmçinin sonradan bişmiş kərpic və gəc məhlulu istehsalı üçün istifadə olunan gil kimi təbii material mənbələri olan çoxsaylı çaylar mövcuddur. Bununla yanaşı, tikinti materiallar-ından istifadə metodları, kərpic hörgü-sünün spesifikası, tağ-tavan örtüklərinin tipləri və dekorativ-konstruktiv üsullar da nəzərə alınmalıdır ki, məhz bu amillər sözügedən məktəbi Naxçıvan, Təbriz və Şirvan-Abşeron məktəblərindən fərqləndirir. Kərpicin xüsusiyyətlərinə əsaslanan konstruktiv məntiq əsrlərin sınağından və çoxsaylı zəlzələlərdən uğurla çıxmış abidələrin yaradılmasına imkan vermişdir. Onun orijinallığı mühəndis rasionallığı, formaların sadəliyi və konstruksiyaların ifadəliliyinin harmonik

ABSTRACT

The architectural heritage of Azerbaijan's "Muslim Renaissance" period consists of a complex system of local schools. During this era, most of the historical structures preserved to the present day were built. One of the most significant areas, which at the same time requires detailed study, is the Arran architectural school covering the central and northern regions of our homeland. Geographically, this school encompassed the territory between the Kura and Aras rivers, becoming a connecting link between the monumentality of Eastern brick structures and the unique local traditions of Caucasian Albania. The presented article is devoted to the analysis of the architectural-constructive features of the Arran school formed in Azerbaijan during the 9th–12th centuries. Since the conditions of its formation and precise characteristics have not been sufficiently studied, there arises a necessity to enrich the general concept of the "Arran architectural school" with real scientific content, to identify its compositional methods, architectural forms, and constructions, as well as to examine building techniques and decorative means. B. N. Zasypkin noted in his works that architecture was primarily based on the local building materials industry [4,21]; in the Arran zone, numerous rivers provided natural resources such as river stone, clay used for the production of baked brick and gypsum mortar. In addition, methods of using building materials, the specifics of brick masonry, types of arch and vault coverings, and decorative-constructive techniques must be taken into account, as these factors distinguish the school from Nakhchivan, Tabriz, and Shirvan-Absheron schools. The constructive logic based on the properties of brick enabled the creation of monuments that successfully withstood centuries and numerous earthquakes. Its originality is manifested in the harmonious unity of engineering rationality, simplicity of forms, and expressiveness of constructions. The characteristic features of the school—solid defensive walls, monumental bridges, and tower-like religious buildings—are explained both by natural-climatic conditions and the historical

vəhdətində təzahür edir. Məktəbin səciyyəvi xüsusiyyətləri olan möhkəm müdafiə divarları, monumental körpülər və qülləvari dini tikililər həm təbii-iqlim şəraiti, həm də sərhəd ərazisindəki tarixi vəziyyətlə izah olunur. Arran ustaları özünəməxsus ifadəli memarlıq dili yaratmışlar ki, burada daşıyıcı karkasın strukturu və səthin estetikası memarlıq obrazının bərabərhüquqlu elementləri kimi çıxış edir. Tədqiqatda əsasən empirik metoddan istifadə olunmuşdur və iş nəzəri bilik metodlarının, analogiya, müşahidə və digər üsulların məcmusundan ibarətdir. Memarlıq məktəblərinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və milli memarlıq üslubunun mövcudluğunun təsdiqi tədqiqatın əsas məqsədlərindən biridir. Bu metodların öyrənilməsi memarlıq irsinin dayanıqlı qorunması məqsədilə müasir tikinti və bərpa layihələrində tətbiqi, eləcə də Şərq memarlığının təkamülünün dərk edilməsi baxımından bu gün də böyük aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: *Aran zonası, memarlıq məktəbləri,inşaat materialları, konstruktiv həll,kərpic, çay daşı ,gəc.*

situation in the border area. Arran masters created a distinctive expressive architectural language in which the structure of the supporting framework and the aesthetics of the surface act as equal elements of the architectural image. The research mainly employed the empirical method, consisting of a combination of theoretical knowledge methods, analogy, observation, and other approaches. Determining the boundaries of architectural schools and confirming the existence of a national architectural style are among the main objectives of the study. The examination of these methods remains highly relevant today, both for applying them in modern construction and restoration projects aimed at the sustainable preservation of architectural heritage, and for understanding the evolution of Eastern architecture.

Keywords: *Aran zone , architecture schools, building materials, constructions,brick,river stone, gadj.*

NAXÇIVAN ARXEOLOJİ MATERİALLARINDA NAXIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Patterns in Nakhchivan Archaeological Materials

DÜRDANƏ QƏDİROVA
Durdana Qadirova
dgadirova22@gmail. com
https://orcid. org/0009-0008-2173-638X
AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Institute of Architecture and Art, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)

XÜLASƏ

Naxçıvan qədim tarixə malik bir bölgə kimi zəngin arxeoloji irsə malikdir. Bu bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki naxışlar, qədim əcdadlarımızın estetik zövqünü və dünyagörüşünü əks etdirən mühüm göstəricilərdir. Bu ərazidəki arxeoloji tapıntılar sırasında saxsı qablar, üzərindəki naxışlar diqqəti xüsusilə cəlb edirlər. Bu naxışlarda əsasən həndəsi xətlər, üçbucaqlar, romblar üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, həmin aretfaktlar üzərində bitki motivləri və heyvan təsvirləri də nəzərə çarpırlar Bu arxeoloji tapıntılar arasında müxtəlif növ parçalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tapıntılar material xüsusiyyətləri, toxuma texnikaları və dekorativ motivləri baxımından həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri ilə xarakterizə olunurlar. XarabaGilan arxeoloji qazıntılarından əldə olunmuş tekstil nümunələri üzərində müşahidə edilən ornamentlər və təsvirlər diqqətəlayiqdir. Xüsusilə müxtəlif toxuma və tikmə üsulları, eləcə də müxtəlif doyalar vasitəsilə yaradılmış bu naxışlar təsvir üslubu və kompozisiya baxımından yüksək zənginlik nümayiş edirlər. Üzərində göy, qırmızı rəngli saplarla kalliqrafik yazılar və naxışlarla işlənmiş arxeoliji tekstil belə nümunələdən biridir. Naxçıvan ərazisində aparılan son arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, son illərdə aşkar edilmiş artefaktlar arasında tekstil nümunələrinin sayı artmışdır. Bu tekstillər üzərindəki motivlər, əvvəllər aşkar olunmuş saxsı qabların ornamentləri ilə müəyyən paralellər təşkil etməsi, həmin nümunələrin xronoloji və mədəni bağlılığının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu zəngin artefaktların sistemli şəkildə öyrənilməsi yalnız müxtəlif elmi sahələrinin (arxeologiya, sənətşünaslıq, etnoqrafiya və digər) inteqrasiyası nəticəsində mümkün ola bilər. Qədim dövrlərdən miras qalan və bu gün də əhəmiyyətini tam itirməyən naxışların simvolik mənaları yerli xalqın mədəni mirasıdır. Arxeoloji tekstil üzərindəki naxışlar yalnız dekorativ element kimi deyil, həm də dövrün mədəni əlaqələri və dünyagörüşü haqqında geniş informasiya verən mühüm mənbə kimi çıxış edirlər. Naxçıvan arxeologiyasının əldə etdiyi naxışlar Azərbaycan maddi mədəniyyətin mühüm komponentni təşkil edirlər. Bu naxışlar bölgənin qədim cəmiyyətlərinin bədii təfəkkürünün təkamülünü və bədii zövqünü əks edən mədəni irsdir.

Açar sözlər: *Arxeologiya, tekstil, keramika, naxış, sənətkarlıq.*

ABSTRACT

Nakhchivan, as a region with an ancient history, possesses a rich archaeological heritage. The ornaments found on material culture samples obtained during archaeological excavations in this area are important indicators reflecting the aesthetic taste and worldview of our ancestors. Among the archaeological findings, pottery vessels and their ornaments attract particular attention. These decorations are mainly dominated by geometric lines, triangles, and rhombuses. In addition, plant motifs and animal depictions are also noticeable on these artifacts. Textile samples among the archaeological findings hold special importance. These findings are characterized by both similarities and differences in terms of material properties, weaving techniques, and decorative motifs. The ornaments and depictions observed on textile samples obtained from the excavations at Kharabagilan are noteworthy. Especially the various weaving and embroidery techniques, as well as the use of different dyes, demonstrate a high richness in terms of style and composition. One such example is an archaeological textile decorated with calligraphic inscriptions and patterns embroidered with blue and red threads. The results of recent archaeological excavations in Nakhchivan show that, compared to previous periods, the number of textile samples discovered has increased in recent years. The motifs on these textiles establish certain parallels with the ornaments of previously discovered pottery vessels, allowing for a more precise determination of their chronological and cultural connections. It should also be noted that the systematic study of these rich artifacts can only be achieved through the integration of various scientific fields (archaeology, art history, ethnography, and others). The symbolic meanings of patterns inherited from ancient times and still retaining their significance today are part of the cultural heritage of the local people. Ornaments on archaeological textiles serve not only as decorative elements but also as important sources providing extensive information about the cultural relations and worldview of the period. The patterns obtained through Nakhchivan archaeology constitute an important component of Azerbaijan's material culture. These ornaments represent cultural heritage that reflects the evolution of artistic thought and aesthetic taste of ancient societies in the region.

Keywords: *Archaeology, Textile, Ceramics, Ornament, Craftsmanship*

KÜLTÜR TURİZMİ DESTİNASYONU OLARAK ADIYAMAN TURİZMİ ÜZERİNE GERÇEKLEŞTİRİLEN ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ

Examınatıon of Research Conducted on Adıyaman Tourısm as a Cultural Tourısm Destination

HÜLYA YEŞİLYURT[1]
Hulya Yesilyurt[1]
https://orcid. org/ 0000-0002-9991-2557

YAKUP KEMAL ÖZEKİCİ[1]
Yakup Kemal Ozekici[1]
https://orcid. org/ 0000-0003-2482-7355

CANER ÇALIŞKAN[1]
Caner Caliskan[1]
https://orcid. org 0000-0002 -7774

[1]*Adıyaman Üniversitesi*
[1]*Adıyaman University*

ÖZET

Belirli bir konuda yapılan bibliyometrik incelemeler, konu ile ilgili olarak mevcut durumun ortaya konmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, zengin bir tarihi ve kültürel mirası barındıran Adıyaman'ın turizm yazınında işleniş şeklini incelemek amacıyla yapılmıştır. Çalışma; Adıyaman ve turizm konusunda yapılan tezlerin ve makalelerin çeşitli kriterler doğrultusunda incelenmesi ve bu alana eğilecek araştırmacılara fikir vermesi açısından önemlidir. Çalışmada Google Akademik ve YÖK (Yükseköğretim Kurulu) Tez veri tabanı incelenmiş; çalışmaların başlığında, özetinde veya anahtar kelimeleri arasında "turizm", "tourism" ve "Adıyaman" bulunan tez ve makaleler irdelenmiştir. Bu kapsamda konu ile ilgili 9 tez ve 36 makale saptanmıştır. İlk tez çalışması 2011 yılında hazırlanmış olup, çalışmaların çoğunluğu 2020 ve sonrasına aittir. İncelenen tezlerin 7'si yüksek lisans, 2'si ise doktora düzeyindedir. Tezlerin yürütüldüğü üniversiteler arasında Dokuz Eylül ve Mardin Artuklu üniversiteleri öne çıkmaktadır. Araştırma konusunun geçtiği Adıyaman şehrinde bulunan Adıyaman Üniversitesinde turizm ile ilgili lisansüstü programlarının olmaması nedeniyle konu bağlamında üniversitede yürütülen bir tez çalışmasına rastlanmamıştır. Bu sonuç, turizm ile ilgili araştırmaların artması için turizm eksenli lisansüstü eğitim programlarının açılması gereğini öncelemiştir. Tezlerde araştırma yöntemi olarak daha çok nitel yöntem kullanılmıştır. Veri toplamada anket tekniği öne çıkarken, nitel yöntemler başta olmak üzere (4 adet) bunu nicel (3 adet) ve karma yöntem (2 adet) izlemiştir. Tezlerde veri kaynağı ağırlıklı olarak yerel halkın görüşleri olmuştur. Bu durum tezlerde daha çok turizm ile ilgili toplumsal bakışa odaklanıldığını gösterirken, ziyaretçilerle ilgili araştırmalara ise daha fazla ağırlık verilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Adıyaman ve turizm ile ilgili ilk makalenin 2008 yılında yayınlandığı saptanmış olup, makale sayısının 2019-2020 yıllarında oldukça yüksek olduğu, 2024 ve

ABSTRACT

Bibliometric analyses of a specific topic contribute to revealing the current state of affairs regarding that topic. This study was conducted to examine how Adıyaman, a city with a rich historical and cultural heritage, is portrayed in tourism literature. The study is important because it examines theses and articles on Adıyaman and tourism according to various criteria and provides insights for researchers who will focus on this field. The study examined the Google Scholar and YÖK (Council of Higher Education) Thesis databases; theses and articles containing "tourism," "Adıyaman," and "tourism" in their titles, abstracts, or keywords were analyzed. In this context, 9 theses and 36 articles related to the topic were identified. The first thesis was prepared in 2011, while the majority of the studies are from 2020 onwards. Seven of the theses examined are master's theses, and two are doctoral theses. Dokuz Eylül and Mardin Artuklu universities stand out among the universities where these theses were conducted. Due to the lack of postgraduate programs in tourism at Adıyaman University, located in the city where the research topic is situated, no thesis studies on this subject were found at the university. This result highlights the need to establish tourism-oriented postgraduate education programs to increase tourism-related research. Qualitative methods were predominantly used as the research method in the theses. While survey techniques were prominent in data collection (4), qualitative methods were followed by quantitative (3) and mixed methods (2). The data source in the theses was primarily the opinions of the local population. This indicates that the theses focused more on the societal perspective on tourism, while highlighting the need to give more weight to research related to visitors.

It was determined that the first article on

2025 yıllarında ise yine turizme ağırlık verildiği görülmüştür. Makalelerin büyük çoğunluğunun iki yazarlı ve yayın dilinin ise Türkçe olduğu belirlenmiştir. Bu durum uluslararası alan yazında, Adıyaman ve turizm ile ilgili araştırmaların daha fazla yer alması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Makaleler en çok Journal of Tourism and Gastronomy Studies ve Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi dergilerinde yayımlanma imkânı bulmuştur. Makalelerde veri toplama yöntemi nitel ve nicel yöntemler olarak eşit oranda (%50) dağılım gösterirken, veri toplama tekniğinde anket tekniği öne çıkmıştır. Tezlerde olduğu gibi makalelerde de veri kaynağı olarak yerel haktan yararlanıldığı ortaya çıkmıştır. Makalelerde yer alan anahtar kelimelerin dağılımları incelendiğinde, Adıyaman ve turizm ile ilgili daha çok turizm sosyolojisi, gastronomi turizmi, kırsal turizm ve gastronomi turizmi konularının öne çıktığı görülmüştür. Sonuç olarak baktığımızda Adıyaman ve turizm ile ilgili yapılan araştırmaların nicelik ve nitelik olarak artırılması ve çeşitlendirilmesinin yanı sıra yabancı dilde yapılan çalışmaların da artırılması gerektiği görülmüştür. Bölgede turizm ile ilgili lisansüstü eğitimin açılması ile Adıyaman ile ilgili araştırmaların nicelik ve nitelik yönünden artacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Adıyaman, bibliyometri, turizm*

Adıyaman and tourism was published in 2008. The number of articles was quite high in 2019-2020, and tourism was again emphasized in 2024 and 2025. The vast majority of articles were two-authored and published in Turkish. This situation has highlighted the need for more research on Adıyaman and tourism in the international literature. Articles were most frequently published in the Journal of Tourism and Gastronomy Studies and the Adıyaman University Social Sciences Institute Journal. While qualitative and quantitative methods were equally distributed (50%) in the data collection methods, the survey technique was prominent. As with theses, local sources were utilized as data sources in the articles. An examination of the distribution of keywords in the articles revealed that tourism sociology, gastronomy tourism, rural tourism, and gastronomic tourism were the most frequently mentioned topics related to Adıyaman and tourism. In conclusion, it is evident that research on Adıyaman and tourism needs to be increased in quantity and quality, diversified, and that studies conducted in foreign languages should also be increased. It is believed that opening postgraduate programs in tourism in the region will increase the quantity and quality of research on Adıyaman.

Keywords: *Adıyaman, bibliometric, tourism*